וולבדום עירנז

וולברום עירנו

ספר־יזכור

לשנת העשרים לחורבן האיום של העיר
שהיתה מולדתנו בעבר

העורך:
מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בהוצאת ארגון יוצאי וולברום בישראל - תל־אביב, אלול תשכ־ב
בהשתתפות ועד ארגון יוצאי וולברום בארצות־הברית

חברי ועד ארגון יוצאי וולברום בישראל:

יחיאל בן־פורת (פולטורק)
שושנה וכסלר
בנימין כ"ץ
משה לובלינג
אברהם מורגן
דובריש פרומר
יוסף קורנפלד
ז. א. שמואלי (סרנה).

חברי ועדת המערכת:

נתן חפשי (פרנקל)
יחיאל בן־פורת
משה לובלינג
בנימין כ"ץ
עובדיה גוטליב
גרשון הוכרמן
דובריש פרומר.

מען הארגון: י. בן־פורת, רח' דרייפוס 6, קרית־שלום, ת"א

העורך: מ. ש. גשורי

בנין „היכל שלמה", רחוב המלך ג'רוג' 58, ירושלים

לזכר אלפי קדושי וזלברום
מאת השרידים בכל מקום שהם

אונזער שטאט וואלבראם

א יזכור־בוך

צום 20־טן יאַרטאג נאך דעם גרויזאמען
חורבן פון דער געוועזענער היים

רעדאקטאר:
מאיר שמעון גשורי (ברוקנר)

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

בהוצאת ארגון יוצאי וואלבראם בישראל - תל-אביב, אלול תשכ־ב
מיט דער מיטהילף פון וואלבראמער לאנדסמאנשאפט אין אמעריקע

וְעַל־יְדֵי עֲנִיֵּי עַמִּי

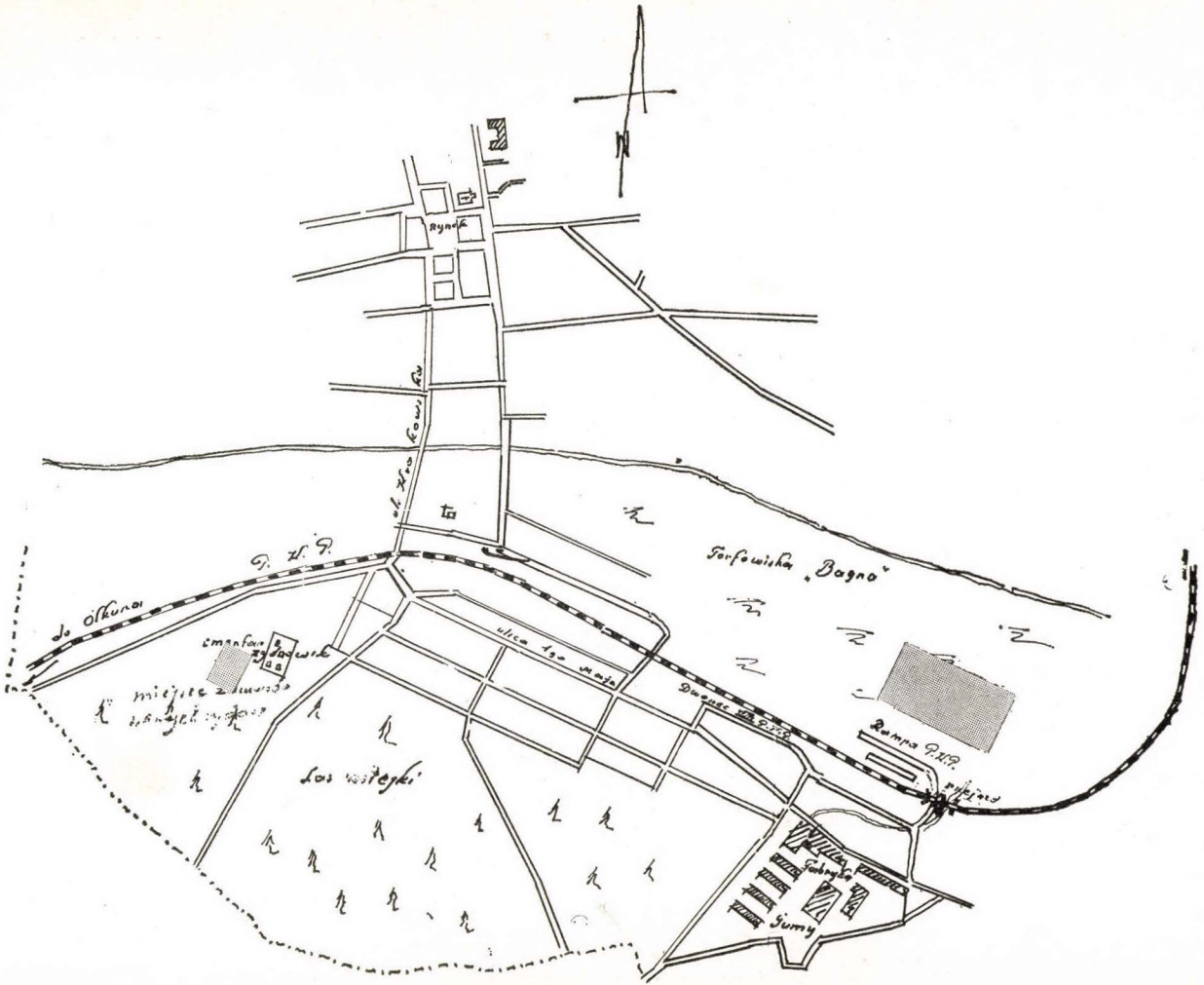

דפוס הפועל המזרחי, תל־אביב, רחוב הרצל 78, טל. 84458

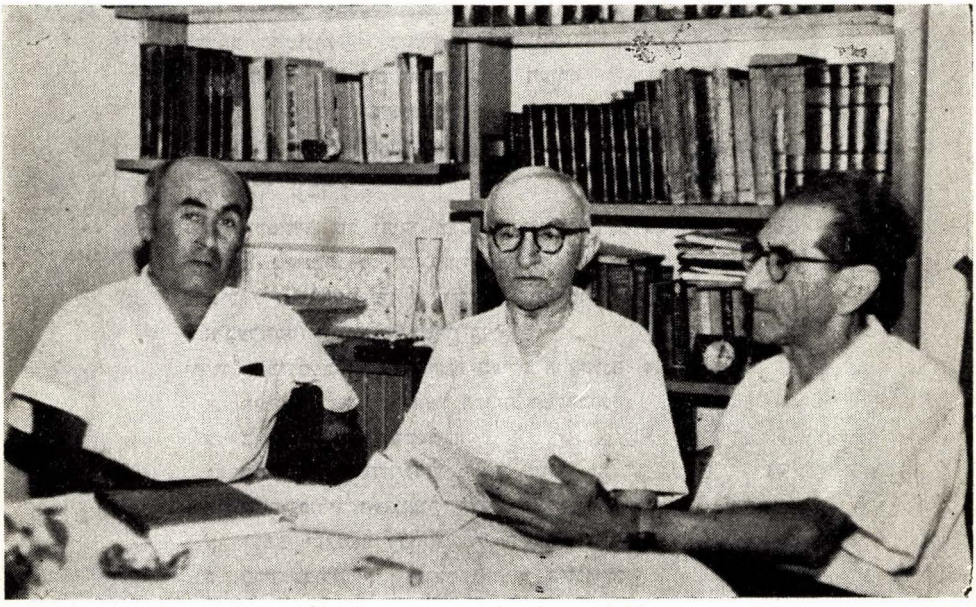
מפת העיר וולברום וסביבתה מכל עבריה

די מאַפּע פון וואַלבראָם און אומגעגענד

המפה הפנימית של העיר וולבורום
די אינערע מאפע פון וואלבראָם

המערכת והמינהלה של הספר „וולבּרום עירנו"
רעדאקציע און לייטונג פונם ספר־יזכור „אונזער שטאָט וואָלבראָם"

מ. ש. גשורי (ברוקנר) — העורך (באמצע)
יחיאל בן־פורת (פולטורק) (מימין)
משה לובלינג (משמאל)

תוכן העניינים — אינהאלט

עמוד

1. בשער הספר:

מפת העיר והסביבה — די מאפע פון שטאָט און אומגעגענט

מפה פנימית של העיר — די שטאָט־מאפע פון וואָלבראָם

תוכן העניינים שבספר

רשימת התמונות — בילדער־פערצייכניס

בשער הספר „וולברום עירנו" מאת העורך

פּראָלאָג — פּונם רעדאקטאר

עם הופעת הספר — פּאָרוואָרט — יחיאל בן־פורת בשם ועדת הארגון

2. פרקי עבר:

פרקי הסטוריה של יהודי וולברום. י"א פרקים, עם הערות

ומראי מקומות, מ. ש. גשורי־ברוקנר. 1

געשיכטע־קאפּיטלען פון די יידן אין וואָלבראָם (היסטאריש

איבערזיכט) — מ. ש. גשורי־ברוקנר 46

יהודי וולברום בתקופת מלחמת העולם הראשונה (1914־1918)

א. הימים הראשונים אחרי הכרזת המלחמה,

ב. בימי כיבוש האוסטרים,

ג. וולברום — שדה־קרב, מ. ש. גשורי 73

בצל קורת פולין העצמאית החדשה:

א. חופש ועצמאות ברקע של תוהו־ובוהו,

ב. פרק גבורה של הנוער היהודי בוולברום,

ג. בין תקוה לגאולה וחיי־גולה — מ. ש. גשורי 86

אין די מלחמה־יאָרן:

א. רוסישע קאָנטריבוציע אויף דאס יידישע וואלבראָם,

ב. די באפרייאונג פון פוילן,

ג. דער ערשטער יידישער פּיער־לעשער —

מאיר קיווקאָוויטש 92

מקורות לתולדות העיר — קוועלן צו דער געשיכטע פון די שטאָט:

א. מגנזי העיר וולברום — פונם שטאָט־ארכיוו (עברית ויידית),

ב. „לכסיקון הגיאוגרפי של ממלכת פולין" (פולנית),

ג. מהספר „פולין הקדומה" של באלינסקי את

ליפינסקי (פולנית),

עמוד

ד. מהאנציקלופדיה הכללית של האחים אורגלבראנד
(פולנית) 96

תאריכים ומספרים הסטוריים (לפי מקורות אוטנטיים שונים):
א. עירוניים כלליים,
ב. עירוניים יהודיים — ש. ברקאי 197

3. יהדות וחיי הווי:

בית־המדרש — משה לובלינג (עברית ויידיש) 111

רעמינעסצענצן פון וואלבראָם:
א. די שולגאס,
ב. דער סטאק,
ג. די שול,
ד. דאָס גרויסע בית־המדרש — חיים ווייַנבערג 119

בית־המדרש, בית־היוצר — י. בן־פורת 126

בעולם התורה ואנשי־רוח:
א. רבנים ודיינים,
ב. צדיקים וחסידים — מ. ש. גשורי 127

לפלגות החסידים בוולברום — מ. ש. גשורי 145

דמותה של קהילת וולברום.
דאָס אויסזען פון וואלבראמער קהילה — נתן חפשי 158

אני נוסע בחזרה.
איך פאָר צוריק — משה לובלינג 179

ליל־סליחות הראשון — י. בן־פורת 193

לעבן און אומקום פון וואלבראם (א איבערבליק פונם
יידישן לעבן) — אברהם שטארק) 197

מעמדות בתורה ובתרבות:
א. „חדרים" ו„מלמדים" — מפיצי התרבות בישראל,
ב. מעמד השו"בים,
ג. חזנים ובעלי־תפילות — מ. ש. גשורי 233

ר' יוסל־מאיר גאטליב דער חזן — יחזקאל גאטליב 244

דער בית־המדרש אלס שאפונגס־הויז — י. בן־פורת 245

מאורעות ואירועים:
א. הקנטוניסטים,
ב. „ארבעת החברים" הוולברומאים —
יחיאל מאיר אנגלשטיין 249

מוולברום עד ארץ־ישראל.
פון וואָלבראם ביז ארץ־ישראל — נתן חפשי 252

עמוד

וואלבראם אין מיינע אויגן — יוסף ערליך 276
מוולברום ועד חולדה (רשמי נסיעה) —
זאב איסר שמואלי (סרנה) 291
ציוניזם און הכשרה — שושנה וועקסלער־גראסמאן 296
חבלי עליה — לוי חיימוביץ 301
בתוך עמי — שלמה צמח 302
פון מיין שטעטל וואלבראם (זכרונות) —
יחיאל האכערמאן (ניו־יאָרק) 308
וואלבראם צווישן ביידע וועלט מלחמות —
דוד מ. צוקערמאן (ניו־יאָרק) 321

4. מוסדות ומפעלים (תורה ומעשי־חסד, חינוך ותרבות):

מפעלים ועיסוקים בעניני נצח:
א. שני בתי־עלמין בוולברום,
ב. חברה קדישא — מ. ש. גשורי 331
העיריה בוולברום ומועצתה — ש. ברקאי 340
ועד הקהילה היהודית — ש. ברקאי 345
בית־מרחץ ובית־זיעה — ש. ברקאי 350
מוסדות צדקה וחסד — ש. ברקאי 352
מפעלי תורה ותרבות — ש. ברקאי 358
החוג הדרמטי היהודי — משה בידלובסקי 372
מעמד צלילי המסורת בוולברום — מ. ש. גשורי 374

5. חיי כלכלה ומקצוע:

חיי הכלכלה היהודיים בוולברום (בין שתי מלחמות עולם) —
דוד מ. צוקרמן 381

חיים של פרנסה וכלכלה:
א. המסחר,
ב. הירידים וימי־השוק,
ג. מלאכה ואומנים,
ד. מפעלי תעשיה וחרושת,
ה. ארגונים כלכליים ומקצועיים — מ. ש. גשורי 383
דער פּראָפּעסיאָנעלער פאריין אין וואלבראם —
יידל גוטנשטיין 400
די פּראלעטאריש באווגונג — לייבל פרענקל 402
בית־דפוס בוולברום (לזכרו של ר׳ מרדכי הלל פרנקל) —
ש. ברקאי 408
יידישע פרנסות — לייבל פרענקל 412

6. תנועות ומפלגות:

המהפכן הראשון בעיירה (לזכרו של אלעזר רוזנשטין־בידרמן)
דער ערשטער רעוואָלוציאָנער אין שטעטל — נתן חפשי 418
התנועה הציונית ומפלגותיה בוולברום 425
תנועת המזרחי בוולברום 429
אגודת־ישראל ומפעליה 430
תנועת בית"ר 436
על תנועת „השומר" בוולברום — י. בן־פורת
די „השומר" באוועגונג אין וואלבראָם 441
רעכטע פועלי־ציון — מ. בידלובסקי 444
לינקע פועלי־ציון — י. לעדערמאן 449
די בונדישע ארגאניזאציע — ארמור נוגבערג (ניו־יאָרק) 457

7. רשמים וזכרונות:

משוט בוולברום עיר החרבה — פייבל שניצר 465
דער פעטער לייביש — יאָסל חריף 472
על מה שהיה ואיננו — יחיאל בן־פורת 475
מיין באזוך אין וואלבראָם אין 1932 (א קאפיטל זכרונות) —
יחיאל האָכערמאן 477
יחיאל גרשונאָוויץ (זכרונות) — מנחם סטיצקי 479
אין דער שול־גאס — ראובן קאכאן 484
איבער בעלי־צדקה און גמילות־חסד אין וואלבראָם —
יוסף ישראל וועלנער (ניו־יאָרק) 487
צוויי געשטאלטן — ישראל מענדל זילבערמינץ 491
בראשית העליה השלישית (זכרונות) — מאיר קיבקוביץ 497
עיירתי וולברום (קטעי־זכרונות מימי־נעורים)— עובדיה גוטליב 498

8. דמויות וטיפוסים:

אישים ועסקנים:

ר' זאב (וולוול) אלטר 529
צבי הירש בידלובסקי 530
ר' חנוך בראון 531
ר' מאיר ברוקנר 532
ר' מאיר שמעון ברוקנר 532
ר' אברהם מרדכי ברוקנר 533
משה ברמהרציג (דער בלינדער) 533
ר' יוסף מאיר גוטליב 535
ד"ר ליאון גלברגר 535
אברהם יצחק גליבטר 535
ר' מנדל גוטנשטין 536

עמוד

שלמה גוטנשטין 537
אברהם הברפלד 538
משה יוסף הנגר 538
ר׳ אהרן וינשטין 539
ר׳ יהושע ורדיגר 539
איסר זלצמן 540
נפתלי טרלו 540
ר׳ יוסף ברוך יזרעאלוביץ 541
רבי יקותיאל כ״ץ, האדמו״ר מוולברום 541
ר׳ מיכאל לובלינג 542
משה יהושע לובלינג 542
אלתר לויט 544
חנוך־הניך לנדוי 545
ראובן מייטליס (ראובן הצהוב) 546
ר׳ ישעיה סופר סת״ם ובנו ר׳ אברהם יצחק 546
אייזיק פודולסקי 547
ר׳ יוסף־בר ובנו לייביש פוטאש 547
מרדכי נרקיס — איש החזון וההגשמה, מש״ג 549
ר׳ אלימלך פצנובסקי 551
משפחת ר׳ יקותיאל פישל 552
ר׳ מיכאל פרלמוטר 553
מנשה פרנקל 553
משפחת צויגנבוים 554
ר׳ לייזר ציגלר 554
משפחת קורנפלד 555
הרוקח הנריק רוזנבאום 556
ר׳ יצחק מאיר שטארק 556
לייבלה שמש 558

נשי חיל בוולברום 559
אנשי עמל ועבודה — פייבל שניצר 559
שיינע געשטאלטן פון אונזער שטאָט — משה דוד צוקערמאן 562

נשים צדקניות:

א. שמחה מייטליס,

ב. איטעלע כ״ץ 566

די גארבער משפחה גרייצער ביים סטאָק — יחיאל בן־פורת 567
אין די קליינע געסלאך ארום דעם סטאָק —
סימה לובלינג—בן־פורת 569

געשטאלטן:
א. מאָטל מייזלס,
ב. פינחס ראטנער,
ג. יחזקאל געליבטער 573
אלקנה נייער ז״ל 576

9. „אויה. מה היה לנו״ (מזוועות השואה והחורבן בוולברום):

א מצבה — משה לובלינג ב
לסבי אגרת — אברהם צבי הלוי ג
לא ידענו קברם — יעקב רימון ד
וכך זה התחיל — משה לובלינג ו
דער אָנהויב — משה לובלינג
כך הושמדה העיר וולברום — בנימין כ״ץ כא
יאָר־צייט ליכט — משה לובלינג נד
פרקי חיי במלחמת הכליון (זכרונות) — לייבוש גרשונוביץ נד
די מלחמה — יוסף וועלנער (אמעריקע) עב
עקדת יצחק — משה לובלינג (עברית ויידית) פה
וואלבראָמער אין די פאַרניכטונגס־לאגערן אין פשעמישל — שמעון ווינגאַרטן צג
איבער פוילנס חרובע שטעט — מ. לובלינג צח
בלוט פלעקן — מ. לובלינג צט
אינם קאמף פארן לעבן — מלך גלאזער ק
פון וואלבראָם ביז צום קראקעווער געטאָ — שלמה פאלעשניצקי קטו
וואלבראָמער יידן אין דעם טויטן־לאגער סטאלאווא־וואלא — האחים חיים־יצחק ויהודה ביבר קיט
אין די גרויליכע טעג — אידא ווייצמאן קכז
טראנספאָרט — משה לובלינג קלב
וויסער וואלד — משה לובלינג קלג
קריגס־איבערלעבענישן — משה דוד צוקערמאן קלד
פראָלאָג און עפילאג — אברהם שטארק קנב
וואלבראָם אונטער נאצישער אָקופאציע— דוד יצחק שפיגלער קסה
זכרונות פון נאצישן גיהנום — ישראל קאנער קעו
די צווייטע אויסזידלונג אין וואלבראָם — שמואל פערלמוטער קפז
איבערלעבענישן — לאה פאלוך קצד
מיין קדיש — אלטער נונבערג קצח
איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן — שמואל מאצנער (ניו־יאָרק) רב
ארבייטסלאגער פון וואלבראָמער — בנימין כ״ץ רה

עמוד

מיינע דעראינערונגען — בעלו ווייגדלינג (ניו־יורק) רו
די כראָניק פון מיינע טעג אונטער די נאצישׂ —
אייזיק וואנדערסמאן (ניו יאָרק) רי
דערמאנונגען — מאיר יאנאָווסקי (ניו־יאָרק) ריג
דער לעצטער פרייטיק — יעקב סקאָוואָראן (קאנאדע) רטו
אויפשטענדלער־העלדן:
א. שמעון העלער,
ב. הערשל שפרינגער ריח
המנגינה, האדם ומלאך־המות (לזכר משה׳לה גוטליב) —
נתן חפשי רכ
וואלבראָמער אין די לאגערן — לייבל געשׂאָנאָוויץ רכא
א וואלבראמער קערט צוריק פון רוסלאנד (זכרונות) —
מאיר ראָטמענש רכג
וואלבראָם 1962 (א באזוך נאָכן חורבן) — ארטור גונבערג רכט
דאס יידישע וואלבראם נאכן קריג — מ. צאנין רלד
בית־העלמין שלנו — מ. לובלינג רמ
אונזער בית־עלמין רמג
רשימה חלקית של קדושי וולברום (כאלפיים שמות) רמד
דער לעצטער וועג — מ. לובלינג רעב

10. יוצאי וולברום בישראל ובתפוצות

ארגון יוצאי וולברום בישראל 849
וואלבראמער לאנדסמאנשאפט אין ישראל 852
מגיבורי מלחמת השחרור:
משה הברפלד הי״ד 855
יעקב נחמיה גוטליב הי״ד 856
דוד קיבקוביץ הי״ד 857
בלאס אברהם הי״ד 858
אבשלום גוטליב הי״ד 859
רשימת יוצאי וולברום שנפטרו בישראל 862
רשימת יוצאי וולברום בישראל ומקומות מגוריהם 862
אישים ועסקנים: מנחם בינשטוק, הרב שלמה פיש 869
אסיפות אזכרה (נאומים של בן־פורת ומ. לובלינג) 870
כ׳האָב אמאל געגלויבט — מ. לובלינג 874
יחיאל בן־פורת — לייטער און גרינדער פון וואלבראמער
קאָמיטעט — בנימין כ״ץ 878
די יוצאי וולברום אין אמעריקע 882
מפתח השמות והמקומות — נאָמען און אָרט רעגיסטער 884

רשימת התמונות שבספר:

עמוד

המערכת והמינהלה של הספר „וולברום עירנו": מ. ש. גשורי, יחיאל בן־פורת, משה לובלינג ז

1. חותמת ישנה של „משגיחים עדת ק"ק וולברום 110
2. תמונת בית הכנסת 112
3. תמונת בית הכנסת 113
4. בית המדרש הגדול מצדו הצפוני 116
5. ארון הקודש בבית־הכנסת 118
6. שריד מהכותל הצפוני של בית הכנסת 120
7. שואב מים; רישום של עוזר שבת (זונאבנד) 123
8. פנה בככר השוק עם הכנסיה 160
9. פנה בככר השוק עם מגדל מכבי־אש 164
10. מראה כללי של השוק מרחוק 168
11. רחוב קראקוב 172
12. הכביש ליד הנהר, בדרך ליער השחור 181
13. אברהם'צה שטארק 197
14. ר' חיימלה שוחט (שטארק) ואשתו 201
15. ככר השוק ביום־יריד לפני המלחמה הראשונה 206
16. ר' אברהם מרדכי ארליך ואשתו הנדל 208
17. רבי יצחק מנדל רוטנברג בן האדמו"ר מוולברום 210
18. רבי שלום רוקח האדמו"ר מוולברום 210
19. קבוצת השומר 219
20. קבוצת שומרים בטיול באויצוב 220
21. קבוצת שומרות בפיקוד אסתר זלצמן 220
22. קבוצת שומרות בפיקוד מרים מונוביץ 221
23. קבוצת שומרות „מרים" 221
24. קבוצת בנות באגודת ספורט בפיקודו של ש. קיבקוביץ 222
25. קבוצת שומרות בראשות אסתר זלצמן 222
26. נתן חפשי (פרנקל) עלה ב~~1912~~ 1909 226
27. יחזקאל שוורצבוים (מהעליה השניה) 226
28. זאב איסר סארנה (עלה 1918) 226
29. עוזר שבת (זונאבנד) מהעליה השלישית 226
30. מנשה פרנקל 226
31. יחיאל בן־פורת (פולטוראק) 226
32. עובדיה גוטליב (עליה שלישית) 226
33. משה הברפלד 226
34. מאיר קיבקוביץ 226
35. דוד גוטליב 227
36. ישראלקה שטארק 227

		עמוד
37.	גרשון הוכרמן	227
38.	משה קורנפלד	227
39.	יעקב פישל	227
40.	יעקב יזרעאלי	227
41.	עזרא דראך	227
42.	ישראל מנדל זילברמינץ	227
43.	וואלף גרשונוביץ	227
45.	הקבוצה ההולנדית	228
46.	מניפסטציה בכיכר השוק (עם רוזנבוים ובידלובסקי)	229
47.	איטשה מלמד (זונאבנד) ואחיו משה החייט	236
48.	יוזיפ מלמד (גרצרז)	236
49.	ר׳ יוסל מאיר גוטליב החזן	244
50.	י. בן־פורת	245
51.	בית המדרש הקטן	246
52.	נחמיה פישל בן יחיאל	247
53.	יחיאל מאיר אנגלשטין	249
54.	ר׳ יהושע מנדל פרנקל ואשתו רבקה־תמרה	253
55.	נתן חפשי בחולדה	255
56.	אלתר ארליך ואמו זלדה	256
57.	ברכה ארליך	256
58.	יצחק מנדל לובלינג מראשוני המשכילים	258
59.	נתן חפשי ואשתו טובה	258
60.	יהודה ומרים פרנקל	261
61.	אלי מיכל ואחיו — שואבי מים	277
62.	יחיאל גרשונוביץ, אשתו ובתו	279
63.	חמשה דורות נשים מבית ארליך	286
64.	זאב איסר שמואלי (סארנה)	290
65.	וולברום — מראה כללי	291
66.	שעורי ערב לעברית עם המורה מרדכי גוטליב	296
67.	אלתר ישראל גרוסמן	300
68.	יחיאל הוכרמן	308
69.	דוד משה צוקרמן	321
70.	שעורי ערב לעברית של הנוער הציוני״	325
71.	בנות לומדות מקצוע בהכשרה לא״י	326
72.	קבוצת נוער מוולברום בקטוביץ בדרך לא״י	326
73.	קבוצת הכשרה בוולברום	327
74.	„הנוער הציוני״	328
75.	„הנוער הציוני״	329
76.	„הנוער הציוני״	329

		עמוד
77.	משה'לה גולדברג, מראשי אגודת הציונים	330
78.	ראובן ורוזה דפנר	330
79.	בני המשפחה על קברה של צירל לובלינג	332
80.	משפחת משה יוסף סטולר (נונברג) ליד הקבר	333
81.	על קברו של אברהם אלחנן ב"ר יוסף בר פוטאש	333
82.	על קברה של פרל קאכאן	334
83.	על קבר המנוחה יאכט פיש	335
84.	ראובן פרומר, גבאי בח"ק	338
85.	ר' מנדל גוטנשטין, חבר בח"ק	338
86.	שמואל סרנה, גבאי בביהכ"נ הגדול	338
87.	אפרים לובלינג, מגבאי ח"ק	339
88.	ברוך ינובסקי, אשתו ובתו	339
89.	מלך פצנובסקי ואשתו	342
90.	הרשל בידלובסקי, חבר מועצת העיריה	342
91.	נפתלי טרלו	342
92.	מגיסטר הנריק רוזנבוים	342
93.	אלחנן גוטליב, מטובי חסידי רדומסק	349
94.	איסר זלצמן	349
95.	שרה זלצמן	349
96.	אלתר לויט, ממיסדי המזרחי	350
97.	אייזיק פודולסקי, פרנס	360
98.	חיים יצחק צויגנבוים	360
99.	קבוצת תלמידות עם המורות קיבקוביץ	362
100.	קבוצת תלמידים עם המורה זלדה פיש־לובלינג	363
101.	בית ספר עממי	364
102.	בית ספר עממי	365
103.	בית ספר עממי	365
104.	בית ספר עממי	365
105.	בית ספר עממי	366
106.	קבוצת ספורטאים	369
107.	קבוצת ספורטאים	369
108.	קבוצת ספורטאים	370
109.	בחינה של ספורטאים	371
100.	חוג פעילים בשטחים שונים	374
111.	ליפה ספלונסקי, נגן ג'ז	379
112.	ברוך ספלובץ, ראש להקת הכליזמרים	379
113.	יעקב שמואל ספלונסקי, פרופסור למוסיקה	379
114.	הניך לנדוי ובנו ירמיהו	391
115.	לייבל פרנקל	402

עמוד

116. ר' מרדכי הלל פרנקל, אמו וקרובי משפחה 411
117. קבוצות בנות פעילות במוסדות וארגונים שונים 417
118. חדר מתוקן של אגודת־ישראל 431
119. בנות „בית־יעקב" בוולברום 431
120. בנות „בית־יעקב" בוולברום 432
121. בנות „בית־יעקב" בוולברום 433
122. צעירי „שלומי אמוני ישראל" בוולברום 434
123. בנות „שלומי אמוני ישראל" בוולברום 435
124. פלוגת הכשרה בית"ר בוולברום 437
125. ברית החיל של בית"ר 437
126. קבוצת בית"רים בוולברום 438
127. קבוצת וולברומאים בנסיון לנסוע לא"י בעגלה 440
128. ליאון הלר 443
129. משה בידלובסקי 444
130. פועלי־ציון ימין 444
131. פועלי־ציון ימין 445
132. פועלי־ציון ימין 447
133. פועלי־ציון ימין 448
134. ארגון נוער „פרייהייט" 448
135. הועד של פועלי־ציון שמאל 450
136. פועלי־ציון שמאל בכינוסם בוורשה 451
137. אסתר לדרמן, ספירניקוב, בנימין יזרעאלוביץ 452
138. פועלי־ציון שמאל 454
139. ארטור גונבערג 457
140. באבד, ראש ה„בונד" 460
441. קבוצת נוער „צוקונפט" של הבונד בנאות־קיץ 462
142. משפחת יוסף ברוך יזרעאלי 464
143. בנו של גרשון פריזר 481
144. רחל וינברג־שניצר ובנה 481
145. יוסף ישראל וולנר (אמריקה) 487
146. בנות משה־יצחק ואסתר וולנר 490
147. וולף וולנר ומשפחתו 490
148. טוביה ריינשטיין האופ 493
149. ישראל דוד זילברמינץ (קאצאפ) 493
150. ראובן פרומר ומשפחתו 494
151. משפחת זילברמינץ 494
152. משה בן ראובן פרומר 495
153. קבוצת וולברומאים ברוסיה בזמן המלחמה 495
154. קבוצת החלוץ „פרייהייט" 496

עמוד

155. רחל פרנקל, אשת מרדכי הלל פרנקל 496
156. חיים וולף זילברמינץ ואשתו טבלה 496
157. עובדיה גוטליב 498
158. משפחת צירל רוזנברג 528
159. הד"ר ליאון גלברגר 535
160. שלמה גוטנשטין 537
161. משה יהושע לובלינג 543
162. משפחת אלטר לויט 544
163. לייבלה פוטאש ומשפחתו 547
164. מרדכי נרקיס 549
165. משפחת הרשל קורנפלד 555
166. ר' יצחק מאיר שטארק 557
167. איטה'לה כ"ץ 567
168. שמואל אליעזר ואסתר פולטוראק 568
169. חיים פולטוראק בצבא הפולני 568
170. אלקה פולטוראק 568
171. משה שניצר 575
172. שלמה ליכטיג ואשתו 575
173. זישה וינשטוק 575
174. אלקנה נייער 576
175. אברהם נייער 576
176. פריידל נייער 576
177. המצבה על קהילת וולברום במרתף השואה על הר ציון א
178. משה לובלינג ו
179. בנימין כ"ץ כא
180. הגירוש בכיכר השוק נח
181. הירש לייב וועלנער עג
182. יצחק מידלארז עג
183. איטשה דוד יאנובסקי עג
184. אלתר פלדמן ומשפחתו עה
185. משפחת רוטמנש, אשתו, בניו ונכדיו עט
186. משפחת הרשל ברוקנר בן ר' מאיר שמעון פ
187. מאיר פסרמן ומשפחתו פב
188. מלך גלאזר ק
189. דוד זילברברג קה
190. חיה מנוחה זילברברג קה
191. בתו של דוד זילברברג קה
192. זישה הוכרמן ואשתו רוזה קה
193. משה וייסברוט קיב

	עמוד
194. אלימלך וינשטיין	קיב
195. ישראל וגניה דפנר	קיב
196. משפחת אלעזר הקמן	קיב
197. מאיר שמעון רובינסקי	קטז
198. שלום אלתר (בן ר׳ וולוול)	קטז
199. משה שמואל רטמן ונכדו ישראל רטמן	קטז
200. משפחת שרייבר	קטז
201. חיים יצחק ויהודה ביבר	קיט
202. אשתו של מנדל ביבר	קכ
203. אברהמלה ביבר	קכ
204. הגירוש מכיכר השוק	קכא
205. דוד פייגנבלאט ומשפחתו	קכד
206. פייבל רוטמנש ומשפחתו	קכה
207. משפחת מורגן	קכו
208. משפחת מנדל ויצמן	קכח
209. לאה דפנר	קלא
210. רחל וינברג	קלא
211. חנה ניזקה	קלא
212. יעקב זלצמן	קלח
213. ישראל מידלארז	קלח
214. מרדכי וייסברוט	קמד
215. דוד ויינשטוק (נפל בצבא האדום)	קמד
216. נחום זלינגר	קמו
217. יחיאל אימרגליק	קמו
218. חיה־לאה גוטליב־נוסבוים ובנה	קמט
219. משה הירש הוכרמן ומשפחתו	קנא
220. יינטלה מייטק עם בנה ובתה ריקל	קנד
221. מנדל אינובלוצקי ואשתו	קנה
222. משפחת יהושע ויאכט צ׳אפלסקי	קנו
223. משפחת ויינשטוק	קנז
224. מניה ויינשטוק	קנז
225. חיים דוד פייגנבלאט, אשתו ובניו	קנט
266. חיה דאפנר, שמתה בת 103 שנים	קס
227. חיים גליבטר ואשתו	קס
228. משפחת יוסף גרוסמן	קסב
229. זושקה צ׳שלה	קסד
230. פייגנבלאט	קסד
231. משפחת וולף צ׳שלר	קסו
232. משפחת שמואל סרנה	קסה

	עמוד
233. לייביש ליכטיג ואשתו	קע
234. חיימל מידלארז	קעג
235. יאקל ויסוצקי	קעג
236. יקותיאל פישל וילדיו	קעה
237. ישראל קאנער	קעו
238. לייבל ורבקה קאנער	קעז
239. בתו של ר' יחיאל מאיר אנגלשטיין	קפב
240. דוד ויינשטוק ורבקה שמואלביץ	קפד
241. אשתו של בנימין גלאזר	קפד
242. שמואל פרלמוטר	קפז
243. שני בניה של לאה פאלוך	קצד
244. חיימה נונברג, אשתו וילדיו	ר
245. יוקל נונברג	רב
246. משפחת הניך חיימוביץ	רב
247. ישראל וייסברוט, ברל זישה מורגן, זישה ויינשטוק	רד
248. דוד שטארק בן ישראל. פודולסקי, לייבל פודולסקי	רד
249. אלטר יעקובוביץ, ישראל פינקביץ, ליטמן רוזנברג	רה
250. משה ויינדלינג ומשפחתו	רז
251. מאני בן משה ויינלינג ומאלי בת נטע ויינדלינג	רח
252. חיה פדרמן־ויינדלינג	רח
253. רבקה בת משה ויינדלינג	רי
254. בתו של וונדרסמן	רי
255. יעקב סקוברון	רטז
256. על יד קבר המונים בוולברום	ריז
257. שמעון הלר	ריח
258. הרשל שפרינגר	ריט
259. בריש רוטמנש ומשפחתו	רכד
260. על הקבר ההמוני של נרצחים בוולברום	רכה
261. המצבה על הקבר ההמוני בוולברום	רכז
262. הינדלה זשאבנר ובילה־גיטל פרנקל	רכח
263. פייבל רוטמנש בצבא הפולני	רכח
264. המצבה על קברות המוני הקדושים שחוללה	רלא
265. גל אבנים ממה שהיה פעם בית־הכנסת בוולברום	רלב
266. מצבת־זכרון בבירקנאו־אושפיצין	רלג
267. משפחת רוזנברג	רלד
268. חיים לובלינג, אשתו טובה ובנם אפרים	רמא
269. רבקה מיכל לובלינג (שרמן)	רמב
270. יואליש בן רבקה מירל לובלינג	רמב
271. פרומשי בנו של חיימלה לובלינג	רמב

עמוד

272. חברי הועד של יוצאי וולברום בישראל 850
273. רחל שטרן (דומב) מבלגיה, פסלה רוטמנש־פערל מבלגיה 850
274. דוד זלצמן ז"ל, חבר הועד 850
275. במעמד גילוי המצבה ב„יער הקדושים" 852
276. אספת אזכרה של קדושי וולברום בתל־אביב 853
277. אספת אזכרה של קדושי וולברום ב־1961 853
278. משה הברפלד הי"ד מהעליה השלישית 855
279. יעקב נחמיה גוטליב הי"ד 856
280. דוד קיבקוביץ הי"ד 857
281. אברהם בלאט הי"ד 858
282. אלחנן גוטליב הי"ד 860
283. מנחם בינשטוק, מהעליה השלישית 869
284. הרב שלמה פיש 869
285. במעמד גילוי המצבה במרתף השואה על הר־ציון בירושלים 873
286. דוד ליכטיג 873
287. אשתו של יוזיפ המלמד 873
288. מאטל פדרמן ורחל קלאסנר 875
289. ישראל ישעיה בירמן, אשתו ובנותיהם 875
290. בלימה מורגן ובתה אלישוה 876
291. חנה פסיל שכטר וילדיה 876
292. משפחת רוזמרין 876
293. יחיאל בן־פורת וסימה רעיתו 879
294. פליטים וולברומאים באסיפת־יזכור בניו־יורק 1961 882
295. מערכת ומינהלת הוולברומאים באמריקה 883
296. אינובלוצקי, עסקן מארגנטינה 883

פרקי עבר

„על נהרות בבל שם ישבנו גם
בכינו בזכרנו את ציון" (תהלים)

מ. ש. גשורי (ברוקנר)

פרקי־היסטוריה של יהודי וולברום*

פרק ראשון: העיר.

עתיקות העיר. — שנת יסודה. — אחוזת המלוכה. — יהודים בכפרים דלוז'ק, לובזוב, לגוטה וולברומסקה, נובהלונקה. — צומת דרכים. — החוק המגדבורגי. — שריפת העיר וכינון יריד ושוק. — כנסיות בדלוז'ק ובוולברום. — פיתוח העיר. — חורבן העיר בידי השוודים. — מינהלת העיר ובעלותה. — הזמנת היהודים על ידי האזרחים לשבת בעיר.

וולברום היא אחת הערים העתיקות בפולין, אם לא העתיקות ביותר, השוכנת על נהר פוקשיבניצה או פוקשיביאנקה הנופל לתוך הנהר פרוסנו. הידיעה הראשונה על כינון וולברום אומרת, שהמלך וולדיסלב לוקיטק נתן מענק בצורת זכיון לבעלי וראשי הכפר דלוז'ק, אחים־חורגים הנקובים בשמותיהם וולוראם והילארי, להקים ארבע טחנות מים, ויחד עם זה הטיל עליהם בשנת 1321 לברות את יערות הסביבה[1]) ולהושיב בה אנשים. ראשות המקום הופקדה בידי אחד מהם, שנקרא בשם וולוראם, וכה קם ישוב וולברום, הוא השם הנישא על העיר עד היום[2]). מהתאריך האמור למדים אנו, שהחל מהעשיריה השניה במחצית הראשונה של המאה הי"ד החלו ההכנות להלכה ולמעשה לכינון וולברום, ושגם עיר זו נהנתה מחסות מלכי פולין הראשונים שהראו בה ענין, בלי למצוא את הסיבות שגרמו לכך. מסתבר, שעיר זו נמצאה לפי המושגים הפוליטיים של אז במסגרת העיר הגדולה קראקוב, שבה בילו מלכי פולין בארמונותיהם, וממנה שלחו את

*) תקופת וולברום היהודית בידי פולין הבלתי־תלויה שלפני שלש חלוקותיה היתה תקופה מענינת שההיסטוריה אינה יכולה ורשאית להתעלם ממנה, כי וולברום — על אף המחסור בידיעות עליה בתקופת קיומה — תפשה מקום לא קטן בדברי ימי הישוב היהודי בפולין בכלל ובעיצוב דמותה האורגנית והרוחנית. אף כאן גרם מזלה של העיר, שבזמן שערים פחות ותיקות ויותר צעירות הסבו אליהן תשומת־לב יתירה — וולברום המונה מאות שנים נשארה מפגרת בשדה זה. אני עושה בזה נסיון לשחזר את קורותיה ולהחזיר לה את כבודה ומקומה בדברי ימי ישראל בפולין.

הוראותיהם במטרה לפתח את פולין על ידי יסוד ערים וכפרים, סלילת דרכי־מעבר לתנועת המסחר וכיוצא בזה. למושב החדש וולברום לא האיר המזל פנים, והתפתחותה היתה אטית מאד, ובתוקף הזמן ירדה ממדרגת עיר למושב. עם חלוקת פולין האחרונה ירדה וולברום למדרגת מושב עם ראש־כפר בראשה, ובמצב שפל זה המשיכה קיומה בכל תקופת שלטון רוסיה. ורק אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנות 1914—1918, כשמדינת פולין שוחררה מהרוסים, ומאוחדת כמלפנים הוכרזה כמדינה עצמאית, הוכרזה וולברום בשנת 1931 שוב כעיר [3]).

אדמת וולברום היתה כלולה באחוזות־הכתר של בית המלוכה הפולנית, ושכנה בין חלקי הגבעות הנישאות ביותר של רצועת הרמות בחבל אולקוש שרמתן הגיעה בסביבת העיירה ל־1600 מטר מעל פני הים. האדמה היתה אדמת בור ומכוסה יערות־עד על פני שטחים רבים. אפשר היה בתקופה ההיא לנסוע ימים ולילות ברחבי המדינה בתוך יערות עבות, יערות־בראשית, בלי לפגוש אנשים או שיירות בדרכים. היערות שכיסו חלק גדול משלזיה פשטו לתוך פולין והגיעו במלוא עוצמתם עד לנהר ויסלה ומעבר לה. הנוסעים ראו לפניהם רק שמים ויערות. מלכי פולין שמו לבם לשטח זה, הכלול בסביבת קראקוב, ואדיר היה חפצם להקים כאן ישוב בני־אדם בצורת עיר או מקום־מושב שישמש מעין מרכז לגרי הסביבה הקרובה והרחוקה ולעוברים־ושבים הנוסעים מרחקים גדולים וארוכים בערבות פולין ואוקראינה לרגל מסחרם, או שחשבו להפכה במשך הזמן למרכז מסחרי. ומאז שתקעו יחד בהברת היערות במקום הנועד למושב ובניהול תעמולה בין אכרים ואומנים לבוא ולהתישב שם — החל פיתוח המקום בהדרגה [4]). המרחק מוולברום לאולקוש — 19 וויורסט, לפיליצה — 14 וו., מתחנת הרכבת מיחוב — 20 וויורסט.

הכפר דלוז'ק עצמו — הנחשב לאם העיר וולברום — לא נעלם ממפת המדינה. גם אחרי שנוסד המושב הקרוב וולברום, המשיך להתקיים ככפר ממשלתי במחוז אולקוש ובפרפיה וולברום ליד הכביש המוליך מזאבירצה לוודיסלאב. הכפר שוכן במרחק 4 וויורסט מוולברום ו־9 מפיליצה. מאז מחצית המאה הט"ו קיימת שם כנסיה שנבנתה ע"ש ניקולי הקדוש, שנהנתה מהכנסה טובה ומספיקה. בכפר היה מצוי פונדק ואחוזה. הכנסיה העדתית הקטנה התקיימה עוד מתקופת המלך זיגמונד השלישי. ובשנת 1780 שופצה מחדש כבנין של עץ. הכפר לא היה קטן לפי אוכלוסייתו. במחצית השניה של המאה הי"ח ישבו בו 360 גברים ו־447 נשים, עם 6 יהודים. בשנת 1827 היו בו 77 בתים, 512 תושבים, ושטחו השתרע ל־1060 מורגים. תושביו עסקו בסחר הבקר, וברשותם נמצאו נאות־דשא למכביר. עם יסוד וולברום שימש הכפר דלוז'ק מרכז פעולה לפקידי הממשלה וממנו יצאו רצים ושליחים להמרצת פעולת הבניה וכיבוש השממה. דלוז'ק נחשבת עד היום כאם נאמנה לוולברום.

לשלטון מחוז וולברום השתייך גם הכפר לובזוב, שנמצא במרחק וויורסט אחד מוולברום מצדה הדרומי־מזרחי. אף כפר זה השתייך למחוז אולקוש ולפרפיה וולברום. אוכלוסייתו עסקה במלאכת עשיית רעפים. בשנת 1827 נמצאו בכפר 114 בתים, 822 תושבים. בשנת 1884 — 157 בתים.

עוד כפר אחד בשם לגוטה וולברומסקה חוסה בקרבת וולברום העיר, והוא

נמצא במחוז אולקוש ומשתייך בתור פרפיה לוולברום. הכפר ערוך בצורת מושב, השוכן ליד הכביש מזאבירצה לוודיסלב. אוכלוסייתו: 156 גברים, 163 נשים, 45 בתים. מרחב הכפר — 867 מורגים. בשנת 1827 הפך לכפר ממשלתי, שהשתייך לפרפיה של גולאטשוב, ובו 35 בתים, 285 תושבים.

מסתבר, שבכל הכפרים הללו — וגם בכפרים קרובים אחרים — ישבו גם יהודים, שעסקו בחקלאות, ברוכלות ובמלאכת־יד שונות, ובתוקף צו הממשלה בזמן מאוחר נאלצו היהודים שישבו על אדמת אכרי הכפרים לעזבה לצמיתות ולעבור לערים, וכמעט כולם עברו לשבת בוולברום הקרובה. ורק בכפרי אחוזות ה„פריצים" ואדוני האחוזות הותרו להשאר.

הכפר נובה־לונקה נבלע בתוך תחומי העיר וולברום. היתה זו פרפיה שהשתייכה לוולברום ולמחוז אולקוש. בנובהלונקה התרכזו יהודי וולברום, והיהודים שעברו אליה מהכפרים שבסביבה אחרי שנאסרה עליהם הישיבה על אדמת האכרים מטעם השלטונות.

עוד בימים מקדם לפני שוולברום הפכה לישוב היה השטח הטריטוריאלי שעליו נבנתה העיר ידוע כמקום מעבר. וולברום וסביבתה הקרובה שימשו פרשת־דרכים לכבישים ודרכים מרכזיים בין ערים קרובות ורחוקות. מצבה הגיאוגרפי היה תמיד חשוב מבחינה צבאית ומדינית. וולברום שוכנת על הדרך הראשית המובילה מקראקוב. הדרכים שנסללו מפיליצה למיחוב ומאולקוש לז'ארנובצה מצטלבות דרך וולברום. מלבד זה שימשה וולברום תחנה בדרך הראשית המסחרית מאז שנת 1400 עבור הסוחרים מוורוצלב, צ'נסטחוב, לילוב וז'ארנובצה להובלת סחורותיהם הלוך ושוב. דרכים יצאו מוולברום גם לערים צדדיות שהיו בהן צומות־דרכים עם ערים חשובות אחרות בפולין. הסוחרים והעגלונים שהיו נוסעים מפולין הגדולה או מוורוצלב לקראקוב נזהרו ברורות שלא לחמוק מעיר־המעבר וולברום במסעיהם בצרוף איום להחרמת הסחורות המובלות למסרבים. באחרונה צורפה וולברום לשורת התחנות לאורך מסילת־הברזל הארוכה דמבלין (א: איבנגרוד בתקופת הרוסים) גראניצה — וינה בירת אוסטריה.

בשנים הרצופות אחרי יסוד המושב או העיר וולברום אין ידיעות איזה שהן עליה ועל מהלך קיומה והתפתחותה, פרט לזה, שהממשל התנהל בעיר לפי החוק הפולני. ורק בשנת 1445 עבר הממשל שינוי מסוים תוך הפקת תועלת מן החוק המגדבורגי שכונן המלך קזימירש יאגילונטשיק. המלך ההוא עשה עוד למעלה מזה לטובת העיר.

בעיר פרצה תבערה גדולה שהחריבה כמעט את הכל, ממש „כלחוך השור". אז טרם התקיימו מכבי־אש מסודרים, ותוך כך עלו על המוקד המסמכים והתעודות, ובהן הזכויות של החוק הגרמני. המלך יאגילונטשיק חידש בשנת 1485 אותן הזכויות, ותוך דאגה לתקומת העיר ופרנסתה העניק לעיר את הזכות ל„יריד" בן שלשה ימים רצופים ע"ש קטרינה הקדושה ויום־שוק אחד בכל שבוע. היריד והשוק שימשו לעיר מפתח כלכלי, שעזר לה להתבסס מחדש. הירידים נחשבו למוסד רב־ערך בחיי הכלכלה והצבור. לירידים באו סוחרים ממקומות שונים למכור את תוצרתם ומרכולתם או לקנות סחורה. העסקים היו נעשים ביריד. בו בוצעו

הלואות, מקח וממכר של מפעלים שונים. ביריד היו עושים הכרות אנשים בני סביבות שונות, ואף נוצלו לעניינים רבים שלא היה להם כל קשר למסחר. מובן, שלא כל הירידים היו בני חשיבות אחת. היו ירידים שהיו מושכים אליהם מספר רב של תושבים, סוחרים ואישים מכל הארץ. לירידים ראשיים נחשבו יריד גרומניץ (ע"ש החגא הקאתולית שנקרא „מריה גרומניצה") או ירידי לנטשנה, שאחרי מלחמות הקוזקים העבירו לשם את הירידים מלובלין. אך היו גם ירידים קטנים יותר, בעלי חשיבות מספקת, שיוכלו למשוך סוחרים רבים וכל מיני אנשים מכל הסביבה וממחוזות שכנים. ברם יריד וולברום לא נחשב ליריד בעל ערך היסטורי או ראשי, כי לא נזכר בתור כזה בשום מקום, והוא נכלל בין הירידים מהסוג הרגיל בכל עיר [5].

מסתבר, כי בוולברום לא התקיימה כנסיה זמן רב, ותושביה הנוצרים הזדקקו לכנסיה הפרטית אשר בכפר דלוז'ץ. ההיסטוריון הפולני הנודע דלוגוש, בתארו את הכנסיות שמצא במסעו ברחבי פולין, מתעכב גם על כנסיית דלוז'ץ והכנסותיה, בלי להזכיר את וולברום, והיא איננה מופיעה ברשימת מושבי הכנסיות. הכנסיה נחשבה אז בפולין הקתולית לגורם מושך ומפתח, וראשי דברה הופיעו במלוא השפעתם מעל במות הכנסיות. יתכן שתושבי דלוז'ץ וכמרי כנסייתה חששו מפני התחרות, והם עשו ככל האפשר לעכב הקמת כנסיה מתחרה בוולברום. אך לא לעולם חוסן. אף שוולברום לא התפתחה חיש ולא סיפקה כראוי את מאויי מייסדיה ואדוניה — עם הסתגלותה הישובית קמה כנסיה גם בוולברום, כנסיה פרפית, וכנסיית דלוז'ץ היתה לה לכנסיית־משנה, או סניף. בשנת 1627 נבנתה בוולברום הכנסיה הפרפית ע"ש קטרינה הקדושה בהשתדלות הכומר מרצ'ין וולברם, כומר מהכפר דזיראזני, בלי שמקימי הכנסיה דאגו לקרנות ולמקורות הכנסה, ואחרי שהמלך ויתר על זכותו כפטרון על המקום לא עצרו כוח הפרפיה הוולברומית עם כנסיית הסניף בכפר דלוז'ץ לפרנס את הכומר מחוסר הכנסות מספיקות, והן הועמדו תחת פיקוחו של הכהן (הקנוניק הלטרנני) שעל־יד כנסיית „הגוף הקדוש" אשר בקראקוב. אנשי הכמורה בקראקוב הקימו כאן מנזר עם כנסיה מפוארת למדי (חונך בשנת 1692).

וולברום, אף שנחשבה כאחוזת ארמון המלוכה, נשארה בפיקוחה החוקי של מושל המחוז, ומחובתו היתה בין השאר גם לאשר את ראשי העיריה שנבחרו על ידי האזרחים. אך האזרחים לא היו נפעמים אותו רגש חלוצי כיאות למקום־ישוב חדש שהמלך חפץ ביקרו, והם התיחסו באדישות לחובות שונות שחלו עליהם כאזרחי העיר, ורגש המשמעת מצדם למושל המחוז לא עמד במבחן. המלך אוגוסט השלישי עמד מקרוב על המצב המשונה הזה, והוא מצא לנכון להביע את אי־רצונו למצב הקיים בצורת נזיפה. תרשים משנת 1564 נותן לנו מושג איזה שהוא על המצב בוולברום. מס־בתים נגבה: שני גרושים לכל בית מ־67 בתים וגרוש אחד לכל בית מחמשה בתים. עם סלילת דרך־המלך שעבר בעיר הורחבה רשת גבית המסים. הקצבים שילמו 8 גריווני, האופים — 9 ג., הסנדלרים — 14, משרפת י"ש — 8 ג., מס רחיצה — 1 ג., מס ביקור בשני הירידים — 6 ג., מס מעינות ונהרות — 6 ג. בסך־הכל הגיעה ההכנסה ממסים — 31 גריווני (?). בשנת 1581 נמצאו בעיר 3 סנדלרים, 3 אורגים, 2 נפחים, מסגר, חבתן, חייט, קצב,

4 דיירים. לפי זה מתקבלת התמונה, שוולברום היתה אז מושב דל, לא חקלאי ולא חרושתי, ואז כבר התקיימה בעיר כנסייה פרפית.

מלחמת השוודים הראשונה ותוצאות ההרס שבאו בעקבותיה לא פסחו על וולברום, שנשרפה כליל. מצבה הכלכלי שלא היה מזהיר גם לפני זה הפך לאסון איום לתושביה. המלך יאן קזימיר‌ש זכר לעיר זו את חסד חיבתו מצד קרבתה לקראקוב, ומתוך רצון שהעיר תיבנה מחדש במוקדם ותחזור למסלולה — שיחרר בפקודה משנת 1661 את אזרחי העיר מכל המסים למשך ארבע שנים. עם פקודתו זו הוקל מעל שכם האזרחים נטל קשה, ובכל זאת לא היו להם אמצעים מספיקים לכונן כראוי את בתי מגוריהם, והם הקימו להם בתים של עץ, ומהם השכירו גם ליהודים שמצאו לנכון להכות שורש בעיר, — אחרי שנענו לקריאת האזרחים לעזור להם בשיקום העיר.

כאות הכרה לפיוטר פאראנץ' על הואילו להחזיק משמר אמין על אחוזותיו של המלך — שלפי הערכתו הגיעו בשווי ל־1200 גריווני — במטרה להגן על הגבולות מצד שלזיה, העניק המלך וולדיסלב יאגילו לפיוטר את משרת ראש־הכפר. היה זה כנראה ראש הכפר (בפולנית: וויט) הראשון של וולברום. קורות וולברום בכללן אינן סדירות בספרי ההיסטוריה וקשה להתמצות בתקופות השונות. עת שבראשה עמד ראש־כפר או ראש־עיר. יש להניח, שהעיר עצמה לא התפתחה פיתוח הוגן. הכל התנהל בה בכבדות, מחוסר יד תקיפה ודואגת. לעומת זאת יד החסד ויד ההמלצות מלאו תפקיד חשוב בהנהלת העיר. בתעודות נזכרה וולברום כעיר מושל המחוז של וולברום, ומשנת 1766 נמסרה הנהלת שלטון מחוז זה לאורשולי דמבינסקה לבית מורשטין, בכינויה הידוע בהיסטוריה „זקנת בית וולברום". משנת 1771 כיהן כמושל המחוז פראנצישק דמבינסקי, מושל מחוז יזדלוב לשעבר, ששילם חלף משרה זו סכום מסוים, והסיים הפולני העניק רכוש לאומי זה בשנת 1773—1775 לדמבינסקי הנזכר. מחוז וולברום לא היה רבתי, כמחוזים אחרים, וצורפו אליו כמה כפרים ומשקים, וזה היוה את המחוז שנקרא על שם העיר וולברום. יוצא שוולברום שימשה מושב כפר־עם ראש־כפר או „וויט" וגם עיר־מחוז לסביבה.

חסרים ידיעות על וולברום עם החלוקה האחרונה של פולין בידי שלש הממלכות פרוסיה, אוסטריה ורוסיה, והכרזת „דוכסות ורשה" בידי נפוליון הגדול ואחר־כך כיבוש פולין בידי חיילות רוסיה וסיפוחה לממלכת רוסיה. רק משנת 1838 ישנה ידיעה האומרת, שחלק מהרכוש של שלטון וולברום הוענק בתור משפט בכורה לגנרל ניאולוב. אז הכיל משק וולברום 3893 מורגים בצרוף הכפרים: לובזוב, דלוז'ץ, נובה־לונקה, שתי טחנות, משרפת־לבנים ומפעל־סיד. אחרי הענקת הרכוש הזה לגנרל האמור נשאר עוד ברכוש השלטון: משק לגוטה הוולברומית, העיר וולברום, הכפר לגוטה ושלש טחנות קמח, ביחד 1014 מורגים.

חליפות ותמורות עברו על וולברום בתקופת ממשלת פולין, שמאז יסודה במאה הי"ד עברו עליה למעלה משש מאות שנה. על אף הרצון הטוב מטעם מלכי פולין לא הצליחה להתפתח כהוגן ולהתבסס מבחינה כלכלית, על אף ירידיה ושווקיה, והכפרים הרבים המקיפים אותה מכל עבריה. באחרונה קם גורם חדש: התישבות היהודים בקנה מדה מצומצם. אך בגלל הנסיבות הפוליטיות במבנה

המדינה לא הספיק הגורם היהודי לחדש נעורי העיר. ורק אחרי כבוש פולין בידי הרוסים ובטול ההגבלות שהתקיימו בידי האצילים והכמרים נגד היהודים יכלה גם וולברום לצעוד קדימה, עד שהגיעה לבסוף למעמד של עיר בעלת אוכלוסיה לא־קטנה, והשם וולברום נישא לשבח על חריצות אזרחיה היהודים.

פרק שני: ראשיתו של הישוב היהודי.

חוסר מסמכים ותעודות יהודיים. — תקופות בישובי היהודים בפולין. — אלף שנות ישוב ליהודי פולין. — מאיזה ארצות הגיעו היהודים. — מספר הקהילות הראשונות. — ראשית הישוב בוולברום. — מקורות ראשונים לישוב היהודי. — ישוב קבע במאה הט״ז. — קרבתה והשתייכותה לקהילת קראקוב. — העברת מתיה לבית־העלמין בקראקוב.

מתי חלה ראשיתה של התישבות יהודית בוולברום? מאיזה מקומות הגיעו היהודים הראשונים לוולברום, ומאיזה ארצות? האם קדמו בקורי יהודים בוולברום לפני ישובם הקבוע בעניני מסחר ומלאכה, מעבר וכדומה? מה היו שמות היהודים הראשונים שהתישבו ישיבת קבע בוולברום? שאלות מעין אלו מתעוררות לגבי כל ישוב יהודי בכל מקום שהוא. ברם לא כל ישוב יכול לתת פרטים ותשובות על השאלות ההן. היו ישובים שניהלו פנקסים ורשימות, ואף שמרו על תעודות וכתבים בקשר לישובם, פחות או יותר. ומשכיליהם הוציאו לישוביהם מוניטין בפרסום מוקדם של מסמכים ותעודות, פנקסים ורשימות בקשר ליסוד הישובים.

וולברום לא תפסה מקום ניכר בהיסטוריה בכלל, ובתולדותיו של הישוב היהודי בפולין בפרט. עד היום אין מקורות היסטוריים ברורים, אשר יקבעו בדיוק את תאריך יסודו של הישוב היהודי בוולברום. על כל פנים ברור, שמאז יסוד המקום בידי המלך וולדיסלב לוקיטק בשנת 1321 היתה זמן רב ללא ישוב יהודי. במקורות היהודיים אין כמעט זכר לתאריך מסוים שיעיד על קדמות הישוב הזה. לא זכות אבות גדולים ומעשיהם הנפלאים ולא מאורעות חשובים כדוגמת ערים אחרות עמדו לקהילה זו לציין תאריך מסוים אשר יעיד על קדמותה. התעודה ההיסטורית היחידה אשר ממנה היו יכולים כותבי דברי ימיה של וולברום היהודית לשאוב את ידיעותיהם לקביעת תאריך הווסדה הן הכתבות שעל המצבות בבתי־העלמין, לא לפי תעודות־לידה, כי־אם לפי תעודות־מות. ברם בוולברום לא היתה קיימת קהילה יהודית מסודרת זמן רב, ואת מתיה היתה מובילה מקודם לקראקוב, ואחר לאולקוש ולוודיסלב. רק עם הכרזת שחרורה מעול אולקוש וגם מעול וודיסלב מקבלת קהילת וולברום רשיון לכינון בית־עלמין, הבא כעין המשך לקיום הקהילה הישנה, ולא כסימן לתחילת קיומה. פינקס קהילה, כנהוג בשאר קהילות ישראל, לא נכתב בוולברום, בהשוואה לקהילות ותיקות שכנות אחרות כאולקוש. העיירה פיליצה היתה צעירה מדי שתעסוק ברשימת כרוניקות ומאורעות שקרו בעיר. והרי שום ישוב יהודי בפולין לא נוקה ממאורעות איזה שהן שבאו כתוצאה משנאת־ישראל וממעשי־זדון הכמורה הקתולית

ששלטה שלטון בלי מצרים גם בפולין וניצלה כל הזדמנות כדי לרצוח ולשדוד נפשות ורכוש יהודים.

ובכל זאת הבה ננסה לענות על השאלות שהוצגו לעיל ביחס לישוב יהודי בוולברום, כמה שיעלה המזלג. הערים בנות ישוב יהודי בפולין אפשר לחלק לפי דרגת יסודן לתקופות שונות: א) תקופת בראשית, ב) תקופת הביניים, המחצית הראשונה, ג) תקופת ביניים, המחצית השניה, ד) דור השלטון האדמיניס־טרטיבי של היהודים (ועד ארבע ארצות), ה) המאות האחרונות. בהתאם לכך יש גם להבחין בין ישובים יהודים שנוסדו בערים בראשית קיומן ובין ישובים יהודים שהחלו בקיומן רק כעבור תקופה מסוימת ליסוד העיר, מסיבות שונות ומובנות. לאחרונים יש לצרף את וולברום.

היהודים ישבו בפולין מאז שחר תולדותיה, המתחילות עוד בסוף האלף הראשון לספירה, ולפי האגדה נבחר לאחד ממלכי הארץ הראשונים יהודי בשם אברהם פרוחובניק, שויתר על כסא המלכות לטובת הפולני פיאסט, שייסד את בית המלכות הראשון בפולין במחצית המאה התשיעית. ויש הקובעים שהישוב היהודי בפולין מתחיל בשנת 1080 או 1150. ברם ידוע שהישוב היהודי בפולין נכנס להיסטוריה כמעט בעונה אחת עם האומה הפולנית. היהודים היוו יסוד חשוב בתמונה האתנית של פולין עוד משנות קדמונים, ומהרגע הראשון של כניסת פולין לחיק ההיסטוריה אנו מוצאים כאן את היהודי עם כתבות עבריות מהמאה הי״ב, מסמכים בתעודות המלוכה, כתבי זכיונות של נסיכים ומלכים, החלטות הסינודים, שו״ת רבנים, פנקסים של חברות וקהילות יהודיות, מצבות ושאריות אחרות, אגדות־פלא ללא שיעור העוזרים להיסטוריון ליצור תמונה של החיים היהודיים ושל יחסים הדדיים בין האוכלוסיה היהודית והפולנים.

ובשעה שבאירופה המערבית היו היהודים מעונים ומורדפים מכל מיני גזירות, חיפש לו חלק מכוחות־החיים שלו קרקע להתפתחות חדשה בפולין, ועל אדמתה התחילו אז רוחשים ומתרבים יהודים בני־נדוד שנקלעו לכאן מתוך הגיהנום שבמערב. לפי המקורות של אותה תקופה חלה כניסת היהודים לפולין מגרמניה, בוהמיה, שלזיה, הונגריה, וגם מן המערב הרחוק, כגון איטליה וספרד. ויש אומרים: גם מן המזרח הרחוק, מן הכוזרים שנתגיירו. מלכי פולין גילו יחס טוב לתושבים היהודים החדשים, והמועצות העירוניות היו נעדרות כל דעה רעה או שלילית בנוגע ליהודים החדשים.

עד סוף המאה הי״ד אפשר להוכיח עפ״י תעודות את מציאותן של עשר קהילות יהודיות בפולין. במשך המחצית הראשונה של המאה הט״ו נוספו 18 קהילות חדשות. במחצית השניה של המאה הט״ו — נוספו כבר 33, עד שבסוף ימי הבינים אפשר לראות בפולין 61 קהילות, ועד אז לא היו בפולין לגמרי ערים גדולות מרובות אוכלוסין. שלש הקהילות הגדולות ביותר שבפולין היו פוזנא, קראקוב ולבוב. מלכי פולין ידעו להעריך כראוי את ערכם של היהודים בבחינת גורם כלכלי, הראוי לכך שיגינו עליהם ויחזיקום במדינה.

הקהילות הקטנות שבגליל קראקוב היו בתחילה כפופות לקהילות קראקוב. סיבת הדבר יש למצוא בעובדה, שאותן הקהילות הקטנות התהוו מיהודים יוצאי

קראקוב, מה שגרר אחריו יחס הכבוד של אותן הבנות אל האם קראקוב. גם רבניהן היו כפופים לרב הקהילה־האם, שהיה גם כן רב גליל קראקוב. וולברום נחשבה אז ל„פשיקהליק״[6] כלומר: לאחת הקהילות המשתייכות לקהילה הראשית קראקוב. ברם אין לדעת אם בוולברום ישב בראשית הישוב היהודי מספר מתאים שיש בו כדי לייסד קהילה. ואפילו אם נראה את וולברום בתור כפר במשך זמן רב, יתכן שישבו בו יהודים, כשם שהיו יושבים בכפרים אחרים בגליל קראקוב, וגם בכפרים שבקרבת וולברום. בקרבת הישובים היהודיים הבודדים שהיו קיימים בראשית המלוכה בפולין, בקרבת קראקוב וצוזמיר (סנדומיר) היו מצויים כפרים אחדים בעלי שם „ז׳ידובי״ הנזכרים במקורות מראשית המאה הי״ד, וכן בקרבת קאליש (1213) וגניזן (1205), שמוצאם בלי ספק מהתישבות יהודים בכפרים הללו.

תולדות היהודים בוולברום הוא אחד השטחים בתולדות היהודים בפולין שהחוקרים הראו בהם ענין מועט, ובעת שהראו ענין רב בערים שכנותיה בנות ישוב יהודי ותיק כמו פיליצה ואולקוש מלבד ערים יותר רחוקות — עברו כמעט בשתיקה על וולברום. מאידך אפשר לציין, שיהודי וולברום היו מאז ומתמיד אנשים פשוטים, בעלי מעשים רגילים, ללא כל שמץ של תביעה לפרסום. יהודי וולברום היו שקועים מאז ישובם בעיר זו בגופם ובנפשם בבנין עתידם. על כן היו פניהם מכוונים אך כלפי העתיד וההוה, בלי לשעות כלל אל העבר. בשקט באו לעולם הזה וחיו את חייהם, ובלי רעש יצאו מן העולם ללא כל רושם חזק בדברי הימים.

מקורות יהודיים אין על ראשית הישוב היהודי בוולברום. בארכיון העיר, הנמצא כיום בכנסיה הפרפית (עדתית) שבמקום, מצויה תעודה המאשרת, כי בשנים 1310 עד 1750 ניהלו נזירות את פעולת מירשם הענינים הנוגעים למעמד האזרחי. לא היו קיימות הפליות בין בני דת לדת. המירשם היה קיים כלפי כל הדתות, ואף כלפי היהודים. ברם פנקסי־הלידה הישנים ביותר אינם נמצאים עוד, כי הם חסרים לגמרי. פנקסי־הלידה המצויים מתחילים משנת 1750. לתאריך זה יש כנראה קשר עם אי־התלות של הקהילה היהודית בוולברום, אחרי שהשתחררה מעול קהילת קראקוב, והחלה לסדר את מוסדותיה ועניניה לעצמה בהתאם לאישור השלטונות.

לעומת זה קובעים מסמכים אחרים שבארכיון העיר וולברום, ואין כל סיבה להרהר או לערער עליהם, שישוב־קבע של יהודים בוולברום מתחיל במחצית הראשונה של המאה הט״ז, כלומר: 1542 עד 1548[7]). ובכן זהו התאריך הקובע את גילו של הישוב החדש במקום הזה. ויש למצוא סמוכין באותו מסמך, בהערה הרצופה להודעה האמורה, האומרת, ש„האוכלוסיה היהודית מתחייבת כמו כן לסלק את תשלומי המסים המוסכמים לטובת הצד (איגוד אומנים״). זוהי ההודעה הראשונה הפונה ישרות גם לאוכלוסיה היהודית מטעם הרשות ומזכירה על חובות אזרחיות ומסים. ובכן יש מרחק של זמן בין ישיבת יהודים בוולברום בלתי־רשמית לבין ההצהרה הרשמית על היתר ליגלי של ישיבת יהודים בעיר. לא ידוע אם דרוש היה רשיון מיוחד לישיבת יהודים בוולברום במאה הט״ז. ברם

המציאות מעידה על עובדה קיימת. במה עסקו יהודים אלה? במסחר או במלאכה? בתיווך של מקח וממכר בין העיר והכפרים שבסביבה? שאלה זו נשארת ב„תיקו", כשם שנשארים ללא תשובה ענינים אחרים וברורים יותר על ארגונם במקום בצורת קהילה או מנין־תפילה, וקשרם עם קראקוב היהודית בתור קיבוץ קטן או קהילה מסונפת.

קהילת קראקוב, היא עיר הבירה שבה ישבו מלכי פולין במשך כמה מאות שנים, עברו עליה חליפות ותמורות. רבות מסופר עליה בספרי תולדותיה מפי יהודים ונוצרים. דפדפתי ברוב הספרים, וגם עברתי על תעודות בקשר לחיי הקהילה הגדולה והמרכזית, בחפשי את עקבות הישוב היהודי בוולברום לאור תעודות ומסמכים כקהילת־סניף לקהילת־המרכז, או תוך קשרים עם רבני קראקוב שדעתם היתה פרושה גם מחוץ לחומת הבירה. ואף שלא מצאתי אף פעם את השם וולברום בכל הכבודה הספרותית הזאת — אין להסיק מכאן שהישוב הוולברומי פנה עורף לקהילה־האם או שלא מילא את התחיבותו אליה. ברם כנראה גרם מזלו של הישוב היהודי בוולברום, שעל אף עתיקותו וישובו הרצוף— שלא כקהילות ישנות אחרות שבעקב גורמים שונים נאלצו לא פעם לעזוב את מקום ישובן הקבוע ולחזור לעת מצוא — לא השאיר עקבות בספרי הדורות.

פרשת ההשתייכות לקהילת קראקוב היתה פרק ראשון בתולדות וולברום היהודית, כשם שהיתה ראשונה בחיי הקהילות האחרות שהיו קשורות בקהילת קראקוב. מספרן לא היה קטן, כשם שהמרחק בינן לבין קראקוב לא היה קטן. הנה למשל: אולקוש, וודיסלב, פינטשוב, חנצ'ין, שידלוב, אופאטוב, קשאנוב, טשיבין, בנדין, פיליצה, סונטש הגריבובית, אושפיצין, וישניץ, ברזסקו ובוכניה עם כפרים מרובים. יש לשער שהמרחק הרב בין הערים ההן לקראקוב הכביד מאד על יחסים סדירים. וכן סבלו עניני הרבנות והעסקנות וכל הקשור בהן שבלי החלטת קראקוב לא הרים איש ידו ורגלו. ברם כל זמן שקראקוב ניהלה את הענינים בתוקף קבלו הקהילות הכפופות לה את מרותה ללא טענות יתר. הקשר בין וולברום לקראקוב היה יותר קל, כי המרחק אינו רב ביותר, ובוודאי שאירעי ביניהן חילופי שליחות ונסיעות הדדיים. מבירת המרכז היו באים מפעם לפעם לתהות על המצב, בגבית מסים שונים, במסירת הוראות שונות, וגם ללון בה כתחנת־בינים לערים אחרות, כי על־כן שכנה וולברום בפרשת דרכים שונות.

בימים ההם היו בפולין בתי קברות ישראל מעטים ורחוקים מאד זה מזה, והיהודים נאלצו להעביר את מתיהם ממקום למקום, ואדוני האחוזות היו מטילים עליהם מסים ככל העולה על רוחם. וולברום היהודית היתה מעבירה מקודם את מתיה לבית־העלמין אשר בקראקוב. ומי יודע אם אף היא לא חויבה לשאת בהוצאות מיוחדות בקשר לקבורת מתיה. רק אחר־כך נקבע חוק ב„ספר הזכיות" מטעם המלך בולסלב, הפוטר את היהודים מלשלם מסים בעד הובלת מתיהם מעיר לעיר, מנוף לנוף וממדינה למדינה.

פרק שלישי: וולברום — חוטר מיהודי קראקוב.

היציאה מגיטו קראקוב. — קהילת־בת כפופה לקהילת־אם. — וולברום משלמת מסיה לקראקוב. — מרות רבני קראקוב על וולברום. — נציגות במועצת היהודים העליונה. — פסיביות בקהילת וולברום. — רשימה ראשונה מיהודי וולברום. — החלוקה בגבית המסים לשני איגודים.

מה היו הגורמים שהביאו רבים מוותיקי היהודים בקראקוב לידי עזיבתה וחיפוש מקומות פרנסה ואחיזה חדשים, שכתוצאה מהם נוסדו ישובים יהודיים חדשים בוולברום ובסביבות קרובות ורחוקות מקראקוב? על שאלה זו קשה לענות בלי לתאר מקודם את המצב במטרופולין קראקוב עצמה, שבראשית יסודה דמתה לאותו אברך האוכל מזונות על שולחן חותנו, ואחרי זמן נמאס לו לאכול על שולחן לא לו, והוא מתחיל לחשוב על „תכלית" לעצמו. ואף שעתידו מעורפל, והוא מהסס הרבה עד שניגש לצעוד את צעדיו העצמאיים הראשונים. אבל מכיון שרעיון של „עשית שבת לעצמו" בשל במחשבתו — הוא ניגש לבצע את שהטיל עליו.

ראשיתו של הישוב היהודי בוולברום לא היה קל. היה בזה הרבה מן החלוציות, שיהודים הצטיינו בה בהרבה מובנים. לא היה זה מן הדברים הקלים לנטוש את האם קראקוב ולחפש מקום מושב חדש על דאגותיו הכרוכות בכך, קליטה ועבודה וכו'. לכאורה יכלו ראשי הקהילה בקראקוב להיות מרוצים מתהליך ההתפשטות, כשקהילות יהודים שונות נוסדו פה ושם שחנו „כשתילי זיתים" סביב קראקוב האם. מלבד זה התרחב תחום שיפוטם ועסקנותם, מכיון שכל הקיבוצים החדשים נשארו תלויים בה מכל הבחינות. וולברום נחשבה לאחת הנקודות הקרובות לעיר־האם. והיו כאלה שהתרחקו עוד יותר. הצד השוה שבהן שאף אחת מהקהילות החדשות לא העלו על לבן פירוק העול של קהילת קראקוב בעניינים דתיים ומינהליים. כל הקהילות שמחוץ לקראקוב נחשבו לקהילות־בנות לקהילת־האם, וסמכות־השיפוט (יוריסדיקציה) של הרב הקראקובי, ביחד עם רוח השיפוט הפיסקאלי של קהילת קראקוב — כוחה היה יפה לגבי כל הקהילות בגלילות קראקוב וסנדומיר, וחוץ מזה גם על מחוזות אחדים בגליל שיראדז, בשטחי ווילון, ואפילו בגליל פשמישל. אגב: יהודי וולברום היו דווקא היותר נוחים מבחינת קבלת עול, והם נשאו בעול ללא טרוניות וטענות.

במאה הט"ז נוצרה יחידה מינהלתית על שטח קראקוב־סנדומיר, שבתוקף חשבונות שנתעוררו במאוחר יותר התבהרה התמונה דלהלן: א. קראקוב שהיוותה את המרכז; ב. מחוז אופאטוב; ג. מחוז שידלוב; ד. מחוז חנצ'ין; ה. מחוז פינטשוב; ו. מחוז וודיסלב. בכל מחוז שכן מספר ערים או קהילות שהתרכזו מסביב לעיר הראשית שלהן. ואין כאן המקום לפרט את שמותיהן. ואילו בגליל קראקוב שכנו הקהילות: אולקוש, קשאנוב, וישניצה עם ברזיסק, סונטש עם גריבוב, בובוב, פיליצה, בנדין, אושפיצין, ואחרון חביב: וולברום. כאן אנו רואים את דרך ההתפתחות של הקהילות מגלילות קראקוב וסנדומיר. מקודם קמו כמה ערים גדולות, וסביבן ועל־ידן נוסדו כמה בנות או סניפים שהתרכזו סביב; כקשת מעוגלת. ידה של קראקוב כקהילה וותיקה וגדולה היתה על העליונה

במינהל ובשיפוט. וכן היו הגובים הראשיים של מסי היהודים במדינה — שני יהודים עשירים מקאז׳ימירש־קראקוב, רשאים — הם לבדם או האנשים שהוסמכו על־ידיהם — לגבות את המסים בכל המדינה. וולברום לא התנגדה לגביה מרוכזת זו והעדיפה את הקשר הישיר בינה לבין קהילת קראקוב [8].

והקהילה־האם התנהגה בכל הענינים כמושלת יחידה, בלי לשאול את בנותיה ולהתייעץ אתן בענינים משותפים. בישיבות ובמועצות שונות הופיעה קהילת קראקוב כנציגת כל הקהילות־הבנות. לא ידוע התאריך שבו החל הרב הראשון לכהן בקהילת וולברום. ברם ידוע שעד אז היתה וולברום כפופה לרב שישב בקראקוב. הוא ניצח על כל הענינים שנמצאו בסמכותו, והוא שעמד בקשר עם כל הקהילות הקטנות והחליט לפי מצפונו ושאר רוחו. ואכן אליבא דאמת היתה וולברום כפופה זמן רב כקהילת־משנה לקהילת קראקוב, בדומה לשורה ארוכה של קהילות אחרות קרובות ורחוקות בגליל קראקוב, סנדומיר, ואף מחוזות יותר רחוקים בגלילות שיראדז או ווילון השתייכו לתחום המינהל של קראקוב. הרב מקראקוב נחשב לרב כללי לכל הקהילות הללו, ומשרדו היה בית־הדין השני והגבוה ביותר לכולם. הקהילות, שהחלו בקטנות, גדלו והתרחבו, ואתן גדלו גם צרכיהן ותביעותיהן. ואילו היחס מטעם קהילת קראקוב לא נשתנה והיא המשיכה לרדות ולעשות ככל העולה על רוחה, ללא התחשבות עם קהילות־משנה.

במשך המאה הט״ז קמו קהילות גדולות בגליל קראקוב וסנדומיר עם שאיפה תוססת להשתחרר ממרות הקהילה־האם. אך רבני קראקוב לא חסו על כל מאמץ, ורק שלא לתת אף לקהילת־משנה אחת לפנות עורף לאם. קהילת וולברום לא היתה מן הטרדניות. היא ידעה שלא קל יהיה הקרב לעצמאות. היא החליטה לחכות ולראות איך יפול דבר אצל הקהילות האחרות, היותר חזקות ממנה. יראת־הכבוד לרב היתה תמיד מצויה בכל קהילה. הרב כרגיל היה תמיד אישיות, תלמיד חכם, גדול בתורה וביראה, לוחם נמרץ בעד היהדות, ואף עסקן חרוץ לטובת עניני הקהילה. רבני קראקוב ידעו לנצל את יחס הכבוד אליהם והשתדלו לרצות את כעסם של עסקני הקהילות ולדחות את התביעה לפריקת עול קהילת קראקוב. אך פרנסי קהילת קראקוב לא למדו לקח, והמשיכו לרדות ולפעול ללא התחשבות עם דעת קהילות־המשנה האחרות.

הנה התקיימה בלובלין ישיבת המועצה העליונה היהודית בפולין ובליטה הגדולה, וחבל קראקוב־סנדומיר היה מיוצג רק ע״י נציג הקהילה בקראקוב, בעוד שערי־השדה לא היו מיוצגות לגמרי. בשנת 1595 השתתפו במועצה נציגי קראקוב פנחס הורוביץ ויקותיאל בן משה לנדוי, ובבית־דין העליון נמנו מטעם קהילת קראקוב מרדכי מרגליות ואברהם רייזלס. ורק בשנת 1608 כבר ישב לצדו של נציג קראקוב גם נציג הפרובינציה הקראקובית, מה שמוכיח שגם האחרונה תבעה את זכות השתתפותה בישיבות המועצה. ציר זה היה ר׳ משה אב״ד בגליל קראקוב. ובכן רב פרובינציאלי, שאף הוא הוכתר בתואר „אב״ד דגליל קראקוב״ (שו״ת מהר״ם לובלין מס. 84, עמוד 56). וכאן המקום להעיר, שכנראה התפוררה כבר אז הנהלת הגליל לשני חלקים, עם שני רבנים מערי השדה.

וכבר בשנת 1643 נאלצה קהילת קראקוב להתחשב בדעת ערי־השדה, ובמיוחד בבחירות רב לערי־השדה. באותו זמן כבר היתה הפרובינציה שווה לקהילת קראקוב. הרב יום־טוב הלר (מגילת איבה) מספר באוטוביוגרפיה שלו, שבבחירתו כרב בקראקוב (והגליל) נתכנסו שלשה נציגי קהילת קראקוב ושלשה „ראשי הגליל". בבחירות הללו היה לוולברום יד וחלק כאחת מערי־השדה של קראקוב, בלי שעסקני קראקוב הפנו לה תשומת־לב איזו שהיא. וולברום היהודית המשיכה עוד במצב הפסיבי, תוך צפיה לראות מה יפעלו אחרים משכנותיה.

בתקופה ההיא ניכרים כבר עקבות היהודים בוולברום במסמכי אחוזות־היסוד של „זקני העיר" לפי כינויים, הם זקני העדה שנועדו לדאוג לכלל העיר. מקורם של המסמכים הללו הוא משנת 1562. המסמכים האלה מכילים ענינים כספיים הכרוכים בהחזקת העיר, ובהם שיעור המסים שהוטל על התושבים, וגם על האוכלוסיה היהודית. המסים עלו אז לשני גרושים מכל אחד. לפי מכסה המסים והנושאים בעולה יוצא שבוולברום ישבו כבר אז 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית. שמותיהם נמסרים בזה לפי א"ב. שמות עושים היסטוריה. ובכן יהודים אלה היו אז את קהילת וולברום, והם נחשבים לאבות האוכלוסיה היהודית בוולברום. ואלה שמות בני וולברום וראשי משפחות במסמכים שהוזכרו:

רחמים אנקר, מאיר ארנר, וולף ארליך, ברק אוופילסקי, שלמה בוכבינדר, יחזקאל ברנשטין, הרשיק גראנעק, שמואל ברוך הרציק, משה ווייסרד, טוביה טווארדוביטש, מיכאל סנדלר, שלום לאנדרר, בנימין לזורגן, ראובן שמואל לנדהרד, אביגדור ספיר, לייזר פרייברג, חילה פייגלפרוי, יוכים פרלגריכט, יודקה קארפרייך, יצחק קוזניצקי, מנדל קול. רומקה לאה קורנברויט (אלמנה), קלמברט ראטמאן, ישעיה שטרייברג, ישראל שרר, שרה רחל (אלמנה) [9].

שנים רבות היתה קהילת וולברום כפופה לקהילת קראקוב, בלי לדעת את היחסים שביניהן כמו היחסים עם קהילות־משנה אחרות. בפינקסי הקהילות (שנמצאו בספריה היהודית בוורשה) לא צוינו היחסים ההם, לא בפינקס קראקוב ולא של אופאטוב. בהתחילן לרשום את המאורעות משנת 1669, כשם שמוצאים בתעודות פשמישל או בפינקס ז'ולקיב. זה האחרון מסביר בפרוטרוט את השתייכות קהילת ז'ולקיב לזו של לבוב: השתייכות משפטית, מינהלתית ושם מסי האוצר.

בשנת 1655 פלשו השבדים לפולין, ואעפ"י שעד הזמן ההוא לא ידעו השבדים את היהודים, כי בשבדיה לא ישבו עד אז יהודים, בכל זאת שפכו השבדים את חמתם עליהם. קהילת קראקוב נחרבה כמעט על ידי גייסות השבדים ומצבה הכלכלי היה בכל רע והיא שקעה בחובות שהעיקו עליה ללא נשוא. וטבעי היה הדבר, שהשתדלה להטיל חלק מעומס החובות על אותן הקהילות הקטנות, מה שהביא לידי חיכוכים בין אלה ובין הקהילה־האם, ולבסוף לידי התפלגות. באמצע המאה הי"ז אנו רואים את גליל קראקוב מחולק מבחינת תשלומי מסים לשני מחוזות או איגודים: העליון או הקראקובי, והתחתון — הסנדומירי. הועדים הטילו סכומים מיוחדים של מסים על שני המחוזות, שחלקו ביניהן הקהילות המשתייכות לאותו המחוז. אף וולברום נשתחררה מעול קראקוב. אך מאז היתה כפופה לקהילות אחרות. היא החליפה רק את מושליה, ועליה היה להמשיך בקרב. ואכן הפעם יצאה מגדר השתיקה ופעלה במרץ רב, ובהצלחה.

פרק רביעי: קהילת וולברום במאבק על אי־תלותה.

קראקוב מפסידה עליונותה על קהילות־משנה. — וולברום נשארה כפופה לאולקוש. — בית־דין גבוה באולקוש. — גבירים ושתדלנים בקהילת אולקוש. — שידוכים בין וולברום וטשיבין. — קשיחות קהילת אולקוש. — קבלת רשיון לייסד בית עלמין בוולברום. — רשיון לבית־כנסת וישיבה ליגלית. — תלות וולברום בקהילת וודיסלב. — המשפט בין שתי הקהילות בקראקוב. — סוף המשפט בנצחון.

קהילת קראקוב איבדה את שלטונה והשפעתה על הסביבה, ורק רבה של קראקוב נשאר כמקודם רב ראשי על כל הקהילות של מדינת קראקוב־סנדומיר. ההגמוניה של קראקוב היהודית עברה לקהילת אולקוש, השכנה לקהילת וולברום. לאולקוש זעירה זו — שמנתה אז קצת יותר ממאה יהודים — נספחה פתאום שורה של קהילות־משנה, ובהן: וולברום, קשאנוב, טשיבין ועוד, יחד עם ערי־קהילות הכפופות לה מבחינה פיסקאלית, והן: סונטש של גריבוב, אושפיצין, בנדין, וישניץ עם ברזיסק ובוכניה, פיליצה וכפרים מרובים בני ישובי יהודים. כל מה שהיה כפוף עד כה באורח בלתי אמצעי לקראקוב, עבר כעת לאולקוש. שהיתה ידועה במחצבי מתכת ונחושת, והיא — העיירה הזעירה — הטילה את מרותה בכל תוקפה וביד קשה על קהילות־המשנה שבאוכלוסייתן היהודית עלו עליה פי כמה.

קהילת אולקוש כללה איפוא כעת לא רק את אוכלוסי היהודים באותה עיר, אלא גם את הישובים היהודים הקטנים שב„סביבות" ואת העיירות הקטנות והכפרים שמסביב. וולברום ו„אחיותיה לצרה" היו כעת תלויות בקהילה הראשית אולקוש קודם־כל בשטח הכספים: הן היו משלמות מסי־מלכות באמצעותה. הן היו נזקקות לאולקוש גם בחייהן הדתיים: באולקוש היו מקברים את מתיהן. שם סודרו להן חופה וקידושין, ושם היו נשפטים בפני רב המקום, וכן הלאה. ויש לדעת, כי בסוף המאה הט"ז גדלו הישובים היהודיים בעיירות הקטנות במדה כזו שייסדו להן קהילות שלהם, אלא שעדיין היו תלויות בקהילה הראשית הן בעניני מסים והן בעניני דת, ובית־דין של אולקוש היה בית־דין גבוה יותר ובית־דין של ערעור לגבי בית־דין הסביבה. גם בשטח הכלכלי הטילה קהילת אולקוש את מרותה על קהילות העיירות שבסביבה. ובכן: אולקוש זו, אחת הקהילות הגדולות ביותר שב„סביבות", שהשיגה עם הזמן במלחמתה עצמאות לגבי הקהילה הראשית קראקוב, היתה בעצמה לקהילה ראשית ל„סביבותיה". וולברום סבלה בהרבה מ„שכנתה" זו שעלתה פתאום לגדולה וחפצה להראות את זרועה ולהוכיח שאינה נופלת במאומה מקראקוב שקדמה לה...[10]).

וולברום היהודית הרחוקה מאולקוש 19 וויורסט, זכתה לישוב רצוף מאז הווסדה. לא כן אולקוש הוותיקה ממנה בישוב יהודי, אך לא ברציפותו. יהודי וולברום ישבו במנוחה בעיר ובכפרי הסביבה, ואף פעם לא גורשו ממנה. באולקוש כבר היה קיים ישוב יהודי בימי קזימיר הגדול (70־1333), ובמאה הי"ד ישבו כבר יהודים באולקוש, אף שלפי אחד הסעיפים שבכתב־קיום (פריבילגיה) שנתנה אלישבע אשת המלך לודביג לאזרחי אולקוש בשנת 1374 נאסרה ליהודים הישיבה בעיר זו, ויהודיה עברו לקראקוב, ואעפ"י שהמלך סיגיזמונד הזקן חזר ואישר

את כתב־הקיום הזה, בכל זאת התקיימה קהילה יהודית באולקוש במאות הט״ז־י״ח, ובשריפה שפרצה בעיר בשנת 1583 הרשה המלך סטיפן באטורי ליהודים לשוב ולבנות את בית־הכנסת שנשרף וגם הקצה להם מקום לבית־עלמין. אכן לקהילה זו נמצא פטרון יהודי בדמותו של לבקו בן־ירדן, עשיר בעל נכסים ומלוה־ברבית, שהיה החלפן הפרטי של קזימיר הגדול, שנתמנה לסוכן מכרות המלח בגליציה, וכן גם לסוכן בית יציקת המטבעות בקראקוב, ואף היו שייכים לו מכרות הכסף באולקוש, שהוחרמו אחר־כך ע״י המלך קזימיר הגדול תחת לחצם של שונאי־היהודים בעיר. השפעתו הגדולה ועשירותו עוררו קנאת העירונים בקראקוב והיו מרננים אחריו שיש לו טבעת־קסמים שבה הוא מצודד את לב המלך. בשנת 1682 נחתם הסכם בין היהודים לבין העיריה באולקוש, לפיו ניתנה ליהודים זכות ישיבה ומסחר בתנאי שישתתפו בשילום חובות העיר. במאה הי״ז היתה הקהילה כפופה לקהילת קראקוב ואחר כך לקהילת וודיסלב. במאה הי״ח היתה אולקוש אחד משבת גלילות הקהל של מדינת קראקוב־סנדומיר.

עד כמה גדלה הקשיחות בקהילת אולקוש לגבי בני הקהילות הכפופות לה אפשר לראות מזה, שבעיר טשיבין, שבשנת 1786 היתה עוד קהילת־משנה לאולקוש, כבר היה לה רב משלה. אך אולקוש לא הרשתה להרב מטשיבין לתת חופה וקידושין לאזרח המקומי איסר זליג מטשיבין עם העלמה רבקה מוולברום[11]). אז טרם התקיימה חומת־גבול בין חלקי פולין: גליציה השייכת לאוסטריה לבין פולין הקונגרסית שהשתייכה לרוסיה, ומצויים היו שידוכים בין יהודי שני חלקים אלה, והמרחק שנתהוה בעקב מחסום הגבול הוא שהפסיק את השידוכים לבין וולברום ושכנותיה לבין ערי גליציה השכנה הרחוקה, המזכיר את תשובת התינוק לרבי יהושע על שתי דרכים המובילות לעיר, האחת רחוקה וקרובה, והשניה קרובה ורחוקה...

וולברום ושכנותיה־אחיותיה לצרה לא יכלו עוד לשתוק לתעלולי הקהילה באולקוש, ושוב החל המאבק נגדה. וכשם שעד כה נסוב המאבק עם קראקוב, יצאו כעת אותן קהילות־משנה לקרב עם אולקוש. הפעם היתה וולברום המתחילה במלחמת־מצוה זו, היא הקהילה שיצא לה שם־טוב בפולין כעיר שקטה האוהבת שקט ושלום שלא התערבה עד כה כמעט בשום מריבות ומדנים, גם כש„חרב חדה״ של מסים וכפיות היתה מונחת על צוארה. קהילה זעירה זו, ששכנה בסמוך לאולקוש, לא היה לה בית־עלמין משלה והיא נאלצה להוביל את מתיה לקהילת־האם. ברם אולקוש האם הראתה עצמה יותר בצורת אם־חורגת, שידעה לסחוט מבתה זו, מקהילת וולברום, בהזדמנות „מצוינה״ זו את הפרוטה האחרונה, ללא התחשבות במצבה הירוד; יחס זה לא נשתנה במאומה לטובה גם בשעת הצורך לקנות אתרוגים לחג הסוכות, שקהילת וולברום נאלצה לקנות מאולקוש. מאז גדלה יותר ויותר שאיפתה של קהילת וולברום לשחרור ולשלטון עצמי, בלתי־תלוי מקהילות אחרות איזה שהן. המאבק נתקל בהתנגדות קשה. אולקוש ידעה כי היא עלולה להפסיד הכנסות רבות ופרסטיז׳ה. אך לבסוף ניצחה וולברום במאבק זה כשידה על העליונה.

בראשון למרץ 1740 הוציא הבישוף ליפסקי מקיילצי רשיון לייסד בית־עלמין ליהודים בוולברום. ודבר זה שימש כצעד ראשון לשחרור קהילת וולברום מעול קהילת אולקוש. בתנאים ששררו אז היוה בית־העלמין מוסד יסודי ליסוד הקהילה. בעקב חוסר הארכיון של קהילת וולברום אין לנו כיום כל מושג על פרשת המשא־ומתן עם הבישוף הנ"ל, כמה זמן הוא נמשך, ומה היתה עמדתו של הבישוף בראשית המו"מ. וכן אין אנו יודעים מי היו השתדלנים החרוצים שטיפלו בענין. ברם ידוע כי אחרי שהצעד הראשון הצליח, קבלו עסקני הקהילה בוולברום עידוד להמשכת הפעולה לעצמאות[12]. בשנת 1751 קבלה קהילת וולברום רשיון מהבישוף להקים מחדש, או יותר נכון: לבנות בית־כנסת חדש לצרכיה הדתיים[13], ובשלשים ליולי 1776 קבלו יהודי וולברום זכות מיוחדת מטעם מלך פולין לשכון בעיר זו[14]. אין זאת אומרת, שעד אז לא שכנו יהודים בוולברום, אלא שישיבתם שם היתה כלאחר יד, מקרית, ללא רשיון איזה שהוא וללא המלצה מראשי השלטונות. ויתכן שראשית ישיבתם באה בתקופה של חוסר נחיצות ברשיון מטעם הרשות. הזכות לישיבתם בעיר מטעם המלך באה לתת תוקף רשמי למציאות ישיבתם בעיר, שנמשכה עשרות ואולי מאות שנים.

וזמן קצר אחרי שקהילת וולברום הצליחה ליישב את אי־תלותה בחסדי קהילת אולקוש, העבירה את המאבק נגד הקהילה השכנה שאליה היתה כפופה זה שנים, היא קהילת וודיסלב. על תלות זו של קהילת וולברום בוודיסלב נשארו לנו פחות מסמכים. וכן אין לנו פרטים על מאורעות שהסעירו את עסקני וולברום ועוררום לפעולה נגדית. מי היא קהילת וודיסלב זו, וכיצד סובבו העניינים עד כדי כפיפתה של וולברום וקהילות אחרות לקהילת וודיסלב שהיתה רחוקה ממנה? ברם אין שואלין על העבר. אנו עובדא ידענא. וודיסלב באה במקום אולקוש, וכנראה שאף היא למדה את המלאכה להתנשא בבחינות שונות על חברותיה הכפופות לה. ברם כאן היה המאבק יותר קל, אחרי הנסיון במאבק נגד אולקוש.

ובכן המאבק נטוש כעת מצד קהילת וולברום נגד קהילת וודיסלב[15], וכנראה שגם כאן לא היה זה מאבק קל. בשנת 1782 הגיעו הדברים בעקב חמדנות־בצע זו לידי משפט בית־הדין בקראקוב, שלא נסתיים חיש. ישיבה רדפה ישיבה, והבירורים היו רבים ודחופים. המשפט נסתיים לבסוף בתוצאות טובות לצדה של קהילת וולברום[16].

מאבקה של קהילת וולברום לא היה אלא אחד המאבקים בתולדות האוטונומיה היהודית בפולין, שאינם בעצם אלא תולדות כתוצאה מסכסוכים וריבות תדירים בין הקהילות השונות בדבר השתייכותן של הקהילות היותר קטנות (שנקראו „פשיקהלקי") לקהילה גדולה יותר זו או אחרת, וכן על השתייכות היהודים ב„סביבות", והואיל שקהילות יותר גדולות היו נוהגות תמיד להטיל את העול העיקרי של מסים וארנוניות על קהילות וסביבות יותר קטנות, אין כל חידוש בזה שהקהילות היותר גדולות נלחמו ביניהן כל כך על השתייכות זו, וענין זה הביא פעם לידי ויכוח ממושך בסיים הפולני, וציר שיראדז (טימובסקי) שנגע בשאלת השתייכות המסים של היהודים הציע שהקהילות, וכן תושבי הכפרים, ישתייכו לערי הגלילות (וויוודסטבות) שבהן נמצאים.

הצעתו באה לשים קץ למריבות הבלתי פוסקות בין היהודים ולהחליט סופית בשאלה זו באופן שהן הקהילות והן הכפרים יהיו מחולקים לפי חלוקת הממלכה הכללית לגלילות [17]).

פרק חמישי: מאורעות ופגעי מלחמות.

גזירת ת״ח ות״ט. — פלישת גייסות שבדיה לפולין. — שריפת וולברום וחורבנה. — שחרור אזרחיה ממסים לארבע שנים. — הקמת העיר מחדש. — הזמנה ליהודים להתאחז בה. — הרס השבדים באולקוש. — רציחות יהודים בידי צ׳רניצקי הצורר. — מסים שונים של יהודי וולברום. — המינהל בעיר. — וולברום בכיבוש אוסטריה. — העיר בנסיכות ורשה. — מרד הפולנים ברוסיה. — יחס יהודי העיר למרד. — נסיונות בתיעוש העיר.

משנות המאה הי״ז ואילך אירעו את יהודי פולין גזירות ופגעים קשים ונוראים. מרד חמלניצקי צורר היהודים נגד השלטון הפולני שפרץ באביב שנת 1646, הטיל את פחדו על האוכלוסיה היהודית בכל מקום. אכן גזירת ת״ח ות״ט של האוקראינים פסחה על החלק המכריע של פולין הקטנה. ברם צרה גדולה זו שבאה על כנסת ישראל במדינת פולין זעזעה את כל האומה הישראלית שקהילת וולברום היוותה בה נקודה ישובית. התוצאה המרה של מלחמת הפולנים והקוזקים הביאה צרות רבות לאלה מהיהודים שישבו שקטים ובוטחים הרחק משדה הקרב. וולברום מילאה תפקיד חשוב בתחבורה ובסחר פולין עם פרוסיה ושלזיה ואחרות, ובגלל השואה הגדולה היו הדרכים נשמות, ויהודי וולברום היו נתונים במצוקה כלכלית.

סבל רב עבר על יהודי וולברום בימי מלחמת פולין ושבדיה, אחרי שהצליחו הפולנים להדוף את הקוזקים מזרחה. קרל גוסטף העשירי מלך שבדיה (1654—1660) ששאף לשלטון יחיד בארצות הים הבלטי הצפוני, פלש לפולין וכבש בה ערים רבות. שבדיה היתה אז ממלכה אדירה [18]. חיילות השבדים עשו חורבן מבהיל בקהילות יהודיות רבות, אולי מפני שבמקומות אחדים השתתפו היהודים אקטיבית בהגנת הארץ נגד השבדים. חורבן השבדים בא שמונה שנים אחרי הריגות החורבן הגדול של גזירות ת״ח ות״ט, ובספר „שם יעקב״ לר׳ יעקב בר׳ יחזקאל הלוי מזלטובה בא סימן לכך: יצמח צבי ת״ח תי״ו. על וולברום מספרת הכרוניקה אז, שבמלחמה השבדית הראשונה שרפו את העיר וולברום, ותוך רצון שהעיר תיבנה ותכונן חיש מחדש שיחרר המלך יאן קאזימירש בכתב־קיום מיוחד (משנת 1661) את אזרחי העיר מכל המסים למשך ארבע שנים. הוראה זו בוצעה מיד. אך העיר וולברום נבנתה מחדש לא בבניני־אבן כי־אם בבניני־עץ, כנראה מחוסר אמצעים, והושיבה בה יהודים. מה קרה ליהודי וולברום בימי המלחמה — לא נזכר בשום מקום. כנראה שהיהודים נמלטו לקראקוב או למקומות אחרים יותר בטוחים. הפולנים בני המקום, ברצותם לקיים את רצון המלך לקומם מחדש את העיר, הזמינו מחדש את היהודים לבוא ולשבת אתם ולעזור להם בשיקומה. כנראה שהיהודים נענו להם וחזרו לשבת בעיר,

ואולי נתוספו עליהם עוד יהודים אחרים שקשתה עליהם הישיבה אחרי חורבן השבדים. בשנת תס"ב (1702) פלש שנית מלך שבדיה, קרל הי"ב (1697—1718), לפולין, כבש את ורשה ואת קראקוב הבצורה[19], ומהרה נפלו כל נפות הויסלה בידי השבדים, ורק אחר שהוריד מכסא המלכות את מלך פולין פרידריך אויגוסט על אף התנגדות אצילי המדינה והושיב במקומו את מושל גליל פוזן, את סטאניסלב לשצ'ינסקי (יולי 1704 — תס"ד) שככה חמתו של מלך השבדים, בהמשיכו ללחום בפולין הדרומית. עם כבוש קראקוב הבצורה בידי השבדים נכבשו כל הערים בחבל, בלי שיש איזו ידיעה על כבוש וולברום. לעומת זה מזכירה הכרוניקה שהמלחמה קשתה מאד על אולקוש, ומכרות הכסף שבה שנוצלו בידי חוכרים יהודים, מקודם הבנקאי לווק בן־ירדן ואחר־כך מורשה יהודי הממלכה מארק ניקל, נחרבו בידי השבדים במלאותם אותם מים. היהודים היו הראשונים שערבו את לבם לשוב לבתיהם החרבים באולקוש, ואף נתוספו עליהם תושבים חדשים במספר הגון[20]. במאה הי"ח בטלה חשיבותן של מכרות ההרים באולקוש אחרי שנתמלאו מים. על יהודי וולברום ושיבתם אחרי המלחמה לעירם אין כל ידיעה, וכנראה עשו כיהודי אולקוש שכנתם וחזרו לבתיהם. היהודים שתו אז ומצו את כוס התרעלה של עוני ויאוש עד הטיפה האחרונה.

והנה עוד טרם נרפאו הפצעים ממלחמת השבדים, ושוב נפתחה הרעה מפנים המדינה. הצורר סטיפן צ'רניצקי, שניצל את מצב התוהו־ובוהו המדיני בפולין ורצה להבנות ממנו, כבש ערים רבות וכיוון את חודו של חרבו כלפי ישובי היהודים. לפי ידיעות סופר הקורות[21], החריב הצורר ההוא גם את הקהילות הקרובות לוולברום, הנקובות בשמותיהן שידלוב, חמלניק, חנצ'ין, וודיסלב, פינטשוב, בפסחו לספר על קהילות וולברום, אולקוש, פיליצה הקרובות להן. צורר זה העליל על היהודים כי עזרו לשבדים ועמדו לימינם. המלחמות והפרעות עשו הרס בחיים הכלכליים ומנת חלקם של היהודים בקהילות פולין היתה נדידה ועוני, מצוקה וחוסר אונים. השם צ'רניצקי, שנתקדש במסורת הפולנית כסמל הפטריוטיות והגבורה, היה במסורת הישראלית בפולין־רבתי זמן רב שם נרדף לרשע, רוצח ושונא־ישראל כהשם חמלניצקי, שזכרו מעלה על שפתי היהודי קללה צודקת עד היום הזה. נהרי נחלי־דם של קרבנות יהודים שטפו בערים ובעיירות בשעה שפולין התנערה מ„מבול" הפלישה השבדית[22].

השואות המחרידות הללו הפחיתו במחצית את האוכלוסיה היהודית בפולין, והרבה שנים לאחר מכן עלה בחלקם של השרידים סבל של מצוקה ודחקות גדולה מנשוא, ועבר זמן רב עד שהישובים היהודים קמו ונבנו מחדש. לאור הספירה של האוכלוסיה היהודית בפולין משנת 1764 מתברר שבשטח הוויבודה של קראקוב אשר בפולין הקטנה נמצאו אז רק 18.670 נפש, ובהן נכללו יהודי וולברום — העיר והכפרים המיושבים יהודים שבסביבתה. אשר לוולברום — עליה מעידים כמה פרטים של מפקד משנת 1765 וסוגי הכנסות שונות. בין השאר נאמר שם, „נתקבלו מיהודים תמורת כרוב מגן החצר — 400 זהוב. וכן נתקבלו מהם (מיהודים) כאות הכרה להמלצה למושל המחוז הגדול — 220 זהובים; לאות הכנעה שהצטרכו לתת לחגים — 200 זהובים. אותו מפקד ממשיך ואומר, שהקצבים הקתוליים, הנמצאים כעשרים, מפיקים תועלת ממועצת העיריה,

בזה שסידרו להם אטליזים מסביב לבנין, ולחצר אינם נותנים כלום". מזה אפשר לראות, כי באותו תאריך היו יהודים בוולברום, שחוייבו בתשלומי מסים שונים ומתנות שונות כפי שהיה נהוג כל השנים. עוד ידיעה אחת מבהירה את המצב בעיר זו באמרה, שמשנת 1766 עמדה בראש שלטון זה אורשולי דמבינסקה לבית מורשטין, שהיתה נודעה בשם „זקנת וולברום". ואילו משנת 1771 כיהן כמושל מחוז וולברום פרנצישק דמבינסקי, מושל מחוז יודלוב, ששילם 1297 זהובים ו־26 גרושים, ועוד מס אחד. בישיבת הסיים בשנים 1773—1775 העניקה הרפוב־ליקה רכוש לאומי זה לדמבינסקי הנזכר.

לפי המפקד האחרון לממלכת פולין משנת 1789 נאמר ברורות, ש„לעיר יש ויאש כפר חקלאי, ראשי עיריות ומשרד שלם של מועמדים ליוריסדיקציה שלהם יש למסור את הראשות, והיא עם בחירת המוכשר לכהונה צריכה לאשר את הבא בחשבון. בתי המשפט של עיר זו מורכבים מאלה שמהם צריך לבוא ערעור לבית היוריסדיקציה, ורק ממנה ליותר גבוהים. הרווחים מהכנסות כל הפרוביניציה בשלטון המחוז מגיעים ל־8344 זהובים ו־15 גרושים". אלה הם פרטים שנשארו לנו מוולברום שלפני חלוקות פולין בידי שכניה, והם מאשרים שוולברום המשיכה את קיומה על אף המצב הפוליטי המסובך. אך המאורעות שהעיבו את שמי פולין המשיכו את מהלכם.

מאז מלחמתה של פולין עם שבדיה יצאה פולין חלשה ולא התאוששה עוד. בראשית המאה הי"ח זועזעה פולין ע"י מלחמה שניה בשבדיה, ומאז היתה פולין בידי רוסיה שכנתה הגדולה לשבט או לחסד, ורק אימת המעצמות השכנות מנעו בעדה מלבלוע את פולין. ב־1772 הגיעה רוסיה לידי פשרה עם שכנותיה אוסטריה ופרוסיה בדבר כיבוש חבלים מפולין. בידי פולין נשאר עוד שטח רב ואוכלוסיה גדולה. אבל מעתה היתה החסות הרוסית רשמית ומאושרת. בחלוקה השניה בשנת תקנ"ג (1793) חטפו רוסיה ופרוסיה עוד שטחים מגופה של פולין, ובשנת תקנ"ה (1795) חלקו רוסיה, פרוסיה ואוסטריה את אדמת פולין הנשארה ופולין חדלה להיות מדינה עצמאית. יהדות פולין נחלקה בין רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. בחלוקה השלישית של פולין עברה וולברום לידי אוסטריה ונשארה תחת שלטונה עד 1809 [23]). על אולקוש שכנתה, אף היא תחת שלטון אוסטריה, ישנה ידיעה כי מספר היהודים שם ירד, ולבסוף גירשו האוסטרים משם את כל היהודים, ואחר זמן קצר חזרו אליה. על יהודי וולברום בתקופת אוסטריה אין לנו כל ידיעה.

הפולנים קיוו לעזרה מידי נפוליון בונאפרטה, וכאשר הביס הלה את פרוסיה בשנת 1806 הוא יסד ב־1807 את „נסיכות ורשה" והוסיף עליה ב־1809 שטחים שנפלו ב־1795 בידי אוסטריה. וולברום סופחה באותה שנה לנסיכות ורשה והיא נכללה בשנים 1815 עד 1837 בווייבודסטבה קראקוב־סנדומיר של ממלכת פולין, ובשנים 1837—1914 בפלך קיילצה. בנפול נפוליון הוכרזה נסיכות ורשה לממלכה וצאר רוסיה היה למלכה. שאיפת רוסיה לקפח זכיות הממלכה גרמה למרד פולני ב־1830 שהסתיים בתבוסת פולין. ב־1863 מרדו הפולנים שוב ולחמו מלחמה פרטיזנית. המוני האכרים הפולנים ששוחררו ע"י הצאר משעבוד לאדוניהם

התנגדו למרד זה. אחרי דכוי המרד הפכה פולין המצומצמת לגוברניה רוסית. בכל החליפות הללו שעברו גם על וולברום לא בא זכרה בדברי־הימים.

בימי המרד בפולין הרוסית ב־1830/1 הגיעו שלוחות התנועה הלאומית הפולנית גם לוולברום והסביבה שדוכאה ע"י השלטון. הרבה נכתב על מרד הפולנים בשנה ההיא. לפי הספורים היו גם מיהודי וולברום משתתפים במרד באורח ישיר או בלתי ישיר, האצולה המורדת שבסביבת העיר עמדה בקשרים עם טובי היהודים, שהיו משתתפים אתם בישיבות[24]. אף המרד הפולני בשנת 1863 נגד רוסיה הצארית הביא לידי התקרבות בין היהודים והפולנים. תורת החירות, השוויון וה„אחוה" שמלאה לבותיהם של האצילים הפולנים מצאה לה הדים בקרב היהודים שעזרו למורדים במאבקם נגד שלטון הצאר בכל מידת אפשרותם: בנפש וברכוש ובמלאכת ידים. יהודי וולברום לא השתתפו באופן פעיל במרד. רובם היו עסוקים בתורה ובחסידות ולא נתפסו כלל לעסקי המדינה והעולם הזה. אבל גם הם השתדלו לעזור למורדים שהיו נפגשים בהם כשהם עייפים ומרודים, ללא שינה וללא לבוש, ולפעמים קרובות גם בלי אוכל.

וולברום מילאה תפקיד חשוב בתחבורה ובסחר פולין עם פרוסיה ושלזיה מצד אחד ועם אוסטריה מצד שני, ביחוד בסחר תבואה, עצים, בקר וכדומה, ותמורת זה באו משם מצרכים אחרים, ביחוד מצרכי הלבשה וסדקית. לעומת זה נשארה וולברום מפגרת בשטח התיעוש והמכרות. במחצית השניה של המאה הי"ח, כשנעשו בפולין מאמצים להקמת מפעלים תעשיתיים, ובערים הסמוכות לה קמו תעשיות ומכרות שונות, נשארה וולברום מחוץ לאזור השפעה זה. אמנם דוקא אילי־כסף ותעשינים מפרוסיה תרו את סביבת וולברום וניסו לעשות משהו. בכפרי הסביבה נעשו נסיונות רציניים בחיפוש מחצבים שונים, שהצליחו באולקוש ובסלאבקוב. ואחרי שלא מצאו, ונסיונותיהם עלו בתוהו, משכו ידם מלפעול כאן, ורק בתקופת הכיבוש הרוסי נתחדשו המאמצים לפעול בתיעוש בוולברום, ואף נעשתה התחלה.

פרק ששי: בטול ועד ארבע הארצות בחבל וולברום.

הסיים היהודי „ועד ארבע הארצות". — ישיבות המינהלה בערים שונות. — הישיבות האחרונות בפיליצה. — עזרה לשיקום בית־הכנסת. — תביעות שונות של יהודי פיליצה. — בטול ועד ארבע הארצות ע"י הסיים הפולני. — אדישות קהילת וולברום לועד.

עניני קהילת וולברום וחבריה היו תלויים במדה ידועה בארגונים האוטונומיים של יהודי פולין, ובכל זאת לא השתתפו מטעם קהילת וולברום באורח ישר או בלתי ישר בישיבות ובכינוסי המועצות, שהורכבו מצירים שנשלחו מטעם הקהילות. קשה לדעת את הסיבה לאי־השתתפות זו מטעם קהילת וולברום, אם משום מיעוט חבריה, או משום חוסר עסקנים מתאימים, ואולי תוך נאמנות לעקרון של אי־התערבות בענינים שאינם נוגעים לעצמם ובשרם. והנה אינה הגורל, שדווקא בקרבת וולברום התקיימו הישיבות האחרונות, הגורליות, של

המוסד היהודי העליון שנקרא „ועד ארבע הארצות", ולבסוף הוכרז בקרבתו על חיסול המוסד הזה אחרי שהיה קיים קרוב למאתים שנה.

היה זה הגוף המינהלי העצמאי העליון של יהודי פולין שהיה קיים משנת 1580 עד 1764. קדמו לו שיטות שונות. מקודם ניסו מלכי פולין לרכז את הקהילות היהודיות לשם גבית מסים בידי גובים ממונים ורבני־מדינה שהמלכות כפתה אותם על היהודים. בשנת 1499 היה המוכס משה פישל, אחד הבנקאים היהודים הגדולים ביותר בקראקוב, חוכר מאת המלך את המסים היהודיים של כל הקהילות בפולין. אחר כך מינה המלך זיגמונד הראשון בשנות 1511—1514 גובים ראשיים של מסי־היהודים בכל גלילות הממלכה. בפולין הקטנה נתמנה לגובה אפרים פישל (בנו של משה פישל). הוא ואביו היו מבקרים בערים שונות לשם סדור גבית המסים, ואף בוולברום היו מבקרים מפעם לפעם. ברם הקהילות לא רצו להיכנע למוכסים ממונים, והמלך מסר את גבית המסים לועדים (קונפרנציות) מורכבים משליחי הקהילות, בתוספת רבנים כלליים. אך גם שיטה זו הוכרחה להבטל, מחמת התנגדותן של הקהילות. ולבסוף נוסד ועד ארבע הארצות, שהיה למוסד האוטונומי המרכזי בפולין, והוא היה מחלק מאותו זמן את הסכום הכולל של מס הגלגולת לגלילות המיוחדים, וועדי המדינות (גלילות) שהיו קיימים כבר זה עשרות שנים, היו מחלקים את הסכום שהיה נועד להן, לקהילות המיוחדות. וולברום השתייכה איפוא לועד־מדינה מסוים שהיה ממונה לתפקידו מטעם ועד א"א[24א].

במאה הי"ח היו קיימות ישיבות וא"א ברובן בפשיבורסק, יארוסלב, ריטשיבול, קונסטנטינוב וברוד. הישיבות האחרונות התקיימו בפיליצה, היא העיר הנמצאת בקרבת וולברום, ובה נחרץ גורלו של הועד. הישיבה הראשונה בפיליצה נתקיימה ב־20 ליולי 1760, בראשותו של פרנס הועד מאיר דובינסקי (מאיר מעיר דובנה) שחתם על הפרטיכלים. בישיבה זו סודרה טבלת המסים, מקודם באידית ותורגמה לפולנית והוצעה לאישור נציג השלטון שישב בישיבה. בעת הויכוחים על התקציב נבדקו חשבונות הועד הארצי של וואהלין־קיוב. בין השאלות שבהן עסקו בישיבת־הקיץ דנו גם בסכסוך הועד הארצי של פולין־הקטנה לבין קהילת סוקולוב. הסכסוך נסב על תשלומי מסים ועל תביעות כספיות הדדיות. הסכסוך חוסל על ידי הועד.

בשנת 1762 התקיימו בפיליצה ישיבות הועד: ב־28 ליולי, 7 לאוגוסט, 12 ו־23 לאוגוסט ובספטמבר. מקום הישיבות בא במקור המסמכים. ישיבת־הקיץ של הועד נמשכה כשלשה חדשים, מיולי עד ספטמבר. בראש ישב פרנס־הועד מאירקה דובינסקי. בישיבות נוכח ראש מחוז ראווה כנציג הממשלה. בכמה ישיבות נוכח גם סגן שר האוצר. במרכז הויכוחים על התקציב עמדה השאלה של חובות כספיים גדולים שחב הועד ונקבעו מועדים של ארבעה שיעורים לסילוק החובות. החלטה זו נכתבה בפולנית כדי שהשלטון הפולני יוכל לקבוע עמדה אליה. כן דנו בתשלום המס שנועד במיוחד ל„בית המלכות". נדונו עוד שאלות סכסוכים ותביעות שונים, והועד הגיע לידי החלטות שונות.

בשנת 1763 התקיימו בפיליצה ישיבות: ב־30 לאוגוסט, 4, 6 ו־9 לספטמבר, בנוכחותו של מזכיר האוצר דזיזאנובסקי שנשלח כנציג הממשלה, ובראשותו

של פרנס הועד מאירקה דובינסקי וסגן הרב מלבוב רבי חיים הכהן רפפורט. בין השאר הוחלט להקציב מהקרנות הכלליות של הועד סך אלף פל. לשיקומו מחדש של בית־הכנסת בפיליצה. החלטה זו אושרה גם ע"י נציג השלטון, תוך הערה, שועד א"א היה נוהג גם קודם לתרום להקמת בתי־כנסיות.

ברביעי לאוקטובר 1764 נתקיימה הישיבה האחרונה של וא"א בפיליצה, שנקראה מטעם סגן שר האוצר הפולני ונמשכה 11 שבועות. הישיבה התנהלה בראשות ראש־הועד של גליל קראקוב־סנדומיר, מרכוס דוקילסקי. בבדיקת החש־בונות של הועד הוכח, שהתביעות הכספיות מהועד מטעם היהודים משה, לייזר ואייזיק (כולם מפיליצה) בסך 1008 פל. אינן מבוססות, משום שסכום זה הוצא על ידם שלא לטובת כלל־ישראל, אלא לשם „מטרות אישיות". כן אישר הועד עזרה כספית בסך 3000 פל. לשיקום העיירה היהודית טיסמיניצה שנחרבה בתבערה, ואת הסכום לסלק במשך שלש שנים מן הקרנות של הועד הכללי. וכן דנו בישיבה על עניני פרטים ורבנים שונים ונתקבלו החלטות.

מה היו הנימוקים שבגללם העבירו חברי וא"א את מושביהם מערים אחרות לעיירה פיליצה הנידחת הזו? פיליצה שוכנת במרחק 12 וויורסטים מוולברום, על גדות ואגם פיליצה. עיר זו נלחמה יחד עם קהילות אולקוש ועם וולברום נגד ההגמוניה של הקהילה הראשית קראקוב ונחשבו „אחים לצרה", מה שקירב את הקהילות ההן גם מבחינת השכנות וגם מבחינת ענינים משותפים כלפי חוץ וכלפי פנים. בעיר פיליצה איוה למושב מגוריו תיאודור ווסלוב, שכיהן כשר־האוצר של מדינת פולין, ואז עברו על פיליצה ימים טובים, או יותר נכון: לארמונו של ווסלוב, שאליו נהרו אצילי פולין וציריה, ובהם גם אנשי חוץ־לארץ, כדי להחליף עצות והצעות לטובת שלטון המדינה. אף ראשי היהודים בפולין היו מתוועדים בפיליצה, על „ועד ארבע ארצות", מורשיו וגזבריו או אנשי־נאמניו, במטרה לבוא לידי הסכם עם שר־האוצר בעניני כספים ומסים. כאן בפיליצה ערכו בפעם האחרונה את התקציב של וא"א, ודנו במצב כיצד לרפא את הפצעים והמכות שחיבל יעקב פרנק וחסידיו ביהדות הפולנית ואיך לקדם את פני הרעה של „עלילת־דם". מאיר מדובנה החליט להוציא בדפוס מגילת־ספר שהכיל אמרי־הגנה על היהודים נגד עלילה איומה כזו, וכאן בפיליצה נערך כנראה הספר הקטן הנודע בשמו „דוקומנטה אין יודיאוס קונצרנטיה" שנדפס בשנת 1763. קהילות וולברום ופיליצה נוסדו בזמן אחד, במאה הט"ו. אך גרם לה המזל לפיליצה שהצליחה יותר בפרסום מאחותה וולברום. פיליצה היתה קן משפחת פילצקי שממנה יצאה אלז'ביטה אשת המלך יאגילו[25]). שמות שונים מיהודי פיליצה נזכרים פעמים רבות בספר „פנקס ועד ארבע ארצות", בעוד ששם וולברום לא נזכר בו אף פעם[26]).

מתוך מהלך הויכוחים וההחלטות של וא"א בישיבותיו בפיליצה אנו רואים, שיהודי פיליצה ידעו לנצל את עובדת קיום ישיבות הועד בעירם בהגישם לפניו תעצומות שונות. ואילו יהודי וולברום הקרובה לא ניצלו הזדמנות טובה כזו של קרבת הועד. אחרת היו אף הם נזכרים על תעצומותיהם. ואין להניח שליהודי וולברום לא היו כל דאגות ושהועד לא יכול היה לפעול לטובתם.

פרק שביעי: מפקד האוכלוסיה בוולברום

מפקדים ראשונים בעיר. — עסקים ומסים. — מסי האוכלוסיה היהודית. — שיבת היהודים לעיר. — מפקד יהודי ראשון ב־1675. — חוק המפקד והפוקדים. — 85 ראשי משפחה, 324 נפש יהודים. — חובות קהילת וולברום. — יהודים בעלי נכסי דלא ניידי בעיר. — בית־כנסת, מקוה, בית־מטבחים. — רשימת משפחות יהודים. — תוצאות מפקדים שונים.

וולברום נוסדה בשנת 1321. בשנת 1400 המליץ המלך וולאדיסלב יאגיללו בפני סוחרי ערים שונות לשלוח את סחורתם לוולברום, ובשנת 1445 העניק אותו מלך לוולברום זכות החוקה המגדבורגית במקום החוקה הפולנית המיושנת. בשנת 1485, אחרי שריפה בעיר שבה אבדו כתבי הזכויות, מחדש המלך את הזכיות הקודמות והעניק לעיר את הזכות לירידים בני שלשה ימים לשם שיקום העיר. אלה הם פרטים בודדים בתולדות פיתוח העיר מראשיתה. לפי המפקד הראשון משנת 1564 כבר נמצאו בעיר 67 בתים ששילמו מס של 2 גר. כל אחד, וחמשה בתים של גרוש אחד. בעיר כבר נמצאו אומנים שונים, כמו: קצבים, אופים, סנדלרים. המפקד בא בעיקרו לסכם את ההכנסות של הנהלת העיר. אנו קוראים על מסי־הכנסה מהכביש שעבר דרך העיר, מהירידים, מהמעינות והנחלים. במפקד משנת 1660 יוצא, שבשוק העיר כבר עמדו שבעה בתים, וברחובות האחרים 78, ושמספר הקצבים, אופים וסנדלרים הגיע לארבעה בכל מקצוע. כן נאמר במפקד שהתושבים מרויחים הרבה כסף ממכירת גריסים שמובילים לערים שונות, ומשום כך הטילו עליהם לשלם מסים שונים. מכל המפקדים הללו טרם ידוע לנו משהו על היהודים בוולברום ועל מספרם ועיסוקם. אגב: קיימת היתה החלטת המלך יאן השלישי שלפיה אסור היה לסוחרים זרים לסחור בוולברום. האיסור בא למנוע התחרות לרעת תושבי העיר המקומיים.

ברם במסמכי אחוזת־היסוד משנת 1562 שנמצאו בארכיון של זקני־העדה בוולברום, הם זקני העדה שנועדו לדאוג לכלל העיר, נמצאים כבר שמות המתישבים הוותיקים ביותר של האוכלוסיה היהודית שבמקום, ובקביעת המסים והתקציב לפרנסת זקני העיר והוצאותיהם נועדו מסים גם לאוכלוסיה היהודית. ממסמכים אלה מסתבר, שאז כבר ישבו על אדמת וולברום 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית, ולעיל כבר פירטנו את שמותיהם. יש מקום להניח שבעקב המאורעות והפורעניות שניתכו אז על פולין מגייסות פולשים שונים נאלצו היהודים לעזוב את העיר ולחפש להם מפלט בטוח במקום אחר. יתכן שחלק מהם אבד ברצח האיום של האויב הפנימי, בידי גייסות המפקד צורר־היהודים סטיפן צ'רניצקי. ורק אחרי שהמלך יאן קזימיר שיחרר בשנת 1661 את אזרחי העיר מכל המסים למשך ארבע שנים, תוך רצון שהעיר וולברום תיבנה חיש מחדש אחרי שנשרפה בידי גייסות השבדים, החליטו האזרחים לבצע את פקודת המלך, והקימו בעיר בנינים של עץ, כנראה מחוסר אמצעים. ידיעה זו מוסרת, כאילו דרך אגב, שהושיבו בעיר גם יהודים. היתה זו כנראה סגולה לפרנסה. לא ידוע אם בין היהידים הללו היו גם מאלה שישבו בה מקודם, או שהזמינו יהודים חדשים, ורק כדי לקיים את מצות המלך לשיקום מהיר של העיר. אז היתה הגירה גדולה

של יהודים מפלכים המזרחיים בחבל אוקראינה שלא מצאו להם שם מנוח אחרי הרציחות האיומות של חמלניצקי, שעברו דרך פולין לארצות המערב לחפש להם מקום מנוחה ופרנסה, ובדרכם התישבו בערי פולין, ומהם הוזמנו מתושבי וולברום לבוא ולשבת אצלם, ויהודים אלה, עייפים מטלטולי דרכים ונדודים, נענו ברצון להזמנה ותקעו שם את אוהלם החדש, בנסותם למצוא להם סדור חדש [27]).

חשיבות גדולה מייחסים למיפקד היהודים שהתקיים בסוף שנת 1764 ובתחילת 1765. היה זה המפקד הראשון בכללו של יהודים שהתקיים בפולין מאז 1550, כלומר, אחרי הקופה של 215 שנים. מפקד זה בוצע שנים אחדות לפני חלוקת מדינת פולין. מפקד 1764 נותן לנו תמונה סטטיסטית מהקיבוץ היהודי המזרח־אירופי, שהוא כעין סיכום תקופה בקורות היהודים, שאז החלה תקופת פריחת התנועה החסידית. החומר של מפקד היהודים בפולין נמצא עד לפרוץ מלחמת העולם השניה בארכיון הראשי הממלכתי אשר בוורשה ברחוב דלוגה 20 שהושמד בידי הנאצים הגרמנים. לפי המפקד הזה עלה אז מספר בני האוכלוסיה היהודית משני המינים ל־324. הם מוינו ל־149 גברים, 154 נשים, 21 יונקים — בסך־הכל 324 נפש בוולברום. במפקד זה הושם קץ ל„ועד ארבע ארצות" של יהודי פולין [28]).

ונמצא חוקר יהודי אחר (רפאל מאהלר) שניגש לפי הצעת ההיסטוריון הנודע ד"ר יצחק שיפר הי"ד לעבד את החומר החשוב ולמסרו לנו בצורת ספר בשם „יהודים בפולין לשעבר לאור מספרים", המבנה הדמוגרפי והסוציאל־כלכלי של היהודים בפולין במאה הי"ח (בהוצאת „יידיש־בוך", ורשה, 1958). מפקד זה היה קשור בתקונים הראשונים שבוצעו באותה שנה בארגון הממלכה הפולנית, ובא במטרה לערוך את תחשיב מס הגלגולת היהודי על פיו, הוא המס שהוטל על שכם היהודים בפולין מאז שנת 1549 בשיעור של זהוב אחד לכל נפש בגיל למעלה משנה אחת.

לפי המפקד של 1764 נמצאו אז בפולין קרוב ל־430.000 יהודים. והמפקד בוצע לפי הוראות מיוחדות בחוק: מיד אחרי פרסום החוק יש לערוך מפקד של יהודים בכל עיר שבה מצויה קהילה יהודית ובכפרים השייכים לקהילה. הפוקדים צריכים להיות: הרב, פרנס החודש, שמש ואציל קתולי. בקהילות קטנות שאין בהן לא רב ולא פרנס, יש לבחור במקומם שני בעלי־בתים החשובים ביותר. האציל־המבקר צריך להתמנות על־ידי מושל המחוז (סטארוסטה) ובערים פרטיות ע"י אדון העיר, הכומר, הפריץ או ע"י המנהל. ארבעה אנשים אלה מחויבים במעמד אחד „שלא בנפרד ובלי לצאת מהחוג" לרשום את מספר דירות היהודים בעיר או בעיירה ולרשום את כל היהודים, גברים ונשים, ילדיהם ומשרתיהם, בשמם ושם משפחתם. מלבד האנשים הנמצאים בדירות יש לרשום גם את היהודים שנמצאו אז בנסיעות ואת אלה שיש להם דירות בשתי ערים. יהודי הכפרים מחויבים תחת חרם להתיצב למפקד בעיר הקהילה. שלשת הפוקדים היהודים ביחד עם האציל־המבקר צריכים להתיצב ב־2 לינואר 1765 בעיר בירת הגליל (וויוודסטבו), או בעיר המחוז ולהביא אתם את ה„אינוונטר", את גליונות המפקד, וכן הלאה [29]).

לפי החוק משנת 1764 היו צריכים לערוך מפקדים כאלה פעם לחמש שנים. בשנת 1768 שינו את החוק, שמפקדי יהודים יבוצעו פעם לעשרים שנה. אך כבר בשנת 1775, אחרי חלוקת פולין הראשונה (בשנת 1772), יצא חוק על ביצוע מפקד היהודים באותה שנה ואחר־כך בכל שלש שנים (מס הגלגולת הועלה אז לשלשה זהוב לנפש), ומאז בוצעו מפקדים חדשים של יהודים — 1778, 1781, 1784, 1787, 1790. אחרי חלוקת פולין השניה בשנת 1793 חלה התפוררות השלטון ומרד קושציושקו, ולא נעשו יותר מפקדי יהודים בשטח השריד הממלכתי של פולין, פרט למפקדים מקומיים כמו בוורשה ב־1795, אחרי שנכבשה בידי גייסות רוסיה[30].

בין משרתי־קהילה וכלי־קודש נרשמו נאמנים (מזכירי קהילות) בגליל קראקא: בוולברום ובקשאנוב, מה שמראה שמשרה זו היתה נהוגה גם בעיירות קטנות. בתשובה על מוצאם של המשרתים בקשאנוב רשמו ארבעה מהם את הערים סטולטשין, זשארנוביץ, וולברום ופילציה.

בלוחות שבאו כתוספת לוי לספר, בגליל קראקא נזכרת וולברום עם רב אחד[31], שני שמשים, נאמן אחד, בסך־הכל ארבעה ראשי־משפחות עם מקצועות מסומנים, ובסך הכל 85 ראשי משפחות עירוניים בוולברום. כל זה בא בלוח הרביעי המכיל את „המבנה המקצועי של יהודי הערים". בלוח החמישי המתאר „חלוקת האוכלוסיה היהודית לפי המין והמעמד האזרחי" באים: 83 נשואים, 62 בנים בלתי נשואים, 4 משרתים, בסך־הכל 66 בלתי נשואים, בס"ה 149 גברים. נשואים: 83, בהם 16 אלמנות, 46 בנות, 9 משרתים, בסך־הכל 55 בלתי־נשואים. בס"ה 154 נשים. ביחד 303 גברים ונשים למעלה מגיל שנה אחת. בלוח השלישי המכיל „חלוקת האוכלוסיה היהודית בעיר ובכפר" באה העיר וולברום עם 303 יהודים למעלה מגיל שנה אחת, 21 יונקים. בסך־הכל 324 נפש יהודים בוולברום.

עם ביטול „ועד ארבע ארצות" היו כל הקהילות היהודיות עמוסות חובות שלוו אצל עשירים יהודים ואצילים נוצרים וגם מקופת האוצר של המדינה. בהערכת החובות של קהילת קראקא נכללה גם וולברום היהודית בסכום של 16.000 זהובים, אולקוש — 19.200 זהובים. ההערכה הזו נעשתה בשנת 1718. במערך בעלי החובות בשנת 1719 נזכרת וולברום היהודית פעמיים: א) בסכום של 16.000 זהוב, ב) —41. זהובים. בחובות הקהילה הקראקאית בשנת 1773 בתקופת הכיבוש האוסטרי נזכרת ב„חובות דתיות": וולברום לכנסיה הפרפית 1.500 זהובים, אולקוש לכנסיה הפרפית —3. זהובים[32].

כנראה שכתוצאה ממפקד היהודים בשנת 1764 נערכו בוולברום המסים של היהודים. במקורות בלתי יהודיים אנו מוצאים שבשנת 1765 גבו הממונים על הכנסות העיר בוולברום מהיהודים 400 זהובים בעד כרוב שקבלו מגני האחוזה.

אכן מרשימת שמות יהודים שנכללו במסמכים יותר מאוחרים, משנת 1791, בנוגע למירשם מדידות נכסי דלא ניידי בוולברום, יוצא שבשטח העיר כבר ישבו יהודים בעלי נכסי דלא ניידי, ושטחם הגיע אז למעלה מתשעה מורגים. באותו פרק כבר היו ליהודים בוולברום בית־כנסת, מקוה, בית־מטבחים ועוד. ישוב היהודים התרכז אז בחלק העיר המכונה „גובה־לונקה". תוך קריאת שמות היהודים

במסמכים ניכר שכמעט אין כל קשר בין רשימת היהודים המקורית שהוזכרה לעיל לבין הרשימה החדשה. שמות משפחה חדשים, כינויים חדשים, מה שמראה שרובם ככולם של היהודים הללו היו חדשים מקרוב באו. לשם ציון היסטורי נביא בזה את שמות המשפחה של היהודים לפי א"ב:

אסטרייכר לייזר, אפלבוים הרשל, אינוואלד טוביה, ברוקנר לווק, ברוז זיינוויל, בינשטוק בנימין, גרשטנפלד מרדכי, דאפנר הרשליק, הוברמן אברהם, הוכרמן גימפל, וויינדלינג שמואל, וולהנדלר אביגדור הירש, וולנר שמואל, וויינשטיין ישראל, וויינספעקיר יעקב, וויסוואלד מרדכי, זונאבנד עוזר, זינגרמן מרים — אלמנה, פריימן זוסמן, יעקובוביטש עוזר, כהן פלטיאל, כהן קופל, כץ הרשליק, לוויט יעקב, לובלינג מיכאל, מייטליס אלטר, מייטליס יצחק, מייטליס מלכה, מאטשניק אייזיק, נייפלד משה, סרברני לייביש, סלומניצקי ראובן, עקיבא קלמן, פוטאש פסלה, פולטוראק יצחק מאיר, פאלק פייטעק, פלטשר מאיר, צימבא־ליסטא שמעון, קריצר יוחים, קלאוזנר מרדכי, קריטשר גריינס, רוזמארין ליטמן, רוזנשטיין לייזר, רדגרברג יוסף, ראוכר פינחס, רינסקי מנדל, שמולביטש שמחה, שנטל שלמה[33].

אם נבוא ליתן כאן את מספרי האוכלוסיה היהודית בתקופות שונות לפי ספרים שונים, מתקבלת תמונה דלהלן: בשנת 1765 — 324 יהודים; בשנת 1827 — 2716 תושבים, ובהם 724 יהודים, 209 בתים. בשנת 1857 — 223 בתים, ביניהם 8 בתי חומה, מספר התושבים 2479, יהודים 1465. בשנת 1867 — 9 בתי חומה, 215 בתי עץ, 3085 תושבים, ובהם 2.028 יהודים. בשנת 1895 — 7850 תושבים, יהודים 3064. בשנת 1921 — לפי המפקד הראשון של פולין העצמאית — תושבים 7229, יהודים 4276.

בשנת 1931, כשוולברום עלתה למדרגת עיר עם ראש עיריה ומועצה עירונית, מנתה האוכלוסיה היהודית 5340 נפש, ועד 1939 היתה מורכבת — 40% אומנים, 59% סוחרים ורוכלים, והשאר היו חקלאים, עובדים רוחניים, פועלים ואחרים. בשנת 1942, בתקופת הגירוש בידי הנאצים, מנתה האוכלוסיה היהודית 9300 נפש, וכולם נספו ב„משלוח" מהעיר וולברום[34].

פרק שמיני: חקלאים יהודים ואנטישמיות בעיר.

חקלאים יהודים בוולברום. — בעלי אחוזות יהודים בכפרים ליד העיר. — חקלאות יהודית בפלך קיילץ. — אין נגוד בין חקלאות והתקוה לביאת המשיח. — קנאת האכרים הנוצרים בחקלאים היהודים. — חבלות והפרעות בלתי פוסקות. — סוחרי חקלאות ותוצרת משק. — גזירות נגד ישיבת יהודים בכפרים. — יהודים בכפרי בידלין ופורמבה ואחרים. — המלצת הסיים לשחרור חקלאים ממסים. — צרות־עיני הגמונים וכמרים ביהודי העיר. — גזירות ותקנות נגדם. — נסיכי־דת מפיקים תועלת חומרית מיהודים. — עקבות המשבר הכללי גם בעיר.

בין יהודי וולברום לא נמצאו עשירים כמו באולקוש ופיליצה ואחרים שעסקו בלקיחת־נשך או בחכירת מפעלי־מכרות, ושהיו קרובים למלכות ולשלטון

ומשפיעים עליהם השפעה מסוימת לטובת הכלל ולטובת עצמם. יהודי וולברום נמנו בין היהודים המעטים בפולין שהיו מקיימים מגע מסוים עם החקלאות. זה בא באופן פרדוכסאלי בעקב העיסוק הבלתי פרודוקטיבי ביותר של קבלת נשך שמרבית היהודים באותו חלק פולין היתה עוסקת בו. בפולין־רבתי היו רשומים שלשה כפרים בשם „ז׳ידובו", ופירושו של דבר, שהכפרים הללו היו שייכים ליהודים בעלי אחוזות, או שהיו מיושבים חקלאים יהודים. באחרית ימי הבינים התחילה החקלאות להיות רווחת במערב־פולין כמקצוע־לוי יהודי. יהודי וולברום עסקו כבכל ישוב יהודי במסחר ובמלאכה. אך נמצאו ביניהם שרכשו להם שדות ונחלאות ועסקו בחקלאות. ולא רק בוולברום. בכפרים רבים הסמוכים לוולברום ישבו יהודים ועסקו בחקלאות, ואפשר לנקוב בשמות הכפרים ההם: בידלין, זאלינז׳ה, זאוואדקה, זאגראביה, מושניצה, ברזוזובקה, מאקוב, פורימבה, לובזוב, דלוז׳ץ, לגוטה, שילישוב, סטוטשה וכיוצא בהם. בסביבת וולברום היו מצויים בעלי־אחוזות יהודים שהתנהגו כ„פריצים" לכל דבר בעסקם בגידול בקר, מחלבות, ביצים, וכל הקשור בחקלאות, ואת תוצרתם הובילו לוולברום. ומהם התנהגו „מעשה פריץ" בנסעם בכרכרות רתומות לארבעה סוסים אדירים, ובוולברום היו אוהבים לצאת לשוק ולראות במסעי ה„פריצים" היהודים בכרכרותיהם המפוארות. ואף במרחק יותר גדול, קרוב יותר לאולקוש, היו יהודים יושבים בכפרים ועוסקים בחקלאות. בכלל שכיחה היתה החקלאות היהודית ברוב מחוזות פלך קיילצה, והאכרים הפולנים היו רגילים לראות בחקלאים היהודים „אחים לעבודה".

וולברום וכפריה שעסקו למעשה בחקלאות סותרים על פני אותם חוקרי פולין הקדומה החפצים ליצור תיאוריה בלתי נכונה כאילו יהודי פולין — כיהודי שאר ארצות אירופה, לא עסקו מעולם בעבודת האדמה, ושבזכיות שקבלו היהודים לפנים מידי נסיכים, מלכים ושרים אין למצוא שום דבר על הזכות לקנות אחוזות או שדות, מה שמוכיח לדעתם, שהיהודים בארצות גלותם לפנים לא רצו בכלל לרכוש להם אחוזות שדה ולעבדם. ולא עוד אלא שבספר הזכיות הראשון שקבלו יהודי פולין מידי בולסלב החסיד נסיך קליש (1264) שהוא היה אב לכל הזכיות שנתנו להם אחר כך מושלי פולין ומלכיה נאסר עליהם בפירוש לרכוש אחוזות, אעפ״י שבכל שאר הענינים הפליג בזכיות היהודים יותר מזכיות הנוצרים שהיה להם עסק עם היהודים. גם ה„טעם" שמנע את יהודי פולין לעסוק בחקלאות לא שיכנע את יהודי וולברום, שהיו יהודים מאמינים בעלי מסורת לכל דבר והאמינו בביאת המשיח שאליו חיכו בכל יום ויום ובטוחים היו שלא יאחר מלבוא והם ימהרו לעלות לארץ־ישראל, באין פנות לאחוזות ושדות שרכשו להם[35]. על סמך מה הגיעו יהודי וולברום לעסוק בחקלאות? החקלאות הרי היתה להם אחת הפרנסות היהודיות החשובות ביותר, והיהודים אף הצטיינו בה והראו שגם היהודי מוכשר לעבוד באת ובמחרשה, וכל הקשיים הכרוכים בעבודה זו לא מנעו בעדם לבצע את תכליתם החקלאית.

ברם לא שיחקה השעה לחקלאים היהודים הללו. ראשית כל עוררו את קנאתם של האכרים הנוצרים בחריצותם ובמסירותם לעבודה. הם לא התערבו עם הגויים שכניהם והיוו „כפר בתוך כפר", ואפילו בית־תפילה סידרו להם

היהודים בכפר, ואם לא היה מנין היו מגייסים את היהודים מהכפרים הסמוכים. האכרים הנוצרים נתעוררו להפריע ליהודים ולחבל בתנובתם בשדות, בגנבם מעל השדות היהודיים את תפוחי־האדמה. היהודים נוכחו לראות שהם זורעים לריק וששכניהם מחבלים בעבודתם, והם החלו לאט לאט לנטוש את החקלאות ולעבור לפרנסות אחרות, הקשורות לחקלאות. כך הפך יהודי אחד מהם לייצואן ביצים בסיטונות לגרמניה. אחרים קנו מידי האכרים הפולנים את תוצרתם ושיווקוה בערים. הם נשארו יושבים בכפרים ועסקו במסחר. ברם אחרי החלוקה השלישית של פולין ואחרי מפלת נפוליון הגדול ברוסיה החלו הרוסים לנקוט בגזירות נגד ישיבת היהודים בכפרים גם בפולין, והם התחילו לעבור בהדרגה לוולברום. בין פליטי וולברום שנשארו אחרי מלחמת השואה נמצאים גם ילידי הכפרים בידלין ופורימבה, מוקוב ואחרים הזוכרים יפה את „היו זמנים". על כל פנים בתקופת פולין שלפני החלוקות לא היה קיים איסור לרכישת נחלאות ליהודים וכל מי שרצה יכול היה לעסוק בחקלאות כאוות נפשו. ולא עוד אלא שבישיבת הסיים האחרונה (שלפני החלוקה האחרונה) משנת 1773[36] התקיים ויכוח חשוב בענין התישבות חקלאית של היהודים בפולין, והבישוף מלוצק שנאם ראשון קדם בברכה את ההצעה הממשית למשוך את היהודים לחקלאות, ולבסוף נתקבל החוק האומר ש„יהודים וקראים שיתישבו על האדמה ויעבדוה בעצמם ולא על ידי נוצרים ישוחררו עולמית ממס־גלגולת ואף ישוחררו לשלש שנים ממסים צבוריים החלים על אכרים. אם האדמה לא עובדה מקודם ישוחררו בעליה ממסים לשש שנים. אכן החוק על התישבות חקלאית של היהודים בפולין לא נכנס לתקפו בעקב כמה טעמים, וביחוד בגלל חלוקת פולין הראשונה. ברם עשרות יהודים ברחבי פולין ניצלו את החוק הזה והחלו עוסקים בחקלאות, ועל יסוד זה שוחררו ממס־גלגולת. יהודי וולברום וכפריה ניצלו כנראה את החוק ושוחררו ממסים שונים כ„זקנים ורגילים" בחקלאות.

אך אם הגורמים הכלכליים איפשרו ליהודים בוולברום להישאר בעמדותיהם ואפילו להרחיבן בשטחים מסוימים, הרי הגורם הפוליטי של הריאקציה הביא עליהם סבל ויסורים. שעבוד מחניק, גזירות־דמים והשפלות היו לחם חוקם יום יום. וולברום בפולין־הקטנה נמנתה בין אותן הערים והעיירות שההגמונים שלהן היו מוציאים דקרטים לקהילות (במאה ה־18), שהכילו גזירות שונות על היהודים: אסור להם לצאת מביתם משך חמשה ימים מיום חמישי הגדול עד סוף הפסחא הנוצרי; בשעת הפרוצסיות ובשעה שהכומר עובר ברחוב עם לחם־הקודש, כל היהודים צריכים לברוח אל הבית ולסגור את הדלת ואת החלונות; יושבי השוק שאינם מספיקים להסתתר, צריכים להסיר את כובעם שלא ייענשו בהחרמת סחורתם בידי בית־דין הכנסיה; אסור ליהודים לסדר חתונות בזמן האדבנט (לפני יום לידת אלוהים) וימי־הצום הנוצרים. ואם מקבלים על כך רשיון מיוחד מאת ההגמון, תהא החתונה בלי כלי־זמר; לערוך לויה אפשר רק בלילה, ואם ביום הרי „פרטית, בשקט ובסוד"; אסור ליהודים לעבוד ביום ראשון ובחגאות הנוצרים, וכדי שלא תהא להם אמתלא שאין הם מכירים את הלוח הקטולי, עליהם לשאול מאת שמש הכנסיה על־דבר ימי החג; אסור לנוצרים לבלות עם יהודים ואסור להם לבוא לחתונות יהודיות; אסור ליהודים להחזיק משרתות נוצריות

ואסור להם להשתמש אפילו במיילדות נוצריות, וכן אסור לנוצרים לקרוא למיילדות יהודיות וכו' [37]). גזירות אלה ודומיהן, שמטרתן היתה גם להשפיל את כבוד היהודי ולהחזיקו כל הזמן בפחד מפני הכנסיה, וגם לבודדם מכל־כל ולשמרם מכל מגע חברתי עם הנוצרים, עלו בחשכתן וחוצפתן אפילו על הגזירות הדומות של הכנסיה הקטולית בימי הבינים.

במאה ה־18 ניתכו על ראשי היהודים בכל פולין אסונות נוספים לקודמים, ועוד עלו עליהם במידה מופלגת. מעולם לא נכנסה הכמורה ברגל־גאוה אל תוך חייהם הפנימיים של היהודים כמו בתקופה זו. כל הגמון ואפילו כומר בעיר או בכפר ראה עצמו כממונה על היהודים, כאילו היה פקיד ממלכתי, סטארוסטה או וויבודה. הקלירוס לא הסתפק בכך, שבישיבות הכמרים היה מחדש גזירות ימי־הביניים לאסור על היהודים לבנות בתי־כנסת חדשים, להחזיר משרתים נוצרים, לעבוד ביום ראשון ובימי חגא וכן הלאה. הקלרוס הצהיר וגם נקט למעשה את העקרון, שבענינים שיש להם שייכות לדת נזקקים היהודים לכנסיה הקטולית. אם רצו היהודים לבנות בית־כנסת או להקימו מחדש — הוכרחו להשתדל ולבקש רשיון מאת הבישוף. והבישוף הזה היה נותן את הרשיון בתנאי, שבית־הכנסת לא יגבה על הכנסיה, ואפילו לא על בית רגיל, ושלא יהא דומה בחיצוניותו לכנסיה. ברם תועלתם הכלכלית של היהודים למדינה בכלל ולכל שכבות האוכלוסיה בפרט, היתה שקולה כנגד כל כוחות־האיבה שעמדו עליהם לכלותם. האינטרס הכלכלי של השלאכטה הכריע סוף־סוף בהרבה את אי־סובלנותה הדתית ואת יהירות מעמדה ביחס אל היהודים. באותו זמן עצמו שהקלירוס הלך והגביר את פעולותיו העקשניות ביותר נגד היהודים, היו כמרים עליונים, הגמונים וראשי־ישועים, נותנים מחסה ליהודים בתקנותיהם. נסיכי־דת היו מפיקים מאת היהודים רווחים גדולים כמו מגנאטים חילוניים. ואשר לתושבי העיר, או ה„עירוניים", הוא הגורם המתחרה והמקנא ביהודים, בכל אשר יפנה — אפשר היה לראות בדוגמת המלחמות שהתחדשו כל הזמן סביב זכות הישיבה והזכות־למסחר היהודית, שהאינטרסים של בעלי־הבתים, סוחרי הקמעונות ופקידי־עיר היו בפירוש מנוגדים לאינטרסים הפוליטיים ולמטרות ההתחרות שלהם. האכרים היו קונים אצל החנווני ומזמינים אצל בעל־המלאכה היהודי, משום שלא היו יקרנים יותר מאשר מתחריהם הנוצרים, ולעתים קרובות מאד היו אפילו זולים מהם. בוולברום אמנם טרם ניכר מעמד ה„עירוניים", והיהודים היו בסביבה לגורם כלכלי חשוב [38]).

המשבר שהתחיל עב חלוקת מדינת פולין בידי שלשת שכניה הגדולים היה לא רק משבר פולני טהור. משבר זה העיק גם על הקיבוץ היהודי בפולין, שכבר אז היה הישוב הגדול ביותר בעולם. עקבותיו היו ניכרים גם אצל יהודי וולברום, אף שאצלם היה קיים גם גורם חקלאי שעזר להם בהרבה בפרנסתם. היהודים בפולין עברו אז שעת משבר משלהם יד־ביד עם משבר הממלכה הפולנית, שעמדה על סף הכליון. תקופה רבת־ערך נסתיימה עם חלוקתה השלישית של פולין וכניסתה של וולברום תחת כנפי השלטון הצארי־רוסי.

פרק תשיעי: וולברום בעול שלטון רוסיה

וולברום תחת כובשים שונים. — בכיבוש אוסטריה ונפוליון הגדול. — תחת שלטון רוסיה. — מס ממשלה לקיום הקהלה. — פתיחת הערים השכנות לישוב יהודי. — האיסור החדש לשבת בתחום המושב ליהודים. — איסור ליהודי הפנים לשבת בעיר. — חוק הגיוס חל על היהודים. — גיוס נערים לצבא רוסיה וגזירת הקנטוניסטים. — שיבת קנטוניסטים לוולברום. — „ילדי הצאר" ראובן טשופר, ראובן „זלנר" ואיטשה־לה סיצמסקי. — תחנת רכבת בעיר בקו דומברובה־דמבלין. — הגיוס למלחמת רוסיה־יפן. — ראשית תנועת השחרור. — בעית „ישן וחדש" וצעדים לשמירת המסורת. — ציונות וספרות, עברית ועליה לישראל. — תבוסת המהפכה ברוסיה ב־1905.

פולין חולקה שלש פעמים בידי שכנותיה: רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. עם חלוקתה השלישית בשנת 1796 נעלמה פולין העצמאית מהמפה המדינית והתחילה תקופה חדשה. על וולברום שנמצאה בפולין הקונגרסית עברו כמה כיבושים וגלגולים ביחד עם חבל ארץ זו. אחרי שפולין חולקה בפעם השניה, היתה וולברום לזמן מסוים תחת כיבוש אוסטריה, ויהודיה סבלו מהכובשים ההם כיהודי שאר הערים שנכבשו בידם. אחרי שנפוליון הגדול השתלט על אירופה חזרה וולברום ל„נסיכות ורשה" הפולנית בחסותה של צרפת. בנסיכות חדשה זו גדל שטח פולין בהרבה בתוספת שטחים גדולים של גליציה, פולין הגדולה וכו'. מלחמת נפוליון פגעה גם בוולברום ששימשה מקום מעבר לגייסות הצרפתים בדרכם לוורשה ולרוסיה, ושוב סבלו יהודי וולברום. אך זמן זה לא ארך בהרבה. נפוליון נסוג ממוסקבה, ואחרי מפלתו קבע „קונגרס השלום" שהתכנס בוינה בשנת 1815, שפולין שוב תהנה מאוטונומיה ממלכתית ותשא שם של מלכות פולין, אך מלכה יהיה אלכסנדר הראשון הצאר הרוסי, ורוסיה תהיה מגינה. ומאז נשארה וולברום תחת שלטון רוסיה עד שנת 1914, שאז נכבשה מחדש בידי צבאות אוסטריה, במלחמת העולם הראשונה, וישבו בה עד תום המלחמה — ב־11 לנובמבר 1918, ומאז נמצאת וולברום בתוך פולין העצמאית[39].

אחרי המרד הפולני נגד רוסיה בשנת 1830, שאז התקוממה בשניה, החלה רוסיה לשלוט בפולין בעלת עשרת הפלכים, לא רק למעשה אלא גם להלכה. האוטונומיה הפנימית הממלכתית שקבלה פולין בקונגרס בוינה בוטלה, ואף שהצאר הכתיר עצמו גם „מלך פולין" לא היתה מדינה זו אלא פרובינציה רוסית. יהודי פולין נעשו חלק ישיר מהממלכה הרוסית והשתוו בזכויות ליהודי רוסיה, בהבדל, שברוסיה היה קיים ה„קורובקה", מס על שחיטה, נרות וכו' שמהם התקיימה הקהילה, ובפולין המשיך בקיומו מס־ממשלה, שהקהילה הטילה באמצעות פרנסיה על חבריה שנגבה בידי העיריות עבור הממשלה. ממס זה היו משלמים לרבנים וקיימו את הקהילה. מובן שזה בלבד לא סיפק את כל צרכי הקהילה, והפרנסים לקחו כסף מבתי־הכנסיות, בתי־מדרשות ומוסדות רשמיים אחרים וחלק מכספי השחיטה. נציגות הקהילה היתה מצומצמת משלשה פרנסים, הרב וסגנו. לקהילה לא היה עוד כוח ממשי. בכל שאר הפרטים סבלו יהודי פולין כיהודי רוסיה מאותה שיטה של חוסר זכיות והתעמרות, בעוד שיהודי פולין נהנו ממצבם החדש. הם יכלו ללמוד מקצועות עבודה שונים ולהתפרנס מהם,

אחרי ששיטת הצכים (איגודי אומנים) בטלה וה"עירונים" הפולנים לא יכלו עוד להתאנות לאומנים היהודים. ליהודים הורשה לגור בכל רחבי פולין, שהיו מוגבלים בשבילם גם בתקופת האוטונומיה הפנימית של פולין. הם יכלו כעת לייסד בתי־חרושת ולסחור בכל רוסיה. ליהדות פולין המרודה והשסועה היתה זו ממש ישועה.

עם שלטון רוסיה בטלה הזכות של ערים ידועות בפולין הנודעה בשמה הלטיני „דה נון טולרנדיס יודאיס" שהיו נעולות לגמרי ליהודים. ערים אלה שהשתייכו ברובן לכנסיה ולכמורה שהיו להן בפולין שטחי אדמה עצומים קבלו מהבישופים זכות זו. אחרי חלוקת פולין בשנת 1795 ביטל מלך פרוסיה גזירה זו בחלקה (1802). אוסטריה לא בטלה זכות זו. רוסיה לא בטלה הגזירה והיא נשארה יפה בחשאי. הערים שהיו נעולות בפני היהודים היו: קיילצי, יינדזיוב, מיכוב, סקאלה, טשילאדז, סלאבקוב, קוזיגלוב ועוד. וולברום עצמה לא סבלה מגזירה זו, אחרי שהיא נהנתה מזכות המצאה על „אדמת המלך", ויהודיה נמצאו מבחינה משפטית במצב יותר טוב. תחת שלטון רוסיה נפתחו שערי הערים השכנות לוולברום בפני יהודים, וסלאבקוב, מיכוב וסקאלה שבקרבתה החלו לקלוט יהודים.

לעומת זה ניתכו על היהודים מטעם הרשות הרוסית גזירות קשות. לפי פקודת המשנה־למלך מ־31 לינואר 1823 נאסר על יהודי פולין הקונגרסית לשבת בכפרים בשטח שלשה מיל מגבול אוסטריה ופרוסיה, ועל היהודים שישבו בהם הוטל לנטוש את מושבם ולעבור לפנים המדינה. כן נאסר על יהודי פנים המדינה לשבת בשטח הספר האמור מחשש של הברחות ממסים. וולברום נכללה בשטח האסור ליהודי הפנים לשבת בתוכה[40].

עבודת הצבא שבפולין היו היהודים פטורים ממנה נתעוררה אצל שלטונות הרוסים בפטרבורג, ששאפו להשוות את החוקים השוררים בפולין, וביחוד החוקים החלים על היהודים, לחוקים השוררים ברוסיה. וכשם שברוסיה היו היהודים טעונים גיוס לצבא זה שנים רבות — אי אפשר היה להפטר ממנה גם בפולין. החוק על גיוס היהודים לצבא נועד עוד לצאת בשנת 1843, ובהשתדלותם של היהודים נדחה עד 1844. חוק זה הוליד את המושג של „קנטוניסטים". היה זה כינוי לטירונים בלתי מבוגרים ברוסיה הצארית, במחצית הראשונה של המאה ה־19, שגויסו לצבא בדרך כפיה. מוסד הקנטוניסטים שהונהג ברוסיה עוד ב־1805 היה מכוון מקודם בעיקרו לילדי חיילים, מורדים פולנים, בני כיתות סוטות רוסיות, צוענים ואצילים שסר חינם בעיני השלטונות. היהודים היו פטורים משירות בצבא תמורת כופר־נפש בימי ניקולאי הראשון, ולבסוף נעשו גם היהודים כפופים למוסד האמור מתוך כוונה מיסיונרית להעביר את הקנטוניסטים היהודים על דתם. הקהילות היהודיות היו חייבות לספק מדי שנה בשנה בעת הגיוס לצבא מספר מסוים של טירונים מבני 12 עד 25. השירות בצבא נמשך 25 שנים, ובכללן לא הוכנסו שנות השירות של הטירון עד הגיעו לגיל 18. הטירונים היהודים היו מתחנכים מחוץ ל„תחום המושב" היהודי במחוזות המזרח ובסיביר. אלפי קנטוניסטים המירו דתם ונטמעו. אך לא מעטים היו שהחזיקו מעמד ונשארו ביהדותם. מוסד הקנטוניסטים נתבטל ב־1856 ע"י הצאר אלכסנדר

השני. רוב הקנטוניסטים היו ילדים עניים, כי העשירים היו פודים את בניהם בכסף, ופקידים מיוחדים של הקהל שהיו מכונים בפי העם „חוטפים" היו עוקרים ילדים מזרועות משפחותיהם[41]. גזירות הקנטוניסטים והתפקיד המשטרתי שמילאו בכך שלטונות הקהילה היהודית הכניסו שחיתות לקהילות ישראל ברוסיה ועוררו שנאה עמוקה של השכבות הדלות — קרבנות הגזירה — אל שליטי הקהל. גזירת הקנטוניסטים השאירה רושם רב בספרות העברית, וסיפוריהם זעזעו את הנשמה היהודית.

אף וולברום היהודית סבלה מגזירת הקנטוניסטים לא מעט. מחוסר רשימות ופנקסים של הקהילה אין לדעת בכמה נפשות עלתה גזירה זו לקהילה. אבל שרידי העיר הנמצאים בישראל מעלים עוד על זכרם כמה קנטוניסטים שזכו להשלים את 25 שנות גיוסם במרחקי רוסיה ולחזור אחרי כן לוולברום. „ילדי הצאר" היו קוראים להם בפי בני העיר, והיו מעוררים ענין והתפעלות לשמע ספוריהם על גבורתם לעמוד בעקשנותם ולהשאר יהודים. אחד מהם היה ראובן טשופר (ברמהרציג) ונקרא בכינויו זה על שם הכפר טשופ שהיה יושב בו. הוא נחטף עם ילדים אחרים בני גילו בהיותו בן 12 בתקופת ניקולי הראשון ונשלחו למרחקי רוסיה, ושם ענום בעינויים קשים שימירו את דתם. הוא זכה למלא את שרותו בצבא במשך 25 שנים ואחר חזר לוולברום. כל העיר התיחסה אליו יחס של כבוד והערצה. כן מזכירים בשם ראובן אחר, או בכינויו „ראובן זלנר", שאחרי שחזר מהצבא ישב בוולברום וגר ברחוב הרוקחים. אף הוא נשא בעול הקשה של השרות הארוך בצבא ועמד בכל הנסיונות בעד יהדותו. ועוד על קנטוניסט שלישי מראים באישיותו של איטשה'לה סיצמסקי, שהודות להמלצות טובות זכה שנשלח למוסקבה ושם למד בבתי־ספר ומהם עבר לגמנסיון, ואף אחרי גמרו היה מעשהו בפקידות. הוא סבל פחות מחבריו היהודים. אחרי שחזר לוולברום רכש לו אחוזה בקרבת העיר והתנהג כבעל־אחוזה לכל דבר. הקנטוניס־טים הקפידו הרבה על זכותם בעד הקיסר ולא פעם העמידו את פקידי בתי־המשפט ואת השוטרים במצב עלוב, כי על פניתם לחלונות הגבוהים בתלונות על ה„חיילים לשעבר" ענו להם שלא כדאי להרגיזם אלא לתת להם לחיות כרצונם. סיצמסקי זה נתן לילדיו חינוך יהודי ואזרחי טוב, ושידך אותם לתלמידי־חכמים[42]. בנו האחד היה ברוך סיצמסקי שעבר לשבת בסוסנוביץ ונבחר מטעם ה„אגודה" כחבר העיריה שם. בתו האחת חנה נישאה לתלמיד־חכם ועסקן חרוץ ר' יצחק־מאיר שטארק יליד וולברום, ואף הוא עבר לסוסנוביץ ועלה לגדולה, ולבסוף עלה לארץ־ישראל ונפטר בתל־אביב.

קו מסילת־הברזל מאיבנגרוד (דמבלין) לדומברובה־גורניצ'ה עבר דרך וולברום או בקרבתו והקים לו תחנת רכבת על ידה. העגלונות היתה מפותחת מאד בוולברום, ורבים מיהודי העיר עסקו בה לשם פרנסתם. על הרכבת הביטו בראשונה כעל מתחרה רציני. ויש אומרים שעסקני העיר השתדלו שהרכבת לא תעבור בקרבת העיר אלא במרחק מסוים, כדי להשאיר פתח לעגלונים להובלת נוסעים לתחנת הרכבת וממנה. ברם תועלת מיוחדת לא הביאה הרכבת לוולברום, שלא היו בה תעשיות ומכרות, מלבד מה שהקשר בין וולברום לערים רחוקות היה יותר קל.

היתה זו מסילת־הברזל השניה בפולין, אחרי שמקודם החלו במסילת־הברזל ורשה־וינה בשנת 1842. בשעה שניגשו להנחת פסי הרכבת בפולין היתה קיימת בכל רחבי רוסיה הגדלה רק הקו מוסקבה־צרסקויה־סילו. הקו ורשה־וינה נחשב איפוא לקו הרכבת הוותיק ביותר בממלכת רוסיה, כי את הקו לצרקויה־סילו אי אפשר היה לחשוב לרכבת נורמלית, באשר הוא נועד מעיקרו לתועלת משפחת הצאר, מושל רוסיה. בוולברום הוקמה תחנת הרכבת בריחוק מקום של שנים וחצי קילומטר מהעיר.

רק בסוף 1840 נמסר ביצוע בנין קו הרכבת לחברה בעלת זכיון לתשעים שנה (הזכיון היה צריך להסתיים בשנת 1932, בראשון לנובמבר. אלמלא תקופת פולין העצמאית בשנת 1918). רוחב המסילה הותאם לכתחילה מטעם החברה לרוחב המסילות האוסטריות והפרוסיות. המסילות הרוסיות שנבנו אחר כך היו רחבות יותר. תחנת הרכבת בוולברום בקו דמבלין־דומברובה הוקמה בשנת 1880.

וולברום הנוצרית והיהודית הצטרפה בעל־כרחה לגיוס לצבא עם פרוץ מלחמת רוסיה־יפן, היא המלחמה שהסתיימה במפלת רוסיה. מלחמה זו עוררה את הרוחות בוולברום והיא פתחה את שערי הקרייאה לעתונים שעד אז היו בבחינת „טריפה־פסול". רבים מבני העיר ראו במפלת רוסיה עונש על גזירותיה הרעות נגד היהודים, וכל מפלה של הרוסים הגבירה את התסיסה בקרב הצבור, והביאה אחריה את תנועת השחרור. המפלגות ששאפו להוריד את שלטון הצאר גדלו והרחיבו את פעולתן המחתרתית, וגם לוחמי החופש שברחוב היהודי הרימו ראש.

לאחר תבוסת המהפכה ברוסיה בשנת 1905 השתלטה הריאקציה על כל עורקי החיים. השלטון הרוסי הפנה את חוד חומרתו גם — או בעיקר — נגד היהודים, ובפולין מצאה לה שותף נאמן באנטישמיים מסוגו של דמובסקי וחבריו, שהחלו לנהל בגלוי מלחמת־חרם נגד היהודים, ולבסוף הוציאו את נשק החרם הגלוי שלא לקנות אצל היהודים. העתונים הפולנים היו מלאי ארס השנאה, והגיעו ימים ללא השראה ומטרה. ועוד יותר גדל הרוגז של הפולנים כשהיהודים העיזו לצאת ברשימות מיוחדות לבחירות עירוניות ואחרות ולדחות את ההצעות להצביע בעד רשימות פולניות. גם בוולברום גדלה המדורה שהוצתה על ידי תועמלני דמובסקי והשנאה פרפרה בהרבה בקרב האוכלוסיה הנוצרית בעיר ובסביבה.

פרק עשירי: עלילות־דמים בוולברום.

סיום שלטון רוסיה בעלילות־דמים. — רושם משפט מנדל ביילים בעיר. — שנאת ישראל אמצעי להתחרות כלכלית. — איסור אכילת דם ליהודים ועלילת־דם. — גלגולה של העלילה ותוצאותיה. — מגיפת העלילות בפולין. — העלילות בוולברום. — עלילה על משה פוטאש (ברל'ס). — גילוי עושי התועבה. — העלילה על ראובן פרומר. — יום משתה ושמחה במשפחה לזכר המאורע.

השנה האחרונה לשלטון רוסיה בפולין בכלל ובוולברום בפרט — היא שנת 1914 — הצטיינה בשיא השנאה והעלילות לישראל. בשנה ההיא ולפניה

נתקיים משפט עלילת־הדם נגד היהודי מנדל ביליס בקיוב שגרם למתיחות בכל רחבי ישובי היהודים במדינה ובחוץ־לארץ[43], וכן היה מרחף בכל ישובי היהודים בפולין גם החרם הפולני שלא לקנות אצל יהודים, ובשנה זו נתעשרה גם וולברום בעלילת־דם חדשה נוסף על הקודמים, היא הצרה האיומה שבאה על ישראל מראשית האלף הששי, שלא שוחררנו ממנה עד היום.

שנאת־ישראל מצאה לה את הגילוי המרשיע והשפל ביותר בעלילות השקר שטפלו על היהודים למען הצדיק בהן את פרעות הדמים, הרציחות האכזריות, וכן הגירושים והרדיפות, שהיו מנת חלקם של בני עמנו בתקופת גלותם הארוכה בתפוצות. דיבות כזב אלה שהיו אויליות במהותן ומעולם לא הצליחו בודיהן וממציאיהן להוכיח את האשמה שבהן, צמחו בעיקר על רקע דתי. אולם מתחת למסוה הקנאות הדתית הסתתרה המזימה השטנית — להפטר מן היהודים למען זכה ברכושם, או למען הוציא מהם דמי פצויים. ובזמן מאוחר יותר לבשו צורה של נכלים אנטישמיים שיסודם היה גם בשנאה הגזעית אל היהודים וגם בהתחרות הכלכלית שביניהם ובין הגויים.

האוילית והנמבזה ביותר שבעלילות־השוא הללו היתה עלילת־הדם. אעפ"י שהיהודים ידועים בשמירתם הקפדנית על טהרת מאכליהם מדם, והתורה אסרה עליהם את אכילת הדם במפורש, כגון: „ואיש איש מבית ישראל ומן הגר הגר בתוכם אשר יאכל כל דם ונתתי פני בנפש האוכלת את הדם והכרתי אותה מקרב עמה" (ויקרא יז, י), או „כל נפש מכם לא תאכל דם והגר הגר בתוככם לא יאכל דם" (שם, שם יב); ואעפ"י שבהתאם לאיסורים אלה מן התורה אין היהודים אוכלים בשר, אלא אם כן נוקה תחילה היטב מכל טיפת דם, על ידי מליחה ושטיפה — העלילו עליהם בכל זאת שונאי ישראל, כי בטכסים דתיים מיוחדים הם שמים במאכלותיהם ובמשקיהם דמי נוצרים, ולשם כך הם רוצחים בחשאי אנשים מבני הדת הנוצרית, למען הוציא מגופותיהם את הדם.

תחילה הסבירו המעלילים את המעשה כנקמת היהודים בנוצרים, ואמור אמרו, כי הריגת נוצרי ע"י היהודים היא בידיהם כעין זכר לצליבת ישו, או כעין חזרה סמלית על מעשה הצליבה. אולם אחר כך נשתרשה סברה אחרת, שהיתה יעילה יותר בידי צוררי ישראל, והיא, כי היהודים משתמשים בדם נוצרי באפית המצות לחג הפסח, ואף מוהלים אותו ביין ארבע הכוסות שבליל הסדר. סברה זו נתנה בידם את האפשרות לחדש את העלילה הנוראה בכל שנה בפרוס חג הפסח. ואעפ"י שמספר עלילות־הדם בשמונה מאות השנים האחרונות הגיע לכדי מאתים (מהנגלים והרשומים בספר) — לא טרחו אפילו המעלילים לשנות את מתכונתה כמלוא הנימה, וצורתה בכל הדורות היתה אחת וקבועה: ימים מועטים לפני חג הפסח נעלם לפתע ילד נוצרי. כעבור זמן מה נמצאה גופתו בקרבת ביתו של יהודי. בגופה נתגלו סימנים שהוצא מתוכה הדם, והמסקנה היתה ברורה — היהודים הם שעשו את הנבלה, למען יהיה להם דם נוצרי לחג הפסח.

במשך שנתיים לא פסקו שונאי־ישראל להפיץ את עלילת־הדם הנמבזה להסית את המוני העם ביהודים על ידי אסיפות, העתונים ואף בנאומים ב„דומה".

רבים מאנשי־המעלה שבעם הרוסי וכן אנשי־השם מפורסמים בארצות אירופה ובאמריקה פרסמו הכרזות של מחאה ופנו אל הצאר כי יבטל את המשפט המבוים והמרשיע. אולם המשפט נערך, ואעפ"י שבית־הדין היה מורכב שופטים ידועים בשנאתם לישראל, לא יכלו להוכיח את אשמתו של ביילים ופסק־הדין שהוצא בסתיו של שנת 1913 זיכהו מכל עוון. ובכל זאת אוירת השנאה ליהודים רחפה בכל מקום זמן רב, ועוד יותר בפולין. ואף בוולברום הכתה השנאה שרשים והאוכלוסיה הנוצרית חיפשה הזדמנות להתגרות ביהודי המקום.

במחוז אולקוש לא היתה עלילת־דם דבר חדש. עוד בשנת 1779 נערך משפט בקשר לעלילת־דם בקשאנוב, בו התערב המלך לטובת היהודים הנאשמים, אך התוצאות אינן ידועות. בשנת 1787 פרצה עלילת־דם באולקוש. יהודי אחד נשפט למות ופרנסי־העיר שוחררו הודות למלך. עלילה זו הטילו על החייט היהודי מ"דכי מפומורזה כשהלך מבולסלב לאולקוש, ועלילות משונות אחרות עלו ליהודים בתקופה זו בהרבה קרבנות[44]. לא ידוע כמה עלילות־דם בדו על יהודי וולברום, הישוב השקט שהשתדל להשתיק כל ידיעה ופרסום הנוגע אליהם.

עוד במחצית השניה של המאה הי"ט לא פסחה האשמה שיהודים רוצחים גויים ומשתמשים בדמם לפסח או למטרות דתיות אחרות גם על קהילת וולברום, בלי שהעלילה נכנסה אז בספרי היסטוריה ובלי שהדבר קבל פרסום רשמי מחשש שלא יבולע... וכך היה מעשה: בביתו של ר' משה ברל"ס (פוטאש) שנמצא בשוק מספר 5 ישב שומר בשם ברנאדר. הוא טרח בבהמות ובנקוי הבית. הוא הכניס אליו זונה שילדה ממנו ממזר. הוא רצה להפטר ממנה, והוא התיעץ עם ידידיו הפולנים מה לעשות, והם יעצוהו לזרוק את הוולד למרתף בעל־הבית היהודי. בשעת ביעור חמץ שלפני פסח באותה שנה היתה לר' משה ברל"ס הרגשה לא־טובה. הוא ערך ביעור יסודי בכל הבית ולבסוף מצא את הוולד במרתף מתבוסס בדמו. הוא שפיקח היה לא חשב הרבה, זרק את הוולד מעבר לגדר של בית שכנו הפולני. למחר בבוקר נזעקו האכרים בעיר ובסביבה בטענה שהיהודים הרגו ילד נוצרי לצורך מצות בפסח ושיערכו חיפוש. שוטרי העיר באו וערכו חפוש בכל הבית ולא מצאו כלום. ר' משה הרים את ידו וסטר לזונה שהיתה נוכחה במקום, בצעקו עליה: רוצחת! תודי, היכן זרקת את הוולד שלך. האכרים וראש העיר עמדו ושתקו. ביניתים בא השכן הנוצרי והביא את הוולד וזרקו לפני הנאספים. ר' משה המשיך להרביץ סטירות לזונה בצעקו שתודה מי הרג את הוולד והיכן זרקה אותו. גם ראש העיר צעק עליה באיומים של עונש קשה, ואז הודתה שהיא ילדה את הוולד והיא הרגה אותו. בית־הדין דן אותה למאסר[45]. ברם קהילת וולברום לא עשתה פרסום לענין, בלי לחשוב שחוסר פרסום עלול לגרום למעשים נוספים כאלה באותה עיר.

והנה האוירה השטנית בשנה האחרונה לשלטון הצאר שהשחיתה כל חלקה טובה, היא שגרמה שוב לעלילת־דם בוולברום, היא העיר שטרם נרגעה מאימת העלילה על ביילים שעשתה לה כנפיים בכל רחבי פולין ומאוירת־החרם של אנשי דמובסקי צורר־היהודים. היה זה ביום ז' באדר תרע"ג, קצת למעלה משנה

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה בין גרמניה ורוסיה. השגאה ליהודים בעיר ובסביבה הגיעה לשיאה ויהודי וולברום חשו כיצד אויביהם מארגנים שוב נגדם מעשה חבלה. התוצאות לא אחרו לבוא. והנה פרטי המאורע:

ברחוב לגוטה היה גר נוצרי קרול שציאלקי ולו בת. נדברו ביניהם החורשים רעה על היהודים ולמדו את הבת לטעון כאילו חטף אותה היהודי ראובן פרומר, בעל סימן־היכר על צוארו בצורת בליטה, ורצה למצוץ את דמה בשביל מצות לפסח. הם החביאו את השקצה והפיצו שמועה על העלמה של הבת ללא כל עקבות. השמועה נפוצה חיש בין הגויים בעיר ובסביבה, וביום החמישי, יום השוק בעיר, התחילו הגויים מתקהלים סביב חנות אחת והצביעו על ראובן פרומר: הנה היהודי שחטף את השקצה להשגת דם למצות. ראובן ברח מחנותו והתחבא במרתף של מיכאל לובלינג. אצל יהודי העיר קמה בהלה גדולה. אחרי התיעצות החליטו היהודים לשלוח משלחת לעיר המחוז אולקוש. למשלחת, שבה השתתף הפרנס ראובן־דוד ספיר, צורף גם אפרים לובלינג שידע לדבר רוסית רהוטה. בהגיעם לאולקוש הם פנו לממונה על המחוז מר וונס, סיפרו לו את גוף המעשה ותיארו לפניו את האסון העלול לקרות אם לא יאחזו מיד באמצעים נמרצים, ביחוד שגם גויי העיר מתכוננים לעשות שפטים ביהודים ביום הראשון. הם פנו גם למושל העיר ותבעו ממנו עזרה דחופה. הממונה הושפע מאד מדברי אנשי המשלחת, ועוד באותו יום נסע לוולברום עם פלוגת שוטרים. בהגיעו לעיר הוא פנה למושל המקום והזמין את אבי הבת ש„אבדה" כביכול ושאלו היכן הבת? כשהגוי ענה שאיננו יודע, סטר לו הממונה שתי סטירות לחי נמרצות, ואז הוא הודה ומסר את מקום המצא הבת. השוטרים נחפזו לשם והביאו את הבת, והיא הודתה מיד שלימדו אותה כיצד לטעון, ושהיהודי תפס אותה וסחבה לפרוזדור בית־הכנסת. השוטרים יצאו לרחובות העיר ופיזרו את ההמון שנתאסף, באסרם אחדים מן התועמלנים, וכה־ניצלה וולברום מפרעות. ומאז והלאה היה ראובן פרומר נוהג לעשות באותו יום משתה ושמחה לזכר המאורע[46]). גם למאורע זה לא ניתן הפרסום הדרוש.

המצב הכלכלי של היהודים בוולברום לא היה מזהיר אף פעם, בעקב האנטישמיות והאוירה המתוחה המתמדת של התנגדות ליהודים, ורבים מהם חיפשו להם משען כלכלי במקומות אחרים יותר נוחים. הם מצאו להם קליטה בחבל זגלמביה ועסקו בכל שידם השיגה. ביחוד שפר חלקם בסוסנוביץ ובבנדין, ואחרי שהצליחו להתבסס שמו פניהם גם לעסקנות, ונציגיהם נראו בועדי חברות ואיגודים שונים. הם עשו הרבה למען בני עירם החדשים שחיפשו להם עיסוק כלכלי, ואף יסדו קופות גמ"ח למטרת עזרה[47]). יהודי וולברום הצטיינו במרצם ובחשקם לעבודה, ועסקניהם בערי זגלמביה שימשו ראש־גשר לעזור בתהליך הגירת בני עירם וקליטתם בחיי המציאות.

פרק אחד־עשר: ערים וכפרים בשכנתה של וולברום

„תחום מושב" ליהודים בפולין. — הכמורה אסרה ישיבת יהודים בערים השכנות. — מיכוב, סקאלה, יינדזיוב, סלבקוב, קיילצי נעולות ליהודים. — ביטול האיסור משנת 1865. — פתיחת מיכוב ליהודים. — פיתוחה בידי יהודים. — סקאלה מושב ליהודים ופיתוחה. — „שויצריה הפולנית" בקרבת סקאלה. — „אויצוב" המרגלית בכתר פולין. — נוה קיץ למלכי פולין מקראקוב. — פיאסקובה־סקאלה, גרודזיסקה וקורזקוב. — ארמון מגורי קזימיר הגדול. — כפרי הסביבה עם ישובי יהודים: פורמבה, מוקוב, בידלין, ברזוזובקה ועוד.

וולברום היהודית היתה זמן רב בודדה בסביבה. היא ישבה אמנם על „אדמת המלך", ומשום כך לא יכלו להם אנשי הכמורה והעיר נשארה פתוחה לפניהם. אבל הערים השכנות שהיו שייכות לכמורה היו נעולות ליהודים. ליהודים לא היתה דריסת רגל בסקאלה הקרובה, במיכוב, ואף בסלאקוב נאסרה עליהם הישיבה. ואפילו קיילצה שהפכה אחר כך לבירת הגליל כולו היתה נעולה ליהודים[48]. וכה נוצר ליהודים בקרבת וולברום תחום־מושב בידי הכמורה. ורק בשנת 1865 הוסר האיסור ליהודים לשבת בערים מסוימות. יהודי וולברום היו בין הזריזים לקבוע משכנם בערים החדשות ולסדר את קליטתם הכלכלית. מהם אפשר למצוא במיכוב ובסקאלה, בקיילץ וביינדזיוב. לא היה כמעט מקום חדש שנפתח לישוב יהודים שהם לא הופיעו בין הראשונים. הם שימשו כעין החלוץ העובר לפני המחנה וסולל להם את הדרך לשיקום. הבה נתאר במקצת את הערים והכפרים בקרבת וולברום. על וודיסלב, פיליצה ואולקוש, כמקומות ישוב ותיקים ליהודים כבר נכתב לעיל קצת בפרקים הקודמים.

מיכוב. עיר מחוזית בפלך קיילץ, השוכנת על גדות ה„נהר הגדול" או „מיחובקה" (הנופל לנהר שריניאבה). כששה מיל מקראקוב. תחנת־רכבת בקו המסילה דומברובה־גורניצ'ה־איוואנגרוד (דמבלין). 20 ויורסט מתחנת וולברום. עד 1865 אסורה היתה הישיבה ליהודים במיכוב. בשנת 1879 כבר ישבו במיכוב 274 יהודים. עד להתישבות יהודים בה היתה העיר עניה ובלתי מיושבת. בעקב קרב שהתחולל בין צבא הרוסים עם פלוגת מורדים פולנים שאורגנה בעמק אויצוב ושהתקיפה את מיכוב הציתוה הרוסים באש והיא נחרבה עד שנשארו בה רק ארבעים בתים. במפקד של 1897 ישבו במחוז מיכוב כ־11 אלף תושבים, ומהם 5808 יהודים. במיכוב עצמה ישבו 4175 נפש, ובהם יהודים 1436. היהודים פיתחו את העיר בהקימם בה בתי־חרושת שונים, בתי־מלאכה, ובזמן קצר התרבו עד שעלו במספרם על הנוצרים. גם סביבת העיר משכה אליה יהודים רבים, והורגש הצורך לבנות קו מסילת־ברזל צרה ממיכוב עד לעיירה דזיאלושיץ. גם המסחר פרץ במיכוב בידי יהודים, והם שהוציאו לה מוניטין בעולם החרושת והמסחר.

סקאלה. עיירה בפלך קיילץ, לשעבר בפלך ראדום, מחוז אולקוש, על גדות הנהר פרונדניק, 17 ויורסט מוולברום, 21 ויורסט מאולקוש. במרחק שני מיל מתחנת־הדואר מיכאלוביץ. העיר, שהשתייכה לכמורה הקאטולית, היתה אסורה לישיבת יהודים עד שנת 1862. בשנת 1856 היו בעיר 1004 נוצרים.

יהודים לא נפקדו במפקד. בשנת 1889 היו בה 179 יהודים בין 2020 נוצרים. ואילו לפי המפקד משנת 1897 היו שם 2464 תושבים, ובהם 417 יהודים.

לפי ההיסטוריון דלוגוש יסד המלך בולסלב הענו עיר זו במקום סטאנקין, או כפי שכותב עליה מיחוביץ היא נקראה בשם סטאנקוי. לפי כתב־הזכות הלוקאציני משנת 1262 שינה המלך את מצודת סקאלה למנזר והעביר אליו נזירות פרנצישקניות מזאביחוסט, בהרשותו להן להפוך את הכפר סלאבקוב שנמצא ליד הארמון — לעיר, והעניק לתושבים את החוקה המגדבורגית במקום הפולנית המיושנה עם זכיות שונות, וכה קמה העיירה הנוכחית סקאלה, שמאז יסודה היתה שייכת לנזירות, ומכאן האיסור לישיבת יהודים בתוכה. בשנת 1866 מנתה האוכלוסיה המקומית 871 נפש, ונמצאו בה 133 בתים, עיריה, בית־חרושת לבדים. נקבעו בה ימי־שוק בכל שבוע ושתי ירידים במשך השנה. היהודים הקימו להם בית־עלמין, בית־כנסת ובית־מדרש, מקוה וכל המוסדות הדרושים לסיפוק צרכיהם הדתיים. הקהילה מנתה רב אב"ד, תלמיד־חכם גדול, שעמד בקשרי שו"ת עם הרבנים גאוני פולין. בסקאלה התישבו גם מיהודי וולברום, ובסביבה אף נמצאו בעלי־אחוזות יהודים וחקלאים שעסקו במסירות בעבודתם. סקאלה שוכנת על הדרך הראשית שבין וולברום לאולקוש, והיא משמשת עיר־מעבר בין אולקוש לוולברום.

לא רחוק מסקאלה, במרחק שני ק"מ, בעמק הנהר פרונדניק הנופל לתוך הויסלה, נמצאת פינת־שקט נפלאה מלאת קסמים ויופי, בכינויה „שויצריה הפולנית", בשם אויצוב, ולידה פיאסקובה־סקאלה[49], גרודזיסקה, קורזקוב וכו', שכולן יחד מלוכדות לחטיבה אחת, פינת גן־עדן, שהטבע השפיע עליה רב־טובה, סביבה נפלאה נסוכת הוד.

אויצוב. אויצוב היא אחת המרגליות היקרות שבכתר פולין. בקעת הפרונדניק נפלאה ביפיה, והדברים המפליאים ביותר באויצוב הם מערות־האבן הנמצאות בה במספר שמונים־וארבע. המערות המפורסמות ביותר הן „המערה האפלה" ו„מערת לוקיטק". המערות ארוכות וגבוהות, שיכולות לקלוט לתוכן אלפי אנשים. אחת מהן מגיעה ליותר מ־640 מטר. מערת לוקיטק נושאת עליה את השם הזה בגלל האגדה המתהלכת בקרב העם, כי פה התחבא המלך וולדיסלב לוקיטק עם אנשים בעת היותו נע־ונד בארצו בשנת 1300 בהמלטו מלפני מלך צ'כיה, וואצלב, שחפץ לתפוס בידו את כסא מלכות פולין. בתוך המערה רואים את „המטבח של לוקיטק", כי לפי האגדה שימש החדר הזה חדר־בישול למלך ואנשיו. לא רחוק משם רואים סלע המזדקר מתוך הקיר כגודל איש, שהיה משמש למלך מקום לינה.

בשם לוקיטק קשור גם הארמון העתיק ההרוס הנמצא באויצוב. הארמון ישן נושן, והתקיים עוד בימי המלך בולסלב קרזיבואוסטי בשנות 1102—1113, שמסר אותו במתנה למשפחת האביר סטרזיבציץ. בין חורבותיו התחבא לוקיטק בשנות נדודיו. בנו של לוקיטק, קזימיר הגדול, הסדיר את החסות בארמון ובנה עליו מגדל חדש לכבוד אביו וקרא לו בשם „אבי הסלע" (מזה נגזר שם המקום „אויצוב"; אב בפולנית — אויציץ). מתקופת לוקיטק נוצרה גם האגדה העממית, שפרסות סוסיו של מלך זה היו מפורזלות בנעלי־ברזל מהופכות, בכדי להוליך

את שונאיו־מרדפיו שולל. מלכי פולין היו באים לכאן מקראקוב בירתם והארמון שימש להן מעון־קיץ. המגרש הגדול שלפני הארמון היה מלא אבירים ואצילים שלמדו פה לאמן את ידיהם במלחמת־בינים והתאבקות־חרבות. כיום הארמון הרוס למחצה, ורק המגדל נשאר עוד עליו לזכר תפארתו לפנים. כל בקעת הפרונדניק עם גדות הנחלים הקטנים היוצאים ממנו, נטועים יערות־עד קודרים וסלעי־סיד ענקיים, צוקי אבנים וכפים, העומדים שורות שורות על פני כל הבקעה, וביניהם מערות־האבן שנתהוו מלפני אלפי דורות ע״י התפרצות הרי־שריפה מקיאי־אש מבטן האדמה ומסערות שטף המבול. וכך עומדים סלעי הענקים מני אז ועד היום, גאים ורמים וראשיהם קוממיות כלפי מעלה. לא כל הסלעים הם בני צורה אחת ומראה אחד. יש ביניהם כאלה העושים רושם של פסלים, דמויות דמיוניות, קלסתרים משונים, רוחות שאול וענקי בלהות, כאילו נפסלו בידי אדם בכוונה תחילה. על אחד ההרים נמצאת אבן בתבנית ספינכס המביט בחורי עיניו השחורות והנוראות על פני השדות והיערות אשר מסביב עד להררי הטאטרים הנראים במרחק האופק. במקום אחר רואים סלע בדמות אדם כפוף־גו ההולך בדרך נדודיו, והוא נקרא בפי יושבי המקום: הנודד שהפך לאבן. סלע אחר עושה רושם של יד בעלת חמש אצבעות או של כתר וכדומה מן הפרצופים.

היכלי־מלכים וארמונות תפארה נמצאים גם בגרודזיסקה ופיאסקובה־סקאלה אשר בבקעת הפרונדניק. כל הסביבה מפורסמת במעינות־הרפואה שלה ומצטיינת באקלימה הנפלא, ומשום כך היא משמשת מקום מרפא ומנוחה. על גבעה בפיאס־קובה־סקאלה עומד בנין בן שלש קומות עם מראה הוד, ובו — לפי המסופר — היה גר המלך קזימיר הגדול בתקופת המרד בפולין במאה הט״ז. בכניסה לארמון נראים דמויות של אבירי פולין. בקומה הראשונה באולם האבירים עומדת ספה ישנה, שריד המאה הי״ד. בכלל אין כאן ערך רב לשנת־מאה. ישנן „עתיקות״ ממאות שונות. הדרך משם לאויצוב מהוה סביבה נפלאה. לפעמים היו גרים שם יהודים מאולקוש, ואפילו מקראקוב היו באים יהודים לנוח במקומות ההם. בגלל האנטישמיות הגזעית לא ישבו שם יהודים בקביעות, ומחוסר יהודים במקומות אלה היו שוכחים שבמרחק 2—3 ק״מ שוכנת העיר סקאלה בת ישוב יהודי ניכר.

ראבשטין. כפר זה נמצא במחצית הדרך שבין וולברום לאולקוש, ובה תחנת־רכבת בקו דמבלין־דומברובה־גורניטשה. במרחק חצי מיל מאולקוש, מקודם בפלך ראדום ואחר כך בפלך קיילצי. נודעה לשעבר כמצודת־מגן שבו, ושנת יסודו מתיחסת לאותן התקופות שאחרי התמעטות האוכלוסיה בארץ כתוצאה מפלישת גייסות התתרים, ולכפר זה נלחצו מכל הצדדים (ואף למקומות אחרים) גרמנים, שעם ישיבתם על אדמת פולין קראו למושביהם בשמות גרמניה מכורתם, וכשהפכו במשך הזמן לשמות פולנים נוצרו: לנצוט (לנדסהוט), לנצקורוז (לנדסקרונה), אולשטין (אדלשטיין) ועוד. המקום רבשטין נקרא מקודם ללא ספק בשם ראובשטיין ונוסד בידי אחד ממשפחת מלשטיין האמידה. בשנת 1439, כשכפר רבשטין הוחרם מידי מלשטין ע״י ספיטקוב, עבר המקום לאחוזת הממלכה, ומאז שמו מושלי המחוז משכנם בו. בנובמבר 1587, כשתגבורת הגיעה מגרמניה לחחיש עזרה לנסיך מכסימיליאן ששם מצור על קראקוב, בחלפה על פני רבשטין

השתער מהמצודה הולובק עם מאה פרשים בהפתיעו את הבלתי־מוכנים. תוך כך קמה המולה מתחת לגבעות ומערכות חדשות הגיעו. היו אלה כורים מאולקוש. השליזאים ברחו בהשאירם כמה הרוגים, מספר שבויים הגון וציוד מלחמה. זיגמונט השלישי העניק את שלטון המחוז המקומי לידי חביבו מיקוליי וולסקי, מרשל המדינה, שהרחיב את מצודת רבשטין והגדיל פארה. ברם אחרי שהשבדים החריבו בשעתם את המצודה לא עצרה עוד כוח להתעודד ולהשתקם מחדש.

המצודה היותה מבנה לא גדול, מסלעי־גיר, בצורת מרובע ומפואר, ומיד אחרי המצפה ניצב סלע רם המהוה במדה ידועה הארכת חומות המצודה, ולעומדים מרחוק נראתה מתרוממת בצורה מפוארת, ועד היום שולט תל־עי זה על כל הסביבה, ונראה לעין הצופה כנוף יפה הראוי להצטייר בידי צייר־ אמן. חמש גבעות סלעיות ויער אשוח עוטרים חורבה זו מסביב, ולכף רגליה משתרע ים של חול. האגף למשכן אנשים במצודת רבשטין בנוי על דיוטה במדה רחבה יותר מבנינים דומים אחרים. שער הכניסה נמצא לצד צפון, ועל הגישה אליו הגנה סוללה מצוידת בגשר מטולטל. המרתפים היו רחבי ידים, ולפי מסורת מקומית היו מחוברים באמצעות מנהרה תת־קרקעית עם מערה שנמצאת באחד מחמשת הסלעים שבסביבה. בשנת 1827 מנה הכפר חמשה בתים, 45 תושבים. כאחוזת הכמורה לא היתה ליהודים בה דריסת־רגל, ומשום כך לא פותחה כל הזמן. בשנת 1865 מנה הכפר 13 נפש [50].

נוסף לכפרים בני ישובי יהודים בסמוך לוולברום שנזכרו בפרק הראשון, יש להוסיף את הכפרים הבאים, שהיו פזורים בשטח שמסביב לוולברום, אם לצד מיכוב ואם לצד אולקוש, פיליצה וסקאלה. יהודי הכפרים ההם שימשו כעין חיל־ מאסף ליהודי העיר, והם סיפקו לוולברום מוצרים כפריים והעמידו ראש־גשר בין העיר והכפר.

בז׳חובקה. מושב זה היה כפר ואחוזה במחוז מיכוב, השוכן ליד הכביש שבין מיכוב ואולקוש, במרחק 4 ווירסט ממיכוב. דרך הכפר עובר נחל היוצא מגבעות המקום. וכן נמצאות בו שלש בריכות. בכפר 29 בתים, 186 נפש. בשנת 1827 היו בכפר 11 בתים, 101 נפש. כחצי ק״מ מהכפר לצד דרום־מערב מתנוססת גבעה עם צמחי־שיחים. שני צדדיה החשופים מייצגים אבן לבנה המהווה שכבה של גיר לבן או לבן־צהבהב המופלג לסירוגין לשכבות עבות ודקות המסוגל לתשמיש אבן ליטוגרפית. נסיבה זו שימשה גורם לסוחר מברלין בשם אלברט הקמן לרכוש לו בשנת 1872 את הכפר ואף השיג לו הלואה גדולה לשם ניצול ופיתוח מכרת אבנים ליטוגרפית, תוך הנחה מהנסיונות הראשונים שהאבן הזאת אינה נופלת בטיבה מהאבן הבווארית, הסוג הנחשב לטוב ביותר. הוא אף התקין מסילת־ברזל צרה מהמכרה עד לכביש וחשב באמצעותה להוביל את האבנים המופקות לכביש ומשם לתחנת הרכבת זבירצה השוכנת במרחק 40 ו׳. ברם אחרי חקירה קרובה נתברר שהאבן המקומית יכולה לבוא לידי שימוש בליטוגרפיה רק כשאין אבן יותר טובה, בלי שתוכל להתחרות באבן הבאווארית, ולפי דעת מומחים מכילה האבן המקומית בקרבה גבישים זעירים, נקבובית ובולעת בקלות רטיבות ואינה ראויה לשימוש במלאכת הגליפה. הסוחר ויתר איפוא על ניצול

המכרה ומכר את אחוזת בז'וזובקה לוילהלם הרמן ליהמן, שהקים מהאבנים המופקות מהמכרה מפעל לבירה בשיטות חדישות, שהחל לפעול במרץ 1878. בית־החרושת העסיק עובדים והפיק בירה בוורית ופורטר, ונתן תקוה להגדלת התפוקה.

בידלין. המקום מהוה כפר וחוה השוכנים על נחל הזורם מתחת לדומיא־נוביץ, מחוז אולקוש, במרחק מיל אחד מוולברום, חמשה מיל מקראקוב. היה בה בית־חרושת לברזל ממונע בכוח מים שהפיק תוצרת לא קטנה, ועבדו בו פועלים. בשנת 1875 עיבדו במפעל ברזל מפורזל 3750 פוד. בשנת 1827 היו בכפר 72 בתים, 503 תושבים. בשנת 1880 נמצאו בכפר 71 בתים, 583 תושבים, ובהם 32 יהודים. ליהודי בידלין היה מנין עם רוב הצרכים הדתיים במקום, ולימי שבתות וחגים היו מצטרפים אליהם לתפילה יהודי הכפרים הסמוכים.

פורמבה. הכפר שוכן במרחק 21 ויורסט מפיליצה, ושבעה וו. מוולברום, ובשנת 1880 היו בו 91 בתים, 630 תושבים, ובהם 11 יהודים. בכפר נמצאו מלבנה ומעבדת סיד. בשנת 1827 היו בכפר 46 בתים ו־371 תושבים. היה זה כפר קדום ועשיר עם יערות ושדות־מרעה. מציאות היהודים בכפר היה מורגש בקשר שבין המקום והעיר וולברום.

מקוב. היה זה כפר ואחוזה במחוז מיכוב, ששכן ליד הכביש שבין וולברום למיכוב, במרחק 8 ויורסט ממיכוב. במאה הט"ו השתייך הכפר לאציל יאן פיניונזק. בשנת 1827 נמצאו בכפר 24 בתים, 171 תושבים, בתים בנויים 12, של עץ 3. אף כפר זה הצטיין בשפע שדמותיו ויערות. ישבו בו יהודים, בלי לדעת מספרם.

זאלינז'ה במרחק 26 ויורסט מאולקוש, סמוכה לבידלין. בכפר ישבו 51 תושבים. בשנת 1827 נמצאו בו 26 בתים, 173 תושבים. היה זה כפר קדום, שעברו עליו גלגולים מרובים, והחזיק מעמד הודות לפוריותו. מלבד זה אפשר להזכיר את הכפרים זאוואדקה, סושניצה, מלינסקי וזגרביה שנמצאו במטחוי יהודים כפריים, והמשק הכפרי היה מעורב בעבודה יהודית ובשיתוף פעולה עם התושבים הנוצרים. וכן יש להזכיר את שמות הכפרים שלישוב וסטיטשה, שאף בהם ישבו יהודים וטיפלו בחקלאות ובמסחר המוצרים החקלאים.

כבר הסברתי, שיהודי הכפרים התעסקו מקודם בחקלאות ממש, כחקלאים הנוצרים, ורק בעקב הקנאה בהצלחת היהודים נתעוררה טינה בלב הנוצרים שהחלו להתגרות ביהודים תוך חבלה בשדותיהם ובתנובתם, ולא היתה ליהודים ברירה אחרת מאשר להעביר באיטיות את פעולתם מחקלאות ממשית למסחר חקלאי. עם החמרת הגזירות נגד ישובי יהודים בכפרים מטעם ממשלת הצאר החלו יהודי הכפרים לעבור ולשבת בוולברום, בלי להפסיק את קשריהם עם הכפרים בהם ישבו. וולברום היהודית ידעה לקלוט את היהודים האלה ולהכלילם בתוכה בעין יפה ובסבר פנים יפות.

הערות ומראי־מקומות

1) המלך לוקיטק נתן לאחים אלה זכות־קנין על ארבעה „לאנים". łan בפולנית היא מידת שטח קרקע של 120 אקרים בערך, וזה היה השטח הראשוני שהוקצע להקמת העיר.

2) בפרשת השם „וולברום" קיים חוסר בהירות היסטורית. לפי מקור נאמן נקראה העיר על שם Wolwram או Wolfram מראשי הכפר דלוז'ץ שחי בתקופת המאה הי"ד (1321), והעיר נקראה אחרי יסודה בשם Wolwram או Wolbrom. ואילו במאה הי"ז חי בוולברום הכומר Marcin Wolbram (מת בשנת 1637), שכיהן בכנסית דז'יראז'ניה וטיפל כעסקן בעניני הכנסיות, ולאות תודה על מסירותו הקצו לו קבר בפרוזדור הכנסיה בוולברום, והעמידו מצבה על קברו. יש יסוד לחשוב שהכומר וולבראם המאוחר יותר השפיע לשינוי השם מ„וולבראם" ל„וולברום".

3) על מקור השם „וולברום" ישנן עוד גירסות שונות שהתהלכו בעיר. מר יחיאל בן־פורת מסר לי שזקני וולברום היו מספרים, שכשבאו אנשי דלוז'ץ לפני המלך ושוחחו על העיר החדשה שבדעתו להקים, אמר להם בפולנית: Wolno rąbać, כלומר: מותר לכם לברות את היער, ומראשי התיבות של דברי המלך הורכב שם העיר „וול־ברום". קיימת גם גירסה חסידית על שם העיר. רבי דוד'ל הצדיק מלילוב היה אוהב לייהד שמות ערים שונות בפולין. וכשביקר בפעם הראשונה אצל חברו רבי חיים וולברומר, שנחשב אתו לתלמידי החוזה מלובלין, אמר עליו: לא לחינם קוראים לר' חיים על שם עירו „וולברומר", כי השם מוכיח, כי „לבו רם" (אותיות „וולברום") למרום.

4) בין שמות הערים שיצא להם פרסום בעקב מלחמות וקרבות שהתחוללו בקרבתן בתקופות שונות — בסודם לא בא שם וולברום, כי מאז יסודה לא היו קרבות בסביבתה, אף שהיתה מטרה לכיבושים שונים ללא מלחמה. ורק במלחמת העולם הראשונה, כשגייסות הרוסים חזרו מנסיגתם הראשונה בראשית המלחמה והם כבשו מחדש את רוב ערי פולין בפלכי רדום וקיילצי, כבשו גם את וולברום, ורק ליד ראבשטין הסמוכה לה נעצרו הרוסים בעקב התקפת־הסתערות גדולה נגדית מצד צבא גרמניה ואוסטריה, והעיר וולברום שכנה אז ממש ליד החזית, וכדורי תותחי האוסטרים והגרמנים נפלו על בתי העיר וזמזמו ברחובות.

5) על התהוותן והתפתחותן של ערים בפולין השפיעו שני גורמים: כנסיה אזורית (פרפית) וימי שוק וירידים. כפר או עיר שהוקמה בהן כנסיה אזורית, או נקבעו בהן ימי שוק וירידים, התחילו מיד לגדול ולהתפתח. התישבו בהן יהודים וגם לא־יהודים ונפתחו בתי־עסק ובתי־מלאכה. המסחר גדל בהן ורבתה העבודה, ובמשך זמן קצר הפך הכפר לעיירה והעיירה לעיר. בוולברום היו קיימים שני הגורמים האלה. כנסיה אזורית התקיימה בעיר מימים קדומים, וגם ימי שוק וירידים התקיימו בה.

בוולברום ישבו בדורות האחרונים סוחרי שווקים וירידים יהודים שפרנסתם היתה על נסיעות לשווקים קרובים ורחוקים, בלי לדעת אם סוחרים מסוג זה נמצאו בין יהודי העיר מאז ראשית ישובם בה. לסוחרים אלה, בני וולברום, יצא שם טוב בין הנוצרים בישרותם ובכנותם וגם בחריצותם, כי אצלם אפשר היה לקנות גם מוצרים נדירים.

6) Przykahalek בפולנית, פירושו: קהילות המשתייכות לקהילה הראשית. לפי זה מובן שהיו שני סוגי קהילות: קהילות ראשיות, הנותנות מרות על קהילות אחרות; קהילות כפופות לקהילות ראשיות בתחומים שונים. בקורות האוטונומיה היהודית בפולין חלו חליפות ותמורות, ועם גידולי הישובים היהודים הפכו קהילות כפופות לראשיות, והראשיות הפסידו קהילות כפופות.

7) לפי דברי מ. קנטור־מירסקי בספרו: Z przeszłości Zagłębia Dąbrowskiego התישבו יהודים בוולברום בראשית המאה הט"ו, כאשר בגרמניה החלו מחדש בגירושי יהודים בעזרת פרעות, ובערים קלן, מיינץ, אויגסבורג, ארפורט, וירצבורג, מגדבורג התיחסו באכזריות ליהודים, בגרשם אותם מהערים. קצת יותר מאוחר התישבו יהודים גם באולקוש ששם הגיעו להשפעות חשובות, כי גם במשרד המלח היה להם נציג משלהם באישיותו של הפקיד הרמן זליק (בשנת 1437).

בסוף המאה הט״ו היתה העיר בנדין מרכז ליהודים, ולקהילת בנדין היו כפופים קהילות־בנות של מיסלוביץ, בויטן, חורזוב, אולקוש, וולברום ופיליצה.

8) על קהילת קראקוב כתבו הרבה סופרים וחוקרים יהודים ונוצרים שונים, ובהם תופסים מקום מחקריהם על קראקוב היהודית של ח. נ. דמביצר, פ. ה. ווטשטין, ועל כולם עולים מחקריו של גדול החוקרים הנודע, הפרופסור מאיר בלבן, וביחוד ספרו הגדול בן שני כרכים על קהילת קראקוב וקזימירש המכיל למעלה מאלף עמודים.

מענין להביא בזה הערת הרב צבי הלוי הורביץ בספרו „כתבי הגאונים״ (פיוטרקוב, תרפ״ח) על מצב הענינים בפולין הקטנה אז. „לפנים היה לפולין הקטנה רב מיוחד על כל הגליל, היינו: רב־מדינה, שאליו היו כפופים כל בני הגליל, כי בראשית המאה הרביעית לאלף הששי היו לפולין הקטנה שש ערים גדולות וקהילות ראשיות, והן ערי הגליל: קראקא, אפטא, שידלוב, חנטשין, פינטשוב, וודיסלב. במשך הזמן נתוספו עוד שלש קהילות ראשיות: טישוויץ, שברשין, סנדומיר, והרב אב״ד קראקא היה רב־כולל על כל המדינה. אך החבילה נתפרדה וערי הגליל נפרדו מקראקא ולא קבלו עוד מרות הרב מקראקא, אלא שמו להם „רב מדינה״ שחתם עצמו „אב״ד בגליל קראקא״. רק בשנת ת״ר כשנתקבל בעל תוספת־יו״ט לאבד״ק קראקא, נתאחדו שוב ערי הגליל עם קראקא ורב אחד בראשן — התוספת־יו״ט. בשנת ת״ד נתעוררה שוב שאלת הרבנות בקראקא ועמהן רבנות המדינה ונחלקו הדעות, ומאז נחלקו בני הגליל לשנים: הגליל התחתון נשאר תחת מרות הרב מקראקא, והגליל העליון עמד תחת מרות הרב דוד־שמואל־שמלקה (שם עמ. 72־73).

9) רוב המשפחות שהגרו מגרמניה לארצות אחרות ולפולין חתמו בשם משפחתם על שמות הערים משם באו, כגון: אוירבך, ברודא, ברלין, גורדון, גינצבורג, דנציג, הורוויץ, וכהנה רבות. בשמות המשפחה של יהודי וולברום אפשר למצוא תערובת של שמות גרמניים וצ׳כיים. השם „רחמים אנקר״ הוא תרתי דסתרי: רחמים הוא שם ספרדי־יהודי טהור, ואילו אנקר הוא שם אשכנזי. אוופילסקי, גראנעק, טוורדוביטש, קוניצקי — הם שמות סלאביים, בעוד ששמות ארליך, בוכבינדר, פרייברג, קורנברויט וכדומה הם שמות גרמניים.

10) אין כל ספק שוולברום לא היתה יכולה להגיע בכוחות עצמה לאי־תלות מקהילת קראקוב ללא עזרת הקהילות שכנותיה, שבראשן עמדה קהילת אולקוש. אחרי יציאת יהודיה מקראקוב לא היתה וולברום בודדה. מהרה קמו בשכנתה עוד קהילות שונות, ולכל אחת קורות ומאבקים משלה, ותוך הצטרפותן למאבק משותף יכלו להגיע לאי־תלותן גם מאולקוש. על פרשת מאבק זה עומד במקוצר ההיסטוריון הנודע מ. בלבן בספרו „מחקרים היסטוריים״ „Studja Historyczne״ (ורשה, 1927).

11) ראה בספרו הנ״ל של בלבן „מחקרים היסטוריים״.

12) ענין קבלת הרשיון מהבישוף היה קשור ללא ספק בהשפעת גומלין ובהמלצות ושילומי שוחד, ואין לחשוב שהרשיון ניתן ללא קשיים. המו״מ על מתן הרשיון נמשך זמן רב, ובארכיון שממנו שאב בלבן את החומר בטח נמצאת כל חליפת המכתבים בפרשה זו. ואם הארכיון הממשלתי בקראקוב לא הושמד בידי חיות־הטרף הנאצים היה כדאי לקבל העתקים מכל המו״מ.

13) רשיון זה צויין אצל בלבן, בציינו את המקור
Akta Grodzkie Krakowskie tom 199, pg. 2272—74.

14) גם לבלבן קשה היה לסכם את תקופת ראשית הישוב בוולברום בסימן „תיקו״. עיין:
Akta Grodzkie Krakowskie tom 190, pg. 2275—7.

15) פרטים על קהילת וודיסלב, עיין באנציקלופדיה של האחים אורגלברנד ובספרו של באלינסקי־ליפינסקי Starozytna Polska וכן עיין
Akta Grodzkie Krakowskie tom 231, pg. 1391.

על רבני וודיסלב — עיין „לוחות־זכרון״ לפרידברג וב„פנקס ועד ארבע ארצות״ לישראל הלפרין (ירושלים, תש״ה). הספר האחרון מטפל הרבה בערי פולין השונות ויהודיה

שעמדו בקשר עם ועד ארבע הארצות, בלי להזכיר אף פעם את שם העיר וולברום, ומזה מוכח באופן ברור שקהילת וולברום היתה אדישה לועד האמור.

16) בלבן, שלפני עיניו היו המסמכים והתעודות שבארכיוני הממלכה בקראקוב, היה היחידי שהבהיר במקצת את פרשת וולברום היהודית ביחסה לקהילת קראקוב, בלי להביא את התעודות במקורן. תוך עיון במקורות אפשר היה כנראה לקרוא גם את חתימותיהם ושמותיהם של עסקני וולברום דאז בענין אי־תלותה. מתקבל הרושם שעסקנים אלה היו בעלי קומה ואנשי מעש ומרץ שעשו את עבודתם בפקחות וברגש אחריות. ידיעת שמותיהם של עסקנים אלה שקנו את עולמם במאבקם העקשני על עצמאות קהילתם היתה מוסיפה כבוד גם לקהילה שבשמה פעלו.

17) עיין „ייווא בלעטער" (עמוד 826) במאמרו של הד"ר ע. רינגלבלום „ויכוח יהודי בסיים הפולני משנת 1775.

18) רוב נמלי הארצות הבלטיות, כמו ריגה, ליבאו, דנציג, שטטין ועוד היוו אז חלק אינטגרלי מארץ שבדיה, ואף שטח האדמה שעליו בנה פטר הגדול אחר כך את העיר פטרבורג עם כל מפרץ קרונשטדט היה שייך לשבדיה.

19) השנים העקובות מדם יהודים שנרצחו בידי השבדים וגייסות צ'רניצקי השאירו את עקבותיהם גם בוולברום, אף שמסמכים ישירים על המאורעות הטראגיים בוולברום לא נשארו. גייסות השבדים שפלשו לפולין מצד פוזנא לא פסחו על וולברום, וכמו בערים אחרות גם כאן חמסו והחריבו הכל ושרפו את העיר. בלבן, במאמרו „יהודי קראקא בימי השבדים" (הצפירה 1923, גליונות 49, 61, 67, 73), תיאר רק את מצבם הכלכלי והפוליטי של יהודי קראקוב, בלי להזכיר את הקהילות היהודיות הסמוכות אליה.

20) מושלי פולין הכירו ביהודים ככוח חשוב בהקמת ההריסות וזיכו אותם בזכיות שונות ובהקלות בסדורם הכלכלי כדי לעזור לתושבים הנוצרים לקומם את הישובים החרבים. וזוהי כנראה הסיבה שיהודים נחלצו לשמש חלוצים ולחזור לישוביהם הקודמים. ודוקא אולקוש שבה לא היה הישוב היהודי רצוף בעקב צרות־עין של ה„עירונים", יש ידיעה עליה על שיבת היהודים אליה.

21) לפי מקורות יהודים ברח ה„גבור" צ'רניצקי מקראקוב מפני השבדים הכובשים, ובמנוסו שפך את חמתו כחיפוי למפלתו על ישובי היהודים. אחד המקורות הנאמנים על תקופה זו הוא הקונטרס „טיט היון", המונה את הישובים היהודיים שסבלו מידי הצר הצורר ההוא, בלי להזכיר את שם קהילת וולברום.

22) קשה להבין כיצד „גבור דמים" ומרצח של ה„מפקד" סטיפן צ'רניצקי הפך ל„גבור אדיר" בספרות הפולנים שאחרי שהפך עורף לשבדים וברח מהם כשפן בפני רודפיו הנחית את זרועו על ראשי היהודים הבלתי־מוגנים. אף האוקראינים העלו למדרגת „גבור לאומי" את חית־הטרף, הדחליל הטמן חמלניצקי שהטיל את מוראו על כל אציל פולני ויהודי, ובריתו המועצות ברוסיה עיטרה את זכר החיה הטורפת הזו בכל מיני כיבודים ואנדרטאות.

23) האוסטרים לקחו לעצמם בחלוקה השלישית את כל חבל ראדום וקיילצי עם מחוז אולקוש והמחוזות הסמוכים, ובהם גם את וולברום. שטחים אלה נמצאו מקודם ליד גבול אוסטריה, ובכיבוש שטח זה הרחיבו את תחומם.

24) כך סיפרו לי זקני העיר וולברום היושבים בישראל מפי הזכרון ששמעו מפי זקניהם.

24א) עיין „אידישע דעבאטע אין פוילישן סיים פון יאר 1775" לד"ר ע. רינגלבלום, „ייווא־בלעטער" ע. 426.

25) אביה של אלז'בייטה היה האציל אובטון מפיליצה, שהיה מקורב לחצר המלך, והוא היה חייב כסף רב לבנקאי היהודי לווק בן־ירדן מקראקוב.

26) הרב ר' יוסף ניימינץ מחבר ספר „מעשה חשב" (לבוב, תקנ"ט) חתם על החרם נגד החסידים שבו גזרו: „לבל ירים איש את ידו מבני קהילתו לעשות לו מנין בפני עצמו, כדי להתפלל בתנועות שינות ובשריקות שפתים ובהכאת כף אל כף או להיות מרודים כשעירים, ונוע ינועו כשיכור או לשנות איזה נוסחאות מנוסח התפילה אשר קבלנו מאבותינו הקדושים אשר המה בעבי האדמה וחזקין בארץ שרשו".

27) התאריך 1321 נזכר בספרו הפולני של באלינסקי־ליפינסקי „פולין הקדומה" וגם באנציקלופדיה „המלון הגיאוגרפי של פולין" וה„אנציקלופדיה הכללית" (אנציקלופדיה פובשכנה) של האחים אורגלבראנד, ומתאריך זה מתחילים למנות את קיומה של וולברום.

28) במחצית השניה של המאה הי"ז עברה פולין את התקופות הקשות ביותר בתולדותיה. בשנות המלחמה עם חמלניצקי ועם השבדים נהרסו בפולין ערים רבות, ובהן גם וולברום. ברצותם לשקם מחדש את עריהם הפרטיות היו בעלי הערים האלה מעונינים במתישבים חדשים, ולאו דוקא פולנים. ארץ פולין היתה אז שוב זקוקה ליהודים כבתקופת ראשית התישבות היהודים בה במאות הראשונות לקיום פולין.

29) ברם גם אחרי שהאוטונומיה המרכזית של היהודים בוטלה עם פיזור „ועד ארבע ארצות" — נשארו הקהילות גם להבא אוטונומיות כבר בעקב מס הגלגולת בלבד, שכל קהילה נשארה אחראית לו באורח אינדיבידואלי, אף כי גם אוטונומיה מסכנה זו נתרוקנה מתוכנה, וכוחה כנציגה עצמאית ומגינה על היהודים נשאר ללא ממשות.

30) עיין מאמרו של ר. מאהלר: תעודות יהודים ממפקד היהודים בפולין, „ייווא־בלעטער", כרך 3, עמ. 203.

31) בפולין הישנה נחשבה משרת הרבנות לעמדה החשובה ביותר שיהודי יכול היה להגיע אליה. קנה המדה היה כמובן מדת ידיעותיו בתורה וחכמה. אם אחד יצאו לו מוניטין בלמדנותו והוכר כבר־סמכא וחכם יכול היה לעלות למשרת רב הכי גבוהה. רב העיר נחשב לאוטוריטה הכי עליונה. פסקי־דיניו היו כחוק. לעתים רחוקות היו משתמשים באמצעי הנמרץ: החרם. אך במשך הזמן לקחו הפרנסים מהרב את הכוח להכריז חרם על מי שהוא בלי הסכמת ראשי הקהל.

32) בלבן מקדיש בספרו הגדול (בפולנית) „קורות היהודים בקראקוב ובקזימירש" מקום רחב לחובות שנשארו היהודים חייבים אחרי פזור וא"א, לפי הקהילות השונות, ויוצא שהיה קיים ועד מיוחד לחלוקת החובות וגביתם בתאריכים שונים.

33) רוב שמות המשפחה שברשימה מעידים על משפחות־אבות ליהודי וולברום, כמו: משפחות דפנר, ברוקנר, הוכרמן, וויינדלינג, וולהנדלר, זונאבנד, לובלינג, מייטלים, פולטוראק, סרברנר, פוטאש, רינסקי ואחרים.

34) מספרי האוכלוסיה היהודית בוולברום מצויים במקומות שונים. ריכז אותם במיוחד ב. ואשיוטינסקי בספרו „האוכלוסיה היהודית על אדמת פולין במאות הי"ט והעשרים" (בפולנית, ורשה, 1930).

35) בהשקפה מוטעית זו החזיק בעיקר הסופר ע. נ. פרענק בכל ספריו ומאמריו, שנחשב אמנם למומחה בדברי ימי פולין הישנה, כמו בספרו (באידית): קורות היהודים בפולין, מאמריו ב„הצפירה": היהודים ועבודת האדמה בפולין (1921) ו„מלחמת העירונים והיהודים בפולין" ב„הצפירה השבועי" בתר"פ. יש יסוד לחשוב שפרענק לא שמע אף פעם את שמע וולברום היהודית ולא ביקר בסביבותיה בשביל לראות בעיניו פני יהודים חקלאים ובעלי־אחוזות.

36) עיין ב„ייווא־בלעטער" מאמרו של הד"ר רינגלבלום: אידישע דעבאטע אין פוילישן סיים פון יאָר 1775.

37) עיין בספר „תולדות היהודים בפולין" לרפאל מאהלר, בפרק: החרפתה של הריאקציה הקתולית, עמוד 334.

38) בוולברום לא התקיימו הניגודים בין ה„עירונים" ליהודים, מפני שהאומנים בעיר זו היו ברובם המכריע יהודים, ואכרי הסביבה היו זקוקים תמיד ליהודים אומנים אלה, שידיהם היו תמיד מלאות עבודה והזמנות מהאכרים.

39) בוולברום לא נראו פני הרוסים בשלטון העיר, ואף השוטרים היו כולם פולנים. ורק לעתים רחוקות היו באים לבקר בעיר פקידים רוסים גבוהים ממשרדי הפלך או המחוז.

40) בשנות 1823־1862 אסור היה ליהודים מפנים המדינה להתישב בוולברום, משום שנמצאה סמוכה לספר האוסטרי בתחום של כ"א פרסה.

41) מאחר שהחובה למסור מדי שנה בשנה לידי הצבא מכסה של ילדים הוטלה על הקהילות, היתה בידי שליטי הקהל האפשרות לבחור את המועמדים לפי ראות עיניהם, וראשית כל הצילו הללו את עורם, העשירים ונכבדי העדה לא ידעו דאגה בפדותם את בניהם בכסף. האכזריות שבעקירת הילדים מחיק הוריהם בידי ה„חוטפים" והיחס הקשה אליהם בתקופת שירותם עוררו את דעת הקהל ברוסיה ומחוצה לה נגד שיטת גיוס חסרת־רחמים זו.

42) הוא הוליד ארבעה בנים וארבע בנות: משה־ליב, יהושע, זוסקה ויעקב (בתו הד"ר טולה סצמסקה־רוזנבאום, רופאת־שינים, יושבת בתל־אביב), רחל, שפרינצה ועוד.

43) השם „ביליס" הפך למילת־גנאי בפי הפולנים האנטישמיים נגד היהודים, והיהודים ענו להם במילת־גנאי אחרת „מאצוך", הוא שם הכומר הפולני שביחד עם הזונה הלנה גנבו את התכשיטים של האם־הקדושה במנזר הנודע של טשנסטוחוב, והמשפט נגדם עורר תשומת־לב בכל העולם.

44) כל ענין עלילת־הדם הזו תואר ע"י בלבן בספרו „מחקרים היסטוריים" (פולנית) בעמוד 162.

45) מפי נכדו של ר' משה ברל'ס, מר יקותיאל פוטאש, היושב בירושלים.

46) מפי בנו מר דובריש פרומר היושב בקרית־שמואל ליד חיפה.

47) אם אחד מיהודי וולברום הכה שורש כלכלי באחד המקומות בחבל זגלמביה, וחבל זה היה המושך ביותר ליהודי וולברום מפאת אפשרויותיו הכלכליות שגדלו עם פיתוח הערים החדשות סוסנוביץ, דומברובה ואחרות, הוא הביא אליו בהדרגה את יתר בני משפחתו וקרוביו. לדוגמה: מחמשת בניו ושש בנותיו של סבי ר' אברהם מרדכי ברוקנר איש וולברום, ישבו: מאיר־שמעון בכפר פורומבקה, אליעזר במונדזיוב, יוסף־ברוך ואשר בדיינדובקה, ורק אחד נשאר בוולברום. מהבנות ישבו: שרה בלום בוויגביזדוב־פוגוניה, חיה ווייגדלינג בסוסנובצה, הנדל־מלכה זיגלבוים בזבירצה, בעוד שחנה וולהנדלר ויוכבד מייטליס ישבו בסקאלה, וברכה פוכסברונר בוודיסלב.

48) עיין במאמרו של ישעיה ורשבסקי „היהודים בפולין הקונגרסית", ב„היסטאריש שריפטן", כרך שני, „ייווא" וילנה, 1937, עמוד 328. מטרת הגזירה היתה „לשמור על הכנסות מכס מתחבולות יהודיות שונות". יוצאים מהכלל היו רק אותם היהודים שעסקו בחקלאות ותעשיה, לפועלים ולאומנים בעלי בתי־מלאכה משלהם וכו'.

49) פיאסקובה־סקאלה שימשה לפעמים מושב ליהודים עשירים. בספר „החסידות" לאהרן מרכוס הוא מזכיר את רבי שמעון סופר בנו של החוכר העשיר מפיאסקובה־סקאלה. ספרי ההיסטוריה הפולנים מזכירים את השם „פיוטר שאפראנטש" כאדונה של פיאסקובה־סקאלה ואחוזת סולשובה. היה זה אחד מחובבי־בצע וואונטוריסט מופלג שרכש לו אחוזות בדרכים בלתי כשרות שונות. הוא כיהן פעם כראש הגליל (ויוודה) של קראקוב, שעמד בראש מקומות אחרים ברחבי פולין, ושמו נזכר פעם גם בקשר לעיר וולברום (עיין פרק ראשון בתיאור קורות העיר).

50) רבשטין היתה כנראה בבעלותה הגרמנית מרכז לכפרים גרמנים בסביבה שנשאו עליהם שמות גרמנים טהורים, כמו הכפר צדרמן הסמוך לה.

מ. ש. גשורי (ברוקנער)

געשיכטע־קאפיטלעך פון די יידן אין וואלבראם

א. די שטאָט אין אלגעמיין

וואלבראָם איז איינע פון די אלטע שטעט אין פוילן, און ליגט ביים טייך פאקשיוניצא וואָס פאלט אריין אין טייך פראסנא. די ערשטע נאכריכט וועגן גרינדן די שטאָט וואלבראָם זאָגט, אז דער קעניג וולאדיסלאוו לאקיעטק האָט געגעבן א קאָנצעסיע די ברידער וואלוואָם און הילארי, אייגנטימער פון דאָרף דלוזשעץ, אויפצושטעלן פיר וואסערמילן. אויך האָט ער זיי בעאויפטראגט אין יאָר 1321 אויסצוהאקן די וועלדער פונם גענענד און באזעצן דאָרט מענטשן. און אזוי איז ענטשטאנען א נייער ישוב וואלבראָם. פונדעם ווייזט זיך ארויס, אז די ערשטע פוילישע קעניגס האָבן ארויסגעוויזן א בעזונדער אינטערעס צום אויפבוי פון די שטאָט. לויט יענע פאָליטישע באגריפן איז די שטאָט געווען אין ראמען פון די גרויסע שטאָט קראקא, וואָס האָט געדינט יאָרנלאנג אלס הויפשטאָט און פון איר האָבן זיי געשיקט זייערע דעקרעטן וועגן גרינדן נייע שטעט און דערפער, שאפן טראנספאָרט־וועגן פאָרן האנדל און פארקער אזוי, די שטאָט האָט זיך אנטוויקלט גאנץ לאנגזאם, און האָט ניט פארנומען קיין וויכטיגן פלאץ צווישן די בעקאנטע פוילישע שטעט. ערשט נאָכן גרויסן וועלטקריג פון 1914—1918 איז וואלבראָם אָפיציעל געוואָרן א שטאָט.

דער באָדן פון וואלבראָם איז געווען אייגנגעלידערט אלס בעזיץ פון די פוילישע קעניגלעכע קרוין, און האָט גע־וט צווישן די בערגער פון עלקישער קאנט ביז 1600 מעטער איבער די ים־פלעכע. דער באָדן איז געווען רוי און באדעקט מיט אייביגע וועלדער אויף וויייטע אונענדליכע שטרעקן. מ'האָט אין יענע צייטן געקענט פאָרן טעג און נעכט אינ'ם לאנד צווישן געדיכטע וועלדער, ניט טרעפנדיג מענשן אָדער קאראוואנען אויף די וועגן. די וועלדער וואָס האָבן באדעקט א גרויסן טייל פון שלעזיע האָבן פערפלייצט פוילן לענגאויס ביז צום טייך וווייסל. די רייזענדע האָבן געזעען פאר זיך נור הימל און וועלדער. די פוילישע קעניגע האָבן געווידמעט זייער אויפמערקזאמקייט דעם געביט. און ס'האָט זיך זיי שטארק פארגלוסט צו פערוואנדלען דעם שטח אין א פלאץ וואָס זאָל דינען אלס שטאָט אָדער צענטער פאר דורכפאָרנדע סוחרים. וואלבראָם ליגט וווייט: פון עלקיש — 19 וויארסט, פון פילק 14 וויארסט, פון די באן־סטאציע מיעחאוו — 20 וויארסט.

נאָך א לאנגע צייט איידער וואלבראָם איז געוואָרן א בעזידלונגס־פונקט האָט דער קאנט געדינט אלס דורכפור־אָרט. וואלבראָם און איר נאָנטע אומגעבונג האָבן געדינט א קנאָטן־פונקט פאר שאָסעען און הויפט־פערקערס־וועגן צווישן נאָנטע און וווייטע שטעט. איר געאָגראפישע לאגע איז אימער גיוועזן וויכטיג מיליטעריש און פאָליטיש. וואלבראָם ליגט אויפן וועג וואָס פירט קיין קראקא. די וועגן פון פילק קיין מיעחאוו און פון עלקיש קיין שארנאוועצע פירן איבער

וואלבראָם. אויסערדעם האָט וואלבראָם געדינט א סטאציע אין צענטראלן הויפּט־ווע זייט דאָס יאָר 1400 פאר די סוחרים פון וורשאָצלאָוו, טשענסטאָחאָוו, לעלאוו און זשארנאווצע צו סחורות־פירן הין און צוריק. די סוחרים אין בעלי־עגלות וועלכע האָבן פאַרקערט צווישן וורשאָצלאָוו און קראקא האָבן זיך פארפליכטעט ניט אויסצווייכן וואלבראָם אין זייערע רייזן. צום סוף איז וואלבראָם געווען איינגעשלאָסן צווישן די באן־סטאציעס לענגסאויס די לאנגע באן־שטרעקע דעמבלין־גראניץ־ווין.

קעניג קאזישימיערז יאגיעלאנטשיק האָט איינגעפירט אין וואלבראָם דעם מאגדעבורגישן (דייטשן) קאָדעקס אנשטאט דעם פּראלטעטן פּולישן אין יאָר 1445. נאָך א שריפה וואָס האָט חרוב געמאכט די שטאָט האָט דערזעלבער קעניג בענייט דעם מאגדעבורגישן קאָדעקס, און אויסערדעם האָט ער געשענקט די שטאָט די קאָנצעסיע צו שטעלן יריידים דריי־טעג לאנג און וואָכען־מערקטע. די יריידים זענען געווען גערעכנט אלס וויכטיגער אינסטיטוט אין ווירטשאפטליכן לעבן, און אין וואלבראָם האָבן זיי געדארפט צויאָגן דאָס פרישע וואכסן פון שטאָט.

די ערשטע שוועדישע מלחמה און אירע חורבן־פאָלגן האָבן ניט אויסגעמיטן וואלבראָם, וואָס האָט גאנץ אָפּגעברענט. קעניג יאן קאזשימיערז האָט באפרייט אין א ספּעציעלן דעקרעט די שטאָט־בירגער אין יאָר 1661 פון אלע צינזן אויף פיר יאָר. דאדורך האָט ער באפרייט די בירגער פון א שווערן לאסט. און דאָך האָבן זיי ניט געהאט די מיטלען אויפצובויען זייערע הייזער פון ציגל, נור פון האָלץ, און זיי האָבן איינגעלאדן אויך די יידן צו באזעצן זיך אין שטאָט און העלפן זיי אויפצובויען וואלבראָם.

וואלבראָם האָט מיטגעמאכט פארשידענע צייטן אין דער אלטע פּוילישע רעפובליק. די יידן וואָס האָבן זיך בעזעצט אין שטאָט האָבן בעדארפט דינען אלס פאקטאָר מיטצוהעלפן ביים אויפבוי פון שטאָט. צוליב פאָליטישע אומ־שטענדען איז די ענטוויקלונג געשעען אין א לאנגזאמען טעמפּאָ. ערשט נאָכדעם וואָס וואלבראָם איז אריבערגעגאנגען צו די רוסישע ממשלה האָט וואלבראָם געוואקסן און זיך אנטוויקלט און געווארן א שטאָט מיט א ניט קליינע באפעל־קערונג, מייסטנס יידן.

ב. דער אָנהויב פונם יידישן ישוב

זייט וואלבראָם איז געגרינדעט געווארן איז זי געווען א לאנגע צייט אָן יידן. און אויך נאָכדעם וואָס די יידן האָבן זיך אין איר באזעצט איז זי געווען א פילייע פון די קראקאָווער קהילה, ניט זעלבסטשטענדיג. די וואלבראָמער יידן זיינען תמיד געווען פראָסטע מענטשן, אָן א שטרעבן צו גרויסע זאכן. זיי זיינען געווען איבערגעגעבן זייער ישוב מיט לייב און זעעלע, און די פערגאנגנהייט האָט זיי וויניג געקימערט.

דער יידישער יש ב אין וואלבראָם הויבט זיך אָן אין די ערשטע העלפט פונם זעכצענטן יאָרהונדערט, דאָס הייסט: אין די יאָרן 1542—1548, אין איינעם פון

די דאָקומענטן פון יענע צייטן וועלן געזאָגט, אז „די אידישע באפעלקערונג פארפליכטעט זיך צו צאָלן דעם פאראיינבארטן צינז פאר צעך". דאָס איז די ערשטע מעלדונג געוועזענדעט דירעקט צו די יידישע באפעלקערונג און דערמאָנט וועגן בירגערליכע פליכטן און צינזן. ס׳איז אלזאָ א ביסל ווייט צווישן דעם ניט־אָפיציעלן באזעצן זיך פון יידן אין וואלבראָם און די אָפיציעלע דעקלאַראַציע וועגן לעגאלן באזעצן זיך פון יידן אין שטאָט. ס׳איז אונבעקאַנט אויב אים זעכצנטען יאָרהונדערט האָבן יידן געדארפט האָבן א ערלויבניש אויף צו באזעצן זיך ערגעץ אין פוילן. אָבער די ווירקליכקייט ווייזט דאָס אלס געשעענער פאקט. מען ווייס אָבער ניט מיט וואָס האָבן זיך דאמאָלס די יידן אין וואלבראָם באשעפטיגט, מיט לאנדווירטשאפט אָדער מיט האנדווערק.

ווי דערמאָנט איז די וואלבראָמער קהילה ניט גיוועזן זעלבסטשטענדיג, נור אָנגעהערט צו די קראקעווער קהילה, וואָס האָט געדינט אלס הויפט־קהילה צו פיל אנדערע אידישע שטעט, ווי: עלקיש, וואדזיסלאוו, פינטשעוו, חענטשין, שידלאָוו, אפאטאוו, קשאנאוו, טשעבין, בענדין, פילִיצא, סאנטש, אשוויענט־שים, ווישניץ, ברזעסקא, באכניא מיט פיל דערפער. די באציאונג צווישן קראקעווער קהילה און אירע פיליעס איז א קאפיטל פאר זיך. מען ווייס נור אז צוליב די ווייטקייט צווישן זיי האָבן די פארשידענע אינטערעסן געליטן. דאמאָלס זענען די יידישע בתי־עלמינ׳ס געווען קנאפּ און זער ווייט אייגע פון די אנדערע, און די יידן האָבן בעדארפט איבע־פירן זייערע מתים פון שטאָט צו שטאָט. דאָס יידישע וואלבראָם האָט פריער איבערגעפירט אירע טויטע צום יידישן בית־עלמין אין קראקא, און מ׳ווייסט ניט אויב אויך וואלבראָם איז גיוועזן פערפליכטעט צו טראָגן די לאסט פון בעזונדערע הוצאות אויף צו מקבר צו זיין אירע טויטע. ערשט דערנאָך איז ארויס א געזעץ פון קעניג באלעסלאוו וועלכער בעפרייט די יידן צו צאָלן שטייערן פאר פירן נפטרים פון שטאָט צו שטאָט, פון געגנד צו געגנד און פון איין „מדינה" צו די אנדערע מדינה.

ג. וואלבראָמער יידן — אָבצווייגונג פון קראקא

דער אָנהויב פונם יידישן ישוב אין וואלבראָם איז ניט געווען לייכט. זי האָט אין דער באציאונג בעויזן פיל חלוציזם. ס׳איז ניט געווען פון די לייכטע זאכן צו פערלאָזן די מוטער קראקא און זוכן א נייעם פלאץ מיט די זאָרגן וואָס זענען פארבונדן דאמיט. די קראקעווער ראשי־הקהילה האָבן אייגנטליך געקענט זיין צופריידן פונם „עקספאנסיע"־פראָצעס, וועו פארשידענע יידישע קהילות האָבן זיך געשאפן דאָ און דאָרט ארום די מאמע קראקא. זי האָט דאָ גאָרניט פארלוירן. אים געגנטייל. די אלע נייע ישובים זענען געבליבן אָבהענגיג אין איר פון אלע הינזיכטן. וואלבראָם האָט זיך גערעכנט אלס איינע פון די נייע נקודות ניט ווייט פון די קהילה־מאמע, און האָט זיך גערעכנט ווי א קהילה־טאָכטער וואָס נעמט אָנטייל אין איר יוריסדיקציע און פיסקאלישע רעכט.

צו יענער צייט האָט קהילת קראקא איינגעשלאָסן אין זיך די קהילות:

עלקיש, קשאנאוו, ווישניץ, סאנטש, באבאוו, פיליצא, בענדין, אשפיצין און וואלבראָם. קהילת קראקא מיט אירע רבנים און פרנסים האָט געהאט די אויבער־האנד אין אדמיניסטראטיוו און ווירטשאפטליכע ענינים. די הויפט־אייננעמער פון די צינזן אין גאנצן לאנד זענען געווען צוויי רייכע קראקעווער יידן. וואלבראָם איז ניט געווען קיין די צענטראליזאציע פון צינז און האָט געגעבן פאָרצוג קראקא אין אלע פערבינדונגס־ענינים. אָבער קראקא האָט זיך געפירט ווי א זעלבסטשטענדיגער בעל־הבית און געווירקט אליין ניט פרעגענדיג איהרע „טעכ־טער" און אָן שואל־עצה צו זיין ביי זיי אין געמיינשאפטליכע ענינים. וואלבראָם איז געבליבן אונטערוואָרפן א לאנגע צייט דער קראקעווער קהילה, ווי פיל אנדערע קהילות. דער קראקעווער רב האָט געהאט צו זאָגן אויך איבער וואלבראָם, ניט פרעגנדיג ביי אירע פרנסים זייער מיינונג. אייגנטליך האָט זיך דאָס יידישע קראקא אויפגעפירט קיין אירע טעכטער ווי א דיקטאטאָר.

אין זעכצענטן יאָרהונדערט זיינען אים ראיאָן קראקא און צויזמיר ענט־שטאנען גרויסע קהילות און ס׳האָט זיך ביי זיי ערוועקט די פראגע וועגן באפרייען זיך פון קראקעווער קהילה׳ס יאָך. די קראקעווער רבנים האָבן זיך באמיט אז ס׳זאָל אלעס בלייבן ביים אלטן. די וואלבראָמער קהילה איז געשטאנען פון דער ווייטן. זי האָט געווולט אז דער קאמף פאר זעלבסטשטענדיגקייט וועט ניט זיין לייכט, און זי האָט בעשלאָסן צו וואַרטן און זען וואָס די אנדערע קהילות וועלן אויפטוען. דער רעספעקט פארן רב איז געווען גרויס איבעראל. דער רב איז געווען ווי געווינלעך א פערזענליכקייט, א תלמיד־חכם, א גדול בתורה וביראה, א שטארקער קעמפער פאר די יידישע ענינים, און אויך א פלייסיקער כלל־טוער פאר די אינטערעסן פון די קהילה. האָט מען פארביסן און געשוויגן. אָבער די קראקאווער פרנסים האָבן גאָרניט געלערנט און האָבן ווייטער רעגירט, ניט רעכענענדיק זיך מיט די אנדערע קהילות. שפעטער האָט וואלבראָם, וואָס אמת איז, יאָ געהאט א שטיקל רעכט צו נעמען אָנטייל אין די בחירות פון רבנים, און נאָך ווייטער געבליבן פאסיוו, וואַרטענדיק אויף אן אגרעסיע פון אירע שכנים־קהילות.

אין יענע עפאָכע זענען שוין די יידן אין וואלבראָם געווען בולט אין די שטאָט־דאָקומענטן, וואָס טראָגן דעם דאטום פון יאָר 1562. די דערמאנטע דאָקומענטן רעדן וועגן געלט־ענינים אויף אויסצוהאלטן די שטאָט, צווישן זיי די צינזן פון די איינווויינער, און די יידישע באפעלקערונג בכלל. ס׳וויזט זיך אריוס אז דאמאָלס זענען שוין געזעסן אין וואלבראָם 26 יידישע פאמיליעס, און זיי האָבן געשאפן די וואלבראָמער קהילה. אין די דאָקומענטן געפינען מיר פאָלגענדע יידישע נעמען:

רחמים אנקער, מאיר ערנער, וואָלף ערליך, בערעק אוופילסקי, שלמה בוכבינדער, יחזקאל בערנשטיין, הערשעק גראנעק, שמואל ברוך הערציק, משה וויסראד, טוביה טוואָרדאוויטש, מיכאל סאנדלער, שלום לאנדערער, בנימין לאזארגען, ראובן שמואל לאנדהערד, אביגדור סאפיר, לייזער פרייבערג, חילא פייגלפרוי, יאכעט פערלגעריכט, יודקא קארפרייך, יצחק קוזשניצקי, מענדל קאל

רומקא לאה קארנבּרויט (אלמנה), קלעמבערט ראטמאן, ישעיה שטרייבּערג, ישׂראל שערער, שׂרה רעחא (אלמנה).

יאָרנלאנג איז קהילת וואלבּראָם געווען אן אָפּצווייגונג פון קהילת קראקא, ניט וויסנדיק די באציאונג צווישן זיי, ווי מיט אנדערע קהילות. אין די קהילות־פינקסים (וואָס האָבן זיך געפונען אין די יידישע ביבליאָטעק אין ווארשע) איז וועגן די באציאונגען ניט געווארן דערמאָנט, ניט אין קראקאווער און ניט אין אפטער פינקס. אין יאָר 1655 זיינען די שוועדן איינגעדרונגען קיין פּוילן, און כּאָטש די שוועדער האָבן ביז יענע צייט ניט געקענט די יידן, ווייל אין שוועדן זענען דאמאָלס נאָך קיין יידן ניט געזעסן, האָבן זיי חרוב געמאכט די קראקאווער קהילה און איר עקאָנאָמישער צושטאנד איז געווען א שווערער און איז געזונקען אין אונגעהוירע שולדן. זי האָט דאן זיך באמיט ארויפצולעגן א גרויסן טייל פון דעם לאסט אויף די קליינע קהילות, וואָס האָט פּאראורזאכט רייבונגען צווישן די „מאמע" און „טעכטער", און ס'האָט זיך דאן אָנגעהויבן א געגזייטיקער קאמפף וואָס האָט ענדליך געבראכט צו א שפּאלטונג. אויך וואלבּראָם האָט זיך באפרייט פון קראקא. אָבער דאן איז זי אריבער אונטער אנדערע קהילות. זי האָט נאָר געטוישט אירע רעגירער, און זי האָט געדארפט וווייטער פירן דעם קאמפף. דאָס מאָל איז זי ארויס פון איר פּאסיוויטעט און געווירקט ענערגיש, און מיט הצלחה.

ד. וואלבּראָם קעמפּפט פאר איר אונאָפּהענגיקייט

די קראקאווער קהילה האָט אויפגעהערט צו רעגירן איבער וואלבּראָם. אָבער איר העגעמאָניע איז אריבער צו די עלקישער קהילה, וועלכע האָט זיך גערעכנט אלס שכנטע פון וואלבּראָם. די דאָזיקע קליינע עלקיש — וואָס האָט דאמאָלס געציילט עפּעס מער ווי הונדערט יידן — האָט פּלוצלינג באקומען פּאר־שטארקונג פון די אנדערע צווייג־קהילות, ווי: וואלבּראָם, קשאנאָוו, טשעבין און אנדערע, צוזאמען מיט וווייטערע קהילות ווי אשפּיצין, סאנטש, בענדין, ווישניץ, ברזיסק, באכניא, פּיליצא מיט פיל דערפער. אלעס וואָס האָט געהערט פּריער אומדירעקט צו קראקא איז יעצט אריבער צו עלקיש, און זי האָט זיך אויפגעפירט קעגן אירע פארבונדענע קהילות מיט די זעלבע „טאָלעראנץ" ווי קראקא. וואלבּראָם צוזאמען מיט אירע „נויט־שוועסטערן" זיינען יעצט געווען אָפּהענגיק אין עלקיש, ערשטנס אין פינאנץ־געביט. זיי האָבן דורך איר געצאָלט די רעגירונגס־פאדאטקעס. אויסערדעם זיינען זיי געווען אָפּהענגיק אין עלקיש אין זייערע רעליגיעזע ענינים. אין עלקיש האָבן זיי געבראכט זייערע נפטרים צו קבר־ישׂראל. דאָרט האָט מען פאר זיי געשטעלט חופּה וקידושין, און דאָרט האָט מען זיך געמשפט פארן רב, אזוי. דער עלקישער בית־דין איז געווען א העכערער געריכטס־אינסטאנץ פאר די גאנצע אומגעבונג. אויך עקאָנאָמיש האָט די עלקישע קהילה געוויזן איר אויבערהאנד איבער אירע שכנים. ובכן, דאָס פּיצעלע עלקיש, וואָס האָט באוויזן צו ווערן זעלבסטשטענדיק אין איר

קאמפף קעגן קראקא, איז אליין געווארן א הויפט־קהילה צו אירע שכנים. וואלבראָם האָט פיל געליטן פון איר שכנטע עלקיש וואָס האָט זיך פלוצלינג ארויפגעכאפט אויפן פערד און האָט געוואָלט באווייזן אז זי האָט באוויזן צו לערנען די מלאכה ביי איר פריערן מלמד...

דאָס יידישע וואלבראָם, ענטפערנט פון עלקיש 19 וויארסט, איז זינט איר גרינדונג געווען א שטענדיקער ישוב. עלקיש איז געווען א ביסל עלטער פון איר, אָבער איר יידישער ישוב איז ניט געווען סטאביל. די וואלבראָמער יידן זיינען זיך געזעסן רואיק אין שטאָט און אין די ארומיקע דערפער, און קיינמאָל ניט פארטריבן געוואָרן פון דאָרט. די עלקישער יידן האָבן פון צייט צו צייט געמוזט נעמען דעם וואנדערשטאב אין האנד און צוריקקערן קיין קראקא, חאָטש זיי האָבן געהאט גרויסע פראָטעקציע ביים קעניג און ביי די מיניסטאָרן. עלקיש האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אירע גרויסע רבנים.

וועגן די הארטנעקיגע פארביסנקייט פון דער עלקישער קהילה קעגן אירע מיט־קהילות באווייזט דער פאקט, אז אין טשעבין, זייענדיק אין יאָר 1786 נאָך פארבונדן מיט עלקיש, האָט שוין געהאט אן אייגענעם רב. אָבער עלקיש האָט ניט ערלויבט דעם טשעבינער רב צו געבן חופה וקידושין אן אָרטיקן יידישן איינוווינער איסר זעליג פון טשעבין מיט דעם וואלבראָמער מיידל רבקה. דאמאָלס איז נאָך צוויישן פוילן און גאליציע קיין גרענץ מויערן ניט געווען, און ס'זענען פאָרגעקומען שידוכים צווישן ביידע טיילן פון פוילן פאר איר פארטיילונג צווישן אירע שכנים. וואלבראָם און אירע שכנות־שוועסטערן האָבן ניט געקענט מער שווייגן אויף די ברוטאלע מעשים פון עלקיש, און דער קאמפף קעגן איר האָט זיך באנייט. דאָס מאָל האָבן אלע צווייג־קהילות געמאכט מיט וואלבראָם א בלאָק און געפירט דעם קאמפף געמיינזאם. וואלבראָם האָט זיך דאָס מאָל געשטעלט אין דער שפיץ פון קאמפף, דאָס וואלבראָם וואָס האָט געהאט א גוטן נאָמען אין גאנץ פוילן מיט איר באשיידנהייט און אלס שלום־ליבהאבערן, האָט ניט געהאט קיין אייגענעם בית־עלמין און איז געווען געצווונגען צו פירן אירע נפטרים קיין עלקיש. און עלקיש האָט זיך געוויזן אלס דעספאָט און געשלעפט פון איר די לעצטע פרוטה, ניט רעכענדיק זיך מיט איר שלעכטע ווירטשאפט־לעכע לאגע. די באציאונג האָט זיך ניט געענדערט צום גוטן ביים קויפן אתרוגים אויף סוכות. אויך דאָ איז וואלבראָם געווען געצווונגען צו קויפן אין עלקיש. זינט דאמאָלס האָט זיך פארשטארקט דאָס שטרעבן פון די קהילה וואלבראָם צו זעלבסט־פארוואלטונג. דער קאמף איז געווען שווער. עלקיש האָט געווסט אז זי וועט פארלירן פיל הכנסות און פרעסטיזש. וואלבראָם איז ארויס פון דעם קאמפף אלס זיגערין.

אין ערשטן מערץ 1740 האָט דער ביסקופ ליפסקי פון קיעלץ ארויסגעגעבן אן ערלויבניש די וואלבראָמער יידן צו גרינדן אן אייגענעם בית־עלמין. דאָס האָט געדינט אלס ערשטער שריט צו באפרייען זיך פון די עלקישע קהילה. אין די דאמאָלסדיקע באדינגונגען האָט דער בית־עלמין געדינט אלס גרונט־אינסטיטוט פאר די קהילה. נאָכדעם וואָס דער ערשטער שריט צו זעלבסט־באפרייאונג איז געלונגען, האָבן די וואלבראָמער אומבעקאנטע טוער באקומען

קוראזש צו פירן זייער טעטיקייט ווייטער, מיט זעלבן אימפעט. אין יאָר 1751 האָט די קהילת וואלבראָם באקומען פון זעלבן ביסקופ אן דערלויבניש אויפצורשטעלן אויפס ניי, אָדער ריכטיקער געזאָגט: אויפצובויען א נייע שול פאר זייער רעליגיעזע געברויכן, און אין דרייסיקסטן יולי 1776 האָבן די וואלבראָמער יידן באקומען א באזונדערן דעקרעט פונם פוילישן קעניג אז זיי מעגן ווינען אין דער שטאָט. דאָס הייסט ניט, אז ביז דאמאָלס האָבן אין וואלבראָם קיין יידן ניט געטאָרט ווינען, נאָר זיי זיינען דאָרט געזעסן אָן פראָטעקציע און אָן דערלויבניש. ס׳איז אויך מעגליך אז דאמאָלס ווען די יידן האָבן זיך באזעצט אין וואלבראָם האָבן זיי ניט באדארפט אין גאנצן קיין ספעציעלע דערלויבניש, און דער לעצטער דעקרעט פונם קעניג איז געקומען צו געבן אָפיציעלע רעכט צו זיצן אין וואלבראָם, נאָכדעם וואָס זיי זיינען דאָ שוין געזעסן צענדליקער און אפשר הונדערטער יאָרן.

קורץ נאָכדעם ווי די קהילת וואלבראָם האָט זיך באפרייט פון די חסדים פון די עלקישער קהילה, האָט זי איבערגעפירט איר קאמף אויך קעגן די קהילת וואדזיסלאוו, וואָס זי האָט אָנגעהערט אויך צו איר זייט יאָרן. נאָך עלקיש איז געקומען וואדזיסלאוו, און אויך זי האָט געפרווט רעגירן אויף יענעמס חשבון. אָבער דאָ איז דער קאמפף שוין געווען לייכטער, נאָכדעם וואָס וואלבראָם האָט שוין געהאט פראקטיק און געוווסט ווי זיך צו פארטיידיקן. אין יאָר 1782 איז דער סכסוך צווישן די קהילות וואלבראָם און וואדזיסלאוו פאָרגעקומען פארן געריכט אין קראקא, און ס׳האָט גענומען פיל צייט. איין זיצונג נאָך די אנדערע, מיט פילע אויפקלערונגען. דער משפט האָט זיך ענדליך געענדיקט צום גונסטן פון דער וואלבראָמער קהילה.

ה. פאסירונגען און קריגס־צרות

פונם זיבצענטן יאָרהונדערט און ווייטער האָבן די פוילישע יידן איבערגעלעבט פיל גזירות און צרות. חמעלניצקיס אויפשטאנד קעגן פוילן אין יאָר 1648 האָט פאראורזאכט די יידן טייכן בלוט. דער ביטערער קריג קעגן יידן און פוילישע פריצים האָט אויסגעמיטן קליין־פוילן. אָבער די ביטערע פאָלגן פון דעם דאָזיקן קריג האָבן פאראורזאכט פיל ליידן אויך די יידן וואָס זיינען געזעסן רואיק און זיכער גאנץ ווייט פון קריגספלאץ. וואלבראָם האָט געשפילט א וויכטיקע ראָלע אין קאָמוניקאציע פון פוילישן האנדל מיט פרייסן און שלעזיע און אנדערע לענדער, און צוליב דעם גרויסן חורבן פון די העטמאנישע קאָזאקן זיינען די וועגן געווען וויסט, און די וואלבראָמער יידן האָבן געליטן ווירטשאפלעך.

די וואלבראָמער יידן האָבן פיל געליטן אין די טעג פונם פויליש־שוועדישן קריג, נאָכדעם וואָס ס׳איז די פאָליאקן געלונגען אָפצושטופן די קאָזאקן קיין מזרח. דער שוועדישער קעניג קארל גוסטאף דער צענטער (1654—1660) איז איינגעדרונגען קיין פוילן און איינגענומען פיל שטעט. זיי האָבן פארווויסט פיל יידישע קהילות. וועגן וואלבראָם דערציילט די כראָניק, אז אין די ערשטע שוועדישע

קריג האָבן זיי פארברענט די שטאָט וואלבראָם, און דער קעניג יאן קאזשימיערז, צייגנדיק פיל אינטערעס צום שנעלן אויפבוי פון די שטאָט, האָט באפרייט אין יאָר 1661 די שטאָט־איינווינער פון אלע פאדאטקעס אויף פיר יאָר. זיין באפעל איז געווען אדורכגעפירט באלד. אָבער וואלבראָם איז צוריק אויפגעבויט געווארן ניט מיט שטיינערנע געביידעס ווי פריער, נאָר מיט האָלצערנע הייזער, ס׳ווייזט אויס צוליב מאנגל אין מיטלען, און ס׳האָבן זיך אין וואלבראָם אויך באזעצט יידן. וואָס ס׳איז געשען מיט די וואלבראָמער יידן אין קריגסצייט — איז ניט דערמאנט. מעגלעך איז אז זיי זיינען אנטלאָפן קיין קראקא אָדער אנדערע זיכערע פלעצער. די אָרטיקע פאָליאקן, וועלנדיק אויפשטעלן וואָס מעגלעך שנעלער די שטאָט, האָבן אויפס ניי אייגעלאדן די יידן צו קומען און באזעצן זיך, און די יידן האָבן אָנגענומען זייער ביטע און האָבן זיך צוריק באזעצט אין שטאָט, און מעגלעך אז ס׳זענען צוגעקומען אויך אנדערע יידן.

אויך דער שונא־ישראל און פויליש־ער גענעראל סטעפאן טשארניעצקי, וואָס איז אנטלאָפן פאר דעם שוועדישן מיליטער פון קראקא, האָט אויסגענוצט דעם אינערלעכן תוהו־ובוהו אין פוילן און זיך פארנומען מיט רויב און מאָרד. און הויפטזעכלעך האָט ער געצילט זיין שווערט קעגן שוצלאָזע יידן אין די קליינע שטעטלעך. לויט די כראָניק האָט ער חרוב געמאכט אויך נאָנטע קהילות פון וואלבראָם, ווי: שידלאָוו, חמעלניק, חענטשין, וואדזיסלאוו, פינטשוב, ניט דער־מאנענדיק די נעמען פון וואלבראָם, עלקיש, פיליצא. דער צורר האָט באשולדיקט די יידן אז זיי האָבן צוגעהאָלפן די שוועדער. און דער דאָזיקער „העלד״ וואָס האָט אויף זיין געוויסן טייכן יידיש בלוט ווערט פארערבנט אין די פויליש געשיכטע אלס חשובער העלד... די אלע מלחמות האָבן פארקלענערט די יידישע באפעלקערונג אין פוילן אויף א העלפט, און ס׳האָט געדויערן יאָרלאנג ביז די יידן האָבן זיך דערהאָלט און אָנגעהויבן אויפס ניי צו פירן זייער לעבן ווי פריער. אין די פויליש ציילונג פון יאָר 1765 ווערט וועגן די וואלבראמער יידן געזאָגט, אז „ס׳איז דערהאלטן געווארן פון זיי פאר קרויט פונם הויפס־גאָרטן — 400 זלאָטע, ווי אויך איז פון זיי (יידן) דערהאלטן געווארן אלס אָנערקענונג פארן גרויסן קרייז־גובערנאטאָר 220 זלאָטע״, און אלס אונטערטעניקייטס־סומע פאר די חאָגעס — 200 זלאָטע״. פון דעם איז געדרונגען אז אין יענעם דאטום זיינען אין וואלבראָם געווען יידן וואָס זיינען געווען פארפליכטעט צו צאָלן פארשידענע צינזן, ווי ס׳איז געווען איינגעפירט אלע יאָרן.

זינט דעם פויליש־שוועדישן קריג איז פוילן ארויס שוואך און איז ניט מער געקומען צו אירע כוחות. פוילן איז געקומען אונטער די השפעה פון רוסלאנד. אין יאָר 1772 האָט רוסלאנד צוזאמען מיט אירע שכנים פרייסן און עסטרייך אדורכגעפירט די ערשטע טיילונג פון פוילן. אָבער פוילן האָט נאָך געהאט געוג באָדן מיט א גרויסע באפעלקערונג. אין די צווייטע טיילונג פון פוילן האָבן רוסלאנד און פרייסן צוגעכאפט נאָך טיילן (1793), און אין יאָר 1795 האָבן רוסלאנד, עסטרייך און פרייסן געטיילט צווישן זיך דאָס איבריקע. וואָס ס׳איז געבליבן פון פוילן, און פוילן האָט אויפגעהערט צו עקזיסטירן אלס זעלבסטשטענ־דיקע מדינה. די פויליש יידן זיינען געווארן פארטיילט צווישן רוסלאנד, פרייסן

און עסטרייך. ביי די דריטע טיילונג איז וואלבראָם אריבער צו עסטרייך און געבליבן אונטער איר שוץ ביז 1809.

די פּאָליאקן האָבן געהאָפט אויף הילף פון נאפּאָלעאָן באָנאפּארטע, און נאָך זיין באזיגן פרייסן אין יאָר 1806 האָט ער אין 1807 געגרינדעט דאָס "וואַרשאוער פירשטנטום" און איר צוגעגעבן טיילן וואָס זיינען אין יאָר 1795 אריינגעפאלן צו די עסטרייכער. וואלבראָם איז דאן אריבער צום וואַרשאוער פירשטנטום און געבליבן דאָרט פון 1815 ביז 1837 און געווען אייגעשלאָסן אין די וויעוודסטוואָ קראקא־סאנדאמיערז פון פּוילישן קעניגטום. נאָך נאפּאָלעאָנס מפלה איז דאָס וואַרשאוער פירשטנטום געוואָרן דערקלערט אלס קעניגטום און דער רוסישער צאר איז געוואָרן איר קעניג. רוסלאנדס אימפעריאליסטישע שטרעבונגען קעגן פוילן האָבן געבראכט צו א פּוילישן אויפשטאנד אין יאָר 1830 וואָס האָט זיך געענדיקט מיט א פיאסקאָ. אין 1863 האָבן די פּאָליאקן ווידער געמאכט אן אויפשטאנד און געפירט א פּארטיזאנישן קריג קעגן רוסלאנד, און אויך דאָסמאָל האָבן די פּאָליאקן פארשפילט. אין די אלע עפּאָכן וועלט וואלבראָם ניט דערמאנט אין די כראָניק.

דער פּוילישער אויפשטאנד פון 1830 איז געווען באמערקבאר אויך אין וואלבראָם און אומגעגענט. לויט ווי די אלטע וואלבראָמער דערציילן האָבן אויך א טייל פון די וואלבראָמער יידן זיך באטייליקט אינם אויפשטאנד דירעקט אָדער אומדירעקט. די אויפשטענדערישע פּריצים פון די אומגעבונג וואלבראָמס זיינען געשטאנען אין קאָנטאקט מיט יידן וואָס האָבן זיך אויך באטייליקט מיט זיי אין זיצונגען. אויך דער פּוילישער אויפשטאנד קעגן רוסלאנד אין 1863 האָט געבראכט צו א דערנענטערונג צווישן פּאָליאקן און יידן. וואלבראָמער יידן האָבן זיך ניט באטייליקט אקטיוו אינם אויפשטאנד. זיי האָבן זיך באשעפטיקט מיט לערנען תורה און חסידות און געווען ווייט פון פּאָליטיק מיט הבלי עולם־הזה. אָבער זיי האָבן זיך באמיט צו העלפן די אויפשטענדלער מיט עסן און טרינקן און שלאָפן.

וואלבראָם האָט דערפילט א וויכטיקע פונקציע אין פּוילישן האנדל דורך קאָמוניקאציע מיט פרייסן און שלעזיע פון איין זייט, און עסטרייך פון די אנדערע זייט, איבערהויפט אין האנדל פון תבואה, האָלץ, בהמות א.ז.ו.ו. און אנשטאָט דעם האָט זי אימפאָרטירט אנדערע סחורות, איבערהויפט גאלאנטעריע און מאנופאקטור. דאקעגן האָט וואלבראָם פארנאָכלעסיקט דעם געביט פון אינדוסטרי און מינעראל־גרובן. אין די צווייטע העלפט פונם אכצענטן יאָרהונדערט, ווען אין פוילן זיינען געמאכט געוואָרן אָנשטרענגונגען אויפצושטעלן פאבריקן, און אין די שכנדיקע שטעט זיינען אנטשטאנען פאבריקן און גרובן, איז וואלבראָם געבליבן אויסער די ספערע פון אינדוסטריעלע ווירקזאמקייט. פון פרייסן האָבן זיך באוויזן קאפּיטאליסטן און רייזנדע אין וואלבראָם, און האָבן געפרווועט עפעס טוען. אין די נאָענטע דערפער האָט מען געזוכט פאר־שידענע מינעראלן, וואָס ס׳האָט געגליקט אין עלקיש און סלאווקאוו, און נאָכדעם ווי ס׳איז ניט געלונגען צו געפינען האָבן זיי זיך צוריק געצויגן. ערשט

אין די רוסישע צייטן האָט מען באנייט די אָנשטרענגונגען צו ווירקן אין איבדוסטרי אין וואלבראָם, און ס׳איז אויך געמאכט געוואָרן אן אָנפאנג.

ו. דער „וועד ארבע ארצות" אין וואלבראָמער קאנט

די וואלבראָמער קהילה און אירע שכנים זיינען געווען אין א געוויסע מאָס אָפהענגיק אין די אויטאָנאָמישע אָרגאניזאציעס פון די פוילישע יידן. און דאָך האָבן זיך די וואלבראָמער יידן ניט באטייליקט דירעקט אָדער אומדירעקט אין די זיצונגען און באראטונגען פון די קהילות׳דיקע רעפרעזענטאנטן. ס׳איז שווער צו ווייסן די סיבה, אויב צוליב וויניק חברים, אָדער מאנגל אין פאסיקע כלל־טוער, און אפשר צוליב זייער בלייבן געטריי צום פרינציפ ניט צו מישן זיך אין ענינים וואָס בארירן ניט זיי אליין. און דווקא נעבן וואלבראָם זיינען פאָרגעקומען די לעצטע זיצונגען פונם העכסטן יידישן אינסטיטוט וואָס האָט זיך גערופן „וועד ארבע ארצות" און האָט עקזיסטירט קרוב צו צווייהונדערט יאָר, און צום סוף איז נעבן וואלבראָם באשלאָסן געוואָרן צו ליקווידירן דעם דאָזיקן אינסטיטוט.

דאָס איז געווען די יידישע העכסטע אויטאָנאָמישע אינסטיטוציע פון פוילן פונם יאָר 1580 ביז 1764, וואָס איז געווען פאראנטוואָרטלעך פארן אייגענאָנען די יידישע שטייערן פאר די פוילישע רעגירונג און פירן די יידישע יוריספאָדענץ צווישן איינעם מיטן אנדערן, און די רבנים פלעגן זיך פארזאמלען פון צייט צו צייט, הויפטזעכלעך בעת די ירידים פון לובלין. פריער איז מען זיך צוזאמענגעקומען איינמאָל אין יאָר, דערנאָך צוויימאָל: זומער אין יאראָסלאוו, און ווינטער אין לובלין. דער וועד האָט רעפרעזענטירט די פוילישע יידן פאר די רעגירונג און איר קעניג, און דער בית־דין אין לובלין איז געווען דער דעצידירנדער לעצטער פוסק סיי אין יורידישע און סיי אין חינוך־ענינים. דער וועד האָט ארויפגעלייגט דעם „גרויסן חרם" אין יאָר 1676 אויף שבתי־צבי און זיין סעקטע, און אין 1751 האָט ער זיך באשעפטיקט מיטן קאָנפליקט צווישן די רבנים יעקב עמדן און יהונתן אייבעשיץ. ער האָט אויך געזאָלט ווירקן קעגן חסידיזם. האָט אָבער פארנאכלעסיקט עס צו טון, ווייל אין 1764 האָט דער פוילישער סיים סקאסירט דעם „וועד ארבע ארצות".

אינם 17־טן יאָרהונדערט זיינען דעם וועד׳ס זיצונגען אָפגעהאלטן געוואָרן אין פשעוואָרסק, יאראָסלאוו, ריטשעוואל, קאָנסטאנטינאוו און בראָדי. זיינע לעצטע זיצונגען זיינען פאָרגעקומען אין פילץ, די שכנדיקע שטאָט פון וואלבראָם, און אין פילץ (אמטלעך: פיליצא) איז דער וועד געוואָרן סקאסירט. די ערשטע זיצונג אין פילץ איז פאָרגעקומען דעם 20 יולי 1760 אונטערן פאָרזיץ פון מאיר דובינסקי (פון דובנא). איז יאָר 1762 זיינען די זיצונגען פונם וועד פאָרגעקומען דעם 28 יולי, 7 אויגוסט, 12 און 23 אויגוסט און סעפטעמבער. אין יאָר 1763 זיינען דעם וועד׳ס זיצונגען געווען דעם 30 אויגוסט, 4, 6 און 9 סעפטעמבער. די לעצטע זיצונג פונם וא״א איז פאָרגעקומען אין פילץ דעם

4 אָקטאָבער 1764. נאָכדעם האָט דער פּוילישער סיים באשלאָסן, אז „זייענדיק איבערצייקט אז די יידישע רעפּרעזענטאַנטענינים ווערן ניט געפּירט אין אָרדנונג" באשליסט ער צו סקאסירן דעם ועד. און אזוי איז עס געשען.

די שטאָט פּילץ איז 14 וויארסט וויט פון וואלבראָם, און איר קהילה האָט צוזאמען מיט די קהילות פון עלקיש און וואלבראָם געמאכט יד אחת אין זייער בשותפות'דיקן קאמפף קעגן די העגעמאָניע פון די קראקאווער אויבער־קהילה. אין פּילץ האָט געווינט טעאָדאָר וואסלאָוו, דער פינאנץ־מיניסטער פון פוילן, און פּילץ האָט דאמאָלס געהאט „גוטע צייטן", אָדער ריכטיקער געזאָגט: וואסלאווס פאלאץ, צו וועלכן ס'פלעגן קומען פּוילישע מיניסטאָרן און קאָנסולן, ווי אויך אויסלענדישע דיפּלאָמאטן. אויך די יידישע אָנפירער פון פוילן פלעגן זיך צוזאמענקומען אין פּילץ אין פּארהאנדלען מיטן פינאנץ־מיניסטער איבער צינז און פינאנץ־ענינים. אין פּילץ האָט דער וא"א מסדר געווען דאָס לעצטע מאָל דעם בודזשעט פונם ועד. וואלבראָם און פּילץ זענען געגרינדעט געוואָרן אין איין צייט: אין 14־טן יאָרהונדערט. אָבער פּילץ האָט געהאט מער מזל ווי וואלבראָם. פּילץ איז געווען די נעסט פון די פּילעצקי־משפּחה וואָס פון איר האָט געשטאמט עלזשביעטא, קעניג יאגיעללאס פרוי.

פונם פּארלויף פון די דיסקוסיעס און באשלוסן פונם וא"א אין זיינע זיצונגען אין פּילץ זענען מיר, אז די פּילצער יידן האָבן געווּסט אויסצונוצן דעם ועד'ס זיצונגען אין פּילץ און זיך געוועגדעט צו אים אין פּארשידענע תביעות און בקשות, און ס'גלויבט זיך ניט אז די וואלבראָמער קהילה האָט ניט געהאט קיין שום דאגות און האָט ניט געדארפט קיין אינטערוועגן פונם ועד צו איר גונסט.

ז. אין די וועלט פון תורה

א) רבנים און דיינים:

די וואלבראָמער קהילה, איז פריער, איידער זי איז געוואָרן אומאָפּהענגיק, געווען געבונדן מיט די רבנים פון גרעסערע קהילות, פריער מיט קראקא, און דערנאָך מיט עלקישער און וואדזיסלאווער רבנים. ערשט נאָך איר זעלבסט־שטענדיקייט האָט וואלבראָם באקומען דאָס רעכט צו נאָמינירן אן אייגענעם רב. וואלבראָם האָט געהאט אייגענע רבנים די לעצטע צוויי־הונדערט יאָר. ליידער וויסן מיר ניט ווער ס'איז געווען דער ערשטער וואלבראָמער רב. פון וואנען ער איז געקומען, אין וועלכע ישיבות ער האָט געלערנט, פון וועלכע רבנים ער האָט באקומען סמיכות א.ז.ו. אָבער מיר האָבן שפּורן פון די ערשטע רבנים פון וואלבראָם.

ס'וויזט אויס, אז די ערשטע וואלבראָמער רבנים זיינען געווען ענג פארבונדן מיט די קראקאָווער רבנים און קהילה. אנדערש— וואָלטן זיי ניט נפטר געוואָרן דווקא אין קראקא און ניט אין זייער אמט־שטאָט. וועגן איין רב מיטן נאָמען רבי מנחם־נחום בר' בנימין וואָס איז געווען רב און אב"ד אין וואלבראָם

ווערט געזאָגט אז ער איז געקומען קיין קראקא „לאיזה מן הסיבות" און דאָרט נפטר געוואָרן. אויף זיין מצבה אויפן קראקאווער בית־עלמין ווערן געזאָגט זיינע שבחים. אויף זיין מצבה איז אויסגעקריצט די ווערטער: „פ"נ הרב המאה"ג החריף המפורסם החסיד והעניו אבד"ק וואלבראָם ה"ה מו"ה מנחם נחום במו"ה בנימין שנפטר בש"ט ביום ג' ט' אדר שנת תק"ן". דער דאטום פיגורירט אויך אין פינקס פון די חברה־קדישא אין קראקא. נאָכדעם וואָס די מצבה איז געוואָרן אָפגעמעקט צוליב אלטקייט איז זי געוואָרן אויפגע־פרישט, אָן צו וויסן אויב די איניציאטיוו איז געקומען פון די וואלבראָמער קהילה אָדער פון דעם נפטר'ס קרובים.

נאָך אייניער א רב פון וואלבראָם איז אויך נפטר געוואָרן אין קראקא, נאָכדעם וואָס ער האָט פארלאָזט זיין פאָסטן אין וואלבראָם און געוואָרן רב אין קראקא. וועגן אים זיינען פאראן מער פרטים. דאָס איז געווען הרב יעקב הלוי סג"ל בהר' צבי, א רב אין גאליציישן דאמבראווא, אן אייניקל פונם גרויסן רבי דוד הלוי (מחבר פון טורי־זהב). רבי יעקב האָט געלערנט אין זיין יוגנט ביים גאון רבי יהודה ליבער חריף ז"ל (א זון פון ר' בנימין קאָרנגאָלד, געבוירן אין קראקא). ביי אים האָט רבי יעקב דער וואלבראָמער רב געלערנט צוזאמען מיט זיין ברודער רבי יוסף חריף הלוי אבד"ק זבאראף אין אונגארן. נאָכדעם וואָס רבי יעקב האָט באקומען סמיכה אויף רבנות איז ער געוואָרן רב אין וואלבראָם, און דאָרט איז ער געזעסן „על התורה ועל העבודה" און געשטאנען אין בריף־וועכסל מיט די גאוני הדור. פון די שו"ת־ליטעראטור וווייסן מיר אז ער האָט זיך קאָרעספאָנדירט מיט צוויי פון די גאונים: א) רבי אלעזר לעוו, פּעל־פאסער פונם ספר שו"ת „שמן רוקח", ב) רב פוסק רבי אברהם צבי־הירש רב אין פילץ און דערנאָך אין פיעטרקאָוו. די דאָזיקע צוויי רבנים־גאונים שרייבן צו אים און געבן אים גרויס כבוד מיט וויכטיקע טיטלען. רבי יעקב הלוי האָט צום סוף פארלאָזט זיין פאָסטן אין וואלבראָם און געוואָרן נאָך גרעסער, מען האָט אים נאָמינירט אלס ראש בית־דין אין קראקא. ער איז נפטר געוואָרן דעם צווייטן מרחשון תקע"ט (לויטן פינקס פון די חברה־קדישא).

מען וווייסט ניט ווער ס'איז געקומען אויף זיין פּלאץ פארלאָזנדיק וואלבראָם, מעגלעך אז ס'איז געווען רבי חיים קאמינסקי (געבוירן תקל"ד און נפטר געוואָרן תרכ"ד אלט זייענדיק 90 יאָר). ער איז געווען פון די תלמידים פון רבי אברהם יהושע העשיל פון אפטא און פון רבי מאיר'ל אפטער, און פלעגט אויך באזוכן ביים לובלינער „חוזה". רבי חיים, באקומענדיק סמיכה אויף רבנות איז פריער געוואָרן רב אין קאמינסק. ער האָט פיל געזאָרגט וועגן הויבן דעם מאָראלישן גייסט פונם רבנות, און אויסער זיין גדלות אין תורה האָט ער זיך געקויפט א נאָמען אלס מטיף. די פּוילישע רבנים דורכפאָרנדיק וואלבראָם פלעגן איינשטיין ביי אים, און ער האָט זיי שיין אויפגענומען. וואלבראָם, וואָס האָט זיך ענגויטיקט אין א רב, האָט געהערט וועגן אים און אים פארבעטן אלס רב, נאָכדעם וואָס פון אלע רבנים־קאנדידאטן איז קיינער ניט געווען ענוג פאסיק פאר א שטאָט וואָס

רוב בעלי־בתים אירע זענען געווען תלמידי־חכמים און למדנים. נאָך אונטער האנדלונג האָט רבי חיים מסכים געווען צו ווערן רב אויך אין וואלבראָם, און ער האָט פארטיילט זיין צייט צווישן ביידע שטעט.

אויסער זיין אמט אלס רב אין וואלבראָם האָט מען אים צוגעגעבן די קרוין פון רעבוסטווא, און פיל חסידים זענען געקומען צו אים און אָפגעגעבן דעם גהערריקן כבוד. זיין הויז איז געווען א טרערן־אינזל. יעדער בע׳עוולטער און ליידנדער פון זיין געגנט האָט געפונען ביי אים א אפלען. ער איז געוויסט געווארן אלס א וווּנדער־רבי און געווארן פארריעכנט אלס אייגער פון די לעצטע רביים אינם פוילישן חסידות. פיל יאָרן זיינען אוועק נאָך זיין פטירה און זיין געשטאלט איז נאָך אייגעקריצט אין זכרון פון זיינע שטאָטלייט. 19 יאָר נאָך זיין פטירה איז דערשינען זיין ספר „זכרון חיים״, לקוטים אויף תורה אויפן חסידישן שטייגער, געדרוקט אין ווארשא (תרמ״ג, 96 זייטן) מיט א גרויסן מבוא. וואלבראָמער יידן האָבן שטאָלצירט מיט זייער רב און צדיק, און זיין נאָמען וועלט דערמאנט מיט דרך ארץ ביי די וואלבראָמער אין ישראל און אנדערע לענדער.

וועלכער רב איז געקומען אויף רבי חיים׳ס פלאץ? אויף די דאָזיקע פראגע וויסן אויך די וואלבראָמער ניט צו ענטפערן. אָבער מען ווייס נור, אז די קהילה־לייט האָבן געזוכט א רב וואָס זאָל זיין ראוי צו פארטרעטן דעם רב און צדיק וואָס איז געווען דער ליבלינג פון די גאנצע שטאָט. און דאָס איז ניט געווען לייכט. מיר מוזן אריבערשפרינגן א צאָל יאָרן און קומען צום נייען רב, רבי משה ווינבערג, א געבוירענער אין פשעדבארש.

ער איז געווען א זון פון הרב ר׳ דובעריש. אין יאָר תרכ״ח איז ער נאָמיניירט געווארן אלס רב אין שטעטל ראקאוו, ראדאמער גובערניע, און אין יאָר תרל״ו האָט מען אים געקרוינט אלס רב אין וואלבראָם. ער האָט געהאט דעם צענז פון די פוילישע רבנים. ער איז ניט געווען קיין חסיד. אָבער ער האָט אויסגענומען מיט זיינע פעאיקייטן און איבערגעבנהייט צום לערנען. געווען א שטארקער למדן אין תורה שבכתב ובעל־פה און בקי אין ש״ס מיט די פוסקים. די גאנצע תורה איז געווען אָפן פאר אים. צוליב זיין ניט גהערן צו קיין חסידישן הויף האָט ער געליטן פון די חסידים, און נאָכמער פון די געריר חסידים. דערפאר איז ער געווען זער אָנגענומען אויף די ניט־חסידים וואָס זייער צאָל אין שטאָט איז אויך ניט געווען קליין. אלס ניט־חסיד האָט ער געדאוונט ניט אין די חסידישע קלויזן, נור אין די שול צווישן „עמך״. הרב וויינבערג איז געווען א מושלם מיט אלע מעלות אין תורה, א בקי וחריף, געפסקעט קלאָר און מיט פארשטאנד. די הלכה האָט ער געקענט אויסנווייניק. אין זיין פריוואטן לעבן האָט ער זיך געפירט בצניעותדיק. ער האָט געקעמפט פאר זיינע השקפות און דעת תורה. ער האָט אָבער אויך געהאט אויסדויער און געדולד, און געוווסט ווי זיך אומצוגיין אויך מיט זיינע קעגנער. און ער איז געווען געאכטעט און באליבט אין אלע שיכטן פונם פאָלק. ער האָט אָפגעדרוקט א ספר „אהל משה״ (פיעטריקאָוו, תרס״ח) מיט אינהאלט פון חידושים אויף ש״ס־סוגיות, שאלות ותשובות, דרושים און אמרי חז״ל. ס׳איז דערשינען נור

דער ערשטער באנד. די איבריקע שריפטן זיינע זיינען פארלוירן געגאנגען מיטן חורבן פון די נאצישׂ. ער איז נפטר געוואָרן עטלעכע יאָר פארן ערשטן וועלט־קריג.

צוויי דיינים האָבן מיטגעהאָלפן דעם רב הבי משה. אויך זיי זיינען געווען גרויסע למדנים. אייגנער איז געווען דער דיין און מורה־הוראה רבי הירש לייב כץ, פון די צאנזער חסידים, א גרויסער תלמיד־חכם, און געשטאָמט פון ליטע. ער האָט געווויינט אין צווייגנבוימס הויז, און געדאָוונט אין קליינעם בית־המדרש. געווען פון מיטלער הויך מיט ברייטע פלייצעס און שווארצע ברענענדיקע אויגן. ער אליין איז געווען פול מיט גייסט און ענערגיע. ער האָט זיך פארׂרעכנט אלס עלטערער גייסטיקער פירער פון שטאָט. זיין קריז איז געווען גרויס. ער איז געווען געערט און טייער פאר די לומדים פון שטאָט. אליין האָט ער זיך ניט געיאָגט נאָך כבוד. ער האָט אויך גאָרניט געטאָן צו פארגרעסערן זיין ווירקונג, אָדער עמיצן צו פארטשעפן. מיטן רב וויינבערג האָט ער ניט געלעבט בשלום. ער האָט דערפילט אין שטאָט די פונקציע אלס רב און מורה־הוראה אין זיין קריז, און ביים אנטשיידן אין א הארבע שאלה איז ער געווען זער פאָרזיכטיק. דאָס איז ביי אים געווען א געוויסנס־זאך. „שגיאות מי יבין"... זיין פסק איז שטענדיק געווען קורץ און קלאָר. ביינאכט איז ער געזעסן אין בית־המדרש און געלערנט מיט תלמידים וועלכע ער האָט שטארק געקליבן. ניט יעדער תלמיד האָט געהאט די זכיה צו לערנען ביי אים. געלערנט האָט ער מיט זיי אומזיסט. איין טאָכטער האָט ער פארהיראָטעט צו גרשון צווייגנבוים, א גרויסער אייער־סוחר און עקספאָרטער קיין בערלין, א רייכער מענטש; א צווייטע טאָכטער האָט ער פארהיראָטעט צו יחיאל פישל, א רייכער מאנופאקטוריסט. אין שטאָט האָט מען דערציילט לעגענדעס איבער זיינע פעאיקייטן און שארפן מוח. ער האָט דערגרייכט א טיפן עלטער, און געשטאָרבן א בן שמונים.

א צווייטער דיין און מורה־הוראה אין שטאָט איז געווען רבי בעריש גיטלער, א געבוירענער אין וואלבראָם, א גרויסער למדן, א הויכער און דארער, געווויינט אויף לגאטא אין חיים שמחה פולטאראקס הויז, אויפן צווייטן שטאָק, קלוג און ספריטנע, אן איידעלע נשמה. א ייד מיט א הדרת־פנים און זיין בליק פול מיט רחמים. די יידישע באפעלקערונג האָט אים פארגעטערט, וויל ער האָט זיך ניט געבלאָזן און ניט געיאָגט זיך נאָך כבודים. דער עיקר האָט ער אויס־גענומען ביים פראָסטן המון: בעלי־מלאכות, ארבעטער, קליין־העגדלער, מלמדים, קצבים און אנדערע. ער איז געווען ווייט פון חנופה אָדער פון קויפן הערצער כדי צו פארשטארקן זיין פאָזיציע אין שטאָט. אלס דיין האָט ער זיך באמיט מקיל צו זיין אין דינים מיט הלכות ביים ארויסגעבן א פסק אין סכסוכים צווישן ייד און ייד. ער האָט מיטגעפילט דעם ליידפולן און פרנסה־לאָזן, און ער האָט געהאט א שטארקן ווילן צו העלפן זיי. ער האָט מקיל געווען אין טריפות ענינים, און זעלטן האָט ער טריפה געמאכט א בהמה־דקה אָדער אן עוף, ווען ער האָט ניט געפונען אין די פוסקים קיין ראיה אויף צו פארלייכטערן. א גערער חסיד, געדאָוונט אין נייעז בית־המדרש יאָרנלאנג. א גרויסער תלמיד־חכם און

א מתמיד. גאנצע נעכט פארבראכט אין לערנען אין בית־המדרש. ער האָט געלערנט מיט בחורים און געגומען באצאָלט, ווייל זיין עקאָנאָמישע לאגע איז קיינמאָל ניט געווען גוט. א עניו און ווייניק געריעדט. מ׳האָט געזאָגט אויף אים אז ער איז פון בית־הילל. ס׳האָבן זיך צו אים פילע געווענדעט מיט דיני־תורה און בוררות אין געלד און פארמעגן־ענינים. ער איז געשטאָרבן פארן ערשטן וועלט־קריג.

אים האָט פארטרעטן זיין זון אין די צוואנציקער יאָרן רבי יעקב גיטלער. ער איז געגאנגען אין פאָטערס וועגן, וועלכער האָט אויף אים עדות געזאָגט אז ער איז ראוי צו דעם אמט. אויך ער איז געווען באשיידן, א שווייגזאמער. אויך ער האָט זיך באמיט צו פארגרינגערן ביים פסקענען שאלות, און ניט איינמאָל האָט ער לאנג געזוכט אין די ספרי מקורות און גענישטערט אין זיי ביז ער האָט געפונען די מעגלעכקייט כשר צו מאכן די בהמה. ער האָט שטארק געשוינט דאָס יידישע געלט.

דער לעצטער רב אין וואלבראָם איז געווען הרב רבי שלמה אליעזר זילבערבערג, א תלמיד און פייערדיקער חסיד פון אסטראווצער רבי, רבי מאיר יחיאל, און פון אים מוסמך געווָארן אויף הוראה. אויך ער האָט פארבראכט אין פאסטן ווי זיין רבי א גאנצע וואָך. געבוירן אין סטאפניץ. נאָך פארן ערשטן וועלט־קריג האָט זיין רבי דער אסטראווצער אים באזוכט אין וואלבראָם, און דער באזוך האָט געדינט א סענסאציע אין שטאָט אז אזא גאון און צדיק ווי ער האָט דער שטאָט אָנגעטון אזא גרויסן כבוד. הרב זילבערבערג איז נאָמינירט געווָארן אלס רב נאָכן הרב וויינבערג דער רב, געלערנט אין די ישיבה פון רבי יצחק אלחנן ספעקטאָר אין קאָוונא, האָט אָנגענומען דאָס רבנות אין וואלבראָם, און האָט זיך פיל באמיט צו שאפן א ישיבה אין שטאָט, און נאָכדעם וואָס ס׳האָט זיך אים איינגעגעבן, איז ער געווָארן ראש־ישיבה, און געווען שטארק טעטיק פארן פארשטארקן דעם לימוד התורה אין שטאָט.

הרב זילבערבערג האָט פריער געפרווט צו זיין א סוחר. ערשט נאָכדעם וואָס ער איז נכשל געווָארן איז ער געווָארן רב אין קיעלצער געגנט. אין וואלבראָם האָט ער געווויינט אין מיכאל פעלדבערגס הויז אויף שווינסקא גאס, און כאָטש ער איז געווען א גרויסער תלמיד־חכם האָט ער זיך געפירט בחסידות, ליב געהאט יעדן מענטש, שטענדיק געהאט א גוט וואָרט פאר יעדן, שטארק אכטינק געגעבן ניט פוגע בכבוד צו זיין קיינעם, און פארשטייט זיך אז ער האָט ניט געטאָן א זאך וואָס קען עמיצן גורם זיין א שאָדן. ער האָט פארטיילט פיל געלט אויף צדקה, האָט ניט געפאָדערט פאר דיני־תורות, נור וויפיל מ׳האָט אים געגעבן האָט ער גענומען מיט ליבשאפט און פריינדשאפט. ביי אים איז קיין אונטערשיד געווען צווישן אָרעם און רייך. ער האָט געטיילט כבוד די אָרעמע לייט ניט ווייניקער ווי די רייכע. זיין הויז איז געווען אָפן פאר אלע. און שטארק איבערגעגעבן זיינע קהילה־ענינים. די קהילה האָט אים באשטימט א שיינעם געהאלט, אָבער ער האָט זיך באגניגט מיט ווייניק. ער איז געווען שטארק באליבט ביי אלע. ער האָט פארכאפט די הערצער פון זיינע צוהערער מיט זיינע תורה־וערטלעך אין די שבת און יום־טוב טעג. זיין נאָמען איז

באקאנט געווארן אלס איינער פון די גרויסע רבנים און פוסקים און א סך רבנים פון דער אומגעבונג האָבן זיך צו אים געוענדעט מיט זייערע פראגן. ס׳איז אים געלונגען אויפצוהויבען דעם תורה־גייסט אין שטאָט און געגענט. מיטן אויפשטעלן די ישיבה האָט ער געווידמעט זיינע כוחות אויף צו פלאנצן אין די הערצער פון זיינע שטאָטלייט ליבע צו תורה און ישראל.

באזונדערס האָט ער זיך אָנגעשטרענגט אויפצושטעלן אין שטאָט א מאָדערנע מקוה, און האָט זיך באגניגט מיט א ווייניקעם אין זיין פרנסה און דאָס געלט אריינגעלייגט אין די מקוה. געדאוונט האָט ער אין שול, און אין די וואָכן־טעג האָט ער געהאלטן ביי זיך א מנין אויף צו דאוונען. ער איז געווען „פון הילל׳ס תלמידים״ און שטענדיק האָט ער ממליץ געווען אויף „קלים וריקים״. געווען גלאסן, ברייט־שכלדיק און געשטרעבט צו שלום. ער איז געווען באליבט אין אלע שיכטן אין שטאָט. זיין הויז איז אלעמאָל געווען פול מיט מענטשן וואָס פלעגן ביי אים באזוכן צוליב פארשידענע צוועקן, האנדלסלייט האָבן געפרעגט אן עצה, מענטשן זיינען געקומען זיך משפטן פאר אים, און מען פלעגט קומען צו אים אויך צו כאפן מיט אים א שמועס אין תורה אָדער אין וועלט־זאכן. מען האָט דערציילט פיל לעגענדעס איבער זיין מעשה־צדקה וחסד, דען ער איז געווען פון די פארבאָרגענע בעלי־צדקה. ער איז אומגעקומען דורך די דייטשע נאצישׂ צוזאמען מיט זיין קהילה. ס׳איז פון אים געבליבן אן אייניציק אייניקל און געפינט זיך אין ישראל.

ב) צדיקים און חסידים:

די חסידישע באוועגונג אין פוילן איז געווארן א מאסן־באוועגונג. זי האָט געשלאָגן וואָרצלען אין די טיפקייט. דאָס יידישע וואלבראָם איז געווען מייסטנס חסידיש געשטימט. די חסידים האָבן געהאט פיל למדנים און תלמידי־חכמים און געהאט א גוטן נאָמען אין שטאָט. די וואלבראָמער האָבן אויפגענומען דעם חסידיזם מיט פשטות און תמימות און אדורכגעפירט גאנץ געטרייַ אירע פרינציפּן.

דער חסידיזם אין פוילן האָט אין די ערשטע דורות געצויגן ספעציעל די קליינע שטעטלאך, און זייערע רבנים זיינען געווען געצוווונגען צוליב פרנסה צו בויגן זייער קאָפּף פאר די רבייס און חסידים. די רעבישע הויפן אין פוילן האָבן געטראָגן דעם כאראקטער פון מלוכה׳שע דינאסטיעס. און א מויער האָט זיך אוועקגעשטעלט צווישן זיי און די אויסערלעכע וועלט, און ס׳האָבן זיך באהעפט אין זיי די מאסן וואָס האָבן געלעכצט נאָר אמונת צדיקים. צו די דאָזיקע שטעטלעך האָט געהערט אויך וואלבראָם, און אירע חסידים זיינען געווען ארבייטזאמע לייט, בעלי־מלאכות, סוחרים און קליינהענדלער. זיי האָבן זיך געפילט געאייניקט דורך תורה, עבודת ה׳ און מעשים טובים, און אין די אָוונטן און שבת האָבן זיי זיך באפרייט פון זייער וואָכנקייט און זיך אריינגעטאָן אין גייסטיקן תכלית. די וואלבראָמער חסידים האָבן געדינט אלס מוסטערבילד פאר די אנדערע שטעט.

אויך וואלבראָם האָט זוכה געווען צו צוויי דינאסטיעס פון חסידות־פארשפרייטער. דאָס זיינען געווען: רבי חיים (געווסן: ר׳ חיים וואלבראָמער)

וואס אויסער דעם כסא הרבנות האָט ער אויך געטראָגן די קרוין אלס רבי, און ער האָט קאנצענטרירט ארום זיך לומדים און חסידים און זיי געפירט אין גייסט פון אמונה און בטחון. די אנטוויקלונג פון וואלבראָם אלס מקום תורה און חסידות האָט זיך אָנגעהויבן נאָך אין צווייטן דור פונם פוילישן חסידות. נאָכדעם וואס ר׳ חיים דער רבי האָט געעפנט אין חסידות ברייטע האָריזאָנטן צו זיין טעטיקייט, און מיט זיין קראפט האָט ער צוגעצויגן צום חסידות פיל אָנהענגער פון נאָענט און וויים, און אויך מתנגדים זיינען צו אים צוגעשטאנען. רבי חיים איז געווען א שטורמישע און דינאמישע פערזענלעכקייט, און ער האָט אויסגעאיבט א גרויסן גייסטיקן דרוק אויף זיינע חסידים. גרויס איז געווען זיין איינפלוס אין שטאָט. ר׳ חיים האָט ניט איבערגעלאָזן נאָך זיך קיין קינדער, און נאָך זיין פטירה איז געבליבן אין שטאָט א לאנגע צייט א חלל ריק.

רבי חיים האָט ניט געהאט קיין אייגענעם יחוס־אבות פון צדיקים, אָבער ער האָט געהאט א יחוס פון צדיקים־רבי׳ס. נאָך אים איז אנטשטאנען אין וואלבראָם א צווייטע דינאסטיע וועלכע איז ניט געווען נייַ אין די פוילישע חסידים־וועלט, נור א פאָרטזעצונג. געווען איז עס רבי יצחק מנחם, א זון פון רבי פנחס, א זון פון רבי מאיר׳ל דער אפטער רבי, רבי מאיר׳ל איז געווען דער גרעסטער צוויזן! דעם לובלינער „חוזה״ס תלמידים און זיין געקרוינטער יורש אלס רבי אין פוילן, רב אין סטאפניץ און אפט, גרויס אין תורה, און איבערגעלאָזן נאָך זיך א ספר „אור לשמים״. ער איז נפטר געווארן כ״ה תמוז תקצ״א. זיין זון רבי פנחס האָט פארטרעטן דעם פאָטערס פלאץ אלס רבי אין אפט, און געשטאָרבן אין תקצ״ז. זיין זון רבי יצחק מנחם האָט ניט געקענט בלייבן אין אפט, דען זיין ברודער רבי מאיר (דער צווייטער) האָט געירשנט דעם דינאסטיע־שטול נאָכן פאָטער. ער איז אוועק פון זיין שטאָט און זיך אויסגעקליבן וואלבראָם. זינט תקצ״ז פירט ער וויטער די רעבוסטווא אין וואלבראָם אלס אן אָפצווייג פונם גרויסן רבי מאיר׳ל פון אפט. ער האָט געהייראט מיט גאָלדע־אסתר, די טאָכטער פון רבי משה פון לעלאוו א זון פון דעם בארימטן רבי דוד׳ל לעלאווער. רבי משה איז צו זיין עלטער עולה געווען קיין ירושלים מיט זיינע זין יצחק־דוד און אלעזר־מנחם און זיין קבר איז נעבן זכריה הנביא׳ס קבר אויפן הר־הזיתים (נפטר געווארן תר״י). רבי יצחק מנחם האָט ניט צוגעצויגן צו זיך א גרויסע עדת חסידים קיין וואלבראָם. ער איז נפטר געווארן כ׳ אדר תרל״ד, און אויף זיין קבר האָט מען אויפגעשטעלט אן „אוהל״.

וועגן די רביצין גאָלדע־אסתר ווערט דערציילט, אז יאָרנלאנג נאָך איר חתונה האָט זי ניט געהאט קיין קינדער, און איר פאָטער דער צדיק האָט איר געזאָגט אז ער קען איר ליידער ניט העלפן, און זי דארף זיך וועגדן צום ראדאשיצער רבין רבי בער. זי איז אהין געפאָרן מיט איר שוויגער, אריינגעגאנגען צום רבין און זיך באקלאָגט אז זי האָט ניט קיין קינדער. דער צדיק האָט געכאפט א בענקל, וויַ ער וואָלט געוואָלט עס וואַרפן אויף איר און זיך געבייזערט אויף איר: „חצופה. ארויס פון דאנעט און זיי ניט מטמא מיין שטוב״. איר שוויגער האָט פארשטאנען אז ס׳איז ניט אזוי פשוט, און זי איז אליין אריין צום רבין, צו הערן פון אים א דערקלערונג איבער זיין אויספירונג קעגן א רביש

קינד: דער צדיק האָט אַבער זי באלד אויפגענומען פיין און גוט און געוווּנטשן איר מזל־טוב: דיין שנור איז געהאַלפן. נור אין דעם אופן האָט זי געקאָנט ווערן געהאַלפן. נאָך דעם איז אריין צו אים גאַלדע־אסתר, און אויך זי האָט ער פיין אויפגענומען. און פארזיכערט אז זי וועט האָבן א בן זכר און ער וועט זיין א גדול בישראל. זיין ברכה איז מקויים געוואָרן, און זי האָט געהאט רבי אלטער מאיר דוד הלוי, דער וואלבראָמער רבי, וועלכער האָט פארטרעטן זיין פאָטער יצחק מנחם נאָך זיין פטירה.

רבי אלטער מאיר דוד איז געבוירן אין יאָר ת״ר און האָט געהייראטעט מיט די טאָכטער פונם רבי משה רוקח, דער קראָווער רבי, א זון פון רבי שלום פון בעלז. ער האָט געפרעדיקט פארן חסידות ניט נאָר אין וואלבראָם זיין ווויין־זיך, נאָר ער פלעגט פאָרן איבער פארשידענע יידישע ישובים און פראָפאגירט די חסידישע לערע צווישן די יידישע מאסן. ער האָט אויפגעשטעלט אין זיין חצר א בית־תפילה, אין וועלכן ער פלעגט דאוונען א גאנץ יאָר, און אין די ימים־נוראים איז זיין דאוונען געווען פול מיט ניגונים נייע און אלטע, און די הערערס האָבן זיך געקוויקט מיט זיי. ער האָט געהאט א נאָמען אלס בעל־מופת, און געהאט פיל חסידים. די אלטע חסידים וואָס האָבן אים געקענט פון דער נאָענט און גענאָסן פון זיין לויטערקייט טראָגן אין זייער הארץ זיין אָנדענקען ווי א טייערע זאך. ער איז ניט געווען פארשלאָסן אין זיינע פיר איילן. אויך שוין זייענדיק א רבי פלעגט ער פאָרן אויף באזוכן אין רבישע הייזער און הויפן, און איז געווען זער נאָענט צו רבי חיים דעם צאנזער רב און רבי, און זיך אויך מיט אים משדך געווען. ער איז נפטר געוואָרן כ״ז אדר תרע״א און אויף זיין קבר האָט מען אויפגעשטעלט אן „אוהל״. די דאָזיקע דינאסטיע האָט עקזיסטירט עטלעכע דורות, ביז דער לעצטער רבי איז אומגע־קומען פון די נאצים.

נאָך זיין פטירה האָט אים פארטרעטן זיין זון רבי יוסף נתן הלוי פון תרע״א. אָבער ער האָט ניט לאנג געלעבט. ער איז נפטר געוואָרן כ״ד כסליו תרע״ה (אין ערשטן וועלט־קריג) און ניט געלאָזט נאָך זיך קיין קינדער. נאָך אים איז געקומען זיין שוואָגער רבי שלום רוקח און געפירט די רעבוסטווא אין וואלבראָם ביז צום לעצטן וועלט־קריג, און ער איז אומגעקומען אין צאזמיר (סאנדאמיערש), האָפנדיק אז דאָרט וועט ער זיך קענען רעטן. אויך די אנדערע קינדער פונם רבי אלטער האָבן געפירט רעבוסטווא אין פארשידענע שטעט. זיין זון רבי יצחק מנחם הלוי האָט זיך געגרינדעט א דינאסטיע אין בענדין זינט תרע״א און באקומען א נאָמען „דער שיניווער רבי״, וויבל זיין הויז איז געווען נאָענט צו די באן־שינעס. רבי שלום הלוי איז געזעסן אלס רבי נאָך זיין פאָטערס פטירה רבי אלטער — אין אפט, די אורשפרונגס־שטאָט פון די דינאסטיע. מיטן לעצטן פארניכטונגס־קריג דורך די דייטשע מערדערישע נאצים איז פארשניטן געוואָרן די דאָזיקע דינאסטיע, און נאָר ווייניקע זיינען גערעטעט געוואָרן און לעבן אין ישראל און אין אמעריקע.

דער חסידישער ברען האָט געפונען זיין אויסדרוק אויך אין די צאל־רייכע שטיבלעך אין וואלבראָם, ווי די גערער, ראדאמסקער, חענטשינער, אלעק־

סאנדערער, קרימאלאווער, פינטשעווער, גראדזיסקער, קאצקער און אנדערע. איבערהויפט האָבן די חסידים פראפיטירט בעתן באזוך פון פארשידענע רביים אין שטאָט, און זיי האָבן געפירט טישן אין די פרייטאָג־צונאכטס און שבת־צונאכטס. די השכלה־באוועגונג האָט ניט געשלאָגן טיפע ווורצלען אין שטאָט, און איז ניט געווען אים שטאנד צו קעמפן מיטן חסידיזם.

ח. די באפעלקערונגס־ציילונג אין וואלבראָם

די ערשטע יידישע פאָלקס־ציילונג איז פאָרגעקומען אין פוילן אין יאָר 1764. דאָס איז געווען די ערשטע יידישע ציילונג אין פוילן זינט 1550, ד.ה. נאָך א צייט פון 215 יאָר. די לעצטע ציילונג איז פאָרגעקומען אייניקע יאָרן פאר די טיילונג פון די פוילישע רעפובליק. די ציילונג גיט אונז א סטאטיסטיש בילד איבערן יידישן מזרח־איראָפעאישן קיבוץ. לויט די ציילונג האָבן זיך אין וואלבראָם געפונען יידן פון ביידע מינים 324 נפשות, פון זיי 149 מענער, 154 פרויען, 21 זויגקינדער. אין אלגעמיין זיינען דאָמאָלס געווען אין פוילן קרוב צו 430.000 יידן. צווישן די כלי־קודש ווערן אין וואלבראָם דערמאָנט איין רב, צווויי שמשים, איין „נאמן" (אויפפאסער). צוזאמען 85 פאמיליען־פאָטער.

מיטן סקאסירן דעם „ועד ארבע ארצות" זיינען אלע יידישע קהילות שולדיק געבליבן חובות צו יידן און רייכע פריצים און אויך דער רעגירונגס־קאסע. אויך וואלבראָם ווערט דערמאָנט אלס שולדיק 16.000 גולדן. אין ניט־יידישע קוועלן געפינט מען אז אין יאָר 1765 האָבן די אינקאסענטן פון וואל־בראָם איינקאסירט פון די דאָרטיקע יידן 400 גולדן פאר קרויט וואָס זיי האָבן באקומען פון די ווירטשאפטס־גערטנער.

פון א ליסטע פון יידישע נעמען וואָס מ׳האָט געפינען אין שפעטערע דאָקומענטן, פון יאָר 1791, וועגן פארצייכנען פון אומבאוועגלעכע גיטער אין וואלבראָם, זעט מען אז אין וואלבראָם זיינען שוין געוועסן יידן וואָס האָבן געהאט אומבאוועגלעכע גיטער און זיי האָבן פארמאָגט איבער ניין מאָרגעס. דאמאָלס האָבן די יידן אין וואלבראָם שוין געהאט א שול, א מקווה, א שעכט־הויז און נאָך. דער יידישער ישוב האָט זיך דאמאָלס קאָנצענטרירט אין שטאָט־טייל מיטן נאָמען „נאווא־לאנקא". לעזנדיק די יידישע נעמען אין די דאָקומענטן זעט מען אז ס׳איז ניטאָ קיין געמיינזאמעס צווישן די ערשטע אָריגינעלע יידישע ליסטע און די נייע פאמיליען־נעמען. מיר ברענגען דאָ די יידישע פאמיליען־נעמען לויטן אלף־בית:

עסטרייכער לייזער, אפעלבוים הערשל, אינוואלד טוביה, ברוקנער לעוואק, בראן זיינווועל, בינשטאָק בנימין, גערשטענפעלד מרדכי, דאפנער הערשליק, הובערמאן אברהם, האָכרמאן גימפל, ווינדלינג שמואל, וואלהענדלער אביגדור הערש, וועלנער שמואל, ווינשטיין ישראל, ווינספעקיר יעקב, ווייסוואלד מרדכי, זאנאבענד עוזר, זינגערמאן מרים — אלמנה, פרייטאן זוסמאן, יעקובאוויטש עוזר, כהן פלטיאל, כהן קאָפל, כץ הערשליק, לעוויט יעקב, לובלינג מיכאל,

מייטליס אלטער, מייטליס יצחק, מייטליס מלכה, מאטשניק אייזיק, נייפעלד משה, סרעברני לייביש, סלאטניצקי ראובן, עקיבא קלמן, פאטאש פעסלא, פולטוראק יצחק מאיר, פאלק פייטעק, פלעטשער מאיר, צימבאליסטא שמעון, קריצער יאכים, קלאוזנער מרדכי, קריטשער גריינס, ראזמארין ליטמאן, ראָזנשטיין לייזער, ראדגעבערג יוסף, ראוכער פנחס, רינסקי מענדל, שמולע־וויטש שמחה, שענטאל שלמה.

נאָכקוקנדיק אין פארשידענע ביכער די צאָל פון דער יידישער באפעל־קערונג אין וואלבראָם, באקומט זיך פאלגענדעס בילד: אין יאָר 1765 — 324 יידן; 1827 — 2716 איינווינער, צווישן זיי 724 יידן; 1857 — 2479 איינווינער, צווישן זיי 1465 יידן; 1867 — 3085 איינווינער, צווישן זיי 2.028 יידן; 1895 — 7850 איינווינער — 3064 יידן; 1921 — לויט די ערשטע פאָלקסציילונג פונם זעלבסטשטענדיקן פוילן — 7229 איינווינער דארונטער 4276 יידן.

אין יאָר 1931 ווען וואלבראָם איז געווָארן דעקלארירט אלס שטאָט מיט א בירגערמייסטער, האָט די יידישע באפעלקערונג געציילט 5340 נפש, און ביז 1939 האָט זי געהאט 40% האנדווערקער, 59% סוחרים און קלייני־העגדלער. די איבריקע זיינען געווען לאנדווירטשאפטלער, גייסטיקע ארבעטער, און אנדערע. אין 1942, בייַ די אויסזידלונג דורך די נאצים, האָט די יידישע באפעלקערונג געציילט 9300 נפשות, און אלע זיינען אומגעקומען נאָכן אויס־זידלונג פון וואלבראָם.

ט. יידישע לאנדווירטשאפטלער און אנטיסעמיטיזם אין שטאָט

די וואלבראָמער יידן זיינען געווען צווישן די ווייניקע אין פוילן וואָס האָבן געהאט א באשטימטע בארירונג מיט לאנדווירטשאפט. זיי האָבן זיך באשעפטיקט ווי איבעראל אויך מיט האנדל און האנדווערק. אָבער ס׳האָבן זיך צווישן זיי אויך געפונען וואָס האָבן זיך ערוואָרבן פעלדער און גיטער און זיך באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט. און ניט נור אין וואלבראָם, אין פיל דערפער ארום וואלבראָם זיינען געזעסן יידן און געארבעט לאנדווירטשאפט־לעך. מען קען אָנרופן פיל דערפער מיט זייערע נעמען: בעדלין, זאלענזשע, זאוואדקא, זאגראביע, מאשניצא, ברזאזאווקא, מאקאוו, פארעמבא, לאבזאוו, דלוזשעץ, לגאטא, שילישאוו, סטוטשע און אנדערע. אין וואלבראָמער געגנד זיינען געווען ניט ווייניק יידישע גוט־באזיצער וואָס האָבן זיך אויפגעפירט ווי „פריצים", געהאָדעוועט פי, געטריבן מילך־ווירטשאפט, אייער א.ז.ו., און געפירט זייער פּראָדוקציע קיין וואלבראָם. מאנכע פון זיי האָבן זיך געפירט „מעשה פריצים" און געקומען צו פאָרן קיין וואלבראָם מיט בריטשקעס געשפאנט צו 4—6 שטארקע פערד און אין וואלבראָם האָט מען גערן געהאט ארויסצוגיין אין מארק און קוקן ווי די „פריצים" פאָרן אין זייערע דראָשקעס. אויך אין עלקישער געגנד האָבן זיך יידן באשעפטיקט מיט לאנדווירטשאפט

אין דערפער, און די פּוילישע פּויערן האָבן געקוקט אויף יידן ווי „קאָלעגא פּא פּאכו״ (פּאר־קאָלעגן).

א פּנים אז דאָס מזל האָט זיי ניט געגליקט. ערשטנס האָבן זיי מיט זייער פּלייס און איבערגעבענקייט דערוועקט די קנאה פון די קריסטלעכע פּויערן, זיי האָבן זיך ניט אויסגעמישט מיט די גויים און געבילדעט „א דאָרף אין א דאָרף״, און אפּילו אן אייגענעם בית־תּפילה האָבן זיך די יידן מסדר געווען אין דאָרף. און אויב מען האָט ניט געהאט קיין מנין פּלעגט מען מאָביליזירן די יידן פון די ארומיקע דערפער. די פּויערן האָבן אָנגעהויבן צו שטערן די יידן דורך גנבענען אין די פּעלדער, צוכאפּן די קארטאָפּפּל ביינאכט. די יידן, זעענדיק אז זיי ארבעטן „פּארן טייוול״ האָבן אָנגעהויבן צו פּארנאָכלעסיקן זייער לאנדווירטשאפּטלעכע ארבעט און אריבערצוגיין צו אנדערע פּרנסות וואָס האָבן א שייכות מיט לאנדווירטשאפּט. אזוי איז איינער פון זיי געוואָרן אן עקספּאָרטער פון אייער קיין דייטשלאנד. אנדערע וויידער האָבן אָפּגעקויפט ביי די פּויערן זייער פּראָדוקציע און פּארקויפט אין שטאָט. זיי זיינען געבליבן זיצן אין די דערפער און עוסק געווען אין האנדל. ערשט נאָך די דריטע טיילונג פון פּוילן און נאָך נאפּאָלעאָנס מפּלה אין רוסלאנד האָבן די רוסן אָנגעהויבן ארויסצוגעבן גזירות קעגן דאָס זיצן פון יידן אין די דערפער אויך אין פּוילן (אין רוסלאנד האָט דער פּארבאָט פּאר יידן צו זיצן אין דערפער שוין פּריער עקזיסטירט), און זיי האָבן אָנגעהויבן זיך ארי־ בערצוציען ביסלעכווייז קיין וואלבראָם.

פּאר פּוילנס טיילונג האָט אין פּוילין ניט עקזיסטירט קיין געזעץ קעגן באשעפּטיקונג פון יידן מיט לאנדווירטשאפּט. אים געגנטייל. דער פּוילישער סיים האָט געפּרווט צו ווירקן אויף יידן צו פּארלאָזן די שטעט און גיין אין די דערפער און זיך באשעפּטיקן מיט לאנדווירטשאפּט, און דער סיים האָט באשלאָסן צו באפּרייען פון קאָפּ־צינז אויף אייביק יענע יידן וואָס וועלן אליין בעארבעטן דעם באָדן אין לאנדווירטשאפּט און אויך באפּרייען זיי פון יעדע צינזן וואָס אויך פּויערן האָבן געדארפּט צאָלן. די וואלבראָמער יידן האָבן ווי עס ווייזט אויס אויסגענוצט דעם נייעז געזעץ און באפּרייט געווען פון פּאר־ שידענע צינזן.

אָבער דער פּאָליטישער פּאקטאָר פון די פּוילישע רעאקציע האָט אויך די וואלבראָמער יידן ניט געלאָזט רוען. וואלבראָם איז געווען פון יענע שטעט און שטעטלאך וואָס זייערע בישאָפּס האָבן ארויסגעגעבן דעקרעטן (אין 18־טן יאָר־הונדערט) קעגן יידן: זיי טאָרן זיך ניט וויזן אין גאָס אין די פּוילישע פּסחה, בעת פּראָצעסיעס אין וועלן דער גלח גייט אין גאָס מיטן „הייליקן בּרויט״; יידן טאָרן ניט מסדר זיין חתונות בשעת דעם „אדוענט״ (באָזשע נאראדזעניע) און די פּוילישע פּאסט־טעג; מסדר זיין א לוויה מעג מען נור ביינאכט, און אויב ביי טאָג — איז פּריוואט, רואיק און געהיים; יידן טאָרן ניט ארבעטן זונטאָג און אין די קריסטלעכע חגאות־טעג; קריסטן טאָרן ניט פּארבּרענגען מיט יידן און טאָרן ניט קומען אויף יידישע חתונות; יידן טאָרן ניט האלטן גויישע משרתות און טאָרן זיך ניט באנוצן מיט גויישע הייבאמעס.

די אלע גזירות האָבן באצוועקט צו משפיל זיין דעם יידישן כבוד און זיי האלטן אין מורא פאר די כמורה.

דער קריזיס וואָס האָט זיך אָנגעהויבן מיט פוילנס טיילונג צווישן אירע דריי גרויסע שכנים איז געווען ניט נור א ריינער פוילישער קריזיס, נור אויך פונם יידישן קיבוץ אין פוילן וואָס איז געווען דער גרעסטער אין דער וועלט, און זיינע שפורן האָבן זיך געלאָזט פילן אויך ביי די וואלבראָמער יידן.

י. וואלבראָם אונטערן רוסישן יאָך

פוילן איז געווארן געטיילט דריימאָל צווישן רוסלאנד, פרייסן און עסטרייך. מיט די דריטע טיילונג אין יאָר 1796 איז פוילן פארשוווונדן פון די פאָליטישע מאפע און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן א נייע עפאָכע. וואלבראָם האָט מיטגעמאכט פארשידענע גלגולים צוזאמען מיט פוילן. א געוויסע צייט איז וואלבראָם געווען אָקופירט דורך עסטרייך, און אירע יידן האָבן געליטן ווי אלע אנדערע יידן אונטער איר אָקופאציע. נאָכדעם וואָס נאפאָלעאָן דער גרויסער האָט רעגירט איבער אייראָפּא איז וואלבראָם געווארן אייניגעגלידערט אין פוילישן „וואַרשעווער פירסטנטום״ אונטער פראנקרייכס שוץ. נאפאָלעאָנס קריג קעגן רוסלאנד האָט געטראָפן אויך וואלבראָם וואָס האָט געדינט אלס דורכגאנגספלאץ פאר די פראנצויזישע ארמע אויף זייער וועג קיין וואַרשע און רוסלאנד. און ווידער האָבן די וואלבראָמער יידן געליטן, אָבער ניט לאנג. נאפאָלעאָן האָט צוריקגעקערט פון מאָסקווא, און נאָך זיין מפלה האָט די „פרידנס־קאָנפערענץ״ אין ווין (אין יאָר 1815) באשטימט, אז פוילן וועט צוריק א קעניגרייך און איר קעניג וועט זיין דער רוסישער צאר, אלעקסאנדער דער ערשטער, און רוסלאנד וועט זי שיצן. זינט דאמאָלס איז וואלבראָם געבליבן אונטער רוסלאנד ביז 1914, וועו זי איז געווארן אויפס נייי אָקופירט דורך עסטרייכיש מיליטער אין ערשטן וועלט־קריג, ביזן 11 נאָוועמבער 1918, וועו פוילן איז ווידער געווארן זעלבסטשטענדיק.

ביי די רוסן איז די יידן געווען שלעכט און גוט צוזאמען. שלעכט — יידן האָבן געמוזט גיין אין מיליטער, און דער תחום־המושב אין פוילן איז געווארן אָפּגעשאפט פאר זיי. אויך האָבן זיי געמעגט לערנען פארשידענע פאכן און זיך ערנערן דורך פאבריקאציע און האנדל אין גאנץ רוסלאנד. די טויערן פון מיעכאוו, סקאלא, קיעלצע, און אנדערע שטעט האָבן זיך געעפנט פאר יידן, און וואלבראָמער יידן זיינען געווען פון די ערשטע וואָס האָבן זיך דאָרט באזעצט און געשאפן נייע פרנסות־מעגלעכקייטן. דאקעגן האָבן יידן ניט געטאָרט ווינען אין די דערפער אין די גרענץ־געביט. וואלבראָם איז געווען אייניגעשלאָסן אין דעם געביט אין וועלכן די יידן פון אינלאנד איז געווען פארבאָטן צו זיצן אין איר.

דאָס נייע מיליטער־געזעץ פאר יידן האָט געבראכט צום קאנטאָניסטן־ געזעץ, וואָס איז געווען א זער שווערער פארן יידישן כלל. „קאנטאָניסטן״ —

דאָס איז געווען א צונאָמען פאר די אומרייפע יונגע זעלנער אין די רוסישע צארישע ארמע, אין די ערשטע העלפט פונם 19־טן יאָרהונדערט, וואָס מ׳האָט געגומען צום מיליטער דורך צוואנג. די יידישע קהילות זיינען מחויב געווען צוצושטעלן יעדעס יאָר בשעת מאָביליזאציע צום מיליטער א געוויסע צאָל פון יונגע לייט אלט זייענדיק פון 12 ביז 25 יאָר. די דינסט אין מיליטער האָט געדויערט פאר זיי 25 יאָר. אין דעם האָט מען ניט אייגערעכנט די יאָרן וואָס זיי האָבן געדינט ביזן 18־טן יאָר. מען האָט זיי דערצויגן אויסער דעם יידישן „תחום המושב״ אין סיביר און די ווייטע געגענדן אין רוסלאנד. טויזנטער קאנטאָניסטן האָט מען אָפגעשמדט און. זיי זענען געווען פארלוירן פארן יידישן פאָלק. אָבער וויניקע פון זיי האָבן זיך עקשנותדיק געהאלטן ביים „אלטן״ און געבליבן יידן. ס׳רוב קאנטאָניסטן זיינען געווען אָרעמע קינדער, ווייל די רייכע האָבן אויסגעקויפט זייערע זין מיט געלד, און באזונ־ דערע בעאמטע פון די קהילה וואָס האָבן געהאט דעם צונאָמען „די כאפערס״ האָבן ארויסגעכאפט די קינדער פון די עלטערנס אָרעמס און אָפגעגעבן אין רוסישן מיליטער. די קאנטאָניסטן־גזירה און די פאָליציייאישע אויפגאבע וועלכע ס׳האָבן דערפילט די אדמיניסטראציע פון די יידישע קהילות האָבן אריינגע־ בראכט א דעמאָראליזאציע אין די יידישע קהילות אין רוסלאנד. און האָבן פאראורזאכט א טיפע שנאה פון די אָרעמע שיכטן — די קרבנות פון די גזירה — צו די פרנסי הקהילה.

אויך דאָס יידישע וואלבראָם האָט געליטן פון די קאנטאָניסטן־גזירה ניט ווייניק. צוליב דאָס פעלן פון די קהילה פינקסים און ארכיוון וויס מען ניט ווייפיל די דאָזיקע גזירה האָט אָפגעקאָסט וואלבראָם. אָבער די שרידים פון שטאָט וואָס לעבן אין ישראל געדענקן נאָך אייניקע קאנטאָניסטן וואָס האָבן אָפגעדינט 25 יאָר אין וויטן רוסלאנד און צוריקגעקערט אין וואלבראָם. דעם „צארס קינדער״ פלעגט מען זיי רופן אין שטאָט, און זיי האָבן דערוועקט אינטערעס און באגייסטערונג מיט זייערע ערציילונגען אָבער זייער גבורה צו בלייבן פארעקשנט און בלייבן יידן. אייניער פון זיי איז געווען ראובן טשופער וועלכער האָט אזוי געהייסן אויפן נאָמען פונם דאָזיקן טשופ נעבן וואלבראָם ווי ער האָט געווויינט. ער איז געכאפט געוואָרן מיט אנדערע קינדער פון זיין עלטער אלט־זייענדיק 12 יאָר אין ניקאָליי דעם ערשטנס צייטן און פארשיקט אין וויטן רוסלאנד, און דאָרט האָט מען זיי געפיניקט אז זיי זאָלן זיך אָפשמדן. ראובן האָט אָפגעדינט 25 יאָר אין מיליטער און דאן צוריקגע־ קומען קיין וואלבראָם, און די גאנצע שטאָט האָט זיך צו אים באצויגן מיט כבוד און פארגעטערונג. אויך וועלט דערמאנט א צווייטער ראובן, אָדער מיט זיין צונאָמען „ראובן זעלנער״, וואָס צוריקקומנדיק פונם מיליטער איז ער געזעסן אין וואלבראָם און געווויינט איך די אפטייקערס־גאס. אויך ער האָט געטראָגן דעם שווערן יאָך פונם לאנגען דינסט אין מיליטער און ער איז געבליבן שטאנדהאפט פאר זיין יידישקייט. און נאָך אויף א דריטן קאנטאָניסט וויזיט מען אין די פערזאָן פון איטשע סעצעמסקי, וואָס א דאנק גוטע המלצות האָט ער געהאט די זכיה פארשיקט צו ווערן קיין מאָסקווא און דאָרט געלערנט

אין שולן און דער נאָך אין גימנאזיום. ער האָט ווייניקער געליטן פון זיינע יידישע חברים. נאָכן צורייקקומען קיין ווילנאָם האָט ער זיך דערווּאַרבן א גיט נעבן שטאָט און זיך געפירט ווי גוטסבאזיצער מיט אלסדינג. די קאנטאָניסטן האָבן ניט אייגנמאָל געשטעלט די פאָליציי און געריכטסבעאמטע אין א. שווערע לאגע צוליב זייער צארסקען יחוס.

די באן־ליניע איוואָנגאראד (דעמבלין) דאמבראווא־גורניטשא איז אדורכ־געגאנגען איבער ווילנאָם. דאָס פאָך פון פורמאנעס איז געווען אין ווילנאָם שטארק אנטוויקלט, און פיל שטאָט־יידן האָבן זיך דערמיט באשעפטיקט צוליב פרנסה. אויף די באן האָט מען פריער געקוקט ווי אויף א ערנסטן קאָנקורענט. און מען זאָגט אז די שטאָט־עסקנים האָבן זיך באמיט אז די באן זאָל ניט גיין נעבן די שטאָט נור מיט א געוויסע דיסטאנץ, כדי איבערצולאָזן די פורמאנעס א פלאץ צו פירן פאסאזשירן פון און צו די סטאציע. אָבער קיין באזונדערן געווין האָט די באן ווילנאָם ניט געבראכט, ווייל די שטאָט האָט ניט פארמאָגט אינדוסטרי און גרובן. דאקעגן איז די קאָמוניקאציע צווישן ווילנאָם און וויטערע שטעט געווען זינט דעמאָלס לייכטער. די סטאציע אין ווילנאָם האָט מען אויפגעשטעלט אין 1880.

די באן וואָס איז אדורך אין ווילנאָם איז געווען די צווייטע אין פוילן, נאָכדעם וואָס פריער האָט מען געבויט די באן וואַרשא־ווין אין יאָר 1842, וועלכע האָט זיך גערעכנט אלס די עלצטע אין רוסלאנד, דען די באן פון פעטערבורג קיין צארסקאיע־סעלא איז געווען באשטימט מער פארן צארס פאמיליע. אין ווילנאָם האָט מען אויפגעשטעלט די באן־סטאציע איין און א האלבן קילאָמעטער ווייט פון שטאָט. די באן איז געווען נייטיק צוליב עקספּאָרט און אימפאָרט מיט דייטשלאנד, און די צווייטע — מיט עסטרייך. אויסערדעם האָט די דעמבלין־דאמבראָווער באן געשאפן א קאָמוניקאציע פאר די קוילן־פראָדוקציע פונם דאמבראווער קאנט איבער פוילן און אויך קיין רוסלאנד. פוילן פלעגט הייצן מיט האָלץ פון די גרויסע וועלדער וואָס זי האָט פערמאָגט. אָבער מיט קוילן איז געווען בעסער און גרינגער. אויך ווילנאָם האָט אָנגעהויבן זינט דעם זיך באנוצן מיט קוילן.

דאָס יידישע און קריסטלעכע ווילנאָם האָט זיך באטייליקט אין די מאָביליזאציע צום מיליטער מיטן אויסברוך פון רוסיש־יאפאנישן קריג, דאָס איז דער קריג וואָס האָט זיך געענדיקט מיט די רוסישע מפלה. דער קריג האָט אויפגעהייטערט די געמיטער אין ווילנאָם און זי האָט געעפנט די טויערן אויף צו לייענען צייטונגען וואָס ביז דאמאָלס איז עס געווען „טריפה־פסול". פיל פון די שטאָט האָבן געזעען אין רוסלאנדס מפלה א שטראָף פאר אירע שווערע גזירות קעגן יידן, און יעדע רוסישע מפלה אין קריג האָט פארשטארקט דעם אויפברויז און געבראכט נאָך זיך די באפרייאונגס־באוועגונג. די פארטייען וואָס האָבן געשטרעבט אראָפצווואַרפן דעם צאריסטישן רעזשים האָבן פארבריי־טערט זייער געהיימע טעטיקייט, און אויך די פרייהייטסקעמפער אין די יידישע גאס האָבן אויפגעהויבן דעם קאָפּ.

נאָך די רוסישע מפלה קעגן יאפאן און איר נצחון איבער די רעוואָלוציע

אין 1905 האָט די רעאקציע רעגירט אין לעבן. דער רוסישער רעזשים האָט געוועגדעט דעם שפּיץ שוועדט זיינעם הויפּטזעכלעך קעגן יידן, און אין פוילן האָט די רוסישע רעאקציע געפונען א געטרייען שותף אין די אנטיסעמיטן פון ראמאן דמאווסקי, און חברים וואָס האָבן אָנגעהויבן פירן אן אָפּענעם קאמף קעגן יידן, און אויפגעהויבן דעם שווערט פון באָיקאָט ניט צו קויפן ביי יידן. די פּוילישע צייטונגען זיינען געווען פול מיט העס־גיפט און ס׳זיינען געקומען טעג פון מאנגל אין ציל און אידעאל. און נאָכמער האָבן די פאָליאקן געקריצט מיט די ציין וועו די יידן האָבן געוואגט צו גיין צו די שטאָטישע־וואלן און אנדערע מיט באזונדערע ליסטן און אָפּגעוואָרפן די פאָרשלאגן צו שטימען פאר די פּוילישע ליסטעס. אויך אין וואלבראָם האָבן דמאווסקיס חברים געארבעט מעשים, און דער יידן־האס צווישן די קריסטלעכע באפעלקערונג אין שטאָט און אומגעגענד איז געווען גענוג גרויס.

יא. בלוט־בלבולים אין וואלבראָם

דאָס לעצטע יאָר פונם רוסישן רעזשים אין פוילן בכלל און אין וואלבראָם, ספּעציעל — דאָס יאָר 1914 — האָט זיך אויסגעצייכנט מיט די העכסטע מאָס פון שנאה און בלבולים אויף יידן. איאר פריער איז פאָרגעקומען דער ביילים פראָצעס קעגן דעם ייד מענדל ביילים פון קיעוו וואָס האָט געבראכט צו א גרויסע אויפּרעגונג צווישן יידן אין לאנד און אין אויסלאנד. אויך האָט געשוועבט איבער אלע יידישע ישובים אין פוילן דער פּוילישער באָיקאָט ניט צו קויפן ביי יידן. און אין דעמזעלבן יאָר איז אויך וואלבראָם רייכער געוואָרן מיט א נייעז בלוט־בלבול אלס צוגאב צו די פריערע, דער באקאנטער בלבול וואָס דריקט אויף יידן הונדערטער יאָרן.

די לעצטע צוויי יאָר פארן וועלט־קריג האָבן די שונאי־ישראל ניט אויפּגעהערט צו פארשפרייטן דעם בלוט־בלבול און אָנרייצן די פאָלקס־מאסן אויף די יידן דורך פארזאמלונגען, צייטונגען און מיט רעדעס אין די רוסישע „דומע״ (פארלאמענט), וועגן דעם עלילת־דם פון ביילים. די קולטור־וועלט פון רוסלאנד און אויסלאנד האָט געפאָדערט פון צאר מבטל צו מאכן דעם משפּט. אָבער דער משפּט איז פאָרגעקומען, און כאָטש דאָס גערייכט איז געווען צוזאמענגעשטעלט פון ריכטער שונאי־ישראל, האָבן זיי ניט געקענט באווייזן די שולד פון ביילים און ער איז געוואָרן באפרייט. אָבער די שנאה־אטמאָספערע צו יידן איז געבליבן איבעראל א לאנגע צייט, און נאָך מער אין פוילן. און אויך אין וואלבראָם האָט די שנאה געשלאָגן וואָרצלען און די קריסטלעכע באפעלקערונג האָט געזוכט א געלעגנהייט צו פארטשעפּן די יידן.

אין עלקישער קרייז איז דער עלילת־דם ניט געווען קיין נייע דערשיינונג. נאָך אין יאָר 1779 איז אין קשאנאָוו פאָרגעקומען א געריכט וועגן א בלוט־בלבול, אין וועלכן דער קעניג האָט זיך אריין געמישט צו גונסטן פון די באשולדיקטע יידן. אין יאָר 1887 האָט אויסגעבראָכן א בלוט־בלבול אין

עלקיש. איין ייִד איז פּראָפֿעסאָר־אַרטיילט געוואָרן צום טויט און די שטאָט־פֿרנסים זיינען געוואָרן באפֿרייט א דאנק דעם קעניג. דעם בלוט־בלבול האָט מען געמאכט אויפן יידישן שנייידער מרדכי פון פּאמארזע, גייענדיק פון באלעסלאוו קיין עלקיש, און אנדערע בלוט־בלבולים האָבן די יידן געקאָסט קרבנות און מענטשן־לעבן. מ׳וויסט ניט וויפיל בלוט־בלבולים מ׳האָט אויסגעטראכט אויף די וואל־בראָמער יידן, דער שטילער ישוב וואָס האָט זיך תמיד באמיט צו פּארשווייגן יעדע נאכריכט וועגן זיך.

נאָך אין די צווייטע העלפט פון 19־טן יאָרהונדערט האָט די באשולדי־קונג אז יידן מאָרדן קריסטן און באנוצן זיך מיט זייער בלוט אויף פּסח ניט אויסגעמיטן אויך וואלבראָם, און די געשיכטע איז ניט דערמאנט געוואָרן אין די היסטאָרישע ביכער, אויס מורא טאָמער... און אזוי האָט עס פאסירט: אינם הויז פון משה בערל׳ס (פאטאש) וואָס האָט געווויינט אין מארק איז געזעסן א וועכטער בערנארד. ער האָט זיך פארנומען מיט די בהמות און האלטן ס׳הויז ריין, ער האָט אריינגענומען צו זיך א זונה וואָס האָט פון אים געבוירן א ממזר. דער וועכטער האָט געוואָלט פטור ווערן דערפון, און ער האָט זיך בארטן מיט זיין פריינט א פֿאָליאק וואָס צו טוען, און ער האָט געראָטן צו וואַרפן דאָס קינד אין קעלער פונם יידישן בעלת־הבית. בשעת ביעור־חמץ פאר פסח אין דעם יאָר האָט משה בערל׳ס געהאט ניט קיין גוטע שטימונג. ער האָט געמאכט א גרונד־לעכן ביעור אין גאנצן הויז און צום סוף האָט ער געפונען דאָס קינד אין קעלער. ער האָט ניט לאנג געטראכט און האָט אריבערגעוואָרפן עס איבערן פארקאן צו זיין פוילישן שכנס הויז. צו מאָרגענס זיינען זיך די פויערן פון שטאָט און דערפער צוזאמענגעקומען מיט א געשריי אז די יידן האָבן געהרגט א קריסטלעך קינד אויף פסח און מ׳זאָל מאכן א רעוויזיע אינם יידס הויז. די שטאָט־פֿאָליציאנטן זיינען געקומען און געמאכט א רעוויזיע אינם גאנצן הויז און גארניט געפונען. משה האָט אויפגעהויבן זיין האנד און אויפגעמאָסטן א פאטש דער זונה וואָס איז געשטאנען דאבי׳, שרייענדיק אויף איר: מערדערין! זיי דיך מודה ווי דו האָסט געוואָרפן דיין ממזר. די פויערים און דער בורמיסטרז זיינען געשטאנען און געשווּיגן. אינצווישן איז געקומען דער קריסטלעכער שכן און געבראכט דאָס טויטע קינד און געוואָרפן עס פאר די פארזאמלטע. משה האָט ווייטער געפאטש דער זונה און געפאָדערט פון איר זי זאָל זיך מודה זיין און זאָגן ווער ס׳האָט געהרגט דאָס קינד און ווי זי האָט עס געוואָרפן. אויך דער בורמיסטרז האָט אויף איר געדראָט מיט שטראָף, ביז זי האָט זיך מודה געווען אז ס׳איז איר קינד און זי האָט עס געהרגעט. דאָס גערייכט האָט זי בא־שטראָפט. אָבער די קהילת וואלבראָם האָט ניט געמאכט דערפון קיין וועזן, ניט רעכנדיק אז אזעלכע געשיכטן קענען ווידער פאסירן אין דער זעלבער שטאָט.

די פיינלעכע אטמאָספערע אין די לעצטע צוויי יאָר פונם צאריסטישן רעזשים האָט געבראכט ווידער צו א בלוט־בלבול אויף יידן אין וואלבראָם. דאָס איז געווען ז׳ אדר תרע״ג, עפּעס מער ווי א יאָר פארן אָנהויב פונם ערשטן וועלט־קריג צווישן דייטשלאנד און רוסלאנד. די שנאה צו יידן אין שטאָט און געגענד איז שטארק געוואקסן און די וואלבראָמער יידן האָבן געפילט אז די

שונאים גרייטן ווידער קעגן זיי עפּעס. און זייער מורא האָט זיך אַרויסגעוויזן פאר ריכטיק. און אָט זיינען די פּרטים פון געשעעניש:

אין די לאַטאַ־גאס האָט געווינט א קריסט קאַראל שטשיאלסקי און ער האָט געהאַט א טאַכטער. האָבן זיך די שונאים אָפּגעשמועסט און געלערנט די טאַכטער צו טענהן אז דער ייד ראובן פרומער האָט זי געכאפט און געוואָלט צאפּען פון איר בלוט אויף מצות. זיי האָבן באהאלטן די שיקסע און פארשפּרייט א שמועה אז די טאַכטער איז פארשוווּנדן אָן יעדן שפּור. די שמועה האָט זיך שנעל פארשפּרייט צווישן די קריסטן אין שטאָט און געגענד, און דאָנערשטאָג, דער מארקטאָג אין שטאָט, האָבן די קריסטן זיך אָנגעהויבן פערזאמלען ביי א געוועלב און געווינן אויף ראובן פרומער: אָט איז דער זשיד וואָס האָט געכאפט די שיקסע אויף צו צאפן איר בלוט אויף מצות. ראובן איז אנטלאָפן פון זיין געוועלב און זיך באהאלטן אין קעלער פון מיכאל לובלינג. ביי די יידן אין שטאָט איז אנטשטאנען א גרויסע בהלה. נאָכן בארטן זיך האָבן די יידן באשלאָסן צו שיקן א דעלעגאציע קיין עלקיש, די פאוויאטאוע שטאָט, אין די דעלעגאציע זיינען געווען אפּרים לובלינג, וואָס האָט געריעט לויפיג רוסיש, און דער דאזיקר ראובן־דוד סאפּיר. אין עלקיש האָבן זיי זיך געוועגדעט צום בעאמטן נאָמינירט איבערן פאוויאט וואָנס, אים דערציילט די געשיכטע און געשילדערט פאר אים וואָס עס קאָן פאסירן אין וואלבראָם אויב מ׳וועט ניט אָננעמען באלד שטרענגע מיטלען, און באזונדערס ווען אויך די קריסטן אין שטאָט טוען זיך פארבערייטן צו טשעפּען יידן אין זונטאָג. זיי האָבן זיך געוועגדעט אויך צום שטאָט־קאָמאנדאנט און געפאָדערט פון אים דרינגענדע הילף. הער וואנס איז געווען אונטערן איינדרוק אז די דעלעגאציע שאצט אָפ די ערנסטקייט פון דער לאגע, און ער איז דעמזעלבן טאָג אָפּגעפאָרן קיין וואלבראָם מיט פּאָליציאנטן. קומנדיק אין שטאָט האָט ער זיך געוועגדעט צום קאָמאנדאנט און פארבעטן די טאַכטערס פאָטער וואָס איז „פארלוירן" געגאנגען און אים געפרעגט: ווי איז די טאַכטער? אויף זיין תשובה אז ער ווייס ניט האָט ער באקומען צוויי פעטש, און ערשט דאן האָט ער מודה געווען און געזאָגט ווו די טאַכטער געפינט זיך. די פּאָליציאנטן זיינען געלאָפן און געבראכט די טאַכטער, און זי האָט זיך באלד מודה געווען אז מ׳האָט איר געלערנט ווי צו טענ׳ן, אז דער ייד האָט זי געכאפט און געשלעפט אין פאלוש פון די שול. די פּאָליציאנטן זיינען ארויס אין די גאסן פון שטאָט און צעטריבן דעם פארזאמלטן המון און ארעסטירט אייניקע פון זיי, און אזוי איז וואלבראָם ניצל געווארן פון א פאָגראָם. זייט דאמאלט האָט ראובן פראָמער נוהג געווען צו מאכן דעם טאָג א משתה ושמחה צום אָנדענקן פון געשעניש.

די לאגע פון די יידן אין וואלבראָם איז ניט געווען גלעצענד קיינמאָל, צוליב דעם אנטיסעמיטיזם און די שטענדיקע געשפּאנטע אטמאָספערע פון קעג־נערשאפט צו יידן, און פיל וואלבראָמער יידן האָבן זיך געזוכט א ווירטשאפט־לעבן אָנהאלט אין אנדערע בעסערע פלעצער. זיי האָבן באטראכט דעם זאגלעמביע געביט פאר א פאסיקן און האָבן זיך דאָרט באשעפטיקט מיט אלעס וואָס האָט זיך זיי געטראָפן. באזונדערס האָבן זיי זיך ניט שלעכט איינגעאָרדנט אין בענדין און סאָסנאָוויץ, און נאָכדעם וואָס מ׳האָט זיך עקאָנאָמיש באזירט האָט

מען געגומען זיך באשעפטיקן אויך מיט כלל־טועריי, און זייערע פארטרעטער האָבן זיך באוויזן אין פארשידענע פאראיינען און חברות. זיי האָבן געטוען פיל פאר זייערע נייע לאנדסלייט וואָס האָבן געזוכט באשעפטיקונג, און אויך געגרינדעט גמ״ח קאסטן אויף צו העלפן מיט אנלייהען. די וואלבראָמער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער ענערגיע אוןווילן צו ארבעט, און זייערע עסקנים אין די זאגלעמביער שטעט האָבן געדינט אלס בריקנקאָפ צו העלפן דעם פּראָצעס פון די וואלבראָמער עמיגראציע און איינאָרדנען זיי אינם לעבן פון די ווירקלעכקייט.

מ. ש. גשורי

יהודי וולברום בתקופת מלחמת העולם הראשונה (1914-1918)

א. הימים הראשונים אחרי הכרזת המלחמה

יולי 1914. עמי אירופה הגדולים החליפו ביניהם הכרזות מלחמה, והחלו סדורי מערכות, מי בעד ומי נגד. לבסוף החלו התכוננות לראשית המלחמה. בוולברום הסתובבו היהודים ודאגה בלבם. בשוק נצבים קבוצות קבוצות ומשוחחים. כל אחד חפץ לדעת מהמתרחש או עומד להתרחש. ואם בא אחד מחוץ לעיר, מקילץ, מיחוב, סוסנוביץ או בנדין הוא מוקף מיד המון תאבי־חדשות הרוצים לשמוע „ממקור ראשון" את החדשות האחרונות, ואם מי שהוא מביא עתון יהודי או לועזי הוא משמש נושא לשאלות מפי רבים.

המלחמה פרצה בראשון לאוגוסט. ברוסיה ובפולין הרוסית החל הגיוס המהיר, ומיד החל מסע המחנות מערבה ומערבית־דרומית כלפי החזית הגליציאית, הגרמנית ופרוסיה המזרחית. פולין הרוסית כולה הוצפה בגייסות הרוסים. המשטר הצבאי הרוסי ידע הרבה מיני הגבלות ליהודים. ראשית — הרחקת היהודים מקוי החזית ומסביבות המבצרים. שנית — ערבותם של היהודים על חטאים של יחידים מהם, בין שחטאו באמת ובין שהעלילו עליהם שחטאו. פקודה אחת מחליטה, כי „בצאת הצבא הרוסי מאחד המקומות יש לקחת מאת היהודים בני־תערובות ולהודיע כי במקום כל תושב נאמן שיירה באחד המקומות בידי האויב, יירו שנים מבני־התערובות של אותו מקום. וביחוד הרבו לקחת בני־תערובות בפלכי קילצי וראדום, ולוקחו ביחוד אנשי השם והעשירים מבין התושבים היהודים. כל בני התערובות מפולין הובאו לפלך פולטבה והושמו בבתי כלא שונים. בוולברום לקחו הרוסים כבני־תערובות את הרשל קורנפלד ופישל לרר (דוידס). האחרון שוחרר אחרי זמן קצר, וקורנפלד נשלח למרחקי רוסיה וחזר רק אחרי סיום

המלחמה. צעירי היהודים גויסו לצבא הלוחמים, בהשאירם בבתיהם את נשיהם וטפם לעתים קרובות בלי כל משען לחם ובלי זכות ישיבה.

יום החמישי האחרון שלפני המלחמה היה יום שוק בעיר. השמים בהירים כבדולח, והשמש הופיעה בהדר גאונה. החום הלך וגדל כאילו אש בערה בשמים. בבוקר השכם הגיעו מכל הכפרים מסביב אכרים עם עגלות מלאות מוצרים חקלאיים. השוק נתמלא חיש. כל אחד הרגיש משהו בלי לדעת מה ערכו של יום החמישי הנוכחי וחשיבות השוק, בבית המדרש מיהרו האומנים לגמור את התפילה, כדי להקדים ולהגיע לשוק. אף אחד לא הרגיש בסערה העומדת לבוא, כי באותם הזמנים רק מעטים מיהודי העיר קראו עתונים, ומשום כך הכל בא כאפתעה. אחרי המולת היום רואים אכרים עליזים שרים ובידיהם בקבוקי יי״ט הצועקים בהשתוממות עד שנופלים שכורים על הרצפה. לפתע מופיע גוי מבית־הפקידות בעל שפם אריך, הנושא על שכמו תוף, ובהתיצבו באמצע השוק החל לתופף: בם־בם־בם־בם. ההלו לנהור מכל הרוחות. כל אחד רצה לדעת מה קרה. כל החנויות מתרוקנות. כל אחד רוצה להקדים ולהיות בשוק ולשמוע מהמתרחש. והגוי ממשיך לתופף בתוף. פתאום השלך הס מסביב. ומזכיר בית הפקידות מוציא גליון לבן ארוך ומתחיל לקרוא: „בשם הצאר ניקולאי באתי להודיע שכל התושבים מהעיר והכפר בגיל הגיוס עד גיל ארבעים חייבים להתיצב מחר ביום ששי, במשך כל היום לצבא המילואים, כי הקיסר שלנו ירום הודו הכריז מלחמה על גרמניה ואוסטריה. מי שיעבור על חוקי המלכות ייענש בעונש חמור. ובכן זכרו, שעל כולנו להגן על הצאר ועל המדינה״.

פתאום נעשה שקט עד שאפשר היה לשמוע את הלמות הלב מפחד אצל כל אחד. קשה היה להרגע. מה התרחש כאן? ומיד החל להשמע יללה ובכי. מה לעשות? איך לסדר — זעקה אשה בקול בכי לבעלה החסיד — רק מקרוב סיימת לעבוד את פוניה, וכעת שוב עליך ללכת וללחום בעדי. בכיות נשמעו. בבתי יהודים רבים נשמעו ילדים צועקים. אמהות בוכות. נשים מתעלפות מפחד פתאום. כל העיר בוכה.

ובוולברום, כמו בכל המקומות, גיוס כללי. מודעות ממפקדת הצבא הרוסי מודבקות ברחובות ומכריזות שעל הגברים בגיל הגיוס והמילואים להתיצב בלשכת הגיוס ביינדזיוב. המפקדה הודיעה על גיוס כל אמצעי התחבורה, עגלות, סוסים ועוד. וולברום שימשה נקודת־מעבר לטירוני אולקוש, פיליצה ואחרים, ודרכה נחפזו להתיצב לנקודות הגיוס. היהודים היו צריכים לחלל את מנוחת השבת ולנסוע בו. אך ברגע האחרון נכנסו רב העיר ופרנסיה בעובי הקורה ולא נתנו לחלל את השבת ע״י הגיוס בדחותם את ההתיצבות לגיוס עד מוצאי שבת. במוצאי־שבת היו שעות בכי ופרידה לאנשים, נשים וטף. בני אב ואם, אחים לאחיות וחתנים לכלות עמדו לעזוב את הבית. בתים רבים נראו כאילו חלקים מדייריהם יצאו לעולמים. נשים בוכות וחפצות שילדיהן לא ידעו מעצבונן, מנגבות את הדמעות, מתחננות לשוכן־מרום שלא יאונה כל רע ליקיריהן. כלות בוכות ומתפללות שחתניהן יחזרו בשלום. כך נראו פני העיר במוצאי־שבת. העיר העליזה עם עונג־שבת על פני יהודיה הפכה לגוש עצב. מכל עברים נוסעים אנשים ליינדזיוב ולקילץ להתיצב לחיל המילואים. אף אחד מהנשארים בעיר אינו

יכול לשבת במנוחה בביתו. כל אחד מחפש את קרבת שכנו. שכנים מתאספים, מנחמים זה את זה, מעודדים. בינתים הגיעו השכנים לידי הסכם, שיש להשגיח אחד על השני, כי בעת צרה יש להיות בצוותא. מגויסי וולברום עזבו את העיר ומיהרו לנקודת הגיוס. ברם משהגיעו למיחוב הודיעו להם כי איחרו לבוא ואין עוד צורך בהם, כי לשכת הגיוס נתפזרה. וכה החלו בני וולברום לנהור חזרה, והם ניצלו מן הגיוס. בני וולברום היהודים היו כמעט היחידים שניצלו מהגיוס „בזכות שמירת שבת".

ובוולברום עזבו ראש המשטרה והשוטרים את העיר. הצבא הרוסי נסוג מגבולות גרמניה ואוסטריה ללא תשומת לב. פולין הרוסית שכנה כאגן בין חלקי פולין שנספחו בשעת החלוקה לאוסטריה וגרמניה, וקל היה לנתק את פולין הרוסית בחדירת צבא אוסטריה וגרמניה משני עבריה ולהושיט את ידיהם באמצע. בהתחשב בתכסיס אפשרי זה החליטו הרוסים לסגת מפני הסכנה מהפלכים בקרבת הגבולות, וכה הם נסוגו גם מוולברום. ורק שלשה שוטרים נשארו.

עם נסיגת הרוסים נשמעו צלצולי הפעמונים של מכבי־אש, כאילו אש אחזה בכל קצות העיר. כל הנותרים ממכבי־אש, גדולים וקטנים, רצו במדיהם לשוק, ועד שכולם נתאספו המשיכו בצפירה. אף אחד לא ידע מה מתרחש כאן. אחרי שכולם נתאספו נעשה שקט, והגדול שביניהם הודיע, שעליהם לפקח זמנית על העיר ולהגן עליה מפני שוד וחמס ואי־סדרים, כי כל השלטון הרוסי נסוג מכל ערי הגבול עד לקילץ, ויתכן שימשיך לסגת גם משם. ולכן — אמר — עלינו לפקח על הסדר כמה שיהיה דרוש. מיד צעדו למרכז ושמו סימנים על שרווליהם והכריזום לאנשי־משמר. אותו יום עבר על היהודים בפחד. את הילדים לא שלחו לחדרים. לבתים היו מתכנסים 3—4 משפחות כדי שלא להשאר לבדן. יהודים שוחחו ביניהם, מי יכול להיות בטוח בחייו. אם האכרים ידעו את המצב הם עלולים לבוא ולהתנפל למטרת שוד, ומי יודע מה עלול עוד להתרחש. וכה עבר יום מלא פקפוקים והרהורים ואיש לא ידע מאין תבוא עזרה. הלילה החל לפרוש את כנפיו. יהודים נועלים את חנויותיהם. באה הוראה מאת אנשי המשמר שאחרי שמונה בערב אסור ללכת ברחובות, ורק המשמר יתחלף ויהיה ער כל הלילה. בשום בית יהודי לא ישנו כל הלילה. את הילדים הקטנים השכיבו במטה אחת, והנשים ישבו בשקט והתפללו למרום שלא יקרה ח"ו כלום. למחר בא יום בהיר. פני השמש נראו בכל גאונה ויפיה. השמים היו בהירים. היה זה יום יפה יותר מדי... ורבים לחשו: מי יתן והיום היפה יביא טובה אחרי ימי אימה. אולי יבוא קץ לצרות. עברה שעה אחרי שעה. אצל כל יהודי הלם הלב וחיכו לעזרה בלי לדעת מאין תבוא.

פתאום בא ברכיבה מהירה גדוד בן ששה חיילים אוסטרים שהגיעו מהיער השחור דרך רחוב פיליצה. הם עברו ביעף את העיר הלוך ושוב. אחד השוטרים הפולנים שנשארו רצה לירות בהם, אך האזרחים שעמדו לידו מנעו בעדו לירות. אצל כל אחד דפק הלב משמחה ופחד גם יחד. אחרי שעות מספר נראו כמאה וחמשים פרשים שנכנסו ונעצרו בשוק ושואלים: היכן הרוסים. הם משוחחים ביניהם, ואף אחד אינו מבין את לשונם. הראש שבהם שאל: מי יודע גרמנית. היתה זו שאלה מיותרת ומשונה, כי איזה יהודי אינו יודע גרמנית? היהודים שמחו

שאפשר לשוחח אתם. מיד החלו להגיע פלוגות וגדודי צבא יותר ויותר. אנשי המשמר התפזרו. אחרי שלשה ימים הגיעו גדודים שונים ורבים העירה, והם נהרו קדימה לעבר קילץ ואיבנגרוד. השתרר שקט. מקודם היתה בהלה: מי יודע מה עלולים האוסטרים לעשות, וכולם סגרו את החנויות. אך מהרה נרגעו.

ב־18 לאוגוסט הודיעו הרוסים שהאוסטרים כבשו את קו החזית צ׳נסטחוב־יינדזיוב־סנדומיר, ושהסתערותם מיינדזיוב לעבר קילץ לא הצליחה, וב־22 לאותו חודש הודיעו הרוסים שהאויב נהדף מקילץ. ההודעות דברו בשפה כללית, בלי להזכיר שמות, ואף וולברום לא נזכרה בין הערים שנעזבו על ידי הרוסים בראשית נסיגתם מהמחוזות בפלך קילצי. וכך עברו על העיר הימים הראשונים של מלחמת העולם הראשונה.

ב. בימי כבוש האוסטרים

אחרי יום אחד כבר עמדו יהודים בשוק עם שולחנות ומכרו תה ורום „לכל דכפין" מחיילי הצבא, שהתיחס בלויאליות ליהודים. הצבא האוסטרי היה, כידוע, מין ערב־רב של עמי המדינה. סימני אנטישמיות היו מראים בעיקר הפולנים הגליציאים והצ׳כים. הנה דווקא קצין צ׳כי נתחשק לו לחטוף מיהודי וולברום לעבודת נקוי הרחובות מערמות השלג שנצטברו בהם. וברור שהוא התכוון לפגוע בכבוד היהודים ולהשפילם בעשית עבודה פשוטה כזו שלדעתו לא היתה לרוחם. העובדים היהודים עשו את עבודתם תוך חיוך, בידעם שזוהי תופעה רגעית, חולפת, והלואי שלא יהיה יותר רע מזה. במשך 2—3 שבועות עברו דרך וולברום צבא רב, תותחים וציוד כבד. לעיר נשלחו חיילות־מילואים (לנדוור) לשמור על הסדר. ראש המפקדה התאכסן בבית הכומר, והוא ידע פולנית וגרמנית. בעיר החרימו חדרים לקצינים. החיילים והקצינים ששכנו בוולברום לא נשארו לאורך ימים. מפעם לפעם היו מתחלפים, מהם נשלחו לקרבת החזית ומהם שנשלחו להחליף עמדות אחרות „מאחורי הקו".

פעם אחת הזמין המפקד האוסטרי את רב העיר ש. א. זילברברג והודיעו כי מטעם המפקדה מטילים עונשים על האוכלוסיה היהודית לשלם למלוה־המלחמה האוסטרי סך 100.000 כתרים במשך 24 שעה. אחרת — יקחו מהם בני תערובות וישרפו את העיר. חובת המלוה הוטלה רק על היהודים ולא על הנוצרים שבעיר. היהודים התכנסו בבית־המדרש ואמרו תהלים. הרב נאם בפני הקהל ועמד על רצינות השעה, והציע לכל אחד להשתתף ככל האפשר בכסף ובשוה־כסף, והקהילה אחראית להחזרת הכסף. לגובים נתמנו ארבעה אנשים: הרב זילברברג, איסר זלצמן, משה הירש הוכרמן, מלך פצנובסקי. חסידי העיר נאספו בשטיבלך שלהם ודנו כיצד לאסוף את הכסף. כל אחד פנה לקרוביו ולמכיריו והחלו להכניס כסף. האלמנה הנדל מייטליס הביאה צרור כספים משלה ובקשה לקחת ממנה. הגובים קבלו ממנה אחרי היסוס רב. ואחרי הכל נאספו רק 68.000 כתרים. המתווך בין היהודים והמפקד היה הכומר המקומי, שהיהודים חשבוהו לידיד. היהודים פנו לכומר בבקשה שישפיע על המפקד להוריד את מכסת הסכום, והלה הבטיח להביא

לפניו את תעצומותיהם בנדון זה. לבסוף הוסכם לשלוח משלחת. בחרו בשתי נשים: אדלה הוכרמן ושרה זלצמן, מנשות הגובים־הערבים למלוה. המפקד ציוה לבוא אליו בערב. הכומר קבלן יפה והציגן לפני המפקד. הוא הזמינן לחדרו, שהו שם כחצי שעה והתחננו לפניו שיוריד מהסכום שקבע. אחרי דין־ודברים הוא הסכים, והן יצאו ממנו מרוצות. הוא קבל את הכסף ונתן להן קבלה על המלוה על חשבון המדינה. אחרי 2—3 שבועות החלו האביונים לדרוש חזרה את הכסף שלהם, והנתבעים שילמו לסירוגין. אחרי זמן הגיעו תעודות־אישור עם הבעת תודה על המלוה חתומות בידי המלכה האוסטרית ציטה.

מאז שררו יחסים טובים בין היהודים והאוסטרים שלא הפריעו להסתדר. המפקדה האוסטרית שכנה בדירת הנדל ארליך, ובה 23 קציניים, מהם 21 יהודים, מה שמראה שהיהודים בגליציה ובשאר ארצות אוסטריה היוו את האינטליגנציה. בין החיילים היו יהודים שהיו הולכים להתפלל בבית־הכנסת, ובהם גם קציניים. היהודים היו חפשיים במובן הרוחני והחברתי. היהודים המשיכו את חייהם הרוחניים והחומריים בוולברום שנמצאה מאחורי קו החזית הרוסית־אוסטרית, בלי לדעת את תוצאות הקרבות. כל צד הודיע כמובן על נצחונותיו, ובמובן ידוע שכן ענן העירפול על הנעשה במערכת הקרב. יהודי וולברום חפצו בבטחון החיים ואפשרות פרנסה, ושני דברים אלה ניתנו להם לפי־שעה.

אך מהעיירות בפלכי קילצי וראדום ואחרות החלו להגיע ידיעות מעציבות על מה שהקוזקים הרוסים עשו ליהודים במקומות שונים, בסטאשוב, בחמלניק, בראדום, בקראשניק ועוד אחרות, כשהקוזקים צמאי־דם יהודים הוציאו מבתי־הכנסיות באמצע התפילה יהודים כשהטליתות על ראשיהם ותלום באמצע השוק באשמת ריגול. ובערים רבות שדדו רכוש יהודי וקרו פגיעות ביהודים. על שמי היהדות בפולין ובגליציה התלקטו עננים שחורים של עלילות מבהילות ורדיפות נוראות שנערכו מצד הפולנים הדמוקראטים־הלאומיים באטמוספירה ספוגה מתמול שנאת־מות ותגרה כלכלית קשה מאד. הם הוציאו לעז אצל הרוסים, כי כשנכנסים הגרמנים או האוסטרים לאחת הערים או העיירות מקבלים אותם היהודים בסבר פנים יפות, מספקים להם צרכיהם ומשיבים על כל שאלותיהם. לא ארכו הימים והעלילות נעשו יותר קשות: היהודים משמשים לאויב בתור מרגלים, באים אתו בקשר דברים ע"י טלפונים מוסתרים, מוסרים לו סודות כמוסים ע"י אותות־דלקות, ממציאים לו זהב בסכומים של מליונים, ועוד כאלה. על יסוד זה נוצרו ונתפשטו בתוך מחנה הצבא כל מיני אגדות משונות ודמיוניות, ואם בתחילה הפיצו הפולנים את דברי הדיבה בסתר ובחשאי — הסירו במהרה את המסוה מעל פניהם והתחילו מאשימים את היהודים בגלוי. ולא פעם חשבו יהודי וולברום, שאם ח"ו יסוגו האוסטרים ויחזרו הרוסים — מי יודע מה צפון להם. יהודי וולברום היו חיי מנוחה רגעית כשבלבם חששו מפני הבאות. והשמועות שבאו מפנים המדינה נעשו איומות יותר ויותר על מצב היהודים תחת שלטון רוסיה והכבידו על הלבבות.

למעלה מחדשיים החזיקו האוסטרים מעמד בעמדות שכבשו במחוזות הגבול בפולין הרוסית. עתוני וורשה לא נתקבלו, כי היא נשארה תחת שלטון הרוסים, ולעתוני אוסטריה הלועזים לא התיחסו באמון. והנה הגיעה שעת הנסיגה.

האוסטרים החלו לסגת בראשית נובמבר אחרי מפלתם ליד קראשניק, וכמו במשחק החלו לעזוב את שטחי כבושיהם מפני הרוסים. תחילה לא עוררה הנסיגה תשומת לב יתירה, כי נעשתה בשלבים קלים. אצל יהודי העיר גדל הצער מאד. ראשית כל פחדו מתהליך המעבר מרשות לרשות. ושנית — פחדו מממשלת זדון הרוסים הידועים לשמצה. וביום אחד, כשכל היהודים הלכו להתפלל מנחה ומעריב, שמעו המולה בלתי רגילה ברחוב. הנערים רצו מיד לראות מה קרה. לא ארך זמן רב וכל הנערים חזרו לבית־המדרש להוריהם בצעקות. כל ילד מספר לאביו מה מתרחש בשוק. פתאום שומעים מהומה גדולה ורעש אדיר. גמרו להתפלל במהירות. הנערים קוראים להוריהם לשוב הביתה. הצבא האוסטרי נמצא בנסיגתו. החיילים חוזרים כשהם קרועים ובלויים, ועל פניהם סימני דכאון ויאוש. הקצינים דרשו מהיהודים שחנויותיהם תהיינה פתוחות בשבת. וכן עשו. כל החנויות נשארו פתוחות והחיילים הנסוגים יכלו להצטייד במאכל ומשקה ועוד. אך הנה הפכה נסיגת האוסטרים למנוסה. פחד נפל על כל היהודים. מיד נתאספו שכנים וכל אחד שפך את מר לבו: מה נעשה כעת? האוסטרים נסוגים, ומי יודע מה עלול לקרות שוב אצלנו! הלב הלם אצל כל אחד, ושום איש אינו רוצה להוציא מלה רעה מפיו, בעוד שכל אחד נאנח ומיצר. כל הלילה שומעים צעקות הקצינים לחייליהם ללכת יותר מהר. נשמעות דפיקות הגלגלים המנענעים וסוחבים את התותחים הכבדים. הסוסים נוחרים, כשמריצים אותם בלי הרף. למחר נראתה כל העיר כחזית מלחמה. כל הרחובות מלאו חיילים. באמצע השוק עמד מטבח גדול וחילק אוכל לחיילים. אנשי־צבא שוכנים על האבנים באמצע הרחוב ועל המדרכות כשהם עייפים ויגעים. הרובים מועמדים בשלושה כאילו היו חיים. וכך עברו שלשה ימים ושלשה לילות. במשך הלילה האחרון עזב חיל המאסף של האוסטרים הנשארים את העיר. הדי יריות נשמעו מרחוק, וכל מבין ידע שהאוסטרים ניגפו בשדה המערכה, והם נמצאים במצב של נסיגה קדחתנית. אחרי שנעלמו האוסטרים הרחק מן העיר, לא חשב איש שכבר נושעו. אדרבה, כל אחד הבין, שכאשר יבואו עכשיו הרוסים לעיר אחרי גרשם מפניהם את האוסטרים יחפשו תואנה לפגוע איך שהוא ביהודים. האחרונים תלו בטחונם בה', וכה נחמו עצמם במרתפים, שבהם ישבו אנשים ונשים למאות בחפשם בהם מפלט לנפשם.

ג. וולברום — שדה־קרב

נסיגת האוסטרים שנמשכה ימים ולילות השרתה מצב־רוח קשה על יהודי העיר. ביום האחרון הרסו האוסטרים את גשרי הרכבת והכבישים והסירו את חוטי הטלגרף. מרחוק הדהד באזניהם רעם התותחים, שהשמיעו את קול רעמם הנורא וזעזעו את זגוגיות החלונות. והנה כבר עמדו הרוסים לא רחוק מוולברום הלוך והתקרב לעיר, כשחליפת יריות מתנהלת בין חיילי המשמרות משני הצדדים. היהודים החלו להתכונן לקראת העלול להתרחש במרץ רב. המטלטלים וכל דבר־ערך הועברו למחסנים ומרתפים בטוחים ולבורות שרבים חפרו ליד בתיהם.

והעיר וולברום נבוכה. היא נתרוקנה מגייסות האוסטרים שנסוגו עד ראבשטין הסמוכה, ושם הכינו להם נקודות בצורות. סביבת ראבשטין היתה מצוינה למסתר מכדורי תותחים ולהתקפת נגד. הרוסים הגיעו עד לכפר לובזוב וכפרים אחרים שליד העיר. וולברום עצמה נשארה מקודם שטח־הפקר בין שני הצדדים הלוחמים. מעבר ראבשטין המטירו האוסטרים כדורי מות על סביבת העיר ועל הצבא הרוסי. הרוסים, שנמצאו עד אז במצב של תוקפים מאז התחלת נסיגת האוסטרים, המשיכו בהתקפתם הנמרצת. והנה נשמע קול רעם חזק, ואחריו השני והשלישי... תמהים ונבהלים כאחד הביטו לכל עבר, ובפיהם שאלה שלא־יצאה מן השפה ולחוץ: מה זאת נהייתה? מאיזה צד ורוח נשמעים קולות הרעמים? בין שני המחנות עפו והתפוצצו פגזים ורסיסים בקולות ושריקות שונים, והכל בליווי או בחיפוי קולות דקים של רובים ומכונות־יריה. הכל יחד היווה נגינת־שדים בחתונת אשמדאי עם לילית... כל רגע עלה בחיי אנשים, האוכלוסיה התחבאה במרתפים. גברים אמיצים העבירו משפחות נשים וילדים למקומות יותר בטוחים. לעבר הכפר דלוז'ץ התפוצצו כדורים באויר. פגזי תותחים עפו ונזרקו לכל רוח. מרגע לרגע נתגברה היריה. עין בעין ראו, כי נכון יום חושך אם יתקרבו הלוחמים לעיר. בין כה וכה והיריות חזקו עד שהאדמה רעדה ממש תחת כפות הרגלים. בינתים אף אחד מיהודי העיר לא ידע שכל העיר מוקפת קוזקים רוסיים, ועל ידה מוצבים תותחים רוסיים, שענו בקול רעש גדול לתותחי האוסטרים. פתאום שמעו הד רעש גדול ואיום שמרוב פחד נתבלבלו האנשים. אמהות בכו וקראו לילדיהן. ילדים בכו ונלחצו להוריהם. אחים ואחיות יותר גדולים סחבו את היותר צעירים בידיהם למרתפים.

במשך התקפת הרוסים הם עברו מהכפרים לעיר עצמה. בוולברום התישבו הקציינים והמפקדים הרוסים בבתים שונים, וגם בבית קמינסקי הפולני אשר בשוק. המטה הראשי היה מרוכז בשני בתים: בבית קמינסקי ובבית הוכרמן. באחרון נמצאה כעין מנהרה מתחת לבית. בעיר הונהג משטר צבאי חמור. כל תושב הרגיש על עצמו פיקוח חמור ועיקוב על כל צעד ושעל. אך היהודים לא העיזו להוציא ראש ולהניד עפעף, ועם בואם של החיילים הרוסים פסקו להתראות בחוץ, כי כל יהודי שפגשו היה צפוי למכות ומהלומות. היהודים נמוגו ממש מפחד הקוזקים שרכבו ברחובות הנה והנה בחרבותיהם השלופות. השערות סמרו בכל פעם כשהקוזקים התקרבו למקום או לבית שבו עמדו או הסתתרו.

האוסטרים והגרמנים יחד פתחו בהתקפה נועזת על הרוסים, אחרי שהגיעו בנסיגתם לחגורת מצודות שהספיקו להכין להם בקו צ'נסטוחוב־אולקוש, והסתערותם גברה משעה לשעה. מאות תותחים פערו לועם בפעם אחת. הפגזים והכדורים שרקו, עפו והתפוצצו מעל לראשים בקול המית יבבה איומה מאד. המית הפגזים ושריקתם היתה איומה לאין שיעור. הרעמים באו תכופים וחזקים עד שכותלי הבתים רעדו ומטו לנפול. צלצול השמשות השבורות שאחר כל נפץ ונפץ הביא לידי בכיות וצעקות נשים וילדים. כל יצורי הגו התחלחלו מאימת המות שארב בכל רגע לטרף. בקרב בין שני הצדדים נפלו כדורי תותחים בעיר. נשים וילדים עזבו את העיר ושמו פניהם למיחוב, סלומניק, ז'רנובצה, קשוינז וגם לכפרים. ואילו הגברים המבוגרים נשארו חבויים במרתפים ושמרו על רכושם.

כדורים נפלו לשוק ולבתים. בעיקר סבל מפגיעותיהם המנזר הפולני. מכדורי התותחים נתהוו חורים גדולים בכיכר השוק וגם ברחובות.

לעיר הגיע עם התפתחות הקרב לשיאו המפקד הראשי על כל צבאות רוסיה — ניקולאי ניקולייביץ, דודו של הצאר, לפקוח על שדה הקרב ומהלכו. צעירי היהודים אז הנמצאים כעת בישראל עודם זוכרים את דמותו, גבוה ותמיר. הוא נכנס למטה הצבאי שבבית קמינסקי וקיבל דו"חים מפי המפקדים השונים. אחר כך נכנס לבית הוברמן. לא ידוע אם לפי חכמת האסטרטגיה הרוסית דרוש היה להרים מיד לכניסתו לבנין מעין נס שהכריז על בואו ושימש סימן משיכה לכדורי האוסטרים, ומיד כוננן התותחים האוסטרים את יריותיהם אליו. ניתנה פקודה שלא להסתובב בחצר. ניקולאי ירד למרתף בלוית קציני לויתו. כדורי תותחים החלו לפגוע בבית, הרסו את הגג ואת התנורים. וכן נפגעו גם בתים אחרים, ובהם מצאו כמה יהודים את המות האכזרי, שבדמי שנותיהם ירדו שאולה. ואלה שמות הקרבנות שהביאו יהודי העיר על מזבח התופת האכזרי:

א) איטשה־מאיר בן חיים שמחה פולטוראק, בן 16, נהרג בחצר ביתי ביום ראשון של חנוכה תרע"ח, קיבל חנוך מסורתי. וכן נפגעה משפחה שלימה מכדור שנפל לתוך ביתה. נהרגו:

ב) ראש המשפחה אלטר שלום בורנשטין, חנווני, בגיל למעלה מששים, גר בבית בארטשיק ליד מכבי־אש עירוני. הוא נהרג בביתו בשכבו במיטתו.

ג) בתו הניה, בת 35, ישבה בבית אביה.

ד) נכדו הילד אברהמ'לה, בן בתו רחלה, שנפצע ומת מפצעיו.

ה) מחוקק מצבות זקן.

נפצעו: אשת אלטר שלום בורנשטין, ובתם מלכה'לה.

בהשתדלות הרופא הראשי בבית החולים נתקבל רשיון מהרשות הרוסית להביא לקבורה את ההרוגים. משה נרציס, גבאי הח"ק זה שנים רבות, מזקני העיר ונכבדיה, שהיה רגיל בקבורת מתים, לא יכול היה להתאפק ובכה בדמעות שליש על מותם הטראגי של האנשים האלה. ההרוגים נקברו בבית־העלמין הישן שהיה נעול מזמן לפני מתים חדשים, כי בית־העלמין החדש נמצא בתוך חפירות החזית. בדומיה חרישית ובתוגה עמוקה חזרו המלווים מבית־הקברות.

את שלשת הפצועים הכניסו מקודם לבית אהליך. רע היה מצבם, כי לא היה שום דבר במה להשיב את נפשם ולהקל מהם, במעט את עצמת מכאוביהם, ואף מעט מים לא יכלו להביא להם להרטיב את שפתותיהם היבשות והצרובות. מיד אחרי הפגיעה בהם התנדבה חנה־סימה לובלינג עם קבוצת בנות לטפל במשפחה שנפגעה. בעיר נמצא אז הרופא העירוני הד"ר מורוזובסקי, אציל רוח ומדות תרומיות, מחסידיו של טולסטוי, שטיפל בחולים אחרי שהועברו לבית־החולים הזמני שנמצא בבנין המועצה. והוא הוציא מהם את שברורי הרסיסים. אחרי נסיגת הרוסים מהעיר ושיבת האוסטרים המשיך לטפל בהם הד"ר פייפר האוסטרי.

הקרב המשיך במהלכו והתנהל במרץ ובמרירות עקשנית מאד. זעקת הלוחמים היתה גדולה כל כך, עד שקשה היה להבחין מי הם המנצחים ומי המנוצחים. ראו גדודים נסים וגדודים רודפים, ובין רגע הפכו הרודפים לנרדפים

והנרדפים לרודפים. אנדרולומוסיה זו ארכה עד לפנות ערב. היום פנה לערוב. התותחים נשתתקו מעבודתם הבלתי פוסקת כל היום, מה שהרגיע קצת את השוכנים במרתפים. המצב היה איום ומחריד במשך כל היום ההוא. כל אחד עמד הכן לקראת המות האכזרי שחיכה לטרפו בכל פינה ומקום בעיר. ויש שגם הרעב החל להציק, והעוללים שלא בא אוכל לפיהם באופן מספיק — שאלו לחם ואין.

במשך ישיבת הרוסים בעיר הורע המצב החומרי של היהודים מיום ליום, ואין לשכוח שהרוסים נמצאו בעיר כחודש וחצי. האספקה מהכפרים היתה כרוכה בסכנת־נפשות. העוני והמחסור הורגש בכל בית. גלגל המסחר עמד לגמרי, לרגל המכשולים הרבים שנפגשו בדרכי היציאה מהעיר. כל מיני מכולת וצרכי אוכל אפסו. נוסף לזה אפס גם האמון למי שיהיה, וכל מי שלא היה לו סכום כסף במזומנים להחיות את נפשו ונפשות ביתו עליו היה ממש לגווע מרעב. כל רגש יושר, צדק וחמלה פג אז לדאבוננו הגדול מלב אחינו בני ישראל ה„רחמנים בני רחמנים".

גם בישיבה במרתפים התהוו בין היושבים צדדים בעד וכנגד היריבים במלחמה, הרוסים והגרמנים, וכרגיל נמצאו מצדדים בשבחם של שניהם. אוהדי הגרמנים טענו: סבלנו כה הרבה מהרוסים, שיגיעו כבר הגרמנים. הם יותר ליברלים ויותר אנשי תרבות. לעומת זה טענו אוהדי הרוסים: כבר תראו מי הם: רעים ושונאי אדם. הם יפריעו לפרנסות יהודים, וממסיהם קשה יהיה להתקיים. ומענין לספר, שמיד ביום הראשון לשוב הרוסים העירה קיבל אחד מאוהדיהם שבמרתף מכות רצח. מספר מאיר גוטליב, שנזכר בעת ישיבתו במרתף באלטר זילר (אברהם ולגרין) שבעת הרעשת האוסטרים את העיר בתותחיהם, אמר: צאו וראו מה כוחו של הזקן האוסטרי אפרים יוסל (פראנץ יוזף) לעומת ניקולייי. הכתר או הזהוב האוסטרי איננו סטאבילי ובבורסה הוא נמכר בפחות מהמחיר. ואילו הרובל של ניקולייי אף פעם לא ירד עדיין ל־99 קופיקות".

הנערים במרתפים היו מעונינים מאד לשמוע את הויכוחים שהיו מיד אחרי התפילה, ובפה פעור היו הנערים בולעים כל מלה. היה אחד שהגין על האסטרטגיה של איזה גינירל קוזקי. ולעומתו היה אחד מידידיו־מגיניו של הקיסר וילהלם, ולכן קראוהו בכינוי „וולוויל".

לפי ההודעות הרשמיות של המטה הראשי של המצביא העליון הרוסי נסוגו צבאות גרמניה ואוסטריה ב־2 לנובמבר מעמדותיהם הקדמיות הכבושות בפולין לעמדותיהם הבצורות בשטחי הערים ווילון־צ'נסטחוב־אולקוש־קראקוב (אולקוש וקראקוב לא נכבשו בידי הרוסים). הקרב נמשך איפוא מראשית לנובמבר עד למחצית דצמבר 1914. ב־5 לנובמבר — ציינה ההודעה הרשמית של הרוסים — נהל האויב בהשענו על הגליל המבוצר של צ'נסטחוב־קראקוב הסתערות אנרגית נגד צבאותינו, שנהדפה על כל החזית. ב־7: קרבות עקשניות על החזית מתפתחים באופן נורמלי. ב־17 לנובמבר: הרוסים לכדו את הרצועה צ'נסטחוב־אולקוש־קראקוב. ואילו ב־30 לאוקטובר הודיעו כי הם נמצאים במרחק 15 וויורסט מקראקוב. בגליל קראקוב מתחילים קרבות עקשניים. האוסטרים והגרמנים מכירים שהמשען האחרון של כוחותיהם בחזית זו היא קראקוב עם מצודותיה

הקדמיות. עמדת האויב צ'נסטחוב־קראקוב היא בצורה וחזקה. ב־20 לנובמבר הם מודיעים, כי במלחמת צ'נסטחוב־קראקוב ההכרעה היא בבירור על צד צבאו־תינו. פרטים יותר ברורים באים: על קו המערכה של צ'נסטחוב־קראקוב נמשך והולך הקרב בין צבאותינו והאוסטרים בעקשנות גדולה משני הצדדים. הרבה פעמים הגיע הענין לידי מלחמת כידונים. האוסטרים אוזרים שארית כוחותיהם למגר גבורת צבאות רוסיה ומנהלים הסתערויות נמרצות, המסתייעות באש ארטילריה חזקה מאד. ב־30 לנובמבר: בחזית צ'נסטחוב־קראקוב לא היו קרבות גדולים. 6 דצמבר: בחזית צ'נסטחוב־קראקוב הדפו צבאותינו במשך העת הזאת את כל הסתערויותיהם הפראיות של חיילות האוסטרים והגרמנים ודחפום לעמדות ההגנה שלהם. 14 לדצמבר: התכסיס בחזית קראקוב־צ'נסטחוב של מלחמות פוזיציוניות דורש קרבנות רבים ואינו נותן תקוה להגיע לנצחון במהרה. בחזית צ'נסטחוב־קראקוב שהאויב כבשה תיכף בשבוע הראשון של המלחמה הספיקו האוסטרים והגרמנים במשך 4 החדשים להתבצר בעוצמה רבה. 16 דצמבר: הובהר רפיון מרובה של האויב בין צ'נסטחוב וקראקוב. צבאות האויב שנמצאו פה עוברים ברכבת למעברות הרי הקרפטים". עד כאן לשון הודעות המטה הראשי של המצביא העליון הרוסי משדה הקרב, כפי שהובאו בגליונות „הצפירה" היומי שהמשיך להופיע בוורשה. השם וולברום לא נזכר אף פעם בהודעות, למרות שעיר זו נמצאה במטחוי חזית האש ועליה כוננו רוב רימוני התותחים האוסטרים. במקום זה הוכללה וולברום בשם הכולל אולקוש. לעומת זה הודיעו הגרמנים והאוסטרים את כל שמות הערים והעיירות שכבשו, והשם וולברום נזכר לעתים תכופות בתקופת הקרב שעל־ידה. בעתון „הצפירה" באו גם רשימות על ערי־השדה וסבל יהודיהן בימי המלחמה. בהן הוזכר, כי בפלך קילצה סבלו התושבים בעיקר במחוזות וולשצובה ואולקוש, ורבים מהאוכ־לוסיה היהודית השקטה מוולברום נמלטה לקשוינו.

התותחים פסקו לירות ולרעום, אך כלי־המשחית הקטנים המשיכו לפלח את האויר. הלילה פרש כנפיו על פני תבל. נדמו התותחים. בליל זועות זה לא שכב איש לישון. כל אחד חשב על החדשות המתחוללות לבוא עם תוצאות הקרב המשתולל בוולברום זה כחודש וחצי, בלי לדעת דבר ברור, מי יעלה ומי ירד, מי ינצח ומי יכשל. עם השתקת התותחים הרגיש כאילו כל אחד שהוסר מעליו נטל כבד שהיה מעיק עליו עד למחנק. ברם הרוסים החליטו לסגת. הם לא עמדו במבחן התקפתם האיומה נגד צבאות האוסטרים והגרמנים שנמשכה שבועות, וכל חיילות המילואים שהזרימו חיש למלאות את החלל הריק לא עצרו כוח להחזיק מעמד, והרוסים החליטו לסגת כל עוד נפשם בהם. הודות לנסיגה נחפזה זו לא הספיקו רבים מיהודי וולברום לבצע את החלטתם להמלט מהעיר אחרי הפגיעה של רימוני התותחים שעלו ליהודים בקרבנות אנשים. לא קלה היתה הבריחה מהעיר, על אף ההתכוננות, ולכן רבים מהם נשארו בחכותם עד עת מצוא. וברגע האחרון החלו הרוסים להסוג. הרוסים נסוגו מהעיר בליל חנוכה השלישי. עם נסיגת הרוסים נראו חיילים אחרונים שלא חפצו כבר ללכת, ואף לא יכלו ללכת. הם לא רצו כבר להשתתף במלחמה. הם רצו להכנע. אך הקציניים היו מכים בהם ומאלצים אותם ללכת הלאה, קדימה... השמים מעוננים. מורגש

כאילו השמים יבכו מיד. הם אינם יכולים לראות עולם עם אנשים הולכים וכלים... היריות טרם פסקו לגמרי. בוולברום לא חדלו החלונות לרעוד. הרוסים היו עסוקים מאד במנוסתם ולא היה להם פנאי להרע ליהודים כשם שעשו במקומות אחרים. הרוסים ניפצו את פסי הרכבת לפני נסיגתם. עם נסיגת הרוסים פרצו העירה מיד אחריהם הגרמנים והאוסטרים. הגרמנים נחפזו לרדוף אחרי הרוסים ובמקומם באו שוב האוסטרים שנשארו בעיר עד סוף המלחמה. ומאז נרדפו הרוסים בלי הרף בידי אויביהם, והם ברחו מכל פולין עד הרחק לקיוב. כל היהודים אמרו שהרוסים מקבלים עונש מן השמים על הצרות שעשו ליהודים. מנוסת הרוסים מכל פולין הביאה הצלה ורווחה לכלל יהודי פולין, שנחלצו מיד אויב רשע.

כעשרה חיילים יהודים מהצבא הרוסי הסתתרו בבית־הכנסת בבחרם ליפול בשבי האוסטרים. היהודים עזרו להם ללבוש בגדי אזרחים ולמצוא אחיזה בחיי העיר. עוד מקרה עגום אחד קרה עם פרנס העיר חיים קורנפלד, שאחרי שנמלט מן העיר לפני כמה שבועות, נכסף לשוב אליה ולפקוד את נוהו. הוא נסע בעגלה בכוון לוולברום. והנה עבר לידו קוזק רוסי ובמקרה נשתרבבה רגלו באורח קל בעגלה. הקוזק הוציא את חמתו הפראית על חיים, הכהו באכזריות ללא הרף עד שפך דם, ואחרי שנפל לארץ בלי רוח חיים עזבהו לאנחות. חיים היה פצוע קשה, וכתוצאה מפציעיו הוא מת אחר כך. קורנפלד זה חיתן פעם שני יתומים על בית־העלמין בוולברום כסגולה להגן על העיר נגד מחלות ופורעניות וגזירות קשות.

הידיעה על נסיגת הרוסים נתקבלה על ידי היהודים ששכנו במרתפים בשמחה רבה. בבוקר התפללו במנין ואמרו הלל של חנוכה בהתלהבות ובחגיגיות במדה כזו שלא שמעו מימיהם. הפדות מידי הרוסים והיציאה „מעבדות לחירות" התאימה במקצת לימי הזכרון של נצחון החשמונאים בימי חנוכה. היהודים הרגישו שעתה נכונו להם חיים יותר טובים, חופשים מעול מעוול וחומס, ורק בגלל היותם „בן הגזע העתיק".

הגרמנים והאוסטרים חזרו לוולברום, והתישבו בכל בניני השוק. בין החיילים והקצינים, וביחוד בין האחרונים, היו הרבה יהודים. הגרמנים בחרו להם את הככר שלפני המנזר הפולני למקום בישול לחיילים ושם העמידו את הדוודים הרבים תוך זלזול במנזר ומאמיניו. הצבא היה רודף אחרי צבא הרוסים הנסוג ולא נתן לו מנוח. וולברום שימשה רק מקום למנוחה רגעית ולשאיבת כוחות חדשים. בוולברום עצמה ישבו אנשי מילואים (לנדוור) מהגילים הקשישים ביותר, ואף הם היו מתחלפים מפעם לפעם.

הסרג'נט היהודי ניימן, סמל אוסטרי ממוצא הונגרי, ששכן בוולברום, היה אוהב להתפאר בפני מכיריו: רוצה אתה לראות דם רוסי? והוציא את חרבו מנרתיקו והראה טיפות דם מיובשות על חודו של חרבו.

היהודים נשמו לרווחה, יצאו מהמרתפים לביתם, ומן הבתים הביטו לשוק ולרחובות. האוסטרים היו מטפלים בפצועים אזרחיים ומגישים להם עזרה ראשונה. החיילים האוסטרים, אחרי שעברו את העיר פעמים אחדות מקצה לקצה התחילו לדפוק בתריסי ודלתות הבתים והחנויות בדרישה שהחנויות תיפתחנה תיכף. ואת מי שפגשו רץ בבהלה הרגיעו שלא לפחד מפניהם ושלא יאונה לאיש

כל רעה. לאט לאט החלו האנשים לצאת מבתיהם. נפתחו החנויות. החיילים קנו להם צרכי אוכל וממתקים שונים. לא ארכו שעות ומעברים שונים התחילו לחזור מחנות אנשים, נשים וילדים שהתכוננו לשוב העירה. הפתגם העממי אומר: „טוב בכל מקום, אך טוב ביותר בבית". וביחוד אחרי שנסוגו הרוסים המחבלים שנתגלו בצורת מזיקים ופגעין רעין ושדים משחת.

האוסטרים חזרו לוולברום, והרגישו עצמם יותר בטוחים מקודם. הם כאילו קנו שביתה בעיר, אחרי שהיתה להם כבר „חזקה" עליה. היהודים החלו להרגע. לא היה עוד כל פחד, והחיים החלו להסתדר באורח נורמלי. בית־המדרש ששמם בימי הקרב הקשים נעשה שוב מרכז לתורה ולתפילה, ונוסף לכך לשאלת־שלום ולשיחות על מה שעבר עליהם. האוסטרים והגרמנים התיחסו לאוכלוסיה בלי חכמות ורגשים. אך ליהודים התיחסו בידידות, שהחלו להרגיש חופש ודרור, הקלה פורתא ולמעלה מזה לעומת הרוסים. גם הנוצרים החלו להרגיש עצמם יותר חפשיים. היחס לטובה מצד האוסטרים השפיע רב טובה גם על יחס הנוצרים הפולנים שהחלו לכבד יותר את היהודים. הרשות הוציאה תקנות על סידורים סאניטריים, סדרו מרחצאות, זריקות נגד מחלת אבעבועות וסדורים היגייניים אחרים. האוכלוסיה הסתגלה לכל ה„חומרות" הללו. רבים מהחיילים והקצינים היהודים האוסטריים הלכו לבית־הכנסת בשבת ובחג. האוסטרים הקפידו על נקיון העיר לעומת חוסר הנקיון בימי הרוסים. ראשית מעשיהם של האוסטרים היתה לנקות את הרחובות מהלכלוך הרב שנצטבר בימי הקרב, להנהיג סדרים היגייניים בעיר, פקחו על נקיון הרחובות וחצרות הבתים. את הנשים והנערות הכריחו לטאטא ולכבד את רצפת הרחוב, כל אחת לפני ביתן וגם את ככר השוק. התרעמו הנשים והביטו על הגברים בקנאה כבושה, שהגברים בטלים מעבודה. אבל מיד סרה תלונתן. האוסטרים מצאו גם לגברים עבודה אחרת...

כעבור ימים אחדים שכחו כמעט היהודים את אשר עבר עליהם, והחיים התחילו ללכת במהלכם התדיר. כל אחד שב לעבודתו, החייט למחטו, הסנדלר למרצעו והחנוני לחנותו, ומלבד הפסקת הדואר מעבר החזית לרוסיה ולשאר חלקי פולין הרוסית לא ניכר היה כל שינוי אצלם. נקרעו בבת אחת מהעולם הגדול ששמו „רוסיה" וחדלו להתענין בו. ורק מועטים היו שהתעניינו במצב הרגע ותאבים היו לדעת מהנשמע בעולם החדשות על מהלך המלחמה. האומנים ראו טוב בעמלם ובמסחרם, וגם החנוונים הקטנים מצאו פרנסתם בהרחבה במשלוח ידיהם. ימות השוק שחלו בכל יום חמישי בשבוע בעיר יחד עם ימי השוק שחלו בעיירות הסמוכות הביאו טובה רבה לאנשי העיר והשפיעו הרבה על התפתחותה המסחרית. במסחר באה תחיה. יהודים קבלו הזמנות מהצבא והמסחר התנהל בטוב. ניתנו רשיונות מעבר לאוסטריה ומחוץ לעיר ללא קשיים. וכל הזמן עד סוף המלחמה המשיכו היהודים להתפרנס במדה מסוימה מהצבא. אכן אין טוב בלי רע. גם בימי האוסטרים התחילה פרשת צרות חדשה. האוסטרים החלו להחרים אצל האכרים תבואות, תפוחי־אדמה, בהמות, סוסים, ואצל האוכלוסיה העירונית, ביחוד היהודית, עורות וכל מה שהיה דרוש לצבא, וביחוד עור. והרי וולברום היתה אחד המרכזים לעיבוד עורות במדינה.

צורת החיים הפנימיים בוולברום שונתה לגמרי בחדשים הראשונים אחרי הכרזת המלחמה. בוולברום חדלו לגמרי החיים הצבוריים עד ששקטו כל התגרות ונדמו כל הרוחות הסוערות וכל נחשול לא הזיז עוד את הירוקה שעל פני הבצה. מצד אחד הורע מאד המצב הכלכלי — ומצד שני היו המוחות החריפים טרודים בתכסיסי המלחמה. והלבבות הנרגזים זבו דם על האסונות הגדולים שהגיעו גם אל עריהם, ודעתם לא היתה פנויה עוד לעניני הצבור הפעוט שלהם וכמו דממת מות שררה בכל. עם שוב האוסטרים בשניה החלו להתפתח החיים הרוחניים בוולברום. הניצוצות להשכלה וקידמה שנשארו קפואים מאז דיכוי המהפכה ההמונית בידי רוסיה בשנת 1905 נתחממו שוב עם כיבוש העיר בידי האוסטרים. עוד זכורים היו המשכילים הראשונים בוולברום יעקל הוכרמן, מרדכי יוסל בן ר' שלמה'לה המלמד, וגליבטר אחי אנשל המלמד. ורבים זכרו כשיענקל חזר פעם מרוסיה כסוחר קמח עם צוארון כשהוא מצוחצח למשעי, ועל ראשו צילינדר שגרם לאתגר מצד מגדל מייטליס, שזרקו מעל ראשו...

ראשית העבודה הציונית היתה בשנת תרע"ה בבית־המדרש. החלו להגיע עתונים. נתחדשו קשרים עם תרבות המערב, וההתעוררות הכללית של הנוער והאינטליגנציה ברוסיה ובפולין כולה שהשפיעה גם על הנוער היהודי לא פסחה גם על הנוער היהודי בוולברום. וכשרק הורגשה אוירת החופש קמו אחדים מהנוער והחלו לארגן קריאה בספרות עברית חילונית, כמו בספרי אברהם מאפו, פרץ סמולנסקין, א"ש פרידברג, שירי יל"ג, מנדלי מו"ס, שלום אש, יעקב דינזון, שלום־עליכם, „לאן" למ"ז פייארברג. כולם היו קוראים בחשאי, בלי שאחד ידע מהשני. המשיכו ללמוד גמרא. ההשכלה החלה לחדור לעיר. הניצנים הראשונים של אור ההשכלה נתגלו בעובדיה גוטליב ואברהמ'טשה שטארק (שניהם בישראל). בשנת 1916 נערכה אזכרה ראשונה לד"ר הרצל בעיר. בשנת 1917 נוסד תמחוי זול בידי ההסתדרות הציונית, אחרי שהחלו להגיע פליטים יהודים מנפות הספר.

„השומר" החל לצאת מחתוליו בהנהגת מרדכי (מוטל) פוטאש (נרקיס) ומנשה פרנקל ולצאת החוצה בתהלוכות. ערי זגלמביה שימשו קני־הדרכה לנוער שבוולברום. רודזין, סטודנט צעיר מבנדין, אסף קבוצת צעירים בהנהגת מאיר גוטליב, צויגנבוים, לובלינג ואחרים ולמדו התעמלות של הליכה בשורה. הרשל ווכטר ואבין קרסנר החלו בארגון „השומר" מבני־נוער. אחר החלו לבוא גם קשישים. כינוסם הראשון והרשמי התקיים בכפר בז'וזובקה. וכה החל התבשיל הארגוני של הנוער והמפלגות. וגלגולים שונים עברו על „השומר" שנוסד, וממנו יצאו מנהיגי המפלגות בעיר. מאיר גוטליב יסד לו את „פרחי ציון" ועמד בראשו עד שעלה לארץ בתרפ"ד והעלה אתו את חותמת הארגון. בעיר החלו זמנים עליזים: אספות, טיולים, וגם קטטות.

הנוער בוולברום היה צמא להשכלה ולהסברה לאומית והיה קורא כל מה שאפשר היה להשיג בעיר. אחדים מהנוער קמו ויסדו ספריה, אחרי שקבלו רשיון לכך, ומיד החלו לאסוף ספרים ואף להביא כאלה מן החוץ. הספריה היתה זמן רב היחידה בעיר והיתה משותפת לכל הנוער בלי הבדל מפלגה והשקפה. גם כל הפעולות התרבותיות, כגון הקראות בשבתות, נשפים ביומי דפגרי, הבאת מרצים מערי המרכז וכו' התרכזו סביב הספריה היחידה הזאת. אך „שלום

הבית" כבר לא היה שלם. עוד בתקופת הכיבוש האוסטרי כבר פעלו כל המפלגות באופן ליגלי וניהלו פעולות מפלגתיות אינטנסיביות. גם כל הפעולות התרבותיות שנעשו מקודם במסגרת הספריה ובשמה נעשו עכשיו ע"י כל מפלגה לחוד. וכן התקיימו „חוגים דרמטיים" שונים שהשתדלו להכניס בצורה נאה ותרבותית בחיים האפלים והעגומים של יהודי וולברום קצת בידור וקורט של אורה ושמחה. בני־הנוער הלכו ברחובות העיר בקצב צבאי ושרו שירים עבריים יפים. סדרו הרצאות והקראות. בין המרצים עסקן פועלי־ציון שמעון לובלסקי מניבקה־סוסנוביץ ואחרים.

ופתאום נתקבלה הידיעה שאנגליה הבטיחה ליהודים לתת להם את ארץ־ישראל. הידיעה, שהיתה מעורפלת מאד, ללא פרטים נוספים, גרמה לשמחה גדולה במעוני היהודים. ורבים התכוננו לעלות לארץ. ומיד נתקבלה ידיעה שניה, שברוסיה פרצה מהפכה. ידיעות מזעזעות כאלה בזמן קצר, ואחת תרדוף שניה. קשה היה לתפוש ולהבין מה מתרחש בעולם. הידיעות היו דלות מאד. העתונים הופיעו בחסות הצנזורה. אבל מפעם לפעם נתקבלו אי אלה ידיעות מן העולם הגדול, וגם לוולברום הגיעו.

והנה נתקבלו ידיעות שמזל ההצלחה פנה עורף לגרמנים ולאוסטרים והם מתחילים לברוח מפולין בבהלה, והפולנים חומסים מהם את הנשק וכל מה שאפשר לקחת מהם, כמו מכוניות, סוסים, עגלות, צרכי אוכל, בגדים וכו', ומגרשים בבוז את חיילות גרמניה ואוסטריה מפולין, ומרבים מהם פשטו אפילו את המכנסים. וכן הגיעה השמועה שהפולנים מנהלים מלחמה עם האוקראינים והבולשבים, וביחוד החלו לפגוע ביהודים. זורקים יהודים מרכבות דוהרות ורבים נהרגים. והנה ידיעה שהפולנים ערכו פרעות קשות ביהודי לבוב ורבים נהרגו. והנה בעיר קילץ היו פרעות עם הרוגים ופצועים רבים. הידיעות הללו השפיעו לרעה על מצב־רוח הנוער היהודי. העליה לארץ־ישראל רמזה מרחוק ועודדה את הרוחות.

מ. ש. גשורי

בצל קורת פולין העצמאית החדשה

א) חופש ועצמאות ברקע של תוהו ובוהו

בנובמבר 1918 קרו מאורעות כבירים בעולם והתחוללו מהפכות כאלו שקצר היה כוח הדמיון לתארם קודם. ביום 11 לנובמבר נחתמה האמנה על השלום הזמני בין צבאות בנות הברית וצבא גרמניה, וכה בא הקץ למלחמת העולם הנוראה שארכה ארבע שנים, שלשה חדשים וי"א יום.

המאורעות הללו בגרמניה השפיעו כמובן גם על פולין. הבריגדיר פילסודס־קי ששב משביו במצודת מגדבורג בגרמניה, וקיבל לידו מיד את השלטון הראשי

על צבא פולין, מנה את דאשינסקי לראש הממשלה ומלא את ידו לכונן ממשלה זמנית של הרפובליקה הפולנית עד האסף בית־הנבחרים בקרוב.

יוזף פילסודסקי יסד כידוע בגליציה את „הלגיון הפולני" בתקופת המלחמה העולמית הראשונה ונלחם יד ביד עם גייסות האוסטרים נגד צבאות הצאר הרוסי בפולין הקונגרסית. אחרי כיבוש פולין בידי חיילות הגרמנים והאוסטרים היה פילסודסקי מבקר כמה פעמים גם בוולברום. בשנת 1916 חינך בית־קברות של חיילות הלגיון הפולני במרחק קילומטרים אחדים מוולברום, ופילסודסקי הגיע בתור קצין פולני להשתתף עם הרבה קצינים חבריו בחנוכת בית־הקברות בנאומים.

עם הקמת פולין העצמאית נצטרפו ללגיון הפולני שני חיילים יהודים מוולברום, והם: אהרן סרני ושמואל טוביה גלעצער.

מיום י"א בנובמבר 1918 התחיל הצבא הפולני לפרק את הנשק מצבאות גרמניה ואוסטריה שבפולין.

ובאותו שבוע בוטלה האוקופציה האוסטרית גם בוולברום, וכל השלטון בעיר ובסביבה עבר לידם של הפולנים. ההעברה משלטון לשלטון עברה בשלום ללא כל תגרות בין האוסטרים והפולנים. אולם יהודי העיר וולברום חיו באווירת פחד מפני הבאות. אמנם הכרוזים של פילסודסקי שהודבקו בחוצות העיר וקראו לסדרים ולשקט השפיעו הרבה להרגיע את הרוחות. אולם האווירה של האוכלוסיה הנוצרית־פולנית לגבי היהודים היתה עוינת. היהודים נזהרו שלא להופיע בחוצות ולא לשמש תואנה לצעיריו ולאכרי הכפרים להתגרות בהם.

האוירה השטנית נגד היהודים בוולברום ינקה את יניקתה מאותו מקור ממנו ינקה האוירה הזאת בכל פולין. כשהגיעה שעת שחרורה של פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה התחוללו סערות לא מעט על השלטון במאבק הפנימי, עד שנתארגן הגוף הממלכתי החדש על יסודות דמוקרטיים. המלחמה העיקרית היתה בין פפ"ס — המפלגה הפולנית הסוציאליסטית — ומפלגת נ.ד.כ., הם ה„אנדקים", מפלגת הדמוקרטיה הלאומית. מצד אחד פילסודסקי שנתמך על ידי פפ"ס, ומצד שני הגנרל האלר שנשען על האנדקים ועל צבאו שבמחוז פוזן ושלזיה העליונה. כוח זה של האלר היה אנטישמי מובהק, ובגסותו לא נפל מגדודי הס"ס הנציים שלאחר כך. המינהל האזרחי היה במצב פרוע של התארגנות מחדש. המשטרה כמעט ולא היתה קיימת. כנופיות שרצו ברחבי המדינה. האזרחים בערים וכפרים התארגנו במשמר אזרחי על יסוד התנדבות. הישוב היהודי לא איבד עשתונותיו בשעת חרום זו, והוקמה „הגנה עצמית" יהודית בצורת משמר אזרחי־יהודי.

כאשר נכנס הגנרל האלר לפולין הקונגרסית, הרגישו היהודים את האגרוף הגס. כל יהודי שנסע ברכבת היה נתון בסכנה מתמדת להזרק מתוכה תוך כדי נסיעה. ביחוד נתחבב על קלגסי האלר המשחק בגזיזת הזקנים של היהודים, ומעשה בכל יום היה שיהודי שב לביתו קצוץ־פאה וגזוז־זקן. והמעשה נעשה בחרבות ובאכזריות עד זוב דם, עם חתיכות בשר־פנים. בכל אשר עברו קלגסי האלר הותירו אחריהם זעקת שבר ושוד. אך כל אימת שיהודים הקדימו וארגנו הגנה עצמית, לא היתה מלאכתם קלה, ולא פעם אף ספגו מכות.

ראשית חירותה של פולין היתה עקובה מדם יהודים, מרצח נפשות יהודים ובשוד רכושם, ובשטח הכיבוש האוסטרי בפולין כמעט הותרה הרצועה, והמעשים האלה היו נוראים הרבה יותר. במקומות רבים בפולין היו היהודים מוכים ולוקים, נפצעים ונהרגים. במקומות שונים היו שודדים את רכוש היהודים, מכים בהם והורגים אותם באכזריות נוראה, בלי לחמול על נשים, זקנים וטף, התעללו במתים, חללו את קדשי היהודים ללא מציל, ואותם הממונים לפקח על הסדרים ולהגן על חיי התושבים ורכושם נספחו להמוני הרוצחים והשודדים. ובאותה שעה, בשעה שחייהם של היהודים, כבודם ורכושם היו בפולין הפקר גמור, באו אל היהודים האלה שחייהם היו תלויים להם מנגד, ואמרו להם: הבו ממון! בואו לקומם את ממלכת פולין!...

ב) פרק גבורה של הנוער היהודי בוולברום

תחנת־הרכבת בוולברום היתה נתונה כל הזמן כנכס הטעון שמירה בשמירת חיילים אוסטרים. דרך תחנה זו היו עוברים הלוך ושוב יום־יום חיילות האוסטרים לכל שטחי כיבושיהם בפולין ומחוצה לה יחד עם ציוד צבאי ומזון. והנה באחד מימי נובמבר 1918 אירע מאורע חשוב ביותר. משהרגישו הפולנים בתבוסת האוסטרים, ומשהגיעו שמועות על פרוץ המהפכה — נגש ארגון הצבא הפולני במחתרת לשלח את האוסטרים משטח וולברום, וקודם כל לרשת את צידם. החיילים האוסטרים האמיצים לא שמו לב למתרחש מסביב, כשרוביהם מכודנים וצמודים שלשה־שלשה במרחק מה מעמדותיהם. והנה באו פלוגות־נוער פולני ותפסו את הרובים פתאום ללא כל התנגדות, ואת החיילים האוסטרים שלחו לאוסטריה. כי אכן פולין היתה לעובדה קיימת. הדבר נעשה כמו חלופי משמרות לפני בנין ממלכתי או עירוני: שולחים את האוסטרים הביתה ויחידת לגיונרים תופסת את מקומם ללא שפיכות דמים כמעט וללא קול. פרחחי הרחוב התרוצצו ברחובות וקרעו בששון ובשמחה מעל הכתפיות של הקצינים האוסטרים את אותותיהם, יותר ברוח ליצנות מאשר נצחנות. כך התחוללה ה„תפיסה" בוולברום. יחד עם זה נראו פני מסיתים רבים משוטטים בין האכרים והעירונים.

גם ליד בית־החרושת לגומי שליד תחנת־הרכבת עמד תמיד משמר חיילים אוסטרים שהשגיח על תהליך העבודה במפעל החיוני שיימשך, כי המפעל סיפק ציוד רב לצבא. גם לשם הגיעו הפולנים ופרקו מהם את הנשק ואת תפקידם, ובמקומם באו טירונים צעירים שרק נתגייסו לצבא הפולני החדש, שבאו ממחנות ה„סוקולים". אך ביניהם היו צמאי דם ושואפי נקם מאויב דמיוני, שהחלו לשלוט ביד חזקה על האוכלוסין היהודים. וגם כאן רצו כנראה לנסות את מזלם. אנשי ה„סוקולים", אחרי שביצעו את זממם ליד תחנת־הרכבת וליד בית־החרושת לגומי, הגיעו גם העירה וולברום, התנפלו על המשטרה המקומית וציוו על השוטרים להרים ידיהם, והם לקחו משם את כל הציוד: נשק ובגדים, כסף ומזון. קצין המחוז וקצין המשטרה נכנעו להם. את השוטרים שלחו ברכבת למרכז החיילים המפונים.

הידיעה על פרוק הנשק מאת האוסטרים בעיר והסביבה הכתה חיש הדים בכפרי הסביבה, וצעירי הכפרים התאספו במרכז הגיזס בוולברום כדי להתגייס לצבא הפולני ההולך ומוקם, והם הוזמנו לבדיקה רפואית. מספר הטירונים הללו הלך והתרבה מפעם לפעם, וביניהם נמצאו סוכני הדמוקרטיה הלאומית ששמו אותם ביהודים, אחרי שראו את האנטישמיות שהיא „עוברת לסוחר" ואפשר לעשות בה סחורה רצויה להם ולשאיפותיהם ה„לאומיות". הם באו מהכפרים נעולים מגפיים, מכנסים שחורים ומעילים, ובידיהם מקלות להכות, ותחת זרועותיהם נשאו שקים — לשדוד, ופרצופיהם מלאו מזימות רצח ושוד. ה„אויב הפנימי" היה צריך לשמש להם שפני־נסיון נגד המלחמה העתידה בבולשביקים של רוסיה.

בינתיים נתפשטו שמועות דמיוניות בין המוני האוכלוסין בכפרים שמסביב לוולברום, שיהודי העיר הפצים „לכבוש את פולין שלהם", והם נחלצו חיש לעזרה, כשהם מצוידים בקרדומות, בכשיל וכילפות, ופניהם בכוון העיר. צריחותיהם הפראיות נשמעו בדרכים המובילות העירה. היו אלה „ימי הדבש" של שחרור פולין ועצמאותה בנובמבר 1918, כשהפולנים ליוו את חגם זה בשנאה זואולוגית ליהודים. על קירות הבתים התנוססו כרוזים שקראו לפרעות ולחרם ביהודים. הטירונים שבאו להציע את שרותם לצבא הפולני החדש החזיקו בידיהם אלות ומקלות ולא עבר עליהם יום בלי שירביצו ביהודים ככל האפשר. הם היו מתאספים בבתי המרזח ושותים יי"ש לשכרה כדי לחמם את רגשות המולדת. וביום אחד החל הנוער הפולני לעורר מהומה בעיר בהרימם את מקלותיהם על ראשי היהודים שנקלעו לפניהם. והנה בא סוחר־סוסים יהודי, בשם יוחנן, גמרתן ואמיץ, נגש לאחד הטירונים הפולנים, תפסו בזרועו החזקות וחבטו לקרקע, והלה צנח מיד אין־אונים. קמה מהומה. ההמון המוסת התנפל על יוחנן ורצה לכלות בו חמתו. אך ההוא לא שעה להם והתחמק מהמקום בראותו עצמו בחזקת סכנה ומצא מפלט בבית בנו בככר השוק. ההמון רץ אחריו ודרש להסגירו לידיו. המשטרה הוציאה את יוחנן מהבית והעבירה אותו למשמר המשטרה ושם נשאר עד שנתפזר ההמון. שוטר אחד, ידיד ליהודים, ראה פורע אחד, בולק, רץ עם ההמון ומסיתם לפרוע ביהודים. השוטר ניגש מאחוריו ועשה בבגדיו סימן היכר בגיר, כי השעה לא היתה אז כשרה להוציאו מבין ההמון ולאסרו בעד הפרעת הסדר. אבל אחרי שההמון החל להתפזר ניגש השוטר לבולק הבריון, אסרו בנחושתיים והובילו לבית־הכלא, ושם ישב זמן רב.

הנוער היהודי בוולברום ראה בהתאסף הטירונים מכפר הסביבה העירה, כשהם ספוגים שנאה ליהודים תוך קריאת רעל ספרותי של דמובסקי וחבריו, והם מחפשים תואנה לפרוץ פרעות ביהודי העיר ולשדוד מרכושם. כל יהודי שעבר על פניהם עורר את חרונם עד שהיו מוכנים לקרעו כדג. הנוער היהודי בוולברום היה ער למתרחש, וביום אחד מצא לו פורקן בארגון שהשפעתו היתה גדולה והיא שזקפה את קומתו של היהודי בעיר. בין בני הנוער אפשר היה לראות את חיים גרוסמן, וולף וגציל קיווקוביטש ועוד בחורים אמיצים שיכולים לדבר עם אויב בשער, והם עקבו בעירנות אחרי ארחם ורבעם של הטירונים, וחיש נחלצו לקרב ולפעולה נגדם. בני הנוער היהודי התנפלו על הטירונים והוציאו מידיהם את

אלותיהם ומקלותיהם בהראותם להם את נחת זרועם ופזרום לכל רוח. היה זה הפעם הראשונה בעיר בפולין שהנוער היהודי עמד בפני הפורעים המשתוללים ולימדם להתיחס בדרך־ארץ ליהודים. אחרי המאורע הזה לא יכלו הפולנים המקומיים לעבור בשתיקה על „העלבון היהודי" שהעיזו לעמוד בתוקף ולהתגונן נגד השואפים ליהנות מן ההפקר, והם פנו בתלונה לבית־הדין נגד היהודים על שגירשו את הטירונים שבאו מהכפרים רק משום שבאו להתגייס לצבא הפולני. גם היהודים פנו לצירי הסיים היהודים, שפנו למשרד המלחמה בתלונה נגד הפולנים בוולברום.

אף בוולברום השתדלו חיילות האלר להבליט את „גבורתם" שעלתה ליהודים בקרבנות ושפיכות דמים. הם גזזו זקני יהודים שפגשו בדרכם, ובהם סופר סת"ם, מחסידי אלכסנדר, בהלכו בשבת בבוקר לבית־התפילה מביתו שברחוב לגוטה. וליד המעין תפסוהו החיילים וגזזו את זקנו. הוא חזר לביתו בלי זקן, ובמשך שבועות היה מקשר את מקום הזקן במטפחת עד שהזקן צמח לו מחדש.

היה זה יום שבת של פגיעות ביהודים, ולכן נקרא בפיהם בשם „השבת השחורה". יהודים פחדו לצאת באותו יום החוצה.

פורעי הגנרל האלר השתדלו לפגוע קשה ביהודים בהשתמשם גם בכלי־נשקם. הם הרגו ביריות את הנער בנד, בן 15—16, יחיד להוריו, בעמדו לפני שער ביתו ברחוב, שהיה מעל לבית שמואל בקר, ודמו הצעיר נשפך בידי חיות־טרף אלה.

ופעם אחת שכבו פורעים אלה בבור ליד הרכבת. וכשהאנשים שהגיעו ברכבת נסעו העירה לוולברום, ירו פורעים אלה לבושים במדי הצבא הפולני, אליהם ופצעו כמה אנשים. ביניהם נפצעה קשה ברגלה נערה יהודית מסטשימי־שיץ, שבאה לבקר אצל קרוביה והיא נשארה בעלת־מום לכל ימי חייה.

היהודים פנו בתלונה לצירי הסיים היהודי על פורעי הגנרל האלר, והם הגישו תלונה למשרד המלחמה על הפרעות הללו בוולברום.

בשבועון היהודי „דאָס יידישע פאָלק" (מ־30 לאוקטובר 1919) באה ידיעה, שמועדון צירי הסיים היהודים בוורשה קיבל ממשרד המלחמה תשובה על פנייתם בעניין הפרעות שהיו בוולברום בספטמבר. המשרד מודיע שכל המקרים שעליהם הודיעו ממשרד המועדון הם ענין לחקירת החוקר הצבאי, ועל סמך הצעדים שנעשו הטילה מפקדת הצבא את האחריות תוך הענשת ארבעה חיילים מגדודי הגנרל האלר וכן תשעה חיילים וקצין מגדוד היורים הפוזנאניים. כמו כן הורתה להושיב במאסר עד גמר התקופה עוד עשרה חיילים. ההחלטה האחרונה תבוצע אחרי שיתקבלו פרטים מרופאים מומחים על מהות הפצעים שנגרמו לפצועי פרעות אלה. בית־הדין הפולני ביטל את תביעת הפולנים בוולברום נגד היהודים אחרי התערבות צירי הסיים היהודים. מענין לציין, שאחרי המאורע הזה לא העיזו עוד הפולנים להתנפל על היהודים בעיר זו.

ג) בין תקוה לגאולה וחיי גולה

אחרי הסכם בריסק בין גרמניה ואוסטריה לרוסיה בשנת 1918 התעוררו בוולברום חיי הצבור, ובנוער נתעוררו געגועים מחודשים לפעילות. ביחוד עוררה הד ההצהרה שנתפרסמה ביום 17 לנובמבר 1917 בידי הבריטים בשם „הצהרת בלפור", וזוהי לשונה: „ממשלת הוד מלכותו מביטה בעין יפה על יסוד מקלט לאומי לעם ישראל בארץ־ישראל ובמיטב כוחותיה תתאמץ להקל להשגת המטרה הזאת". שני המאורעות: מתן ההצהרה הזאת, ונוסף לכך כיבוש ארץ־ישראל ע"י האנגלים, גרמו שתתחולל מהפכה רוחנית אצל האוכלוסיה היהודית בכלל, ואצל הנוער היהודי בפרט. כמו כן נתעוררה תסיסה לאומית עמוקה בין כל שכבות הנוער בפולין, וגם אצל הנוער היהודי בוולברום שהיה בעל הכרה לאומית. הנוער התחיל להשוב על מעשים של ממש. אם עד אז היה הרעיון הציוני חזון של עתיד, רעיון של חובבים אידיאליסטים, והנוער הסתפק בפעילות למען הקרנות, בשירת התקוה ובנאומים תעמולתיים גרידא — ולמעשה עסקו בזה המבוגרים — הועמד הנוער פתאום בפני תפקידים קונקרטיים, בפני עבודה מעשית ותפקידים מעשיים. לפתע נשמעו סיסמאות חדשות ונאומים חדשים. קריאה גדולה עברה בין הנוער להתכונן להגשמה עצמית, ועיקר המטרה היתה עליה ארצה. (נפוצו שמועות שונות, כגון שקצין יהודי־רוסי ושמו יוסף טרומפלדור מתכונן לעלות עם צבא יהודי גדול מרוסיה בין הרי ארמניה וארץ דרך אסיה הקטנה ולכבוש את ארץ העתיד.) אך המציאות המרה בפולין העצמאית החדשה שקמה עתה לתחיה גרסה אחרת.

עם תקומת פולין בסוף 1918 התנדב הנוער הפולני לצבא הפולני הצעיר מיסודו של הארגון החשאי. עם פתיחת הסיים המחוקק הראשון של פולין בוורשה ניתנו פקודות גיוס לצבא הפולני שהסתבך מיד במלחמה בבולשביקים. גיוס הגילים 1896, 1897, 1898, 1899, 1900 ו־1901 רוקנו את החברה היהודית. צעירים יהודים מוולברום גויסו אז למלחמה עם רוסיה, ורק מעטים השתמטו מהגיוס וברחו לארצות אחרות. עם פרוץ מלחמת פולין־רוסיה ב־1920 שותקו זמנית הפעולות הציוניות והחלוציות במקום, כי הצעירים קבלו במפתיע פקודות התגייסות לצבא הפולני. צעירי יהודי וולברום יצאו לחזית פולין־רוסיה, ובמשך המלחמה לא נעשתה שום פעולה ציונית. רק עם שחרורם בסוף המלחמה התחילו לארגן הכל מחדש. חבל שאין בידינו ידיעות על מספר הצעירים שגויסו מוולברום, כמה מהם נפצעו או נפלו בשבי, ומה קרה אתם בשדה המערכה.

במלחמה בין פולין ורוסיה היתה תחילה יד פולין על העליונה. הצבא הפולני כבש את רוב אדמת אוקראינה והלך הלוך והתקרב לים השחור, לקיים את דברי החזון הפולני על „מלכות מים לים" (מין הים הבלטי עד לים השחור). אולם לאחר כיבוש קיוב התעוררו הרוסים ואתם האוכלוסיה שעמדה קודם מן הצד ולא סייעה להם, ובכוחות משותפים החלו רודפים את הפולנים. ולא רק החזירום לגבולם, אלא גם כבשו כמעט את חלקה הגדול של פולין. ורק כשהגיעו לפרברי ורשה התעורר כאן כל העם ובחרוף נפש הדפו שוב את הרוסים מחוץ לתחומי פולין, ואולם „הנס על הוויסלה" — הנצחון הפולני על פלישת הבולשבים בשנת

1920 — כתב דף עגום ועקוב דם בתולדות ימי היהודים בפולין, אף כי היהודים גילו רגשות פטריוטיים לא מעט במלחמת פולין זו, ומלבד גיוס אלפי צעירים לצבא שמסרו נפשם על מלחמת החופש של פולין, הרי גם תרמו היהודים תרומות כסף גדולות למען פולין. ימים קשים הגיעו עם נסיגת צבא פולין. חסרו אמצעי מחיה הנחוצים ביותר. רעב ומחסור החלו להתארח בבתי האביונים. החיילים הפולנים הנסוגים, בעברם דרך ערים עם אוכלוסיה יהודית התנפלו על בתי יהודים, ואחרי הפרעות האיומות ביותר ביהודי לבוב ראתה עצמה היהדות בכל ארץ פולין נאלצה לצאת במחאה פומבית נמרצה כנגד מעשי השערוריה שנעשו ביהודי לבוב. ברם בזה לא נגמר ההרג. אחרי הרג לבוב בא ההרג ביהודי פינסק, וילנה, גרודנה ואחרים, ושעת הנצחון לאחרי מלחמה קשה וארוכה עם הבולשביזם נחתמה בדם יהודים נקיים. ובכל ארץ פולין לא נמצא אף איש שירים את קולו המצפוני, קול האמת והיושר, שיטפח על פני כל אותם שהסיתו את ההמונים ביהודים, שאמרו לבנות את אשרה של פולין וחירותה על עושק היהודים והשפל־תם. הדם הנקי והקדוש של אחינו ואחיותינו שנפלו חלל בלבוב, פינסק ובשאר מקומות פולין בעד כל עם היהודים צועק עד היום בקול גדול שלא פסק אלינו ואל כל העולם כולו. על קבר האנשים שנשרפו חיים, שנטבחו והומתו ביריה, הביעו יהודי פולין את מכאובם ואת כעסם כנגד אותם שבנכלי השוא אמרו לחפות על השערוריות האלה ולהצדיק אותן, ובשם הקרבנות הנקיים דרשו היהודים המוחים אמת ויושר, עונש לאשמים ופיצוי לנחמסים.

זה היה המצב לאמיתו בפולין שקמה לתחיה אחרי שנות שעבוד ודכוי לרוסיה הצארית. והעיר וולברום היהודית לא היתה יוצאת מהכלל. אף היא סבלה מסערת האנטישמיות שהדביקה כמגפת־רעל את כל פולין, עד שלבסוף אף היא נפלה ולא יספה לקום.

מאיר קיווקאוויטש

אין די מלחמה יארן

א) רוסישע קאָנטריבוציע אויף דאָס יידישע וואלבראָם

נאָך דריי חדשים אין קריג פון 1914. קיין שום צייטונג האָט קיינער נישט דערהאלטן, ווייל די רוסן האָבן זיך געהאט צוריקגעצויגן אין די ריכטונג פון איוואנגראד, און די עסטרייכער האָבן זיך אויף זייערע פאָזיציעס זייער שטארק געשלאָגן.

פלוצלינג, איין פארנאכט, ווען אלע יידן זענען געגאנגען דאוונען מנחה־מעריב, האָט מען דערהערט עפעס א אויסערגעווייגלעך גערויש אין גאס. עס

געדויערט נישט לאנג, און די קליינע חברה וואָס זענען געלאָפן זען וואָס קומט פאָר, קומען צוריק אין בית־המדרש צו זייערע טאטעס מיט געשרייען. מיט אמאָל ווערט א שטארקע מהומה און א גרויסער געלעכטער. מען האָט שנעל פארענדיקט דאָס דאוונען. די קינדער רופן די טאטעס אהיים. דאָס עסטרייכישע מיליטער ציט זיך צוריק. א שרעק באפאלן אלע יידן.

צומאָרגנס האָט דאָס גאנצע שטעטל אויסגעזען ווי א מלחמה־פלאץ. אלע גאסן זענען פול מיט מיליטער. אין מיטן מארק שטייט א גרויסע קיך און טיילט עסן די זעלנער. עס האָט נישט לאנג געדויערט און די עסטרייכער און די אונגאַרישע פולקן זענען אָפגעטרעטן צוריק פאר די רוסישע חיילות. די אימה פאר די ווילדע רוסישע און קאָזאקישע געסט איז געפאלן אויף די יידן. די עסטרייכער און די פוילישע לעגיאָנערן זענען אנטלאָפן אין א שרעקלעכער אָומאָרנונג, איבערלאָזנדיק נאָך זיך פראָוויאַנט, געווער און געהרגטע און פאראוונדעטע סאָלדאטן. קיינער האָט זיך נישט געריכט, אז דאָס גאנצע שטעטל איז שוין געווען ארומגערינגלט פון די רוסישע קאָזאקן, און אין א טייל דערפער זענען געווען אויסגעשטעלט רוסישע קאנאָנען אין די ריכטונג קעגן ראבשטין אין וועלכע עס געפינען זיך די עסטרייכער און די דייטשן און געפרווט שטעלן ווידערשטאנד.

וועו די רוסן זענען ווידער צוריקגעקומען קיין וואלבראָם, זענען זיי פון אָנהויב געווען פאסיוו צו די יידן, און נישט געטשעפעט. די אָרטיקע פאָליאקן האָבן איבערגעגעבן די רוסן אז די יידן האָבן געלעבט פרייַנטלעך מיט די עסטריי־כישע אָקופאנטן. אלס פועל־יוצא פון דעם האָבן די רוסן ארויפגעלייגט א קאָנטרי־בוציע פון א גרויסע סומע געלט אויף די יידישע באפעלקערונג. זיי האָבן אויך גענומען זאקלאדניקעס פון יידן. זיי האָבן גענומען הערשל קאָרנפעלד און פישל לערער (דוידס). דער לעצטער איז געווארן באלד נאָכדעם באפרייט. דאקעגן האָבן זיי קאָרנפעלדן פארשיקט אינם ווייטן רוסלאנד, און ער איז צוריקגעקומען ערשט נאָכן פארענדיקן די קריג.

איך געדענק אז אינם קליינעם בית־המדרש, ווי מיין זיידע שיימע קיווקא־וויטש האָט געדאוונט, איז דאמאָלס פאָרגעקומען א גרויסע שטורמישע אסיפה, און מ׳האָט געזאמעלט געלד פאר די רוסן. צווישן די פארשידענע בעלי־בתים פונם בית־המדרש וואָס האָבן זיך באשטייערט מיט פארשידענע סומען איז אויך געווען יאָסקע גראָסמאן, וועלכער האָט געהאט ליגן א נדן פאר זיין טאָכטער, און ער האָט דאָס געלד געגעבן אויף אויפצולייזן די יידן פון די רוסישע קאָנטרי־בוציע, וויסנדיק אז מיט די רוסן טאָר מען ניט מאכן קיין שום קונצן, ווייל ס׳קען אויסגיין חלילה וחס אויף יידישע קעפ.

מיט גרויס מי האָט מען אויפגעקליבן דאָס געלט און אָפגעגעבן דעם רוסישן געועראל.

ב) די באפרייאונג פון פוילן

די נייעס אין נאָוועמבער 1918 אז די מלחמה איז געענדיקט און אז פוילן איז געווארן אומאָפהענגיק, האָט אויך אין וואלבראָם ארויסגערופן כוואליעס פון

פרייד. מען האָט געשמועסט, אז די דייטשן און די עסטרייכער לויפן פון די פראַנטן אהיים דורך פוילן, איבערלאַזנדיק אלץ הינטער זיך. פאַליאקן האָבן אנטוואָפנט די דייטשן, ארונטערגעריסן די שליפעס פון די אָפיצירן און צוגענומען פון זיי אלץ, וואָס האָט נאָר געהאט א ווערט. א פרייד האָט יעדעם איינעם באהערשט. ענדליך האָבן מיר דערלעבט דעם סוף פון קריג. מיר האָבן געטראכט, אז מיט דער באפרייאונג פון פוילן זענען מיר, יידן, אויך געוואָרן פריי.

אָבער באלד נאָכן קריג, וען פוילן איז צוריק געוואָרן א זעלבשטענדיקע מלוכה, האָט מען געזען גאָרנישט קיין גוטע פערספעקטיוון פאר דעם יידישן לעבן בכלל און פאר דעם פראָווינצער שטעטל בפרט. אין דעם זעלבן יאָר, וען די פאַליאקן האָבן איבערגענומען די מאכט, האָט אין וואלבראָם, נאָך פארלאָזן די שטאָט פון די עסטרייכער, דאָס געווער פארכאפט די אזוי גערופענע פוילישע „סאקאלן" און מאכט־גיריקע אויסוואָרפן און אָנגעהויבן געוועלטיקן ביד חזקה איבער דער יידישער באפעלקערונג.

אין וואלבראָם האָבן קריסטלעכע רעקרוטן פון די דערפער, וואָס האָבן זיך פארזאמעלט כדי צו גיין אינם נייַ־פאָרמירטן פוילישן מיליטער, געוואָלט אויסנוצן די „גוטע" געלעגנהייט און שלאָגן יידן. טאָג טעגלעך האָבן זיי מיט זייערע שטעקענס געטשעפעט יידן און געשלאָגן וויפיל זיי האָבן געקענט. און אין איין געווינסן טאָג האָט די פוילישע יוגנט אָנגעהויבן א פאניק און שלאָגן מיט זייערע שטעקענס יידן. יוחנן, א געווינסער יידישער פערד־העגדלער, א קרעפטיקער און מוטיקער מענטש, איז צוגעגאנגען צו איינעם פון די קריסטלעכע יונגאטשעס און אים געפאקט און געגעבן א שטארקן זעץ צו דער ערד, און ער איז גלייך געפאלן אין אָנמאכט. ס׳איז גלייך געוואָרן א גרויסע מהומה. דאָס גרויסע פעבל האָט זיך געוואָרפן אויף יוחנן און געוואָלט זיך אין אים נוקם זיין. ער האָט נישט געווארט און אוועקגעלאָפן און באהאלטן זיך אין זיין זונס הויז אין מארקפלאץ. די פאַליציי האָט אים קיום געקענט באפרייען פון פעבל. און אים געמוטן אין די פאַליציי און דאָרט אים געהאלטן ביז דאָס פעבל האָט זיך פונאנדערגעלאָזט.

די דאָזיקע רעקרוטן, קומנדיק פון די ארומיקע דערפער קיין וואלבראָם, זייענדיק אָנגעזאפט פון שנאה צום יידּ א דאנק די אנטיסעמיטישע ליטעראטור פון די פוילישע נאציאָנאליסטן ווי ראמאן דמאווסקי, האָבן זיך צוגעטשעפעט צו יעדן יידּ וואָס זיי האָבן געטראָפן אין שטאָט. די יידישע יוגנט האָט זיך אין א געווינסן טאָג אָרגאניזירט, צווישן זיי געצל און וואָלף קיווקאוויטש, חיים גראָסמאן און אנדערע, און נאָך אייניקע קרעפטיקע, און זיי האָבן זיך געשטעלט אינם קאמפף קעגן די רעקרוטן. זיי האָבן זיך געוואָרפן אויף זיי און אוועקגענומען פון זיי די שטעקנס און אָנגעבראָכן די ביינער, און דאן צוטריבן אויף אלע זייטן. דאָס איז געווען דאָס ערשטע מאָל אין פוילן דער פאל אז די יוגנט האָט זיך געשטעלט קעגן די אָנפאלערס און זיי געלערנט דרך־ארץ.

נאָך דעם דאָזיקן געשעעניש האָבן די אָרטיקע פאַליאקן נישט געקענט פארטראָגן די „יידישע באליידיקונג" מיט די פויסט, און זיי האָבן איינגעריכט אן אָנקלאגע אין גריכט קעגן די יידן אז זיי האָבן פארטריבן די רעקרוטן וויל

זיי זענען געקומען זיך רעקרוטירן צום פּוילישן מיליטער... נאָר אן אינטערוועניג פון די יידישע סיים־דעפּוטאטן מיט יצחק גרינבוים אין זייער שפּיץ, האָט דאָס געריכט בטל געמאכט די אָנקלאגע.

ס׳איז כדאי צו באמערקן, אז נאָך דעם פאל האָבן די פּאָליאקן נישט מער געוואגט אָנצופאלן אויף די יידן.

ג) דער ערשטער יידישער פּייער־לעשער

וואָלף קיווקאוויטש איז געווען דער ערשטער און אייניקער ייִד אין די פּייערלעשער פון וואלבראָם. זיין זיידע שיימע דער שוסטער (קיווקאוויטש) איז געווען פון די עלצטע יידישע בעלי־בתים אין שטאָט, א רייכער, הויך און שטארק, און האָט אײנמאָל געשענקט א ספר־תורה אין שול. די שמחה צום פּירן די ס״ת אין שול האָט געדויערט אכט טעג, באגלייט מיט א גרויסע פּייערלעכע סעודה מיט יידישע רייטער אויף פערד וואָס האָט די שמחה געמאכט מער אימפּאָזאנט. די דאָזיקע משפּחה איז געווען ווייט באקאנט אין שטאָט אלס הארעפּאשנע יידן. ערלעכע סוחרים און שיינע בעלי־בתים. דער זיידע האָט שטאָלצירט מיטן אייניקל וואָלף, דער ערשטער יידישער פּייערלעשער אין שטאָט.

די וואלבראָמער פּרייוויליקע פּייערלעשער־געזעלשאפט איז געגרינדעט געווארן דורך די אָרטיקע קריסטלעכע בירגער מיט די הילף פון דער רוסישע רעגירונג. די שטאָט האָט עס געדארפט נייטיק האָבן, דען פיל הייזער זענען געווען געבויט פון האָלץ און זענען געווען א לייכטער אָביעקט צו שריפות. אויך די ארומיקע געגענד האָט געהאט פיל האָלצערנע הייזער. מיט דער אונטערשטי־צונג פון דער יידישער באפעלקערונג האָט זיך די פּייערלעשער־געזעלשאפט אנטוויקלט שנעל. אָבער די יידן אליין האָבן אין אים ניט געזומען א פערזענלעכן אָנטייל. דער פּייערלעשער דינסט האָט ביי די יידן אין וואלבראָם אויסגעקוקט ווי מעשה־גויים וואָס די יידן דארפן זיך ניט באטיליקן אין דעם. די קאָמאנדירן, ווי אויך די פאָרזיצערס פון דער פארוואלטונג זענען אלע געווען קריסטן. וואָלף קיווקאוויטש איז געווען דער ערשטער ייִד וואָס האָט געבראָכן די אלטע טרא־דיציע און זיך אָנגעשלאָסן די פּייערלעשער. און דאדורך האָט ער געבראכט פיל שטאָלץ דער יידישער קהילה. וועז די פּייערלעשער האָבן מארשירט אין שטאָט און וואָלף האָט מארשירט מיטן טראָמפּייטער אין האנד — איז די גאנצע שטאָט געשטאנען אין מארק און נאָכגעקוקט און געשעפט נחת פון וואָס א ייִד געפּינט זיך אין אזא אנשטאלט וואָס ביז דאמאָלס איז ער געווען יידנריין.

אויפן געביט פון לאָקאליזירן שריפות האָבן די וואלבראָמער פּייערלעשער געהאט צו פּארצייכנען א גרויסן דערפאָלג. די אויסשטאטונג פון די פּייערלעשער איז אין די פּריערע צייטן געווען א געוג פּרימיטיווע (פערד־געשפּאן, קלייבע הילצערנע פעסלעך א.א.וו.). ערשט שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די סיסטעמאטישע מאָטאָריזאציע.

די יידן אין וואלבראָם האָבן שטאָלצירט מיט זייערע פייערלעשער און זיי אונטערשטיצט אין זייער טעטיקייט. די פייערלעשער האָבן זיך געפונען אין א שטענדיקן שטרענגן גרייטקייט־צושטאנד. אין דינסט זענען די פייערלעשער געווען געקליידעט אין אייגנהייטלעכע אוניפאָרמען און העלמען.

מקורות לתולדות העיר

א. מגנזי העיר וולברום

כראשון המקורות בא בזה חומר אוטנטי שהועתק מפנקסי הארכיון של העיר וולברום ושנתקבל אחרי מאמצים רבים הודות לחברי הועד של יוצאי וולברום, שהחלו לאסוף חומר בכתב, להזמין מאמרים אצל בני העיר, לאסוף כספים למימון ההוצאות. והם דאגו כמו כן לקבל חומר היסטורי על יהודי העיר מכלי־ראשון. החומר שנתקבל רחוק מלהיות שלם ומלא. אך הוא עולה על החומר הבלתי־רשמי. והנה החומר לעיצומו של הענין:

9.8.1959

א.

...„מקודם אמסור נתונים שנדרשו ואחר כך אתן חומר כללי. על סמך הידיעות ומונוגרפיה של וולברום קבעתי, שהתאריך הראשון של התישבות האוכלוסיה היהודית בוולברום הוא במחצית הראשונה של המאה הט"ז, כלומר: 1542 עד 1548. בהודעה האמורה רצופה הערה „שהאוכלוסיה היהודית מתחייבת כמו כן לשלם את תשלומי המסים המוסכמים לטובת הצח (חברת אומנים)". זוהי ההודעה הראשונה על האוכלוסיה היהודית בתקופת הזמן האמור.

בשנת 1791, כלומר, בזמן שנערכה רשימת המדידות של העיר וולברום, כבר בולטת ברשימה זו שכונת האוכלוסיה היהודית בוולברום בשם „יהודי נובה־לונקה", ובה 58 יהודים בעלי נכסי דלא ניידי של בנינים ביחד עם מגרשים. קשה לקבוע את המספר המדויק של האוכלוסיה היהודית בעיר באותה תקופה. וכן קשה לעמוד על מצבם הסוציאלי. בעברי על רשימת בעלי נכסי דלא ניידי ושמותיהם נוכחתי לדעת, כי אלה היו ברובם אומנים זעירים, ואף חקלאים, עם אחוז קטן של סוחרים.

מספרים מדויקים על האוכלוסיה היהודית מצויים רק משנת 1931, כלומר, מאז שוולברום עלתה למדרגת עיר. באותו זמן כבר מנתה האוכלוסיה היהודית בוולברום 5340 נפש. ואילו בתקופת הגירוש בידי הנאצים, בשנת 1942, מנתה האוכלוסיה היהודית 9300 נפש, וכולה הוכללה ב„משלוח" מוולברום.

בשנים 1931 עד 1939 היתה האוכלוסיה היהודית מורכבת: מ־40% אומנים, 59% סוחרים ורוכלים, השאר היו חקלאים, עובדים רוחניים, פועלים ואחרים.

עד שנת 1931, כשוולברום היוותה עוד עדה (פרפיה), מקום ישוב —

האוכלוסיה היהודית לא לקחה חלק מיוחד במינהלת המקום, כי אז טרם היתה קיימת מועצה מינהלתית, ובראש העדה עמד „וויט" (ראש כפר). בעניינים חשובים היו מכנסים אספות כלליות של האוכלוסיה לאספות שנקראו בשם „אוחוואלה", ובאספות כאלה קבלו האוכלוסיה הפולנית וכן היהודית יחד החלטה על בחירת וויט. עד לאותה שנה שוולברום הועלתה למדרגת עיר לא ניכרת היתה השתתפות אקטיבית של האוכלוסיה היהודית בקבלת החלטות בעניני הנהלת משק עירוני ופיתוח העיר.

משנת 1931 יש כבר לאוכלוסיה היהודית נציגים קבועים במועצה העירונית ובהנהלת העיר. מספר חברי המועצה הגיע לארבעים איש, ואחוז נציגי היהודים הגיע בכמה קדנצים לחמישים, ואחר כך גם לשישים אחוז. מכאן אפשר לראות ברור את השתתפות האוכלוסיה היהודית בניהול העיר. מלבד זה היו ליהודים בתקופה זו נציג משלהם ב„סיימיק" של הנפה, וזמן רב היה זה הד"ר אלכסנדר אייזנשטדט, ולפנים כיהן במשרה זו לזמן קצר משה או לייב פוטש.

כפי שהזכרתי כבר, ישבו משנת 1931 במועצה העירונית כחמשים אחוז יהודים, והם: חיים רויכר, מיכאל פרלמוטר, הירש בידלובסקי, נתן טארלו, ביביק מיטלמן, אלתר ראובן מיטלמן, הד"ר אלכסנדר אייזנשטדט, המגיסטר הנריק רוזנבוים ואחרים. משנת 1932 כיהן המגיסטר הנריק רוזנבוים כסגן ראש עירית וולברום, ויועציו (לאוניקים) היו: הירש בידלובסקי, וזמן מה גם ביביק מיטלמן, מזכיר הקהילה היהודית בוולברום.

בהזדמנות זו מן הראוי להזכיר, שבידלובסקי היה זה שנלחם בגבורה במועצה העירונית עד לחיסולה על זכויות האוכלוסיה היהודית, וביחוד נגד העוני. ובכלל היה נותן הטון בשלטון העיר. היה זה לוחם אמיץ וקשה־עורף לצד השלטון העצמאי.

מלבד זה כדאי להוסיף, שבשנים 1932 עד 1937 מילא במשרד השלטון העירוני פישל יעקבזון תפקיד כסגן (וז'ני) ומורשה מיוחד לאוכלוסיה היהודית. היה זה זקן ישר ומכובד בעיני כולם. בנו גר בפריס.

כל זה — בנדון הנושא של ארגון יוצאי וולברום. אני מוכן להוסיף פרטים הדרושים לכם אם תציגו לי שאלות קונקרטיות.

4.2.1961

ב.

הפעם נתונים עבור ועד יוצאי וולברום, בהתאם להבטחתי במכתבי הקודם. הנתונים המסורים בזה מתיחסים למתישבים היהודים הראשונים בוולברום ואזרחים בשנים לאחר־כך, בהסתמך על תעודות, שמהן כמה נמצאות עוד ברשות נשיאות המועצה, ותעודות אחדות נמצאות זה שנים רבות בארכיון הכנסיה.

תוך חיפוש בארכיון הנמצא כעת בכנסיה הפרפית (מחוזית) המקומית מצאתי לנכון, כי בשנים 1310 עד 1750 ניהלו נזירות־אחיות את פעולת מירשם העניינים הנוגעים למעמד האזרחי. את המירשם ניהלו ללא הבדל דת, וגם בעד האוכלוסיה היהודית. מפנקסי הלידות הישנות ביותר נמצאים רק הפנקסים של השנים משנת 1750 ואילך, ואילו הקודמים מזה חסרים. את שמות המתישבים

הוותיקים ביותר של האוכלוסיה היהודית מצאתי במכתבי אחוזות־היסוד שנועדו ל„זקני העדה" לפי כינויים, שנקבעו לדאוג לכלל העיר. מסמכים אלה מקורם משנת 1562. מתרכובת הכספים ושיעור המסים שנועדו גם עבור האוכלוסיה היהודית שעלו לשני גרושים מכל פרט ב„אומנות ומלאכה" להחזקת הזקנים שהוזכרו לעיל בבית־החולים הקטן, מסתבר, שבאותו זמן כבר ישבו על שטח וולברום 26 אנשים מהאוכלוסיה היהודית. שמותיהם של היהודים נמסרו במדויק כפי שנכתבו בעט צפורן־אווז לתוך המסמכים שהוזכרו. (שמות היהודים באים במסקר ההיסטורי של יהודי העיר).

מהמסמכים היותר מאוחרים, הנובעים משנת 1791, בנוגע למירשם מדידות נכסי דלא ניידי בוולברום, יוצא, שעל שטח העיר כבר ישבו אנשים בעלי נכסי דלא ניידי מהאוכלוסיה היהודית. שטחם בנכסי דלא ניידי הגיע אז לתשעה מורג, 138 רגל (פרטקי). בתקופה זו כבר היו קיימים בעיר בית־כנסת, מקוה, בית־מטבחים, ועוד, וכל זה בישוב שנקרא בשם „יהודי נובה־לונקה". וכאן באה רשימת שמות וכינויי משפחה (הרשימה פורסמה במסקר ההיסטורי).

בית־הכנסת נתפרק ואינו קיים עוד. אבל ישנם עוד קברים ומקומות קברי־המונים בשטח הכיבוש הנמצא ביער. כמו כן רצופים בזה צילומי עסקניכם הצבוריים יהרשמיים משנות 1930 עד 1939, של ראש העיריה ואחר כך סגן ראש העיריה המגיסטר רוזנבוים והעסקן הגדול בידלובסקי, שלדעתי הם צילומים בעלי ערך למזכרת".

במכתב הבטיח הכותב לשלוח עוד שורה שלימה של תעודות אחרות בנות ערך כביר לפינקס וולברום, וחבל שאבדו.

קוועלן צו דער געשיכטע פון דיז שטאט

א. פונם שטאָט־ארכיוו

אלס ערשטע קוועל ברענגען מיר דאָ אויטענטיש מאטעריאל איבערקאָפירט פון די ארכיוו־ביכער פון די שטאָט וואלבראָם, וואָס איז ערהאלטן געווארן נאָך גרויסע אָנשטרענגונגען פון „ועד יוצאי וואלבראָם", וואָס האָט אָנגעהויבן זאמלען שריפטלעך מאטעריאל, צו באשטעלן ארטיקלען ביי די שטאָט־לייט, צו זאמלען געלד צו פינאנצירן דאָס בוך, און זיי האָבן אויך געזאָרגט דערפאר צו באקומען דאָס היסטאָרישע מאטעריאל איבער די וואלבראָמער יידן פון ערשטע קוועל. דאָס מאטעריאל איז ניט גאנץ, אָבער וויכטיקער ווי דאָס ניט אמטלעך מאטעריאל. און דאמיט ברענגען מיר דאָ דאָס מאטעריאל:

א.

„פריער וועל איך איבערגעבן די געפאָדערטע פרטים, און דערנאָך וועל איך געבן אלגעמיין מאטעריאל. אויפן גרונד פון די כראָניק און א מאָנאָגראפיע

איבער וואלבראָם האָב איך פעסטגעשטעלט, אז דער ערשטער דאטום פון די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם איז פון די ערשטע העלפט פונם זעכצנטן יארהונדערט, דאָס הייסט: 1542 ביז 1548. אין די אויביקע מיטטיילונג קומט א באמערקונג „אז די יידישע באפעלקערונג איז פארפפליכטעט צו צאָלן די פאראייניבארטע מסים צום גונסטן פונם צעח". דאָס איז די ערשטע מעלדונג וועגן די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם אין די דערמאנטע צייט.

אין יאָר 1791, ד.ה. וועו מ'האָט געמאכט די אויסמעסטונגס־ליסטע פון שטאָט וואלבראָם, איז אין די דאָזיקע ליסטע באמערקבאר דער קווארטאל פון די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם אונטערן נאָמען „די יידן פון נאווא־לאנקא", און אין איר 58 יידן אייגנטימער פון געביידן און פלעצער. ס'איז שווער פעסטצושטעלן די געגויע צאָל פון די יידן אין יענער עפאָכע. און ס'איז אויך שווער צו באשטימען זייער סאָציאלע לאגע. אדורכבליקנדיק די ליסטע פון די אייגנטימער פון נכסי דלא ניידי און זייערע נעמען האָב איך מיך איבערצייגט, אז דאָס זענען געווען מייסטנס קליינע האנדווערקער, און אויך לאנדווירטשאפט־לער, מיט א קליינעם פראָצענט פון סוחרים.

געגויע ציפערן איבער די יידישע באפעלקערונג זענען פאראן ערשט פון יאָר 1931, ד.ה. וועו וואלבראָם איז געווארן אן אָפיציעלע שטאָט. אין יענע צייט האָט דאָס יידישע וואלבראָם געציילט 5340 נפשות. אין די צייט פון די נאצישע „אויסזידלונג" אין יאָר 1942 האָט די יידישע באפעלקערונג באטראָפן 9300 נפשות, און אלע זענען געווען אייגנגעלידערט אין דעם „טראנספאָרט" פון וואלבראָם.

אין די יאָרן 1931 ביז 1939 איז די יידישע באפעלקערונג אין וואלבראָם געווען צוזאמענגעשטעלט: 40% האנדווערקער, 59% סוחרים און הענדלער, די איבריקע זענען געווען לאנדווירטשאפטלער, גייסטיקע ארבעטער, ארבעטער און אנדערע.

ביז יאָר 1931, וועו וואלבראָם איז נאָך געווען א גמינע, האָט די יידישע באפעלקערונג קיין אָנטייל גענומען אין די אדמיניסטראטיוע לייטונג פון וואלבראָם, דען דאמאלס האָט נאָך ניט עקזיסטירט אן ארטיקע מועצה, און אין דער שפיץ פון די גמינע איז געשטאנען א „וואיט". אין וויכטיקע ענינים פלעגט מען פארזאמלען אלגעמיינע פארזאמלונגען פון די באפעלקערונג (געוויפן „אוכוואלעס"), און אויף די אספות האָט די פוילישע און יידישע באפעלקערונג אָנגענומען א באשלוס וועגן וועלן א וואיט. ביז צו יענעם יאָר וואָס וואלבראָם איז געשטיגן אלס שטאָט האָבן די יידן זיך ניט אקטיוו באטייליקט אין באשליסן וועגן פירן א שטאָטישן ווירטשאפט און אנטוויקלען פון שטאָט.

פון 1931 האָט די יידישע באפעלקערונג זיך באטייליקט מיט אייגענע רעפרעזענטאנץ אין די שטאָטישע מועצה און אין די לייטונג פון די שטאָט. די מיטגלידער־צאָל פון די מועצה האָט באטראָפן 40, און די יידן האָבן פארנומען אין אייניקע קאדענצן ביז 50 פראָצענט, און שפעטער אויך 60 פראָצענט. פון דעם קען מען זען קלאָר די באטייליקונג פון די יידישע באפעלקערונג אין די שטאָטישע ווירטשאפט. אויסער דעם האָבן די יידן געהאט אין די דאָזיקע עפאָכע

זייער פֿאַרשטייער אינם קריין־סיימיק, און א געוויסע צייט איז עס געווען ד״ר אלעקסאנדער אייזענשטאדט, און פֿאר דעם האָט דעם פֿאָסטן פֿארנומען א קורצע צייט משה אָדער לייב פֿאטאש.

איך האָב שוין דערמאנט, אז פון 1931 זענען געווען פֿארטרעטן אין די מועצה 50 פֿראָצענט יידן, דאָס זענען געווען: חיים רויכער, אברהם פערלמוטער, הערש בידלאווסקי, נתן טארלא, ביביק מיטלמאן, אלטער ראובן מיטעלמאן, ד״ר אלעקסאנדער אייזענשטאדט, מאגיסטער הענריק ראָזענבוים און אנדערע. פון יאָר 1932 האָט אמטירט מאגיסטער הענריק ראָזנבוים אלס וויצע־בירגערמייסטער פון וואלבראָם, און זיינע לאוניקעס זענען געווען: הערש בידלאווסקי, און א געוויסע צייט אויך ביביק מיטלמאן, סעקרעטאר פון די יידישע קהילה אין וואלבראָם.

ביי דער געלעגנהייט איז ווערט דאָ צו דערמאנען, אז בידלאָווסקי האָט געקעמפט ענערגיש אין די שטאָטישע מועצה פאר די רעכט פון די יידישע באפעל־קערונג, און ספעציעל קעגן די אָרימקייט. און בכלל איז ער געווען דער טאָנגע־בער אין די מוניציפאליטעטס־פארוואלטונג. ער איז געווען א טיכטיקער קעמפֿער און א הארטנעקיגער טורי. אויסער דעם דארף באטאָנט ווערן, אז אין די יאָרן 1932 ביז 1937 האָט פישל יעקובזאָן געדינט אלס וואז׳ני און באזונדערער רעפֿ־רעזענטאנט פון די יידישע באפעלקערונג אינם שטאָטישן אמט. דאָס איז געווען אן ערלעכער ביי אלעם. זיין זון וווינט אין פאריס.

דאָס אלץ — וועגן טעמא פון ארגון יוצאי וואלבראָם. איך בין באַרייט צו געבן נאָך פרטים אויב איר ווענט מיר שטעלן קאָנקרעטע פראגן.

ב.

דאָס מאָל פרטים פארן ועד יוצאי וואלבראָם, לויט מיין פארשפרעכן אין פֿאַריקן בריוו. די פרטים וואָס איך גיב דאָ איבער באציען זיך צו די ערשטע יידישע בירגער אין וואלבראָם און אין די שפעטערע יאָרן, אויפן סמך פון דאָקו־מענטן, פון וועלכע אייניקע געפונען זיך נאָך היינט אין רשות פון פרעזידיום פון די מועצה, און אייניקע דאָקומענטן געפינען זיך שוין פיל יאָרן אין ארכיוו פון קלויסטער.

זוכנדיק אינם ארכיוו אינם אָרטיקן פאראפישן קלויסטער האָב איך געפונען, אז אין די יאָרן 1310 ביז 1750 האָבן נאָענט־שוועסטערן געפירט דאָס פארשרייבן ענינים וועגן ציווילי־שטאנד, און מ׳האָט פארשריבן פון אלע רעליגיעס, אָן אויס־נאם, און אויך פאר יידן. פון די עלטסטע מעטריק־געבורט־ביכער געפינען זיך נור די ביכער פון די יאָרן פון 1750 און ווייטער, און די פריערע פעלן. די נעמען פון די עלצטע יידישע בירגער האָב איך געפונען אין די גרונד־אחוזות־בריוו וואָס זענען געווען באשטימט פאר די זקני העדה, וואָס אויף זיי איז געלעגן די פפליכט צו זאָרגן פארן כלל־שטאָט. די דערמאָנטע דאָקומענטן שטאמען פון יאָר 1562. פון די פינאנציעלע צוזאמענשטעלונג און צינזן וואָס זענען געווען באשטימט אויך פאר די יידישע באפעלקערונג, וואָס האָט באטראָפן צו צוויי גראָשן פון יעדן

האנדווערקער אויף אויסצוהאלטן די אלטע אינם קליינעם שפיטאָל, דערקלערט זיך אז דאמאָלס זענען שוין געזעסן אין וואלבראָם 26 יידן. זייערע נעמען זענען אָנגעגעבן אין די ליסטע געווי.

פון די שפעטערע דאָקומענטן, וועלכע שטאמען פון יאָר 1791, וועגן פאר־ שרייבן די מעסטונגען פון אונבאוועגליכע גיטער אין וואלבראָם, איז קלאָר, אז אין די שטאָט זענען שוין געזעסן יידן וואָס האָבן געהאט אונבאוועגלעכע גיטער. זייער שטח האָט דאמאָלס באטראָפן ניין מאָרג., 138 פוס. אין יענע עפאָכע האָבן שוין אין די שטאָט עקזיסטירט א שול, א מקוה, א שעכטהויז, און אלץ האָט זיך קאָנצענטרירט אינם „יידישן נאווא־לאנקא". און דאָ קומט א ליסטע פון נעמען און פאמיליען־נעמען. (אינם היסטאָרישן טייל פון דעם פינקס).

די שול איז צונומען און עקזיסטירט ניט מער. אָבער ס'זענען פאראן נאָך קברים און פלעצער פון מאסן־קברים וואָס געפינען זיך אינם וואלד. אויך זענען דאָ בייגעלעגט פאָטאָגראפיעס פון אייערע כלל־טוערס פונם יאָר 1930 ביז 1939, פונם וויצע־בירגערמייסטער און בירגערמייסטער הער מאגיסטער ראָזנבוים אוו דער גרויסער עסקן בידלאווסקי, וועלכע נאָך מיין מיינונג זענען זיי פאָטאָגראפיעס פונם גרויסן וווערט.

אינם בריף האָט דער שרייבער פארשפראָכן צו שיקן נאָך א ריי פון אנדערע וווערטפולע דאָקומענטן פארן פינקס וואלבראָם, און א שאָד וואָס זיי זענען פארלוירן געגאנגען.

ב. ב„לקסיקון הגיאוגרפי של ממלכת פולין" (1893):

WOLBROM, właściwie WOLWRAM al. WOLFRAM, osada miejska, przedtem miasteczko, w powiecie olkuskim,, nad rz. **Pokrzywianką** al. **Wolbromką**, wśród najwynioślejszej części płaskowzgórza olkuskiego, sięgającego w okolicy osady do 1600 st. npm. Odl. 19 w. od Olkusza, 8 w. od Pilicy, leży w pobliżu linii dr. żel. dąbrowieckiej (stacja Wolbrom odl. 3 w. od osady, 14 w. od st. Miechów a 21 w. od Olkusza). Drogi bite z Pilicy do Miechowa, i z Olkusza do Żarnowca krzyżują się w Wolbromiu. Osada ma obecnie kościół par. murowany, kościołek filialny, dom przytułku dla starców, urząd gm., urząd poczt., dwie szkoły początkowe (męzką i żeńską), doktora, aptekę, 6 jarmarków dorocznie, przeszło 6000 mk. (w tej liczbie 5000 żydów). W r. 1857 było 223 dm. (8 mur.), 2504 mk. (1479 żyd.). R. 1827 było 209 dm., 1887 mk. Do miasta przytyka wieś Łobzów licząca do 1000 mk. Miasto założone zostało na obszarze wsi królewskiej Dłużec. W r.

1321 król Władysław Łokietek wydał przywilej braciom **przyrodnim** Wolwramowi i Hilaremu, właścicielom sołtystwa we wsi Dłużec, na 4 wolne **łany**, pozwalając im lasy do tejże wsi należące karczować i mieszkańcami osadzać. Stanowiła ona własność stołu królewskiego, ulegając **jurysdykcyi** miejscowego starosty. Władysław Jagiełło nagradzając **nakłady** Piotra Szafrańca łożone na utrzymanie zaciężnego żołnierza, celem obrony granic od Szląska, a oszacowane przez niego na 1200 grzywien, obdarza go tutejszem wojtowstem. Gdy przez pozar uległy zniszczeniu przywileje na prawo niemieckie, ponawia takowe w r. 1485 Kazimierz Jagiellończyk, stanowiąc trzydniowy Jarmark na św. Katarzynę i targi tygodniowe. Zdaje się że dość długo osada nie miała swego kościoła lecz należała do kościoła paraf. we wsi Dłużec. Długosz opisuje ten kościół i jego dochody nie wspomina Wolbromia i nie zamieszcza go w rzędzie osad kościelnych. Podług **lustracyi** 1564 r. opłaca tu 67 domów po gr. 2, a po groszu z 5 domów. Kiedy **gościniec** szedł tędy, wznosili rzeźnicy grzywien 8 a teraz tylko 6, piekarzy 9 płacą po gr. 4, szewców 14 po gr. 16. Gorzałkę palących 8 dotąd. Czynsz z łażni grzywna 1 gr. 12. Przychód z 2 jarmarków gr. 6. Na stokach i źródłach stawów 6. Ogół dochodu grzywien 31 (?) gr. 3 den. 12. W r. 1581 daje miasto szosu fl. 32 ; a łany miejskie, 3 szewców, 3 tkaczów, 2 kowali, ślusarz, bednarz, krawiec, **kuśnierz,** rzeźnik, 4 komorników. Ogółem fl. 42 gr. 24. Była to więc osada uboga, ni rolnicza ni przemysłowa. istniał wtedy już kościół parafialny. Według lustracyj z r. 1660 w skład starostwa wolbromskiego wchodziły : miasto Wolbrom z wójtostwem i wieś **Łobzów**. Było naówczas w mieście domów rynkowych 7, ulicznych 78, rzeźników 4, tyluż piekarzy i szewców. "Ponieważ to clare patuit, mówi rzeczona lustracya, że mieszczanie zarobki wielkie ze sprzedaży **krup** miewają, które wożą do różnych miast, tedy wynaleźliśmy, aby od korcy lo po rpol korca dawali p. Annie Korycinskiej, kanclerzowej w. koronnej, dzierżawczyni, co może **upżynić** złot. 8. Za stróżne mają dawać wszyscy po **kaplonie**. Na koronacyę króla Jegomości zapłacili zl. 15, pieniędzy podwodnych fl. 96 in quadruplo za lat 2. Kupcy i furmani jadący z Wielkopolskiej lub Wrocławia ku Krakowu, miasta tego pod utrata wiezionych towarów pomijając nie mają". Inne szczegóły o W. i odmienne rodzaje dochodów obejmuje lustracya 1765 r. a między innemi : "od żydów za kapustę z dworskiego ogrodu zł. 400 ; od tychże in recognitoniem protekcyi wielkiemu staroście zł. 200, za

korzenie które na święta dawać powinni zł. 200. Rzeźnicy katolicy, których jest około 20 z ratusza **pożytkują,** jatki mięsne około niego mają z których nic dworowi nie importują". Od r. 1766 starostwo to było w posiadaniu Urszuli z Morsztynów Dębinskiej, głosnej pod nazwiskiem **starościny** wolbromskiej. Ostatnia lustracya 1789 r. wyraża: "Miasto ma landwójta, burmistrzów i cały urząd kandydatów do jurysdykcyi starościnskiej powinno podawać a ta wybrawszy zdatnego na urząd winna aprobować, sądy tóż miasto sobie składa z których apelacya do jurysdykcyi dworskiej iść powinna a dopiero od tej do assesoryi. Intrata ze wszelkich **prowencyi** starosta zł. 8344 gr. 15". Starosta naówczas (od r. 1771) był Franciszek Dębinski, ststa jodłowski, **opłacając kwarty** 1297 zlp. i gr. 26, a hyberny złp. 611 gr. 6. Na sejmie z r. 1773—1775 Stany Rzplitej nadały te dobra narodowe **w posiadaniu emfiteutyczne rzeczonemu** Dębinskiemu. W r. 1838 część dóbr rząd. Wolbrom nadana została jako majorat gener. Niejołów. W skład majoratu obejmującego 3893 mr. wchodził folw. Wolbrom i wsi: Łobzów, Dłużec, Nowałaka, dwa młyny, cegielnia i wapiarnia. Po wydzieleniu **majoratu** pozostały własnością rządu: folw. Lgota Wolbromska, miasto Wolbrom, wś Lgota i trzy młyny. Ogółem 1014 mr. Kościoł parafialny p. w. św. Katarzyny, został założony w XVI w. W r. 1627 (1633) za staraniem kś. Marcina Wolbrama, proboszcza z Dzierąźni, po zrzeczeniu się przez króla prawa patronatu, parafia wolbromska z filią we wsi Dłużec, nie mogące dla braku funduszów utrzymać proboszcza, oddane zostały pod zarząd kanonikom lateraneńskim przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. Oni to zbudowali tu sobie klasztor i wznieśli dość okazały kościoł (**konsekrowany** r. 1692). Klasztor służy dziś za plebanią. Pierwszym świeckim proboszczem po skasowaniu klasztoru w r. 1864 był ks. Gawroński. Jedyną pamiątką po kanonikach pozostały stare księgi i nieuporządkowane dotąd dokumenty. Obszerny kościół w obecnej chwili ulega gruntownej odnowie. W **presbiternym** mieszcza się tablice grobowe: wspomnianego Marcina Wolbrama, kanon. sw. Anny w Krakowie, naprzeciw zaś niego grobowiec Jana Gaudentego, dziekana i proboszcza wolbromskiego (+ 1638 r.) oraz Konstantego Nowakowskiego, naddzierżawcy dóbr wolbromskich (+1893 r.) Drugi kościołek p. w. N. Panny Maryi, drewniany, chyli się już do upadku. Nazywają go tu "Szpitalnym", gdyż przy nim mieścił się przytułek dla starców i kalek, którego dobrodziejem był

rzeczony Marcin Wolbram, proboszcz z Dzieraźni. W. par. dek. olkuski, ma do 5000 dusz. W. gmina należy do sądu gm. okr. III w Pilicy, st. pocz. w miejscu, ma obszaru 13323 mr. i 12779 mk. Śród stałej ludności jest 7850 rz.-kat. i 5064 żydów.

SŁOWNIK GEOGRAFICZNY KRÓLESTWA POLSKIEGO, Tom XIII, Warszawa 1893.

ג. מהספר „פולין הקדומה" של באלינסקי את ליפינסקי:

WOLBROM NAD POKRZYWNICĄ

Pierwotnie i bardzo właściwie, zwał się WOLWRAM od swego założyciela. Władysław Łokietek nadaje 1321 r. przywilej braciom przyrodnim Wolwramowi i Hilaremu, sołtysom wsi DŁUŻEC, na 4 wolne łany, pozwalając im lasy do tejże wsi należące karczować i ludźmi obsadzać. Takim sposobem powstała osada, nostępnie w miasto WOLWRAM Przeistoczona. Wynagradzając Jegiełło nakłady Piotra Szafrancza, loziono na utrzymanie nacięźnego żołnierza, celem obrony kraju ze storny szlązaków, a oszacowano przez niego na 1200 grzywien szer. gr. prags., licząc na grzywnę 48 gr., obdarza go tutejszem wojtostwem. Roku 1400 Władysław Jagiełło polecił kupcom z Wrocławia, Lelowa, Żarnowca i Częstochowy, aby swój towar prowadzili na Wolbrom. Tenże król r. 1445 nadaje Wolbromowi prawo Magdeburskie w miejsce dawnego prawa polskiego, którem się dotąd rządziło. Gdy przez pożar miasta, uległy zagładzie przywileje na prawo niem., trzydniowy jarmark na Sw. Katarzynę i na targ tygod., ponawia takowe Kazimierz Jagiel. 1485 r. —

Podług lustracyj 1564 r. opłaca się z 67 domów gutowego po gr. 2, a po grosza z 5 domów. Kiedy gościniec szedł tędy, wznosili rzeźnicy grzyw. 8, teraz tylko 6, piekarzy 9, płacą po gr. 4, szewców 14, po gr. 16. Gorzałkę palących 8, dotąd wolni od opłaty. Czynsz z łaźni grzyw. 1, gr. 12, przychód ze 2 jarmarków, grzyw. 6. Na stokach i źródłach stawów 6. Ogół dochodu grzyw. 316 gr. 3, den. 12. Lustracya zaś 1660 r. podaje, iż miasto Wolbrom ma dom. rynkowych 7, ulicznych 78, rzeźników 4, tyluż piekarzy i szewców. "Ponieważ to clare patuit, że mieszczanie zarobki wielkie

z sprzedaży krup miewają, które wożą do różnych miast, tedy wynaleźliśmy aby od korcy lo po pul korcu dawali P. Annie Korycinskiej Kancl. W.K. dzierzawczyncy, co może do roku uczynić zł. 8. Za strożne mają dawać wszyscy na każdą ćwierć roku po kaplonie. Na coronatia KJM zapłacili zł. 15, pieniędzy podwodnych f. 96 in quadruplo za lat dwie. Kupcy i furmani jadący z Wielkiej Polski lub Wrocławia ku Krakowa. miasta tego pod utratą wiezionych towarów, pomijać nie mają". "Król Jan III postanowił, aby w mieście Wolbromie obcy kupcy nie kupczyli. Miasto jest własnością stołu królewskiego, zostaje pod jurysdykcyą starosty, który zatwierdza wybranego przez radę burmistrza". Inne szczegóły o WOLWRAMIE i odmienne rodzaje dochodów obejmuje lustracya 1765 r., a między innemi "od żydów za kapustę z dworskiego ogrodu zl. 400, od tychże in recognitionem protekcji W. Staroście zl. 200 ; za korzenie które na święta dawać powinni zl. 200. Rzeźnicy katol., których jest około 20, z ratusza pożytkują i jatki mięsne około niego mają, z których nic dworowi nie importują". —

Ostatnia zaś lustracya 1789 r. wyraża : "Sstwo Wolbromskie jest w possessyi JP. Urszuli z Marsztynów Dembinski za prawem dożywotniem 1766 r. Miasto ma Land Woyta, Burmistrza i cały urząd. Kandydatów do jurysdykcyi Starościnskiej powinno podawać, a ta wybrawszy zdatnego na urząd, winna approbować. Sądy toż miasto sobie składa, z których apelacya do jurysdykcyi dworskiej iść powinno, a dopiero od tej do Assessoryi. Intrata z wszelkich prowencyi Sstwa zl. 8314, gr. 15". —

Miasto w pow. Księskim leżące z drzewa zbudowane, żydami w większej połowie zaludnione. Jest tu kościół, klasztor kanoników, regularnych lateraneńskich sprowadzonych przez biskupa krakowskiego i kardynała Alberta Waze królewicza Polskiego r. 1633, za staraniem plebana Dzierożenskiego i ks. Marcina Wolbroma konsystorza Krakowskiego. Kościół Wolbromski obszerny, lecz nie zaleca się żadną osobliwością.

"Starożytna Polska", Balinski i Lipinski.

ד. מהאנציקלופדיה הכללית של האחים אורגלבראנד, כרך 27, ורשה, 1867:

Wolbrom, miasto w gubernii Kieleckiej, powiecie Olkuskim, położone nad rz. Pokrzywnicą, od Olkusza mil 3 odległe. Osada tutejsza powstała ze wsi Dłużec, w której właścicielom sołtystwa Wolwramowi i Hilaremu, król Władysław Łokietek w r. 1321 pozwolił okoliczne lasy karczować in na nich mieszkańców osadzać, co dało początek miastu od jednego z nich Wolwramem czyli Wolbromem zwanemu. Rządziło się pierwotnie prawem polskiem, dopiero w r. 1445 przywilej na prawo magdeburskie od króla Kazimierza Jagiellończyka zyskało. Władysław Jagiełło w r. 1400 ustanowił tamtędy główny trakt handlowy dla kupców z Wrocławia, Częstochowy, Lelowa i Żarnowca towary swoje prowadzących. Gdy przez pożar miasto uległy zagładzie przywileje na prawo niemieckie, trzydniowy jarmark na św. Katarzynę i targi tygodniowe, postanowił takowe Kazimierz Jagiellończyk w r. 1485. Krol Jan III postanowił, aby w mieście Wolbromie, samym tylko tamecznym obywatelom kupczyć było wolno. Wolbrom był własnością stołu królewskiego i zostawał pod jurysdykcją starosty, który wybranych przez mieszczan burmistrzów winien był zatwierdzać, zaniedbywali jednak mieszczanie tutejsi tej oznaki poddaństwa staroście, o co przez króla Augusta III byli strofowani. Od r. 1766 starostwo wolbromskie było w posiadaniu znanej w historyi Urszuli z Morsztynów Dembinskiej, głośnej pod nazwiskiem Pani starościny Wolbromskiej. Kiedy za pierwszej wojny szwedzkiej spalili miasto Szwedzi, król Jan Kazimierz pragnąc aby się prędko odbudowało, przywilejem w r. 1661 mieszczan tutejszych na lat cztery od opłacania wszelkich podatków uwolnił, co też wkrótce nastąpiło, ale odtąd miasto prawie całe drewnianemi domami się budowało i żydami osiedliło. Parafialny kościół tutejszy, był kolonią księży kanoników regularnych Lateraneńskich. Wprowadził ich do Wolbroma biskup krakowski i kardynał Albert Waza, królewicz polski, w r. 1633, za staraniem plebana Dzierożeńskiego i aktuaryjusza konsystorza krakowskiego ks. Marcina Wolbroma, tak zwanego od miejsca w którem się urodził. Powodem tego wprowadzenia były podupadłe dochody plebańskie tak dalece, że fundusze kościoła parafijalnego wolbromskiego, oraz filililalnego Dłużeckiego zaledwie wystarczały na utrzymanie jednego kapłana, a ten nie mając gdzie mieszkać w Wolbromie,

przy parafijalnym kościele mieszkał. Dla tego też król Zygmunt III, jako pan i dziedzic miasta, jeszcze na lat pięć przed zaprowadzeniem zgromadzenia ks. kanoników lateraneńskich przy kościele mieszkał. Dla tego król Zygmunt III, jako pan i dziedzic miasta, jeszcze na lat pięć przed zaprowadzeniem zgromadzenia ks. kanoników Lateraneńskich, na przełożenie ówczesnego biskupa krak. ks. Marcina Szyszkowskiego, zrzekł się prawa opieki czyli patronatu względem kościoła wolbromskiego i dłużeckiego na rzecz prałata kanoników Lateraneńskich przy kościele Bożego Ciała w Krakowie. Kościół teraźniejszy jest dość obszerny, ale w budowie swojej nie ma nic osobliwego, oprócz dwóch nagrobków swoich plebanów, to jest ks. Marcina Wolbromczyka, zmarłego w r 1637 i ks. Gaudentego także Wolbromczyka, z r. 1638. Wolbrom liczy teraz ogólnej ludności 3,085 głów, pomiędzy któremi żydów znajduje się 2, 028, domów murowanych ma 9, drewnianych 215, ubezpieczonych na summę rs. 34,940. Jest tu stacyja pocztowa, magistrat i 6 jarmarków do roku.

F. M. S.

ENCYKLOPEDIA POWSZECHNA. Br. Orgelbrand, Warszawa, 1867, Tom 27.

ש. ברקאי

תאריכים ומספרים היסטוריים

(לפי מקורות אוטנטיים שונים)

א) עירוניים כלליים:

1310 התחלת פעולת מירשם האזרחים בוולברום (מקודם בכפר דלוז'ק).

1321 יסוד וולברום ביזמת מלך פולין וולדיסלב לוקיטק ובביצוע וולווראם, ראש הכפר דלוז'ק.

1400 סלילת דרך ראשית לצרכי מסחר ומעבר מהערים וורוצלב, צ'נסטחוב, לילוב וז'רנובצה להובלת סחורות, ותביעת המלך מהסוחרים שלא להתחמק במסעיהם מלעבור דרך וולברום.

1455 המלך וולדיסלב יאגיללו העניק זכות לעיר להשתמש בחוקה המגדבורגית במקום הפולנית המיושנת, ואחרי שריפת העיר חידש את תוקף החוקה ההיא בשנת 1485.

1485 המלך קזימירש יגילונצ'יק העניק זכות לוולברום לערוך ימי־יריד בני שלשה ימים וימי שוק אחת לשבועיים.

1564 לפי המפקד נמצאו אז בעיר 72 בתים שחויבו בתשלום מס.
1627 (1633) המלך ויתר על זכותו כפטרון העיר בהשתדלות הכומר יליד המקום מרצ'ין וולבראם.
1637 מת הכומר מרצ'ין וולבראם ונקבר בכנסית העיר עם מצבה על קברו.
1660 וולברום הוכרזה לעיר־מחוז ואליה סופחו הכפר לובזוב, אחוזות ומשקים עם עוד כפרים. בעיר היו אז 85 בתים.
1661 המלך יאן קז'ימירז שיחרר את אזרחי העיר מתשלום מסים למשך ארבע שנים אחרי שנשרפה בידי גייסות השוודים בפעם הראשונה, תוך תקוה להחיש הקמת העיר מחדש.
1766 אורשולי דמבינסקה לבית מורשטין מושלת מחוז וולברום.
1771 פרנצ'ישק דמבינסקי מושל המחוז.
1795 בחלוקה השלישית של פולין עברה וולברום לידי אוסטריה.
1809 וולברום עוברת ל„נסיכות ורשה" שנוסדה בידי נפוליון הגדול, ומשמשת מעבר לצבאות צרפת בדרכם לרוסיה.
1815—1837 וולברום נכללה בגליל (וויבודסטבו) קראקוב־סנדומירז' של ממלכת פולין.
1837—1914 וולברום בכיבוש רוסיה הצארית ונכללה בפלך קילצה.
1838 שלטון וולברום מענק־מתנה לגינירל ניילוב.
1880 בוולברום הוקמה תחנת־רכבת לקו מסילת־הברזל דמבלין—גראניצה.
1914 (2 אוגוסט) כיבוש וולברום בידי האוסטרים.
1914 (נובמבר־דצמבר) האוסטרים פינו את העיר והרוסים נכנסו אליה. העיר הפכה לחזית הקרב. המצביא העליון של צבאות הרוסים ניקוליי ניקולייביץ בעיר.
1914 (דצמבר) נסיגת הרוסים מוולברום בליל ג' של חנוכה וכיבושה שוב בידי האוסטרים.
1918 (11.11) יציאת האוסטרים מוולברום ביום סיום המלחמה.
1918 (20 נובמבר) פולין מדינה חפשית ועצמאית.
1931 הכרזת וולברום לעיר עם ראש עיריה ומועצה עירונית.
1.9.1939 פרוץ מלחמת הנאצים הגרמנים.
4.9.1939 כניסת הנאצים הגרמנים לוולברום.
1944 כיבוש וולברום בידי צבאות ברית־המועצות.

ב) עירוניים יהודיים:

1542—1548 ראשית הישוב היהודי בוולברום לפי מסמכים רשמיים.
1562 רשימת שמות 26 יהודים משלמי מסים בוולברום.
במאה הט"ז קהילת וולברום כפופה לקהילת קראקוב ולרבנות שם.
במאה הי"ז (במחצית השניה) נשתחררה קהילת וולברום מעול קהילת קראקוב.
1661 אזרחי וולברום הזמינו את היהודים לבוא ולהתישב בעיר ולעזור בכינונה מחדש.

1719 חובות וולברום היהודית במערך החובות של קהילת קראקוב.
1740 נתקבל רשיון הבישוף מקילצי לייסד בית־עלמין ליהודים בוולברום.
1751 נתקבל רשיון מאותו בישוף להקים מחדש או לבנות בית כנסת חדש בוולברום.
1764 מיפקד יהודי ראשון בפולין. 324 נפש יהודים בוולברום.
1760—1763 ישיבות ועד־ארבע־ארצות (ה„סיימיק" היהודי) בפיליצה שליד וולברום.
1764 (4 אוקטובר) הישיבה האחרונה של וא"א בפיליצה וביטולו לפי החלטת הסיים הפולני.
1765 שמות יהודים בין משלמי תמורה לגן החצר ומתנה למושל המחוז.
1776 (30 יולי) מלך פולין העניק זכות ליהודי וולברום לשכון בעיר זו.
1782 משפט בקראקוב בין קהילת וולברום ושל וודיסלב שנסתיים לטובת אי־תלות קהילת וולברום.
1786 קהילת אולקוש סירבה לתת להרב מטשיבין חופה וקידושין ליהודי מטשיבין עם עלמה מוולברום.
1791 רשימת יהודים בעלי נכסי דלא ניידי בוולברום.
במאה הי"ח גזירות שונות של ההגמונים על יהודי וולברום.
1830 המרד בפולין הרוסית ותנועת המורדים בוולברום והסביבה. קשרים בין המורדים והיהודים.
1823 איסור מטעם הרשות הרוסית ליהודי פנים המדינה לשבת בשטח גבול אוסטריה ופרוסיה, ואף בוולברום.
1856 חוק הקנטוניסטים נתבטל ע"י הצאר אלכסנדר השני. בוולברום נחטפו הרבה נערים יהודים לצבא, ורבים מהם נשארו ביהדותם ועם סיום שרותם חזרו לשבת בעיר.
1863 המרד הפולני נגד רוסיה הצארית והתקרבות בין יהודים ופולנים גם בוולברום.
ה' תק"ן (ט' אדר) פטירת הרב מוולברום רבי מנחם־נחום בר' בנימין בקראקוב.
ה' תקע"ט (ב' חשון) פטירת האב"ד בוולברום רבי יעקב הלוי סגל בקראקוב.
ה' תרכ"ד פטירת הרב והצדיק החסידי רבי חיים קמינסקי, בן תשעים, בעל ספר „זכרון חיים".
ה' תרל"ו רבי משה וינברג מילידי פשדבורש נתמנה לאב"ד בוולברום, מחבר ספר „אהל משה". נפטר כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה.
ה' תרע"ב פטירת הדיין ומו"ץ רבי הירש ליב כץ מוולברום.
ה' תר"ע פטירת הדיין ומו"ץ רבי בריש גיטלר, מילידי וולברום.
1931 עם הכרזת וולברום לעיר נמצאו בה לפי המפקד 5340 יהודים.
ה' תרל"ד (כ' אדר) פטירת הצדיק מוולברום רבי יצחק מנחם רוטנברג מנכדי הצדיקים מאפטא ולילוב.
ה' תרע"א (כז באדר) פטירת רבי אלתר מאיר דוד רוטנברג האדמו"ר מוולברום.
ה' תרע"ה (כד בכסליו) פטירת רבי יוסף נתן הלוי רוטנברג האדמו"ר מוולברום.
במאה הי"ט (במחצית השניה) עלילת־דם על ר' משה ברל"ס (פוטאש) בוולברום.

שסוכלה בעוד מועד.

במאה הט״ו (בסופה) היתה וולברום כפופה לבנדין.

ה׳ תרע״ג (ז׳ באדר) עלילת־דם על ראובן פרומר בוולברום, ואף היא סוכלה בעוד מועד.

1905 תסיסה של חופש ודרור בקרב הנוער בוולברום. ניצני ההשכלה הראשונים בעיר.

1914 (יולי) הודעות על גיוס כללי לצבא הרוסים נתפרסמו בוולברום. בעקב שמירת השבת איחרו היהודים להתגייס והם ניצלו.

1914 (נובמבר־דצמבר) עם כיבוש העיר חזרה בידי צבא הרוסים חיפשה האוכלוסיה היהודית מפלט בערים אחרות וגם במרתפי הבתים. הרוגים ופצועים יהודים בעיר מכדורי התותחים של האויב.

1941 הרבי האחרון רבי שלום רוקח מוולברום נספה בשואה בסנדומיר שלשם גמלט.

1941 הרב האחרון של וולבהום רבי שלמה אליעזר זילברברג הי״ד נהרג על קידוש השם בין יהודי העיר.

1939 (ספטמבר) עם כניסת הנאצים — ראשית מצוקת היהודים בעיר. שריפת בית־הכנסת.

1942 גירוש היהודים מוולברום.

יהדות וחיי הווי

משה לובלינג

בית המדרש

כל אדם הרוצה לדפדף בספר זכרונותיו של חייו הוא, חייב להתחיל מעמודי־התווך שהם: אבא, אמא. את הרגשנות והרומנטיות יזקוף למורשת האמא; יזמה, פעלתנות ואומץ — לתכונות האבא. וכשרוצים לדפדף בתולדות העיירה, מוכרחים להתחיל מבית־הכנסת ובית המדרש, ולא כחלק אורגני ומושלם, אלא כבית היוצר לנשמת האומה. משום שכל הערכים הדתיים והאתיים אשר חזקו והגבירו את קיומו של עם ישראל — ירשנו בבית המדרש.

ההערכה הזאת נובעת אולי מבחינה היסטורית מסורתית וגם מבחינה סוציולוגית. השפעת בית־המדרש לא פחתה בזה. כוונתי לפשוטי המתפללים בין מנחה למעריב, כי בבית המדרש היה קיים מקור הידיעות והחדשות מהעיר ומהעולם, וכל אחד חיזה את דעתו בבעיות ובענינים העומדים ברומו של עולם.

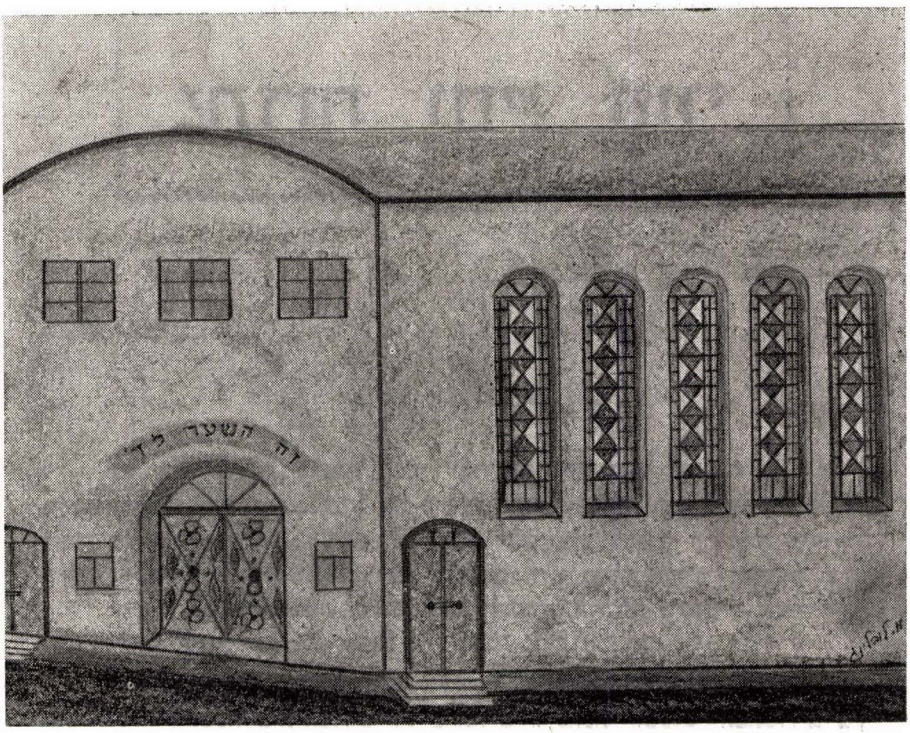
כאן שוחחו על מלחמות, פה נקבע מי מהחיילות הלוחמים ינצח ומי יפסיד, יושבי הספסל האחורי היו מסוגלים להשמיד גייסות שלימים. כל זה נעשה בלילות החורף הארוכים בין שני תנורי החרסינה שהפיקו איזו חמימות נעימה מסביב. והשיחה היתה מתמשכת, מסתעפת לכוונים שונים כקורי עכביש.

הרחוב היחידי בעיר שנשא שם יהודי — היה רחוב בית־הכנסת, ובו עמדו צריפי העץ מדורי דורות חבוקים וצמודים זה לזה כמו בתפילת „כורעים". מבודדים קצת מהבתים על גבעה עמדו ברחבות הדורה בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש.

בית־המדרש היה משובץ משלשת צדדיו בחלונות רחבים וגדולים, ומהצד הרביעי דלת־כניסה פתוחה לכל עובר אורח, תלמידי חכמים, בחורי ישיבה, סתם יהודים ושובבים קטנים. עבור כולם היתה הדלת פתוחה.

ממולו עמד בית־הכנסת, מבנה גבוה מרובע עם חלונות צרים וגבוהים וכל מיני שמשות צבעוניות אשר הצלו מצלם בתוכו פנימה.

שער־כניסה ענקי, שני פתחי ברזל כבדים עם פתוחי פרחי נחושת ובאמצעיתו של כל פתח חרוט ומצויר ראש אריה המחזיק בלועו טבעת נחושת המשמשת כידית לפתיחת הדלת הנעולה בדרך כלל ברוב שעות היום.

תמונת בית הכנסת
לפי הזכרון, צוייר בידי משה לובלינג

אינני מתיימר לתאר תאור ממצה את בית המדרש, משום שסוג כתיבה כזה פירושו: להמחיש אורח חייהם של אלפים יהודים, חייהם החדגוניים מחד וחיים סוערים ורבגוניים מאידך. אני רוצה להזכר בזמנים, בהם בליתי את שנות נעורי בלמוד גמרא בבית המדרש. שולחנות וספסלים היו מוצבים בצורת חית לשלשת צדדיו ומסביב לשולחנות ישבו בחורים מכל הגילים ולמדו בהתלהבות. כל אחד למד בנגון מיוחד בגון קולו המיוחד וכל הקולות בניואנסים שונים התמזגו לסימפוניה גדולה אחת.

והקולות האלו נשמעו מזריחת החמה ועד שקיעתה ועוד נתמשכו בשעות הערב המאוחרות. היו בחורים מתמידים אשר בימי שני וחמישי למדו כל הלילה ובהגיע חצות הליל רצו לתת מנוחה לראש היגע — טעמו מהפירות שקנו לפנות ערב אצל פנטיק. אחרי שסעדו את לבם היו עורכים מרוץ על הספסלים שהקיפו את הבימה.

היינו עדים יום יום לתופעה כזאת; סוחרים שסגרו את חנויותיהם ובעלי מלאכה שהניחו את מלאכתם באו לבית המדרש להתפלל מעריב. ואחרי התפילה עמדו או ישבו שעות ארוכות להקשיב ללמודיהם ולקולותיהם הערבים של

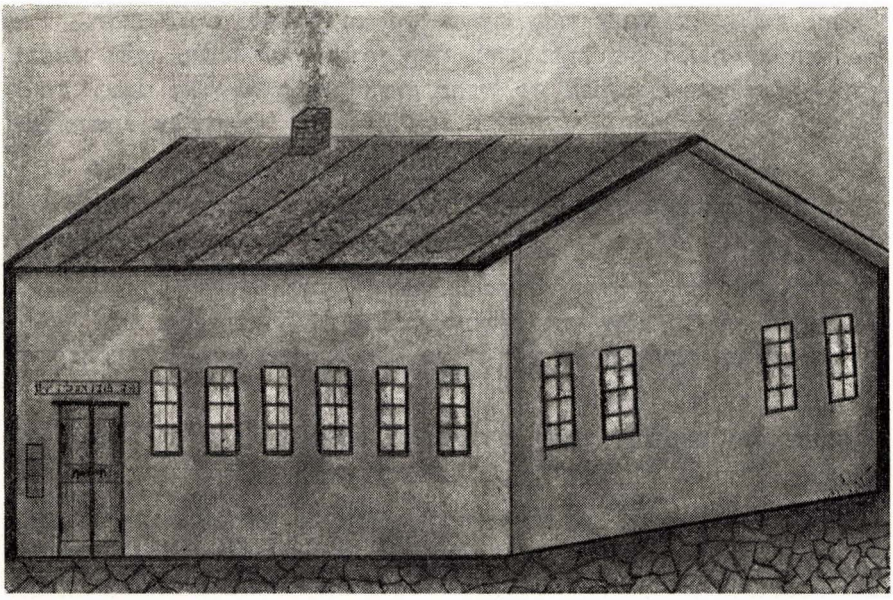
הבחורים. הרגשה נעימה אפפה אותם בשמעם את הנגונים הנפלאים שבקעו והפריעו את דממת הלילה. נגונים שספרו על געגועים טמירים ועל שאלות וחידות בלתי נפתרות.

עוד היום מהדהד באוזני נגונו של הבחור „לייבל" ממונדזיוב שלמד הלכות שחיטה אצל ר' פייבל השוחט. עשרות יהודים מפשוטי העם ישבו יום יום שעות מרובות בבית המדרש והקשיבו בהנאה רוחנית מיוחדת לקולות הערגה הנפלאים שהשמיע הבחור „לייבל" בקסם יוצא מן הכלל.

גם בחורי בית־המדרש היו נוהגים להפסיק את למודיהם והקשיבו בקשב רב לסלסולי נגון־הגמרא של „לייבל" ממונדזיוב. בשמעך את קולו, היה נדמה לך כי כל העולם עטוף בערפל כחול ונם את שנתו הנצחית מבלי להתעורר.

ולא רק עבור הבחורים היוה בית המדרש המעין העיקרי שהזין את חייהם. גם ליהודי הפשוט שמש בית־המדרש כקרש־קפיצה. בכל זמן שרבו התלאות והדאגות — רץ היהודי לבית־המדרש. כאן שכח את כל דאגותיו. כאן יכול היה שעות ארוכות להתהלך הלוך ושוב עם ידים שלובות לאחור באין מפריע. כאן, יכול היה להקשיב לרכילות המתהלכת על אחרים או לשוחח על ענינים כלליים כמו: בחירות לרב חדש, קבלת שוחט לעיר, חזן וכו'...

יהודים רבים באו לבית־המדרש בגלל זה שבבתיהם שרר קור, לא היה עם

תמונת בית המדרש
לפי הזכרון, צוייר בידי משה לובלינג

מה להסיק את התנור, והצרות האישיות גרשוהו מהבית. לכן הוא בא לבית־המדרש, להתחמם בחומו של התנור ואגב־אורחא להקשיב לאותם הספורים הנפלאים על יהודים בני־טובים שסבלו כל ימיהם רעב ודחק ובא אליהו הנביא והביא להם אושר. שמעו גם ספורים על שדים ורוחות שמסתובבים בלילה אחרי חצות ע"י הבארות ומחפשים דרך להזיק לבני אדם. היהודי הפשוט היה מרוצה שהוא נמצא בבית־המדרש שבו אין לשדים שליטה עליו.

קצת אחרת השפיע בית־הכנסת.

למרות זה ששני המבנים עמדו קרובים אחד לשני — היה מרחק והבדל רב ביניהם. הבנין הענקי של בית־הכנסת עמד תמיד חשוך ומלא סודות, הוא הפיל את אימתו על כולם. אגדות שונות נרקמו סביב בית־הכנסת. האגדה מספרת: בכל לילה אחר חצות באים המתים להתפלל, אלה שלא מצאו את מנוחתם באים למצוא תקון לנשמותיהם. הם מוציאים את ספרי התורה מארון הקודש וקוראים את התורה.

ולכן, מי שעובר בלילה דרך בית־הכנסת, חייב לגשת לשער ולדפוק שלש פעמים שיהיה שהות למתים להסתלק. במקרה ולא תדפוק — יכולים המתים לקרוא אותך לתורה, ואז מי יודע מה תהי אחריתך. מספרים, לפני שנים רבות שכח השמש איזה חפץ בבית־הכנסת ומאוחר בלילה הוא נזכר בזה, נכנס לבית הכנסת מבלי לדפוק. אל תשאלו לסופו המר; מה שראה שם לא סיפר לאיש ולא עברה שנה והשמש מת.

נערים קטנים ולפעמים גם יותר גדולים, פחדו לעבור בלילה ע"י בית הכנסת. וסימן מובהק לכל האגדות האלו היה: בפתח בית הכנסת לא היתה מזוזה. כשאני נזכר את המורא והפחד שהטיל עלי הבנין הזה בימי נעורי — אני מזדעזע גם עכשיו.

הפחד הזה והאגדות שנרקמו סביבו באו להזכיר לנו כי יש דין ויש דיין הצופה על כל באי עולם וכי בקרבת מקום משתרע בית־העלמין הישן ודי לחכימא ברמיזא... סוף כל האדם למות...

לעומת זה בית־המדרש שמש כמגן ומחסה לכל החלשים, בית ילדים לילדי ישראל, בית ספר לנוער, ואוניברסיטה לגדולים. ולכן מוסברת היתה העובדה בתקופה יותר מאוחרת שמנהיגי כל המפלגות והתנועות היו חובשי בית־המדרש לשעבר.

הגשר שהוביל את הנוער מבית־המדרש לחיים הפוליטיים והחברתיים, היתה הציונות.

הראשונים שהעבירו את הנוער דרך הגשר הזה היו: אברהם שטרק ועובדיה גוטליב.

משה לובלינג

דאס בית המדרש

יעדער מענטש וואָס וויל בלעטערן אין זכרונות־בוך פון זיין אייגן לעבן, מוז קודם־כל אָנהייבן ביי די הויפּט זיילן וועלכע טראָגן די נעמען: טאטע־מאמע. און זיין סענטימענטאליטעט און ראָמאנטישקייט וועט ער צושרייבן אלס א ירושה פון די מאמען, און אונטערנעמונגסגייסט, ענערגיע — דעם טאטען.

און וועג מען וויל בלעטערן אין די געשיכטע פון א שטעטל, מוז מען אָנהויבן ביי די שול און ביים בית המדרש, נישט ווי א אינטעגראלער טייל פון שטעטל, נאָר ווי א בית היוצר נשמת האומה.

ווייל אלע רעליגיעזע וועדטן וועלכע האָבן אין פארלויף פון יאָרן געשטארקט דעם קיום פון יידישן פאָלק, האָבן מיר געירשנט אין בית המדרש. דאָס איז אפשר בלויז פון היסטאָריש רעליגיעזן שטאנדפונקט, אָבער אויך פון סאָציאָלאָגישן שטאנדפונקט איז די השפעה פון בית המדרש נישט געווען קלענער, כ׳מיין דאָס פשוטע בית המדרש פון צווישן מנחה־מעריב. ווייל אין בית המדרש האָבן יידן זיך דערוווסט נייעסן פון שטעטל און פון די גרויסע וועלט, און יעדער האָט געקאָנט דאָ אריסזאָגן זיין מיינונג וועגן שטאטישע ענינים, און אפילו וועגן גרויסע וועלט פראָבלעמען וועלכע זענען געשטאנען ברומו של עולם.

דאָ האָט מען געריידט וועגן מלחמות, באשטימט וויר פון די קריגער זאָל זיגען און וויר דארף פארשפילן, דאָ האָט מען צעשמעטערט גאנצע ארמייען און דאָס אלץ איז געמאכט געווארן אין לאנגע ווינטערנעכט, צווישן די צוויי קאפלאווע אויוון וועלכע האָבן צעגאָסן ארום זיך א היימישע ווארעמקייט.

די אינציקע גאס אין שטעטל וואָס האָט געטראָגן א יידישן נאָמען, איז געווען די שול גאס, זענען אזוי דאָרט געשטאנען דורות לאנג די הילצערנע הייזלעך צוזאמענגעטולעט איינס צום אנדערן, ווי זיי וואָלטן זיך פאר וועמען כורעים געביקט. און א ביסל אָפגעזונדערט פון די הייזלעך אויפן בערגל זענען זיך מאיעסטעטיש געשטאנען די שול און דאָס בית המדרש. דאָס בית המדרש איז געווען אויסגעזעצט פון דריי זייטן מיט גרויסע ברייטע פענסטער. און ביי די זייט האָט זיך געפונען א קליינע איינגאנגס טיר וועלכע איז שטענדיק געווען אָפן, תלמידי חכמים, בית מדרש בחורים, סתם יידן און גלאט קליינע שטיפער יונגלעך, פאר אלע איז די טיר געווען אָפן. דאָס בית המדרש האָט צו אלע געשמייכלט, אלע גערופן.

און קעגנאיבער איז געשטאנען די שול. א הויכע פירעקיקע געביידע, מיט הויכע שמאָלע פענסטער, אויסגעגלאָזט מיט קליינע קאָלירטע שויבן גלעזלעך וועלכע האָבן פארדאָפלט די שאטנדיקייט אין דער שול אינעווייניק. א ריזיק הויך ברייט איינגאנגס־טויער מיט שווערע אייזערנע טויערן וועלכע זענען געווען באדעקט מיט קופערנע און מעשענע בלומען. און אין דערמיט פון יעדן

טויער א קאַפּ פון א לייב וועלכע האלט אין פּיסק א מעשענע רינג וועלכע האָט געדינט צו עפענען דאָס טויער, וועלכעס איז על פּי רוב געווען פארמאכט.

כ׳וויל מיך נישט פארמעסטן צו שרייבן וועגן בית המדרש, ווייל אזא אַרט שרייבן הייסט, שילדערן דעם גאנצן לעבנסגאנג פון טויזנטער יידן. זייער אייגנטאַניק לעבן פון איין זייט, און דאָס ברויזענדע פילפארביקע לעבן פון דער אנדערער זייט.

כ׳וויל מיך בלויז דערמאנען די צייטן, וועו כ׳האָב מיינע יונגע יאָרן פֿארברענגט אין בית המדרש ביים לערנען. טישן מיט בענק זענען געווען אויסגעשטעלט ווי א חית אין אלע דריי זייטן. און ביי די טישן זענען געזעסן בחורים פון פארשידענעם עלטער און געלערנט. יעדער האָט געלערנט מיט זיין אייגנאַרטיקן ניגון, יעדער מיט זיין שטימע. און דאָך האָט זיך דאָס אלס צוזאמענגעגאָסן ווי איין גרויסע סימפאָניע.

און דאָס לערנען האָט זיך אזוי געצויגן פון פארן זון־אויפגאנג, ביז שפעט אין די נאכט, און דאָס האָט זיך אזוי געצויגן צענדליקער און אפשר הונדערטער יאָרן. געווען אויך בחורים וועלכע פלעגן יעדן מאָנטיק און דאָנערשטיק לערנען א גאנצע נאכט. און נאָך האלבע נאכט וועו מ׳האָט געוואָלט א ביסל אָפּרועזן דעם מוח, האָט מען אויפגעהערט לערנען און פארביסן מיט אן עפעלע אָדער מיט א פּאָר בירנדלעך וואָס מען האָט נאָך פארנאכט געקויפט ביי פאנטיק׳ן און דערנאָך מאכן א געיעג אויף די בענק וועלכע האָבן זיך געצויגן ארום און ארום

בית המדרש הגדול מצדו הצפוני

דעם בעלעמער, און אויף מאָרגן האָט מען ווידער געלערנט. און סוחרים נאָכן פארמאכן די געוועלבלעך, און בעלי מלאכות נאָך זייער ארבעט וועט זיי פלעגן קומען דאוונען מנחה־מעריב פלעגן נאָך לאנג בלייבן אין בית המדרש און זיך צוהערן צום לערנען.

א זיס געפיל האָט ארומגענומען הערנדיק די דביקות׳דיקע נגונים וואָס האָבן זיך צעגאָסן אין די נאכט שטילקייט. נגונים וואָס האָבן דערציילט פון א באהאלטענע בענקשאפט, און געזוכט אן ענטפער אויף נישט געשטעלטע פראגן.

נאָך היינט קלינגט אין מיינע אויערן דאָס לערנען פון דעם מאנדזעיאוועך בחור „לייבל״ וועלכער האָט געלערנט שחיטה ביי פייוויל שוחט.

צענדליקער יידן פלעגן שעה׳ן ווייז יעדן טאָג זיצן אין בית המדרש און זיך צוהערן צו די הערלעכע בענקשאפטס טענער מיט וועלכע ער האָט באפליגלט זיין לערנען.

און נישט נאָר סתם יידן, נאָר אויך די בית מדרש בחורים פלעגן אָפט בלייבן זיצן ביי די אָפענע גמרה׳ס, שווייגן, און זיך צוהערן ווי שיין ער לערנט. זיינע טענער האָבן זיך אזוי הארציק שיין צעגאָסן ארום, ווי קליינע ווייסע וואָלקנדלעך אויפן בלויוויסן הימל. און הערנדיק זיין לערנען האָט זיך דיר געדאכט, אז די גאנצע וועלט ליגט אייגעהילט אין א בלויען נעפל און דרימל, אן אייביקן דרימל פון וועלכן ס׳איז א שאָד צו דערוואכן.

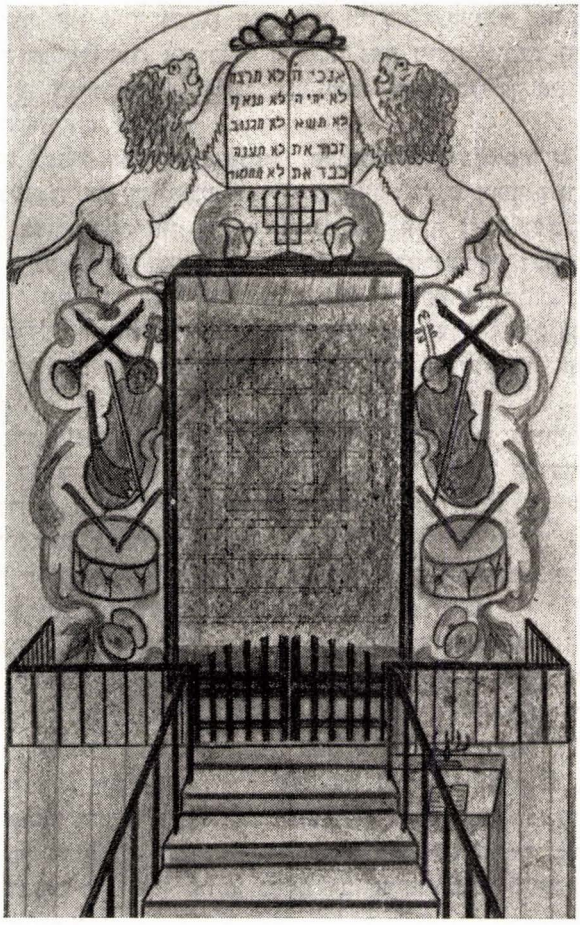
און נישט בלויז פאר די בית מדרש בחורים איז דער בית המדרש געווען דער הויפט קוואל וואָס האָט באשפייזט זייער לעבן. אויך פארן פשוטן ייד איז דאָס בית המדרש געווען ווי א רעטונגס ברעט. וועו דאגות און זאָרגן האָבן זיך געמערט, איז דער ייד געלאָפן אין בית המדרש אריין, דאָ האָט ער זיך געמאכט פארגעסן אין אלע זיינע זאָרגן. דאָ האָט ער געקאָנט שהע׳ן לאנג זיך דרייען ארויף און אראָפּ מיט די הענט פארלייגט אויף הינטן אומגעשטערט. אָדער זיך צוהערן צו די רכילות׳ן וועגן אנדערע שטאָטישע יידן, אָדער גאָר רעדן וועגן שטאָטישע ענינים ווי וואלן פון א נייעם רב, אויפנעמן א שוחט, א חזן, אָדער גאָר פון וועלטזאכן.

א סך יידן זענען געקומען אין בית המדרש אריין, ווייל אין דער היים איז געווען אן אלטע שטוב, ווייל ס׳איז נישט געווען מיט וואָס צו באהייצן דעם אויוון, און די צרות האָבן אים פשוט געטריבן פון שטוב.

איז ער געקומען אין בית המדרש אריין, געווארעמט זיך ביים אויוון, און זיך צוגעהערט צו די וווּנדערלעכע דערציילונגען וואָס מען האָט דאָרט דערציילט. וועגן גוטע יידן וואָס האָבן אלע יאָרן געליטן נויט און אליהו הנביא האָט זיי אויף איינמאָל באגליקט, אָדער סתם מעשיות וועגן שדים און רוחות וועלכע וואנדערן ארום יעדע נאכט נאָך חצות ביי די ברונעמער אָדער ביי איינצעלנע ביימער וועלכע שטייען ערגיץ אין מיטן וועג, און ער איז געווען צופרידן וואָס ער געפינט זיך דאָ אין בית המדרש ווי די שדים קענען נישט האָבן צו אים קיין שליטה.

גאָר אנדערש האָט געווירקט די שול.

כאָטש די שול איז געשטאנען נאָענט פון בית המדרש, איז דאָך דער

ארון הקודש בבית הכנסת
צוייר בידי משה לובלינג מפי הזכרון

מרחק געווען א געוואלדיקער צווישן ביידע. די גרויסע ריזיקע שולגעביידע איז געשטאנען שטענדיק אפינסטערע, א געהיימניספולע, און דאָס האָט געשראָקן, פארשידענע לעגענדעס האָבן זיך געווענדט ארום די שול. מען האָט דערציילט, למשל, אז יעדע נאכט נאָך חצות קומען די טויטע אין שול אריין דאוונען, וועלכע האָבן נאָך נישט געפונען קיין רו און דאָ זוכן זיי א תקון, זיי נעמען ארויס דעם ספר־תורה און לייענען אין אים, דערפאר אז ס׳גייט וועט פארביי דורך די שול ביינאכט, דארף ער צוגיין צום טויער און דריי מאָל אָנקלאפן, כדי די טויטע זאָלן האָבן צייט צו פארשווינדן. וועט נישט קענען די טויטע נאָך אים אמאָל אויפרופן. דאן מוז ער אריינגיין אין שול ארויפגיין אויפן באלעמער און מאכן די ברכה און צוריק ארויסגיין נישט אומקוקנדיק זיך.

אָבער אזא איינער דארפט האָבן רחמים, ווייל מען דערציילט אז מיט א סך א סך יאָרן צוריק האָט דער שול שמש עפעס פארגעסן אין שול, און שפעט ביינאכט האָט ער זיך דערמאנט, איז ער אריין אין שול נישט קלאפנדיק פריער; וואָס ער האָט דאָרט געזען האָט ער קיינעם נישט געוואָלט דערציילן, און איז אין דעם זעלבן יאָר געשטאָרבן.

האָבן טאקע יונגע יונגלעך, און אפשר אויך גרעסערע יונגלעך, מורא געהאט ביינאכט אדורכצוגיין דורך די שול.

און א סימן אז דאָס אלעס איז אמת האָט מען געזען אין דעם וואָס אין שול איז נישט געווען אָנגעקלאפט א מזוזה.

נאָך היינט געדענק איך דעם פחד וואָס די שול האָט אויף מיר אָנגעווארפן ווען כ'בין שפעט ביינאכט אהיימגעגאנגען פון בית המדרש.

די שול האָט אָנגעווארפן אויף יעדן א פחד ווי זי וואָלט געוואָלט יעדן דערמאנען אז יש דין ויש דיין און אז באלד דאָ דערנעבן שטייט נאָך דער אלטער בית עלמין וואָס ווייזט דעם סוף פון יעדן מענטש.

דער בית המדרש דאקעגן האָט היימיש געטרייכט און יעדער האָט זיך דאָרט געפילט פריי און געשיצט, און איז געווען ווי א קינדער־היים פון קינדער, א שולע פאר יוגנטלעכע, און אן אוניווערזיטעט פאר גרויסע.

זענען טאקע שפעטער ווען אין שטאָט האָבן שוין עקזיסטירט פארטייען, כמעט אלע אָנפירער געווען געווען געוועזענע בית המדרש בחורים.

און די בריק וואָס האָט געפירט פון בית המדרש די יוגנט צום פאָליטישן־געזעלשאפטלעכן לעבן איז געווען דער ציוניזם.

און די ערשטע וועלכע האָבן אדורך געפירט די יוגנט דורך די בריק זענען געווען: אברהם'צ'ע שטארק און עובדיה גוטליב.

חיים ווייסבערג.

רעמינעסצענצן פון וואלבראם

א. די שול־גאס

דאָס הארץ פון יידישן וואלבראָם, ספעציעל פון רעליגיעזן, איז געווען די שול־גאס, אין צענטר איז געווען די שול און דאָס גרויסע בית־המדרש און אין דער זייט דאָס קליינע בית־המדרש'ל. אין מעריב דאָס אלטע בית הקברות, די מקווה, דאָס שעכטהויז פון הינער, די עלעקטראוניע און דער סטאק. די אייניווינער פון שול־גאס, און פון דער ארומיקער געגענט זענען געווען בלויס יידן, און עס איז שווער זיך פאָרצושטעלן אז די גאס עקזיסטירט פאר אונז שוין נישט.

דאָס איז געווען דער גייסטיקער צענטער פון דורות, דאָס שבתדיקייט פון יידן וואָס זענען געגאנגען דאוונען אין די בתי־תפילה האָט באפארביקט, באשטראָלט די גרויסע דאגות־פרנסה, וואָכענדיקע טעג, דאָנערשטיק האָבן זיך שוין אָנגעהויבן די צוגרייטונגען צום שבת. געטראָגן עופות צום שוחט, געבאקן קיכענס. אין פרייטאָג פלעגט זיך ערשט טון מיט רוימען די שטובן, באקן חלות, טראָגן טשאָלענט. די מקווה וואָס האָט אָפגעוואשן פון יעדן די וואָכענדיקייט, און דער שוויץ מיט די פיל שטאפלען, ווי ארויפגיין גאנץ הויך האָבן נאָר גע־קענט עלטערע יידן, שרייענדיק שטענדיק דאָס עס איז א פראָסט, אז מען דארף

שריד מהכותל הצפוני של בית־הכנסת

ארויפגיסן א שפּעל וואסער אויף די צעגליטע שטיינער, טראָץ דעם וואָס עס איז געווען א מוראדיקע היץ און א פּאַרע, האָבן זיי געקלאפט מיט די בעזעמלעך און געשריגן: משה־יוסף, א שפּעלע! א שפּעלע! און דערנאָך רויטע ווי די צוויקעלס אריין אין די קאלטע שניידעוודיקע וואסער פון סטאק מקוה און זיך טובל געווען.

אין די יום־טוב טעג ווי עס איז געווען אין שול־גאס איז שווער צו באשרייבן. אפילו די נישט רעליגיעזע איינווויינער פון דער גאס האָבן געגאסן פון דער יום־טובדיקייט פון ארום. אין די געווענלעכע וואָכענדיקע טעג, אין דער פרי און פּארנאכט האָט דער עולם געשטראָמט צום דאוונען און בייטאָג האָט זיך געהערט די קלאנגען פון די חדרים וואָס זענען מערסטנס געווען קאָנצענטרירט אין די גאס. און די קולות פון די וואסער־טרעגערס, עלע־מעכל, העשקע, יאָשקע, קאָפּל, און דער שטילער שלומה'לע וואסערטרעגער, האָבן געטראָגן אויף הילצערנע נאשידלעס, הילצערנע קאנעס מיט וואסער פון סטאק.

די מאטעריעלע באשעפטיקונג פון די איינווויינער פון די שול־גאס, שטעפערס, טאנדייטערס, געזונדהעלדער, דאָרפס גייער, גארבערס, און אזוי אָן פּרנסהדיקע, די יוגנט האָט אָנגעהויבן צו לייענען דעמאָלס מעשה־ביכלעך וועגן רבֿיים, הערשעלע אָסטראָפּאָלער, ד"ר לעהמאן, זשול ווערן, זענען איינציקוויז געקומען צו פּרץ, שלום עליכם און נאָכהער צו טאָלסטוי, גאָרקי און ראמאן ראָלאנד.

צוליב די נישט נאָרמאלע עקאָנאָמישע לאגע, נישט האָבענדיק קיין ארבעט איז די יוגנט אוועק אין די גרויסע שטעט, ווער אויף שטענדיק, און ווער אויף סעזאָן ארבעט.

גלייכצייטיק מיטן ארויספאָרן פון דער היים אין דער וועלט אריין, האָט מען אָנגעהויבן זיך אינטערעסירן מיט וועלט־פראָבלעמען. מיטן אנטשטיין פון די פּארטייען האָט זיך דאָס פּאָליטישע לעבן אויך אריינגעריסן אין שול־גאס, פון אָנפּאנגס די רעדעס אין בית־מדרש פון די ציוניסטן, וווּ עס איז אויסגע־בראָכן געשלאָגן צווישן אגודהניקעס און ציוניסטן. מען האָט זיך געשלאָגן מיט גארטלען,

אין פּוליש פון שול און ביהמ"ד זענען די ערשט געבוירענע אידעען אַרויפגע־שוומען אין דיסקוסיעס וועגן יידישע און וועלט פראָבלעמען, אָפּרייסנדיק אביסל די דאוונען צייט, און נאָכהער אוועק ווייט ווייט.

ב. דער סטאק

דער סטאק מיט דעם קאלט שניידעוודיקן וואסער, וואָס האָט אַרויסגע־קוואלט פון אונטער דער ערד נישט ווייט פון גרויסן בית־מדרש, האָט זיך געשלענגעלט אין דער זייט דורך די גאנצע שול־גאס און האָט אָפּגעטיילט דאָס בית הקברות פון די גאס, ביי דער זייט פון וואסער האָבן די פישערס געהאט פּארמאכטע סאדזאווקעס צו באהאלטן פיש. די מקווה האָט געשעפט אירע

וואסערן פון סטאָק, און די גארבערייען האָבן זיך געפונען נעבן דעם וואסער אויסנוצענדיק עס צו דער פּראָדוקציע, אמאָל פלעגט מען אויך וועש וואשן ביים סטאק דורך קלאפן מיט ברעטלעך. אין זומער פלעגט מען גיין מיט די שעפּען ספּעציעל נאָך א טרונק קאלט וואסער ווי נאָך א גוטער משקה.

ג. די שול

א גרויסע מאסיווע געביידע מיט הויכע פארקייליכטיקע פענסטער מיט פארביקע שויבן, אין דעם פּאַרם פון א מגן־דוד. די טויערן אייזערנע, שיין באצירטע מיט צוויי לייבן־קעפ וואָס האלטן די רינגן די הענטלעך פון די טויערן אויף וועלכן עס איז געווען די אויפשריפט: „זה השער לה׳, צדיקים יבואו בו״.

דער שמש פארן אויפשליסן די טויערן פלעגט אָפּקלאפן דריי מאָל מיט די שליסלען אין די טויערן בכדי די גייסטער זאָלן אוועק פון שול. אינעווייניק, די וועגט ווייס געקאלעכט, די ווייבער שול א גאלעריע פון האָלץ אויף אייזערנע סלופעס. דער ארון הקודש זער שיין אין פּאַרם און באצירט מיט שיינע קונסט שניצעריען פון כלי זמר, ווי פידל, טרומפייט, גיטאר, פויקן און אנדערע.

אין די וואָכן טעג האָט די שול געהאט א קליינעם פּראָצענט פון דאוונערס, נאָר שבת אָדער ביי ספּעציעלע פייערלעכקייטן האָט זיך די שול גערעכנט פאר דעם צענטער.

ד. דאָס גרויסע בית־מדרש

פון אלע בתי התפילה איז דאָס גרויסע בית מדרש געווען אממייסטנס טעטיק, פון בעגינען ווען עס איז נאָך געווען פינסטער פלעגן קומען די תהילים־זאָגער און אָנגעצונדען די נאפט־לעמפּ, פון די ערשטע איז געקומען דער אלטער קאוואל יחיאל און אנדערע, און נאָכהער האָט געדאוונט איין מניין נאָכן צווייטן ביז 10—11 א זייגער. ביי טאָג האָבן געלערנט אין בית המדרש די לערנע־ס פון שטעטל. אין בית המדרש פלעגט אויך דער וואלבראָמער סופר פונאנדער לייגן זיין קראָם פון תפילין, ארבע כנפות, מזוזות און אנדערע זאכן פון רעליגיעזן געברויך. דער סופר, א פריילעכער ייד, א וויצלער, פלעגט זאָגן דאָס ער קוקט נישט ארויס אויף קיין יידישע קונים.

א שטענדיקער איינווינער אין בית המדרש איז געווען, ווי מען האָט אים גערופן, דער פארנארטער משה, כאָטש קיין נאר איז ער נישט געווען. געליינט צייטונגען, געקענט זיך אויף פּאָליטיק, געווען א בקי בספר, געשלאָפן אלע יאָרן אויפן באנק נעבן בעלעמער אין איינגעמויערטן אלקּערל צווישן די צוויי אויוונס. דאָרט האָט ער געהאט זיין פארמעגן, א שבדיקע קאפאָטע, א ביסל וועש און א טשיניק. געגאנגען יעדן פרייטיק אין די הייזער, געזומען נאָר צו איין

גראָשן. וועו מען האָט אים געגעבן מער האָט ער נישט געוואָלט נעמען, אוו אויך נישט גענומען פון דער האנט פון א פרוי. עסן געקאָכט זיך אין טשייניק אוו דאָס העמד געוואשן אין סטאק.

אין בית־המדרש האָט זיך געפונען א שאנק א גרויסע מיט פיל אלטע ספרים פון פיל הונדערטער יאָרן, מיט פארגעלטע קוים זיך האלטענדיקע בלעטער, וועלכע זענען געהאלטן געוואָרן אין אָרדנונג דוקא פון בחורים וועלכע האָבן געשאפן א חברה „קניין ספרים" אוו פאר דעם געשאפענעם געלט פאראָכטן אוו אייגעבונדן די ספרים.

אברהם מארימאנט, אָדער ווי מען האָט אים גערופן אברהמל'ע לעכט־ציער, א ייד א הדרת פנים מיט א גרוילעכער באָרד, א יודע ספר, אָבער אין

שואב מים
רשום בידי עוזר שבת (זונאבנד)

אלגעמיינער בילדונג אויך געווען א וויסנשאפטלער, אן אלץ־וויסענדיקער און אלץ־קענענדיקער, געהאט א גאנצע רייַ פראָפעסיעס און אויך פונקציעס פון רעליגיעזן כאראקטער. געהאט א סך מלאכות און ווייניק ברכות. קיין פרנסה איז נישט געווען. ער האָט אויסגעארבעט ליכט, געמאכט זייַף, געשניצט פארשידענע סטעמפלען פאר זייַף. געמאכט נאטירלעכן האָניק, געווען א בקי אין כעמיע, און געמאכט פארשידענע פרובעס. איין מאָל איז בעתן פרובירן געשען אן אויפרייַס וועלכער האָט על פי נס קיינעם נישט געשאדט נאָר געמאכט א לאָך אין סופיט. (אין סאָסנאָוויץ איז געווען א קריסטלעכע אנטיסעמיטישע פירמע וועלכע האָט געהאט א זייַף פאבריק ביי וועלכע עס איז אמאָל קאלע געווארן א גאנצע פארטי זייַף, און זייער אינזשיניער־כעמיקער האָט עס בשום אופן נישט געקאָנט פאריכטן. האָבן זיי געשיקט נאָך אברהמ׳לן. ער האָט געזומען זיין טלית און תפילין און געפאָרן קיין סאָסנאָוויץ, און געקאָכט און איבערגעקאָכט די זייַף ביז ער האָט זי פאראָכטן. ער האָט ערציילט, ווי די גויים זענען געשטאנען און צוגעקוקט ווי ער האָט געדאוונט אין טלית און תפילין אין דער צייט וועו ער האָט געקאָכט די זייַף).

פראָפעסיעס אָן קיין פארדינסט האָט ער געהאט פיל, מיט וועלכע ער האָט באדינט די איינווינער פון שול־גאס פאר א יישר־כח אָדער א שיינעם בלויז דאנק. פאראָכטן זייגערס, ציגעלייט געלעכערטע טעפלעך, פאר קראנקע געשטעלט ביינקעס, געעצה׳ט וואָס פאר א רפואה צו באנוצן, אָנגעשפּראָכן עין הרע׳ס, אדורכגעקוקט מזוזות, געפלאָכטן קוישלעך פאר לולב׳ען. געשניצט די לוחות מיט צוויי לייבן אין דער זייט צום ארון־הקודש אין בית־המדרש. אין קליינעם בית־המדרש געווען בעל־קורא, שופר געבלאָזן, געלערנט מיט קינדער, געווינט אין צוויי שטובן, אין איינע האָט זיך געפונען זיין פאבריקאציע, אין דער צווייטער איז געשטאנען א לאנגער טיש, ביי וועלכן עס פלעגן זיצן פיל יידן, פארצייכנדיק וונדערלעכע מעשיות פון צדיקים, און אזוי וועלט־זאכן.

די לעצטע ידיעה פון אים איז, דאָס ער האָט זיך געפונען אין א לאגער אין סטרי. ס׳איז אויך אומגעקומען זיין פרוי חיה־שרה און זיינע פינף זין. געבליבן נאָר איין טאָכטער.

אלטער פעלדמאן, מענדל־וואָלף מלמד׳ס זין איז געווען אן אָנגעזעענער ייד אין שטעטל, געווען ערלעך און פרום, שטענדיק געלערנט, געהאט א גלאָז געשעפט אין מארק און געווען א גלעזער, אָבער קיין פרנסה נישט געהאט, געהאט א גרויס הויז־געזינד. אָבער טראָץ די דאגות פרנסה און וויניק צייט, פלעגט ער אָפט צוגיין צו די רעדלעך יונגווארק וואָס זענען געשטאנען אין מארק, פון ציוניסטן, קאָמוניסטן, בונדיסטן, און דיסקוטירן מיט זיי, וועלנדיק זיי איבערצייגן מיט זיין רעליגיעזן אמת. זיינע מאָטיוון אין די דיסקוסיע זענען געווען פארשידנ־ארטיקע, צוגעפאסט צו די פארשוינען מיט וועלכע ער האָט דיסקוטיר׳ט. אזוי צום ביישפיל וועו איינער א קאָמוניסט האָט אים געזאָגט דאָס ער דאוונט נישט וויל מען קען אים אין הימל נישט הערן, האָט ער באלד געזאָגט צו יענעם:

דו הערסט ראדיאָ פון מאָסקווע פון אזוי ווייט, זעסט שוין אז מען קען אין הימל אויך הערן פון דער ווייטנס. ער פלעגט מסכים זיין מיט זייערע אויספירן פון סאָציאלן כאראקטער, וועגן דער אומגערעכטיקייט וואָס עס הערשט, און געבענדיק צו פארשטיין דאָס איינצייטיק מיטן קאמף פארן סאָציאלן יושר, דארף מען אויך קעמפן פארן גייסטיקן אמת.

מיט רעליגיעזע בחורים וואָס האָבן אָנגעהויבן קאליע צו ווערן פלעגט ער לערנען מורה נבוכים און אנדערע סדרים פון רמב"ם, וועלכע זענען געווען פארבאָטן צו לערנען פאר יונגע מענטשן, וועלענדיק זיי איבערצייגן דאָס זייערע נייע געדאנקען קענען אויך באקומען א באשטעטיקונג ביים רמב"ם, אָבער טאָרן נישט אוועק פון רעליגיעזן עיקר.

יוסל־ברוך, אָדער ווי מען האָט אים אויך געפון, יוסל־ברוך־דאטש. געהאט א געוועלבל פון פארב און אנדערע זאכן, איז געווען באקאנט אין שטעטל מיט דעם וואָס ער האָט פראָכטן אויסגעלעגנטע הענט און פיס, און געגאנגען צו קראנקע מבקר־חולה זיין, געווען א ייד א חכם, געפירט דיסקוסיעס מיטן גלח, אויסערלעך נישט אונטערשידן זיך פון אלע יידן פון זיין דור מיט זיין קליידונג און גיין דאוונען. ער האָט געווינט אין קליינעם בית־המדרש. ער פלעגט פארבלייבן נאָכן דאוונען ווען דער עולם איז אהיים געגאנגן און געפירט דיסקוסיעס מיט די אייניצל פארבליבענע אין בית־המדרש תלמידי־חכמים. די דיסקוסיעס זענען געווען פון הויך פילאָזאָפישן ניוואָ, און אָפט אוועק פון רעליגיעז־דאָגמאטישע געדאנקן. און טייל מאָל פלעגט ער אריסזאָגן אפיקורסישע געדאנקען. עס איז געווען צו באוווּנדערן פון וואנעט עס האָט זיך געגומען צו אים אזוי פיל וויסן. ער איז געווען ווי א קוואל וואָס שפראָצט ארויס פון א פארטרוקנטן באָדן.

יעקב מענדל ריינשטיין, איינער פון די גרויסע פאמיליע אזוי ערופענע „קאצאפעס", געבוירן און געלעבט אלע יאָרן אין קעלעץ, צוזאמען מיט דער בעקעריי. און ווי א קעגנזאץ צו די קעלעץ פינסטערניש, האָט פון אים ארויס־געשטראָלט די גרויסע ליכט פון וועלט באפרייאישע אידעען. ער איז געווען טעטיק אין דער קאָמוניסטישער פארטיי. ער איז געווען איינער פון אירע פירער. געווען שטענדיק געדודפ"ט פון דער פאָליציי. געהאט א גרויסע השפעה צווישן דער יידישער יוגנט און אויך אויף א טייל פאָליאקן אין וואלבראָם. מען האָט אים דערפאר געופן דער „גלח".

געפאלן אין דער רויטער ארמיי אלס זעלנער.

פון זיין גרויסער פאמיליע איז כמעט קיינער נישט פארבליבן.

י. בן־פורת (פולטורק)

בית המדרש - בית היוצר

(זכרונות)

הנני מנסה לדלות מזכרוני את הימים של תקופת ראשית ההתבגרות והתמימות שבאמונה.

בהגיעי למצוות, למדתי אצל רבי אנשיל גליבטר. הוא היה גבה קומה, רזה עם זקן קטנטן, בר אורין, ומסור לתלמידיו.

אצלו למדתי גם תנ"ך פעם אחת בשבוע. בדרך כלל לא היו רגילים ללמוד תנ"ך בחדרים אחרים.

רבי אנשיל היה גר ביחד עם חותנו רבי שלמה שוחט, אחד מחשובי וזקני השו"בים בעיר.

בבחרותו היה רבי אנשיל אחד מבני המשכילים בעיר, „שהציצו ונפגעו". אחר כך כמעט כולם חזרו „למוטב". התחתנו, ופנו מי למסחר ומי למלמדות. אחרי שלמדתי שם שני „זמנים", עברתי ל„כיתה" העליונה, ללמוד בבית המדרש, לפי רצון אבי.

זכורני אותו יום סתיו, יום ראשון אחרי חג הסוכות, ואני דורך על סף בית המדרש כבחור ישיבה לעתיד.

אימה גדולה נפלה עלי. תוהה ונבהל עמדתי והסתכלתי סביבי. לא העזתי לגשת אל אחד השולחנות, שהיו מלאים בחורים. איזה הוד שבקדושה היה שרוי בבית המדרש!

שירכתי דרכי אל השולחן מצד שמאל, ליד היציאה השניה, שלא יר־גישו בי.

ארונות ומדפי הספרים הגבוהים עד התקרה היו מלאים ספרים. נגשתי חרש. הוצאתי גמרא, והתישבתי בקצה השולחן.

בית המדרש היה מלא בחורים לומדים, הומה וגועש כמו בכוורת. שמעתי כיצד מהשולחן הארוך בוקעים ועולים קולות רוננים, מתוקים ומלבבים. אט, אט, מתגלית לנגד עיני גלריה שלמה של בחורי חמד, טיפוסים בלתי נשכחים, המלווים אותי תמיד. הנני זוכר עדיין את תנועותיהם, את אופן דיבורם ודרכי הסברם. הנה אברהמצ'ה שטארק, אשר חיוך תמידי היה נסוך על שפתיו, לומד בהתלהבות, וברצון הוא מוכן לקבל ולהסביר לבחור חדש „טירון" שבא לשאול אותו בענין לימודים.

והנה עובדיה גוטליב, שתקן ורציני, דן כל דבר בחומרא, מחונן בכשרון להטיל מרות על שומעיו. אלו השניים היו האריות שבחבורה, הם גם היו אחר כך אדריכלי התחיה הציונית.

ובין שולחן לשולחן התהלך לו רבי מרדכי וולף, דמות נעלה נהדרת, שופעת עוצמה. והעינים מתיזות ניצוצות אש של קנאות דתית, והמשקפים תמיד על מצחו הגבוה.

תמיד היה מהמהם בינו לבין עצמו. כסבור הייתי שאינו רואה ואינו שומע מה שנעשה סביבו. אבל בעיניו המהירות והחודרות היה רואה את המתרחש אצל כל אחד מהבחורים.

היה רגיל לגשת במפתיע לאחד הבחורים, דפדף בחזרה כמה דפים בגמרא, ואומר: אַ, נו, נשמע מה שלמדת. הבחור נבהל, ומתוך גמגום התחיל להסביר...

אך רבי מרדכי וולף הפסיקו והפטיר: אל תמהר ללגום דפים רבים, תעבור עוד פעם ותלמד לאט לאט.

וכך רכש לו רבי מרדכי וולף את השליטה בבית המדרש, שבו בילה את כל ימיו, והתפרנס בדוחק מלימוד שעורים לכמה תלמידים.

בית המדרש היה פתוח מטרם שחר עד מאוחר בלילה. בחור שאיחר לקום, נשאר בלי מקום על יד השולחן, וגם בלי גמרא.

יהודי העיר, על פי רוב מבעלי מלאכה, או נוסעים לירידים, שהשכימו קום לתפילה, ומי גם לכמה פרקי תהילים, הסתכלו על הלומדים בדרך ארץ וביראת כבוד והיו גאים עליהם כאילו היו בניהם הם.

שם בית המדרש כמקום תורה יצא לתהלה בכל הסביבה. וגם מרחוק היו בחורים באים ללמוד תורה. גם נמצא להם מקום לינה ואכילה (טעג) אצל בעלי בתים בעיר.

בשנה הראשונה ללמודי בבית המדרש קיבלתי שעור ב„הכל שוחטים" (במסכת חולין) אצל רבי געציל שוחט מחמש לפנות בוקר לאור נר דולק.

לא פעם היה אבי ז"ל נוהג לבוא לבית המדרש, אחר מנחה ומעריב בשטיבל של חסידי אלכסנדר, והיה רווה נחת ממני. אבל כמה הצטער אחר כך, כשלא מצא אותי בבית המדרש, מפני שאז התחלנו כבר ללכת בערבים לאגודת הציונים.

הזכרונות הללו מבית המדרש מלווים אותי תמיד, ובודאי אצל כולם מהתקופה ההיא, נשארו כמקור השראה עד היום.

מ. ש. גשורי

בעולם התורה ואנשי־רוח

בישוב היהודי בוולברום היו שולטים בתחילה רבני הקהילות היותר גדולות. ורק עם אי־תלותה ניתנה לה הזכות למנות לה רב משלה. בוולברום כיהנו איפוא רבנים במשך כמאתים השנים האחרונות. מענין מאד לדעת, מי היה הרב הראשון בוולברום, מאין בא, ממי קיבל סמיכות לרבנות, באיזו ישיבה למד וכיוצא בזה. אכן, מחוסר מסמכים ופנקסים של הקהילה נשארו השאלות בבחינת „תיקו". במקום זה נשארו לנו עקבות של ראשוני הרבנים בוולברום.

א. רבי מנחם נחום בר׳ בנימין אבדק״ק וולברום

מסתבר, שראשוני הרבנים בוולברום היו קשורים קשר הדוק עם קהילת קראקוב ורבניה. אחרת — לא היו מסתלקים מן החיים דווקא בקראקוב ולא בעיר כהונתם. על רב אחד בשם רבי מנחם־נחום בר׳ בנימין שהיה רב ואבדק״ק וולברום נאמר שהוא בא לקראקוב „לאיזה מן הסיבות״ ושם נאסף אל עמיו, ומצבתו על קברו בבית־העלמין בקראקוב תגיד שבחו. וכן חרות על אבן המצבה: „פ״נ הרב המאה״ג החריף המפורסם החסיד והעניו אבד״ק וולברום ה״ה מו״ה מנחם־נחום במו״ה בנימין שנפטר בש״ט ביום ג׳ ט׳ אדר שנת תק״ן״. תאריך זה נרשם גם בפנקס החברא־קדישא. מצבה זו בלתה מרוב ימים והיא שופצה מחדש, בלי לדעת אם ביזמת קהילת וולברום או ביזמת קרובי הנפטר. חבל שלא נשארו כל פרטים אחרים על הנפטר, פרט לשבחים אחדים שתוארו על המצבה עם תאריך פטירתו.

זהו כמעט המקור היחידי לרב וולברומי זה, וזכרו בא בספר „לוחות זכרון״ לחיים דובריש פרידברג (תרס״ד, פרנקפורט ע״נ מיין). וכן נזכר רב זה בספר „עיר הצדק״ ליחיאל מתתיהו צונץ (לבוב 1874) המביא את המצבה כלשונה, כפי שהוזכר לעיל (עיין שם סימן נ״ה, עמוד 187). במקור זה השתמש כנראה הרב יוסף לוונשטין, הביבליוגרף הנודע מסירוצק בספרו „דור דור ודורשיו״.

ב. הרב יעקב הלוי סג״ל בהר׳ צבי אבד״ק וולברום

עוד רב אחד, שכיהן כרב בוולברום, נפטר אף הוא בקראקוב, אחרי שעזב את כסא הרבנות בוולברום ונתקבל כרב בקרקוב, שהיתה מעולם עיר ואם בישראל. עליו יש לנו קצת פרטים. ברם כנראה שהוא היה גאון ומופלג בתורה, אם זכה לעלות ולעבור לשבת על כס הרבנות בקראקוב. היה זה הרב יעקב הלוי סג״ל בהר׳ צבי, שכיהן כרב בדומברובה הגליציאית, נין ונכד לרבי דוד הלוי (מחבר הטו״ז). ר׳ יעקב למד בנעוריו מפי הגאון מו״ה יהודה ליבר חריף ז״ל (בן ר׳ בנימין קורנגולד מילידי קראקוב), שהיה תלמידו של הגאון רבי רפאל הכהן אבד״ק אלטונה והמבורג, מחבר ספר „תורת יקותיאל״ ורבו של הגאון הנודע רבי ברוך תאומים־פרנקל אבד״ק לייפניק בעל הספר „ברוך טעם״ ושו״ת „עטרת חכמים״, ובאחרון הוא כותב (סימן ט״ז) שרבו הגאון הנ״ל היה הגדול שבחריפי דורו, ומלבד זה העמיד עוד תלמידים הרבה פארי־הדור ואדירי־התורה שהארץ האירה מכבודם, ובהם גם האחים הגאונים רבי יעקב הלוי אבד״ק וולברום וראב״ד בקראקוב ורבי יוסף חריף הלוי אבד״ק זבאראף בארץ אונגרן, וכל הרבנים הגאונים המובהקים מורי־צדק דבי־דינא בקראקוב בתקופת דורו היו מתלמידיו שלמדו לפניו בישיבה והוא הורה להם הדרך הטוב והישר בנתיבות ים התלמוד והפוסקים וכל למודו היה תורה בעיון רב ובעמקות גדולה לאמיתה של תורה כאחד מן הראשונים (עיין „כלילת יופי״ להרב חיים נתן דמביצר).

אחרי שרבי יעקב הלוי הוסמך לרבנות נתקבל לרב בעיר וולברום, ובה ישב על התורה ועל העבודה, וכגאון בתלמוד עמד בקשרי מכתבים בפלפולא

חריפתא עם גאוני דורו. לא ידוע אם הוא העלה על הנייר את חידושיו בתורה, או שנשארו אצלו בכתב־יד מחוסר אמצעים להדפסה או בגלל גורמים אחרים שבתקופתו. במקום זה אנו מוצאים בספרות השו"ת שהוא עמד בקשרי הלכה עם שנים מגדולי דורו, והם: א) עם רבי אלעזר לב בר' אריה־ליב בן הגאון הרב פינחס זליג בעל „עטרת פז", נין ונכד לרבי יצחק גאון העיר קראקוב והגליל, הוא רבי אלעזר שחיבר ספר שו"ת „שמן רוקח", ב) עם הרב הפוסק הנודע רבי אברהם־צבי־הקדש שהיה רב ור"מ בערי פיליצה ופיוטרקוב. יתכן שעמד בקשרי הלכה עם עוד רבנים אחרים, ורק מחוסר פרסומם בדפוס לא נתגלו לנו. ברם גם שני רבנים־פוסקים אלה נותנים כבוד להרב מוולברום בתוארים חשובים, והוא שהנציח את שם עיר כהונתו וולברום בספרות השו"ת כאחד הרבנים הראשונים בעיר. בעל שו"ת „שמן רוקח" (טריטש, דפוס פראג, תקס"ב) פונה אליו בתואר „הרב המופלג החריף מו"ה יעקב סג"ל אב"ד דק"ק וולברום", עליו במתן תוארים בעל „ברית אברהם" מפילק, שבתשובתו אליו הוא מכתירהו „ידידי הרב המאור הגדול המופלא ומופלג מלא פלג החריף מו"ה יעקב הלוי נ"י אבד"ק וולברום".

היתה לו בת בשם טובה, ובכתבי־העת העבריים נתעורר בשעתו ויכוח על זהותו של בן־זוגה. אחרי שהרב עבר מוולברום לקראקוב התמנה שם ראש בית־דין (האשכול, כרך חמישי, עמ' 249־255), וכיהן שם עוד שנים רבות. הוא נפטר ביום א' ב' מרחשון תקע"ט (לפי הרשום בפינקס החברא־קדישא בקראקוב).

על מצבתו חרתו את השורות דלהלן:

„פה נחצב קבר, לאיש גבר, וקדוש תמים דעים, חותם תכנית כליל המדעים, למד ולימד את העם דעת את ה' ללכת בדרך טובים, שר וגדול בתורה וקרא את ה' מרבים, הרב המאור הגדול החריף ובקי מו"ה יעקב זצ"ל אבד"ק וולברום, בהרב ר' צבי זצ"ל י"ג (יום א' ב' מרחשון תקע"ט) תנצב"ה".

ג) הרב משה וינברג, בעל „אהל משה"

לא ידוע מי בא במקומו של הרב יעקב הלוי אחרי שעבר לכהן בכהונת ראב"ד בקראקוב. אך יתכן שאחרי הפסקה מסויימת היה זה רבי חיים קמינסקי שכיהן כרב בעיירה קמינסק וקבל עליו את הרבנות אף בוולברום. אך במשך הזמן הוסיפו לראשו גם את כתר הצדיקות, ומשום כך אנו פוסחים כאן עליו בתור רב העיר ונשוב אליו בפרק החסידות.

מי היה הרב שבא במקומו של הרב הדגול רבי חיים, שנפטר בן תשעים בשנת תרכ"ד? לפי מיטב ידיעתנו עברו מפטירתו של רבי חיים עד ראשית כהונתו של רבי משה וינברג בשנת תרל"ו בוולברום י"ב שנים, כלומר, שברבנות העיר חלה הפסקה, ואין לדעת אם במשך שנים אלה מילאו דיינים את מקום הרב, או שרב אחר מרבני הסביבה פרש את חסותו הרבנית על העיר. עסקני הקהילה לא טרחו לבחור להם רב חדש בחפזון, ויש מקום להשערה, כי הם הקפידו לבחור

להם רב שיהיה מתאים למלא מקומו של הרב־הצדיק שהיה מקובל על כל בני העיר, והדבר לא היה קל כל עיקר. על כל פנים ידוע שאחרי ההפסקה האמורה התחילה פרשת הרב החדש רבי משה ויינברג, מילידי פשדבורש, שהיה בנו של הרב דובריש, ובספרו מעיד הרב החדש מוולברום שאביו היה חתנא דבי נשיאה הרב הגאון רבי ישעיהו אבד"ק פשדבורש, שכל ימיו היו לו יסורים ורדיפות ולמד תורה בעוני ודחקות.

קדמה לו כהונת רב בעיר ראקוב פלך ראדום משנת תרכ"ח, ובשנת תרל"ו נתמנה לרב בוולברום. היה בעל צנז של רבני פולין. עסקני וולברום, שרובם היו תלמידי־חכמים ולמדנים, חיפשו במשך שנים מועמד מתאים לעירם שבה היו בעלי־בתים לא מעטים שהצטיינו בלמוד התורה, ואחרי עמל וחיפוש רב נפלה בחירתם על רבי משה הרב מראקוב שהתבלט בכשרונו ובמסירותו בתורה והיה כלי מחזיק ברכה. הוא נתפרסם כלמדן מופלג בתורה שבכתב ובעל־פה וכבקי בש"ס ופוסקים וכל אביזריהם. התורה כולה היתה פתוחה לפניו. בוולברום החזיקוהו לשאינו־חסיד, משום שלא היה קרוב לשום זרם חסידי, וזוהי הסיבה שהוא לא שבע נחת מהחסידים שמספרם בעיר היה רב. וביחוד הציקו לו חסידי גור, ומהם התיחסו אליו לא בכבוד הראוי ל„מרא דאתרא". במקום זה היה מקובל מאד על הבלתי־חסידים שמספרם בעיר לא היה כמות בלתי־מבוטלת, וכבלתי־חסיד היה מתפלל לא באחד הקלויזים החסידיים, כי־אם בבית־הכנסת בקרב „עמך". הרב וינבר"ג היה בקי וחריף, פוסק בבהירות, בבקיאות והבנה. הוא ידע את ההלכה על בוריה, ואף המציאות שאליה ההלכה מתכוונת. הוא ידע את שתיהן על כל צדדיהן. הוא למד, חידש וחקר לא בעולם של רעיונות מופשטים, כי־אם בתוך שאון החיים והמונם. היה נוהג באורח־חיים צנועים ובנימוסים נאים שלא היה בהם משום גינונים חיצוניים. הוא עמד איתן על דעתו, דעת תורה, ולעת הצורך ניהל מאבק קשה על עקרונות. ואף שברוחו היה קנאי לעניני דת ומסורת, היתה בו מידת סבלנות והבנה לרוח זולתו, אף לרוח יריביו. והוא אמנם היה מקובל וחביב על כל שכבות העם, פרט לחסידים מספר שדגלו בחסידות גור.

ברם רבי משה לא היה רחוק מחסידות, וביחוד התיחס בהערצה לצדיקי החסידות שהיו גאונים בתורה. בהקדמה שבספרו הוא מספר, שעוד בימי חורפו זכה שהיה לו פתחון פה בפלפול של הלכה לפני גדולי ישראל, כמו לפני רבן של ישראל הגאון רבי חיים הלברשטם הצדיק מצאנז, וגאוני ארץ אחרים, שדבריו מצאו חן בעיניהם ונתנו עליו מהודם. והגאון מצאנז הסמיכו בסמיכת חכמים בכתב־ידו, והרב שמר על כתב הסמיכה בגנזי אוצרו כעל אוצר רב־ערך. בקונטרס „פתח האוהל" (דרושי מעלות טובות) הוא מעיד על עצמו, כשנימה של יהירות מבצבצת מדבריו, שהוא זכה לחדש תורה, לבאר ולה"ש, ליישב ולתרץ דברים תמוהים ונפלאים, בסברות עמוקות וחידושים נאים, שהרבה מהם עלו על שולחן מלכים (מאן מלכי רבנן) הגאונים מאורי הגולה, והסכימו לדבריו וחבבוהו ושיוו עליו הוד והדר בתור אדם המעלה, וזכה לרעות ביעקב ובישראל קרוב לארבעים שנה, וזכה להעמיד תלמידים מובהקים, מורי־הוראה, רבנים ומחוקקים. ומתוך כך הגיע למסקנה להוציא את חידושי־תורתו בדפוס ולהפיצם בישראל.

בין הסיבות שהמריצוהו לגשת להדפסת ספרו הוא מונה את חידושי אביו בתורה. אביו היה בעל שלשלת־היוחסין, ולא פעם הוא מזכירו בדחילו־ורחימו בתואר „אאמו״ר הגאון הצדיק ז״ל״, ומפיו למד בנו רבי משה הרבה תורה. אביו למד ולימד כל ימיו תוך יסורים והיו לו בכתב חידושים על רוב סוגיות הש״ס ועל כמה הלכות מד׳ חלקי ש״ע, חידושים נפלאים ועמוקים, יקרים מפז ומפנינים שאפשר היה למלאות בהם כמה חיבורים. אך רבים מהם נגנבו ונאבדו ורבים מהם היו למאכולת אש בשריפה הגדולה שהתחוללה בוולברום בשלהי דקייטא תרס״ד, ומכל הכתבים הרבים ההם לא נשארו אלא גרגירים מעטים, שהכינם לדפוס בקונטרס מיוחד בשם „הלך דבש״ (דבש ו״ת דובריש בן ש״ה), המכיל את יתר הפליטה מחידושי אביו, שהם חידושים עמוקים על סוגיות הש״ס, ורק לעשות נחת רוח לנשמתו בעולם העליון ולקיים בו את המקרא „אגורה באהלך עולמים״.

הספר „אהל משה״ מכיל שלשה שערים: א. חידושי סוגיות הש״ס, ב. שאלות ותשובות להלכה ולמעשה, ג. דרושים, עם קונטרס „הלך דבש״ לאביו (פיוטרקוב, תרס״ח, 165+30 עמודים). בשער הספר באות הסכמות רבנים וצדיקים. רבי מרדכי׳לה הצדיק מטריסק, בעת ישיבתו בסטאשוב, מכנה את המחבר בתואר „גאון מפורסם, חסיד וענין, בנן של קדושים״. רבי מאיר יחיאל הלוי הצדיק מאוסטרובצה כותב עליו „ידידי הרב הגאון חריף ובקי בוצינא קדישא שלשלת היוחסין״ ומעיד כי ראה בספר הרבה דברים טובים ונכוחים וישרים ואין צורך בהסכמה כשמחברו מפורסם לגדול. הגאון רבי אליהו חיים מייזל מלודז מעיד שהספר הוא מעשה ידי אמון פדגוג. הרב משה נחום ירושלימסקי מקילץ מעיד, שמצא בספר מטעמים להלכה כאשר אהב וגם חידושים ופלפולים מתוקים בשכל זך וישר לאמיתה של תורה וגם נאה דורש ונאה מקיים וראויים להעלותם על שולחן גדולים, ומוצא חובה להודיע את יקרת הספר. מלבד זה באות הסכמות של רבי ירחמיאל ישראל יצחק דנציגר הצדיק מאלכסנדר, רבי פנחס מנחם רוטנברג הרב מפילץ, רבי יצחק זליג מורגנשטרן הצדיק מסוקולוב, רבי אברהם מרדכי אלטר הצדיק מגור, בהערת המחבר שיש תחת ידו עוד מכתבים מגדולי הרבנים המרבים בשבח הספר, ורק בעקב תשישות כוחו והוצאות הדפוס, קשה לו להדפיס את כל דבריהם, ואתם הסליחה. הספר מהוה רק חלק ראשון, והוא מביע תקותו לסדר יתר החלקים ולהוציאם לאור. הספר הופיע בעזרה כספית מטעם נכד אחי המחבר הנגיד ר׳ דובריש וינברג מדמבניק הסמוכה לקראקא והגביר החסיד ר׳ יעקב וודיסלבסקי מלודז.

בספרו לא שכח הרב הדגול לפתוח בכבוד אכסניא (ברכות סג, ב), בכבוד קהילת וולברום שבה כיהן ברבנות כמה עשרות שנים, ובהקדמה לספרו הוא משבח את קהילתו במלים דלהלן: „לכן אמרתי אאציל ברכה בתוך חבורי לאנשי עדתי שבחסד עליון הנני שוכן אצלם זה לי שנת השלשים וחמש פה קהילת קודש וולברום, ורוב חידושי־תורתי וכן דרושי אגדה נתחדשו לי פה. לכן יתברכו ממרומים בחיים נעימים ובשלות עולם לאורך ימים״. מברכה זו מבצבצת חיבתו האבהית לבני עדתו ותודתו על שאיפשרו לו לשבת במנוחה ולעסוק בתורה

ובחכמה. מאידך היתה גם גאות וולברום היהודית על רבה הגדול גדולה מאד. השפעתו הרוחנית של הרב על עדתו היתה רבה ובולטת ובגדלותו בתורה השתבחה העיר כולה. אמרותיו ודרשותיו בבית־הכנסת בראש־השנה לפני תקיעת שופר ודבריו שנאמרו בהזדמנויות אחרות השאירו רושם עמוק ועורר רגשי כבוד ודרך־ארץ כלפיו במדה הגדולה ביותר. מלבד זה הצטיין בסגולה יקרה כיודע־נגן וכנעים־זמירות. קולו צלצל כקול הזמיר, ורק לפעמים (חוקות היה עובר לפני התיבה בבית־הכנסת. וחזקה היתה לו לעבור לפני התיבה בתפילת נעילה ביום־כפור, ומכל הקלויזים של החסידים היו נוהרים לשמוע את נועם תפילתו. בליל ראש־השנה היה משתפך בזמרת „לדוד מזמור", וגם אז היו באים מכל קצוי העיר לשמעו. הוא לא התפלל שחרית ומוספים בימים־הנוראים לפני התיבה.

הרב משה וינברג נפטר בוולברום כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, והשאיר אחריו משפחה ענפה. מלבד החלק הראשון מספרו שהופיע בדפוס, המשמש נופך חשוב בספרות השו"ת, נשארו ממנו כתבים רבים בחידושי תורה והלכה, שאבדו עם חורבן שואת הנאצים. בניו רבי יעקב־שלמה, רבי יצחק חנוך־הניך היו בעלי מוחות חריפים וגדולים בתורה. חתנו רבי אלימלך עבר לשבת בסוסנוביץ. בנותיו היו נשואות: לבן אחיו רבי דוד אבד"ק ראקוב, לרבי שלמה גולדקורן משידלובצה, לחריף בלמוד רבי יצחק אלימלך הכהן, ללמדן רבי שמחה־בונים בוניהרד (מנכדי רבי שמחה בונים הצדיק מפשיסחה) שישב בבנדין, למופלג בתורה ומשלשלת־היוחסין רבי יעקב־יצחק, לקרובו הגאון רבי אהרן אבד"ק ביינדזיוב.

ד) הדיין רבי הירש לייב כץ

לא נשארו לנו שמות הדיינים שקדמו בוולברום עד לתקופת רבנותו של הרב משה וינברג, ואין לנו כל ידיעות עליהם. לעומת זה ידוע לנו ששני דיינים היו עוזרים להרב רבי משה, אף הם למדנים מופלגים ומכובדים, שעזרו בעול הרבנות בעיר. האחד היה הדיין ומורה־הוראה רבי הירש לייב כץ, מחסידי צאנז (גליציה), תלמיד־חכם מובהק שבא מארץ ליטה. הוא היה גר בבית צווייגנבוים והתפלל בבית־המדרש הקטן. קומתו היתה בינונית ובעל כתפיים רחבות ועינים יוקדות ושחורות. אך כולו היה מלא רוח ויזמה. הוא נחשב לזקן מנהיגיה הרוחניים של העיר, חוג דורשיו היה רחב. מכובד ויקר היה לרבים. בעצמו לא היה רגיש לכבוד שחילקו לו. הוא גם נזהר מעשות למען הרחבת השפעתו, ומכל שכן לגרום חו"ש לדחיקת רגלי אחרים. הוא לא חי בשלום עם הרב. לעומת זה היה מקבל את דורשיו בהבעת סבר הפנים המיוחדת לו בנימה הרצינית הטבועה בהם, כי הוא מכיר בחומרת הענין שעליו לפסוק. רבה היא האחריות וגם נקיפת המצפון, כי „שגיאות מי יבין"... אין הוא מתחמק מחובתו, שומע בעינן, שואל, חוקר ומדפדף בספרים. החלטתו שקולה היא תמיד, ברורה ונקצרה. פסק־דינו אינו זקוק לפירושים. הוא מילא תפקיד של רב ומורה־הוראה באזור ההשפעה שלו בעיר ובחוגים

הנוטים אחריו. בלילות ישב בבית המדרש ולמד עם תלמידים. בכלל היה מרבה בלילות החורף לשבת ליד התנור וללמוד. לא כל תלמיד נתקבל אצלו, ותלמידיו למדו אצלו בלי תשלום כסף. השיא בת אחת לגרשון צווייגנבוים, סוחר־ביצים גדול ויצואן לברלין, איש עשיר; בת שניה השיא ליחיאל פישל, עשיר וסוחר במנופקטורה. בעיר התהלכו אגדות על כשרונותיו ומוחו החריף. היו מספרים עליו, שבשעה שהיה אומר בתפילה „יהא שמיה רבא" היה רוטט מפחד וכל עצמותיו רעדו מהתרגשותו הרבה. רבי הירש לייב (צבי אריה) השתתף ביחד עם רב דמתא רבי משה בבירור שו"ת בעסק עגונה אחת (ראה „אהל משה" סימן יב, עמוד נב) ושמו חתום על גבית־עדות ביחד עם המו"ץ השני רבי דוב בריש במו"ה צבי הירש.

עצם הענין היה מסובך מאד ותבע התרכזות משפטית־ותשומת־לב רבה. גם כאן אפשר לראות ענין רצח של יהודי מיהודי הסביבה, כי הרבה מכפרי סביבת וולברום היו מיושבים גם יהודים. וכך היתה עובדה: בכפר טשיטשחוביץ הסמוכה לוולברום גר איש יהודי בשם לייבוש בן מאיר, שהיה לו דין־ודברים עם נוצרי אחד מכפר הסמוך גזיגזיביץ, ובערכאות זכה לייבוש בדין. ימים אחדים אחר זה (יום א' ואתחנן ז' אב תרמ"ב) הלך לייבוש לכפרים הסמוכים למכור כדרכו יי"ש ולא חזר עוד לביתו. למחר שמעה בתו מפי הכפריים שאביה מת. האלמנה השתדלה אצל פקידי הכפר (ראש הכפר ועוזריו) וחיפשו בבית בעל־ריבו של היהודי, ומצאו שהכותל, וגם ספסל קטן, היו מלוכלכים בדם. ראש הכפר לקח את שני בני הגוי לבית־הכלא, בלי לקחת את אביהם שראש הכפר ערב בעדו. בכל הסביבה היו מתלחשים שהגוי עם בניו נקמו מבעל־ריבם היהודי והרגוהו. היהודים תושבי הכפרים הסמוכים חיפשוהו תוך רצון להביאו לקבר ישראל במשך כמה שבועות ולא מצאוהו, עד שנלאו לחפשו. כששה שבועות אחרי מקרה הרצח, סיפר אחד ששמע מהגנן של הפריץ שהנרצח מונח במקום פלוני. כשנשאל, מהיכן יודע הגנן את מקומו, ענה, שלגנן היתה היכרות עם אחד מהרוצחים, ואחרי שהם נכלאו בכלא ביקר אצלם הגנן ושוחח עמהם והם הגידו לו מקום קבורת הנרצח. על סמך זה הלכו יהודי הכפרים בערב שבת (לפני הסליחות הראשונות) לחפשו במקום שנמסר בפי הגנן, חפרו שם ומצאו תחילה מכנסים בעפר, ובאחד הכיסים מצאו תעודת־זהות שהוצאה מטעם פקידות הכפר, וכן מצאו בכיס שמונה רו"כ וחמשה גדולים. אשת הנרצח הכירה את הכיס תוך סימן שהיה קרע סמוך למסגרת. המשיכו לחפש באותו מקום עד שמצאו את ההרוג. מקום הקבורה היה מקום בורות ושיחין בין סבכי יער, במרחק כשלשים אמה משביל קצר המוביל מחצר הכפר גזיגזיביץ לחצר הכפר גלאדיסלב (שני החצרות השתייכו לפריץ אחד), ובשביל זה לא הלכו אף פעם זולת הפריץ או מאנשיו שהיו רוכבים שם לפרקים. ביום השני אחרי השבת הגיעו חוקרי השלטון עם רופא ואחרי שבדקו את המת החלו בחקירת יריב הנרצח, והוא אמר להם שנכון שהמת הוא לייבוש, ושהוא לא הרגו אלא שני בניו שנקמו נקמתו והרגוהו. אחר זה הובא הנרצח לוולברום ונקבר בבית־העלמין. זהו תוכן המעשה. ואחר זה החלה פרשת גבית־העדות מפי יצחק בן אברהם מכפר גזיגזיביץ, זיינבל בן ראובן־איסר, גיס הנרצח, ליטמן

בן אברהם מכפר איוואנוביץ, משה בן יצחק גיסו של הנרצח מכפר איוואנוביץ. גבית־העדות נערכה בט״ו סיון תרמ״ד בוולברום. אחרי ארבעה שבועות בערך נעשתה גבית־עדות שניה מפי אותם היהודים יושבי הכפרים, בתוספת מרדכי־ליב בן אהרן מיהודי וולברום. פרטי המאורע היו דרושים לשם ברור עיגונה של האלמנה. כל פרטי הבירור נמצאים בתשובה שנדפסה בספרו של הרב המשתרעת על למעלה מי״א עמודים גדולים (כל עמוד בעל שתי עמודות), ומלבד הרב עם דייני המקום שתפסו מקום בראש החקירה התיעצו גם עם הגאון מפיוטרקוב בעל נפש־חיה. היה זה מאורע רב־ערך שהסעיר את קהילת וולברום זמן רב. הדיין רבי הירש־לייב ריכז כאן מאמצים רבים לשם בירור מקיף, ובשכלו החריף הפליא את החוקרים המשפטיים של השלטון שראו בו כח משפטי כביר שיש להתחשב בו.

רבי הירש לייב הגיע לשיבה מופלגת, והוא נפטר בן שמונים, סמוך למלחמת העולם הראשונה.

ה) הדיין רבי בריש גיטלר

דיין ומורה־הוראה שני שבעיר היה רבי בריש גיטלר, מילידי וולברום, למדן גדול, גבה־קומה יתמיר ורזה־גוף בעל זקן בינוני הגולש גלים על חזהו, ופיאותיו ארוכות ומטופחות, גר ברחוב אלגוטה בבית חיים־שמחה פולטורק, בקומה שניה, בדחן ופיקח, בעל מדות תרומיות ועדין נפש. כל תנועותיו הביעו חשיבות, כולו הדרת פנים ומבטו רחמים. האוכלוסיה היהודית העריצה את דיינה זה שלא הלך בגדולות ולא רדף אחרי הכבוד, אך היה חביב על ההמונים, והתקר־בותו להמוני העם: בעלי־מלאכה, פועלים, חנוונים זעירים, מלמדים, קצבים ואחרים היתה נקיה משמץ חנופה או מרצון לקנות את הלבבות כדי לחזק את מעמדו בעיר. התקרבות זו נבעה ממניעי נפש עמוקים והומניים: רגש של אהבה, חמלה ורחמים היה ער בו תמיד — השתתפות בצער הסובלים, המקופחים ומחוסרי פרנסה, ותשוקה עזה להחיש להם עזרה, להקל על סבלם. כדיין היה מהמקילים בפסקי דינים והלכות בעניני בוררויות וסכסוכים בין יהודי ליהודי, חס על ממונם וסבלם של ישראל, ומהאי טעמא היה מקל תדיר בעניני טריפות, סירכות ועוד. רק לעתים רחוקות מאד הטריף בהמה דקה או עוף, כשלא מצא בפוסקים הראשו־נים והאחרונים שום ראיה לקולא. חסיד גור, היה מתפלל בבית־המדרש החדש שנים רבות, ת״ח גדול ומתמיד. לילות שלמים למד בבית־המדרש. הוא גם למד עם 5—6 בחורים וקבל תשלום, כי מצבו הכלכלי לא היה בטוב אף פעם. עניו וממעט בדיבור. אמרו עליו שהוא מבית הלל. רבים היו הפונים אליו בדיני־תורה ובוררות בעניני כספים ורכוש. אף הוא השתתף בחקירת המאורע של היתר עגונת הנרצח לייבוש בן מאיר, ושמו בא על החתום בגבית־העדות שגבו מפי יהודי הכפרים הסמוכים לוולברום. הוא נפטר כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה.

אחריו בא בנו ר׳ יעקב גיטלר (או בכינויו בפי אנשי העיר „ר׳ יוקל״) בשנת העשרים. הוא למד וגדל בבית־המדרש העירוני בוולברום ביחד עם הבחורים הלמדנים ר׳ אלתר־שמואל ולנר ואחיו ר׳ יעקב ולנר שהעריצוהו על תכונותיו

והתמדתו הגדולה בלמוד התורה, והוסמך להוראה על־ידי רב המקום רבי משה וינברג. הוא היה בקי עצום בש״ע וידע בעל־פה כל הלכות מליחה, שחיטה וכיוצא בהן, ונחשב לאחד מטובי המו״צים בוולברום. עניו גדול והצנע לכת. הוא הלך בדרכי אביו רבי בריש, שהעיד עליו שהוא ראוי לאיצטלא זו. אף בנו ר׳ יעקב היה שתקן. בדיני כשרות חיפש בהרבה מקורות להקל, ולא פעם חזר לעיין בכל המקורות ובדק את הפרטים עד שמצא את האפשרות להכשיר את הבהמה. אכן, הוא היה חס תמיד על ממונם של ישראל. הוא הצטיין במעלות גדולות ובמדות תרומיות היוצאות מגדר הרגיל. חכם גדול וירא־שמים. הוא עמד בחליפת מכתבים עם רבני ערים אחרות בהם דנו והתנצחו על נושאים הלכתיים ותלמודיים. היו אלה מכתבים של תלמידי־חכמים המנצחים זה את זה בהלכה. אך יחד עם זה היו חדורים רגשי־כבוד הדדיים. רחשי ידידות ורעות שררו בינו לבין חבריו הרבנים והמו״צים.

בנו רבי נטע היה גר באחרונה בסוסנוביץ. לבנו ר׳ יצחק נשאר שריד, הוא אברהם גיטלר היושב בתל־אביב.

ו) רבי שלמה־אליעזר זילברברג, הרב האחרון הי״ד

הרב האחרון מוולברום, הוא הרב רבי שלמה־אליעזר זילברברג, הוסמך להוראה מרבו רבי מאיר־יחיאל הלוי, הצדיק מאוסטרובצה, שהיה מתלמידיו ומחסידיו הנלהבים. כרבו היה אף הוא צם כמעט כל השבוע. יליד סטופניץ. רבנותו הראשונה היתה בסלופיה. הוא נתמנה לרב בוולברום במקום הרב משה וינברג אחרי פטירתו. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היה רבו מאוסטרובצה מבקר אצלו בוולברום, ובקורו זה היה לשיחת כל בני העיר שסובבוהו בהערצה כיאות לגאון וצדיק הדור כמוהו. הזמנתו לכהן ברבנות בוולברום באה הודות לחברו בלמוד התורה צבי בידלובסקי שביחד למדו בישיבת רבי יצחק־אלחנן ספקטור מקובנה, ועם פטירת הרב הקודם הוסכם להזמין כממלא־מקום את הרב זילברברג. הוא היה נוסע לאסוף כספים להכנסת כלה עם הרב מפאצאנוב. הוא טרח הרבה להקמת ישיבה ללימוד תורה בוולברום, ואחרי שהדבר עלה בידו עמד הרב זילברברג בראשה כר״מ.

הרב זילברברג לא היה בדעתו בראשונה לעשות את תורתו קרדום, והוא ניסה כוחו במסחר, ורק אחרי שנכשל קבל עליו משרת רב בסביבת קילצה. לידתו בבית עשירים להורים מיוחסים הובבי תורה. בוולברום היה הרב גר בבית מיכאל פלדברג ברחוב שווינסקה, ואף שהיה תלמיד־חכם גדול, התנהג בחסידות, היה אוהב כל אדם. תמיד שפע חבה ואהדה, ויתור וסליחה, נזהר להוציא מפיו דבר העשוי לפגוע בכבודו של אדם. לא כל שכן שלא עשה דבר העלול לגרום נזק למישהו, וזאת לא מפני שחסר היה יצרי פעולה ומעשים, אלא מפני שבעומק נשמתו הוטבע יחס של קדושה לכל הנברא בצלם. זו הרגשת מוסר שרשית הבולמת כל הגבה שיש עמה, או שעלול להיות עמה מן הפגיעה. הוא היה פזרן גדול לעניני צדקה, לא תבע בעד דין־תורה, ורק אם נתנו לו קבל באהבה ובידידות.

לא הבדיל בין עני ועשיר, והיה מכבד עניים כעשירים. ביתו היה פתוח לרווחה, והיה מסור בלב ונפש לעניני קהילתו. הקהילה קבעה לו משכורת יפה ומכובדת. אך הוא הסתפק במיעוט. הוא התחבב מאד על כל בני העיר. הוא שבה לבבות בדברי התורה והחכמה שהשמיע בשבתות וברגלים, בנועם מדבריותיו ובצורתו החיצונית, שהדרת קודש היתה נסוכה עליה. שמו נתפרסם כאחד מגדולי ההוראה המובהקים ורבים מרבני הסביבה פנו אליו בשאלותיהם בעניני דת ודין וביקשו תורה מפיו. במשך ימי רבנותו עלה בידו להרים את קרן התורה בעיר ובסביבה. עם הקמת הישיבה לתורה הקדיש את כוחותיו כדי לטעת בלבות בני העיר אהבה לתורה ולישראל.

לציון מיוחד ראויים המאמצים שהקדיש לבנין מקוה חדישה, והסתפק במיעוט בפרנסת ביתו כדי שיוכל להשקיע כספו בהקמת המקוה. היה מתפלל בבית־הכנסת, ובימי החול החזיק בביתו מנין לתפילה. הוא היה „מתלמידיו של הלל", ותמיד מצא דברי זכות גם לקלים וריקנים. היה מתון, רחב־דעת ושאף לשלום. היה נוח לכל ומסביר פנים, ובצדק רכש לו חיבה מצד כל החוגים שבעיר על שכבותיהם ומעמדותיהם. רבים היו שוחרי ביתו, שהמה מרוב אדם שהיו יוצאים ונכנסים לתוכו, אנשי מסחר ועסקים שבאו לשאול בעצתו — הוא הבין גם בעסק ומסחר — אנשים שבאו להתדיין אצלו, וסתם אנשים שאהבו להכנס אליו לשם שיחה, הן בעניני תורה והן בהוויות העולם. הרבה אגדות התהלכו בקהל על מעללי החסד שלו, כי הוא היה מבעלי הצדקה הנסתרים. כל מר נפש מצא מקלט בביתו. הוא נספה בשואה יחד עם בני עדתו של וולברום, ובקומה זקופה הלך לקראת המות. נכדה אחת נשארה שריד ממשפחתו והיא נמצאת בישראל.

ב. צדיקים וחסידים

תנועת החסידות בפולין הקיפה המונים, הכתה שרשים בעומק והעפילה למרומים. צבור החסידים בוולברום מוכן היה לכל קרבן לשם קיום תורת חייו ומצוותיו למעשה בחיי יום יום. בוולברום היה ריכוז גדול של חסידים ואנשי מעשה שחוברו בהם דתיות עמוקה, מוסריות איתנה וחסידות שרשית. היו ביניהם טיפוסים מיוחדים, שכל אחד מהם היה בבחינת עולם קטן או ספר בפני עצמו: ענוי עולם ומצניעי לכת. וולברום יכלה להתפאר, שנושאי דברה של החסידות בעיר היו טיפוסי מקור. רבים היו החסידים שהיו גם למדנים ותלמידי־חכמים, בעלי חוש לבקורת וניתוח הגיוני. אנשי וולברום קבלו את החסידות בפשטות ובתמימות ומגשימים אותה באמונה.

וולברום היתה אחת העיירות הראשונות בפולין שאור החסידות חדר לתוכה וכבש הרבה לבבות וכוחות רעננים. כבר הזכרנו לעיל (בקורות היהודים בוולברום), ש„ועד ארבע ארצות" שישב בישיבותיו האחרונות לקיומו בפיליצה הקרובה לוולברום, תיכנן פעולה בהשפעת רבניו־חבריו נגד החסידות ולהוציא נגדה חרם, ועוד לפני שהספיק להתחיל בפעולה, ביטל הסיים הפולני אז את ועד־ארבע־ארצות וחבריו הרבנים והפרנסים נתפזרו. וכן הזכרנו את שמו של

רב אחד בעיר פיליצה הסמוכה, הוא ר' יוסף בר' משה ניימינץ, מחבר ספר „מעשה חשב" (לבוב תקנ"ו) שחתם על החרם נגד החסידים בשנת תקמ"ו, הוא החרם שבו גזרו „לבל ירים איש את ידו מבני קהילתו לעשות לו מנין בפני עצמו, כדי להתפלל בתנועות שונות ובשריקות שפתים ובהכאת כף אל כף או להיות מרודים כשעירים, ונוע ינועו כשכור או לשנות איזה נוסחאות מנוסח התפילה אשר קבלנו מאבותינו הקדושים אשר המה בעבי האדמה והזקין בארץ שרשו". לא ידוע אם רבי דוד הצדיק מלילוב היה מבקר בוולברום בדרכי מסעיו ללובלין כשם שהיה מבקר לעתים קרובות בפילץ הקרובה אצל ידידו וחברו ר' יענקל האופה שישב בכפר זוינוביץ ליד פילץ, ויהודי העיר היו מראים גבעה אחת במרחק מה מהכפר האמור שעל פסגתה היו מתייחדים תכופות רבי דוד הצדיק וידידו ר' יענקל האופה, וביום שחל בו ר"ח היו שניהם מטפסים בין משעוליה בצוותא כשבידי רבי דוד ור' יענקל ככר לחם ועורכים על צוק הפסגה „סעודת ראש חודש". מאידך לא כל יהודי וולברום נצטרפו לחסידות, ותמיד נשארו בה בלתי־חסידים שהתיחסו לחסידות בכבוד.

החסידות בפולין היתה בדורותיה הראשונים ביחוד נחלתן של הקהילות הקטנות שרבניהן נאלצו מחמת דחקם הכלכלי לכוף את ראשם בפני צדיקי החסידים. חצרות הצדיקים בעיירות הקטנות שבפולין היו לדינסטיות ממלכתיות, שמחיצה הוקמה ביניהן לבין העולם החיצוני והמונים מלאי להט של אמונות צדיקים דבקו בהן. לעיירות אלה נמנתה גם וולברום, שחסידיה היו ברובם אנשי עמל ועבודה, בעלי־מלאכה, ומיעוטם חנוונים וסוחרים. תורה, עבודת ה' ומעשים טובים התאחדו בהם, ובערבים ובשבתות היו האנשים מתפשטים מהתעסקויותיהם החילוניות, ורוח של פשטות וחברות שררה ביניהם. חסידי וולברום שימשו מופת לערים אחרות שהתישבו בהם לשם סדור כלכלי. מן העיירה הזו דרך הכוכב רבי חיים שהביא והפיץ את שמחת החסידות בכל רחבי המדינה, וכל החסידים הנלהבים שהיו מלאים וגדושים בנגלה ובנסתר עזרו להפיץ את החסידות בין הלמדנים. אין לנו ידיעה מי היו החסידים הראשונים בוולברום. ברם ידוע כי התפתחותה של וולברום כמקום תורה וחסידות החלה עוד בדור השני של חסידות פולין. אף וולברום נתברכה בשני בתי־אב של מפיצי החסידות, הלא המה: רבי חיים (שנקרא בשם ר' חיים וולברומר), ורבי יצחק־מנחם רוטנברג נצר מרבי מאיר'ל הצדיק מאפטא ומרבי דוד הצדיק מלילוב. ועליהם ידובר במיוחד.

א) רבי חיים קמינסקי, רב וצדיק בוולברום

רבי חיים קמינסקי (תקל"ד־תרכ"ד) היה מתלמידי הצדיקים רבי אברהם־יהושע־השיל מאפטא ורבי מאיר'ל מאפטא, והיה מבקר גם אצל רבי יעקב־יצחק „החוזה מלובלין". אחרי שהוסמך להוראה הוזמן לכהן כרב בעיירה קמינסק, ומאז התחילה בחייו תקופה חדשה רבת־פעלים. הוא דאג הרבה להרמת קרן הרבנות בעיר וייחד מקום לעצמו בגדלותו התלמודית ובצדקתו הרבה. מלבד גדולתו בתורה קנה לו שם גם בנועם דבורו ובחינו האישי. ביתו היה בית ועד לחכמים, ורבני פולין בעברם את קמינסק היו מתאכסנים בביתו, והוא קיבל

את כולם בזרועות פתוחות. ולא רק את אנשי השם, אלא כל יהודי שנזדמן לביתו. שמעו הגיע לעיר וולברום שהיתה אז זקוקה לרב אישיות, אחרי שמכל הרבנים שפנו לשם לא נמצא אף אחד שהתאים לעיר שרוב בעלי־הבתים שבה היו תלמידי־חכמים ואנשי־תורה. אחרי דין־ודברים הסכים רבי חיים לכהן נוסף לקמינסק גם בוולברום כרב, והוא חילק את זמנו בין שתי העיירות.

נוסף לכהונתו בתור רב בוולברום באו והוסיפו לראשו את כתר הצדיקות, ורבים היו החסידים שבקשו קרבתו, הסתובבו סביבו וחלקו לו את הכבוד הראוי. הוא ריכז סביבו לומדים וחסידים וחיזקם ועודדם באמונה, ביראה ובבטחון. הוא היה אישיות סוערת ודינמית, פעל והפעיל את חסידיו ברוחו. רבה היתה פעולתו וגדולה היתה השפעתו בעיר ובסביבה. אכן לרבי חיים לא היה יחוס־אבות של צדיקים, בעוד שהיה לו יחוס של מורים־צדיקים, ובכוח זה פתח אפיקים רחבים לפעילותו, ובכח חיוניותו נמשכו לצבור הזה חסידים מקרוב ומרחוק, ונצטרפו אליו אף מתנגדים שרעננות דתית עמדה בהם. בוולברום עצמה נחשב כחלוץ צדיקי החסידות וממפלסי החסידות בוולברום ובסביבתה. ביתו שימש מפגש לחבריו בחסידות שהסתופפו אתו יחד בצד מייסדי החסידות בפולין ולמאות התלמידים שלמדו את תורת החסידות מפי גדולי הצדיקים בפולין, כמו „החוזה" מלובלין, רבי ישראל המגיד מקוזיניץ, הרב מאפטא ואחרים. וביניהם התנוססה דמותו של הצדיק העממי המופלא רבי דוד מלילוב, שנחשב אתו יחד לתלמידי וחסידי החוזה מלובלין, והלה אמר עליו בהזדמנות: לא לחינם קוראים לו „רבי חיים וולברומר", כי „לבו רם" (אותיות וולברום) למרום. שמו נתפרסם כאיש מופת אשר רוח אלהים בו וביתו הפך לאי של דמעות. כל עשוק ומר נפש שבסביבתו מצא בו משען ומוכי כאב לא נתנו מנוח לנפשו. והוא עמד לימין נדכאים כתובע נאמן, הטה שכמו לסבלם של אחרים והשתתף בצערם. כבעל רוח־הקודש עשה גדולות להמונים, וצדיקי דורו הביעו מורת רוחם על גילוי רוח־הקודש לעיני העם.

פרטי חייו לא ידועים לנו. לא היה יליד וולברום, ואין פרטים על עיר מולדתו, אף שידוע שהוא היה רב גם בעיר קמינסק. לעומת זה ידוע כי כל ימיו עסק בתורה ובמעשים טובים, ובני קהילתו הוקירו והעריצו את רבם, תלמיד־החכם ויראי־שמים, שחרד בכל נימי נפשו לבני עדתו. דירתו בוולברום היתה חדר ומטבח. במטבחו היו מרגישים תמיד ריח טוב, מעין טעם גן־עדן, עד שנשי העיר היו הולכות לשם להריח את הריח הנעים. הוא היה עוזר הרבה למהגרים יהודים שרצו לעבור את הגבול לאוסטריה. בתקופת רוסיה הצארית נמצאה וולברום בתחום הגבול עם גליציה האוסטרית, ויהודים מפלכי רוסיה הפנימיים בחפצם לעבור בחשאי את הגבול לגליציה היו באים לוולברום ומחכים עד עת מצוא לעבור את הגבול. רבי חיים היה מגלה להם ברוח־הקודש שבו באיזה ימים יותר נוח לעבור ובאיזה ימים לא כדאי לעבור את הגבול, ודבריו קלעו תמיד למטרה. לפרסומי ניסא מספרים יוצאי וולברום, שרבי חיים איחל חיים ארוכים לאלמנתו של הגביר רבי אברהם מרדכי ארליך מנכבדי העיר (מאה ועשרים שנים). כשהגיעה לזקנה מופלגת של קרוב למאה ועשר שנים הלכה לקברו של הצדיק והטיחה את בקשתה אליו להפסיק את אורך ימיה, אחרי שנמאס

לה כבר לחיות. וכה היו מתהלכים בעיר אגדות וספורים על ברכותיו ואיחוליו של הצדיק שנתקיימו במילואם.

בספרות החסידות מובאים ממנו דברי־תורה, בלי להרבות בשבחו, פרט לתוארו כאיש־המופת. ורק ההיסטוריונים הדתיים התעכבו עליו בספריהם. אהרן מרכוס, היהודי הגרמני מהמבורג שהפך לחסיד נלהב ולמעריצו של בעל „תפארת שלמה" מראדומסק, כותב עליו בספרו „החסידות", שר' חיים מוולברום היה מהצדיקים המפורסמים פחות. אך רוח הקודש היתה שרויה עליו בגלוי, ודבר זה לא הוזם גם בפי הפקפקנים היהירים ביותר. הוא נפטר בשנת תרכ"ב בגיל תשעים שנה והשאיר אחריו יראת רוממות מפני גדולי התורה גם בקרב פשוטי־עם מגושמים". ההיסטוריון החסידי צ. מ. רבינוביץ כותב עליו בספרו „רבי יעקב יצחק מפשיסחה": רבי חיים מוולברום היה אחד מבעלי המופת היותר גדולים שהיו בישראל, מתלמידיו של החוזה מלובלין ורבי מאיר'ל מאפטא. שיטתו בחסידות באה לידי בטוי בספרו „זכרון חיים" (ורשה, תרמ"ג). בתורתו ובמעשיו הלך בדרך מוריו. תפקיד הצדיקים הוא לפי דעתו, „להמשיך חסדים מרובים ולבטל הדינין מעל ישראל" (פ' שמות). „צדיקים אמיתיים אינם נהנים מעוה"ז מאומה. אך כל תשוקתם ומגמתם היא רק תשועת ישראל בכלל ובפרט. וזהו תענוגם וטובתם בעוה"ז" (פ' יתרו), כי „אם ח"ו ישראל הם בדוחק ועוני, אז אינם יכולים לעבוד את ה' כראוי ולעסוק בתורה ומצווה" (פ' האזינו).

רבי חיים נחשב לאחד מזקני צדיקיה של חסידות פולין, והיה לפנינת היופי במכלול הקיבוץ של בני וולברום. הוא לא השאיר אחריו זרע, כי חשוך בנים היה, ואחרי פטירתו נשאר בעיר חלל ריק זמן רב, ללא צדיק־מדריך. יהודי וולברום התגאו בצדיקם ורבם זה, ושמו נישא בפי יוצאי וולברום בישראל ובגולה עד היום, ובשיחת בני העיר עליו מודגשת ההוקרה שבכינוי „רבי חיים וולברומר" ויראת־הכבוד העמוקה שהוגים לאישיות מופלאה זו, שמקומה בשורה הראשונה של צדיקי דורו. על שמו של הצדיק נוהגים להשמיט שם המשפחה. השם „רבי חיים" בלבד מספיק, שצלצולו היה מעורר תגובת זעזוע של יראת־הכבוד, ואף תרדה קדושה בלב כל שומעיו. הוא היה המשפיע על חיי עירו ואף הרחק מחוץ לתחומי עירו, ועל כסא צדיקותו הגיע לזקנה מופלגת. בימי שירותו בקודש בוולברום כרב וצדיק במשך שנים ארוכות ופוריות כתב הרבה דברי תורה. ורק 19 שנה אחרי פטירתו הופיע ממנו ספר „זכרון חיים", לקוטים על התורה באורח החסידים, שנדפס בוורשה (תרמ"ג, 96 עמודים) עם מבוא גדול.

בראש הספר באה הסכמת הרב הנודע רבי חיים־אלעזר וואכס אב"ד בקאליש ואחר בפיוטרקוב, שנענה לפנית חסידי רבי חיים שהסתופפו בצלו בחייו, והוא מתארו בתואר „הרב המה"ג בצ"ק חו"פ אור ישראל וקדושו, אשר רבים שתו בצמא דברי קדשו בעודו בחיים חיותו, וגם עתה רבים נכספו לשמוע דברי אלקים חיים מפי הארי החי, וצדיקים במיתתם נקראים חיים, ויתאוו לשמוע דבריו הקדושים, וגם הרב המחבר הקדוש טרם עלתה נשמתו הקדושה השמימה ביקש מתלמידיו להביא דבריו הקדושים על מכבש הדפוס, ובעט ברזל בציר לעד יחצבון. והנה קם הרבני המופלג הנגיד איש תם וישר רבי אליהו שויאטלי להקים רצון המחבר הקדוש ולהיות לו לזכר עולם, ושלח לי החיבור

הנ"ל בידי מופלג יקר ושליח נאמן בשליחותו רבי משה גליצנשטיין וביקש ממני לתת הסכמתי להדפסת הספר, ואני ממלא בזה את רצונו למען כבוד המחבר להעיר ולעורר לבות בני ישראל לקנות את הספר היקר הזה המלא יראת ה' והיה פריו למאכל ועליתו לתרופה". ההסכמה נושאת את התאריך: כ"ד ניסן תרל"ה.

בהקדמה מסופר, שרבי חיים ביקש בעודו בחיים מהעומדים לפניו למלאות רצונו וחפץ לבו להדפיס את הספר בקראו לו „זכרון חיים" כמשמעו, כי בנים לא היו לו, לא נין ולא נכד, ומיראתו פן ישכח שמו וזכרו לעולמים. אכן הספר אינו אלא חלק קטן ומעט הכמות שנשאר מרובי הורתו בנגלות ובנסתרות, והוא שמר על כתביו כעל בבת עין ודאגתו היתה לבל ישכח שמו. והנה אחרי פטירתו של הצדיק איש לא בא לקיים את דבריו־צוואתו ולהכניס עצמו בעול ההדפסה, עד שנתעורר הנגיד רבי אליהו שוויאטלי מזאלושין והוזיל מכיסו סכום כסף מסויים שהיה בו כדי להדפיס את הספר. רבנים ולמדנים מוצאים בספר פניני־תורה רבים ומראים על כוחו של המחבר בידיעת התורה.

בסוף הספר צורפה רשימה של שמות חותמים על הספר לפי ערים שונות. ביניהן מתנוסס שם העיר וולברום. כעת, אחרי חורבן מלחמת־השואה הנאצית־גרמנית, כשוולברום היהודית אינה קיימת עוד, כדאי להביא בזה את רשימת שמות יהודי וולברום מאלה שמצאו לנכון לחתום על ספר חסידי ולהנציח אותם בספר־הזכרון. רשימה זו מראה לנו גם מי היו מיהודי העיר שהשתתפו בביצוע שאיפת המחבר ושהיו קרובים לספר החסידי. וכן נראים לנו פני יהדות העיר באותה תקופה. השמות באים בזה לפי א"ב של שמות המשפחה:

אלטמן יחיאל, ארליך אברהם מרדכי, אפצר ברייל, אלמר אברהם אבא, אסטרייך אלחנן, אפשטין ליבוש יוסף, ארליך הנדיל, אפלבוים פלטיאל, ברוקנר בר, ברוקנר מאיר, ברוקנר אליעזר ליבר, ברייזר נחום, בורנשטיין אלתר חיים, ברמהרציג משה, גוטליב ישכר אלחנן, גולדברג דוד ליבוש, גלדברד נחום, גרינוולד חיים דוד, דנציגר חיים אהרן, דנציגר יצחק דוד, הברפלד לוי, וינברג משה הרב אב"ד, וולהנדלר קלמן, וולהנדלר אביגדור צבי, וולנר חיים שלמה, וויינברגר יצחק, וולהנדלר אביגדוף בר"ז, וולנר שמשון, וויינדלינג עקיבא, וייסבקר אברהם פייבל, ויינשטוק ישראל, ויינשטיין אברהם, זלינגר ראובן חיים, זיסקינד משה, זילברברג משה צבי, זילברשטיין שמואל, זילברברג יודל, טוואדוביץ אבוש, טוואדוביץ טוביה, ינובסקי אברהם משה, לוויט יצחק, לובלינג מיכאל, מייטלס שמואל זנבל, מייטלס בר, מנטליק מוטל, מייטלס חיים משה, מיירין נתן, מייטלס יעקל, מונטשניק חיים, מייטלס שמואל בר"ז, נרציס משה, נרציס אבא, נרציס אליעזר, נונברגר מרדכי ליב, נונברגר יעקל, נונברגר דוד, ספיר ראובן דוד, פוטאש מרדכי, פוטאש יוסף בר, פרייברגר יקותיאל, פרלגריכט שמואל ליב, פרלגריכט מרדכי, פולטוראק בר, פולטוראק מרדכי יואב, צימרמן יעקב, צימבאליסט שמעון, צ'יפלסקי נטע, ציגלר שמואל ליב, ציגלה ישראל, ציגלר אברהם דוד, קיווקוביץ ברוך, קורנברויט חיים, קיווקוביץ שמעון, קורצפלד אברהם, קליינברג יצחק, רויטנגראנד ישעיה, רוטנר חיים לייב, רוזמרין עזריאל יוסף, רוזמרין נטע, רינסקי חיים דוד, רוזמרין

מרדכי הירש, רוזמרין משה מאיר, רויכר יוסף, שריברנה ליבוש, שטרן יחיאל חיים, שטרן משה יחיאל, שפרינגר יוסף, שטארק דוד, שניצר יצחק איצק.

רבי חיים היה בית־אב ראשון בצדיקות וולברום, ואחרי פטירתו בשנת תרכ"ד לא היה לו המשך, מחוסר זרע ויורש. על קברו בבית העלמין הישן הקימו אוהל. רבי מיכאל לובלינג, מחסידיו, קיבל ממנו מתנה בצורת מקטרת שהיה מעשן ממנה רק בימי חג. לימי חול היו לו עוד שתי מקטרות. לעומת זה קם אחר זה בוולברום בית־אבות שני, שלא היה חדש בעולם החסידות בפולין, כי אם המשך.

ב) שושלת־נצר של משפחת הרוטנברגים בוולברום

א. רבי יצחק־מנחם, מייסד השושלת בוולברום

רבי יצחק־מנחם הגדול היה בן רבי פנחס, בנו של רבי מאיר'ל הצדיק מאפטא. רבי מאיר'ל נחשב לגדול תלמידיו של ה„חוזה מלובלין" ויורשו המוכתר כאדמו"ר בפולין, רב בסטופניץ ובאפטא, גדול בתורה הנגלית ובנסתר, שהשאיר אחריו ספר „אור לשמים", נפטר בכ"ה בתמוז תקצ"א. בנו רבי פנחס, חתן רבי חיים יעקב מדוקלא, מחותנו של ה„אוהב ישראל" מאפטא, קיבל עוד מה„חוזה" שהכתירו כאדמו"ר והוא מילא את מקום אביו. הוא נפטר בשנת תקצ"ז. הוא ניהל את עדתו באפטא ונהרו אליו אלפים מחסידי אביו.

בנו רבי יצחק־מנחם לא יכול היה לשבת באפטא, כי אחיו רבי מאיר'ל השני ירש את כסא הצדיקות אחרי אביו. הוא נשא לאשה את גולדה־אסתר, בת הצדיק רבי משה מלילוב (בנו של הצדיק העממי הנודע רבי דוד מלילוב), הוא רבי משה שעלה לעת זקנתו לארץ־הקודש עם בניו רבי יצחק־דוד ואלעזר־מנחם ומנוחתו כבוד בירושלים ליד קברו של זכריה הנביא בהר־הזיתים ונפטר שם בשנת תר"י, ביום י"ג בטבת. רבי יצחק־מנחם ואשתו גולדה־אסתר אכלו מזונות על שולחן אביהם רבי משה עד יום עזבו את פולין בנסעו לארץ־ישראל בשנת תר"ט. על הרבנית הצדקת גולדה־אסתר מסופר, ששנים רבות אחרי נשואיה לא ילדה בנים, ועל פניתה לאביה הצדיק אמר לה שאין בכוחו לעזור לה, ועליה לפנות לצדיק רבי בר מראדושיץ (בכינויו „הסבא הקדוש"). היא נסעה בלוית חמותה לראדושיץ, נכנסה לסבא הקדוש ותינה לפניו את כאבה שאין לה ולד. הצדיק תפס כסא כאילו התכוון לזרקו עליה ופרץ בשטף גינויים כלפיה: צאי מכאן, חצופה. הסתלקי ואל תטמאי חדרי". חמותה הבינה כי אין הדברים פשוטים כל עיקר, והיא מיהרה להיכנס בגפה ל„סבא" הקדוש ולקבל מפיו הסבר על דבריו הקשים שהטיח בפני כלתה, אשה צנועה וכשרה. מיד בהכנסה קידמה ה„סבא" בסבר־פנים: התבשרי במזל־טוב. כלתך נושעה. רק באורח זה יכלה ישועתה לבוא". לאחר מכן נכנסה הרבנית גולדה־אסתר, ואף היא נתקבלה במאור־פנים וה„סבא" הבטיחה כי תלד בן־זכר שיהיה גדול בישראל. ברכתו נתקיימה ובמלואת הימים ילדה את רבי אלתר מאיר דוד הלוי. מקודם קראו לו מאיר דוד, מא"ד — על שם סבו הגדול מאפטא, ודוד — על שם סבו הגדול

רבי דוד מלילוב. אחר כך, לרגל מחלה בשנות נעוריו, הוסיפו על שמו את השם אלתר כסגולה לאריכת ימים, ונקרא בעולם בשם רבי אלתר.

רבי יצחק־מנחם נשאר עוד כמה שנים אחרי נסיעת חותנו רבי משה — בלילוב, ובגלל סיבות בלתי ידועות הרחיק מעירו ובחר לשבתו את העיר וולברום, ומשנת תקצ"ז המשיך שם בצדיקות כנצר מרבי מאיר"ל הגדול מאפטא, והיה קדוש ונערץ בעיני האוכלוסיה היהודית בוולברום. אנשי העיר זוכרים שהיתה לו כרכרה רתומה לארבעה סוסים שבה היה הצדיק מטייל להנאתו כאצילי הפולנים במסעיו. ואף דבר זה עורר יראת־כבוד אליו, כי תוארו היה כפני מלאך. הוא לא הצליח למשוך אליו עדת חסידים גדולה לוולברום, כי לא ידע כראוי את סוד הארגון. הוא נפטר בכ"ה (או כ') אדר תרל"ד, ומנוחתו כבוד בבית־העלמין הישן בוולברום, ועל קברו הקימו מצבה מפוארת עם אוהל צדיקים. ורבים היו מתפללים על קברו ביום זכרון פטירתו.

ב. רבי אלתר מאיר דוד רוטנברג הצדיק מוולברום

רבי אלתר מאיר דוד רוטנברג, בן רבי יצחק־מנחם, נולד בלילוב בשנת תר"ז, והיה בן יחיד להוריו. כשהגיע לפרקו נשא לאשה את בת רבי משה רוקח הצדיק מקארוב בן רבי שלום מייסד בית בלז. הוא ירש חסידים מאביו וגם מסבו מלילוב, והיו לו בתי־חסידים (קלויזים) בערים ועיירות: בנדין, סוסנוביץ, טשילאדז, זבירצה, צ'נסטחוב, דומברובה, אולקוש, מיחוב, חשני־צה, וודיסלב, שציקוצין, ז'רנובצה, סלאבקוב, פילץ, סנדישוב, קילצה, ורשה, לודז ועוד. הוא חונן בכשרון ארגוני וידע להרחיב את תחומי שושלתו בוולברום. הוא ישב בוולברום בבית מורשת אביו הצדיק שהרחיבו יותר במשך הזמן, ובו בית־מדרש גדול ועזרת־נשים. אשתו שרה היתה מבני משפחתו, כי אף היא היתה מנכדי רבי דוד הצדיק מלילוב. וכן בא בקשרי חיתון עם גדולי הצדיקים בדורו.

גם לאחר שהוכתר לצדיק לא פסק להיות חסיד של צדיקים אחרים. הוא שירת את החסידות לא רק במקום שבתו בוולברום, אלא היה חוזר על פני ישובים שונים והפיץ את תורת החסידות בין המוני ישראל. לא היה רבי מצדיקי דורו שלא נסע אליהם. ועד ליומו האחרון לא פסק לחפש צדיק חדש כדי לקשור עמו חבלי ידידות. אפשר לומר עליו, שלא הניח צדיק בימיו שלא הכירו או שלא נסע אליו. דבר זה לא מנע בעדו להרבות מספר חסידיו ומעריציו, אף כי כל נסיעה מנסיעותיו היתה קשורה בימיו בבזבוז זמן וממון. ועל הכל העריץ מאד את רבי חיים הצדיק מצאנז, שהתחיל לנסוע אליו בהיותו בן י"ט, והלה השיב לו אהבה וכיבדו מאד והושיבו לידו בראש השולחן, אף שהיה עוד צעיר לימים. כשנפטר רבו מצאנז היה רבי אלתר בן כ"ט שנים וכבר יצאו לו מוניטין כרבי מפורסם. בהגיעו לצאנז היה עומד לפני הצדיק כתלמיד קטן המשמש את רבו. אחר פטירת רבו זה היה נוסע לרבי אברהם „המגיד מטריסק" (בן רבי מרדכי'לה המגיד הגדול מצ'רנובל) למרות המרחק הרב. וכן היה נוסע ל„היהודי הטוב" מניישטאט (בן רבי קלונימוס בעל „מאור ושמש" מקראקא), לרבי נתן־דוד

רבינוביץ משידלובצה (נכד „היהודי הקדוש" מפשיסחה), לרבי יהושע הצדיק מבלז. ובעזבונו נשארו מכתבים רבים שקבל מהצדיק מצאנז שכיבדו בתוארי־כבוד ושבחים בעלי ערך.

רבי אלתר היה בעל הדרת־פנים ועטור זקן רחב ועיניו הפקחות הפיקו טוב. אחרי שהרחיב את חצרו וביתו עם בית־התפילה שבו היה מתפלל במשך כל השנה היו נוהרים אליו חסידים מכל הסביבה לשבתות וחגים. גם בעיר וולברום היה מקובל על חלק גדול מאנשי העיר שהיו באים להתפלל אצלו או לשמוע את נגינתו הערבה. בחג השבועות ובראש־השנה הצטופפו בחצרו כ־300 חסידים מחוץ לעיר, מלבד אלה שהיו מבקרים אצלו בימי שבת וחול, כי הוא היה נודע כצדיק וחסיד מופלא, ובילו אצלו בתורה ובעבודה, כי היה בר־אוריין, ודברי תורתו הוכיחו גם פקחות מרובה. תמיד אפשר היה לראות אצלו חסידים מערי־השדה, מהם שהיו שרים נגונים מחצרות שונים. ביחוד רב היה מספרם בימים הנוראים, שאז היו תפוסים כל המקומות בבית־המדרש, ורבים היו שעמדו בתפילה בחוץ, על הדשא ובשדה הפתוח שליד הבית. עבודתו היתה שלובה תפילה וזמרה גם יחד והשאירה רושם עצום על כל שומעיו.

הרבי היה עובר בימים־הנוראים לפני התיבה רק בתפילת נעילה בלבד, ובקולו הרועם היה מטיל אימה ופחד על קהל שומעיו. ואילו בניו היו מתפללים מוספים, פעם ר' יוסף ופעם ר' יצחק־מנדל. שלשה בנים היו לו לרבי: שלום, יוסף ויצחק־מנדל וכולם היו בעלי כשרון לזמרה ולתפילה. פסוקי־דזמרא בימים הנוראים נחשבו לחזקה לר' חיים נונברג מחסידיו. הרבי היה מקבל פעמים רבות את פני שבת המלכה. הנעימות המסורתיות מאבותיו הצדיקים שהיו שגורות בפיו הוסיפו על הקדושה ויראת הרוממות ששררו בבית־תפילתו. לפעמים היה עובר לפני התיבה במוספים בימים־הנוראים בבית־המדרש העירוני לפי בקשת הגבאים ופרנסי העיר. מנהגו היה לקדש בליל שבת בחורף בשעה 7, בקיץ — בשעה 9. בבוקר החלה התפילה בשעה 9 ונמשכה עד 12—1. בראש־השנה נמשכה התפילה עד 5 בערב, ומיד עם גמר המוסף נגשו להתפלל תפילת מנחה. שני גבאים היו לו. הגבאי הראשי חיים־מלך ידע גם לשיר ולשמח, ואוצר נגוניו היה ניכר. וביחוד היה כוחו גדול בליל פורים בבידוח הדעת לפני השולחן.

בני וולברום יודעים לספר על רבי אלתר מופתים רבים, כי היה בעל מופת, והאמינו בו גם נוצרים מתושבי העיר. החסידים מיוצאי וולברום היושבים בישראל מעידים, שהמופתים היו עובדות שאירעו ושאין לפקפק באמיתותם. הנה פרצה שריפה בעיר, שמחציתה היתה אז למאכולת האש. שלהבות האש הגיעו לשוק ונכנסו גם לרחוב פיליצה. הרבי ובניו יצאו, הסתכלו בלשונות האש. הרבי הוציא מטפחת מכיסו, נפנף בה הנה והנה לצד הרוח, ומיד פנתה הרוח לצד אחד. השריפה פסקה במרחק בתים אחדים לפני בית מושב הרבי. בליל שביעי של פסח, שאז עברו בני ישראל בחרבה את ים־סוף, היו החסידים מוריקים מים מהבאר שבחצר הרבי, והחסידים רקדו מסביב למים, והשמחה גדלה מאד. משל כאילו בעצמם היו עוברים בחרבה. כימים־הנוראים היתה התפילה בבית־התפילתו גדושה נגונים ונעימות חדשים וישנים, והמאזינים הוציאו לו

מוניטין. החסידים הזקנים שהכירוהו מקרוב ונהנו מזיוו נושאים בלבם את זכרו כקנין יקר. הוא היה מעורב בין הבריות ולא הסתגר בארבע אמותיו.

רבי אלתר נפטר אחרי מחלה קשה וממושכת בכ״ז באדר תרע״א זקן ושבע ימים, ומנוחתו כבוד באוהל אביו בבית־העלמין בוולברום. הוא השאיר אחריו ארבעה בנים וחמש בנות שלוקחו אחר כבוד לבתי צדיקים ותיקים. הבת דבורה נישאה לר׳ שלום רוקח ממשפחת הצדיקים מבלז, שכיהן כרבי בוולברום. בת שניה נישאה לר׳ אהרן הלברשטאם אב״ד בבילין־ביאלה בגליציה, שהיה רב גדול וחריף בכל מקצועות התורה, מבני בניו של רבי חיים הצדיק מצאנז, ואחד מבניו נמלט מגיא ההריגה בשנות השואה הנאצית בפולין והגיע לניו־יורק ושם הוציא בדפוס כמה ספרים של אביו. בת שלישית נישאה לרבי בנימין גוטשאל מראדושיץ, בן רבי אשר אנשיל גוטשאל מלודז, חתן רבי הלל מראדושיץ, נכדו של ה״סבא הקדוש״ משם, ועליו סיפרו שישב ימים ולילות והגה בתורה, הקים בנין בראדושיץ ובו בית־מדרש גדול, וחסידים רבים הסתופפו בצלו. כשאר צדיקי ראדושיץ הרבה בסיגופים ובצומות, בהיותו עטוף כל היום בטליתו ובתפיליו, ורק למעריב פשטם וטעם מעט אוכל, כדי להמשיך בצום ביום המחרת. היה מנגן נפלא ובעל־תפילה מקובל. בעיקר היתה מפורסמת הדלקת נר־חנוכה שארכה אצלו כמה שעות. הוא הרבה לבקר בעיירות שבהן ישבו חסידיו, נרצח בשואה. בת רביעית נישאה לרבי יצחק גליקמן (שם משפחתו היה רובין, בן אחר בן לרבי ישעיה רובין אב״ד רופשיץ, ממלא מקום חותנו רבי נפתלי הצדיק הנודע מרופשיץ), עילוי מופלא שבעודו בן י״ד היה כל הש״ס שגור בפיו ובשעתו הרעיש את העולם היהודי בחריפותו, חכמתו וצדקתו, ובשנת תרנ״ט נתמנה לרב בסוסנוביץ, ושם נפטר בשנת תר״ץ, ובמקומו בא רבי יהושע בנו שהמשיך כהונתו עד ז׳ באלול תש״ג ואז גורש יחד עם בני־ביתו וחותנו הצדיק רבי יהושע־השיל הורביץ־שטרנפלד מחנטשין־אולקוש, שהיה זקן צדיקי פולין — לאושוויץ, ונשארו בחיים שני בנים היושבים בניו־יורק.

בנו הבכור של רבי אלתר, רבי שלום (אברהם שלום פנחס), כיהן באד־מו״רות תחילה בזבירצה, ומשם עבר לצ׳נסטחוב. ואחריו המשיך בנו רבי יעקב־יצחק אלחנן בצ׳נסטחוב, שהתפרסם בהתמדתו הגדולה, וממש ״פומיה לא פטיק מגירסא״. הצעיר בבנים, רבי־יצחק־מנדל, תקע אהלו בבנדין וישב שם משנת תרע״א ונתפרסם בשם ״הרבי משיניבה״ על שביתו היה קרוב לפסי הרכבת (באידית ״שינעס״). רבי שלום הלוי ישב בצדיקות משנת תרע״א אחרי פטירת אביו רבי אלתר — בעיר אפטא, עיר המקור של צדיקותו. עם מלחמת השואה הוכחדה דינסטיה זו אחרי שהתקיימה במשך כמה דורות, ורק מעטים ניצלו וחיים בישראל ובאמריקה.

ג. רבי יוסף נתן הלוי רוטנברג

על כסאו של רבי אלתר בוולברום ישב בנו השני רבי יוסף נתן הלוי משנת תרע״א, שהיה מתמיד גדול בתורה, והמשיך במסורת אביו וניהל את חצרו ביד רחבה. חסידיו התרבו אחרי שגם האוכלוסיה היהודית בעיר גדלה.

לפי יזמתו הוקמה מקהלה שבה השתתפו חסידים צעירים, ביניהם היו איסר ודוד פולטוראק, מרדכי נייברג ואחרים. בפורים היו מציגים את „מכירת יוסף" ואת „אחשורוש", וכל בני העיר, מנער ועד זקן, היו באים לחצר רבי יוסף־נתן לחזות ולשמוח ביחד בשמחת פורים.

רבי יוסף־נתן היה חשוך בנים. אשתו הרבנית צפורה היתה דמות אצילית בעיר, וכולם חלקו לה כבוד. הופעתה היתה מעוררת כבוד והערצה. הם גידלו להם בן מאומץ, יעקב־משה־לה, שנמצא בארצות־הברית. רבי יוסף־נתן לא האריך ימים ונפטר בכ"ד בכסליו תרע"ה (בימי מלחמת העולם הראשונה), בלי להשאיר אחריו זרע. מילא את מקומו גיסו רבי שלום רוקח שניהל את הצדיקות בוולברום עד פרוץ מלחמת השואה של הנאצים הגרמנים. הוא נספה בסנדומיר, שם חשב למצוא מפלט. אחת מבנותיו של רבי שלום היתה נשואה למנשה פרנקל איש וולברום. שניהם ושני ילדיהם ניספו בשואה. אחד מבניו של רבי שלום, משה רוקח, הצליח לצאת את וולברום עוד לפני בוא השואה והוא יושב בהרצליה. שושלת משפחת רוטנברג התקיימה בוולברום במשך כמה דורות, ואף הוציאה מתוכה ענפים לערים שונות.

ההתעוררות החסידית והשפעת ה„חבריה" וצדיקי עולם שהסתופפו בחצרות ערי פולין השרו על יהודי העיר וסביבתה את הלהט החסידי, שהיה מוצא את ביטויו גם ב„שטיבלך" של חסידי גור, רדומסק, אלכסנדר, חנצ'ין, קרימולוב, פינטשוב, גרודזיסק, קוצק ועוד, והזוהר הרב ששפע מהדביקות החסידית וההתלהבות היה ניכר בעת שהאדמו"רים השונים היו מבקרים בוולברום בהזדמנויות שונות שהיו עורכים בה את „שולחנותיהם" בלילי־שבת ובמוצאיה. תנועת המשכילים לא הכתה אז שרשים עמוקים בהווי החיים בעיר, שהיו טבועים בחותם החסידות.

מ. ש. גשורי

לפלגות החסידים בוולברום

א. ה„שטיבל" במקום בית־הכנסת

הקלויז או ה„שטיבל" החסידי היה חידוש גדול בחיי היהדות החסידית. עד אז התרכזו כל החיים הדתיים בבית־הכנסת או בבית־המדרש, והישיבה — שהיה מקום אולפן לתורה ומפרשיה — באה להוסיף עליהם ולבצר עמדתה בישוב היהודי. בית־הכנסת בא במקום המקדש שחרב, ולכן נקרא „מקדש מעט". ובאו החסידים והוסיפו עליו את ה„שטיבל" שנודע לו ערך מכריע בעיצוב דמותה של החסידות. ויש להבחין בין בית־כנסת לקלויז. הראשון היה יחידי כמעט בכל עיר ועיירה. לא כן השטיבל ששימש מונח כללי לבית־תפילה חסידי, בעוד

שכל שושילתות הצדיקים נתחלקו לקלויזים. חלוקת החסידים לבתי־צדיקים — שושילתות או דינסטיות — ברכה היתה בה שבאה להוסיף נופך מבע, הלך־רוח או סגנון על התנועה המשותפת והמאמץ המלוכד של החסידות בכללותה. רק לשם מטרה כזו רשאים אנו לא רק לבלי לטשטש את השוני והפירוד שבין הקלויזים אלא אף להדגישם ולהבליטם. בזה אנו מעשירים את צבעי הקשת של מקהלת החסידות ומפרים את שטח המחשבה, החושים וארחות־החיים של החברה ומנצלים סגולות ונטיות, שיתכן והיו הולכות לאיבוד, אילו היינו גוזרים צורות־חיים הומוגניות וחד־משמעותיות בחסידות.

החסידות הכתה שרשים עמוקים בוולברום שהיתה לה למעוז, וחסידיה התרכזו מסביב לבתי־התפילה השונים שמספרם לא היה שוה תמיד בדורות השונים לקיום החסידות, ובהם נתכנסו פזורי ישראל לשפוך שיח לפני בוראם ותפילות ישראל הפיחו תקוה בלבם וחזקו רצונם להמשיך בשרשרת הדורות. ומכל הקלויזים והשטיבלך עונה בנשמותינו נגינתם של שליחי־צבור, חזנים ובעלי־תפילה שקולם ערב ופרקם נאה ומעורבין עם הבריות, ומהדרת תפילתן של עדות קדושות המצפות לגאולה, של קהל מגוון, שהקטן שבו מלא מצוות כרמון והפחות שבהם היה נעלה במדות. וכולם היו איתנים באמונתם, מסורים לתורה ולקדשי עם ישראל. וולברום היהודית היתה רובה ככולה חסידית שתפילה היתה „נוסח ספרד", ואף רבני העיר ודייניה היו חסידים מובהקים והיו מתפללים בקלויזי החסידים.

החסידות התקיימה למעשה בוולברום מאז יסוד החסידות בפולין בידי „החוזה" מלובלין והמגיד מקוזיניץ, ובין תלמידיהם וחסידיהם נמצאו גם מחסידי וולברום, חסידים אלמונים, שלא נפחדו מאיומי הרבנים המתנגדים שנמצאו בכל מקום (ובפילץ הקרובה נמצא רב אחד נודע שלא היסס לחתום על ה„חרם" נגד החסידות), אלא הצטרפו למנהיגי החסידות ועסקניה ונלחמו לצדם. אז, בתקופת כניסתה של החסידות לפולין, דרוש היה אומץ רב כדי להתנגד לשלטון הרבנים והמתנגדים בפולין שלא קבלו את החסידות בזרועות פתוחות. ולא עבר זמן רב ובוולברום ישב הצדיק רבי חיים, מחסידי החוזה מלובלין והרב מאפטא, והרבה לעשות נפשות לחסידות בעיר ובסביבה ביחד עם רבי דוד הצדיק מלילוב, והוא הצליח לשנות את היחס לחסידות ולעורר אליה אהבה והערצה.

בוולברום היה ריכוז של חסידים ואנשי־מעשה שחוברו בהם דתיות עמוקה, מוסריות איתנה וחסידות שרשית. היו ביניהם טיפוסים מיוחדים שכל אחד מהם היה בבחינת עולם קטן בפני עצמו. רובם היו אנשי עמל ועבודה, מעין „פרוֹלטריון חסידי", בעלי־מלאכה ומקצועות, ומיעוטם סוחרים וחרושתנים, חנוונים וכדומה. עבודת ה' ומעשים טובים התאחדו בהם, ובערבים ובשבתות היו החסידים מתפשטים מעסקיהם החילוניים, ורוח של פשטות וחברה שררה ביניהם. היתה זו מעין חברה על־מעמדית שבה נערך האדם לפי תורתו, מדותיו ומעשיו הטובים, והעיקר — הדוגמה האישית העצמית בחסידות, ונקבעה השפעתו על סביבתו. חייהם של יהודים שומרי תורה ומצוות התרכזו בבתי־התפילה, הקלויזים. אלה היו נקודות הגיבוש לעדות, לצבורים, לחבורות חסידים. לכל אחד

מבתי־התפילה היה אופי משלו. לא הרי זה כהרי זה. מתפלליו של כל קלויז הטביעו את חותמם עליו והיו מושפעים ממנו. צבור החסידים היה מוכן לכל קרבן לשם קיום תורת חייו ומצוותיו למעשה בחיי יום־יום.

רוב יהודי וולברום היו חסידים, שהסתופפו בצל צדיקים שונים, קרובים ורחוקים. חסידים אלה היוו בוולברום כוח כביר. רובם היו יהודים פשוטים, חדורים רגש עמוק לתורה ויהדות, שהיו מתאספים בהמונים בבית־הכנסת, בבתי המדרשות ובשטיבלך החסידיים. מוסדות התפילה הללו היו פארה של וולברום היהודית, ובהם כמעט שלא פסק קול תורה ותפילה יומם ולילה. ותמיד היו מלאי חיים, שמחה והתעלות רוחנית. בקלויזים היו החסידים מתפללים, לומדים ומשוחחים על כל הענינים העומדים ברומו של עולם, ושואלים עצה אצל הפקחים שבהם. והיה מי שכיבד את החסידים בכוס תה וגם בתשמישי אכילה. בימי ה„זכרון" של הצדיקים היו אוכלים אחרי התפילה עוגת־סוכר עם יי"ש, באחלם זה לזה מזל־טוב. השמחה שבלב, האמונה בצדיק שזכה לקרבה יתירה למרום — היו נחלת החסידים בכל ימות החול.

משבאה השבת באה רוח אחרת בבית החסיד: לבושו — בגד האטלס וכובע הקטיפה השחורה — העיד כי שונה הוא משאר בני העדה. רבים היו שחבשו ביום זה „שטריימל". רבה היתה ההכנה לשבת: הם הוסיפו מיום הששי לשבת, הקדימו לסגור את החנויות וללכת ל„מקוה", לטבילה כדת, ולאחר המרחץ — הכנה נפשית לשבת. ומה שונה היתה התפילה ב„שטיבל". העוברים לפני התיבה — בכמה השתפכות הלב השמיעו את התפילות. ארוכה היתה התפילה. לא מיהרו אל הסעודה „השמנה", כאילו כל העולם קיים למען השבת. וארוחות השבת הצטיינו ב„זמירות" שבקעו לחוץ ומשכו עוברים־ושבים. הזמירות הסיחו את הדעת מהגשמיות של האכילה החומרית. למחרת היום — קודם לסעודה — היתה הקריאה בפרשת השבוע: שנים מקרא ואחד תרגום אונקלס, בנעימה המסורתית העתיקה של טעמי המקרא, והמאכלים בימות קיץ — לא חמים, מחוץ ל„חמין" (טשולנט) כאילו לקיים „אל תבעירו אש בכל מושבותיכם".

אחרי הצהרים לא באה שעה של תנומה או בידור. ארון הספרים המלא ספרי ש"ס וחסידות דרש את שלו, ובני המשפחה היו יישבים יחד ושוחים בים התלמוד. תפילת מנחה לא בישרה שקדושת היום הולכת ופותחת. אדרבא: כל קהל החסידים התכונן ל„שלש סעודות בצוותא". בחדרי השטיבל ערכו את השלחנות, וכל אחד ברך על המנה שהביא מביתו. לשלש סעודות היו יושבים בשטיבל עני ועשיר גם יחד על שולחן אחד ועליו חלה ודג־מלוח. ויש שהגבאי הוסיף פרוסת דבשן וכוסית יי"ש, כדי שלא יהיה חיץ בין העשיר והדל. לא האוכל היה העיקר, אלא הזמרה, הישיבה בצוותא, שבת אחים גם יחד. ישיבה זו הרנינה את הלב, וחלל השטיבל ספג נגינה לירית מלאת כיסופים שופעת דביקות עד כלות הנפש. צללים רבים מטשטשים את התחום בין אדם לחבירו היושבים אל השולחן. כל אנשי השטיבל התמזגו והיו לאחד. עדת החסידים כאילו נתנה גט פטורין לעולם ומלואו, הסתלקה מכל הדאגות ומרעין בישין, מצאה מפלט מבתיהם לשטיבל, על השולחן הדל הבא במקום המזבח הקדוש, לשפוך צקון לבם בגעגועים ועצב אחרי שבת־מלכתא הנעלמת והולכת. החסידים

אינם חפצים להפרד מיום השבת. בחוץ כבר חושך ואפילה. העיר כבר שוקעת באוירת החול, כשהחסידים עומדים לעשות הבדלה. אחרי הבדלה מתחילים להתכונן למסיבת מלוה־מלכה. וכך היו שמחים ונהנים עם האורח — השבת.

המסורת היהודית ואורח החיים הפטריארכלי על כל הפאר והתפארת — נשמרו כמעט בכל בית־אב. החיים הדתיים של יהודי וחסידי וולברום לא היו שונים בדרך כלל מאשר בערים אחרות של פולין, שנשארו בהן ההוי והמנהגים מימי הביניים. מנוחת שבת היתה שלימה. אין קונה ואין מוכר. החנויות סגורות. נרות השבת האירו בכל בית. אנשי העמל והסוחרים ישבו בשלוה. בשבת בבוקר השלך הס. שבתה התנועה ברחובות.

השטיבל היה לגורם חשוב ומכריע בחיי היהדות והחסידות בוולברום. עם התפתחות החסידות חלו שינויים בהרכב השטיבלך. נבעלו ישנים ונפתחו חדשים, ודבר החסידות נישא ברמה. וכאן המקום לציין שגם יהודים פשוטים היו נותנים יתרון לשטיבל בתפילה, כי בו הרגישו עצמם מתעלים יותר, והתפילה היתה חמה ושופעת התפעלות.

ב. השטיבלך של חסידי גור

אם נבוא להתחקות בדברי־ימי השטיבלך בוולברום על „מי קדם למי" — בודאי שנגיע למסקנה שחסידי לובלין וקוזיניץ היו הראשונים ליסוד שטיבלך בעיר. ואילו נשארו לנו ישישים־חסידים מזקני הדור הקודם — אין ספק שהיו מספרים לנו על „חבלי־לידה" של השטיבלך הראשונים ועל התאחזותם בעיר, ויתכן שהיו מוסרים לנו שמות החסידים הראשונים בוולברום והעסקנים שעמלו בתעמולה ובכיבוש ההמונים לרעיון החסידות. חסידות לובלין, קוזיניץ ואפטא — זהו ה„חוט המשולש" של ראשוני צדיקי החסידות בפולין — חגנה את נצחונה בהרבה מישובי היהודים אז, ואין מקום לחשוב שוולברום היתה יוצאת מהכלל. אחריהם בא הגל השני של תקופת פשיסחה וקוצק שנחשבה לתקופת „סער ודחף" בפולין ועוררה תשומת לב בכל העולם היהודי. ואם זכרונם של זקני החסידים הוולברומאים פיגר מלזכור זכרונות מ„ימים ראשונים" של החסידות בוולברום, הם עודם זוכרים את ה„מוהיקנים האחרונים" של חסידי קוצק בוולברום שהיו מתפללים בשטיבל שלהם והתנהגו בהתאם לקו של רבם הגדול והנערץ רבי מנדלי מקוצק. ואחרי כן באה תקופת גור ואלכסנדר, וורקה וראדושיץ, ראדומסק ומוגלניץ ואחרים. את רשות הפתיחה אני נותן בזה לחסידות גור, מפני שחסידות זו היתה החזקה והנפוצה ביותר ברחבי פולין, והעיר וולברום לא פיגרה במהלכה בכוון זה. גם בה היו חסידי גור החזקים ביותר והשפעתם היתה ניכרת בכל מקום. בשטיבלך של גור נמצאו גם שרידי חסידי קוצק, זקנים וישישים, אחרי שמספרם הלך ופחת עד שנאלצו לנעול את השטיבל שלהם, והם „החריפים והפקחים" בשעתם היו לסולתה ושמנה בחסידות גור. לחסיד קוצק היו מתיחסים ביראת־כבוד מיוחדת. חסידי קוצק היו מוסרים לעתים קרובות לפרחי חסידי גור תורה ודברי־זכרונות מה„ימים ההם" של רבי מנדלי

זצ"ל מקוצק. חסידות גור נחשבה בכלל כמורשת קוצק מכמה סיבות, ובראשן: מייסד שושלת גור בעל „חידושי הרי"מ" היה גיסו של רבי מנדלי מקוצק ותלמידו הוותיק. הרי"מ היה אומר: „ר' בונם מפשיסחה הנהיג את העולם באהבה, הרבי מקוצק הנהיגם ביראה, ואני מנהיגם בתורה". — חברו־תלמידו רבי חנוך־חניך מאלכסנדר ניסח: פשיסחה היתה מידת אהבה, קוצק — מדת יראה, גור — מדת תפארת, הכוללת את שניהם.

המרחק מוולברום לגור היה רב, ונסיעת חסידי המקום לגור, עיירה קטנה ושקטה ששכנה במרחק כשעתיים בנסיעה ברכבת הזעירה מוורשה הבירה לשם, נחשבה לדבר שבמותרות. ובכל זאת נמצאו חסידים שהתשוקה להיות בגור בזמנים מסויימים אצל הרבי גברה על חסרון־כיס. אכן שני עמודי־התיכון של חסידות פולין, שהם: פשיסחה וקוצק, הולידו את חסידות גור, ובמשך הזמן היא הספיקה ליצור בעצמה דרך משלה, שהתאימה יותר לצרכי הזמן החדש. בגור קבלה החסידות במובן ידוע צורה דמוקרטית. שם היא קבלה אופי המוני. בגור היתה הדלת פתוחה לכל דורש, והרבי בא במגע עם אלפי חסידים מכל קצות הארץ. ברם גור לא הביאה שום חידוש בהשקפת העולם החסידית. היא נטתה לסינתיזה, ולכן הדגש היה מונח על תורה, שמירת מצוות ומעשים טובים. חוש המציאות של גור נתן בידה את הכוח להשתמש ב„אגודה" שתולדותיה בפולין היו בשנותיה הראשונות תולדות המאבק על העליונות בקרב החסידים והפיכתה לגורם חשוב בחיי החברה שעיקרו היה מבוסס על תמיכת הממשלה הפולנית.

לחסידי גור בוולברום היו שני שטיבלך. האחד, הגדול, ב„בית המועצה" (ראטהויז) הישן, בית רב־מדות שחלקו בשוק ורוזבו ברחוב קראקוב. בית זה שימש בית־מגורים למשפחת ר' אברהם מרדכי ארליך העשירה והיחסנית בעיירה. הקלויז השני נמצא בבית ר' מאירל שוחט (וייצמן). בקלויז הגדול היו כל המתפללים למדנים ומופלגים בתורה, ובהם כמעט כל הכלי־קודש של העיר, השו"בים והמוהלים. בשני הקלויזים התרכזו טובי כוחותיהם, אם למלחמה ואם לכיבוש בכוח הזרוע, כי אמנם חסידי גור היו קנאים ושואפי קרב הרבה יותר מחסידים אחרים. גם בוולברום בלטה אחת המטרות העיקריות של חסידי גור בכל מקום: לכבוש את כל מוסדות הקהלה ולשלוט על העיר ביד רמה. בשטיבלך הגוריים היו מצויים אברכים חריפים שהיו סמוכים על שולחנות חותניהם („קעסטקינדער"). אברכים אלה היוו כח, ולשם השגת נצחון גורי במלחמה על מנוי שו"ב, ואפילו פקיד במוסד, היו מוכנים לבוא באש ובמים ובלבד להבטיח את הנצחון לחסידי גור.

בקלויזים הגוריים היו מצויים אישים חסידיים במספר די הגון. בראשם עמד רבי אברהם מרדכי ארליך, אישיות אצילה ובעל־בית עשיר; ר' יהושע ורדיגר, קרובו של א. מ. ארליך, תלמיד־חכם ומופלג בתורה וביראה, בעל בית־מסחר למוצרי ברזל, בעל־בית בשוק ובפינת רחובות קראקוב ושווינסקה, אדוק עד לקנאות מקנאי חסידי גור, מתנגד נמרץ לציונות שחשבה לתנועה מזיקה, בראותו בה גורם לעזיבת התורה והדת ורוצה „לדחוק את הקץ". מלחמתו היתה באמת לשמה, כי היה איש אמת; חתנו הרב דוד מנחם סטאשבסקי, בן הרב

מרדכי יצחק בר׳ משה יחיאל הלוי רב באולקוש ומקומות אחרים בן ר׳ בריש עשיר מפורסם בן הצדיק רבי מרדכי מסטאשוב מתלמידי רבי אלימלך מליזנסק יהחוזה מלובלין. הוא היה תלמיד־חכם מופלג ומבעלי־התפילה החשובים ביותר שבקלויז הגורי; משה פייבל בלאקובסקי, בעל־בית עשיר, מתפלל ראשי בקלויז, אך בעל קול צרוד. בתפילתו היה עולה בהתלהבות עד שכל „עצמותיו" השתפכו אתו יחד בתפילה. בניו היו למדנים; וכן נמנו בין החסידים החשובים: אפרים לובלינג, מנדל גוטשטין, מאיר שמעון ברוקנר הבהיר (דער בלאָנדער), משה חיים טפר, וולוויל אלטר, איסר זלצמן, שלמה ארליך, הנדל ארליך, יהושע מנדל פרנקל, שהיה חשוד בחיבת־ציון וחסידי גור היו מרננים אחריו, בלי שיכלו למצוא בו שום דבר פסול, פרט לקריאת „הצפירה". דומה אליו היה החסיד הגורי הירשל בידלובסקי, שבביתו היתה לו ספריה עשירה עם ספרי השכלה „מסוכנים", ואחר כך היה מפרסם בעתונים העבריים דברי בקורת חריפים על חסידי גור ללא מורך לב. הקלויז הגדול מנה למעלה ממאתים מתפללים. בעלי שני הקלויזים החזיקו גדולה לעצמם בהשכנת הקלויזים בבתיהם, שבהם היו מתכנסים גם מחוץ לשעות התפילה ומבלים בצוותא.

בעת מלחמת רוסיה־יפן נתהוו בקלויז הגורי שני „צדדים": מצדדי הרוסים ומצדדי היפנים. האחרונים הוכיחו לפי כל תכסיסי המלחמה, שהיפנים יזכו במלחמה, ובהם היו חסידים שקצתם היו בקיאים במפה הגיאוגרפית והראו על המפה היכן ינחול הרוסי מפלה, ליד מוקדן בירת מנדזוריה וגם ליד וולאדיבוס־טוק. לעומת זה הוכיח אחד ממצדדי הרוסים על עתיד נצחונם, בבטלו בתנועת ידים חטופה את כל המסעים האסטרטגיים של מתנגדו האידיאולוגי והסביר נכוחות שהרוסים ינצחו את היפנים ויעשו בהם כלה. מובן שהיו גם אנשי־בינים (ניטרליים בלע״ז) שהקשיבו לויכוח בענין רב, ללא חות דעתם, כי היי מעונינים לדעת מה המצב במערכת הקרב.

ואף יודעי־נגן היו להם בקלויז שהחזיקו בידיהם את מפתח „עולם הנגינה". על אף המרחק מוולברום לגור היה קיים קשר אמצעי ובלתי־אמצעי עם חצר הרבי בגור, וחסידים מוולברום היו נוסעים לשם לימים־הנוראים או לימי שבת ומועד, ויודעי־נגן דאגו להספקת נגונים חדשים לעירם והביאו משם „כל טוב", תפילות לבביות, נגוני־רועים, נגוני־לכת וריקוד, שהושרו בידי בעלי־תפילה ותיקים מקוצק וגור כמו ר׳ הירש החזן מפארצוב, ר׳ ישראל סבינר מלודז שחיבר נגונים נפלאים בעיקר ל„אקדמות" לימי השבועות שהושרו כחצי שעה, ר׳ קלמן יונה ארליך, ר׳ יוסלי חנצ׳ינר, ובאחרונה המנגן ר׳ יעקב תלמוד. למנעימי־זמירות בוולברום יצא שם טוב, אף שלא ידעו תוי־נגינה ולא למדו מוסיקה באולפנים. ולא פעם, אחרי שחזרו החסידים חובבי־נגינה מגור אפשר היה לראותם במסבה עם הצמאים ללמוד מהם את הנגונים ומשתפכים בשיר, וליד השולחנות הארוכים בקלויז היו יושבים ברווחה עשרות בחורים ואברכים ומקשיבים לנגונים החדשים ואף משתדלים לעזור להם בתוספת נעימה ונהימה במקהלה.

וכן קמו לקלויז עסקנים מסורים, שבפעולותיהם עוררו הכרה ודרך־ארץ אצל כולם, ידידים ומתנגדים. הקלויז שימש כמוסד חינוכי שבו חונך נוער

בעל הכרה דתית. ממנו יצאה היזמה ליסוד מוסדות חינוכיים, כמו חדר „יסודי התורה" לנערים ו„בי"ס בית־יעקב" לנערות, ומהתלמידים יצאו „פרחי", „צעירים", „בנות" וכדומה, ומהם יצאו שליחי־צבור במוסדות שונים, אם במועצת הקהילה או בעיריה, שמילאו את תפקידם באמונה.

ב. הקלויזים של חסידי אלכסנדר

עיר הצדיקים אלכסנדר, שתחילת צדיקותה בדור הרביעי בחסידות פולין, אף היא לא היתה קרובה לוולברום, והנסיעה אליה לא היתה קלה, ובכל־זאת היתה יותר קרובה מאשר לגור. אלכסנדר היתה עיירת־אורגים הסמוכה ללודז. בתחילה ישב בה בצדיקות רבי חנוך־הניך הכהן לוין, חברו ותלמידו הגדול של רבי יצחק־מאיר אלטר מגור. דרכו היתה בהתלהבות ובחריפות של קוצק. עם פטירתו בשנת תר"ל עברו רובי חסידיו לשושלת גור הקרובה אליו קרבה רוחנית ומהותית, וחסידות אלכסנדר בטלה לפי שעה. אלכסנדר בראשיתה הרי לא היתה אלא המשך של גור. ואילו רבי פייבל, רבה של שפס, גריצה ומאקוב, היה אבי בית הצדיקים דנציגר באלכסנדר המחודשת, שירשה דרך וורקה ופשיסחה את האהבה: אהבת ישראל ואהבת הבריות. בנו רבי יחיאל, שישב על כסא אביו אחרי פטירתו היה איש צדיק ועניו גדול, והתלהבותו היתה נודעה. הוא היה יורש נאמן לחסידות וורקה, אף הרחיבה והעמיקה: אהבת ישראל, דאגה לכלל ישראל, שמחה ואחוה בין החסידים ואהבת התורה. אך דרכה של חסידות אלכסנדר היתה זרועה מכשולים. כמעט מראשית יסודה חלו בה פילוגים עם כל פטירת צדיק מצדיקיה. משנת אלכסנדר היתה נעימה ומושכת, אך דרכה לא היתה סוגה בשושנים. הפילוגים גרמו לה כאבים ופרצות, ותמיד יצאה מהם וידה על העליונה.

רבי ירחמיאל ישראל יצחק, שישב על כסא אביו אחרי פטירתו בשנת תרנ"ד, היה מן הצדיקים הנערצים ביותר בפולין, והוא שהוציא את חסידות אלכסנדר למרחב מבחינה ארגונית ומהותית, ובזכותו יצאו לה מוניטין. רבי אברהם הצדיק מסוחטשוב אמר עליו בשעה שהוא בא למלא מקום אביו: החסידים אמרו על וורקה שהיתה עמוד גמילות חסדים, וביאלה היתה עמוד התורה, ואלכסנדר — עמוד העבודה. ואני אומר עליו, שהוא עצמו סימל בקרבו את שלשת העמודים שעליהם העולם עומד: תורה ועבודה וגמילות חסדים. הוא היה גדול בתורה, וחכמתו ושנינותו היו מן המפורסמות בפולין. הוא היה מקובל מאד על חסידיו ומוראו היה עליהם. הוא היה מקרב את פשוטי העם ומעוררם לתשובה ולמעשים טובים. הוא נפטר בשנת תר"ע חשוך בנים והשאיר אחריו ספר „ישמח ישראל" שנחשב לספר קלאסי בחסידות פולין, ויורשו היה אחיו רבי שמואל־צבי דנציגר.

בוולברום היו שני קלויזים לחסידי אלכסנדר: אחד בבית משה הירש הוכרמן, בככר השוק, שהיה מעשירי העיר ומבהירי החסידים, והוא שהחזיק על חשבונו את כל ההוצאות להחזקת השטיבל. השני היה בבית מאיר מלמד

בקרבת הקלויז הגורי. בשני הקלויזים הצטופפו מאות חסידים. באחד הגיע מספר מתפללים למעלה ממאתים, ובשני — כ־150, והשפעת חסידי אלכסנדר היתה ניכרת בעיר. הם לא עשו את עבודתם ב„רוח וסערה" כמו הגורים, אלא בנחת ובמתינות. הם הלכו ב„שביל הזהב", באמצע, ולא היו מעוצבים ביותר כחסידי שושילתות אחרות יבלי להניח את הדגש על תענוגות עולם־הזה באכילה ובשתיה טובה, ובלי חוצפה שציינה במיוחד את חסידי גור. הם התהלכו בנימה רכה ואצילית, עם הנגינה הלבבית של וורקה, באש דת חסידית פנימית ופשטות חיצונית

בין חסידי גור ואלכסנדר היתה קיימת מעין מחלוקת חשאית על המרות בקרב חסידי פולין, שהיתה לפני כן מחלוקתם של חסידי וורקה וקוצק. חסידי גור ראו בחסידי אלכסנדר מתחרים ראשיים, ולא פעם עוררו הגורים את השאלה: למה לא יכנסו חסידי אלכסנדר לחסות בצל הרבי מגור? והאחרונים ענו בשאלה: ואולי להיפך. בוולברום לא היתה ביניהם התגרות גלויה, כמו בערים אחרות, אף שמפעם לפעם התחוללו מחלוקות־זוטות בין חסידים בודדים.

אין ספק שגם בוולברום היו לחסידי אלכסנדר עסקנים חרוצים ופעילים שהטיפו לחסידות מתונה זו, בלי לדעת את שמותיהם ופרשת מאבקם בתוך מלחמת השיטות בחסידות. וכן בודאי שגם בוולברום לא עברו ללא זעזועים קטנים או גדולים הגלגולים השונים שעברו על בית אלכסנדר עם כל פטירת צדיק מהשורה. כבר עם פטירתו של רבי יחיאל עבר תהליך של פילוג בקשר לשאלת ירושת הבנים והתלמידים, ושני פלגים גדולים של חסידי אלכסנדר עברו למקומות אחרים, בעוד שה„עולם" העיקרי נשאר נאמן לבנו של הנפטר, רבי ירחמיאל ישראל יצחק. האם השפיע פילוג זה גם על חסידי אלכסנדר בוולברום? ולאן נסעו ה„מפולגים" בוולברום? חבל שפרשה זו נשארת סתומה מחוסר ידיעות מספיקות. והרי עוד זכורים ה„ימים ההם" שעוררו סערה בעולם החסידות, ועסקני חסידי אלכסנדר ישבו בכל מקום על המדוכה וחיפשו פתרון נוח. היש מקום לחשוב שבוולברום לא נגעו הפילוגים האלה והחסידים המשיכו כתמול־שלשום? על כל פנים ברור שקיום שני הקלויזים של חסידי אלכסנדר בוולברום בא לא בעקב פילוגים בשושלת, כי אם בגלל רבוי החסידים, כי בשיטת אלכסנדר היה מן המושך גם ללמדנים וגם להמונים הפשוטים.

ואחרי פטירת ה„ישמח ישראל" חל שוב פילוג בין החסידים, כי אחיו יורשו לא הצטיין במדות אישיות בולטות, ויותר מאחרים הוא היה יותר טיפוסי לנוסח וורקה: לב רך, אמונה בלי התחכמות, עניוות רבה ודאגה לכל אחד מחסידיו, אהבת ישראל ומסירות נפש. פילוג זה עודנו זכור לרבים בתוכנו ורשמיו בצבור החסידים היו עצומים. רבים מהחסידים נסעו לאלכסנדר להלוית הצדיק, ורבים שנשארו בעיר הסתובבו בקלויזים כאבלים, ישבו על ספסלים מהופכים כביום תשעה־באב והתאבלו כמו אחרי אבא. ואחרי שעברו כמה ימים והחלו להשלים עם המציאות ועם הגורל שהרבי איננו חי יותר ואי אפשר להיות בלי רבי, החלו להתענין במהלך המאורעות, והיו צדדים שונים, מי בעד רבי שמואל־צבי אחי הצדיק המנוח, ומי בעד רבי אהרן מביאלה בנו של רבי

בריש לנדא (בנו של רבי אברהם הצדיק מציכאנוב). וכה נתפלגו הקלויזים לשתי פלגות, וכל צד רצה להשפיע על השני, בלי לדעת מי גדול ממי. לבסוף גברו האלכסנדרים ורוב הקלויזים נשארו גם להבא נאמנים לאלכסנדר. ואמנם יצא שרבי שמואל־הירש היה רבי מתאים בכל המובנים. ומי שהכירו מקרוב ידע שהוא צדיק, קדוש וטהור. דברי תורתו היו באמת מלאי אש, והוא ניהל את הצדיקות עד שנת תרפ"ד שאז נפטר ודברי תורתו נאספו בספר „תפארת שמואל". בכח השפעתו חזרו לאלכסנדר חלק מהחסידים שעברו לביאלה ומשם לסטריקוב. עם פטירת רבי שמואל־צבי שוב נשקפה סכנת פילוג לשושלת, ושוב רצו חסידי סטריקוב לעזוב את אלכסנדר ולעבור לסטריקוב, אך לא הצליחו. חסידי אלכסנדר התגברו והמשיכו לנסוע לבנו של הצדיק המנוח, הוא רבי יצחק מנחם, שניהל את הצדיקות כהלכה, וחסידים רבים שלא נסעו ל„תפארת שמואל" חזרו לרבי האחרון לאלכסנדר. הוא היה פעיל יותר בשטח של הפצת תורה וחסידות, והוא שיזם את יסוד ישיבות בפולין בשם „בית ישראל" על שם בעל „ישמח ישראל" מאלכסנדר.

בקלויז אלכסנדר בוולברום היו מצויים „יהודים יפים" מכובדים. מקום חשוב תפש אלימלך פצנובסקי, בן תורה ובעל בית חרושת לסבון, יודע־נגן, בעל שחרית בימים הנוראים, איש עשיר ומנכבדי הקהילה; אברהם הברפלד יליד העיר, גר ברחוב קראקוב, תלמיד־חכם, בעל־בית מכובד, סוחר תבואה, ואחר כך נתמנה כפרנס הקהילה; יחיאל פישל מעשירי העיר; גרשון צוייגנבוים; יקותיאל שפרינגר, בורסקאי, חריף וממולח, בעל הומור ואוהב בדיחה. וכן היו בולטים החסידים הרצקה טוביה מייטליס, מאיר"ל שוחט (ויצמן), אבא משה מייטליס, דונדל ריכט, משה ולנר, אברהם יצחק מייטליס, משהל'ה אסטרייכר, יחיאל מאיר אנגלשטיין, שלמה'לה המלמד, קליינר סוחר־ביצים. והיו בקלויז זה בעלי־תפילה מובהקים שידעו להנעים את התפילות בקול נעים ובנגונים יפים, ותענוג היה לשמוע את תפילתם כאשר עברו לפני התיבה. מהם נקרא בשמות: משה ולנר — בעל־תפילה ובעל־קורא, אלימלך פצנובסקי — בעל שחרית, אבא מייטליס, הרצקה טוביה מייטליס, יעקב־יצחק סופר — בעל תוקע. בקלויז היו שרים בעיקר את נגוני המלחין והנגן החסידי הנודע ר' יעקל פראגר שהיה הספק הראשי בנגונים לחצר אלכסנדר והוא נחשב לפורה ביותר בשטח הלחן החסידי. והיו בין החסידים שאחרי חזרם מהרבי של אלכסנדר היו מזמינים את ידידיהם בימי שבתות ל„קידוש" וסיפרו מנפלאות הרבי*) או הביאו נגונים חדשים, ולפעמים השמיעו גם דברי תורה וחידושי־תורה מהרבי. מסיבות כאלה נשארו זמן רב בזכרון המשתתפים. הנאספים הסיחו אז את דעתם מכל העניינים החומריים ודבקו בכל נפשם ברוחניות, שרק חסיד הרגיש בה.

*) י. בן־פורת מספר, שמנדל ויצמן (בנו של ר' מאיר"ל שוחט), מטובי המנגנים של אלכסנדר בוולברום, כשחזר מאלכסנדר עם נגון חדש היו יושבים בצוותא בשלש־סעודות ועמלו בשינון הנגון במשך שעות, עד שלימדוהו כהלכה.

ג. קלויז חסידי רדומסק

דובר כבר לעיל בשאלת המרחק בין וולברום לערי הצדיקים גור ואלכסנדר, שעל אף המרחק הרב גדל מספר חסידיהם בעיר והיו להם שני קלויזים לכל זרם. גם שאלת המרחק בין וולברום לרדומסק אומרת „דרשוני", בהשוואה לערי הצדיקים האחרות הרי היתה וולברום יותר קרובה אליה מכולן. ובכל זאת תפסה חסידות זו רק את המקום השלישי בעיר זו, אחרי גור ואלכסנדר. ודאי השפיעו כאן גם גורמים אחרים שמחוץ לבעית המרחק. מאידך — חסידי רדומסק תפשו מקום מכובד בעיר והם הצטיינו ברוחב־לבם, באהבתם לזולת וברוח עליזותם המתמדת. הם התרכזו בקלויז אחד ויחיד שאף הוא נחשב לקלויז גדול, ששכן ברחוב פילק, בחצר בית ברוקנר, ומנה למעלה ממאה מתפללים.

וולברום היתה קרובה לחבל זגלמביה. וכאן המקום לציין שבכל ערי וכפרי זגלמביה היתה יד חסידות זו על העליונה. מה טעם וולברום לא למדה משכניה בזגלמביה ללכת בדרך הקלה יותר, בשעה שחסידות זו הצליחה למשוך אליה קהל רב ולהשפיע עליו בקשרי חברה ודרכי נועם?

מייסד שושלת רדומסק היה רבי שלמה הכהן רבינוביץ, בעל „תפארת שלמה", תלמידם של רבי ישכר־בר מראדושיץ ורבי שמחה־בונם מפשיסחה, שעם ישיבתו בראדומסק קיצר בהרבה את הדרך אליו. הוא היה מפורסם בחסידותו, בפקחותו ובמופתיו. גורם שני וחשוב למשיכת הצדיק מרדומסק היה: הנגון, שהצליח למשוך אליו חסידים רבים, ביחוד מחובבי הזמרה. גם בזה יש לתמוה על וולברום היהודית שהצטיינה בחיבה יתירה לנגון ורבו בה יודעי־נגן, ובכל זאת לא שפרה נחלת חסידות רדומסק כמו של גור ואלכסנדר, היא רדומסק שבשדה הנגון תפסה בשעתה את המקום הראשון בחסידות, ונגוניה חדרו אף לחצרות צדיקים אחרים. ואכן עובדה היא שרדומסק שימשה אז מיתר ראשי בחסידות זגלמביה וערי פלך קילץ, ובקלויזי השושלת בערים ועיירות שונות היו מרבים לשיר מנגוני רדומסק ולתת להם זכות בכורה. והיו כאלה שדאגו לאספקה קבועה ומסודרת של נגונים חדשים לבקרים „למען לא יחסר המזג". ומי שלא שמע בעצמו את זמרת מקהלת החצר ברדומסק בניצוחו של רבי לייזרקה פרלמוטר מלודז, תוך שיתוף פעולה של המנגן החסיד רבי אבוש־מאיר ברנדסדורפר מקראקא (בשעתו זמר בביתו של רבי חיים הצדיק מצאנז) לא שמע נגינה יפה מעולם.

רבי שלמה, מייסד השושלת ברדומסק, היה „מלך הנגינה" בדורו (מאן מלכי רבנן). נהדרת היתה נגינתו ותפילתו לפני העמוד, ויחד עם זה נפלאה היתה התורה שאמר על שולחנו, והוא דחה מעליו את הבורים וגסי־הרוח, כל כמה שהם נדחקו לבין קהל מעריציו. הוא לא התיחס בבטול גמור כצדיקי דורו האחרים (רבי חיים הלברשטאם מצאנז) אל כל חכמה חיצונית ובפרט לזו החדישה. ואף שהחכמות החיצוניות היו זרות לו כליל, לא ידע את האותיות הנכריות ואף לא רצה לדעתם, לא נמנע לשים את עינו על האוירה הרוחנית של העמים. ובשבת האחרונה שלפני פטירתו ישב אחרי הבדלה ושוחח על

מאורעות העולם, ואמר: „מצויים היום גויים ההוגים בחכמות, ששלמה המלך לא ידע עליהם בחכמתו". צדיק זה, הטהור והשלם במעשיו, ניצב כשליח ההשגחה בכוח על־אנושי בקרב ההמונים, וידע להחדיר את רגש האמונה. התמימה בלבבות שנתאבנו. הוא איחד בנפשו את כל המעלות הטובות של מעמיק הגות עם אהבה אין־קץ לפשוטי עם. תפילתו היתה סוערת, נעימה ורווית גילה ברעדה גם יחד והיה מגלה כוח על־אנושי בתפילתו. רבי שלמה היה אוהב לבקר אצל חסידיו בערים השונות, והיה מבקר גם בוולברום כמה פעמים, ובקוריו עוררו שמחה והתלהבות בכל העיר.

עם פטירת ה„תפארת שלמה" נתהדקו הקשרים בין יורשיו הצדיקים ובין חסידיו בוולברום, בה נראו לעתים קרובות פני ה„תסד לאברהם" ובנו ה„כנסת יחזקאל" שנקראו בפי החסידים על שמות ספריהם האמורים, והשמחה והנגון רבו במעוני החסידים, ובקסמם הרב והענוג ידעו ליצור חוגים של „יודעי נגן" עם נסיונות להקמת מקהלות חסידים. נגוני רדומסק נתחבבו בעיר והושרו גם בקלויזים אחרים שחסידיהם היו מוקסמים מהחן והיופי שבנגונים ההם. המגע בין חסידי וולברום לבין צדיקי רדומסק היה יותר חי והדוק באמצעות בקורי הצדיקים בעיר.

בקלויז הרדומסקאי בוולברום היו מתפללים הרבה אנשי־צורה. מוטל מנטליק היה הגבאי במשך שנים רבות, והוא היה מנהל המשק בהצלחה ובמסירות יתירה, והרבה הוציא מכספו להחזקת הקלויז. וכן נראו שם פני חיימל ראוכר, שהיה באחרונה לפרנס הקהילה; ישראל'קה גרוסמן (בנו חיים יושב בחיפה), משה באנד ולייביש סרברנר שהיו עסקני הקהילה ופעילים בעניניה השונים. מוטל מנטליק היה עובר לפני התיבה בימים־הנוראים כבעל־מוסף, יוסל החיגר ניחן בקול „שאגת אריה" ובימים הנוראים היה מתפלל לפני התיבה בבית־הכנסת; משה אלעזר היה בעל־שחרית ובעל־תוקע, ישראל אלחנן גוטליב הצטיין כמנגן והיוה מעין „אנציקלופדיה חיה" של מאות נגונים; משה גוטליב היה מזמר להפליא, מה שלא מנע בעדו מלהיות פרנס הקהילה; אברהם ישכר גוטליב נחשב לאישיות תורנית דגולה בעיר, מגדולי הלמדנים והוגים בתורה, שהיה מפרסם חידושי תורה בכתבי־עת התורנים שהופיעו בפולין, והרב שטוקהאמר היה מבקר אצלו לעתים קרובות. חסידי רדומסק רכשו להם חיבה בעיר כחסידים נלהבים ואמיצי־רוח. ביחוד רבתה השמחה במעונם בשמחת־תורה, ומוטל מנטליק, בעל ה„חתן תורה", היה מזמין אליו לביתו למסיבת־פאר את כל החסידים, וממנו היו עוברים לחנן גוטליב וממשיכים במסיבה, ואחר ערכו רקודים להקפות שעוררו תשומת לב מרובה גם של חסידים אחרים.

הרבי האחרון הרדומסקאי שישב בסוסנוביץ, רבי שלמה־חנוך רבינוביץ הי"ד, עסק הרבה גם בחיזוק למוד התורה, ומכספו נתן ליסוד ישיבות בערים שונות. וולברום נמנתה לאחת הערים בה יסד ישיבה משלו. הון רב פיזר על הישיבות שיסד, בלי לתת פרסום למעשיו אלה, ובלי לערוך מגביות כרבנים וראשי ישיבות אחרים למען החזקת ישיבותיו. הישיבות נקראו בשם „כתר תורה". ובישיבה זו אשר בוולברום התחנכו תלמידים לתורה וליהדות שעמדו תחת פיקוח ראשי־ישיבה, ואברהם ישכר גוטליב (נקרא על שם ה„חסד

לאברהם") הקדיש הרבה מזמנו וממרצו להצלחת הישיבה בעירו. הרב האחרון מרדומסק הקדיש את זמנו לתורה, להדרכת חסידיו, להנהלת ישיבות ולהרבצת התורה, בהנהלת חתנו הרב משה דוד הכהן רבינוביץ, בן הרבי מקרימולוב הי"ד. תכנית הלימודים בישיבת וולברום היתה כבכל הישיבות מסוג זה, ש"ס ופוסקים. חסידות היתה מחוץ לתכנית הלמודים, והתלמידים לא היו דוקא מחסידי רדומסק. הרבי לא הקפיד כלל על כך והפקיד את הנהלת מוסדות החינוך בידי הלמדנים המופלגים ביותר, בלי לבדוק חסידים של איזה רבי היו. ברם הרבי השגיח השגחה קפדנית על הלומדים, דאג למשק הכספי ולרוח השולטת בהן שתהא רוח של יראת שמים ואהבת תורה. וכן הורה לבל ילמדו חסידות לתלמידים בגיל צעיר "טרם שמילאו כרסם בש"ס ופוסקים", וטרח להחדיר אהבת התורה ללבות חסידי ותלמידי "כתר תורה". ועל ראשי הישיבות הטיל כי התלמידים ירכשו ידיעות רחבות בכל מקצועות הש"ס והפוסקים, וסמך על הבקיאות כי היא תביא להתעמקות, לעיון ולהבנה נכונה.

ד. קלויז חסידי קרימולוב

חסידות קרימולוב לא היתה ענף עצמאי כי־אם ענף של חסידות רדומסק, ומיסדו היה ר' נתן־נחום רבינוביץ, אחד מארבעת בניו של ה"חסד לאברהם" מרדומסק, שהתחיל לנהוג בצדיקות כשנתיים לאחר שאחיו ה"כנסת יחזקאל" התחיל לנהוג בצדיקות רדומסק, וקבע מושבו בקרימולוב, עיירה במרחק 4 ק"מ מזבירצה. והרבי מקרימולוב גילה כשרון ארגוני והצליח למשוך אליו חסידים רבים ולפתוח קלויזים משלו בערים רבות בפולין ובגליציה, ואף בוול־ברום היה לו קלויז, והיה בא לבקר את חסידיו בוולברום ומנהל שולחנות בימי שבת. אין לנו פרטים אם פילוג זה נתן אותותיו בין החסידים בוולברום, ואם הקלויז הקרימולובי בוולברום בא כתוצאה מהפילוג הזה. ברם עובדה היא שבוולברום היה קיים קלויז מיוחד של חסידי קרימולוב. האדמו"ר מקרימולוב היה בעל־תפילה מצויין, כפי שקבל מאביו ה"חסד לאברהם", ונפש שומעיו כמעט יצאה מדבריו בצקון לחשו שיצאו מן הלב. הקלויז של חסידי קרימולוב נוסד בוולברום בשנה שבה התחיל ר' נתן־נחום לנהוג בצדיקות, כלומר בשנים תרנ"ו־ז. היה זה גלגולו של מנין אחד בתפילה ללא שם וכוון מיוחד בחסידות. בבקוריו של הרבי מקרימולוב בוולברום ובניהול "שולחנות" היו החסידים מכל הסביבה מסתופפים בצל קדושת רבם, נדחקו בשבת למאות בשעת התפילה של הרבי, וכן לשולחנו בליל שבת ובשבת, ובימי חול נהרו אליו להראות ולזכות בברכה למילוי המשאלות המובעות בכתב בפתקאות.

קלויז קרימולוב שכן ברחוב בית־הכנסת (שולגאס). היה זה קלויז לא גדול ביותר ואף לא קטן. והשמחה היתה שופעת שם תמיד. נגוני ה"תפארת שלמה" תפשו שם מקום בראש, ומסיבות שלש־סעודות שימשו הזדמנות טובה ללמוד נגונים חדשים לחובבי־נגינה. חסידי קרימולוב בוולברום היוו חלק מה"חסידים הפרולטרים". רוב עגלוני העיר היו נראים שם, כמו: בר נטע

העגלון, מרדכי, עוזר, לייב פורמן (שם ידוע בעיר), דוד פורמן, הירש עקיבא, גציל אחי לייב ואחרים. חסידים ללא תביעות. לא ידוע משום מה לא החזיק הקלויז מעמד. וחסידי קרימולוב עברו להתפלל בקלויז חסידי רדומסק.

ה. קלויז חסידי פינצ'וב

רוב הקלויזים בוולברום נוסדו ללא חשבון של „תקציב". עסקני החסידים הם שמצאו את הדרך כיצד לקיים את הקלויז ולפתחו ככל האפשר. גם חסידי פינצ'וב הלכו בדרך סלולה זו. שני האחים ברוך ואלעזר הקמן, סוחרי בהמות, אנשים פשוטים, מסרו חדר ממעונם לחסידים לשם קלויז, ומאז הפך הבית בית־מועד לחסידים, שבניגוד לחסידי גור ואלכסנדר התנהגו בעניוות ונחשבו כבני משפחה אחת, משפחת עמלים מאמינים, שהיו דבוקים ברבם מפינצ'וב.

אף צדיקות זו הנקראת על שם העיר פינצ'וב לא היתה עצמאית. מייסדה, רבי חיים מאיר פינקלר בן רבי יצחק מראדושיץ חתנו של ה„סבא הקדוש" רבי ישכר־בר ברון מראדושיץ, הוא שאיוה את פינצ'וב למושב לו, היה גאון וגדול בתורה, קבל בחסידות מדודו רבי ישראל־יצחק מראדושיץ, מרבי חיים מאיר יחיאל ה„שרף" ממוגלניץ ומרבי שלמה מראדומסק שאותו החשיב כרבו המובהק.

הוא המשיך בחסידות העממית בפולין מיסודו של רבי אלימלך הצדיק מליזנסק שתפקידה העיקרי היה התעמקות בחסידות וביצועה. לא היה כאן בירור רעיוני של היסודות הקבליים־חסידיים ולא פולמוס עם מתנגדים שונים, אלא תורה חסידית חיה, המאירה לאדם את דרך חייו ומעשיו הלכה למעשה והוצאה לפועל של כל המדות החסידיות: ענוה, נסיעה לצדיק, אהבת ישראל, תפילה בהתלהבות, אחוה, צדקה, דביקות, נטירת ברית וכו'. ובמרכז עמדו אהבת־ישראל והצדיק שהם אחד. הצדיק שם את הדגש על אמונה פשוטה ותמימה, בניגוד לחסידות המחקר וההבנה. הוא היה חתנו של ר' מרדכי נתנזון מזאלושיץ.

במלחמת העולם הראשונה עזב את פינצ'וב והתיישב בקילץ. אך לא האריך שם ימים, ובכ"ב בשבת תרע"ט נסתלק. על קברו בקילץ הוקם אוהל. בנו ממלא מקומו היה רבי אליעזר פינקלר מקילץ־סוסנוביץ, חתן רבי מאיר'ל מסטובניץ. נולד בשנת תרי"ח. משנת תרע"ז כיהן כאדמו"ר בעיר מושבו האחרון של אביו בקילץ. בזקנותו עבר לסוסנוביץ, ובה האריך ימים. כשאר צדיקי שושלת ראדושיץ התיגע רובו של יום בתורה ובתפילה. לא שח מעודו שיחה בטלה, רק מזג וטוב לב, ביטל כל סדר ומשטר בהנהגת הצדיקות. לא היו זמנים קבועים לא ל„שולחן" ולא לתפילה. פתע היו מודיעים: „הרבי עורך שולחן", נפטר בסוסנוביץ י' שבט תרצ"ז בזקנה מופלגת.

הרבי מפינטשוב היה רבם של יהודים פשוטים ובעלי־מלאכות, שפירנסוהו בני „עמך": חייטים, סנדלרים ודומיהם. בוולברום היו לו חסידים פרולטריים מבין הולכי־כפרים, נוסעים לירידים, אופים, קצבים ורוכלים זעירים, והם היו הרוב באוכלוסיה היהודית בעיר. הם היוו יהדות עסיסית שרשית, ומילאו את כל

החסידות. הנוסעים לירידים היו מבקרים בירידים ז'רנובצה, סקאלה, אולקוש וערים קרובות. השכם בבוקר היו נוהרים לתפילה בבית־הכנסת ו[illegible]הנו מתפילה בצבור, ודרך אגב היו שואבים נחת מהבחורים הלומדים בנגונם המתוק. בין חסידי פינצ'וב תפסו מקום בני משפחת הקצבים רויטמנש, פייבל, איצק, אהרן, דוד, והאופים: חיימ'ל האופה (שפיגל), שמואל האופה, איטשה האופה, שהיו יהודים יקרים. הם, בני „החסידות הפרולטרית" המונית, פירנסו גם את משפחת הרבי ר' אלתר רוטנברג וסיפקו לו את צרכיו. היו אלה חסידים „ללא התחכמות" שראו בחסידות וברבי מעין „נציג הרוחניות העליונה" והיו מסורים אליה ומראים את מסירותם בחיבת ערכי היהדות, ביחס אבהי לבחורים לומדי תורה בבתי־מדרשות. חסידים אלה, שכל היום היו עסוקים בדאגת הפרנסה, עם בין־השמשות עזבו את הבלי עולם־הזה ונטפלו בלב ובצמאון למנחה ולמעריב כאל נועם רוחני. חסידים אלה השתדלו לקנות להם חתנים לומדים מבחורי בית־המדרש ואף נתנו להם מזונות על שולחנם במשך שנים.

צדיקי פינצ'וב היו מבקרים בוולברום וניהלו שולחנות בליל שבתות מחצות־ליל עד הבוקר. רבי אליעזר הצדיק היה מתאכסן בוולברום אצל ברוך הקמן ובלילי־שבתות היה מנהל „שולחנות" במשך שעות רצופות עד הבוקר, כשחסידיו בעיר ומהסביבה צובאים עליו באהבה. במשך הזמן עבר הקלויז לבית אברהם־בריש האופה, ליד המעין. ואף בן הכורך־ספרים עסק אצלם בעסקנות. חסידי פינצ'וב, על אף היותם חלק מה„הפרולטריון החסידי" בעיר, היו מקובלים וחביבים בכל החוגים, וענוותנותם אפיינה את שיטתם בחסידות וסימלה את חייהם הפשוטים. תמימות, ישרות ואצילות היו לסמל להם ואפיינו את מהותם ואת רוחם. קלויז פינצ'וב בוולברום היה תמיד מלא תנועה, וחייו הוכנסו כאילו לדפוסים קבועים. חסידיו יצרו בו אוירה של התרוממות הנפש, וממעל להם עמד צדיקם הנערץ.

נתן חפשי

דמותה של קהילת וולברום

דמותה של קהילת וולברום, עיר מולדתי, לפני שש, שבע עשרות שנים, לפי מיטב הזכרון וההתרשמות:

רשמים לאין־ספור ספגה הנפש באותן שנים רחוקות מימי הילדות הקדומה ועד ההתבגרות, במשך עשרים שנה בערך, עד צאתי מוולברום לעולם הגדול. מאמץ רב דרוש לרכז אותם רשמים וזכרונות בדיוקם המכסימלי ולהעלותם בכתב כיום. אמנם חובת כבוד ואהבה היא, במיוחד כיום, לאחר התחולל סערות זעם וסופות הרג ואבדן כה נוראות ואיומות עד כדי השמדה טוטאלית של הגוף הציבורי היהודי עתיק היומין, רב השרשים ואדיר האמונה ועשיר בתורה ובמעשים

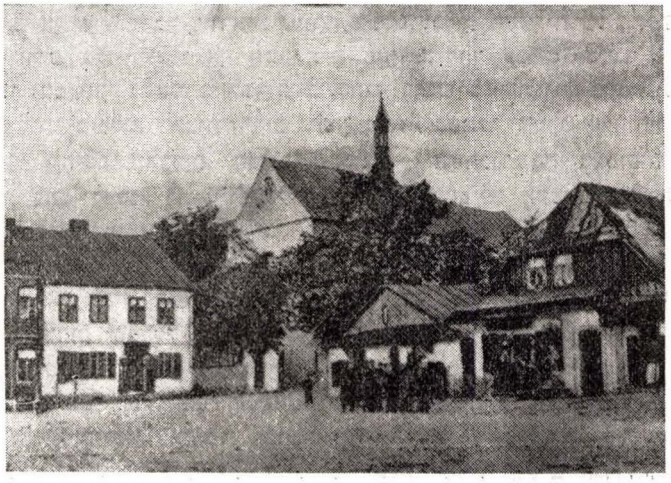
טובים, אבר אורגני חי ופעיל בעולמו של הקב"ה — קהילת וולברום הקדושה, אשר נרצחה ונקטלה והושמדה בעינויים נוראים ובמיתות משונות בידי פראי אדם בני עם גרמניה שמעבר לגבול ובידי נוער פולין מתורבת, אשר יחד עם הוריו האדוקים בדת האהבה הנוצרית קמו על שכניהם היהודים היושבים אתם יחד זה מאות בשנים — להרוג ולהשמיד ולאבד גברים ונשים, טף וזקן, ושללם לבוז.

מילדותנו הקדומה ידענו מפי הורינו ובמיוחד מפי ה„רבי" שלנו ב„חדר", כי אנו היהודים בגלות ומצפים למשיח צדקנו שיבוא ויגאלנו ויעלנו לארץ ישראל, ואז הן ידוע הדבר בוודאות גמורה שכל וולברום היהודית על בתי התפילה ובתי המגורים שלה יועלו אף הם לארץ הקודש. יחד עם זה היינו מושרשים בהרגשתנו ובמעמקי נפשנו בוולברום מולדתנו, כאילו משכת ימי בראשית נבראו כאן אותן שתי כיכרות רחבות־הידים שבהן נזרענו, נשתלנו וצמחנו ועלו חיי החומר והרוח של קהילת וולברום. הכיכר האחת — השתכנו בה בצפיפות יתירה ה„חדרים" בהם למדו „ילדי ישראל תורה, ובתי התפילה הקטנים של החסידים השונים לפלגותיהם ו„רביהם", וכן בית המדרש הגדול ששימש בית תפילה לפשוטי עם וגם בית אולפנא לבחורים שגמרו את לימודיהם ב„חדר" ועברו ללימוד עצמאי בבית המדרש. בקצה הכיכר, במדרון, שכן בית־המדרש הקטן, שנתייחד ליהודים שמכלל „עמך" יצאו, אך לדרגת חסידים לא הגיעו. במרום הכיכר התנוסס בית התפילה המרכזי לפשוטי העם, בנוי חומות אבן גבוהות „עד לשמים", כפי שהתבטאו התינוקות. חלונות זכוכית צבעונית נקבעו בשלשת כתלי ה„מקדש המעט", חלונות ארוכים ביותר, שהתחלתם בגובה רב מאד מעל פני האדמה. בכותל הרביעי נבנתה כקומה שניה עזרת הנשים הגדולה. ובאותה כיכר נדחקו לבין ה„חדרים", ה„שטיבלעך" ובתי התפילה הגדולים גם דירות זעירות לעניי העם.

הכיכר השניה — הרי זה המיגרש המרכזי של העיירה הבנוי במרבעו הרחב מכל ארבעת הרוחות בתי דירה וחנויות בצפיפות יתירה, וממנו, במפולש, נמשכו רחובות רבים ושונים לכל העברים עד לשדות רחבי הידים שהקיפו את העיירה. כיכר זו נקראה גם „השוק", אולי על שם היריד שהיה מתקיים בו בכל יום חמישי בשבוע, כשאיכרי כל הכפרים מסביבות וולברום היו מביאים בעגלותיהם תוצרת חקלאית מכל הסוגים וכן סוסים, חזירים, ושאר בעלי חיים למכירה, ובכסף הפדיון היו רוכשים להם בחנויות היהודים כל מיני מיצרכים לבית ולמשק. ב„שוק" זה היו הבתים בשלשת רוחותיו בניני עץ בני קומה אחת, ורק בעברו הרביעי הוקמו בתי אבן או לבנה בעלי שתי קומות, מקום דירותיהם וחנויותיהם של האמידים והעשירים שבעיירה. בשתי פינות אותה שורת הבתים התנוסס לתפארה הבית רחב המידות שחלקו בשוק, ורובו, לאורך רב של רחוב קרקוב. בית זה היה משכנה של המשפחה העשירה והיחסנית בעיירה — משפחת אברהם מרדכי ארליך על כל סעיפיה וסעיפי סעיפיה. לא ברור לכותב הטורים האלה עד היום במה זכה בית זה לתואר הכבוד בפי היהודים יושבי וולברום —

דאָס ראָטהויז ביידיש, ובעברית — בית המועצה. אולי נשמע על כך מאחד משתתפי ספר זה, בן העיירה שהתמצא בדבר.

בפינה אחרת של השוק המפולש, מיד עם יציאה מהשוק וכניסה לסימטה צרה ולא ארוכה, התבלט הבנין הגדול של בית התפילה הקתולי המוקף חצר רחבה מאד המגודרת בחומת אבן גבוהה כקומת איש. מול הבנין הגדול של בית התפילה הוקם בית הספר הממשלתי בבנין קומותיים. בגזירת המלכות (הרוסית) נאלצו ילדי ישראל שבוולברום לבקר בבית ספר זה כשעתיים ביום. מעטים מאד למדו שם משהו ממשי, כשההורים היהודיים מצד אחד והמורה הפולני שונא הרוסים מצד שני השתדלו ככל האפשר להתחמק מחובת לימוד זו.

פנה בככר השוק עם הכנסיה
לפני מלחמת העולם הראשונה

אופיינית ובולטת במיוחד העובדה ששתי הכיכרות המרכזיות של העיירה, וכן רובם המכריע של הרחובות שנמשכו מה„שוק" לכל הצדדים היו מיושבים ע"י יהודים, ורק בקצווי וולברום, קרוב להסתיימות כל רחוב ורחוב, הופיעו בתי־כפר קטנים, טובעים בים של ירק ופרחים, אלה בתי תושבי וולברום הפולנים, שהיו כולם, מלבד יחידים יוצאים מהכלל, עובדי אדמת המישור הפוריה המשתרעת למרחקים מסביב לעיירה. יש יסוד לטענה שיהודים יסדו ובנו את וולברום לפני מאות בשנים, תוך דחיקת היערות לצדדים, ורק אח"כ נסתפחו אליהם איכרים פולניים שהתיישבו בקצווי העיירה. כנראה שבזמן הראשון עסקו היהודים לא רק במקצועות המלאכה והמסחר, אלא גם בעבודת האדמה, ועוד בימי הילדות והנעורים שלי התקיימו בוולברום יהודים עובדי אדמה בגופם ממש, וכן בעלי קרקעות גדולים וזעירים שעיבדו את קרקעותיהם ע"י שכירים או אריסים. מבין חקלאים אלה זכורים לי במיוחד: משפחת קורנפלד המסועפת שברשותה היו קרקעות ואחוזות בסביבות וולברום, משפחה זו שהצטיינה גם בבנים כבירי כוח

וגיבורי חיל ידועים לתהילה וכבוד גם בעיני הפולנים שבעיירה ובסביבה, ובאורח החיים האיכרי הצנוע והפשוט שלהם. וכך משפחת משה ברמהרציג־אנגלשטיין, ושמואל הוכרמן, וכן הסבא, אבי אמא, של כותב הטורים האלה — משה נרציז (נרקיס בעברית), אשר מחסניו שבחצר, ולעתים גם המסדרון הצר והארוך של ביתו, בן שתי הקומות, הבית המשותף לכל משפחות בניו ובנותיו — היו תמיד מלאים שקי תבואה מזני הדגן השונים, מיבול שדותיו, ובאורוותו צהלו זוג סוסים אבירים שדוד פורמאן, העגלון הקבוע של סבא, איש גבור חיל ורב כוח, היה רודה בהם בשדה ובנסיעות בכרכרה של סבא, ובלולים שבחצר שכללו המוני עופות־בית לסוגיהן. זכור לי היטב פישל רינסקי, זה עובד האדמה המובהק, בעל משק מעורב — שדות וגן ירק ועצי פרי נחמדים, ביחוד הדובדבנים הטובים למראה ונחמדים למאכל שבראש הגבעה מסביב לביתו, בית אכרים אמיתי, שהקים למשפחתו על אם הדרך שבין וולברום לבין הכפר לובזוב. פה ושם בקצווי העיירה, נתקלתי לעתים ביהודים „מוזרים" שבלהט ימי קיץ היו רכונים על חלקת אדמה ומניפים בקצב מתמיד את המעדר, מניפים ומורידים, ולא ידעתי אז פשר הדבר שהם עושים.

במרוצת הזמנים נדחקו כנראה בני העיירה היהודים יותר ויותר מקרקעו־תיהם ע"י שכניהם הפולנים שהשתלטו לאט לאט על העיירה ורק יהודים מעטים עוד נאחזו בקרקעותיהם במאמצים רבים. זכורני את שדות הטורף שהשתרעו בדרך מן העיירה אל תחנת מסילת הברזל הקרובה ליער האורן הגדול, הוא היער הלבן. קרקעות־ביצה אלה היו משמשים מקור הסקה מובהק וטבעי ליושבי העיירה. הם היו קנינם המשותף של היהודים והפולנים כאחד. לכל אזרח בוולברום היתה חלקתו הרשומה בספר האחוזה הרשמי, והיה חופר ומוצא מהאדמה כעין גושי לבנים גדולים ומרובעים ולאחר התיבשותם במשך זמן מסויים היו קלים שלא לפי מידת הגודל שלהם, וכל משפחה הצטיידה במלאי מכסימלי של הטורף הזה ששימש לבישול ולחימום הבית בחורף. עוד מימי נעורי זכורים לי מקרים של דחיקת רגלי היהודים מקרקעות אלה בתחבולות מזימה ואלימות מצד השכנים הפולנים. היהודים האמידים והעשירים שהריחו כבר אז משהו מריח הציביליזציה העירונית ע"י המגע, לרגל מסחרם, בערים הגדולות — נתרחקו יותר ויותר משימוש בטורף הזה שהיה מעלה עשן רב בבתים, והם עברו לאט לאט לשימוש בפחמי אבן שהובאו ממכרות הפחמים שבסביבות דומברובה הקרובה, ורק המוני העם המשיכו בטורף שהיה זול בהרבה לעומת הפחמים. במקצת ברחובות שהתמשכו מן „השוק" אך במיוחד בסימטאות צדדיות, השתכנו בצפיפות יתירה בעלי המלאכה למקצועותיהם השונים, וכן הפועלים שכירי יום, סבלים, ומשרתות שעבדו בבתי האמידים והעשירים. בתי הדירה שלהם היו לרוב מבני עץ דלים שלא תמיד היו לפי מידת האוכלוסיה שהצטופפה בהם. משפחות יהודי וולברום, העניים והעשירים כאחד, הצטיינו בשפע מבורך של ילדים. מקצועות המלאכה היו אלה הידועים כמקצועות אופייניים יהודיים: חייטים, סנדלרים, נגרים, נפחים ופחחים. הפחחים היהודיים עסקו גם בכיסוי גגות בתי העץ היהודיים בנייר־הזפת או בפחים. בתי הפולנים שבקצוות וולברום היו לרוב מכוסים בקש. שרפות היו שכיחות כמעט מדי שנה בשנה בקיץ ברחובות העץ הצפופים, וחלקי עיר שלמים

היו למאכולת אש, גם לאחר שקמה בוולברום אגודת מכבי אש, רובה המכריע פולנים ורק מעטים מבני הנוער היהודי, אלה מבני ההמון העני „שיצאו לתרבות רעה" נצטרפו אליה*). מדי פרוץ תבערה היו פעמוני בית הכנסיה הקתולית מצלצלים צלצולי אזעקה ומכבי האש היו לרוב עמלים ללא הצלחה יתירה בכיבוי הבנינים מעץ יבש וחם שבערו כקש יבש ואין מציל. בשנים מאוחרות יותר רכשו מכבי האש את החצוצרה הגדולה אשר יענקלה „מסור" (המלשין) היה ממונה עליה, והיה עובר בשעת שריפה מרחוב לרחוב ומרעים ומזעזע בתרועות האזעקה האדירות את כל התושבים. רק לאחר כמה וכמה שריפות חוזרות שהשמידו רחובות שלמים התחילו לאט לאט לבנות בתי לבנים, והעיירה החלה לובשת מקצת צורה „עירונית".

זכורות לי ה„אוכוואלות", Uchwała מין אספה כללית של אזרחי וולברום, כנראה שבעיקר, או אך ורק בעלי קרקעות או בתים היו זכאים להשתתף בה. מאות רבות של תושבים היו מתאספים ל„אוכוואלה" כזאת, רובם פולנים, אך גם מספר מסויים של יהודים נראו בין הנאספים. היו דנים שם בעניני ציבור שונים. ויש שהסבא שלי או יהודי אחר השמיע גם הוא את דעתו בפני הציבור. אספות אלה היו מתקיימות בקיץ תחת כיפת השמים, (איך היה בחורף לא ידוע לי). היו מתאספים ברחבה שלפני משרדי העיריה, או בסביבת הכנסיה הקתולית ובית הספר הממשלתי. היו"ר עמד על סף המשרד ומשם היה מנהל את האספה. אהבתי להגיע ולהסתכל באספות אלה, ובמקרה אחד שמעתי כשהקריאו לפני הקהל איזו הוראה או פקודה משלטון הפלך, ברוסית כמובן, ואח"כ בתרגום לפולנית. מפליאה השוואת אספות אלה אל אספות יהודיות נפרדות שהתקיימו בוולברום מזמן לזמן בבית המדרש הגדול, ואלה עברו לרוב תוך רגשנות יתירה ובמזג חם ביותר.

נחזור נא אל הכיכר המרובעת הראשונה, זה המרכז הרוחני של יהדית וולברום. כל היום רגשו שם חיים תוססים. מאות ילדי החדרים בשעות ההפסקה של כיתה זו או אחרת עסקו בכל החום הילדותי במשחקיהם השונים. ומבית המדרש הגדול בקעו ועלו קולות הבחורים והנערים המתבגרים היושבים רכונים כל הימים על הגמרות הגדולות, שקועים בלימודים תוך ניגון הומה־עצוב, וכך מן הבוקר עד הערב. ימט"ו באב ואילך, עד בוא האביב, היה גם הערב קודש ללימודים אלה שם. בבקרים ובערבים עלה קול תפילה מכל בתי הכנסת הקטנים והגדולים שבכיכר. ובשבתות וחגים המתה הכיכר מתנועת אלפי יהודים ויהודיות אל בתי התפילה ומהם (ל„שטיבלעך" של החסידים אסורה היתה הכניסה לנשים, ונשי העיירה, יחד עם נשי החסידים, נהרו אל בית הכנסת המרכזי ואל בתי המדרש, שם היתה עזרת נשים). קולות נגינה וזימרת התפילה מילאו את כל הסביבה.

*) באחת השרפות במרכז השוק, כשהשמים האדימו כאש והמכבים עמלו קשות לאתר את האש ואני כבר אז נער בר מצווה בערך, שהציץ בסתר ונפגע ע"י השלכה, ציונות, התחדשות וכו', באתי למקום השריפה וביקשתי למסור לי תפקיד בכיבוי. המפקד נענה לי ברצון וזמן רב עבדתי בהתלהבות רבה במשאבת יד והזרמתי בלי הרף זרמי מים למכבים שהיו מרוצים מאד ממני, שלא כהורי ומשפחתנו שחרדו למעשה „המוזר".

בכיכר מרובעת זו היה בית היוצר הרוחני לעדת יהודי וולברום. קשה היתה הפרנסה לרובם ככריעת ים־סוף, אך כאן שאבו עוז ועידוד. היתה זאת עדה ספוגה כולה יהדות. כל שעה פנויה היתה מוקדשת לתורה ולתפילה. גם העניים שבעניים שלחו את ילדיהם ל„חדר", ללמוד שם תורה ויהדות, ובמאמצים גדולים שילמו את שכר הלימוד. אמנם זכורני בעצב כיצד נשרו מאתנו ילדים כבני עשר, שהוריהם העניים הוציאום מה„חדר" ומסרו אותם לבעלי מלאכה בכדי ללמוד בתנאים קשים למדי מקצוע מלאכה המפרנס את בעליו.

ב„חדר" למדו אתנו גם ילדות, בכיתה נפרדת, בגיל הצעיר ביותר, עד גדי רכישת ידיעה לקרוא במנוקד ולהתפלל. מעל לגיל זה עזבו הילדות את ה„חדר" והיו עוזרות לאמא בבית, ובבתים של העשירים והאמידים המעטים המשיכו בלימודי השכלה כללית ע"י מורים פרטיים. והבולט והתמהוני ביותר בין מורים אלה היה מילשטיין רב הידיעות והכשרונות, אך המוזר מאד בהליכותיו, אשר אגדות נפלאות ומבדחות התהלכו בעיירה אודותיו. אנחנו הילדים הסתכלנו במנוד ראש של חמלה וזלזול על הילדות שלא זכו ללמוד תורה כמונו, אך גם בקנאה מוסתרת, שהנה הן חפשיות הרבה יותר מאתנו למשחקים בחצרות וברחובות. אמנם גם אנו הספקנו לשחק לא מעט בשעות ההפסקות במרחבי הכיכר, ביחוד בתקופת לימודינו ב„חדר" של המלמד הפופולרי רבי מנדל וולף, רחב הכתפיים והזקן הרחב ובעל החיוך הטוב. הלימודים נמשכו כל היום, בהפסקה לשעת צהרים ארוכה שאז חזרנו לבתינו, על מנת לשוב ללימודים עד הערב. עם בוא החורף, מאחר חג הסוכות, התחלנו ללמוד גם בלילות, אך כמדומני שבדרגת ה„חדר" של ר' מנדל וולף לא למדו בלילות, ורק משעברנו ממנו אל ר' חיימלה מלמד והיינו כבר ילדי „חומש" — אז חלה עלינו חובת הלימוד בלילה. מדי ערב זרמו המוני ילדים, החל מגיל חמש ומעלה, מכל פינות העיירה, כששמי עופרת מעל ראשם, תוך רוחות זעף, גשמים ובוץ אשר הוסיפו על האפלה של ערב חורפי שירדה על העיירה — זרמו אל כיכר ה„חדרים", כשהם לבושים ומכורבלים בכל מיני לבושים חמים, ובידיהם פנסים מרובעים בעלי מסגרת פח ודפנות זכוכית ונר חלב תקוע באמצעיתם. גם כשבאו אח"כ רוחות הקרה וסופות השלג לא היה בכוחם למנוע את ילדי ישראל מנהירתם ערב ערב לאהלי התורה, כשהם מלווים במבטי עצב ודאגה של אמותיהם הרחמניות. למדנו אצל ר' חיימלה את ה„חומש" של פרשת השבוע, ועם מרוצת הזמן הגענו גם להתחלת לימוד גמרא ב„שנים אוחזין". הרבי היה הולך לבית התפילה הקרוב לתפילת מנחה ומעריב, ואותה שעה היינו שרויים בחדר בחושך, כי הרבנית חסה על הנפט, והדליקה רק עם שוב הרבי מהתפילה. היתה שעת חושך זו שעה טובה לנו הילדים. סופרו כל מיני מעשיות ואגדות מרתקות ומזעזעות, ויש שהייתי מלווה את חברי הטוב ליבלה פוטש בזימרת קטעי תפילות יום־כיפור שהצטיין בזה בקולו הנעים וההרמוני, והילדים הקשיבו לנו תוך דומיה עמוקה. אך הנה בא הרבי, הודלקה עששית הנפט והחל הלימוד. מצאנו לרוב ענין בסיפורי התורה, אך גדולה היתה שמחתנו כשסגר הרבי את הספר ואמר ללכת הביתה. הדלקנו את הנרות בפנסים והילדים התחברו לקבוצות קבוצות לפי שכנות הרחובות והבתים. כל עוד הלכנו בהתחלה כולנו יחד ואורם המשותף של כל פנסינו האיר את האפלה

הכבדה של החוץ (ברחובות לא הוארה באותם זמנים כל תאורה ציבורית שהיא) היה מצב רוחנו מרומם והשמענו קול שיר וזמר, אך נשתתקנו כשנפרדו דרכינו לרחובותינו וסימטאותינו ונתחלקנו לקבוצות קטנות, שהחישו את צעדיהן בבוץ העמוק ובדממת הליל. הייתי יחידי ברחובנו ובכל כוחי זירזתי עצמי למהר להגיע הביתה. אמנם תמיד עברנו דרכנו בשלום ומעולם לא קרה לנו כל דבר בלתי נעים.

הרב לקהילת וולברום, רבי משה ויינברג, הצטיין בבקיאותו כלמדן מופלג בתורה שבכתב ובע"פ והיה מקובל ביותר על ההמון הרחב של הלא־חסידים. חסידי גור בכל אופן התייחסו אליו במידה מסויימת של זלזול ומבט מגבוה.

פנה בככר השוק עם מגדל מכבי־אש

באשר לא השתייך לשום זרם חסידי. בשבתות וחגים, ולעתים גם בימות החול, היה מתפלל עם „עמך" בבית הכנסת הגדול. יראת הכבוד שמילאה אותנו הילדים ביחס לרב העיר נפגמה במקצת ע"י יחס הזלזול הקל מצד החסידים אליו. העזתי פעם אחת לשאול על כך את אבי ז"ל: האמנם אין הרב גדול בתורה כשמדברים החסידים עליו במקצת זלזול? בחיוך קל ענה לי אבא: הוא אמנם למדן גדול, אך איננו חסיד... בכל אופן היה חביב ומכובד על פשוטי העם, ובמיוחד, על הנשים, בתור האב הרוחני של העדה, וחיבה יתירה חיבבוהו בגלל קול־זמרתו, קול סולו נפלא ונעים, שהיה משמיע אותו לעתים רחוקות בעברו לפני התיבה במצבים חגיגיים מיוחדים ב„ימים הנוראים". בעודני נער קטן שלח אותי אבא ז"ל בליל ראש השנה מה„שטיבל" שלנו אל בית הכנסת הגדול הנמצא בקירבת מקום: רוץ מהר ותשמע שם את הרב המנעים זמירות כרגע בתפילת „לדוד מזמור, לד' הארץ ומלואה". ואמנם הגעתי לשם ברגע הנכון, ויחד עם בני אדם רבים שכיוונו לבוא לאותה שעה עמדנו נרגשים ונרעשים לקול הנפלא והנדיר שבקע שחקים

וזעזע נימי הלב ושערי שמים כאחד. (יהודי וולברום, לכל פלגותיהם, היו מביני זמרה וחובבי שיר, כגדולים כקטנים).

מובטחני שבני העיר לא ידעו את הסוד הנעלם שרבם הנערץ וירא־השמים „חוטא" כפעם בפעם בקריאת „הצפירה", זה עתון האפיקורסים שאבי ז"ל היה מנויו היחיד בעיירה, ושעורר עליו ריטון ורינון רב בין חסידי גור בגלל כך. הרב היה שולח לעתים מסויימות שליח סתר אל אבי ז"ל לקבל באין רואים מספר גליונות העתון לקריאה. זכורני שבמיוחד הקפיד ודייק הרב בקריאת סידרת המאמרים ב„הצפירה" בשם „למרנן ורבנן", בהם פנה נחום סוקולוב לרבנים בדברי הסברה וויכוח ע"ד יחסם השלילי לציונות. כמדומני שהיה הדבר בשנת תר"ס, 1900. הרב היה מחבר ספר „אהל משה" שטופסים אחדים ממנו נמצאים בארץ.

מה המסקנות שהסיק הרב מקריאתו ב„הצפירה" לא ידוע לי אלא זאת, שלאחר שנים אחדות, כאשר קיימנו כבר בעיירה חוג חשאי של נערים דוברי עברית וציונים, נזדמנו, אני ורעי הטוב לייבלה פוטש בשבת הגדול לאחר שנת הצהרים אל בית המדרש הגדול, בשעה שדרש הרב לפני הקהל שמילא את הבית בענין הילכות פסח, והנה סטה פתאום מהנושא שלו ועבר לדברי קיטרוג ורוגז על האפיקורסות המתרבה ע"י קריאת עתונים, והגיע לידי דמעות ממש. היות ושנינו עמדנו קרובים ביותר למול הרב עלה בדעתנו שנוכחותנו גרמה לו להרב להתעורר למלחמת מצווה נגד האפיקורסים הציונים, ומצאנו לנחוץ להסתלק מהמקום...

שני להרב בדרגת כהונתו היה הדיין ומורה־הוראה רבי הירש־ליב. אגדות התהלכו בעיירה על גאונותו בתורה ובחכמה ועל כשרונותיו ומוחו החריף. עיניו השחורות והבוערות העידו גם הן על משהו רוחני בלתי רגיל השוכן בקרב יהודי זה בעל הקומה הבינונית ורחב הכתפיים. אהבתי להסתכל לעתים בעמידתו בתפילה בעינים עצומות, שקוע כולו בעולמות אשר לא מכאן. אך החסידים שהתיחסו אליו בחשדנות מרובה בגלל היותו מארץ ליטא, — א ליטוואק — אמרו על תפילתו זו: מי יודע מה מחשבות זרות ופסולות ממלאות בשעה זו את ראש הליטוואק, הצלם־קאָפּ הזה?... דמותו והופעתו ונועם ועומק דבריו עוררו יראת כבוד בלב כל שבא אתו במגע, גם בלב מתנגדיו חסידי גור, אשר שמרו בלבם את טינתם לגאון הליטוואק הזה.

עודני נער קטן ואני כולי הערצה וכבוד לרבי הירש־ליב הדיין ועם זה גם הרהורי פליאה ותמיהה על ריטון חסידי גור אשר בקרבם גדלתי וחונכתי, ועל יחס הזלזול שלהם אליו — והנה פלא על פלא: בליל ראש השנה, לאחר גמר תפילת מעריב ואיחולי הברכה ההדדיים שאחרי זה מצד כל מתפללי השטיבל איש לרעהו — זרם כל הקהל שלנו כאיש אחד אל הרחוב בו שכן רבי הירש ליב, אל דירתו, כשאבא ז"ל אוחז בידי ומסביר לי שאנו כולנו הולכים לברך את הדיין לשנה החדשה, וגם עלי לגשת אליו ולברכו בכתיבה וחתימה טובה. הדרך לאותו בית היתה מוצפה המוני בני אדם שבאו מכל בתי התפילה לברך את רבי הירש ליב. נדחקנו בין כל הקהל. והנה הגענו אל השולחן לידו ישב הדיין בפנים

רציניות וזוהרות, וכשאני רועד מהתרגשות אמרתי לו את דברי הברכה כשהוא לוחץ את ידי בחיבה ומחזיר לי ברכה. נרגש ומלא תמיהה יצאתי מהבית והבעתי בפני אבא את תמיהתי על הכבוד הגדול הזה לאדם אשר הוא... נו...? אבי הבין מיד את הרהורי וענה לי בקיצור: הרי ראש השנה עתה ואסור להיכנס לחג זה ללא התפייסות עם הכל, עם הכל, וביחוד עם מורה־הוראה בישראל!... את המשך הרהורי על הנוהג למעשה בזמן שבין ר"ה זה עד לר"ה הבא — לא השמעתי לאבא אלא לאחר כמה שנים...

הדיין ומורה־הוראה השני שבעיירה, רבי בעריש דיין, היה בעל חיצוניות רגילה ופשוטה, אך אדם צנוע, עניו וממעט בדיבור. בעברו בוקר בוקר לפני החדר לדרכו, והיינו אז באותה שעה בחוץ — היינו מפנים לפניו את הדרך ביראת כבוד מרובה תוך דומיה מלאה, ובהתרחקו כל שהוא מאתנו הבעתי פעם לפני חברי הילדים: אילו יכולנו להיות כמוהו! והילדים הסכימו לדברי בתנועת ראש ללא אומר ודברים.

משה נאַרציז (בעברית נרקיס), או בפי העם בוולברום: משה נתנ'ס. הוא היה סבא שלי, אבא של אמי. בעל קומה למעלה מבינונית, רחב כתפיים וגוף זקוף וישר, פנים מלאות ועינים אפורות המביעות פשטות, תמימות וישרית, בריאות גוף ונפש ואומץ רוח. לבושו הוולברומי המסורתי היה תמיד נקי ומסודר, אף ללא כל שמץ של הדר ומותרות. אדם בעל אמונה דתית חזקה ועמוקה מאד. השתייך למתפללי „בית המדרש הקטן", לא חסיד, אך עליו אפשר היה לאמור: צדיק באמונתו יחיה. אורח חייו הצטיין בפשטות וצניעות. ארוחותיו היו שתים במשך היממה: ארוחת בוקר וארוחת ערב. מהשנים שהוא זכור לי מילדותי נדמה לי שהוא אז כבר לא עיבד בעצמו, בידיו ממש, את שדותיו, אלא ע"י שכירים, ובעיקר ע"י דוד פורמן, אך הכל בפיקוחו וסידורו הנבון והיעיל. כבר הזכרתי לעיל את שקי התבואה שמילאו את מחסן הסבא ולעתים גם את המסדרון הארוך של הבית המשותף למשפחתנו. היו באות עגלות של „גויים" ומתישבות לפני הכניסה לביתנו. לאחר מו"מ מסחרי ותקיעות כף קולניות בין הסבא לבין הקונים סיימו בהסכם נלהב והחלה הטענת העגלות. הסבא נראה לי אז כמין שמשון הגיבור: היה תופס בזריזות את השק המלא חיטה, שעורה או קיטניות, מניף אותו בקלות יתירה ומעיף אותו לתוך העגלה במין פשטות קלה עד להפליא. הוא היה הזריז והאמיץ ביותר בין המטעינים! בשעת המו"מ שלו עם הקונים הייתי שומע מפיו שמות של זני דגן, מספוא וקיטניות בלתי ידועים לי, אך נתוודעתי אליהם לאחר עשרות שנים בשדות הגליל ועמק יזרעאל, והייתי בעיני כממשיך את מסורת הסבא שלי, היקר לאלהים ואדם.

הסבתא מלכה'לה, ממשפחת הקורנפלדים עובדי האדמה ואנשי החיל, הלכה שכם אחד עם הסבא באורח חיים זה. היא טיפלה בידיעה רבה ובמסירות יתירה בלולי העופות השונים שבחצר לסוגיהם ולמיניהם. ובבית הצטיינה כאותה אשת חיל שאת תהילתה מזמר היהודי בלילות שבת עם בואו הביתה מבית התפילה. תנור האפייה סיפק להם, חלות לשבת וכל מיני מאפה. ארונות קיר היו מלאים

ריבות ומרקחות מכל מיני פירות וגרגרי שדה, גן ויער. המרתף העמוק והקר שימש מחסן ומקרר מצויין בארונות הקיר שלו לכל מיני דברי חלב, חלב חמוץ, גבינה וחמאה ושמנת, מעבודתה ומעשי ידיה של הסבתא. הנקיון בבית, במסדרון, בחצר ובכל פינה היה בתכלית הקפדנות, תמכה, יחד עם הסבא בעניים ביד רחבה. לבושה היה אף הוא, כמו של הסבא, בתכלית הפשטות והצנע, אך בטעם טוב ובצורה נאה. יום יום שפכה שיח תפילתה לפני אבינו שבשמים. את המצוות שבין אדם למקום ובין אדם לחברו שמרה וקיימה באותה חומרה.

בחורף הקר ביותר אסור היה לחמם את חדר השינה של סבא וסבתא. הם חיסנו את גופם והיקשו אותו נגד כל מחלות ופגעים ע"י ריחוק מכל פיגוק ורכרוכית, ובאמת נתברכו בבריאות מתמדת ואריכות ימים, ובמיוחד הסבא. בלילות הקיץ יש והיה הולך בשעה מאוחרת אל הנהר לרחוץ ולשחות וחוזר משם מרוענן וכל כולו שופע בריאות ורעננות. בלילות הקרים של חג הסוכות היה לן בסוכה במיטתו שהעביר מהבית בערב החג, ורק במקרה של גשמים ממשיים נאלץ לחזור וללון בבית, אך לא במקרה של כפור וקרה הקשים ביותר.

סבא היה מכובד על כל תושבי וולברום, יהודים ונוצרים כאחד. בקהילה היהודית שימש כפרנס העיר, כנציג רשמי בפני השלטון הרוסי, ובביתו היה מצוי העתון הממשלתי המרכזי שהגיע מעיר הבירה פטרבורג. היו לו הרבה ידידים בין הנוצרים בוולברום והסביבה. בכל יום חמישי בשבוע, הוא יום היריד האיזורי בוולברום, היו באים אליו מאכרי הכפרים, רמי קומה וכבדי תנועה, לביקורים ידידותיים, לשיחות ריעים ולהתיעצות, או באו במיוחד לשתות בחום היום בקיץ ממי שתי הבארות שהיו בחצר הסבא, מים טעימים, קרים ומשיבי נפש. מאחת הבארות היו מעלים את המים בדלי ע"י חבל ארוך, ומהבאר השניה, שנמצאה מוקפה מיבנה עץ ומקורה מלמעלה, שאבו את המים במשאבת יד. הכפריים אהבו מאד לשתות ממי המשאבה, משתי סיבות חשובות: האחת — מים אלה המכוסים היו זכים וקרים ביותר, ושנית — נוח היה להחזיק את כובע הפרווה הרחב והעמוק תחת הצנור הבולט מן המשאבה ולשתות בעונג רב מן הכובע הממולא...

נתן חפשי (פרענקל)

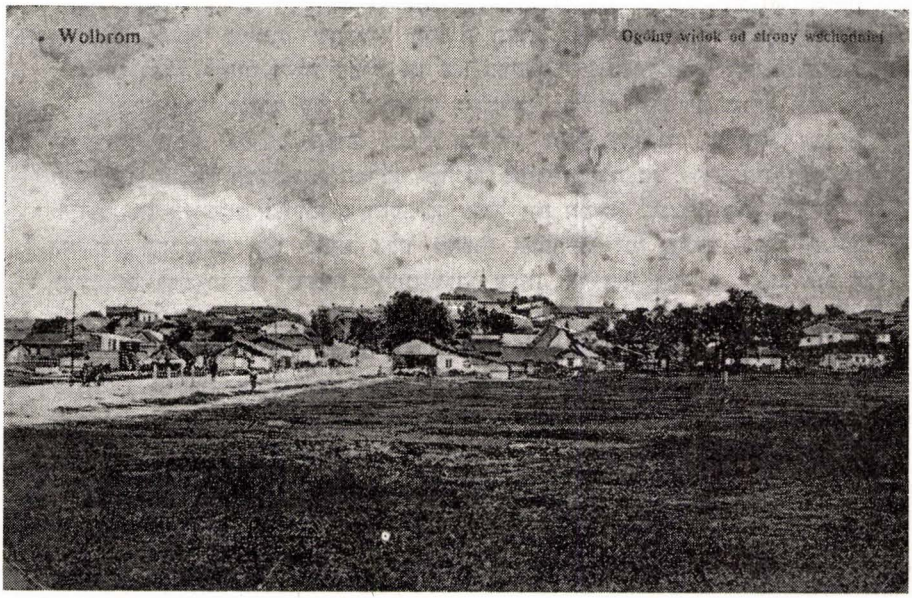
דאס אויסזען פון וואלבראמער קהילה

(מיט צענדליקער יאָרן צוריק, מיט דער הילף פון מיין זכרון און אוממיטלבארער באריר ונג)

אין יענע ווייטע יאָרן פון מיין פריסטער קינדהייט, אומגעפער אן עפאָכע פון 20 יאָר און ביז צו מיין פארלאָזן וואלבראָם — האָב איך זיך אָנגעזאפט מיט אָן שיעור צאָלרייכע איינדרוקן וועלכע כ'האָב מיטגענומען אין דער גרויסער

וועלט. ס׳פאַדערט זיך פילע אַנשטרענגונגען בכדי אימשטאנד צו זיין ארויפ־ברענגען מיט מאקסימאלער פינקטלעכקייט די זכרונות און אייגדרוקן אויפן פאפיר ביים היינטיקן טאָג.

כאָטש ס׳ליגט אויף מיר אן ערן פליכט — נאָך די גרויסע שטורם און רציחה עפאָכע, נאָך די טאָטאלע פארניכטונג פון יידישן געזעלשאפטלעכן קערפער, נאָכן פארלוירן גיין פון אזא ברייט פארצווייגטן גלויבנס־פאַלק וועלכער האָט געלעבט און געווירקט אין גאָטס וועלטל — די הייליקע וואלבראָמער קהילה וואָס איז אומגעקומען מיט שוועכע פייניקונג און מיתות משונות דורך ווילדע גערמאנען — זון פון יענער זייט גרענעץ פון איין זייט, און פוילישע יוגנט קולטורעלע וועלכע צוזאמען מיט זייערע פרומע קאטוילישע עלטערן פון

מראה כללי של השוק, מרחוק

דער צווייטער זייט, זענען אויפגעשטאנען אויף זייערע יידישע שכנים — וועלכע לעבן אויף פוילישע ערד עטלעכע הונדערט יאָר — צו פארניכטן אלט און יונג, מענער, פרויען און קינדער ביז צו א שוידער.

וועָן מיר זענען נאָך קינדער געווען, האָבן מיר זיך אַנגעהערט פון די עלטערן און אויך פונם רבין אין „חדר", אז מיר יידן געפונען זיך אין גלות און מיר וואָרטן אויף משיח׳ן ער זאָל אונז אויסלייזן פון די גויים און אריבער פירן אין הייליקן לאנד קיין ארץ־ישראל. און דאן איז דאָך באַווּסט אז גאנץ וואלבראָמער יודנטום מיט די בתי־תפילות און הייזער וועלן זיך אריבערפעקלען

אהין אינם היילקן לאנד. גלייכצייטיק איז ביי אונז געווען טיף אין נשמה פארווארצלט און איינגעבאקן די געפילן פאר די געבורטס־שטאָט, אזוי ווי פון ששת ימי בראשית זענען באשאפן געוואָרן די צוויי מארק־פלעצער וואָס אין זיי איז פארזייט, פארפלאנצט און אויפגעוואקסן דאָס גייסטיק־מאטעריעלע יידישע וואלבראָם.

איין צענטער — האָט אנטהאלטן אין זיך די שול, דאָס בית־המדרש, די „חדרים" און די שטיבלעך, חסידישע פון אלע רבישע דינאסטיעס. און גרויסן בית המדרש — אן אָרט צום דאוונען פאר די פשוטע יידן, צום לערנען פאר די בחורים וואָס דאָס „חדר" האָט זיי שוין נישט געניגט. אין עק פלאץ האָט זיך געפונען דאָס קליינע בית־המדרש — דאָרט האָבן געדאוונט יידן וועלכע זענען שוין נישט געווען קיין „עמך" און צו דער מדרגה פון חסידים דאָך נישט דערגאנגען. העט אויפן בערגל האָט זיך געפונען די שול, דער צענטראלער צוזאמענקום פון פשוט'ן פאָלק, א פעסטער שטיינערנער בנין מיט הויכע מויערן ביזן הימל, פענסטער פון קאלירטע שויבן האָבן באצירט דעם קליינעם בית־המדרש אין דריי זייטן. אין דער פערטער וואנט האָט זיך געפונען אויפן צווייטן שטאָק די ווייבער־שול. ארום די בתי־תפילה האָבן זיך געטוליעט עטלעכע הייזלעך פאר אָרעמע לייט.

דער צווייטער צענטער — דאָס איז דאָך דער מארק־פלאץ פונם שטעטל, א פיר עקיקער גרויסער מארק און ארום אים פון אלע פיר זייטן הייזער, דירות און געוועלבער, שטארק געדיכט באזעצט. פונם מארק האָבן זיך געצויגן גאסן אין אלע ריכטונגען פון שטאָט ביז צו די גרינע פעלדער העט ווייט. יעדן דאָ־נערשטיק האָט זיך געשטעלט דאָ דער יאריד, וועו די פויערים פון די ארומיקע דערפער האָבן געברענגט אין די וועגענער זייערע לאנדווירטשאפטלעכע פראָ־דוקטן. אויך פערד, חזירים און ציגן צו פארקויפן. פארן געלט האָבן זיי איינגע־קויפט ביי די יידישע קרעמער אלע נויטיקע זאכן פאר די שטוב און ווירטשאפט.

אין דעם מארק זענען די הייזער פון דריי זייטן געווען נידריקע הילצערנע היילעך, נאָר די פערטע זייט איז באשטאנען פון 3—2 שטאָקיקע געמויערטע הייזער פאר די גבירים פון שטעטל.

אין צוויי עקן פון דעם רייכן טראָטואר האָבן זיך געפונען צוויי וויכטיקע געביידעס. איינס איז געווען די רעגירונגס־אמטן און געריכטס־אמטן מיט אלע אָפּטיילונגען, דאָס צווייטע הויז, שיין און גרויסארטיק — וועלכע האָט זיך פארצויגן א שטיק אין די קראָקאָווער גאס — האָט געהערט צו די רייכע און מיוחסדיקע משפחה פון אברהם מרדכי ערליך. דעם שרייבער פון די שורות איז ביז היינט נישט קלאָר, הלמאי מ'האָט געוווסט דאָס הויז מיטן נאָמען דאָס ראטהויז (אָדער דער מאגיסטראט). אפשר וועט ווער פון די לייענער פון דעם בוך קענען אויפקלערן די סיבה דערפון.

ביים ארויסגאנג פון מארק־פלאץ אין די ריכטונג צו די פילצער גאס אין א קליין געסעלע האָט זיך אויפגעהויבן די קאטוילישע קירכע, ארומגערינגלט מיט א גרויסן הויף און פארצוימט מיט א שטיינערנע הויכע מויער. אנטקעגן

די קירכע איז געשטאנען די שולע אין א צוויי שטאָקיקע געביידע. לויטן רעגי־רונגס־געזעץ זענען די יידישע קינדער פארפליכטעט געווען צו באזוכן די שולע צוויי שעה טעגליך. זער ווייניק יידישע קינדער האָבן דאָרט געלערנט, ווייל די עלטערן פון אייַן זייט און דער פוילישער לערער (א רוסן־פיינט) פון דער אנדערער זייט האָבן זיך באמיט ווי ווייט מעגלעך אויסצומיידן דעם אבליגאטאָ־ריישן לערן־פליכט.

ס׳איז כאראקטעריסטיש צו באצייכנען אז די ביידע צענטערס, דער שול־צענטער און דער מארק־צענטער ווי אויך די מערהייט גאסן וועלכע האָבן זיך געצויגן פונם מארק אין אלע ריכטונגען זענען אויסשליסלעך באוווינט געווען מיט יידן. נאָר ביים סוף פון די גאסן, נאָנט ביי די גרינע פעלדער און לאנקעס האָבן געווויינט אין קליינע דאָרפישע הייזלעך די פאָליאקן וועלכע זענען אין דער גרעסטער טייל געווען ערד־ארבעטער, פויערים וועלכע האָבן דורות־לאנג געצויגן זייער חיונה פון דער ערד.

און א לעגענדע איז ארומגעגאנגען אין שטעטל:

מיט הונדערטער יאָרן צוריק האָבן יידן זיך באזעצט אין וואלבראָם אוועק שטופּנדיק דעם וואלד וואָס ווייטער, דאן זענען ערשטע אָנגעקומען פוילישע פויע־רים און זיך פארקליבן ביים ראנד פון שטעטל. ווייזט אויס, אז די ערשטע צייטן, האָבן די יידן נישט נאָר געהאנדלט נאָר אויך פארנומען זיך מיט ערד־ארבעט. נאָך אין מיינע קינדער־יאָרן האָבן געלעבט יידישע לאנדווירטן וועלכע האָבן אליין באארבעט זייערע פעלדער און א טייל האָבן פארפאכטעט זייערע באָדנס די פויערים צום באארבעטן. פון די יידישע לאנדווירטן, געדענק איך באזונדער: די פארצווייגטע פאמיליע קאָרנפעלד וועלכע האָט פארמאָגט פעלדער און גיטער ארום וואלבראָם. אין דער פאמיליע האָבן זיך אויסגעצייכנט די מענער געזונטע און יאדערדיקע בחורים וועלכע האָבן ארויס גערופן כבוד און אכטונג ביי די גויים אין דער סביבה. אויך האָבן זיי געפירט א פויעריש באשיידענעם לעבנס־שטייגער. אזוי האָבן אויך געשמט: די פאמיליעס פון משה בארמהארציק, ענגלשטיין, שמואל האָכערמאן, און אויך מיין זיידע משה נארציז, וואָס אין זיין מאגאזין אויפן הויף און צייטנווייז אויך אין לאנגן קאָרידאָר פון 2־שטאָקיגן הויז (א שותפות־הויז פאר אלע זין און טעכטער) זענען געלעגן זעק מיט תבואה, ווייץ, קאָרן, געשטן און האָבער פונם גערעטעניש פון זיינע פעלדער. א ביסל ווייטער אויפן הויף, אין שטאל האָבן געפערסן פונם האָבער א פאָר פערד־לייבן וועלכע דעם זיידנס בעל־עגלה דוד פורמאן האָט געטריבן אין פעלד און אויך געשפאנט אין דער בריטשקע פונם זיידן. אויך האָבן זיך ארומגעדרייט אין די שטייגן פארשידענע עופות. כ׳געדענק נאָך גאנץ גוט דעם יידישן לאנד־ווירט פישל רינסקי, אן אייגנטימער פון א געמישטע ווירטשאפט תבואה־פעלדער, גרינצייג געדטנער און סעדער מיט די שענסטע פרוכט ספעציעל די קאָרשן וועלכע זענען צוגאנגען אין מויל מיטן גוטן טעם. אויפן וועג, צווישן וואלבראָם און דעם דאָרף לאבזיוו, איז געשטאנען זיין הייזל אויף א בערגל איינגעטונקט אין גרינס, בלומען און פרוכטן. טיילמאָל וועט כ׳בין אוועק שפאציר־ן אויסערן שטאָט,

האָב איך באמערקט מאַדנע יידן שטייען איינגעבויגן אין פעלד אין א הייסן זומער טאָג און מאכן מיט די הענד פארשידענע באוועגונגען און כ׳האָב דאמאָלס נישט געוווסט וואָס אזוינס טוען זיי אויפן פעלד.

אין פארלויף פון דער צייט זענען די יידן איינציקווייז ארויסגעשטופט געוואָרן דורך די פאָליאקן פון זייערע באָדנס, און נאָר יחידים האָבן זיך נאָך געקלאמערט מיט זייערע נחלאות. איך געדענק די טארף־פעלדער וועלכע האָבן זיך געצויגן אויפן וועג צו די באן־ליניע ארום דעם סאָסנאָווע וואלד. די זומפיקע באגנעס האָבן געגוצט אלס נאטירליך הייץ־מאטעריאל פאר די איינווווינער פון דער סביבה. די דאָזיקע פעלדער זענען געווען א שותפות אייגנטום פון די יידן און פאָליאקן. יעדער בירגער אין וואלבראָם האָט געהאט פארשריבן זיין טייל אין די אָפיציעלע טאבו־אמטן. יעדער אייגנטימער האָט אויסגעגראָבן פון דער ערד פירעקיקע גרויסע בלאָקן, דערנאָך פלעגט מען זיי טרוקענען ביז זיי זענען געוואָרן זער לייכט און דאן האָט יעדע פאמיליע זיך באוואָרנט מיט קאָך און הייץ מאטעריאל אויפן ווינטער.

פון מיינע יונגט־יאָרן געדענק איך דעם פראָצעס, ווי אזוי די פאָליאקן האָבן מיט פארשידענע שפיצלען און טעראָר־מיטלען פארטריבן די יידן פון די טאָרף־פעלדער. די רייכע יידן וועלכע האָבן שוין דערשמעקט די ציוויליזאציע און פראָגרעס דורך זייער קאנטאקט מיט די גרויסע שטעט — האָבן וואָס מער זיך דערווייטערט פון דעם טאָרף וועלכעס האָט איבערגעלאָזט א שטארקן רויך אין די שטובן — און סיסטעמאטיש אָנגעהויבן צו באנוצן די קוילן וועלכע מען האָט געברענגט פון די רייכע קוילן־גרובן אין זאגלעמביע. נאָר די אָרימע באפעלקערונג האָט נאָך, צוליב די ביליקייט, זיך באנוצט מיטן טאָרף.

די בעלי־מלאכות, אָרבעטער, טרעגער און דינסטן (וואָס האָבן געדינט און די רייכע הייזער) האָבן געווינט אין קליינע הילצערנע הייזלעך ארום מארק און די קליינע געסלעך פון שטעטל. די ענגשאפט אין די דירות איז געווען א גרויסע, וויל די יידישע משפחות — די רייכע ווי די אָרימע — האָבן געהאט א סך קינדער. די יידישע מלאכות זענען באשטאנען פון: שניידערס, שוסטערס, סטאָלארעס, בלעכערס און שמידן. די בלעכערס האָבן זיך אויך פארנומען מיט דעקן די דעכער מיט פאפע אָדער בלעך. די גוויישע הייזלעך זענען ס׳רוב געווען געדעקט מיט שטרוי. זומער זענען דאריבער געווען פיל שרפות און יעדעס יאָר זענען גאנצע געסלעך אָפגעברענט געוואָרן. ווען ס׳איז געגרינדעט געוואָרן א פייערלעשער קאָמאנדע, געדענק איך פאָלגנדן פאקט:

ס׳איז אויסגעבראָכן א שרפה אין מארק־פלאץ, אינאיינמאָל איז דער הימל רויט געוואָרן, די פייערלעשער באמיען זיך צו לאָקאליזירן דאָס פייער — איך א בר־מצוה יונגל וואָס האָט אָנגעהויבן אריינקוקן אין די טריף־פסולע ספרים, ציוניזם, פראָגרעס — האָב געבעטן דעם קאָמענדאנט ר׳זאָל מיר דערמעגלעכן מיטהעלפן לעשן די שריפה, ער איז מיר באלד אנטקעגנגעקומען און האָט מיר געגעבן א האנד־פאָמפע בכדי צו געבן כסדר וואסער פאר די פייערלעשער. כ׳האָב מיך בעת־מעשה זער גרויס געהאלטן מיט מיין וויכטיקע ארבעט. אז ס׳איז אויסגעבראָכן א שריפה אין שטעטל האָבן אלע גלעקער אין קירכע

געגומען קלינגען, און די פייערלעשער האָבן שווער געמאטערט זיך ביים לעשן, ווייל די הייזער האָבן מערסטנטייל געהאט שטרויענע דעכער און וועגט פון האַלץ. האָבן זיי געקנאקט פון טרוקנקייט און ס׳רוב אוועק מיטן ווינט. אין די שפעטערע יאָרן האָבן די פייערלעשער געקויפט א גרויסן טראַמפייט און איבערגעגעבן יענקל מוסר אז ער זאָל ביי יעדער שרפה בלאָזן און אזוי ארום אלארמירן די גאנצע שטאָט.

ערשט נאָך פילמאָליקע שריפות, און ווען ס׳זענען אוועק מיטן רויך גאנצע גאסן, האָט מען סיסטעמאטיש אויסגעטוישט די הילצערנע הייזלעך אויף פעסטע געמויערטע הייזער און וואלבראָם האָט באקומען די פאָרם פון א שטאָט.

רחוב קראקוב

ס׳ליגן מיר נאָך אין זכרון די אוכוואלעס, ד״ה אלגעמיינע פארזאמלונג פון וואלבראָמער בירגער. אויף די פארזאמלונגען האָבן אָנטיילגענומען נאָר ערד־אייגנטימער אָדער בעלי־בתים פון הייזער. מ׳האָט באהאנדלט שטאָטישע כלל־ענינים. און ס׳האָט פאסירט אז מיין זיידע אָדער אן אנדערער חשובער ייד, האָט ארויסגעזאָגט זיין מיינונג און די אוכוואלע האָט עס באשטעטיקט. די פארזאמלונגען זענען פאָרגעקומען זומער אונטערן פרייען הימל. (ווי ס׳איז געווען ווינטער וויים איך נישט) דער עולם האָט זיך פארזאמלט אויפן פלאץ בעבן מאגיסטראט אָדער ביי די רעגירונגס־שולע. דער פרעזעס איז געשטאנען אויפן שוועל פון די ביורא און געפירט די פארזאמלונג. כ׳האָב ליב געהאט זיך

צוצוקוקן און נאכפאָלגן דעם גאנג פון די פארזאמלונגען. איינמאָל האָב איך געהערט איבערלייענען אויף רוסיש א באפעל פון די קרייז מאכט־אַרגאנען מיט אן איבערזעצונג אויף פויליש. וועז כ׳וויל אדורכפירן א פאראלעל צווישן די אספות און די יידישע אספות אין גרויסן בית המדרש, מוז איך קומען צום אויספיר אז די פארזאמלונגען אין בית המדרש זענען געפירט געוואָרן מיט מער ברען, מער התלהבות ווי די אלגעמיינע אוכוואלעס.

נאָר לאָמיר זיך אומקערן צו שילדערן דעם מארק־פלאַץ, דעם גייסטיקן צענטער פון וואלבראָמער קהילה. א גאנצן טאָג האָט זיך געפילט א זידיק לעבהאפטע באוועגונג. הונדערטער קינדער פון די „חדרים" האָבן ביי די הפסקות געשפילט זיך — מיט קינדישער נאיוויטעט — אין פארשידענע שפילעריייַן, פונדערווייטנס, פונם בית המדרש האָבן זיך געהערט די שיינע גמרא נגונים פון די בחורים וועלכע זענען געזעסן געבויגן איבער די גמ־ה׳ס פון זון־אויפגאנג ביז שפעט אינדערנאכט, ווייל פון חמשה־עשר באב ביזן פרילינג, האָט אויך די נאכט געהערט צו די לערנערס. אין די פריע שעהן און ערשטע אָוונט שעהן האָט זיך געהערט פון די בתי־תפילה דאָס שחרית און מנחה־מעריב דאוונען. אין די שבתים און ימים־טובים האָט דער מארק־פלאַץ געיובלט און געשטורמט פון טויזנטער יידן, מענער און פרויען וועלכע האָבן זיך א לאָז געטאָן צום דאוונען יעדער אין זיין קלייזל, און דאָס געזאנג האָט זיך געלאָזט הערן זער ווייט ארום.

דער מארק האָט אלזאָ געדינט פארן וואלבראָמער יודנטום א גייסטיק־שעפערישע הייַם. די פרנסה איז אפילו געווען שווער ווי קריעת ים־סוף, נאָר פון דאנען האָבן זיי געשעפט מוט און כוח. יעדע פרייַע שעה איז געווען הייליק פאר תורה און תפילה. אויך די אָרימסטע שיכטן האָבן געשיקט זייערע קינדער אין חדר אריין, צו לערנען א ביסל יידישקייט. נאָר איך געדענק ווי אין „חדר" זענען ארויסגעפאלן יעדעס מאָל 10־יעריקע קינדער פון אָרימע עלטערן כדי זיך צו לערנען א מלאכה און צו העלפן אין שטוב מיט פרנסה.

אין „חדר" האָבן מיט אונז געלערנט אויך מיידלעך, זער יונגע ביז וואנען זיי האָבן זיך אויסגעלערנט לייענען און דאוונען, דאן האָבן זיי פארלאָזט דעם „חדר" און צוגעהאָלפן די מאמען אין דער שטוב ווירטשאפט. די רייכערע בעלי־הבתים האָבן געברענגט א לערער אין שטוב אריין, צו אלגעמיינע בילדונג. דער בולטסטער פון זיי איז געווען מילשטיין וועלכער איז געווען פעאיק און אוני־ווערסאל, נאָר מיט מאָדנע געגנ. וועגן אים פלעגן זיך וועבן פארשידענע לעגענדעס אין שטעטל.

מיר יונגלעך, פלעגן קוקן מיט רחמנות און בטול אויף די מיידלעך וועלכע האָבן נישט באוויזן צו לערנען תורה גלייך מיט אונז. גלייכצייטיק האָבן מיר זיי מקנא געווען וואָס זיי האָבן די מעגלעכקייט פראנק און פריי צו שפילן זיך אין די הויפן. וואָס אן אמת, האָבן מיר אויך געהאט א הפסקה ביי מיטאָג, און מיר האָבן עס אויסגענוצט צום שפילן.

באזונדערס גוט האָבן מיר געהאט ביים פאָפולערן רבין רב מענדל וואָלף דער בריים־פלייציקער און בריים־הערציקער און תמיד מיטן שמייכל, ער האָט אונז באפרייט אויף א לענגערע צייט צום מיטאָג. ווינטער־צייט נאָך סוכות,

האָבן מיר געלערנט אויך אין אַוונט, נאָר ביי ר׳ מענדל וואָלפֿן האָבן מיר זיך דורכגעשמוגלט פון נאכט לערנען. ערשט וועָן מיר זענען געוואָרן חומש־יונגלעך ביי חיימל מלמד, האָבן מיר אויך ביי נאכט געלערנט. יעדן אַוונט האָבן געשטראָמט מאסן קינדער פון 5 יאָר אָן פון אלע עקן ביי א רעגנדיקן וועטער אין די בלאָטעס און געטאָפּטשעט אין דער פינסטער, אייגעוויקלט אין ווארימע מלבושים, האלטנדיק א לאמטער מיט א חלב׳ן ליכטל — האָבן זיי געשטאָרמט צום פלעצל פון די „חדרים״, בכדי אָנצושטאָפּן זייערע קעפּלעך מיט יידישקייט און תורה. אויך וווייטער אין ווינטער, וועָן ס׳זענען געקומען די פרעסט און שניי־שטורמס — האָט עס נישט אָפּגעהאלטן די יידישע קינדער פון זייער באגער און דראנג צום לערנען. מיר האָבן געלערנט ביי ר׳ חיימל מלמד חומש, און שפּעטער אויך גמרא פון „שנים אוחזין בטלית״. אין אַוונט, וועָן דער רבי איז געגאנגען אין בית־המדרש אריין, דאוונען מנחה־מעריב, זענען מיר געזעסן אין דער פינסטער, ווייל די רביצין האָט געשפּאָרט די ליכט. ערשט, וועָן דער רבי איז צוריקגעקומען, האָט זי אָנגעצונדן די ליכט. די פינסטערע שעה אינם חדר, האָבן מיר זער גוט פארברענגט, מיט דערציילן פאַרשידענע מעשיות און לעגענדעס. און טיילמאָל פלעג איך צוהעלפן מיין חבר לייבעלע פאטאש ביים זינגען פראגמענטן פון יום־כפור דאוונען. ער האָט געהאט זער א זיסע און הארמאָנישע שטימע, און די קינדער האָבן זיך אויפמערקזאם צוגעהערט צו אונזער זינגען.

נאָר פלוצים קומט אָן דער רבי, אלץ וועָרט איבערגעריסן און מען נעמט זיך ווידער קנעלן איבער די גמרה׳ס. נאָך גרעסער איז געוואָרן די פרייד וועָן דער רבי האָט אונז אהיים געשיקט. מיר האָבן אָנגעצונדן די לאמטערנס און געגאנגען גרופּעסווייז לויט די גאסן וואָס מיר האָבן געווויינט. פון אָנפאנג, וועָן מיר זענען נאָך צוזאמען געגאנגען און דאָס שותפותדיקע ליכט פון די לאמטערן האָט געשניטן די פינסטערניש פון גאס, (דאמאָלס זענען נאָך קיין גאסן־לאמטערן נישט געווען) איז אונזער שטימונג געוואָרן א געהויבענע, מיר האָבן נאָך צוגעזונגען עפּעס א זמר, נאָר וועָן די וועגן האָבן זיך צוטיילט, און וואָס אמאָל זענען מיר אויס מורא שטיל געוואָרן, צוגעאיילט אונזערע טריט אין די בלאָטעס און אין דער נאכט־שטילקייט. צום סוף בין איך געבליבן אליין, און כ׳האָב זיך מיט אלע כוחות צוגעיאָגט צו קומען אהיים.

דער וואלבראָמער רב

דער וואלבראָמער רב רבי משה ווייסבערג, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין למדנישקייט. ער האָט גוט געקענט תורה און פוסקים, און ער איז געווען שטארק באליבט ביים נישט־חסידישן ברייטן עולם. די גערער חסידים האָבן אפילו געקוקט אויף אים פון אויבן אראָפּ, ווייל ער האָט נישט געהערט צום חסידישן שטראָם. שבת און יום־טוב און טיילמאָל אויך אין מיטן וואָך, פלעגט ער דאוונען אין דער גרויסער שול מיטן „עמך״. דער רעספעקט וואָס מיר קינדער האָבן געהאט

פאר אים, איז א ביסל שוואכער געוואָרן צוליב די האלטונג פון די חסידים. איינמאָל האָב איך זיך געזומען מוט און א פרעג געטאָן מיין פאָטער ז"ל: צי איז דער רב נישט גרויס אין לערנען, הלמאי באציען זיך די חסידים מיט גרינגשעצונג צו אים. מיט א שמייכל האָט מיר דער טאטע געענטפערט: ער איז יאָ א גרויסער למדן, נאָר ער איז נישט קיין חסיד... טראָץ אלעמען, האָט אים דאָס פשוטע פאָלק זער ליב געהאט און באזונדערס די פרויען אלס גייסטיקער פאָטער פון די קהילה. באזונדערס איז ער באליבט געווען צוליב זיין שיינע שטימע, ווען ער פלעגט דאוונען פארן עמוד אין באשטימטע פייערלעכע מאָמענטן ווי צ.ב. אין די ימים נוראים.

ווען איך בין נאָך א קליין יונגל געווען, האָט מיך מיין פאָטער ז"ל געשיקט פון אונזער שטיבל — אין די ראש־השנה נאכט — אין שול אריין, מיט די ווערטער: לויף שנעלער אהין, וועסטו הערן דעם רב אויסזינגען די תפילה „לדוד מזמור, לד' הארץ ומלואה". און איך בין טאקע אָנגעקומען אין ריכטיקן מאָמענט, הערנדיק דעם רב מיט זיין זיסע שטימע, און שטילן געבעט, וועלכעס האָט געמאכט ציטערן די הערצער און געעפנט גלייכצייטיק די טויערן פון הימל, אויסצוהערן די תחנונים פון דער גאנצער עדה.

איך בין זיכער, אז די וואלבראָמער יידן האָבן נישט געוווסט דעם געהיימען סוד, אז זייער געאכטעטער, ירא־שמים־דיקער רב זינדיקט פון צייט צו צייט מיטן לייענען די „הצפירה", די אפיקורסישע צייטונג, וואָס מיין פאָטער ז"ל איז געווען זייַן אייניציקער אבאָנענט אין שטאָט. די גערער חסידים זענען אפילו שטארק אין כעס געווען אויף אים צוליב דעם. דער רב פלעגט שיקן אין געהיים א ספעציעלן שליח צו מיין טאטן, נאָך עטלעכע נומערן פון די צייטונג. אויך געדענק איך, אז דער רב האָט מיט ספעציעלע אויפמערקזאמקייט גענייענט די סעריע ארטיקלען אין „הצפירה" א. נ. „למרנן ורבנן", וואָס נחום סאָקאָלאָוו ז"ל האָט זיך געוואנדן מיט אויפקלערונגען און פאָלעמיק צו די רבנים פאר זייער נעגאטיוועַ באציונג צום ציוניזם.

דאכט זיך, אז דאָס איז געווען אין יאָר תר"ס — 1900. דער רב האָט אין יענער צייט אָנגעשריבן א ספר „אהל־משה" וואָס אייניקע עקזעמפלארן געפינען זיך אין ישראל.

וואָס פאר א אויספיר דער רב האָט ארויסגענומען פון די „הצפירה" ווייס איך נישט. נאָר אין עטלעכע יאָר שפעטער, ווען מיר האָבן אויפגעשטעלט אין שטעטל א געהיימען קרייז פון ציוניסטן און העברעאיש רעדער, האָבן מיר זיך געטראָפן — איך און מיין חבר לייבעלע פאטאש — שבת אין גרויסן בית־המדרש, בעת דער רב האָט געהאלטן א דרשה וועגן דיני פסח. פלוצים איז ער אוועק פון די טעמא און איבערגעגאנגען צו א שטארקן אָנגריף אויף די אפיקורסים וואָס מערן זיך לעצטנס ביי אונז, ער איז ביז טרערן דערגאנגען. אזוי ווי מיר ביידע זענען געשטאנען זער נאָנט אנטקעגן דעם רב, האָבן מיר געטראכט, אז אונזער אָנוועזנהייט האָט גורם געווען, דאָס דער רב זאָל אויפהייבן א קאמף קעגן די ציוניסטישע אפיקורסים. מיר האָבן לאנג נישט געקלערט און זיך אָפגעטראָגן פון דאָרט...

דער וואלבראָמער דיין

אין צווייטער ראנגע, לויט זיין שטעלע, איז געווען דער דיין און מורה־הוראה רבי הירש לייב. לעגענדעס זענען פארשפרייט געווען אין שטעטל וועגן זיין געניאליטעט אין תורה און חכמה, זיינע פעאיקייטן און שארפער מוח. זיינע שווארצע ברענענדיקע אויגן האָבן עדות געזאָגט, אז דער מיטל־וווקסיקער און ברייט־פלייציקער יידּ פארקערפערט אין זיך אויסערגעווענליכע גייסטיקע אייגנשאפטן. כ׳האָב ליב געהאט אים צו אָבסערווירן, ווי אזוי ער שטייט ביים דאוונען מיט פארמאכטע אויגן, אריינגעטאָן אין נישט ערדישע וועלטן. די חסידים וויידער, וואָס האָבן זיך צו אים באצויגן מיט א געוויסער פאָרזיכטיקייט, ווייל ער איז געווען א ליטוואק, האָבן זיך אויסגעדריקט וועגן זיין דאוונען: וועט ווייסט, וואָס פאר א פרעמדע און פסולע געדאנקן ליגן איצט אין דעם ליטוואקס צלם־קאָפּ? זיין געשטאלט און זיין זיסע טיפע שפּראך האָבן ארויסגערופן דרך־ארץ ביי יעדן וואָס איז געקומען מיט אים אין קאָנטאקט, אפילו צווישן די געערער חסידים וואָס האָבן אין הארצן געטראָגן א שנאה צו דעם גאון, דעם ליטוואק. ווען כ׳בין נאָך א קליין יונגל געווען, האָב איך פיל רעספעקט און אכטונג געהאט פאר רבי הירש לייב דעם דיין, גלייכצייטיק ווידער האָט מיך געוווּנדערט, הלמאי די געערער חסידים (וואָס כ׳בין צווישן זיי אויפגעצויגן געוואָרן) טוען אים גרינגשעצן — און אָט א ווונדער: אין א ראש־השנה נאכט, נאָכן מעריב, ווען אלע דאוונערס האָבן זיך גוט געוווּנטשן אייניער דעם אנדערן, איז דער גאנצער קהל אוועק — ווי איין מענטש — אין דער דירה פון רבי הירש־לייב. דער טאטע ז״ל האָלט מיך ביים האנט און דערקלערט מיר, אז מיר גייען ווינטשן דעם דיין צום נייעם יאָר, און איך דארף אויך אים ווינטשן מיט א כתיבה וחתימה טובה.

דער וועג צו זיין הויז, איז געווען פארפלייצט מיט מאסן מענטשן וואָס האָבן געשטראָמט פון אלע בתי־תפילות צו ווינטשן דעם דיין רבי הירש־לייב. מיר האָבן קוים זיך דורכגעשטופט דורכן גרויסן המון, און אָט, דערנענטערנדיק זיך צום טיש, ווי דער דיין איז געזעסן מיט א שטראלנדיק ערנסט פנים האָב איך געציטערט פאר גרויס איבעררשונג, זאָגנדיק די ברכה בעת ער דריקט מיין האנט און גיט מיר צוריק זיין ווינטשעוואניע. מיט גרויס עמאציע און פאר־ווונדערונג, בין איך ארויסגעגאנגען פון זיין שטוב, און האָב אויסגעדריקט פאר מיין פאָטער ז״ל מיין „בתמיהה״ פארן גרויסן כבוד וואָס א מענטש האָט ווען ער איז נו...? מיין פאָטער האָט באלד פארשטאנען מיינע געדאנקען און האָט מיר געענטפערט קורץ: ס׳איז דאָך היינט ראש־השנה, און מ׳דארף דעם יום־טוב זיך איבערבעטן מיט אלעמען, באזונדער מיט א מורה־הוראה ביי יידן. דעם המשך פון מיינע הרהורים, וועגן די אויפירונג פון די געערער — פון איין ראש־השנה ביזן צווייטן — האָב איך מיין טאטן ערשט אנטפלעקט א סאך יאָרן שפּעטער.

דער צווייטער מורה־הוראה אין שטעטל איז געווען רבי בעריש דיין, א פשוטער, באשיידענער און א קנאפּער רעדנער. טאָג־טעגלעך ווען ער פלעגט אדורכגיין נעבן „חדר״ — ווען מיר זענען געווען אינדרויסן — האָבן מיר אים

געמאכט א וואַרע מיט רעספעקט און פריי געמאכט אים דעם וועג. וועלן ער האָט זיך פון אונז דערווייטערט האָב איך א זאָג געטון צו מיינע חברים: וועלן מיר וואָלטן כאָטש געוועלן אזוי ווי ער... און מיינע חברים האָבן אָן וועלטער מסכים געווען מיט א קאָפּ־שאָקל.

רבי משה נאַרציז

ר׳ משה נאַרציז (אין העבּ־עאיש נרקיס) אָדער ווי ס׳פּאָלק האָט אים גערופן: משה נתן׳ס — איז געווען מיין זיידע. דער פּאָטער פון מיין מאמען. א הויך געוויקסיגער, בריט־פּלייציקער (און א גלייכן, שטאָלצן קערפּער), מיט א פּול געזיכט און גרויע אויגן וואָס דריקן אויס ערליכקייט, נאיוויטעט און גלייכקייט, געזונט אין גייסט און גרויסמוטיק. זיין טראדיציאָנעלע קליידונג, איז שטענדיק געווען ריין, אָבער נישט מיט גלאנץ און לוקסוס. א מענטש מיט א טיפן רעליגיעזן גלויבן. זיין לעבנס־שטייגער איז געווען איינפאך און באשיידן. ער פלעגט עסן נאָר 2 מאָלצייטן אין טאָג; פרישטיק און אָוונט־ברויט. ער איז נישט געווען קיין חסיד, דאריבער האָט ער געדאוונט אין קליינעם בית־המדרש.

פון די צייטן וואָס איך געדענק, האָט ער שוין מיט זיינע הענט נישט באארבעט זיינע פעלדער. אלץ פלעגט מאכן — (אונטערן זיידנס אויפזיכט) דוד פורמאן. ווי כ׳האָב פריער דערמאנט, זענען די סקלאדעס און אויך דער לאנגער קאָרידאָר פון אונזער שותפות־הויז געווען אָנגעפולט מיט זעק תבואה. ס׳פלעגן קומען די גויים מיט וועגענער, זיך אוועקזעצן וואַרטן פארן איינגאנג צום זיידן. נאָר לענגערע פארהאנדלונגען און דאָס קלאפן זיך אין די הענט אריין, זענען די קונים מסכים געווען מיטן פרייז, האָט מען אָנגעהויבן ארויפלייגן די תבואה אויף די וועגענער. דער זיידע איז דאמאָלס געווען אין מיינע אויגן ווי שמשון הגבור: דער זיידע האָט פלינק גענומען דעם זאק ווייץ אָדער גערשט, אויפגעהויבן מיט א לייכטקייט און ארויפגעווארפן אויפן וואָגן. ער איז געווען דער שטארקסטער און פלינקסטער פון אלעמען. בעת זיינע אונטערהאנדלונגען מיט די קונים, האָב איך געהערט דעם זיידן ארויסרעדן פארשידענע מינים תבואות; קאָרן, ווייץ, האָבער, גערשט און ארבעס, וועלכע כ׳האָב נישט געקענט. נאָר דאָ אין ארץ ישראל נאָך צענדליקער יאָרן אין גליל און עמק־יזרעאל האָב איך באקענט אלע סאָרטן תבואות, אזוי האָב איך ממשיך געווען די טראדיציע פון מיין זיידן, דעם טייערן מענטש.

די באָבע מלכה׳לע פון די פאמיליע קאָרנפעלדס די לאנדווירטן, האָט געפירט דעם זעלבן לעבנס־שטייגער וואָס מיין זיידע. זי האָט געפלעגט מיט גרויס קענטניש די פארשידענע עופות־שטייגן אויפן הויף, יעדע לויט זיין סאָרט. און אין שטוב — איז זי געווען אן „אשת־חיל" — אזוי ווי יידן זינגען פרייטיק צו נאכטס פארן קידוש. דער גרויסער אויוון האָט צוגעשטעלט ברויט, חלות און אלע געבעקסן. די וואנט־שרענק זענען פול געווען מיט פארשידענע: וואַרע־

ניעס, איינגעמאכטסן און מארצעפאנעס און אלע פרוכטן און וואלד־פירות. דער קאלטער טיפער קעלער האָט געגוצט ווי א פריזשידער מיט פולע שענק מילך, סמעטענע, פוטער און קעז — אייגענע ארבעט פון די באבען. די ריינקייט אין הויז און אריפן הויף איז געווען מוסטערהאפט. זי האָט געשטיצט אָרימע לייט מיט א ברייטער האנט. אירע קליידער זענען געווען פונקט ווי ביים זיידן, ריין, באשיידן און ציכטיק, מיט א פיינעם עסטעטישן טעם. יעדן טאָג האָט מיין באבע אויסגעשפרייט איר תפילה פארן אויבערשטן אין הימל. די מצוות — צווישן מענטש און גאָט, צווישן מענטש און מענטש — האָט זי אָפגעהיטן מיט דער זעלבער הארבקייט.

ווינטער, אין די שטארקסטע פרעסט, האָט מען נישט געהייצט דעם שלאָף־צימער פון זיידע־באבע. זיי האָבן געהארטעוועט זייערע קערפערס קעגן פארשידענע קרענק, ניט געפיעשטשעט זיך און ניט זייערע קינדער, זיי זענען דאריבער געבענטשט געוואָרן מיט א געזונט און לאנג לעבן. אין די זומערדיקע הייסע נעכט, פלעגט דער זיידע גיין צום טייך, גוט זיך אויסבאָדן, אוועקשווימען זער ווייט און צוריק קומען א פרישער געזונטער אין שטוב אריין. אין די סוכות נעכט, האָט ער גענעכטיקט אין דער סוכה אין זיין בעט וועלכעס מ׳האָט איבער־געפירט נאָך ערב יום־טוב. נאָר אין פאל פון שטארקע רעגנס איז ער געצוונגען געווען צו נעכטיקן אין שטוב.

דער זיידע איז געווען זער געשעצט ביי די באפעלקערונג סיי יידן און סיי קריסטן. אין דער יידישער קהילה איז ער געווען לאנגע יאָרן א פרנס (א דאזאר), אלס אָפיציעלער פאָרשטייער כלפי די רוסישע מאכט. ביים זיידן האָט זיך שטענדיק געפונען די רעגירונגס־צייטונג וואס איז אָנגעקומען פון פעטערבורג. ער האָט געהאט פיל פריינד פון די קריסטן.

יעדן דאָנערשטיק, דער מארק־טאָג פון וואלבראָם, זענען געקומען צו אים פון די דערפער פיל פויערים זיך פרעגן פארשידענע עצות, פריינטשאפטס־ווייזטן. אָדער, זיי זענען געקומען אין די הייסע זומער טעג טרינקן וואסער פון די ברונעמס ביים זיידן אין הויף, וואסער באטעמטע און מחיה נפשות.

צוויי ברונעמס זענען געווען ביים זיידן אין הויף: פון איין ברונעם האָט מען געשעפט די וואסער מיט אן עמער דורך א לאנגן שטריק. פון דעם צווייטן ברונעם, האָט מען געפאָמפעט די וואסער מיט א האנט־פאָמפע. די דאָרפס־לייט האָבן ליב געהאט דאָס וואסער פון די פאָמפע צוליב צוויי סיבות: ערשטנס, איז די וואסער געווען לויטער און קאלט און ריין, וויל דער ברונעם איז געווען פארדעקט. צווייטנס, איז געווען באקוועם צו האלטן דאָס פוטערנע היטל אונטער די רער וואס האָט ארויסגעשטעקט פון די פאָמפע, און טרינקן מיט גרויס פארגניגן פון דעם פולן היטל...

משה לובלינג

אני נוסע בחזרה

1.

בתקופת מפלתו של הצבא הגרמני ע"י סטלינגרד, ובעת שהצבא האדום התקדם כמנצח — הודיע קריין הרדיו הסובייטי יום יום, בצו יומי מיוחד, את שמות הערים שהצבא האדום שחרר מהרוצחים הנאציים.

בחוסר סבלנות חכיתי ליום. שבו אשמע על שחרור וולברום. על החורבן הגדול של יהדות פולין ידענו מזמן, אולם הידיעה, שבוולברום לא נשארה אף נפש יהודית חיה — עוד לא הגיעה אלי.

בו ביום ששמעתי ברדיו על שחרור וולברום, נרעד לבי, ובאותו יום כתבתי שתי גלויות לוולברום, אחת — מופנית לעיריה, השניה — לאדון מזוראק אשר בביתו גר אחי חיים עד הרגע האחרון.

בקשתי לדעת, האם נשאר מי שהוא ממשפחתי בחיים. שום תשובה לא נתקבלה, ואז הוברר לי, שאין לי מה לחפש שם. אך בפנימיותי לא האמנתי לרחשי לבי. צפיתי באי־סבלנות ליום, שבו נעזוב את רוסיה הסובייטית. והיום המיוחל בא.

במאי 1946 הגיע הטרנספורט שלנו לקלדזקה בשלזיה התחתית שאליה הופנו כמעט כל החוזרים מרוסיה. בפולין שרר אז מצב־רוח פוגרומי. הפולנים הסתכלו על היהודים החוזרים כמו על שדים שלא מעלמא הדין. אחדים במלים וכמעט כולם בעיניהם שאלו אותה השאלה: העודכם בחיים? כך נראינו בחזרנו לפולין, ללא קורת גג, ללא ידידים, אך מלאי תקוה. שש השנים ששהינו ברוסיה חזקו את רוחנו ולמדו אותנו שלא לאבד את התקוה.

2.

תופעה יומיומית היתה אז בפולין רצח יהודי. קרה לעתים קרובות וקבוצת פולנים מזוינים עצרה רכבת בנסיעתה, הורידו את היהודים ממנה וירו בהם ביער הסמוך. הכנופיות האלו השתייכו לא.ק. גם בערים שאנחנו גרנו לא היינו בטוחים בחיינו, ומיד עם שקיעת החמה, סגרנו את שער הבית, ונשארנו בחדרים. כל זה אירע באותם הימים, כשהעולם חגג את נצחונו על החיה הנאצית, והיהודים נמצאו בפולין המשוחררת. אך לנו היהודים החוזרים, היתה המלה שחרור כהלצה בעלמא. זה הוכיח הפוגרום בקילץ' שפרץ בימים ההם, כי כל אחד יחפש דרך, איך לצאת מפולין המשוחררת.

התחלתי לחשוב על בקור בוולברום, ללא התחשבות עם הסכנות הכרוכות בנסיעה כזאת. על חורבן וולברום ידעתי, אולם לא יאומן, הלא זה לא יתכן!... לא יתכן, שבוולברום זו, שגודלתי וחונכתי בה, שם עברו עלי שנותי ביער, בנהר, בככר השוק, שבה מוכר לי כל רחוב, וכל אבן כה קרובה לי — שעיר זו נהיתה פתאום כזרה לי.

ואני מחליט לנסוע לוולברום.

.3

רכבות נוסעים כמעט ולא היו. נסעו אז ברכבות־משא ונסעו הרבה, משום שפולנים נסעו מכל קצוי המדינה לשלזיה התחתית. הם היו מרוקנים את הבתים ואת החפצים העבירו למרכז הארץ, קראו להם בשם „שברבניקים". באותו הזמן הוציא השלטון הפולני את כל הגרמנים משלזיה. אסור היה להם לקחת דבר מדירותיהם.

החלטתי לנצל את החשכה ברכבת־המשא שהובילה את ה„שברבניקים" ולנסוע לוולברום. בלילה, התגנבתי לקרון אחד, שנסע בכוון לוולברום. הקרון היה מלא שקים וחבילות, ואני השטחתי בפינה בין החבילות ומרוב פחד לא יכולתי אפילו לשקוע במחשבות. רוב גדול של הנוסעים היו ה„שברבניקים", ובתוכם נשים. שיחותיהם שנסבו על כסף ועל יהודים, מלוות בצחוק פרוע. לבסוף הם נרדמו, השלך הס ולי הוקל קצת. שכבתי בפינתי וגם אני נרדמתי. כשהתעוררתי, הגיעה הרכבת לתחנת רבשטין, אור הבוקר היה במלואו, שני גברים ירדו, ואני המשכתי לשכב. סוף סוף נעצרה הרכבת בתחנת וולברום. קמתי מיד ובחפזון קפצתי מהקרון, וטיילתי בנחת הלוך וחזור על הרציף לברר לעצמי דרך העירה. למרות זה שמאוד מוכרה היתה לי הדרך, משא כבד הרתיח את דמי ואני כמשותק. לאחר זמן מה נגש אלי מכר נוצרי שהיה בשרות המשטרה. כנראה שהכיר אותי ומאד שמח לקראתי (ואולי לא?...), הזמינני לחדר המשטרה, ומצאתי שם עוד שוטר זר. אכלתי ארוחת־בוקר, והתחלנו לשוחח על ימים עברו, אף מלה לא הזכרנו על מה שאירע. אמרתי לו, שבאתי סתם לראות את וולברום. הוא בקשני לחכות לו, משום שבשעה 2 אחה"צ הוא גומר את שרותו, אז ילך אתי העירה. מתוך דבריו הבנתי, שכאילו רצה להגיד לי, שלא בריא ליהודי להסתובב לבדו בחוצות העיר. אחר הצהרים הלכנו עם הכביש העירה. בדרך, שאלני על צורת חיי ברוסיה. כשהגענו למחסום, רציתי לפנות שמאלה לכוון בית־הקברות, אך הוא תפס בזרועי באמרו: בתוך העיר לא יוכל לקבל אחריות עבורי. כך הגענו לרחוב הקרקובאי. שרכנו את דרכנו לאט, הרחוב היה ריק מאדם. ראיתי ראשים מציצים מהחלונות הסגורים. יתכן, שמישהו הכירני. ואני הולך ומתבונן: אותו הרחוב, אותם הבתים, אולם לא אותם האנשים. ראיתי הרבה פרצופים מוכרים, לא יהודיים וצועד הלאה, וכל אבן מקיר תזעק על טרגדית־הדמים האיומה שנתחוללה כאן.

איך קהילה שלמה — אשר חיה, עמלה ויצרה במשך מאות בשנים — הושמדה בצורה ברוטלית כזאת.

רגשי חרטה מתעוררים בלבי, על שבאתי הנה. אני מרגיש חוסר אונים לשאת את כל זה, אני חושש מדי להתהלך ברחובות העיר, לראותם ולהחריש. ואני צועד הלאה, הנה הטימטה שבה גרתי פעם. הנה בית המועצה המקומית, הנה ביתם של המשפחות: זלצמן ואלתר, והנה ככר השוק. אוי ואבוי! כמה אלפי קילומטרים עשיתי פה בככר השוק? איך טיילו על הככר הזאת, אלפי נפשות יהודיות ורקמו כאן את חלום השוויון וההרות? בכמה גיל וששון היתה מפכה הככר הזאת בערב רגיל? כעת נשמה הככר וריקנות שורה בה. והנה החנויות

היהודיות לשעבר: ולגרין, ציגלר, הוכרמן, וינגרטן, אסטריכר, ינובסקי, מוטל שנקר, גאבלה ועוד ועוד... דממה מעיקה על הכל. אני מרגיש את משק כנפי המות ואינני יכול לזוז מהמקום. בפתחי החנויות עומדים אנשים זרים, מסתכלים עלי ונועצים את עיניהם כבמדקרות מחט, מועקה כבדה מוטלת על לבי, אני מרגיש שאני נופל, זיעה קרה מכסה אותי, דמעות יורדות מעפעפי, כך אני עומד קפוא עם שפתים הדוקות ואני רוצה לצעוק: יהי רצון, שירד גשם והגשם יכניס בזרמיו גם את דמעותי וישטוף את העיר ויזרום הלאה בין נהרות ואוקינוסים וימסור לעולם הגדול על חורבן עמנו. אני מתגבר בכל כוחותי, מנגב את הדמעות,

הכביש ליד הנהר, בדרך ליער השחור
מימין לשמאל: יוסף ולנר (בישראל), מוטל בידלובסקי (נספה תשי"א).
שמואל ישעיה קיווקוביץ (נספה)

כי אינני רוצה שאויבי יראו את דמעותי, יותר מדי דמעות ודם יהודי — ראו עיניהם.

מסתבר, שבן־לויתי ראה והבין את רחשי לבי ברגע זה, ואני אומר לו שהייתי רוצה להנפש קצת אחרי נסיעת לילה שלם. הוא נכנס אתי למשטרה, וגם שם אני פוגש במכירים רבים. מלוי נותן לי מקום לשכב ולנוח, והוא בעצמו יוצא, בהבטחה שיחזור אלי בערב. אולם בערב, אני יושב בקרון חשוך ונוסע חזרה, והגלגלים נוסעים, והגלגלים רועשים ואני נוסע חזרה עם מחשבותי על וולברום היהודית שהיתה. והמראות הקרובות הרחוקות מפוזרות ומרקדות לנגד עיני...

4.

ואני רואה את עצמי נער קטן, בליל חורף סגריר. אני הולך עם חברי מה„חדר", כל העיר רדומה, מכוסה במעטה שלג לבן, הרחובות מוארים רק בפנסים המשולשים התלויים על כל בית. ובתוכם עששית נפט קטנה אשר נותנת אור דלה רק לעצמה, בכדי שיראו איפה קבוע הפנס.

גם אנו הנערים נושאים פנסים קטנים עם נרות חלב, הרחובות ריקים ואפלים, מתנועעים רק אורות קטנים שנעלמים מיד, העיירה שקועה בתרדמה לוחשת. מזמן לזמן נשמעות דפיקות גלגלי המשאבות מככר השוק, ומיד שומעים את חריקת השלג תחת צעדיו הכבדות של לייב שואב־המים, אשר מביא מים לבתים היהודיים.

5.

והנה אני רואה חינגא, כל העיירה שופעת גיל, ברחוב מופיעים שנים־עשר פרשים על סוסים רזים מקושטים בבגדים צבעוניים, חלקם בזקנים מלאכותיים, כובעים משונים על ראשיהם וחרבות עץ לצדיהם, הם עוברים ברכיבה ואני הטף דולקים אחריהם בקריאות שמחה. המבוגרים אומרים: אלה 12 שבטי ישראל. והם משתתפים בשמחה הגדולה כשהרב המקומי מוליך ספר־תורה לבית־הכנסת. העיירה חוגגת וליהודים שמחה וצהלה.

6.

ואני רואה את עצמי עומד עם מאות אנשים, זקן וטף בפינת הככר ע"י הכנסיה העירונית, המתיחות גדולה, חושך מסביב, נשמע רעש כאלו רותח משדו. כולם מחכים בצפיה ומסתכלים על העמוד מהיכן הרעש בא. פתאום זורח אור גדול ופנס־גז הראשון מועלה בגובהו של העמוד. כעמוד האש הוא מאיר את ככר השוק, ואנו הטף עומדים שעות ארוכות ומתבוננים על האור החדש שכבש את החושך.

7.

מסתובבים הגלגלים ואחריהם בדהירתם השנים. ואני רואה בדמיוני את הדרך לפילק, ליד הנהר, ליד עצי האשל העתיקים שעומדים שחוחים מעל הנהר, יושבים נערים ונערות, מדברים בקול, צוחקים ושרים, ומרחוק היער עונה בהד. מי ישיר היום שם? אף אחד. לא ישמע שום צחוק, נדם לנצח שירתם, ועצי האשל העתיקים בוכים, ודמעותיהם נשפכות לנהר, מבלי שיראה אדם, מבלי שירגיש אדם. נדמה לי, שהעצב ישאר שם לנצח נצחים.

8.

ליל שבת בעיירה... כמו לפי פקודה מתפשטת העיר מאפרוריותה החילונית, החנויות נסגרות בחפזה, שמש ארגמן מתנשקת בצמרות העצים ביער השחור ונעלמת. אורה חדשה מופיעה עם שבת־מלכתא. הרעש נפסק, אט אט משתפכת מסביב דממה מיסטית קדושה. הנוער זורם החוצה. יהודים שומרי דת הולכים לתפילה. כהרף עין מכסים צללי הליל את העיירה. יהודים חוזרים מבתי־

התפילה — שוב מתרוקנים הרחובות, מהחלונות בוקעים אורות פזרניים, דולקים נרות־שבת. מהבתים נשמעת רננת זמירות־שבת. היהודי מצא ביום הזה את מנוחתו. היהודי שוחר־השלום שר: בואכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי השרת, מלאכי עליון. כי לפי אמונתו — רק הם, מלאכי השלום, יחלצוהו מכל הסכנות האורבות לו. והוא אוכל ושותה ובנחת ממשיך את נגונו העצוב: אלהא די ליה יקר ורבותא, פרוק ית ענך מפום אריותא, אפיק ית עמך מגו גלותא. והיהודי מאמיז שתחינתו תוגשם וחייו יזרמו כמו תמיד. אחרי הארוחה החגיגית, זורם הנוער שוב לרחוב. חלק — מתכנס באולמי המפלגות לשמוע הרצאה מענינת או להשתתף בערב שאלות ותשובות, חלק שני — מתפזר בכבישים מסביב לעיר להריע את שירתם. ערפל רינתי אופף את העיר. הנוער מחפש מוצא להמשך קיומו — אך לא בדרכי זמירותיו. השקפותיהם שונות, מבחינים את זה בשיריהם, הם שרים על גאולה לאומית ושחרור סוציאלי. כעת לא ישיר איש בוולברום, כבו לנצח נרות השבת. אין חיים יהודיים יותר.

9.

ערב יום־הכפורים בעיירה. אכלו את הסעודה המפסקת. האמהות היהודיות מברכות על הנרות, האבות מברכים את הבנים, וצועדים בצותא לבית־הכנסת. דומית קודש עוטפת את הכל. הרחובות מתרוקנים וכולם נחפזים לתפילת „כל־נדרי". ממזרח בוקעת חשכה, רק בית־הכנסת מלא אור, בכל נברשות הקיר והתקרה בוערות נרות, ועל השולחנות עומדות תיבות עץ ממולאות חול, ותוכן נצבות נרות ענק דולקות — נרות יום הכפורים, המסמלות תקון הנשמות התועות שאינן מוצאות את מנוחתן. עטופים בקיטלים לבנים וטליתות על ראשיהם עומדים היהודים ובוכים בתחנוניהם, בוכים על הצרות הפוקדות אותם ומתפללים לשנה טובה יותר. היהודי סולד מהחילוניות שמקיפה אותו במשך ימות השנה. הוא מאמין, שביום הזה תהיה לו האפשרות לשפוך את לבו המר. קיימת האפשרות להתנער מכל הרע ולהשליכו לתהום העמוק של שכחה וסליחה. להשאר נקי מכל חטא ועוון שפשע בגלל עתידו הבלתי יציב. מה„בימה" נשמעות שלש דפיקות חזקות, הושלך הס בקהל, ותיכף ומיד נשמע קולו של הרב הקשיש בהכרזה חגיגית: על דעת המקום, ועל דעת הקהל. היום הקדוש התחיל. כולם קמים ממקומותיהם, בעזרת נשים מתגבר הבכי, הגברים מתעטפים ברטט בטליתותיהם, כל אחד רוצה להתייחד עם הרגע הגדול של קדושה והקרבה.

והנה בוקעת שירת „כל־נדרי".

המלים הקצרות נבלעות בתוך הנגון העילאי המפואר החודר לכל נימי הנשמה. כמה צער וחרון ספג לתוכו הנגון בדרכי נדודיו של היהודי בגלותו. המנגינה מספרת על ההיסטוריה ודרך היסורים של עמנו. היא גם מנחמת אותנו בתקוה לעתיד יותר טוב.

בקרון שאני יושב שורר חושך אפלה של פחד. בחוץ מנשבת רוח,

ובילולתה של הרוח אני שומע את צלילי „כל־נדרי", אולם במלים אחרות מספרת המנגינה, ואני שר חרש את „כל־נדרי" החדש שלי עם הרוח.

מילל ובוכה עם ישראל
ולא יזרח יותר כוכב
על קברות אחים
מפוזרים בכל ארצות תבל;
בשדות, יערות, הר וגיא
נשפך דם יהודי לרוב
ובכל דור ודור לא הספיקו די
ונשארנו עם חזק וטוב;
לא אבדנו את האומץ
כי באנחתנו העמוקה
לא רק הכאב נשמע
אלא גם הנחמה...

והנחמה הזאת מעודדת את היהודים, ומוסיפה להם כח ואמונה לצום ולתפילה ביום הקדוש הזה. לפני שקיעת־השמש למחרת היום נשמעת תקיעת שופר גדולה המבשרת לעדה, כי יום הקדוש מתקרב לקצו. אחדים מהמתפללים חוטפים את הנרות שנשארו בתיבות, מכבים אותם ולוקחים הביתה כ„סגולה". הם מסבירים: נרות שהחזיקו את אשם עשרים וארבע שעות וספגו לתוכם את תפילות החג — מחזקים את האמונה, שאף נפש חיה לא תקוצץ ולא תכבה טרם זמנה.

התפילות נסתיימו, יהודים כורכים את הטלית ואת הקיטל ביחד, נועלים את נעליהם ועוזבים את בית־התפילה.

ומהשמים מחייכת אליהם לבנה חיורת המצפה שהיהודים יקדשוה. הנשים בבגדי הלובן משתרכות בצדי הרחובות ובצעד פזיז הביתה, כדי להכין אוכל למשפחותיהם אחרי הצום הכבד.

.10

אני דולג ופוסח כמה שנים. חובשי בית־המדרש הופכים לציונים. העיירה רותחת, אבות נאבקים עם בניהם, אשר מחפשים דרך חדשה. קמה הסתדרות ציונית, והיא מארגנת יום־פרג, עשרות זוגות עוצרים את העוברים ושבים ברחוב ותוקעים על דש בגדם סרט לבן כחול. והנה חגיגה בגן־העירוני, משחקים בתיאטרון, פעולות מפלגתיות, ספריות, נשפים ספרותיים, ערבי־ויכוחים.

והעיר וולברום היתה אורה ושמחה וששון ויקר — יש חשמל בעיר. והנוער מחפש פתרון במאבק לשחרור לאומי וסוציאלי.

.11

צפירה ממושכת של הקטר מעוררת אותי מחלומי המתוק. תחנת קטוביץ. אני יוצא מהרכבת, הרחובות מלאים בני אדם כמלפני המלחמה, אנשים עליזים ליד שולחני המסעדות, כאילו לא קרה כלום. אולם יהודים לא נראים פה, כמדומני, שכולם מסתכלים עלי במבט משונה. אולי מראי ופרצופי מפיר את

שמחתם. ואני צועד הלאה עם בני־לויתי: „בדידות ועצב". אני מרגיש צורך נפשי להשתטח על קבר אלמוני יהודי ולהתמוגג מבכי. אולי יוקל לי קצת, אך גם זה לא ניתן לי, כי לא בקברות אדמה טמונים קדושינו. את גויותיהם שרפו ההיטלריסטים הקניבליים במשרפות ובתאי־גז.

ועכשיו נושאת הרוח את האפר הקדוש מעל לכרכי אירופה האדירות, ויתכן שגם אני נושם בקרבי את אפר־הריח של קדושינו.

קדושי וולברום!!!

את שמותיכם לא יקרא אף אחד ברחוב. אולם אנו לעולמים לא נשכח אתכם.

תמיד נזכירכם, נזכור ונזכיר אתכם יחד עם ששת מיליוני הקדושים מעם ישראל.

במיתתכם הטראגית הבערתם מדורה שתתלקח לאש גדולה עד סוף כל הדורות.

ובאש הזאת, יצלה וירתח מצפון־העולם.

משה לובלינג

איך פאר צוריק

1.

וועז די דייטשע ארמיי האָט נאָך איר גרויסע מפלה ביי סטאלינגראד, אָנגעהויבן לויפן צוריק, און די רויטע ארמיי איז זיגרייך געגאנגען פארויס. האָט דער רוסישער ראדיאָ ספּיקער געמאָלדן יעדן טאָג דורכן ראדיאָ, אין א ספּעציעלן טאָג־באפעל, די נעמען פון די שטעדט, וואָס די רויטע ארמיי האָט אין דעם טאָג צוריקגענומען ביי די נאצישע מערדער.

אומגעדולדיק האָב איך געווארט אויף דעם טאָג, וועז כ׳וועל הערן אז וואלבראָם איז באפרייט. וועגן גרויסן חורבן פון פּוילישן יידנטום האָבן מיר שוין געווּסט, אָבער אז אין וואלבראָם איז קיין איין לעבעדיקער ייד נישט געבליבן, האָב איך נאָך נישט געווּסט.

און אין טאָג וועז כ׳האָב דערהערט דורכן ראדיאָ אז וואלבראָם איז באפרייט, האָט מיין הארץ אויפגעציטערט, און אין זעלבן טאָג אָנגעשריבן צווּיי פּאָסט־קארטלעך קיין וואלבראָם, איינס אדרעסירט אין מאגיסטראט, און דאָס צווייטע צום ה׳ מאזורעק, אין וועמענס הויז מיין ברודער חיים׳לע האָט ביזן לעצטן מאָמענט געווּוינט.

איך האָב געבעטן מיר שרייבן, צו איז ווער פון מיין משפּחה געבליבן לעבן. קיין ענטפער האָב איך פארשטענדלעך נישט דערהאלטן, און כ׳האָב פארשטאנען

אז כ׳האָב דאָרט נישט מער וואָס צו זוכן. כאָטש אינערלעך האָב איך נישט געגלויבט מיינע אייגענע געדאנקן.

אומגעדולדיק האָב איך אויסגעקוקט דעם טאָג ווען מיר וועלן פֿארלאָזן סאָוויעט־רוסלאנד. און דער טאָג איז געקומען. אין 1946 איז אונזער טראנספּאָרט אָנגעקומען קיין קלאדזקא, נידערשלעזיען, וואהין ס׳זענען געשיקט געוואָרן כמעט אלע צוריקגעקומענע פון רוסלאנד.

אין פוילן האָט געהערשט א פֿאַראָם שטימונג. די פּאָליאקן האָבן געקוקט אויף די צוריקגעקומענע יידן, ווי שדים פון יענער וועלט. און א טייל מיטן מויל, און כמעט אלע מיט די אויגן האָבן געפרעגט די זעלבע פראגע: איר לעבט נאָך? אזוי האָבן מיר אויסגעזען צוריקומענדיק קיין פוילן. היימלאָזע, פריינדלאָזע, אָבער נישט האָפענונגסלאָזע. די זעקס יאָר אין רוסלאנד האָבן אונז געשטארקט גייסטיק און געלערנט קיינמאָל נישט צו פארלירן די האָפענונג.

.2

הרגענען א יידן איז געווען דאמאָלס אין פוילן א טאָגטעגלעכע דערשיינונג. זייער אָפט האָט פאסירט אז א גרופּע באוואָפנטע פּאָליאקן האָבן אָפּגעשטעלט א באן אין מיטן וועג, אראָפּגענומען אלע יידן וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען און זיי דערשאָסן אין א נאָענטן וואלד. די באנדעס זיינען באשטאנען פון מיט־גלידער פון א.ק. אפילו אין די שטעט ווי מיר האָבן געווויינט, זיינען מיר אויך נישט געווען זיכער מיטן לעבן, און ווי נאָר די זון איז אונטערגעגאנגען, האָט מען פארשלאָסן דעם טויער פון הויז און געבליבן זיצן אין די צימערן. און דאָס אלעס איז פאָרגעקומען אין יענע טעג, ווען די וועלט האָט געפייערט איר נצחון איבער די נאצישע חיה, און מיר האָבן זיך געפונען אין באפרייטן פוילן. אָבער פאר אונז צוריקגעקומענע יידן, איז דאָס וואָרט באפרייאונג דערווייל געווען בלויז א חוזק וואָרט.

און דאָס האָט באוויזן דער קעלצער פאָראָם וועלכער איז פאָרגעקומען אין יענע טעג, און יעדער איינער האָט אָנגעהויבן זוכן א וועג, צו באפרייען זיך פון באפרייטן פוילן.

איך האָב אָנגעהויבן טראכטן וועגן באזוכן וואלבראָם, נישט קוקנדיק אויף די געפאר וואָס איז פארבונדן מיט אזא רייזע. וועגן חורבן וואלבראָם האָב איך שוין געוווסט, אָבער ס׳האָט זיך מיר נישט געקאָנט גלויבן, ס׳קאָן דאָך נישט זיין! ס׳קאָן דאָך נישט זיין אז וואלבראָם זוי כ׳בין געבוירן און דערצויגן, דאָרט ווי כ׳האָב מיינע אלע יאָרן פארבראכט, דאָרט ווי דער וואלד, דער טייך, דער מארק, יעדע גאס און יעדער שטיין איז מיר אזוי נאָענט, און וויס אזוי פיל צו דערציילן, איז געווען מיר אויף איינמאָל פרעמד.

און איך באשליס צו פאָרן קיין וואלבראָם.

.3

פאסאזשיר וואגאָנען זיינען כמעט נישט געווען, געפאָרן איז מען אין לאסט וואגאָנען און מענטשן זיינען געפאָרן א סך, וויייל פון גאנץ פוילן זיינען פּאָליאקן געפאָרן קיין נידערשלעזיע. זיי פלעגן אויסליידיקן גאנצע הייזער און

די זאכן ארויספירן קיין צענטראל פוילן. מען האָט זיי געזופן „שאבראוניקעס", ווייל אין דער צייט האָט די פוילישע מאכט ארויסגעשיקט אלע דייטשן פון נידערשלעזיע, און מיטנעמן האָבן זיי נאָר געקאָנט מיט זיך האנט־געפּעק, און אמאָל אויך דאָס נישט. איך האָב באשלאָסן אויסנוצן די פינסטערניש פון די לאסט וואגאָנען וועלכע האָבן געפירט די „שאבראוניקעס" און פאָרן קיין וואלבראָם. ביינאכט האָב איך מיך אריינגעכאפט אין אזא וואגאָן וואָס איז געפאָרן אין די ריכטונג פון וואלבראָם, דער וואגאָן איז געווען פול מיט זעק און פּעק. איך האָב מיך אוועקגעלייגט אין א ווינקל צווישן פּעק, פאר שרעק האָב איך אפילו טראכטן נישט געקאָנט. דער גרעסטער טייל פון די פאסאזשירן זיינען געווען „שאבראוניקעס", צווישן זיי א גרויסע צאָל פרויען. זייערע געשפּרעכן זיינען געווען וועגן געלט און וועגן יידן און שטענדיק באגלייט מיט א ווילד געלעכטער. ענדליך זיינען זיי איינגעשלאָפן, ס׳איז געוואָרן שטילער, און מיר לייכטער, איך בין געלעגן אין מיין ווינקל און געדרימלט. ווען כ׳האָב זיך אויפגעכאפט איז די באן צוגעפאָרן צו די סטאציע ראבשטין, ס׳איז שוין געווען גרויסער טאָג. צווישי מענער זיינען אויסגעשטיגן. איך בין מיר ווייטער געלעגן אין מיין ווינקל. ענדליך האָט זיך די באן געשטעלט אין וואלבראָם. כ׳בין אויפגעשטאנען און שנעל אראָפּגעשפּרונגן פון וואגאָן. איך האָב לאנגזאם שפּאצירט אויפן פּעראָן אהין און צוריק און געקלערט ווי ארום צום גיין אין שטאָט. טראָץ דעם וואָס דער וועג איז מיר געווען גוט באקאנט, עפּעס אזא שווערקייט האָט זיך מיר צעגאָסן אין בלוט, און איך בין געווען ווי פּאראליזירט. נאָר א געוויסע צייט איז צו מיר צוגעקומען מיינס אן אלטער באקאנטער קריסט, וועלכער איז געווען אין דינסט אין די באן פּאָליציי.

ווייזט אויס אז ער האָט מיך דערקאנט, ער האָט זיך מיט מיר שטארק דערפרייט (און אפשר נישט?). ער האָט מיך אריינגעבעטן אין פּאָליציי צימער. כ׳האָב דאָרט געטראָפן נאָך א פּאָליציאנט נישט פון וואלבראָם. כ׳האָב געגעסן פרישטיק און מיר האָבן אָנגעהויבן רעדן וועגן אמאָליקע צייטן. קיין איינציק וואָרט וועגן דעם וואָס ס׳איז געשען. איך האָב אים געזאָגט אז כ׳בין געקומען פשוט זען וואלבראָם. ער האָט מיר געראָטן כ׳זאָל וואַרטן, ווייל צווישי נאָך מיטאָג ענדיקט ער זיין דינסט, וועט ער מיט מיר גיין אין שטאָט. פון זיין רעדן האָב איך פארשטאנען אז ער וויל מיר זאָגן, אז ס׳איז נישט אזוי געזונט פאר א ייד צו דרייען זיך איינער אליין אין וואלבראָם. נאָך מיטאָג האָבן מיר אָנגעהויבן גיין אין שטאָט מיטן שאָסע. דעם גאנצן וועג האָט ער מיר געשטעלט פראגן וועגן מיין לעבן אין רוסלאנד. קומענדיק ביים שלאבאן האָב איך געוואָלט גיין לינקס צום בית עולם צו. ער האָט מיך איינגעהאלטן מיט זיין האנט, זאָגנדיק: אז אין וואלד וויל ער נישט נעמען אויף זיך די פּאראנטוואָרטלעכקייט פאר מיר.

און מיר זיינען אריין אין די קראָקאוער גאס. מיר זיינען לאנגזאם געגאנגען. די גאס איז געווען כמעט ליידיק. כ׳האָב באמערקט קעפּ וואָס קוקן ארויס פון די פאָרמאכטע פענסטער. קען זיין אז ס׳האָט מיך וועָר דערקאָנט. איך גיי און איך קוק. די זעלבע גאס, די זעלבע הייזער. אָבער נישט די זעלבע

מענטשן. כ׳זע א סך באקאנטע פנימער, אבער נישט יידישע. און כ׳שפאן ווייטער, און יעדער שטיין פון די גאס דערציילט מיר וועגן די גרויסע בלוטיקע טראגעדיע וואס האט זיך דא אפגעשפילט. ווי א גאנצע קהילה, וועלכע האט אין משך פון הונדערטער יארן, געלעבט, געארבעט, געהאפט און געגלויבט אין מענטשליכע אידעאלן, איז אן רחמנותדיק ברוטאל פארניכטעט געוואָרן.

כ׳האב שוין חרטה וואס כ׳בין געקומען, כ׳פיל אז כ׳בין צו שוואך צו קאנען דאס אלעס איבערטראגן, צו שוואך צו גיין אין גאס, קוקן און שווייגן. כ׳גיי ווייטער, אט איז דאס געסל ווו כ׳האב אמאל געווינט, אט איז ס׳ראטהויז, אט איז דאס הויז פון די פאמיליעס זאלצמן, אלתר, און אט איז דער מארק, אוי! וויפיל טויזענטער קילאמעטער בין איך אויסגעגאנגען אויף דעם מארק? וויפיל טויזנטער יידישע לעבנס האבן שפאצירנדיק אויף דעם מארק געשפינען חלומות וועגן פרייהייט און גלייכהייט. מיט וויפיל פרייד פלעקט דער מארק שפראָדלען אין א געוועלכן פארנאכט? איצט איז דער מארק שטיל און לער, אט זיינען די אמאליקע יידישע געשעפטן! וועלגרין, ציגלער, האכערמאן, וויינגארטן, עסטערייכער, יאנאווסקי, מאטל שענקער, גאבעלע, און נאך און נאך. א שטילקייט ליגט אויף אלעס. כ׳פיל די טויטקייט וואס ליגט אין מארק אין וויל נישט אוועק. פאר די געוועלבער שטייען פרעמדע מענטשן, זיי קוקן מיך אן, זייערע אויגן שטעכן מיך, ס׳וועט מיר אלץ שווערער. כ׳פיל אז ס׳וועט מיר שלעכט, אט אט פאל איך. א קאלטער שוויים באגיסט מיך און טרערן הייבן אן רינען פון מיינע אויגן.

אזוי שטיי איך ווי א פארגליווערטער מיט צוזאמענגעפרעסטע ליפן אוון פיל ווי עפעס אין מיר שרייט: זאל גיסן א רעגן! און זאל דער רעגן ארויסנעמען אין זיך מיינע טרערן און פארפלייצן די שטאט, און ווייטער שטראמען דורך טייכן און ימים אין די גרויסע וועלט, און דערציילן וועגן גרויסן חורבן פון אונזער פאלק. כ׳באהערש זיך מיט אלע כוחות. כ׳וויש אפ די טרערן, כ׳וויל נישט אז שונאים זאלן זען מיינע טרערן. זיי האבן שוין צופיל יידישע טרערן געזען.

ווייזט אויס אז מיין באגלייטער באמערקט דאס אלעס, וויל ער שווייגט די גאנצע צייט. כ׳זאג מיין באגלייטער, אז כ׳וואלט מיך גערן אפגערוט נאך א גאנצע נאכט פארן. ער גייט מיט מיר אריין אין די פאליציי. אויך דארט טרעף איך אלטע באקאנטע, און איך לייג מיך אוועק אפרוען. מיין באקאנטער גייט אוועק און זאגט אז ער וועט צו מיר קומען ביינאכט.

אבער ביינאכט זיץ איך שוין אין א פינסטערן וואגאן און פאר צוריק. און די רעדער פארן, און די רעדער קלאפן, און איך פאר צוריק מיט מיינע געדאנקען אין אמאליקן יידישן וואלבראם.

און די ווייט־נאענטע בילדער הייבן אן שוועבן און טאנצן פאר מיינע אויגן.

4.

אט זע איך מיך אלס קליין יונגל, א ווינטער נאכט א פראסטיקע. איך גיי אהיים מיט נאך יונגלעך פון חדר, ס׳גאנצע שטעטל שלאפט אייגעהילט

אונטער א ווייסע שניידעק, די גאסן זיינען באלויכטן בלויז פון די דריי קאנטיקע לאמטערנען וועלכע זיינען אָנגעקלאפט אויף יעדן הויז, און אינעווייניק לייכט זיך א קליין נאפט לעמפעלע, וועלכעס באלייכט נאָר זיך אליין, מען זאָל זען ווי די לאמטערנע געפינט זיך.

אויך מיר יונגלעך טראָגן קליינע לאמטערנען מיט ברענענדיקע חלב ליכטלעך, די גאסן זיינען ליידיק און פינסטער, ס'באווגן זיך בלויז קליינע פייערלעך וועלכע וועלן אויך באלד פארשווינדן. ס'שטעטל דרימלט שטיל.

פון צייט צו צייט הערט זיך דאָס קלאפן פון די פלומפ רעדער אין מארק, און באלד הערט מען ווי ס'קריפעט דער שניי אונטער די שווערע טריט פון לייב וואסערטרעגער, וועלכער טראָגט וואסער אין יידישע הייזער.

.5

אָט זע איך א שמחה, ס'גאנצע שטעטל שטראלט פון פרייד, אין גאס באווייזן זיך צוועלף רייטער אויף אויסגעמאָגערטע פערדלעך, אָנגעטאָן אין כל מיני קאלירטע קליידער, א טייל מיט גרויסע אָנגעמאכטע בערד, משונהדיקע היטלען אויף די קעפ און האָלצערנע שוועדלעך ביי די זייטן, זיי רייטן איבער די גאסן, און מיר קליינוואָרג לויפן זיי נאָך מיט פריידיקע געשרייען.

די גרויסע זאָגן אז דאָס זיינען די 12 שבטים, און דאָס אלעס קומט פאָר לכבוד די גרויסע שמחה וואָס דער שטאָטישער רבי פירט א ספר־תורה אין שול אריין. דאָס שטעטל פייערט און יידן פרייען זיך.

.6

אָט זע איך מיך ווי איך שטיי מיט נאָך הונדערטער מענטשן יונגע און אלטע אין ווינקל פון מארק ביי די שטאָטישע קירכע, די שפאנונג איז גרויס. ס'איז שטארק פינסטער, ס'הערט זיך א רוישן ווי ס'וואָלט עפעס געקאָכט. אלע וואַרטן אין שפאנונג און קוקן אויף דעם אָרט ביים סטאלב פון וואנען דער רעש קומט.

פלוצלינג שטראלט אויף א שטארקע ליכט און דער ערשטער גאז־לאָמפ ווערט פייערלעך ארויפגעצויגן אין דער הויך. ווי א ליכטיקער שטערן באלייכט ער דעם מארק, די גרויסע לאָזן זיך באלד אין א פריידיקן שפאציר אהין און צוריק אין מארק.

און מיר קליינוואָרג, שטייען נאָך לאנג, לאנג, און קוקן אויף די נייע ליכט וואָס האָט באהערשט די פינסטערניש.

.7

און עס דרייען זיך די רעדער און עס לויפן די יאָרן.

און איך זע מיך אין א זומער אָוונט אויפן פילצער וועג, ביים טייך, ביי די אלטע טאפאלן־ביימער וועלכע שטייען איינגעבויגן איבערן טייך, זיצן יונגלעך און מיידלעך, זיי רעדן, לאכן און א טייל זינגען. און דער וואלד ענטפערט זיי מיט זיין אייביקן עכאָ.

ווער וועט דאָרט הינט זינגען? קיינער!

היינט לאכט דאָרט נישט קיינער, פארשטומט אויף אייביק זייער געזאנג, און די אלטע טאפאלן־ביימער ווייגען, און זייערע טרערן פאלן אריין אין טייך, און קיינער זעט דאָס נישט. קיינער פילט דאָס נישט. און מיר דאכט זיך אז דער טרויער וועט דאָרט אייביק פארבלייבן.

8.

אָט איז א פרייטיק פארנאכט. ווי אויף א באפעל טוט זיך אויס דאָס שטעטל פון איר וואָכנדיקייט, די געשעפטן פארמאכן זיך אייליק. א רויטע זון צעקושט זיך מיט די בוימער שפיצן פון שווארצן וואלד און פארשווינדט. עס שיינט אויף אין שטעטל א צווייטע ליכט, די ליכט פון קעניגן־שבת. דער רעש פארשווינדט, און לאנגזאם צעגיסט זיך איבערן שטעטל א מיסטעריעזע הייליקע שטילקייט. די יוגנט שטראָמט ארויס אין גאס. פרומע יידן גיין צו דאוונען און באלד דערקן די נאכטיקע שאָטנס צו דאָס שטעטל. יידן גייען אהיים פון דאוונען. ווידער ווערן די גאסן לעדיק, פון די פענסטער גיסט זיך אין גאס אריין א מילדע ליכט. עס לייכטן די ליכט פון שבת, פון אלע הייזער הערט זיך ס׳געזאנג פון שבת־זמירות. דער ייד האָט אין דעם טאָג זיין רו געפונען.

דער ייד גלויבט אין פרידן און ער זינגט:

— בואכם לשלום, מלאכי השלום, מלאכי השרת, מלאכי עליון.

ווייל נאָר זיי גלויבט ער, קאָנען אים העלפן אין די אלע געפארן וואָס לויערן אויף אים. און ער עסט און טרינקט, און זינגט ווייטער. אָבער איצט בעט ער זיך שוין מיט א טרויעריקן נגון. אלהא דילה יקר ורבותא, פרוק ית ענך מפום אריותא, ואפיק ית עמך מגו גלותא. און דער ייד גלויבט אז זיין געבעט וועט פארווירקלעכט ווערן. און אז זיין לעבן וועט אזוי ווייטער פליסן ווי שטענדיק.

נאָכן עסן שטראָמען די יוגנטלעכע ווידער אין גאס אריין. א טייל פאר־שווינדן אין די פארטייאישע לאָקאלן, כדי צו הערן א פאָרלעזונג, אָדער באטיילקן זיך אין א קעסטל־אָוונט. א צווייטער טייל צעשפרייט זיך אויף די שאָסעען ארום די שטאָט, אויסצוזינגען זייערע לידער. א נעפל פון געזאנג נעמט ארום דאָס שטעטל. אויך די יוגנט זוכט אן אויסוועג פאר איר וויטערדיקע עקזיסטענץ. אָבער נישט דורך שבת־זמירות. זייערע אָנשויאונגען זיינען פארשידן. דאָס דערקאָנט מען אין זייערע לידער. זיי זינגען וועגן נאציאָנאלע דערלייזונג און סאָציאלע באפרייאונג. איצט וועט אין וואלבראָם קיינער מער נישט זינגען, פארלאָשן זיינען אויף אייביק די שבת־ליכט. נישטאָ מער אין וואלבראָם קיין יידיש לעבן.

9.

און אָט זע איך מיין שטעטל ערב יום־כפור.

אָפגעגעסן שוין די סעודה מפסקת, יידישע מאמעס בענטשן איבער יום־כפור ליכט, און טאטעס בענטשן די קינדער און גייען אוועק אין שול.

א הייליקע שטילקייט הילט אלעס איין. די גאסן וועלן לידיק. אלע איילן צו „כל־נדרי", פון מזרח רוקט אָן די נאכט. אָבער אין שול איז ליכטיק, אין

אלע וועט הענגען לייכטער, ברענען ליכט, און אויף די טישן שטייען לאנגע שמאָלע האָלצערנע קעסטלעך אָנגעפילט מיט זאמד, פון וועלכע ס׳שטאַרן אַרויס ריזיקע ווייסע ברענענדיקע ליכט. יום כפור ליכט.

א תקון די נשמות וועלכע בלאָנדזשן ארום און געפינען נישט קיין רו.

אָנגעטון ווייסע קיטלן און באהאָנגענע מיט טליתים שטייען יידן אין בעטן ווייענדיק, ווייענען אויף די פארגאנגענע צרות און בעטן אויף א בעסער יאָר. דער ייד טרייסלט זיך אָפּ פון די וואָכנדיקייט וואָס הערשט איבער אים אַ גאנץ יאָר. ער גלויבט אז הייַנט האָט ער די מעגלעכקייט אויסצוגיסן זיין ביטער הארץ, די מעגלעכקייט אָפּצוטרייסלען זיך פון אלעם שלעכטן און עס ווארפן אין טיפן אָפּגרונט פון פארגעסונג און פארגעבונג. און בלייבן אויסגעלייטערט פון אויפגעצוווונגענע זינד, וואָס ער איז אפשר באגאנגען צוליב זיין אייביק נישט זיכערן מאָרגן.

פון באלעמער הערן זיך דריי שטארקע קלעפּ וועלכע פאלן אויפן באלעמער דעק. עס ווערט אויף איינמאָל שטיל.

און עס הערט זיך די שטימע פון אלטן רב וועלכער רופט פייערלעך אויס: „על דעת המקום, ועל דעת הקהל".

דער הייליקער טאָג האָט זיך אָנגעהויבן.

אלע שטעלן זיך אויף. פון די ווייבערישע שול פארשטארקט זיך ס׳געווײַן.

די מענער הילן זיך טיפער איין אין די טליתים. יעדער וויל זיך וואָס טיפער באהעפטן מיטן גרויסן מאַמענט וואָס טראָגט אין זיך אזוי פיל קדושה און אָפּפערקייט.

און באלד הערט זיך ס׳געזאנג פון כל־נדרי.

די קורצע ווערטער ווערן פארשלונגען און פארדעקט דורך די הערלעכע מעלאָדיע וועלכע צערגיסט זיך אין אלע ווינקלען.

וויפיל צער און צאָרן, פיין און געווײַן, האָט די מעלאָדיע אין זיך איינגעזאפט באגלייטנדיק דעם ייד אין זיין לאנגן גלות־וואנדער. די מעלאָדיע דערציילט וועגן די מארטירער געשיכטע פון אונזער פאָלק און שפייזט אונז מיט האָפנונגען פאר א בעסערער צוקונפט.

אין דרויסן בלאָזט א ווינט און אין זיין יאמערן הער איך די קלאנגען פון „כל נדרי", אָבער גאָר אנדערע וועלטער הער איך, דערציילט די מעלאָדיע. און איך זינג שטיל שטיל מיין נייעם כל־נדרי מיט מיטן ווינט:

עס קלאָגט און ווייַנט מיין פאָלק,
און זאָגט עס שייַנט נישט מער,
קיין שטערן אויף די ברודער קברים אויף
איבער לענדער ווייטע;
איבער פעלדער, וועלדער, בארג און טאָלן,
געגאָסן האָט זיך אונזער יידיש בלוט,

און אין יעדן דור! האָט מען אונז געברענט.
דאָך בלייבן מיר נאָך אלץ שטארק
און זיינען ווייטער שטאָלץ
מען פארלירט קיין מוט!
ווייל אין אונזער קרעכץ
ליגט נישט בלויז דער שמערץ,
נאָר אויך א טרייסט!

און אָט די טרייסט שטארקט די יידן, און גיט זיי כח און גלויבן צו פאסטן און צו בעטן א גאנצן טאָג. און ווען צומאָרגנס ס׳פארגייט די זון, הערט זיך א לאנגע תקיעה, וועלכע זאָגט אָן אז דער הייליקער טאָג איז געענדיקט. א טייל פון די מתפללים כאפן שטיקלעך פון גרויסע ליכט וואָס ברענען נאָך. לעשו זיי אויס און נעמען עס אהיים, א „סגולה״ ליכט וואָס האָבן אויסגעהאלטן אוו געלויכטן איבער פיר אוו צוואנציק שעה אין זייער זאמד קעסטלעך און איינגע־ זאפט אין זיך די יום־כפורדיקע תפילות, שטארקן דעם גלויבן, אז ס׳וועט חלילה קיין מענטשלעך לעבן נישט אויסגעלאָשן ווערן פאר די צייט.

די תפילות האָבן זיך געענדיקט, יידן לייגן צוזאמען דעם טלית מיטן קיטל, טוען אָן די שיך און גייען ארויס פון שול.

און פון הימל שמייכלט צו זיי א בלאסע לבנה וועלכע ווארט יידן זאָלן זי מקדש זיין. און ווען גרופעס יידן שטייען אין גאס און זיינען מקדש די לבנה גייען ביי די זייטן פון ד׳ גאס וויס געקליידעטע פרויען מיט אייליקע טריט אהיים, צוצוגרייטן פאר זייערע משפחות עפעס עסן.

.10

און איך שפרינג איבער יאָרן.

פון בית המדרש בחורים וועלכע ציוניסטן, דאָס שטעטל קאָכט, טאטעס קעמפן מיט זייערע קינדער, וועלכע לאָזן זיך אויף נייע וועגן. עס עקזיסטירט שוין א ציוניסטישע אָרגאניזאציע, אָט איז א בלימל־טאָג. צענדליקער פאָרלעך שטעלן אָפּ די דורכגייענדיקע אין די גאסן און שטעקן זיי איין אין די לאצן א בלוי־וויס סטענגעלע. אָוונט איז א זאבאוות אין גאָרטן, מען שפילט שוין טאאטער, פאראנען שוין פארטייען, ביבליאָטעקן, ליטעראריש־אָוונטן, דיסקוסיע־ אָוונטן. אין שטעטל איז שוין ליכטיק. ס׳לייכט שוין עלעקטרע, און די יוגנט זוכט זיין אויסוועג אין קאמף פאר נאציאָנאלע דערלייזונג און סאָציאלע בא־ פרייאונג.

.11

א לאנגער פייף פון לאָקאָמאטיוו, און וועקט מיך אויף פון מיין זיסן חלום, ס׳איז קאטאָוויץ. איך שטייג אויס. די גאסן זיינען פול מיט מענטשן ווי פארן קריג, מענטשן לאכן ביי די רעסטאָראן טישלעך, ווי ס׳וואָלט גאָר נישט געשען, אָבער אין די גאסן אוֹן ביי די רעסטאָראן טישלעך זעט מען נישט קיין יידן. מיר דאכט זיך אז אלע קוקן אויף מיר. קען זיין אז מיין אויסזען שטערט זיי די שמחה. און כ׳שפאן ווייטער מיט מיינע באגלייטער: „אייזאמקייט אוֹן

טרויער". כ'פיל אן אינערלעכן דראנג צו פאלן ערגעץ אויף א קבר און זאל עס זיין פון אן אונבאקאנטן יידן, און זיך אויסווייגן.

אפשר וועט מיר א ביסל גרינגער ווערן. אבער אויך דאס איז מיר נישט באשערט, ווייל נישט אין קברים זיינען אונזערע קדושים באהאלטן. זייערע קערפערס האבן היטלער־סטישע מיט נאך אנדערע קאניבאלן אין קרעמאטאריומס געברענט, און איצט טראגן די ווינטן דאס הייליקע אש איבער איראפעס שטעט. און אפשר אטעם איך איין אין זיך איצטער די „לופט־אש" פון אונזערע קדושים?

קדושי וואלבראם!

אייערע נעמען וועט קיינער מער אין גאס רופן, אבער מיר וועלן אייך קיינמאל נישט פארגעסן.

מיר וועלן אייך אייביק געדענקען און דערמאנען, צוזאמען מיט די 6,000,000 קדושים פון אונזער פאלק.

מיט אייער טראגישן אומקום, האט איר אנגעצונדן פלאמען וועלכע וועלן פלאקערן און ברענען עד סוף כל הדורות.

און אייביק וועט זיך דארט בראטן און שמעלצן דער „וועלט־געוויסן".

יחיאל בן־פורת

ליל סליחות הראשון

42 שנה עברו מאז עזבתי את וולברום, ועדיין היא עומדת לפני כאילו רק אתמול עזבתיה, על מנהגיה ואנשיה, שיחם ושיגם, שמחתם וצערם, יגונם ותקותם, של דורות יהודים בעיר.

בשכבי על משכבי בלילה, עולה זכרונה על לבי. מצטיירים לפני תמונות ודמויות מהעבר הרחוק מבהינת הזמן וקרובות כל כך ללבי וטבועות בנפשי.

הנה הרחוב שלנו, רחוב אלגוטה והשכנים מסביב. רבי משה פייבל בלאקובסקי, חסיד גור ותלמיד חכם, ומולנו רבי שמואל הוכרמן, יהודי מתנגד ופיקח בעל עצות, מיכאל לובלינג עם זקנו הלבן, רבי פייבל שוחט הממהר תמיד בהליכתו שלא לבזבז זמן של ביטול תורה.

והנה רבי אנשיל גליבטר שאצלו למדתי שני זמנים לפני כניסתי לבית המדרש. זאת היתה המסגרת החינוכית בעיר כפי שנתגבשה במשך דורות רבים. נער בהגיעו לגיל בר מצוה עוזב את החדר. מי פונה למלאכה ומי נכנס לבית המדרש להמשיך בלימוד גמרא עד שיגיע לפרקו.

במיוחד נשארו בזכרוני החגים והמועדים. עם התרוממות הנפש והתכוננות לקראת הימים הנוראים.

ימי אלול היו מקור לא אכזב לחוויות לנוער ולמבוגרים כאחד.

ימי הסליחות היו משופעים בשפע של רשמים. בהשמע קול המעורר ומניע את המיתרים הדקים שבלב, את קול השופר. לבשו פני העיר קדרות ועצבות.

רוח של התעוררות אופף את כולם מנער ועד זקן, ובמיוחד בא הדבר לידי ביטוי מוחשי בליל הסליחות הראשונות.

כבר במחצית הליל הדהד בחוצות העיר קול נקישת הפטיש של רבי מאיר שמש ההולך מרחוב לרחוב, מבית לבית, הולך ומפזם נגונים שונים והולם בפטישו בכל שער ודלת. חיש מהר קמו מהמטות והתלבשו בחפזון. האנשים יוצאים מבתיהם עם נרות דולקים ביד ומי בפנס להאיר להם את דרכם בחשכה.

בחוץ ליל סתיו וקריר. סוף חודש.

מכל רחוב ומכל סמטה נוהרים אנשים לבתי התפילה הרבים. פשוטי העם הולכים לבית הכנסת, לבתי המדרש, והחסידים לשטיבלך שלהם.

השטיבל של חסידי אלכסנדר שופע אור ומתמלא מתפללים מרגע לרגע. הרגשה נעימה וחמה מהולה חרדה אופפת את כולם. דפיקה על הבימה משתיקה כל שיחה ומתישבים במקומות.

הקהל דרוך ומחכה...

רבי אבא משה מיטלס, זקן מופלג, גבוה וחסון, שיש לו חזקה של שנים על אמירת הסליחות הראשונות, ניגש אל העמוד ובניגון מסורתי מתחיל ביתקדש... אותו הקדיש ששומעים אותו בכל יום, אך הפעם יש לו משמעות אחרת, נשגב מן הרגיל.

הנה מגיעים ל"שמע קולנו". ארון הקודש נפתח, המתיחות גדולה, החזן ממשיך פסוק אחר פסוק והקהל אחריו.

הלב מלא וגדוש. האנחות מתגברות. הנשים שבפרוזדור מיללות בקול, כשהחזן מרעים בקולו „אל תשליכנו לעת זקנה, ככלות כוחנו אל תעזבנו". גם הגברים לא יכולים לעצור בעד הדמעות. הלב עובר על גדותיו. דמעות חמות פורצות ונופלות על הסליחה.

אני עומד ומתפלל יחד עם אבי. אני מרים את ראשי לעבר אבא ונדהם. אבא בוכה. האבא, סמל האמיצות, בוכה ומזיל דמעות...

לא יכולתי להתאפק ובכיתי גם אני.

ודמעתי נפלה על ה„סליחה" והתמזגה עם דמעת אבי...

יחיאל בן־פורת

די ערשטע סליחות נאכט

ס׳זענען אדורך 42 יאָר וועז כ׳האָב פארלאָזט וואלבראָם, און דאָס שטעטל שטייט פאר מיינע אויגן, ווי ערשט נעכטן וואָלט איך זי פארלאָזט.

און כ׳וויל זיך טיילן מיט מיינע איינדרוקן וועגן אירע מענטשן און מנהגים, איר פרייד און טרויער, אנטוישונג און האָפנונג פון דורות יידן אין שטאָט.

וועז איך ליג בייגאכט אויף מיין געלעגער טויכן אויף פילע זכרונות, ס׳מאלן זיך אויס בילדער און געשטאלטן פון דער וויטער פארגאנגענהייט, טראָץ דער וויטקייט פון צייט און דיסטאנץ איז עס נאָך נאָגט צו מיין הארץ אזוי ווי ערשט נעכטן וואָלט עס פאסירט.

אָט איז אונזער געסל — די עלגאטע גאס — און די שכנים פון ארום. רב משה פייוול בלאקאווסקי, א תלמיד־חכם און א געראר חסיד, רב שמואל האָכערמאן, א מתנגד און א קלוגער ייד, אן עצה געבער. ר׳ מעכל לובלינג מיט די שניי ווייסע באָרד, ר׳ פייוול שוחט וואָס איילט זיך תמיד גייענדיק — ער זאָל חלילה נישט פארשוועדן די צייט פאר בטול תורה.

און אָט דערמאן איך זיך אין ר׳ אנטשל געליבטער וואָס איך האָב געלערנט ביי אים צוויי זמנים פארן אריינגיין אין בית־המדרש אריין.

דאָס איז געווען דער דערציונגס־סיסטעם אין שטאָט ווי ס׳האָט זיך קריס־טאליזירט אין משך פון א סאך דורות. א יונגל וועלכער ווערט בר־מצוה פארלאָזט דעם חדר, זעלטן ווער לערנט זיך א פאך. נאָר די מערהייט יוגנט גייט אין בית־המדרש פאָרטזעצן דאָס גמרא לערנען ביז צו דער חתונה.

גאנץ באזונדער האָבן זיך איינגעקריצט אין מיין זכרון די ימים טובים מיט זייער עקזאלטאציע און נשמה יתרה. די אלול טעג זענען געווען א אונער־שעפליכער קוואל פון שטימונגען פאר יוגנט און דערוואקסענע גלייכצייטיק.

די סליחות־טעג זענען רייך געווען מיט צאָלרייכע איינדרוקן וועז ס׳האָבן זיך דערהערט די ערשטע קולות פון שופר — וועלכעס האָט געירט די איידלסטע סטרונעס אין הארץ — איז די שטאָט איינגעטונקט געוואָרן אין אומעט און טרויער.

א געוואלטיקע דערוואכונג און אימה האָט ארום גענומען יונג און אלט. באזונדער איז עס געקומען צום אויסדרוק די ערשטע סליחות נאכט.

נאָך אין האלבער נאכט האָט אָפגעקלונגען ווי אן עכאָ דאָס האמער קלאפן פון דעם שמש ר׳ מאיר וועלכער איז געגאנגען פון גאס צו גאס, פון שטוב צו שטוב, אונטער זינגענדיק פארשידענע נגונים און קלאפנדיק מיט זיין האמער אויף טיר און טויער. ווי א פייל פון בויגן זענען די יידן אויפגעשטאנען פון די

בעטן, זיך שנעל אָנגעטאָן און ארויס אין פינסטערן גאַסל, וואַר מיט א לאמטער און וואַר מיט א ליכטל, אויפן גאס איז א הארבסטיקע קאלטע נאכט און ס׳שלייכן זיך פון יעדן הויז און גאַסל געשטאלטן איינגעהילטע שפּאַנענדיק אין די פאר־שידענע בתי תפילה. די פשוטע פאָלקס־מענטשן אין שול, בית המדרש און די חסידים און לומדים אין די חסידים שטיבלאך.

דאָס אלעקסאנדרער שטיבל, שטארק באלויכטן, פילט זיך אָן מיט דאוונערס פון מינוט צו מינוט. אן אנגענעם און וואַרם געפיל נעמט ארום אלעמען און פלוצים שא... א קלאפּ אויפן באלעמער מאכט שטיל און רייסט איבער אלע געשפּרעכן, דער עולם זעצט זיך אויס אויף זייערע פּלעצער און וואַרט מיט שפּאַנונג.

אָט גייט צו צום עמוד ר׳ אבא משה, הויך געוויקסיק און יאדערדיק — וועלכער האָט א חזקה פון יאָרן — צו זאָגן די ערשטע סליחות.

ער פאנגט אָן מיט א טראדיציאָנעלן ניגון, דעם קדיש — דעמזעלבן קדיש וואָס מיר הערן טאָג־טעגלעך — נאָר היינטיקע נאכט האָט ער אן אנדערע באדייטונג, העכער און ערהויבענער ווי נאָרמאל.

וועז נאָך א האלבע שעה התלהבותדיק דאוונען קומען מיר צו צום שמע־קולנו — וועלט געפּענט דער ארון־קודש — דער חזן זאָגט א פסוק נאָך א פסוק און קהל ענטפערט מיט א פולן מויל און הארץ, דאָס זיפצעניש פארשטארקט זיך, די ווייבער אין פאָדער־הויז ברעכן אויס מיט א געווייַן. צום העכסטן עקסטאז דערגייט דער אויסברוך פון יאמער, בעת דער חזן שרייט אויס מיט א צעבראָכן הארץ — אל תשליכנו לעת זקנה, ככלות כוחנו אל תעזבנו — דאמאָלס קענען זיך שוין די מענער אויך נישט איינהאלטן, דאָס הארץ גייט איבער, הייסע טרערן קייקלען זיך ביי אלעמען אראָפּ אויף די אָפּענע סליחות. איך שטיי און דאוון צוזאמען מיט מיין טאטן, און אין דעם מאָמענט הייב איך אויף די אויגן צו מיין פאָטער און בלייב פארגאפט. דער טאטע ווויינט. דער טאטע, וועלכער איז דער סימבאָל פון שטאנדהאפטיקייט און שטארקייט ווויינט מיט הייסע טרערן ווי א קליין קינד.

כ׳האָב זיך נישט געקענט איינהאלטן און כ׳בין אויסגעבראָכן אין א געווייַן וועלכעס האָט זיך צוזאמענגעגאָסן מיטן געווייַן פון מיין פאָטער און מיטן געווייַן פון די גאנצע עדה.

———

אברהם שטארק

לעבן און אומקום פון וואלבראם

(א איבערבליק פונם יידישן לעבן)

א. איבער כלל-וואלבראָם

אברהמצ'ה שטארק
מהקבוצה ההולנדית
בעליה השלישית

אונזער שטעטל וואָלבראָם — איז עס געווען א שיינס?

צופיל ליב און טייער איז אונז געווען און פאַרבליבן אונזער געבורטשטעטל וואלבראָם, כדי מיר זאָלן קענען אויף דער פראגע ענטפערן. מיר האָבן זיך דאריבער קיינמאָל ניט פארטראכט, געווויס זיינען די דערבייאיקע פאָוויאַטאָוועס שטעטלאך אָלקוש און מיעכאָוו געווען מער אויפגעפוצט; פאר־מאָגט פאָוויאַטאָוועס אינסטיטוציעס מיט בעאמטע, גימנאזיעס מיט גימנאזיסטקעס און גימנאזיסטן, פיל שענערע מאניערן, מער אויסערליכע קולטור און ציוויליזאציע. אָבער אויף מיר, און זיכער אויף דער גאנצער וואלבראָמער יוגנט האָט דאָס אלץ קיין שום וויירקונג ניט געהאט. פאר אונז איז אונזער שטעטל וואלבראָם געווען דאָס ליבסטע און דאָס שענסטע.

פאר אונז איז קיין גלייכן ניט געווען, צו די שמאָלע וואלבראָמער געסלעך זענען אויסברוקירט מיט קיילעכיקע שטיינער און שמאָלינקע כמו טראָטוארלעך פון קליינע שפיצינקע שטיינדלעך פאר די הייזלעך און הייזקעס פון די משונה־דיקסטע פאָרמען און פאָזיציעס. דער מארק־פּלאץ, זער א קליינער, איז פאר אונז געווען א וועלט א גאנצע. גרופנווייז און אין פאָרלעך האָבן מיר אין די ווינטער־אָוונטן אויף דעם מארק־פּלאץ שעהן לאנג שפאצירט אויף און אָפּ ארום דעם קאלינסקי־דענקמאָל. מיר האָבן אין א אָוונט ארומגעקרייזט דעם מארק־פּלאץ הונדערטער מאָל, און אונז האָט זיך אויסגעדאכט, אז דאָס איז דער מארק־פּלאץ אזוי אונגעדליך גרויס. דער שאָסעע, אויף וועלכן מיר פלעגן אין פאָרלעך שפּאַצירן, פארגעסנדיק זיך אין די וועלט, אָט ווייט אונטער דער שטאָט בארג אויף בארג אָפּ אין אָלקושער וואלד, איז פאר אונז געווען א מין שאנס־עליזעע (שדרות אלישע), און די מיידלעך מיט וועלכע מיר האָבן שפאצירט — די שענסטע פרינצעסינס. דאָס טייכל פון דער צווייטער זייט שטאָט ביים שווארצן וואלד, אין וועלכן מיר האָבן זיך געפלישטשעט ווי די קאטשקעלעך אדם־נאקעט און געריסן קאטשקע בלומען — איז פאר אונז געווען א מין ים הגדול.

אין דעם שטעטל זענען מיר געבוירן געוואָרן און געאָטעמט טיף די געזונטע לופט פון די ארומיקע וועלדער, זיך דערצויגן, איינגעזאפט אין זיך מיט דער מאמעס מילך אלע סודות פון יידישקייט, אלע קנייטשן און קנייטשלעך

פון תורה שבכתב און תורה שבעל פה, צוזאמען מיט דעם טיפן גלויבן אין די גרויסע וווּנדער פון „והיה באחרית הימים" און אויסגעוואקסן אומהיילבארע אידעאליסטן, אָן אונטערשיד וואָס פאר אן אידעע יעדער פון אונז האָט זיך שפּעטער אויסגעקליבן. אָט די טיפע אידעאישקייט, טיפן גלויבן אין מענש, זעלבסטפאר־שטענדליכע גרייטקייט זיך מקריב צו זיין לטובת הכלל — אָט די אינערליכע נשמה שיינקייט האָט אונזער שטעטל מיטגעגעבן אירע קינדער, וועמען אין א קלענערע מאָס און וועמען אין גאָר א גרויסע מאָס, אין זייער וויטערן לעבנסוועג. מיט אָט דער אינערליכער שיינקייט האָט זיך דאָס שטעטל וואלבראָם אויסגע־צייכנט און אויסגעשטראלט וויט אין דער אומגעגנט.

מיר אלע וואלבראָמער זענען שטאָלץ אויף אונזער געבורט־שטעטל און שאצן עס זער הויך. צו מיר איבערטרייבן? מעגלעך. א פערליבטן דערף מען מוחל זיין. און פערליבט זענען מיר וואלבראָמער געווען און פערבליבן אין אונזער געבורט־שטעטל. שווער איז דער אַרטיקער ציוניסטישער יוגנט אָנגע־קומען דער באוווסטזיין־גדאנק, אז אויך אונזער וואָרעם היים־שטעטל איז ניט מער ווי א גלות־שטעטל, א טיילכל פון אלגעמיינעם פּה־לין — כאָטש זער הארציג נאָענט, דאָך נאָר א פרעמד דערווייליק נאכט־לעגער.

און נאָך איצט, שוין באלד צוואנציק יאָר נאָך דעם טראגישן אכזריתדיקן אומקום פון גאנצן פוילישן יידנטום, וועָן פוילן איז שוין אפילו ניט קיין נאכט־לעגער פאר יידן, אפילו ניט רעכט קיין בית הקברות פון דעם אמאליקן שטאָלצן פוילישן יידנטום, וועלכעס איז אוועק אין די וועלט־פערי־פעריע מיטן רויך פון די קרעמאטאָריעס; נאָך איצט, וועָן אונזער יידיש שטעטל — אויסגעבויט דורך לאנגע דורות פון יידן און פעסט פארוואָרצלט — איז גרונטלעך פארטיליקט, פארשניטן געוואָרן דורך דעם טייוולאָנישן היטלעריזם, ביי דער אקטיוער און פאסיוער מיטהילף פון דער איבערוויגענדיקער מערהייט פון די אַרטיקע פוילישע שכנים — לעבט אין אונז דער הייליקער אָנדענק פון אונזער געבורט־שטעטל.

אלע, אלע דערמאָנען מיר אונזער פארשניטן יידיש שטעטל וואלבראָם מיט דער גרעסטער ליבע, מיט דער גרעסטער פארערונג, מיט דעם הייליקסטן ציטער פון הארץ, און פון אונזער אלעמענס הערצער רייסט זיך ארויס דאָס אלט־יידישע טראגישע וויי געשריי:

— וי להאי שופרא דבלי בארעא.

ב. א ביסל פרע־היסטאָריע

געשריבענע יידישע היסטאָרישע דאטומס פון דער אנטשטייאונק פון דעם יידישן ישוב וואלבראָמס — פארמאָגן מיר ניט. דער קהילישער פינקס איז אומגעקומען אינאיינעם מיטן ישוב. אין זכרון איז מיר פארבליבן דער אויפשריפט אויף אייניער פון די צו יענער צייט מיט אן ערך פינפציק יאָר צוריק נאָך פאר־בליבענע טיף אין דער ערד אריינגעוואקסענע געצייכנטע מצבות, פון וועלכע איך האָב אראָפגעלייענט „שנת ה'שך". און אויב מען זאָל אָננעמען אז צווישן די צו

יענע צייט שוין פארשוווּנדענע מצבות זענען גאָר עלטערע, וואָס ס׳איז העכסט וואַרשיינלעך — הייסט דאָס, אז מיט מער ווי מיט פירהונדערט יאָר צוריק האָט שוין עקזיסטירט דער אלטער בית עולם. דער זיידע מיינער, רבי שיימע שוחט ז״ל (באָרנשטיין) האָט מיר איבערגעגעבן, אז פארן אלטן בית עולם האָט מען די יידישע נפטרים אריבערגעפירט קיין קראָקע, און אז לויט דער מסורת אבות עקזיסטירט דער וואלבראָמער יידישער ישוב בייַ א טויזנט יאָר. וויפיל אין דעם איז פאראן לעגענדע און וויפיל וויטקליכקייט איז שוועד פעסטצושטעלן פונקט ווי עס איז שוועד פעסטצושטעלן, וויפיל ס׳איז פאראן וויטקליכקייט און וויפיל לעגענדע אין דעם וואָס דער זיידע האָט מיר איבערגעגעבן, אז דער נאָמען פון שטעטל „וואלבראָם״ נעמט זיך פון דער דערלויבעניש, וואָס א גרופע יידן געקומענע פון דייטשלאנד האָבן באקומען פון דעם דאמאָלסדיקן אייגנטימער פון דער וואלדיקער געגנט אויסצוהאקן א שטיק וואלד און זיך דאָרט באזעצן. די דערלויבעניס האָט געזאָלט הייסן „וואלנא ראמב״ און פון דעם נעמט זיך דער נאָמען פון דעם שטעטל „וואלבראָם״.

ווי ס׳זאָל ניט זיין, רעדט די טאָפאָגראפיע פונם שטעטל דערפאר, אז ס׳איז געגרינדעט געוואָרן דורך יידן און א געוויסע צייט געווען א ריין־יידיש שטעטל. נאָר אין דער צייט ווען איך בין געווען א קליין יינגל, ביז דער גרויסער שריפה אין די ערשטע יאָרן פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט — איז דער מארק מיט די אויבערשטע טיילן פון די גאסלעך, וועלכע האָבן זיך פון דעם מארק געצויגן, געווען אויסשליסלעך אָדער כמעט אויסשליסלעך יידיש. א אויסשליס־לעכן, אָדער כמעט אויסשליסלעכן פויליש כאראקטער האָבן געהאט נאָר די פארענדיקונגען פון די גאסלעך, וועלכע זענען דאמאָלס געווען עטוואָס אָפגע־רוקט, געהאט א גאנץ באזונדערן אויסזען און האָבן אויך מייסטנס געטראָגן באזונדערע נעמען, ווי „אויסטרעס״, „וועגרעס״. ס׳איז זיך שוועד פאָרצושטעלן, אז די פוילישע פארענדיקונגען פון די גאסלעך, וואָס האָבן זיך געפונען מיט איינם פון אנדערן, זאָלן האָבן געגעבן דעם אָנהויב, אָדער בעסער געזאָגט, די אָנהויבן פון שטעטל, און פלוצים זיך צעוואקסן אלס יידישע ביז אין מארק אריין. גיכער לייגט זיך אויפן שכל, אז דער אָנהייב פונם שטעטל איז געווען דער צענטער — די שול־גאס און מארק־פלאץ. שפעטער האָבן זיך צעבויט די יידישע גאסלעך פון די פיר עקן מארק. אין דער מאָס פון אנטוויקלונג האָט דאָס יידישע שטעטל צו זיך צוגעצויגן פויערן פון די דערבייאיקע דערפער, וועלכע האָבן זיך אויפגעשטעלט זייערע כאטעס ביי די פארענדיקונגען פון די גאסלעך, וואָס האָבן וואָס אמאָל געדיכטער ווי מיט א קייט ארומגענומען דאָס יידישע שטעטל. שפעטער מיטן פארשטאָטישן און באריכטערן זיך פון אָט די פוילישע פויערן זענען זיי, אָפקוּיפנדיק הייזער און פלעצער פון פערארימטע יידן, אריינ־געדרונגען אלץ טיפער און טיפער אין צענטער שטאָט, ביז... ביז ענדליך ס׳איז געקומען דער קריטישער מאָמענט פון היטלעריסטישן קאטאקליזם, וועו דאָס יידישע וואלבראָם איז געוואָרן פארטיליקט און די פוילישע געווענדע פויערן, בשותפות מיט פרישע שיכטן פויערן פון די נאָענטע דערפער, זענען געוואָרן די אייגציקע בעלי־בתים פון שטעטל, די יורשים פון אלע יידישע הייזער, וואר־

שטאטן און פון גרעסטן טייל יידישן האָב און גוטס אָנגעזאמלטע דורך שווערער האַרעוואניע פון לאנגע יידישע דורות.

לויט אלע וואַרשיינליכקייטן איז דאָס אָננעמבארסטע בילד וואָס מיר קענען זיך מאכן וועגן דעם אנטשטיין פון שטעטל וואלבראָם, ווי איבריקנס פון א סך אנדערע יידישע שטעטלעך — א עוואלוציאנערע אנטוויקלונג. צו ערשט האָבן זיך אָנגעזאמלט א גרעסערע צאָל יידן אין א גאנצע ריי דערפער אין דער אומ־געגנט ביז ס׳האָט זיך דערפילט א אונבעדינגטע נויטוועניקייט אין א צענטראלן פונקט פאר די יידישע און ווירטשאפטלעכע באדערפניסן. דאמאָלס האָט מען זיך געזומען סטארען ביי דער געגעבענער מאכט, ביי דעם געגעבענעם פריץ און מען האָט באקומען די ערלובניס. דאן האָבן די יידן אויפגעבויט אין א צענטראלן פונקט — וואָס זאָל זיין צוגענגלעך פאר אלע צעווארפענע קיבוצים פון יידן פון די ארומיקע דערפער — א שול, א מקוה, א ישיבה. דאָרט האָט זיך באזעצט א רב, ראש ישיבה, א שוחט, ווי אויך גרעסערע סוחרים און בעלי מלאכות. אזוי ארום איז דער אָנהויב פונם שטעטל געווען דאָס שול־געסל, ווי מ׳האָט זיך מיט דער צייט נעבן דער שול אויסגעבויט א בית־המדרש. ווען די באפעלקערונג איז געוואקסן — נאָך א בית־המדרשל, א בית־עולם, א שאכטהויז, קהלישע בית־שימושים, אויף דעם לויפיקן וואסערל, וואָס האָט געהאט זיין אָנהויב פון דעם קוואלדייכן „סטאק". ארום דעם שול־געסל מיט זיינע קהלישע אינסטיטוציעס האָבן זיך געפונען בעקעריין, פישערס, קצבים, שפּייכלערס, גארבערייען, ליכטציער. אזוי איז אנטשטאנען און זיך אנטוויקלט דאָס שטעטל אלס רעליגיע־עזן און עקאָנאָמישן צענטער פון די יידן פון די ארומיקע דערפער. אויף דעם האנדלס־כאראקטער פון דעם שול־געסל ביי זיין אנטשטיין זאָגט עדות די פאָרם זיינע, וואָס איז גיכער ענלעך געווען אויף א מארק־פלאץ ווי אויף א געסל. די ערשטע צייט האָבן די יידן זיך מיטגעברענגט פון די דערפער בהמות. דער זיידע האָט מיר נאָך דערציילט וועגן איינעם א רב זישא האָכערמאן, א ייד א מתנגד, וועלכער האָט מיט א גמרא אין האנט געפאשעט בהמות. מיטן אנט־וויקלען זיך פון שטעטל האָבן די יידן אויסגעבויט א ספעציעלן באזונדערן גרעסערן מארקפלאץ, און דאָס שול־געסל איז געבליבן דער רעליגיעזער צענ־טער, צו וועלכען די יידן פון די ארומיקע דערפער פלעגן קומען אין שול אריין אויף די ימים־נוראים, צום רב מיט שאלות און דין־תורות, פראווען חתונות, ברית־מילה, זיך באנוצן מיט דער מקוה. דאָס שטעטל פלעגט זיי באזאָרגן מיט מלמדים און שוחטים. ווען איך בין געווען א יינגל איז מיין טאטע רבי חיימעלע שוחט ז״ל געווען א דאָרף־שוחט. יעדען טאָג האָט ער באדינט איין גרעסער דאָרף אָדער עטלעכע קלענערע יידישע ישובים. יעדע וואָך האָט ער אין די ארומיקע דערפער געשאָכטן אויף כשר 10—12 בהמות און מערערע קעלבער. פון דעם קען מען דרינגען, אז נאָך אין אָנהויב פון צוואנציקסטן יאָרהונדערט האָבן אין די דערפער ארום וואלבראָם געווינט אן ערך 1500—1000 יידישע נפשות. צו האָבן זיך אין די דערפער ארום געפונען יידישע קרעטשמעס — ווייס איך ניט. קיין וויכטיק אָרט האָבן זיי אין יידישן לעבן אין די דערפער זיכער ניט פארנומען. פון מיין טאטן האָב איך קיינמאָל ניט געהערט וועגן יידישע קרעטש־

ר׳ חיימעלע שוחט (שטארק) ואשתו

מעס אין דאָרף. נאָר וועגן יידישע געוועלבער, נאָכמער וועגן יידישע בעלי־מלאכות, און בעיקר וועגן רייכע יידישע פויערן און גוט־באזיצער. שפּעטער, וועז צוליב פארשידענע גזירות, באָיקאָטן האָבן די יידן מאסנווייז פארלאָזט די דערפער און זיך באזעצט אין שטעטל, האָט זעלטן וועד פון זיי געפּנט א געוועלבל; די געוועזענע גוט־באזיצער, ווי משה בארמהארציק, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „בלינדער משה״ און יאנקל קארופעל, האָבן געלעבט פון זייערע אָפּשפּאָרונגען. די ניט פארמעגלעכע זענען געווואָרן, אויסנוצנדיק זייערע פארבינדונגען מיטן דאָרף: בהמות־סוחרים, ווי א שטייגער די פאדלעשיצער, קצבים ווי א שטייגער די בעדלינער, אָדער תבואה־סוחרים ווי די מוקאָווער, און די גאָר אָרעמע זענען געווואָרן דאָרפגייער.

אזוי איז אנטשטאנען און זיך אנטוויקלט דאָס יידישע שטעטל וואלבראָם און זיך מיט דער צייט אויסגעבילדעט אלס א האנדעלס און מלאכה צענטער פאר אלע ארומיקע דערפער בכלל. אפילו שוין צולעצט ערב דער צווייטער וועלט־מלחמה, וועז די פאָליאקן האָבן שוין פארנומען אין שטעטל פעסטע פאָזיציעס אין האנדל אוז מלאכה — האָט נאָך אלץ דאָס יידישע וואלבראָם געשפּילט די הויפט־ראָל אין דער באדינונג פון די אויסגעוואקסענע ארומיקע דערפער און וויט אויסער זייערע גרענעצן אויפן געביט פון מלאכה און האנדל.

ג. וואלבראָם אין אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט

דער אָנהויב פון 20־טן יאָרהונדערט האָט שוין געטראָפן דאָס יידישע שטעטל וואלבראָם א פון דורות איינגעפונדעוועטס — אי עקאָנאָמיש אין האנדל

און מלאכה, אי גייסטיק — אַנגעשטאָפּט מיט תורה און חסידות. דאָס שטעטל האָט געציילט בערך 3—4 טויזנט יידישע נפשות, וועלכע האָבן געדיכט באפעלקערט די שול־גאס, דעם מארק־פּלאַץ און, ביז צו זייערע פּוילישע פּאַרענדיקונגען, אלע געסלעך וואָס האָבן זיך געצויגן פון מארק, ווי די קראַקאַווער גאס, מיעכאַווער גאס, פּילצער גאס, לגאַטער גאס און נאָך אנדערע. די יידן האָבן זיך געפּילט אין שטעטל ווי ביי זיך אין זייער נאַטירלעכער היים, פּשוט — איז זייער וואלבראָם. און טאָמער האָט פּאסירט שלעכטס מצד די פּוילישע שכנים, און דאָס האָט טאקע פּאסירט גאַנץ אָפט — איז עס אָנגענומען געוואָרן ווי יעדע דרויסנדיקע פּורעניות, א גאָטס שטראָף, וואָס קומט, ברענגט מיט זיך גרעסערע אָדער קלענערע צרות און פּארשווינדט. די היים בלייבט שטענדיק היים. וועד שמועסט נאָך אזא היים ווי דאָס אייגענע וואלבראָם, וועלכעס האָט, לויט דער לעגענדע, וואָס איז ארומגענומען אין דער אומגענד, געהערט צו דעם לאנד־פּאס (רצועה) וועלכער ציט זיך דורך אונטערערדישע וועגן פון סאמע ארץ־ישראל. והראיה: די זאלץ־גרובן אין דערבייאיקן באכניא (פון ים המלח) און דער נאָמען פון דערבייענקן שטעטל אלקוש (נחום האלקושי). — די וואל־בראָמער יידן זענען געווען פּארליבט אין זייער שטעטל ביז פּארהיילקונק.

א געשעעניש, וואָס האָט נאָך זיך געברענגט א גרעסערע אויפטרייסלונג אין לעבן פון שטעטל איז געווען די „גרויסע שריפה" אין די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָרהונדערט. די יידן האָבן געמורמלט, אז דאָס האָבן די גויים אונטערגעצונדן די שול, ווייל זי איז געווען העכער פון זייער קירכע (ביים צוריקאויפּבויען האָט מען טאקע די שול געמאכט נידריקער). און כאָטש די פּוילישע פּייערלעשער זענען כמעט געצליך אויסגעהאלטן געוואָרן פון יידן — האָבן זיי נאָר אָפּגעהיטן די פּוילישע גאטן־פּארענדיקונגען, צעלייגנדיק די יידישע הייזלעך ביי זייערע גרעניצן. אין דער דאָזיקער שריפה איז געצליך פּארברענט געוואָרן און אויסגעגלייכט מיט דער ערד דאָס גאנצע יידישע וואלבראָם. נאָר איינצעלנע יידישע הייזער, וואָס האָבן זיך געפּונען צווישן פּויערישע זענען ניצול געוואָרן. די „גרויסע שריפה" איז געווען א וועגד־פּונקט אין דער געשיכטע פונם שטעטל, ניט בלויז מיט דעם וואָס די יידן האָבן געגומען ציילן די יאָרן לויט דער שריפה; א יאָר, דריי, פינף נאָך דער גרויסער שריפה, נאָר בעיקר מיט דעם וואָס אויף די חורבות פון הילצער־נעם שטעטל איז אויפגעשטאנען א נייעס א צעמויערטעס. צווייטנס — זענען גרויסע טיילן פון די נשרפים געצוווונגען געוואָרן איבערצווואָרפן זיך פון האנדל אויף מלאכה. און דריטנס — זענען א טייל פון די נשרפים אווען אין די דערבייאיקע מיט רעשנדיקן טעמפּאָ זיך אנטוויקלנדיקע גרעסערע שטעט, ווי סאסנאווצע, בעגדין, זאוויערטשע, טשענסטאָכאָוו. זיי זענען געוואָרן פאר־מיטלער צווישן וואלבראָם און די דאָזיקע שטעט און אזוי ארום אויסגעבריי־טערט דעם מארק פאר די וואלבראָמער סחורות. די גרויסע שריפה האָט אויך געגעבן א שטויס צו אינטענסיוון אריינדרינגען פון די פּאָליאקן אין צענטער־שטאָט, אָפּקויפּנדיק פּלעצער פון די רואינירטע יידישע נשרפים און אויפשטע־לנדיק זיך הייזער. ווי א סימבאָל פון דעם זיגעריש אריינדרינגן איז געווען

דאָס אויפשטעלן „קאמינסקיס קאמעניצע" אין מארק, דאָס איינציקע דרייִשטאָקיקע הויז אין שטעטל.

א צווייטע אזא, כאָטש פון א אנדער מין, אויפטרייסלונג איז געווען די רוסיש־יאפאנישע מלחמה און די נאָך איר פאָלגנדיקע רעוואָלוציע פון 1905. אויב די „גרויסע שריפה" האָט אויפגערודערט דעם סטאטישן עקאָנאָמישן צושטאנד פון שטעטל — האָט די רוסיש־יאפאנישע מלחמה מיט דער נאָך איר פאָלגנדיקער רעוואָלוציע, אויפגערודערט דעם סטאטישן לעבנס־שטייגער און דעגק־אָרט פונם שטעטל. אויסער א קליינער טייל בעיקר חסידים למדנים, וועלכע האָבן זיך געקלעמט אין דער הייליקייט פון דער קיסר־אינסטיטוציע וואָס האָט זיין שר אין הימל און געגעבן פאָרצוג זייער קיסר דעם רוסישן און דעריבער געהאלטן ביי רוסלאנד — האָט דער גאנצער פראָסטער עולם צוזאמען מיט די מער וועלטלעכע הסידים פון טיפן הארץ געוווּנטשן א וויסטן סוף דעם צורר־היהודים „פאניע גנב". אויף דעם זעלבן אופן האָט זיך אויך געטיילט די מיינונג אין שטעטל וועגן דער רעוואָלוציע פון 1905. דאָס רוב יידן אין שטעטל, רעכנענדיק אויף א פארבעסערונג אין זייער לעבן, האָבן זיי סימפאטיזירט מיט דער רעוואָלוציע. דאָס אלץ איז געזאָגט געווארן, ווען די רעוואָלוציע איז פאָרגעקומען דאָרט ערגעץ אין פעטערסבורג, לאָדז, און אין שטעטל האָט זיך נאָר אריינגעריסן איר וויידערקול; גאָר אנדערש האָט עס אויסגעזען, ווען די רעוואָלוציע זעלבסט האָט זיך אריינגעריסן אין שטעטל, און אריינגעריסן האָט זי זיך ווי א שטורם וואָס דראָט אלץ צו פארדרייען מיט די פיס ארויף און קאָפּ אראָפּ. דאמאָלס האָבן אויפגעהערט אלע ויכוחים. אויסער די סאמע מחותנים די „אחדותניקעס" זענען אלע יידן ארומגעגאנגען פארזאָרגטע: „וואָס וועט פון דעם ארויס"? און ווען ס'האָט זיך פארענדיקט די רעוואָלוציע מיטן אָנקומען פון א טריאד רוסישע זעלנער און מיטן פארנעמען די אָנפירער פון „אחדות" — האָט דאָס שטעטל פרייער אָפגעאָטעמט.

דער הויפט־אָנפירער פון די אחדותניקעס איז געווען לאָזער בידערמאן. געוויס האָט מען אים לאָזער טערק, אָדער אויפן פאָטערס נאָמען לאָזער משה בידעס. ער איז געווען פון די בעסטע לערנער אין בית־המדרש, געוואָרן אן אפיקורס און דעו גאנגען ביז צו דער מדרגה פון א רעוואָלוציאָנערן פירער פון „אחדות". נאָך דעם אדורכפאל פון דער רעוואָלוציע 1905 איז ער פארשוווּנדן פון שטעטל, און מיט עטלעכע יאָר שפעטער זיך ווידער באויזן אין שטעטל א קראנקער אויף שווינדזוכט. מיין מומע, וואָס האָט געווויינט בשכנות מיט די בידערמאנעס, פלעגט פארציילן, אז לאָזער משה בידעס זאָגט, אז א מענש האָט גאָר קיין נשמה ניט, און נאָך אזעלכע „שרעקלעכע" זאכן... איך בין שוין דאמאָלס געווען א גמרא־בחורל און געווּסט פון א כהן־גדול, וואָס איז נאָך פערציק יאָר גאָטעסדינסט געוואָרן א צדוקי, און פון אלישע בן אבויה דער רבי פון רבי מאיר וואָס איז געוואָרן א אחר; אָבער די פערזאָן פון לאָזער משה בידעס איז פאר מיר געשטאנען א לעבעדיקע און אויף מיר געוואלטיק געווירקט. דער לעבעדיקער־טויטער דענקמאָל פון דער רעוואָלוציע פון 1905 אין שטעטל האָט מיך געצווונגען א סך צו טראכטן. ווען כ'בין זומערצייט

געגאנגען פון בית־המדרש האָב איך אים, אן אויסגעדארטן הויט און ביינער, א ווייסן ווי קאלך, געטראָפן שפאצירן אויף און אָפּ אויפן טראָטואר פון זיין פאָטערס הויז. איך בין געבליבן שטיין ווי צוגעשמיט און ניט מיד געווארן אויף אים צו קוקן און טראכטן.

ניט לאנג האָט ער זיך אזוי געדרייט פארן הויז. ביי ענדע זומער איז דער שטעטלדיקער העלד פון דער רעוואָלוציע, דער ערשטער וואָס האָט אריינגעברענגט די אויסערליכע וועלטליכע נייע אידעען אין שטעטל — לאָזער בידערמאן, אָדער ווי מען האָט אים געוופן לאָזער משה בידעס, געשטאָרבן. וועז איך בין געגאנגען פון בית המדרש, פארבייגעגאנגען משה בידעס הויז און געהערט, אז לאָזער גויסעט, האָב איך זיך, ווי פון א מאגנעט געצויגן, ניט געקענט איינהאלטן, אריין אין שטוב און געווארן ערשטוינט פון דער סצענע וואָס איך האָב בייגעווויינט: די חברה־קדישא־לייט האָבן אים אָנגעטוען א טלית־קטן און ער האָט אים מיט די לעצטע כוחות געפרווט אראָפּרייסן פון זיך, ביז די שוועסטער האָט אים דעם טלית־קטן אויסגעטוען. איך האָב לאנג געטראכט דערווען: פון וואנען אזא שנאה צו רעליגיע, און דאָס אין די לעצטע מינוטן פון לעבן בשעת גסיסה! באגראָבן האָט מען אים אונטערן פלאט פון בית עולם.

א צווייטע פערזענליכקייט פון יענער עפאָכע, וואָס האָט אויף מיר איבערגעלאָזט א קאָלאָסאלן איינדרוק — איז געווען נתן פרענקל (היינט נתן חפשי, יבדל לחיים ארוכים, ווויינט אין הרצליה), וועלכער איז נאָך דער רעווא־לוציע פון 1905 אוועק קיין ארץ־ישראל. וועגן ציוניזם און פועלי־ציוניזם האָב איך דאמאָלס נאָך וויניקער געווסט ווי פון „אחדות". ארץ־ישראל האָט פאר מיר דאמאָלס עקזיסטירט נאָר אין דער תורה, אין די תפילות מיט א „לשנה הבאה בירושלים" ביים סדר. די מעשיות וועגן רביים, אלטע פרומע יידן, וועלכע זענען געפאָרן קיין ארץ־ישראל און משולחים וואָס קומען פון דאָרט — זענען פאר מיר געווען לעגענדארע פערזענלעכקייטן, געקנופט און געבונדן מיט בית־המקדש, מלכים, נביאים, כהנים גדולים און מיט דעם גלויבן אין ביאת־המשיח. און דאָ אינמיטן דרינען נעמט א יינגערמאן און דערצו ניט קיין איבריק פרומער און פאָרט קיין ארץ־ישראל. דער אייניציקער אָננעמבארער פארענטפער דערצו איז פאר מיר געווען דאָס, וואָס איך האָב זיך אָנגעהערט אין גערער שטיבל, אז ער (נתן פרענקל) געהערט צו א צווייטן מין אפיקורסים, וואָס ווילן דוחק זיין את הקץ.

נאָך די געשעענישן פון 1905 זענען נאָך אויף א געוויסער צייט פארבליבן אין שטעטל פון די מער אָדער ווייניקער מיטגעריסענע פון די נייע דרויסנדיקע ווינטן: אברהם יצחק געליבטער. איך געדענק, ווי ער איז געשטאנען שבת ביים דאוונען אין גערער שטיבל, א שטייפער, א הויכער, א שלאנקער, מיטן אָפּענעם קליינעם סידורל אין האנט, ניט געגעבן זיך קיין שאָקל און ניט קיין ריר מיט די לעפצן. מען האָט ביי אים אין פאלטע געפונען שליסלען (מען האָט אין שטעטל ניט געטאָרט טראָגן אין שבת) און אים אריסגעווארפן פון שטיבל. קורץ דערויף איז ער אוועק קיין ווארשא. לויט ווי מען האָט געשמועסט האָט ער

געארבעט אין דער פרעסע; אברהם יוסל שלמהלע מלמד'ס, וועלכער האָט אלס א צייכן פון זיין אויפגעקלערטקייט געטראָגן א געפרעסטן קאָלנער פון העמד מיט א שווארץ זיידן פארדעקל, האָט זיך א געוויסע צייט געדרייט אין בית המדרש ווי א דערוֹפענער און ניט געוואָרן; שלמה פיש דעם בלאכארשס א זון וועלכער איז ווי מען האָט געשמועסט אוועק קיין דייטשלאנד אין א ראבי־נער סעמינאר. היינט איז ער ראבינער אין ענגלאנד. ווייטער קען מען פאררעכנען צו די באַאיינפלוסטע פון די נייע ווינטן פון 1905 און וועלכע זענען פארבליבן אין שטעטל: מענדל שווארצבוים, אויסערלעך אָנגעגאנגען אלס חסידישער ייד און געדאוונט אין אלעקסאנדערער שטיבל, אָבער אינערלעך פארבליבן ביי זיינע פריידענקערישע מיינונגען; אלטער פעלדמאן, וועלכער איז געוואָרן אן ערלע־כער פרומער ייד, א גערער חסיד; דער טאפעצירער, וועלכער איז געוואָרן א גוט סיטואירטער אָנגעזעענער בעל־בית אין שטעטל, זיך געגרויסט מיט זיין בעל־מלאכהשקייט און שפעטער געווען איינער פון די גרינדער פון האנטווערי־קער־פאריין אין שטעטל.

ד. דאָס שטעטל פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה

אין די יאָרן הארט פאר דער ערשטער וועלט מלחמה האָט זיך אין שטעטל אָנגעהויבן פילן א פארשטארקטע קאָנקורענץ מצד דעם אויפשטיגנדיקן פוי־לישן סוחרמטום, וועלכעס איז וואָס אמאָל מער אריינגעדרונגען אין צענטער־שטאָט. אזוי א שטייגער האָבן זיך אין מארק געפונט פוילישע שענק, וואָס האָבן אונטערגעגראָבן די עקזיסטענץ־מעגליכקייט פון דער שענק פון מאָטל שענקער, פון וועלכער ס'האָבן ביז דעמאָלס געלעבט רחבותדיק אין א קאָמונע: מאָטל שענקער, זיין ברודער, זייערע זין און אייִדעמס — צוזאמען זעכס משפחות. ס'האָבן זיך דאמאָלס אויך געפונט די ערשטע פוילישע גרעסערע שפייז־קראָמען און אנדערע. די שטימונג צווישן די יידן איז געווען א געדריק־טע. ניט אזוי ווייט פון דעם פאקטישן עקאָנאָמישן שאָדן, וועלכער איז דערווייל אין אלגעמיין נאָר געווען א מינימאלער; די געדריקטע שטימונג איז געקומען פון דער מורא פאר דער צוקונפט און בעיקר צוליב דער פארשטארקטער אנטיסעמיטישער העצע און באיקאָט וועלכע האָט באגלייט די דאָזיקע פוילישע קאָנקורענץ. די יידישע בארעכטיקטע מורא האָט דערגרייכט דעם הויפטפונקט מיט דעם בלוט בלבול — נאָענט פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה אויף דעם חסידישן ייד רבי ראובן פראמער ז"ל, א ברודער פון קאזשיגלאווער רב. נאָר א סך פחדים איז ענדליך דער בלוט־בלבול אָפּגעשריען געוואָרן מיט דער הילף פון גרויסער שתדלנות און נאָר גרעסערע געלטער.

לויט דעם דאמאָלסדיקן אלגעמיינעם לעבנס־ניוואָ אין פוילן איז דאָס שטעטל וואלבראָם געווען א פרנסה־שטעטל. מען קען זאָגן א גאנץ גוט סיטואירטעס. א גאָר גרויס אָרט אין דעם פרנסה־קוואל פון שטעטל האָט פארשטייט זיך פארנומען דער האנדל. אָבער ניט קיין קלענער אָרט אין דעם פרנסה־קוואל פון

שטעטל האָט פארנומען די באדינונג: א גרויסע צאָל טאנדייטניקעס, וועלכע האָבן מיט ווייב און קינדער פון אינדערפרי ביז שפּעט אין אָוונט געשטעפּט אויף די נייַ־מאשינען און פאָרנדיק אויף די מארקן אין פרעסט, רעגנס און היצן, האָבן זיי צוגעשטעלט פאר די פּויערן פון דער אומגעגנט קליידונג און וועש; יידישע גארבערס פון דור־דורות, וועלכע האָבן צוגעשטעלט דער אומגעגנט די נויטיקע לעדערס, ווי די צעצווייגטע פאמיליע פון ר׳ מרדכי יואב שפּיגלער פון דער לגאטער גאס. אָנגעזעענע בני־תורה, פלעגן זיי אויפשטיין פארטאָגס, לויפן אין בית־המדרש, אריינגעכאפט א בלאט גמרא, אָפּגעדאוונט מיט דעם ערשטן מנין און געאיילט צו דער ארבעט. א צווייטע גארבער־פאמיליע פון דור דורות זענען געווען די באלבאטישע גארבער־פאמיליע פון דער שולגאס גרייצער, וועמענס אייניקל יחיאל בן־פורת געפינט זיך איצט אין תל־אביב. אונמעגלעך פארשטייט זיך אויסצורעכענען אלע יידישע בעלי־מלאכות, די אלע יידישע שניידערס, היטלמאכערס, שוסטערס, בעקערס, צוקערניקעס, לע־קעכבעקער, לעכטציער, אויוון־שטעלער, זייגערמאכער, גאָלדשמידער, סטאָלער, רימער, קאוואלעס און אנדערע. זאָלן דאָ דאריבער דערמאנט ווערן כאָטש אייניקע כאראקטעריסטישע טיפּן פון דער דאָזיקער מאסע וואלבראָמער יידישע בעלי־מלאכות פון פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה, וועלכע האָבן זיך גע־גרויסט מיט זייער ערליך לעבן פון יגיע־כפּיים־ניקעס:

ככר השוק ביום־יריד לפני המלחמה הראשונה
א יריד־טאָג אין מארקפלאץ פארן ערשטן וועלטקריג

יחיאל קאוואל, א ייד א הויכער, א ברייטבייניקער. אפילו אין דער טיפער עלטער שוין א שפּאָר ביסל איינגעבויגן, ווי די קאוואדלע וואָלט אים געשוועבט אויף די פלייצעס און די הדרת־פּנימדיקע שווארצע באָרט האָט זיך שוין געזילבערט — האָט ער נאָך אלץ אויסגעזען ווי אויסגעשמיט פון אייזן. קיין איין טאָג האָט ער ניט פארפעלט אלע אינדערפרי און אָוונטן צו דאוונען אין שול, אפילו אין די גרעסטע ווינטערדיקע פרעסט, וועָן די גרעסטע מערהייט שול־מתפללים האָבן געדאוונט אין באהייצטן בית־המדרש, האָט ער געהערט צו די עצציילטע וואָס האָבן ניט פארלאָזט זייער פּאָזיציע אין שול. ער האָט געשמט צווישן אלע פויערן אין דער אומגעגנט אלס דער בעסטער שמידער און שלאָסער. פון זיין האָראוואניע האָט ער אויסגעהאלטן בכבוד זיין צאָלרייכע משפּחה, זיך אויסגעבויט א הייזל אין דער קראקאוואר גאס און אלע זין זיינע אויסגעהאָדעוועט אלס בעלי־מלאכות וואָס האָבן ליב זייער פאך. איין זון זיינער וואָלף גרשונאָוויץ ווויינט אין תל־אביב און פירט אן אייגן שלאָסער־ווערקשאָפּ. אויך צוויי אייניקלעך זיינע מענדל סטיצקי און אסתר פראָסט געפינען זיך אין ישראל; ראובן דוד — א גארבער פון דער שולגאס, א ייד א גברן, וועלכער איז געשטאָרבן אין עלטער פון הונדערט און צען יאָר, געווען א פראָסטאק וואָס האָט עולה געווען צו דער מדרגה פון א פּרנס אין שטעטל צוליב זיין ברייטער האנט. ער האָט ניט געקארגט זיין געלט אויף חתונה מאכן אָרימע יתומות, אויף אויסהאלטן א לינת־הצדק, א ביקור־חולים, רעמאָנטירן שול־מקוה און שרייבן ספרי־תורה. עטליכע פון זיינע אוראייניקלעך געפינען זיך אין ישראל; אליוועָר, א בוימייסטער, א קינסטלער אין זיין פאך, צו יענער צייט א פאָרטגעשריטענער. ער איז אוועק קיין אמעריקע; די צוויי אפּרימס, אויסגעצייכנטע אויוון־שטעלער, ביי וועמענס „געשלאסענע" ציגעלע־אויוונס דאָס גאנצע שטעטל האָט זיך אין די פּראָסטיגע ווינטערנעכט מחיה נפשות געווען, וואַרמענדיק די פלייצעס ביי די אויוונס, טרינקנדיק טיי פון זייערע פיעציקעס און עסנדיק שבת טשאָלנט פון זיי; משה יוסף סטאָלער. זומער און ווינטער איז ער געווען דער ערשטער אין בית־המדרש פארטאָגס, אויסגעזאָגט גאנץ תהלים. אָפּגעדאוונט מיטן ערשטן מנין און געאיילט אהיים אין זיין סטאָלער וואַרקשטאט. א קליין אָבער געזונט יידל מיט א געדיכט שוואַרץ בערטל האָט ער א הנאה געהאט אינמיטן דער געשמאקסטער ארבעט, ארויפצומאכן די ברילן אויפן שטערן און אויסברענגען זיך א שיינעם וויץ, אויב ער האָט נאָר געהאט פאר וועמען און זיינע פקחותדיקע בלויע אויגן האָבן דאביי געפינקלט פון נחת. אין זיין לאנגען לעבן האָט ער א סך יידישע ייגנטליכע אויסגעלערנט דאָס סטאָלערפאך. צוויי פון זיי, די ברידער בנימין און אברהם צווייגנבוים, לעבן איצט אין ישראל פון דעם ביי משה יוסף סטאָלער אויסגעלערנטן סטאָלערפאך; רבי אלטער זייגערמאכער, א הויכער דאערער ייד מיט א בלאָנד גרויליך קאָזע־בערטל, וועלכער האָט עוסק געווען אין זיין פאך באמונה, ווי אין א עבודת הקודש, א ייד א למדן, א חריף, וועלכער האָט ליב געהאט זיך צו גריבלען אין רעליגיעזער פילאָזאָפיע און דער לעצטער פוסק אין די ענינים זענען פאר אים געווען דער מורה־נבוכים און ספר המדע פון רמב"ם. אויך ער האָט אויפגעשטעלט א פליאדע פון יינגע

גלענצנדיקע זייגערמאכער, גאָלדשמידער; רבי שמעון בעקער, אן ערלעכער חברה־קדישא־מאן, א שטיקל בן־תורה, האָט ער מיט זיין ברויט ניט איין אָרימע פאמיליע דערהאלטן ביים לעבן, געבנדיק קיינער זאָל ניט וויסן „אויף בארג" ביז דער אייבערשטער וועט העלפן; אלטער לערער, א יידיש געקליידטער פארשטענדליך, נאָר מיט א גרויסע בלאָנדע טשופרינע אינטערן יידישן היטל. א שפארער וויסנשאפטס מאן איז ער געווען דער ערשטער ערנסטער לערער אין שטעטל פון וועלטלעכער בילדונג. ער האָט אין די פארמעגלעכע הייזער געגעבן לעקציעס פון פויליש, רוסיש, מאטעמאטיק, נאטור־וויסנשאפט, און וויפיל ער האָט זיך ניט געזאָלט אויסבעהאלטן צוליב זיין פרנסה, האָט ער דאָך אריינגעברענגט אין שטעטל די ערשטע פונקן פון וועלטלעכקייט.

צום סוף צו דערגענצן דאָס בילד פון שטעטל וואלבראָם פאר דער ערשטער וועלט־מלחמה — נאָך עטלעכע כאראקטער־טיפן פון אָנגעזעענע משפחות און פערזענלעכקייטן, וועלכע האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט דעם פונדאמענט פון תורה, חכמה, עשירות און יחוס. אויפן ערשטן אָרט גייט דאָס „ראטהויז", צי וועלכען די אויגן פון גאנצן שטעטל זענען געווען געווענדעט מיט באוונדערונג און פארערונג, ווי צו א יידישן קעניגלעכן הויף. פון וואנען דער נאָמען „ראטהויז" האָט זיך געבומען איז געווי ניט באקאנט. לויט ווי ס׳איז אומגעאנגען האָט זיך דער נאָמען געבומען דערפון, וואָס אמאָל אין די גאָר אלטע צייטן, וועו דאָס שטעטל איז נאָך געווען ריין יידיש, האָט זיך דאָרט געפונען די מועצה פון שטעטל. דאָס „ראטהויז" איז געווען א פעסט געמויערט אויסגעטונקעוועט אייגנשטאָקיק הויז אין מארק ראג קראקאווער גאס און זיך פארענדיקט אין דער קראקעווער גאס אלס א הויכער לאנגער פארטער. דער בעל־הבית פון דעם ראטהויז האָט געהייסן רבי אברהם מרדכי ערליך. אין שטעטל איז ער געווען באקאנט נאָר אונטער דעם נאָמען רבי אברהם מרדכי קאלעקטאר. לויט ווי מען האָט געשמועסט איז ער אין דער יוגנט געווען א קאלעקטאָר און אויך א ניט

ר׳ אברהם מרדכי ערליך
מנכבדי העיר ואשתו הנדל

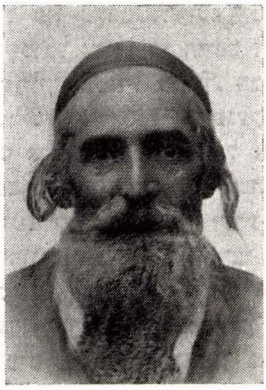
פארקויפטן צעטל געוווּנען די פערציק טויזנט און דערפון איז ער רייך געוואָרן. אָבער דאָס שטעטל האָט אים געקענט אלס גרויסן וואלד סוחר, און די שטעטלדיקע פאנטאזיע האָט ביים שאַנד דאָס רייכקייט פון ראטהויז דערגרייכט אין די מילי־אָנען. רבי אברהם מרדכי קאלעקטאָר, א ברייטבייניקער מיט א פיין צעקעמטער וווייסער באָרט, האָט ער אויסגעזען ווי די פארקערפערונג פון תורה און עשירות. ער איז געווען אן אָנגעזעענער געריר חסיד פון די טישזיצערס נאָך ביים שפת־אמת. וועז נאָר דער גערער רבי האָט זיך געפונען אין דער אומגעגנט האָט ער אָפגעטרעטן אין וואלבראָם, איינגעשטאנען ביים רבי אברהם מרדכי און דאמאלס איז דאָס גאנצע ראטהויז פארוואנדלט געוואָרן אין א רבישן הויף. רבי אברהם מרדכי האָט געפירט זיין פאָזיציע אלס פאטריארך פון שטעטל מיט א פארנעם און א ברייטער האנט. אויף די עלטערע יאָרן האָט ער אויסגעטיילט א שטיבל אין זיין הויז און געשאפן אן אייגן גערער שטיבל, וועלכעס מען האָט גערופן רבי אברהם מרדכי'ס גערער שטיבל, און געהאט א מער פאָרגעשטריטענעם טאָלעראנטן כאראקטער פון דעם אלגעמיינעם גערער שטיבל. דער דאָזיקער קאלאריט פון פאָרטגעשריטנקייט האָט זיך גענומען דאפון, וואָס דאָ אין זיין גערער שטיבל זענען די הויפט דעה־זאָגערס געווען זיינע זין און איידעמס: רבי שלמה ערליך, הענדל ערליך, רבי איסר זאלצמאן און רבי וועלוול אלטער, דאָס פאָרגעשריטענסטע און אויפגעקלערסטע אין שטעטל. אין דערזעלבער צייט איז דאָס אלטע גערער שטיבל אָנגעפירט געוואָרן פון די עקסטרעמסטע חסידים מיט דעם תבואה־סוחר רבי משה פייוול בלאקאווסקי אין שפיץ. אָבער דאָך איז דאָס אלטע גערער שטיבל יעדע ערשטע נאכט ראש־השנה און מוצאי יום־כפור נאָכן דאוונען געקומען אין רבי אברהם מרדכי'ס שטיבל ווינשן א „מאמער זיך אויסגעבעטן"... און אין די ימים־טובים פארנאכטן האָבן די חסידים פון ביידע שטיבלעך פארברענגט צוזאמען ביי רבי אברהם מרדכי'ן ביי א גוט גלעזל משקה מיט פארבייסעכץ און געכאפט דאָס אמתע חסידישע ריקודל. פון דער דאָזיקער פארצווייגטער אָנגעזעענער פאמיליע געפינט זיך איצט אין ישראל דבורה צאנין רבי וועלוול אלטערס טאָכטער און שושנה רבי איסר זאלצמאנס טאָכטער, איר ברודער דוד זאלצמאן ז"ל איז ניט לאנג געשטאָרבן אין תל־אביב. אקעגנאיבער דעם ראטהויז אויף דער קראקעווער גאס האָט זיך געפונען דאָס הויז פון דעם אייזן־סוחר רבי יהושע וועדיגער, א ייד א תלמיד־חכם און אָנגע־זעענער גערער חסיד מיט זיין איידעם מענדל דוד סטאשעווסקי.

רעכטס פון ראטהויז אין מארק האָט פערנומען א בכבודיקן פלאץ דאָס געמויערטע איינשטאָקיקע הויז פון רבי אברהם דוד ציגלער, וועלכער האָט צו יענער צייט פארמאָגט דאָס איינציקע שניט־געשעפט אין שטאָט און זיך גערעכנט נאָך רבי אברהם מרדכי קאלעקטאָר אלס דער צווייטער נגיד און אָנגעזעענער בעל־בית. אויב רבי אברהם מרדכי איז געווען דער פאטריארך פון די גערער חסידים, איז רבי אברהם דוד ציגלער געווען דער פאטריארך פון די אלעקסאנד־רער חסידים אין שטאָט, און ווי רבי אברהם מרדכי'ס איידעם האָט אויך רבי אברהם דוד'ס איידעם רבי משה הירש האָכערמאן זיך גערעכנט צווישן די פאָרט־געשריטנסטע צווישן די אלעקסאנדרער חסידים, זיינס א זון גרשון האָכערמאן

איז געווען פון די חלוצים וואס האבן די ערשטע פון וואלבראם עולה געווען קיין ישראל און איז איצט אן אנגעזעענער תושב אין חיפה. צווישן די צוויי הייזער פון רבי אברהם מרדכי און רבי אברהם דוד האט זיך אין מארק געפונען דאס הויז פון רבי חנן גאטליב, וועלכער איז אין עשירות ווייט אפגעשטאנען פון די ערשטע צווויי. איז ער אבער פאר דאס געווען רייכער פון זיי אין תורה און זיך געהעכנט אלס דער פאטריארך פון די ראדאמסקער חסידים. אין ישראל געפינען זיך זיינע זין: עובדיה, מרדכי, דוד און מאיר, אלע — ציוניסטישע אקטיוויסטן אין וואלבראם און חלוצים, וואס האבן עולה געווען קיין ישראל נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה. און אויב מיר רעדן שוין וועגן די וואלבראמער חסידים־שטיבלעך זאלן מיר אויך דערמאנען דאס פינטשעווער שטיבל. די פינטשעווער חסידים זענען באשטאנען מערסטענס פון קלענערע סוחרים און בעלי־מלאכות, וועלכע ניט זייענדיג קיין באזונדערע בני־תורה האבן זיי געזוכט גייסטיקע וואריימקייט ביים פינטשעווער רעבין. אויסערדעם זענען נאך געווען

רבי יצחק מנדל רוטנברג
בן האדמו"ר ר' אלתר מוולברום

רבי שלום רוקח
האדמו"ר מוולברום

אין שטעטל הארעפאשניקעס אריבע בעלי־מלאכות, דאַרפסגייער, מארקפאַרער, וועלכע האבן זיך גרופירט אין געווארימט ביים ארטיקן וואלבראמער רבין רב־אלטער, שפעטער ביי זיין זון רבי יוסף נתן ראטנבערג און נאך שפעטער ביי זיין איידעם רבי שלום רוקח. דעם לעצטנס א זון משה רוקח געפינט זיך אין הרצליה. און זאלן מיר כאטש פארבייגייענדיק דערמאנען די אנגעזעענע פאר־צווייגטע פאמיליעס, ווי די: עסטרייכערס, פאטאשעס, צווייגנבוימס.

בעיקר האט זיך דער פראסטער עולם גרופירט אין בית־המדרש אינדערפרי, און אין די אוונטן ביים דאוונען און אין די חברות ווי ביקור חולים, חברה תהלים, חברה משניות. זייערע גייסטיגע פירער זענען געווען ארימע אין פרנסה, אבער רייכע אין תורה, וועלכע פלעגן אלע שבת נאכן שלאף שטילן דעם גייסטיקן דורשט, דורך פארטייטשן דעם „עולם" פאלקסטימלעך די פרשה פון דער וואך,

א פרק משניות, א שטיקל מדרש און פאר יעדען יומא דפגרא עפעס פון מעניגא דיומא. פון די דאָזיקע תלמידי־חכמים, המקיימים תורתם מתוך עוני, ווילן מיר זיך דאָ אָפשטעלן אויף רבי מרדכי וואָלף'ן און זיין איידעם אביגדור הירש. ביידע זענען זיי געווען פון קלענערן מיטלווקס, אויסגעדארטע פון עסן נאָר אויף צו דערהאלטן די נשמה און גאָט דינען מיט אלע רמ"ח איברים און שס"ה גידים פון אינדערפרי עפּנענדיק די אויגן ביזן גיין שלאָפן שפּעט ביי נאכט. ביידע זענען זיי געווען קלאָר אין אלע הימלישע וועגן און שטעגן ווי ביי זיך אין דער היים, און אויף דער ערד ביי זיך אין דער היים געקענט נאָר דעם וועג פון זייער שטוב אין בית־המדרש אריין, אין שטיבל און אין מקוה. מיט איין וואָרט: ביידע, דער שוועסטער מיטן איידעם, זענען געווען צדיקים גמורים אין פולן זין פון וואָרט, וואָס איז זעלטן געווען צו געפינען אפילו אין יענע צייטן; אָבער דאָך האָבן דער שוועסטער מיטן איידעם מיט זיך פאָרגעשטעלט צוויי אינגאנצן אנדערשדיקע. יעדער פון זיי ביידען האָט זיך געהאט זיין אייגענעם גאנג אין תורה און צדקות.

דער שוועסטער רבי מרדכי וואָלף מיט זיין קורץ געדיכט שווארצלעך גרוי בערטל און מיט זיינע שווארצע ברענענדיקע אויגן האָט ווי א וווּלקאן געשפּריצט מיט פייער. קיין איין מינוט האָט ער ניט געקענט איינזיצן אויפן אָרט. אָט זיצט ער אינגאנצן אריינגעטאָן אין של"ה הקדוש. אָט גיט ער זיך האסטיק א שטעל אויף ווי אן אָפּגעבריטער, גיט א מאך ארויף די דרעטענע ברילן איבערן שטערן, בייגט אויף אלע זייטן דעם פעדערשטן קערפערטייל, דריקנדיק פעסט מיט ביידע הענט אויפן טיש. אָט לויפט ער עטלעכע טריט הין און צוריק און אָט זיצט ער ווידער אריבערגעבויגן איבערן ספר און גלייך ווידער אויפגעשטעלט זיך און די גאנצע צייט ברומט ער, ברומט ווי א שטורמדיקער ים. זיין איידעם אביגדור הירש דאקענען מיט א בערטל קוים עטלעכע ווייסלעך געלע קרייזלדיקע זיך שיטערע הערלעך און ווייכע בלויע שטענדיג שמייכלדיקע אויגן, איז זיך געזעסן און געלערנט בנעימותדיק מיט א שטיל באטעמט ניגונדל. דער שוועסטער רבי מרדכי וואָלף האָט מיט זיינע תלמידים געלערנט מיט ברען, געפּאָדערט פון זיי גרענצ־לאָזע פרומקייט און מסירות־נפש — אן אמתער שמאי; זיין איידעם דאקענען האָט געערעדט מתיקותדיק צום הארץ, ממתיק זייענדיק דעם הארבן דין, שטענדיק זיינע תלמידים אויסגעהערט געדולדיק און געדולדיק פערטייטשט אלץ פאדראבנע — אן אמתער הלל — ביידע האָבן זיי איינס ס'אנדערע דערגענצט און אויפגע־הויבן דעם קרן התורה און פרומקייט אין שטעטל צו א גאָר גאָר הויכע מדרגה.

ה. די נאציאָנאלע דערוואכונג און פארוועלטלעכונג פון שטעטל

פון נאָך דעם קורצן מאָמענט פון פארוועלטלעכונג פון א קליינער טייל פון דער יידישער יוגנט אין יאָר 1905, ביז קורץ פאר דעם אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה — איז דאָס שטעטל וואלבראָם צוריק געווען געצלעך

באהערשט פון פרומקייט, תורה און חסידות. ס׳האָבן זיך אויך געפונען פאראייניצעלטע, אויף יענער צייט פאָרטגעשריטענע, ווי א שטייגער: רבי יהושע מענדל פרענקל (נתן חפשי׳ס פאָטער) א ייד א הויכער מיט א פיין צעקעמטער הדרת־פנימדיקע בארט. א גאנצע וואָך איז ער געווען אין דער פרעמד, ווו ער האָט געארבעט אלס האנדלס־אָנגעשטעלטער, אהיימגעקומען אויף שבת און געדאוונט אין געהער שטיבל, ווו ער פלעגט פארציילן די נייעסן פון „הצפירה". ער איז געווען דער ערשטער אבאָנענט פונם „הצפירה" אין שטעטל; רבי חיים יצחק צווייגנבוים, א קלוגער ייד א בן־תורה, פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה האָט ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל און דאָ נפטר געוואָרן; רבי הערשל בידלאווסקי, א פעסט געבויטער ייד מיט א ברייט אָפן פנים און קיילעכיג בערטל, א געזעל־שאפטליכער טויער, א דאזאר; רבי וועלוול אלטער, א שלאנקער ייד מיט א פאָר קלוגע אויגן און א גרויליך געשוירן בערטל און אנדערע. זייער פאָרטגעשריטנקייט איז געקומען צום אויסדרוק דורך לייענען א צייטונג, אברהם מאפו און ענלעכע ביכער, און בעיקר אין זייער סימפאטיזירן מיט די חובבי ציון. שפעטער זענען זיי געווען די גרינדער פון דעם המזרחי אין שטעטל. אָבער קיינער האָט ניט באצווייפלט זייער פרומקייט. אפילו די עקסטרעמסטע חסידים האָבן זיי נאָר געקענט ביי א געלעגנהייט, לייכט מער אין ווינטער, א טשעפע טוען, אויף וואָס זיי האָבן זיך געפילט געגוג שטארק אָפצוגענטפערן מיט א קעגן אָנצוהערעניש מכוח בטלנות.

די תורה, פרומקייט און חסידות אין שטעטל האָט געפלייצט און געשלאָגן מיט אזעלכע שטארקע כוואלעס, וואָס האָט מיטגעריסן אפילו די פאָרטגעשריטנסטע וועלכע האָבן געשיקט זייערע קינדער אין בית המדרש און געזאָרגט, אז זיי זאָלן זיך אויסצייכענען אין לערנען און אין פרומקייט. מיט איר תורה, פרומקייט און חסידות האָט דאָס שטעטל געשעמט ווייט אין דער אומגעגנט און די שטעטלדיקע איינווינער האָבן מיט גדלות דערקלערט „איך בין א וואלבראָמער". זיי האָבן זיך געהאט מיט וואָס צו גרויסן: דאָס בית־המדרש איז געווען געפראָפט מיט מתמידים, עילויים, יינגע בחורים, חתנים און יינגע לייט אויף קעסט. שעפן תורה פון וואלבראָמער קוואל זענען געקומען אויך בחורים פון די נאָענטע שטעטלעך און ניט בלויז פון די נאָענטע. אין דער ישיבה אין וואלבראָמער בית־המדרש זענען געקומען לערנען בחורים פון זיבציג קילאָמעטער ווייטן סאסנאוצע, פון בענדין און פון די נאָך ווייטערע קעלק, יענדזשעיעוו. ניט די זומערדיקע היצן און ניט די ווינטערדיקע פרעסט און זאויערוכעס האָבן ניט מיט וואָס עס איז פארהאלטן אפילו א מינוט דעם ריטם פון דער עבודת הבורא אין בית המדרש. שוין פיר א זייגער פארטאָגס אין די גרעסטע פרעסט און זאוויערוכעס, האָט די סודותדיקע ווינקעלדיקע ליכט פון די בליץ־לאָמפן און חלבנע ליכטלעך, דורך די פיל הויכע פענצטער פון וואלבראָמער תורה־טעמפל — געווקט און צו זיך געציגן די גאנצע תורה־לעכצנדיקע ייגנט פון שטעטל, וועלכע האָבן זיך אויפגעריסן פון זייערע וואַרעמע געלעגערס, פון זייערע נאָך קינדערשע חלומות און זיסן שלאָף, זיך אָפגעגאָסן די נעגל, שנעל זיך אָנגעטאָן און מיט זייערע באמבלנדיקע זיך געפלעשלטע פיאהלעך און באגארטלטע כאלאטלעך,

געלאָפן פון אלע געסלעך, ווי פון א מאגנעט געצויגן אין בית־המדרש אריין. אלע לאנגע טישן און בענק זענען שוין פינף א זייגער פארטאָגס געווען געדיכט באזעצט און די פארשידנקלאנגיקע סימפאָניע פון די גמרא ניגונים האָט זיך געריסן איבער די שטעטלדיקע געסלעך און געשפאלטן די שטעטלדיקע הימלען.

די ערשטע פידל אין דער דאָזיקער בית־המדרש סימפאָניע האָבן געשפילט די דריי אברהמלעך; אברהמלע חנהם (גאָטליב), אברהמלע משה פייבלס (בלאקאווסקי) און אברהמטשע חיימעלע שוחטס (שטארק). אלע דריי האָבן זיך געריכט אלס די שטעטלדיקע עילויים, אָבער אויב די ערשטע צוויי אברהמלעך האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער פלאמפייערדיקע התלהבות, מיט צעלייגן און בויען פילגארנדיקע פילפוליסטישע טורעמס — האָט זיך אברהמטשע חיימלע שוחטס אויסגעצייכנט מיט זיין רויקייט און קיינמאָל ניט געזעטיקטן אמת זוכן. מיט זיין לערנען „אויפן אָרט", מיט זיין שטענדיקן גריבלן זיך גרינטלעך צו באנעמען יעדע סוגיא, גרינטלעך צו פארשטיין דעם אמתן פשט דעם אמתן טעם פון יעדעם פירוש רש"י, פון יעדעם „ואם תאמר", פון תוספת און פון יעדעס ודו"ק פון מהרש"א. דאָס זיך אָרט פון אברהמטשען איז דאריבער שטענדיק געווען באלאגעוויט פון די יינגערע בית־המדרש בחורימלעך, די פרחי־כהונה, מיט זייערע אָפענע גמרות אין האנט, וועלכע האָבן געדולדיק געווארט אויף זייער ריי, אברהמטשע זאָל זיי אויסטייטשן א שוער אָרט אין לערנען, ביי וועלכן זיי האָבן זיך פארהאקט, ניט צו גיין ווייטער א טריט, און זיי האָבן זיך קיינמאָל ניט אנטוישט אין זייער יינגען רבין. אָט די דריי אברהמלעך האָבן זיך געריכט פאר די בעסטע לערנערס; עובדיה גאָטליב (היינט אין ישראל), אברהם גראָסמאן, משה גאָלדקאָרן, דוד יזראלעוויטש, משה בארזיקאווס־קי, אברהם ווייגשטיין און אנדערע. צווישן די אָט יינגערע פלעיאדע פון בית־המדרש בחורים אברהמטשעס תלמידים האָבן פארנומען דעם אויבנאָן: יהודה פרענקל (נפטר געווארן אין ישראל), זיין ברודער מנשה פרענקל (אומגעקומען), יחיאל האבערפעלד (אומגעקומען), די ברידער יצחק און שלום אלטער (אומגע־קומען), משה מונאוויץ (אומגעקומען), לייבישל שווארצבוים (געשטאָרבן אין ווראצלאָוו פאר דער מלחמה), און יבדלו לחיים ארוכים יחיאל בן־פורת (ישראל), מאיר קיווקאוויטש (ישראל), יחיאל האָכערמאן (אמעריקע), זיין ברודער גרשון האָכערמאן (ישראל), וואָלף איסר סארנע (ישראל), ישעיה קארינבראָט (ישראל) און אנדערע. דאָס זענען געווען דער עמוד התווך פון בית־המדרש.

פון פארטיפן זיך אין לערנען „אויפן אָרט" אין ים התלמוד, איז אָט די גרופע איבערגעגאנגען צום פארטיפן זיך אין דער רעליגיעזער פילאָזאָפיע פון ספר המדע, מורה נבוכים. שפעטער האָבן זיי זיך שוין מיט דעם ניט בעגניגט. מען האָט אָנגעהויבן זוכן וועלטלעכע בילדונג, לייענען ביכער, צייטונגען, זיך געלערנט העברעאיש, פויליש, אריטמעטיק, געשיכטע, געאָגראפיע, נאטורוויסנ־שאפט, מיט דער הילף פון „שבח וואלקאווסקי"ס בריף וואָס זענען ערשינען אין קראָקא. א געוויסע צייט איז די „בילדונג" אָנגעגאנגען שטרענג קאָנספיראטיוו צווישן די בית־המדרש וועגט. די שטאָטישע פרומקייט האָט דערווייל ניט

באמערקט די ערנסטקייט פון דער ענדערונג וואָס קומט פאָר אין בית־המדרש אין דער טיפּעניש פּאַרבאַהאלטן פון א שלעכטע אויג. ווען די ענינים זענען שוין אזוי אויסגעוויאקסן, אז עס האָט זיך שוין אומבאדינגט געפּאָדערט א אָרגא־ניזאציאָנעלע ראַמען, איז זי צוערשט געשאפן געוואָרן ווייטער אין בית־המדרש. עס איז אין בית־המדרש דורך די בחורים געשאפן געוואָרן א אָרגאניזאציע אונ־טערן נאָמען „אחיעזר" וועלכע האָט אויסערליך געטראָגן א ריינעם הילפס־כאראקטער — זאמלען געלט און העלפן נויטבאדירפטיגע.

דער ערשטער וואָס האָט דערשמעקט די סכנה איז געווען רבי מרדכי וואָלף. ער האָט געזומען פייערן אויף זיין שטייגער. ער האָט געשריגן בקולי־קולות „א שטאָט ברענט און מען שווייגט". צווישן מנחה־מעריב האָט ער א קלאפ געטון אויפן באלעמער און מכריז ומודיע געווען: פון היינט אָן גיב איך ארויס א צייטונג. דער ערשטער נומער איז „שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד". ווען מען וועט דאָס האָבן גוט באזומען, וועל איך ארויסגעבן דעם צווייטן נומער. רבי מרדכי וואָלפס רעשן האָט געהאט א צווייענדיקע ווירקונג: פון איין זייט האָט ער דערפירט צום אָנהייב פון צעפלאקערן זיך א קאמף צווישן אבות ובנים אינערהאלב די משפחות. פון דער צווייטער זייט האָט דער אָפענער קאמף דערפירט דערצו, אז די מער דרייסטערע פון די בית־המדרש־וועלט — ארויסגעטראָגן פון דער קאָנספּיראציע אין דער עפנטלעכקייט. די אָרגאניזאציע איז איבערגע־טראָגן געוואָרן אין א געדונגען קליין שטיבל אין א זייטיק געסל. די אָרגאניזאציע האָט ווייטער דערווייל נאָך געהייסן „אחיעזר", האָט אָבער שוין געטראָגן דורכאויס א ציוניסטישן כאראקטער. אויף דער ערשטער פארזאמלונג אין נייעם לאָקאל איז אויסגעוועלט געוואָרן א פערוואלטונג אין באשטאנד: אברהמטשע — פּאָרזיצער, עובדיה גאָטליב — סעקרעטאר, יהודה פרענקל — קאסירער, דוד יזראלעוויטש — פארוואלטער, און פארוואלטונגס־מיטגלידער: מנשה פרענקל, משה מונאוויץ, יענקל זאלצמאן, יחיאל האָכערמאן און איטשע אלטער. אויף דער ערשטער פארוואלטונגס־זיצונג איז באשלאָסן געוואָרן: 1) זאמלען געלט אויף ביימער אין יער־הערצל, 2) פארקויפן שקלים, 3) גרינדן א ביבליאָטעק, און 4) אָננעמען מיידלעך אין דער אָרגאניזאציע. דאָס ערשטע מאָל זייט וואל־ברא̈ם עקזיסטירט האָבן זיך אין די גאסן, צום בייזן וווּנדער פון עלטערן דור, באווּיזן יידישע בחורים אין געזעלשאפט פון יידישע מיידלעך, שפאציר̈נדיק קיין לאבזאוו, צום טייך און צו די ארומיקע וועלדער. דער קאמף אין שטעטל האָט זיך צעפלאקערט, אָבער איז גלייך איינגעלאָשן געוואָרן דורך א פיל ערנסטערן און פיל טראגישן קאמף. ס'איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. רבי מרדכי וואָלף האָט ענעוי אָנגעווּיזן אויף די שולדיקע. די שולדיקע זענען די יידישע בחורים, וועלכע זענען אראָפּ פון דרך הישר.

ו. די ערשטע וועלט־מלחמה און נאָך דער מלחמה

דער אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט אויף א ווייל אָפגעשטעלט און פאראליזשירט דאָס גאנצע שטעטלדיקע לעבן. וואלבראָם איז געלעגן אויפן צענטראלן שליאך פון די מלחמה־געשעענישן. די געשעענישן האָבן זיך די ערשטע צייט פון דער מלחמה געענדערט מיט א בליץ־שנעלקייט, ווי אין א קליידעסקאפ: מיט א זיגעריש פראכט האָבן אדורכמארשירט צו מזרח די עסטרייכישע און דייטשע ארמיען, און א קורצע צייט שפעטער נאָך דער מפלה ביי קראשניק האָבן די ארמיען ווידער אדורכמארשירט אויף צוריק אָפגעריסענע, הונגעריקע, דורשטיקע, געטריבן דורך דעם געפאך פון די בלאנקע שוועדן און ווילדע געשרייען פון זייערע אָפיצירן. ס׳איז געווען א שרעקלעך טראגיש בילד, ווי די דייטשע זעלנער געטריבן פון זייערע אָפיצירן האָבן דורכלויפנדיק אויף דער גיך אויסגעטרונקן א טעפל וואסער און געכאפט א שטיקל ברויט פון די יידישע פרויען וואָס זענען געשטאנען פאר זייערע שטובן מיט וויאדרעס וואסער און צעשניטענע ברויטן. עטלעכע טעג איז דאָס שטעטל געווען א הפקר־שטח אָן שום מאכט. איין טאָג האָט א דייטשער פארפאָסטן אדורכגעריסן צום מזרח, א צווייטן טאָג א רוסישער פאָרפאָסטן צום מערב. האָבן זיי זיך צוזאמענ־געטראָפן, אז נאָך עטלעכע שאָסן, אָדער אָן שאָסן זיך אויסגעדרייט יעדער פאָר־פאָסטן און צוריק צו די אייגענע. אָבער באלד האָבן גענומען אדורכמארשירן רוסישע ארמיען גאָרניט ווי קיין זיגער, נאָר אויסגעמאטערטע פארביטערטע מיט מלחמה־פּחד אויף די פנימער. ניט בייטאָג נאָר אין די אָוונטן האָבן זיי זיך געשארט ביי די וועגט ווי שאָטנס. די פאָזיציע האָט זיך אָפגעשטעלט אונטער דער שטאָט אויף מערב. טאָג און נאכט האָבן געזשומעט די ביקסן־קוילן, אויסגע־האקט אלע מערב־שויבן פון די הייזער און געלעכערט די וועגט ווי געשטופעלטע פנימער פון פאקן. דערנאָך האָבן אָנגעהויבן פליען איבער דער שטאָט הארמאטן־קוילן און יעדן טאָג זענען עטלעכע געפאלן אין דער שטאָט, לעכערנדיק און צעלייגנדיק דעכער און וועגט און גראָבנדיק גריבער אין די גאסן. כמעט יעדן טאָג זענען געווען טויטע צווישן דער ציווילער באפעלקערונג, ווי דאָס יינגל איטשע מאיר פולטאראק, דער מצבה־קריצער, דר׳י מיטגלידער פון רבי אלטער שלומה׳ס משפחה און אנדערע. יעדע נאכט האָבן מחנות איינווינער פארלאָזט דאָס שטעטל, אנטלויפנדיק אין די דערבייאיקע שטעטלעך אויפן מזרח, ביז דאָס שטעטל איז כמעט גענצליך אויסגעלויידיקט געווארן. נאָך עטלעכע וואָכן האָבן זיך די מלחמה־אָפּפראציעס אונטער דער שטאָט אָפּגעשטעלט. די רוסישע ארמיע איז אָפּגעטראָטן און עס האָבן ווידער אדורכמארשירט ווי שטאָלצע זיגער די דייטשע ארמייען, נאָר זיי די עסטרייכישע, וועלכע האָבן די שטאָט אָקופירט, איינגעפירט זייערס א מיליטעריש אדמיניסטראציע. די ציווילע איינווינער זענען צוריקגעקומען אין דאָס לעבן איז ווידער אוועק אויף נאָרמאלע רעלסען — אָבער שוין ניט אויף די פארמלחמהדיקע רעלסן.

די עקאָנאָמיק האָט זיך אויסגעקרומט און צוגעפאסט צו דעם צושטאנד פון מלחמה און אָקופאציע מיט די פּאָרמען פון קאָנצעסיעס פון דער אָקופאציע־

מאכט, שמוגל פון עסטרייך און קיין עסטרייך, באזונדערס מיטן נאָענטן קראָקא. גאָר שטארק האָט זיך צעבליט די שפּעקולאציע מיט ארטיקלען, וואָס איז געווען שוועך צו קריגן, צוליב די קריגס־קאָנפיסקאציעס. אָבער מיר ווילן זיך דאָ בעיקר פארנעמען מיט די ענדערונגען, וואָס זענען פאָרגעקומען אין געזעלשאפטלעכען גייסטיקן לעבן אין שטעטל. אויב פאר דער מלחמה האָט זיך נאָך אפילו די פרייע יוגנט געקלאמערט אין בית־המדרש, זענען איצט צוריק אריין אין בית־המדרש נאָר געצוויילטע בחורים און קעסט־יינגעלייט. ס׳זענען אָנגעקומען אין שטאָט עטלעכע אינטעליגענטע פאמיליעס, וועלכע האָבן פארשטארקט דעם קאמפּסלאגער פון דער יוגנט פאר פארוועלטלעכונג, ווי די משפּחה דוידזאָן, דער פאָטער מיט זיינע צוויי זין יוסף און אהרן, דער דענטיסט שמואל באבאד מיט זיין שוועסטער אסתר, דער דאָקטאָר אייזנשטאט און דער סטודענט מעלצער, ביי וועלכן א גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט האָבן געוומען לעקציעס, צוגרייטנדיק זיך צום גימנאזיום. די אלע זענען געווען די ערשטע קורץ געקליידעטע אין שטעטל. ארום דער אידעאליסטישער יוגנט וואָס איז ארויס פון בית־המדרש האָט זיך איצט געשאפן א ברייטע פעריפעריע פון אָנהענגער און סימפּאטיקער. אין דער ערשטער ריי איז זייער כוח טאָפּלט געוואָרן דורכן אדורכברעכן די מויער צווישן בייד געשלעכטער. ס׳איז אויך אדורכגעבראָכן געוואָרן די מויער צווישן די אמאָליקע בית־המדרש בחורים און צווישן די פאָלקס־יוגנט, אזוי גערופענע „פּראָסטאקעס". דער קאמף פאר נאציאָנאלער אויפלעבונג און פארוועלטלעכונג, וואָס ס׳האָט אזוי מוטיק געפירט די לעבנספולע פלעיאדע געווענען בית־המדרש בחורים, איז אויפגענומען געוואָרן מיט ענטוזיאסטישע אפלאָזיע מצד דער איבערוויגנדער מערהייט פון דער גאנצער שטאָטישער יוגנט, און ניט בלויז פון דער יוגנט, נאָר אויך פון א גרויסן טייל פון די עלטערע בעלי־מלאכות און פאָלקס־מענשן. די אידעאליסטישע קעמפערישע יוגנט האָט אויך באקומען פולע אונטערשטיצונג פון איינפלוסרייכע פערזענלעכקייטן אין שטאָט ווי: רבי יהושע מענדל פרענקל, רבי וועלוול אלטער, רבי איסר זאלצמאן, הערשל בידלאָווסקי, העניך לאנדוי, האָכערמאן, יוסל ברוך יזראלעוויטש, ישראל שטארק, הערשל וועדיגער, לייבל פאטאש, יחיאל מאיר ענגלשטיין און אנדערע, וועלכע האָבן זיך אפן געשטעלט אויף דער זייט פון דער נאציאָנאלער פאָרטגעשריטענער יוגנט און דערמיט פאראליזשירט די קעגן־אקציעס פון דעם עקסטרעמען טייל פון די חסידים.

היינט וועט עס זיכער קלינגען פאראדאָקסאל. אָבער צו יענער צייט מיט 50 יאָר צוריק אין די באדינגונגען פון אזא שטעטל ווי וואלבראָם איז געווען א ביז גאָר וויכטיק געשעעניש— מיר וועלן זיכער ניט איבערטרייבן, אויב מיר וועלן עס אָנרופן א רעוואָלוציאָניזירנדיק געשעעניש — דער בילמל־טאָג און גאָרטן־פארוויילונג, וואָס די יידישע יוגנט האָט איינגעאָרדנט אין דעם אונטערשטאָטישן פריצישן גאָרטן לטובת דעם קק״ל, ביבליאָטעק און ביליקע קיך פאר די פליטים פון רוסישן מיליטער. שוין פון פארטאָגס אין דעם טאָג, האָט דאָס גאנצע שטעטל געווימעלט פון די יידישע בחורים און מיידלעך אויסגעפוצט אין די שענסטע יום־טוב מלבושים, באצירט מיט בלוי־ווייסע פענדלעך און שארפן. אינמיטן מארק

אין רוגן פון די געסלעך, פאר יעדעם שענערן הויז זענען געשטאנען טישלעך באדעקט מיט בלוי־ווייס, באפוצט מיט בעז און מאי־גלעקלעך. ביי יעדעם טישל איז געזעסן א יידיש פאָרל, פארקויפט בלוי־ווייסע בלימלעך און בילעטן צו דער גאָרטן־פארווייַלונג. באלד זענען מיט די צעגער און מיט פורן געקומען מחנות־ווייז יידישע יוגנטליכע פון אלע ארומיקע יידישע שטעטלעך און דאָס שטעטל איז ממש פול געוואָרן מיט זארגלאזן יוגנטליכן געלעכטער און טומעל. אָבער דאָס אלץ איז נאָר געווען א פאָרשפיל צו דעם אמתן יוגנט יום־טוב וואָס האָט זיך אָנגעהויבן נאָכמיטאָג. ס׳זאָגט זיך נאָר אזוי „נאָכמיטאָג", ווייל וועלכן יוגנטליכן איז אין דעם טאָג געקומען אין זינען דער מיטאָג. דער גרעסטער טייל זענען ספעציעל ניט אהיימגעקומען צום מיטאָג, בכדי אויסצומיידן די שטראָפרייד, אָדער גאָר פייערדיקע פעטש פון די פאָטערס און ניט צו זען די פארווייַנטע אויגן פון זייערע מוטערס. דאָס שטעטל האָט דעם נאָכמיטאָג אויסגעזען ווי א אויסגעלערטער זאל נאָך א זער רעשעדיקער חתונה. אלץ, אלץ וואָס האָט זיך נאָר געקענט רעכענען פאר יוגנטליך איז אַרויס פון שטעטל אין דעם גרויסן גאָרטן אויפן לאבזאוער וועג, וועלכער איז אָפגעדונגען געוואָרן פאר דער גאָרטן־פארווייַלונג. אזא זאך איינצואָרדנען א גאָרטען־פארווייַלונג צוזאמען יינגלעך מיט מיידלעך האָט נאָר געקענט אַיינפאלן אזעלכע „ירבעם בן־נבט׳ס" (ווי דער רב פון שטעטל האָט זיי אָנגערופן), ווי אברהמטשע, עובדיה מיט זייערע חברים. דער רב אין שפיץ פון א גרופּע עקסטרעמע חסידים זענען דאריבער געווען באשלאָסן צו גיין ממש אויף א מלחמת־מצוה און ניט דערלאָזן צו אזא „מעשה תועבה". די מלחמת מצוה האָט אָבער ניט געקענט צושטאנד קומען, ווייל ווי ס׳האָט זיך ארויסגעוויזן, איז די גאָרטן־פארווייַלונג אויפגענומען געוואָרן ווי א קולטור־דערשיינונג, ווי א ליכטשטראל אינם גרויען טאָגטעגלעכן שטעטלדיק לעבן, ניט בלויז דורך דער שטעטלדיקער פוילישער אינטעליגענץ מיטן עסטרייכישן קאָמענדאנט אין שפיץ, נאָר אויך פון דער פוילישער אינטע־ליגענץ און מיליטערישע שרה פון די דערבייאיקע פאוויאטאוע שטעטלעך אלקוש און מיעכאוו, וועלכע זענען אלע ווי איינער געקומען אויף דער פארווייַלונג.

די גאָרטן־פארווייַלונג איז איינגעאָרדנט געוואָרן מיט אלע פיטשעווקעס מיט אָרקעסטער און טענץ, מיט פאסט און לאָטעריעס. אָבער ניט קיין קלענער אָרט האָבן אויף דער פערווייַלונג פארנומען די אויפקלערונגס־פונקטן: אויף איין פונקט האָבן, אונטער דער אָנפירונג פון די ברידער פרענקל מנשה און יהודה, די בעסטע זינגער פון דער יוגנט געזונגען און דעקלאמירט אין העברע־איש און אין יידיש. אויף א צווייטן פונקט זענען אונטער דער אָנפירונג פון אסתר זאלצמאן, רויזע ערלעך און שרה בארמהערציק, ליציטירט געוואָרן יידישע, העברעאישע און פוילישע ביכער. א דריטער פונקט איז געווען געווידמעט הומאָ־ריסטיק, אונטער דער אָנפירונג פון ישעיה קאָרנבראָט. גרויס איז געווען דער מאטעריעלער ערפאָלג כון דער פארווייַלונג. אָבער פיל פיל גרעסער און וויכטי־קער איז געווען דער מאָראלישער ערפאָלג. די וואלבראָמער יידישע יוגנט האָט אין דער פולער מאָס ערפילט איר כוח און פאנאנדערגעוויקלט איר טעטיקייט אויף אלע געביטן.

אין דער זעלבער צייט, אויב איך בין זיך ניט טועה אין יאָר 1916, איז אין קיעלץ פארגעקומען א קאָנפערענץ פון די ציוניסטישע גרופן פון די יידישע ישובים, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער עסטרייכישער אָקופאציע, אויסגע־ווילט א צענטראל־קאָמיטעט, און אין א קורצע צייט שפעטער האָט דער צענט־ראל־קאָמיטעט אָפגעהאלטן א זיצונג אין יענדזשעיעוו, אָדער פערקערט, די קאָנפערענץ איז פאַרגעקומען אין יענדזשעיעוו און די זיצונג פון צענטראל־קאָמיטעט אין קעלץ.

די וואלבראָמער ציוניסטישע אָרגאניזאציע איז געווען פארטראָטן אויף דער קאָנפערענץ, אויב איך האָב קיין טעות ניט, דורך מאָטל פאטאש (שפעטער דירעקטאָר פון „בצלאל", ירושלים), עובדיה גאָטליב און דער שרייבער פון די ציילן. פון די דעלעגאטן פון אנדערע שטעט זענען מיר געבליבן אין זכרון: האמפל און לובעלסקי פון סאסנאָווצע, אינגבער (שפעטער קינמון אין ישראל) און האלפערן פון יענדזשעיעוו, יחיאל מרדכי גליקשטיין פון זשארנאָווצע און פרוי פטאשניק פון קיעלץ. אויף דער ערשטער זיצונג פון צענטראל־קאָמיטעט זענען אָנגענומען געוואָרן באשלוסן צו פארשטארקן די ציוניסטישע טעטיקייט, צו שאפן קינדער־אָרגאניזאציעס פאר ציוניסטישער דערציאונג, פארשטארקן דעם שקלים־פארקויף און זאָרגן, אז אין יעדער יידישער שטוב זאָלן זיך געפינען קק״ל פושקעס, גרינדן העברעאישע קורסן און אנדערעס.

אויספירנדיק די באשלוסן פון צענטראל־קאָמיטעט, איז דער נאָמען „אחיעזר" פון דער אָרגאניזאציע געענדערט געוואָרן אויף „אגודת הציונים". די הילפס־פונקציעס זענען אויסגעטיילט געוואָרן צו א בעזונדערער קאָמיסיע, און די אָרגאניזאציע האָט זיך גענצליך געוויידמעט דער ציוניסטישער טעטיקייט. דאָס צענטראלע אָרט אין דער טעטיקייט האָט פארנומען די קולטור־קאָמיסיע. יעדען פרייטאָג־צונאכטס איז אין לאָקאל פון דער „אגודה" (דאָס איז דאמאָלס געווען דער פאָפולערער נאָמען פון דער „אגודת הציונים") פאָרגעקומען רעפע־ראטן מערסטנס פון אָרטיקע כוחות, און גאנץ אפט פון אראָפגעברענגטע רעפע־רענטן. אין זכרון זענען מיר פערבליבן צוויי אזאָלכע רעפערענטן: הרב נתן ניילייקאווסקי און הילל צייטלין. די רעפערענטן האָבן אין שטעטל געמאכט א קאָלאָסאלן רושם, באזונדערס דער רב מילייקאָווסקי. ס׳טייטש, א רב א ציוניסט. ביי דער קולטור־קאָמיסיע איז געווען טעטיק די ביבליאָטעק אָפטיילונג, וועלכע איז שנעל אַרויסגעוואקסן פון דעם בראָשורן־צושטאנד און זיך פארוואנדלט אין אן אמתע ביבליאָטעק, דערגרייכנדיק אין לויף פון א קורצע צייט די צאָל פון א פופצן הונדערט יידישע און העברעאישע ביכער און ביי א פינפהונדערט פולישע. די ליינער האָבן אָבער אויסגעפילט דעם לאָקאל פון דער „אגודת הציונים". ס׳איז געוואָרן אומבאדינגט נויטיג אויסצוטיילן די ביבליאָטעק אין א באזונדערע אָרגאניזאציע. די ביבליאָטעק איז געוואָרן לעגאליזירט אונטערן נאָמען „קולטור־געזעלשאפט". א ספעציעלע קאָמיסיע איז אויסגעטיילט געוואָרן פאר פלעגן די העברעאישע שפראך. באזונדערס אקטיוו איז אין דעם געביט געווען דוד וועדיגער (איצט אין מגדיאל). ער האָט אראָפגעבראכט פון בענדין דעם העברעאישן לערער קלמן זילבערבערג (אומגעקומען), און ס׳איז געגרינדעט

געוואָרן א העברעאישע שול, אין וועלכער ס׳האָבן אין צוויי שיכטן געלערנט ביי א הונדערט שילער און שילערינס.

וויטער אויספירנדיק די באשלוסן פון דער אויבנדערמאנטער ציוניסטישער קאָנפערענץ איז די וואלבראָמער „אגודת הציונים" צוגעטרעטן מיט איר אייגנ־ארטיקן התלהבות צום אָרגאניזירן די קינדער־אָרגאניזאציע „השומר". א זעלכע „השומר"־אָרגאניזאציעס זענען דאמאָלס אָרגאניזירט געוואָרן אין אלע גרעסערע שטעט אין זאגלעמביע, ווי: סאסנאווצע, בענדין, זאוויערטשע מיט א צענטראלע אין סאָסנאווצע אונטער דער אָנפירונג פון לובעלסקין. דער „ראש הגדוד" פון וואלבראָמער „השומר" איז געווען מנשה פרענקעל, און פון די „ראשי הפלוגות" זענען מיר געבליבן אין זכרון: מאָטל פאטאש, יהודה פרענקל, אסתר זאלצמאן, צפורה גרינפעלד און משה מונאוויץ. ביי די אלגעמיין סקויטישע אויפגאבן: אויספלוגן, לאגד און נאטור קענטשאפט, אויסדויער, אָריענטאציע און הילפס־גרייטקייט — איז די ספעציעלע אויפגאבע פון דעם „השומר" געווען: וועקן, איינפלאנצן נאציאָנאלע ציוניסטישע געפילן, באקענען זיך מיט דער געאָגראפיע און געשיכטע פון ארץ־ישראל און יידישן פאָלק און איינפלאנצן ליבע צום דעם אלט־נייעם פאָטערלאנד ארץ־ישראל. די קאָמאנדע איז געפירט געוואָרן אין העברעאיש און אלע מיטגלידער פון דעם „השומר" האָבן זיך געמוזט לערנען העברעאיש. דער „השומר" האָט גלייך ביי זיין אָנהויב געציילט איבער אכציג מיטגלידער.

ווי ס׳וואָלט געווען איצט שטייען מיר פאר די אויגן די טייערע וואלבראָ־

קבוצת „השומר"

קבוצת שומרים בטיול באויצוב
א קבוצה פון שומרים אויף א שפאציר אין אויצאוו

קבוצת שומרות בפיקוד אסתר זלצמן
א קבוצה פון שומרות אונטער די פירונג פון אסתר זאלצמאן

קבוצת שומרות בפיקוד מרים מונוביץ
א קבוצה פון שומרות אונטער די פירונג פון פרל. מונאוויץ

קבוצת שומרות „מרים"
א קבוצה פון שומרות „מרים" אין וואלבראָם

קבוצת בנות ואגודת ספורט בפיקודו של שמואל קיבקוביץ

קבוצת שומרות בראשות אסתר זלצמן
א קבוצה פון שומרות „דבורה" אין וואלבראָם

מער יידישע קינדערלעך, ווען זיי האָבן זיך אין א קילן מאי־פרימאָרגן צונויפ־געזאמלט אין דער ליסטאפאדאוועך גאס פאַרן לאָקאל פון דער „אגודת הציונים" צו זייער ערשטן „השומר" אויספלוג אין דעם שווארצן וואלד אין דער פילצער גאס, אָנגעטוענע אין ציכטיקע חאקי־העמדלעך באצירט מיט קאָלירטע שארפן און בענדער, קאפעלושלעך אויף די קעפ און לאנגע דרעגער אין די הענט. נאָך די קאָמאנדאָ רופן: הכן, ימינה, שמאלה, קדימה צעד — האָט די חברה יינגלעך און מיידלעך אין עלטער פון צען ביז 17 יאָר אדורכמארשירט אין רייען איבער דער שטאָט מיט פייפלעך און פייקלעך, זינגענדיג דעם ספעציעל דורך אברהמטשען פערפאסטן מארש־ליד „שמור, שמור, שמור, מכל הר, המצבה, שמור שמור שמור..." און אלע איינווינער אזוי גוט יידן ווי פאָליאקן האָבן זיך געריבן זייערע נאָך פארשלאָפענע אויגן און דורך אויפגעפראָלטע פענצטער געגאפט אויף דעם וווּנדער, ניט גלויבנדיק זייערע אייגענע אויגן. אויך מיר די „גרויסע" די צוואנציקיעריקע אָרגאניזאטאָרן פון דער צעשטורמטער יידישער יוגנט־באוועגונג אין שטאָט — זענען מיר געשטאנען טיף געירירט אוּן מיט טערען פון פרייד אין די אויגן נאָכגעקוקט דער קינדערשער מחנה, ביז זיי זענען פערשוווּנדן פון די אויגן און מיר האָבן זיך געפרעגט „מי ילד לנו את אלה".

וואָס איז געווען דער כוח, וואָס האָט דערמעגלעכט א גרופע בית־המדרש בחורים פון גרונט אויס צו ענדערן דעם לעבנס־שטייגער פון שטעטל וואלבראָם? צו איבעראנדערשן דאָס שטעטל פון א דורכאויס צוריקגעשטאנענס אין א פאָרט־געשריטנס, א פאראויסגייענדיקס פול מיט אימפולסיווער אקטיוויטעט אויף אלע געביטן, און דאָס אין לויף פון א פערהעלטניסמעסיג קורצן צייט־אָפשניט? אוודאי איז דאָס געווען א צייכן פון דער צייט. אוודאי האָבן דאָ געהאט זייער ווירקונג די באלפור־דעקלאראציע, דער מעכטיקער ציוניסטישער רוף צו נאצי־אָנאלער דערוואכונק פון איין זייט אוּן די אלגעמיינע דערפרישנדיקע רעווא־לוציאָנערע ווינטן, וועלכע האָבן וואָס אמאָל שטארקער געווייעט איבער גאנץ אייראָפּא אוּן אויך ניט אויסגעמיטן דאָס יידישע שטעטל אין פוילן. אָבער פאר־וואָס איז זייער אויסווירקונג אין שטעטל וואלבראָם געווען א מער גרינטלעכע, א מער ערנסטערע, א מער אומפאסנדיקע, ווי אין א סך אנדערע שטעטלער אוּן אפילו פיל גרעסערע?

מיר וועלן זיכער ניט מאכן קיין טעות, אויב מיר וועלן די דאָזיקע פראגע פארענטפערן דערמיט, וואָס אויך די פרומקייט, דער לימוד התורה, דאָס חסידות אין וואלבראָם איז געווען א מער גרונטליכעס, פארטיפערע, א מער ערנסטערס, א מער אומפאסנדיקס, ווי אין א סך אנדערע שטעטלעך. פונקט ווי די תורה, חסידות אוּן פרומקייט האָט זיך אין וואלבראָם אָנגענומען מיט דער טיפסטער ערנסטקייט, מסירת־נפש אוּן קאָנסעקווענץ, וואָס איז אין דער פון אונז געשיל־דערטער צייט געקומען אם בולטסטן צום אויסדרוק אין דער פערזאָן פון דעם רבי אוּן מדריך פון דער וואלבראָמער בית־המדרש־יוגנט — רבי מרדכי וואלף מיט זיין איידעם, אזוי האָבן זיך אויך די נייע שטרעמונגען מיט דער טיפסטער ערנסטקייט, מסירת־נפש אוּן קאָנסעקווענץ — פונקט ווי דאָס אלטע וואלבראָם האָט טיף געגלויבט אין „אל תדחקו את הקץ" אוּן ניט מיד געוואָרן צו וואַרטן

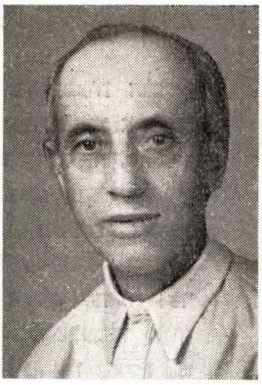
אויף משיחן מיט דער גאנצער ערנסט פון „אף על פי שיתמהמה אחכה לו בכל יום שיבוא" — אזוי האָט דאָס יונגע וואלבראָם טיף געגלויבט אין הערצלס „אם תרצו אין זו אגדה" און מיט רעוואָלוציאָנערן אונגעדולד געמומען שטורמען דעם „קץ" וואָס גיכער צו מאכן אן ענדע צום גלות. אויפן וועג פון גלותדיקן גלויבן אין „אל תדחקו את הקץ" צו דער רעאלער אקטיוויער גאולה פון „אם תרצו אין זו אגדה" האָבן זיך געפונען אלס שטערונגען אלס פארוורצלטע אבערגלויבנס און צוריקגעשטאנענקייט — האָבן זיי געמוזט און זענען דורך א רעוואָלוציאָנירן זירנדיקן אויפשווונג דורך דער וואלבראָמער יוגנט אראָפגעשווענקט געוואָרן פון וועג.

פאר דער וואלבראָמער יידישער יוגנט איז דער ציוניזם ניט געווען עפעס א אידעאלאָגיע, א פארטיי־פראָגראם, א לעזונג פאר דער אלגעמיינער יידן־פראגע. נאָר פאר אלעס א פפליכט פאר זיך זעלבסט, אלע מיטגלידער פון דער דאמאָלס־דיקער וואלבראָמער „אגודת הציונים" זענען דערצויגן געוואָרן אין גייסט פון אקטיוון ציוניזם, פונם ציוניזם ניט בלויז להלכה, נאָר בעיקר למעשה. אלע זענען געווען פעסט אנטשלאָסן ביי דער ערשטער מעגלעכקייט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, ניט שטעלנדיק זיך בכלל די פראגע וואָס זיי וועלן דאָרט טון. פאר זיי איז דער „אם תרצו אין זו אגדה" געווען רעאלע ווירקלעכקייט. דער דאָזיקער באשלוס וואָס גיכער עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל איז נאָך מער פערשטארקט געוואָרן דורך דער אנטוויקלונג פון די געשעענישן צום סוף פון דער מלחמה. מיט קנאה האָט די יידישע יוגנט זיך צוגעקוקט ווי די פוילישע יוגנט רייסט אראָפ פון די עסטרייכישע זעלנער די עפילעטן, אָפצייכנונגען, נעמט ביי זיי צו דאָס געווער און ווערן פלוצים איבערנאכט די הערשער אין לאנד. „אט דאָס הייסט, אז מען זיצט אין אייגענעם לאנד". ערנידריקטע, דענערווירטע, האָט די יידישע יוגנט צוגעקוקט מיט ציין־קריצעניש צו דעם אריינמארש פון די האלערטשיקעס, וועמענס ערשטע אויפגאבע איז געווען צו שניידן יידישע בערט, אפשרעקן יידן דורך ביקסן־שאָסן, פון וועלכע ס׳איז טאקע אין ערשטן טאָג פון זייער אריינמארש אין שטאָט דערהרגעט געוואָרן א יידיש יינגל און באלד זענען אלע יידן אויפ־געציטערט געוואָרן פון די ידיעות וועגן וואַרפן יידן פון די באנען. די לאגע איז געוואָרן אזא אָנגעשטרענגטע, אז די יידישע יוגנט אין שטעטל האָט זיך שפעטער אָרגאניזירט אין א זעלבסטשוץ. „אָט אזוי זעען מיר אויס אין גלות, וען ביי די פאָליאקן איז יום־טוב, לעבן מיר אין שרעק. די אייניקע לעזונג פאר יידן איז, וואָס גיכער עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל". אָט דאָס איז געווען דער מוסר־השכל, וואָס די וואלבראָמער יידישע יוגנט האָט פון די געשעענישן ארויסגעצויגן.

אין זכרון האָט זיך מיר אייגעקריצט דער אוונט, אין וועלכן דער שרייבער פון די ציילן מיט דעם סעקרעטאר פון „אגודת הציונים" עובדיה גאָטליב האָבן מיר שפאציירט אין מארק אין מיט דער גאנצער ערנסט אדורכגעשמועסט די פלענער וועגן אריבערפירן אלע מיטגלידער פון „אגודת הציונים" קיין ארץ־ישראל. האָבנדיק א זער קנאפע אונג וועגן די אהינפאָר־מעגליכקייטן און נאָך ווייניקער וועגן דער דאָמאָלסדיקער ווירקלעכקייט אין ארץ־ישראל זעלבסט — זענען

פערשטייט זיך אונזערע געשפּרעכן געווען מער פאנטאזיע, „השתפכות הנפש" ווי רעאלע פּלענער. און דאָך איז נאָך דעם געשפּרעך, וועלכע מיר האָבן איבערגעריסן (ווי אמאָל די תנאים אין בני־ברק פּארציילנדיק וועגן יציאת־מצרים) ערשט באמערקנדיק, אז עס הויבט אָן טאָגן — אויף א זיצונג פון וועד פון „אגודת הציונים" אָנגענומען געוואָרן א בעשלוס, אז אלע מיטגלידער דארפן אזוי גיך ווי מעגלעך עולה זיין, אָבער דאָס דארף געשען פּלאנמעסיג אזוי, אז די ארבעט פון דער „אגודת הציונים" זאָל ניט איבערריסן ווערן. יעדער ועד מיטגליד און אקטיוויסט מוז פּאר זיין אָפּפּאָרן איבערלאָזן א פערטרעטער אויף זיין אָרט. אלס אָנפירער פון דער ערשטער גרופּע חלוצים עולים איז באשטימט געוואָרן דער שרייבער פון די ציילן און אויף זיין אָרט אלס פאָרזיצער פון „אגודת הציונים" איז באשטימט געוואָרן עובדיה גאָטליב, וועלכער גרייט זיך אָנצופירן מיט דער צווייטער גרופּע חלוצים עולים. עטלעכע חדשים נאָך דעם באשלוס אין ווינטער 1919־1918 איז די ערשטע גרופּע וואלבראָמער אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל. עס זאָגט זיך נאָר אזוי „קיין ארץ־ישראל". די ערשטע גרופּע וואָס איז בעשטאנען: פון שרייבער פון די ציילן, יהודה פרענקל, די צוויי ברידער בארנשטיין פון קראקא און יבדלו לחיים עוזר זאנאבענד (איצט אין חיפה) און מאיר קיווקאוויטש (איצט אין תל־אביב) — האָבן זיך אריבערגעשמוגעלט קיין דייטשלאנד. אויפן וועג האָבן זיך אין דער גרופּע אָנגעשלאָסן נאָך א געוויסע צאָל חלוצים פון וועלכע ס'איז מיר געבליבן אין זכרון: דאוויד־וויטש און האָרוויץ פון לאָדז, שארפשטיין פון פּלאָנסק. ארומוואלגערנדיק זיך א זעכס וואָכן אין דעם רעוואָלוציאָנער צעשטורמטען דייטשלאנד האָט זיך די גרופּע אריבערגעשמוגעלט קיין האָלאנד, ווו די גרעסטע טייל זענען אינטערנירט געוואָרן אין א לאגער, און ערשט נאָך עטלעכע חדשים באפרייט געוואָרן דורך דער אינטערווענץ פון דער האָלענדישער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, וועלכע האָט אונז איינגעאָרדנט אויף הכשרה אין דער „החלוץ" גרופּע אין ארף טוועלא אונטער דער אָנפירונג פון די חלוצים יהודה ליכטינגער און פינחס גלאס און אונטער דער אפוטרופסות פון דעם האָלענדישן ציוניסטישן טוער כהן פון דער דערבייאי־קער שטאָט דעווענסטער. ערשט אין פּרילינג 1920 איז די דאָזיקע ערשטע גרופּע חלוצים פון וואלבראָם אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל און קאנטראקטירט דורך דעם ד"ר סאסקין אונטערן נאָמען האָלענדישע חלוצים זיך איינגעאָרדנעט אין א ירקות־קבוצה אונטער בנימינה.

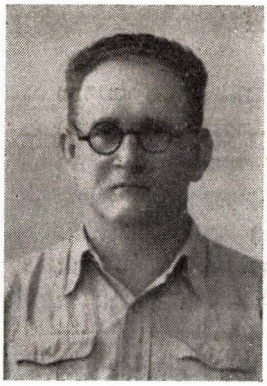
גלייך נאָך דער דאָזיקער ערשטער גרופּע האָבן אין די יאָרן 1920־22 פארלאָזט דאָס שטעטל וואלבראָם און עולה געווען קיין ארץ־ישראל וווייטערדיקע גרופּן: עובדיה גאָטליב, דוד גאָטליב, ישראלקע שטארק, אסתר שטארק, זילבערמינץ, יחיאל האָכערמאן, גרשון האָכערמאן, יחיאל פולטאראק (בן פורת), לייבישל שווארצבוים, יעקב יזראלעוויטש, משה האבערפעלד, עזרא דראך, יענקל פישל, מנשה פרענקל, עדינה פרענקל, מענדל בינשטאָק, מרים צווייגנבוים און פיל אנדערע.

נתן חפשי (פרנקל)
עלה ~~1912~~ 1909

יחזקאל שברצבוים
מהעלי׳ה השניה

אב איסר סארנע
עלה 1918

עוזר שבת (זונבנד)
מהעליה השלישית, הקבוצה ההולנדית

מנשה פרנקל
מהעליה השלישית

יחיאל בן־פורת (פולטורק)

עובדיה גוטליב
מוותיקי העליה השלישית

משה האבערפלד ז״ל
מהעליה השלישית

מאיר קיבקוביץ
מהקבוצה ההולנדית

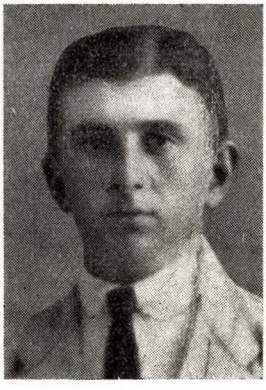
דוד גוטליב

ישראלקה שטרק

גרשון הוכרמן

משה קורנפלד

יעקב פישל

יעקב יזרעלוויטש (יזרעאלי)

עזרא דראך

ישראל מנדל זילברמינץ

וואלף גרשונוביץ
עלה 1925

„הקבוצה ההולנדית"
מימין לשמאל: אברהמטשה שטארק (יושב), מאיר קיווקוביץ (על ידו).
משמאל: עוזר שבת, יהודה פרנקל ז"ל (על ידו)

ז. וואלבראָם אין די יאָרן 1928—1939

נאָך אין יאָר 1919 האָרט פּאָרן אָפּפּאָר פון דער ערשטער גרופּע חלוצים האָט זיך שוין אָנגעהויבן די דיפּערענציאַציע צווישן דער וואלבראָמער יוגנט. פון דער אלגעמיינער „אגודת הציונים" האָבן זיך צוערשט אָפּגעשפּאלטן א טייל בעיקר קינדער פון בעלי־מלאכות און אונטער דער אָנפּירונג פון אברהם און ירמיה לאנדוי, סימע לובלינג, זיסקינד צוויבל, נפתלי טארלער, געשאפן א אָרגא־ניזאַציע רעכטע פּועלי־ציון, פון וועלכע ס'האָט זיך שפּעטער ווידער אָפּגעשפּאלטן א טייל און געשאפן א לינקע פּועלי־ציון אונטער דער אָנפּירונג פון קאָפּל פּרוכטצווייג, חיים לובלינג, אלטער לעדערמאן און יענקל וועלנער. ס'האָט זיך שוין דאמאָלס אָנגעהויבן אויספּיקן א בונדישע אָרגאניזאַציע אונטער די אָנפּירונג פון דענטיסט שמואל באבאד.

אין יאָר 1928 איז שוין די דיפּערענציאַציע געווען א פּאַרענדיקטע. ס'האָבן שוין אין וואלבראָם עקזיסטירט אלע פּארטייען: מזרחי, אלגעמיינע ציוניסטן, פּוע"צ רעכטע, פּוע"צ לינקע, רעוויזיאָניסטן, בונד, קאָמוניסטן און אגודת־ישראל.

אָבער די גרויסע צאָל ציוניסטישע גרופירונגען האָט שוין גאָרניט פארשטאַרקט די אקטיוויטעט פון די ציוניסטן. אומגעקערט. ס׳איז פארשוווונדן די אמאָליקע התלהבות און טיף אידעאישע לאָזונג. א מערערע אקטיוויטעט, כאָטש א שריי־ערישע, האָט פון אלע ציוניסטישע גרופן צוגעסגעוויזן נאָר די רעוויזיאָניסטישע אונטער דער אָנפירונג פון דעם יוגנטליכן טיף איבערגעגעבענעם אידעאליסט־זוכער העניך. פארדאָס האָבן אנדערע אויסגעוויזן א פארשטארקטע אקטיוויטעט פון איין זייט, די פרומקייט. דאָס בית המדרש האָט זיך ווידער אָנגעפילט מיט באפיאותדיקע און באגארטלטע בחורים. א באזונדערס שטארקע אקטיוויטעט האָט אויסגעוויזן די אגודת־ישראל אונטער דער אָנפירונג פון אברהם זילבערבערג, וועלכער האָט געגרינדעט א מאָדערנעם חדר (חדר מתוקן) (די עקסטרעמע האָבן עס גערופן „חדר מסוכן"...) ווו מען האָט אויך געלערנט וועלטלעכע בילדונג. ס׳איז ענטשטאנען א בית־יעקב אָרגאניזאציע פון מיידלעך.

פון דער צווייטער זייט איז פון לינקס אין שטעטל אויפגעטרעטן מיט יוגנטליכן ברען א נייער אויפברויזנדער פאקטאָר — די קאָמוניסטישע אָרגאני־זאציע. די אָפּגעשוואכטע אידעאישע לאָזונג פון ציוניזם האָט איבערגעלאָזט א

מניפסטציה בככר השוק
באמצע: שני היהודים מגיסטר רוזנבאום, סגן ראש העיר, וצבי בידלובסקי, חבר מועצת העיר
א מאניפעסטאציע אין מארקפלאץ

פרייען שטח פאר דער אריינדרינגונג פון די קאָמוניסטישע אידעען, וועלכע האָבן זיך מיט רעוואָלוציאָנערן אימפעט און אומאויפהערליכע כוואליעס דערטראָגן פון מאָסקווא. די יידישע יוגנט האָט די דאָזיקע לאָזונגען פארשטאנען פשוט: „אויס נאציעס, אויס גרעניצן, אויס שפראכן, אויס געלט, אויס אָרעם און רייך, אויס גוי ייד און אויס אלע צרות". און אויב שוין יאָ אזוי איז דאָך פשוט לעכער־ליך, דארף מען דאָך זיין פשוט הויל משוגע צו נעמען פאנטאזירן וועגן אייגן יידיש לאנד מיט אייגענע גרעניצן עפעס דאָרט ערגעץ אין די פוסטיניעס פון א פאלעסטינע, דאמאָלס וועט דאָס הערליכע גן־עדן פון קאָמוניזם עפנט פאר דיר ברייט טיר און טויערן, אויסצולייזן די גאָרע וועלט און דאמיט זיך זעלבסט — האָט טאקע די יוגנט פון דער אָרימער, און ניט בלויז אָרימער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, שוין גאָרניט קריטיש, נאָר מיט עכט יידישער אמונה און בטחון ברייט געעפנט זייערע אויגן, אויערן און זייערע הערצער פאר די וועלטן אויסלייזערישע אידעען פון קאָמוניזם און מיט אמתער חסידישער דביקות און מסירת נפש זיך געווארפן אין קאמף פאר דער קאָמוניסטישער רעוואָלוציע. אין דער ווירקלעכקייט זענען דאָס געווען די אלט־יידישע אידעען פון משיחיזם, די וויזיעס פון ישעיה הנביא'ס „והיה באחרית הימים" וועלכע די יידישע יוגנט האָט געטובלט אין מארקסיזם און געמיינט צו פארווירקלעכן דורך לענינס רעוואָ־לוציאָנערע שיטה.

ביי איר אנטשטיין איז די קאָמוניסטישע פארטיי געווען א דורכאויס יידישע, און דעם אינטערנאציאנאליסטישן געבאָט וועלכן די יידישע יוגנט האָט פארשטאנען „אויס יידן אויס גויים" — האָט מען אָנגעהויבן פארווירקלעכן קודם־כל ביי זיך. ביי אויספירן הייסט עס: „מיר זענען ניט קיין יידן — האָט עס געהייסן — מיר זענען קאָמוניסטן אין אונזער לאנד פוילן". די פארטיי־שפיצן האָבן געפאָדערט וואָס מער פאָליאקן אריינציען אין דער פארטיי און זיי ערציען צו דער ראָל פון אָנפירער. די סתירה פון דער דאָזיקער פאָדערונג, דעם פרווו פון אריינשמוגלען די שפראָצונגען פון אנטי־יידישן נאציאָנאליזם אין דער פארטיי — האָט די יידישע יוגנט ניט געקענט באמערקן. זיי האָבן די דאָזיקע פאָדערונג פון די שפיצן אויפגענומען ווי א גאנץ זעלבסטפארשטענדלעכע קאָמו־ניסטישע טאקטיק, און אינדערמעסן— ס'איז דאָך ניט מעגלעך צו דערגיין צו דער קאָמוניסטישער סאָציאלער רעוואָלוציע אין פוילן אָן א פוילישע אָנפירונג אין דער פארטיי און אָן א מערהייט פוילישע מיטגלידער אין דער פארטיי — האָט זיך טאקע די יידישע קאָמוניסטישע יוגנט אין שטעטל מיט לייב און לעבן געווארפן אין געיעג נאָך עכט פוילישע נשמות. מען האָט געמומען ארבעטן מעשים. אין דער שטאָטישער גומי־פאבריק איז געלונגען אריינצוציען אין דער פארטיי צוויי פוילישע ארבעטער. פון דער שטאָטישער פוילישער יוגנט איז אויך געלונגען אריינצוציען עטלעכע. די יידישע יוגנטליכע האָבן זיך ווי די מיסיאָנערן געלאָזט איבער די ארומיקע דערפער, בכדי צו געווינען מיטגלידער און סימפאטיקער פארן קאָמוניזם און דערגרייכט נישטיגע רעזולטאטן און ריזיקע פארלוסטן. די קאָמו־ניסטישע פראָפאגאנדע פון די יידישע קאָמוניסטן צווישן דער פוילישער באפעל־קערונג האָט אריינגעברענגט פשוט אין רציחה די אָרטיקע מאכט אָרגאנען און

די מאסן־ארעסטן האָבן שטארק אָפּגעשוואכט די קאָמוניסטישע טעטיקייט. עטלעכע יידישע יוגנטלעכע פון דער שטעטלדיקער אָנפירונג, פעיקע און איבער־ געגעבענע אידעאליסטן, וועלכע עס האָט געדראָט לאנגיעריקע תפיסה, צווישן זיי משה נערצעס און לעוויט זענען אוועק קיין ראטן־פארבאנד און דאָרט פארפאלן געוואָרן אין פארשיקונג. א דריטער פירער יעקב מענדל ריינשטיין האָט אדורכ־ געמאכט פויליש תפיסות אין קארטוז־בערעזע און בעת דער היטלער־אָקופאציע אנטלאָפן קיין ראטן־פארבאנד און דאָרט געשטאָרבן פון הונגער א פרעמדער ייד.

א סך פון די דאָזיקע קאָמוניסטן אידעאליסטן געפינען זיך איצט אין ישראל.

עקאָנאָמיש האָט זיך צווישן די צוויי וועלט־מלחמות די לאגע פון יידישן וואלבראָם געענדערט ניט צום דערקענען. די אמאָליקע פעסטע שטאָלצע ווי אלטע דעמבעס איינגעוורצלטע אין דעם שטעטלדיקן באָדן גבירישע משפחות — אלע זענען אראָפּ פון זייער עשירות און פראכט. מיטן טויט פון די קעפּ פון די משפחות איז איינגעזונקן זייער עשירות און געוואָרן גאָרניט. זעלטן וועמען פון די משפחות־מיטגלידער איז געלונגען זיך צו קלאמערן ביי די איבערבלייבעכצן פון די גיטער אָן געשעפטן. דער גרעסטער טייל פון זיי האָבן זיך געמוזט זוכן נייע באשעפטיגונגען און זעלטן מיט וועלכן ס׳איז ערפאָלג. — פאר דאָס האָט זיך אויסגעברייטערט די שיכטע פון יידן בעלי־פרנסות אויף א געזונטן פראָדוק־ טיוון יסוד.

צווישן די צוויי וועלט־מלחמות איז דאָס שטעטל געוואָרן א פראָדוצירער און צושטעלער פון א גאנצע רייַ געברויכס־ארטיקלען פאר די נייע דורך פוילן פארנומענע אויבערשלעזישע געביטן, וועלכע זענען אָפּגעריסן געוואָרן פון זייער פארזאָרגונגס־באזע אין דייטשלאנד. צוערשט האָבן זיך ווי די פייגל פון נוח׳ס תיבה אריסגעלאָזט אין די נייַ פארנומענע געביטן די מער וועלטלעכע מער רירעוודיקע יונגעלייט, מערסטנס קינדער פון בעלי־מלאכות, מארק־שטייער פון דער לעדער־בראנשע און טאנדייטניקעס און געגומען הויזירן מיט די פראָדוקטן פון זייערע משפחות, און באלד האָט זיך דאָס הויזירן אויסגעברייטערט אויך אויף אנדערע סחורות. מאנכע פון די הויזירער האָבן זיך באזעצט נאָנט צו די אָבער־ שלעזישע געביטן, ווי אין סאסנאוויצע, בענדין, אָדער אין סאמע אויבערשלעזיע, בעיקר אין קאטאָוויץ, קעניגסהוטע, א טייל פון די ערשטע הויזירער זענען דאָרט געוואָרן הורטאוויקעס פון אלערליי געברויכס־ארטיקלען, וועלכע זיי האָבן געגעבן אויף קרעדיט די הויזירער, וועלכע זענען שטארק אויסגעוואקסן אין צאָל. א סך האָבן זיך געעפנט וואַרשטאטן, געוועלבער אָדער געוואָרן מארק־ פאָרער אין אויבערשלעזיע. אלע האָבן דערפון געלעבט בריוח און מאנכע זענען אפילו רייך געוואָרן. צווישן די געברויכס־ארטיקלען וועלכע וואלבראָם האָט צוגעשטעלט אויבערשלעזיע, האָט דאָס ערשטע אָרט פארנומען די פראָדוקציע פון אכטאוע און כראמאוע ארבעט־שיך און שטיוול. די שיך־פראָדוקציע איז שטארק אויסגעוואקסן אויף דער באזע פון דער אנטוויקלונג פון די גארבערייען, צווישן וועלכע ס׳האָט פארנומען דעם אויבנאָן די מעכאניזירטע גארבעריי פון העניך לאנדוי און זיינע זין אברהם און ירמיה לאנדוי און די גארבעריי פון די צוויי שוהפּים נפתלי טארלע און מיכאל פערלמוטער. יידישע אונטערנעמער האָבן דאָס

לעדער צוגעשניטן, אוועקגעגעבן אויפצושטעפן, אדער אויפגעשטעפט אין אייגענע שטעפערייען, די דאזיקע האלבפאבריקאנטן געגעבן „אויפצוקלאפן" און די פער־טיקע פראדוקציע אריבערגעפירט קיין אויבערשלעזיע. הונדערטער ספעציאליזירטע שוסטערס אין שטאט און אין די ארומיקע דערפער זענען געווען באשעפטיגט ביים „אויפקלאפן" די ארבעט־שיך. דאס צווייטע ארט אין דער פראדוקציע פאר אויר בערשלעזיע האט פארנומען די אויסגעבריטערטע פראדוקציע פון קאנפעקציע פון די וואלבראמער טאנדייטניקעס. שטארק אנטוויקלט האבן זיך אויך די העפטערייען. די אויסגעהעפטעטע וועש האט אויך געהאט א גוטן אפזאץ אין אויבערשלעזיע. דאס זעלבע אויך די היטלמאכערייען. אינגאנצן א נייעס איז געווען דאס אנטוויקלען זיך פון טריקאטאזש פאבריקלעך אין וואלבראם, און זאלן שוין אויך דערמאנט ווערן די אנגעזעענע זייף־פאבריק פון מלך פאצאנאווסקי און די פיל אייער־קאלכערייען.

דאס שטעטל וואלבראם האט זיך אין דער צווייטער העלפט פון די צוואנ־ציקער יאָרן, אזוי צוזאגן, דעמאקראטיזירט: פון איין זייט איז שטארק געפאלן דער באדייט און אנזען פון נגידים און פון דער צווייטער זייט איז שטארק גע־לינדערט געוואָרן די נויט פון דער יידישער אָרימקייט. די אָרימע יידישע שיכטן האבן זיך ארויסגעהאלפן מיט דער ארבעט פון זייערע קינדער אלס היים בעלי־מלאכות, אדער ארבעטער ביי יענעם. ס׳איז זעלטן געווען אן אָרימע משפחה ביי וועלכער ס׳זאל זיך ניט געפינען א שטעפ־מאשין, ביי וועלכע עס האבן געארבעט די קינדער אלס כאלעווקא־שטעפערס, קאנפעקציאנערן, היטלמאכערס, העפטערקעס. אויף דעם באדן איז אין דער צווייטער העלפט פון די צוואנציקער יאָרן אויסגעוואקסן אין וואלבראם א שטארקע האנטווערקער־אָרגאניזאציע מיט אן אייגענע האנטווערקער־באנק, ווי עס האט געארבעט אלס פרעזעס משה מיטלס, דירעקטאָר מאניעק מיטלמאן און אלס סעקרעטאר עוזר שניצער. ס׳איז אויך אנטשטאנען א פראָפעסיאָנעלער פאריין, וועלכער איז א געוויסע צייט געווען א צענטער פון אויפקלערונג צווישן די אָרעמע שיכטן פון דער יוגנט, אונטער די אָנפירונג פון גוטנשטיין. מענדל סטיצקי און פייבל שניצער (זיי געפינען זיך אין ישראל). אָבער ארונטערפאלנדיק אונטער דער השפעה פון דער קאָמוניסטי־שער פארטיי איז דער פראָפעסיאָנעלער פאריין פארמאכט געוואָרן דורך דער מאכט.

אזוי האט זיך דאס יידישע וואלבראם אנטוויקלט אין משך פון לאנגע דורות, פון א האלב דאָרפיש בעל־מלאכהש און האלב קליינסוחרישע ווירטשאפט מיט א טיף פאטריארכאלן, טיף פרומען לעבנס־שטייגער, ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, אין א כמעט דורכאויס פראָדוקטיווע האנטווערקערישע, קליין־אינדוסטריעלע סוחרישע ווירטשאפט מיט א פאָרטגעשריטענעם קולטורעלן לעבנס־שטייגער, צווישן די צוויי וועלט־מלחמות, ביז... ביז דער פינצטערער נאכט פון דער היטלער־אָקופאציע.

מ. ש. גשורי

מעמדות בתורה ובתרבות

א. „חדרים" ו„מלמדים" — מפיצי התרבות בישראל

כמו בכל קהילות ישראל, כן גם בוולברום היה ה„חדר" המוסד היסודי והראשי לחינוך ילדי ישראל. ילד יהודי בהגיעו לגיל ארבע הוליכו אביו ל„חדר" ומסרו לידי הרבי ללמדו תורה ולחנכו למצוות ולמעשים טובים. שעות רבות מהבוקר ועד הערב, ובחורף גם בשעות הערב — ישב הילד בכל יום ב„חדר". השעות הצטרפו לימים, הימים — לשבועות, השבועות — לחדשים, והחדשים — לשנים, ושנים רבות למד הילד ב„חדר" עד הגיעו לגיל בר־מצוה.

הילד ספג ב„חדר" לא רק תורה — החל מא"ב עד לתלמוד עם מפרשים, אלא גם יהדות עמוקה, שרשית; אהבה ומסירות לעם ישראל, לארץ־ישראל ולכל קניני ישראל. וזה כולל גם מדות טובות, מדות של יושר וצדק, מדות של רחמנות ועזרה לחלש. כל הרכוש הרוחני הזה, היהודי והאנושי, רכש הילד היהודי ב„חדר". התכונות הנעלות הנ"ל היו הצידה־לדרך שה„חדר" צייד בו את הילד היהודי, בצאתו לדרכו בחיים ובמלחמת החיים. התכונות הנעלות האמורות היו זריקות־חיסון שחיסנו את נשמתו הרכה של הילד, כדי שיוכל לעמוד, להלחם, לנצח במאבקה הקשה בארצות נכר בין עמים זרים ותורות זרות. הציוד הזה והתכונות הללו שהילד היהודי רכש אותם ב„חדר", הם הם ששמרו על היהודי המבוגר ועל העם היהודי כולו בדרכו הגלותית הארוכה והחשוכה והצילו אותו מתעיה וטמיעה, והם שהביאוהו עד הלום.

המלמדות היתה בישראל משלוח־יד עתיק, תרבותי־מסורתי, שהוד־קדומים חופף עליה. עוד בזמנים קדומים מילאה המלמדות תפקיד מכריע בחיי היהדות, והודות למלמדים לא רבו אנאלפבתים בישראל. אחת השאיפות האידיאליות אצל כל יהודי מאז ומעולם היה: ללמד את בניהם תורה, ושאיפה זו לתורה הקימה בכל עיר ועיירה מעמד מיוחד של מלמדים. המלמדות הלכה שלובת־זרוע עם ה„חדר" ההסתורי הקיים אצלינו עד היום, ובעדות־המזרח טרם פג טעמו וכוחו. המלמד ליוה את ישראל בכל תקופותיו ודורותיו ונעשה חלק מדברי־ימיו. אין לתאר את היהדות בלי מלמדים, והודות למלמד יכולנו להחזיק מעמד בתקופות הגלות הקשות ולהיות מושרשים בתורה שבכתב ושבעל־פה ולצאת כשידינו על העליונה מויכוחים תדירים עם המשטינים וראשי הדתות האחרות. לפנים היו ההורים מחשיבים מאד את המלמד והיו מכבדים אותו במתנת כסף או חפצים בחנוכה ופורים ומועדים. הרבה מגדולי הרבנים היו מלמדים. וגם ראשי תנועת החסידות עסקו מקודם במלמדות. הבעש"ט היה בנעוריו „ריש דוכנא". רבי דובר המגיד ממזריטש היה מלמד לתלמידים. המלמדות נחשבה למדרגה עליונה בחסידות, והמלמדים עשו בה גדולות במסירותם.

השם „מלמד" התכוון למורה, המקנה דעת לתלמידים, והוא עוסק בהוראת קריאה, כתיבה, תורה, גמרא וכדומה לתלמידיו, והיו מלמדים שונים לפי גיל

התלמידים, או ארבע דרגות של ה„חדר": א) חדר לא"ב ועברי (קריאה בסידור תפילה), ב) „חדר" לחומש ורש"י (חלק מפרשת השבוע) ונביאים ראשונים. ג) „חדר" לגמרא, חומש ורש"י (פרשת השבוע כולה) ונביאים אחרונים, ד) לגמרא ותוספות. לימוד תנ"ך בחדר בכל הדרגות היה רק על קצה המזלג, כדי לא לבטל את התלמידים מלימוד גמרא, שנחשב לעיקר הלימוד. המורה ליהודי את דרכו בחיים. הילדים הלוקחים לקח מפי המלמד נקראו בשם תלמידים או תינוקות של בית רבן. המלמד נקרא „רבי". כיום הפך הכינוי „מלמד" כינוי למורה ב„חדר" שאין לו השכלה והכשרה פדגוגית־מקצועית. בדור החדש נעשה השם „מלמד" שם גנאי לכל בטלן וביש־גדא שלא יצלח לכל, ומשום כך קוראים כעת המשכילים את המלמד בשם „מורה" או „פרופסור", בעוד שאין הבדל בין פעולותיהם בהוראת תלמידים. לא היה ישוב יהודי שלא היה בו „חדר". ואפילו ישוב כפרי קטן שרק מספר מועט של משפחות יהודיות בו שכר לו מלמד לבניו. וכל יהודי ויהודי, אם עשיר ואם עני, שלח את ילדיו ל„חדר". יהודים עניים היו חוסכים מפיהם ומשלמים שכר לימוד בעדם. וגם בניהם של אביונים ממש, שלא היה להם ממה לחסוך, לא נשארו מחוץ למסגרת ה„חדר". לא היה ילד יהודי שלא למד כלום.

מעמד המלמדים מילא בוולברום תפקיד ההוראה לתלמידים בגילים שונים כבכל ישובי היהודים. היה זה משלוח־יד מקופח ומנוצל ביותר, שלא זיכה את בעליו בהערכה נכונה של הצבור (כמאמר הפתגם באידית: „שטארבן און קנעלן פארשפעטיגט מען ניט"). ולא יפלא שהיו מצויים מלמדים ששפכו מרי נפשם על ראשי תלמידיהם. אולם הם הם שטיפחו וגידלו את היסוד האנושי של וולברום התורנית וההסידית, המלמדים היו שונים זה מזה בתכונותיהם החינוכיות, בידיעותיהם הפדגוגיות ובכשרונם ללמוד וללמד. לא כל מלמד היה ראוי לתפקידו. מאידך — היו מלמדים גאונים שהשקיעו את כל מרצם וידיעותיהם בהרבצת תורה לתלמידיהם. מספר תלמידיהם היה מצומצם, כי ההורים חשבו להם לכבוד גדול — גם תמורת תשלום גדול — שמלמדים אלה ילמדו את בניהם תורה. והם אמנם הקימו לומדים ותלמידי־חכמים שעליהם תפארת העיר וולברום. ואם להשוות את וולברום לעיירות אחרות, הרי היא עלתה עליהם באורח יחסי במספר יודעי תורה ולמדנים ואנשי שאר־רוח.

רוב המלמדים שבעיר היו יהודים טובים ונבונים, חסידים ואנשי מעשה, וביניהם תלמידי־חכמים גדולים, מהם שפנו למלמדות מתוך זיקה שבנפש להוראה ולחינוך, מהם שרצו להיות קרובים יותר לתורה ולעבודת הבורא, ומהם שצדיקי החסידות השונים, רבותיהם של החסידים, הטילו עליהם תפקיד זה כשליחות, אחרי שעמדו על טיבם ומצאו בהם תכונות מועילות כמלמדים. והיו למדנים בוולברום שבגלל חוסר פרנסה נאלצו להיות למלמדים. אך מטעמי יהירות לא חפצו להיות מלמדים בוולברום, אלא עברו לערים אחרות ושם הצליחו מאד. הנה נזכר אני ברבי אלתר פרידמן, איש וולברום, דמות שכולה אמרה הדר. הוא ישב במונדזיוב כמלמד גמרא ומפרשיו ויצא לו שם כמלמד מפורסם, ולא כל אחד זכה להיות מתלמידיו. אצלו למדו רק תלמידים אמידים עם שכר גבוה, ותלמידיו לשעבר מזכירים עד היום את שמו בחיבה ובהערצה. מהם שקבלו תוארים אקדמיים, ומהם שתופסים עמדות חשובות בחינוך בארצות אירופה שונות. וכן רכשו

להם המלמדים מוולברום עמדה נכבדה בערים רבות בפולין, עד שנקבע כלל, שכוחה של וולברום גדול במלמדות, וערים רבות פנו לעסקני וולברום וביקשו להמליץ על מלמדים מוולברום המוכנים לכהן אצלם כמלמדים בשכר מקובל.

מעמד המלמדים בוולברום לא הכזיב, ורבים מהם תפסו עמדות כבוד בעיר והתיחסו אליהם בכבוד כאל למדנים מופלגים. רובם השתייכו לקלויזי החסידים ושפעו עליזות ומצב־רוח טוב.

עד מלחמת העולם הראשונה בשנות תרע"ד־ח ידעו יהודי וולברום שהינוך הבנים הוא אך ורק ב„חדרים„ אצל „מלמדים" לפי דרגותיהם. הדאגה הראשונה של ההורים בוולברום, כמו בשאר העיירות בפולין, היתה שאלת החינוך לילדים. המלמדים בעיר התחלקו לשלשה סוגים: מלמדי דרדקי, מלמדי חומש־רש"י ומלמדי גמרא עם תוספות. חלק בלתי נפרד מן ההוי של העיר היוו מלמדי־תינוקות, אליהם היו שולחים כל ילד שהגיע לגיל של 3 שנים. ההורים היו עוטפים אותם בטלית ונושאים אותם אל ה"חדר" ללמוד שם את האותיות של האלף־בית. בחדר של ד' על ד' ישבו צפופים על ספסלים נמוכים. מלמד־דרדקי היה מלמד את הילדים אלף־בית וקריאת מלה עברית. אחר זה היו עוברים למלמד יותר גדול, כדי ללמוד חומש עם רש"י. הכשרת הילדים היתה תלויה בכושרו ובטעמו של ה„מלמד". ילדי וולברום בילו ב„חדרים" עד אחרי גיל בר־מצוה. לא כולם נשארו כל הזמן ללמוד אצל אותו „מלמד" עצמו. היו שהחליפו את ה„חדרים" וה„מלמדים" מ„זמן" ל„זמן", והילדים היו צריכים להסתגל לנוהג השורר בכל „חדר" חדש ולביטוייו המיוחדים (אויסרעדעכצן) של כל מלמד, שראה צורך להכניס שנוי־מה בפירושו, להבדילו ממלמד אחר. ואכן עם החסרונות שלא חסרו ב„חדר" הישן יש להודות שעל־ידו היקנו לילדי ישראל תורה ומסורה לפי רוח הזמן וחונכו ברוחו לקראת תחית העם ותרבותו ונטעו בלבם אהבה עזה לקדשי ישראל וערכיו, לחגים ולמסורת, לשפה ולארץ־אבות העתיקה.

בין מלמדי־דרדקי יש להזכיר במיוחד את רבי מנדל־וולף הפופולרי, שעשה רושם בזקנו הרחב ובחיוכו הטוב וכן בכתפיו הרחבים, והוא נזכר עד היום לטובה בפי תלמידיו־לשעבר. ב„הדרו" היו הלימודים נמשכים כל היום, בהפסקה לשעת־צהרים שאז חזרו התלמידים לבתיהם, ואחר הצהרים חזרו ללימודים בחדר עד הערב. אחרי חג הסוכות, עם בוא החורף, התחילו ללמוד ב„חדרים" גם בלילות, ואילו אצל ר' מנדל־וולף לא למדו בלילות. וכן יש להזכיר את מלמדי־הדרדקי: איטשה מלמד שברחוב שווינסקה, יוזיפ מלמד (גרצארז), ואחד בכינויו „קאלבי־קער". לחלק מהם, בעל מספר ניכר של תלמידים, היו גם „עוזרים" שהיו מביאים לחדר זמובילים בחזרה לבתיהם את הילדים בני 3—5. לפעמים היתה גם אשת המלמד, או בכיניה „הרבנית", משגיחה על הילדים הקטנים. ילדים סרבנים שהיו בוכים ולא חפצו ללמוד היתה ה„רבנית" כובשת במתן עוגה או במעדנים שונים, וההורים היו משלמים לה בעד עמלה. דבר זה נחשב להכנסה צדדית של ה„מלמדת", כי על אף העובדה שילדים שחובת ה„חדר" עליהם לא חסרו בעיר וה„חדרים" היו מלאים, מצבם של המלמדים בפרנסתם לא היה מזהיר, ועליהם

הוטל לחפש רווחים מן הצד, ואף נשותיהם היו עוזרות בפרנסה, בסחר הנפט, שמרים וכדומה, ואף בהזנות, שדכנות ותיווך לא בחלה ידם.

בתקופת החגים, שבין „זמן" ל„זמן" (מחצית שנה בערך) היו יוצאים המלמדים לסובב בעיר למשוך תלמידים ל„חדר"יהם ל„זמן" הקרוב. כל „חדר" תפס חדר־מגורים בדירה פרטית, אם לא בדירתו של ה„מלמד" עצמו, ללא סידורים כל שהם ובחוסר נוחיות מינימלית. ה„מלמד" היה יושב בראש שולחן גדול עם פרגול (עשוי רציעות־עור לעונשים) ביד ומנצח על עשרות ילדים בני כיתות וגילים שונים, שהסבו לשולחן. לעתים היה ה„רבי" משלח לשעה קלה ילדי כיתה

משמאל לימין:
איטשה מלמד (זונאבנד) ואחיו משה החייט

יוזיפ מלמד (גרצרז)

אחת החוצה, לבל יפריעו ללימודי כיתה אחרת, והיו שנהגו לשחרר כל ילד בפני עצמו מישיבה לפני השולחן אחרי שגמר את קריאתו בסידור או בחומש, והיה יוצא לשחק בפרוזדור או ברחוב. הצפיפות ב„חדר" היתה גדולה. על פי רוב הכיל ה„חדר" לא יותר מחדר אחד, ששימש מעונו של המלמד עם בני משפחתו. קיר אחד היה תפוס מטות. באחת הפינות עמד „ספסל־שינה" שעליו ישנו ילדי המלמד. ואף השולחן שעליו היו לומדים כל היום שימש תכשיר־שינה במשך הלילה. באחת הפינות עמדה תיבת־עץ עם חפצים שונים ובפינה שניה היתה עומדת ה„מלמדת", בישלה, כיבסה ועסקה בכל מיני עבודות הבית.

דאגת ההורים גדלה יותר כשהילדים החלו כבר ללמוד חומש עם רש"י. כאן כבר היה צורך במלמד יותר טוב, שיוכל להחזיק ברסן את התלמידים הקטנים. מלמדים אלה היו משתמשים גם במיני „אלות". לסוג מלמדים אלה נמנו יעקב־אלעזר חומש, שישב בבית קלביקר, יחיאל חיים שטארק ואחרים. מלמדים אלה היו שונים זה מזה באופי ובאורח חייהם. מהם שאהבו ל„הרביץ" קשה בתלמידים, ויש שהיו „בעלי רחמים", ולא פעם היו נשותיהם של המלמדים מונעות מלהרביץ בילדים. בין הסוג שהיו „רכי לבב" נמצאו שהיו מכים בילדים במגבת. חלק ממלמדי חומש עם רש"י היו מלמדים את הילדים גם לכתוב. לרובם של מלמדים אלה היה ניגון מיוחד שבו היו מלמדים ומשננים את תורתם לתלמידים. יוצאי וולברום מזכירים את שמו של יחיאל חיימלה מלמד (שטארק) שלימד ילדים מגיל חמש ומעלה, והוא נחשב לאחד המלמדים המשובחים בעיר. אצלו היו לומדים בעונת החורף גם בשעות הלילה. אצלו היו לומדים מלבד החומש של פרשת השבוע גם ראשית לימוד גמרא ב„שנים אוחזין". התלמידים נהגו מהפסקה, כשהרבי ר' חיים היה הולך לתפילת מנחה ומעריב לבית־התפילה הקרוב. אז היו שרויים בהושך, כי הרבנית אסתר קימצה בנפט ורק עם שוב הרבי מהתפילה היתה מדליקה את מנורת־הנפט. סיום הלימודים בלילה והליכת התלמידים הביתה נחשבת עד היום חויה מלאת רשמים.

מלמדי גמרא עם המפרשים היו מצויים בעיר במצב בלתי מזהיר, כי עניי העיר לא מצאה ידם לשלם שכר־לימוד, ולפעמים היו ההורים זקוקים לבניהם ההולכים וגדלים למען יעזרו להם בפרנסה בשעת דחקם. בין מלמדים אלה אפשר להזכיר את: משה הייבר, משה־אלעזר, אברהם יוסלס ובנו שלמה, יומה'לה מלמד. ביחוד הרבו בשבחו של אברהם יוסלס, יליד וולברום, מלמד גמרא, שכל מגמתו ורצונו היה שהתלמיד יבין וידע על בורים את הלמודים. הוא לימד לא בעד הכסף שקיבל, אלא אך ורק בשביל להעמיד תלמידים טובים בתלמוד. היתה זו תורה שלא על מנת לקבל פרס. אצלו למדו 10—12 תלמידים. הוא היה אהוב מאד בין תלמידיו, וגם בכל הסביבה. הוא נחשב כמלמד ממדרגה ראשונה, והלימודים אצלו נחשבו ככיתה השביעית. הוא היה מקבל 5—6 רובל לחודש כשכר־למוד. קומתו היתה בינונית, חסיד גור, גר בשני חדרים בבית חותנו הבורסקאי. ממנו עברו ללמוד בבית־המדרש. הוא היה איש שקט, מסתפק במיעוט, לא התערב במחלוקת שבזמן ההוא. הוא לא השמיע אף פעם הערה נגדית בדבר למוד התנ"ך בעברית. בתפילתו אפשר היה לראותו כמו שהוא, אמת ונאמן למסורת. שמו של אברהם יוסלס נחשב לשם־דבר בעיר וחשיבותו היתה רבה.

מובן שאין כאן המקום לפרט את כל המלמדים. כיוצא־מהכלל אפשר להוסיף, שר' גציל שו"ב היה לומד עם נערים אחדים בשעות הלילה בתור הכנסה צדדית. שלמה, חתן יומה'לה, עסק במלמדות, אף שהיה מוסמך להוראה ואף עסק בפיסוק שאלות. אך רב העיר ר' משה וינברג התנגד שיעסוק בפיסוק שאלות. אנשל מלמד (גליבטר), חתנו של ר' שיימה שוחט, היה מחשובי וטובי מלמדי גמרא ותוספת בעיר. ישב ברחוב אלגוטה. הוא היה היחידי שלימד גם תנ"ך וחשבון, כתיבה ביידיש. וממנו עברו התלמידים ללמוד בבית המדרש. רבים מתלמידיו נמצאים בארץ. יהודי בעל קומה, רזה, ראש כפוף. בצעירותו היה בין

אלה שהציצו ונפגעו. היה משכיל בנעוריו, מסור כאב לתלמידיו. בכל תלמיד ראה כאילו היה בנו. מעולם לא הרים יד על תלמידיו והשפיע בשכנוע בלבד. הוא דיבר בקול שקט ואיטי. אשתו טיפלה באפיית דובשניות ותופינים ונחשבה בעיר לצדקת ואשת חיל. אנשל הגה חיבה לציונות. ותיקי וולברום מזכירים את שמו של מרדכי־וולף המלמד שבהלויתו קמה רוח סערה גדולה שעקרה מאות עצים מסביב לבית העלמין, וכמאה עצים נעקרו, וזה כחמישים שנה שלא היתה סערה כזאת. ר׳ מרדכי־וולף נחשב כמלמד ממדרגה ראשונה, ולמד עם 10—12 ילדי עשירים, ולא כל אחד ראוי היה ללמוד אצלו. הוא היה גר ע״י בית המדרש. הוא היה ראש בית־המדרש ואצלו היו לומדים חתנים, ולוקח ששה רובל לחודש. למדן מופלג וראש ישיבת הלומדים בבית־המדרש. הוא תבע מהלומדים ללמוד לאט באורח יסודי ולא בחפזון שאינו מביא לתועלת הזכרון.

הזכרנו בזה רק שמות מלמדים מהדורות האחרונים. ברם אין ספק שבכל דור ודור היו מלמדים באוכלוסיה היהודית בוולברום. העיר הרי מונה מאות שנים לקיומה. בעקב חוסר שמירת פינקסי הקהילה או מצד חברות ואגודות לא נשתמרו שמות המלמדים ברב או במעט. ואילו היו שומרים על פנקס החברא־קדישא אפשר היה למצוא שם רשימה של מלמדים שנפטרו לעולמם ונרשמו בספר. אבל צד שוה היה בכולם שהם המשיכו לחנך את הדור הצעיר ברוח ישראל סבא ולהכשיר את לבו ליהדות ולקניני האומה, בספגם מילדותם את רוח ישראל ויסודות תרבותו.

ב. מעמד השו״בים

השחיטה, שחיטת בקר ועופות, התנהלה בוולברום כבכל עיר על ידי שוחטים יהודים בבית מטבחיים ובבתי־שחיטה שלה. השו״ב (שוחט בהמות) לא נכלל מעודו בין ה„כלי קודש״ (רח״ש ר״ת: **ר**בנים, **ח**זנים, **ש**משים) שנתפרנסו מקופת הקהילה. אך גם על השו״ב היה מוטל תפקיד חיוני בעיצוב חיי הדת, ונמוסיה במקום פעולתו. ועליו הוטל לפקוח על כשרות השולחן בבית ובמשפחה ולהשפיע על קדושת המשפחה והחברה בישראל ששימש יסוד איתן להשרשת חיי תורה ויהדות. ואין להשוות את אומנות השו״ב לאומניות אחרות. אומנות השו״ב תבעה ידיעת התורה וההלכה ביחד עם ידיעת המקורות הרבים והשונים. השו״ב היה צריך להיות תלמיד־חכם הבקי במסורה והוי העם, ורק אז יכול היה לבוא בחשבון כשו״ב. במחנה השו״בים אפשר היה למצוא גאונים בתורה, ולא פעם עזרו לרבני המקום בבירור בעיות הלכה שונות.

מלאכת השו״ב נחשבה כמקצוע לכל דבר, ולא כל הבא ליטול בא ונוטל. עבודה זו, שהיא שחיטה מן הצואר ובסימנים שהם הלכה למשה מסיני, קשורה בלימוד כל הלכות השחיטה לפרטיהן ופרטי־פרטיהן. ובין השאר נאמר, שישראל היודע הלכות שחיטה לא ישחוט בינו לבין עצמו לכתחילה עד שישחוט בפני חכם ומומחה שלש פעמים ויהיה רגיל וזריז. חרש, שוטה וקטן נפסלו מלכתחלה לשחוט, וכן שכור, או זקן מופלג, או מי שידיו מרתחות, וכן סומא. והיו שאסרו אף על הנשים לשחוט. ומכאן יחוסו של השו״ב, שהוטל עליו להיות „נבחר״, כי לא כל אחד יכול וראוי להיות שוחט.

השוחט הכשר היה נוטל אישור מחכם או רב העיר שבחנו מקודם אם יודע הלכות שחיטה ובקי ואם הוא אומן יד בהעמדת הסכין חד וחלק, אם הוא מרגיש בפגימה חדה של הסכין ואין ידיו מרתיעות, ואינו מתעלף בשחיטה. ונהגו שלא לאכול משחיטת שוחט שאין לו אישור מרב ידוע, וגם על מסדר האישור הקפידו שלא ליטול אישור מרב שהוא קרובו. וכל שוחט, אף מי שנטל אישור, צריך לחזור לפעמים על הלכות שחיטה עד שיהיו שגורים בפיו ולא ישכחם. והיו שהזהירו שלא לתת אישור לאדם קל־דעת ורק ליראי־שמים, וכהנה רבות. ספרות הרבנות מלאה וגדושה חומר ביחס לשחיטה ולשוחטים. השוחט צריך להיות זריז ומהיר במלאכתו, לבדוק את הסכין קודם השחיטה, ואף הסכין עורר ויכוח על מדת ארכו. וכן התווכחו על ברכת השוחט קודם השחיטה, היכן אסור לברך, ובאיזה ימים מותר לשחוט. נושא לויכוח היה גם גילו של השוחט, ולדעת הרמ"א אין ליתן רשות לשחוט למי שהוא למטה מי"ח שנה. מאז ומעולם היתה השחיטה היהודית ידועה למיתה יפה וקלה ביותר לבעל החי. ועובדה זו שימשה כתריס בפני המקטרגים והמשטינים בדורות האחרונים על השחיטה היהודית.

בוולברום עובדא ידענא. השוחטים היו בעיר מעמד מכובד של בני־עליה. השוחטים היו יראי־שמים ותלמידי־חכמים שנמנו על כלי־הקודש של הקהל ולא התחרו ביניהם. אף פרנסתם היתה מצומצמת והם נאלצו לחפש לעצמם מקורות הכנסה נוספים, וכך היו מהם מוהלים, בעלי־תפילה, מספקי יין לקידוש והבדלה. ברם עם ריבוי הדינסטיות בחסידות החלה מלחמת ההשפעה בכיבוש הקהילות וכלי־קודש, וגם בבחירת שוחטים.

כשנתפנה מקומו של שוחט בוולברום החלו לחפש אחר שו"ב חדש. היו מועמדים שונים ולכל אחד היה צד משלו. הצדדים היו הפעם לא מתנגדים וחסידים, עמך ובעלי־בתים, כי־אם חסידים נגד חסידים... הקרב הזה היה ברובו בין חסידי גור ואלכסנדר. חסידי גור היו רוצים בכללם שכל השו"בים והמשמשים בקודש האחרים יהיו מחסידי גור. וחסידי אלכסנדר רצו דוקא בחסידי אלכסנדר. החסידים האחרים שבוולברום, כמו חסידי רדומסק, לא ראו בשו"ב עמדה חשובה שכדאי להכנס עליה במחלוקת. עבר זמן מסוים ובאו עשרות מועמדים, מקרוב ומרחוק, עם מעלות שונות וגם במכתבי השתדלות של אדמו"רים. אך הענין לא זז קדימה. אם גור אמרה „כן" אמרה אלכסנדר „לא". וכאן השפיעו גם תכונות אישיות של המועמד. מובן שראשית כל עמד למבחן בשחיטה ובדיקה בבית המטבחים. הרב חיפש בו בקיאות ומומחיות בדינים ובשחיטה עצמה. הקצבים היו מתבוננים בזריזותו וכיצד הוא שוחט ובודק. ואם הוא היה די זריז וממולח הם הוריקו בו במקום כמה בקבוקי יי"ש, ומהם שהיו מלאי התפעלות ואיחלו מזל־טוב לש"ב החדש.

השו"בים בוולברום -- כולם, פרט לאחד — השתייכו לחסידי גור. הוותיק שבהם היה ר' שרגא שוחט, למדן גדול וצנוע, לא העיז להרים קול, אף שאין זה מטבעם של חסידי גור. היה זה יהודי עם כל המעלות, חכם ופיקח, מעורב בין הבריות, יראי־שמים, בעל הדרת־פנים, ולא היה קנאי. היה זה יהודי דתי שהיה הביב על כל המעמדות: חסידים, מתנגדים, דתיים וחפשיים. לבו היה מלא אהבה

לישראל ולציון. הוא התענין בכל מה שנגע לארץ־ישראל ולישובי הערים העתיקות. הוא ידע לספר הרבה על ציון וירושלים, והיו נהירין לו שבילי ירושלים וחברון, צפת וטבריה. חיבת הארץ נחשבה לו למצוה גדולה והשתדל לשתלה בלב כל מכיריו. חיבה זו עברה גם לבניו יחזקאל וליבוש.

בשנים קודמות, כשכפרים רבים מסביב לוולברום היו עוד מיושבים גם יהודים, היה ר׳ שיימה פועל במקצועו גם בכפרים וידיו היו מלאות עבודה. רבים ראו בו יותר שוחט־כפר מאשר עירוני, למרות שישב תמיד בוולברום. הוא היה ממונה על מספר כפרים והיה מבקר בהם, ברכב או ברגל, פעם או פעמיים בשבוע, ולא פעם היה לן בכפר הגדול שבסביבה. אחרי שבעקב גזירות השלטון הרוסי נאלצו יהודי הכפרים לעזוב את מגוריהם והם עברו לשבת בוולברום, העביר ר׳ שיימה את עבודתו לעיר, וריכז את פעלו ברחוב לגוטה ליד המעין מאחורי בית־העלמין הישן.

ר׳ שיימה שוחט לימד את מקצוע השחיטה לשני התניו לוקחי בנותיו, והם: ר׳ חיימל זליבר. שניהם נודעו כתלמידי חכמים ובעלי מדות תרומיות, היו חביבים לכל ביראתם ובמדותיהם המשובחות. שני בניו של ר׳ חיימל שטארק, שהם: ישראלקה ואברהמצ׳ה, וגם בתו אסתר לאה, עלו לישראל בעליה השלישית וניצלו מחורבן השואה הנאצית. בנו ר׳ ליבוש היה למדן מופלג. הוא עקר מהצבא לקראקא ונעשה שם למלמד הטוב ביותר בעיר, ואצלו למדו ילדי המשפחות המכובדות.

ר׳ פייבל שוחט היה חביב מאד על הבריות ובעל חוש הומור עדין. בעל לב ומלא בטחון ושמחה, והיה מקבל פני כל אחד בסבר פנים יפות. בשיחותיו עם הבריות היה מכניס נימה של תורה במאמר חז״ל או בפירוש פסוק מהתנ״ך, ודבריו היו קולעים תמיד למטרה מבחינה מעשית. הוא היה רגיש לכל מעשה עוול קטן בהגיבו בכל התלהבותו החסידית. הוא לא נשא פנים לאיש ולא החניף מעודו, בגלותו ללא מורך את האמת היקרה לו בפני מסלפיה. אחרי ר׳ פייבל כיהן כשו״ב חתנו ר׳ זאיר גלאזר.

ר׳ מאירל שוחט היה היחידי בין צבור השו״בים בוולברום שלא נמנה על חסידי גור. הוא השתייך לחסידי אלכסנדר. ומפעם לפעם היה מבקר בחצר רבו. ר׳ מאירל נחשב ללמדן מופלג, ויחד עם זה היה עניו ותמים, בעל מעשים טובים. סיפרו עליו כי גדל בסביבה של לומדות וחסידות ובקול־תורה שלו הנעים את השטיבל החסידי ואת בית־המדרש. הוא לא פסח על שום מקום שבו נמצאו ספרים. מוחו החריף לא שקט. הוא ישב ולמד יומם ולילה, לא שם שינה לעיניו, ובכלל לא חשב פעם לעסוק במלאכת השחיטה, ורק רבו מאלכסנדר הטיל עליו להיות שו״ב, כי לכך נוצר. וכך יצא לו שם כבעל־תפילה מעולה שידע לקשט את התפילה בנגונים יפים שתמיד עוררו את התפעלות הקהל.

ר׳ גציל שוחט נחשב ללמדן מופלג, וראו בו טפוס חסידי יפה, שאיחד בתוכו ובהליכותיו רצינות וקפדנות שביראת־שמים, אף שהיה סגור בתוך עצמו. הוא הצטיין במעלות טובות, כמו רצון חזק ללמוד תורה והפצתה ברבים, ומשום כך היה יושב בלילות ולומד תורה עם בחורים. וכן אהבה לא תשוער לאדם

ובעיקר לעני, לסובל ונדכא. הוא שמחה דמעה מעל פני כל מטופל בדאגות והכניס רנן של שמחה בכל מצב וסביבה של עצבות. הוא הוא שגרס: „שמחת מצוה" ו„מצות שמחה" חדא הן.

פרנסתו משחיטה לא הספיקה לו, והוא עסק גם במכירת שמרים, מלח כשר לפסח וכדומה, ורבים חפצו ביקרו וקנו רק אצלו.

וולברום הצטיינה בשו"בים שלה, שרובם היו בני תורה ובעלי מדות. גם פרשת השו"בים בוולברום דורשת הקירה, ואין ספק כי בכל דור של הישוב היהודי בוולברום היו שו"בים, ויש המעונינים לדעת מי היה השו"ב הראשון בעיר ומנין בא. ברם כל זה שייך לעבר שנמחק בעקב חורבן השואה הנאצית.

ג. חזנים ובעלי-תפילות

החזנות היתה כידוע חלק מהחיים הדתיים בכל התקופות בישראל. בית-הכנסת היה לראש-פינה, למרכז רוחני של כל השדרות והמעמדות בעם. סביב בית-הכנסת תסוס כל חיי הקהילה היהודית מבחינה חברתית ודתית. זמרתו הלבבית של החזן הכניסה אף במצבים הקשים ביותר תקוה בלבות המתפללים. נעימתו הלבבית העלתה את המתפללים למצב-רוח של התרוממות הנפש.

הכרוניקה של וולברום היהודית אומרת, שבשנת 1751 (תקי"א) נתקבל מהבישוף הקילצאי רשיון להקים מחדש או לבנות בית-כנסת חדש בוולברום. אם נניח שבשנה האמורה הוקם בית-כנסת חדש בעיר, יוצא שזה כמאתיים ו-11 שנה קיים בעיר בית-כנסת, וקיימא לן שאין בית-כנסת בלי חזן, ומאז הקמתו צצה בעית החזן. החזן ומשורריו היו פקידי הקהילה, ועל הועד הוטל לדאוג לפרנסתם באופן שוה עם כלי-קודש האחרים. ומי שיודע ומכיר את אורח-החיים היהודי המסורתי אינו יכול לתאר לעצמו בית-כנסת בלי חזן. אורח חיינו היהודי היה פעם שופע נגינה. שפע צלילי מוסיקה היה מלווה את היהודי מן הערש עד לבית-העלמין. כל תהליכי חייו היו מושפעים משירי-ישראל עליזים נוגים, רציניים ומבדחים, דתיים וחילוניים, ומאושרת היתה הקהילה שהיה לה חזן כשרוני, בעלי תפילות מושלמים ובעלי קריאה מוסיקלית. ואין ספק שהקהילה העסיקה בכל הזמנים מאז יסודה חזן שהיה אחד מכלי-הקודש שנכללו במונח „רח"ש" (רבנים חזנים שמשים). אילו היה קיים פינקס מסודר של הקהילה בוולברום אפשר היה אולי למצוא בו עקבות החזנים שכיהנו בה בקודש, בכל הדורות או בחלק מהם, ואולי גם ידיעות וחוות-דעת על קולותיהם, אישיותם וכדומה. ומכיון שלא נשאר לנו כל פינקס מהקהילה — ואף שליהודי וולברום יצא שם כחובבי נגינה, לא הראו ענין בחזנים עצמם — לא נשארו לנו כל ידיעות על החזנים הראשונים בוולברום והבאים אחריהם, ויש לנו עליהם פחות ידיעות מאשר על הרבנים.

את רבניה הביאה וולברום היהודית מן החוץ, אולי משום „אין נביא בעירו". ויש מקום לשער שגם את חזניה היתה מביאה מן החוץ, מחוסר חזנים מתאימים בין יהודי העיר. וולברום נשארה עד יומה האחרון נאמנה למסורת ביחס לכלי-קודש. בוולברום כיהנו תמיד חזנים שומרי מסורת, כי היא, ספוגה מסורת ולאומיות

דתית, היתה נאמנה לליטורגיה היהודית במזרח־אירופה. חזנות וחיבה לנגוני־הרגש של גדולי בעלי התפילה היו חלק בלתי נפרד של הוי הקהילה הזאת. היא שמרה על מסורת הנגינה העתיקה של דביקות והתרוממות הנפש. החזן ומשורריו היו פקידי הקהילה. על החזן הוטל להתפלל לפני התיבה בכל שבת וחג, ומלבד בשבתות החשובות (שבת מברכים, ראש־חודש ושבתות הספירה) שאז היה החזן פטור מלעבור לפני העמוד ובמקומו בא סגנו או סתם ממלא־מקום — היה החזן מחויב להתפלל גם כשהעלו לתורה בבית־הכנסת בר־מצוה או חתן. כמובן שהכוונה כאן לבעל־בית עשיר או תושב חשוב בעיר שלבית־הכנסת היתה מזה הכנסה גדולה. החזן היה מקבל משכורת מקופת הקהילה, ומלבד זה נהנה מהכנסות מיוחדות בימי חנוכה, דמי פורים, חתונות, תנאים וכדומה. על כל פנים אפשר לשער שמצבו של החזן בוולברום לא היה שונה ממצבו של החזן בכל עיר ועיירה אחרת. פרנסתו לא היתה מספיקה ועליו היה למצוא לו רווחים גם מן הצד. הקהל היהודי היה להוט תמיד אחרי נגינה ואחרי חזן טוב. יהודי פולין החזיקו במסורתם המקורית בנגינה, בהיותם מרוחקים מתרבות אירופית ולא הושפעו מעמים אחרים ומקניניהם הרוחניים.

אחרי שהישוב היהודי בוולברום גדל ורחב יכלו להשאר נאמנים לכלל המקובל: חזני עירך קודמים. בדורות האחרונים היו החזנים ילידי המקום. וולברום הצטיינה יותר מערים אחרות בזה שחזניה היו תלמידי־חכמים שהיו מבינים את תוכן התפילות וידעו להתאים את הניגון לתוכן המלים וגרמו להתפעלותו של כל הצבור. ביתו של החזן הפך להיכל־זמרה ולמוסיקה דתית בחודש אלול, שהיו ימי התכוננות לחזן ולמקהלתו לתפילות הימים הנוראים, שכפי שהיו אומרים אז בעיירות היהודיות, היו אלה ימים שבהם אף הדגים שבמים מלאים חרדה. רוחות אלול היו מבשרים סתיו קודר וקולות שופר מנסרים באויר. בימים אלה הושרתה על יהודי העיר רצינות כבדה של חשבון הנפש: יהודים! ימי תשובה באו. היכונו ליום הדין!

לילי הסליחות היו לילות שמורים בבתי החזנים. משוררי הקהילה היו באים לשם תיכף אחרי ההבדלה ועוסקים עד חצות בחזרות על חלקי הזמר באמירת הסליחות. אשת החזן היתה מכבדת את המשוררים בתה וחלב — סגולה לצלילות הקול. החזנים בוולברום לא למדו במדרשות לנגינה ולא ידעו את כתב התווים. נגינתם באה מהלב, וזה מה שדרש הקהל. אמנם כשנתפנה מקום החזן מאיזו סיבות שהן היו באים מועמדים לנסיון. ביניהם היו לבושי קצרות בעלי זקן קצרים ומטופחים. באו גם כמועמדים לחזנים יהודים יפים, לבושים באורח חסידי, בעלי זקן ופיאות שהיו שו"בים, מוהלים ומלמדים טובים, אבל מפגרים בחזנות. חסידי העיר היו מתיחסים בשלילה לחזנים המודרניים. לדבריהם נקרא החזן בפי המודרניים בשם „קנטור" משום שבא לקנתר בזמרתו את אבינו שבשמים, בעוד שהחזן צריך להיות ירא שמים שיתפלל בכוונה וישים את הדגש לתפילה ולא לקול...

בוולברום היו זוכרים רק את החזנים האחרונים. הראשון מהם היה ר' בריש, שלדברי בני העליה השלישית בוולברום בישראל היה כבר בשנת הסיום של מלחמת העולם הראשונה (1918) כבן שבעים, בלי לזכור באיזו שנה החל בתפקידו כחזן בבית־הכנסת. גם עליו אין פרטים רבים, פרט לזה, שהיה גר בדירה עלובה בבית גוי אחד שברחוב פילץ והיה נמוך קומה עם זקן ארוך. הוא היה יותר בעל־תפילה מחזן, חובב נגינה ובעל קול נעים ומומחה למיזוג תפילות ונגינות שמשכו את הקהל

עד שכולם היו מיקסמים ונהנו במידה רבה מהדתיות שבמוסיקה ומהמוסיקה שבדת. היה זה טיפוס מקובל של חזן שהיה הדוק באורח החיים המסורתית היהודי בכל הליכותיו, ירא שמים ושומר תורה ומצוות — ועל הכל היה מקובל על בני העיר בגלל תכונה נוספת. הוא היה יליד וולברום, ודבר זה דיבר הרבה ללבם של בני עירו. ואכן הוא השתדל למלא את תפקידו באמונה ובכשרון. תפילתו וזמרתו לא היו שונות מזמנים קדומים שכללו את החמימות והדביקות יחד עם ה„אנקה" היהודית. אז היה עוד כל יהודי דוגל במסורתו ויודע את זמרתו מבית אבא, את זמרת טעמי המקרא לסוגיה השונים ואת נעימות החזנות שנמסרו „מסיני", אלא שלא כל אחד נועד להיות חזן, ולא כל אחד ידע לשיר בקול נאה שבא כמתנה מן השמים. ומכאן המונח „שליח ציבור", שליחם לפני קונם. ר' בריש לא למד בבית־ספר לחזנות. כיליד וולברום בודאי שהיה מתקשה להגיע למטרה זו בהשתלמות מוסיקלית, כי העיר היתה רחוקה ממרכזי המוסיקה היהודית והכללית, ועליו היה להשתלם בכוחות עצמו באמצעים אוטודידקטיים, עבר על ספרים מעטים שטפלו בנושא המוסיקה בעברית ואידית והתאמץ מבחינה תיאורטית לספוג ככל האפשר ידיעות והוראות שאין בהן כדי להזיק... ר' בריש נסתלק לעולמו אחרי המלחמה הראשונה, שעל אף זקנתו לא הלך שחוח, ועד יומו האחרון הלך בקומה זקופה, כרוב יהודי וולברום, כי אכן הוא היה גאה על חזנותו.

את מקומו מילא ר' יעקב חזן, בן הרב משה וינברג, שידע פרק בחזנות ובזמרה. כי היה בעל קול נאה. אחר כך בא ר' יוסל, בכינויו בעיר „דער געלער יוסל", שהיה מחסידי גור, מילידי וולברום. בקלויז גור יצא לו שם כמנעים זמירות וכיודע לפרש את המלים בצלילים. עם יסוד בית־התפילה של המזרחי בעיר ידעו מיסדיו למשוך אליהם את ר' יוסל, שנענה להזמנתם והיה עובר שם לפני התיבה בתפילת מוספים. הוא ידע להתפלל בצורה נאה, ואף הקים לו מקהלה, ובה שרו: יהודה פרנקל ואחיו מנשה, גרשון הוכרמן, איטשה אלטר. היה בעל קול מופלא, מלא חן, ואף הקצין האוסטרי שישב בתקופת הכיבוש בוולברום בא לשמעו כשהוא היה מתפלל. מבית־התפילה של המזרחי הוא נתקבל לחזן בבית־הכנסת במקומו של ר' יעקב. הוא ידע את נוסח המנגינות ולחן התפילות, וכתלמיד חכם ידע להתאים הנגון לתוכן וגרם להתפעלותו של כל הצבור. במקהלתו שרו משוררים שהצטיינו בקולותיהם ובריונתם המתוקה והמונים היו נוהרים לבית־הכנסת ליהנות מהתפילה והרינה. ר' יוסף השתדל להחליף מפעם לפעם את נגוניו במנגינות חדשות, שהושרו בפי המקהלה, וממנה עברו לשירת הזמירות בבתים, בסדנאות ובבתי מלאכה. כל העיר היתה מלאה מנגינותיו של ר' יוסל.

ר' יוסל מאיר גוטליב (בן ר' יעקב, גיסו של ר' מוטל מנטליק) היה החזן האחרון בבית־הכנסת. הוא ניסה לפני זה את כוחו בכל מיני עסקים. הוא היה בתחילה בעל טחנת קמח והעסק הכניס יפה. להוותו פרצה פעם שריפה והטחנה עלתה בלהב השמימה. הוא ניסה את כוחו אחר כך בעסק משקאות וי"ש, ולא הצליח. מנעוריו יצא לו שם בקולו הנאה ויידע־נגן. כחובב־נגינה היה מגלה תמיד ענין בעסקי נגינה והיה שמח לשמוע מפי דודו רבי אברהם מרדכי ברוקנר על נכדו שיודע לכתוב נגונים בתווים במהירות ולקרוא מהדף. והנה נתפנתה משרת החזן בבית־הכנסת. קרוביו וידידיו הציעו לו לקבל משרה זו; והוא נענה להם. אך הרב

משה וינברג התנגד לו במענה שאיננו די דתי, כראוי לחזן העיר. עסקני העיר טרחו לטובת ר' יוסל־מאיר, אך הרב המשיך לעמוד בהתנגדותו במשך כמה חדשים. לבסוף הסכים הרב אחרי מאמצים ולחץ מצד פרנסי העיר, ור' יוסל־מאיר נתמנה לחזן בבית־הכנסת.

ר' יוסל־מאיר נהשב מעין אנציקלופדיה חיה של נגונים. הוא ידע מאות נגונים בעל פה, ובהם מבתי צדיקים שונים, ובזמרת החסידים תפש מקום בראש. בבית־הכנסת הוא הקים לו מקהלה, והמשוררים של השטיבל הרדומסקאי עברו אליו כעוזרים בזמרת הקודש. ובהם נמנו גם קרוביו אברהם־ישכר גוטליב (מת לפני שנה בקרית־שלום ליד תל־אביב) ואחיו ישראל. באי בית־הכנסת הפיקו מהחזן רצון, כי הוא ידע את הנוסח המסורתי וידע לחמם את הלב בזמרה. עם כיבוש העיר בידי הפראים הנאציים הוא נפל שדוד ביחד עם בני עדתו.

יחזקאל גאָטליב

ר' יוסיל מאיר גאטליב דער חזן

אין יענע גוטע צייטן וועו מיין פאָטער איז נאָך געווען דער אייגנטימער פון א גרויסער מיל, בין איך נאָך געווען א קליין קינד און איך געדענק שוין ניט פיל פון די גוטע טעג. דאן איז די מיל פארברענט געוואָרן און מיין פאָטער איז געוואָרן דער חזן פון דער שול אין וואלבראָם.

אזוי ווי ער איז אליין געווען א באגאבטער זינגער און א גוטער בעל־הפילה — האָט ער איך באלד שנעל אנטוויקלט איין מקהלה, אזוי ווייט אז פון

ר' יוסל מאיר גוטליב החזן

אלע בתי־מדרשים און שטיבלעך פלעגט מען קומען הערן מיין פאָטער דאוונען מיט זיין מקהלה. אפילו קריסטן פלעגן קומען און שטיין אונטער די פענסטער און זיך צוהערן צו די שיינע יידישע ניגונים.

פון דער גאנצער פאמיליע בין איך ליידער אליין געבליבן. מיין פאָטער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1941 און מיין מאמע און שוועסטער האָבן געטזילט דעם גורל פון אלע וואלבראָמער פרויען. מיינע צוויי ברידער דוד און ישעיהו זענען פארניכטעט געוואָרן אין אָשוויץ, אין מיין ברודער יעקב איז געשטאָרבן אין בראזיל אין 1955. מיין ברודער משה וועלכער איז געווען אין רוסלאנד און געקעמפט אין די רייען פון דער רויטער ארמע איז געפאלן ביים באפרייען בערלין. א וואלבראָמער (יהודה ביבער) האָט מיר דערציילט אז ער האָט זיך באגעגנט איינמאָל מיט מיין ברודער משה, און עס איז דאן געווען אין קאלטער ווינטער. ווען משה האָט געזען אז ער, ביבער, פרירט פון קעלט, האָט ער אים אוועקגעגעבן זיין אייגן מיליטערישן פעלץ.

דער טראגישער סוף פון מיין משפחה האָט איבערגעלאָזט אין אייביקע אָפענע וווּנד אין מיין הארץ, און אייביק וועל איך זיי אלע געדענקען.

י. בן פורת (פולטאראָק)

דער בית־המדרש אלס שאפונגס־הויז

י. בן־פורת

כ׳וויל פרובירן אויסשעפן פון מיין זכרון די טעג פון דער עפאָכע, דער אָנהויב פונם רייף געוואָרענעם פעריאָד און די גלויבנס נאיוויטעט.

ווען כ׳בין געוואָרן א בר־מצוה, האָב איך געלערנט ביי ר׳ אנשל געליבטער. ער איז געווען א הויך־געוויקסיגער, א דאָרער מיט א קליין בערדעלע. א גרויסער תלמיד־חכם און איבערגעגעבן מיט לייב און לעבן צו זיינע תלמידים.

ביי אים האָב איך געלערנט אויך תנ״ך איינמאָל אין וואָך. אין אלגעמיין איז מען נישט געווויגט געווען צו לערנען תנ״ך אין די אנדערע „חדרים״.

ר׳ אנשל האָט געווויגט צוזאמען מיט זיין שווער ר׳ שיימע שוחט, אייגער פון די וויכטיקע אָנגעזעענע אלטע שוחטים אין שטאָט.

ר׳ אנשל איז געווען אין זיין יוגנט־צייט פון די משכילים־קינדער, וועלכע האָבן צופיל אריינגעקוקט אין געטראָפן געוואָרן. זיי זענען כמעט אלע צוריק־

געקומען צום יידישן קוואל פון תורה, האָבן חתונה געהאט, און געגומען זיך אייגער צום האנדל און דער צווייטער צו מלמדות. נאָכדעם ווי כ׳האָב געלערנט ביי אים צוויי „זמנים", בין איך איבערגעגאנגען אין א העכערע „כיתה" צום לערנען אין בית־המדרש לויט מיין פאָטערס ווילן.

ס׳ליגט מיר נאָך אין מיין זכרון יענעם הארבסטיקן זונטיק נאָך סוכות ווען כ׳בין אריינגעטרעטן אויפן שוועל פונם בית־המדרש אלס א צוקונפטיקער ישיבה־בחור.

א גרויסע שרעק איז מיך באפאלן, פארוונדערט און דערשראָקן בין איך געשטאנען און זיך ארום געקוקט ארום מיר. וואָס פאר א הייליקע שענקייט האָט געהערשט אין בית־המדרש.

כ׳האָב זיך קוים דורכגעשלעפט צום טיש פון דער לינקער זייט ביים צווייטן ארויסגאנג, אז מ׳זאָל מיך נישט באמערקן.

די שענק און די פאָליצעס זענען פול געווען מיט ספרים, כ׳בין שטיל צוגעגאנגען, ארויס גענומען א גמרא און זיך געזעצט ביים ברעג פונם טיש.

דער בית־המדרש, פול מיט בחורים לערנערס, האָט גערעשט און געברומט אזוי ווי אין א בינשטאָק. כ׳האָב געהערט ווי פונם לאנגן טיש שלאָגן זיך אדורך דורכן חלל שטימען זינגענדיקע, זיסע און באהארצטע. לאנגזאם אנטפלעקט זיך פאר מיינע אויגן א גאנצע גאלעריע פון זיידענע יונגערמאנטשיקלעך, נישט

בית המדרש הקטן

פארגעסענע טיפן פון דער ווייטער פארגאנגנהייט וועלכע באגלייטן מיך שטענדיק.

איך געדענק נאָך זייערע באווּעגונגען, זייער ארט רעדן און זשעסטיקולירן. אָט איז אברהמצ׳ע שטארק, וואָס אויף זיינע ליפן באווּעגט זיך שטענדיק א וווּנדערליכער שמייכל. ער לערנט מיט ברען און איז שטענדיק גרייט צוצונעמען א פרישן בחור און אים אלעס דערקלערן אין לערנען וועט מ׳קומט אים פרעגן א שווערן פשט אדער דרוש.

און אָט איז עובדיה גאָטליב, אן ערנסטער און שווייגער, דער וואָס משפ׳ט יעדן ענין צום הארבן. ער האָט אין זיך די אויטאָריטעט און פעיקייט ארויפצוויארפן זיין דיסציפלין אויף זיינע צוהערער. די צוויי זענען געווען די לייבן

נחמיה פישל בן יחיאל
מותיקי בהורי בית המדרש

פון דער גרופּע. שפּעטער זענען זיי אויך געווען די ארכיטעקטן פון דער ציוניס־טישער אויפלעבונגס־באווּעגונג.

און צווישן די טישן, איז זיך ארום געגאנגען ר׳ מרדכי וואָלף, א וווּנדער־באר הערלעך געשטאלט, שטארק און פעלזנפעסט. זיינע אויגן שפּריצן מיט פונקן פייער פון רעליגיעזן פאנאטיזם. זיינע ברילן ליגן שטענדיק אויף זיין הויכן שטערן. ער ברומט שטענדיק אונטער זיך. און איך האָב געטראכט אז ער זעט נישט וואָס ס׳קומט פאָר ארום אים. נאָר ס׳איז געווען א טעות, ווייל מיט זיינע דורכדרינגנדע אויגן האָט ער אַרומגענומען אלע פאסירונגען וואָס ס׳האָט זיך בייַ די בחורים געמאכט.

זיין געווויניהייט איז געווען צוצוקומען פלוצלינג צו איינעם פון די בחורים, צוריק בלעטערן עטליכע בלעטער פון דער גמרא און א זאָג טאָן: אַ נו, לאָמיר הערן, וואָס דו האָסט געלערנט. דער בחור פלעגט זיך דערשרעקן און א שטאמל־דיקער פלעגט ער פרובירן דערקלערן...

נאָר ר׳ מרדכי וואָלף פלעגט אים איבעררייסן און אריינזאָגן: זאָלסט נישט שנעל אריינזופן א סך בלעטער, חזר נאָכאמאָל איבער און באמי זיך צו לערנען לאנגזאם.

און אזוי האָט זיך ר׳ מרדכי וואָלף דערוואָרבן זיין מאכט אין בית־המדרש, דאָרט ווו ער האָט פארבראכט אלע זיינע יאָרן, און ער האָט זיך מפרנס געווען פון געבן א „שעור״ א פאָר געציילטע תלמידים.

דער בית־המדרש איז געווען אָפן פון זון־אויפגאנג ביז שפעט אין דער נאכט. א בחור וועלכער האָט פארשפעטיקט, ווייל ער איז שפעט אויפגעשטאנען פונם שלאָף איז געבליבן אָן א פלאץ ביים טיש און אויך אָן א גמרא.

די שטעטלדיקע יידן, אין גרעסטן טייל בעלי־מלאכות אָדער יאָרידן־פאָרער, וועלכע זענען פרי אויפגעשטאנען צום דאוונען, האָבן געקוקט אויף די בחורים מיט שטאָלץ און דרך־ארץ, אזוי ווי מיר וואָלטן זייערע קינדער געווען.

דער בית־המדרש אלס א תורה און חכמה צענטער האָט געהילכט אין אלע שטעטלעך ארום, ווייל אויך פון ווייטע מקומות זענען אָנגעקומען בחורים צו לערנען תורה. מ׳האָט זיי געשאפן א נאכטלעגער און צום עסן האָבן זיי געקריגן „טעג״ ביי די בעלי־הבתים פון שטעטל.

צום ערשטן לערן־יאָר האָב איך באקומען א שעור פון „הכל שוחטים״ (פון דער גמרא חולין) ביי רב געצל שוחט פון פינף אזייגער פרי ביי א ברע־נענדיק ליכטל.

נישט איינמאָל פלעגט מיין פאָטער ז״ל קומען אין בית־המדרש אריין נאָכן מנחה־מעריב דאוונען אינם אלעקסאנדרער שטיבל, און שעפן נחת פון מיר, פון מיין לומדות.

אָבער וויפיל האָט ער שפעטער זיך געערגערט וועז ער האָט מיך נישט געטראָפן אויף מיין באשטימטן פלאץ דאָרט, ווייל דאמאָלס האָבן מיר אָנגעפאנגען צו גיין אין די אָוונטן אין דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע.

די זכרונות פון יענער תקופה, פון דער פריסטער יוגנט אינם בית־המדרש באגלייטן מיך שטענדיק ביז צום היינטיקן טאָג.

און באשטימט וועט עס דינען ביי אלע פון יענער עפאָכע אלס א קוואל פון גייסטיקער דערהויבונג ביז צום לעצטן אָטעם פון זייער לעבן.

יחיאל מאיר אנגלשטין

מאורעות ואירועים

א. הקנטוניסטים

יחיאל מאיר אנגלשטין
מפעילי המזרחי

הם היו שניים בעירנו. הכרתי אחד מהם, הוא היה דודי, אחי סבי משה ברמהרציג ז"ל, וקראו לו „ראובן טשופר" ז"ע על שם הכפר טשופ שהיה גר בו. ארשום כאן חלק מסיפוריו בשירות הצבא אצל הצאר ניקולאי הראשון.

הוא סיפר: בהיותו בן 12 שנה חטפוהו יחד עם ילדים אחרים בגילו לשירות הצבא לעשרים וחמש שנה, העבירו אותם ברכבת ימים ולילות למרחקי רוסיה, למקום שומם ופראי. שם פיתו אותם מדי יום ביומו לשמד, אך לשוא. לא רצו לשמוע מזה. אז עברו לעינויי גוף, כדי להעבירם על דעתם. בתחילה צמצמו להם אוכל ומשקה. אבל הוא היה תקיף בדעתו. אז גזרו עליו צום וצמאון במשך יום, יומיים ויותר, והוא לא נכנע להם, ומדי פעם בפעם שאלוהו, אם הוא כבר מסכים להמיר דת משה וישראל, והוא ענה להם — לא! אז נתמלאו כעס ועברו לענותו ביסורי גוף אכזריים. הפשיטו בגדיו וציוו עליו להשתטח על האדמה ואחד מהם לקה אותו ברצועתו בכל כחו חמש מלקות. לשאלה, אם הוא כבר מסכים להמיר דתו, השיב לא! בשמעם זאת הוסיפו בכל פעם ופעם עוד חמש מלקות, וכן הלאה. ולא נחה דעתם עד אשר הדם התחיל לבצבץ ממנו, אך הקדוש הזה לא נפל ברוחו ולא נכנע להם להמיר דתו. אולם דעתם לא נחה עליהם ובאכזריות רבה עברו ליסורים יותר גדילים ובלתי אנושיים. לקחוהו והעמידוהו יחף על גחלי אש, ושנים מהם החזיקוהו על הגחלות הבוערות ושוב חידשו את דרישתם, והקדוש הזה ענה בעוז רוחו, שלא ימיר את דתו. וכך הוא נשאר יהודי נאמן לדתו.

אגב, זכר אזכר את אחיו, והוא סבא ז"ל ר' משה ברמהרציג זי"ע. יהודי פשוט היה, לא למדן ולא איש רוח. זכורני, בהיותי ילד קטן ונמצא בביתו של סבא, ביקר אצלו הרב ר' פינצי רוטנברג זצ"ל, רבה של פילץ, הסמוכה לעירנו וולברום. ביקורו היה הפעם כשליח מצוה של „הכנסת כלה". זוכר אני את הרב, הדרת פניו כולו אומר כבוד, מיסב לשולחן עם סבא נ"ע ומרצה לפניו את פרטי שליחותו: ילדה יתומה, שהגיעה לפרקה ואין פרוטה לפורטה. נדוניה, הוצאות חתונה וסובלנות. בשמעו את דבר הרב, הנאמרים ברגש עמוק, קם הסבא ממקומו, ניגש לקופת הברזל, העומדת בפינת החדר, הוציא צרור מפתחותיו ופתח את דלת הקופה לרווחה. קרא לרב ואמר: יקח נא הרב כמה שהוא צריך. הרב נדהם כמוני הילד ועברו רגעים מספר עד שהשמיע את קולו. „ר' משה יתן לי כך וכך

רובל וה׳ יגמול לו כפעליו״. והרב נפרד מהסבא שבע רצון מאד. הסבא מטבעו לא הי׳ פזרן, להיפך, אולם בכל פעם, כשנתבע לדבר שבקדושה, פתח ידיו לרווחה והבליט נדיבות לב למופת. כך היה אחרי שנשרף בית הכנסת, וניגשו להקים את הבנין החדש, ועוד מקרים כאלה.

והנני חוזר לאהיו הקנטוניסט. סיפוריו ששמעתי לפני ששים שנה ושתמיד הייתי מפציר בו לשוב ולספר אותם, נחרתו עמוק בזכרוני, עינויי הנוראים ועז רוחו להחזיק מעמד ולהשאר יהודי נאמן לדת משה וישראל, השפיעו עלי, ודמותו היפה והאיתנה נהרתה בלבי. עד היום תמיד עולות שאלות בלבי ולא נותנות לי מנוחה. איך ילד כזה, שנחטף בגיל 12 מבית יהודי לבין הגויים ונתייסר בעינויים נוראים, בלתי אנושיים, החזיק מעמד בעקשנות מופתית לקדש השם ברבים ולקיים בגופו „יהרג ואל יעבור״?

פתרון השאלה: יש למצוא רק בסביבה היהודית של אז, „הסביבה״, שכל פינה ופינה מלאה היתה אמונת ויראת ה׳, אהבת תורתנו הקדושה, טהרת החיים המשפחתיים וקדושת שבת וחגים, שבה נולד ונחנך — היא שימשה נר לרגליו ונתנה לו אומץ לגבורות כאלו. נזכיר נא החיים היום־יומיים של משפחותינו באין הבדל: עניים כעשירים, בעלי בתים כתלמידי חכמים, שהיו ספוגים מן המסד עד הטפחות ברגשות הנזכרות לעיל, אז ייפתר לנו הכל. ובכן נצייר לעצמנו את תושבי עירנו, שחיו בפרנסה דחוקה. בכל זאת כל אבא ואמא באין הבדל — תלמידי חכמים, בעלי בתים, עניים, עשירים — הסתגלו לרעיון התמידי לחסוך הכל לתשלום שכר לימוד תורתנו הקדושה לבניהם ולנדוניה לבנותיהם, כי מאוויהם היחידים היו לגדל ולחנך את בניהם בדרך התורה, והבנות להשיא לבני תורה, והרגישו עצמם הכי מאושריכ בעולם, אם הדבר הזה עלה בידם.

אגב אורחא, נזכור נא את רבני עירנו, הגאונים החשובים זצ״ל, ובינם האחרון הרב ר׳ שלמה אליעזר זילברברג הי״ד זי״ע, הנפלא בעדינות, בענותנות ובפזרנות שלו לצדקה; הדיין ר׳ הירש ליבר זצ״ל ודייני משפחת גיטלר, האב ר׳ דוב בעריש, ר׳ יענקל ובנו; המלמדים: אברהם יוסלס, מרדכי וולף ועוד אחרים כמוהם. ראשי העדה: ראובן דוד, אברהם הברפלד; גיסו ישעיהו סופר סת״ם; השוחט פייבל ואחרים כמוהם; החסידים: הרצקה טוביה מייטלס, אלחנן גוטליב, יהושע ורדיגר, יוסף אלימלך גליבטר, יעקב אליהו רוזנבלט שהיה למופת בהכנסת אורחים, זינדל ריכט ואחרים; בעלי הבתים: יודל זילברברג, מיכל לובלינג, משה נרציז, שמואל הוכרמן ואחרים; העשירים ר׳ אברהם מרדכי ארליך, ומשה ברמהרציג. הם וכל יהודי וולברום הקדישו הכל למטרות הנזכרות לעיל ובהם כאלו שלא נחו וחיפשו חתנים בני תורה גם מעבר לגבול רוסיה, דבר שהי׳ כרוך אז בימי הצארים בקשיים גדולים. ככה בערה בלבם אש אהבת התורה.

אנסה עכשיו לתאר את קדושת השבת והחגים בין תושבי עירנו: במשך כל ימי השבוע השתדל כל אחד מי פחות ומי יותר לקמץ מאכילה, מהלבשה ומהדירה, כדי לחסוך ולאסוף לכבוד שבת. בכל ערב שבת וחג רוכלי־כפר, סוחרים, בעלי־מלאכה, צעירים וזקנים, התאספו למקוה להתרחץ, להחליף הלבנים, ובביתם הנשים ניקו החדרים ושטפו הרצפות, או פזרו חול צהוב על הרצפות, הכינו

מטעמי־שבת, רחצו את עצמן ובנותיהן והציעו המיטות. לפנות ערב — אנשים, נשים וילדים החליפו בגדיהם, ניקו נעליהם, הכל לשם הרעיון לכבוד שבת ורגל. עם הדלקת הנרות בכל בית ובית התפשטה קדושת השבת והשתררה מנוחה שלימה ברחובות ובפנים הבתים בכל פינה ופינה. נשכחו כל הדאגות של ימי החול והשבת היתה קודש ללימוד תורה, לבחינות בניהם בלימודיהם של כל השבוע. בעלי הבתים נתפנו לאמירת תהילים, פרק או „ברכי נפשי" והנשים ל„צאנה וראנה". עד שאת המנוחה והעונג של קדושת השבת אפשר היה למשש בידים ממש. מה נהדרים היו השבתות והחגים, למרות שהמצב החומרי היה גרוע וחשכת הגולה העיקה וחנקה אותם, בכל זאת הרוח היהודית בשבת ובחג נפחה בהם רוח חיים והרגישו עצמם חפשיים לגמרי להתנהג כרצונם לפי חוקי התורה הקדושה ולקיים בעונג רב את הצו „ביום השביעי תשבות".

ראויות לציון ולזכרון גם החברות השונות בעיירה הזאת: „עזרה הדדית", „גמילת חסד", „ביקור חולים", חברה קדישא". הראשונים שהרחיבו פעילותם היו הציונים והצעירים בשנים אחרי המלחמה העולמית הראשונה. ארגונים אלו היו בראשיתם צנועים, אבל נאמנים למטרתם.

החיים הנהדרים הללו נפחו בנו האומץ ונתנו לנו הכוח והגבורה בעזרת השם, להחזיק מעמד בגולה החשוכה והנוראה, ולא להמיר הדת ולא להתבולל, אלא לצפות בתקוה חזקה תמיד לגאולה, וטוב שזכינו לראות בהתחלת התגשמותה במדינתנו המחודשת. כאן צריכים אנו להמשיך בעקבותיהם, כדי להיות לעם מופתי לכל העולם באמונה וביראת ה', אהבת תורתנו, ארצנו ועמנו, בשמירת שבת וחגים, עם שלום, אחוה ורעות לנו ולכל העולם!

ב. „ארבעת החברים" הוולברומאים

המנוח ר' משה נרציס, אחד מבעלי הבתים החשובים, לא הלמיד הכם, ולא חסיד, ממתפללי בית המדרש הקטן, השיא את בנותיו לבני תורה, ואחד מחתניו היה ר' יהושע (מנחם) מנדל פרנקל, תלמיד חכם, מאנשי חסידי גור, וגם מחותמי העתון „הצפירה", שבעת ההיא היה זה דבר יוצא מהגדר הרגיל. שמות ילדיו: מרדכי הלל, נתן, יהודה, מנשה, פיגל (צפורה) ועדינה (אידל). מובן שכולם למדו בחדרים, אבל אביהם לימד אותם בביתו נביאים, דבר חדש לגמרי בזמן ההוא, מפני שאף אחד מילדי העיירה שלנו לא למד נביאים וכתובים, אלא תורה בלבד, דהיינו: פרשת השבוע.

נתן, שהיה בגילי, מן חדר הדרדקי ועד החדרים הגבוהים, למד אתי ביחד עד שעברנו ללמוד בבית המדרש. וכה נתקשרה בינינו הרעות בלב ונפש. בשעות החופשיות מלימוד בחדר, רגיל היה לספר לי מדי יום ביומו מה שלמד בנביאים אצל אביו, ואחרי כן כשהיינו יותר מבוגרים התחיל לספר את הידיעות מ„הצפירה" ולאט לאט עברנו לקרוא את העתון. באופן זה התחיל הרעיון הציוני לחדור ללבנו. בזמן ההוא הצטרפו אלינו שני חברים קצת יותר צעירים מאתנו: לייבל פוטש ואלתר ארליך. התקשרנו בקשר רעים חזק. בשעות שמחוץ ללימוד

יצאנו קצת לטייל ביער לא רחוק מפסי הרכבת, ונתן עורר בנו החשק ללימוד שפתנו יחד עם החלום לארץ ישראל, ולבסוף לרעיון הציוני. ככה אנו „ארבעת החברים" לא התחשבנו עם ההתנגדות הגדולה לציונות מצד כל היהודים תושבי עירנו ולא עם האיסור מצד ממשלת הצאר הרוסי, שעבודה ציונית קשורה עם מאסר או גלות לסיביר. בכל זאת פעלנו תחת מסווה של „הועד האודיסאי להתישבות חקלאית בסוריה וארץ ישראל", בנשיאותו של המנוח אוסישקין ע"ה. כמו כן עבדנו לטובת הקרן הקימת וכדומה. יותר מאוחר נצטרפה אלינו לרעיון הציוני האחות הצעירה של אלתר ארליך, ברכה, שנעשתה לציונית נלהבת וידעה על בוריה את שפתנו.

בעת ההיא היינו היחידים, שמסרו נפשם לרעיון הציוני לא רק בעיירה וולברום אלא בין כל העיירות של פלך קילץ.

חברנו נתן פרנקל (ששמו עכשיו „חפשי") היה בטבעו חלש, צנום, פניו ירוקים, קל מאד להצטננות, לעתים תכופות אחז אותו שעול. בכל זאת אהבת ארץ ישראל, שבערה בלבו, גברה עליו ויצא בחשאי לעלות ארצה, אבל ההורים החזירו אותו מהדרך. אחרי כן, כמדומה לי, כבן 15—16 עבר לעבוד לוורשה בתור פקיד בבית מסחר חשוב מאד. למרות שמצבו החומרי היה מצויין, בכל זאת אהבת ארץ ישראל יקדה בלבו כאש ועלה על הארץ בין העולים בעליה השניה. מובן שסבל הרבה כמו כל העולים בעת ההיא. היה בין בוני נהלל, ועד עכשיו הוא בין עובדי אדמתנו.

נתן חפשי

מוולברום עד ארץ ישראל

א.

אותו יום בו סיפר אבי לאמי בשעת ארוחת הצהרים על אנשים חשובים מבני עמנו, שהתאספו והחליטו לעבור בכל התפוצות, לאסוף הרבה כסף ולקנות את ארץ ישראל בשביל עם ישראל — אותו יום היה במידה רבה המכריע בדרכי לציונות ולארץ ישראל. נער כבן תשע הייתי אז, ואבי וודאי לא חשב על האפשרות שהנער יקשיב בכל לבו ונפשו לשיחת־אגב זו ויסיק ממנה מסקנות כה נועזות וכה מכריעות לחייו בימים הבאים. היה הדבר לאחר הקונגרס הציוני הראשון בבזל, 1897. לוולברום לא הגיע שמע הקונגרס הזה אלא לאבי בלבד, שכן היה הוא החותם היחידי בעיירה על העתון העברי „האפיקורסי", „הצפירה". אבי נמנה על חסידי גור, הלוהטים באש קנאת הדת ושקועים בכל כוחם ונפשם ובכל שעה פנויה שלהם בלימוד התורה שבעל־פה ובספרי יראים, ובאוירה זו גדלתי ונתחנכתי. לפלא בעיני עד היום הזה כיצד סלחו חסידים אלה לאבי את עוון קריאתו בעתונם של „האפיקורסים ימח־שמם".

ר' יהושע־מנדל פרנקל ואשתו רבקה־תמרה
הורי נתן חפשי

הקשר בין ילדי ישראל ב„חדר" שבעיירה ובין ארץ ישראל היה אמיץ מאד — הלא הכל בחיינו היה מכוון כלפי ביאת המשיח, שיובילנו עם כל ישראל לארץ ישראל ויעבירנו בשלום את הים על גשר של נייר, ושונאי ישראל, שינסו אותה שעה לעבור אף הם את הים על גשר ברזל שיתמוטט — ישקעו במים (בחשאי התכוון לבי לאסון ה„גויים", אעפ"י שכלפי חוץ צהלתי יחד עם חברי למפלתם של שונאי ישראל). יום יום התפללתי בכוונה עצומה „ותחזינה עינינו בשובך לציון" ושאר תפילות מעין זו. כל חיי העיירה נדמו לי כפרוזדור ליום הגאולה הקרוב, לעליה לארץ ישראל יחד עם בית הכנסת, עם כל בתי היהודים. בכל לבי החמרתי בתפילה ובקיום כל המצוות, שלא אהיה חלילה בין העבריינים מעכבי הקץ. כל החגים היו שזורים בענין יציאת מצרים והעליה לארץ ישראל, ומדי הגיענו בתפילת ראש השנה ל„ומפני חטאינו גלינו מארצנו", ולפסוקים הנפלאים שם: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים מארץ אשור והנידחים מארץ מצרים והשתחוו לד' בהר הקודש בירושלים", — פסוקים אלה שאבא חזר עליהם תכופות בקולו הנעים ליד שולחן־החג, הייתי מתרגש מאד לתוכן המלים והנעימה גם יחד, אותה נעימה השמורה אתי עד היום הזה. ושוב קיבלתי עלי לצרף את יכלתי הפעוטה ומאמצי הדלים לתיקון המעוות של „ומפני חטאינו גלינו מארצנו" ולקרב כך את הגאולה. וכן רב ועצום היה הרושם של לימוד הפסוק „ואני בבואי מפדן ארם", עם כל פירושיו הארוכים והמצודדים נפשם הרכה של בני שש־שבע כמוני, אשר האריך בהם ה„רבי" שלנו בחדר הדרדקי, ר' חיימלה, שהיה מסיים את הסיפור בסיום המקסים, המנחם את רחל אמנו: „מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך ושבו בנים לגבולם".

אך לעולם לא אשכח אותו ליל תשעה־באב, הראשון החי בזכרוני, ואני עודני ילד קטן. בבית התפילה של חסידי גור נתקיימו התפילות וקריאת „איכה" בניגון המשרה עצב נוקב בלב השומע, והלכנו הביתה, אני ואחי עם אבא שלנו. בהיכנסנו לבית נדהמתי ונזדעזעתי למראה עיני: הפיכה גמורה בביתנו, שהצטיין תמיד בסדריו המדוקדקים — השולחן והכסאות רגליהם למעלה, ברובו של החדר המרווח שורר חושך למחצה, ושם בפינה, לאור עששית קטנה וכהה, יושבת אמי על הארץ, עם כמה משכנותינו, בידיהן ספרים פתוחים והן ממררות בבכי חשאי ועצור, כשדמעותיהן זולגות על פניהן ללא הפוגות. נבהלתי מאד ושאלתי את אבא רועד כולי: „מה קרה? מדוע כה אמא ממררת בבכי?" בלחישה הסביר לי אבא בקצרה, כי כך מקוננת היא על חורבן ירושלים. פתאום ניצבו לפני עיני דברי הקינה שלמדנו ב„חדר" בערב ט' באב ושקראו אותה הערב בבית התפילה לפני הקהל: „בכה תבכה בלילה ודמעתה על לחייה", „הורידי כנחל דמעה יומם ולילה", „פלגי מים תרד עיני על שבר בת־עמי". משמעות חדשה, איומה וממשית, קיבלו פתאום כל אותם הדברים שהיו לי עד כה מעורפלים ורחוקים. כאילו אך תמול־שלשום היה דבר החורבן הנורא, ופגיעתו האיומה היתה לא באבותיני הרחוקים אלא בנו ממש, בכולנו כאן, הגדולים והקטנים, ומובנת, כה מובנת ומוחשת, נעשתה לי בכייתן המרה של אמי ושכנותיה, ואך בקושי עצרתי את זעקת השבר שעמדה להתפרץ מקרבי, וכשעיני זולגות דמעות מיהרתי להתנפל על משכבי שבחדר השינה. אכן, זה היה לי יום זכרון שלא אדע כמוהו.

כהנה וכהנה היו חיי ילדותי מוקפים געגועים מעורפלים לארץ ישראל, ואולם סיפורו של אבא על ההחלטה לאסוף כסף ולקנות את ארץ ישראל בימינו אנו — סיפור זה קרע את הערפל והפך את הגעגועים לארץ ישראל לענין מוחש וקרוב, הגאולה במהרה בימינו ממש! לבי הילדותי התלקח באש אמונה ותקווה. לא שאלתי את אבא לפרטי סיפורו, אך שמרתי את הדבר בלבי והרביתי לחפש ולעיין ב„הצפירה", ואמנם מצאתי שם חומר רב על הרצל ופעולתו, התנועה הציונית בעולם וביחוד ברוסיה ובערים הגדולות בפולין. אותו זמן חליתי ואבא נתן לי למקרא בימי חליי את „שירי תפארת" לויזל, „מגדל עוז" ו„לישרים תהילה" לרמח"ל, ו„דברי ימי עולם" לקלמן שולמן, ועוד. עולם חדש, גדול ורחב, נפתח לפני ולבי כמעט שלא יכול להכיל את השפע הרב והמשכר הזה. ואזכור היטב: בין כל החומר הרב הזה נמשכתי ביותר אחר הפרקים ב„דברי ימי עולם" המספרים על ישראל בארצו ועל מלחמת היהודים עם הרומאים. ואבי הוסיף ואמר: „תקרא ותראה, כי לא באפס־יד וללא התנגדות נפלה ירושלים לפני האויב!" צדקה אמי הטובה בהאשימה את אבי בשנים שלאחר־כך, כשהתפרצתי לעלות לארץ ישראל, כי הוא, שהלעיטני בספרים אלה, גרם לכך ו„קילקל" אותי בהחלט. לא ידע אבי מה תוצאות תהיינה למעשהו זה, ואולם, כפי שהבנתי שנים רבות אחר־כך, היה הוא בעיירה קנאית זו במידה רבה בבחינת „אנוס" נסתר. עם היותו חסיד נאמן ואדוק — היה בעל השכלה יהודית וכללית, ונמשך בסתר לבו אחר הספרות העברית וחיבת־ציון, וידע להזהירני תמיד שלא לספר ולא לדבר על כל אלה עם חברי. אבי היה חותם: יהושע מנחם ברבי יוסף הלוי פרנקל. על סבא יקר זה נודע לי אחר כך, שהיה מחובבי ציון הראשונים וחיבת ציון באה לו

לרגל נסיעותיו התכופות בעניני מסחרו לקטוביץ ושאר ערי גרמניה. אך גם הוא היה זהיר תמיד בשמירת סודו. חסידי גור חשדו באבי ורינגנו אחריו, אך לא יכלו למצוא בו כל סטיה מדרך יראים ושלמים מלבד „הצפירה", זה „הטרפה־פסול", שבעטיו ילדיו קטנים מתים בעיירה — כפי שבכה וקונן לפנינו ב„חדר" ה„רבי" שלנו, ר' אברהם יוסלה'ס, בימי מגיפה שפרצה בין תינוקות ישראל בוולברום. אני הייתי אז כבן 12 ולבי היה קרוע בין ספירה איומה ומהרסת לבין האמונה התמה, שנאחזתי בה בשארית כוחותי הילדותיים. הגץ שהדליק אבא היה ללהב. ספרי־השכלה שהשגתי בסתר מ„אפיקורסים" משכילים בודדים שנמצאו באורח־פלא בין בחורי בית־המדרש, לקחו את כל לבי. אחי הבכור דבק גם הוא

נתן חפשי בחולדה

ב„השכלה" וממנו באו לידי ספרים „מסוכנים" כ„דעת אלהים" לברנפלד, חוברות „השלוח" ותרגומים מליציים משל אפלטון. לא הכל היה מובן לי, אך אשר הבנתי הספיק לערער את עולם אמונתי. אחי אמנם היה מחוסן יותר ממני, ומדי פעם הביע לפני בקורת חמורה על דברי האפיקורסים הרשעים, וחשש מאד מפני הלנת ספריהם בביתנו, כי סכנת שריפה נשקפת לבית שדברי בלע כאלה לנים בו... והשריפות התכופות בעיירה עלולות היו להצדיק חשש זה, אם כי ברובם המכריע היו בתי ישראל נקיים מאותו נגע. אחי זה, מרדכי הלל שמו, לאחר שספג השכלה וציונות ככל יכלתו, פנה עורף לכל אלה, חזר לאמונתו הדתית ביתר קנאות והיה

בשנים שלאחר־זה מפעילי „אגודת ישראל" ולוחמיה הנלהבים ביותר. בהשפעת אבינו למדנו שנינו יחד בבית חלק גדול מהתנ"ך בעל־פה. קצת בהשפעת אבא, שדיבר אלינו מזמן לזמן בלשון־הקודש, לקיים מצוות „ושננתם לבניך", והרבה בהשפעת הקריאה ב„הצפירה" — היתה העברית, נוסף ליידיש, שפת הדיבור והשיחה ביני לבין אחי. בוולברום נחשב לימוד התנ"ך בדרך כלל לגורם לאפיקורסות ולמדוהו במידה זעומה.

באו אח"כ ימי „אהבת ציון" למאפו, שירי מרדכי צבי מאנה — וביחוד השיר המפורסם „שמש אביב" —, ו„זכרונות לבית דוד" ו„עמק הארזים" לפריד־ברג, ספרי סמולנסקין ואחרים, חדשים וישנים. היינו בוולברום אז גרעין משכילי קטן, עברי וציוני, וכל זה בחשאי. על הגרעין הזה נמנו ידידי וחברי הטובים

אלתר ארליך ואמו זלדה ברכה ארליך

שלמדנו יחד ב„חדר": לייבלה פוטאש, יחיאל מאיר אנגלשטיין, וכן ריעי הטוב אלתר ארליך ואחותו ברכה, וקרובתם פלה זלצמן, ואני הכותב. לרוב היינו נפגשים ביחידות, אך לפעמים נמצא ערב מתאים ונפגשנו יחד בבית ארליך באחד החדרים המרובים שהיו באותו בית. בפגישה כזאת השמיעונו ברכה ופלה ממיטב שירי ציון בעברית ויידיש, וכן שירים פולניים כלליים. היתה זו הפתעה גדולה ונעימה, תוך ידיעה על חטא שחטאנו להקשיב לזימרת נשים... מחברי חוג זה זכינו רק אני ויחיאל מאיר אנגלשטיין להגשים בפועל את שאיפתנו לציון, אני — למעלה מ־52 שנים, ויחיאל מאיר, שהגיע ארצה לפני המלחמה העולמית השניה ורכש כאן חלקת אדמה וחזר לחו"ל לשם סידורים אחרונים כדי לעלות עם משפחתו לישיבת קבע בארץ — הוא נלכד ע"י המלחמה הנאצית

והגיע לכאן רק לאחר סיומה, כשניצל בנסים ממחנה המוות הנאצי שבטרזינשטט. אלתר ארליך נפטר ע"י מחלה עוד לפני המלחמה, והחברים הנשארים הושמדו בידי הנאצים האכזרים. ייזכרו נא בכבוד ובקדושה.

לחוגנו זה נמשכו כמה מבני גילנו וחברינו ל„חדר" ואח"כ בבית המדרש, במיוחד אלתר פלדמן ומנדלה שוורצבוים. אך הם ושאר צעירים לא היו תקיפים בדעתם עד כדי הצטרפות מלאה לדרכנו בהשכלה, בעבריות ובציונות מתגשמת בציון ממש.

קדמו לחוגנו כמה ראשונים, צעירים בעלי שאר־רוח, שמי יודע מאין באה בנפשם התמורה הזאת, השאיפה לחרוג מד' אמות של ההלכה אל מרחבי היהדות והעולם. האחדים שהכרתי מהראשונים היו אברהם יצחק גליבטר, אברהם יוסל רוזנבלום, אחי הבכור מרדכי הלל הלוי פרנקל, ובמידה מסויימת גם אלתר לויט. החיבה לשפת עבר, דקדוקה ושימושה; ההעזה לקריאה ועיון בספרות ההשכלה שנפוצה אז בכל רחבי רוסיה הגדולה ומזרח אירופה בכלל; וביחוד העיון בספרי מחקר ופילוסופיה מקוריים ומתורגמים, והחקר בשאלות הדת והאמונה, העיון במופלא ממנו והספקות והלבטים הקשים והמחרידים שפרצו ועלו במוחות של חניכי ה„חדר", בית המדרש, התלמוד והשולחן ערוך והחסידות; ונוסף לזה לימוד שפה או שפות והשכלה כללית והרהורים על מקצועות פרנסה אחרים ורחוקים מהמסחר והתגרנות שתפסו מקום בראש הפרנסות היהודיות. כל הדברים האלה ציינו את ההתעוררות של היחידים האלה, בעיקר בסתר מאימת קנאי הדת השמרנים, ובמקצת גם בגלוי, באשר „לא יכלה עוד הצפינו", כי כל ההתנהגות של יחידים אלה העידה עליהם שמשהו חדש מתרחש בקרבם.

מיוחד במינו ובמעמדו היה אדם מבוגר ובעל משפחה ועול פרנסה כהירשל בידלובסקי ז"ל. חסיד עם חסידי גור, וביתו אוצר ספרים „פסולים", „מסוכנים", עתיקים, ישנים, חדשים וחדישים. כפעם בפעם היה מפרסם (ב„הצפירה" או ב„המליץ" — קשה לי לזכור. אזכור רק זאת שהוא, בשנים מאוחרות, היה המנוי השני על עתון עברי בוולברום, לאחר שאבי היה במשך שנים המיוחד והיחיד בזה בעיירה), דברי ביקורת עזים וחריפים על קנאי הדת, ביחוד על חסידי גור, והשתדל שהדברים יגיעו לידיעתם. כמובן שזה הביא עליו שנאה וקיטרוג ורדיפות, והוא עמד בכל זה באומץ רב עד להפליא. אדם דתי היה, אך סובלתני, וסבל בגלל כך.

הראשונים שקדמו לנו הצטמצמו בעיקר בתחום ההשכלה בלבד. אולם אנחנו הצעירים מהם שגדלנו ועלינו אחריהם חיינו כבר בתקופה מהפכנית שהלכה והקיפה את העולם בכלל ואת חיי היהודים בתפוצות הגולה בפרט. עלתה בסערה התנועה הציונית הגדולה בראשותו של הרצל וזעזעה את החיים הציבוריים הנרדמים של היהודים, ביחוד בארצות מזרח אירופה. באותן שנים ראשונות של המאה העשרים נתעוררה התנועה החלוצית לארץ ישראל ע"י צעירי העליה השניה. הדים חזקים הגיעו אלינו לוולברום. וכך נוצר חוגנו העברי־ציוני בחשאי, במחתרת. אך כל מאמצי החשאיות שלנו לא עמדו לנו, ויותר ויותר החלו לרגן אחרינו בעיירה. ויום אחד בא אדם נרגש וסיפר לאבי, כי בעצמו שמע שדיברתי

עם מישהו עברית כשנתקל בנו ברחוב בחשכת הלילה!... הוא הכיר בקולי שאני המדבר! אבי אמר לי אח"כ בנחת: „למה אינך נזהר? למה להרגיז בני אדם?"

הדברים הלכו ו„החמירו". ספרים עבריים־ציוניים וסתם ספרי השכלה הובאו בסתר לעיירה ונקראו במחבואים, בחשאי, בדרכי מחתרת, קיימנו קשרים ויחסים בינינו, בני חוגנו בעיירה, ובין מרכזי ציונות ותרבות עברית ברחבי פולין ורוסיה. עיקר שיחותינו בפגישותינו היה על העליה לארץ ישראל, שנראתה אז כמין חלום כה רחוק, כה נועז! אותי כבש ענין זה עד לבלי השאיר מקום ללימודים, לשום דבר אחר. חיפשתי כל מיני דרכים להגשמת חלומי, עד כדי הנסיון הנועז אז לנער שכמוני — לעזוב את בית הורי בחשאי ולצאת ולעלות לארץ ישראל, ללא כל אמצעים והכשרה, ואפילו ללא אינפורמציה מספיקה. נסיוני נכשל בעיקר מאי־יכולת להקשיח את לבי כלפי הורי שנפשם כה היתה קשורה בנפשי.

יצחק מנדל לובלינג
מראשוני המשכילים ב־1905

נתן חפשי (פרנקל) ואשתו טובה

לעתים לא קרובות היינו מתאספים בביתו של מנדלה לובלינג שהשתתף זמן מסויים בתנועה הסוערת של אותו זמן. הבית היה במקום נוח ושקט ולא בולט ביותר, והיינו יושבים שם מעשרים ועד שלשים איש, רובם ככולם פועלים, ודנים בשקט ובטחון ובהתרגשות גם יחד בבעיות שעלו אז על הפרק ומה עליני לעשות. ובכ"ז הוליך כנראה עוף השמים את הקול, וערב אחד, כשישבנו באותו בית למעלה מעשרים איש והקשבנו לדבריו ולהצעותיו של מנדל"ה בענינים שעמדו אז על סדר היום, הופתענו והוחרדנו. הדלת נפתחה לרווחה, אך במקום שוטרים וז'נדרמים הופיעו כמה נשים עטופות במטפחותיהן הגדולות: נודע להן שבניהן כאן באסיפה מוזרה וחשודה זו, בבית חשוד זה, והן באו להציל את הבנים שלהן. אחדים מהנוכחים, הבנים לאותן אימהות, קמו בלי אומר ודברים ויצאו עם הנשים מן הבית, והנשארים המשיכו להקשיב לדברי מנדל"ה. לאחר מקרה זה לא הוסיפו להתאסף שם, משנתגלה מקום סודנו זה.

בין אלה שנמשכו אלינו מהראוי להזכיר את הצעיר הנוצרי־פולני, בן

למשפחה קתולית אדוקה, ידידי הטוב וואַוואַר. עבד כפקיד בדואר וולברום ואח"כ כלבלר בבית המשפט. למד יידיש ודברי יהדות בסתר אצל חתן הרב והיה תלמידי בעברית וקונה קבוע אצלי לבולי הקרן קימת לישראל. מאד השתוקק לרכוש גם את השקל הציוני, אך פקפקתי אם יתכן שלא־יהודי ירכוש לו את השקל הציוני ולהימנות ע"י כך על ההסתדרות הציונית. לאחר עיון רב בדבר פסקנו שניגש בתמימותנו לשלילה, לצערו הגדול ולצערי גם אני. תמיד ביקש את קירבת היהודים והתרחק מהאינטליגנציה הפולנית שבוולברום והסביבה. הפולנים הרבו לנזוף בו כשלא יכלו להבין מה הוא מבקש ומוצא שם אצל הז'ידים הללו, המוזרים בדתם וגם בחיצוניותם, בלבושנו היהודי מסורתי. וואַוואַר טען שקשה לו לנשום באווירה הריקה והאנטישמית של האינטליגנציה הפולנית ורק אצל היהודים הוא מוצא חיים רוחניים, תוכן, משא־נפש. נפגשנו יום אחד בפינת השוק ורחוב אַלגוֹטה, ושקענו בשיחה. כשנפרדנו ניגש אלי הירשל דפנר שביתו היה בקירבת מקום, ושאלני: מה לך ולגוי השייגץ הזה? יהודי שוקע בשיחה עם גוי באחד משני ענינים אלה: בעניני מסחר וקנין או ברצותו להמיר את דתו. אתה במסחר אינך עוסק, ומה לך איפוא ולו באמת?!... לא עלה בידי להסביר מה הם הענינים המשותפים לנו.

בעברי אח"כ מוולברום לוורשה הייתי מקבל ממנו מכתבים כתובים ביידיש טובה ואותיות נחמדות, ולעתים כתב גם בעברית. הוא ניסה להמשיך את הקשר אתי גם בעברי לארץ ישראל, ואף אני רציתי בזה מאד, ואינני זוכר כעת מה גרם לניתוק המוחלט.

מי יודע מה היה בסופו עם השתלטות הנאצים על פולניה?

בינתיים פרצה ברוסיה ופולין תנועת המהפכה הגדולה של שנת 1905. מהפכה זו עוררה את הלבבות בכל רחבי הארץ, ואפילו לוולברום הגיעה.

באו אלינו תעמלנים חשאיים מה„בונד" ומפ.פ.ס. הפועלים היהודים, יחד אתנו, החליטו לצאת בהפגנה מהפכנית יחד עם הפועלים הפולנים. היינו מתאספים בלילות־החורף הזועפים במקומות־סתר ולומדים שירי־מהפכה בפולנית ובאידיש. עולם חדש, סוער ובלתי ברור למדי, משך אותנו אליו בחבלי־קסם. הכל היה חדש, מוזר ושונה מחיינו עד עתה. הכל היה ההפך מחיי־העיירה השקטים, הזורמים להם בזרמם האיטי והקופא כמעט. הכינונו דגל אדום שעליו נרקמו באותיות זהב סיסמאות שונות בפולנית ובאידיש, כפי שהורו לנו מדריכי ה„בונד" ופ.פ.ס. אך מה נדהמו מדריכים אלה בבואם לאספתנו החשאית האחרונה שלפני יום־ההפגנה, והנה — הוי שוד ושבר! — על הדגל מתנוססת גם כתובת עברית רקומה זהב: „יחי החופש!" ודבר זה נעשה לפי עצתי ודרישתי. לא הועילו כל טענותיהם ותביעותיהם להסיר „חרפה" זו, והדגל העברי הפגין בראש חוצות יחד עם דגלי פ.פ.ס. וה„בונד".

ב.

המהפכה עקרה הרבה דברים יקרים, יחד עם דברים שאבדה זכות קיומם בחיינו. דעות, ידיעות, מושגים, יחסים — הכל טולטל בחזקה, נעקר, נהפך, הורחק, והחדש כבש את מקומו בריתחה ובסערה. אך לא היה בכוח סערה זו לעקור את שרשי הנפש ותמצית החיים מימי הילדות — זו הערגה הנוקבת והמתמדת ללא־הפוגה לציון, לארץ ישראל. הציונים הכלליים קולם לא נשמע כמעט בימים ההם. צעירים רבים עברו למחנה המהפכנים, שוללי הלאומיות והציונות. גם עד וולברום הגיעה רוח זו, אם כי במידה זעירה ומצומצמת. מצבי ומצב חברי־ברוח המעטים היה קשה מאד: התורה הסוציאליסטית־מהפכנית שכבשה אז את לבותינו הגיעה אלינו מפי אנשי מפלגות סוציאליסטיות שאינן לאומיות או מתנגדות ללאומיות, והבסיס התיאורטי היו מרכס והמטריאליזם ההיסטורי. הלב כאב, הנפש התקוממה בכל עוז נגד חמרנות יבשה זו, אך תעמלנים וספרותם הסבירו מתוך בטחון, כי זוהי הדרך היחידה לסוציאליסטים ולמעמד הפרולטרי. אז ידעתי היאבקות פנימית קשה מאד, אי־אפשרות להיפרד ממשא־הנפש העברי, הציוני, הארצישראלי, מאחוז־העם, מנביאי ישראל, מכל היקר ללב והניתן ללעג ולזלזול בפי המטיפים הסוציאליסטים שלנו.

והנה הגיע אלי באותם הימים שמע „פועלי ציון". פחד ורחב הלב לשם זה. זוהי הסינתזה המבוקשת — חשבתי. השם העברי כולל בוודאי בקרבו את התוכן ההולם אותו: ציון, פועלים, עובדי אדמה עברים בציון. חברי הסכימו להצעתי להתקשר עם „פועלי ציון", להזמין מהם מרצים ומדריכים. התקשרתי עם מרכז „פועלי ציון" בבנדין והם שלחו אלינו מטיפים והשפיעו עלינו שפע של דברי דפוס וחומר קריאה באידיש למדנית מוזרה, דברי פלפול לרוב ודברי וויכוח אין־סופי עם ס.ס. ושאר המפלגות, פירושים על מרכס וברוכוב, ועוד כדומה. האכזבה היתה מרה. אותו מטריאליזם היסטורי, אלא בצרוף פירושם של „פועלי ציון" על המרכז הטריטוריאלי פלשתינה, שהוא הכרחי למעמד הפועלים היהודי, ועיין ברוכוב! מלחמת המעמדות בגולה ובפלשתינה כאמצעי היעיל ביותר להגשמת הסוציאליזם והריכוז הטריטוריאלי בארץ ישראל. ההגירה לארץ ישראל תבוא בכוח תהליך סטיכי ולא, חלילה, מפני שכך אנו — הוי, בטלנים — רוצים ושואפים. אידיש היא שפת הפרולטריון היהודי ועברית היא שפת הריאקציה ההבראיסטית וכו' וכו'. יצא הדבר כך, שהשם „פועלי־ציון" לא אימת את תקוותי ממנו, לא אימת את עצמו. לאחר ימים לא מעטים של היאבקות פנימית קשה, של לבטים רבים ומאמצים להשקיט את היתוש המנקר — התפרץ הלב בכל רצון החיים שלו ושטף וטישטש בבת אחת את המחיצה המלאכותית שהוקמה ביני ובין חלום־נעורי היקר מכל יקר: ציון, ארצו של ישעיהו הנביא, של יהודה הלוי, ושל עובד האדמה העברי העתיד להחיותה כקדם. אז קשרתי קשרים אמיצים עם מרכז תנועת „עבריה" באודיסה והיה לנו סניף קטן בוולברום.

באותם הימים הגיע אלי שמע תנועת ה„בילויים החדשים", שמרכזם היה באודיסה וחברים להם בפינות השונות של רוסיה הגדולה והרחבה. בתאוות נפש דבקתי בתנועה זו — בית יעקב לכו ונלכה! — כל חושי מסרתי לה. נפלאים וקוסמים היו המכתבים שקיבלתי תכופות מאודיסה, לפעמים ברוסית ולרוב בעב־

רית, בחתימת נ. טורובסקי (מה היה בסופו, מי יודע?) מפעם לפעם בא גם הז'ורנל „יעברייסקאיה ז'יזן" ובו ידיעות על התסיסה בחוגים של הנוער הציוני לשמותיהם השונים. באחד הימים קיבלתי מכתב המספר על ההחלטה שה„בילויים החדשים" צריכים להשתדל ללכת למושבות היהודים ברוסיה לשם הכשרה חקלאית למען ארץ ישראל. בצער נוקב ובבושת פנים התנצלתי בפני המרכז על שאיני יכול כרגע ללכת להכשרה או ישר לארץ ישראל, כפי שעשו זאת כמה וכמה חברים. עלי היה לסדר תנאים מתאימים, פחות אכזריים, לפרידה קשה זו מהורי לפני נסיעתי למרחקים. בהתאם לתכניתי זו עזבתי את וולברום ועברתי לוורשה לגור ולחיות בה, מתוך החלטה ברורה שזוהי רק תחנת מעבר קצרה לעלייתי ארצה בהקדם האפשרי. עסקתי שם בשיעורים פרטיים לעברית, ושימשתי גם עוזר בבית מסחר בנלאָבקי. אני בוורשה ולבי ונפשי בארץ ישראל.

יהודה ומרים פרנקל (לבית צויגנבוים)
מותיקי העליה השלישית
וועטעראנען פון די דריטע עליה

עוד לפני שעברתי לוורשה קיבלתי מכתב מהסופר יעקב רבינוביץ כתשובה על מכתבי למרכז „הבילויים החדשים", ובו הוא מודיעני, כי תנועה זו מפסיקה את פעולתה וכל תפקידיה עברו אל הסתדרות „הפועל הצעיר" בארץ ישראל. משהו מגרה היה בשם חדש זה. אך סתם הכותב ולא הודיע בפירוש מהי הסתדרות זו, ורק זמן־מה לאחר בואי לוורשה נתבהרו לי הדברים.

ג.

באחד מערבי הקיץ 1908 התאספנו, 13 איש, בני 18, 19 שנה, בבית הכנסת והמרכז הציוני המפורסם בוורשה, „שערי ציון", ברחוב פאַביה 12, וביזמת אחדים מאתנו וכתוצאה משיחה נלהבת ונרגשת יסדנו אגודה בשם „חלוצי ציון", ומטרתה: השלטת השפה העברית בחיי יום יום של כל אחד מאתנו והתכוננות מאומצת לקראת העליה לארץ ישראל לעבדה ולשמרה, בראש וראשונה בעבודת האדמה. בוורשה שרר אז מצב מלחמה מצד השלטון הצבאי הרוסי, ובסכנה מתמדת קיימנו את אספותינו ופגישותינו התכופות והחשאיות על אף האיסור החמור שאסר השלטון הצבאי על כל פעילות ציבורית פומבית ללא רשיון מיוחד. מנהיגי הציונים בוורשה הראו לנו יחס של זלזול, ל„אינגלעך" המתפרצים לארץ ישראל כשהם חסרי־כל. תשובתנו להם היתה ברורה וקצרה: „כציונים מקומנו בציון בכל המצבים ובכל התנאים, ויהי אשר יהי!"

אחד מחברינו הקדים אותנו בעלייתו ארצה זמן־מה לפנינו, אך הנה עלה בידי שלשה מאתנו לסדר את כל עניני הכספים והתעודות הקשורים בעליה לארץ ישראל, וביום כ"ח סיון תרס"ט, 1909, יצאנו מתחנת הרכבת הטירספולית שבוורשה ברכבת לאודיסה בדרכנו לארץ ישראל. רבים מחברי אגודתנו וצעירים אחרים באו ללוותנו כשהם מקנאים בנו המאושרים, ונפרדו מאתנו בקריאות נרגשות: „להתראות בציון!" לשם קימוץ בפרוטותינו המצומצמות למדי נסענו עד בריסק במחלקה רביעית של הרכבת ומשם לאודיסה במחלקה שלישית, וארכה לנו הנסיעה מאד — שלשה ימים מוורשה לאודיסה! לאחר שסידרנו שם את כל העניינים הטכניים בעזרת משרד „חובבי ציון" עלינו בד' תמוז תרס"ט על האניה „הנסיך הגדול אלכסנדר". רוב נוסעי האניה היו רוסים עולי רגל וכשלשים יהודים, מחציתם צעירים, והשאר זקנים שנסעו לבלות שארית ימיהם בארץ הקודש. הדיבור העברי בינינו „חלוצי ציון" משך אלינו לאט־לאט כל יודע עברית, ביחוד מהצעירים. הנסיעה היתה רבת־ענין ונמשכה 13 יום מאודיסה עד יפו, בגלל החניות התכופות של האניה בנמלים רבים שבדרכנו. אור לי"ז תמוז היה לנו ליל שימורים: אניתנו התקרבה יותר ויותר ליפו. לאחר חצות הלילה הורד העוגן בקול רעש גדול והמלחים הודיעונו כי בקירבת יפו הננו, ובבוקר נרד מן האניה. מיהרנו לעלות על הסיפון, ואולם רק אורות מעטים ובודדים נראו לעינינו מצד יפו. חזרנו ושכבנו ובאי־שקט חכינו לבוקר. השכמנו קום וזכרנו: היום שבעה עשר בתמוז, יום האבל להתחלת חורבן ירושלים, ואנו באים לבנות את ציון מחדש.

אניתנו הוקפה בבוקר המון סירות קטנות, שבאו להעביר את הנוסעים וחפציהם אל החוף. אל האניה עלו באי כוח לשכת „חובבי ציון" ופקיד החוף התורכי שביקר את תעודותינו ו„זיכה" אותנו בפתקה האדומה האומרת, כי אנו רשאים לשהות בארץ לא יותר משלשה חדשים. אך אנו בהתרגשותנו הרבה לא נתפנינו לחשוב ולהצטער על עלבון מכאיב זה בשערי המולדת. הערבים בעלי־הסירות פרצו ועלו אל האניה בקולי־קולות. עיניהם הלוהטות ושפתם הגרונית הנמהרה ותלבשתם המוזרה לנו וכל הליכותיהם השרו עלינו הרגשה לא־נעימה, וכשנדחקנו על ידם, עם צרורותינו, מן האניה לתוך סירותיהם — היה לי הרושם

כאילו אנו מובלים כשבויי חרב. הים לא היה שקט ביותר והסירות הורמו על פני הגלים הזידונים וירדו לתהומות שנפערו ביניהם. הסירות עברו־חמקו בין צוקים וסלעים איומים, והמחשבה שנתעוררה נוכח כל זה היתה: מוות מסביב, האמנם נעבור בשלום? — ואנו כה קרובים למחוז חפצנו. סוף־סוף הגענו ליבשה ונשמנו לרווחה. בחוף חיכו לנוסעים קרובים ומכירים, ולנו „חלוצי ציון", חיכה חברנו הראשון שהקדימנו בעלייתו ארצה, יוסף דבשוני.

הזוהי ארץ ישראל? מה מעטים היהודים הנפגשים בדרכנו בין המוני הערבים שבחוף ובחוצות העיר. מה מוזר הוא הגמל, ומוזרים צעיפי הנשים המוסלמיות, ומה רב החום! הרביתי לשאול, אך חברי אמר: „תחיו כאן ותראו הכל בעצמכם". והנה נכנסנו לרחוב נוה־שלום, שלא הצטיין אז בנקיונו. הנה אנו בתוך חצר אחת גדולה ומזוהמה, ועוד רגע הננו במלון חיים־ברוך! חדר האוכל היה מלא בחורים ובחורות, הרעש היה גדול, והוא גדל עוד בקום כמה מהצעירים לקבל את פנינו, החדשים, ולפנות לנו מקומות לשבת. מכל צד ניתכו עלינו שאלות לרוב באידיש. הרושם היה קשה הן מעצם השאלות והן משפתן. שכני לשולחן היה בחור גבוה וזקוף קומה, שומר בכרם ברחובות, חולצתו השחורה רקומה אדום, והוא פנה אלי בשאלה חמורה מאד: למה באתם? היש עוד מעט כסף בכיסיך? היום מפליגה מחוף יפו אניה החוזרת לרוסיה ויכול אתה להספיק לחזור בה בטרם תישאר כאן ללא פרוטה בכיס..." כך, בפשטות גמורה. רגע נדמה לי שהנה לפנינו כאן ה„בונדאי שלנו" מוורשה, שהיה בא ל„שערי ציון" לנסות להחזירנו למוטב... הרי־לך קבלת־פנים מעודדת ראשונה בארץ ישראל! הבלגתי ועניתי לו בנחת, ובעברית, שהבין אותה, אף כי דיבר כל הזמן אידיש: „תרשה־נא לנו לראות הכל בעינינו ואחר־כך נדע להחליט בעצמנו!" הגישו לנו ארוחה, אך איני זוכר כלל מה היתה ארוחתנו הראשונה בארץ, כי מר מאד היה ללב מפגישה ראשונה זו. אמרו לי, שכל אלה הבחורים והבחורות שבאולם זה מתכוננים לחזור לחוץ־לארץ. גמרנו לאכול. והנה הגיש לנו שכני בן־שיחתי אשכולות ענבים טובים למראה וטעימים למאכל. אכלתי בעונג רב וכולי תמיהה: כיצד יכול אדם לבגוד בארץ המגדלת פרי נחמד כזה? מהי ההתאמה בין הזלזול הציני של בן־שיחתי ושאר חבריו בארץ ישראל ובין הענבים הנפלאים הללו? ותמיהתי גדלה עוד לאין שיעור כאשר גמרנו כולנו את הארוחה, והבחורים קמו והזיזו ברעש גדול את השולחנות והכסאות הצידה ופתחו בריקוד כללי והכריחו גם אותנו להשתתף בו, ובפיהם הזמר: „שירה חדשה שיבחו גאולים!" הכיצד, ריקוד בצהרי יום־חול, ללא כל טעם וסיבה? וזמר זה, מלים יקרות אלה של עליזי גאולה, בפיהם של מוציאי דיבת הארץ רעה! הוקל מעט ללב, שניחש ורצה למצוא כאן ביטוי להיאבקות טמירה בין חיבת הארץ וכיסופי גאולה ובין המציאות הקשה והאכזריה. הה! כמה למדתי בימים הבאים תסבוכת נפשית זו של צעירים וצעירות אלה.

חברנו איכסן שנים מאתנו אצל מכריו ואותי הביא לדירתו־הוא, דירת פועל דלה, שכדי להגיע אליה היה עלינו לעבור דרך ארוכה כשאנו שוקעים בחול ובקושי מוציאים את רגלינו ממנו. אנו גרמנו לו שלא יעבוד אותו יום. לאחר מנוחת הצהרים הלכנו לדירת „הפועל הצעיר" ואתנו כתב־המלצה מ„חלוצי ציון"

לעזור לנו ברצוננו לעבוד עבודת אדמה בארצנו. אמרתי שם, כי עוד בוורשה הוסכם בינינו ללכת לסג׳רה, למלא מקום הנופלים בהתנגשויות המעציבות שאירעו בין יהודים וערבים בסביבה ההיא. לתמהוננו ולצערנו הסבירו לנו, שבסג׳רה אין כעת צורך באנשים נוספים, ועלינו לפנות לרחובות, כי שם דרושים פועלים לקטיף השקדים ובציר הענבים. בצער רב נכנענו לגזירה. החלטנו להשכים קום מחר וללכת לרחובות עם עוד צעירים חדשים. לאחר ארוחת הערב הלכנו עם חברינו לשמוע את הרצאתו של ד״ר מוסינזון בתנ״ך. מקום ההרצאה — אולם צר בנוה־צדק, כמדומני אולם „הגימנסיה״, כביכול, שהתחילה מתרקמת אז ביזמת בעלי־דמיון ובעלי רצון עז ותקיף. החדר היה מלא אנשים, בעיקר צעירים וצעירות. המרצה דיבר על הנביא יחזקאל. שפת המרצה, שהתמזגה עם שפתו הנפלאה של החוזה, המית־ים שהגיעה אלינו מבעד לדלת הפתוחה, אור הירח המלא, שבא כאילו למלא את פגימת אור המנורה שבחדר, ונוסף לזה יללת התנים שפרצה פתאום על החולות שמסביב, יללה זו שהפתיעה, זעזעה ועוררה את הדמיון הלוהט של הבן הנידח השב לאמו־מולדתו העלובה־גלמודה, — כל אלה השרו עלי את ההרגשה: עתה אני בארץ ישראל! חשתי כאילו יש יחס וקשר ישר בין החזות הקשה של יחזקאל החוזה על חורבן הארץ והעם ובין יללה־קינה מרה זו של החזות האיומה שהיתה למציאות! הייתי כשיכור מעצמת כל הרשמים האלה ביומי הראשון בארץ ישראל. אכן, כל זה כיפר על מחזה התוגה בצהרי היום במלון חיים ברוך. עייף ויגע הגעתי עם חברי בדרך החולות העמוקים לדירתו המרוחקה, וחיש מהר נרדמתי על משכבי.

בבוקר השכמנו קום. בעצת אחד הפועלים הותיקים, שנצטרף אלינו בדרכנו לרחובות, קנינו לנו באחת החנויות חולצות כחולות־כהות וכובעי קש רחבי־שוליים. וכך יצאנו, 16 איש, בתלבושת אחידה זו שמשכה את תשומת לבם של העוברים ושבים, וצעדנו ברגל למחוז חפצנו.

נתן חפשי

פון וואלבראם ביז ארץ־ישראל

1.

אין דעם היסטאָרישן טאָג, ווען מיין פאָטער ז״ל האָט דערציילט מיין מאמען בעת׳ן מיטאָג, וועגן חשובע מענטשן פון אונזער שטאָט — וואָס האָבן באשלאָסן ארומצופאָרן אין אלע ישובים, זאמלען א סאך געלט און אָפקויפן דאָס יידישע לאנד פארן יידישן פאָלק — דער טאָג איז אין א גרויסער מאָס געווען אנטשיידנד אין מיין וועג צום ציוניזם און צו ארץ־ישראל. ניין יאָר בין איך דאן אלט געווען, און מיין פאָטער האָט נישט געטראכט וועגן א מעגלעכקייט אז א יינגל זאָל זיך אזוי צוהערן מיט לייב און לעבן צו א צופעליקן שמועס און

ארונטערציען די מסקנא אזוי דראסטיש און אנטשיידנד פאר זיין לעבן אין די קומענדיקע טעג.

דאָס איז געווען נאָכן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס אין באזל יאָר 1897. אין וואלבראָם, האָט פונם קאָנגרעס, אויסער מיין פאָטער, קיינער נישט געהערט, ווייל ער איז געווען דער אייניציקער אבאָנענט פון די העברעאישע צייטונג „הצפירה". מיין פאָטער האָט אָנגעהערט צו די גערער חסידים, וועלכע זענען פאנאטיש אין זייער גלויבן, אריינגעטאָן יעדע פרייע שעה אין לערנען תורה שבכתב ובעל־פה. אין דער אטמאָספערע בין איך אויפגעוואקסן און דערצויגן געוואָרן, איז ביי מיר א וווּנדער ביזן היינטיקן טאָג, ווי אזוי האָבן די חסידים מוחל געווען מיין טאטן אזא זינד ווי לעזן אין די צייטונגען פון די אפיקורסים ימח־שמם.

דער קאָנטאקט פון די חדר יינגלעך מיט ארץ־ישראל איז געווען זער א שטאַרקער — לויט ווי די חז"ל זאָגן, דארפן מיר האָפן אז משיח וועט אונז צוזאמען מיט אלע יידן פירן קיין ארץ־ישראל, וועט אונז איבערפירן דעם ים אויף א פאפירענע בריק. דאגעגן די יידישע שונאים וועלן פרובירן דיזעלבע צייט איבערגיין דעם ים אויף אן אייזערנע בריק און ווערן דערטרונקן. יעדן טאָג האָב איך געדאוונט און געזאָגט מיט התלהבות „ותחזינה עינינו בשובך לציון". דאָס גאנצע לעבן מיינס אין שטעטל, האָט זיך אויסגעזען ווי א פאָדער־הויז צום אויסלייזונגס־טאָג. צו דער עליה קיין ארץ־ישראל צוזאמען מיט די שול און אלע יידישע הייזער. כ'האָב זיך באמיט מקיים צו זיין אלע מצוות, כדי איך זאָל חלילה נישט זיין פון די פושעים וואָס זענען מעכב די גאולה.

אלע יידישע ימים־טובים זענען געווען אריינגעפלאָכטן אין ענין פון יציאת מצרים און עליה לארץ הקודש. ווען מיר זענען צוגעקומען, ראש השנה ביים דאוונען, צו די תפילה „ומפני חטאינו גלינו מארצנו" און צו די וויטערדיקע פסוקים די הערלעכע: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האובדים מארץ אשור והנידחים מארץ מצרים והשתחוו לד' בהר הקודש בירושלים" — די פסוקים וואָס מיין טאטע האָט זיי שטענדיק איבערגעחז'רט מיט זיין זיסע שטימע ביי די יום־טובדיקע סעודה, בין איך זער באגייסטערט געוואָרן צום אינהאלט פון די וועלטער און מעלאָדיע, דעם נגון וואָס כ'געדענק, נאָך ביזן היינטיקן טאָג. און איך האָב געגומען צוזאמענגיסן מיינע ארעמע מעגלעכקייטן און אנשטרענגונגען צו פאריכטן דעם פעלער פון „ומפני חטאינו גלינו מארצנו" און צויאָגן די גאולה. שטארק רירנד און איינדרוקס־פול איז געווען, ווען דער רבי ר' חיימל האָט געלערנט אונז 7—6 יעריקע קינדער דעם פסוק „ואני בבואי מפדן ארם" מיט אלע פירושים און פליטערלעך, און תמיד פלעגט ער ענדיקן מיט דעם באצויבערנדן לעגענדארן סיום וועגן אונזער מוטער רחל: „מנעי קולך מבכי ועיניך מדמעה, כי יש שכר לפעולתך ושבו בנים לגבולם".

נאָר קיינמאָל וועל איך נישט פארגעסן א געוויסן תשעה־באב, דעם ערשטן וואָס ליגט אין מיין זכרון. אין געלער שטיבל האָט מען געלייענט מגילת איכה מיט א נגון וואָס דרינגט אריין אין דער נשמה מיט א טיפן טרויער. ווען איך און מיין ברודער זענען געקומען אהיים מיטן טאטן, זענען מיר דערציטערט

געווארן פונם בילד וואס האָט זיך געווארפן אין די אויגן: א פולשטענדיקע איבער־קערעניש אין אונזער שטוב — וועלכע האָט זיך שטענדיק אויסגעצייכנט מיט אָרדנונג און ריינקייט; די טישן מיט די בענקלעך איבערגעקערט מיט די פיס ארויף, אין שטוב א פינסטערניש און אין וויגקל ביים שיין פון א קליין לעמפעלע, זיצט מיין מוטער אויף די פאָדלאָגע, מיט נאָך אייניקע שכנ׳טעס, ספרים אין די הענט און קלאָגן און וויינען אָן אויפהער. א דערציטערטער האָב איך א פרעג געטאָן מיין טאטן: וואָס האָט פאסירט? פארוואָס וויינט אזוי די מאמע? וואָס וויינען אזוי די שכנ׳טעס? האָט מיר דער טאטע שטיל געענטפערט: אזוי קלאָגן זיי אויף חורבן בית־המקדש און חורבן ירושלים. גלייך האָב איך זיך דערמאנט די פסוקים פון די קינות וואָס מיר האָבן געלערנט אין „חדר" ערב תשעה־באב: „בכה תבכה בלילה ודמעתה על לחייה", „הורידי כנחל דמעה יומם ולילה", „פלגי מים תרד עיני על שבר בת־עמי". א נייע באדייטונג, א שרעקליכע און א רעאלע האָבן מיר געוויזן די אלע זאכן, וואָס זענען בין יעצט געווען פאר מיר ווייט, פארנעפלט און אונקלאָר. אזוי ווי ערשט נעכטן האָט פאסירט דער חורבן, אזוי ס׳האָט געטראָפן נישט אונזערע אור־עלטערן מיט צענדליקער דורות צוריק, נאָר אונז ממש די עלטערן מיט די קינדער. און ווי פארשטענדלעך און נאטירלעך, איז געווען דאָס געוויין און געיאָמער פון די מאמע מיט אירע שכנ׳טעס.

נאָך די אלע איבערלעבענישן, האָבן מיר אָנגעהויבן צי שטיקן די טרערן און בכדי צו דערשטיקן דעם געשריי וואָס רייסט זיך פון מיין ברוסט, בין איך אוועקגעפאלן אויף מיין געלעגער מאכטלאָז. דאָס איז געווען מיין ערשטער גע־דענק־טאָג און א רוף צו מעשים.

סיי ווי סיי, מיין טאטנס דערציילונג וועגן דעם באשלוס צו זאמלען געלט און אָפקויפן — נאָר אין אונזערע טעג — דאָס יידישע לאנד, דאָס האָט פאנאנ־דער געריסן דעם נעפל און פארוואנדלט די בענקשאפט נאָך ארץ־ישראל צו א רעאלע נאָענטע רעאליזירונג אין אונזער תקופה.

מיין קינדיש הערצל האָט זיך אָנגעצונדן מיט א גלויבנס־פייער און האָפנונג. כ׳האָב דעם טאטן נישט געשטעלט צופיל קשיות, נאָר כ׳האָב אָנגעהויבן צו שטודירן די „הצפירה". דאָרט האָב איך געפונען פיל מאטעריאל וועגן ד״ר הערצל און זיין שאפונג, די אנטשטייונג פון פאָליטישן ציוניזם. די ציוניסטישע באוועגונג אין דער וועלט און אויך אין רוסלאנד־פוילן. כ׳בין אין יענער צייט קראנק געווען, האָט מיר מיין פאָטער געגעבן צו לייענען פאָלגנדע ביכער: „שירי תפארת" פון ווייזל „מגדל עוז", „לישרים תהלה", פון רבי משה חיים לוצאטו, „דברי ימי עולם" פון קלמן שולמאן. א נייע וועלט האָט זיך פאר מיר אנטפלעקט און מיין הארץ האָט נישט געקענט אריינגענעמען אזויפיל מיטאמאָל. נאָך געדענק איך, אז פון דעם רייכן מאטעריאל וואָס כ׳האָב דאמאָלס געשלונגען אזוי ווי א דורשטיקער, האָט מיך אממייסטן געצויגן צו די קאפיטלען פון יידישע געשיכטע, וואָס דערציילן וועגן ישראל אין זיין לאנד און וועגן די מלחמות פון ישראל מיט די רוימער. און מיין טאטע האָט נאָך צוגעגעבן: לייען, וועסטו זען אז ירושלים האָט זיך אונטערגעגעבן נישט אָן ווידערשטאנד. ערשט זע איך אז מיין מוטער איז געריכט געווען, ווען זי האָט באשולדיקט דעם טאטן, אז זיינע

ביכער האָבן גורם געווען, דאָס כ׳האָב זיך מיט אלע כוחות געריסן קיין ארץ־ישראל און כ׳בין אינגאנצן קאליע געוואָרן.

מיין פאָטער, האָט אין פלוג נישט געווסט, וואָס פאר א רעזולטאטן דאָס וועט ברענגען, נאָר ווי ס׳איז מיר שפעטער באקאנט געוואָרן, איז מיין טאטע געווען אין דעם פאנאטישן שטעטל, א געהיימער „אנוס״. טראָץ דעם וואָס ער איז געווען א הייסער חסיד, איז ער געווען א משכיל, און ס׳האָט אים אין געהיים געצויגן צו די העברעאישע ליטעראטור און צו די חיבת־ציון באוועגונג. מיין פאָטער פלעגט חתמנע׳ן זיין נאָמען: יהושע מנחם ברבי יוסף הלוי פרענקל. וועגן דעם טייערן זיידן האָב איך ערשט שפעטער זיך דערוווסט, אז ער איז געווען פון די ערשטע חובבי־ציון, און ער האָט די סענטימענטן צו ציון באקומען ביי זיינע שטענדיקע רייזעס קיין קאטאָוויץ און אנדערע דייטשע שטעט. ער האָט זיך אָבער אויך געהיטן מיט זיין סוד. די געראָר חסידים האָבן וואָס אן אמת חושד געווען מיין פאָטער, נאָר זיי האָבן נישט געפונען ביי אים קיין שום אָפנויג פון יידישן רעליגיעזן וועג, אויסער די „הצפירה״, דאָס טריף־פסולע, וואָס צוליב דעם — שטארבן קליינע קינדער אין שטעטל — לויט ווי ס׳האָט געקלאָגט אין חדר ר׳ אברהם יאָסעלעס (ס׳איז דאמאָלס אויסגעבראָכן א מגפה אין וואלבראָם צווישן די קינדער). כ׳בין אלט געווען 12 יאָר, און מיין הארץ איז געווען פאנאנדערגעריסן צווישן די שרעקלעכע פארלייקנונג און נאיוון גלויבן וואָס כ׳האָב זיך אָנגעכאפט מיט די רעשטע קינדערישע כוחות. פון דעם פונק איז געוואָרן א פלאם. די השכלה־ביכער וואָס כ׳האָב אין, געהיים באקומען פון די „אפיקורסים״ — בית־המדרש בחורים, האָבן מיין הארץ פארכאפט. מיין עלטסטער ברודער וועלכער איז געווען א „משכיל״, האָט מיר געליפערט זער פיל ביכער ווי צבש, „דעת אלהים״ פון בערנפעלד, העפטן פון „השלוח״ און איבערזעצונגען פון פלאטאָן. נישט אלעס האָב איך פארשטאנען, נאָר דאָס וואָס כ׳האָב יאָ פארדייעט, האָט באויזן צו צעברעכן מיין גלויבן. מיין ברודער, וואָס איז געווען פעסטער אין גלויבן, האָט פון צייט צו צייט קריטיקירט די אפיקורסים און זייערע שאפונגען, ער האָט אויך מורא געהאט צו האלטן די ביכער ביי אונז אין הויז, ווייל ס׳קען חלילה גורם זיין צו שרפות. און טאקע האָט מיין ברודער מרדכי הלל, נאָכדעם ווי ער האָט איינגעזאפט השכלה און ציוניזם וויפיל נאָר מעגלעך איז, האָט פלוצים זיך איבערגעקערט, געוואָרן ווידער פאנאטיש פרום און שפעטער איז ער געווען פון די אקטיוע „אגודת־ישראל״ טוער. אונטערן טאטנס השפעה, האָבן מיר ביידע געלערנט אין שטוב דעם תנ״ך אויסנוייניק. און א דאנק די „הצפירה״ איז די פארשטענדיקונגס־שפראך צווישן מיר מיט מיין ברודער — געווען לשון קודש.

דערנאָך זענען געקומען טעג פון „אהבת ציון״ — מאפו, לידער פון מרדכי צבי מאנע, „זכרונות לבית דוד״ — פון פרידבערג, די וועלט פון פרץ סמאָלענסקין. מיר זענען דאן געווען אין וואלבראָם א קליינער קרייז פון משכילים, העברעאיסטן און ציוניסטן. צו דעם קרייז האָבן געהערט מיינע חברים פון „חדר״: לייבעלע פאטאש, יחיאל מאיר ענגלשטיין, אלטער ערליך, זיין שוועסטער פעלע זאלצמאן. מערסטנטייל, האָבן מיר זיך געטראָפן ביחידות, נאָר ס׳פלעגט

זיין אן אָוונט, און מיר זענען זיך צוזאמען געקומען בייַ ערליכ׳ן אין אייַנעם פון זייערע גרויסע צימערן. בייַ די צוזאמענטרעפן, האָבן ברכה און פּעלע אונז געזונגען ציון־לידער אין עברית און ייִדיש. פון די מיטגלידער פון דעם קרייַז האָבן זוכה געווען נאָר איך און יחיאל מאיר ענגלשטיין צו רעאליזירן די שטרעבונגען קיין ארץ־ישראל. איך בין עולה געווען מיט 52 יאָר צוריק, און יחיאל מאיר איז געקומען האָרט פּאָר די 2־טע וועלט־מלחמה און געקויפט דאָ א שטיק ערד, דאָן איז ער צוריק געפאָרן קיין חו״ל, בכדי צו מאכן אלע אייַנאָרדנונגען פּאָר זיין פאמיליע צו באזעצן זיך דאָ אין לאנד — און פלוצים איז אויס־געבראָכן די וועלט־קריג, ער האָט זיך ארומגעוואלגערט אין פּארשידענע לאגערן און מיט נסים האָט ער זיך גערעטעוועט פון טערעזינשטאט און געקומען צום צווייטן מאָל אהער נאָך דער מלחמה. אלטער ערליך איז געשטאָרבן פון א קראנק־הייט נאָך פּארן קריג. די רעשט חברים זענען אומגעקומען דורך די נאצישׂ מיט פּארשידענע מיתות משונות. ערע זייער אָנדענקונג!

צו אונזער קרייַז האָבן זיך אויך געשלאָסן די בית־המדרש בחורים אלטער פּעלדמאן און מענדל שווארצבאום, נאָר זיי זענען נישט געווען געניג פּעסט בייַ זייער מיינונג, אז זיי זאָלן מיטמאכן מיט אונז דעם גאנצן וועג. ס׳זענען געווען פּאר אונז עטלעכע יוגנטלעכע פון העכערן גייסטיקן ניוואָ וואָס האָבן געטראָגן אין זיך די שטרעבונג, אוועק רייסן זיך פון די ד׳ אמות של תורה און אריינלאָזן זיך אין די ברייטע ספערן פון וועלט־יודנטום. אייניקע פון די ערשטע וואָס כ׳האָב געקענט זענען געווען: אברהם יצחק געליבטער, אברהם יוסף ראָזנבלום, מיין עלטסטער ברודער מרדכי הלל הלוי פרענקל און אויך אלטער לעוויט.

זיי האָבן געהאט אן אויסערגעוועלנלעכע ליבע צו די העברעאישע שפּראָך, זיי האָבן נאָכגעפאָלגט די השכלה ביכער, וואָס זענען פּארשפּרייט געווען אין גאנץ רוסלאנד. זיי האָבן שטודירט פּארשידענע פילאָזאָפישע ווערק וועגן רעלי־גיע און היסטאָרישע פּראָבלעמען.

די ספקות און געראנגלענישן וועלכע האָבן געגריבלט אין די מוחות פון חדרֿ און בית המדרש בחורים, דער תלמוד, שולחן ערוך און חסידישקייט, אָן צום סוף דער דראנג צו לערנען פרעמדע שפּראכן און אלגעמיינע בילדונג, בכדי אויסצוטוישן די ייִדישע לופט־פרנסות און האנדל־וואנדל אויף פראָדוקטיווע צווייגן פון די ווירטשאפט. די אלע זאכן האָבן באצייכנט די דערוואכונג פון די איינצעלנע הויפּטזעכלעך און געהיים אויס מורא פּאר די רעליגיעזע פּאנאטי־קער און א ביסל אויך עפּנטלעך, ווייל ס׳איז געווען אוממעגלעך צו באהאלטן. די אויפּפירונג פון די איינצעלנע האָט באוויזן אז עפּעס נייַעס קומט פּאָר.

אין א ספּעציפּישע לאגע האָט זיך געפונען אין שטאָט רב הערשל בידלאָווסקי ז״ל. געווען א גערער חסיד, פונדעסטוועגן איז ביי אים געווען א ביבליאָטעק פון פסול׳ע, אפּיקורסישע ביכער, אלטע און נייַע. פון צייט צו צייט, האָט ער פּארעפּנטלעכט אין „הצפירה״ אָדער אין „המליץ״ פּארשידענע קריטיק־אַרטיקלען קעגן די פרומע פּאנאטיקער און גערער חסידים. פּארשטייט זיך, אז די חסידים האָבן געטראָגן א שנאה אויף אים דערפּאר, נאָר ער האָט זיך

וווּנדערבאר געהאלטן. געווען רעליגיעז, אָבער אויך טאלעראַנט, און דערפאר האָט ער פיל געליטן.

די עלטערע גוואַרדיע משכילים, האָבן זיך באגונגט מיט זעלבסט־בילדונג. נאָר מיר די יינגערע גוואַרדיע, האָבן געלעבט אין א רעוואָלוציאָנערע צייט וועלכעס האָט ארומגענומען די גאנצע וועלט בכלל און דאָס יידישע געזעלשאפט־לעכקייט בפרט. דער פאָליטישער ציוניזם פון ד״ר הערצל האָט אויפגערודערט דאָס דרעמלענדיקע יידישע לעבן. און די ערשטע יאָרן פון 20־טן יאָר־הונדערט איז אנטשטאנען אין רוסלאנד און אין פוילן א חלוצישע באוועגונג דורך די שליחים פון די 2־טע עליה אין ארץ־ישראל. דער חלוצישער דראנג פון הגשמה עצמית האָט אָנגעשטעקט אויך וואלבראָם, און אזוי ארום האָט זיך געשאפן א געהיים קרייזל וואָס האָט זיך געשטעלט דעם ציל צוצוגרייטן די פיאָנערן פאר ארץ־ישראל. ס׳איז אונז אָבער נישט געלונגען צו פירן קאָנספיראַטיוע ארבעט, און מ׳האָט גערעדט אויף אונז אין די חסידישע קרייזן. איינמאָל איז געקומען צום טאטן איינער און דערציילט אז ער האָט געהערט מיך רעדן מיט נאָך איינעם העברעאיש. כאָטש ס׳איז געווען פינסטער און ר׳האָט מיך נישט געזען — אָבער מיין שטימע האָט ער דערקענט. דאן זאָגט צו מיר מיין פאָטער: פארוואָס ביסטו נישט פאָרזיכטיק, צי וואָס רעגסטו אויף די מענטשן?

די לאגע איז געווארן וואָסאמאָל ערנסטער; ציוניסטישע און השכלה ביכער זענען אָנגעקומען געהיים אין שטעטל אריין. מיט פארשידענע געהיימע וועגן, האָבן מיר אָנגעקניפט א קאָנטאקט מיט די קולטורעלע און ציוניסטישע צענטערס פון די גרויסע שטעט אין רוסלאנד־פוילן. די הויפט־טעמא פון אונזערע קרייזן — איז געווען, דאָס עולה זיין קיין ארץ־ישראל, וואָס ס׳האָט דאמאָלס אויסגעזען ביי אונז ווי א חלום. מיך האָט דער ענד־ציל אינגאנצן באהערשט, כ׳האָב אָפגעלאָזט דאָס לערנען, כ׳האָב געזוכט פארשידענע וועגן צו רעאליזירן מיין שטרעבונג. ביז כ׳בין אוועק אויפן דרייסטן שריט, צו פארלאָזן די אלטע היים, דאָס הויז און דאָס שטעטל ווי כ׳האָב מיינע קינדער־יאָרן פארברענגט און אין געהיים מיט אלע וועגן זיך דורכשלאָגן קיין ארץ־ישראל, אָן מיטלען, אָן געלט, אָן א געהעריקע צוגרייטונג און אפילו אָן די נויטיקע אינפאָרמאציעס. מיין עקספערימענט איז דורכגעפאלן הויפטזעכלעך צוליב דעם, וואָס כ׳האָב נישט געקענט מעיז פנים זיין פאר מיינע עלטערן וואָס כ׳בין געווען אזוי שטארק צוגעבונדן צו זיי.

מאנכעסמאָל האָבן מיר זיך פארזאמלט אין שטוב פון יצחק מענדל לובלינג, וועלכער איז אין יענע צייטן צוגעשטאנען צו די רעוואָלוציאָנערע באוועגונג. זיין דירה איז געווען אין א שטילע געגנט, באקוועם און מיר האָבן זיך פארזאמלט ביז 30—20 יונגטלעכע, ס׳רוב ארבעטער, צו באהאנדלען די אקטועלע פראגן וואָס זענען געשטאנען אויפן טאָג־אָרדנונג. און דאָך, האָט מען זיך דערוויסט פון אונזער אסיפה. איינמאָל, אין א באשטימטן אָוונט, זיצן מיר אזוי א 20 בחורים, און מיר הערן זיך צו יצחק־מענדעל׳ס רייד און פאָרשלאגן, עפנט זיך בריט די טיר, מיר זענען שטארק דערציטערט געווארן, נאָר אנשטאט פאָליציי זענען אריינגעפאלן עטלעכע פרויען איינגעהילט אין גרויסע טיכער:

זיי זענען געווארן, אז זייערע קינדער האלטן אן זער א פארדעכ־טיקע פארזאמלונג. זענען זיי געקומען ארויס ראטעווען זיי פון דער סכנה. א טייל פון די פארזאמלטע האבן זיך אויפגעהויבן און אהיים געגאנגען מיט זייערע מוטערס. די איבער געבליבענע האבן וויטער פארטגעזעצט די אסיפה און זיך צוגעהערט צו מענדעלעס רייד. נאך דעם פאל האבן מיר אויפגעהערט זיך צו פארזאמלען אין דעם הויז.

צווישן די אנהענגער פון אונזער קרייז, איז כדאי צו דערמאנען א פוילישן יוגנטלעכן, מיין פרייַנט וואוועך. ער האט געארבעט אלס באאמטער אויף דער פאסט אין וואלבראם, שפעטער אין געריכט. ער האט געלערנט יידיש און יידישקייט ביים רב׳ס איידם. ביי מיר האט ער געלערנט העברעאיש און געקויפט די מארקעס פון קרן־קימת. ער האט אפילו געוואלט באקומען דעם ציוניסטישן שקל. נאר כ׳האב געצווייפלט צי אלס נישט־ייד קען ער אנגעהערן צו די ציוניס־טישע ארגאניזאציע. נאך א לענגערן ארייַנקלערן אין דעם ענין, האבן מיר ביידע באשלאסן נעגאטיוו, צו ביידנס באדויערן. ער האט שטענדיק געזוכט די נאנטקייט און חברשאפט פון די יידן, און זיך דערווייטערט פון די פוילישע אינטעליגענץ. די פאליאקן האבן אים געזידלט און געטאדלט און האבן בשום אופן נישט געקענט פארשטיין; וואס זוכט ער ביי די זשידעס, וואס האבן זיך אויסגעטיילט מיט זייער אויסערלעכקייט, מיט זייער טראדיציאנעלע קליידונג. וואוער האט געטע׳נעט, אז ס׳איז אים שווער צו אטעמען די פוסטע, אנטיסעמיטישע אטמאספערע פון די פוילישע אינטעליגענץ, און נאר ביי די יידן געפינט ער אינהאלט, גייסטיקעס לעבן און אידעאל. איין טאג האב איך זיך מיט אים געטראפן אין ראג פון מארק מיט די עלגאטע גאס, און ס׳האט זיך פארבונדן צווישן אונז א לאנגער שמועס. וועג מיר האבן ענדלעך זיך צושיידט, גייט צו מיר צו הערשל דאפנער און גיט מיך א פרעג: וואס האסטו בשותפותדיקעס מיט דעם שגץ? א ייד שמועסט זיך אויס מיט א גוי אין איינעם פון צוויי זאכן: אדער אין האנדל, אדער וועג ער וויל זיך שמדן. דו, מיט קיין האנדל פארנעמסט זיך נישט, טא וואס האסטו צו אים? ס׳איז מיר נישט געלונגען אים צו דערקלערן די שותפותדיקע פראבלעמען.

וועג איך בין אוועק פון וואלבראם קיין וואַרשע, פלעג איך באקומען פון דעם שגץ בריוו געשריבן אין א גוטן יידיש, און טיילמאל אין העברעאיש. ער האט אפילו בדעה געהאט אנצוהאלטן מיט מיר דעם קאנטאקט שוין נאכדעם ווי כ׳בין עולה געוואון קיין ארץ־ישראל, אויך איך האב עס געוואלט. איך געדענק נישט איצטער וואס האט גורם געווען צום איבערריַיסן אונזער פאר־בינדונג. וואר ווייסט, וואס ס׳איז געווארן מיט אים דער סוף, נאכדעם ווי די נאציס האבן אקופירט פוילן.

אינצווישן איז אויסגעבראכן אין רוסלאנד און פוילן די גרויסע רעוא־לוציע פון יאר 1905 וועלכע האט באגייסטערט אלעמען, און אויך קיין וואלבראם זענען אנגעקומען קלאנגען פון איר.

ס׳זענען געקומען צו אונז אגיטאטארן פון „בונד״ און פ.פ.ס. די יידישע ארבעטער צוזאמען מיט אונז, האבן באשלאסן צי דעמאנסטרירן מיט די פוילישע

ארבעטער. מיר זענען זיך צונויפגעקומען אין די שטורמישע ווינטער־נעכט אויף קאָנספיראטיוועּ ערטער און לערנען רעוואָלוציאָנערע לידער. א נייע וועלט, א שטורמישע און א נישט קלאָרע צוקונפט האָט אונז ממש פארכשופט. ס׳איז אלץ געווען אזוי אנדערש, אזוי מאָדנע באצויבערנד, ס׳האָט נישט הארמאָנירט מיטן שטילן לעבן פון קליינעם שטעטל. מיר האָבן צוגעגרייט א רויטן פאָן וואָס מיר האָבן אויסגעהאפט מיט גאָלדענע אותיות פארשידענע לאָזונגען אין פוילישׁ און יידיש, אזוי ווי ס׳האָבן אונז געלערנט די פירער פון „בונד״ פ.פ.ס. נאָר ווי דערשטוינט זענען זיי געווארן, ווען אויף דער לעצטער פארזאמלונג פארן דעמאָנסטראציע טאָג, האָבן זיי געפונען אויף די פאָן אויך א העברעאישע אויפשריפט „יחי החופש״ — זאָל לעבן די פרייהייט — און דאָס איז געווען לויט מיין איניציאטיוו. אלע פראָטעסטן און טענות אראָפצונעמען די אויפשריפט, האָבן נישט געהאָלפן און דער העברעאישער פאָן האָט דעמאָנסטרירט אין די גאסן, צוזאמען מיט די פענער פון בונד און פ.פ.ס.

.2

די רעוואָלוציע, וועלכע האָט געמאכט א שטארקע איבערקערעניש אין די מוחות פון די מענטשן, האָט איינגענומען אלעס מיט שטורם. נייע אידעען, באפליגלט פון די דערגרייכונגען פון די מאסן, האָבן איינגעוואָרצלט זיך אין דער געזעלשאפט. נאָר די שטורם און דראנג עפאָכע האָט נישט מצליח געווען ארויס־צורייסן ביי אונז די בענקשאפט נאָך ציון, קיין ארץ־ישראל. אין יענע טעג האָט מען כמעט נישט געהערט דאָס וואָרט פון די אלגעמיינע ציוניסטן. א סאָך יוגנטלעכע, זענען איבערגעגאנגען אין לאגער פון די רעוואָלוציאָנערן, וועלכע האָבן נעגירט די נאציאָנאלע און ציוניסטישע אידעע.

אונזער לאגע איז געווען זער שווער: די סאָציאליסטישע טעאָריע וועלכע האָט באהערשט אונזער קרייז, איז צו אונז געקומען פון פארטייפירער־סאָציאליסטן וועלכע זענען געווען קעגנער פון נאציאָנאליזם און די טעאָרעטישע באזע זענען געווען: קארל מארקס און דער היסטאָרישער מאטעריאליזם. דאָס הארץ האָט וויי געטאָן, דאָס גאנצע וועזן האָט זיך געבונטעוועט קעגן דעם טרוקענעם מאטעריאליזם. נאָר די ליטעראטור האָט פראָפאגאנדירט, אז דאָס איז דער אייניציקער וועג וואָס פירט צום סאָציאליזם און צום נצחון פון פרא־לעטאריאט. ס׳איז פאָרגעקומען אין מיר אן אינערליכער קאמף וועלכן וועג אויסצוקלויבן, דעם אידעאליסטישן וועלכער האָט געענטפערט אויף די אנאָמאליעס פון יידישן פאָלק, אָדער דעם מאטעריאליסטישן וועלכער האָט פרובירט צו געבן א לייזונג די מענטשהייט אין אלגעמיין.

אין יענע טעג פון גרויסע ראנגלענישן, האָבן מיר דערהערט דעם נאָמען „פועלי־ציון״ — דאָס איז די געווינטשטע סינטעזע — האָב איך געטראכט. דער העברעאישער נאָמען פארקערפערט אין זיך די באדייטונג פון פועלים־ציון ד״ה יידישע ערד־ארבעטער אין ציון.

מיינע חברים האָבן מסכים געווען מיט מיין פארשלאג, איינצולאדן רעדנער

און אינסטרוקטאָרן פון „פּועלי־ציון". כ׳האָב זיך פארבונדן מיט די בענדינער פּארטיי און זיי האָבן געשיקט רעדנערס און דרוק־מאטעריאלן. ס׳איז געווען אַנגעשטאָפּט מיט וויסן און פּאָלעמיק, קאָמענטארן איבער מארקס׳ן און בארַאכאָוו׳ן. מיר האָבן זיך אנטוישט; דער זעלבער היסטאָרישער מאטעריאליזם נאָר מיט בארַאכאָווס יידישן פּירוש וועגן א סטראטעגישע באזע אין פאלעסטינע פארז יידישן ארבעטער. דער קלאסן־קאמף אין גלות און אין פאלעסטינע — אלס דער בעסטער מיטל צו פארווירקליכן דעם סאָציאליזם און די טעריטאָריאלע קאָנצענטראציע אין ארץ־ישראל. די עמיגראציע קיין ארץ־ישראל וועט טראָגן א סטיכישן כאראקטער, נישט ווייל מיר ווילן עס, נאָר אזוי איז דער פּראָגנאָז און דאָס איז דער פּראָצעס.

קורץ פון דער זאך: די פּועלי־ציון באוועגונג האָט נישט באפרידיקט מיין האָפענונג, מיין גלויבן. נאָך א לענגערן אינערלעכן געראנגל האָב איך זיך אומגעקערט צום קוואל, צו מיין יוגנט־חלום: ציון, דאָס לאנד פון ישעיהו הנביא, פון יהודה הלוי און פון דעם יידישן ערד־ארבעטער וועלכער איז מסוגל איר אויפפרישן ווי אין די אלטע פאר־היסטאָרישע צייטן. האָב איך אָנגעקניפּט א קאָנטאקט מיט דעם צענטער פון די „עבריה" באוועגונג אין אָדעס, און מיר האָבן געעפנט אן אָבטיילונג אין וואלבראָם.

אין יענע טעג איז צו מיר דערגאנגען דער נאָמען פון א נייע באוועגונג „בילו" וואָס די ראשי־תּבות אירע איז: בית יעקב לכו ונלכה. כ׳האָב זיך אינגאנצן אריינגעוואָרפן אין דער באוועגונג. כ׳האָב דערהאלטן פון אָדעס וווּנדערבאר שיינע בריוו אונטערגעשריבן פון נ. טוראווסקי. פון צייט צו צייט האָב איך אויך דערהאלטן דעם זשורנאל „יעוורעיסקאיא זשיזן" מיט א רייך אינפאָרמאטיוון מאטעריאל פון די אָרגאניזאציעס, פון דער ציוניסטישער יוגנט און אלע זיינע שאטירונגען. אין איינעם פון די בריוו, ווערט דערציילט, אז ס׳איז באשלאָסן געוואָרן, דאָס די נייע בילוים (אזוי האָבן מיר זיך געפרופן) דארפן פאָרן אין די יידישע קאָלאָניעס אין רוסלאנד אדורכצומאכן א לאנדווירט־שאפטלעכע צוגרייטונג פאר ארץ־ישראל. מיט א געפיל פון טיפן ווייטיק האָב איך זיך אנטשולדיקט פארן מרכז אין אָדעס, וואָס איך קען אין יעצ־טיקן מאָמענט נישט פאָרן אויף די הכשרה, אָדער גלייך קיין ארץ־ישראל. ווייל איך האָב געדארפט צוגרייטן די פאסיקע באדינגונגען, נישט קיין דראסטישע, צום שיידן זיך מיט מיינע עלטערן, פאר מיין אוועקפאָרן אין א ווייט לאנד. אין צוזאמענהאנג מיט מיין פלאן, האָב איך פארלאָזט וואלבראָם און געפאָרן קיין ווארשע אלס איבערגאנגס־סטאציע צו מיין עליה קיין ארץ־ישראל אין דער נאָענטסטער צוקונפט.

כ׳האָב זיך אין ווארשע פארנומען מיט געבן פּריוואטע לעקציעס אין העברעאיש און גלייכצייטיק אויך אלס אָנגעשטעלטער אין א געשעפט אויף נאלעווקעס. איך בין אין ווארשע, און מיין הארץ אין ארץ־ישראל.

נאָר פּארן אוועקפאָרן קיין ווארשע, האָב איך דערהאלטן א בריוו פונם שרייבער יעקב ראבינאָוויטש מיט א מעלדונג, אז די „נייע־בילויים" האָט זיך אויפגעלעזט און אלע אירע אויפגאבן זענען אריבער צום „הפועל־הצעיר" אין

ארץ־ישראל. זער מאָדנע האָט מיך געריִצט דער נאָמען, נאָר דער שרייבער פונם בריוו האָט נישט דייטליך געזאָגט, וואָס אזוינס איז די אָרגאניזאציע. ערשט נאָך מיין אָנקומען קיין וואַרשע, האָט זיך מיר אלעס אויפגעקלערט.

3.

אין איינעם פון די זומער אָונטן אין יאָר 1908, האָבן זיך צונויפגעזאמלט אין דער שול „שערי־ציון" אויף פאוויע 12 דרייצן יוגנטלעכע אין עלטער פון 18—19 יאָר און האָבן געגרינדעט א פאריין מיט נאָמען „חלוצי־ציון", און אירע צילן זיינען: איינפירן די העברעאישע שפראך אין טאָג־טעגלעכן לעבן פון יעדן איינעם, פיזיש און גייסטיק זיך צוגרייטן צום עולה זיין קיין ארץ ישראל, צו באארבעטן די ערד אוֹן איר צו היטן. אין וואַרשע האָט דאמאָלס געהערשט מלחמה צושטאנד פון די רוסיש צארישע רעגירונג, און ס׳איז געווען א גרויסע סכנה דורכצופירן ציוניסטישע פארזאמלונגען, טראָץ דעם רעגירונגס־פארבאָט האָבן מיר דאָך דורכגעפירט פארשידענע פארזאמלונגען. די ציוניסטישע פירער אין וואַרשע האָבן אינגאַנצירט די יונגלעך, די חלוצים וועלכע רייסן זיך קיין ארץ־ישראל באָרווּעס און נאקעט. אונזער תשובה איז געווען: אלס ציוניסטן איז אונזער פלאץ אין ציון ביי אלע באדינגונגען.

איינעם פון אונזערע חברים איז געלונגען עולה צו זיין א שטיק צייט פאר אונז, נאָר א ביסל שפעטער האָבן מיר די בחורים מסדר געווען אלע פאָרמאליטעטן און געלט־ענינים וואָס זענען נויטיק געווען צו אונזער עליה קיין ארץ־ישראל. און ענדלעך אין 28־סטן חודש סיון תרס״ט (1909) זענען מיר ארויסגעפאָרן פון דער טעראספאָלער באן־סטאציע אין וואַרשע קיין אָדעס אויפן וועג קיין ארץ־ישראל. אויף דער באן־סטאציע האָבן אונז באגלייט זער פיל מיטגלידער פון אונזער באוועגונג, מיט אויגן פול מיט קנאה האָבן זיי אויסגעשריען: להתראות בציון. בכדי איינצושפורן די רייזע־הוצאות, זענען מיר געפאָרן ביז בריסק אין דער פערטער קלאס, און פון דאָרטן קיין אָדעס מיט די דרימט. די רייזע פון וואַרשע קיין אָדעס האָט געדויערט 3 טעג. אין אָדעס האָבן מיר דערלעדיקט אלע טעכנישע ענינים מיט דער הילף פון „חובבי־ציון" ביורא, און אין 4־טן תמוז תרס״ט זענען מיר ארויף אויף די שיף „דער פרינץ אלעקסאנדער". די גרעסטע טייל פאסאזשירן אויפן שיף זענען געווען רוסן פראוואסלאווע פילגרימען (עולי־רגל), און בערך 30 יידן — א העלפט יוגנטלעכע חלוצים און די אנדערע העלפט — אלטע לייט וועלכע זענען געפאָרן שטארבן אין הייליקן לאנד. ביי אונז די „חלוצי־ציון" האָט פארשטענדלעך די העברעאישע שפראך צוגעצויגן אלע עבריית־קענער און האָבן געזוכט אונזער חבר׳שאפט. די רייזע איז געווען זער אינטערעסאנט און האָט געדויערט 13 טעג, ווייל די שיף האָט געמאכט פיל אָפרו־סטאציעס אויפן וועג. די נאכט פון שבעה־עשר בתמוז האָבן מיר געהאט א וואך־נאכט: די שיף האָט זיך דערנענטערט צו די ברעגן פון יפו. נאָך האלבער נאכט, האָבן די מאטראָזן פארלייגט דעם אנקער און געמאכט אלע הכנות, דאָס מיר זאָלן גאנץ פרי אראָפגיין פון די שיף. מיר זענען שנעל ארויף אויפן דעק און מיט טרערן פון פרייד האָבן מיר געזען די קליינע ליכט

פון ווייטן־נאָנטן יפו. און מיר האָבן געטראכט: היינט איז שבעה־עשר בתמוז, דער טאָג פון חורבן ירושלים, און מיר קומען אין דעמזעלבן טאָג אויפצובויען פון דאָס נייַ דאָס אלט־נייַע ארץ־ישראל.

אונזער שיף איז געווארן ארומגערינגלט מיט קליינע אראבישע שיפלעך וואָס האָבן געדארפט אריבערפירן אונז מיט אונזערע פעקלעך אויפן ברעג. אויף די שיף זענען ארויפגעקומען די פאָרשטייער פון „חובבי־ציון" און א באאמטער פון דער טערקישער מאכט צו קאָנטראָלירן אונזערע פּעסער און אונז געבן יעדן איינעם א רויט צעטל וואָס האָבן אונז געגעבן די רעכט צו זיין אין לאנד 3 מאָנאטן. מיר, פאר גרויס איבערראשונג האָבן זיך נישט פארטראכט וועגן די באדייטונג פון דעם באליידיקנדיקן שריט פון די טערקישע רעגירונג אין אונזער פאָטערלאנד. די אראבער, די לאדקעס־אייגנטימער זענען ארויף אויפן שיף מיט זייערע קולות די הייזעריקע, און מיט זייערע מאָדנע קליידער, זיי האָבן אָנגעהויבן וואַרפן אונז פונקט אזוי ווי א חפץ אין די שיפלעך אריין. מיר האָבן געהאט דעם איינדרוק, דאָס מיר זענען געפאנגענע. דער ים איז דעם טאָג געווען שטורמיש, די לאדקעס האָבן זיך געהויבן ארויף און אראָפּ איבער די כוואליעס. ס׳האָט אונז אָנגעכאפט א פחד און א שרעק, מיר זאָלן חלילה נישט דערטרונקן ווערן. און ס׳האָט אונז געעגבערט דער געדאנק: צי וועלן מיר בשלום אָנקומען צום ברעג. סוף כל סוף זענען מיר ארויף אויפן ברעג, ווי ס׳האָבן אונז מקבל פּנים געווען פריינט און קרובים. אויך אונז „חלוצי־ציון", האָט אָפּגעווארט אונזער חבר דער ערשטער עולה — ח׳ יוסף דבשוני.

צי איז דאָס ארץ־ישראל? ווי וויניק יידן טרעפן מיר אָן צווישן א ים מיט אראבער וועלכע ווימלען אומעטום אין אלע גאסן. ווי מאָדנע איז דער קעמל, ווי עקזאָטיש זענען די שלייערס פון די מוזולמענישע פרויען, ווי גרויס איז די היץ! כ׳האָב נישט אויפגעהערט צו פרעגן קשיות. נאָר מיינע חברים האָבן געזאָגט: איר וועט לעבן דאָ א ביסל צייט, וועט איר אלעס זען. און אָט זענען מיר אָנגעקומען אין נוה־שלום גאס וואָס האָט זיך נישט אויסגעצייכנט מיט איבריקע ריינקייט. מיר זענען דאן אריין אין א גרויסן הויף, דאָס איז געווען דער האָטעל פון חיים ברוך. דער עס־זאל איז געווען פול מיט יונגלעך און מיידלעך. דער גערויש איז געווען אויסערגעוועלעך און ס׳האָט זיך נאָך גע־ שטארקט, וועו אייניקע יונגע לייט זענען אויפגעשטאנען אונז א קבלת־פּנים צו מאכן. פון אלע זייטן האָט מען אונז פארוואָרפן מיט פארשידענע פראגן. דער איינדרוק איז געווען א שוועכער, סיי פון די עצם פראגן, און סיי פון די שפּראך, אין וועלכע זיי זענען געפרעגט געוואָרן. מיין שכן ביים טיש איז געווען א בחור פון הויכן וווקס, א שומר אין די ווייַנגערטנער פון רחובות, אָנגעטאָן אין א שווארצע רובאשקע אויסגעשטיקט מיט רויט. ער האָט זיך געוואנדן צו מיר מיט א הארבע פראגע: נאָך וואָס זייט איר געקומען? צי האָסטו ביי זיך נאָך געלט? היינט פאָרט אָפּ פון יפו א שיף קיין רוסלאנד, קענסט נאָך באווייזן, צוריק צו פאָרן כל זמן דו האָסט נאָך א פּיאסטער אין קעשענע!... אזוי איינפאך זיך אוועק גערעדט.

א מינוט האָב איך געטראכט אז ס׳זיצט פאר מיר דער „וואַרשעווער

בונדיסט", וועלכער איז שטענדיק געקומען אין „שערי־ציון" אונז ארויפפירן אויפן גלייכן וועג. נא דיר, האָסטו דעם ערשטן ברוך־הבא אין ארץ־ישראל. כ'האָב זיך געפאסט מוט און אים געענטפערט אין עברית (טראָץ דעם וואָס יענער האָט גערעדט צו מיר אין יידיש): ערלויב אונז אלעס צו זען מיט אייגענע אויגן, און דאן וועלן מיר זעלבסט באשליסן. מ'האָט אונז דערלאנגט א מאָלצייט, נאָר כ'געדענק נישט וואָס מיר האָבן געגעסן, ווייל ס'איז מיר געווען זער ביטער אויפן הארץ פון דער באגעגעניש. מ'האָט אונז אגב געזאָגט, דאָס אלע פאר־זאמלטע אין דעם זאל גרייטן זיך צוריק צו פאָרן קיין חוץ לארץ. נאָכן אָפעסן, האָט מיין שכן דערלאנגט א הענגל ווייסנטרויבן זער געשמאקע. כ'האָב עס מיט גרויס חשק אויפגעגעסן, און האָב זיך בעת־מעשה געוווּנדערט; ווי אזוי קען א מענטש פאראטן א לאנד וועלכע גיט ארויס א זעלכע שענע פרוכטן? מיין פארוווּנדערונג איז נאָך שטארקער געוואָרן, וועו די בחורים האָבן פלוצים אוועק־גערוקט די טישן אין א זייט און אוועקגעלאָזט זיך אין א טאנץ מיט אונז צוזאמען מיט דעם זמר: „שירה חדשה שבחו גאולים". וואָס הייסט דאָס? א טאנץ אינמיטן טאָג, אָן א סיבה, און דער זמר פון פריילעכע אויסלייזערס וועלט געזונגען פון די וואָס רעדן שלעכט אויפן לאנד. ס'איז עטוואָס לייכטער געוואָרן אויפן הארץ, וועלכעס האָט געזוכט און געפונען אן אויסדרוק פון דעם פערמא־נענטן גראנגל צווישן די ליבע צום לאנד און צווישן די שווערע, אכזריותדיקע ווירקלעכקייט. וויפיל האָב איך געלערנט ערשט שפעטער, די פסיכיש גייסטיקע קאָמפליקאציע פון די יוגנטלעכע.

אונזער חבר האָט איינגעאָרדנט צוויי פון אונז ביי זיינע באקאנטע און מיך האָט ער גענומען אין זיין דירה, אן אָרעמע ארבעטער ווויונונג, וואָס דער וועג צו איר איז געווען אזא טיף־זאמדיקער, אז מ'האָט קוים די שיך געקענט ארויסשלעפן. דער בחור האָט קודם־כל דעם טאָג נישט געארבעט. נאכמיטאָג זענען מיר געגאנגען צום „הפועל־הצעיר" מיט א רעקאָמענדאציע־בריוו פון „חלוצי־ציון" אונז צו העלפן זיך איינאָרדנען ביי ערד־ארבעט אין אונזער לאנד. כ'האָב געזאָגט, דאָס נאָך אין וואָרשע האָבן מיר באשלאָסן צו גיין קיין סעדזשע־רא (סג'רה) צו פארטרעטן די געפאלענע ביי די יידיש־אראבישע צוזאמענשטויסן פון יענער געגנט. צו אונזער באדויערן האָט מען אונז דערקלערט, דאָס אין סעדזשעראַ זענען יעצט נישט נויטיק קיין ארבעטער, און אז מיר זאָלן פאָרן קיין רחובות, וויל דאָרט זענען נויטיק ארבעטער צום קטיף פון די מאנדלען און דער בציר פון ווייסנטרויבן.

נאָך אָוונט־ברויט זענען מיר געגאנגען מיט אונזער חבר הערן א רעפעראט פון ד"ר מאָסינזאָן אין תנ"ך. דער זאל איז געווען אין „נוה־צדק", ס'דאכט זיך דער גימנאזיע זאל וואָס אייניקע פאנטאזיארן האָבן דאמאָלס געגרינדעט. דער זאל, א קליינער, איז געווען אָנגעפאקט מיט יוגנטלעכע מענטשן. דער רעפערענט האָט גערעדט וועגן נביא יחזקאל. דער רעדנער, וועלכער האָט גערעדט אין דעם נביא'ס שפראָך, דער רויש פון ים וואָס האָט זיך געזערט דורך די אָפענע טיר. די פולע לבנה ליכט און צו דעם אלעם דאָס יאמערן פון די שאקאלן — דאָס אלעס האָט געשאפן אין מיר דאָס געפיל: יעצט בין איך אין ארץ־ישראל. כ'האָב

געפילט, אזוי ווי ס׳איז דאָ א פארבינדונג צווישן די שווערע פערספעקטיוו פון יחזקאל הנביא וועגן דעם חורבן פון לאנד און פאָלק, און צווישן דעם שווערן אויסזוּעג פון די קינדער וואָס זוכן זייער פאָטערלאנד און די ווירקלעכקייט. כ׳בין געווען ווי שכור פון די איינדרוקן פון מיין ערשטן טאָג אין ארץ־ישראל. א מידער בין איך געגאנגען מיט מיין חבר אין די טיפע זאמדן צו זיין דירה, און כ׳בין אוועקגעפאלן אויפן בעט אין א טיפן שלאָף.

אינדערפרי זענען מיר גאנץ פרי אויפגעשטאנען. איינער פון די ארבעטער — וועלכער איז צוזאמען מיט אונז געפאָרן קיין רחובות — האָט רעקאָמענדירט צו קויפן בלויע בלוזקעס און שטרויענע קאפעלושן מיט ברייטע ראנדן.

אזוי האָבן מיר זיך אַרויסגעלאָזט 16 בחורים אין א איינהייטלעכן אוניפאָרם און מארשירט צופוס קיין רחובות.

יוסף ארליך

וואלבראם אין מיינע אויגן

ווי פארגליטשטע קאצן־קעפ — די שטיינער מיט וועלכע עס זענען געווען ברוקירט די שמאָל־צעקרומטע געסלער האָבן געגלאנצט, ווי זיי זאָלן קוקן אויף די הייזער. די שותפות פארהויקערט און צונויפגעפרעסטע אין ענגקייט הייזער וועגט און זייערע שיפע דעכער, ווי איינער זאָל וועלן ארויפקריכן אויפן אנדערן — זיך באהאלטן, האָבן געצוימט די גאס, זי ענג געמאכט. די הייזלעך זענען געשטאנען אויף דעם ווי אפראזירטן בערגל, אזוי צעשטעלט, אז זיי האָבן געשאפן די עטלעכע געסלעך — ס׳שטעטל.

די אומגעבונג האָט דאָס שטעטל איינגעקרייזט אין זיך. דער געדיכטער נאָדל־וואלד, דער פארשליימטער „טאך", די באגנעס וואָס האָבן זיך געהוידערט, ווי די ערד דאָרט זאָל יערן אין די זאמדן, האָבן דאָס שטעטל געצוימט.

די נאכט איבערן שטעטל איז געווען געדיכט, פינצטער און פייכט. אין דער סביבה איז געווען שטיל. נישט נאָר די מענטשן זענען געשלאָפן, נאָר די גאנצע געגנט האָט געדרימלט. פארטאָג ווען די נאכט האָט קוים אָנגעהויבן שיטער ווערן, די פינצטערקייט האָט לאנגזאם זיך איבערגעגאָסן אין גרוי, האָט די אָנגעקילטע דורך דער נאכט געגנט געגומען זיך ווארעמען. די נאכט־פייכטקייט איז פארשוווּנדן. ס׳שטעטל און די סביבה האָבן זיך צוריק באוויזן.

אין די קליין־געקעסטלטע פענצטער, זענען די שייבלעך נאס געוואָרן פון דער טוי. הוילע קלעפ פון אויסגעפאָרענע אקסן און אויסגעריבענע רעדער. האָבן פונאנדערגעריסן די מאָרגן־שטילקייט. באלד דערויף האָבן די קרעמפע ברייט־בייניקע בעל־עגלות זיך געלאָזט איבער די געסלעך וועקן די פאסאזשירן.

די בעלי־עגלות האָבן געוועקט לויטן שטאנד. אין די גרויסע פענצטער אין מארק, האָט די „ביציסקע" לייכט אָנגעקלאפט אין דער שויב און עס האָט זיך דערהערט א בכבודיקער רוף: ר' איסר אָדער ר' יעקב. אין די געסלעך האָט די „ביציסקע" געקלאפט שטורמיש — שנעל אין די קליינע פענצטער־שייבלעך און די בעלי־עגלות האָבן געשריגן, יענקל אָדער מאָשקע „הייב זיך".

ווי נאָר די לייטער־וועגענער מיט די צוניפגעזאמלטע פאסאזשירן, זענען אָפגעפאָרן צו דער באן, וואָס איז געלעגן צוויי ווירסט פונם שטעטל, האָט זיך דערהערט דאָס שיבן פון פארשוווערטע ריגלען און ס'קראַצן פון אויפגעפראלטע טויערן. איבער די געסלעך האָבן איצט ווי נאָך א רייע געשפרייזט געביקטע יידן. יעדער פון די יידן, האָט געהאט איבערן ריקן פארבינדן א זעקל. זייערע לענדן זענען געווען ארומגעבונדן מיט א שטריק, אונטער ווועלכן עס זענען געווען פאריקט זיינע פאָלעס פון דער „יופעצע", זיי זאָלן אים נישט שטערן אין גיין. זייערע נאגעוויצעס זענען געווען פארשארצט. זיי האָבן געטראָגן „יוכטענע" שטיוול. זייערע פיס זענען געווען ארומגעוויקלט מיט א „צילקע". יעדער האָט מיט זיך געטראָגן א שטעקן. די יידן האָבן דורך אלע פיר עקן פון שטעטל געאיילט אין די דערבייאיקע דערפער אריין. זיי זענען געגאנגען זוכן חיונה — קויפן א „קארץ" תבואה אָדער א קיניקל.

אלי מיכל ואחיו — שואבי מים
אייל־מאכל וואסערטרעגער און זיינע ברידער

איצט ערשט, זענען די באשטעלטע אין די דערפער פויערן, פּאַרבייגעפּאָרן דעם מארק — זיי זענען גענפּאָרן אין די געסלעך אריין לאדענען די סחורות פון די ירידים־פּאַרער.

ווינטער צו זומער, רעגן אָדער פּראָסט, ווי נאָר דער טאָג האָט זיך געשטעלט האָבן די בעל־הבית׳טעס און די קעכענס זיך געאיילט אין די יאטקעס אריין. קצבים, ברייט־בייניק אויסגעגעסענע יידן וואָס האָבן געהאט אונטער־געציפּטע בערד און האָבן געטראָגן די היטלעך פאריקט איבער די אויגן, האָבן זיך געפּאָרעט ביי די צוהאָנגענע איבער די יאטקע וועגן, פּריש־געטרייבערטע זייטן פלייש. די ערשט אריסגענומענע פון אויון רויטלעך־ברוינע ברויטן, האָבן אויסגעסדרטע אין די פאכן ביי די בעקערס געקנאקט פון פרישקייט. פּרויען, מיט פּאַרוואָרפענע איבער די אקסלען טיכלעך, זענען מיט טעפּ אין די הענט, געגאנגען צו דער מעלק.

איילע־מאכל, א איבערגעבויגענער אויפן לינקן פוס — ווי ער זאָל אָט אָט אומפאלן, דעם קאשקעט פאריקט אויף א זייט, האָט געשפּרייזט איבער די געסלעך, מיט איבערגעלייגטע איבער די אקסלען „נאסעס" — געטראָגן אין די הייזער אריין, פּריש געפּלומפט וואסער. ער איז געגאנגען און געשריען צו זיך: „איך וויל מער. איך בין דער בעסטער אין שטאָט וואסער־טרעגער".

אין צווישן, האָט דער דאר־גלעלער מאַנעס — דער קברן, זיך אדורכגעשלייכט איבערן מארק, ווילד אויסגעגלאָצט דערשראָקענע אויגן, האָבן אים נאָכגעקוקט און זיך געפרעגט — ווער?

אין מארק, זענען געשטאנען עטלעכע פורלעך מיט קוילן וואָס די גויים האָבן געברענגט פון די דאמבראוער קאפאלניעס צו פארקויפן. יידן מיט צעפּלאשעטע ייבעצע פּאַלעס, מיט לאנגע בערד און דינע פינגער, האָבן געטאפט די קוילן צו זיי זענען נישט ווייך און אונטערהאנדלט מיט די גויים וועגן פּריזן.

מארדוך, דער גאסן־קערער, א הויך־בייניקער גוי, האָט צונויפגענומען ס׳מיסט אין מארק.

און די כל המינים, ווי צונויפגעקוועטשטע געוועלבער אין מארק זענען געשטאנען, די סוחרים מיט זייערע היפש־דיקלעכע ווייבער און אויסגעקוקט א קונה. די קליינע, מיט די דינע בוכשטאבן שילדלעך, איבער די טירן, וואָס מען קוים אָנגעזען. די סוחרים, האָבן נישט געוואָלט זיך באווייזן, זיי האָבן געווסט, אז דער שטייער וועט זיי קאָסטן טייערער, כאָטש זייערע פּאָליצעס זענען געוען האלב־ליידיק.

די געוועלבער אין די געסלעך האָבן געהאלטן די בעלי־מלאכה׳ס. יעדער פון די יידן איז געוען פּארהאָרעוועט, פון מאַרגן גרוי ביז פינצטער. מערסטנטייל פון זיי, האָבן געארבעט אליין. ביי א סך פון זיי, האָבן מיטגעארבעט זייערע זין. ביי מאנכע האָט געארבעט א געזעל און אמאָל אויך צוויי. זייערע פאכן זענען געוען טיפיש יידישע: שוסטער, שטעפער, שניידער, היטל־מאכער, טאפּעצירער, בעקער, זייגערמאכער, בלעכער און גערבער.

נאָר איינער פון זיי אלע: א הויך ברייט־בייניקער ייד מיט א ברייט

קנאַכיק פּנים און לאַנגע אויסגעארבעטע הענט איז געווען א „קאָוואַל". ביי די באַן־שינעס אין עק גאס וואָס האָט געפירט אין שטעטל אריין, איז געשטאַנען ר׳ יחיאל׳ס בידריק הויז. דאָרט, האָט ער געקאָוועט פערד און געשמידט וועגענער. די יינגלעך, וואָס האָבן באָוויזן זיך ארויסרייסן פון „רבין" זענען אַוועקגעלאָפן פון „חדר". זיי זענען געשטאַנען, מיט פאַריקטע אויף הינטן היטלעך און מיט אויסגעגלאָצטע אויגן, פאַרגאפט געקוקט ווי די פייער פינקן פליען פונם צעגליטן אייזן, וואָס יחיאל שמידט.

פויערן פון די דערפער האָבן געווארט אפילו א יאָר אבי יחיאל זאָל זיי אויסשמידן א וואָגן. פון יחיאל׳ס א ראָד איז די רייף נישט אראָפגעשפרינגען. פון יחיאל׳ס א „אַרצ׳יק" אין „אנקסל" האָט דאָס אייזן נישט נאָכגעגעבן, וועו די פערד האָבן געשלעפט דעם וואָגן געלאדענט. יעדער פויער, וועלכן יחיאל האָט אויסגעשמידט א וואָגן, האָט געמוזט זיך מיט אים אמפערן, ער זאָל מיט אים גיין אין שענק אריין „באגיסן" דעם וואָגן. דער הויך בריט־בייניקער „גברן" מיט דער לאנג ווייסער באָרד, האָט זיך אויסגעהיטן צוליב כשרות.

יחיאל׳ן האָט מען כמעט נישט געזען אין גאס. ער איז געשטאַנען ביי זיין „קאָוואדלע" און געשמידט אייזן. אָבער אז עס איז ענטשטאַנען א מחלוקה ביי קהל, האָט יחיאל אַנגעטון ווינטער זיין טכוירענעם פעלץ, זומער זיין טיכענע ייבעצע, דער שוואַרצער קאַליר ביי ביידע מלבושים איז געווען שוין גרוי, און איז ארויס אין גאס אונטערהערן. צווישן מנחה און מעריב האָט ער געמאכט זיך א וועג צווישן די דאוונער. זיין בריט אויסגעארבעטע האנט האָט א זעץ געטון אין בית־המדרש „בעלעמער". אלע יידן האָבן ערשטוינט זיך אומגעקוקט: „נישט נאָר שיינע יידן, האָבן צו זאָגן אין קהל". „אויך די בעלי־מלאכה׳ס ווילן מען זאָל זיך צו זיי צוהערן", האָט יחיאל געשריגן. זיין לייבן־קול האָט געהילכט

יחיאל גרשונוביץ, אשתו ובתו
יחיאל קאָוואַל, זיין פרוי און טאכטער

איבערן בית־המדרש. דער ווידער־קול האָט אָפּגעשאלט פון די נידריקע וועגט, אונטער וועלכע די יסודות האָבן אָנגעהויבן שוין זינקען אין דער ערד.

די עטלעכע אין שטעטל יידישע שיסטער, האָבן געארבעט נאָר פאר די יידן. יעדער פון זיי האָט זיך די מי געגעבן זיין „אָפּיענטיק" זאָל זיין וואָס הארטער, דער שפּיץ פון זיינס א שוך, זאָל זיין נאָך מער געפּאָרעמט. אָבער אין שטעטל אוז אין דער גאַנצע ארום. זענען פארהאנען געווען הונדערטער שוסטער גוים. זיי האָבן גערארבעט לויט איין „קאפּיטע", און נאָר פון „יוכט".

אין די נעכט, זומער וועז די לופט איז געווען לויטער אוז ווינטער וועז די לופט איז געווען געפּרוירן אוז דער שניי איז געלעגן ביז אונטער די פענצטער, האָט אָפּגעהילכט דער האמער־קלאנג. דער קלאנג פון די האמערס וואָס האָבן געקלאפט די העלצערנע פלעקלעך, האָט אויסגעשלאָגן די ארבעטס־סימפאָניע, וועלכע די נאכט־פינצטערקייט האָט פונאנדערגעטראָגן.

נאָר דער „גאָ־גאָ" דער געשריי פון די געגנדן, וועלכע די יידן האָבן געשטאָפט אין זייערע „פאשארניעס", האָט געשטערט דעם קלאנג פון דער ארבעט.

שבת־צונאכט (מוצאי שבת), עס האָט קוים ערשט געגרויט, עס איז נאָך נישט פארהאנען געווען א שטערן אויפן הימל, די פרומע יידן האָבן נאָך נישט געהאט „הבדלה" גענאכט, האָבן אין שטאָט אריין געאיילט די שיסטערס. יעדער פון זיי איז געגאנגען מיט א פארוואָרפענע איבער די אקסלען „הוידע". צונויפ־געבינדענע שיך. זיי האָבן אָפּגעטראָגן די אויסגעארבעטע סחורה די סוחרים.

צומאָרגנס, גאנץ פרי זענען די סוחרים וואָס האָבן געהאט שוין געגאָלטע בערד, געטראָגן די קאשקעטלעך פאריקט איבער די אויגן און די ייבעצעס זענען ביי זיי געווען אונטערגעשניטן ביז דער קני, זענען זיי געשטאנען ביי די טירן און די טוירן פון זייערע הייזער און געווועלבער, און אויסגעקוקט די אָנגעפּאָרענע סוחרים, געוואָלט מיט זיי האנדלען. א גאנצן טאָג זענען די יידן געווען פאר־שמייערט — זיך געאיילט, ארויס פון הויז און אריין אין א געסל. יעדער האָט געוואָלט כאפן נאָך איינעם פון די אָנגעפּאָרענע סוחרים.

אין אָוונט, האָבן די צוויי פּאסאזשירן־צעגער, אוועקגעפירט צוויי צוגע־טשעפּעטע וואגענעס מיט שיך, נאָך סאסנאוויצע און קיין קראָקע.

דער „סטאָק" — די וואסער־קוואלן האָבן זיך געשלענגלט — זיך אריינ־געשניטן אין שטעטל אריין וויי א קלין. פון איין זייט וואסער זענען געלעגן די „סאָדזעס" אין וועלכע די פישערס האָבן געהאלטן די קארפן אויף שבת. פון דער צווייטער זייט וואסער זענען געשטאנען די גארבארניעס אין וועלכע מען האָט געגארבט דעם „יוכט" פאר די שיסטערס. די גערבער, האָבן געהאט לאנג אויסגעצויגענע הענט פון שובן די פעל. זייערע הענט, זענען שטענדיק געווען ווי אויסגעאיילט. זייערע פינגער־נעגל זענען געווען רויט פון דער דאמב־קארע אין וועלכער זיי האָבן געווייקט די פעל. אפילו שבת, וועז זיי האָבן געטראָגן די שבת'דיקע בגדים, האָט זיך פון זיי געפּילט די פעל־פוילקייט, פונקט ווי אין דער סביבה ווו עס האָבן זיך געפונען די גארבארניעס.

נאָר „הענעך" גארבער, א דארעך ייד אויף אויסגעבויגענע פיס, מיט

א לאנג ביניק פנים און קורץ שיטער ווי אויסגעציפט בערדל, האָט איבערגעפירט זיין גארבעריי אין דער צווייטער עק שטאָט — צו די באגנעס. הענעך האָט אויסגעבויט א צוויי־שטאָקיקע געביידע. ער האָט פון ווין געבראַנגט מאשינען, וועלכע האָבן געשפאָלטן און געפרעסט די פעל. דאָס איז געווען די ערשטע אין שטעטל יידישע פאבריק.

די יידישע יוגענט איז מערסטנטייל ארומגעגאנגען פוסט און פאַסט. נישט האָבענדיק קיין באשעפטיגונג, האָבן זיי שפאציירט מיט די שטעגן פון די באגנעס — צו הענעכן. זיי זענען געווען נייגעריק זען די וווּנדער־טעכניק, כאָטש זיי האָבן נישט פארטראָגן דעם ריח פון דעם אָפּפּליסענדן וואסער אין וועלכן מען האָט געגארבט די פעל.

די יידישע יוגענט, האָט אויך שפאציירט ארום די גומי און עמייל פאבריק וועלכע די דייטשן האָבן אויפגעשטעלט, פון דער אנדערער זייט באן שינעס. די רויטע ציגל וועגט, אונטער וועלכע עס האָט זיך געוואלצט דער רויש פוּז קויפנדע טראנסמיסיע־רעדער איז געווען דער טרוים פון דער יידישער יוגענט. זיי האָבן געוואָלט ווי די גויים פון די ארומיקע דערפער פארקויפן זייער כח און שווייס, זיי זאָלן יעדע צווייַ וואָכן קריגן דערפאר באצאָלט. זיי האָבן נישט געוואָלט וואַרטן, מוזן אויסקוקן דער טאטע זאָל עפענען „ס'שיפלעדל" און זיי דערלאנגען א פּאָר גראָשן.

„די מאכט" האָט דערצו נישט דערלאָזט.

דער אייניציקער אויסוועג איז געווען דער איינער אין דער וואָך טאָג — דער „יריד". דאָנערשטיק; גאנץ פרי האָבן די סוחרים געעפנט זייערע געוועלבער און פונאנדערגעסדרט זייערע סחורות. די מארק־שטייער, האָבן פונאנדערגעשטעלט אויף דער רעכטער זייט מארק, זייערע טישן, שטענדערס און ביידלעך. זיי האָבן צונויפגעטראָגן זייערע סחורות: שטיוול, שיך, אָנצוגער, באנדעס קאפעלושן, היטלעך, העמדער און גאטקעס. פון דער צווייטער זייט מארק — לינקס, האָבן יידן פונאנדערגעשטעלט „פולקאשקעס" מיט פארשידענע רעשטלעך סחורות. די „מאסאזשיס" וואָס האָבן פארקויפט חזיר־פלייש, זענען געשטאנען ווייטער ארויף. הויך בריט־ביניק אויסגעמסענע גויים, ביי וועלכע ס'בלוט האָט געשפּראָצט פון זייערע פּנימער, האָבן כסדר געשלייפט זייערע בלאנקענדע מעסערס. א פרומער ייד וואָס איז זיי פארבייגעגאנגען, האָט אוועקגעדרייט דעם קאָפּ.

צווישן די יידן, וואָס האָבן פארקויפט די „רעשטלעך" און די גויים, וואָס האָבן פארקויפט „חזיר" איז געשטאנען דער לאָמער יענקל. די גויים, האָבן אים גערופן „יאָקוב". יענקל איז געשטאנען און געדרייט א קארבע פון א קאטע־רינקע. די קאטערינקע האָט געשפילט איין און דעם זעלבן מארש. יענקל האָט געדרייט די קארבע און געשריגן מיט א הייזעריק קול: „קטאָ ריזיקויע טען שטשענשטשע בודויע". א געלע פאפוגיי, וואָס איז געשטאנען אויף זיין אקסל, האָט אים צוגעהאָלפן. זי האָט כסדר געשריגן: „טאָק", טאָק". די פויערן זענען געשטאנען און האָבן באוונדערט דעם פויגל. יעדער פון זיי האָט געטראכט

צו עס איז כדאי ארויסציען א „לאָס" פון יענקל'ס קאטערינקע. דאָס געווינס — דער „לאָס" האָט געקענט זיין, א בלעכן רינגל אָדער שפילקע.

אין מיטן מארק, צווישן די פֿארקויפֿער פון ביידע זייטן, האָבן זיך אוועקגעזעצט אויף זיישיק אָפּגעדעקטע פיס די „באַבעס" וואָס זייערע קעפּ זענען געווען ארומגעבינדן מיט קאָלירטע טיכלעך. זיי האָבן אָנגעבאָטן און פֿארקויפֿט זייערע סחורות: פּוטער, אייער, א הון, א קאטשקע, אָדער א גאנז. די עופות, ווי זיי זאָלן פילן זייער לעצטן טאָג, האָבן געקלאפּט מיט די פֿליגל און געקרייט.

אונטער זיי זענען פֿארפֿאָרן די פּויערן מיט זייערע וועגענער און זיך אוועקגעשטעלט איינער נעבן אנדערן גלייך, ווי א מוירער לייגט א ציגל נעבן א ציגל. די יידן, ס'היטל פֿאריקט אויף הינטן, די ארבל פון דער ייבעצע פֿאר־שארצט, די פֿאָלעס אונטערגעבויגן, דער שפּענצער־קנאפּ נישט פֿארקנעפּלט, האָבן געשמייעט — זענען געלאָפֿן און געשפּרונגען פון איין וואָגן צום אנדערן, געטאפּט די זעק, באקוקט די תבואה — זיך געהאנדלט און געקויפט. דער רעש און געפּילדער איז געווען גרויס ווי דער זשום פון א אנטלאָפענע סטאדע בינען, וואָס באפאלט א בליענד בוים. אינם רויש און געפּילדער האָסט דו געקענט זען, ווי א יד וואָס וויל לייזן, האלט א פויסט מארינארקע אויפן פויערס פלייצע, פונם פויערס מלבוש וואָס ער האָט געמאָסטן — עס זאָל אים פאסן. האָסט אויך געקענט זען ווי א „פֿארטע" הייבט זיך אונטער ס'קלייד און מעסט אָן גאטקעס אָדער א האלקע, צו זיי זענען נישט קליין אויף איר.

פון דעם שמייען און לויפן, האָבן די יידן אין שטעטל בדוחק ארויסגע־שלעפּט חיונה. טרוקן ברויט מיט א לעפּל קלייען־בּארשט אָדער א טעלער „יושקע" איז ביי מערסטנטייל יידן געווען ס'טאָג טעגלעכע עסן. אפילו אויף שבת, האָבן זיי זיך נאָר פֿארגינען די געדערים פון א בהמ"ה אָדער א שטיקל קאָפּ־פלייש.

אָבער די יידן אין שטעטל, האָבן פֿארטגעזעצט זייער שטייגער — געלעבט. די יידן אין די געסלעך, האָבן געשיקט די קינדער אין חדר אריין. ביי איטשע מלמד, א הויך ברייטבייניקער יד, מיט א לאנג צעקעמטע שפּיציקע בּארד, האָבן קינדער געלערנט „עברי". ביי יוזיפן און ברוך־לאָזרן, צוויי נידריק־קרעפּקע און דיקע יידן, וועלכע האָבן געהאט לאנג־גרויע בערד און פארגעלטע נעז און וואָנסעס פון שניפן טאבאק, האָבן יינגלעך געלערנט חומש־רש"י. ביי מרדכי וואָלפן, א נידריק ברייט בייניקער יד, וואָס האָט געהאט א הויך למדנישן שטערן, א גרויע ברייטע בּארד און גרויסע מיט חכמה גליענדע אויגן, האָבן בחורים געלערנט א בלאט גמרא. אין בית־המדרש ביי די טונקלע פון אלטקייט טישן, אויף וועלכע פֿארשידענע הענט, האָבן אין משך פון דער צייט מיט טאשן־מעסער־לעך אויסגעקריצט: א מגן־דוד, א מנורה, אָדער א חנוכה־דריידל — זענען געזעסן עטלעכע בחורים און געלערנט „פּאָר זיך".

די יידן אין מארק, האָבן זייערע קינדער שוין געשיקט, פארמיטאָג אין דער שטאָטישער פּאָלקס־שולע. נאָכמיטאָג אין חדר אריין. די שולע, האָט געלייטעט דעם דאָקטערס שוועסטער „פּאָני מאָריה". זי איז געווען א אלט פריילין, מיט א קאָפּ גרויע האָר וואָס זענען געווען פונאנדערגעטיילט מיט

א שרינד אין דער מיט. זומער אוןווינטער האָט זי געטראָגן א לאנג שווארץ ביז די קנעכל קלייד.

אין צווישן, האָט דער צענטראלער האנטווערקער־פארבאנד אין וואַרשע, וואָס איז געשטיצט געוואָרן דורכן „דזוינט", געעפנט אין שטעטל א באנק פאר די בעלי־מלאכה'ס און קליין־העגדלער. דער פרעזעס פון דער באנק איז געוואָרן משה מייטליס — דער איינציקער אין שטעטל און אין דער סביבה, דאמען־שניידער. נאָר די פרויען פון מארק — האָבן זיך ביי אים געגייט. דער דאמען־שניידער איז יעדן אָוונט געקומען אין דער באנק אריין. די באנק האָט זיך געפונען אין א געדונגען צימער אין א יידיש הויז. דאָס הויז איז געשטאנען ביי דער „טומאה". פון זינט משה מייטליס, האָט אונטערגעשריבן־באשטעטיקט די הלוואות פאר די יידן, האָט ער אָנגעהויבן גיין מיט א שטייפן קארק, שטופענדיק פארויס זיין בויך.

דער דאמען־שניידערס גאנג, האָט געערגערט עטלעכע אין שטעטל יידן — די קהילה־דאזארעס. זיי האָבן זיך געשראָקן אז דער „שניידער" קען נאָך ווערן זייער קאָנקורענט. יעדער פון זיי איז געווען איבערצייגט אז די דעה־זאָגערס אין דער באנק, דארפן זיי זיין. איבערהויפט אז יעדער פון זיי האָט געוווסט, אז אין דער פאנצער־קאסע וואָס מען האָט געשיקט פון וואַרשע און שטייט אין ווינקל אונטערן שרייב־טיש ווי עס זיצט דער „פרעזעס" — ליגט געלט.

ספעציעל זיך געערגערט, האָט נפתלי דער דאזער. נפתלי איז געווען א ווווקסיק בריט־ביניקער יידּ, וואָס האָט געהאט גראָבע פינגער מיט קליינע נעגל. ער האָט געהאט צוויי רויטע דיקע ברעמען אונטער וועלכע עס זענען טיף געזעסן, צוויי שנעל־באוועגענדע זיך אויגן. נפתלי, האָט געבונטעוועט דעם עולם.ווי עס איז פארהאן געווען א רעדל פון צוויי דריי יידן, איז ער צו זיי צוגעגאנגען און זיי אויפגעקלערט: „עס קען אזוי נישט זיין". „קיינער האָט אים נישט געוועלט". „ער האָט זיך אליין געמאכט". „די באנק וועט באנקראָטירן". „ער קען נישט שרייבן".

די יידן מיט זייערע האלב־פארלאָשענע אויגן און אויסגעצויגענע פנימער, האָבן ערשטוינט אים אָנגעקוקט און געשוויגן. זיי איז נישט געווען קיין אונטער־שיד, ווער עס באָרגט זיי, די עטלעכע זלאָטעס צום מסחר. א טייל יידן זענען דווקא געווען צופרידן, וואָס א שניידער — א אייגענער. קען פירן א באנק.

משה מייטלעס — דער פרעזעס, האָט געשוויגן. ער אליין, איז מיט זיך געווען נישט זיכער. ער אליין, האָט געטראכט: אפשר קענען חלילה מקוים ווערן נפתלי'ס רייד. ער האָט נאָר יעדן פון די יידן, וואָס האָבן איבערגערעדט פאר אים, נפתלי'ס רייד געזאָגט: „קודם־כל זאָל ער חתונה האָבן". „א בחור טאָר זיך נישט מישן אין קהל'שע ענינים". „דערצו נאָך א אלטער בחור".

דער בר־סמכא אין שטעטל איז געווען דער רב. דער רב, א מיטל־ווווקסיק דארער יידּ — נאָר הויט און ביינער, מיט א לאנגע און דינע נאָז, בריט למדנישן שטערן, אונטער וועלכן עס זענען געזעסן טיף, צוויי גליענדע מיט חכמה אויגן איז געווען א למדן מופלג. נישט איין יידּ האָט אים אָפּגעווארט, וועז ער איז געגאנגען צום דאוענען און אים געזאָגט: „גוט מאָרגן" רב. דער רב, האָט

זומער געדאוועט אין שול, דעם ווינטער האָט דער רב געדאוועט אין בית־המדרש מיט די „יודע־ספר".

די יידן אין שטעטל זענען געווען צונויפגעלעבט, אָבער יעדער פון זיי בעזונדער, האָט געלעבט זיך זיין לעבן, איינער איז אויפגעשטאנען פארטאָג צו פֿאַרן מיט דער באן, א צווייטער, איז צופוס געגאנגען אין דאָרף אריין. וועד עס האָט געעפנט זיין געווער — געווארט אויף קונים אוו וועד עס האָט זיך געשטעלט פרעסן אָדער צושניידן.

אָבער פרייטיק מיטאָג, האָבן אלע יידן געאיילט אין באָד אריין. משה יוסף — דער בעדער, א הויך מגושמדיקער ייד מיט א ברייט פליישיק פנים, פון וועלכן עס האָבן ארויסגעקוקט, בלויע גוטמוטיקע קינדער־אויגן, האָט געשטעלט זיך הייצן דעם מקוה אויוון, שוין מיטוואָך ביינאכט. ער האָט די לאנגע שטשאפעס האָלץ, געריקט אין אויוון אריין ביז פרייטיק פאר מיטאָג. די צוויי ריזיקע „קיזל"־שטיינער, האָבן געגליט ווי א העליש פייער. מיטאָג־צייט, האָט משה יוסף געזומען „אויפגעבן" — באגאסן די צעגליטע שטיינער מיט קאנען קאכעדיק וואסער, א שוועד געדיכטע און צעבריטע היץ, האָט אויסגעפילט דאָס באָד.

יידן האָבן געשוויצט, זיי האָבן געקלאפט זיך די לייבער מיט ריטן און זיך געקילט די צעגליטע קערפערס, מיט שפעלעך קאלט וואסער, וואָס זיי האָבן אויף זיך געגאָסן. יידן האָבן געשוויצט — זיך געקוויקט. זיי זענען געלעגן צעלייגט איבער די בענק, ביז דער רב איז אַרויף שוויצן. דער אויסגעדארטער רב, איז ארויף און זיך אוועקגעלייגט אויף דער העכסטער — דער זעקסטער באנק. דער מגושמדיקער בעדער — משה יוסף, איז געשטאנען, און האָט געפאָכעט איבערן רב מיט א אויסגעווייקט בעזעמל. די צעשפילטע וואנדלעך פונם בעזעמל, האָבן געבריט ווי פייער ריטן. דער רב איז געלעגן און האָט געקרעכצט פון וויִטיק און תענוג.

יידן האָבן אין שוויץ אריין געאיילט. זיי האָבן ליב געהאט אויסבריען זייערע פארמאטערטע גופים. אין שוויץ האָט יעדער ייד זיך גוט געפילט. אלע זענען געווען נאקעט און זענען געזעסן, איינער נעבן אנדערן. דער סוחר נעבן דעם דאָרפס־גייער, דער בעל־מלאכה נעבן דעם מלמד. אלע יידן האָבן אויסגעקוקט דעם פריטאָג. אלע, האָבן זיי זיך געוואָלט אויספארן — פון זיך אראָפווארפן די וואָכענדיקייט — דעם עול. משה יוסף האָט גוט צוגעגרייט די שוויץ. ער איז געווען א געניטער בעדער. די יידן אין שטעטל, האָבן זיך געריטט: „נאָר מיר האָבן א משה־יוסף". ביי יעדער געלעגנהייט, ווי נאָר א ייד איז געווארן אומצופרידן מיט „קהל", האָט ער איבערגעחזרט דאָס שטעטישע שפריך־וואָרט: „וואָס קען גוט זיין; אז דער דאזער און בעדער איז א בחור און די „הייבן" איז א מויד.

יעדער ייד האָט געלעבט זיין שטייגער. אָבער די עדה איז געווען צונויפגעלעבט. יעדער ייד, האָט געהאט דאגות פרנסה און משפחה. אָבער טאָמער איז ביי וועמן אין שטעטל געשען א אומגליק, האָט אלט און יונג געליטן. איינער איז תמיד גרייט געווען העלפן דעם אנדערן. זייער אָפט, האָט מען געקענט זען צוויי יידענעס, וואָס זענען געווען אָנגעטון אין די שבת'דיק סאטיניע קליידער, דעם שווארץ־שפיצענעם שאל פארווארפן איבער די אקסלען, גייען איבער די

טירן צונויפנעמען עטלעכע „גילדן" פאר א נויט־באדארפיקע משפחה. נישט איין ייד, האָט זיך אוועקגענומען דעם ביסן פון מויל און געגעבן זיין „תרימה" בשיאיס חן („תרומה בתשואת חן").

זיך געמאכט א „שמחה" אין שטעטל, האָט די גאנצע עדה, זיך מיט געפרייט. אלע יידן זענען געגאנגען קוקן, זען און באוווּנדערן. איז ווער געשטאָרבן חלילה, האָט ס׳גאנצע שטעטל מיטגעטרויערט. דער צער און פחד, האָט זיך ווי פונאנדערגעהאנגען איבער די יידישע טירן און פענצטער.

אָבער אנדערש, איז געווען די באציאונג צום „ראָט־הויז" — דעם שטעטל־גביר. דאָס לאנגע שטאָקיגע הויז איז געשטאנען אויף א טיפן קעלער און האָט געהאט שטייגערע וועגט א מעטער די בריי׳ט. דאָס הויז, האָט פארנומען דריי גאסן — א שטיק מארק, א חלק פון דער הויפט־גאס און א געסל. דאָס הויז האָט געהאט פיר טוירן.

דאָס הויז, זענען די יידן ווי ארומגעגאנגען. זיי האָבן זיך נישט געוואגט דערנענטערן. אָבער יעדער פארבייגייער, האָט פון דער זייט געכאפט א קוק, געוואָלט זען, וואָס עס טוט זיך אונטער די דיקע וועגט. דאָס לאנג־שטאָקיקע הויז מיטן שיפן דאך איז באשטאנען פון עטלעכע צענדליקע צימערן. ר׳ אברהם מרדכי — זייַנע קינדער און אייניקלעך וואָס זענען נישט אוועק אין דער פרעמד, האָבן געווויינט אין ראָט־הויז. הינדעלע — די נגידיסטע — זיין ווייב איז געווען א מיטל־וווקסיק פליישיקע־פרוי. איר פנים איז געווען צעקנייטשט, האָט אָבער געהאט אלע נאָך סימנים פון איר יוגענט־שיינקייט. זי האָט געטראָגן א בריי׳ט טאפטענע קרינאלינע מיט א טוזשיריק און א פעדערן־הויב אויפן קאָפּ. זי איז ארומגעגאנגען איבער די שטיבן און אויפגעפאסט, ווי אזוי אירע צוויי קעכנס קאָכן, וואָס עס טוט דער פארנאל און ווי אזוי דער סטריז׳ש רייניקט דעם הויף. איר „קרינאלינע" איז געווען פארדעקט מיט א בריי׳טע שעלקע־שארץ. אויף דער שארץ־שעלקע זענען געהאנגען די שליסלען פון די קעלערס, ווי עס זענען געשטאנען די פעסלעך און גאנשערס וויין און די שליסלען פון דער „שפיזשאָרניע", ווי זי האָט געהאלטן די איינגעמאכצן. איז ווער אין שטעטל קראנק געווארן, איז מען באלד געלאָפן אין „ראָט־הויז" אריין, נאָך אביסל „איינגעמאָכץ".

אברהם מרדכי, א נידריק דארער ייד מיט א לאנג שיטערער באָרד, לאנג־בייניק פנים, גרויסן שטערן און טיף מאטע, ווי געגליווערטע אויגן, איז טאָג טאָג געזעסן איבער א אָפן ספר. ער האָט געליינט מיט די אויגן. ער האָט נישט א ריר געטון מיט די ליפן און זיך נישט א ריר געטון פון אָרט. נאָר זיינע דארע פינגער האָבן געציפט א האָר נאָך א האָר פון זיין שוין שיטערער באָרד. נאָר דאָנערשטיק — דעם יריד־טאָג, איז ער געזעסן איבער א בוך מיט דער פעדער אין האנט און פארשריבן פינקטלעך, די געלטער וואָס די פויערן האָבן אים געבראכט. אברהם מרדכי האָט געקויפט „גיטער" ביי די פריצים, וועלכע האָבן זיך געגויטיקט אין געלט, זיי זאָלן קענען פאָרן קיין פאריז, פארברענגען. די ערד, האָט ער פאר־צעלירט — זי פארקויפט די פויערן אויף אויסצאָל. אים געהאָלפן פירן די געשעפטן, האָט שלמה און הענדל, זיינע צוויי עלצטע זון.

אברהם מרדכי האָט געלעבט אין רחבות. אין „ראָט־הויז" האָט מען זיך געפירט, ווי ביי די נגידים אין די גרויסע שטעט. ביי אים אין הויף איז געווען „ס'גערער שטיבל". מיצאי־שבת, האָבן „גערער" חסידים, ביי אים אין שטוב „געפראָווען" די „מלוה־מלכה". מען האָט געגעסן חלה מיט פיש און קאַרטאָפל מיט באָרשט. די חסידישע נגונים, האָבן געהילכט איבער דער גאס, ביז אין דער האלבער נאכט אַריין. פורים האָט מען ביי אברהם מרדכי'ן געעפנט אלע טירן לענג אויס דעם הויז און פאנאנדערגעשטעלט געדעקטע טישן. אברהם מרדכי איז געזעסן אויבן־אָן, דער טיש איז געווען באשטעלט מיט „אָפלקעס" געלט. געטיילט „שלח מנות" האָט דער עלסטער זון. יעדער האָט באקומען לויט זיין „סגאָל". אברהם מרדכי איז געזעסן און הנאה געהאט. ספעציעל האָט ער זיך געפרייט, מיט די פורים־שפילער וואָס האָבן פאר אים פאַרגעפירט „מכירת יוסף". די פארשטעלטע, האָט ער אליין דערלאנגט, מער געלט ווי יעדן אנדערן. אז עס האָט זיך געענדיקט דאָס „שלח מנות"־טיילן האָט אברהם מרדכי זיך געוואשן, און זיך געזעצט צום טיש, מיט זיינע בני־בית און מיט די שטעטישע אַרעמעלייט. דעם „פסח", האָט אברהם מרדכי „געפראָווען" אין קריז פון זיין משפחה. צום „סדר" זענען זיך צונויפגעפאָרן פון דער פרעמד אלע זיינע קינדער און אייניקלעך און אויך אפילו ווייטע קרובים. די ליכט־העלקייט אין די שטובן האָט געבלענדט, די וויסע טישטיכער, האָבן געשימערט. די טישן זענען געווען סערווירט מיט פֿאַרצעלאָן און זילבער־באשטעק. פאר „פסח" האָט אברהם מרדכי געשיקט רופן דעם ראש־הקהל און איבן געגעבן קמחא־דפיסחא. חול־המועד סוכות, האָט ער אים געגעבן געלט, ער זאָל קויפן קאַרטאָפל און קוילן, פאר די נויט־באדארפענדע.

אין „ראָט־הויז", האָט מען געלעבט זאַרגלאָז, אפילו ווייטע קרובים, זענען געווען אויסגעזאַרגט. נאָר גאולה — די עלצטע טאָכטער, איז געווען א אויסנאם. זי איז אָפט געזעסן ביים פענצטער, מיט פארלייגטע הענט איבערן בויך און געדרייט מיט אירע גראָבע פינגער ווי א מילעכל. אירע קליינע צוגעזענקטע אויגן, האָבן שפיציק געקוקט. זי, האָט קיינעם נישט אדורכגעלאָזט. זי האָט אָפגעשטעלט מענטשן און זיי אויסגעפרעגט. זי האָט געוווסט אלע רכילות פון שטעטל. זי, האָט קיינעם נישט געשפּאָרט, יעדער האָט איר אונטערגעטראָגן דעם „גוט־מאָרגן", אָבער אייליק. זי האָט געקענט עטלעכע שפראכן. דאָס איז אין דער דאָרטיקער סביבה געווען א געשעניש.

יידן, וואָס האָבן געדארפט אוועקשיקן א בריוו, זענען צו איר געגאנגען, זי זאָל זיי, אים שרייבן, זי איז געווען פארביטערט. זי איז יינג געבליבן א אלמנה. אירע קינדער האָבן געלעבט אין דער פרעמד. זי איז געווען דיק און האָט געהאט א אָנגעברענט פּנים און פינגער. ווען זי איז געווען נאָך א „אייפעלע" איז דאָס שטעטל אָפּגעברענט געוואָרן.

די שטעטישע, האָבן געשעצט דאָס „ראָט־הויז" און זיינע מענטשן.

דעם טאָג, זענען די יידן ווי עס איז איבערגעקומען, פאריאָגט און פאר־האָרעווען געביקט פונ'ם עול און גורל — האָבן זיי נישט געטראכט, ווי וועט זיין דער מאָרגן.

אָבער אין אָוונט, זענען די יידן געוואָרן אומרואיק. איצט האָבן זיי

דערפילט די ענגקייט פונם שטח — דעם שטעטל. דאָס שטעטל איז געווען ארומגעקרייזט מיטן טייך, די באגנעס און די וועלדער, ווי מיט א צוים. פאר־גרעסערט נאָך די ענגקייט, פון די יידן, האָט די „טומאה", דער שאָטן פונם „צייכעם" אויפן טומאה־טורעם האָט באדעקט דעם גאנצן מארק. קריסטן, וואָס זענען געגאנגען אין דער „טומאה" אריין, האָבן שטענדיק באגריסט א אָנגעטראָפענעם באקאנטן ייד.

אָבער די שקצים, וועלכע האָבן געטראָגן די קאַשקעטן „נאָ באַקער", זייערע שטיוול כאלעווע, זענען געווען שטייף און זיי האָבן געטראָגן רעקלער אויפן פאַסאָן פון א „בעקעשע", האָבן אין דער פינצטער א צילווע געטון א שטיין אין א יידיש פענצטער אריין. א פארשפעטיגטן פויער, וואָס איז געגאנגען צו א ייד אין געווע־לב אריין, האָבן זיי אים א זאָג געטון: „קויף נישט ביי א ייד"

יידן, האָבן געזען און געהערט און אומרואיקע זיך ארומגעקוקט. אָבער זיי זענען געגאנגען צו „מנחה־מעריב", ווי יעדן טאָג.

די בעקערס, אין זייערע קעלער־שטובן זענען געשטאנען מיט צעכראַש־טשעטע לייבער, באַרווע־ס אין די פוס־גריבער ביים אויוון און געקאָכט די מאָז־בייגל. פארקויפער, האָבן צעפירט — פארקויפט די בייגל די פאסאזשירן אויף די צעגער.

א ייד מיט א לאנגע באָרד אין א „צייגן" כאַלאַטל, די „נאָגיוויצעס" פאר־בונדן מיט שטריקלעך, איז געזעסן אויף א אָנגעלאדענטן מיט „שינדלען" וואָגן. אונטער דער לאסט, האָבן די רעדער פון וואָגן זיך געשיבט — געלאָפן איבער די אקסן — געקלאפט און געריסן די שטעטלדיקע נאכט־שטילקייט. די „שינדלען", האָט דער ייד אייגעקויפט, ביי די פויערן אין די דערפער. די גויים, האָבן א גאנצן ווינטער געשניצט די „שינדלען". דער ייד, האָט די „שינדלען" געפירט קיין דאמבראווע פאר די „גורניקעס".

די נאכט־פינצטערקייט, איז געווען געדיכט. פחד, האָט אין איר געלויערט. די יידן, אין שטעטל האָבן זיך די מי געגעבן זיי זאָלן ביינאכט זיין אין שטוב. פונקט אזוי, ווי ווען די גויים פון די דערפער זענען געקומען אין שטעטל אריין זיך שטעלן צום „פריזיוו", און זיי האָבן געהאקט שויבן און געריסן שילדן פון די יידישע געווע־לבער. די יידישע פריזיוו־ניקעס זענען געזעסן אין בית־המדרש אזן זיך „געמאַרזעט".

די יוגענט, האָט געאיילט אין „פאריין" אריין. ווער צום „בונד" און ווער אין א ציוניסטישע אָרגאניזאציע. די לאָקאלן זענען געווען ליידיקע שטיבער אין וועלכע עס זענען נאָר פארהאן געווען בענק מיט הילצערנע טישן. דער קאלך פון די וועגט האָט זיך געשיילט. די וועגט זענען געווען באהאָנגען מיט בילדער פון פארטיי־פירער. יעדער יוגענטלעכער באזונדער, האָט געהאט די נויטוועניקייט, זיך טרעפן מיט א חבר, א מיידל אָדער א באקאנטן. יעדער פון זיי, האָט זיך געדארפט אויסרעדן. אָבער כמעט יעדער, האָט א לענגערע צייט זיך געדרייט אונטער די פענצטער — אריינגעקוקט, ווער עס געפינט זיך אין „לאָקאַל", און קוים געוואגט איבערטרעטן די שוועל. דרייסט זענען זיי געווען אין דער „קולטורא" — דער שטאָטישער ליי ביבליאָטעק. דער ראַמאן און די

נאָוועלע, האָט ביי דער יוגענט שוין פארטרעטן דעם „מנחה־מעריב". אין דער ביבליאָטעק האָבן זיי דיסקוטירט ביז שפּעט: נאצי־אָנאלע־אויטאָנאָמיע — צו עמיגראציע. אמעריקע אָדער ארץ ישראל. אָבער מעבר לים, איז קיינער פון זיי נישט אוועק.

שפּעט אין דער נאכט, מידע פונם טאָג ארבעט, האָבן די בחורים זיך געטראָפן און זיך געדרייט, „הין און צוריק" איבערן ליידיקן מארק. זיי האָבן געאָטעמט די נאכט־פייכטקייט און די פינצטער האָט זיי פארשטעלט. זיי האָבן שפּאצירט און סודות־פול זיך איבערגעגעבן: „מיט דער צייט וועט דאָס שיסטעריי אונטערגיין". „מען וועט טראָגן נאָר געגריוועטע שיך". „אין זאָגלעמביע" ארבעטן די נאָדל־ארבעטער איבער־שעה'ן שוין". „וואָס דען! זיי וועלן זיך לאָזן אויס־ניצן, ווי מיר?" האָבן צוזאם אויסגערופן עטלעכע הויל־פארשטיקטע קולות. מען זאָל זיי נישט הערן.

ביים אוועקגיין האָבן זיי איבערגעטוישט — זיך איבערגעגעבן די בראָשורן פון „מארקס קאפּיטל". די בראָשורן, האָט קאָפּל פריזיער, דער ארבייטער עסקן — א דארער ייד, וואָס האָט געהאט א בלאס פנים און א פליך אויפן קאָפּ, געברענגט געהיים פון בענדין.

אָבער די שוחטים — די נידריק פליישיק געביקטע ווי א בלעכל געשטאלט — ר' פייוול שוחט וועלכער האָט געהאט א קורץ שיטער בערדל און זיין אייזעם — מאיר שוחט וועלכער האָט געהאט א לאנגע רויטע באָרד, וואָס האָט מיט איר קאָליר ווי געגליט אין דער פינצטער — זענען נאכט נאכט געגאנגען אין שאכט־הויז אַריין. זייערע טריט, זענען געווען שווערע. זייערע פלייצעס זענען געווען געביקט. זיי זענען געגאנגען און אין בוזים פארשטעקט געטראָגן דעם לאנגן חלף.

יידן האָבן זיי באגלייט מיט די אויגן. וועד מיט פחד — זיי גייען שחט'ן. וועד מיט פרייד — דאָס שטעטל וועט זיין פארזאָרגט מיט כשר פלייש.

אין מארק, נעבן פישל טאַרלאָ — ארויפצוגיין אויף א פאָר טרעפ, איז געוועסן איבער א ספר, די ברייט ביניקע געשטאלט — רבי יאָקל דיין. זיין קאָפּ איז געוועסן א פליישיקער און האָט געהאט א גרויסן למדנישן שטערן און טיף אייגעזעצטע אויגן. זיין באָרד איז געווען שפּיציק, לאנג און ווייס. ער איז געזעסן א איבערגעבויגענער איבערן ספר. ביים שיין פון א „קאָגאניקל" און געוואָרט אפשר וועלן יידן אים דארפן — אים קומען פרעגן א שאלה.

אז א קינד, איז צו אים אריין, מיט א פיפיק אָדער מיט א פליגל — צו מען קען אים ניצן, איז זיין ערשטע פראגע געווען: „קינד וועמענס ביסטע?" ער האָט געפסק'נט לויטן „ס'גאַל", און ווי תמיד ממשיך געווען זיין עבודת־הבורא.

אין א טריבן פרימאָרגן, דער הימל איז געווען טונקל און שווער, דער רעגן, האָט געהאנגען אין דער לופט, האָבן די דייטשן צונויפגעזאמלט די עדה

וואלבראָמער ייד אין מארק. די שטאָט־גויים און די אָנגעקומענע פון די דערפער פויערן, זענען געשטאנען אָנגעלענט אין די הייזער און צופרידענע, זיי באטראכט.

די דייטשן, האָבן די אלטע און קראנקע יידן ארויסגעפירט אונטער דער שטאָט אויף דעם ליידיקן צווישן וואלד אין דעם בית־הקברות פעלד, און זיי אויסגעשאָסן. די געבליבענע עדה יידן, האָבן זיי פארטריבן צו דער באַן. דער צוג האָט זיי אוועקגעפירט, אויף זייער לעצטן וועג.

יתגדל ויתקדש!

זאב איסר שמואלי (סארנה)

מוולברום ועד חולדה

(רשמי נסיעה לישראל בשנת 1918)

בשקט ובלי רעש התנהלו החיים בעיר מולדתי, וולברום, השוכנת בקרבת גבולות המדינות אוסטריה וגרמניה. העיירה מנתה בשנת 1918 כמה אלפי נפש מישראל ולה כעשרה רחובות, קצרים וארוכים המשתרעים מסביב למגרש „השוק".

זאב איסר שמואלי (סארנה)

ברחוב בית הכנסת — הידוע בתור „שול־גאס" — התרכז כל מה שהיה דרוש לקהילה יהודית שלמה: בית הכנסת המפואר, שני בתי מדרש, הגדול והקטן, רב, מו"צ, שוביי"ם. חזנים ושמשים, בית מרחץ לכל ימי השבוע ובית זיעה לע"ש וערבי החג. ברחוב בית הכנסת היה גם מעין צבורי הנקרא „סטוק" ומהמעין הזה שאבו מים כל בני העיר לרבות גם „מים שלנו" לאפית מצות. אמנם, בכיכר „השוק" עמדה משאבה מיכנית, אבל היא היתה עפי"ר מקולקלת והיא גרמה לחבלים די רציניים בקטיעת האצבעות לבני הנעורים — זה קרה עפי"ר בשבתות, בזמן שהיו פנויים מהחדר ושחקו מסביב למשאבה הזאת.

בעירנו היתה גם חצר הרבי הנקרא רבי אלתר, ונוסף לכך היו גם עשרות קלויזים לכל סוגי החסידים. מפי זקני העדה שמענו שהעיר וולברום היתה מחולקת לשני מחוזות, וולברום הרגילה והחלק השני שנקרא „אחו־חדש" (נאוה לאנקע, בלע"ז). ההפרש בין שני המחוזות היה, שבוולברום היו מוכסנים ממונים

על גבית מכס מבשר ויי"ש, בו בזמן שבאחו־הדש היה הכל חפשי, בלי כל מכס. ולא פעם קרה שהמוכסנים עקלו את החמים מהתנורים בשבת, אחרי שנודע להם כי הבשר הוברח מהמחוז השני.

כזאת היתה וולברום, אנשיה לא היו להוטים באופן מיוחד אחרי מאורעות בלתי רגילים ולא אהבו לנדוד למרחקים. אמנם, ספרו מפה לאוזן, כי לפני הרבה שנים עזבו ביום בהיר אחד, 4—5 בחורי בית המדרש ונדדו למרחקים, נכנסו לבית מדרש למדעים בעיר הבירה פטרבורג ונהיו לפרופסורים ודוקטורים*). למרות כל זאת לא היה בשום איש מאתנו העוז לעזוב את העיר ולנדוד למרחקים.

על קיום ארץ העברים ידעתי מתקופת „ההדר" עוד כשהייתי בן 5—6. הכל ידעתי מתוך ה„חומש": „כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ונחלתם",

וולברום — מראה כללי

או מתוך התפילה: „ולירושלים עירך ברחמים תשוב". ידעתי את ארץ העברים רק בשם, לפי הספורים מהתנ"ך, וזה הביא אותי תוך קריאה בימי החורף לארץ אבות שהשמש בה זורחת, ארץ של שבעת המינים, ארץ אשר „זבת חלב ודבש" היא מנת חלקה, אבל בכ"ז לא עלה על דעת מי שהוא, וגם לא על דעתי, לנתק את הקשרים עם העיר שבה נולדתי ולנסוע לארץ האבות.

---

*) אחד מהם היה מבני משפחת שטארק שערק מהצבא לקראקא, ומשם עבר לווינה, במקום שסיים חוק למודיו באוניברסיטה. אחרי זה הוזמן לאוניברסיטה הרוסית בפטרבורג ועמד בראש קטדרה שם. בני משפחתי בוולברום, הקנאים למסורת, ישבו אחריו „שבעה" ולא רצו להזכיר את שמו.

במקרה באו לידי הספרים „אהבת ציון", „מבשרת ציון", ומתוך הספרים האלה קיבלתי השראה נוספת לתשוקתי, וכסופים עזים התעוררו גם בי לעלות לארץ האבות, לראות את הרי הארץ, מערותיה שדותיה, כרמיה ופרדסיה, ובהיותי מלא רגשות וגעגועים כאלה נפלה הברה בעיר, שעוד היתה תחת הכובש הגרמני, שניתנה לעם ישראל הצהרת בלפור, וכי ממשלת אנליה התחייבה ליסד מדינה עברית בארץ ישראל ומבקשים מבני הנוער היהודי המפוזר בכל רחבי העולם שיעלו לארץ ישראל על מנת לעזור ביסוד המדינה.

לא ידעתי את נפשי! לא התעמקתי יותר בלמודי בבית המדרש. הלכות מליחה והדחה, דיני עירובין ומבוי ודיני טומאה וטהרה היו רחוקים כעת מהבנתי. והרבי שלי ר' מרדכי וולף, שאצלו עוד קבלתי, מדי יום ביומו, שעור בתלמוד. נזף בי מפעם לפעם על אי הבנתי בסוגיות, שרק ימים אחדים לפני כן הייתי בקי בהן ומטייל בכל הסוגיות האלה כדג במים. הרבי שלי התאונן עלי בפני אבי ואמר לו: „מה לעשות לבנך שראשו קבור בארץ ישראל".

בתחלת נובמבר 1918, עוד לפני כריתת ברית השלום בברִיסק דליטה, התאספנו „צעירי ציון" בעירנו והתחלנו לדון כיצד להפוך את הדבורים למעשה, היינו: במקום דבורים ועבודה ציונית בגולה — לעלות לארץ ולעזור בבנית הארץ. נפתחה ההרשמה לעליה, ובראש הרשימה התנוססו שלושה שמות שהטילו עליהם להיות הנחשונים, ובין השלושה האלה היה גם שמי. קשה היה לי להעלות על הדעת שמשפחתי תתן לי בתנאים ששררו אז בעולם, עולם של תוהו ובוהו. עולם אחוז להבות, לעזוב את הבית ולצאת לתוך העולם הגדול. והנה בא המקרה הבלתי צפוי ובעזרתו הודעתי לאבי על נסיעתי לארץ ישראל.

היה זה למחרת היום של האספה הסוערת שהיתה לנו בלילה עד שעה מאוחרת. אבי שאלני: „מדוע חזרת כל כך מאוחר בלילה? ובכלל ברצוני לדעת על ההתרוצצויות שאתה מתעסק מחוץ לבית המדרש? הביאו בפני די תלונות עליך מר' מרדכי וולף, וגם רב העיר התאונן שראה אותך מתחבר לפורצי המוסר". לבשתי עוז ואמרתי לאבי: „אמש עד שעה מאוחרת היתה אספה של בני הנוער הציוני ונתקבלה החלטה לנסוע לארץ ישראל, וגם אני בין הנוסעים". אבי, כפי הנראה, היה נרגז מאד מהודעתי זו, והוא הפליט: „טוב, תסע!" נשארתי כמהומם, ובאותו רגע אמרתי לאבי: „מוצא שפתיך תשמור". עד כמה שנודע לי בשנים הבאות, בעת בקורי בפולניה, הצטער מאד אבי על פליטת הפה. הוא היה בטוח שגם אם אסע, הרי כעבור שנה שנתיים אחזור הביתה. אבי ראה ולא ראה היטב. הוא לא ידע עד כמה גדולה היתה אהבתי לארץ, ועד כמה שהייתי מוכן לכל קרבן ולעמוד איתן נגד כל המכשולים כדי להגיע למטרתי.

התחלתי בהכנות לנסיעה, כמובן בחשאי. פחדתי שמא אבא יחזור מדעתו. התחלתי לארוז בהחבא אי אלו דברים, בגדים וצרכי אוכל לדרך. פה עלי להזכיר לשבח את אחותי שרהלע שתחיה, הנמצאת כעת בארגנטינה, שהיא עזרה לי בעצה וגם בכסף, מכיון שלה היתה דריסת רגל לעסקי אבא ויכלה לקחת כסף בלי ידיעתו.

אחרי איזה ימים של הכנות, נפל הפור. היה זה בערך במחצית נובמבר

1918. שלושה חברים שהיינו צריכים לצאת לדרך — אחד משלשתנו התחרט יום לפני הנסיעה, והשני שנסע אתי עד בית הנתיבות (יחיאל בן־פורת) הוחזר הביתה מהתחנה על ציודו המלא, באופן שנשארתי יחידי בתחנת הרכבת, מלבד מלווי הרבים והחברים שהיו אתי, הרכבת מוורשה לווינה היתה צריכה לעבור דרך עירנו בשעת 7 בערב, אולם מפני השיבוש בדרכים, לא הגיעה הרכבת בזמן. בינתיים נעשה גם עלי לחץ מצד אחי הבכור יצחק שאשוב הביתה, אבל דעתי היתה תקיפה ולא נתפתיתי לכל ההבטחות. אמרתי לאחי: „שרפתי אחרי את כל הגשרים, ואין אני מוכן להשאר יותר בפולניה". בשעה 11 בלילה הגיעה הרכבת מוורשה. היא היתה מלאה עד אפס מקום, עם חיילים אוסטריים וגרמניים שחזרו מהחזית הוורשאית בזמן הנסיגה הכללית מהחזית הפולנית. הייתי די אמיץ וטפסתי על דרגש הרכבת ונשארתי לעמוד על המדרגה עד התחנה הקרובה אולקוש, ורק בתחנה זו עלה בידי להבקיע לי דרך ולהכנס לתוך הקרון. חושבני שהייתי האזרח היחידי, בין אלפי חיילים אוסטריים וגרמניים שנסעו ברכבת זו. עלי לציין שכולם התיחסו אלי באהבה וחיבה.

ברכבת זו נסעתי עד הגבול האוסטרי, ואת הרכבת העבירו לפסים מיוחדים כדי להוריד את הפצועים והמתים לקרונות אחרים. בתחנה זו נפגשתי בשלושה צעירים שלפי חזות פניהם ולפי המטען שבידיהם הבנתי שגם הם עולים לארץ ישראל. אחרי שיחה קצרה נודע לי שהם ילידי קילץ וכי הם עולים לארץ ישראל. התחברתי אתם ובמשותף נטלנו את גורלנו בידינו ושמנו את פעמינו לרכבת אחרת ההולכת לווינה. לשם נסענו בלי כרטיס נסיעה ובלי דרכון. האנדרלמוסיה שררה בכל. בווינה פגשנו בעוד אי אלו צעירים מקילץ שפניהם מועדות לארץ ישראל, וביניהם: שלמה קיזר, שפילמן, קליינשטיין וגולדברג — כולם כעת בארץ.

הלכנו למשרד ההסתדרות הציונית בווינה לברר את אפשרויות הנסיעה לארץ ישראל. ההלנו להתרוצץ ממוסד למוסד ובשום מקום לא מצאנו אוזן קשבת. בכל מקום אמרו לנו: „עכשיו שעת חרום, אין יוצא ואין בא, ובכלל מי שלח אחריכם שתבואו לווינה"? אחרי ימים אהדים נודע לנו כי אין כל אפשרות להמשיך בנסיעה וכי עלינו להשאר בווינה או לצאת לאחת המחוזות שבהונגריה לעבודות שדה. נסענו לחווה שבהונגריה ועבדנו בשדה בהוצאת סלק מהאדמה וכמו כן בבית החרושת לסוכר. בחווה זו שהינו ימים ספורים וחזרנו לווינה והתחלנו שוב להתרוצץ ממוסד למוסד, אך ללא כל תועלת. גם לא היתה לי כל תעודת נסיעה. התעודה היחידה שהיתה לי היתה תעודת לידה מעיר מולדתי ומכתב משלטונות עירי על התנהגות טובה. הודות לתעודות אלה עלה בידי אחרי מאמצים רבים לקבל מהקונסוליה הספרדית, שהיתה מיופה כח מטעם השלטונות הרוסים באוסטריה, תעודת נסיעה כעין „לסי פסי" (נאנסן פאס) ובתעודה זו צויין שאני נוסע לפלשתינה דרך יפו.

אחרי שהיה של 3—4 שבועות בווינה נסענו לפיומה שהיתה אז שייכת לאיטליה במגמה להגיע בדרך זו לטריאסט. בפיומה לא נתנו לנו לנסוע הלאה וההעכבנו בעיר זו כיומיים. לבסוף שלחו אותנו השלטונות באניה לעיר אנקונה. בנמל אנקונה חיכו לנו שוטרים ולא הרשו לנו ללכת העירה, אלא העבירו אותנו

ישר מהנמל לתחנת הרכבת ומתחנה זו נסענו לניאפולי. בעיר זו פגשנו עוד חלוצים שבאו יומיים קודם בדרכים אחרות.

למחרת היום הלכנו לקונסוליה האנגלית בשביל לקבל היתר נסיעה לארץ ישראל. הקונסול קיבל אותנו בסבר פנים יפות והבטיח למלא את בקשתנו. אולם עליו קודם לטלגרף בנידון ללונדון, ואחרי שיקבל תשובה לא תהיה כל מניעה שנוכל בימים הקרובים לצאת לנסיעה. הוא ביקש מאתנו לבוא אחרי יום־יומיים לקבל את התשובה, אולם כל תשובה לא הגיעה מלונדון. וכך הלכנו לקונסול האנגלי מדי יום ביומו במשך 6 שבועות. בינתיים אזל לנו הכסף והיינו במצוקה גדולה. השתדלנו לקבל עבודה, כל עבודה שהיא, אבל העיר היתה עניה והיו די מחוסרי עבודה בלעדנו. לעזרתנו בא הד״ר ויגדורציק שהיו לו מהלכים בשלטונות העיר ובהשתדלותו קבלנו מהממשלה האיטלקית, כפליטי רוסיה, 2 לירטות ליום. והתשלום הזה ניתן לנו גם בעד הזמן שעבר, וזה איפשר לנו לאכול לחם ומרק ולהחזיק מעמד עד שנגיע למטרתנו. כ־7—6 שבועות הסתובבנו בעיר זו, בלי כל מטרה. כמובן שניצלנו את הזמן הפנוי לבקר בבתי נכות של ניאפולי, העתיקות שבסביבה. ביקרנו גם בקפרי ובפומפיה, וטיפסנו גם על הר הגעש „ויזוב״. היינו „תיירים״ בלי כסף. כפי שנודע לנו שמרו עלינו מצד המשטרה החשאית על כל צעד ושעל, מכיון שהיינו חשודים בעיניהם כבולשביקים.

ימים אחדים לפני פורים נתבשרנו כי אישרו לנו ויזות עד מצרים. יומיים לפני פורים שנת 1919 עלינו לאניה „סרדיניה״ שהפליגה בפעם הראשונה אחרי המלחמה בקו ניאפולי מצרים. באניה זו השתמשו כפי הנראה להובלת חיילים בזמן המלחמה העולמית.

לנמל באו להפרד מאתנו ד״ר ויגדורציק וראשי השלטונות של העיר ניאפולי והתזמורת של מכבי־אש הניאפוליטנית. התזמורת ניגנה לכבודנו בשעת הפלגת האניה.

באניה הגענו למספר 65 חלוצים שהתרכזו במשך הזמן באיטליה. באניה נקלענו בתוך ערב רב של מרוקנים, אלג׳ירים, סודנים ובני עמים אחרים. היינו מאושרים, רקדנו ושרנו והנפנו דגל לבן־כחול, שרכשנו לנו עוד בניאפולי, על תורן האניה. כל הפמליא של השלטונות שראו את הדגל הריעו לכבודו ובקריאת „לחיי תקומת עם ישראל בארץ ישראל״! רב החובל, שהיה די אדיב, ביקש מאתנו שנוריד את הדגל והסביר לנו שאין כל רשות להניף על האניה דגל אחר מלבד הדגל של איטליה. בצער רב הורדנו את הדגל, קיפלנו אותו והנחנוהו למשמרת לעת מוצא. אגב, את הדגל מסרנו למפלגת „הפועל הצעיר״ אחרי שהגענו ארצה.

את חג הפורים בליבנו באניה בשמחה ובמצב רוח מרומם. היו ביניבו שני חברים יודעי נגינה: הח׳ י. שפילמן והח׳ ש. קליכשטיין והם ערכו קונצרט על כלים שונים בלווית בת רב החובל שפרטה על הפסנתר. ערכנו נשף פורים, רקדנו הורה ושמחנו כל הלילה. גם רב החובל והצוות של האניה השתתפו בשמחתנו והרימו את כוסותיהם בקריאה „לתקומת עם ישראל״.

אחרי נסיעה של 8 ימים בים הגענו לנמל אלכסנדריה שבמצרים, במקום שחיכו לנו כבר ב״כ ההסתדרות הציונית וסידרו אותנו בבתי מלון ממדרגה ראשונה וערכו לכבודנו נשף באחת המסעדות המפוארות שבאלכסנדריה. אחרי

זמן קצר הגיע לאלכסנדריה חלק מקבוצתנו שנשארה בניאפול. ביחד היינו קבוצה של 105 איש, ומכאן הכינוי לקבוצה זו „קבוצה 105".

אחרי שהיינו כבר על סף הארץ, האמנו בלב תמים שכעבור יום יומיים נבוא לארץ ישראל, אך הגורל שיחק לנו. לרגלי המאורעות שבין האנגלים והמצרים, לא הרשו לנו להמשיך את דרכנו, וכך נשארנו וקועים במצרים למעלה מחודש ימים, ומכיון שלא ידענו לכמה זמן נצטרך להשאר במצרים, סידרו אותנו במשפחות אשכנזיות. אני ביחד עם עוד שני חברים ישבנו אצל משפחת פלדמן. מצבנו במשפחה זו היה מצוין. ערכו לכבודנו מדי ערב בערב מסיבות ונשפים וגם את חג הפסח הגגנו בבית משפחה זו.

יום לפני פסח 1919 הודיעו השלטונות האנגלים שירשו לנו לנסוע לארץ ישראל רק בקבוצות של 18 איש, בהפרש מנסיעה לנסיעה של 5—6 ימים, ומכיון שכל אחד רצה להיות בין ה־18 הראשונים, החלטנו על שיטה של גורל. בגורלי עלה לעזוב את אלכסנדריה באחרון של חג הפסח 1919. מאלכסנדריה נסענו ברכבת עד קאהיר. בעיר זו התעכבנו שוב יומיים — בגלל המצב הפוליטי — ולבסוף הרשו לנו להמשיך את הדרך מקאהיר לארץ ישראל. נסענו בקרונות של בקר, ללא כל סידור סניטרי או מקום לשבת. ישנו על הרצפה ואחרי נסיעה של שני ימים דרך מדבר סיני, הגענו בשעה טובה ומוצלחת לתחנת לוד. בתחנה זו חיכה לנו ב"כ מפלגת „הפועל הצעיר" והעביר אותנו לבית המלון של ברוך מאיר ביפו. תל־אביב היתה בתקופה זו שכונה של יפו, והחיים התרבותיים והעסקים התנהלו ביפו ובשכונת נוה צדק. ב"כ „הפועל הצעיר" הח' צבי ליברמן, ביקר אצלנו ועמד על מהותו של כל אחד ואחד, ואחרי שנודע לו שאני מוולברום וכי ברצוני לנסוע לחבר נתן חפשי שהיה אז בקבוצת חולדה, העביר אותי ביחד עם חברי זהבי (גולדברג) לעבוד כפועלים חקלאיים בקבוצת חולדה.

מיפו נסענו בדיליג'נס עד רחובות ומרחובות המשכנו את דרכנו ברגל לקבוצת חולדה דרך המושבה עקרון.

הקבוצה חולדה קיבלה אותנו בזרועות פתוחות ונשארנו לעבוד כששה חדשים בקבוצה זו בכל ענפי המשק. במקום זה מצאתי את תחנתי הראשונה אחרי נדודים של 6—7 חדשים. השבתי שהנה הגעתי עד הסוף וכי אשאר כמתיישב בקבוצה זו, אבל הגורל רצה אחרת.

המאורעות שבין חולדה עד היום מהוות תקופה של 42 שנים בערך, ותקופה זאת מקפלת בתוכה הסטוריה די ארוכה של מאורעות כלליים ופרטיים, ועל התקופה הזאת אמשיך לספר בספר הזכרונות שבדעתי לפרסם בקרוב.

שושנה וועקסלער (לבית גראָסמאן)

ציוניזם און הכשרה

א. די ציוניסטישע אָרגאניזאציע אין וואלבראָם

מיין אריינטרעטן אין די ציוניסטישע אָרגאניזאציע איז מיר ניט אָנגעקומען גרינג. כהאָב געהאט פיל שטערונגען פון מיינע עלטערן עליהם השלום, אָבער סוף־סוף האָב איך דעגרייכט מיין ציל.

ווען כ׳בין געוואָרן א מיטגליד פון די אָרגאניזאציע איז דאמאָלס מרדכי גאָטליב (היינט אין ישראל) געווען פרעזעס. עס זענען געשאפן געוואָרן העברעאישע קורסן. איך בין אויך געווען צווישן די וואָס האָבן זיך געלערנט עברית. מרדכי גאָטליב איז געווען דער מורה פון די קורסן. מיר האָבן געמאכט חֲאָרטשריטן אין די שפּראָך, און ווי מ. גאָטליב האָט שפּעטער געזאָגט: „את שושנה הייתּ הרוח החיה של השיעורים העבריים".

אחוץ די לעקציעס פון עברית זענען אויך פאָרגעקומען רעפעראטן איבער

שיעורי ערב לעברית עם המורה מרדכי גוטליב (בישראל)
אָוונט־קורסן פאר העברעאיש מיטן לערער מרדכי גאָטליב

ציוניזם, יידישע געשיכטע, ווי אויך איבער אנדערע טעמאטן פון מיין ברודער אלטער ישראל, מ. גאָטליב און משה גאָלדבערג.

איך בין געווען טעטיג אלע יאָרן אין די ארגאניזאציע, געגאנגען אויסלערן פושקעס פון קק"ל. מיר האָבן איינגעאָרדנעט בלימענטעג: חנוכה, פורים, חול־המועד פסח, סוכות, כ' תמוז־אָוונטן, מיר האָבן נאָר געזוכט א געלעגנהייט ווי אזוי צו שאפן געלט פארן קק"ל.

מיר האָבן אויך געהאט א ביבליאָטעק מיט זער גוטע ספרים: יידישע, פוילישע, העברעאישע. איך מיט משה יזראעלעוויטש האָבן געפירט די ביבליאָטעק. נאָך א צייט האָט מרדכי גאָטליב אונז פארלאָזט, און אויף זיין אָרט איז געקומען משה גאָלדבערג. אלעס איז געווארן פאָרטגעזעצט. ס'האָט ניט לאנג געדויערט און מ' גאָלדבערג איז אויך אוועק, און זיין אָרט האָט איבערגענומען משה צוקערמאן. מיר האָבן ווייטער טיכטיג געארבעט אין די ארגאניזאציע.

עס האָט זיך דאמאָלס געשאפן איין יוגנט־ארגאניזאציע „הנוער הציוני". עטליכע מיטגלידער פון די אָרגאניזאציע האָבן אָנגעפירט מיטן נוער, געהאט מיט זיי געשפרעכן, וואָס איז אזוינס דער „נוער ציוני", וואָס איז די אויפגאבע פון נוער, וואָס איז ארץ־ישראל פארן יידישן פאָלק? ל"ג־בעומר זענען מיר מיט זיי געגאנגען אין וואלד אריין ביז די סטאציע און געפירט מיט זיי געשפרעכן ווענן ציוניזם.

ביי די ציוניסטישע אָרגאניזאציע איז געשאפן געוואָרן א „חוג דרמטי" אונטער די לייטונג פון שמולעק קיווקאוויטש. איינמאָל (איך וועל עס קיינמאָל ניט פארגעסן) אין א שבת ביינאכט — דאָס איז געווען אין זומער — זענען מיר געפאָרן קיין זשארנאוצע צו שפילן טעאטער „טאטע מאמעס צרות". מיר זענען אריין אין שטעטל מיט געזאנג. אלע טירן און פענסטער האָבן זיך אויפגעעפנט. אלעס איז געלאָפן זען די ארטיסטן... אלע בילעטן זענען געווען פערקויפט. מיר האָבן געהאט גרויס ערפאָלג.

ב. הכשרה

סוף 1932 האָט מען אָנגעהויבן שמועסן וועגן פאָרן אויף הכשרה. ס'האָבן באלד זיך געמעלדעט עטלעכע חברות מיינע, און איך בתוכם. משה צוקערמאן האָט זיך געוואנדן צום צ.ק. קיין ווארשא, און מיר האָבן געקריגן שאלונים אויס־צופילן. כ'האָב אויך אהיימגענומען איין שאלון, און דערצעלט, דאָס כ'וויל פאָרן אויף הכשרה, בכדי דערנאָך עולה צו זיין. דאָס איז דאָך געווען מיין טרוים פיל יאָרן. אָבער מיינע עלטערן האָבן פון דעם ניט געוואָלט הערן. ס'האָט ניט געהאָלפן קיין רעדן, בעטן. מיינע חברים האָבן די שאלונים אויסגעפילט, און ס'האָט ניט לאנג געדויערט אין זיי זענען זיך צופאָרן אין פערשידענע קיבוצים. איך האָב דערווייל געקעמפט אין דער היים, געבעטן מען זאָל מיך אויך לאָזן פאָרן. הכשרה איז דאָך דאמאָלס געווען דער אייניגער וועג פאר די יוגנט עולה צו זיין. אָבער ווען ס'האָט גאָרניט געהאָלפן, האָב איך געמאכט א שביתת־רעב

(הונגער־שטרייק), געלעגן אויפן בעט, ניט געוואָלט גאָר טוען, ניט צו קיינעם רעדן. הָאבן דאָך מיינע עלטערן מורא געהאט אז איך זאָל ניט קראנק ווערן, האָבן זיי מסכים געווען. וועז איך האָב דאָס דערהערט, בין איך ארויסגעלאָפן אין די אַרגאניזאציע מיט א שמחה אויסשרייענדיג פשוט: צוקערמאן! מיינע עלטערן זענען מסכים. גיב מיר א שאלון. איך האָב דעם שאלון אויסגעפילט אויפן אָרט און אוועקגעשיקט, און איידער וואָס האָב איך דערהאלטן א תשובה פון צ.ק. דאָס איך דארף פאָרן קיין מידליביזיצא. איך האָב איינגעפאקט דאָס פעקל און געלאָזט זיך אין וועג אַרײַן. דער בעל־עגלה האָט מיך געפירט צו איין משפחה גראָסמאן. זיי זענען געווען די גרינדער פונם קיבוץ. קיין דירה האָבן מיר נאָך ניט געהאט. דער קיבוץ האָט זיך ערשט געגרינדעט. דעם זעלבן טאָג זענען אָנגעקומען צוויי בחורים, און מיר זענען שוין געווען דריי. עס איז געווען א ביסל ניט היימלעך אויפן הערצן. אָבער נאָך עטלעכע טעג זענען אָנגעקומען נאָך חברים און חברות. מיר האָבן געקריגן צוויי גרויסע צימער, און מיר האָבן זיך געזומען צו דער ארבעט.

איך וויל שרייבן א פאָר ווערטער וועגן דעם שטעטל מידליביזיצא. אייגנט־ליך איז עס ניט קיין שטעטל, נאָר איין קליינע אָסאדע. דאָס איז געלעגן 70 קילאָמעטער פאר לובלין. מיר האָבן ניט געהאט קיין ליכט. יעדער בעל־הבית האָט אין דער היים איין אויוון און באקט ברויט ווי ביי איין בעקער. קיין קיילן איז דאָרט ניט געווען. מען ברענט מיט האָלץ און פערשטייט זיך אז די באן גייט אויך ניט צו. עס איז געווען א ציוניסטישע אָרגאניזאציע, ווי אויך די יוגנט איז געווען א גוטע.

וווּ האָבן מיר געארבעט? עס זענען געווען צוויי טאָרטאָקן אונטער די שטאָט. דאָרט האָבן געארבעט עטלעכע בחורים, און דאָס האָט געדארפט זיין דער יסוד פון ארבייט. אויף דעם איז געשאפן געוואָרן דער קיבוץ. א טייל האָבן געארבעט ביי האקן אין העגן האָלץ. אויך מיידלעך האָבן געארבעט ביי דעם פאר. איך האָב א צייט געארבעט ביי זעגן האָלץ, און איך בין געווען גאָר א גוטע פועלת, ווייל כ׳האָב געהאלטן די זעג גלייך אין דער האנט. כ׳האָב אויך געארבעט אין מטבח. איינמאָל האָב איך אויסגעשטיקט איין אויסשטייער פאר א כלה מיט די העגט, ווייל קיין מאשין האָבן מיר ניט געהאט, ווי אויך ניט די געהעריגע זאכן צום שטיקן. אלעס איז גוט געווען וועז ס׳איז געווען ארבעט אין די טארטאקן, אָדער צו האקן האָלץ. ניט איינמאָל זענען די בחורים צוריקגעקומען: „ניטאָ קיין ארבעט". דער מצב איז געוואָרן וואָס אמאָל ערגער. מיר האָבן ניט געהאט פשוט פאר וואָס צו קויפן ברויט. אָבער מיר האָבן זיך ניט געירט פונם אָרט, נאָר געזונגען „מיט האָפנונג אין הערצן. אז אין ארץ וועט מען זיין אין קערצן".

אויף אזעלכע באדינגונגען זענען מיר געזיצן א יאָר צייט. מיר האָבן מער שוין ניט געקאָנט אויסהאלטן און אָנגעהויבן שרייבן קיין ווארשא וועגן אונזער מצב. דער מרכז האָט צוגעזאָגט צו שיקן איין פאָרשטייער אונז צו בעזוכן. דאמאָלס איז פאָרגעקומען אין לובלין א פגישה פון אלע קיבוצים פון לובלינער געגנט. פון יעדן קיבוץ זענען געקומען עטלעכע אָנגעבן א דין־וחשבון פון קיבוץ. פון אונזער קיבוץ בין איך געפאָרן מיטן ראש הקיבוץ. די פגישה איז געווען א זער

אינטערעסאנטע. די פֿאַרשטייער פון די צ.ק. האָבן צוגעזאָגט אונז באלד צו בעזוכן. מיר זענען צוריק געפֿאָרן אין קיבוץ און געווארט. עטלעכע וואָכן זענען אַדורך, ביז איינמאָל האָבן מיר בעקומען א קארטל פון צ.ק. אז דער חבר איילמאן וועט אונז בעזוכן, און גלייכצייטיג וועט אויך פֿאַרקומען די בעשטעטיגונג עולה צו זיין.

אין קיבוץ האָט זיך געקאָכט ווי אין א קעסל. ווער וועט האָבן דאָס גליק צו קריגן א סערטיפיקאט. ס׳איז ענדליך געקומען דער טאָג און חבר איילמאן איז געקומען. ער איז ביי אונז געווען צוויי טעג. דורך די צוויי טעג זענען פֿאַר־געקומען זיצונגען, כמעט א גאנצן טאָג אויסגעפרעגט אונז וואָס מיר וועלן טוען אין ארץ ישראל, ווו ווילן מיר גיין, צו אין קיבוץ צו אין שטאָט. פארשטייט זיך דאָס מיר זענען געווען זיכער דאָס מיר וועלן גיין נאָר אין קיבוץ. סוף־כל־סוף בין אין געווען די גליקליכסטע פון גאנצן קיבוץ. איך איינע בין בעשטעטיגט געוואָרן. כ׳האָב באלד געקריגן פון חבר איילמאן איין אישור, אז כ׳קען דעם קיבוץ פערלאָזן, פֿאַרן אהיים און גרייטן זיך צו דער עליה. דער קיבוץ איז געוואָרן אויפגעלעזט. די חברים זענען צושיקט געוואָרן אין אנדערע קיבוצים.

מיין פרייד איז געווען גאָר גרויס. כ׳האָב באלד געשריבן אהיים וועגן דעם גרויסן גליק. כ׳האָב געקריגן געלד פון דער היים אויף הוצאות, און בין צוריק אהיימגעפֿאָרן. די פרייד איז געווען גרויס אין דער היים מיט מיין צוריקקומען. איך האָב שטארק געבענגט נאָכן קיבוץ, נאָר די חברה. כ׳האָב ווייטער געארבעט אין די אַרגאניזאציע, צוריקגעקראָגן דעם שליסל פון די ביבליאָטעק.

נאָר פינף חדשים האָב איך געקריגן פון וואַרשא פאפירן צו מאכן זיך דעם אויסלענדישן פאס. אין דער היים איז געווארן א געדודער. מען האָט אָנגעהויבן נייען, מאכן פערשידענע זאכן, צוגרייטן מיך צו דער עליה. די עלטערן זענען ארומגעגאנגען און געוויינט. מיין אַבפאַר האָט זיך דערנענטערט נאָכן אוועקשיקן דעם פאס קיין וואַרשא. אין א זעקס וואָכן שפעטער האָב איך געקריגן א ידיעה פון צ.ק. דאָס אין 11.2.1935 דאַרף איך זיין אין וואַרשא. דעם 13־טן פֿאַרן מיר אַפֿ. מען האָט טעלעגראפירט נאָר מיין שוועסטער אסתר׳ל. זי איז באלד געקומען מיטן מאן און קינדער. מען האָט געפאקט די וואליזעס, געגאנגען זיך געזעגענען, שבת געמאכט איין ביבקע פאר חברים־רות בעקאנטע פאמיליע.

און זונטאָג, דעם טאָג פון מיין אַבפאַר, איז געווען א גרויסער פראָסט. כ׳האָב געבעטן מיינע עלטערן זיי זאָלן מיך ניט בעגלייטן צו די סטאציע. זיי האָבן ניט געוואָלט הערן וועגן דעם. די עלטערן האָבן געזאָגט: ווער וויס צו מיר וועלן דיך נאָך אמאָל זען!". מיר זענען געפֿאָרן א גאנצע חברה. ווען כ׳האָב די באן דערזען פון דער ווייטנס — האָט אזש א קלאפ געטאָן ביי מיר אין הארצן, געזעגנט זיך, צעקושט זיך מיט אלע, ארויף אויף די באן, און ווען זי האָט אָנגע־הויבן רירן פון אָרט זענען מיינע עלטערן נאָכגעגאנגען די באן און אויסגעשטרעקט די הענט, אזוי ווי מען וויל עפעס איינהאלטן, און אלע האָבן אָנגעהויבן זינגען: „פאר לחיים, א וועג א נייעם".

ווען כ׳בין אליין פערבליבן און אלעס איז פערשוווונדן פון וואלבראָמער וואקזאל, האָב איך זיך גוט אויסגעווייגט, און דאמאָלס איז מיר געוואָרן א ביסל

גרינגער. וועו איך בין אַנגעקומען קיין וואַרשא — מיין ברודער אלטער ישראל, מיט די פרוי ביטער, האָכערמאנס טאָכטער מיטן מאן, האָבן מיך אָפּגעווארט. מיין ברודער האָט זיך זער דערפרייט. מאָנטאָג האָבן מיר ארומשפאציירט אין וואַרשא אוו אַנגעקוקט פארשידענע שיינע זאכן. דינסטאָג זענען מיר געגאנגען אין צ.ק. אוו ערליידיקט אלעס צום אָבפאָר. מיטוואָך דעם טאָג פון צושיידן זיך מיט מיין ברודער וועל איך קיינמאָל ניט פערגעסן. מיר האָבן ביידע געווויינט ווי צוויי קליינע קינדער. מיין ברודער האָט געזאָגט צו מיר: דו דארפסט ניט ווייגען. דו פאַרסט אין א לאנד וואָס וועט זיין בקרוב אונזער, אוו האָסט אויך דיין ציל עררייכט. איך האָב אויף וואָס צו ווייגען. דאָס איז געווען אויך מיין ציל, אָבער דו ווייסט דאָך דאָס א אייגענער קוזין האָט מיר מיין לעבן רואינירט. וועו ווייסט, אויב מיר וועלן זיך נאָך זען.

אלתר ישראל גרוסמן

פארנאכט זענען מיר געפאָרן צו די באן. טויזנטער מענטשן זענען דאָרט געווען, מער בעגלייטער ווי פאַרער. וועו די באן איז אַנגעקומען, איז געוואָרן שרעקלעך. אָבער ס׳איז געלונגען מיר ארויפצוקלעטערן. די וואליזעס האָט מיר מיין ברודער מיט פרוי ביטער אריבערגעוואָרפן דורכן פענסטער. מיין ברודער איז ארויף אויף די באן. מיר האָבן ביידע זיך שטארק צעווויינט, געקושט. מען האָט געגעבן א פייף אייגמאָל אוו ווידער איין פייף. די באן רירט. מיין ברודער האלט מיך ביים האנט. זיי געזונט — זאָגט ער צו מיר. זיי גליקלעך אוו צופריידן. דו האָסט דיין ציל עררייכט". אוו מיט די ווערטער איז ער אראָפּ פון די באן.

לוי חיימוביץ

חבלי עליה

ב־20 למאי 1924 עזבתי את וולברום ביחד עם משה ויצמן ז״ל (משה ליזר, בנו של מאיר״ל שוחט), כמובן בלי ידיעת ההורים והמשפחה. כעבור כמה ימים עברנו בהצלחה את הגבול הרומני והגענו לצ׳רנוביץ. בצ׳רנוביץ נמצאו אז כמה מאות בחורים שברחו מפולניה ופני כולם היו מועדות לארץ־ישראל. אולם המשרד הא״י שאליו פנינו טען שהסרטיפיקטים שברשותו מיועדים לאנשי המקום. ובכלל — המשרד אינו רשאי לרשום אנשים בלתי לגליים כמועמדים לעליה לא״י. באותו הזמן הסקורנצה (המשטרה החשאית הרומנית) היתה עורכת היפושים וכל בלתי לגלי שנתפס נאסר והועמד לדין בפני בית משפט צבאי, ואחרי שריצה את עונו (חודש־חדשיים מאסר) נשלח בחזרה לפולין.

למשה היתה כתובת של יהודי תושב צ׳רנוביץ בשם קליגלר שהיו לו מן הבית קשרי מסחר אתו. פנינו מיד ליהודי הנ״ל, ואמנם קיבל אותנו יפה, והחשוב ביותר שהתחלנו מיד לעבוד אצלו. נזהרנו מאוד שלא להסתובב בחוצות העיר, פרט לצרכים הנחוצים ביותר. כעבור כמה שבועות התחילה פעולה ציבורית במטרה לפתור את הבעיה של מאות הבחורים מפולניה. נתקיימו אסיפות ונבחר ועד שפנה למוסדות היהודיים (ועד הקהילה, ההסתדרות הציונית, המשרד הא״י) לעזור לפתרון הבעיה. באותו זמן בא אורח חשוב לצ׳רנוביץ. היה זה מ. מ. אוסישקין ז״ל. והועד שלנו פנה גם אליו בבקשה להקצות סרטיפיקטים עבור יוצאי פולין הנמצאים בצ׳רנוביץ.

באמצע יולי נתבשרנו שההשתדלויות של המוסדות היהודיים אצל השלטונות הרומניים נשאו פרי וכי נקבל רשות ישיבה חוקית בצ׳רנוביץ לזמן מוגבל.

מיד אחרי קבלת העודות הזיהוי המקומיות התחילה ההרשמה במשרד הא״י.

נודע לנו שברשות המשרד הא״י מספר קטן של סרטיפיקטים ואלה יחולקו בישיבה מיוחדת של המשרד בתום ההרשמה הכללית.

החלו ריצות, השתדלויות וניצול קשרים. נוסף להמלצה שהיתה לנו מצד מר קליגלר באה לעזרתי המלצה שלא פיללתי לה כלל. ביום בהיר אחד בא שליח ממשרד הרבנות המקומי למשרד הא״י (שם היו תמיד מתאספים יוצאי פולין) והזמינני לרב הראשי. הלכתי מיד עם השליח, והרב קבלני בסבר פנים יפות, והתחיל להשפיע עלי שאשוב הביתה, מפני שהנני עדיין צעיר מדי (טרם מלאו לי אז 15 שנה). הוברר לי שאבי ז״ל פנה לרב הראשי בבקשה להשפיע עלי לשוב הביתה.

הסברתי לרב ששום השפעה לא תשכנעני לחזור, וכי אחת החלטתי — לנסוע לא״י, ואדרה לו מאד אם יעזור לי במשרד הא״י להשיג סרטיפיקט. אחרי שיחה ממושכת ומעניינת הבטיח הרב לעזור לי שאוכל לנסוע לא״י בהקדם.

בתחילת אוגוסט החלו הדיונים במשרד הא״י לחלוקת הסרטיפיקטים ובתום

הדיונים שנמשכו כמה ימים הודיעו על אישור 40 איש (מתוך למעלה מ־500) לנסיעה מידית לא"י, והשאר יצטרכו לחכות עד שיתקבלו סרטיפיקטים נוספים או לחזור לפולניה.

נדמה לי שזה היה האושר הגדול ביותר בחיי כשראיתי את שמי (וגם שמו של משה) בתוך הרשימה של הארבעים.

התחלנו להתכונן לנסיעה, אך יומיים לפני הנסיעה המיועדת אירעה שוב תקלה: המשטרה סירבה לתת לנו את היתר היציאה עד שנעמוד לדין בפני בית משפט צבאי על חציית הגבול ללא רשות. המוסדות החלו שוב בהשתדלויות, אולם ללא הצלחה.

לבסוף הבטיחו השלטונות שהמשפט יתקיים בקרוב והעונש יהיה מינימלי. כל ה־40 איש הוזמנו להתייצב בפני בית דין הצבאי, וכשרק נכנסנו לאולם ההמתנה הוקפנו חיילים וכעבור שעה הופיע קצין והודיע שקיבל פקודה לאסור אותנו עד שיתקיים המשפט. ישבנו בבית הסוהר הצבאי כשבוע ימים ואחר כך הובלנו תחת משמר חזק לאולם בית המשפט. הדיון במשפט היה קצר ופסק הדין היה קל באמת — אלפיים ליי קנס לכל אחד (כ־2 לירות שטרלינג).

מכאן והלאה התנהלו העניינים למישרין. ב־10 לספטמבר עזבנו את צ'רנוביץ, וקהל רב בא לתחנת הרכבת להפרד מאתנו. ב־12 לחודש הפלגנו מקונסטנצה באניה „רומניה" וב־16 לספטמבר 1924, כמה ימים לפני ראש השנה, הגענו לחיפה.

שלמה צמח

בתוך עמי

שלמה צמח בא בשנת 1904 מפלונסק עיר מולדתו לוולברום, כדי להבריח את הגבול בדרכו לארץ־ישראל. הננו מביאים קטע בהשמטות מתוך ספרו „שנה ראשונה" (הוצאת „עם עובד", ת"א, תשי"ב) שבו הוא מתאר את בקורו בוולברום ואת לוזו השחור מבני וולברום.

החובש התחיל מגלח אותי בזריזות, ובשעת מעשה עומד הוא ומסביר:

— מיד אנו יוצאים לוולברום. סוגר אני עסקי ומלווה אותך לשם. וקרוב לי בוולברום, והוא סוכן ראשי לעוברים את הגבול. אל תחשוש. אתן אותך בידים נאמנות... אלא שאין פנאי. ומשגמר החובש מלאכתו קמתי מעל הכורסא מגולח ומסופר, והחובש מאיץ בי למהר ולהימלט, נעל דלתות עסקו והלכנו לבית־הנתיבות. הרכבת זזה, ופני מועדות לוולברום.

בדרך סיפרתי למלוי כל פרשת חיי, מהיכן אני, ומה ביתי, ולאן אני הולך,

ולשם מה אני הולך. הוא אמר לי: — אין דבר. הכל טוב ונאה כשסופו טוב ונאה, בעוד שעה אחת נהיה בוולברום.

מהלך של כמה וירסטאות בין העיירה למסילת־הברזל. אולם בתחנה המולה ותנועה כבירכתי כרך גדול. כל רכבת ורכבת, הן של נוסעים והן של משאות, שנכנסת לשם מקדימים שליחים ובאי־כוח של חברות ומשרדים את פני באיה, וכל אחד נוטל מהם חלקו לפי הרשימה. הכל „ממורחים" כאן — המנהלים, הפקידים, שוטרי־המכס, משמרות צבא־הגבול ואין דורשים תעודות ואין בודקים באמתחות. מין מלכות בפני עצמה שגויים ויהודים עשו בה יד אחת, הללו נותנים והללו מקבלים, והכל מסייעים בעקירתן של רבבות רבבות יהודים מאדמת מכורתם ומפזרים אותם בין האומות במדינות־הים. דומה זורם ומתפתל נהר שוקק של עוני ונדודים, שמקורותיו תחום־המושב ותוצאותיו עיירה נידחת זו שוולברום שמה. ולארכה של דרך־גולים זו המשוכה בינה ובין מינסק וקובנה וערי אוקראינה, ליטא ופוליסיה, פרושה רשת של סוכנים בכל פניה ופניה המכוונים את המהגרים למחוז חפצם. ודאי אף כאן צרות ויסורים של בני־אדם תלושים ותועים מושכים אליהם את הרמאי ופותחים שדה נרחב למזימותיו, והוא חורך צידו ומלסטם את הבריות האובדות האלה; אבק אדם המעפר בנכר, מחליף הוא כספים למטה משערם; בידים מסבך ענינים ואחר מתירם ונוטל שכר־התרה ומעמיד אפילו פנים של פודה ומציל; נדחק אל כל חור וסדק של יאוש ויגון ועניות וקונה בחצי־חינם כוסות־כסף של קידוש, מגדלי־בשמים, טבעות־קידושין, אבני־חן ומחרוזות של מרגליות ושאר תכשיטים שרידי קנינים של ישוב וחיי רווחה ושלווה וגדולה. ואף על פי כן ישנם משטר וסדרים בתוך תחומיה של מלכות זו, ואפילו כף הרמיה שלה מעויינת. שכן בעיקר אינה פוגעת, ומובטח לו למי שנכנס ברשותה, שלכל הפחות את הגבול עובר הוא בשלום.

כשהביאני החובש מבנדין איש־חסדי אל תוך הבית האדום והגדול עם חדריו המרובים והמזוהמים והומים הם המונים של בני־אדם ידעתי, כי אמנם שיחקה לי השעה והגעתי לחוף מבטחים. עכשיו גרגר אחד אני בתוך רגבי העפר שבין גלגלי מכונה רבת־כוח, ומה שיהיה עם כלל ישראל יהיה עמי. ונתחזק לבי מאד. מיד הזמנתי את בן־הלויה שלי אל המזנון ומזגו לנו שתי כוסות של יי"ש־שזיפים מובחר מעבר לגבולין, ובירכתי אותו והודיתי לו על כל הטובות והחסדים שעשה עמדי. וכשהלך ממני אל קרובו־הסוכן לטפל בעסקי, והממונה על הבית הפריש לי ד' על ד' של קרקע מרופשת, ובידי אין שמיכה לפרשה ואין אמתחת לשימה מתחת לראשי, לא בחלתי בה והשתרעתי עליה במלוא ארכי. וכך זכיתי להתערב בין הגולים ולהיות אחד מרבים, ופרחה החרדה מלבי. מוטלות היו בחדר זה כמאה נפשות חיות, צפופות ודחוקות זו על יד זו: זקנים ונשים, בתולות ותינוקות. היו אלה אבות ואמהות ואחים ואחיות וכלות ובנות־זוג שהלכו אל בניהם ואחיהם וחתניהן ובעליהן שבארצות־הברית. ובתוך צרור־כספם הקטן, הגנוז במחבואי מלבושיהם מקופל כרטיס הספינה מהמבורג ואילך; ועיניהם נשואות במורא ודאגה אל „מעבר לגבולין" זה, מקום רווחתם וישועתם, שהרי מיד משתדרוך רגלם על אדמת אוסטריה, כבר מובטחת להם חסותה של סוכנות הספינות הרשומה בכרטיסם. לפי שעה מוטלים היו כאן כדומן שדות וגדולה הצחנה ב„אולם" זה

המואר במנורת־לוקס גדולה אחת. התחילו עיני ממשמשות בקהל המנומר המושלך על פני הקרקע מעורב בין אמתחותיו ומנמנם ורוחש, ולא מצאתי בהם אלא קהות אילמת ומטומטמת זו של נדודים, עייפות ואבדן־עצות.

אלא עוד אני מתחמם בהרהורי, והנה חזר החובש ועמו עוד יהודי אחד. מיהר להפרד ממני, שלא יאחר רכבת אחרונה לבנדין, ומסרני לידי היהודי שבא עמו, ואמר לי, שהכל כתיקונו ואין לי אלא לסמוך על כל אשר ידריכני. נכנסתי איפוא לרשותו של זה. רמז לי הפטרון החדש שלי ללכת אחריו. אולם כשקמתי מן הרצפה חשתי פיק־ברכים ומנורת־הלוקס עושה עיגולים סביבי ודעתי מבודחת עלי, וטפחתי על כתפו של היהודי ואמרתי לו: יפה, יפה. הביאני לחדר מרובע ובו שולחנות עגולים ודרגשים, מעין בית־משתה קטן ומקום למשא־ומתן עם הפקידים ועם המוכסים וקציני משמרות־הגבול. על השולחן המיועד לנו עמד בקבוק שכר וכוסות וישב לפני יהודי גוץ, נגס כמעט, נעול מגפים גבוהים שבלעו מחצית שוקו ולבוש אדרת־כבשים שחורה וכל פרצופו חידודים ועקצים. חד סנטרו ובלי חתימת זקן, רק כמה שערות מסולסלות מרפרפות בו, ושאר עור לחיו קרח ומכוסה גומות אבעבועות ומוריק בגוון משונה של שחת שיבשה. חד ודק חטמו, ודומה דבקו כנפי נחיריו זו לזו. ותמה אתה, כיצד חוטם סתום זה שואף אויר, ודוקרות עיניו הקטנות והשחורות, ואפילו קדקדו מוגבה וסופו זיז שיורדים שיפועיו אל האזנים, וידיו קטנות ויבשות וזריזות ואינן פוסקות מלפרוף כפתורי אדרתו ומלהתירם. הוא כיבדני בסיגריה של הרצגובינה ופתח, וקולו ולשונו צליל להם ונעימות להם וחום להם, שלא שמעתי דוגמתם מעולם:

— אדם צעיר. כשתשאל מי הוא זה היושב בקרונות הרכבת ומשחק ב„קרש" עם האיכרים? יאמרו לך: לוזר השחור. אמת. אומן גדול אני במשחק הקלפים וגורף אני ממונם של האיכרים, החוזרים מן השוק. — ושוב. כשתשאל מי הוא זה המבריח סחורות מאסטרייך: בדים וטבק וסיגריות ותכשיטים ופרוק־למציות? יאמרו לך: לוזר השחור. אמת. מלאכתי הברחה ועליה פרנסתי. — וכשתשאל מי הוא זה המתקן בפצירה שיניהם של סוסים גנובים ומחדש להם נעוריהם? יאמרו לך לוזר השחור. אמת. אין כמוני לאומנות הפצירה. אבל כשלוזר השחור אומר לך, הלילה עובר אתה בשלום את הגבול ומחר אתה אוכל סעודת־הצהרים ברסטורן בקראקא, הוה סמוך ובטוח אמת אני מדבר אליך. וכן יקום וכן יהיה...

הסתכל בי לוזר השחור בעיניו העוקצות להכיר בפני רשמם של הדברים שהשמיע ושפתיו הדקות הוסיפו:

— ועוד משהו: כשתשאל, אדם צעיר, עדרי־בקר הללו הרובצים על הקרקע, כמה אני לוקח מהם שכר־העברה? יאמרו לך ארבעה רובלים לכל נפש. אמת. רק ארבעה רובלים אני לוקח. אבל מכיר אני בך שבן־טובים אתה, ודבר־מה בוער מתחת לכפות רגליך, ואנוס אתה לעבור את הגבול הלילה. ולפיכך תשלם לי כפלים: תתן לי מטבע אדום אחד ואחזיר שתי ניירות. אלא שאשגיח עליך יותר משאני משגיח על השאר.

נתתי לו מטבע אדום של זהב והחזיר לי שתי ניירות ומזגנו כוסותינו ושתינו ובירכני ב„נסיעה מוצלחה".

באולם מוטלים היו הגולים על פני הקרקע כחללים בשדה־קטל ונחירתם ניסרה באויר המחניק, שעשׂית קטנה מעלה כוחה ומעבה את האפלה. מצאתי את ד' על ד' שתחמו לי וישבתי בתוך הזוהמה.

כמה שעות ישנתי בתוך הזוהמה שנתחממה ונתמסמסה תחת גופי איני יודע. אבל כשפקחתי עיני חשתי בידו היבשה של לוזר השחור המטלטלת אותי.

— אדם צעיר, קום! אתה בעגלה השניה ותלך עמי — זירז אותי לוזר השחור, שהיה עומד ומפריש שנים־עשר גולים מתוך המחנה ומצרפם יחד ויוצא בראשם ומושכם אחריו. חשכת ליל מרחשון אופפת אותנו וגשם דק ומטריד מציף ראשי הקודה. בוססים אנו בבוץ העמוק בסימטאותיה של וולברום השרויה באפלה. לוזר השחור גופו הולך בצדי ומסביר:

— אין לך טובה מן העגלה השניה; כשהראשונה אינה עוברת, זו משתמטת וחוזרת; ומשעברה הראשונה בשלום, זו ודאי שעוברת.

עכשיו כאילו ניטלה ממנו בטיחותו. אף על פי שנעול היה מגפיו הגבוהים שבלעו מחצית שוקו, החיש פסיעותיו הצרות כנס מפני מישהו. סיגרה גדולה בפיו ואינה בוערת. עושה הוא עקיפים במגרשים ובקרפפים, פעם מתעכב ומקשיב ופעם מהסס ומביט לצדדים ומבחין בחשכה, עד שהביא אותנו מחוץ לעיירה בשדה הפתוח. כאן עמד ושרק שריקה אחת דקה. מתוך הערפל השיבו לו שתי שריקות בזו אחר זו, והוא פקד: — עכשיו בריצה!

ועקר רגליו הקטנות ועף כחץ מקשת לפנינו. הכל רצים אחריו, מי בכוחו ומי באין־בריחה. ומשהתעכב עמדנו בחצר בקתה של איכרים ושתי עגלות בתוכה, וריח תבשילי בולבוסים עולה באפנו, וסוסים נוחרים, מתעטשים ומפריחים שארית המוץ שבנחיריהם. פלטה החשכה שני גויים גבוהי־קומה ושוטים בידיהם ואדרות־כבשים שחורות על כתפם. מיד פרשו עם לוזר השחור לצדדים ונשאו ונתנו בלחש וטיכסו עצה בדאגה רבה שעה ארוכה. אבל כשחזרו אלינו התחילו בכל זאת בטעינת הגולים. לתוך קרון אחת הכניסו שש נפשות, שמתחו אותן לכל ארכן זו על יד זו כמליחים בחבית. אחר נתנו על גבן מחצלת של ערבות, שמכסים בהן עופות היוצאים לשוק, ושוב נתנו קש על גבה. תחילה יצאה קרון ראשונה עם שש הנפשות שבתוכה. המתינו שעה קלה והגיע תורה של השניה, של הקרון שלי. אבל קודם שזזה ממקומה, שמעתי קולו של לוזר השחור אומר לעגלון בקפידה:

— יש לך בקרונך בחור שחרחר אחד, מאד צעיר לימים. השגיח עליו, אם שאתה מעביר אותו או שאתה מחזירו לי — הבינות?

— הבינותי — השיב הגוי העגלון, והקרון התחיל מגלגל אופניו.

בטעות אומרים, הנפש נחרדת בשעת סכנה. חרדתה היא בתחילה לשעה קלה. אחר נאחזת היא בפרטי המאורעות ושוקעת בהם ונתפסת להם ומשתיקה את עצמה. היינו מיטלטלים ומתנדנדים שעה אחר שעה, עד שהגיעו פתאום לאזנינו קולות עמומים של שעטות סוסים בדהירתם. מיד שמענו קול מצווה: עמוד! ובלשון רוסית. הוה אומר, נתקלנו במשמר גבולות. נתעכבה הקרון. היו דין־ודברים בין המשמר ולעגלון. כנראה נשתוו הצדדים. קרב אחד החיילים אל הקרון: נחרת סוסו ניסרה באויר המועט שבקרון. התחיל בודק בכידון רובהו את תוכה. נעצו בכוח באמצע בקש ובמחצלת־הערבות והיסס; והתחיל מורידו מכאן ואילך לאט

לאט ובזהירות כמפשפש ומבקש אחרי המקום הריק. עבר את הרווח שביני ובין האשה שכנתי, שנדחקנו ונצטמצמנו לדפני הקרון, ושוב נעצו בכוח ופגע בקרקעית העגלה, וחזר והוציאו באותו היסוס. באותה זהירות כלעומת שבא. שוב זזה הקרון וגילגלה אופניה. האופנים וצירי העגלה לא היו כנראה ממורחים די צרכם, והיו חורקים ומתגלגלים בכבדות. ממשמשת ובאה השעה המכרעת, לשבט או לחסד. עכשיו התחילו נוקפים הלבבות, לא מפחד, מחרדת־צפיה.

— לצאת! הגענו — פקד הגוי המוליך בקול נמוך והזהיר: — לא לעשן, לא להדליק גפרור, לא לדבר!

בכבדות ובעצלתים התחילו שוכני הקרון מישרים איבריהם החבושים ששותקו ומתירים עצמם מבית־כלאם ועומדים על רגליהם. שוב נתחברנו לשיירה אחת, והגוי יוצא בראשה ומורה דרכה. בקרבת מקום מצד ימין ניצנצו ומתוך הערפל שביבי־אור בחלונותיהם של בתי איכרים. אנו בתחומי כפר קטן. וכך אנו פוסעים בצינת הלילה ומתענגים על הליכתנו הבוטחת.

אצל גורן גבוהה וארוכה דפק המוליך שלנו על שערה, ומשנפתח ראינו לאורות של פנס־אורוות מועט את כל קהל הגולים אחינו לנדודים, שכבר נתקבצו לכאן ומוטלים הם בערבוביה ומשחירים מתוך הקש המזהיב. כיצד באו? ומהיכן באו? הרבה דרכים מובילים לגבול, ולא שתי עגלות יצאו הלילה מן העיירה וולברום. יודע לוזר השחור תכסיסיו ועוקף הוא ומפזר גייסותיו קודם שהוא מאספם לעורכם למערכה. וכיון שהזהירו על האש ולא על הדיבור, שהרי מחייצות יפה ערימות הקש ואוטמות בין הקולות ובין החוץ. מיד נפתחה לשונם של שוכני הקרונות והותרה תנועת ידיהם, וכל אחד ואחד בתוך חבורתו מפרט ומתאר את הנסים ואת הנפלאות שאירעו להם בדרכם. ונמצא גורל אחד לכולנו. אף על עגלות שלהם פקד קול מצווה בלשון רוסית: עמוד! אף אל תוכן ננעץ כידון של רובה ופישפש ולא מצא. דיקדקו המשמרות בגביית חלקם. ולא נתנו ללוזר השחור שישתמט מפניהם ויעביר קרון אחד ומסו לא פרע.

אולם לאחר זמן לא מועט נפתחו סוף־סוף שערי הגורן משני צדדיה בבת אחת. נכנסו ארבעה גויים גבוהי־קומה מזה ומזה ועמדו ותהו קמעה. ונפתחה הפרשה של עצם בקיעת הגבול. נתחלק מחנה הגולים לשנים. יושביהן של עשר קרונות יצאו בשער אחד ויושביהן של עשר הקרונות האחרות בשער אחד. עכשיו הזהירו בכל לשון של זהירות על האש ועל הדיבור כאחד. ועוד סימנים ניתנו לנו: שריקה אחת משמעה עמידה; שתי שריקות עקיבה ממקום העמידה וריצה בכל הכוחות, שהרי אנו על הגבול ממש, מהלך של כמה מאות אמות ממנו. ואנו צועדים בדממה ובשלשלת ארוכה במשעולי יער שמתעבה והולך. משהעמקנו בעבי היער וסבכו, שמענו שריקה אחת מפנים ומאחור, ועשינו כמצווה עלינו — עמדנו. בחשאי עברו המוליכים לכל ארכה של השלשלת וקרבו כל איש ואשה אל האילן שלפניהם ופקדו לחבק גזעו ולצמוד את הגוף קרוב אליו, ולשהות כך בשתיקה שלמה, לא להזיז אבר, ולא להתעטש, ולא לכוחח ולא להיאנח ולהמתין ברוח עצורה לאות שיינתן. וכך ניצבים אנו בחשכת היער. גד חי אחד של ששים נפש. אילן ובן־אדם דבקים זה בזה. והאוזן דולה כל אושה וכל זיע ומצפה.

מרחוק מרחוק בקע ועלה קול אחד והיה כתלוי באויר, ספק פרסת סוס פגעה באבן, ספק אילן נזדעזע והשיר צנוברו. מיד וחזר ובקע ותלה עצמו באויר, ונתחזק יותר ונתרבה והוא קרוב מאד. עכשיו היה הספק לוודאי: פרשים במסילה. לאטם הם מתנהלים. נוקשות חרבותיהם באוכפי הסוסים. אפילו מונה אני מספרם של הרוכבים. מנין הם, שנים שנים בשורה, חמש שורות כסדרן וקצין בראשן. בינתיים נתעממו קמעה הקולות, ואין עתה שומע עוד ברורות נקישה זו של החרב באוכף. אז פלחו את האויר שתי שריקות דקות, סמוכות לקרקע, הססניות ומפתות כלחש נחשים. בפסיעות גסות עליתי על המסילה ואני מרים רגלי ורץ. הכל רצים בבהלה ובאנדרלמוסיה ואפילו נשים וזקנים. עבר על פני אחד המוליכים וכאילו מזמינני להתחרות אתי ואני נענה לו ומצטרף אליו. מתגלגלים אנו במדרון משופע מאד אל תוך חריץ עמוק. והנה כבדו הרגלים ואי אפשר בריצה. מטפס אני ועולה כמעט על ארבע בדופן זקוף ומשדל עצמי, שתחפה פסיעתי מדרך כף־רגלו של המוליך הפוסע לפני, עד שאני במעלה הדופן. שוב קלו הרגלים וצועדות בצעד רחב על גבי אדמת־מישור נוקשה וריאותי מתרחבות. כמה זמן הלכתי כך, שטוף נצחוני ואשרי, איני זוכר. והנה ניסרה קרוב לי שריקה אחת לגלגנית ומופקרת וקולנית, ורגלי עומדות מעבר מזה!

נתקבצו יחד כל שמונת המוליכים ודוחפים זה את זה כתינוקות שיצאו מבית־ספרם, ודעתם זחוחה עליהם ומדליקים הם סיגריות בחלל אגרופם וממתינים לקהלם. ומשנאספו כל הנחשלים, מונה כל אחד את אנשי השיירה שעמד בראשה, מאה ועשרים נפש, אחת אינה חסרה, וניתנה הפקודה, הפעם בקול ובפומבי ובמפורש, לפוש רבע שעה בשכיבה על הקרקע בתוך היער. וכשתישמע השריקה יוצאים בדרך הרגילה, בסך ובלי מורא, עד שנגיע עם דמדומי השחר לכפר אחד, שאינו אלא מהלך שעה ומחצה מכאן.

משנתחדשה ההליכה יצאו השיירות בכמה וכמה דרכים, מפני מראית־עין. מהלכים אנו בכביש. בני־חורין. נתקלנו במשמר־גבול אוסטרי ולא עיכב ולא מיחה ועשה עצמו שאינו רואה אותנו ומישהו אפילו בירך אותנו, ונבלע המשמר בעבי היער. היה זה כפר גדול שנכנסנו בעיבורו. כולו הומה תנועת שחרית. עדרי־בקר ורועיהם מלאו סימטאותיו. בירכתי הכפר מזדקר בנין לבנים שחומות וגגו רעפים אדומים. הוא משמש בית־מרזח לאיכרים ושומרי־הגבול ומוכסים ופונדק לגולים כאחד. והוא חנייתנו האחרונה. לאחר שאכלנו פת שחרית, יצא אלינו הפונדקי, יהודי, ובקול צרוד, קול של בית־בליעה שהקדיחוהו יינות אונגריה, נתן לי ידו הקטנה והתפוחה, כשהוא מוליך אותה מלמעלה למטה, ואומר:

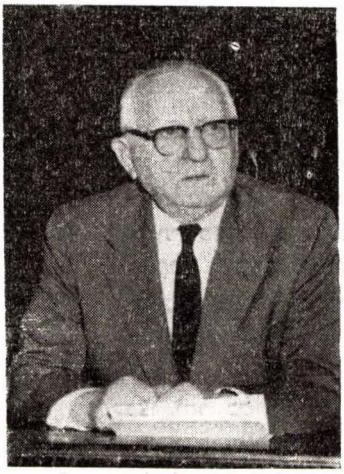
— שלום עליכם, ובשעה מוצלחת!

יחיאל האָכערמאַן

פון מיין שטעטל וואלבראם

(זכרונות)

א קליינע הקדמה

יחיאל האָכערמאַן

ווען מיינע וואלבראָמער לאנדסלייט האָבן זיך צו מיר געוואָנדן וועגען נעמען אן אקטיוון אָנטייל ביים ארויסגעבן א יזכור־בוך צום אָנדענק פון אונזער חרוב־געוואָרענער קהילה, בין איך, דעם אמת געזאָגט, נישט געווען באַגייסטערט. מיין גלייכגילטיקייט איז חס וחלילה נישט געווען צוליב גרינגשעצונג, פארקערט, איך האָב זיך אין די אלע נאָך־מלחמה יאָרן, זינט עס האָבן אָנגעהויבן צו דערשיינען די יזכור ביכער פֿון די פארשידענע קהילות פֿון אייראָפּע, ארומגעטראָגן מיט א פארדראָס, פאר־וואָס דאָס וועלט יידנטום האָט נישט געפונען קיין אנדערע פאָרם ווי אזוי אויסצודריקן אונזער געפילן וועגן יענע אומפארגעסלעכע און אומבאשרייבלעכע געשעענישן. עפעס האָט זיך אויסגעדאכט, אז די השגחה וועט אונז מזכה זיין מיט א ירמיה, וואָס וועט מיט א נייער, געטלעכער שפראָך אָנשרייבן א ספר קינות, וואָס וועט זיך איינקריצן אין יעדן יידישן הארץ פאר אלע דורות.

נאָך א סיבה פאר מיין אפאטישקייט איז געווען די באציאונג מצד אונזער יונגען דור. טיילמאָל וואָלט זיך געוואָלט אויסשרייען אויפן קול: למי אני עמל?! און אויף וויפיל איך זאָל נישט זיין דורכגעדרונגען מיט אָפּטימיזם פאר דער יידישער צוקונפט, בויערט דאָך ווי מיט אן עקבער אין הארצן דער גרויסער ספק: וועלן אונזערע קינדער לייענען, וואָס מיר האָבן געשריבן? וועלן זיי זיך נישט שעמען מיט אונזער פארגאנגענהייט? מיינע ספקות וועגן אָט דער פראגע זיינען האלבוועגס געלייזט געוואָרן דורך א גליקלעכן צופאל.

לעצטן זומער איז מיר אויסגעקומען צו זיין אויף וואקאציע אין א גאנץ באשיידענעם פלאץ, נישט ווייט פון ניו־יאָרק. ווי געווייגלעך אין אזעלכע פלעצער, פארנעמען זיך די מערסטע געסט מיט פארשידענע פארוויילונגען. זעלטן וועט איר דאָרט אָנטרעפן אייף מענטשן, וואָס זאָלן אוועקגעבן א ביסל צייט אויף לייענען א בוך. איך אָבער, זייענדיק פאריאָגט אין וואָכעדיקייט א גאנץ יאָר, האָב גרויס פארגעניגן צו פארברענגען מיין אָפּרוצייט אין די זומער חדשים מיט לייענען. אין דעם האָטעל, ווו איך האָב פארבראכט מיין וואקאציע, איז פאראן א ביבליאָטעק מיט א היפש ביסל ביכער, שיין אויסגעשטעלט אין פארשלאָסענע שענק הינטער שויבן. אויב איר ווילט ארויסנעמען א בוך, מוזט איר זיך וועגדען

צום אייגנטימער נאכן שליסל. אראפליינענדיק דורכן גלאז די נעמען פון די מחברים אויף די רוקנס פון די ביכער, האב איך עפעס נישט געפונען קיין איין נאמען. וואס זאל מיך אזוי פארינטערעסירן, אז איך זאל זיך באמיען דורכצוגיין די פראצעדורע פון וועגדען זיך צום באלעבאס נאכן שליסל. אבער איינמאל אין א רעגנדיקן שבת נאכמיטאג, בין איך געזעסן אין דער ביבליאטעק און נישט האבנדיק וואס צו לייענען, האב איך זיך דאך באמיט און האב פארלאנגט דעם שליסל פונעם ביכערשראנק, און נישט בכיוונדיק ארויסגענומען א בוך. דאס בוך הייסט „דאס לעבן און די צייט פון רעמבראנדט וואן רין", געשריבן אין יאר 1669 פון יאניס וואן לון. דער מאנוסקריפט פון דעם בוך איז געלעגן אויף א בוידעם אין האלאנד. 260 יאר שפעטער האט אן אייניקל פונעם מחבר געפונען און ארויסגעגעבן דעם כתב יד. עס איז געווען אן אייניקל אין 9-טן דור, דר. הענדריק ווילעם וואן לון, א פראפעסאר פון געשיכטע אין נייי־זעלאנד. איך האב א בלעטער געטאן די הקדמה פונעם מחבר אוה זי האט מיך געפאנגען. איך האב געלייענט און געלייענט אן אטעם. אז איך האב אוועקגעלייגט דאס בוך, בין איך געווען אויסגעהיילט פון מיינע ספקות. איך האב געטראכט: קאן זיין אז פאר אונזערע קינדער און אייניקלעך וועלען אונזערע זכרונות בלייבן „א מאנוסקריפט אויפן בוידעם", אבער אויך פאר אונז זיינען דאך אפשר גורלדיק אנגעגרייט אייניקלעך פון שפעטערע דורות, וואס וועלן אונז אנטדעקן, וועלן זיין להוט צו וויסן און הערן לייענען אן אטעם, ווי איך דאס בוך פון הענדריק ווילעם וואן לון'ס זיידע פון מיט זיין דורות צוריק. האב איך באשלאסן צו נעמען א מוסר השכל פון דעם האלענדישן זיידע און פרוואון דערציילן.

ב. דער וואלבראמער בי"לו'ניק

מרדכי זשיסלס המכונה מייטעלעס איז געווען מיין עלטער־זיידע. ער איז געשטארבן אין ארץ ישראל איידער איך בין געבוירן געווארן, און דאס, וואס איך וויל דאס דערציילן וועגן אים איז צום גרעסטן טייל ע"פ המסורה פון מיין טאטן און מאמען ע"ה, און אויך פון זיינע בריוו, וואס ער האט געשריבן צו זיין יינגסטן איידעם — מיין זיידן, ר' שמואל האכערמאן אין וואלבראם. די בריוו איז מיר אויסגעקומען צו זען אין יאר 1932 ביי מיין פעטער, ר' זשיסלס האכער־מאן, וועלכער האט בשום אופן זיך נישט געוואלט שיידן מיט דער וויכטיקער ירושה און האט געהאפט, אז ווען ער וועט אליין עולה־זיין און קומען קיין ארץ ישראל, וועט ער זיי איבערגעבן צו די געהעריקע אינסטיטוציעס, וואס פארגעמען זיך מיט דער געשיכטע פון די חלוצי הישוב.

צו יענער צייט איז דאס שפעטערדיקע שטעטל „וואלבראם" נאך געווען בבחינת גמינע, און האט ביז צו דער ערשטער וועלט מלחמה נישט פיגורירט אויף דער מאפע פון פוילן *). איך געדענק נאך, אז ווען די עסטרייכישע פאטראלן

*) וואלבראם האט, וואס אן אמת, יא פיגורירט אויף אלע אויספירליכע מפות, און ווער עס זוכט עס אויף די מאפע, דארף נאר וויסן אויף וועלכע עס געפינט זיך. — דער רעדאקטאר.

זיינען אריינגעריטן אין שטעטל און האָבן געזוכט אויף זייערע מאפּעס ווו זיי געפינען זיך, האָבן זיי דעם נאָמען וואלבראָם נישט געפונען. נאָר דורך די נעמען פון שכנותדיקע דערפלעך, וואָס זיינען געווען א סך קלענער פון וואלבראָם, האָבן זיי זיך געקאָנט אָריענטירן וואוהין זיין דאַרפן גיין.

די יידישע באפעלקערונג פונעם שטעטל איז געווען די מערהייט לגבי דער קריסטלעכער און האָט באטראָפן צו יענער צייט אן ערך 200 משפּחות. וועגן דעם סאָציאלן צוזאמענשטעל פון דער יידישער באפעלקערונג וועט אונז נאָך אויסקומען צו שרייבן. איך וויל דאָ נאָר איבערגעבן אייניקע שטריכן פון דעם וואלבּראָמער בילד'ער, וואָס זיין אייגנארטיקייט האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם, וואָס ער איז געווען דער איינציקער ייִד אין וואלבראָם, וואָס האָט זיך מפּרנס געווען פון ערד ארבעט. מיין עלטער־זיידע האָט זיך דערווּאַרבן אייניקע הונדערט מאָרגעס לאנד נאָענט צו דער שטאָט, האָט אויפגעשטעלט א פּויערים כאטע און ער מיטן ווייב האָבן באארבעט די ערד.

איז זומער, יעדן אינדערפרי, פלעגט מרדכי זשיסלס צופוס קומען צום ערשטן מנין און דערנאָך גיין צוריק אהיים צו דער ארבעט. און ווינטער פלעגט ער איינשפאנען א וואָגן אָדער א שליטן — אָבער קיינמאָל נישט פארפעלט צו קומען צום דאוונען.

אין דער ערשטער צייט פלעגט ער האָבן אייניקע ארבעטער, וואָס האָבן אים געהאָלפן ביי דער ארבעט. שפּעטער, וען די קינדער זיינען אונטערגעוואקסן, האָבן אויך די קינדער געארבעט אויפן לאנד. דענסמאָל פלעגט ער זיך שוין דערלויבן צו פארבלייבן אין בית המדרש א ביסל לענגער און לערנען א פּרק משניות. נאָך שפּעטער, וען זיינע קינדער זיינען שוין געווען בגיל ח"י האָט ער אויפגעבויט א הויז אין שטעטל גופא און האָט זיך דאָרט באזעצט, אָבער ער איז דערביי ווייטער אָנגעגאנגען מיט דער ארבעט אויף זיינע פעלדער. פאר זיינע טעכטער האָט ער איינגעהאנדלט חסידישע יונגעלייט און זיי געזומען צו זיך אויף אייביקע קעסט.

זיינע זין האָט ער נישט געלאָזט, ווי עס איז געווען דער שטייגער ביי די בעלי־ביתישע יידן אין שטאָט, זיך מאכן פיזישע פעלערן, כדי באפרייט צו ווערן פון מיליטער, נאָר ער האָט זיי געלאָזט גיין דינען פאָניען. אינטערעסאנט איז, אז אין שפּעטערע יאָרן האָבן זיינע זין ממשיך געווען די זעלבע טראדיציע, און איך אליין האָב געקענט פינף אייניקלעך זיינע, יידן בני תורה, וואָס זיינען געווען אויסגעדינטע סאָלדאטן.

אין א געוויסן פּרימאָרגן, גייענדיק פון דאוונען, האָט מרדכי זשיסלס אָנגעטראָפן זיינעם א פּריינט אין גאס און אים מודיע געווען די בשורה, אז ער פאָרט קיין ארץ ישראל. דער פּריינט, א ייִד א פּרומער, א חשובער בעל־הבית פון שטאָט, האָט אין אָנפאנג געטראכט, אז ר' מרדכי טרייבט קאטאָווּעס פון ווויליטאָג. אָבער נאָך א לענגערן שמועס איז אים קלאָר געוואָרן, אז דער פארהאר־טעווּעטער און פארעקשנטער ר' מרדכי מיינט דאָס טאקע אויף אן אמת.

איז ער שנעל געלאָפן אין בית המדרש און האָט פארשפּרייט די נייעס

צווישן עולם. אייניקע האָבן געטראכט, אז נישט אנדערש נאָר עפעס א רוח־רַע ר״ל האָט זיך באהעפט צו ר׳ מרדכין, וואָרום ווי אנדערש קאָן מען דאָס פאר־שטיין? אז א ייד א גביר, אויף די עלטערע יאָרן, אויסגעגעבן אלע קינדער, נחת פון לומדישע איידעמס און גערַאטענע זין און אייניקלעך, זאָל זיך פלוצים אויפהייבן מיר־ניט, דיר־ניט, איבערלאָזן די פעלדער און די שאָף און רינדער, די קינדער און אייניקלעך און אוועקפאָרן קיין ארץ ישראל. שוין דער פאקט אליין, וואָס א ייד א גביר, אליין נישט קיין חסיד און אויך נישט קיין גרויסער למדן, זאָל איבערלאָזן האָב און גוטס און א גרויסע פארצווייגטע משפחה, וואָס ווינט אין זעלבן שטעטל, און אוועקפאָרן קיין ארץ ישראל, האָט זיך נישט געלייגט אויפן שכל און האָט אויסגעזען אויסטערליש. אָבער ווען מיר זאָלן נאָך דערצו נעמען אין באטראכט, אז דאָס שטעטל וואלבראָם איז געווען אָפגעריסן פון אנדערע יידישע ישובים אין פוילן — ווייל צו יענער צייט איז נאָך נישט געווען קיין אייזענבאן־סטאנציע און די פאָסט האָט מען געבראכט מיט וועגענער פון דער־בייאיקע שטעט, און ווי איך האָב געהערט פון מיינע עלטערן, איז צו יענער צייט אין שטאָט נישט געווען קיין אינציקער יידישער צייטונגס־אבאָנענט — וועלט די נסיעה פון מיין עלטער־זיידן ר׳ מרדכי זשיסלס ממש א מיסטעריע. ווייזט אָבער אויס, אז די ווינטן פון חבלי גאולה האָבן דערגרייכט וואלבראָם דורך די מארק־פאָרער און דורך מגידים און משולחים. עס איז געווען, לויט מיין אויסרעכענונג (ווייל מיין מאמע האָט מיר אין יאָר 1932 געזאָגט, אז זי איז דענסמאָל אלט געווען 12 יאָר) אין יאָר 1882, די יאָרן פון דער ביל״ו באוועגונג. און א ברענענדיקער פונק פון יענעם אינוויניקסטן פרייהייטס־רוף האָט אָנגע־צונדען דעם פייערדיקן באגער פון ר׳ מרדכי זשיסלס און ער האָט זיך אָנגעשלאָסן אין דער מחנה פון יחידישע גואלים. א סך מכשולים זיינען געלעגן אויפן וועג איידער ר׳ מרדכי האָט געקענט דורכפירן זיין באשלוס.

ערשטנס האָט ער נישט געקענט, און האָט אויך מורא געהאט, צו בעטן א פאספאָרט אויף ארויסצופאָרן פון לאנד, און דערצו נאָך, קיין ארץ ישראל. אָבער די גרעסטע מניעה איז געווען מצד דער משפחה.

זיינע קינדער און ברידער און שוועסטער האָבן אינגעלייגט וועלטן, מיט סטראשונקעס און מיט כלערליי בקשות. קיין תחנונים האָבן נישט געווירקט, ביז די משפחה איז געפאלן אויף דער המצאה ארונטערצוברענגען צוויי רבֿיים, אז זיי זאָלן ביי אים כאָטש פועלן אָפצולייגן זיין רייזע אויף א פאָר יאָר שפעטער. איך דערמאן זיך איצט שוין נישט די נעמען פון די צוויי רבֿיים, אָבער איך געדענק יאָ, אז זיי זיינען געווען פון דער קאָצקער גזע. זיי זיינען געקומען אויף דער שתדלנות פון מיין זיידן ר׳ שמואל, וואָס איז אליין געווען א קאָצקער חסיד. א גרויסער עולם פון פריינט און משפחה זיינען אנטקעגנגעפאָרן די צוויי רבֿיים און פארפאָרן מיט זיי אין שטאָט דירעקט צו מרדכי זשיסלס הויז. דאָרט, ווי ס׳האָט מיר דערציילט מיין מאמע, איז געווען אָנגעגרייט פון אלעס גוטן און אויסערגעווינלעכן. מיין עלטער־זיידע מיט זיין פרוי האָבן יום־טוב׳דיק מקבל־פנים געווען די גאָר חשובע געסט. נאָך מנחה מעריב האָבן זיך פארזאמלט אין זיין הויז דאָס גאנצע הויזגעזינט מיט א פאָר חשובע בעלי־ביתים און האָבן

געפֿראוועט א גרויסע סעודה, ווי אויך א נגידישער חתונה. מען האָט געזאָגט תורה, געזונגען שיר־המעלות, א.אז.וו.

ערשט נאָכן עסן האָבן זיך די צוויי רביים גענומען רעדן תכלית און, דער עיקר, האָבן זיי זיך קאָנצענטרירט נישט ח"ו אים אָפּצוועדנדען פון זיין באשלוס צו פֿאָרן קיין ארץ ישראל, ווייל דאָס האָט מען זיי געגעבן צו וויסן פֿאַראויס, אז עס וועט נישט געלינגען ביי אים צו פועלן. נאָר זיי האָבן אים געגעבן צו פֿאַרשטיין, אז ער מוז צוליב ק"ן טעמים אָפּלייגן די נסיעה אויף א פּאָר יאָר שפּעטער. דער שמועס, אָדער בעסער געזאָגט, די רייד פון די רביים האָבן זיך פֿארצויגן ביז שפּעט אינדערנאכט, און ר' מרדכי זשיסלס מיט זיין פֿלוניתטע האָבן זיך אויפֿמערקזאם צוגעהערט מיט גרויס דרך ארץ צו זייערע רייד. און ביי די קינדער און ביי די אנדערע פֿארזאמלטע איז ניט געווען קיין שום ספק, אז דער אלטער עקשן האָט זיך אונטערגעגעבן.

מיטאמאָל שטעלט זיך ר' מרדכי גאנץ געמיטלעך אויף און גיט א זאָג א טיפֿיש פּויעריש שפֿריכוואָרט אויף פּויליש, בזה הלשון:

„פון אָפּלייגעכץ טוען ווי די זייטן. האָט מיר אלע א גוטע נאכט. מאָרגן פֿאָר איך אָפּ פון וואלבראָם".

ווי א דונער האָט זיין מודעה געטראָפֿן די פֿארזאמלטע, און עס האָט נישט געהאָלפֿן דאָס חלשות־פֿאלן פון זיינע טעכטער, און נישט די טרערן פון זיינע זין. ער האָט זיך גלייך געוואָנדן צו זיין פרוי און אָנגעהויבן פֿאקן די זאכן פֿארן וועג. און טאקע אינמיטן נאכט האָט זיין עלטסטער זון אָנגערופֿן אייניעם פון זיינע בעסטע קוטשערס, געהייסן איינשפֿאנען א פערד און אויסריכטן א וואָגן, אויפלאָדן די חפצים, און טאקע אויף צומאָרגנס נאָכן דאוונען און אָנבייסן איז מען ארויסגעפֿאָרן פון שטאָט.

ווי שוין דערמאנט, איז וואלבראָם געווען וויים אזוועק פון א צענטראלער אייזענבאן־פֿארבינדונג, און עס האָט געהייסן, אז ר' מרדכי מיט זיין וויב זענען געפֿאָרן מיט פערד און וואָגן ביז אָדעס, און פון דאָרטן מיט א שיף קיין ארץ ישראל. (זייט 1880 שטייט דער באנהויף אין וואלבראָם, און א וווּנדער וואָס ער איז ניט געפֿאָרן פון וואלבראָם מיטן באן — דער רעדאקטאָר).

ערשט מיט זעקס הדשים שפּעטער, האָט מיר דערציילט מיין פּעטער זושע, איז אָנגעקומען דער ערשטער בריוו פון אים, געשריבן אין ירושלים.

למען האמת איז מיר נישט געלונגען אין די שפּעטערע יאָרן אויסצוגעפֿינען דעם מארשרוט פון זיין רייזע. איך ווייס אויך נישט געווי, ווען ער איז געשטאָרבן. פון זיינע בריוו, וואָס מיין פּעטער זושע האָט מיר אין יאָר 1932 געגעבן צו לייענען, האָב איך זיך דערוווסט אייניקע אינטערעסאנטע זאכן, וועלכע איך וועל דאָ אין קורצן דערציילן. גלייך ביים אָנקומען אין ירושלים האָט ער זיך באזעצט אין מאה שערים. דאָס איז געווען אין טייל פון שטאָט ווו די כוללים האָבן אויפגעבויט דירות פאר די אָנגעזעענע יידן, וואָס זייענען געזעסן און געלערנט און זיך מפרנס געווען פון כולל.

מרדכי זשיסלס האָט מיטגעבראכט מיט זיך א היפּשע סומע געלט און ער

האָט נישט געדארפט אָנקומען צום כולל. נאָר אזוי ווי ער האָט געוואָלט זיין אין דער סביבה פון די שטענדיקע לערנער, האָט ער זיך דאָרט געקויפט א דירה.

פון ארץ ישראל האָט ער געשיקט אינסטרוקציעס קיין וואלבראָם וויאזוי צו באארבעטן די ערד, וואָס צו פארזייען און וועלכע שטרעקעס לאנד צו לאָזן שטיין אומבאארבעט. די הכנסה פון לאנד איז פארטיילט געוואָרן צווישן די, וואָס האָבן זיך דערמיט באשעפטיקט, און א פינפטל פאר אים. און יעדן יאָר איז זיין איידעם — מיין זיידע — וואָס איז געווען, אזוי צו זאָגן, דער נאמן, געפאָרן קיין ווארשע און האָט פון דאָרט איבערגעשיקט דאָס געלט קיין ירושלים.

אזוי האָט זיך אָנגעהויבן די פארבינדונג פון דעם, איצט דורך די היטלער מערדער פארשניטענעם, יידישן ישוב אין וואלבראָם, מיט דער באפרייטער, יידישער מדינה, מיט ישראל.

יהי זכרו ברוך.

ג. די יאָרן צווישן 1905 און 1912

צווישן דער רעוואָלוציאָנערער דעמאָנסטראציע פון 1905 ביזן יאָר 1912 איז דאָס לעבן אין וואלבראָם ווידער פארשלאָפן געוואָרן און קיין באזונדערע ענדערונגען זיינען נישט פאָרגעקומען, דאָס הייסט: אין דעם אלגעמיינעם לעבן פון וואלבראָם. אין דער יידישער וואלבראָם, זיינען יאָ פאָרגעקומען צווישן וויכטיקע געשעענישן, וואָס זיינען ווערט פארצייכנט צו ווערן.

די ערשטע פאסירונג, וואָס האָט, לויט מיין מיינונג, געהאט א השפעה אויף דער ווייטערדיקער אנטוויקלונג פון קהלה לעבן אין וואלבראָם איז די גרויסע מחלוקה וועגן א נייעם שוחט. איידער איך וועל דערציילן וועגן יענער פאסירונג מוז איך באמערקן, אז דאָס וואָס איך גיב דאָ איבער האָב איך געהערט דערציילן ביי אונז אין שטוב, ווייל מיין פאָטער איז געווען אייניער פון די הויפט העלדן אין יענער מחלוקה לשם שמים, און דעריבער וועל איך אויסמיידן די איינצלהייטן, וואָס זיינען מיר אפשר נישט איבערגעגעבן געוואָרן אין גאנצן אָביעקטיוו. איך וועל זיך באגניגן צו דערציילן בלויז וועגן איין אייניקן אינצידענט, וואָס איך האָב אין די שפעטערע יאָרן געהאט די געלעגנהייט זיך צו איבערצייגן, אז ער איז אויטענטיש.

געהאנדלט האָט זיך עס וועגן אויפנעמען א נייעם שוחט, און ווי געווייניגער לעך אין אזעלכע פאלן, זיינען פאָרגעשלאָגן געוואָרן אייניקע קאנדידאטן. די גערער חסידים האָבן זיך געהאט זייערס א קאנדידאט און די אלעקסאנדערער חסידים האָבן געהאט אן אנדערן. וואָלט זיך די זאך ווי עס איז פארענדיקט, וועט די רבנישע הויפן פון גער און אלעקסאנדער וואָלטן זיך נישט אריינגעמישט אין דעם ענין. זיינען אָבער ביידע קאנדידאטן געווען אָנגעזעענע חסידים, און יעדער הויף האָט געשטורעמט מיט בריוו, אזוי אז די לאָקאלע מחלוקה איז פארוואנדלט געוואָרן אין א פארמעסט צווישן גער און אלעקסאנדער. וואלבראָם איז צעטיילט געוואָרן אין צווויי פייגנטלעכע לאגערן, און די שנאה האָט דערפירט צו מסירות פארן גובערנאטאָר, און נאָך אזעלכע ענלעכע מעשים.

וועד וועיס ווי לאנג עס וואלט געווען אנגעהאלטן די קריגערייי, און צי עס וואלטן טאקע נישט געווארן צוויי באזונדערע יידישע קהילות, וועלן נישט א גליקלעכער צופאל, ווי אזוי האט א סוף געמאכט צו דער מחלוקה. מיט א צייט פריער, איידער עס האט אויסגעבראכן דער קריג, האט זיך ר׳ גרשון צווייגנבוים משדך געווען מיט ר׳ ישראל ווארשאווער. ר׳ גרשון איז געווען אן אנגעזעענער, חשובער בעל־בית, און האט זיך געטוליעט צו דער אלעקסאנדערער סוויטע צוליב זיינע איידעמס, וואס זיינען געווען איבערגעבענע אלעקסאנדערער חסידים. זיין זון חיים־יצחק, דער חתן, איז אויך נוטה געווען מער צו אלעקסאנדער ווי צו גער. ר׳ ישראל ווארשאווער, דער פאטער פון דער כלה, איז געווען א ייד א גרויסער למדן, און א טיש־זיצער אין גער.

די חתונה איז באשטימט געווארן ביי די תנאים. און וועד עס געדענקט ווי הייליק עס איז אפגעהיט געווארן ביי יידן אין יענער צייט נישט אפצולייגן א חתונה, אונטער קיינע אומשטענדן, וועט פארשטיין, וואס פאר א דילעמע עס איז אנטשטאנען פאר די מחותנים, וואס זיינען אין א קורצער צייט ארום, צוליב א קריגערייי איבער א שוחט, געווען אין צוויי פיינטלעכע לאגערן און איינער מיטן צווייטן האבן ניט גערעדט.

עס האט שוין געהאלטן דערביי, אז עס זאל וועלן אויס שידוך, וועלן נישט דער שכל הישר פון אייניקע נייטראלע בעלי־בתים, וואס האבן זיך אריינגעלייגט אין ענין, כדי צו פארמיידן חלילה וחס ען אומגליק אין שטאט. זיי האבן געסטרא־שעט ביידע צדדים, אז צעשטערן א חתונה איז ניט נאר א שלעכטער סימן פאר חתן כלה, נאר אויך א סכנה פאר דער גאנצער קהלה.

דער ארגומענט, אז די קהלה שטייט ח״ו פאר א גרויסער סכנה האט ענדלעך מנצח געווען. ביידע משפחות האבן זיך געגומען גרייטן צו דער חתונה. נאר אזוי ווי די מחותנים האבן נישט גערעדט אויפן שוחט, זיינען אלע התחייבותן וועגן נדן און מתנות־אויסטויש דורכגעפירט געווארן דורך שליחים. אבער אין דער לעצטער מינוט האט מען זיך געכאפט, אז עס איז דא א גרויסע שטערונג דורכצופירן די חתונה.

אין גאנג פון דער קריגערייי האט דער גערער רבי געאסרט די שחיטה פון דעם שוחט, וואס די אלעקסאנדערער האבן אנגעשטעלט, און דער אלעקסאנדערער רבי האט געאסרט די שחיטה פין דעם גערער שוחט.

נאכאמאל זיינען שיר־שיר נישט צעשטערט געווארן אלע באמיאונגען פון די שלום־מאכערס. האט זיך אויפן פון זיי אריבערגעכאפט צום בעלזער רבי און צוריקגעבראכט א פשרה היתר, דהיינו, אז די חתונה־סעודה זאל געפראוועט ווערן טאקע אינטער איין דאך, אבער ביי באזונדערע טישן. זאלן די אלעקסאנ־דערער עסן פון דער שחיטה פון זייער שוחט, און די גערער, פון זייער שוחט — און שלום על ישראל!

און טאקע אזוי איז געפראוועט געווארן די חתונה ווי אויך די שבע ברכות.

פון דער חתונה פשרה איז ארויסגעוואקסן א צווייטע פשרה, גלייך נאך דער חתונה האבן זיך ביידע צדדים געאייניקט, אז דער אלעקסאנדערער שוחט

זאל בלייבן א שוחט־עופות און דער גערער, א שוחט־גסות, און עס איז געשלאסן געוואָרן אן אמתער שלום אין יידישן לעבן פון שטעטל.

די אלע אויבן דערמאנטע פרטים האָב איך געהאט א געלעגנהייט צו הערן פון ר׳ חיים יצחק צווייגענבוים (דער חתן אליין), וואס האָט זיינע לעצטע יאָרן אויסגעלעבט אין ישראל און מיט וועמען איך בין געווען נאָענט באפריינדעט.

די צווייטע פאסירונג, האָט געהאט א שטארקע ווירקונג אויף דער ווייטער־דיקער אנטוויקלונג פון דער יוגנט אין וואלבראָם, ווי אויך אויף דעם גאנצן קהלה לעבן אין שטאָט, דאָס איז געווען דאָס עולה־זיין קיין ארץ ישראל פון משה נתנס אייניקל, ר׳ נתן פרענקעל, וואס טראָגט היינט דעם נאָמען נתן חפשי. אָבער וועגן דעם וועלן מיר איבערלאָזן פאר אים אליין איבערצוגעבן פאר די קומענדיקע דורות. מיר וועלן אויף אן אנדער אָרט באשרייבן דעם גרויסן רושם, וואס נתנס עולה־זיין קיין ארץ ישראל האָט געמאכט אויף דער יוגנט, וואס האָט זיך מיטן גאנצן יוגנטלעכן ברען אריינגעוואָרפן אין דער חלוצישער באוועגונג און זיך געגרייט עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

מיר וועלן אויך איבערלאָזן צו דערציילן וועגן חלק, וואס דאָס יידישע וואלבראָם האָט גהאט אין דער צווייטער עליה, אונזער באליבטן און חשובן בן־עיר נתן חפשי, וואס לעבט נאָך היינט, עד מאה ועשרים, אין ישראל.

דער דריטער עפיזאָד פון יענער צייט, וואס האָט געשלאָסן א גאנצע תקופה און האָט ראדיקאל געענדערט דאָס לעבן פון די יידן אין וואלבראָם, איז געווען די באקאנטע באָיקאָט־באוועגונג אין פוילן אונטער לאָזונג „סוווי דו סוועגא״ ווי אויך דער פרווו פון די פוילישע בעלי־בתים צו באוועגן די פויערים פון דער געגנט צו מאכן א פאָגראָם אויף יידן.

דאָ וויל איך זיך אָפשטעלן און געבן, בקיצור, אן איבערבליק פון דער שטימונג, וואָס האָט געהערשט צו יענער צייט ביי דער יידישער באפעלקערונג, און די רעאקציע וואָס יענע שטימונג האָט ארויסגערופן ביי דער יידישער יוגנט.

ביז צום יאָר 1912 האָבן די יידן אין וואָלבראָם כמעט ווי נישט געליטן פון קיין אנטיסעמיטיזם. מ׳קען זאָגן, אז די באציאונגען מיט די גויים זיינען געווען פריינטלעכע. די שטאָטישע פוילישע באפעלקערונג, וואָס איז אגב געווען א מינדערהייט, איז געווען ענג פארבונדען עקאָנאָמיש מיט דער אָרטיקער יידישער באפעלקערונג. די יידן האָבן געווינט אין זייערע הייזער; די יידישע מארק־שטייערס האָבן ארומגעפירט די פראָדוקציע פון די פוילישע שוסטער משפחות; די יידן האָבן אָפגעקויפט מילך פון זייערע בהמות און געקויפט ביי זיי האָלץ צו באהייצן זייערע אויוונס.

דאָס ביסל פוילישע אינטעליגענץ האָט שטילערהייט אָרגאניזירט א פוילישע נאציאָנאלע באוועגונג און געבונטעוועט זיך קעגן דעם צארישן רוסלאנד. אין א געוויסער צייט האָבן זיי זיך געטוליעט צו די יידן און געזוכט צו באאיינפלוסן די זין און טעכטער פון די רייכערע יידישע משפחות. די פויערים פון דער ארומיקער געגנט האָבן פארקויפט זייערע פראָדוקטן צו די יידן און געקויפט פון די יידן פארשידענע אנדערע הצטרכותן. זייער עקאָנאָמישע לאגע איז געווען גוט. זיי האָבן נאָך גוט געדענקט זייער מערכה אונטערן יאָך פון די פוילישע

פריצים, און זייערע סימפאטיעס זיינען געווען גיכער צו די יידן איידער צו זייערע פריערדיקע באדריקער און צו דער שטאָטישער שליאכטע.

מיטאמאל, האָט זיך די לאגע געענדערט צום שלעכטן. מען האָט אָנגעהויבן באמערקן ביי איניקע פון די שטאָטישע אינטעליגענטן די דעמאָלס־באקאנטע באיקאָט העצערישע פוילישע צייטונג „דווא גראשע". דער גלח האָט געפֿרעדיקט זונטיק, או די פּוילישע דינסטן זאָלן פארלאָזן זייערע שטעלעס ביי די יידן און עס האָבן זיך געפּעפּט צוויי נייע פוילישע געשעפטן. יונגע שקצים האָבן געשלעפּט די פּויערים פון די יידישע געוועלבער און אפילו זיך באנוצט מיט טעראָר מיטלען קעגן די, וואָס האָבן זיי ניט געפּאָלגט. מיט איין ווארט, די שטימונג איז געווארן זייער אָנגעצויגן. די יידישע יוגנט האָט זיך צו דעם אלעם צוגעקוקט און איז געווען צעטומלט. זי האָט ניט פארשטאנען וואָס עס קומט דאָ פאָר. פון איין זייט האָבן זיי צוגעזען, ווי די מאסן פויערים, מיט וועמען זיי האָבן ביז איצט ניט געהאט קיין מגע ומשא, פארהאלטן זיך דווקא נייטראל; און פון דער אנדערער זייט, די אינטעליגענץ און די שטאָטישע שליאכטע, וואָס מיט זיי זיינען יידן געווען אין פריינטלעכע באציאונגען, דווקא זיי זיינען געווארן די איניציאטאָרן פון אלע העצעס.

גישט געקוקט אויף דעם, וואָס די שטאָטישע פוילישע שליאכטע האָט ארומגעשיקט אין דער ארומיקער געגנט אויפצוהעצן קעגן די יידן, האָבן אָבער די פּויערים נישט געוואגט צו קומען אין שטאָט און אנטייל צו נעמען אין א פּאָגראָם ווי דאָס האָבן פארלאנגט די העצערס. די פּויערים האָבן אָבער אויך, ווי ווייט מעגלעך, אויסגעמיטן צו קומען אין שטאָט, אזוי אז די שטאָטישע שליאכטע אליין וואָס איז געווען א מינאָריטעט, האָט נישט געוואגט אויף אייגענעם חשבון צו מאכן דעם אָנפאל.

דאָ האָט זיך אָבער אריינגעמישט דער גלח, וואָס האָט זיך ביז איצטער באגניגט מיט אסרן די דינסטן צו ארבעטן אין יידישע הייזער. ער האָט גאנץ אייגנפאָך און אָפן געפּרעדיקט, אז יידן — די רוצחים פון קריסטלעכן גאָט — זיינען שולדיק פאר דער דאָליע פון פּאָליאקן און אז עס איז געקומען די צייט אָפּצונעמען ביי זיי אלץ, וואָס זיי האָבן צוגענומען ביי די פּאָליאקן.

דער קלימאקס פון דער געשפּאנטער אטמאָספער איז געקומען אין א געוויסן מארקטאָג, דאָנערשטיק. אין יענעם טאָג, וען ממש טויזנטער דאָרפס־פויערים זיינען געקומען אין שטאָט מיט וועגענער איינצוקויפן זייערע הצטרכותן פאר פסח, האָבן זיך באוויזן א פּאָר שטאָטישע שקצים אינמיטן מארק און אָפן געוויפן דעם המון צו ראבעוונען די יידישע געשעפטן. באלד איז געוואָרן א גרויסע בהלה אין שטאָט און די יידישע קרעמער האָבן פארהאקט די טירן און אָנגעהויבן אנטלויפן פון דער גאס.

איין פאקט, וואָס איז מיר איינגעקריצט אין זכרון פון יענעם דאָנערשטיק, איז וואָס אונזערער א שכן, דער אזוי גערופענער „לאָמער פעלשער", וועלכער איז געווען מכלומרשט אונזערס א פריינט און איז אָפט געקומען מיט זיין משפּחה צו אונז אין הויז, האָט ארויסגעברענגט א גרויסע האק און געגעבן די פּויערים, וואָס האָבן געשטורעמט און געוואָלט אויפרייסן די טירן פון אונזער געשעפט.

צום גליק זיינען צווישן די וואלבראָמער יידן געווען א פאָר צענדליק מענטשען, וואָס האָבן זיך נישט פארלוירן פון שרעק נאָר געשטעלט א שטארקן ווידערשטאנד. די ערשטע זיינען געווען די בעלי־עגלה'ס, בער נאָטעס מיט זיינע דריי זין — משה, עזר און מרדכעלע — וואָס האָבן די ערשטע ארויסגעצויגן די אָרטשיקעס און אָנגעהויבן שלאָגן די פויערים איבער די קעפ. באלד זיינען צוגעשטאנען צו זיי די יידישע קצבים און סתם א פאָר ווילע יונגען, און שטראָמען בלוט האָבן זיך אָנגעהויבן גיסן פון די פויערישע קעפ.

דער אומגעריכטער יידישער וויידערשטאנד האָט אריינגעברענגט א גרויסע צעטומעלונג אין דעם צעבושעוועטן המון, וואָס האָט זיך אזוי דערשראָקן, אז זיי האָבן געכאפט זייערע פערד און וועגענער און זיינען אנטלאָפן פון שטאָט. די שטאָטישע שקצים, וואָס זיינען געבליבן אָן הילף, זיינען אזוי צעשלאָגן געוואָרן, אז נאָר יאָרן שפעטער האָבן זיי זיך נישט געוואגט אָנצוהייבן מיט די יידן.

וועגן דער ווירקונג פון דער פאסירונג אויף דעם ווייטערדיקן גאנג פון יידישן לעבן אין דער ענגערער יידישער קהלה אַרגאניזאציע, וואָס יענער דאָנערשטיק האָט גורם געווען, וועלן מיר דערציילן אין א באזונדערן קאפיטל. נאָר אַיידער מיט טרעטן צו יענעם טייל, ווילן מיר פריער אונטערציען א סך־הכל אין געבן א מער פרטימדיק בילד פון דעם לעבן און דעם צוזאמענשטעל פון דער יידישער באפעלקערונג ביז יענעם יאָר, וואָס וועט באטראכט פאר א שלום־יאָר פון א תקופה און אַנהויב פון אן אינטענסיוו, יידיש סאָציאל אין נאציאָנאל לעבן אין וואלבראָם.

ד. דאָס יידישע וואלבראָם

די געשיכטע פונעם יידישן ישוב אין וואלבראָם איז ביז היינטצוטאָג נאָך נישט דערמאָנט געוואָרן ביי קיין איינעם פון די היסטאָריקער פון די פוילישע יידן(?). דער נאָמען וואלבראָם געפינט זיך אויך נישט אין די דאָקומענטן פון ועד ארבע ארצות און בכלל איז וועגן דעם יידישן ישוב פון דער שטאָט זייער ווייניק דערמאנט אויך אין דער געשיכטע פון פוילן. לויט א פוילישער לעגענדע, האָבן די ערשטע קרייציגלער פון דייטשלאנד, ווען זיי האָבן זיך אויף זייער וועג צו באפרייען דאָס הייליקע לאנד, דערוואוסט, אז אין וואלבראָם זיינען פאראן יידן, דורכמארשירט די שטאָט. און כדי אונטערצושטרייכן די אויטענטישקייט פון דער לעגענדע, האָבן די פאָליאקן אָנגעוויזן אויף א קליין געסל ביים סוף פון שטאָט, וואָס זיי האָבן אָנגערופן שווינסקא אוליצא. ווי באוווסט, האָבן די פאָליאקן געווייגלעך אָנגערופן די דייטשן „חזרים". עס ווייזט אָבער אויס, אז עס איז דאָ פשוט געשען א טעות. די גאס האָט געדארפט היסן שוועצקא אוליצא, דאָס הייסט, שוועדישע גאס, ווייל לויט די היסטאָרישע דאטן, איז וואלבראָם געווען באזעצט פון די שוועדן און זיי האָבן א טייל פון באָדן פון דער דאָזיקער שטאָט פארקויפט צו יידן(?). בעת מיין לעצטן באזוך אין וואלבראָם אין 1932, האָב איך

געפרווט געווויער צו ווערן פון דעם סעקרעטאר פון דער גמינע די געגויע צאָל פון די יידן, וואָס האָבן אין יאָר 1912 געווויגט אין שטאָט, אָבער צום באדויערן האָב איך דאָס נישט געקאָנט אויסגעפינען צוליב פאַלגענדע סיבות:

וואלבראָם איז געלעגן נאָענט צו דער עסטרייכישער גרענץ (ווייניקער ווי דריי מייל), און לויטן געזעץ האָט א וואלבראָמער תושב געקאָנט באקומען דעם אזוי גערופענעם „האלבן פאס" אויף אריבערצוגיין די גרענץ. אזוי ארום איז וואלבראָם געווארן א צענטראלער פונקט פאר הונדערטער און אפשר טויזנטער רוסישע יידן, וואָס האָבן געוואָלט אנטלויפן קיין דייטשלאנד און האָבן זיך רעגיסטרירט, פארשטייט זיך אז מיט כאבאר, אין דער וואלבראָמער גמינע, האָבן דאן געקראָגן די „האלבע פעסער" און פארלאָזט פוילן.

אזוי ווי אין דער רעגיסטראציע פון דער גמינע זיינען געווען איינגעשלאָסן אויך אָט די אלע אויסוואנדערער, האָט די צאָל פון די וואלבראָמער יידן נישט געקאָנט זיין קיין גענויע.

לאָמער אָקאָרשט גראפיש אָנצייכענען דעם אויסזען פון וואלבראָם און דעטאלירן דעם צוזאמענשטעל פון דער אלגעמיינער און פון דער יידישער באפעלקערונג. וועלן מיר מער אָדער ווייניקער באקומען א בילד פונעם יידישן לעבן ביזן יאָר 1912 און פון די ראדיקאלע ענדערונגען, וואָס זיינען פאָרגעקומען ביים אָנהויב פון דער ערשטער וועלט־מלחמה אין 1914.

די פארבויטע וואלבראָם האָט פארנומען א שטח פון אן ערך איין קילאָמעטער אין דער לענג און איין קילאָמעטער אין דער בריים, און איז באשטאנען פון א מרובע׳דיקן מארק־פלאַץ, פון זעקס גאסן און 18 קליינע געסלעך מיט ארום 600 הייזער, צווישן זיי 40—50 אזוי גערופענע צוויי־שטאָקיגע הייזער. דער צענטער פון שטאָט איז נאטירלעך געווען דער מארק־פלאַץ, ארום וועלכן עס זיינען געשטאנען פון אלע פיר זייטן אן ערך 40 גרעסערע בנינים מיט קראָמען פון אלע מינים. די הייזער ארום דעם מארק־פלאַץ האָבן באלאנגט צו יידן און אזוי אויך די געשעפטן מיטן אויסנאם פון דריי קריסטלעכע שענקען. אין א וויינקל פונעם מארק איז געשטאנען די קריסטליכע קירכע. אין מיטן מארק איז געשטאנען א וואסערפלומפּ, פון וועלכן דער גרעסטער טייל פון דער באפעלקערונג האָט געפלומפט וואסער. עס זיינען אויך געווען ברונעמער אין די זייטיקע גאסן, פון וועלכע די איינווויגער האָבן געשעפט וואסער מיט עמערס פאר די טעגלעכע הצטרכותן.

דער פיזישער אויסזען פון דער שטאָט און די נאָענטע סביבה האָבן זיך אויסגעצייכענט מיט א באזונדערער שיינקייט. פון איין זייט איז געווען א טייך מיט א וואלד, דעם אזוי גערופענעם „שווארצן וואלד". אויף דער צווייטער זייט פון שטאָט איז געווען דער גרויסער וויסער וואלד. אין דער גאנצער שטאָט איז נישט געווען קיין אייניקער עפענטלעכער, געזעלשאפטלעכער ציווילער בנין. די פייערלעשער שאָפע איז געווען דער איינציקער געדונגענער לאָקאל. דאגעגען האָט די יידישע באפעלקערונג יאָ פארמאָגט געזעלשאפטלעכע בנינים: א שול, צווויי בתי מדרשים און א מקווה. ביז דעם יאָר 1912 האָט עקזיסטירט איין איינציקע רעגי־

רונג־שול (פאָלקסשול). עס איז אויך געווען א פריוואטע פוילישע לערערין אין שטאָט פאר די רייכערע קינדער. איר לערנען האָט געהאט דעם כאראקטער פון א פוילישן דרדק־חדר. די יידן האָבן פארמאָגט א תלמוד תורה, א ישיבה, און ענלעכע לערן־אנשטאלטן. עס זענען געווען מלמדים, וואָס האָבן געלערנט מיט קליינע און גרויסע קינדער. די גאנצע שטאָט האָט פארמאָגט איין אייניציקן דאָקטאָר, צוויי פעלדשערס, וועלכע זיינען אייגנטלעך געווען באנקע־שטעלערס, און אן אפאָטעקער. די אָנפירונג פון דער גמינע איז געווען אין פוילישע הענט טראָץ דער יידישער מערהייט, אָבער די שטייערן זיינען כמעט אין גאנצן געדעקט געוואָרן פון די יידן.

מיר וועלן אויף א ווייל איבערלאָזן דעם סאָציאלן צוזאמענשטעל פון דער פוילישער באפעלקערונג און פרובירן צו גיבן א בילד פון דעם סאָציאל־עקאָנאָמישן צוזאמענשטעל פון די יידן. ווי שוין אויבן דערמאנט, האָבן זיך אין שטאָט געפונען ארום 100 יידישע קראָמען. די גרויסע מערהייט פון דער איבריקער יידישער באפעלקערונג איז באשטאנען פון בעלי מלאכות און ירייד־פאָרער. פאר־שטייט זיך, אז עס האָבן אויך נישט געפעלט א פאָר מנינים לופט־מענטשען, וועלכע האָבן געצויגן זייער חיונה פון צווייפלהאפטע מקורות. א גאנץ באזונדערן טיפ האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט דער אזוי גערופענער „שווארצער". צוליב דער גינסטיקער געאָגראפישער לאגע פון וואלבראָם, וואָס איז געווען זייער נאָענט פון דער עסטרייכישער גרענץ, האָבן זיך א היפשע צאָל משפחות פארנומען מיט איבערשווארצן סחורות פון עסטרייך. דער האנדל האָט זיך זייער שטארק פאר־שפרייט. מען האָט זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן וועג מען האָט חתונה געמאכט א זון אָדער א טאָכטער, נישט צו מאכן דעם אויסשטייער פון עסטרייכישער לאָווענט אָדער נישט צו קויפן דאָרט אנדערע ספעציעלע ארטיקל. אָבער דיזעלבע מענטשען האָבן אויך געהאט אן אנדערע פרנסה, וואָס מען האָט אין וואלבראָם גערופן „אריבערפירן טשוטן". (אריבערפירן, דאָס איז געווען א מסחר מיט עמיגראנטן פון רוסלאנד, וואָס האָבן געשמוגלט די גרענץ פון רוסלאנד קיין עסטרייך).

מיר האָבן נאטירלעך געהאט א רב, צוויי דיינים מיט דרײַ שוחטים. מיר האָבן אויך געהאט א רבין אין שטאָט. זיין פאמיליע־נאָמען איז געווען ראָטענבערג און ער האָט זיך געיחוסט דערמיט, וואָס ער איז אן אייניקל פון ר' מאירל אפטער. אין אלגעמיין, קאָן מען זאָגן, איז די יידישע באפעלקערונג געווען אן אָרעמע, הגם קיין אָפּיציעלע אָרעמעלייט האָבן כמעט נישט עקזיסטירט. דאָ און דאָרט זיינען געווען עטלעכע, וואָס זיינע געשטיצט געוואָרן בסתר. מיט דעם האָט זיך פארנומען א פרוי, וואָס פארדינט דערמאנט צו ווערן. מען האָט זי געפרופן די „צוקערניצקע". זי פלעגט ארומגיין זאמלען געלט, זי פלעגט נישט דערציילן פאר וועמען און פלעגט אליין זיין די פארטיילערין. עס איז געווען נאָך א ייד, וואָס איז געגאנגען יעדן פרייטיק פון הויז צו הויז קלייבן נדבות, נישט דערציילנדיק פאר וועמען און נישט אָפּגעבנדיק קיין דין וחשבון. דאָס איז געווען דער אלטער מעכל מעלער (לובלינג). מעות חיטין פלעגט פארטיילט ווערן דורכן רב און צוויי

בעלי בתים. די נעמען פון די נויטבאדערפטיקע האָט מען עפּנטלעך נישט ארויסגעגעבן.

די מארקפּאָרער זיינען געווינלעך געווען אוועק פון שטאָט א גאנצע וואָך, ארומגעפּאָרן מיט זייערע סחורות אויף די מערק אין די ארומיקע שטעט און צוריקגעקומען ערשט אויף שבת. זיי און די אנדערע דאָרפגייער האָבן מיט זיך פּאָרגעשטעלט א גרופּע שווער פּארהאָרעוועטע מענטשען, וואָס האָבן קוים געהאט פרנסה און געלעבט אין גרויס צימצום. קיין פּארבינדונג פון דער יידישער באַפעלקערונג מיט אנדערע יידישע קהילות איז כמעט נישט געווען, מיטן אויסנאם פון פּאָרשטייער פון די ארומיקע שטעט, וואָס זיינען געקומען אויפן וואָלבראָמער יריד. אויך קיין באַן־פּארבינדונג איז אין יענער צייט נאָך נישט געווען אין וואלברום מיטן אויסנאם פון א פּראכט־צוג, מיט א פּאָר צוגעטשעפּעטע וואגָנען, וואָס פלעגט זיך צווימאָל אין טאָג אָפּשטעלן אין וואלברום, אזוי אז די יידישע קהילה אין וואלברום איז כמעט גיווען איזאָלירט פונעם אלגעמיינעם יידישן לעבן אין פוילן. עס איז געווען א פּאָסט אין וואלברום, אָבער די יידן האָבן געהאט זייער אייגענעם פּאָסט־פּארטיילער, א יידישע פרוי, וואָס איז אייגנטלעך געווען א הינער־פּארקויפערין, אָבער צוליב דעם, וואָס איר מאן איז געווען אן אויס־געדינטער סאָלדאט, האָט ער באקומען א קאָנצעסיע, צו ווערן א בריוו־טרעגער אין וואלברום. היות אָבער ער איז געווען צו אלט, האָט זיין פרוי איבערגענומען זיין אמט. דער אָפּצאָל איז געווען א קאָפּעקע פּאר א בריוו און א גראָשן פּאר א קארטל. עס איז ווערט צו דערמאנען, אז די דאָזיקע בריוו־טרעגערין, וואָס האָט נישט געקאָנט לייענען און שרייבן, האָט געוווסט ווי זיך אן עצה צו געבן. זי האָט געוויזן דאָס פּעקל בריוו צו מענטשען אין גאס און זיי האָבן איר אָנגע־רופן די נעמען פון די יידן, ווען זי האָט געדארפט צושטעלן בריוו. אבאָנענטן פּאר יידישע אָדער העברעישע צייטונגען זיינען בסך הכל געווען פּיר אין דער גאנצער שטאָט. די צוויי העברעישע אבאָנענטן זיינען געווען דער באקאנטער נתן חפשי (פרענקעל), היינט א חשובער תושב אין ישראל, און לייבעלע פּאָטאש, וואָס איז געווען דער פּעטער פון דעם באקאנטן גרויסן תלמיד חכם, דעם פּאר־שטאָרבענעם מרדכי נארקיס.

דוד מ. צוקערמאן

וואלבראם צווישן ביידע וועלט מלחמות

דוד משה צוקערמאן

הגם די גאנצע יידישע באפעלקערונג האָט ביים סוף פון דער ערשטער וועלט מלחמה נישט באטראָפן מער ווי ארום 1,200 משפחות ביי אן אלגעמיינער באפעלקערונג פון איבער 2,000, איז אָבער דאָס שטעטל וואלבראָם, צוליב זיין געאָגראפישער לאגע און אויך צוליב דער באן־פאר־בינדונג געווען דער חוט השדרה פון דער גאנצער ארומיקער סביבה — פון די קליינע שטעט־לעך פילק, זשארנאָווצע, סקאלא ביי אויצעוו, הארשניצע, קאָז־לאָוו, אז״וו. ווייל וואלבראָם האָט שוין געהאט א באן־פארבינדונג, זיינען די סוחרים פון די ארומיקע שטעטלעך און דערפער געווען אָנגעוויזן אייגצוקויפן זייערע סחורות פאר די קראָמען ביי אונז אין שטאָט. און יעדן זונטיק האָט מען געקאָנט זען די סוחרים אויף די וועגענער, אָנגעלאָדן מיט סחורות איילנדיק זיך אהין און צוריק צו זייערע שטעטלעך.

אָבער נישט נאָר פון ווירטשאפטלעכן שטאנדפונקט אליין איז וואלבראָם געווען כמעט אן אויסנאם־שטעטל, נאָר אויך די געזעלשאפטלעכע טעטיקייט האָט זיך אנטוויקלט רעש׳דיקער און פארביקער ווי אין די אנדערע שטעט. א סך האָט דערצו בייגעטראָגן די יידישע אינטעליגענץ און אויך די היפשע צאָל לומדים אין דעם פרום־יידישן סעקטאָר פון שטאָט. עס האָט זיך באלד נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה, אין די 20־ער יאָרן, אָנגעהויבן צו אנטוויקלען א גרויסע ציוניס־טישע און העברעאישע טעטיקייט, און דער דאָזיקער אויפשוואונג האָט אָנגעהאלטן ביז ארום 1921, וועו א טייל פון די ערשטע פיאָנערן, צווישן זיי די האָכערמאנס, די פרענקלס, די גאָטליבס, די שטארקס, צוויגענבוימס, פולטאָראקס, און אנדערע האָבן עולה געווען קיין ארץ ישראל.

אין די דערמאנטע יאָרן האָבן זיך אויך אָנגעהויבן צו אנטוויקלען די ערשטע אָרגאניזירטע ווירטשאפטלעכע קערפערשאפטן, ווי דער ערשטער סוחרים־פאריין, א האנטווערקער־פאריין, און א קאָאָפעראטיווע פאָלקסבאנק, געשאפן מערסטנס דורך האנטווערקער טוער ווי די ברידער אברהם און ירמיה לאנדאו, מענדל ביבער, וואָלף וועלנער, ליפע יאקובאָוויטש און יחיאל פיינשטאט. די פאָלקסבאנק איז געווען דער צענטראלער פונקט פון דער גאנצער ווירטשאפט־

לעכער טעטיקייט אין שטאָט, ווייל וועגן אלגעמיינע מלוכה־שע קרעדיטן האָט קיינער נישט געקאָנט אפילו טראכטן, מחמת דער אנטיסעמיטישער באציאונג צו דער יידישער באפעלקערונג. די פאָלקסבאנק האָט געגעבן קרעדיטן צו האנט־ווערקער און קליינע דאָרפסהענדלער און זי איז ממש געווען דער עקאָנאָמישער רוקנביין פון דער יידישער ווירטשאפט אין שטאָט. יידן האָבן זיך מערסטנס פארנומען מיט תבואה־האנדל און מיט געַרבערייען און מיט הורט־מאנופאקטור־געשעפטן, און עס זיינען אויך געווען א גרויסע צאָל שוסטעריין. שפעטער איז צו די ווירטשאפטלעכע אָרגאניזאציעס אויך צוגעקומען די גמילת־חסדים קאסע, געגרינדעט אין 1928, ביז צו זיין באזעצן זיך אין ארץ ישׂראל אָנגעפירט פון יקותיאל פאָטאש צוזאמען מיט א גרופע קליין־העַנדלער. די קאסע האָט געגעבן א סך הילף צו די גאָר קליינע סוחרים, בעלי מלאכות און דאָרפסגייער. אין די שפעטערדיקע יאָרן איז אויך צוגעקומען די סוחרים־באנק, אָנגעפירט פון דער משפחה אלטער. אָבער איר טעטיקייט איז געווען באגרעניצט נאָר צו א טייל פון די סוחרים. דאָס איז אויך געווען א געוויסע הילף פאר דער ווירטשאפט פון אונזער שטאָט.

אלץ וואָס איז פאָרגעקומען אין גרויסן מאסשטאב אין גאנץ קאָנגרעס פוילן, האָט זיך אויך אָפגעשפיגלט ביי אונז אין שטאָט. ווירטשאפטלעך, קולטורעל און נאציאָנאל איז עס געווען איינע פון די זייער אקטיווע שטעט אין קיעלצער וואָיוואודסטוווע. אָבער אין די 30־ער יאָרן האָבן אָנגעהויבן צו בלאָזן נייע ווינטען אין פוילן. דער אנטיסעמיטיזם, און ספעציעל דער ווירטשאפטלעכער, האָט זיך געלאָזט זייער שטארק פילן און אין דער ערשטער ריי האָט דאָס געטראָפן די יידישע יוגנט, וועמענס לאגע איז געווארן כמעט האָפנונגסלאָז. ס׳איז נישט געווען קיין שום מעגלעכקייט צו באקומען באשעפטיקונג אין א נישט־יידישער אינסטי־טוציע אָדער אפילו פאבריק. א יידישער ארבעטער האָט נישט געקאָנט חלומען צו באקומען א שטעלע. אונזער שטאָט איז געווען באקאנט מיט איר גרויסער גומי־פאבריק, וואָס האָט געהערט צו דער וועסטען־אונטערנעמונג, (א גרופע דייטשע פאבריקאנטן). די פאבריק האָט געגעבן באשעפטיקונג פאר ארום 2,000 ארבעטער און צווישן זיי האָבן זיך קוים אריינגעשטופט דורך פארשידענע פרא־טעקציעס פיר ביז פינף יידן. איז נישט קיין וווּנדער, וואָס די דאָזיקע אויס־זיכטלאָזיקייט האָט געפירט דערצו, אז א גרויסער טייל פון דער יידישער יוגנט איז אוועק צו די ראדיקאלע באוועגונגען און דאָס האָט נאָך מער פארשטארקט די שטימונג קעגן דער יידישער באפעלקערונג.

אָבער דער שארפסטער אנטיסעמיטיזם איז געקומען צום אויסדרוק נאָך דעם היטלער־זיג אין 1933, וועו די פוילישע רעגירונג און היטלער־דייטשלאנד זיינען געוואָרן מחותנים און די שטאָט איז כמעט פארפלייצט געוואָרן מיט דייטשן, וואָס זיינען, ווי עס האָט זיך שפעטער ארויסגעוויזן, געווען היטלעריסטישע אגענטן. זייער הויפטזיץ איז געווען די גומי־פאבריק. און אזוי האָבן די פאָליאקן כמעט בלינדערהייט, נישט זעענדיק די סכנה וואָס שטייט פאר זייער טיר, דעם גאנצן צאָרן אויסגעגאָסן אויף דער קליינער מינדערהייט, די יידן. עס איז אזוי ווייט דערגאנגען, אז א יריד־טאָג (די ירידים אין וואלבראָם זיינען פאָרגעקומען מאָנטיק

און דאָנערשטיק) איז געווארן דער שרעק־טאָג פאר דער יידישער באפעלקערונג, און עס איז נישט דורכגעגאנגען קיין איין יריד אָן אנטיסעמיטישע אינצידענטן. שפעטער איז נאָך צוגעקומען דער פּזמון פון באליידיקן דאָס פּוילישע פּאָלק, און יעדער כוליגאן, וואָס האָט געוואָלט זיך א ביסל איזדעקעווען איבער די יידישע קרעמער און סוחרים, איז אוועק מיט א מסירה, אז דער און דער האָט כלומרשט באליידיקט דאָס פּוילישע פּאָלק. איינער פון די דאָזיקע קרבנות איז געווען הענער זיכער, דער אָנפירער פון „ביתר" אין אונזער שטאָט, וואָס איז טראגיש אומגעקומען אין אוישוויץ. א דאנק גרויסע באמיאונגען און אינטערוועניצן איז עס געלונגען אים דעמאָלס ארויסצוראטעווען פון א צעיושעטן המון פּאָליאקן. די פּאָגראָם־שטימונג האָט זיך צעשפרייט ווי א פּעסט איבער אלע קליינע יידישע שטעטלעך, און אויך אונזער שטאָט איז נישט געווען קיין אויסנאם. עס איז פשוט געווען געפערלעך פאר די דאָרפגייערס זיך צו באוויזן אין די דערפער. מען האָט צעשלאָגן און צעראבירט יידישע קראָמען און סטראגאנעס. ווי שטארק דער אנטיסעמיטיזם איז געווען, איז געגוג אָנצוווייזן אז אפילו שוין דעם לעצטן זומער, אין 1939 פארן אויסברוך פון דער מלחמה, ווען דער חלף איז שוין געלעגן אויפן האלז, האָבן די פּוילישע מאכטהאָבער מער נישט געהאט אין זינען וי זיך צו באוואָרענען, אז אפילו אין א קליינער שטאָט זאָל חס וחלילה נישט פאסירן דאָס „גרויטע אומגליק", אז א יידישע מערהייט זאָל אריין אין שטאָטראט. מיט פארשידענע רעפרעסיעס האָט דער סטראָסטע געצוווונגען די יידישע פאר־טרעטער צו רעזיגנירן. אָבער מער קיין וואלן צו דעם נייעם שטאָטראט האָבן זיי שוין נישט דערלעבט דורכצופירן. דאָס קאפיטל שטאָטראט פאַרדינט א באזונדערע אויפמערקזאמקייט.

הגם וואלבראָם איז געווען אין דער צאָל פון איר באפעלקערונג כמעט די גרעסטע אין איר קרייז (וואלבראָם האָט געהערט צום קרייז אָלקוש), איז זי געווען ביז אין די שפעטע 30־ער יאָרן נאָר אן „אָסאדע", פארוואלטעט פון א „זאַרזאָנט גמינע", אין וועלכער די ארומיקע דערפער האָבן געהאט א מערהייט. די וואלן זיינען פאָרגעקומען איינמאָל אין צוויי יאָר. מען האָט זיך פארזאמלט אין הויף פון דער שטאָט־פארוואלטונג, און וועלכער קאנדידאט פאר „לאוויק" עס האָט געהאט גרעסערע שרייערס, דער איז אויסגעקליבן געווארן. זעלבסטפאר־שטענדלעך, אז דער קול יעקב איז שטענדיק געבליבן אין דער מינדערהייט.

אָבער וועז וואלבראָם איז געווארן לעגאל א שטאָט, האָבן די יידן א דאנק דער פאראייניקונג פון אלע יידישע גרופּעס, וואָס האָבן ארויסגעשטעלט איין יידישע ליסטע צו די וואלן צום ערשטן שטאָטראט אין 1931, באקומען א געהעריקע רעפרעזענטאנץ. עס איז אינטערעסאנט צו באמערקן, אז איינער פון די אָנגעזעענע יידן אין שטאָטראט איז געווען דר. אלעקסאנדער אייזענשטאט ז"ל, וואָס האָט פארדינט באזונדערס דערמאנט צו ווערן. דר. אלעקסאנדער אייזענשטאט, וואָס האָט געשטאמט פון אן אינטעליגענטער, אסימילירטער משפחה אין וואַרשע און האָט זיך באזעצט אין וואלבראָם אלס מעדיצינער, איז געווארן אָן גוזמא איינער פון די באליבטסטע יידישע פארטרעטער פון אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג. מחמת אינערלעכע סיכסוכים אין פּוילישן לאגער איז דער בירגערמייסטער

געצוונגען געווען צו רעזיגנירן, און דער שטאָטראט איז אויפגעלייזט געוואָרן. עס איז אזוי וויַיט דערגאנגען, אז צוליב דעם איז במשך פון א יאָר און א האלב דער בירגערמייסטער געווען א ייִד, דער יידישער אפאָטעקער הענריק ראָזענבאום. אין ערשטן שטאָטראט זיינען די יידישע פארטרעטער געווען דר. אלעקסאנדער אייזענשטאט, ה. ראָזענבאום, א. מיטעלמאן, ה. בידלאָווסקי, נפתלי טארלאָ, מלך פּאצאנאָווסקי, דוד ערליך, קאָפּעל פרוכטצווייג, ק. נייער. אין 1938 זיינען פאר־ אָרדענט געוואָרן נייע שטאָטראט־וואלן און דאָ האָט די פוילישע מאכט געוואָלט צווינגען די יידן, אז זיי זאָלן פּריוויליק מוותר זיין אויף דער צאָל מאנדאטן, וואָס ס׳איז זיי געקומען לויט דער פּראָפּאָרץ פון דער באפעלקערונג און אז זיי זאָלן מסכים זיין צו גיין האנט אין האנט מיט דער רעגירונגס־פּארטיי: „סאנאציע". אָבער טראָץ דעם שטארקן עקאָנאָמישן דרוק און די רדיפות אויף יידישע סוחרים און הויז־אייגנטימער, ווי פארשידענע פראָטאָקאָלן פאר נישט־ריינקייט, שלעכטער באלייכטונג, האָט עס נישט געהאָלפן און די יידן זיינען אויך דאָסמאָל געגאנגען באזונדער, און הגם די וואל־ראיאָנען זיינען געווען אזוי צוגעשניטן אויף צו פארקלענערן די יידישע רעפּרעזענטאנץ, איז עס די שונאים נישט געלונגען און די יידן זיינען ארויס מיט א גרויסן נצחון. עס איז כדאי צו באמערקן, אז דער שרייבער פון די שורות האָט קאנדידירט אויף דער אייניציקער פּראַייניקטער יידישער ליסטע אין א וואלקרייז, ווו די קאנדידאטור איז געווען שטארק אין סכנה. אָבער אלע יידישע גרופּירונגען, אייגעשלאָסן די ראדיקאלע, האָבן גע־ שטיצט זיין קאנדידאטור און אזוי ארום מעגלעך געמאכט, אז ער איז דערוויילט געוואָרן. אָבער, ווי שוין פריער דערמאנט, האָט מען דעם אויסגעקליבענעם שטאָט־ ראט געצוונגען צו רעזיגנירן און די לאָגע איז אלץ שווערער געוואָרן.

אין אָט דער פּאַרפּעסטעטער אטמאָספער איז דער יידישער ישוב אין פּוילן אנטקעגנגעגאנגען דער אָנקומענדיקער קאטאסטראָפע.

און איצט איידער איך גיי איבער צו דעם ווייטערדיקן קאפּיטל וויל איך דערציילן באזונדער וועגן דער ציוניסטישער און געזעלשאפטלעכער ארבעט צווישן בויידע וועלט מלחמות. ווי שוין פריער דערמאנט, האָבן נאָך 1921 א טייל אָנפּירנדיקע ציוניסטן עולה געווען קיין ארץ ישראל. דאָס האָט גורם געווען א שטילשטאנד אין דער ציוניסטישער ארבעט, און בכלל איז נאָך די אונרוען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין יענעם יאָר אין ארץ ישראל, די שטימונג פאר ארץ ישראל אָפּגעשוואכט געוואָרן אויף דער יידישער גאס, און די ציוניסטישע טעטיקייט האָט זיך כמעט ווי אָפּגעשטעלט.

אָבער שוין אין 1923 האָט א גרופּע, אָנגעפירט פון מרדכי גאָטליב (היינט אין ישראל), פון דעם קדוש משה גאָלדבערג, וואָס איז אומגעקומען אין ווארשע, און פון לעאָן העלער, צוריק באנייט די ציוניסטישע טעטיקייט אין אונזער שטאָט. צווישן די, וואָס האָבן זיך דעמאָלט באטייליקט אין דער ארבעט, זיינען אויך געווען וועלוויל אלטער, דער שווער פון דעם יידיש־העברעישן שרייבער י. מ. נייַמאָן, אין זיינע צוויי זין יצחק און שלום אלטער. עס זיינען ווידער איינגעפירט געוואָרן העברעאישע קורסן אונטער דער אָנפירונג פון מרדכי גאָטליב. עס איז געשאפן געוואָרן א יוגנט אָרגאניזאציע „התחיה" לויט דעם מוסטער פון דער

וואַרשעווער „התחיה" בראש מיט יצחק גרינבאום. אָבער דער אמתער אויפשוואונג פון דער באנייטער ציוניסטישער טעטיקייט אין אונזער שטאָט האָט זיך ערשט אָנגעהויבן אין 1925, נאָך דעם ווי עס האָט זיך דעם 1־טן אפריל פון דעמזעלבן יאָר געעפנט אין ירושלים דער העברעאישער אוניווערסיטעט. דאָס איז געוואָרן א יום טוב פונעם גאנצן פוילישן יידנטום. און אין אונזער שטאָט איז די ווירקונג פון דער געשעעניש געקומען צום אויסדרוק דערין, וואָס דער אסימילירטער דאָקטאָר אלעקסאנדער אייזענשטאט איז אריינגעצויגן געוואָרן אין דער ציוניס־ טישער ארבעט און איז געוואָרן איינער פון די אקטיווסטע טוער. עס איז געווג צו זאָגן, אז אין א קורצער צייט, אויסערדעם וואָס ער איז געווען א באליבטער דאָקטאָר און א גוטער מעדיצינער, האָט ער נושא חן געווען געזעלשאפטלעך ביי אלע שיכטן פון דער באפעלקערונג, נישט בלויז פון דער יידישער, נאָר אויך פון דער נישט־יידישער. דר. אייזענשטאט און דער אפאָטעקער העגריק ראָזענ־ באום זיינען געוואָרן וויכטיקע כוחות פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע אין שטאָט. די ציוניסטישע אָרגאניזאציע איז געווען די שטארקסטע יידישע־נאציאָנאלע באוועגונג אין אונזער שטאָט און האָט ארום זיך גרופירט דאָס שענסטע און דאָס בעסטע פון דער יידישער ירגערלעכער יוגנט.

שעורי ערב לעברית של „הנוער הציוני"
אוונט־קורסן פאר עברית אין „הנוער הציוני"

בנות לימדות מקצוע בהכשרה לארץ ישראל
וואלבראָמער מיידלעך לערנען הכשרה אויף א״י

קבוצת נוער מוולברום בקאטוביץ בדרך לארץ ישראל
א וואלבראָמער יוגנט־גרופע אין קאטאָוויץ אויפן וועג קיין א״י

קבוצת הכשרה בוולברוב
א הכשרה־גרופּע אין וואלבראָם

דאָס איז אָנגעגאנגען ביז ארום 1928. דעמאָלס האָבן די חברים מרדכי גאָטליב און משה גאָלדבערג פּארלאָזן וואלבראָם און די גאנצע לאסט פון ארבעט און פון אחריות איז געפאלן אויף דעם שרייבער פון די דאָזיקע שורות, וואָס איז געשטאנען ביי דער אָנפירונג אינאיינעם מיט ד״ר אייזענשטאט, יהודה וויינשטיין (היינט אין ישראל) און דעם קדוש אלטער ישראל גראָסמאן. וועגן דעם לעצטן וואָלט מען געקאָנט זייער א סך דערציילן. ער איז טראגיש אומ־געקומען אין רוסלאנד.

עס איז נישט דאָ דער אָרט איבערצוגעבן וועגן דעם גאנצן פארנעם פון ארבעט פון דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע, אָבער עס וועט זיין גענוג צו דערמאנען, אז אין די יאָרן פאר דער צווייטער וועלט מלחמה איז וואלבראָם געווארן פּאָליטיש און קולטורעל א פעסטונג פון ציוניזם. פון 1929 ביז 1932 האָט עקזיסטירט א תרבות שול אָנגעפירט פון דער זייער באליבטער לערערין מאניא רובינשטיין. וועלכע איז טראגיש אומגעקומען אין ביאליסטאָק. עס האָט אויך עקזיסטירט ביי דער ציוניסטישער אָרגאניזאציע א פרויען גרופּע בראש מיט מאניא לאנדע־מיטעלמאן, מאכטשע שענטאל, פרימע האָכערמאן, מרים ניימאן, אברהם מאָרעווסקי, יעקב וויסליץ (היינט אין אויסטראליע), דער קדוש

זאלצמאן און אנדערע. וואלבראָם האָט זיך זייער שטארק אויסגעצייכענט אין די זאמלונגען פאר די ציוניסטישע פאָנדען, קרן היסוד און קרן קימת. אין דער שפיץ פון דער קרן היסוד ארבעט זיינען געשטאנען יחיאל מאיר ענגלשטיין (היינט אין ישראל), צבי וועדיגער, יהודה פאָטאש, ד"ר אלעקסאנדער אייזענשטאט, הענריק ראָזענבאום, הענעך לאנדע, דוד חיים פייגענבלאט. אין ועד פון קרן קימת זיינען במשך פון יאָרן געווען אקטיוו דער קדוש הענעך זיכער, אברהם'טשע קיפקאָוויץ, משה קלמן איזראעלעוויטש, לייבל פרענקעל (היינט אין ישראל), און אנדערע, וואָס איך דערמאן זיך נישט זייערע נעמען.

אין משך פון די יאָרן האָבן באזוכט וואלבראָם די אָנפירנדיקע פערזענלעכקייטן פונעם ציוניזם אין פוילן. עס האָט באזוכט וואלבראָם צוויימאָל דער פירער פונעם פוילישן יידנטום און אָנגעזעענער ציוניסטישער מנהיג יצחק גרינבוים, עס זיינען געקומען אויך באזוך קיין וואלבראָם דער קדוש ד"ר יצחק שיפער, ד"ר טארלאָ, די ברידער יעקב און אברהם ביאַלאָפאלסקי, אייזיק רעמבא (היינט אין ישראל), ד"ר שמשון יוניטשמאן און פון די יידישע שרייבער און יידישע שוישפילער הלל צייטלין און זיין זון אהרן צייטלין (היינט אין ניו יאָרק), י. מ.

„הנוער הציוני"

„הנוער הציוני"

„הנוער הציוני"

אברהם וואלפשטאט, זיגמונט טורקאוו (היינט אין ישראל), אידא קאמינסקא (פארבליבן אין ווארשע), די טראגיש אומגעקומענע קלארא סעגאלאוויטש, ז. סעגאלאוויטש, מאריס לאמפע, שושנה קאן, י. מ. וויסענבערג, יאנאס טורקאוו און דיאנא בלומענפעלד. עס איז נישט דורכגעגאנגען קיין וואך, אז עס זאל נישט זיין אן אנגעזעענער יידישער לעקטאר בייַ אונז אין שטאט, אויב נישט מצד דער ציוניסטישער ארגאניזאציע איז מצד יידישע פארטייען און קולטור אינסטיטוציעס.

משה'לה גולדברג,
מראשי אגודת הציונים

ראובן וראזשע דאפנער

די ציוניסטישע ארגאניזאציע פון וואלבראם האט געהאט חשיבות און אנזען אין דער גאנצער געגנט. הגם וואלבראם איז געווען א קליינע שטאט, איז אין דער מיט 30־ער דער שרייבער פון די שורות דערווויילט געווארן אלס שטעל־פארטרעטנדיקער מיטגליד פון דעם ציוניסטישן פארטיי־ראט אין ווארשע, וואס איז געווען די העכסטע ציוניסטישע אינסטאנץ אין פוילן. וואלבראם איז אין א געוויסער מאס געווארן א צענטער פון ציוניסטישער ארבעט אין דער גאנצער געגענט און דער שרייבער פון די שורות האט אין די יארן 1930־1939 באזוכט שטעט און שטעטלעך אין די פארווארפענסטעווינקלען פון פוילן, ווו ער האט פראפאגאנדירט דעם ציוניסטישן געדאנק.

א טייל פון מיינע ציוניסטישע מיטארבעטער געפינען זיך היינט אין ישראל. עס איז מיר אוממעגלעך זיי אלעמען אויסצורעכענען. דאס רוב פון זיי האט געטיילט דעם גורל פון די אומגעבראכטע יידן פון אונזער שטאט און פון דעם גאנצען פוילישן יידנטום.

מוסדות ומפעלים
תורה ומעשי חסד, חינוך ותרבות

מ. ש. גשורי

מפעלים ועיסוקים בעניני נצח

א. שני בתי־עלמין בוולברום

בית־הקברות הוא כנוי למקום שהוקדש לקבורת מתים, וכמקום מנוחתם של מתים הוא הטיל פחד על המוני העם ואמרו: הלן בבית־הקברות מתחייב בנפשו ודמו בראשו. הדבה שמות היו לבית־הקברות בפי העם: בתנ"ך — בית מועד לכל חי (איוב, ל, כג), בית עולם (קהלת יב, ה); בגמרא: חצרמות (ברכות כג), בי קברי (יומא פד), בית עלמין (סנהדרין יט), ובפי ההמון „בית חיים" אז „המקום הטוב" (דאָס גוטע אָרט) או „המקום הטהור" (דאָס ריינע אָרט). דבר זה מראה שבית־העלמין תפס מקום מכובד במחשבה היהודית. יחס של כבוד היה שורר תמיד אצל היהודים לבית־הקברות, ומשום כך גזרו: אין נוהגין קלות־ראש בבית־הקברות, אין מרעין בהם בהמה ואין מוליכין בהם אמת המים, ואין מלקטין בהן עשבים, ואם לקט שורפם מפני כבוד המתים (סנהדרין מו).

הישוב היהודי בוולברום דאג בראש וראשונה לבית־קברות משלו, והיה זה אבן הפינה ליסוד הקהילה היהודית במקום כשם ששום קהילה בישראל לא היתה בלי בית־עלמין. ההתעסקות במתים היתה תמיד אחת המצוות, שהיו שומרים עליהן בחיבה ובמסירות בכל תפוצות ישראל. הלוית המת היה מן הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה והקרן הקיימת לעולם הבא. כבוד המת היה יקר מאד לכל אדם מישראל. כל אחד היה משתדל לעשות צרכי המת לפי כבודו, לתפור לו תכריכים מבד יקר, לכרות לו קבר במקום המתאים לכבודו, לערוך לו לויה והספד כהלכה. לנגידים היו נוהגים לעשות הקפות סביב מטת המת. חובה היתה מוטלת על הקרובים לקבור את מתיהם, וחובת המין האנושי ציותה שלא להניח מת בלא קבורה, ולקבור מת שאין לו קרובים נקרא „מת מצוה". לקבור מתים הוא דבר גדול ונכבד, ונחשבת לאחת ממדותיו של הקב"ה. הקבורה היתה חשובה בעיני העם, וזכות הקבורה גדולה. הקברים נחשבו למקום קדוש, ובפרט קברי הצדיקים שהיו משתטחים עליהם בתפילות ובבקשות. מה גדולה היתה יראת הכבוד מפני בית־הקברות אפשר לראות מהברכה שהנכנס לבית־עלמין (אחת בשלשים יום) מברך בשם ומלכית: אשר יצר אתכם בדין, וזן וכלכל אתכם בדין, והמית אתכם בדין, ויודע מספר כלכם בדין, ועתיד להחזיר ולהחיותכם בדין, עם עוד תפילות אחדות בעד המתים בספר מעבר־יבוק, ספר־החיים וספר בקור־חולים.

בוולברום היו שני בתי־עלמין: הישן והחדש. על בית־העלמין הישן יש לנו תאריך חשוב, שאז נתקבל אצל קהילת יהודי וולברום רשיון מאת הבישוף מקילץ לייסד בית־עלמין ליהודים. היה זה התאריך של שנת 1740 (שנת ה׳ת״ק), כלומר: לפני מאתים ו־22 שנה. כך גורסות הקורות המבוססות על תעודות. ואין לשכוח כי אבן־הפינה ליסוד קהילה יהודית בתפוצות הגולה היה בנין בית העלמין, וגם בוולברום היתה הקהילה היהודית למציאות עם יסוד בית־העלמין. ברם ישנן גם אגדות שאינן מתחשבות עם מקורות ומסמכים, ובכל זאת יתכן שגם הן מתאימות למציאות. אחד המשתתפים בכתיבת זכרונות על העיר וולברום (אברהם שטארק), ושאהב לטייל לא אחת ארוכות וקצרות בבית־העלמין העתיק ולהשתדל לפענח את החרות המטושטש על המצבות העתיקות, מזכיר שבאחת המצבות העתיקות הוא קרא את התאריך ה׳ש״ך, כלומר, למעלה מארבע מאות שנה, ואין כל סיבה שלא להאמין לו, לעד־ראיה משרידי העיר, שמצא לנכון להכריז על הזכור לו מתקופת ישיבתו בעיר־מולדתו. ולא עוד אלא הוא בא ומוסיף שיש להניח שבין המצבות הנעלמות באותו זמן (לפני כחמישים שנה) היו מצבות עוד יותר עתיקות. מתוך כך יש לחשוב שהרשיון לייסד בית־עלמין בוולברום בא לאחר מעשה, אחרי שבית־העלמין כבר היה קיים, והרשיון של הבישוף מקילץ בא רק לאשר דבר מציאותו. על כל פנים ברור, שבבית־העלמין הישן בוולברום היו טמונים עצמותיהם של כמה דורות מיהודי העיר.

בני המשפחה על קברה של צירל לובלינג
די פאמיליע אויפן קבר פון צירל לובלינג

משפחת משה יוסף סטולר (נונברג) ליד הקבר
די פאמיליע נונבערג ביים קבר אויפן בית־עולם

על קברו של אברהם אלחנן ב"ר יוסף בר פיטאש
אויפן קבר פון אברהם אלחנן פאטאש

שרה׳לע ביבערס, כווּאַלע צ׳פּניק, רומילע וינגרטן, באלצ׳ה יוסקוויטש, רבקה קאַנער
על קברה של פרל קכן
אויפן קבר פון פערל קאַכאַן

בית־העלמין הישן היה בתוך יער עבות, ונקבע שם אחרי שכרתו שם שטח גדול של עצים בתוך היער והועידו שם את בית העלמין. לפני זה היו מעבירים את המתים לבית־העלמין אשר בקראקא, מה שהיה כרוך בטרדות יתירות ובהוצאות שהכבידו על הקהילה. לפי הנוהג היה בית־הקברות מחוץ לעיר, לפחות במרחק חמשים אמה. בשעת הווסדו של בית־העלמין הישן הוא היה קצת רחוק מהישוב היהודי של אז. מאי טעמא נמצא בוולברום בתוך העיר? כנראה שאז הוא באמת נמצא מחוץ לעיר, ובמשך הזמן מילאו את השטח הריק שבין בית־העלמין לבין השכונה היהודית בתים עד שבמשך הזמן הוא נבלע בתוך העיר ונמצא באחרונה כמעט בעיבורו. בית העלמין הישן נמצא באחרונה לא רחוק מבית־הכנסת, בית־המדרש ובית־המטבחים, מאחורי המקוה. גדלו היה כדונם אחד או כ־500 מטר, לא ארוך ולא רחב. אז כנראה לא חשבו המטפלים בענין שהישוב היהודי יגדל פעם בממדים האחרונים. בבית העלמין לא היה חדר טהרה, ולא היה שומר ממונה עליו. אבל גדר־עץ היה מקיף את בית העלמין. לא היו בו כל אוהלים, ורק מצבות בלבד, כבכל בתי העלמין הישנים.

יש לקחת בחשבון את המצב הכלכלי הקשה תמיד של הקהילה הוולברומאית, שלא יכלה לנקוט באמצעים כדי לשמור כראוי על בית־העלמין, לשים לב למצבות העתיקות ולחדש את הכתוב עליהן, ומפאת חוסר ענין נמצאו רוב הכתובות על לוחות העץ או הפה או אבן שעל קברים עתיקים מטושטשים עד שקשה היה להבחין במה שהיה רשום שם. מאידך: בוולברום לא היו קבורים אישים דגולים מסוימים. כבר הראינו במקום אחר כי הרבנים הראשונים של וולברום קבורים בקראקא. ייתכן שאילו היו טמונים בוולברום רבנים או עסקנים־פרנסים ידועים היו קרוביהם דואגים לחידוש פני המצבות, ומכיון שלא היו כאלה לא היה מי שידאג לדבר

על קבר המנוחה יאכט פיש
אויפן קבר פון די פערשטאַרבענע יאכעט פיש

זה, ודיה לצרה בשעתה... יש מקום לשער שלא היה שוני גדול בסגנון הכתובות על המצבות שבבית־העלמין. אך שונות היו צורות המצבות עצמן. המצבה באה כציון על קבר כזכרון למת. לציון על קבר קוראים גם בשם „נפש". יש נוהגים להקים מצבה על קבר המת רק לאחר י"ב חודש למותו, ולא לפני כן, והטעם הוא, שבתוך י"ב חודש המת אינו משתכח מן הלב ואין צורך במצבה. בראש המצבה רגילים לכתוב „פה נטמן" או בראשי־תיבות פ"נ. אחר כך בא שם המת ויום מותו ופרט השנה, ולבסוף תנצב"ה. על כהן מציירים על המצבה ידים פרושות כמו בדוכן. רובן ככולן של המצבות עשויות אבן והכתובות עליהן חקוקות עברית. שדרות וסידורים מיוחדים לא נראו בבית־העלמין הישן. בית־עלמין זה נסגר מחוסר מקום זה למעלה ממאה שנה, אחרי שהפרנסים דאגו להקמת בית־עלמין חדש. על אף סגירתו בפני מתים חדשים נהגו יהודי וולברום לבקר בו בהמונים

בתשעה־באב ולבקר קברי אבות בחודש אלול לפני הימים הנוראים, להתפלל שם ולשפוך שיח. וכן היו מבקרים את הקברים לרוב בעת צרה ואז מעתירים ומחננים לעזרת המתים שיתפללו עליהם. ונותנים שם צדקה לעניים לעילוי נשמת המתים. ואין בזה משום „דורש אל המתים", כי יש הנאה למתים שבניהם ואוהביהם הולכים על קבריהם לבקש לנשמתם טובה. ובשל"ה נאמ': משתטחים על קברי המתים כדי שיבקשו המתים רחמים עלינו.

בית־העלמין החדש קיים קצת למעלה ממאה שנה והוא נמצא בדרך מהעיר לתחנת הרכבת, ברחוב קראקוב ליד היער הלבן והוא כבר היה מוקף גדר חומה. בבית העלמין החדש כבר הקימו אוהלים לצדיקי החסידות, לרבי חיים קמינסקי הצדיק והרב דמתא, לרבי אלתר רוטנברג, לבנו רבי יוסף־נתן הלוי, ובימי הזכרון היו מרבים לבוא ולהשתטח באהלי צדיקים מקרוב ומרחוק. הקברן היה מאנעס דער געלער, ועוזרו יוסל אובייישטשיק, ואתו יחד עבד גם קוקנשווייג.

גם כאן, בבית־העלמין החדש, ודאי שפעלו ידי עסקנים ופרנסים במיטב יכולתם, לקנות את השטח עבור בית־העלמין החדש ולרשום אותו בערכאות על שמם, ויתכן שבפינקס החברה־קדישא היו רושמים פעולות שונות בקשר לרכישת הקרקע ויתר הסידורים. בחורי בית־המדרש ובני הנוער הוולברומאי היו מטיילים לעתים קרובות בשני בתי־העלמין, מראים ענין במצבות ובחרות עליהן, מתעכבים ליד מצבות שבעליהן היו יושבים אתם בבתי־מדרשות ומשתפים אתם בלמודים.

גם חוקק מצבות היה בוולברום, בכינויו „ר' ליפא מצבה־קריצער" (גולד־ברגר), שהיה מסור למקצועו בחקיקה יפה ובאותיות בהירות מאירות עינים, וכן במתן צורה יפה למצבה עצמה. אך קרה לו אסון בראשית מלחמת העולם הראשונה, כשהעיר נמצאה בחזית המלחמה בין הרוסים והגרמנים־אוסטרים וכדורי התותחים והמרגמות עשו שמות בבנינים וברחובות. ידוקא אז נתחשק לו לר' ליפא לעשות משהו בבית־העלמין הישן. הוא נפגע מרסיס כדור ובו במקום הוציא את נשמתו. הוא, יחד עם קרבנות המלחמה היהודים שנפגעו מכדורים, הובאו לקבורה בבית־העלמין הישן, אחרי שבית־העלמין החדש שימש שטח־הפקר בין שני הצדדים הלוחמים וקשה היה להתקרב אליו.

ב. חברה קדישא

לא היתה קהילה בישראל בלי חברה־קדישא, וכנהוג נוצרה חברה כזו גם בוולברום עם ראשית יסוד בית־עלמין הראשון, לפני מאות שנים. האם זקוקה היתה חברה זו לאישור רשמי מטעם הרשות — לא ידוע לנו. ברם בית־העלמין וחברה־קדישא היו בבחינת „הא בהא תליא". החברה היתה עוסקת בצרכי קבורת המת, ונקראה גם בשם „מתעסקים", „גומלי חסדים", וכן „חברת גמילות חסד של אמת (בר"ת גחש"א) על שם הכתוב: „ועשית עמדי חסד ואמת" (בראשית מז, כט), ורש"י מפרש: חסד שעושין עם המתים הוא חסד של אמת שאינו מצפה לתשלום גמול. החברה הזו באה להקל על יהודי המקום, משום שכל יהודי חייב

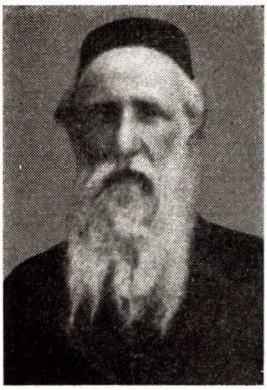
להתעסק בקבורת המת שבעירו, אבל אם קיימת חברה־קדישא פטורים היו ממצוה זו. במקום זה הורגשה כעין מצוה להרשם כחבר בחברה־קדישא.

מנהגים וזכיות שונות היו קיימים לחברי החברה־קדישא ולגבאים. מן התקנות השכיחות בקהילות רבות, ובכללן גם בוולברום, הן: א) הדר בעיר ופורש עצמו מן הצבור לכל דבר שבצדקה, אם יש לו מת לקבור רשאין הגבאין לתבוע ממנו סכום כסף בעד הקבורה והמקום בבית הקברות כפי שיעריכו; ב) הגבאים קובעים מקום הקבר לכל אדם לפי כבודו, ואין רשות לאדם אחר לבחור לו קבר; ג) על הגבאים להשגיח שלא יהיה נקבר צדיק מפורסם ליד רשע מפורסם, וכן שלא יהיו נקברים זה ליד זה שני שונאים בחייהם. כסף ההכנסה בא מקבורת מתים עשירים ומנדבות יחידים. מקופת החברה היו מחזיקים החולים לשלוח להם רופא מומחה ולתת להם תרופות, להיות אצלם בעת יציאת הנשמה ולומר עמהם וידוי, להאכיל את האבל סעודת הבראה ולנחם אבלים ולהשגיח על היתומים.

לפי זה היו לחברה־קדישא תפקידים רבי־ערך. עליה הוטל לטפל במתים ולהביאם לקבר ישראל לפי הדין והנוהג; לדאוג לבית־העלמין ולהשגיח עליו; לקבל חברים חדשים לפי נוהג קבוע ולנהל את החברה בנאמנות, בדומה לחברות אלה בקהילות אחרות. אנשי החברה היו יראי שמים, שראו בעבודתם תפקיד קדוש. לא כל אחד זכה לטפל במת תלמיד־חכם. הגבאים של החברה־קדישא היו צריכים להצטיין במדות טובות ולהיות חביבים על תושבי העיר. מחוסר פינקס הח"ק קשה כיום לדעת מי היו חבריה הראשונים והגבאי הראשון שלה. ויתכן שגם לפני השואה לא נשתמרו הפינקסים הראשונים של החברה, ומסיבות שונות אבדו ואתם אבדו גם הרשימות ההסטוריות שבהם.

כלפי חוץ היתה חברה ככל החברות האחרות. אבל כלפי פנים היתה כעין ממשלה לעצמה עם משטר חזק ואוטונומיה משלה. היא קבעה את מקום הקברים ואת המחיר. וביהוד היתה עושה חשבון עם מתים גבירים קמצנים שלא נתנו צדקה בחייהם. תמיד היו עומדים על המקח מה שגרם לאי שביעות רצון אצל בני משפחת הנפטר.

חול־המועד של פסח נקבע אצל החברה־קדישא בוולברום לקבלת חברים חדשים, והם היו מתכנסים בבית רבי לייבוש סרברנר (אז גבאי הח"ק) ובתור דמי־חבר היו נותנים משקה, מי־דבש לוג אחד או שנים. כל חבר חדש שנתקבל בחברה נאלץ לערוך סעודה לחברים. בסעודה לא היו משתתפים אנשים שלא היו חברים בח"ק. רק כל פרנס־חדש רשאי היה להביא חבר. לכבוד גדול נחשב להיות חבר בחברה זו, אם לא השיגה ידו של החבר החדש היו מסתדרים אתו, עזרו לו בהלואה, ורק לקיים סעודה. לחברה היה פינקס שבו התחייבו החברים לשאת מתים, ללכת בשליחות מצוה וכיוצא בזה. לפני כשבעים שנה פרצה מגפת חוליי־רע בסביבת העיר. באחד הכפרים הקרובים לעיר מת יהודי אחד והשלטונות ציוו לקברו במקום. אנשי הח"ק בוולברום הסתכנו בהוציאם את המת מקברו בלילה מהכפר, העבירוהו לעיר וקברוהו בבית־העלמין החדש. ליד הח"ק הרשמית היתה קיימת גם חברה מיוחדת בשם „חסד של אמת", שהיתה מטפלת במתים עניים, עזובים, מחוסרי קרובים ומביאה אותם לקבר ישראל. מענין לציין, שלח"ק היה כוח עצמאי ואוטוריטטיבי אף שיסודות החברה היו דמוקרטיים, כלומר,

ר׳ מנדל גוטנשטין, מוהל
חבר בחברה־קדישא

שמואל סרנה,
גבאי בביהכנ״ס הגדול
ובחברה־קדישא
א גבאי אין די גרויסע שול

ראובן פרומער, גבאי בחברה קדישא

אפרים לובלינג
מגבאי חברה־קדישא

ברוך ינובסקי, אשתו ובתו
גבאי בחברה־קדישא

הגבאים נבחרו לפי השיטה הישנה ע"י קלפי או גורל שבו היה לכל חבר הזכות להשתתף בהצבעה על גורל הבחירות. ברם קבלת חבר חדש לא היה מהדברים הקלים. קודם כל היתה צריכה להיות זכות ליהודי כזה להתקבל לחברה זו. תקיפות וכסף לא מלאו כאן שום תפקיד. התנאים הראשיים למועמד כזה היו: טוהר מוסרי, ישרנות וירא־שמים. מהגבאים נדרש ישר בשאלות כספיות. כסף היו לוקחים רק אצל אלה שהיה להם ויכלו לשלם. סכומים יותר גדולים לקחו גם אצל אלה שבחייהם לא רצו לתת צדקה. אצל אנשים עניים לא קבלו בכלל כסף. לא אחת קמו סכסוכים בין יורשי הנפטר והגבאים, שהיו מוכרחים להיות ישרים בהחלט בעניניהם אלה. הגבאים לא התחשבו כלל אם זה היה תקיף או שזה היה גביר. אצל הח"ק היה „עולם האמת". כאן היו העשיר והעני שוים, והגבאים לא נתנו להיות מושפעים מבני משפחת הבר־מינן, ואף לא מהקרובים הצדדיים. אם הנפטר היה ראוי לקרקע יפה הוא קבלו. לשבח יהודי העיר יש לומר, שהח"ק עמדה תמיד על הגובה הדרוש ולא קרו מקרים של מעילה. לגבאים היה אמנם כוח בלתי מוגבל, אך טוהרם המוסרי היה למעלה מכל ספק.

החברים שהתעסקו בנפטרים היו ברובם אנשים בעלי חוש הומור, ולנוכח המת היו אוהבים לבדח את הלב ולהפיג קצת את התוגה שהיתה אופפת את הנוכחים, וכדי לחזק את רוחם ולגרש את העצבות שהיתה מתגנבת אל הלב לנוכח המות, היו ברגעים כאלה לוגמים לגימה הזקה של יין־שרף (של תשעים ושש מעלות), המלהיב את הדם ומזרים אותו בעורקי האיברים בקצב מהיר. הילולות והבכיות נהפכו בעיניהם לקולות רגילים ועל ידי זה היו יכולים לעשות מלאכתם כראוי וכהלכה. כך היו נוהגים חברי החברה־קדישא מאז ומתמיד.

הקברנים היו אנשים בעלי רוח מוצק, ללא פחד. הנה היה מאיר שמש הקברן. ומספרים שבתחילת קבלתו כקברן חפצו הגבאים לנסותו אם אינו מפחד ממתים. ציווהו ללכת להביא מי־דבש לשתיה. היה זה באחד הערבים. אחד הגבאים הסתתר ליד בית־הקברות ששם צריך היה מאיר שמש לעבור, והתחפש בקיטל

לבן. כאשר ראהו השמש, אמר: שובה למנוחתך. כשסירב — הרביץ מאיר במקל על ראשו עד שנפל. כשהזר סיפר מה עשה, ואז נוכחו שאיננו פחדן. הוא לא היה מפחד לצאת עם פנס ביד בלילה לקבור ילד בבית־העלמין. הוא היה גם שמש בבית־המדרש.

בליל הושענא־רבא היתה מתקיימת אספת החברים של החברה־קדישא, שבה היו בוחרים בגבאי הסגנו. בשמיני־עצרת היה הגבאי עורך קדישא־רבא לכל החברים. בין הגבאים היו כאלה שהקדישו כמעט את רוב ימיהם לתפקידי החברה. הם היו עסקנים ותיקים בשטח זה.

בז׳ באדר, יום פטירתו של משה רבינו ע״ה, נהגו כל בני הח״ק להתענות ויחדיו היו מבקרים בבית־הקברות לבקש מחילה מן המתים שמא פגעו בכבודם בעת הקבורה. כל בני הח״ק היו מתפללים שם והרב משמיע באזניהם דברים כבושים על אודות החובות של המתעסקים במתים לשמור על כבודם שלא יחולל.

חברי הח״ק עמדו בנסיון קשה בתקופת שואת הנאצים־גרמנים. הם סיכנו את עצמם לא פעם בשביל להביא לקבורה את היהודים הנרצחים בעיר ובסביבה. כמה מהחברים עסקו בבילוש מיוחד אחרי מתים, ומיד אחרי שקבלו ידיעה היו מבצעים את הבאת המת לקבורה, והמבצעים היו קשים מאד, ואף עלו בקרבנות לחברה. ועל אף זה הם המשיכו להתנהג בעוז ובמסירות, עד שיהודי וולברום ניספו בשואה. הי״ד.

ש. ברקאי

העיריה בוולברום ומועצתה

במשך מאות שנות קיומה עברו על שלטון העיר חליפות ותמורות, מדיניות וכלכליות, ואין כאן המקום לסקור אותן. אני בא בזה לסקור את שני הדורות האחרונים שלפני מלחמת העולם האחרונה. בתקופת השלטון הרוסי (עד למלחמת העולם הראשונה) היה שלטון העיר בוולברום נתון בידי ראש־העדה (בפולנית: ווויט) שהיה פקיד ממשלתי, ועל ידו הסולטיס והמזכיר. הוויט והסולטיס נתמנו ע״י שלטונות המדינה (מועצות עיריה נבחרות טרם היו קיימות ברוסיה). ראש העדה האחרון בוולברום שתחת הרוסים היה קמינסקי, פולני, בעל כמה בתים בעיר, ובהם בית של שתי קומות בכיכר השוק, שהקים על קרקע שקנה מידי יהודי שביתו נשרף ולא השיגה ידו לבנות ביתו מחדש. הוא היה טוב ליהודים והיה נותן תעודות לדורשים תמורת כמה קופיקות. סגנו הסולטיס נקרא בשם גרבלינסקי, בעל בית־מרזח בעיר. בין המזכירים האחרונים של המקום נזכר השם סובה, אף הוא פולני. היהודים לא לקחו חלק פעיל במינהל האדמיניסטרטיבי של המקום, ויחסם לווויט ולעוזריו היה פסיבי בלבד. הענינים החשובים היו נכרעים באסיפות כלליות של האוכלוסיה (בכינוין „אוכוואלה״), שהוזמנו בצלצול הפעמון

המיוחד למטרה זו בידי השמש. בככר השוק היה קיים בית השלטונות ובו משרד ראש־העדה והלשכה, ולפני בית זה התקיימו האסיפות, בהן היתה האוכלוסיה הפולנית יהיהודית מקבלת ההלטה לבחור בראש־עדה, ולפעמים אף הובעו הצעות שונות מצד המשתתפים בבחירות.

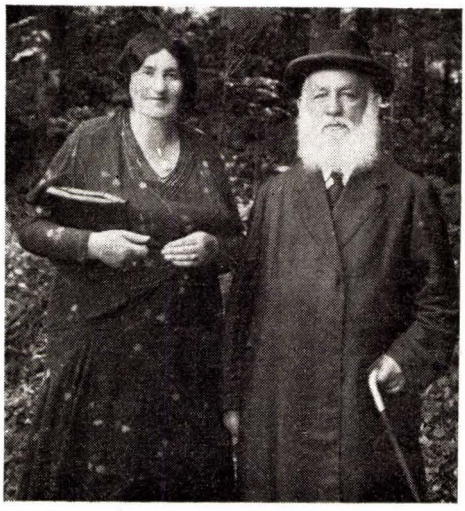
בתחילת תקופת הכיבוש האוסטרי (במלחמה הראשונה) מינו שלטונות הכיבוש ראש־עדה ומועצה מצומצמת, כולם מאזרחי העיר הפולנים. מבחינה מוניציפלית היתה וולברום מקופחת במשך כל התקופה הרוסית. זמן רב נחשבה לא לעיר עם ראש־עיריה ומועצה על ידו, כי־אם עדה (גמינה) עם ווויט וסולטיס, למרות שלוולברום היתה סביבה רחבה עם עשרות כפרים גדולים וקטנים ואחוזות. ויש לדעת כי עוד בתקופת פולין שלפני שלוש החלוקות היתה וולברום עיר מחוזית שעמדה בראש הכפרים הרבים סביבה, ובוולברום ישב ראש המחוז. האוסטרים, אחרי שכבשו את וולברום מידי הרוסים, לא שינו את המצב המוניציפלי והמשיכו בקיים, פרט לכמה שינויים שהיו מותנים בשלטון־כיבוש. ומענין שגם אחרי שפולין הכריזה על עצמאותה בשנת 1918 לא נחפזה לתקן את המעוות לגבי וולברום, בטענה שלפי חוק העיריות חסרה לוולברום המכסה של 10,000 נפשות הדרוש לישוב כדי להפכה לעיר עם ראש ומועצה. ורק 13 שנים לאחר מכן זכתה וולברום סו"ס כמו כל ערי פולין לשלטון מוניציפלי ודמוקרטי, שנבחר בבחירות כלליות, שוות והשאיות. הבחירות התקיימו אחת לארבע שנים. ומאז נכללה וולברום ברשת ערי פולין.

איך נמצא המכסה של 10,000 נפשות לוולברום כדי לזכות בתואר „עיר" עם ראש ומועצה עירונית? כנראה שההיסוס מצד השלטונות בא בעיקר מחשש שמא היהודים שהיוו רוב האוכלוסיה יקבלו לידם את השלטון ויכריעו הכל כרצונם. והנה הגיע הזמן שיכלו לבצע תכסיס פוליטי ומעשי כאחד. ליד תחנת הרכבת הוקמו בידי הון גרמני שני מפעלי חרושת גדולים, אחד לגומי, ואחד לעמאיל, ובכל אחד מהם עבדו אלפי פועלים ופקידים. ליד בתי החרושת הוקמו שיכונים שהיו מיושבים מאות משפחות. השטח של מפעלי החרושת על שיכוניו צורף לעיר וולברום, וכה הצטרפו יחד עם עוד מספר כפרים למכסה הדרוש להכרתה בתור עיר בעלת זכויות מוניציפליות לכל דבר. גם בתקופת פולין העצמאית לא השתתפו היהודים באקטיביות במינהל האדמיניסטרטיבי והמשקי ובפיתוח ה„עדה", ויחסם היה פסיבי כמקודם.

עוד לפני קביעת הבחירות לוולברום לא הוכנסו שמות הבוחרים היהודים ברשימות, בתואנה, שהיהודים אינם פולנים כי־אם יהודים ציונים ששואפים לעלות לציון, ולכן אין לתת להם זכות בחירה. היהודים פנו בתלונה לנציגי היהודים בוורשה, שהצליחו להסיר את החרם הפולני מבחירות היהודים (גזטה ז'ידובסקה, 11.1.19).

וולברום הוכרה כעיר בשנת 1930, והבחירות המוניציפליות הראשונות בעיר בתקופת פולין העצמאית נקבעו רק ל־18 לאוקטובר 1931. הפולנים הופיעו ברשימה אחת, והיהודים בהמש רשימות: שתים אזרחיות, ואחת אחת לבונד, פו"צ ימין ופו"צ שמאל. בסך־הכל היו בעיר קולות בוחרים 3100, ומהם 1500 של יהודים. התוצאות לבחירות העירוניות היו כדלקמן: מטעם הרשימה היהודית

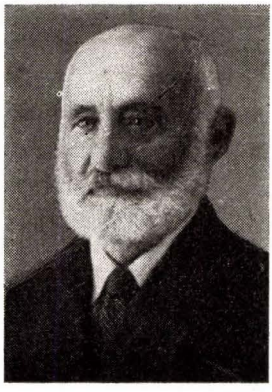
המאוחדת (מספר 5) — 6 נציגים; הד״ר אלכסנדר אייזנשטדט, בריש לזנובסקי, ל. יעקובוביטש, א. מיטלמן, דוד ארליך וב. הקמן. מטעם הרשימה מספר 10 — ארבעה נציגים: נ. טארלא, אלימלך פצנובסקי, יקותיאל פוטאש ול. ציגלר. מטעם הרשימה מספר 1 של הבונד נבחר נציג אחד, רופא־השינים באבד. הרשימה מספר 6 של פו״צ שמאל בחרה בנציג אחד, את ק. פרוכטצווייג. פו״צ ימין בחרו באחד, את אברהם קיבקוביץ. ביחד נבחרו מטעם היהודים 13 נציגים. הפולנים העבירו רק 11 נציגים. כראש העיר הראשון בעיר נבחר הפולני קאליסטא, בעל השכלה אקדמית. שהתיחס טוב ליהודים. לסגנו נבחר יהודי. מאז החלו היהודים לשאת בעול העיר.

מלך פאצאנובסקי ואשתו

נפתלי טארלו

הרשיל בידלובסקי, חבר מועצת העיריה ועסקן

מגיסטר הנריק רוזנבוים

בעשרים למאי 1932 התקיימו בוולברום חגיגות לרגל הכתרתה בתואר „עיר". אחד העתונים היהודיים מפרסם את הפרטים כדלקמן: בעשר וחצי בבוקר התקיימה תפילה חגיגית בבית־הכנסת שבה השתתפה האוכלוסיה היהודית עם הרב בראשה, וכן הממונה על מחוז אלקוש מר סטאמירובסקי, הקצין המקומי פרטיקובסקי, וראש העיר האלקושי מר סטרקיביץ. החזן יוסף־מאיר גוטליב שר את פרקי התהלים המתאימים וגם את „הנותן תשועה". בשעה 11 ורבע התקיימה אסיפה באולם מכבי־האש. הנשיאות הורכבה מהאישים הנ"ל. מהיהודים נוכחו הנציגים יקותיאל פוטאש ומזכיר העדה ה. מיטלמן.

הראשון קבל את רשות הדבור מושל המחוז שנשא נאום ארוך. אחרי הנאומים של הקצין פטריקובסקי וסטרקיביץ הקריא מר מיטלמן הצהרה בשם האוכלוסיה היהודית, כדלהלן: בשם הקהילה הדתית היהודית, נציגת האוכלוסיה היהודית בוולברום, אנו מביעים את שמחתנו הגדולה על שזכינו להגיע לרגע הגדול ולהתחיל בארגון וולברום בתור עיר. העיר וולברום תשמש למקום של עבודה משותפת לפיתוחה המועיל והטוב לטובת מדינתנו. אנו, יהודי וולברום מצהירים בזה על רצוננו לפעול במרץ לפיתוחה של עירנו החדשה, ואנו מקוים, שכל התושבים ללא הבדל בין עשיר ועני יקבלו טפול מוסרי ומעשי ברוח דברי הצדק של דוד המלך: „ידין עמך בצדק, ועניך במשפט".

באמצע נאומו של מושל המחוז אירע מקרה קטן. המושל ראה אחרי שהגיע לכסא השוק והתזמורת ניגנה את ה„הימנון הלאומי", שכמה יהודים לא הורידו את כובעיהם מראשיהם. הוא ראה בזה לא סימן לאי־אמון, אלא כעלבון, שאין בו לגרום אי־נעימות, ובכל זאת... על זה קבל רשות הדבור ה' ב. מיטלמן, שאמר, שמה שכמה יהודים לא הורידו את כובעיהם מראשיהם יש למצוא בעובדה שהאוכלוסיה נמצאת במצב רוחני נמוך, כי כך היה חינוכם. הקצין לחץ בחמימות את ידו של מר מיטלמן בעד הצהרתו זו. האספה נגעלה בקריאות „תחי וולברום".

לא מעט עמל ורוגז שבעו חברי מועצת העיריה היהודים במאבק התמידי להפר את מזימותיהם של „חבריהם" הפולנים, האנטישמים, נגד עמדותיהם הכלכליות של היהודים ונגד זכויותיהם האזרחיות. לא תמיד הועיל מאבקם העז ולא תמיד עלה בידם לקרוע את רוע הגזירה שגזר הרוב האנטישמי של המועצה על המיעוט היהודי — מיעוט גדול וחשוב בעיר.

המצב של רוב יהודי בעיריה לא מצא חן בעיני האוכלוסיה הנוצרית, וביחוד של האנטישמים. אין זה דבר קטן שבפולין תיוהד מועצה עירונית באורח כזה, עד שממש נשקפת סכנה שבקרוב יזדקקו ליהודי שהוא יעשה לנוצרי „חופה". בסיפורים דמיוניים באלה פירנסו את האוכלוסיה הפולנית הבלתי מפותחת. ורק אחרי שראש העיר הפולני הוגבל בסמכותו בעקב סיבות משפטיות, גדל החשש עוד יותר. האם יהודי ינהל את העיר? וכל חברי המועצה הפולנים הגישו את התפטרותם. „מובן" שמיד אושרו בחירות חדשות למועצה העירונית, שהתקיימו אמנם ב־20 ליוני 1932.

פעולת הבחירות מצד הרוב הנוצרי היתה מעורבת ברעל אנטישמי הגרוע ביותר. חוברת אחת שיצאה לקראת הבחירות שעברה את הגבול באנטישמיותה, הוחרמה בידי המושל המקומי (כמובן אחרי שהספיקה לעשות את מלאכת

ההפצה). עורך החוברת, נוצרי ידוע בשם „סופר", היה סוחר בספרי תורה, גנובים כמובן, מה שגרם לפעולות משפטיות נגדו, אך לא היה בידי דבר כזה להפריע לרכוב על הסוס האנטישמי. והרחוב הנוצרי הלך לקלפי במרוכז ובהשתתפות של מאה אחוז.

גם הרחוב היהודי נכנס לאמביציה, וקרה נס: אנשי ה„אגודה", הציונים והאומנים הגיע ביניהם לידי הסכם על רשימה מאוחדת. אך חסידי פינטשוב לא היו שבעי־רצון, וכמוהם חסידי אלכסנדר עם ה' טרלה בראשם. והודות לפיצול הקולות היהודייב לפי שלש רשימות הפסיד הרחוב היהודי האזרחי נציג אחד. וברחוב הפרולטריון היהודי אשר בוולברום? גם שם לא הופיע מלאך־השלום לקרב את הלבבות, בהתאם לסיסמה המפוצצת המקובלת „פועלי כל הארצות — התאחדו!" ודבר הגוש המאוחד לא יצא לפועל בעקב חלוקת המנדטים, ומשום כך הפסידו שני נציגים יהודים פרולטריים. המועצה החדשה השניה במספר היותה איפוא רוב פולני של 14 נגד 10 יהודים, ללא התאמה עם הפרופורציה. התוצאות בבחירות היו כדלקמן: רשימת ה„בונד" קבלה 139 קול, ללא קבלת נציג. רשימת פו"צ שמאל קבלה 197 קול, עם נציג אחד. רשימת פו"צ ימין קבלה 103 קול, ללא קבלת נציג. רשימת חסידי אלכסנדר קבלה 476 קול עם שלשה נציגים. ורשימת חסידי פינטשוב קבלה 92 קול ללא נציג. הבלוק המאוחד קבל 893 קולות עם ששה נציגים. כדאי להעיר שבבחירות השתתפו 96 אחוז מן הבוחרים.

הקטנת מספר הנבחרים היהודים במועצה החדשה באה איפוא כתוצאה מפיצול הקולות היהודיים ברשימות מפלגתיות נפרדות. מלבד זה יש לציין, שכדי להקטין את מספר הנבחרים היהודים, החליט הרוב של מועצת העיריה לצרף את ה„וולוקי" שהיו שייכות לעדה (הנמצאות במרחק של כשלשים ק"מ מוולברום) לעיר, מה שהגדיל את כוח הנוצרים והעלה את מספר נציגיהם ממיעוט לרוב. על כל פנים — היהודים השתתפו בנציגות חשובה במועצה ובמנהלת העיר. מלבד זה קבלו היהודים נציגות משלהם ב„סיימיק" המחוזי, ובמשך זמן מסויים היה הנציג הד"ר אלכסנדר אייזנשטאדט, ולפני זה כיהן בתפקיד זה זמן קצר משה או לייב פוטאש. משנת 1932 ואילך כיהן המגיסטר הנריק רוזנבוים כסגן ראש העיר בוולברום, וה„לאוניקים" שלו היו: הירש בידלובסקי, ובמשך זמן מסוים גם ביביק מיטלמן, מזכיר הקהילה היהודית בוולברום.

עם זאת כדאי לציין, שגם כיום, אחרי השואה הגדולה שהחריבה את הקהילה היהודית בוולברום והאוכלוסיה הפולנית רצחה וגם ירשה את הרכוש היהודי, דניידי ודלא נייתי, מעלים אנשי השלטון העירוני הנוכחי בוולברום, הפולנים, על נס את הנציגים היהודים שעמדו על משמר העניינים באמונה. על בידלובסקי הם מעידים שהוא נלחם במרץ במועצה העירונית על זכיות האוכלוסיה היהודית, וביחוד נגד העוני, ושהוא היה בכלל נותן הטון במועצה. הוא היה לוחם נמרץ ועסקן שעמד על המשמר בעקשנות ובכנות נפשית. בשנים 1932 עד 1937 כיהן פישל יעקובזון כנציג מיוחד וכ„ווז'ני" מטעם האוכלוסיה היהודית במשרד העירוני, והיה מכובד על כל בני העיר. בנו יושב כעת בפריס.

ש. ברקאי

ועד הקהילה היהודית

בשם קהילה או קהל ציינו גם את הגוף המינהלתי של הצבור. תפקידי הקהילה היו רבים ושונים, ועל הועד הוטל לטפל בהם בכל כובד האחריות. על הקהילה היהודית בוולברום, קהילה בת מאות שנים, עברו חליפות ותמורות. ואילו אפשר היה לשחזר את פעולות הקהילה מאז יסודה על סמך תעודות ומסמכים, מאורעות ועובדות, פנקסים ודו"חים — שלצערנו אבדו ונעלמו עוד לפני מלחמת השואה הנאצית — קל היה להוציאן בצורת ספר בן מאות עמודים גדושים היסטוריה מהיי קהילה נושנה בגולת פולין. אילו האחראים על הקהילה במשך דורות היו שומרים בכתב על שמות הפרנסים בלבד מאז יסודה של הקהילה אפשר היה לקבל רשימה מכובדת של עסקנים צנועים ומסורים שברחו מפני הפרסום ודאגו לסידור עניני הכלל והציבור בעיר ואפשר היה לקיים את השאיפה „והיו עיניך רואות את פרנסיך". כעת קשה לנו לרכז אפילו רשימה של עסקני הדורות האחרונים בקהילת וולברום, או לפחות את שמות פרנסי הקהילה האחרונים של הקהילה בשלטון רוסיה. על כל פנים אין אנו פטורים מלעבור בשתיקה על ועד קהילת וולברום בספר־זכרון שנועד להנציח כל מה שאפשר עוד להנציח ולהציל עד כמה שאפשר משיני שר השכחה, בלי להזכיר אף את קצתו או את מקצת שבחו, וביחוד שמאז יסוד מועצת העיר בידי שלטונות פולין העצמאית אחרי מלחמת העולם הראשונה חל שילוב ממשי בפעולות ועד הקהילה ונציגי היהודים במועצה העיריה, שילוב שהיה לברכה בשביל האוכלוסיה היהודית בעיר ואף הכניס דם רענן בקרב עסקני הקהילה והקל עליהם את תפקידם.

הקהילה באה לכתחילה להקל על האיחוד בקרב צבור היהודים, והלל אמר: אל תפרוש עצמך מן הצבור, ובזמן שישראל שרויין בצער ופירש אחד מהן באין שני מלאכי השרת שמלוין אותו לאדם ומניחין לו ידיהן על ראשו ואומרים: פלוני זה שפירש מן הצבור אל יראה בנחמת צבור, ואלה שפירשו מן הצבור יורדין לגיהנם. וכשם שדאגו חז"ל לצבור שלא יפרשו ממנו ולא יחלישוהו, כך דאגו לו שלא ישתלטו עליו פרנסים שאינם מהוגנים ולא יציקו לו, ודרשו: ישבר ה' מטה רשעים שבט מושלים (ישעיה יב) — מטה רשעים אלו הדיינים שנעשה מקל לחזניהם; שבט מושלים אלו תלמידי־חכמים שבמשפחות הדיינים.

שרשי מוסד זה (הקהילה) נעוצים בארגון עדות היהודים לפנים בבבל. ובדבר זה ביצירת ארגון פנימי חזק שיתן לחבריו את האפשרות לחיות את חייהם העצמיים גם בתוך הסביבה הזרה המקפת אותם שימשה בבל דוגמה לשאר ארצות הגולה. ממנה ראו וכן עשו יהודי שאר הארצות, כמובן בשינויים ידועים, הכל לפי הזמן והמקום. הקהילה ובתי־הדין — אלה היו יסודות ההנהגה העצמית־היהודית מחורבן הבית ועד קרוב לזמננו.

הקהילות היו עוסקות בגבית מסי הממשלה, ובזכות זאת נתנה להם הממשלה שלטון על חברי הקהילה. הממשלה ושלטון הערים לא ידעו ולא הכירו את היהודי

בתור פרט ולא באו אתו בדברים באופן ישיר. גם מס הגלגולת נגבה ע"י הקהילה. ועל כל קהילה היו מטילים סכום ידוע שהיה מתחלק ע"י ראשי הקהילה בין החברים. הקהילות דאגו שלא יקפח האחד את השני ולא יסיג גבולו. לתלמידי־חכמים היו הקהילות נותנות זכיות מיוחדות בהקלת עול המסים ובמסחר. הנהגת הקהילה היתה מתווכת בין הפועלים ונותני העבודה ורשאין בני העיר להתנות על המידות ועל השערים ועל שכר הפועלים. מובן מאליו שהקהילה היתה משגיחה על בתי הכנסיות ובתי המדרשות, דואגת לעניני החינוך, משלמת שכר למלמדים ולרישי־דוכנא.

בראש הקהילה עמדו שבעה טובי העיר — זטה — (ז' טובי העיר), ובמקומות שונים הם נקראו בשם „פרנסים", „טובים" או „אלופים". להם ניתן יפוי כוח לנהל את כל עניני הקהילה. אולם ענינים חשובים ביותר היו נעשים על־ידי שבעה טובי העיר במעמד בני העיר. עניני הצדקה והעזרה לעניים נמסרו לגבאים מיוחדים, חוץ מגבאי צדקה יש להזכיר את גבאי בתי הכנסת ובתי־מדרשות.

במשך כל תקופת ימי הבינים היו כל עניני היהודים נתונים בידי ראשי הקהל, והם היו השתדלנים לפני הממשלה, וגבו המכס והמסים שהוטלו על היהודים ומסרו הכסף למלכות. בעבור זה ניתנה להם זכות הישיבה במדינה ולדון בדין ישראל ולהתנהג על פי דתם כחפצם. וכך היתה הקהילה כעין ממשלה בתוך ממשלה. הרבנים וראשי הקהל עשו תקנות רבות לחזק את הדת ולבצר את מעמדם נגד שנאת העמים שישבו בקרבם.

אלה היו ראשי־פרקים לכל קהילה, שהיו נוגעים גם לקהילת וולברום. השאלה היא אם הקהילה ידעה לשמור עליהם ולהתאימם למצב בדורות השונים. אין שום ספק שגם בביצוע תפקידי הקהל עברו על הועד תקופות שונות, תוך תיאום או לחץ מטעם הרשות. במסקר ההסטורי של וולברום היהודית כבר הראינו על תוקפם וגבורתם של עסקני העיר בקבלת זכיונות שונים מטעם הרשות לסידור וביצור הישוב היהודי, בהתקנת המוסדות היסודיים כמו בית־עלמין, הקמת בית כנסת וישיבה ליגלית בעיר. כנראה שועד הקהילה לא היה רצוף, כי חלו בו הפסקות שונות בעקב הפורעניות שבאו עליו בעקב שינויים מדיניים וכלכליים. וגם אז נמצאו עסקנים שפעלו במסירות לתיקון פני הדברים ולחידוש חיי הקהילה. חבל שאין בידינו לנקוב בשמות של פרנסים ועסקנים של קהילת וולברום, שבטח היו ראויים לכך מכל הבחינות, מהתקופות ה„הירואיות" שבהן עשו גדולות עד שלא פעם הן מעוררות בנו יראת־כבוד. ואולי יש לחשוד במי שהוא כאילו היה מעונין להשכיח את זכרם ושמותיהם, רק מפני שהצטיינו בפעולותיהם לטובת הקהילה הוולברומאית?

ב.

מחוסר חומר אין לנו ברירה אלא לעבור ביעף על התקופה הארוכה של ועד הקהילה של וולברום, ולהתחיל בסוף התקופה של שלטון רוסיה. ועד הקהילה בוולברום היה מורכב מפרנסים נבחרים. זכות בחירה היתה רק לאלה ששילמו מסים לקהילה בסכום של לא פחות מ־85 קופיקות לשנה. הפרנסים האחרונים של

הקהילה בתקופתה הרוסית היו: לייביש סרברנר, ראובן דוד ספיר, חיים קורנפלד ויוקל נונברג.

בתקופת השלטון הרוסי בפולין עד 1914 לא היה לועד הקהילה שום זכות עצמית. ועד הקהילה, או כפי שקראו להם בשם „דוזורים" (פרנסים) היו כעין „שמשים" של השלטון הרוסי. הזכות לבחור (בבחירות לא דמוקרטיות) היתה רק למשלמי „עטאט". תפקיד הפרנסים הללו היה לסדר רשימת משלמי המסים ולהעריך כמה על כל אחד לשלם. כן היה מתפקידם לערוך „מי שבירך" בבית־המדרש בימי הולדת אחד ממשפחת הקיסר. ובמעמד זה נוכח הרב והפרנסים. הרב אמר פרק תהלים והחזן עם המקהלה היו שרים את „הנותן תשועה למלכים" וגם את ההמנון הרוסי „בוז'ה צריה חראני". בחגיגה זו נוכח גם נציג השלטון.

בשנים 1914 עד 1918 במשך הכיבוש האוסטרי אין לדבר על פעולה של ועד הקהילה. שלטון הכיבוש קבע ועד של שבעה טובי העיר והחזיקום כנציגי האוכלוסיה היהודית ללא כל זכויות. ואותו מצב שרר גם בשנים הראשונות של העצמאות הפולנית. ורק בשנת 1924 הופיע תקנון פילסודסקי על סדור בחירות לועדי הקהילות ורבנים שהיו על יסודות דמוקרטיים.

התקציב היה שנתי, ועליו היה לקבל אישור מהמיניסטריון לעניני דת. ההכנסות השנתיות באו ממס העטאט ומשחיטה. בתקופה זו יכלה הקהילה לנהל כבר פעולה יותר עצמאית. בשנים הראשונות עוררה ענין פחות או יותר בחיים הצבוריים בעיר. היא תקנה את המקוה המוזנחת ושיפרה מצבו ההגיני. קבלה לידיה את השחיטה והכניסה בה יותר סדר, ועזרה בהרבה למוסדות צדקה העירוניים.

בתקופת הרוסים היה בחברה קדישא משה נרציס גבאי ראשון, שעסק רק בעניינים מיוחדים וחבריו בעבודה היו הגבאי ברוך ינובסקי, אלימלך וינשטין וראובן פרומר. האחרון היה נושא לעלילת דם בוולברום בשנת 1913. בשמיני עצרת התקיימו בחירות גבאים לח"ק. הבחירות התקיימו בביתו של משה נרציס. ובשביעי של פסח היו באים לשתות מי דבש (מט) מתוצרת ביהח"ר של בריש פוטאש.

פרנס העיר ר' לייביש סרברנר, יליד זאלושיץ, נשא אשה מבנדין, שנתחנכה אצל בריש מייטליס, גביר גדול וחשוך בנים, ועבר לשבת בוולברום. ישב ברחוב פילץ ונחשב לבעל־בית מכובד, ובשנות השמונים למאה הי"ט כיהן כפרנס העיר. הוא עשה הרבה פעולות חשובות למען העיר. הוא עשה על חשבונו כסא־של־אליהו לבית־הכנסת מפיתוח עץ שהיה גדול כארון, ושילם שכר עבודה 400 רובל, וכן עשה שני כסאות נוספים, אחד לסנדק. האומן המופלא הזה היה מקשוינז והיה גם חזן מעולה. כסא אחד נשאר תמיד ריק. הכסא היה בנוי על גלגלים. את כל הילדים היו מלים בבית־הכנסת. ר' לייביש ירש את בית מושבו מבריש מייטליס. הוא היה למדן ועסקן. הוא עם שמואל הוכרמן נחשבו למשכילים בעיר שידעו להופיע לפני השלטונות בידעם לכתוב ולדבר פולנית. ר' לייביש עסק גם בסדור בוררויות ללא קבלת שכר, וכיהודי פיקח היה עוזר בעצות לכל הפונים אליו. ביתו עמד ליד הכנסיה הנוצרית והכמרים היו אוהבים לשוחח בעניני פוליטיקה עם ר' לייביש. היה מחסידי רדומסק ואחר כך מחסידי קרימילוב. שנים רבות היה גבאי של החברה־קדישא. הוא מת בשנת 1921 כשהוא בן 75 שנים.

שמואל הוכרמן, אף הוא מפרנסי העיר בימי ר' לייביש, היה יהודי תלמיד־

חכם ופיקח, מחסידי אלכסנדר, בעל חרושת למשקאות מתוקים, שנחרב אחרי שנכנס בו פעם רעם בשעת סערה ושרף את הבית. אחר זה היה בעל מרזח. אחרי שניהם בא כפרנס העיר ראובן דוד ספיר, יליד וולברום, יהודי פשוט, בעל חרושת לבורסקאות, יד פתוחה לכל. כשראה את המקוה במצב מוזנח הפליט: „מקוה ישראל בעת צרה", והוא השקיע כסף רב לשיקום המקוה והתקנתה לציבור.

לפני המלחמה הראשונה ובתקופת הכיבוש האוסטרי 1915—18 נמצאו העניינים היהודיים, וביחוד הדתיים, בידי הפרנסים. להם היתה הזכות לקבוע ולגבות את התשלום השנתי (עטאט) מהאוכלוסיה היהודית. הכסף נמסר לראש־העדה (גמינה) שמזה שילמה משכורת לכלי־קודש. את ה„עטאט" שילם רק חלק קטן של האוכלוסיה. בבחירות הפרנסים היו מציעים ארבעה שמות, שיש לרשמם בפתקא ולזרקה אחר־כך לתוך קלפי שנמצא תחת בקורת של פקיד מטעם העדה. באורח חשאי התקיימו הבחירות בבית־הכנסת בנוכחות מקורבים או קרובים של הפרנסים הקודמים, או סתם כאלה שנתחשק להם להיות „דואגיב" לקהל. מפלגות טרם היו אז בעיר. זרקו לקלפי את הפתקאות, מנו את הקולות ובחרו בארבעה מועמדים שקבלו את המספר הרב ביותר. כרגיל נבחרו דווקא אנשים שלא היו מקובלים על האוכלוסיה אלא תקיפים. תהליך זה נמשך עד שנת 1924, שאז פורסמו תקנות מיוחדות מטעם ממשלת פולין על בחירות כלליות, פרופורציונליות, ישירות וחשאיות לקהילות היהודיות או למועצה היהודית שנבחרה ע"י הנהלת הקהילה. פעולת ועד הקהילה החלה לקבל אופי אחר. תפקידיו וזכיותיו היו לסדר תקציב לכל צרכיו הדתיים כמו להחזיק רבנים, שוחטים, דיינים, נאמנים, מקוה־מרחץ, בתי מדרשים, עירוב, ת"ת וכו' וגם לתמוך במוסדות צדקה וסוציאליים. בתקופת הכיבוש האוסטרי במלחמת העולם הראשונה יסדו שלטונות הכיבוש מועצת־קהילה שחבריה היו ממונים שנים שנים מכל מוסד ארגון, חברה ובית־תפילה (מפלגות טרם היו בעיר במציאות). למועצה הזאת היתה רק זכות יעוץ. זכות ההחלטה היתה רק ליו"ר שלה. לראש הקהילה מינו האוסטרים את מר בריש לזנובסקי.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, בתקופת השלטון הפולני העצמאי, היה בוולברום ועד־קהילה שנבחר בבחירות דמוקרטיות. הבחירות היו כלליות (בלי הבדל בין משלמי מסים לשאינם משלמים), שוות וחשאיות, ורק לנשים לא היתה זכות בחירה, כי לפי החוק היה לקהילה אופי דתי. הבחירות התקיימו אחת לארבע שנים, ונוסף לחברי הועד שנבחרו היה רב העיר חבר באורח אוטומטי בכל ועד־קהילה. בבחירות לועד הקהילה היה חלק ניכר לרשימת ה„אגודה", כי בעיני היהודי הפשוט נראתה הקהילה כמוסד דתי, שהשלטון בו צריך להיות בידי יהודים דתיים. מטעם זה היו"ר או סגנו נבחר כמעט תמיד מרשימת ה„אגודה". ועד־הקהילה קיבל אוטונומיה וזכות לנהל את העניינים המיוחדים הדתיים היהודיים והיה אחראי ישר בפני השלטון המקומי. לקהילה היתה הרשות למנות רבנים, שוחטים, לנהל את בית הקברות (באמצעות חברה־קדישא) ומוסדות דתיים אחרים, כמו בתי־כנסיות, בתי־מדרשות ובתי־ספר; להטיל מס על האוכלוסיה בכדי שיוכלו לקיים את כל הארגונים והמוסדות, לעבד ולייצג את התקציב לאישור הממשלה.

הממשלה עיבדה תקנות לבחירות למועצות הקהילות, שיוזמן הראשי ויוצרן היה איידלברג, מנהל המחלקה היהודית ליד המיניסטריון של השכלה, תרבות ודתות. איידלברג עיבד ותיכנן את זכויותיהן של הקהילות ויפוי־כוחן. באותו זמן כבר היו ברחוב היהודי בוולברום מפלגות פוליטיות שונות וגם ארגונים כלכליים מאורגנים שניהלו ביניהם קרב בבחירות למוסדות הקהילה. גם בוולברום התקיימו בסוף 1924 הבחירות לקהילה, ולתפקיד זה נקבע על־ידי מושל המחוז האולקושי פקיד מיוחד לבצע את הבחירות.

אין לנו פרטים על מהלך חיי ועד הקהילה בתקופת שלטון פולין האחרונה. ורק מעט מזער יש לנו בידיעות מהעתונות. הנה יש לנו פרטים בעתונות מ־24 ליוני 1924 על הבחירות לקהילה: נבחרו בוולברום שלשה מהבלוק הלאומי: ציוני אחד, אומנים — אחד, חסידי אלכסנדר — אחד. ה„אגודה" העבירה רק אחד, על אף התעמולה הגדולה שניהלה. ואגב באה הכחשה על הידיעה שבאה ב„מומנט" הוורשאי (באידית) שבוולברום עברו 5 מהאגודה ו־7 מהבלוק, שאינה אלא שקר, אחרי שעל וולברום היה לבחור לא יותר מארבעה.

לפי ידיעה אחת בעתונות (דאָס יידישע וואָכנבלאט, 27.2.1931) נבחרה ועדת בחירות בוולברום. בישיבה האחרונה של הנהלת הקהילה בוולברום נבחרו האנשים דלהלן כחברי ועדת הבחירות לקהילה: א. פודולסקי, נ. טארלא, א. סטאל, ה. ורדיגר, י. אנגלרד, ל. י. גוטליב, ב. הקמן, מ. מייטליס, י. גולדברג, וכממלאי־מקום: ב. בלאט, מ. ביבר ומ. פ. בלאקובסקי. ברשימה לא היה אף נציג אחד מטעם ה„אגודה". אך על הבחירות לקהילת וולברום שהתקיימו ב־20 למאי 1931 הוגשו כמה מחאות על סילופים שנעשו בעת הבחירות. ועד הקהילה קבל הודעת מושל המחוז באולקוש שהבחירות נפסלו ובקרוב יתקיימו בחירות חדשות.

בסוף החודש הראשון של שנת האזרחים 1939, היא השנה שבה פרצה מלחמת הנאצים הגרמנים שחדרו לפולין וכבשוה, באה ידיעה ב„היינט" בשם

אלחנן גוטליב,
מטובי חסידי רדומסק

איסר זאלצמן

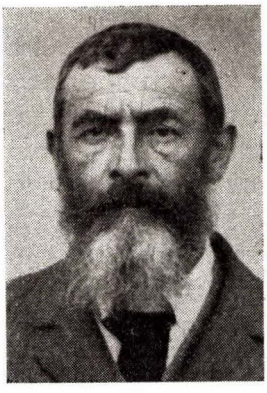
שרה'לה זאלצמן

אלתר לעוויט,
מפעילי ומיסדי המזרחי

אייזיק פודולסקי, פרנס

חיים יצחק צווייגנבוים

„איסקרה", שבעקב החיכוכים הנמרצים השכיחים באחרונה בקהילה היהודית בוולברום שהחריפו עד כדי כך שיו"ר הקהילה זילברברג קבל מכות, פקד מושל המחוז באולקוש לפזר את ועד הקהילה בוולברום, ובתור קומיסר נתמנה אלטר מיטלמאן.

בשנים האחרונות שלפני המלחמה היה יו"ר ועד הקהילה יחיאל צווייגנבוים, וחברי הועד: יחיאל אנגלרד, גציל קורנפלד, דוד ארליך ועוד, ביביק מיטלמן היה מזכיר ועד הקהילה במשך שנים.

ש. ברקאי

בית־מרחץ ובית־זיעה

בית־המרחץ, או בכינויו המקורי „מקוה", היה אחד המוסדות החשובים וההכרחיים ביותר בקהילת וולברום. על יסוד המקוה בידי הקהילה בוולברום אין לנו תאריך מסוים בדומה לבית־העלמין, בית־הכנסת או ישיבה ליגלית בעיר ליהודים. אבל אין כל ספק שהמקוה נוסדה בעונה אחת עם כל תשמישי הקהילה הנחשבים לראשונים במעלה ביסוד קהילה יהודית. אין לנו פרטים על צורת המקוה ועל הקשיים שהיו קשורים בקשר להקמתה ב„ימים ההם", ואין מקום להשליות. המקוה היתה בראשיתה קטנה ואולי גם פרימיטיבית פחות או יותר, בהתאם לצרכי הקהילה שהיתה אז מעוטת אוכלוסין ודלת אמצעים. קשה כיום לדעת כיצד שאבו את המים למקוה מן המעין ובאיזה אמצעים. ועבודה זו לא היתה קלה כל עיקר. אף על המקוה עברו גלגולים שונים מאז יסודה בראשית יסוד הקהילה לפני מאות

שנים עד הדור האחרון שהיה רב־אוכלוסין והמקוה היתה משוכללת בהרבה הודות למאמצי הרב האחרון ש. א. זילברברג הי"ד שנדון לכליה בידי מחוללי השואה הנאצית־גרמנית. עצם העובדה שהמקוה נמצאה כל הזמן במרכז מוסדות הקהילה מעיד שהמקוה תפסה מקום חשוב מאד בחיי היהודים, ששימש מפעל לניקוי הגוף מחלאה וזוהמה באמצעות רחיצה וטבילה במים. ומבחינה זו לא היתה וולברום יוצא מכלל כל קהילה יהודית, ועד היום אין לך נקודה יהודית בלי בית־מרחץ.

יהודי וולברום יכלו לכאורה לבחור להם דוגמה יפה ביסוד המקוה מתוך הדוגמאות היפות שהוצגו לראוה בספרותנו. ברם וולברום לא נמצאה בארץ־ישראל, ופרנסי הקהילה הראשונים זכרו שישיבתם בוולברום אשר במדינת פולין אינה אלא ישיבת ארעי, ולכן עשו גם את המקוה מתאימה לישיבת ארעי. המרחץ נחשב לרכוש הקהילה, והיא מסרה אותו לבלן בקבלנות והרשו לו לגבות להוצאותיו מכל הנכנס בו סכום מסוים כדמי־מרחץ, והבלן משלם לקהל שכר הקבלנות פעם בחודש או בשבוע. את בית־הזיעה (שוויץ־באד) היו מסיקים רק בע"ש וחגים, ואת בית־המרחץ לכל ימי השבוע. הבלן היה מסיק את המקוה ושולח את עוזרו לרחוב לקרוא ליהודים לבוא למקוה.

גודל בית־המרחץ והיקפו לא היה שוה בכל הזמנים. הקהילה גדלה מפעם לפעם ואתה גדל גם הצורך להגדיל את בית המרחץ. במשך השנים הרבות הוא תוקן ושופץ במעט או ברב והותאם לצרכי הזמן. ותיקי העיר זוכרים עוד שבשאי־בת המים עבדו שני גויים: דאקיש וסימיק, ששימשו בעיר גם כ„שבת גויים", והיו מורידים בבתי יהודים בימי שבתות את המנורות ומקבלים תמורת זה חלה וכדומה. הם ידעו היטב יידית. הקהילה החכירה מקודם את בית־המרחץ ל„שמעולה בדר", ואחריו עברה החכירה למשה־יוסף הבלן. היה זה יהודי רם־קומה ומגושם עם פנים בשרניות רחבות שמהן השתקפו עיני ילדים תכולים טובים. כנראה שבכל דור ודור נמצאו מהעסקנים והפרנסים שטיפלו בשיפור מוסדות הקהילה, ואף בבית־המרחץ. אין לנו רשימת שמות פרנסים ועסקנים בדורות הקודמים שעסקו בכל, כמובן בהתנדבות. ברם ידוע לנו שבתקופת השלטון הרוסים שלפני מלחמת העולם הראשונה היה הפרנס ראובן דוד ספיר מקדיש הרבה מזמנו ומרצו לשיפור המקוה, התקין בה לבני־סיד (קפלס) ומדרגות ושיכללה עוד יותר. ראובן־דוד, מעבד־עורות, שישב ברחוב בית־הכנסת, שמת בגיל של מאה ועשר שנים, היה יהודי פשוט שעלה למעלת גביר והתנהג ביד רחבה. הוא לא קימץ בכסף להשיא יתומות עניות, לקיים את לינת־הצדק, ביקור־חולים, לתקן את בית־הכנסת והמקוה ולכתוב כמה ספרי־תורה לבית־הכנסת. המקוה בוולברום היתה נקיה ויצא לה שם בכל הסביבה. בימי ערבי־שבתות וחגים אפשר היה לראות בה רבים מיהודי הכפרים שמסביב לעיר באים אליה במיוחד להתרחץ ולטבול לכבוד שבת וחג. וגם פקידים רוסיים נראו בה לעתים. הרב ש. א. זילברברג הי"ד היה האחרון שעשה רבות לשיפוץ המקוה. למקוה נמשכו צנורות מהמעין ובהם אפשר היה לנקות את המקוה ממים מלוכלכים, למלאותה מחדש מים חיים, וכן עשו בה אמבטיות עם צנורות של מים קרים וחמים בכל אמבטיה. ושלשה מקואות היו באחרונה בבית־המרחץ: מקוה של חמין, מקוה של מים קרים, ומקוה של מים צוננים מאד.

בימי ערבי שבתות והחגים נחפזו יהודי העיר ללכת לבית־מרחץ ולבית־הזיעה. והיו יהודים שבמשך השבוע כבר ציפו ליום הששי כדי שיוכלו ליהנות מבית־הזיעה ומבית־המרחץ. הבלן משה־יוסף ההל בהכנות להסקת המקוה עוד ביום הרביעי בערב. הוא הרכין את גזרי העצים הארוכים לתוך התנור עד יום ששי לפני הצהרים. הוא הכין יפה את בית־הזיעה, ויצא לו שם כבלן מנוסה, עד שיהודי העיר היו מתפארים בו. שתי אבני ה„קיזל" ליהטו כאש פלדות. לעת הצהרים החל הבלן לכסות את האבנים הלוהטות בדליים מלאים מים רותחים, וחום עמום מילא את המרחץ. ביום ששי עלו מניות הבלן. ידיו היו מלאות עבודה. כל בני העיר חפצו להזיע ולזרוק מעליהם את החולין. שום איש מיהודי העיר לא היה מוכן לוותר בערב־שבת אחד על ההליכה למקוה ולבית־הזיעה. באחרון הרגיש כל אחד עצמו טוב כבביתו. כל הספסלים התחתיים והעליונים היו תפוסים מיהודים שהזיעו כשעוזרים עומדים עליהם, השרוכים על הספסלים ומנפנפים בערבות עם ענפיהן הפזורים החמים כשוטי אש. ביחוד רבה זכותם של אלה שהשתרעו על הספסלים העליונים ביותר, על הספסל הששי או השביעי. הם הזיעו ונהנו מהדפיקות על גופותיהם בערבות. ואת הגויות המשורבבות ציננו במים צוננים ששפכו על עצמם. רב העיר היה אחד מהזוכים בספסל הגבוה ביותר, כשהבלן משה־יוסף משרתו באמונה בנפנפו עליו בערבה שבידו, והרב שכב ונאנח מכאב ועונג גם יחד. מהספסלים העליונים היו קופצים ישר למקוה של צוננין, ולא אחד היה מלא השתוממות כיצד אפשר לעשות קפיצה נועזת מן החם ביותר לצונן ביותר, בלי לסכן את הבריאות. והיו שראו בזה כעין קפיצה מגן־עדן ישר לגיהנם. אך יהודי וולברום היו חסונים ומחוסנים ולא אינה להם כל רע.

בבית־הזיעה שררה דמוקרטיה אמיתית. מבקריו היו כולם ערומים וישבו אחד ליד השני, הסוהר ליד הרוכל בכפרים, האומן ליד המלמד, העשיר ליד העני. לא היה כל הבדל ביניהם. מוסד זה עמד במרום המדרגה, הודות להרב זילברברג שהשקיע מאמצים רבים לשכלול המקוה וצמצם בפרנסת ביתו כדי להשקיע את הכסף בשיקום המקוה.

אכן בדור האחרון, בדור האמבט והמקלחת, עם התפשטות חדרי המרחץ בדירות פרטיות, סמל הנוחיות לנקוי ולרחיצה, פחתה חשיבות המקוה בעיני הבלתי־דתיים.

ש. ברקאי

מוסדות צדקה וחסד

שתים מתוך שלש המדות שעם ישראל מצוין בהן הן: רחמנות וגמילות־חסדים. וכן אמרו חז"ל: שלשה סימנים יש באומה זו: רחמנים, ביישנים וגומלי־חסדים (יבמות עט). רבות ממצוות התורה מיוסדות על רגש הרחמנות ועל חובת העזרה לעני ולחלש, לאלמנה וליתום ולכל נדכא ונענה. מדת הרחמנות מושרשת

באפיו של היהודי ומתוך הרגל והתמדה היא חדרה עמוק לתוך לבו ונפשו. בכל הזמנים ובכל התנאים קיימו היהודים את הצו „וכי ימוך אחיך והחזקת בו", ובכל תפוצות ישראל ובכל אתר ואתר — ואף וולברום בכלל — הקימו במקומם היהודים מוסדות חסד וסעד לאחיהם הנחשלים הזקוקים לעזרה. לא היה ישוב יהודי שלא היה קיים בו מוסד „הכנסת אורחים" או חברת „הכנסת כלה", חברת „ביקור חולים" או „לינת הצדק", ולא היה יהודי שלא היה באחת מחברות הצדקה או בכמה מהן, ולא היה תורם לאחת החברות הנזכרות, או לכמה מהן. להלן נקרא בשמות כמה מיהודי וולברום כאלה שהרבו עשה בחברות שונות.

המונח „צדקה" היה שם נרדף לנדבה לעניים. היהדות צדדה תמיד בזכותו של העני לקבלת עזרה ובהוכחתו של העשיר לתתה לו. המשנה והתלמוד מניחים את קיומם של מוסדות צדקה מפותחים: קופה למען עניי העיר, תמחוי לחלוקת מזון וגבאי צדקה המתמנים מתוך נאמני הצבור. במונח צדקה כלולים גם חינוך (תלמוד תורה), פדיון שבוים, קבורת מתים והשאת בנות עניים. גם בוולברום היהודית התקיימו מוסדות חסד וצדקה להושיט עזרה לעניים וחולים, נשים וגברים, ילדים ומבוגרים. הבה נפרט בכמה מהם שדבר קיומם בוולברום עוד זכור לנו:

„תלמוד תורה".

נוסף ל„חדרים" שהתקיימו בוולברום על שכר־לימוד למלמדים, היה קיים בה — כמו בכל קהילה בישראל — מוסד חינוכי־סוציאלי בשם „תלמוד־תורה", כלומר: „חדר" בשביל ילדים עניים, שהוריהם לא יכלו לשלם שכר למודם. ההוצאות של התלמוד־תורה היו מתכסות ע"י הקהילה וע"י תשלומים חדשיים של תומכים שונים ובעזרת ועד של כמה אנשים שדאג לקיום המוסד ולכל מחסוריו. כרגיל היו תלמידי הת"ת מפסיקים את למודיהם בגיל צעיר, כי הוריהם היו שולחים אותם לעבוד או ללמוד מקצוע כדי לעזור בפרנסת הבית. משום כך היו מלמדים ב„תלמוד תורה" רק את הלמודים שבשתי הדרגות הראשונות של ה„חדר", שהם: אלף־בית, „עבריה", חומש ונביאים ראשונים. אפשר לקבוע ללא גוזמה, שאף תלמיד־חכם אחד לא יצא ממוסד זה, פרט במקרים נדירים, כשנערים הראו כשרונות והתמדה בלמודים, ואז עזרו להם מוסדות ואישים להשאר בלמודם ולעבור למוסדות־חינוך מתאימים. ההכנסות של הת"ת באו גם מנדרים של עולים לס"ת בשבת וחגים וגם של נדבות נפטרים בשעת פטירתם.

בין ראשי המטפלים בעניני התלמוד־תורה היה הפרנס ראובן דוד ספיר, ועזרו לו פישל טארלו ואוזורמיק, משה צבי הוכרמן. מחוסר אמצעים מספיקים לא יכלו לשכור בית מיוחד לתפקיד הת"ת, והלמודים לתלמידים נעשו במבואות בית־הכנסת. בתקופת שלטון פולין העצמאית קבלו עליהם אנשי ה„אגודה" את העול הזה והם יסדו תלמוד־תורה שלהם, ועליו עוד נדבר להלן. על כל פנים יש לקבוע שמוסד זה התלבט בקשיים שונים ואף פעם לא היה מבוסס כראוי.

לינת־הצדק.

לינת־הצדק העמידה לה שתי מטרות: א) לשלוח חברים ללון אצל חולים ולהקל על בני משפחת החולה כדי שיוכלו לטפל בו בשעות היום, ב) לעזור

לחולים בלתי אמידים ברופאים, תרופות, כלים רפואיים וכו'. בשעתה היתה לינת הצדק אחד המוסדות החשובים ביותר בעיר ובסביבה, ביחוד מכיון שבוולברום לא היה קיים בית־חולים עירוני או צבורי. ומוסד זה נחשב לחשוב ועממי בעיר, שדאג להשאיל כלים עבור החולים ללא יוצא מהכלל, לעני ולעשיר, נתנו רופא ותרופות לעניים כמעט בחינם. אנשי ההנהלה והעסקנים היו כרגיל אנשים ללא תביעות, בלתי אמידים, בעלי מלאכות וכיוצא בזה. מסירותם למוסד זה היתה ראויה למופת. תמיד כשהיו מבצעים פעולה או איסוף לטובת לינת־הצדק התיצבו לשירותה בהתלהבות. העיר נענתה תמיד בחמימות לכל פעולה לטובתה. המלה „לינה" כבר מעידה על החשיבות לארגן אנשים שיסכימו אחר יום עבודה קשה ללכת ללון או יותר נכון לשמור אצל חולים ולהחליף את בני המשפחה היגעים שאינם יכולים כבר לטפל בחולה. היה ברור שעבודה ענפה כזו דרשה הרבה עוזרים ועובדים, וכאלה נמצאו תמיד. הם התגייסו בעיקר מקרב „עמך". ובאמת לא פעם מתמלאים התפעלות והערצה ליהודי דורינו הקודמים ולכוח המצאתם לחפש מצוות ומעשים טובים כאלה שנתחבבו על הצבור.

שתי תקופות היו ללינת־הצדק בוולברום. בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשעמד בראשה יחיאל מרדכי ריכט, יו"ר ועדת הבקורת של הספריה „קולטורה" העירונית, שהיה בנו של זונדל החרשתן לעורות. בועד של לינת־הצדק נמנו מאיר קיבקוביץ. סגן היו"ר היה וולף איסר שמואלי (סארנה) היושב עכשיו בחדרה ומשמש סוכן לשמני חברת „יצהר", שאצלו היתה לינה ל„כל דכפין", וכן היו בועד מרדכי נוגברג בן משה סוחר־דגים, מרדכי גבאי מ„תפארת בחורים" שבבית הרבי ר' יוסף־נתן רוטנברג.

צורה שניה של לינת־הצדק הוקמה מטעם בחורי בית־המדרש בשנת 1910 מטעם בחורי בית־המדרש שנתחשק להם לעסוק מלבד בלימוד תורה גם במעשה טוב ומועיל. בחורים אלה ידעו רק שעליהם לעסוק בלמוד התורה בלי שהיה להם עול פרנסה. הם הושפעו ממצב העוני וממעמד הסובלים ממנו והם יסדו את לינת־הצדק שלא לשמה בבית־המדרש. המוסד נמצא מקודם בביתה של פרידל יידל'ס זילברברג (מעלער). טפלו בזה שני בחורים, והם: מרדכי מנדל הוכרמן ויהושע לובלינג, הם שהיו המייסדים והדואגים למפעל, הכניסו שש מטות ומזרונים וכו', וכיסו את התקציב. אחר כך עבר המוסד לבית יענקל דפנר שברחוב אלגוטה כשנתיים אחר זה. שם כבר היו להם שני חדרים שהפכום לחדר גדול ומרווח אחד, ובו כעשרים מטות, וכשחלה מי שהוא מהם טיפלו בו הבחורים לפי התורנות. ללינת־הצדק יצא שם טוב בכל הסביבה. מר עובדיה גוטליב היה גבאי המוסד.

קופת גמילות־חסדים.

מצות גמילות־חסדים תובעת מכל אדם לעשות טוב וחסד לחברו בממונו ובגופו. לפי המשנה היא אחד מחמשה דברים שאין להם שיעור, אחד מעשרת הדברים שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה וקרן־קימת לו לעולם הבא, אחד משלשת הדברים שהעולם עומד עליהם ואחד משלשת הסימנים שישראל ניכר בהם. פרטיה הראשיים: הלבשת ערומים, הלואת כסף והשאלת כלים, בקור

חולים, ניחום אבלים וקבורת מתים. בדורות האחרונים קבל מונח זה צורה של הלוואות ללא רבית בתשלומים נוחים, ובצורה זו התפתח המוסד מאד בכל התפוצות, ועד היום הוא עושה גדולות.

בוולברום התקיימה קופת גמילות־חסדים משנת 1928 שעזרה להרבה משפחות להחזיק מעמד ולהמשיך את קיומן העלוב בתנאים הנוראים ששררו בפולין האנטישמית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, וביחוד בשנים האחרונות שלפני מלחמת העולם השניה. מצבן הכלכלי של משפחות רבות בעיר הלך והתמוטט מחמת האוירה האנטישמית והפעולות האנטישמיות מצד האוכלוסיה הפולנית ומחמת ההגבלות החוקיות השונות והמסים הכבדים מצד הממשלה הפולנית שאחת היתה כוונתה — להרוס את מעמדה הכלכלי של יהודי פולין.

כמה דרכים היו לעזרת הקופה הזו: תמיכה בסכומים קטנים למשפחות שירדו עד כדי רעב ממש, ותמיכה בסכומים גדולים יותר (שאף הם היו קטנים) למשפחות שהיתה עוד תקוה להעלותן משפל מצבן, ולימים נתוספה דרך שלישית לתמיכה בדרך קונסטרוקטיבית, תמיכה על־ידי הלואה. ההלואות ניתנו בלי רבית ובתנאי תשלום נוחים לסוחר הזעיר ולאומן הקטן. את דרך היסוד וההתפתחות של „קופות גמילות חסדים" בוולברום אפשר לראות מתוך כמה ידיעות בעתונות:

ידיעה א: זה זמן רב ששאלת יסוד קופת גמילות־חסדים נעשתה אקטואלית בוולברום. סוף־סוף נערכה אספה אצל הרב שליט"א בהשתתפות נכבדי העיר, ובה דברו על מצוקת האוכלוסיה היהודית בעקב גורמים שונים, פוליטיים וכלכליים. כתוצאה מזה הכריזו על יסוד הקופה ונבחרה הנהלה זמנית עם רב העיר בראשה שנגשו מיד לפעולה. השבוע הלכו חברי ההנהלה לאסוף כספים בהשתתפותו האישית של הרב. להנהלת הקופה נבחרו: אלימלך פצנובסקי, משה פייבל בלא־קובסקי, יקותיאל פוטאש, גרשון פריזר, הנדל ארליך, שמואל סארנה ואחרים. יש לקוות שהאוכלוסיה המקומית תתיחס בחמימות למוסד שהיה צריך כבר להתקיים מזמן ותעזור להקל על הסבל של האוכלוסיה היהודית. (2.11.28).

ידיעה ב: אספה כללית של קופת גמילות־חסדים בוולברום; במוצאי־שבת פ' תולדות התקיימה באולם הקהילה היהודית האספה הראשונה של קופת גמילות־חסדים בוולברום, ונוכחו בה למעלה מחמשים חברים. את האספה פתח אלימלך פצנובסקי שמסר רשות הדבור למסירת דו"ח ליקותיאל פוטאש. לפי הדו"ח שהלה מסר יש לראות שכבר נרשמו כשמונים חבר, שמהם נאספו כ־3000 זהובים, ומזה במזומנים 1600 זהובים. אחר כך נגשו לבחור בהנהלה מתמדת, והתוצאות היו כדלהלן: יקותיאל פוטאש — יו"ר; הנדל ארליך — סגן; אלתר פצנובסקי — מזכיר; אלימלך פצנובסקי — גזבר, ברוך הקמן — גזבר הכספים, י. י. מייטליס, א. פלדברג, א. ציגלר וש סארנה — חברים. בועדת הבקורת: איסר זלצמן, מ. פ. בלאקובסקי, ג. ציגלר, כמו כן קבלה ההנהלה החלטה לפתוח מיד את קופת הגמ"ח. וכן הוחלט לארגן במשך השבוע פעולת רכישת חברים נוספים. (23.11.1928).

ידיעה ג: פעולה מוצלחת של קופת גמ"ח בוולברום. רק כמה שבועות עברו מאז יסוד קופת גמ"ח, וכבר אפשר לציין הצלחה רבה. עד כה חולקו כבר למעלה

משׁשׁים הלוואות על סך 6000 זהובים. יש לקוות שהאוכלוסיה היהודית תיענה לכל פעולה שתסודר לביצור הקופה.

קופת הגמ"ח הצעירה איבדה אחד ממיסדיה בפטירת הגביר החסיד והנדבן ר' הנדל ארליך ז"ל. הנפטר הצטיין במעשיו הטובים לטובת האוכלוסיה היהודית בעיר, היה מהמיסדים הראשונים וסגן מנהל קופת הגמ"ח. בעת מפעל איסוף ספרים האחרונה לטובת „ישיבת חכמי לובלין" שהוקמה בידי הרב מאיר שפירא הוא נדב מספר ספרים בעלי ערך רב. ובכלל הוא עשה הרבה טוב וחסד. (18.1.29). הידיעות הללו פורסמו בעתון החרדי „דאס יודישע וואכנבלאט" שהופיע בסוסנוביץ בעריכת ר' ליפמן ברקוביץ במשך שנים, ולעורך היתה זיקה מיוחדת לוולברום היהודית.

במשך הזמן הקופה גדלה ונתוספו לה הרבה חברים. יוזמי החברה אספו סכום מכובד וגבו תשלומים שנתיים וחדשיים קבועים מבעלי־הבתים ואנשי המעמד־הבינוני לטובת הקופה, והרב היה מסור מאד לפיתוח הקופה, הגם שהיה מסור מאד ללימוד התורה והישיבה שניהל. כן היו מנדבים בשבתות מיוחדות לטובת הקופה בעלותם לתורה. הקופה נענתה בהלוואות לכל דורש במדת יכלתה ונעשתה מוסד־עזרה חשוב בעיר. במשך הזמן נענתה גם הנהלת הג'וינט האמריקאי לבקשת הנהלת הקופה והקציבה סכום מסוים כהשתתפות בפעולתה, וכן הקציב ה„סיימיק" 250 זהובים לשנה. במשך הזמן התמסר לעניני הקופה גם נפתלי טארלו, שהיה סוחר עורות.

הקופה שהתנהלה מקודם בידי מר יקותיאל פוטאש עמדה בפני דאגה רצינית עם עלותו שוב לישראל אחרי שחיסל את עסקיו בעיר ויושב בירושלים עם בתו ובנו (בנו מרדכי נרקיס מנהל בית־הנכות „בצלאל" מת במבחר שנותיו בירושלים). הוא אמנם הודיע מיד עם הבחרו כמנהל הקופה וכפרנס הקהילה שהוא נשאר רק זמנית. במקומו נתמנה לגזבר אלימלך פצנובסקי. שניהם היו במשך שנים העסקנים הדגולים ביותר בקופה. הם השקיעו בה מאונם ומרצם והקלו על קשייה הכספיים והמינהלתיים. הקופה הביאה תועלת רבה לישוב היהודי בעיר ועזרה לו לעבור את הזמן הקשה. היא נשאה כל הזמן אופי בלתי־מפלגתי ונחשבה למוסד עממי־צבורי, ובתור כזה עמד על הגובה הדרוש.

בקור־חולים.

בקשר עם „לינת הצדק" שנוסדה עוד לפני מלחמת העולם הראשונה על ידי בחורי בית־המדרש נתעורר הרעיון והצורך במוסד „ביקור־חולים" במטרה לעזור לחולים עניים ולסעדם בכל הדרוש: רופא, תרופות, מכשירי רפואה, ולפעמים גם מזומנים ואמצעי־מזון שונים. תשומת־לב מיוחדת הוקדשה ליולדת העניה. תפקיד חברה זו היה קשה יותר מפאת העדר בית־חולים בעיר. וכאן עזרו נשים צעירות בהקדישן עתותיהן לגבות בסירוגין את הנדבות לביקור־חולים תוך עיסוק בצרכי החולה, להביא את הרופא לתת לו סמי מרפא, בשר ויין, להבריאו ולהחזירו לאיתנו. האמצעים להחזקת „ביקור חולים" באו מתרומות שונות, מתשלומים חדשיים של נדבנים, מאיסופים שונים במסיבות חתונות, בר־מצוות וכדומה. והיו

בתי מסחר בעיר שהיו שולחים את הדרוש ללא תמורה. בראש ביקור־חולים עמד ר׳ יודל פרומר שנקרא בפי כל בשם „בעל התהלים״ והוא גם היה גבאי בחברה־קדישא.

ועדת־עזרה.

עם נסיגת הרוסים מוולברום וכיבושה בידי האוסטרים עלו על הפרק בעיות ותפקידים שונים שתבעו הקמת מוסדות וחברות סוציאליים. האוכלוסיה היהודית היתה מחולקת לשלשה סוגיב כלכליים: א) שליש שמוכן היה לעזור בכסף לאחרים ואף הגיש עזרתו, ב) שליש שלא יכול היה לתת ואף לא היה זקוק לעזרה, ג) שליש שהיה זקוק ממש ללחם. מלבד זה הגיעו גם פליטים רבים מנפות הספר שהפרוטה אזלה מכיסם ומצבם היה קשה והיה צורך למצוא להם קורת גג. וזאת לדעת: בימים ההם לא היתה אספקה סדירה של מזונות לעיר והמחסור בצרכי־אוכל הלך ורע מיום ליום, ומה שניתן לקנות עלה ביוקר רב. ראו יהודי וולברום בעוני אחיהם והתעוררו לעזרה, קראו לאספה את עסקני העיר והקימו ועד שהוטל עליו לגשת מיד לפעולת־עזרה לנזקקים. הועד היה בן 14 חברים עם הרב זילי־ברברג כיושב־ראש. בועד היו אלימלך פצנובסקי, משה הירש הוכרמן, גולדמן. הפעילים בועד היו יחיאל מאיר אנגלשטין, חיים יצחק צווייגנבוים והצעירים. מהאחרונים הוקם מנגנון של מתנדבים שקיבלו על עצמם לספק מצרכים שונים. הועד עזר למכור לחם בזול.

עזרה הדדית.

אחר זה נוסד המוסד בשם „עזרה הדדית״. אחד הפעילים ביותר במוסד זה היה יואל גולדמן שהגיש עזרה רבה בעזרה רפואית. אף מבין הפליטים נמצאו כאלה שבאו לעזרת העסקנים בחלוקת העזרה לנצרכים, ופעולות הועד הורחבו, משעלה בידו לקבל סכומי־כסף מועד־עזרה לנפגעי המלחמה.

חברת „אחיעזר״.

בחורי בית־המדרש יסדו להם את חברת „אחיעזר״ לשם החשת עזרה, ומיסדיה אספו כספים ועזרו לנצרכים. חברה זו נוסדה במטרות פילנטרופיות ומגמתה היתה לעזור לנזקקים. אין לדעת אם המיסדים חשבו לכתחילה רק על נושא פילנטרופי, כי אחרי שהחלה מלחמת „אבות ובנים״ בבית־המדרש ובעיר הפכו הבחורים את החברה לאגודה ציונית. וכן אין לדעת מה קדם למה: הציונות או העזרה לנזקקים. ומכיון שגם כיום קשה לענות על שאלה זו נשאירה בסימן „תיקו״.

כאן מנינו רק את מוסדות צדקה וחסד של הדור האחרון או שני דורות שערכם ותועלתם היו לברכה לנצרכים בצורות שונות, בלי לפרט כאן מימים יותר רחוקים את המוסדות השונים. למוסדות הללו נמצאו תמיד אנשים נדיבים שהקדישו להם מזמנם וכוחם ושמם נקשר בהם קשר בל ינתק. לשבחם של בני וולברום יצוין, שבכלל נענו בכל עת לעבודת הצדקה בעירם ותמכו בכל דורש ביד נדיבה ובנפש חפצה. וכן לא מנינו כאן את ארגוני הנשים שאף הן היו למועיל במעשה החסד.

והיו גם אנשים בודדים שבעצמם טפלו באיסוף כספים ובחלוקתם לנצרכים. הנה מזכירים לשבח במיוחד אשה אחת מנשות העיר בשם „צוקרניצה" שהיתה הולכת לאסוף כספים בלי לספר בשביל מי והיתה מחלקת בעצמה. וכן היה יהודי אחד שהיה הולך בכל ערב שבת מבית לבית לאסוף נדבות בלי לספר בשביל מי ובלי למסור דו"ח. היה זה הזקן מיכאל מעלער (לובלינג). מעות חיטין נתחלקו ע"י הרב ושני בעלי־בתים בלי למסור בפומבי את שמות הזקוקים לכך.

ש. ברקאי

מפעלי תורה ותרבות

החסידות כבשה לה עמדה בצורה בוולברום. ודאי שבתוכה נמצאו גם מתנגדים. אך על מריבות בין הצדדים לא ידוע. ולדעת זקני הדור שלטה החסידות בעיר שלטון מלא. המוני היהודים בעיר היו מאמינים בני מאמינים. וכל חיפוש דרכים במחשבה הישראלית ובדרך התחיה נראה כפגיעה בציפור נפשם, בקדוש להם ביותר, ככפירה באלוקי ישראל והתרחקות מדת ישראל וקדושיו. החסידות והקנאות יחד משלו אז בקרב יהודי העיר, וטבעי שהשמועות על ההשכלה בת־השמים הפחידה אותה. כל עולמם של הדורות ההם היתה שמירת דיני ישראל, קיום המצוות, תפילות והמשכת מסורת־אבות. כל תפיסה אחרת לא רק שהיתה זרה להם, אלא נראתה פסולה, שקוצה ומאוסה. הנוער היה לומד ב„חדרים" ובבית המדרש תורה שבכתב ושבעל־פה, בלי לחשוב על השתלמות במדעים בבתי־ספר של השכלה ומדע. אמנם בשנת 1905 ניסו כמה פועלים יהודים לארגן הפגנה של אהדה ל„מהפכה", ובאמצע השוק הופיעו כמה עשרות אנשים עם דגל אדום בראשם ואחד מהם עמד על מרכבת מכבי־האש ונשא נאום. בין המתקהלים נמצאו גם כמה עובדי־הנעלה מחוץ לוולברום שעבדו בשביל בעלי־בתים יהודים. וולברום עצמה היתה מיוצגת בהפגנה זו במספר לא רב של יהודים ופולנים. כידוע הוכרעה „מהפכה" זו בידי השלטון הרוסי בדם ואש. ומאז שוב חזרו החיים היהודיים למסלולם, ואין פרץ ואין צווחה ברחוב היהודי. אכן תנועת חיבת־ציון נתגלתה בעיר אצל ר' יהושע־מנדל פרנקל שהיה מחותמי העתון העברי „הצפירה" שאז (בתקופת השלטון הרוסי) נחשב דבר זה כדבר יוצא מהכלל הרגיל, ובכל זאת לא נחשב לפורץ־גדר, וחסידי גור ראו בעלית בנו נתן (חפשי) לישראל בעליה השניה כעין עונש מן השמים על השינוי שנקט באהבת ציון וירושלים... פרט למאודע זה שהשאיר רושם חזק בעיר נשאר הכל כדאשתקד, והלך־הרוחות הכללי נשאר ללא שינוי. וכה עברו השנים עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה.

עם נסיגת הרוסים מהעיר וכיבושה בידי האוסטרים החלו לנשוב בעיר רוחות הזמן החדש, ולאט לאט צצו בוולברום דעות מתקדמות לחידוש המחשבה הישראלית, להבנת תרבות העם וקניניו, לביעור הבערות והקנאה הדתית והכנסת

אור בחיי היהודים במשכנותיהם ובחיי הצבור. ובזה וולברום לא היתה היחידה בין העיירות הרבות שבפלכי קילצה. הנוער החל לקרוא בסתר עתונים ולהתחנך על הספרים שהופיעו באותו זמן בעברית, וגם באידית. אך נראו ניצני הרעיונות החדשים בוולברום והורגש הדבר בקהל, קמה בהלה בין האדוקים: „האומנם גם אלינו הגיעה הרעה?" מאידך נמצאו יהודים אדישים שהתיחסו בביטול לדברים: „ישחקו להם איפוא הנערים"... עד כה ועד כה עשה הזמן את שלו. מספר המתעוררים גדל בהשפעת חוץ והגיע למאות, שהלכו והתקרבו לתנועת התחיה. הם קראו את ספרי הזמן, נפגשו וקראו בהם בצוותא, ולבסוף הגיעו לידי החלטה ללמוד עברית ולהפיצה בקרב הנוער והעם, ולייסד ספריה בעיר. מחדר הספריה שאבו רבים את תורת הלאומיות והציונות, ומשם פרצו המחשבות חוצה וכבשו את המוחות והלבבות של הנוער. בני חסידים עם מחפשי דרך נהרו יחד אחרי הציונות והספרות — והותרה הרצועה. נעשה ברור, שאם וולברום קפאה על שמריה במשך דורות, הרי רעיון ההתחדשות הלאומית הוציאה אותה ממסגרתה הישנה, להחיותה ולהעלותה. וכך נכבשה העיר לרוחות הזמן. המטיפים לציון ולישוב ארץ־ישראל העמיקו להחדיר את רעיון התחיה בלבות הנוער, ודבריהם נפלו על קרקע פורה. הרוח העברית חגגה את נצחונה. אמנם קרן החסידות לא ירדה ואיש לא התנקש בה. אך שוב לא שימשה גורם מפריע בדרך ההתפתחות הכללית. ביחוד הטביעה את רישומה על החיים היהודיים בתקופת התנועות הפוליטיות, שנות המלחמה העולמית והמהפכה הרוסית, שהבשילה את הכרתם הלאומית של בני הנוער, כבשאר הערים והעיירות. בתנאים החדשים צמחה חויה יהודית חדשה. הנוער, שהתבגר בשנות המלחמה וחושל בתקופת מעברי השלטונות מרוסיה לאוסטריה ומידיהם לפולין העצמאית — עולמו נעשה צר לו והוא התפרץ למרחב במלוא הכרתו הלאומית. החלום לעלות לארץ־ישראל לבש אצלו צורה ממשית, הרעיון הציוני הפך משאת־נפש, והעירנות הציונית בוולברום ובשאר הישובים הקרובים והרחוקים היתה לתוכן היחיד והרבים. בד בבד עם זה התפתחה גם תנועה עברית ונוסדו שיעורים ללמוד העברית בעיר, שהכניסו קרן־אור לכל בית מישראל. צלילי הדבור העברי נשמעו לא רק במקום השיעורים. כי אם גם ברחובות, ורבו הדופקים על דלתות השיעורים לעברית. רעיון הלאום והציונות הפך לעובדה חיה בקרב יהודי וולברום.

הנוער היהודי בוולברום היה חי חיי תרבות ערים וחיים צבוריים מפותחים. מקודם היתה קיימת ספריה אחת בעיר. ועדת־תרבות היתה מארגנת מלבד שיעורי־ערב לשפות וללימודים שונים, גם הרצאות, הקראות, משפטים צבוריים, ערבי־ויכוחים או ערבי שאלות־ותשובות. המרצים היו ברובם מקומיים. אולם מפעם לפעם היו מזמינים מהמרכז בוורשה מרצים טובים להרצאה אחת או שתים כדי לרענן את הרעיון ולחזק את הרוח בין החברים והאוהדים. מרצה מחוץ לעיר שבא לבקר לשם הרצאה היה מכניס חיים חדשים לעיר; היה מוציא את הנוער מחיי השיגרה והיה מעורר את העסקנים לפעולה. להרצאה של מרצה מוורשה, אפילו להרצאה פוליטית־מפלגתית, התכוננו ובאו לא רק חברי המפלגה המזמינה, כי אם גם רבים מחברי מפלגות אחרות. ההקשבה היתה ערה, וכן גם ההגבה, אם בצורת קריאות־בינים ואם בצורת ויכוחים שאחרי ההרצאה. הויכוחים הגיעו לפעמים

לידי מתה וסולם הקולות עלה מעלה. אולם הדברים התבהרו והתבררו ונתנו לנוער — לאלה שאזנם ולבם היו פתוחים לרעיונות שבא מצדדים שונים— אפשרות של מחשבה עצמית ועצמאית, שעוררה המשך של ויכוחים והרצאות וחילופי דעות של בעלי־משקל.

אחרת היתה האווירה כשהגיע העירה מרצה לספרות. גם השמועה על בקור כזה עוררה התעוררות. אבל היתה זו התעוררות שקטה, נעימה וחגיגית. להרצאה על נושא ספרותי בא הנוער במצב רוח מרומם. בשקט ובעירנות הקשיב לכל מלה ולכל משפט היוצאים מפי המרצה, ובצמא שתה את דבריו. שבועות וחדשים אחרי ההרצאה הספרותית הטובה זכר הנוער את המרצה ואת דבריו וחזר על ה„פנינים" שבהרצאתו. במשך שנים ביקרו בוולברום מנהיגי הציונות בפולין. פעמיים ביקר בעיר המנהיג הציוני הנודע יצחק גרינבוים מוורשה. כמו כן באו לבקר בוולברום הד"ר יצחק שיפר הי"ד יהד"ר טארלו. האחים אברהם ויעקב ביאלופולסקי, איזיק רמבה (כיום עורך „חרות" בתל־אביב), הד"ר שמשון יוניצ'מן (חבר הכנסת שנפטר לפני שנה), ומהסופרים והשחקנים היהודים באו לבקר הלל צייטלין הי"ד ובנו אהרן המשורר (כעת בניו יורק), י. מ. ניימן, אידה קאמינסקה (נשארה בוורשה), זיגמונט טורקוב (כעת בישראל), יעקב וייסליץ (כיום באוסטריה), י. מ. ניימן, ז. סגלוביץ, קלרה סגלוביץ, י. מ. ויסנברג, אברהם וולפשטאט, אברהם מורבסקי, שושנה כהן, יונס טורקוב, מוריס למפה ודיאנה בלומנפלד. לא עבר שבוע שלא ביקר בעיר מרצה חשוב, אם לא מטעם ההסתדרות הציונית — מצד המפלגות היהודיות ומוסדות תרבות. מלבד זה קבלו סיפוק תרבותי ממוסדות וממפעלי תרבות שנוסדו בעיר.

ספריות

עוד לפני שידעו בוולברום את פירושו של המונח „ספריה" היו קיימות בעיר ספריות בלתי רשמיות, פרטיות וציבוריות, של ספרי־דת מסוגים שונים למאות ואולי לאלפים המלאים מזן אל זן. צבוריות — בבתי המדרשים ושטיבלך, בבתי הרבנים והמו"צים, פרטים — מאותו הסוג בבתי חסידים ואברכים אמידים ולמדנים. הספרות הרבנית והדתית היתה עשירה מאד באלפי ספרים לפי המדורות הראשיים: דרוש, חסידות, הפילה, קבלה, מחשבה, ראשונים ואחרונים, גאונים, חידושים לש"ס, טורי ש"ע, רמב"ם, חידושים לרמב"ם, תלמוד, תנאים, מדרשים, תנ"ך ופירושיו, ספרי שימוש ועוד. עצם מציאות הספרים בארונות גדולים וגבוהים משך את עין הקורא, ורבוי ספרים על נושאים שונים היה מרהיב את המחשבה ואת ההוגים בהם.

והיו בהם ספרים שעוררו את המחשבה וההגיון כמו מורה־נבוכים, ספר הכוזרי, ספרי העיון לרבני הספרדים שמותר היה להכניס לספריות הדתיות, וכן ספורים ומעשיות ואגדות. הספרים האלה לא באו לשם השאלה אלא ללמוד לכל דכפין. היו אמנם בעיר כמה ספריות שנחשבו מעין „יוצא דופן" לגבי הספריות העשירות שבבתי־המדרש, כמו של ר' יהושע־מנדל פרנקל ושל הרשל בידלובסקי

שעוררו חשד מצד החסידים לבעליהם, אך הם היו זהירים שלא להרגיזם יותר מהמדה. מהספריות הפרטיות הללו החלו להתגלגל „ספרי מינות" לידי יחידי סגולה שעוררו תשומת לב. ונוסף לזה העתונים העברים מעין „הצפירה" שפתחו אשנב להצצה ל„עלמא הדין". ויש לציין שעד מלחמת העולם הראשונה לא ידעו בוולברום טיבה של „ספריה להשאלה". ורק עם התעוררות הציונות בקרב הנוער בעיר, כשרק הורגשה אוירת החופש, קמו אחדים מהנוער ויסדו ספריה. היה זה בשנת תרע"ו. אך הספריה לא זכתה מהר לאישורה הרשמי.

הספריה נוסדה על יסוד של חוברות וקונטרסים שהביאו המיסדים והאוהדים מבתיהם. זה היה הרכוש הראשון של הספריה. אך היא גדלה חיש והתפתחה עד שבמשך זמן קצר הגיעה לאלף וחמש מאות ספרים בעברית ויידית ולחמש מאות בפולנית. הקוראים מילאו ערב ערב את מועדון „אגודת הציונים" עד שמצאו לנכון לסדר את הספריה כדבר מיוחד לכשלעצמו. הספריה אושרה בשם „קולטור־געזעלשאפט". במשך זמן מסוים היתה הספריה הזאת היחידה בעיר והיתה משותפת לכל הנוער בלי הבדל מפלגה והשקפה. גם כל הפעולות התרבותיות, כגון: הקראות בשבתות, נשפים ביומי דפגרא, הצגות תיאטרון, הבאת מרצים מוורשה וכיוצא בזה התרכזו סביב הספריה היחידה הזאת. עם פיצול התנועה הציונית למפלגות חל פילוג גם בשדה יסוד ספריות, וליד „פועלי־ציון" נוסדה ברחוב שווינסקה ספריה קטנה, ובה ספרים בשפות עברית, יידית, פולנית וגרמנית. יו"ר הספריה היה נפתלי טארלו, וסגנו מ. פרנקל. אחרי שהתקיימו ספריות אחדות בעיר הוחלט לייסד ספריה מרכזית אחת בעיר מכל המפלגות ולאסוף ולרכז בה את הספרים מיתר הספריות. הספריה המרכזית החדשה קבלה את השם "קולטורה". לא קלה היתה הוצאת הספרים מהספריות האחרות. אך לבסוף נסתיימה הפעולה בכי־טוב. ליו"ר הספריה המרכזית והבלתי־מפלגתית נבחר הד"ר שמואל באבד, ולמזכיר — משה בידלובסקי.

ספרית „קולטורה" הכילה כ־2500 ספרים, רובם ביידית, חלק מסוים בפולנית, חלק קטן בעברית ובשפות אחרות. עסקניה עמלו וחיפשו דרכים כיצד להגדיל מפעם לפעם את מספר הספרים. היו מסדרים מסיבות ונשפים לטובת הספריה: בקיץ — בגן העירוני של מיראנוביץ, ובחורף — באולם מכבי־אש. תוך ויכוח על הדרכים לקנית ספרים נשמעו הצעות שונות. ואכן תוך מסירות הדואגים לדבר התרבו ההכנסות. בויכוח נתעוררה השאלה: איזה ספרים לקנות. הרוב היה בעד ספרים ביידית, והציונים דרשו לקנות ספרים בעברית. הויכוח היה סוער וממושך. לבסוף הגיעו לידי הסכם: ספרי יידית לקנות 70%, פולנית — 15%, עברית — 10%, והשאר בשפות אחרות.

הספריה היתה פתוחה בכל יום. בלילות היתה פתוחה בשעות 6—9, ובהן היו מחליפים ספרים. הספרן היה שלמה מנטליק, ועל ידו בחורות עוזרות: שרה הוכרמן, שרה גוטליב, שרה אורבך, רוזה בוריצקה, מרים צויגנבוים, אסתר זלצמן, מניה זלצמן, ריקודה פוטאש, תהילה בידלובסקה, מנדל זונאבנד, ישראל זונאבנד ומאיר מורמן.

בית־ספר ממלכתי רוסי.

מול הבנין הגדול של הכנסיה הקתולית אשר בפינת השוק עמד בנין קומותים של בית הספר הממשלתי. בשעות בית־הספר הרגילות היו לומדים בבי״ס זה רק ילדים פולניים ורוסיים. לפי גזירת המלכות היו גם ילדי היהודים מהויבים לבקר בו כשעתיים ביום, והחוק הרוסי הטיל חובה על המלמדים לשלוח את תלמידיהם לביה״ס הנ״ל למשך שעתיים — משעה 4 עד 6 אחרי הצהרים — ללימוד השפה הממלכתית. המלמדים וגם ההורים ראו בחוק הזה גזירה רעה הגורמת לביטול תורה. מעטים מאד למדו שם משהו ממשי. מאידך השתדלו ההורים היהודים מצד אחד והמזרה הפולני שונא הרוסים מצד שני ככל האפשר להתחמק מחובת־לימוד זו. ורק במקרים בודדים, כשהיה חשש לבקורת משלטון הפלך שלחו המלמדים את תלמידיהם לבית־הספר במשך כמה ימים עד שעברה סכנת הבקורת. בית־ספר זה היה ממשלתי יחידי בעיר, ואפילו לא בית־ספר עממי. בשנת 1912 נגעל בית־ספר זה. אחר זה התקיים בית־הספר הזה בהנהלת מורה יהודי. אצלו

קבוצת תלמידות עם המורות שרה ורבקה קיבקוביץ
א שילער־גרופע מיט די לערערינס שרה און רבקה קיבקאוויץ

קבוצת תלמידים עם המורה זלדה פיש (לובלינג)
א שילער־גרופּע מיט די לערערין זעלדע פיש (לובלינג)

לא התקיים לימוד־חובה. אבל נמצאו כמה משפחות ששלחו את ילדיהם ללמוד כמה דברים שלא למדו בחדר, כמו חשבון, שפות וכיוצא בזה.

בתקופת הכיבוש האוסטרי לא עשו השלטונות מאומה להקמת בתי־ספר בעיר, והיהודים המשיכו לשלוח את ילדיהם ל„חדרים", בלי להרגיש צורך בבית־ספר ממלכתי. בתקופת הרוסים ישבה בעיר גם מורה פולנית פרטית שעסקה במתן שיעורים לילדים יותר עשירים. ללמודיה היה אופי של חינוך אלמנטרי פולני.

ספריית צא"ר.

בראשית צמיחת הציונות, כשכל חובבי־ציון היו מאוחדים בשאיפה אחת של הציונות, לא ידעו בוולברום כל התבדלות של זרמים. עם הדיפרנציאציה ביהדות וולברום והקמת תנועות שונות בעיר קמה גם תנועת אגודת־ישראל וצעיריה, והם פיתחו חיי תרבות משלהם, ובהם גם יסוד ספריה משלהם. בסוף שנת 1928 נערכה באחת השבתות פתיחת הספריה של צעירי אגודת־ישראל. וכן נוצרה ועדה מיוחדת ליד הספריה שהחלה במרץ באיסוף ספרים. הספריה היתה למוסד קיים בעיר ושימשה מועדון תרבותי לחבריה.

בית־ספר עממי עירוני.

בסוף שנת 1930 הוחל בבנין בית מיוחד בשביל בית־ספר עממי שוולברום הרגישה בו צורך, אחרי שלא נמצאה דירה מתאימה לבית־הספר והכיתות היו מפוזרות בכמה מקומות. העבודה התקדמה במהירות, ולבסוף נפתח בו בית־ספר.

בית־הספר העממי העירוני בוולברום התנהל בידי אשת הרופא „פאני מריה", רווקה זקנה עם ראש מכוסה שערות לבנות. בימי קיץ וחורף נשאה שמלה שחורה ארוכה עד לברכים. יהודי העיר סבלו זמן רב מבעית בית־הספר לילדיהם. לא היו רגילים ללימוד משותף של ילדים וילדות ביחד. הלימודים לא היו לפי רוחם, והיה קיים מעין „חרם" חשאי על בית־הספר הממשלתי. כתוצאה מזה קמו בתי־ספר פרטיים עם מנהלים יהודיים, וחובת הלימוד לא חלה על יהודי העיר. עם יסוד בית־הספר לחרדים „בית יעקב" השתדלו החרדים להעביר לבי"ס זה את הילדות היהודיות, ואחרי מאמצים רבים נשאה עבודתם פרי, ובית־הספר „בית יעקב" ריכז בו הרבה בנות.

בוולברום לא היה כל בית־ספר תיכוני, והנזקקים לכך שלחו את ילדיהם ללמוד אצל מורים פרטיים או בבתי־ספר התיכונים אשר במיכוב או באולקוש. עסקני החינוך טיפלו הרבה בבעית הקמת בית־ספר תיכוני בעיר, כי רבו הדורשים, אך חוסר אמצעים עיכב, מה שגרם סבל רב לנוער ששאף להשתלמות.

בית ספר עממי
פאלקס־שול

בית ספר עממי
פאלקס־שול

בית ספר עממי
פאלקס־שול

בית ספר עממי
פאלקס־שול

מפעלי הישיבות בעיר.

מוסד חינוכי גבוה יותר מה„חדר" היתה ה„ישיבה". ברוב הערים לא היתה קיימת ישיבה. בערים שגם הם וגם הוריהם רצו שהם ימשיכו בלימוד תורה אחרי ה„חדר" היו גולים למקום תורה, לעיר שבה היתה קיימת ישיבה ושם היו ממשיכים בלמוד תורה — גמרא, תוספות, מהרש"א, מהרש"ל, מהר"י, פני־יהושע ושאר מפרשים, בקיימם עפי"ר את המשנה: „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל" (אבות ו, ד).

בוולברום לא היתה מקודם ישיבה. במקום זה נחשב הלמוד בבית־המדרש הגדול בראשות המלמד מרדכי וולף כלימוד בישיבה. בגלל הקושי הרב וההוצאה המרובה שהיו כרוכים בשליחת בן ל„ישיבה" בעיר רחוקה — הרשו לעצמם דבר כזה הורים מעטים בלבד. יתכן שהיו נסיונות לייסד ישיבות גם בוולברום בידי הרבנים הראשונים והעלו חרס בידם. ברם מה שלא הצליחו הרבנים וגדולי התורה בוולברום הצליח האדמו"ר מרדומסק רבי שלמה חנוך רבינוביץ הי"ד שישב בסוסנוביץ, אחרי מלחמת העולם הראשונה.

עם ראשית מלחמת העולם הראשונה הוזמן רבי מרדכי וולף לעמוד בראש ישיבה של חסידי גור בוורשה, והוא נענה להזמנה ועזב את וולברום. בחורי בית־המדרש הגדול נשארו בלי רועה רוחני ותלמידי־החכמים של העיר התלבטו אז הרבה בשאלה: מי יבוא במקומו של רבי מרדכי וולף?

הפתרון לא איחר לבוא. עוד בסוף שנת 1914, כשמלחמת העולם הראשונה כבר היתה בעצם עוזה, נתעוררו למדני וולברום וייסדו ישיבה, בראשות רבי יהושע, חתנו של ר' יצחק קורנבהַיט, שהיה יליד זבירצה ונשא אשה מוולברום ונשאר בעיר. הוא קבל עליו להמשיך בלמוד התורה וקבל תחת רשותו כראש־הישיבה כ־30—40 בחורים. הוא קיים שיחות עם הבחורים על נושאים שונים וערך אתם טיולים אל מחוץ לעיר וליער, והתלמידים הוקירוהו. אצלו ישבי התלמידים בשורה לפי גודל ידיעתם בתורה.

רק אחרי שנה־שנתיים נאות רב העיר הרש"א זילברברג הי"ד להיות היושב־ראש של הישיבה, ונתוספו עוד כתות חדשות רבות.

ביזמת כמה מחשובי החסידים עם רבי אברהם־ישכר גוטליב בראשם נפתחה בוולברום אחרי פסח תרפ"ט (לזמן החדש) ישיבת „כתר תורה". העבודה התנהלה במרץ, ועוד בחול־המועד הלכו בעיר לאסוף כספים למטרה זו ואספו התחיבות תמידית לטובת הישיבה. הרבי מרדומסק הבטיח לכסות 25% מהתקציב החדשי של הישיבה. וכך נוסד „ועד הישיבה" שהיה מורכב מכל חוגי החסידים בעיר. ישיבת „כתר תורה" בוולברום היתה אחת מהרשת המסועפת גדולת מעוף ורבת־ממדים שהקיפה לא פחות מל"ג ישיבות בעיירות שונות שבפולין שבהן למדו למעלה מאלפיים תלמידים. הישיבה בוולברום פעלה כמו בכולן תחת הנהגתו של רבי שלמה־חנוך רבינוביץ מרדומסק ובהנהלתו של חתנו הרב משה דוד הכהן רבינוביץ. בראש הישיבה בוולברום עמד האברך הגאון מגומרי „ישיבת מרדכי וולף" בבית המדרש הגדול בוולברום רבי אברהם־ישכר גוטליב שעוד בשנות נעוריו נחשב לעילוי, וחידושי תורותיו נדפסו בכתבי־עת תורניים וכן בספר „שבחי כהן" להרבי מרדומסק שהופיע בידי תלמידיו אחרי המלחמה, ובו הוכתר רא"י גוטליב בתואר „ר"מ בישיבת „כתר תורה" בוולברום. בישיבה זו למדו כמאה תלמידים.

בישיבה זו, אף שנוסדה בידי אדמו"ר חסידי, לא למדו חסידות, שנשארה מחוץ לתכנית־הלימודים, וכללה רק ש"ס ופוסקים. הלומדים בישיבה לא היו קשורים לחסידות רדומסק, ורובם לא היו חסידי השושלת הזו. הנהלת המוסד הופקדה בידי יליד וולברום הרה"ג א"י גוטליב ששקד על השיעורים בישיבה בהתמדה ובדייקנות. „אהבת התורה לשמה" היתה הסיסמה שטרח להחדיר ללב תלמידי „כתר תורה". ראש הישיבה קבל הוראה להשגיח שהתלמידים ירכשו ידיעות רחבות בכל מקצועות הש"ס והפוסקים, בסמכו על הבקיאות כאמצעי מנוסה להתעמקות, לעיון ולהבנה נכונה.

בישיבה זו בוצע בחורף תרל"ב נסיון ל„קיבוץ גבוה" בהשתתפות נשיא הישיבה חתן האדמו"ר מרדומסק הרב משה דוד רבינוביץ. בנסיון זה השתתפו הרב מטשיבין, נשיא הישיבה וגם בעלי־בתים מהעיר. אחר כך באו גם הרב רבי מוטילה והתלמיד־חכם ר' אברהם ריינהולץ מקראקא והתחיל הנסיון. רא"י גוטליב הצליח מאד בתפקידו כר"מ הישיבה והוא נשלח אחר זה לכהן באותו תפקיד כר"מ הישיבה „כתר תורה" בצ'נסטחוב.

חברת תהלים.

אחת החברות בעיר היתה „חברת תהלים", ותפקידה היה לא לימוד פרקי תהלים, אלא אמירת תהלים. חברי החברה היו משכימים בכל בוקר לבית־המדרש הגדול בטרם שחר והיו אומרים תהלים בצבור עד שהיה מותר להתחיל בתפילה. כן אמרו תהלים בבית־המדרש הקטן בכל שבת אחרי הצהרים. חשיבותם של אנשי „חברת תהלים" עלתה ביום שני של חג השבועות, הוא יום פטירת נעים זמירות ישראל, דוד המלך ע"ה, מחבר ספר התהלים. ביום זה הרגישו עצמם כמחותנים בחתונה. אחרי סעודת החג הם התכנסו בבית־המדרש הגדול, הדליקו ק"ן נרות כמנין פרקי התהלים, ובחגיגיות מיוחדת אמרו את ספר התהלים מהחל ועד כלה. אחר כך הלכו לבית הגבאי, שתו „לחיים" וקינחו במנת עוגה (לקח). יודל פרומר, שכונה בפי כל בשם „בעל התהלים", היה העומד בראש הפעולה ההיא בבית־המדרש.

מקהלה ליד הספריה העירונית.

בשנת 1931 נוסדה מקהלה ליד הספריה העירונית „קולטורה" בידי משה לובלינג, שהיה גם מנצחה. הוא אסף אליו כעשרים בחורים ובחורות מכל המפלגות שהבחין בהם מוסיקליות מסוימת. המצטיינים בהם היו: ראובן ויסוקי (באס שני), ישראלקה מידלרז (באס), בת המרשליק רוזנצוייג (אלט). המקהלה ביצעה זמרה בארבעה קולות וחבריה שרו מתוי־נגינה. חזרות המקהלה התקיימו יום־יום. המקהלה הופיעה לעתים קרובות בערבים ספרותיים. המקהלה הכתה שרשים בוולברום והצטיינה ברוב הופעותיה. למקהלה יצא שם טוב בעיר ואהבו להקשיב לזמרתה. המקהלה היתה שרה שירי עם ושירי עבודה. היתה זו המקהלה היחידה בעיר. וגם אחרי שכל מפלגה החלה לעשות שבת לעצמה גם בשטח הזמרה בסדור מקהלות קטנות משלהן, נשארה המקהלה של „קולטורה" הטובה ביותר. מקהלה זו התקיימה עד 1934.

עם הדיפרנציאציה בעיר ויסוד כל המפלגות פסקה הפעולה במקהלה בעקב גורמים מסוימים. לובלינג עבר לפועלי־ציון וארגן שם מחדש את המקהלה. לאט לאט עברו אליו חברי המקהלה הקודמת, ובמועדון פועלי־ציון (ימין) היתה לה הרווחה. הם שרו שירי ציון בעברית ויידית. הפעם גדלה המקהלה ומנתה כשלשים חברים וחברות. וכן התקימה נגינה במנדולינות.

התעמלות וספורט.

מאז שבוולברום היתה מורגשת התעוררות כללית בין הנוער ליקיצה ולפעולה לאומית אחרי המלחמה הראשונה אי אפשר היה להכיר את הנוער, שהתחיל לשאוף לדפוסי חיים חדשים. הוא לא אבה להמשיך בדרך בה הלך הדור הקודם, ולא ראה יותר בדרך זו תכלית ועתיד להמשך קיומו. הלימוד בבית־המדרש היה נחלת יחידים ורוב־רובו של הנוער רצה לזקוף ראשו ולייצר גבו. הוא העמיד לו למטרה לעשות תעמולה ולארגן את הנוער לחינוך פיסי.

הסיסמה הידועה „נפש בריאה בגוף בריא" מצאה הד בלב רבים מהנוער היהודי־הלאומי עוד ברוסיה, וממנה עברה לפולין, ואגודות שונות של התעמלות

קבוצת ספורטאים
א ספאָרט־גרופּע

קבוצת ספורטאים
א ספאָרט־גרופּע

קבוצת ספורטאים
א ספאָרט־גרופּע

וספורט שנוסדו בערים שונות משכו נערים ונערות מבני ישראל שפעלו תחת דגלן ובמסגרתן והתמסרו לספורט, שנחשב בעיני הציונים כ„ספורט לאומי". ואכן אגודות אלו היו ציוניות ודגלן היה הדגל הציוני התכול־לבן, ואף תלבושת חבריהן היתה לבנה בתוספת תכלת. בוולברום לא היה מי שיתענין בהתעמלות ובספורט בעקב השוט הצארי האיום ששרר אז ולא הרשה לשום פעולה חברתית.

עם הכיבוש האוסטרי בנפות פולין הרוסית, ובתוכן גם כיבוש וולברום, שנמשך כמה שנים, פעולה פוליטית ולאומית ענפה התחילה להתפתח בקרב האוכלוסיה היהודית, וגם לספורט ניתן מקום חשוב בין שאר המפעלים החברתיים של הנוער היהודי. נוער זה שהתנער ממצב הדיכוי בו היה נתון לפני כן במשטר הרוסי, מצא בספורט את הביטוי המובהק ביותר לזקיפת קומתו ולהבראתו הרוחנית. הנוער בוולברום ראה בתרבות הגוף חלק נכבד מהתפתחותו הכללית והלאומית.

את היזמה לארגן את הנוער בוולברום גם בשדה הספורט לקחו בידם שמואל קיבקוביץ, בנימין יזרעאלוביץ, מאיר גוטליב, משה לובלינג, אבא קלסנר ואחרים. היה זה בשנת 1920, שאז ארגנו את הפעולה הזו תחת כנפי האגודה הציונית. אחר כך סידרו פועלי־ציון אף הם ארגון התעמלות. עם הופעת הספורט בעיר החלו רבים מצטרפים אליו ומספר חבריו הלך וגדל. הפעולות הספורטיביות, התרגילים, ההופעות, התלבושות — בלוית השיחות שהתנהלו — משכו את הנערים והנערות והם התקרבו לתנועה הלאומית תוך השתייכותם לארגון הספורטיבי הלאומי.

בחינה של ספורטאים
א. עקזאמען פון ספאָרטלער

אמנם במחצית השניה של 1920 נפסקה לזמן מה פעולת הספורט בגלל מלחמת פולין עם הבולשביים וגיוס הנוער לצבא. כמה מהחברים עלו ארצה וחסרה אישיות פעילה שתרכז את פעולות הספורט. אך לא עבר זמן רב והעניינים החלו להסתדר מחדש. נתוספו כוחות רעננים לאגודה ושוב עלה קרנה.

הזמן הראשון בפעולת הספורט היה זרוע לבטים וגישושים. כל ההתחלות קשות בכל ענין, ומה גם בספורט שהיה לגמרי חדש בוולברום. אולם עם הופעותיו הראשונות באולם ההתעמלות כבשו את אהדת הצבור היהודי. היה זה מרהיב עין לראות את הבחורים היהודים מתמודדים ביניהם. הספורט היהודי היה לגאון ולתפארת לצבוריות היהודית במקום. התלהבות הספורטאים ועירנותם היתה גדולה.

היוזמים שהוזכרו לעיל נרתמו לפעולה ראשם ורובם. הם באו בדברים עם אנשי הספורט בזגלמביה, בבנדין ובסוסנוביץ, ביקרו אצלם מפעם לפעם, עד שהצליחו לסגל להם את העבודה. בזמן הראשון אף הזמינו מאמן אחד מבנדין שנתן בוולברום את השיעורים הראשונים, ובכלל היו מזמינים מפעם לפעם מאמנים ממקומות שונים ורק כדי לחבב את ההתעמלות על הנוער. לאט לאט החלה ההתקדמות במקצוע והגיעו להישגים ניכרים.

התרגילים נעשו באולם ההתעמלות של פועלי־ציון, והופעות ספורטיביות נערכו מפעם לפעם בגן העירוני של מיראנוביץ ובאולם מכבי־אש.

משה בידלובסקי

החוג הדרמטי היהודי

עם התעוררות הנוער היהודי לפעולה לאומית ותרבותית בוולברום, עסק חלק מהנוער, בין עבודות תרבות אחרות, גם באמנות הבימה, באמצעות החוג הדרמטי, שנוסד מקודם בידי „פועלי־ציון", ומהם עבר החוג לחברת „קולטורה" בשם: החוג הדרמטי היהודי.

היכן וממי קבלו חברי החוג את אופן ההצגה ואופי הטיפוסים? ובמה התחילה פעולת החוג הדרמטי? בוורשה היו קיימות כמה להקות תיאטרוניות, כמו של ציזלינג, יונאס טורקוב, זיגמונט טורקוב ואחרים שפעלו בהצגות במשך חדשי החורף. ואילו בעונת הקיץ היו בטלים מעבודה, כי אז היו בני המעמדות השונים נוסעים למקומות רחצה ומנוחה שונים שבמדינה ובחוץ־לארץ. והלהקות ניצלו את ההזדמנות לנצל את ה„עונה המתה" בוורשה לצרכי הפרובינציה, והן נסעו מעיר לעיר ונתנו הצגות שונות, ושני הצדדים נהנו. הלהקות היו עסוקות בעבודתן המקצועית ואף עשו כסף, ויהודי העיירות והערים נהנו מהצגות יהודיות וממחזות הסופרים הנודעים השונים. גם לוולברום היו באות הלהקות השונות וגרמו הנאה לאוכלוסיה היהודית. הצגותיהן של הלהקות השונות שבקרו בעיר עוררו את בני הנוער בוולברום לייסד חוג דרמטי. פועלי־ציון היו הראשונים שהגו את רעיון החוג, והם הכינו הצגה ראשונה, את „הגנבים" לפישל בימקו, ששימשה מעין „בראשית" לפעולה בימתית בעיר.

האוכלוסיה היהודית שבעה רצון שנתאפשר לה לצאת בערבים החוצה ולהשתתף במחזה ההצגה, שנערכה באולם מכבי־אש. הכנת ההצגה ארכה כמה שבועות. אז טרם היה חשמל בעיר, והשתמשו במנורות מבריקות (בליץ־לאמפ) שנתנו די אור, ואילו הסופליורים השתמשו באור של נרות.

ביצוע „הגנבים" עבר בהצלחה רבה, גם מוסרית וגם חומרית. מובן שהכל נשא עליו עדיין את חותם הפרימיטיביות. השחקנים (כולם היו „אמטורים") לא קבלו אמון תיאטרוני, אבל היה להם חיבה ויראת־כבוד לתיאטרון. קשיים חומריים לא איפשרו להביא מדריכים תרבותיים מעולם הבימה, או לשלוח חברים ללמוד את אמנות הבימה במרכזי תיאטרונים יותר גדולים. איזה רושם עשתה בעיר הידיעה שבחורים ובחורות עומדים להופיע בהצגה תיאטרונית — קשה כיום למסור. מצד אחד — בוז ו„מעשה תועבה" מצד הדור הקשיש, ומצד השני יראת־כבוד מצד הנוער וגם קנאה מצד אלה מהנוער שלא זכו להופיע על הבמה. ואולם בהצגה הראשונה נתגלה לחוג הדרמטי כר נרחב לעבודה שנמשך שנים ועורר אצל האוכלוסיה הכרה ותודה. השפעת החוג על הנוער היתה גדולה מאד, נתעוררו כוחות חדשים ומאויים של חולמים לקריירה בימתית בא על ספוקו.

אחרי הצלחת ההצגה הראשונה מטעם פועלי־ציון באה הנהלת הספריה „קולטורה" בדברים עם אנשי החוג והוחלט להעבירו תחת השפעת ה„קולטורה" הבלתי־מפלגתית ולהרחיב את פעולתו. בין פעולות הספריה נמנה איפוא גם קיום „חוג דרמטי" בשם .בליהענדע צווייגן", ותפקידו היה: לאסוף כוחות מוכשרים

בעיר, ולייסד תיאטרון המידי. השחקנים הראשיים היו: שמואליק קיבקוביץ, מרדכי גונברג, משה לובלינג, האחים חיים וראובן ויסוקי, משה יהושע לובלינג, רבקה לובלינג, דבורה צוקרמן והאחיות ויסוקי. המנהל הטכני: משה בידלובסקי. סופלור: מאיר גוטליב. אחרי עלות מאיר גוטליב לישראל פעל בידלובסקי גם כסופלור. אחרי עלות בידלובסקי לישראל נשאר כסופלור מאיר מורמן.

החוג היה בלתי מפלגתי. באורח מוסרי היה כלי שרת לאידיאל של אמנות טהורה, ומבחינה חברתית עמד בשרות החברה היהודית לעזור להרחבת השפעתה ולפעול לטובת מוסדות־העזר שלה. החוג מנה כ־20—25 משתתפים. הציגו את המחזות (בחסות „קולטורה"): „השבועה" ליעקב גורדין, „די פוסטע קרעטשמע" לפרץ הירשביין, „ווי זענען מיינע קינדער" לחנא גוטספלד, „מירלה אפרת" ליעקב גורדין, „הערצעלע מיוחס" או „יעקיל בעל־עגלה" ליעקב גורדין, „טאטע־מאמעס צרות" לגוטסדינר, „גאָט מענש און טייוול" ליעקב גורדין, „מאָטקע גנב" לשלום אש, „דער דיבוק" לש. אנסקי, „געוואלט וועז שטארבט ער" ואחרים. את „הדיבוק" ערכו בשיתוף פעולה עם ה„חוג הדרמטי" ממיחוב. בכלל שיתף החוג פעולה עם ההוגים באולקוש ובמיחוב בהוצאות הכספיות, כי היו מחזות שקשה היה לבצען בכוחות החוג הוולברומאי בלבד.

השלטון המחוזי לא קבל בהתלהבות את פעולות התרבות של הנוער היהודי בערי המחוז, והיו זמנים שהחוג נתקל במכשולים באישור הצגות תיאטרוניות. באולקוש סירבו השלטונות לתת רשיון והיה צורך להגיש להם בפולנית קיצור מתוכן המחזה. למושל המחוז היו טענות שהמחזות נושאות אופי אנטי־ממלכתי. בידלובסקי, המנהל הטכני של החוג מצא תחבולה, נסע לוורשה ובא בדברים עם ה„להקה הוילנאית" (ווילנער טרופע) ששכנה ברחוב קארובה 18, וכן עם הנהלת התיאטרון של קמינסקי עם ליפמן בראשו, ואחרי שהשחקנים קיבלו אישור על המחזות במשרד הפנים, הביא בידלובסקי אישור ממשרד־הפנים על המחזות שהוצגו על ידי החוג, והאישור קבל תוקף. הרבה עזר לכך אברהם מוריסקו, מנהל איגוד השחקנים בוורשה.

רב העיר עם הסידי גור הביטו על החוג כפורץ גדר בחומת היהדות והמסורת, ולפעמים כשהיו אנשי החוג מתאספים בימי שבתות ב„קולטורה" או בשעת חזרות להצגות היה בא הרב עם החסידים ומפריעים לחזרות, ולא פעם הכריז בגזירת הרב דמתא בעיר שלא ללכת לראות במחזות, ורק אחרי השתדלות מרובה אצל הרב ביטל את ה„חרם" שהוציא. וכן כדאי לציין בזה, שפעם אחת נסעו אנשי החוג לפילץ להציג מחזה, ומכרו כרטיסים ביום השבת. כשנודע הדבר להרב של פילץ, הוא הכריז לפני קריאת התורה בבית־הכנסת שהוא אוסר ללכת לראות בהצגת התיאטרון. במוצאי־שבת אחרי שהדליקו נרות והתכוננו להצגה — נוכחו לראות שהקהל איננו בא. אנשי החוג הששו שיצטרכו להפסיד כסף רב. הלכה משלחת להרב והבטיחה שלא הדביקו את המודעות בשבת ושלא ידביקו יותר ביום זה, והוא נענה וביטל את איסורו. מיד התחילה מכירת כרטיסים שנחטפו בין רגע עד שמיד אזלו הכרטיסים. ההצגה נתקיימה במוצאי־שבת. ופעם אחת — במוצאי שבת של קיץ — נסעו שחקני החוג לעיירה ז'ארנובצה להציג שם את המחזה „טאטע־מאמעס צרות". הם נכנסו לעיר בשיר ורנן. והנה

חוג פעילים בשטחים שונים
אקטיוע טוער אין פארשידענע געביטן

נפתחו לרווחה כל הדלתות והחלונות, והכל רץ לקראת השחקנים לראותם ולקבל בשמחה את פניהם... ההצלחה היתה למעלה מהמשוער. כל הכרטיסים נמכרו כהרף עין. החוג היה מציג מחזות בסביבת וולברום, כמו בערים אולקוש, מיחוב, פילץ, ז'רנובצה ואחרים.

החוג הדרמטי הפך לחביב ההמונים בוולברום. ההצלחה המוסרית והכספית היתה גדולה מאד. באותו פרק קמו חוגים דרמטיים בערים רבות בפולין ועורכים מסע בסביבות. אנשי החוג בוולברום היו מבקרים בהצגות להקות שונות, ונסעו במיוחד לערים שונות כדי לחזות בהצגות ובביצוע. בשל אצלם הרעיון שמלבד כשרון דורש התיאטרון ידע ולמוד רב, עבודה ונסיון. תשומת לב גדולה הוקדשה להכשרה ועבודה אינטנסיבית.

מ. ש. גשורי

מעמד צלילי המסורת בוולברום

א. אינשטאלירונג מרשלרק.

השמחה בהתונות יהודים נעשתה בידי בדחן וכליזמרים. הבדחן היה איש עליז המבדח בחרוזיו ושיריו, או במעשה שובבות במסבת משתה, וביחוד בחתונות

(לשמה התן וכלה). הכלי־זמר (קרי ביידיש קלעזמער) היה מנגן בחתונות ומנצח על כלי־זמר. שניהם, הבדחן והכליזמר, היו בבחינת שנים המשלימים זה את זה. בתחום חייהם של יהודי וולברום טיפחו ר׳ איטשה הבדחן עם ברוך ספלובאטש ה„פרימייר״ ועם להקת מנגניו אורח־חיים משלהם על כל תכונותיהם האישיות וצרכיו ודרישותיו של מקצוע, תוך כדי טפול בעניניהם האישיים כבני־אדם שעל מזונותיהם חייהם. אורה מהשבתם וסביבתם — על כל השוני והמיוחד שבהם — משתקפים בטיפוס הבדחן והכליזמר כתופעה בפני עצמה.

הבדחן היה מטבע מקצועו מבדח ומשמח אחרים, והשם הזה הושאל לאיש שהוזמן לחתונה לשמח חתן וכלה. לפנים נקרא בדחן זה בשם „לץ״. אחר כך כנוהו בשם „מרשליק״. הרבנים וגדולי התורה ראו בעין רעה את מעשי הבדחנים בגלל קלות הדעת שנהגו בהליכותיהם. מחבר ספר המוסר „לב טוב״ הביע דעתו השלילית למעשי הבדחנים, הלצים והפושעים, המשמיעים פזמונים חשוכים וגסים. ובמדה שהקדרות והעצבות עטפו את חיי היהודים בגיטו כן גדלה התנגדותם של החכמים לבדחנים משום שהם מרבים צחוק ושחוק. הרב דוד הלוי (בעל „טורי זהב״) מגנה את משתאות העשירים ובמיוחד הזמנת בדחנים בעלי מקצוע. ובר־סמכא אחר, הרב חיים בכרך, שנשאל אם מותר לו לתלמיד־חכם לשיר ולשחוק בחתונה, ענה, שכל חתונה בה מראים בני־אדם עצמם בצורה מבדחת — מושב לצים הוא. עם כל זה היו המרשלקים, או כפי שקראו להם אחר כך בפולין — הבדחנים, חביבים מאד על העם. במרוצת הזמן נשתנו גם הבדחנים וגם תוכן פזמוניהם. במקום חיקויים לפזמונים הגרמניים החלו הבדחנים להשמיע שירי־עם יהודיים. הם חברו פזמונים על סדר א״ב וגם שלבו בפזמונים שמותיהם של החתן והכלה והקרואים. חומר לבדיחותיהם ופזמוניהם שאבו הבדחנים מתוך ספרות התלמוד והרבנים. פתגמי התלמוד ואמרות הת״ח היו למטבע עובר לסוחר בפזמונים ונקלטו על ידי העם.

ר׳ איטשה, יהודי תלמיד־חכם ושם־דבר בעיר ובסביבה, לא היה סתם חורז חרוזים כרוב הבדחנים, אלא בדחן טיפוסי ולמדן בעומק. מלבד זה היה מקריא (דקלמטור) ממדרגה ראשונה וחרוזיו היו שלובים בפניני הז״ל. הלצותיו ובדיחותיו בצבצו בסטירה חריפה ומבדחת. במקצועו היה ר׳ איטשה ממש שחקן. בעת „אמירתו״ והטפתו באזני החתן קודם החופה ובאזני הכלה בשעת כיסוי שערותיה שפכו דמעות אפילו יהודים קשישים, ומאידך היו מתפקעים ממש מצחוק כשהיה משמח את המסובים אחרי מסיבת־החופה בבדיחותיו ובהלצותיו. ומקובל היה בעיר, כשהיו מזמינים לחתונה, התעניבו ראשית כל לדעת אם ר׳ איטשה יהיה נוכח. בדיחותיו הוציאו לעתים קרובות את וולברום היהודית ממצב־רוח קודר. באוירה של מרה־שחורה היה מספיק שר׳ איטשה נראה מתקרב ומיד החלו לצחוק ושכחו את העצבון.

הוא היה יושב ברחוב ליסטופדה, בעל משפחה, עם בן אחד, שנטה למוסיקה. מובן שהבדחנות לא יכלה לספק לו את כל פרנסתו, והוא פתח לו חנות ברחוב פילץ, ואחר כך מעין בית־מרזח, ועם קיום ה„חוג הדרמטי״ היו מתאספים אצלו ומשוחחים על מחזה ותיאטרון. הוא פעל בחוג בתור מאפיין (כרקטריזטור). הוא נחשב לבדחן ותיק ורגילים היו לראותו בכל חתונה מתחפש לטיפוסים

שונים. בהופעותיו היה מבדח את הקהל ומביאו לידי צחקנות בלתי פוסקת. הוא היה נוסע גם לערי הסביבה, ונוכחותו הוסיפה הרבה על העליזות ועל המצוה לשמח חתן וכלה.

ב. ברוך ספלובאטש ה„פרימייר" עם להקתו.

וולברום היתה רק פנה זעירה ונדחה בעולם היהדות של מזרח־אירופה, בה היו שרים זה דורות שירים וזמירות. לחתונה היו קוראים „חאסענע", והנגן נשא את השם „כליזמר" סתם, ולעולם לא היה אדם טועה במשמעותו של השם. גם בוולברום ידע הכליזמר לשמור — מתוך שאיפת הקיום — על דמותו ועל נפשו בכל התנאים ולשמור על מסורת מקובלת הקובעת „צורות חיים מקודשות" לפרטיהן. ממעבה הקיום היהודי שבאירופה המזרחית, על החול והקודש שבו, התנשא דמותו של הכליזמר ששאב כוחו מהגניוס העשיר של העם. הכליזמר לא היה אלא הנגן הקמאי, שחי בתוך עמו, למען עמו ובזכות עמו. הנגינה היתה נחלתו. הוא שירת לפניה. הוא השתעבד לה. הכליזמר היהודי הפשוט שבמזרח־אירופה היה נגן מתלהב ומלהיב, מוסיקאי בעל לב ונפש, מוסיקאי כל־כולו, בשר, דם ועצמות, שרירים ועצבים. הוא היה „כליזמר". פעל ככליזמר ונשתייר כליזמר דורות על דורות. וכוח משיכתו של הכליזמר — נין ונכד לשורת מנגנים יהודים ארוכה ונכבדה — נבע מן העממיות האמתית והנצחית שבו, מן המוסיקאיות שבו. כלי הנגינה היה לו לבית־קיבול שלתוכו הכניס את כל רגשות לבו ואת כל נפשו, יגונו וששונו.

דורות לא מעטים מונה וולברום היהודית. אין ספק שבין המקצועות היהודיים הטהורים ששכנו בעיר עתיקה זו נמנה או נמנו גם הכליזמר או הכליזמרים במטרה לקיים את המצוה לשמח חתן וכלה. כי אכן מאות בשנים היה הכליזמר אבר חשוב בחיי האומה, ובתחום הוויתם העקרי לא פסקו הכליזמרים להתקיים מעולם. הם הבטיחו לעצמם את ערכם המסויים, את מקומם החשוב בחברה היהודית. אף להם יש הסטוריה משלהם, שנשתזרה לתוך עברו של העם היהודי. טיפוס הכליזמר היה נושא התרבות המוסיקלית המסורתית בעם, מעמד הכליזמרים. הכליזמר האמיתי, שהכליזמריות פעפעה בדמו, האמין בכוחות עצמו, בתעודתו, בכוחה הסוגסטיבי של המוסיקאיות שבו, בכלי־הנגינה שבידו, ואעפ"י שמן הנמושות היה, מפשוטי עולם ששמם לא הלך לפניהם. וחובותיו של הכליזמר כלפי עצמו נבעו מחובותיו כלפי עמו היהודי. הוא היה בשר מבשרו במוצאו, באורח חייו, במעמדו, ברגשותיו ובתגובותיו על המוצאות את עמו, נאבק על קיומו כשאר אחיו וכמותם ידע מחסור ודלות. ברם בתורת מוסיקאי היתה לו תעודה מיוחדת בקרב עדתו. בהופעתו המוסיקלית גדלה חשיבותו בעיני עצמו והעלתה את מעמדו שעליז היתה גאותו. הכליזמר קבל על עצמו את התפקיד שהוטל עליו במסירות נפש, באחריות ובאהבה. בשעה שניגן — בכל כלי נגינה שהוא, ואפילו לא היה מאומן כל צרכו — והשמיע צלילים יוצאים מן הלב ונכנסים אל הלב, היה רואה את עצמו נושא תעודה גבוהה ונעלה, היה עונה לדורשיו בכל עת ובכל מקום. היו מזמינים אותו קודם כל לחתונות ולשמחות וכיוצא בהן. אף במשחקי חנוכה ופורים היו מנגנים נוטלים חלקם.

הנגינה, דוקא היא, שעלתה בידה להוציא את דרי הגיטו הנדכאים מתוך עולמם הטראגי ואת יהודי וולברום בפרט ולהעתיקם, ואפילו לכמה שעות בלבד, לעולם אחר, עתיר אילוסיה ופנטסיה. המוני העם ביקשו לשכוח בנגינה את החולין, ביקשו בידור ושעשוע, ובנגינה מצאו את שאהבה נפשם. גילוייה העמוקים של המוסיקה מעולם לא היו חתומים בפני היהודים שומרי תורה ומסורה. מאידך מעמדו הסוציאלי של הכליזמר לא היה מבוסס כל עיקר, שלא כבעל־מלאכה לא היתה אומנותו של זה מוכרת כאומנות ממש. משום כך היו להם לרבים מהמנגנים היהודים גם מקצועות מעשיים נוספים לשם פרנסה, והנגינה היתה להם כמין עבודה צדדית.

ההכנסה של הכליזמרים לא היתה קבועה, ואיש מהם לא ידע מה יהיו רווחיו בחודש הקרוב, בימים הקרובים, על כל פנים לא הספיקה ההכנסה כדי הוצאות המחיה, ההלבשה ושכר למודם של ילדים. בכל ימות השנה כך — בימים שאין כונסים בהם כלה לחופה על אחת כמה וכמה. שבועות מרובים עוברים והחתונה אסורה והנגינה אסורה והפרוטה של החתונה האחרונה אזלה זה כבר מן הכיס, וההזדמנות להשתכר כמה אגורות עוד רחוקה מאד, והקיבה תובעת את שלה גם בזמן הזה. הפתגם העממי ממצה את המצב בקיצור: „בעיתות הספירה, באה על כליזמרים הפגירה" („אז מציילט ספירה, קומט אויף די כלי־זמר א פגירה"). באותו פרק היו הכליזמר ובני ביתו מקצצים אפילו בצרכים הפשוטים של חיי יום־יום. ואותו דבר מזעזע להחיות בו את הנפש, חיי צער ומחסור, אף הוא היה להם לבקש בהקפה, או בגמילות חסדים. דג־מלוח ותפוחי־אדמה היו להם בגדר מעדני־מלך, ולא אחת היו הילדים עולים על משכבם וקיבתם רעבה. עם כל זה היה הכליזמר תמיד עליז ושמח, ולעולם לא חסרה טיפה של מרירות בעליצותו. קל דעת וקשור בעבותות האהבה והמסירות למשפחתו, מתגנדר ונטול־גאוה, חריף ולגלגני כלפי בני אומנותו.

ר' ברוך דידן, מלבד היותו כליזמר, היה ככל היהודים בוולברום איש מסורת ויהודי נאמן, בעל משפחה, ויתרון לו על כליזמרים אחרים בידיעת תורי־נגינה וקריאת תוים מתוך הדף, כי אכן למד בקראקא את חכמת המוסיקה. הוא היה מנצח וכנר ראשון, ובתור כזה שימש כ„פרימייר", כלומר: ראש הלהקה. אחר כך היה גם מנהל התזמורת של מכבי־אש העירונית. אין לנו פרטים רבים על משפחתו וחייו, ואם מקצוע הנגינה בוולברום עבר אליו בירושה מאב לבן ומדור לדור, ומה היו שמות אבותיו ואבות אבותיו, וממי קבלו את סוד ידיעת הצלילים. וולברום היהודית, למרות היותה הסטורית מצד גילה הקשיש — לא גילתה ענין בתולדות אישיה. ורק פרט זה ידוע, שיהודי וולברום היו נמשכים בנפש חפצה אחרי נגינתם של הכליזמרים, חיבבום והעריצום, ושעה ארוכה עמד תמיד קהל המסובים בסימן הרושם הכביר של צלילי הקסם מתחת ידו של הכנר. מבחינה זו לא היתה וולברום שונה מערים אחרות, והיא יכלה להתפאר בלהקת הכליזמרים שלה, ששבחה נתבלט בכל הסביבה ולא נפלה בכושרה מתזמרות מפורסמות בשעתן בערים אחרות יותר גדולות. חברי הלהקה היוו כמעט משפחה גדולה אחת, דאגו זה לזה, והיתה להם אפילו שפה משותפת משלהם שהשתמשו בה בשעת חתונות בנוכחותם של אנשים מן הצד...

כאן אמסור כמה פרטים שהספקתי לקבל על אישיותו של ברוך ספלובאטש דידן. הוא היה יליד פרושוביץ (פלך קיילצי). בשנות נעוריו איקלע לוולברום וקבל עיסוק בבית־המסחר לקמח של ר׳ מיכאל לובלינג בסוף המאה הי״ט. הוא נשא אשה בשם איידל בוולברום והקים לו להקת תזמורת (או בלשון ותיקי מסורת „כלי־זמר״). בעל זקן, דתי, ישר דרך.

חיבת הנגינה עברה מהאב לבניו. בנו הבכור של ר׳ ברוך, אלכסנדר — היה כנר מצוין ומלוה את אביו ככנר שני. הוא הוכתר בכינוי „האמן בלי השכלה מקצועית״. בן 18 כבר למד בקראקא באקדמיה למוסיקה והופיע ככנר ראשון בבית־קפה נודע בשלזיה העליונה. נסע לשווייץ וכיהן שם במשרה כאמן הנגינה, הוא נשאר בחיים. הבן השני יעקב שמואל השתלם במוסיקה במוסדות עליונים וסיים באקדמיה למוסיקה בווינה. וכווירטואוז מושלם קיבל את התואר פרופיסור, עבר לקראקא כפרופסור ומנהל הפילהרמוניה שם. במלחמת העולם השניה נלחם בחרף נפש בקראקא נגד הנאצים ומת מות גבורים. הבן השלישי ליפה כיהן בשלזיה העליונה כנגן ג׳ז מעולה, והיה מנגן־אמן בכל הכלים. אף הוא נלחם בגרמנים הנאצים במערכה ונפל כגבור. הבת היחידה חיה (הלה) שמשה מורה לפסנתר.

מלבד שני הכנרים, הראשון והשני, האב והבן, היו בלהקה עוד מנגנים בכלים שונים. אברהם העבה („דער גראָבער״) היה החצוצרן הארוך, ראובן שפיגלמן היה החצוצרן הקטן, לייזר — מנגן בחליל, הירש לייזר (בן חייט) מנגן הבאס. הירש לייב היה המתופף. שמם של הכליזמרים הללו הלך לפניהם, ולא אחת הוזמנו גם לנשפים של ה„פריצים״ בסביבות העיר וזכו להערכה רבה. גם ערי הסביבה היו מזמינים את הלהקה הוולברומאית, והיא היתה מבקרת בפילץ, ז׳רנובצה, מיכוב, אולקוש, יינדזיאוב ואחרים. הופעת הכליזמרים מוולברום בערי הסביבה הטילה סנסציה. ומי שלא היה „מחותן״ בחתונה, איזה לו סתם לעמוד ליד הלונות אולם החתונה ולהאזין לנגינתם. קהל האורחים היה מאזין בשעת טכס החופה לניגון העצוב שעורר דמעות, כאשר ר׳ ברוך המנצח עמד בעינים עצומות וראשו מוטה הצדה, מחזיק בכנורו ומעביר את הקשת על מיתריו באמנות ובדביקות. הכנור בכה, געה, המה והחדיר עצבות ללבבות, ונדמה היה שהוא שופך שיח לפני רבון העולמים. תם טכס החופה ור׳ ברוך עבר לנגוני שמחה שבקעו שחקים ועוררו גל התרגשות של חדוה. כנורו התלכד עם שאר כלי־הזמר בצלילים מעוררים לריקוד ולצהלה.

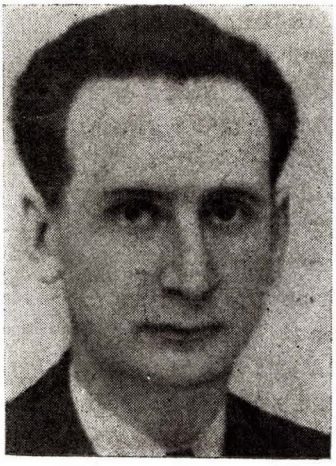
בעית הכליזמרים היתה בכל חתונה מן הראשונות שדרשה פתרונה. עבודת המנגנים היתה מתחילה עתים במוצאי־שבת קודם לחתונה. צעירים וצעירות היו מתכנסים בבית הוריה של הכלה למשתה־פרידה ולריקודים. השמחה והריקודים התנהלו לצלילי הנגינה של הכליזמרים עד שעה מאוחרת בלילה. נגוניהם לאותו משתה היו ידועים בשם „זמירות״ או בשם „מוצאי שבת״ סתם. הבדחן שלעולם לא נפקד מקומו באותו משתה, היה קורא או שר בלוית מנגנים חרוזים מתובלים רמזים היתוליים ושעשועי מלים והיה מבדח את הקהל בלהטי ברקיו החרוזיים. משהיו הצעירות מתעיפות מרוב ריקודים ופורשות לבתיהן, היו בני הזוג עם משפחותיהם מכוונים דרכם בלוית המנגנים לביתו של אבי החתן, ושם התחוללה עצם השמחה שהלכה ונמשכה עד אור הבוקר.

ליפה ספלונסקי
נגן ג'ז מעולה

ברוך ספלובאץ,
ראש להקת הכליזמרים
„פרעמיער" פון די קאפעלע

יעקב שמואל ספלונסקי
פרופסור למוסיקה

החתונה, שמחה משפחתית, הכניסה לתוך החיים החדגווניים של קהילות ישראל שוגי של קצב ודופק בעל רושם כביר. לעת החתונה ניתן פורקן מלא לאימפולסיביות הצבורה בלבותיהם של הבריות, שהיתה כבולה בכל ימות השנה. בשעת חתונה היו יהודי הערים באים במגע כביכול עם עצמם כמות שהם ועם עולמם ומלואם. יסוד החדוה שבהם מצא כאן פורקנו לאור היום שכיוון לכך את הקצב. החופה היתה נערכת בחצר בית־הכנסת או באולם החתונות. הכליזמרים היו מתישבים בפינה סמוך לדלת הכניסה, מסביב לשולחן רגיל. כיון שנכנס אחד האורחים המכובדים, היה המנגן הראשי מקדם פניו בברכה „ברוך הבא" בקול רם ובקריאת שמו. בשעת מנחה, כשהשמש נטתה לשקוע, ישבו באולם המחותנים והקרואים. הכלה ישבה בראש וסביב לה שושבינותיה המקושטות, בני משפחתה וקרוביה. במנגינות ה„חושבה" של הכלה הגיעה שעתו של הסולן האמן רב־החסד לדובב את דמיונו המוסיקלי ולעורר רגשנות מיוחדת לאותה שעה ובכי שפרץ עם שמיעת צלילים הראשונים של הכליזמרים. המנגן השכיל בלא התאמצות יתירה לכוון לבותיהן של המאזינות לו להתייפח בבכי. בין רגע מתהלפת התמונה לפי רמז שניתן לכליזמרים. „מארש החופה" המבשר את בואם של הגברים מוציא את הכלה מסבך החלומות בהקיץ ומעוררה לקראת הקידושין ההולכים ומתקרבים. עם צלילי המארש העליז מוליכים את החתן ואת הכלה לחופה. הקידושין נערכים כסדרם וכהלכתם לפי המסורת העתיקה והמקודשת. ברגע שנשלמו הקידושין פורצת המנגינה שוב, ובלוית הלהקה כולה נשמעת מכל פה קריאות „מזל טוב". הכלי־זמרים מתקרבים ומלווים בצלילי־גיל את המחותנים והקרואים לסעודת־נישואין. בין תבשיל לתבשיל לוקה הבדחן את שרביט הניצוח על השמחה בידו ובסיועם הגמיש והקליל של הכליזמרים הוא חורז חרוזים כיד המלך בשלבו דברי שבח לזוג, למחותנים ולקרובים. אחרי „מרק הזהב" פוהתת ההמולה והכנר וחבורתו

מקבלים רשות הנגינה, הכנר הראשי תופס את כליו, עוצם עיניו, מהדק בחזקה את כינורו אל מתחת סנטרו, יד ימינו תופסת את הקשת, ואחד מ„שופרא דשופרא" מתחיל משתפך באויר. תנועות קשתו וצלילהן כובשים קמעא־קמעא את קהל המסובים, והמיתרים פולטים אימפרוביזציה רבת־השראה. הצלילים מצטרפים לשיר־מזמור אדיר ועמוק, המנגן כולו אש להבה. המאזינים מקשיבים מרוכזים ופעורי־פה. צלילי קסמים ממללים אלה היו להם ליודעי צרתו של העם ולנושאי גורלו ועול חייו מקור לא־אכזב להתעלות ולהתעדנות משיבת נפש.

עם שעת הריקודים מוזמנים הקרובים והאורחים ל„ריקוד של מצוה". זוהי שעתם של המנגנים המלווים בנגינתם את תשוקת הרוקדים, וכל היוצא למחול „קונה ריקוד" מידי המנגנים ומשלשל מטבעות לתוך קופתם. מה רבה השמחה שהיתה אצורה בריקודים הסרי־מלים אלה. היתה בהם משום הפגת המתיחות הנפשית ומשום חיוב כביר של עצם החיים בכלל. הריקודים היו כדת וכדין. ברעש, בצהלה, בתרועה, במחיאות כף ובליווי הכליזמרים. בשעה מאוחרת בלילה הגיעה התהונה לסיומה. האורחים החלו להתפזר לבתיהם. ולאותה שעת יציאה היו הכליזמרים משמיעים נעימותיהם האחרונות „ליל מנוחה", „מפציע השחר". החגיגה הגיעה לקצה. ויש שהכליזמרים היו מוליכים את הזוג הצעיר לביתם החדש במארש מיוהד או ב„ניגון חוצות".

מה יפה היתה התהונה היהודית בימים ההם ומה נאוו הנגונים הרבים שהיו משמיעים הכליזמרים.

במלחמת הנאצים האחרונה התחבא ר' ברוך ואיידל אשתו אצל גוי אחד בעיר, ובמחבוא עברה עליהם תקופת המלחמה עד שחרור העיר בידי הרוסים. יום אחד אחר שחרורו מהמחבוא מת ר' ברוך והוא נקבר בבית העלמין בוולברום. אלמנתו איידל נסעה עם בתה חיה ללוס־אנג'ילוס אשר בקליפורניה (ארצות הברית). בשנת 1960 מתה שם איידל, ובתה תופסת שם מקום כפסנתרנית נודעת.

חיי כלכלה ומקצוע

דוד מ. צוקרמן

חיי הכלכלה היהודיים בוולברום

(בין שתי מלחמות עולם)

עם סיום מלחמת העולם הראשונה הגיעה כל האוכלוסיה היהודית בוולברום ללא יותר מ־1200 משפחות בערך בתוך האוכלוסיה הכללית של כאלפיים משפחות. ובכל זאת היתה העיר וולברום לחוט־השדרה של כל הסביבה עם העיירות שמסביבה: פילץ, זשארנובצה, סקאלה, אויצוב, חארשניצה, קוזלוב ועוד, לרגלי מצבה הגיאוגרפי וגם הודות לקשר שלה במסילת־הברזל, אחרי שוולברום קבלה מאז 1880 קשר באמצעות הרכבת, ומשום כך נאלצו הסוחרים בעיירות השכנות והכפרים לקנות את סחורותיהם לחנויותיהם בוולברום. בכל יום ראשון אפשר היה לראות את הסוחרים יושבים על עגלות עמוסות סחורות בחפזם הלוך ושוב לעיירותיהם.

בשנת 1920 החלו להתפתח בעיר הגופים הכלכליים המאורגנים הראשונים, כמו איגוד הסוחרים הראשון, איגוד האומנים ובעלי־מלאכה, ובנק עממי קואופרטיבי שנוסד ביחוד ביזמת עסקני האומנים האחים אברהם וירמיהו לנדוי, מנדל ביבר, וולף וולנר, ליפה יעקובוביץ ויחיאל פיינשטאט. הבנק העממי נחשב לנקודה מרכזית בכל הפעולה הכלכלית בעיר, כי שום יהודי לא היה יכול להעלות על לבו ולחשוב על אשראי ממשלתי כללי, בעקב היחס האנטישמי לאוכלוסיה היהודית. הבנק העממי נתן אשראי לאומנים ולרוכלים בכפרים זעירים והיה ממש המשען הכלכלי והעזרה־בצרה של הכלכלה היהודית בעיר. היהודים עסקו ברובם בסחר תבואה ובעיבוד עורות ובמסחר סיטוני של מנופקטורה. בעיר נמצא גם מספר רב של סנדלריות. אחר כך נתוספה לארגונים הכלכליים גם קופת גמילות־חסדים, שנוסדה בשנת 1928, ועד עלותו לישראל נוהלה בידי מר יקותיאל פוטאש ביחד עם קבוצת סוחרים זעירים. הקופה הושיטה עזרה רבה לסוחרים הזעירים, אומנים ורוכלים בכפרים. בשנים הבאות נוסד גם בנק הסוחרים בהנהלת משפחת אלטר. אך פעולתה הצטמצמה רק לחלק מהסוחרים. גם מוסד זה הגיש עזרה מסויימת לכלכלת עירנו.

כל מה שהתרחש בקנה־מדה גדול ברחבי פולין הקונגרסית, השתקף גם בעירנו. מבחינה כלכלית, תרבותית ולאומית היתה וולברום אחת הערים הפעילות

מאד בחבל קילץ. ברם בשנות השלושים החלו רוחות חדשים מנשבות בפולין. האנטישמיות, וביחוד הכלכלית, החלה לתת אותותיה ולהיות מורגשת מאד, ובשורה הראשונה פגעה בנוער היהודי, שמצבו היה כמעט ללא כל תקוה. אפסה כל תקוה לקבל עיסוק במוסד בלתי־יהודי או בבית־חרושת. פועל יהודי לא העיז לחלום לקבל משרה. לעירנו יצא שם בבית החרושת הגדול לגומי שהשתייך למפעלי ווסטן (קבוצה חרשתנים גרמניים). המפעל העסיק כאלפיים פועל וביניהם היו רק 4—5 יהודים שנתקבלו הודות להמלצות חשובות. ואין פלא שבעקב הוסר התחשבות זו פנה חלק גדול של הנוער היהודי לתנועות הרדיקליות, ודבר זה הגביר עוד יותר את התסיסה נגד האוכלוסיה היהודית.

ברם האנטישמיות החריפה ביותר באה לידי בטויה אחרי נצחון היטלר בשנת 1933, כשממשלת פולין וגרמניה ההיטלרית נעשו שושבינים, והעיר הוצפה גרמנים, שכפי שנתברר אחר כך לא היו אלא סוכנים ובלשים של היטלר. מושבם הראשי היה בבית־החרושת לגומי. וכה שפכו הפולנים כמעט בהיסח הדעת, בלי לראות את הסכנה שעמדה מתחת לחרכי שעריהם, את כל חמתם על המיעוט הקטן, היהודים. ודבר זה הרחיק לכת, עד שיום יריד אחד (הירידים בוולברום התקיימו בימי שני והמישי בשבוע) הפך ליום־בלהות לאוכלוסיה היהודית, ולא עבר אף יום־יריד אחד בלי תקריות אנטישמיות. אחר כך נתוסף הפזמון של העלבת העם הפולני וכל פוחז וריק שרצה להתעלל קצת ברוכלים וסוחרים היהודים הלך והלשין בפני השלטונות. שפלוני ואלמוני העליב את העם הפולני. אחד הקרבנות האלה היה חנוך־הניך זיכר, מנהיג הביתרים בעיר, שנספה בשואה באושוויץ. ורק הודות להתערבות מאומצת הצליחו להצילו מידי ההמון הפולני הצמא לדם. האוירה הפוגרומית התפשטה כמגפה על פני כל העיירות היהודיות, ועירנו לא היתה יוצאת מהכלל, עד שהרוכלים בכפרים ממש סיכנו את עצמם לבקר בכפרים. היו פוגעים וחומסים את החנויות והממכרים היהודיים. מה גדולה היתה האנטישמיות אפשר היה לראות עוד בקיץ האחרון בשנת 1939 לפני המלחמה, כשהסכין כבר היה מונח על הצואר, וראשי השלטון הפולני לא היו להם דאגות אחרות מאשר לנקוט באמצעים ולדאוג לכך שאפילו בעיירה קטנה לא יתרחש ה„אסון הגדול" שרוב יהודי ייבחר למועצה העירונית. בעונשים שונים אילץ ראש המחוז (סטארוסטה) את הנציגים היהודיים להתפטר. אך בחירות חדשות כבר לא הספיק לערוך. ענין המועצה העירונית בוולברום ראוי לפרק מיוחד כשלעצמו.

אף שוולברום היתה במספר אוכלוסיתה כמעט הגדולה ביותר במחוזה (וולברום השתייכה למחוז אולקוש), היא נשארה עד לשנות השלושים במסגרת של „אוסאדה" (מושב) ובראשה „הנהלה כפרית" שכפרי הסביבה היוו בה את הרוב. הבחירות של „וויט" ו„סולטיס" התקיימו אחת בשנתיים, והן התנהלו באורח פרימיטיבי כלפני מאות שנים. היו מתאספים בחצר מועצת העיר שבככר־השוק בוולברום, וכל מועמד שהיו לצדו צעקנים גדולים יותר הוא נבחר. מובן שה„קול יעקב" נשאר תמיד במיעוט.

ורק אחרי שוולברום הפכה לעיר עם מועצה קבלו היהודים נציגות נאותה בשלטון העיר הודות לאיחוד כל הקבוצות היהודיות, שיצאו לבחירות ברשימה

יהודית מאוחדת אחת לבחירות למועצה העירונית הראשונה בשנת 1931. ומענין להעיר, שאחד הנציגים היהודים במועצה העירונית היה הד"ר אלכסנדר איזנשטאט שמן הראוי להזכירו לטוב במיוחד. מוצאו היה ממשפחת מתבוללים אינטליגנטית בוורשה והוא התישב בוולברום כרופא, והוא היה איש לדוגמה מהנציגים החביבים ביותר על כל שכבות האוכלוסיה היהודית. בעקב סכסוכים פנימיים במחנה הפולני נאלץ ראש העיריה הפולני להתפטר ולצאת לדימוס, והמועצה העירונית נתפזרה על ידי מושל המחוז. הענינים הרחיקו ללכת במדה כזו, עד שבעקב זה היה ראש העיריה במשך שנה וחצי יהודי, הוא הרוקח היהודי הנריק רוזנבאום. במועצה העירונית הראשונה היו היהודים מיוצגים בנציגיהם: הד"ר אלכסנדר איזנשטאט, הנריק רוזנבאום, א. מיטלמן, הירש בידלובסקי, נפתלי טארלא, מלך פצנובסקי, דוד ארליך, קופל פרוכטצווייג, ק. נייאר. בשנת 1938 בוצעו בחירות חדשות למועצה העירונית, וכאן נכנסה הרשות הפולנית „בעובי הקורה" וחפצה להכריח את היהודים שיוותרו מרצונם הטוב על מספר המועמדים שהגיע להם לפי הפרופורציה של האוכלוסיה ושיסכימו ללכת יד ביד עם מפלגת הממשלה „סנציה". ברם על אף הלחץ הכלכלי העצום והנגישות על סוחרים ובעלי־בתים יהודים, כמו פרטיכלים שונים על אי נקיון, תאורה רעה וכדומה, לא הצליחו במזימתם והיהודים הלכו גם הפעם מובדלים מהפולנים. ואף שמחוזות הבחירות היו מסודרים בכוונה מראש במטרה להפחית את הנציגות היהודית, לא עלה בידי האויבים, והיהודים יצאו בנצחון גדול. כדאי להעיר, שכותב השורות הציג מועמדותו מטעם הרשימה היהודית המאוחדת והיחידה במחוז בחירות, שבו המועמדות היתה בחזקת סכנה. אך כל הקבוצות היהודיות, ובכללן גם הרדיקלים, תמכו במועמדותו ואיפשרו באורח כזה לבחירתו. ברם כפי שכבר הזכרנו הכריח השלטון את המועצה העירונית שנבחרה — להתפטר, והמצב נעשה קשה יותר.

ובאוירה מורעלת ומוסתת זו הלך הישוב היהודי בפולין לקראת האסון האיום, לקראת מלחמת העולם.

מ. ש. גשורי

חיים של פרנסה וכלכלה

א. המסחר.

המצב הכלכלי של יהודי וולברום בכלל לא היה כמעט שונה ממצבם הכלכלי של יהודי ערים ועיירות אחרות בפולין. ברם המסחר בוולברום היה מקודם כולו בידי יהודים, ללא התחרות של נוצרים או רוסים, כי לא היה צורך בשום מאמץ כדי להוציא או לכבוש מידי מישהו את מקור פרנסה זה, שהיה מאז כניסת היהודים לפולין לפני כאלף שנים שטח הפקר, והיהודים זכו מן ההפקר.

האוכלוסיה הנוצרית היתה מתחמקת תמיד מן המסחר שנחשב בעיניה כמלאכה בלתי מכובדת. בוולברום אפשר היה לפני מלחמת העולם הראשונה להראות באצבע על בתי המסחר הנוצריים.

הלקוחות הנוצרים היו סרים בחוסר רצון לקנות בבתי המסחר הפולנים, כי תהום עמוק היה פעור בין הסוחר ובין הלקוח הפולני. בבית המסחר הפולני היה הלקוח צריך להוריד את כובעו, לא להתקרב לשום מוצר, ורק לחכות לשרות העוזרים, לקחת מה שהציעו לו ולשלם כל מחיר שנדרש ממנו בלי לעמוד על המקח. הלקוח הפולני לא יכול היה לסבול מיהירותו של החנוני הפולני, שלגמרי לא הכיר לדעת את הפסיכולוגיה של הקונה, שיש לאפשר לו לעמוד על המקח ולהוריד לו קצת מהמחיר, ולא להעלות בבת אחת סחורה יותר מדי על המאזנים ולהוריד חזרה — הקונה הפולני הסתכל על כך בחשד, והמאזנים היו בעיניו מאזני מרמה.

בחנות היהודית הרגיש עצמו הפולני יותר חפשי. הוא רשאי היה לבחור לו את המוצרים, לבחנם, לעמוד על המקח ולהוריד מהמחיר, לקבל גם בהשאלה אם חסר היה לו כל הכסף, ובכלל לשוחח (בלי תמורה) עם הסוחר היהודי שלא התנפח. החנונים והסוחרים היהודים ידעו היטב את ההרגלים של לקוחותיהם הפולנים וידעו כיצד להסתדר אתם. החנוני היהודי היה גם הקונה של המוצרים החקלאיים שהאכרים היו מביאים העירה, וממילא הרגיש האכר את עצמו קשור יותר עם החנוני היהודי מאשר עם הפולני.

היהודים שמו פניהם למסחר, מפני שענף פרנסה זה לא היה קשה ביותר ולא דרש למוד או הדרכה מיוחדת. מאידך היה המסחר עזוב לנפשו, כאילו התחנן שיבואו לקחתו. יתר המקצועות היו תפוסים בידי פקידים. ליהודים לא היתה דריסת רגל למשרות שלטון המדינה או לכהונות מוניציפליות. כל מקצוע שהוא היה זקוק ללמוד במשך שנים, ומלבד זה לא היו בעלי־מלאכה או מקצוע מקובלים אצל יהודים, ועוד זכור הפתגם שהיה שגור בפי יהודי פולין (בפולנית): שעווצי אי קראווצי ניע לודזשי (כנדלרים וחייטים אינם בגדר בני אדם). ואולם קל מאד היה לפתוח חנות, כי לכך לא היתה דרושה שום קווליפיקציה, ואף לא הון גדול. כשהיו משיאים בן או בת היה הזוג החדש פותח לו חנות מכספי הנדוניה שקיבל. במשך הזמן נתרבו החנויות ואתם יחד רבתה ההתחרות בין החנוונים היהודים.

המסחר התרכז בעיקרו בככר השוק. חנויות בודדות אפשר היה למצוא כמעט בכל יתר הרחובות, שהשתייכו ברובן לאומנים. בחנויות היו עומדים החנוונים עם נשותיהם ומהכים ללקוח. האומנים בעלי החנויות היו עסוקים כ„חמור למשא" ועשו את מלאכתם משעות השחר עד הערב. רובם עבדו לבדם ללא עזרה. אצל רבים מהם עבדו גם בניהם. אצל מעטים עבד שוליה או שנים. מקצועותיהם היו טיפוסיים ליהודים: חייטים, סנדלרים, כובענים, רפדים, שענים, בורסקאים, פחחים, אופים, ובהם היה בולט יהודי גבוה רחב־גרם עם ידים מיובלות, יחיאל הנפה שהיה עומד תמיד ליד סדנתו ו„פולט זיקי אש" ממפוחיתו. רוב האומנים היו ידיהם מלאות עבודה והזמנות בשביל אכרי הסביבה, פרט לסנדלרים היהודים בעיר שעבדו רק למען יהודי המקום, והם השקיעו מאמצים רבים בנעלים שיהיו יותר בעלי צורה ומאיכות מעולה. בעיר ובסביבה היו מצויים

מאות סנדלרים גויים שעשו את עבודתם מסוג עור אחד ומצורה אחת. ובמוצאי־שבתות, עוד טרם הספיקו יהודי העיר לעשות „הבדלה" כבר חשו הסנדלרים הגויים העירה, כל אחד עם ציודו על שכמו, חבילות נעלים צרורות, שהובילו את המרכולת המעובדה לסוחרים. מרכולת זו מילאה שתי קרונות של מסילת־הברזל, שבשעות הערב סופחו לרכבות דוהרות לקראקא ולסוסנוביץ.

המסחר התרכז — כפי שהזכרנו — במרכז העיר, הוא ככר השוק. חלק גדול של החנויות היה בעל היקף קטן, מסודר באורח פרימיטיבי. החנויות היו פתוחות עד מאוחר בלילה. בעונת החורף בימי הכפור החזק היו עומדים בחנויות פתוחות ומחממים את הידים הכפואות לפני קדרות־אש. וחנוני אחד היה מסתכל אם החנוני השכן כבר נעל את חנותו. אבל היו גם עסקים מסודרים יפה שהתנהלו בקנה־מדה גדול.

בוולברום היו גם יהודים שעסקו במסחר בסיטונות בענפים שונים, כמו ביצים ואווזים ואחרים. והיו שקנו אצל ה„פריצים" יערות, מברים אותם ושולחים את העצים, מהם במצב גלמי ומהם אחרי שעובדו במנסרות, לחוץ־לארץ, ואף לעיר־הנמל דנציג. היו בעיר גם סוחרי־תבואה גדולים שהיו שולחים תבואה בקרונות לחוץ־לארץ. בתקופת השלטון הרוסי היו סוחרים מסוג זה נאלצים לרכוש להם תעודות־מסחר ולשלם מס מינימלי.

עד שנת 1912 כמעט שיהודי וולברום לא סבלו מאנטישמיות. היחסים עם הגויים היו יותר מידידותיים, אולי משום שבכפרים רבים שמסביב לעיר היו יושבים יהודים רבים ועוסקים בחקלאות בכשרון לא פחות מהם, ואולי עוד יותר... גם האוכלוסיה הפולנית העירונית אשר בוולברום, שהיתה במיעוט, הרגישה עצמה קשורה בקשר הדוק עם האוכלוסיה היהודית מבחינות שונות. היהודים היו יושבים בבתי גויים ומשלמים להם שכר־דירה. החנונים שבככר השוק היו מוכרים את מוצרי משפחות הסנדלרים הפולנים שבעיר ובכפרים מסביב. היהודים היו קונים הלב בהמותיהם, וכן קנו מהם עצים להסקת תנוריהם. גם אכרי הסביבה היו מוכרים את תוצרתם ותנובתם ליהודים וקנו מהם בחזרה מצרכים שונים אחרים. יתכן שיחסם הטוב ליהודים בא מפאת יחסם הנוח מבחינות שונות: אדיבים, מוכרים בזול, ולא רק במזומנים. ברם יתכן שיחסם הטוב של האכרים ליהודים בא גם מסיבה אחרת: הם זכרו עוד היטב את מצבם הרע תחת עול ה„פריצים" הפולנים ואת קשיחות לבם של ה„אדונים" בני עמם, ודבר זה גרם שאהדתם היתה נוטה יותר לצד היהודים.

בימי שבת וחג שבת המסחר כליל. השכינה היהודית פרשה כנפיה על כל הרחובות והסימטאות. כל החנויות ובתי־המסחר היו נעולים וסגורים, ולפניהם שקט ודממה. בתי המסחר האחדים של הגויים נראו לעומתם כמבוישים, את היהודים שבמשך ששה ימים בשבוע נראו עומדים בחנויות או בבתי־המלאכה, אפשר היה בימים אלה למצוא הולכים אל או מן בתי התפילה עם טליתות בידיהם, ואת החסידים כשהם מעוטפים בטליתותיהם מתחת לבגדיהם העליונים. לשבחם של יהודי וולברום אפשר לומר, שהם ידעו לשמור על השבת מחללו. שום יהודי לא העיז לחלל את הקודש בפתיחת חנותו בשבת וחג.

לעומת זה אפשר היה להרגיש למחרת השבת, בימי יום ראשון, התעוררות במסחר, במקח וממכר. בשעות הבוקר היו באים העירה ה„פריצים" מהחצרות שבסביבה, וכרכרותיהם היו מתרכזות בצד אחד של ככר השוק. הפריצים היו מבקרים אצל הסוחרים היהודים שהיו קונים אצלם את התבואות ונכסים אחרים, מלוים להם כספים לפני הקציר ומסדרים אתם עסקות דומות. וכן היו מתאספים בימי ראשון האכרים מהכפרים הקרובים שהיו באים בנסיעה על עגלות־אכרים. העגלות נשארו עומדות בככר השוק במרוכז. אכרים אלה היו מפרנסים את מסחר־הזוטא. בימי ראשון כאלה היה האכר קונה לו בעיר כל מה שהיה דרוש לו לכל השבוע, ואף היה מוכר את תוצרתו. מסחר זה נעשה בקנה־מדה גדול וקטן כמעט רק בשעות שלפני הצהרים, אחרי בקוריהם של האכרים והפריצים בכנסיות וסיום התפילות בהן. בשעות שאחרי הצהרים כולם היו חוזרים למקומות מגוריהם. הפריצים לחצרותיהם והאכרים לכפריהם.

ימי ראשון אלה היו ימי־עיסקה חשובים למסעדות ולבתי־מרזח. ובו בזמן של„פריצים" היו קשרים עם סוחרים יהודים שאתם ניהלו את עסקיהם והיה להם היכן להיכנס ולבלות כמה שעות על כוס משקה ותופינים ובשיחה על כל הקרוב ללבם — רוב האכרים שהיו נוהרים לעיר בהמוניהם לא היו קשורים בחנויות או חנונים מסויימים והם היו הולכים מחנות לחנות ומבררים היכן אפשר לקנות בפרוטה אחת או שתים יותר בזול. והם מצאו כמקום הנוח ביותר בשבילם מכמה בחינות את המסעדות ובתי־המרזח, בהם יכלו לשבת ולנוח כאות נפשם ולבלות את שעותיהם הפנויות בנעימים וגם להרטיב את שפתותיהם בכוס יי"ש חריף או במשקאות שונים אחרים. ואכן בשעות המאוחרות של אחרי־הצהרים אפשר היה לפגוש אכרים שכורים בגלופין בישיבה או בשכיבה, ודבר זה היה לתופעה טבעית בעיני יושבי העיר.

במשך ששת ימות השבוע התנהל המסחר הזעיר ברובו בתוככי האוכלוסיה היהודית, בינם לבין עצמם. לכל חנוני היו לקוחות קבועים משלו. בין בתי המסחר המכובדים אפשר לציין:

בענף האריגים והבדים: את הסיטונאים הוכרמן, פישל, בורנשטיין, ציגלר, משה וינגרטן ועוד;

בענף הסדקית: את בירך ינובסקי, משה אסמרייכר ועוד;

בענף הברזל: את שלמה אורבך, וולהנדלר (מז'רנובצה) ועוד;

בענף כלים וכלי־זכוכית: אלטר פלדמן, רובינסקי ועוד;

בענף משקאות ויינות: הירש בידלובסקי, משה פוטאש, חיים מייטק, מוטל מנטליק, לייבל פוטאש, אברהם קורנפלד, אפרים לובלינג, חיים דוד גולדברג, פישל טארלא ועוד;

בענף מצרכי מזון: מרדכי אבא רויכר, דער געלער מאכל, זישה קאמינסקי, בני פישל טארלא ועוד:

בענף בתי משתה ומרזח: מוטל מנטליק, יוסף בר פוטאש, חיים דוד גולדברג ועוד;

בענף מוצרי עור: אברהם ולגרין, זונדל ריכט, משפחת פולטוראק ועוד;
סוכנויות ומורשים להעברת סחורות וכספים: זאב אלטר, יחיאל מאיר אנגלשטין, יוסף גולדמן (חתן שלמה ארליך);
יצואנים: מיכאל לובלינג (קמח), חיים יצחק צוויגנבוים (ביצים), בריש (ביצים) ועוד.

הירידים וימי־השוק.

הירידים היו קיימים בעיר כמה פעמים בשנה, שהיו למסורת עוד מימות מלכי פולין ונקבעו כחוק ולא יעבור. ימי השוק התקיימו מקודם אחת לשבוע, בימי חמישי, ואחר כך פעמיים בשבוע, בימי שני וחמישי. הירידים היו למקור פרנסה גדול ליהודי העיר. בימים אלה היו מתכנסים העירה מאות גויים מעשרות הכפרים שבסביבה עם עשרות סוחרים וחנונים עם סחורות שונות. הם היו תופשים את כל הרחובות ואת השוק בעיר. עוד בשעות השחר היו החנונים פותחים את חנויותיהם ועורכים את סחורותיהם. העוסקים בממכר בשוק העמידו את שולחנו־תיהם, מעמדם וסוכותיהם, וסדרו את סחורותיהם: נעלים, מגפים, חליפות, כובעים ומגבעות, כתנות ומכנסים, תחתונים עם מרכולות אחרות. מ„אידך גיסא" של השוק היו עומדים אנשי־הבשר שמכרו בשר חזיר, והם היו משחיזים בלי הרף את סכיניהם המבריקים. ובאמצע בין „שני הקצוות" התישבו נשי האכרים שקשרו את ראשיהן במטפחות מגוונות, והן היו מציעות למכירה: המאה, תרנגולות, ביצים, בר־אווזים או אווזים. בעלי־החי קשקשו בכנפיהם וקראו בקול, כאילו חפצו לעזור לבעליהן להפנות אליהם תשומת־לב. והיו ימים שקשה היה לאדם לעבור בשוק או ברחובות מרוב צפיפות. בשוק או ביריד לא חסר שום מוצר שהיה בו משום תועלת לאוכלוסיה, הן לתועלתה הפרטית והן לתועלתה החקלאית. גם הגויים מכרו בימי השוק והירידים כל מה שהביאו אתם מפרי תנובתם ויבולם בשדות ובגנים, ובזה גם בהמות ועופות וכל מה שהיו מעבדים באורח פרימיטיבי בביתם. יהודי וולברום וכן יהודי הערים הקרובות שלא היו אורחים בעיר זו הביאו אתם את סחורותיהם למכירה. ברם הם עסקו בהרבה גם במוצרים שהביאו אתם האכרים מהכפרים. גם בעלי המסעדות ובתי המרזח היו מלאים לקוחות והרויחו כסף רב.

השוק והרחובות הסמוכים היו מלאים עגלות האכרים שעמדו זו ליד זו באורח שוה. החנונים והסוחרים היהודים היו דוהרים ונחפזים מעגלה לעגלה, מישושו את השקים, הסתכלו בתבואה, עמדו על המקח וקנו. השאון וההמולה היו גדולים וחזקים כאילו רוח סערה באה על העיר. ובתוך ה„מקלחת" הזו אפשר היה לראות ארחות מסחר של היהודים, שהיו אופיניים להם. אפשר היה לראות כיצד יהודי הרוצה לזכות בלקוח מודד בד על שכם האכר לפי מידתו, או שאיכרית מודדת לעצמה חולצה או לבנים תחתונים להווכח אם אינם פחות מהמידה. ימי השוק והירידים נחשבו לימי־פרנסה לחנונים ולסוחרי העיר. ביחוד גדל הדוחק בככר השוק בימי הסתיו, לפני ימי הגשמים והשלגים, או לפני ימי הפסח. בימי השוק והירידים לא חסרו שני טיפוסי אנשים שהיו תמיד מכבדים את העיר

בבקוריהם, והם: גנבי־כס, וקבצנים, בעלי־מום, שהיו אוספים נדבות בזמרת נגונים מונוטוניים, וגם שירי קודש.

ועוד שוק שני היה לוולברום, שקראו לו בשם „טארגוביסקו". שוק זה נוסד כנראה אחרי שככר־השוק נעשה צפוף יותר מדי והעבירו את המקח־וממכר בבעלי־חיים לשוק החדש שקבעוהו מאחורי העיר, על־יד בית העלמין החדש. שוק זה נועד פעם בשבוע, בימי חמישי, למכירת סוסים, בהמות וחזירים. גם שם גדלה הצפיפות מהקונים והמוכרים וכלי־הרכב שלהם, ואף שם גדלה ההמולה כבנחיל של דבורים. ואין לשכוח שוולברום נחשבה גם לצומת־דרכים מסחרית, ודרכה עברו מאות עגלות וקרונות־משא שהובילו סחורות בשווי של מאות אלפי רובלים, וכלי־הרכב היו מתעכבים בדרך עברם בוולברום ומשאירים קצת „פדיון".

עד למלחמת העולם הראשונה היו מביאים סחורות מערי וורשה, לודז, ערי זגלמביה וגם מערי רוסיה הגדולה והרחבה. המסחר התנהל באורח נורמלי ובבטחה, באין פוצה פה ומצפצף, פרט לשנים האחרונות שלפני המלחמה כשרעל האנטי־שמיות של דמובסקי וחבריו הטיל את ארסו בתנועת המסחר היהודית והטיל עליהם אימים, בלי לסבול מזה למעשה. בוולברום עצמה ניסו ה„לאומים־דמוקרטים" לערוך פרעות ביהודי העיר, ומכיון שידי העירונים הפולנים עצמם היתה קצרה וחלשה מדי לביצוע מעשה זה — גייסו את אכרי הסביבה, שקצתם נתפתו ובאו לעזור ל„אחיהם". אך החסונים שבקרב יהודי העיר, הקצבים והעגלונים וכדומיהם, עמדו בשער והרביצו בפורעים על ימין ועל שמאל ושפכו מהם דם רב. עם הקזת דם מקדקדיהם נפקחו עיניהם לראות כי לא רק „הקול קול יעקב" אלא גם ב„ידים" יש להם יד, ומאז לא העיזו להפריע עוד, אף שהתעמולה האנטישמית נמשכה בדרכי תעמולה בלבד.

המלחמה הראשונה עשתה שמות במסחר הנורמלי. חלק מהסוחרים התרוששו וירדו מהבימה המסחרית, ואת מקומם תפסו אביונים מאתמול שהצליחו בתקופה הבלתי נורמלית לצבור גדולה והון ולרכוב על במתי ההצלחה.

עם תקומת פולין העצמאית בשנת 1918 עלה המסחר שוב על פסים נורמליים. אך לסוחר היהודי נכונו עוד סבלים ופגעים חדשים במהדורה חדשה. ממשלת פולין עם גראבסקי „האנטישמי הכלכלי" הציגה לה לתפקיד קדוש להוציא את המסחר מידי היהודים בכל מחיר ולמסרו לידים יותר נאמנות, לפולנים. היה זה פרק טראגי בחיי היהודים בפולין. המאבק נגד המסחר והסוחר היהודי פסק להסתפק בלהלכה בלבד, בנאומים ובתעמולה בכתב, אלא נגש למעשים, שמשנה לשנה נעשו מורגשים ומוחשים יותר ויותר. הסוחר היהודי כאילו הרגיש בחבל של כליה שענדו על צווארו שהלך ונעשה מיום ליום יותר הדוק וחנק...

ראשית כל: הטילו השלטונות מסים כבדים על החנוני והסוחר היהודים, מסים לאין שיעור, שלא היה ביכלתו לפרוע. ואם חלפה שנה אחת והחנוני לא הספיק לשלם את המסים — עלו המסים הבלתי נפרעים בטמפו מהיר עד שקשה היה לו להחלץ מהם. משרד המסים לא שתק ו„עגלת גראבסקי" הוציאה את הסחורות מהחנות, והחנוני נשאר יושב בחנות ריקה.

מנוחת יום הראשון ששלטונות פולין החפשית כפתה על האוכלוסיה היהו־

דית גרמה נזקים ונגישות ללא קץ לחנוני היהודי, שלא יכול היה להרשות לעצמו שני ימי מנוחה בשבוע, והוא היה מוכר דרך הדלת האחורית. ומי שלא היתה לו דלת כזו — היה עומד בחוץ ומכניס בזהירות קונים לחנותו הנעולה. וכה עמדו החנונים על המשמר בחוץ ליד החנויות בכל יום ראשון, ואף בימות החורף בכפור החזק. אך המשטרה היתה רודפת בשצף קצף את החנונים היהודים ורושמת נגדם פרטיכלים שגררו אחריהם דמי־ענושים כבדים.

היהודים היו עוסקים בענפי המסחר דלהלן: צרכי מזון, פירות, ממתקים, ירקות, מוצרי חלב ובשר, בתי מרזח, מסעדות, אטליזים, דגים, תבואות, יינות ומשקאות, עופות ועוד. והיו בתי מסחר שהיו מוכרים רק בסיטונות: מלח, נפט, סוכר, קמח, גריסים, דגים מלוחים, אורז, שמורים, בירה. וכן היו עוסקים במוצרי אריגים ובדים, פרוות, סדקית, הנעלה, קונפקציה, ספיחי עור וסנדלרות, סמרטוטים, נוצות, כלי זכוכית ומכשירי מטבח, חומרי ברזל ובנין, מכונות חקלאיות וכלים, פחם, עצי בנין, עצי הסקה, צבעים, אופנים, ברזל ישן, חומרי כתיבה וספרים, מוצרי רפואות, רהיטים, תכשיטים, ועוד.

הסוכנים או המורשים (קומיסיונרים) של וולברום — היה זה מקצוע הקשור למסחר בנימים שונים — היו בימי ראשון נוסעים לוורשה וללודז ועירם אחרות כשכיסיהם מלאים הזמנות החנונים וסוחרים־זעירים. במשך השבוע הם היו מספקים למשפחותיהם את הסחורות המוזמנות, ובני המשפחות היו מספקות אותן לידי המזמינים ומביאות אתן את ההזמנות העקריות. הסוכנים הללו הכירו יפה את כל וורשה לכל פנותיה ולא היו זקוקים כלל לדעת את הכתובות של הסוחרים השונים שיוכלו להשיג עבורם את הסחורות המוזמנות. הם, הסוכנים, היו משלמים ברובם מחירים יותר נמוכים מהסוחרים עצמם. הסוכנים היו עובדים קשה, התנהגו ביושר ואפשר היה לסמוך על כנותם. בימים הקשים לסחר היהודי, כשלצדו צצה התחרות החנונים הפולנים, נשארה יד הסוכנים הללו על העליונה ללא התחרות בהם. לא היה אף פולני אחד שיוכל או יחפוץ להתמודד נגדם, ואפילו הסוחרים הפולנים האנטישמיים נאלצו לפנות אליהם.

לצערנו אין בידינו חומר סטטיסטי על הסחר היהודי בוולברום. יתכן שחומר כזה היה בנמצא אצל עסקני האיגודים של מסחר ומלאכה ואבדו. בכ"ם דבר אחד ברור, שכשמונים אחוז מהמסחר היו מרוכזים בידים יהודיות, וביחוד במקצוע הסדקית, עור ומוצרי מזון. ואף שפגעים שונים, פנימיים וחיצוניים, פגעו בסחר היהודי, ואף איימו עליו לכלותו — עוד עצר כוח באמצעים שונים לעבור איך שהוא על המשברים והמצוקות והחזיק מעמד אפילו בדוחק.

ב. מלאכה ואומנים.

יש להניח, כי וולברום לא היתה לפני זמן רב, עוד בתקופת שלטון הרוסים, יוצאת מהכלל מערים אחרות, כשהמלאכה לא הנחילה כבוד לבעליה וגרמה לפגם מסוים במשפחה. באותן השנים תפס מקום בראש בוולברום הסוחר. רוב הסוחרים היו חסידים ומתפללים בשטיבלך בנוסח־ספרד. בעלי־המלאכות היו מרוכזים בבית־הכנסת ובתי־מדרשות והתפללו בנוסח אשכנז. אך עוד לפני

המלחמה הראשונה חל שינוי לטובה ביחס למלאכה בוולברום. העיר הזאת לא הצטיינה בייצור מוצרים המוניים, פרט לבורסקאות.

תעשית הבורסקאות בוולברום נמצאה כולה בידי יהודים. בורסקאים יהודים היו מעבדים עורות ושלחין זה מזמן באופן פרימיטיבי. לעיבוד עורות היו משתמשים בקליפות עצי אשוח ואלון שהיו מצויות בשפע בסביבה המוקפת יערות, ורק באחרונה התפתחה תעשיה זו כשבעליה מצוידים במכונות חדישות. הם החלו להשתמש באמצעים חימיקליים, בתמציות לעיבוד עורות. תעשיה זו העסיקה עשרות משפחות ופועלים, ובני המשפחות מצאו להם בה עבודה. מפעלי הבורסקאות נמצאו בקרבת הנהר. ומי שבא לשם יכול היה לראות מספר רב של יהודים שעיבדו אלפי עורות של כל מיני הולכים על ארבע תוך שרייתם במאות שוחות עמוקים. והשרייה נעשתה „כדת" עם אוקסידים ומלחים נותני ריח כמה פעמים, ואחר כך, בצורת עור מוכן, נשלחו לכל פולין ורוסיה. על פי רוב היו אלה בני „עמך" שעבודתם הראשונה היתה להשקים קום בשעות השחר, לרוץ ולהתפלל במנין ראשון, ובמשך כל היום עמלו בעבודה פיסית קשה בלתי נעימה כמאמר התלמוד „אוי לו למי שאומנותו בורסקאי"... וכה עמלו קשה עד מאוחר בלילות.

ואלה הם הבורסקאים הוותיקים של וולברום שלתוצרתם יצא שם בתעשית העור בפולין ורוסיה:

ראובן דוד ספיר, שירש מאביו את המפעל והמשיך במרץ. אצלו נעשתה העבודה בעבודת־יד. הוא נבחר אחר כך לפרנס העיר והיה מנדב כסף רב למטרות צבוריות שונות בעיר, ואף עמד בראש חברות צדקה שונות; יואב גרייצר, אף הוא ירש מאביו את המפעל, וכל משפחתו נשארה במקצוע הבורסקאים. העבודה אצלו נעשתה ביד; מיכאל פרלמוטר, נפתלי טארלא, יקותיאל שפרינגר, מנדל גרבר (נא וולוצקי), אברהם מייטליס, חתנו של ספיר, המשיך אחרי מות חותנו לעבוד בבורסקאות. ריח העורות דגדג את אפו של האיש הזר שרגליו דרכו בפעם הראשונה בוולברום. ידי העושים בבורסקאות היו תמיד מצופים שמן וצפרני אצבעותיהם היו אדומים מקליפות העור שבהן היו שרים אותם. ואפילו בימי שבתות, כשהיו לבושים בגדי שבת, הורגש מהם ריח העור כמו בסביבת מפעלי הבורסקאים.

הניך לנדוי, יהודי רזה בעל פנים מאורכות וזקן קצר, היה היחידי שהעביר את בית המלאכה שלו לבורסקאות לקצה השני של העיר, לצד הביצות, והקים שם בנין של קומותיים, הביא מויגה מכונות מכניות שריסקו וגיהצו את העורות. היה זה בית־החרושת הראשון בעיר. הוא יצר סחורה רכה והגיע לשיא. הוא היה יצואן ידוע בכל פולין.

בתקופת שלטון רוסיה נשלחה התוצרת הבורסקאית לצורך נעלים ומגפים בשביל הצבא הרוסי, ואף לשוק המקומי, ובקשר לכך התפתחה במקום גם תעשיה אחרת הקרובה לה, היא תעשית נעלים. 75 אחוז מהנוצרים שישבו בוולברום עסקו בסנדלרות, אף שעיסוקם העיקרי היה בחקלאות. תוצרתם נועדה לייצוא לצורך הכפרים שנמצאו בכל השטח מוולברום ועד לבנדין וקראקא. אחרי תקומת פולין העצמאית נשלחה תוצרתם לשלזיה ולגליציה. כבר הזכרתי לעיל שביום ראשון

הענך לנדאו ובנו ירמיהו

בשבוע היו הסנדלרים הגויים באים בהמונים לעיר והביאו אתם את תוצרתם בנעלים לסוחרים היהודים, והם שלחום למקומות יעודיהם. הסנדלרים היהודים שבוולברום עבדו רק לצרכי המקום. הסנדלרים היהודים עבדו מקודם את עבודתם בעבודת יד, ובמשך הזמן עברו לעבודה מיכנית.

בין הסנדלרים היו גם חסידים יראים ושלמים, שלא ראו שום פגם במלאכתם. ומספרים על סנדלר חסיד אחד בעיר שהתיחס לאומנותו באורח מוזר. הוא לא לקח מעולם מדה מרגל הלקוח שבא להזמין אצלו זוג נעלים, וביחוד סירב לעשות מדה מרגל אשה. וכיצד ידע לכוון את הנעלים בדיקנות לרגלי הלקוח? היתה לו תיבה מוכנה מלאה חול, ולשם אמר להציג את הרגל של הלקוח. אחר כך עשה את המדה מהצורה שהצטיירה בחול...

בעיר נמצאו עשרות חייטים, כולם יהודים. הטובים שבהם עשו את מלאכתם בשביל האוכלוסיה היהודית, ואילו הפחות טובים עבדו בזול ותוצרתם נמכרה בשווקים בערים הסמוכות בידי יהודים.

המובחרים שבחייטים היו תופרים בשביל בעלי־האחוזות שמסביב לעיר וגם בשביל הגבירים והמעמד הבינוני שבעיר, תפרו בשבילם בגדי שבת וחג וגם למשפחותיהם. מקצוע החייטות עבר מאבות לבנים, שעזרו לפרנסה, וגם בין הבנים

נמצאו חייטים שהצטיינו במלאכתם. החייטים הפחות טובים היו עובדים בשביל מעמד בני „עמך" שבעיר וגם בשביל האוכלוסיה הגויית שבעיר ובסביבה. והיו גם חייטים שהיו הולכים על פני הכפרים ועובדים שם בבתי הפריצים, הכמרים והמוכסנים ולשבת וחג היו חוזרים העירה. והיו חייטים שהעסיקו עוזרים ושוליות. בתי המלאכה היוו חלק ממעונות משפחות החייטים. העבודה התנהלה מבוקר עד מאוחר בלילה, בהפסקה לתפילת שחרית, מנחה ומעריב. הנוהג לעבוד יום יום שעות בלתי ספורות משעות השחר עד מאוחר בלילות, ואף במוצאי שבת וחג, היה קבוע בכל המקצועות והעובדים היו רגילים לכך כמתוך שיגרה, בלי שאירעו זעזועים מקצועיים לטובת שיפור תנאי העבודה של העמלים.

הנגרים, אף הם עשו מלאכתם בדירותיהם, בחדרים מיוחדים ששימשו כבתי־מלאכה. עבודתם העיקרית היתה ביצוע דלתות וחלונות לבתים בעיר ובכפרים. אחרי כל שריפה שהיתה בוולברום היו ידיהם של הנגרים מלאות עבודה לזמן רב. בימות החורף, שבעקב הכפור ופגעי העונה קשה היה לבנות בתים חדשים או לתקן בתים ישנים, הם עסקו בעשיית רהיטים, שולחנות, ספסלים, כסאות וארונות. אף נגר אחד לא עבד באורח מיכני. מדובר על תקופת שלטון רוסיה בעיר. העבודה התנהלה בשיטות הישנות והמקובלות, ולא היתה דרישה ואף לא עלתה מחשבה על דעת אחד הנגרים לסטות מהמקובל. וכה המשיכו במלאכתם כתמול שלשום, ואכן הנגרים תפסו מקום מכובד באומניות העיר.

הפחחים שנמצאו בעיר במספר פחות מהנגרים ינקו את פרנסתם מתפוקת חפצים שונים לצרכי המטבח ובעלת־הבית, כמו: אגנים לאפיה, פחים למים, אמבטיות קטנות לרחיצת ילדים, מרזבים לגגות, כלי־בישול (סאמאוואר) להכנת קפה ותה, ואף היו עושים עבודות לפי הזמנות מאנשי הסביבה.

הכובענים עסקו בהכנת כובעים לקיץ ולימי חורף מוגנים נגד הקור, לצרכי האוכלוסיה היהודית והפולנית, ומהם שהתקינו כובעים מיושנים לחדשים. הם עסקו במכירת תוצרתם גם בימי השוק ותמיד נמצאו להם קונים.

כמעט כל הקצבים בעיר השתייכו לבית משפחת רויטמנש, ואולי משום כך שרר השלום במעונם, לא כבבתי קצבים אחרים שמטעמי התחרות רב הרוגז ביניהם. האטליזים היו מפוזרים במקומות שונים ולא מרוכזים. בערבי שבת וחג הרגישו הקצבים את עצמם כ„עושים חסד" עם הבריות, ובעיקר עם הנשים הבעל־הבתיות, והם הביעו דעה כיצד להכין את העונג־שבת או עונג־יום טוב, כי כן היתה זו להם הפרנסה העיקרית. מלבד האמידים ובני המעמד הבינוני שיכלו לקנות להם עוף לשבת, רוב יהודי העיר הסתפקו במנה בשר בקר, קורקבן או רגל וכיוצא בזה.

הסבלים בעיר הרויחו את לחמם מסבלות בסחורות שונות שהגיעו בשקים ותיבות ברכבת או בעגלות מן הרכבת, והם פעלו בשרות הסוחרים. גם הסחורות שנשלחו מהסוחרים לרכבת והחפצים הקשים שהתושבים נאלצו להעביר ממקום למקום, או כשהגיעו לחנונים מטענים גדולים עם סחורה — אפשר היה לראות את הסבלים בעבודתם בנשאם משאות כבדים על כתפותיהם כשהם גחונים ממש עד לקרקע. החבל העבה המהדק את המטען לשכמו חודר לחזה ולידים, וכה

מטיילים הסבלים דרך כמה רחובות וסימטאות. היתה זאת עבודה קשה. הם עמלו הרבה ופרנסתם לא היתה קלה.

לאופים של וולברום יצא שם בעבודתם. „וואלבראָמער בייגל" היו לשם דבר בכל מקום. ואף שרוב בעלות־הבית היו אפות לחם, חלות, עוגות וכל מיני אפיות, אפו האופים הרבה סוגים של אפיה ומכרו הרבה. בתחנת־הרכבת הם מכרו הרבה לנוסעים משני הכיוונים והודות לשם הטוב שרכשו יכלו בקלות למכור במשך רגעים כל מה שהכינו. גם בימי השוק והירידים היו ידיהם מלאות עבודה לספק מיני מזונות שונים למבקרי השוק והיריד.

שענים — אף מצרך זה לא נעדר בוולברום. ובכלל, כיצד אפשר להתקיים בעיר יהודית בלי שען? ומכל שכן בשנים כששעונים תלו על הקירות עם שני אגפים שתמיד התנועעו הנה והנה, וצלצוליו „טיק־טיק" נשמעו ברחוב. מובן, שהיה צורך ללא ויכוחים בשען שיוכל לתקן את שעון־הקיר או את שעון־הכיס שהיו מקבלים כמתנת־חתן מהמחותן.

אין כאן המקום למנות כרוכלא את יתר המקצועות, כמו זגגים, עגלונים, בוני־תנורים, פרוונים, נושאי מים, כליזמרים (עליהם כתבתי במקום אחר), עושה־מצבות, כורכי־ספרים, מסגרים ונפחים ומקצועות מסוימים שבוולברום לא היה מקום אלא בקושי לאחד ויחיד. אף סופר סת"ם היה בעיר שעסק במקצועו.

יש להקדיש מקום גם להולכים בכפרים שבעיר („דאָרפסגייער" ביידית), מקצוע ספציפי ליהודים שבישראל אין לו תחליף, וכגראה שמקצוע זה היה יליד הגלות, ועם פורעניית השואה נעלם אף הוא. היו אלה יהודים אביונים עמלים שחיפשו להם דרך כיצד לפרנס את משפחותיהם. הם היו בעלי כשרון למסחר, ברם ברובם היו דלי אמצעים ולא היה להם במה לסחור. בהלואה קטנה שקיבל אצל מכר היה הולך בבוקר יום שני בשבוע לכפר הסמוך, ששם היו לו כמה גויים מכרים, ובהלכו מבית לבית היה שואל: יש כאן מה למכור? פעם הוא קנה מטען ביצים, 2—3 עופות, אוז או ברווז, לפי עונת השנה, ודרך אגב הוא קנה עבור בני ביתו קצת תפוחי אדמה, גריסים, דוחן, פולים, ועוד כהנה, והיו ביניהם שהציעו למכירה משהו מהעיר. ובטיילו במשך היום היה מזין את נפשו בלחם צר עם מלח, ובפינה אחת אצל הגוי נטל את ידיו, עשה ברכה, אכל וברך ברכת המזון, והמשיך ללכת בשאלו: היש כאן מה למכור? ולפנות ערב כשראה שבמשך היום הספיק לרכוש הרבה סחורה, שכר לו גוי אחד עם עגלה וסוס והוביל את הסחורה לביתו העירה. ואם לא הצליח לקנות הרבה במשך היום, מילא את החלק הריק של השק בקש ותבן, הרים את השק על שכמו וטייל רגלי לביתו העירה. אחרי שהגיע לביתו התחיל רק אז המסחר האמיתי. היה צורך למכור את הסחורה לרוכלים העירוניים. ברם מקצוע זה לא העניק את עוסקיו בשפע פרנסה. והיו „הולכים בכפרים" שהיו מרחיקים ללכת לכפרים הרחוקים, ולשהות שם כל השבוע ואף למעלה מזה, מוכרים את הסחורה שקנו בעיירות הסמוכות או לכפרים אחרים, או מביאים העירה בעגלה, בלי שנעשו נגידים מזה. רובם של ההולכים בכפרים היו מתאכסנים בפונדקים. הפונדקאים היו מתיחסים תמיד טוב לרוכלים אלה. בוולברום נמצאו הולכים בכפרים במספר מסוים, והם היוו חלק מהאוכלוסיה העירונית היהודית, והשפעתם היתה מורגשת גם בכלכלה העירונית.

במלחמת העולם הראשונה היה מצב האומנים היהודים קשה מאד. חסרו חומרי גלם לעבודה והאוכלוסיה לא יכלה להרשות לעצמה לרכוש משהו. אחרי המלחמה הראשונה פסקה המלאכה להחשב כפגם במשפחה, והנוער ההולך ומתבגר חשק מאד ללמוד מלאכות. והואיל שבוולברום לא היה מקום ללמוד מלאכות מסוימות, נסעו רבים מהם לערים יותר גדולות, וביחוד לערי זגלמביה, והיו חוזרים לחיק משפחותיהם לימי סוכות ופסח. אחרי המלחמה עבר זמן די ארוך עד שהמצב הכלכלי במדינה היה יציב. חלו שינויים גדולים באורח חיי האוכלוסיה, שהשפיע מאד על מצב האומן היהודי. מאידך — תקומת מדינת פולין לא הביאה אתה שום הקלה לאוכלוסיה היהודית בשטח הכלכלי. הכלכלה שניזוקה קשה בתקופת מלחמת העולם לא הספיקה לנוח מעמלה, ושוב התלקחה מלחמה חדשה, מלחמת פולין בבולשביים. המוני העם והעמלים לא היה ביכולתם לקנות להם את המצרכים החשובים והחיוניים. ואם בתקופת שלטון הרוסים האומן היהודי לא ידע מתשלום איזה מס שהוא, בתקופת מדינת פולין הפך לבעל־חוב לאוצר המלוכה הפולני, שהטיל עליו מסים כבדים כאלה שרובם לא היה ביכלתם לסלקם, ומשרד המסים הוריק את דירותיהם מכל רהיט. ואז סדרו ארונות בתוך הקירות כדי ששלטון המסים לא יוכל לקחתם. רבים מהקונים היו מוציאים מהאומנים אישורים שהסחורה שייכת להם, במטרה למנוע החרמה מטעם משרד המסים.

נתוסף גם החוק על מנוחת יום ראשון בשבוע שנתן אפשרויות גדולות לכל שוטר ללחוץ על האומנים היהודים, ואף שרוב בתי־המלאכה שלהם נמצאו בחצרות ולא בחזית הרחוב, היו השוטרים באים לשם ורושמים פרטיכלים בעד חילול „מנוחת" הפולנים.

ג. מפעלי תעשיה וחרושת.

אומנות וחרושת היו מונחים כלליים בכלכלה המציינות את הסקטור החרושתי העוסק בייצור מוצרים שונים, בקנה־מידה שונה. האומנות פועלת בקנה־מדה קטן ובמספר מינימלי של פועלים, ויש שעובדים רק בני המשפחה במפעל כדי לקמץ בשכר עבודה לפועלים ולא להסתבך בתשלום שכר ובבעיות ניצול. ואילו בית־חרושת מתכוון למפעלים שעבדו עם מכונות, ואפילו פרימיטיביות, והעסיקו מספר גדול של פועלים. ישנם מפעלים מקצועיים שמתחילים בקטנות, בסדנת־מלאכה, ועוברים בהדרגה לבית־חרושת. כך היה בוולברום עם המפעל לעיבוד עורות של חנוך לנדוי, שמקודם עבד בקטנות והמשיך את הקו הישן בעיבוד בורסקאות בעיר. ואחר כך עבר לבית־חרושת שהקים ליד תחנת הרכבת אחרי שהביא מכונות חדישות מווינה. הפיגור או ההתקדמות בשטח התעשיה קובעים במדה רבה את עוצמתה הכלכלית והמדינית לא רק של מדינה (יכולת ניצול האוצרות הטבעיים, סיפוק הצרכים הפנימיים, כושר ההתחרות בשוק הבינלאומי) אלא גם של מחוז ועיר. וולברום נכללה בין הערים המפגרות בתעשיה, ומשום כך פיגרה גם בפיתוחה הכמותי.

בוולברום לא התקיימה תעשיה זמן רב. בתקופת שלטון הרוסים אמנם בקרו גרמנים רבים בסביבה וחיפשו אוצרות מחצבים שונים שאפשר לנצלם

בכריה. הגרמנים ידעו לנצל את סביבת סלבקוב ואולקוש ולייסד בהן מפעלי תעשיה שונים כשם שידעו לנצל יפה את חבל זגלמביה ולהקים שם מפעלי חרושת ענקיים שבהם עבדו רבבות פועלים. כבר הזכרתי בפרק ההסטורי שבכפר אחד בלבד שבקרבת העיר נטפלו הגרמנים לאבן שמצאו שדמתה לאבן הניתנת לניצול לליטוגרפיה, ואחרי שעמלו לריק הקימו שם בית־חרושת לבירה שאחרי גלגולים שונים עבר לידי יהודים שפיתחוהו כהלכה.

בעיר היו כמה בתי חרושת קטנים, כמו בית־חרושת למשקאות ומי־דבש של ר׳ יוסף־בר פוטאש, בית חרושת לסבון של אלימלך פצנובסקי ועוד כאלה. ורק לבסוף, בשנים האחרונות לשלטון הרוסים, הקימה קבוצת חרשתנים גרמנים בית־חרושת גדול למוצרי גומי, שהיה שייך ל„מפעלי ווסטן״ שהעסיק כאלפיים פועל, ועל ידו הקימו גרמנים אחרים מפעל לייצר כלי־אמיל. בשני מפעלים אלה עבדו אלפי פועלים ופקידים, ושעריהם היו נעולים בפני העובד היהודי. הפליה זו השפיעה מאד לרעה על בני הנוער היהודי הוולברומאי, והיא שדחפה אותו לזרועות השמאל, ומפלגות השמאל ניצלו יפה את הפרט הזה לטובתם.

ד. ארגונים כלכליים ומקצועיים.

התנועה המקצועית היתה אסורה בתקופת שלטון הרוסים שהעניש קשה בעד העון הקל ביותר במשלוח לסיביר. בוולברום לא היו אז בתי־חרושת עם פועלים רבים שהיו כח לתנועות פוליטיות ומקצועיות. לוולברום הגיעו רק הדים מתנועה זו ומפעולותיהן של מפלגות סוציאליסטיות ברוסיה בלי שהיה להן מקום בוולברום עצמה. תקופת בראשית של המלחמה הראשונה עברה בסימן פחד מפני יריות התותחים וצפיה לתוצאות, עד שהרוסים נסוגו מפולין והסתלקו לחלוטין. אחרי כניסת האוסטרים לוולברום והתבצרותם בשטחים שכבשו נשתנה המצב. לנהל ארגון מקצועי לא היה בתקופת האוסטרים צורך בפעולה אי־חוקית. ודא עקא שלא היתה עבודה בעיר, ולעבודות שנעשו אצל הצבא לא היתה כל שליטה לאיגוד מקצועי. מאידך — לא רק החיים התרבותיים והצבוריים התפתחו בתקופת הכיבוש האוסטרי במלחמת העולם הראשונה, כי אם גם החיים הכלכליים והמקצועיים. אחרי תקומת פולין בשנת 1918 ניתנה האפשרות לאומנים ולפועלים לפעולה מקצועית חוקית נורמלית, והודות לאפשרות החוקית התנהלה ביניהם עבודה שיטתית תרבותית, מקצועית ומדינית. ההמונים נעשו אקטיביים, וגם הנוער נמשך לתנועה המקצועית. האיגודים המקצועיים המשמעתיים ניהלו פעולתם במרץ, והמאמצים לשיפור מצב האומן והפועל המאורגן הוכתרו בהצלחה. התארגנו הסוחרים והאומנים כדי להגן בכוחות משותפים על עניניהם ולהעלות את רמת חייהם. נוסדו איגודים כלכליים של סוחרים, אומנים ובעלי־מלאכה שפעלו לטובת חבריהם ועשו למען הטבת תנאי חייהם.

איגוד אומנים ובעלי־מלאכה בוולברום.

בשנות 17־1918 נוסד איגוד האומנים ובעלי־מלאכה, ביזמת שמואל נבלוצקי (סנדלר), שייקה סנדלר, משה מייטליס (חייט לבגדי נשים), זונאבנד (חייט לבגדי

גברים), זאב וולנר (חייט לבגדי גברים), ישעיה דוד, כובען, ירמיהו לַנדוי (שותף בביח"ר לעורות של חנוך לנדוי). הם שכרו להם חדר למועדון בככר השוק בבית הרשל קורנפלד. מטרתו היתה להגן על מעמד האומנים ולארגן את המספר הגדול ביותר של האומנים בארגון כלכלי ומקצועי אחיד ולהעלות את מעמדם התרבותי. האומנים היוו אחוז לא קטן באוכלוסיה היהודית בוולברום. עד להקמת ארגונם התבטא יחודם הסתמי בפעולות דתיות, בסדור מנינים לתפילה וכיוצא בזה. הרמה התרבותית היתה נמוכה ומצב חייהם מפגר. ההתחרות ביניהם היתה גדולה, הדחקות והעוני ביניהם היה גדול. רק חלק מהם יכול היה לקרוא ולכתוב.

היוזמים הנ"ל סידרו רשימה של כל האומנים בעיר, לפי מקצועותיהם המיוחדים. באספה הכללית נבחרה הנהלה, ועדת בקורת ומשפט־חברים. את התקנון של האיגוד קבלו מאיגוד האומנים המרכזי בוורשה, והאיגוד בוולברום אושר מטעם השלטונות כסניף של המרכז הוורשאי. ההנהלה ניגשה מיד לפעולה אינטנסיבית, הוזמנו אספות של אומנים לפי המקצועות, ומכל מקצוע נבחרה סקציה מיוחדת שעסקה בשאלות ארגוניות שהיו קשורות באותו מקצוע. במועדון האיגוד התקיים בכל ערב אולם קריאה, והאומנים המצויים בקריאה היו קוראים לפני החברים עתונים יומיים ביידית, וגם קונטרסים ומחברות שונים בתוכן ספרותי, מקצועי וכיוצא בזה.

פעולה מרצית ניהל האיגוד באספקת חבריו בכרטיסי אומנים, שבלעדם אי אפשר היה לפי החוק לנהל בית־מלאכה. והיתה גם פעולה להשיג תעודות־אומנים לבעלי־מלאכה יהודים. לא קלה היתה העבודה להשיג תעודה כזו לאומן יהודי, כי עליו היה לעמוד בבחינה, שבה דרשו מלבד ידיעות מקצועיות גם ידיעה בשפה הפולנית, ולא כולם היו מחוסנים בשטח זה. ברם היה חשוב מאד שאומנים יהודים יקבלו תעודות כאלה, כי בלעדן לא היתה להם זכות להעסיק שוליות.

איגוד האומנים לקח בתקופת קיומו חלק אקטיבי בחיים הפוליטיים והחברתיים של העיר. חלק פעיל לקחו האומנים בהנהלת הקהילה ובבחירות למועצה העירונית. התפתחות האיגוד גרמה אחר כך ליסוד בנק לבעלי־מלאכה וסוחרים זעירים שנפתח בשנת 1929 בככר השוק בביתו של בירך ינובסקי, ולמנהלו נבחר אדולף מיטלמן חתן חנוך לנדוי. על הבנק נדבר במיוחד.

ארגון הסוחרים.

אחרי מלחמת העולם הראשונה נעשתה פולין שוב מדינה עצמאית. החוקה הפולנית משנת 1921 היתה ליברלית ודמוקרטית. חוזה המיעוטים של ורסייל שעליו חתמה הרפובליקה הפולנית שקמה מחדש לתחיה והתחייבה לנהוג לפיה במדינה, הבטיחה למיעוטים שלה פיתוח חפשי של תכונותיהם הלאומיות והתרבותיות, ברם גם בפולין זו נחשפה האמת ההיסטורית, ובלי להתחשב בחוקים הליברליים שעל הנייר בלבד (בספרי החוקים) ובכל הבריתות הבינלאומיות, היתה התנהגות השלטונות בארצות שונות בסתירה גדולה לכללים ולחוקים המחייבים,

ובפרט כשהמדובר היה ביחס ליהודים. ופולין לא רק שלא היתה יוצאת מהכלל, אלא עלתה על כולן ברשעותה ובצביעותה.

בשנים כשהמיניסטרים הלאומים־דמוקרטים גראבסקי ובק היו מנהיגי וראשי הממשלה הפולנית נעשה מצב היהודים חמור יותר ויותר. יהודי וולברום היו בכלל כלל־ישראל. מצבם הכלכלי נעשה רע מיום ליום בעקב החוקים האנטי־שמיים של ממשלת פולין. בכל יום ויום נוצרו גזירות חדשות שקלעו בעיקר נגד היהודים לנשלם מפרנסותיהם ולמסרן לידי פולנים טהורים. בשעה קשה זו נוסד בוולברום ארגון הסוחרים.

בין המיסדים והיוזמים היו: זאב אלטר, אלטר לויט, לייב פוטאש, יחיאל מאיר אנגלשטין, משה הירש הוכרמן, חיים מייטק, לוי מנטליק, הרשל בידלובסקי, הרשל ורדיגר, משה וינגרטן, יקותיאל פישל, אברהם בורנשטין, היו"ר היה זאב אלטר, המזכיר — לייב פוטאש. משרד האיגוד נמצא בבית זאב אלטר, ברחוב קרקוב. ארגון זה בא לטפל בענין הסוחרים בעלי גילדה ראשונה ושניה. בעלי הגילדה השלישי נחשבו כבר לסוג של סוחרים זעירים.

האיגוד יסד בנק לסוחרים. המנהלים של הבנק היו: זאב אלטר וי. מ. אנגלשטין. הבנק נשא לכתחילה אופי פרטי, ולא צבורי. אך הממשלה לא נתנה רשיון לבנק פרטי, ומשום כך נקרא הבנק „ספולדזילני", ובאורח רשמי השתייך הבנק לאיגוד הסוחרים. פעולת הבנק הזה נועדה רק לחלק מהסוחרים, מהגילדות הראשונות. ברם גם הוא הביא תועלת לסוחרים מסוימים, ויצאו לו מוניטין בעיר.

אכן עוד לפני שנוסדו בעיר הבנקים וקופת גמילות־חסדים הורגש צורך בעיר בפעולה בנקאית מסוימת, ופעולה זו התנהלה באורח פרימיטיבי. לסוחרים הגדולים היו קשרים ישרים עם בנקים בערי המחוז והפלך, ואפילו עם בתי הבנקים בוורשה. ואילו הסוחרים מקנה־מדה בינוני או קטן ביחד עם המעמד הבינוני נאלצו לתיווך כדי לסדר את צרכיהם המינימליים בעזרה בנקאית. ואשר לאשראי — נאלצו הסוחרים לפנות ל„בנקים הולכים" (מלוים בריבית), שהיו מקשרים בין מלוים ללווים, בין סוחרים שהיו זקוקים לאשראי ובין אלה שהיה להם כסף בסכומים קטנים או גדולים שהיו מוכנים ללוות בריבית.

כתוצאה מקיום ארגון הסוחרים הגדולים באה הפעולה לארגון הסוחרים הזעירים. הגדולים חויבו מטעם הממשלה במסים כבדים (גם בתורת יהודים), כי על כן היו ממדרגה ראשונה או שניה. ואולם בעקב הלחץ הכלכלי הממשלתי נגד הכלכלה היהודית ירדו הסוחרים הגדולים ממעמדם והם חפשו להם מפלט שיקל עליהם ועל מצבם.

איגוד סוחרים זעירים.

בשנת 1932 נוסד איגוד סוחרים זעירים, שאליו נצטרפו סוחרים בעלי גילדות מסוג שלישי. שם האיגוד היה: צענטראלער קליינהענדלער־פארבאנד אין פוילן, אבטיילונג אין וואלבראם". איך ובאיזה נסיבות נוסד האיגוד? משה בידלובסקי מוולברום ישב בקילץ ופעל שם כמזכיר האיגוד המקומי. בקילץ ישב גם י. קורסקי מוולברום. והנה באה אליהם משלחת של אנשי וולברום, ובה משה וינגרטן,

ואלטר לויט, עם חיים מייטק בראשם, בהצעה לייסד אצלם סניף של האיגוד לסוחרים זעירים. בידלובסקי בא לוולברום ונאם בבית־המדרש הגדול על ערך הארגון המקצועי־כלכלי. בועד הראשון של האיגוד נבחרו: משה וינגרטן, אלטר לויט, יקותיאל פישל, בירך ינובסקי, מרדכי אסטרייכר, חיים מייטק — יו״ר, דוב רינסקי — מזכיר. המשרד שכן בבית משפחת פוטאש בככר השוק.

תפקידו העיקרי של האיגוד היה לייצג את עניני הסוחרים הזעירים במשרד המסים, שלא יוגרפו מעל פני השטח הכלכלי בתוקף הערכות מסים הגדולות מדי, ולכן היה חשוב לאיגוד להיות מיוצג בעיריה ובקהילה, כי גם בהם עמדו לפעמים על סדר היום עניינים שהיה להם קשר עם הסוחר הזעיר. האיגוד עמד בקשר עם המרכז בוורשה, שלפי פניות האיגוד בוולברום היה פונה אל החלונות הגבוהים ומחלק עזרה יורידית במקרים הדרושים. תקציב האיגוד היה מתכסה מתשלומי־חבר של החברים ותמיכות שהאיגוד היה מקבל מהמרכז בוורשה. וכה המשיך האיגוד בפעולתו, בעזרו לחנוני במאבקו היום־יומי על קיומו, עד שהגיע היום האפל השחור שבו נכנסו הנאצים הגרמנים לוולברום וכל החיים החברתיים היהודיים פסקו להתקיים.

בנק לאומנים ולסוחרים זעירים.

מוסד הבנק הוא אחד המוסדות החשובים ביותר בחברה, ובלעדיו היו עניני הכלכלה והמסחר סובלים מאד. סוחר שלא היה יכול להשיג הלואה בצר לו, היה פושט רגל ויורד מנכסיו. אכר שלא היה יכול להשיג הלואה למען שיפור משקו, היה מידלדל ומשקו היה מתנוון. בתי החרושת לא היו יכולים לקנות מכונות חדשות ולהרחיב את מפעליהם. ואילו לא יכלו כל אלה לנהל את עסקיהם, לשפרם ולהרחיבם, היו אלפי פקידים, פועלים ועובדים אחרים הקשורים בהם מאבדים את מקור פרנסתם ומתהלכים בטלים מעבודה. מה תפקידו של הבנק? כשנזקק אדם לשם עסקיו בכסף, הוא הולך לבנק ומקבל הלואה. תמורת מתן ההלואה משלם האיש לבנק ריבית ואת הקרן עצמה הוא פורע בתשלומים אחדים או בבת אחת, כפי שהוסכם בינו לבין הנלת הבנק. לבנק ישנם תפקידים מרובים. וגם במצב הכלכלי של היהודי בפולין נכונו לבנקים תפקידים ראשונים במעלה והם עזרו הרבה לסוחרים ולאומנים לעמוד במצבם הקשה, נגד המדיניות האנטי־שמית של הממשלה. וכן נוסד גם בוולברום בנק של אומנים וסוחרים זעירים בשנת 1926, ושמו נשתנה אחר כך לבנק עממי.

הרעיון על יסוד חברת אשראי קואופרטיבי לעזרת הסוחר הזעיר ובעל המלאכה במלחמתם הקשה לקיומם נולד ברחוב היהודי עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בשנים האחרונות לפני מלחמה זו הורע בהרבה המצב הכלכלי של יהודי פולין בעקב תנועה אנטישמית חזקה שהכריזה „בויקוט״ (חרם כלכלי) על היהודים ונפתחו חנויות פולניות בערים ובכפרים, חנויות פרטיות וגם קואופרטיביות (ספולקי), והן ערערו את המצב הכלכלי היהודי, שהיה מעורער גם בלאו הכי. אך מסיבות שונות לא יצא ענין יסוד חברה לאשראי בוולברום, אף שחברת יק״א (חברת עזרה מיסודו של הברון הירש) נתנה עזרה לקופות מסוג זה. ואולי

מפאת חוסר עסקנים המתמצאים בעסקי בנק ואשראי. סוף־סוף נוסד בוולברום הבנק הנ"ל שהתחיל בהון מצומצם של מניות החברים. מובן שדמי המניות של החברים לא הספיקו כדי ניהול פעולה נרחבת. חברת יק"א שתמכה בקופות מלוה וחסכון לפני המלחמה לא פעלה בפולין אחרי המלחמה בשנת 1920. מנהלי הג'וינט בפולין התחילו לייסד מוסדות כספיים ואשראי, ונוסדו מוסדות כאלה בערים רבות. גם הבנק בוולברום קבל עזרה מהג'וינט והוא הרחיב את פעולותיו. היה זה בנק עממי כללי כפי ששמו הוכיח עליו. בנק זה הושיט עזרתו ע"י מתן הלוואות בתנאים נוחים לכל השכבות העממיות בעיר, גם לבעלי מלאכה, גם לסוחרים וגם לבעלי פרנסות אחרות. הון הבנק היה מורכב: א) מאשראי מטעם הג'וינט לזמן ארוך; ב) מדמי מניות של החברים; ג) מכספי חסכון; ד) מפקדונות שונים.

על הבנק והתפתחותו נביא בזה כמה ידיעות מהעתונות, המשקפות את חשיבות הבנק והשפעתו בעיר:

א. אספה כללית של אומנים ובנק לסוחרים זעירים בוולברום. ביום ראשון פרשת תשא תרפ"ט התקיימה באולם הארגון אספה כללית שנתית של אומנים ובנק לסוחרים זעירים בוולברום. את האספה פתח חבר המועצה ה' אנגלרד המקדם בברכה את ה' פרסול מאולקוש וגם את נציגי העתונות שנוכחו בפעם הראשונה באספה. אחרי שה' מיטלמן נבחר כיו"ר וכמזכיר ה' יודקביץ, מסר ה' אנגלרד דו"ח, ומפיו אפשר לראות, שהבנק, אף שהוא קיים רק שלש שנים, התפתח מאד. מהדו"ח של היו"ר י. לנדוי הוכח שההנהלה פעלה במרץ רב. אף אחד לא נרשם לבקש רשות הדבור לויכוח, וכל ההנהלה נשארה כמקודם. לעומת זה נבחרו למועצת הבנק: י. אנגלרד, א. וינשטיין, א. נייר. בין ההחלטות שנתקבלו באספה הכללית ראויות לציון ההחלטות דלהלן: א) שכל הדיסקונטו, הלואות וכו' ייעשו על צד היתר עסקה; ב) לשנות את שם הבנק ל„בנק ספולדזילניה־רזימישלניקה־קופיצקה" (דאָס יידישע וואָכנבלאט, 22.2.1929).

ב. אספה כללית של „הבנק העממי" בוולברום. במוצאי־שבת (20.2.1931) התקיימה באולם מכבי־אש האספה השנתית הכללית של „הבנק העממי" המונה 287 חברים, ובעלי מניות מוצהרות 611, הסכום הכללי מגיע ל־111.41. לאספה באו למעלה ממאתים חברים. ליו"ר נבחר א. מיטלמן. לפי הדו"ח שמסר מנהל הבנק מ. מיטלמן יש לראות: מגוביינא נכנסו 8569, מהבאת סחורות 249, מלוות על סך 2133.87 זהוב; שטרות בנכיון 199012.79. מקדמות על גביות 153.064, פקדונות 116853.01. הריוח הנקי מגיע ל־2476.69. המחזור הכללי של הבנק משנת 1930 מגיע ל־647693634 זהוב. כפי שאפשר לראות מהדו"ח מתפתח הבנק באופן מצוין ורוכש לו יותר ויותר את אהדת השכבות הרחבות של האוכלוסיה היהודית בעיר. את הריוח החליטו להעביר להון מלואים. אחר התקיימו בחירות במקום החברים שיצאו, ונבחרו: כחבר המועצה ה' לנדוי, בועדת הבקורת — העסקן הנודע אברהם זילברברג ומ. ביבר. בחצות הלילה נגעלה האספה.

ביום ראשון חגג הבנק לכבוד חמש שנות קיומו „חג" שהחל בהרצאות בבית־הכנסת בעשר בבוקר, והופיעו בנאומים ה"ה בלאס ושניצר, והתזמורת נגנה את ההמנון הקואופרטיבי ולילדים חולקו מגדנות.

בערב נתקיימה בבית־המדרש אקדמיה בנשיאות א. מיטלמן. בנאומים הופיעו ה"ה א. פלדמן, שניצר, י. לנדוי. בתשע בערב התקיימה בבית הבנק מסיבה שנמשכה עד שלש אחר חצות (שם, 27.2.1931).

ג. הבנק העממי היהודי בוולברום. כאן התקיימה האספה הכללית של הבנק העממי המקומי, בהשתתפותו המיוחדת של המפקח ח. מיכלסון. בשם המועצה וההנהלה מסרו דו"ח ה"ה מ. שיניאווסקי, לנדוי, ק. נייר, וו. אנגלרד, אברהם זילברברג וח. פיינשטאט, וכן מנהל הבנק מ. מיטלמן. מתברר שהבנק מתפתח משנה לשנה וכבר רכש לו את אמונה של כל האוכלוסיה היהודית. המפקח של האיגוד הביע לבסוף את התפעלותו מהבנק העממי בוולברום כאחד הבנקים הטובים ביותר בכל הסביבה. בשעה 12 בחצות הלילה נעל הפרנס א. מיטלמן את האספה („היינט", 17.4.1932).

דער פראפעסיאנעלער פאריין אין וואלבראם

דערציילט פון: יידל גוטנשטיין
איבערגעגעבן צום דרוק דורך: משה שפיגל

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז פאָרגעקומען ביי דער יוגנט אין וואלבראָם א געוואלטיקע אויפטרייסלונג. עס זענען געווען שיכטן יוגנטליכע וועלכע האָבן נישט געהאט קיין מעגליכקייטן צו לערנען, זיי זענען געצוונגען געוואָרן צו לערנען זיך א פאך און אָנהויבן ארבעטן. די השכלה־באוועגונג האָט אויך אָנגעהויבן אריינדרינגען צווישן די קרייזן, און אזוי ווי זיי זענען געשטאנען קולטורעל אויף א נידריקן ניוואָ — האָט זיך ביי זיי דערוועקט דער דראנג צום וויסן און גלייכצייטיק האָט זיי פארכאפט די דאמאָלס שטארק אויפשטייגנדיקע סאָציאליסטישע באוועגונג אויף דער יידישער גאס.

מערסטנטיילס יוגנטליכע ארבעטער זענען באשטאנען פון שניידער און שוסטער געזעלן, און בכדי צו געפינען א באזיס פאר זייער טעטיקייט און קולטורעלע אנטוויקלונג, האָבן זיי געשאפן א פראָפעסיאָנעלן פאריין פון נאָדל און לעדער ארבעטער.

די ערשטע אקטיווע טוער אין דעם פאריין אין די יאָרן 1924—1922 זענען געווען די ח"ח: יידל גוטנשטיין, לוי חיימאָוויטש און מאיר מורמאן.

דער פאריין איז געווען אָנגעשלאָסן אין צענטראל־קאָמיטעט פון די פראָפ. פאריינען אין וואַרשע, וועלכער איז געשטאנען אונטער דער השפעה פון „בונד".

די ערשטע ארבעט פון פאריין איז געווען קודם־כל געבן עלעמענטארע בילדונג פאר אירע מיטגלידער און אריינגעמען וואָס בריייטערע שיכטן פון דער ארבעטנדיקער יוגנט.

די לעקטאָרן פונם פאריין זענען געווען: קאָפּל פרוכטצווייג, מענדל זאָנאבענד, יידל גוטנשטיין און שפּעטער אויך מנשה פרענקל, משה לובלינג און אנדערע.

די פארוואלטונג האָט זיך געווענדן צו די יידישע סאָציאליסטישע פארטייען, זיי זאָלן שיקן רעפּערענטן.

דאן האָבן זיך א לאָז געטאָן קיין וואלבראָם רעפּערענטן פון אלע פּארטייען ווי: בונד, רעכטע און לינקע פועלי־ציון און אויך אלגעמיינע ציוניסטן. יעדער איינער האָט געוואָלט צוציען די צוהערער צו זיינע אידעען. נאָר דער באָדן איז נאָך נישט געווען גענוג צעאקערט צו ענטוויקלען א פארטייאישע טעטיקייט.

אויך זענען אנטשטאנען שוועריקייטן מצד די פוילישע רעגירונג, וועלכע האָבן געפאָדערט פאראנטוואָרטליכע פוליעריקע פּאָרשטייער מצד דעם פּראָפּעסיאָנעלן פאריין. האָט מען אויסגעזוכט דעם שניידער דעם ח' יוסף מארמאנט וועלכער איז שוין געווען פוליעריק אלס פאראנטוואָרטליכער. אלס סעקרעטאר איז באשטימט געוואָרן דער ח' אברהם אבא מינץ וועלכער איז שפּעטער געווען אויך א פונקציאָנאר, און ער האָט מיט זיינע אלזייטיקע ידיעות פיל מיטגעהאָלפן צו דער אנטוויקלונג פונם פאריין.

וועז מנשה פרענקל איז צוריקגעקומען פון ארץ־ישראל האָט ער זיך אויך אריינגעוואָרפן אין דער קולטורעלער ארבעט.

קיין פּראָפּעסיאָנעלע ארבעט אין פאקטישן זין פון וואָרט איז דאמאָלס נאָך נישט געפירט געוואָרן, ווייל עס איז נישט געווען קיין באזיס פאר א קלאסן־קאמף צוליב דער אָרימקייט פון די ארבעטס־געבער און די קליינע וואַרשטאטן וועלכע זענען הויפּטזעכליך באשטאנען פון די קינדער, די ארבעטס־געבערס און 1—2 געזעלן.

די רעפּעראטן זענען געווען שטארק באזוכט, אפילו די באלעבאטישע שיכטן זענען געקומען הערן די רעדנער. די אונאויפהעריכע דיסקוסיעס אָרום די רעפּעראטן, האָבן פארבריייטערט די עלעמענטארע ידיעות פון די יוגנט.

און לאנגזאם האָבן זיך אריסגעוואקסן אייניקע יוגנטלעכע אין די פאָדערשטע שורות באקומענדיק די מעגליכקייטן אָנצופירן מיט די ארבעט אינם פאריין.

צווישן אנדערע איז אָנגעקומען אין שטעטל דער ח' קאָפּל פרוכטצווייג וועלכער איז באשטימט געוואָרן פון די לינקע פועלי־ציון באוועגונג אין זאג־לעמביע, צו גרינדן א „יוגנט" אָרגאניזאציע פון די לינקע פועלי־ציון. אין יאָר 1920 האָט זיך געשפּאָלטן די אלוועלטליכע פועלי־ציון פּארטיי אויף צוויי פּארטייען — רעכטע און לינקע — און יעדע פּארטיי האָט געוואָלט איבעריאָגן די אנדערע. דער ח' פרוכטצווייג האָט זיך באזעצט אין וואלבראָם און געפונען דאָרט זיין פּרנסה.

דאָ איז אויך געקומען דער ח' יודקעוויטש פון דאמבראווע און ער האָט געשאפן א קרייזל פון „בונד". צום „בונד" איז אויך צוגעשטאנען דער דענטיסט באבאד. דאָס אלעס איז מעגלעך געוואָרן ערשט נאָך א לענגערע ארבעט פון

דעם פראָפעסיאָנעלן פאריין וועלכער האָט אויפגעהויבן דעם קולטורעלן ניוואָ פון די ארבעטנדיקע יוגנט אין שטאָט.

וועג דער ח' יידל גוטנשטיין איז געפאָרן קיין וואַרשע אין יאָר 1924 איז דער פראָפעסיאָנעלער פאריין זיך צופאלן און דער אינוועַנטאַר איז איבער־געגאַנגען צום „בונד", ווייל אירע חברים זענען געווען די אָנפירער און טאָן־געבער פון דעם פאריין.

ערשט אין די שפעטערע יאָרן פון 1925 ביז 1939, ד"ה ביזן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג האָבן זיך געשאפן און אנטוויקלט אלע יידישע פארטייען וועלכע האָבן געווירקט און אויך געקעמפט צווישן זיך ווי דאָס ברויזנדיקע שפעריש פוילישע יידנטום.

לייבל פרענקל

די פראלעטאריש באווּעגונג

מיינע נאָנטע מנשה און גאָלדע — די איידעלע נשמות, אומגעקומען אין די נאצישע לאָגערן —

אין אייביקן אָנדענק — געווידמעט.

לייבל פרנקל

צום דערשיינען פון יזכור־בוך — מיין חוב און הייליקע פליכט — ווידמען א קאפיטל דער פראָלעטאריש באווּעגונג, צו איר ערשיינען אויף דער יידישער גאס אין וואלבראָם.

די יאָרן 1924/5 אָדער א ביסל שפעטער דארפן באצייכנט ווערן אלס היסטאָרישע דאטע פון אָנהויב פון געזעלשאפטלעכן לעבן צווישן די יידישע פאָלקס־מאסן אין וואלבראָם.

די שניידער, שוסטער און שטעפער ארבעטער, אויסגענוצטע פון זייערע ברויט־געבער, נישט זייענדיק אָרגאניזירט, נעמענדיק א ביישפיל פון די גרעסערע שטעט, באשליסן אויך אָרגאניזירן פראָפעסיאָנעלע פאריינען פון אלע פאכן אויך אין וואלבראָם.

נאָדל־פאריין.

דער ערשטער פאריין איז געווען דער נאָדל־פאריין פון שניידער, היטלמאכער, וועש נייטארינס א.א.וו.

דער ערשטער פאָרזיצער פון נאָדל־פאריין איז געווען דער חבר יאָסל מארמונט, אן אקטיווער טוער פון דער פראָלעטאַרישער באוועגונג.

אין די יוגנט־חדר יאָרן געווען א ישיבה־בחור, געלייגט די העברעאישע ליטעראטור, און די יידישע קלאסיקער־שרייבער. אימער פארפאָלגט דורך די פאָליציי, געבליבן טריי דער רעוואָלוציאָנערער באוועגונג אלע יאָרן.

אין די לעצטע יאָרן האָט זיך דער נאָדל־פאריין געפינען אין לאָקאל פון בונד צוליב פארשטענדליכע סיבות, אָבער די השפעה איז ווייטער געווען לטובת די ראדיקאלע עלעמענטן.

לעדער־פאריין.

דער לעדער־פאריין איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1924. געפירט א שטענדיקן קאמף קעגן די בעלי־מלאכה'ס, די ברויט געבער, און האָט פיל דערגרייכט.

כדאי צו דערמאנען דעם בארימטן שטרייק אין די גארבארניע פון לאנדאו פאר א 8־שעהדיקן ארבעטס טאָג און בעסערע מענטשליכע באדינגונגען.

דער שטרייק האָט זיך פארענדיקט מיט א נצחון.

דער לעדער־פאריין איז געווען א כוח וואָס האָט באוויזן צו אָרגאניזירן אלע ארבעטער פון שטאָט, יידישע און פוילישע.

אקטיווע טוער פון פאריין זיינען געווען: גרשון מייטליס, עוזר פוקס, מענדל סטוצקי, פייוול שניצער, חיים דוד האבערפעלד, לייביש געראשאנאוויטש, משה גאָטליב, וווּיטעק א.א.

היסטאָרישע תקופה.

די יאָרן 7־1926 דארפן פארצייכנט ווערן אלס אָנהויב פון פאָליטישער טעטיקייט צווישן די ארבעטער־מאסן.

אין קעגנזאַץ פון „פועלי־ציון", „בונד", האָט די פראָלעטאַרישע באוועגונג געפירט א פאָליטיש־קולטורעלע אויפקלערונגס־ארבעט צווישן דער יידישער און פוילישער באפעלקערונג. פארשפרייטן צייטונגען און פראָקלאמאציעס אין די דערפער ארום וואלבראָם, אין רעזולטאט דאפון, אקטיווע קעמערלעך אין די דערפער דלוז'צע, מאָקאָווע און קאליש, וואָס האָבן אין א געוויסער מאָס געהאמעוועט די כוליגאנישע אנטיסעמיטישע בעסטיע.

די ערשטע עפענטליכע אקציע, די 80 אונטערשריפטן פאר דער פּראָלע־טאַריישער ליסטע 13 צו די סיים־וואלן — אין רעזולטאט דערפון, גרויסע מאסן־ארעסטן און צווישן זיי אויך דער וואלבראָמער דענטיסט באבאד (פירער פון „בונד"), האָט געהאט א שטארקן אָפּקלאנג אין דער אומגעבונג.

די לאָזונגען אויף די וועגט: ארבעטער, פויערן, שטימט 13! האָט באגייס־טערט פיל יוגנט. מיט דרייסטקייט קען מען זאָגן אז די פּראָלעטאַרישע באוועגונג האָט זיך ריזיק פונאנדערגעוואקסן, וואלבראָם איז געוואָרן רויט...

אויך ישיבה בחורים זיינען מיטגעריסן געוואָרן מיטן רעוואָלוציאָנערן עקסטאז.

כדאי צו דערמאנען דעם געוועזענעם ישיבה־בחור נחום כאַבע. איבערגע־ריסן מיט דער ישיבה, אוועק קיין סאסנאווצע, פארשריבן זיך צו דער ארבעט אין די שאכט — מיטן געדאנק צו פארשפרייטן לִיטעראטור צווישן די קוילן־גרעבער. וועלט ארעסטירט דורך די פּאָליציי און אָפּגעזעסן אין טורמע 5 יאָר, (לעבט אין ווארשע, באזיצט די ראנג פון פאדפולקאָוועניק).

שלמה זינגער (אייניקל פון אלטן רב אין וואלבראָם), א ישיבה בחור, געווען א דרוקער ארבעטער. געווען טעטיק אין דער פּראָלעטאַרישער באוועגונג אין וואלבראָם, סאָסנאָווצע, לאָדז'. שטארק געוודפט פון דער פּאָליציי, אוועק קיין בעלגיע. אויך דאָרט געווען טעטיק.

שלמה'לע איז געווען באהאוונט אין דער יידישער ליטעראטור, באהערשט די העברעאישע שפראך און אירע שרייבער, אימער מיטן בוך אין האנט. געווען א גוטער אגיטאַטאָר אין וואָרט און אין שריפט. כבוד זיין אָנדענק!

די גרונטלייגער פון דער פּראָלעטאַרישער באוועגונג אין וואלבראָם זיינען געווען:

ראובן נייפעלד, משה נארציז, שלמה זינגער, משה לעוויט, שלעזינגער (ביידע אוועק אין ראטן־פארבאנד), טעמצ'יע שטארכאן, ישראלקע מידלארזש, רחל'ע ווינבערג (די טאָכטער פון בוסקער מלמד), יעקב מענדל ריינשטיין, קיווע פּאָלטאָראָק (לעבט אין ענגלאנד), מינדעלע קאמינסקא, רייזל באנד, שפרינצע לעוויט, משה ציגלער, ראובן דארפבערגער (זיין פּאָטער געווען א לוין־ארבעטער אין פּאצאנאווסקי'ס זייף־פאבריק).

די פּראָלעטאַרישע באוועגונג — אויף אלע אָפּשניטן פון לעבן — איז געווען טעטיק, געזוכט לעגאלע פלעצער פאר איר פארצווייגטע טעטיקייט.

קולטורא.

די „קולטורא" — דער שטאָלץ פון וואלבראָם, א ריזיקע ביבליאָטעק, ביכער אין דריי שפראכן, יידיש, העברעאיש און פויליש. די „קולטורא" האָט אויסגעבילדעט א דור פון יוגנט, אָנגעזאפט מיט וויסן. „קולטורא" איז געווען די היים פון דער יידישער יוגנט.

ביים אויסווּעלן א נייע פארוואלטונג — פארשטענדלעך געוואָרן באהערשט פון דער פּראָלעטאַרישער באוועגונג.

אלע אויסגעוועלטע חברים מיטן חבר אבראמטשע שטארק — זיינען ביי דער מאכט נאָך נישט געווען קאָמפּראָמיטירט. כשר׳ע און לאָיאַלע מענטשן...

ביי די „קולטורא״ געווען טעטיק א דראמאטישער־קרייז, א ספּאָרט־פּאריין און באזונדערס דער בארימטער פּראָלעטאַרישער כאָר — דיריגירט פון חבר משה לובלינג.

פּארלעזונגען, רעפּעראטן אויף פּאָליטישע ליטעראַרישע טעמען, אפּהאנדלונגען וועגן שרייבער, מערסטנטייל רעפּערירט פון חבר מנשה פּרענקעל ווי אויך א ציקל רעפּעראטן געווידמעט די יאָרצייט פון ברוך שפּינאָזא. רעפּערירט האָט חבר אבראמטשע שטארק אין עטלעכע פּאַרטזעצונגען.

דער קולטורא־זאל איז אימער געווען איבערפולט מיט יוגנט — א אויסדרוק פון אקטיוויטעט און רייפקייט אין אלע פּראגן פון געזעלשאפטלעכן לעבן.

אקטיווע טוער אין דער דערמאנטער תקופה פון „קולטורא״ זיינען געווען: מרדכי מייטליס, יחזקאל געליבטער, יחזקאל טאַרלאָ, דוד חיימאָוויץ, זעלדע ווינשטיין, כוואָלע צווייגענבוים, אליהו ליכטיק (שטעפער) און דער שרייבער פון די שורות.

פּראָלעטאַרישע יום־טובים.

ווען עס פלעגן זיך דערנענטערן די יום־טובים (1 מאי, פאריזער קאָמונע, לענין־יאָרצייט) — גרויסע אבלאָווע און ארעסטן צווישן די ארבעטער אין וואלבראָם (אין די שפּעטערע יאָרן פלעגן ארבעטער אויסמיידן נעכטיקן אין דעם היים, שוין עטליכע טעג פּאר די דערמאנטע יום־טובים) און רעזולטאט — די קאָזע איז אימער געווען פּארפולט מיט ארעסטירטע חברים, וואָס זיינען באפרייט געוואָרן ערשט עטליכע טעג נאָכן „יום־טוב״.

א פּחד פלעגט באפאלן די היטער פון דער מאכט — פּאר די מוטיקע יידישע יוגנטלעכע — אזוי האָבן די וואלבראָמער ארבעטער־מאסן פּאַרטגעזעצט דעם קאמף.

א כאראקטעריסטישער פּאקט:

שבועות 1934 — א מאַסווקע אין דעם קראקעווער וואלד, געווען אָנוועזנט מער ווי 150 יוגנטלעכע. פּלוצלינג — א בהלה — פּאָליציי האָט ארומגערינגעלט דעם וואלד. א פּאַרראט — א פּראָוואָקאציע געמוזט זיין. איבער 50 ארעסטירטע.

פּיאָנערן־באוועגונג.

אויך די פּיאָנערן האָבן געפּירט א פּארצווייגטע טעטיקייט צווישן דער שול־יוגנט, געשטורמט אנדערע אָרגאניזאציעס אין שטאָט, אגיטירט און געווינען א נייעם וועג פּאר דער יוגנט, האָבן באויזן מעשים. זייער וואָרט איז געווען וואָגיק און איבערצייגענד צווישן דער יוגנט.

די אקטיווסטע צווישן זיי זיינען געווען:

לאה וועלנער (לעבט אין כערסאן), זיסמע לעוויט (געשטאָרבן ביים

מיליטער), משה גאָטליב (רויט־ארמיעער, אומגעקומען אויפן פראָנט), זאשיע שטארק, טויבע ווייגבערג (די ווייסע שיקסע), לאה און גיטעלע ערליך, פאָלעק פאָטאש, ישראל צווייגענבוים, שימעלע קאכאן, זיסל און שרה ווייצמאן א.א.

די מאָפּר. אקציע פאר די פּאָליטישע ארעסטירטע איז געווען קאָנצענטרירט אין זייערע הענט. געקומען אין באירונג מיט אלע קרייזן פון פּראָגרעסיווע מענטשן — אויך ציוניסטן האָבן געשטיצט פאר הילף די פּאָליטישע ארעסטירטע, דער קאָנטאקט מיט די ברייטע שיכטן פון דער באפעלקערונג האָט אויך געהאט א פּאָליטישע באדייטונג.

פּרעסע.

די ארבעטער צייטונגען: אונזער וועג, די ליטעראַרישע טריבונע, צ׳ער־וואָני שטאָנדאַר, און דער ווילנער „פּריינט״ זיינען אין די הונדערטער עקזעמ־פלארן פארשפרייט געווארן וואָך־וואָך רעגולאר.

די פּרעסע איז מיט באגייסטערונג געליינט געווארן פון ברייטע שיכטן פון דער וואלבראָמער יוגנט, טראָץ די פיל ווייסע פלעקן... פון דעם צענזאָר.

„פּאָלעסטינע אָן א פּרוכט״.

א בראָשור פון פסח נאָוויק (אמעריקאנער פּראָגרעסיווער טוער, הויפּט־רעדאקטאָר פון מאָרגן־פרייהייט אין אמעריקע), האָט אָנגעמאכט א איבערקערע־ניש אין שטאָט, כמעט דער גאנצער סניף פון „פרייהייט״ איז געווארן מיטגעריסן מיטן רעוואָלוציאָנערן אינהאלט פון דער בראָשור.

די געשעענישׂ האָט געהאט א שטארקן אָפּקלאנג אין גאנצן לאנד, דער־גאנגען ביזן צ.ק. פון פּועלי־ציון, שפּיזמאן פון ווארשע געקומען ראטעווען די שריפה... געפרווט ווירקן אויף חברים, ליידער...

דער סאנאציע־רעזשים — נישט קענענדיק דערדריקן די אלץ וואקסענדע השפּעה פון דער רעוואָלוציאָנערער באוועגונג — האָט אָנגעוואנדן א נייע טאקטיק — פּיזיש דערדריקן דעם אקטיוון טייל פון חברים.

קאָרטוז־בערעזא — קאָנצענטראציע־לאגער, דאָס געשפּענסט פון ווילדן טעראָר. דאָרט זיינען פארשיקט געווארן אָן שום משפּט טויזענטער ארבעטער, פארפיניקט, אויסגעהונגערט — עבודת־פּרך. אויך וואלבראָמער חברים געווארן פארשיקט, אלע אויסגעהאלטן דעם עקזאמען! קיינער זיך נישט געבראָכן!

מיט כבוד דארף דאָס דערמאנט ווערן!

מאגיסטראט־וואלן.

ווי אויף אלע אָפּשניטן פון לעבן, האָט זיך די פּראָלעטאַרישע באוועגונג באמיט צו ערשיינען אין אלגעמיינעם עפּנטליכען לעבן.

מאגיסטראט־וואלן אין יאָר 1935.

עס איז דערלאנגט געווארן צווישן אנדערע, אויך א ליסטע מיט כשר׳ע

מענטשן... נישט לשם דעמאָנסטראַציע, נאָר ממש זיין פּאַרטרעטן דאָרט, און פּירן א קאמף קעגן דער גרויסער ארבעטסלאָזיקייט.

טעאָפיל קינדלער, א פּאבריקס־ארבעטער — איז געווען דער ערשטער קאנדידאט.

ווי שטענדיק — וואלבראָמער ארבעטער — יידישע און פּוילישע, האָבן נישט ענטוישט. 180 שטימען באקומען די ליסטע 13.

חבר קינדלער, געוואָרן אויסגעוועלט מיט א בייפאל פון שטימען.

חבר קינדלער איז אומגעקומען אין היטלעריסטישן קאָנצענטראציע־לאגער, קעמפענדיק קעגן דייטשן אָקופאנט.

כבוד זיין אָנדענק!

פענדלאָך־אקציעס.

צווישן אנדערע פּאָליטישע אקציעס האָבן די פענדלאָך־אקציעס פארנומען א וויכטיקן טייל אין פּאָליטישן קאמף.

אויף דעם געביט האָבן זיך ספעציאליזירט פיל יוגנטלעכע וואָס האָבן זיך מוסר נפש געווען ביים פארוואַרפן פענדלאָך מיט לאָזונגען אין פארשידענע קוואַרטאלן פון שטאָט.

ס׳איז כדאי צו דערמאנען דעם העלדישן טאט פון די חברים זיסמע לעוויט און חיימ׳ל האָלץ וואָס האָבן פארוואָרפן פענדלאָך אויפן באלקאָן פון דער פּאָליציי, און אויפן שפּיץ פון פייער־לעשער זאל. דאָס איז געווען פארבונדן מיט פיזישע פייניגונגען און אויך טורמע.

די אקציע איז פולשטענדיק געלונגען.

ס׳איז געווען באַווּסט, אז דער פּאָליציי־קאָמיסאר אין אלקוש, האָט געטאדלט די פּאָליציי אין וואלבראָם — ווי איז דאָס מעגלאך — באלד וועט מען אייך אויך אויף די פלייצעס פענדלאך אָנהענגען.

וועג פארליבטע פּאָרלאך פלעגן שפּאציִרן אין די אפטייקער, קראקעווער, זשארנאָווצער געסלאך, אָדער ביים טייך, פלעגן דערפילן אז ס׳וועט זיין אן אקציע, פלעגן גלייך זיך אָפּטראָגן אהיים, נישט וועלנדיק זיך פארשאפן קיין צרות מיט דער פּאָליציי.

ביי אזא אקציע איז אמאָל ארעסטירט געוואָרן דער יוגנטלעכער אקטיוויסט ישראל צווייגענבוים (לעבט אין ישראל).

נאָר אן אינטערוועניע פון זיינע עלטערן איז ער באפרייט געוואָרן אלס מינדעריעריקער.

געווען א ראָמאנטישע צייט פון פענדלאך...

יידישיסטן.

אויך אין וואלבראָם ווי אומעטום, געווען טעטיק א קרייז פון יידישיסטן. רעפעראטן געווידמעט דער יידישער ליטעראטור און קונסט פלעגן פאָר־קומען אין קולטורא־זאל אָדער אין אן עפנטלעכן זאל מיט דער באטיילינונג פון פרעמדע און אייגענע כוחות.

וואָלמאן פון וואַרשע (עוזר שניצער׳ס שוואָגער) פלעגט עפּטער באזוכן וואלבראָם און גלייכצייטיק געבן פאָרלעזונגען וועגן יידישער ליטעראטור.

מנשה פרענקעל, דער העברעאישער לערער — דער אקטיוועד אידישיסט, פלעגט זייער אָפט געבן פאָרלעזונגען וואָס האָבן צוגעציגן פיל יוגנט. דער לאָקאל אימער געווען איבערפולט.

צום דערמאנטן קרייז האָבן געהערט: יידל האָכערמאן, עוזר שניצער, באבאד, גאָלדע דעם רבינ׳ס, זינדל קורלענדער, די שוועסטער יזראלעוויטש, הינדעלע ז׳שאבנער, יאדזיע גאָלדבערג, שלמה מענטליק, שמעון שלענסקי א.א.

דער גרעסטער טייל פון די אויבנדערמאנטע האָבן מאראליש און מאטעריעל געשטיצט די פראָלעטאַרישע באוועגונג.

צום שלוס, די תקופה וואָס איך האָב געווידמעט דער פּראָלעטאַרישער באוועגונג פאנגט אָן פון די יאָרן 1924—1938.

מעגלעך אז געוויסע היסטאָרישע פאקטן זיינען מיר אַרויס פון געדאנק, אויך מעגלעך אז געוויסע ערשיינונגען זיינען נישט געווי איבערגעבן געווארן, אָבער אין תוך געזומען האָב באמיט זיך שילדערן דאָס לעבן פון דער רעוואָלוציאָנערער באוועגונג ווי איך האָב עס געזען זייענדיק מיטבאטייליקט אין געזעלשאפטלעכן לעבן.

מיין פליכט — צום דערשיינען פון יזכור־בוך האָב געווידמעט דאָס קאפיטל.

ש. ברקאי

בית-דפוס בוולברום

(לזכרו של ר׳ מרדכי־הלל הלוי פרנקל הי״ד)

העיר וולברום היתה האחרונה בין ערי המחוז הקרובים לה שהקימה בתוכה בית־דפוס. מאורע חשוב זה בעיר אירע כמה שנים לפני מלחמת העולם הראשונה, עוד בתקופת שלטון רוסיה. עד אז — אם מי שהוא מבני הישוב היה זקוק לדברי־דפוס קטנים און יותר גדולים, להזמנות לחתונות, בר־מצוה וכדומה, היה פונה לאולקוש או למיכוב, ששם היו מצויים בתי־דפוס בקנה־מדה קטן ומספקים את הצורך ל„כל דכפין". גם בערים הללו לא היו מדפיסים אלא בזעיר אנפין, ולא היו מדפיסים בהן ספרים או עתונים. מבחינה זו היו פונים לעיר הפלך קילצה או לערי זגלמביה שבהן אף הופיעו עתונים ביידית וספרים. בקרבת מקום לוולברום אמנם נמצא עוד מרכז־דפוסים גדול ומקובל, בעיר קראקא העתיקה, ששם הופיעו ספרים ועתונים בעברית וביידית. ברם הדרך לקראקא היתה „קצרה וארוכה" בעקב הגבול המפריד בין תחומי גליציה המערבית לבין פולין הקונגרסית.

בית־הדפוס הוא מקצוע תרבותי שהומצא בידי יוהנס גוטנברג הגרמני במחציתה של המאה החמש־עשרה. גם הדפוס היה בראשיתו פרימיטיבי בכל. גוטנברג המציא את האותיות הנפרדות ובהן היו מסדרים את ספרי התנ"ך הראשונים בעברית ואת ספרי התלמוד ויתר ספרי הקודש. גם מכונת ההדפסה הפרימיטיבית ביסודה נשתכללה מזמן לזמן. אמצאת הדפוס השפיעה על התפתחותו ותרבותו של האדם ונתנה למליוני בני־אדם מקור לא־אכזב לשאוב ממנה השכלה ודעת.

מי היה היוזם של הקמת דפוס בוולברום? היה זה מיודענו ר' מרדכי הלל פרנקל שבשנות נעוריו „הציץ" ולא נפגע, בנו של ר' יהושע מנדל מראשוני המשכילים בעיר והחותם הראשון על „הצפירה" בעברית, אחיו של נתן חפשי שקידש את שם עיר מולדתו בעלותו בעליה השניה לארץ הקודש. מבחינת משיכתו לקריאה בספרים היה ר' מרדכי הלל קרוב לעולם הדפוס, ולפי חשבונו אפשר היה למצוא צרכנים לצרכי דפוס גם בוולברום והסביבה, הגם שבוולברום או בקרבתה לא עמד חיל־מצב או קסרקטין של צבא, או הזמנות מטעם משרדי העיריה שטרם התקיימה בעיר. אם לדון לאור המצב הכלכלי לא התקיימו אז בוולברום התנאים הנאותים להתפתחות הדפוס, ואפילו לא לצרכי המסחר של העיר והסביבה. ויש לזכור, שאז, לפני מלחמת העולם הראשונה, טרם התקיימו מפעלי תעשיה וחרושת בעיר, ואף לא היו בה בנקים, תיאטרונים ובתי מסחר מפותחים. אף בתי ספר ומוסדות צבור הזקוקים לדפוס לא היו בה. ובכל זאת עשה ר' מרדכי הלל „קפיצת נחשון" והעיז לעשות את הצעד וכונן בית־דפוס בעיר. ברם הוא היה די זהיר בקיימו את מאמר חז"ל: תפשת מרובה לא תפסת, תפסת מיעוט — תפסת. ביסוד הדפוס הוא נקט בשיטת המיעוט.

שתי השיטות הראשיות המקובלות כיום באומנות הדפוס הן: שיטת סדור היד, ושיטת סדור המכונה. סדור היד נעשה באותיות־דפוס נפרדות, הנמצאות בתוך מגרה גדולה. מגרה זו מחולקת למגורות קטנות, ובתוך מגורות אלו ממוינות אותיות הדפוס. אותיות הדפוס עשויות מקבילוני־מתכת שוי גובה ורוחב, אשר בראשיתם מגולפות אותיות בולטות בכוון הפוך. בסדור המכונה אין אותיות דפוס, הואיל וסדור זה נעשה בעזרת מכונה הנקראת בשם „מסדרת" והפולטת שורות עופרת שלימות, ובראש כל שורה אותיות בולטות. הסדר יושב לפני המסדרת והוא כותב בה בדומה לכותב במכונת־כתיבה. ברם בסדור בלבד לא סגי. אחרי תהליך הסדור בא תהליך ההדפסה, ורק אז „חסל סדור ההדפסה".

מכונת ההדפסה קיימת בצורות שונות, גדולות וקטנות, הכל לפי גודל הדפוס והיקף ההזמנות. במכונת ההדפסה שמים את הסדר על גבי לוח ישר וסוגרים אותו היטב בתוך מסגרת ברזל, שאותיות הדפוס או שורות העופרת לא תתפזרנה בשעת ההדפסה. בזמן פעולתה של המכונה עובר הלוח עם הסדר הנה והנה מתחת לגלילים מסתובבים. אחד הגלילים האלה מורח דיו־הדפסה על פני הסדר; וגליל אחד, הנקרא בשם טנבור הדפוס, מביא עמו תוך כדי סבובו גליון נייר אחרי גליון נייר, וכיון שכל גליון־נייר נלחץ אל הסדר, הרי שהוא מקבל ממנו את העתק האותיות והגלופות.

אני הייתי בימים ההם מורשה־מדריך של משרד גדול בלודז למערכות בתי־דפוס על אספקת האותיות השונות ותיבותיהן המקצועיות וכן מכונות־הדפסה קטנות ובינוניות ויתר מכשירי העבודה בדפוס. אני הקימותי אז בפיליצה הסמוכה לוולברום בית־דפוס קטן בשביל ר׳ יצחק־מאיר מינץ חתנו של האדמו״ר יוסטמן ממשפחת הרבי מגור. מינץ זכה אז בשטר־גורל של חצר הגורים כ־15,000 רובל, והוא החליט להשקיע חלק מהכסף בהקמת דפוס בפילץ, ששימש אז מרכז גדול לחסידי גור ופילץ, וביניהם עשירים מופלגים ובעלי חרושת גדולים בלודז ופביניץ וערי הסביבה, ומהם חשב להיבנות ולקבל מהם הזמנות לדפוס. בקרתי מקודם את העיר ותרתי את המקום, שוחחתי עם מינץ ועמדתי על תכניותיו, חזרתי ללודז וביצעתי את ההזמנה. הבאתי לפילץ את כל המכשירים הדרושים לבית־דפוס קטן עם מכונת־הדפסה „טיגל״ המתנועעת ברגל. שהיתי כמה שבועות בפילץ ולימדתי לאחד מקרוביו את מלאכת הסידור וההדפסה. בעיר חלקו לי אז כבוד גדול. אטו מילתא זוטרתא היא להקים בית־דפוס ולהיות בקי ב„אותיות הזעירות״ הללו?

אחר זה נשלחתי מטעם המשרד הלודזאי לוולברום לפי הזמנת ר׳ מרדכי הלל פרנקל. והנה נתברר שאנו קרובים קרבת משפחה. שמי היה אז „ברוקנר״, ומשפחת ברוקנר היתה מושרשת מדורות בישוב היהודי בעיר, וכל משפחתי מצד אבי היו וולברומאים. בני העיר קבלוני יפה בכל מקום והרבו להזכיר את שבחו של ר׳ מאיר ברוקנר, שהיה גביר גדול בעיר וחשוך בנים ועשה למען העיר גדולות ונצורות בהקמת מוסדות. ר׳ יהושע מנדל סיפר לי הרבה עליו ועל אבי סבי, ר׳ מאיר שמעון ברוקנר שאני נקרא על שמו. התאכסנתי אז בביתו של ר׳ מוטל מנטליק שהיה גיסו של סבי ר׳ אברהם־מרדכי ברוקנר איש וולברום שנקרא בפי כל בשם „הפריץ היהודי מטשאנוביץ״. בוולברום כבר שמעו עלי מספוריו של סבי שהיה מתפאר בי שיש לו נכד הכותב נגונים בכתב תוי־נגינה במהירות הבזק בלי להשמיט אף קמט או הגה אחד. ישבתי בוולברום כמה שבועות. הבאתי מלודז סדור שלם של מערכת דפוס, אותיות יהודיות ופולניות ורוסיות בצורות שונות, עבות וצרות, גדולות וקטנות, וגם מכונת־דפוס „טיגל״, מכונה לחיתוך נייר וכדומה. הקימותי את הדפוס ברחוב אלגוטה, מול המעין, ליד בית־המדרש ובית־הכנסת ולימדתי לר׳ מרדכי הלל את המלאכה. היתה זו עבודה מסוג „אקסי־דנץ״ הדורשת טעם טוב של הסדר וידיעת האורנמנטיקה, וכל המוסיף לדעת הרי זה משובח. בערים יותר גדולות מדפיסים בבתי הדפוס עתונים וספרים, ספרי סטטיסטיקה עם לוחות שאינן נוחות לסידור וכדומה, ספרים עם ניקוד לבתי־ספר. בינתים יצאו לדפוס „מוניטין״ בעיר. בחורי בתי־המדרש והחדרים וגם מבוגרים באו יום־יום לראות במחזה הדפוס ולעמוד על סוד הדפסת ספר ודברי דפוס. היה זה אז ממש סנסציה בעיר, ואני הייתי ה„גבור״ הראשי, ועלי היה להסביר איך וכיצד עושים זאת. מאידך היו שמחים לשמוע שגם אני חצי וולברומאי שהספיק כבר להכיר את חידושי העולם הגדול...

ר׳ מרדכי הלל (נולד 1886) היה בקי בספרות העברית, קרא ושנה הרבה גם בלועזית, ידע פולנית ורוסית ועברית היטב ומקצוע הדפוס היה חביב עליו. היה מדפיס בעברית ויידית, ברוסית ואחר כך בעיקר בפולנית. הוא הראה כשרון גם בציור וסיגל לעצמו מלאכת חריטת אותיות־עץ מכל המינים והגודלים שעמדו

על הגובה המקצועי. גיסו ר׳ איציק פוסלושני היה בעל בית־דפוס במיכוב, וחותנו ר׳ משה יוסף ווייל ממיכוב עזר לחתנו בוולברום מבחינה כספית להקים את הדפוס. ר׳ מרדכי הלל היה מתגאה במלאכתו, ובפיו היו שגורים דברי חז״ל: אהוב את המלאכה. אשתו, בניו ובנותיו עזרו בעבודה בדפוס. אף אחיו יהודה ומנשה למדו אצלו את המקצוע ועבדו בדפוס עד שעלו ארצה.

ר׳ מרדכי הלל פרנקל, אמו וקרובי משפחה

בשנת 1928 העביר ר׳ מרדכי הלל את מגוריו יחד עם הדפוס לבית סבו, אבי אמו, ר׳ משה נרציז, אשר ברחוב פילץ. בבית זה ישבו גם הוריו ר׳ יהושע מנדל ואשתו. היה זה בית מורשת של המשפחה. מלבד זה היה מטובי עסקני אגודת־ישראל בעיר ונמנה על חסידי גור. בארחות חייו התנהג בקנאות אורטר־דוכסית. לחגים היה נוסע לגור לחסות בצל האדמו״ר. בימי הבחירות לועד הקהילה כשהופיעו חסידי גור וחסידי אלכסנדר בשתי רשימות נפרדות, וכל אחד הרבה להשמיץ את הצד השני בחומר התעמולה שלו, שני הצדדים התיחסו באמון מלא לבעל הדפוס ומסרו לו את עבודת ההדפסה, והוא ביצע את העבודה בסודיות מוחלטת. וכן היה פעיל בארגון בעלי־מלאכה בעיר. הדפוס היה קיים כל הזמן מאז יסודו עד מלחמת הנאצים הגרמנים.

בנו אריה הנמצא בישראל סיפר לי, שאביו היה מזכירני בכל הזדמנות ומספר על עבודתי בהקמת הדפוס. ופעם אחת קבלתי ממנו מכתב (אינני יודע ממי קבל את כתובתי) שהפתיעני מאד. הוא הביע במכתב את שמחתו לדעת, שהסופר גשורי שהתפרסם במאמריו הרצופים על המוסיקה היהודית מעל דפי גליונות השבועון העברי „בדרך" שהופיע בוורשה — זה אני. אחות אשתו היתה נשואה לר' יוסף ברוקנר ממיכוב, אחיו של ר' הרשל ברוקנר מוולברום (שלשת בניו, אלתר, דוד ואריה עם בתו מרים הרבט נמצאים בישראל).

מכל משפחתו נשאר רק בנו אריה שעלה לישראל כחדשיים לפני פרוץ המלחמה האחרונה. ר' מרדכי הלל ואשתו, שלש בנותיהם ושני בניהם ניספו בעת הגירוש הטראגי של יהודי וולברום. יהי זכרם ברוך!

לייבל פרענקל

יידישע פרנסות

די עקאנאמישע סטרוקטור פון דער יידישער באפעלקערונג אין וואלבראָם איז אין גרעסטן טייל נישט געווען קיין אנדערע פון די שטעטלאך אין אונזער סביבה.

וועלנדיק מאכן אן איבערבליק וווּ אזוי אונזערע אומגעקומענע עלטערן — טאטעס און מאמעס — האָבן זיך גערַאנגעלט פארן קיום — פון זונטיק פרי ביז ערב שבת, וואָך־וואָך אין הייסע זומער־טעג, אָדער אין די רעגנס־טעג פון שנייען און פרעסט, זוכנדיק פרנסה אין די ארומיקע אומגעבונגען, וועל איך זיך באמיען באהאנדלן יעדן צווייג באזונדער.

מיט וואָס האָבן וואלבראָמער יידן זיך באשעפטיקט?

דאָרפס־גייער

פון דער פרנסה האָבן געלעבט פיל צענדליקער משפחות פון דער יידישער אָרימקייט, וואָס פלעגן אנפאנגען יעדן מאָנטיק גאנץ פרי, האָבנדיק אָפגעדאוועט מיטן ערשטן מנין, און זיך געלאָזט אין וועג, וואנדערן אין די דערפער, אויפ־קויפן ביי די פויערים, וואָס האָט זיך געלאָזט, א פריש געבוירן קעלבל — און שלעפן עס אויף די פלייצעס אהיים, אָדער א קו וואָס האָט מער קיין מילך נישט געגעבן, און טרייבן קיין וואלבראָם, א זעקל תבואה, א ביסל פעדערן פאר א פריש חתונה־געהאט פאָרל, גענז, קאצ'קעס אָדער הינער, א פעלעכל פון א קרוליק, א ביסל פרוכט — און פון דעם ציען אויף פרנסה.

יידישע מאמעס פלעגן אלעס אָפקויפן און זיך באמיען צו מאכן א פריילעכן שבת אָדער א אנדערע שמחה אין שטוב.

צום גרעסטן טייל זיינען די דאָרפמגייער געזונען אָרימע מענטשן וואָס האָבן גאָרנישט פארמאָגט קיין אייגנס, אָבער מיט דער הילף פון דער האנטווערקער־באנק, פלעגן זיי נעמען יעדן זונטיק א קליינע הלואה (אָן פראָצענט!) צו קענען אויפקויפן אין די דערפער, וואָס האָט זיך געלאָזט — און דערפון שלעפן דעם עול פון פרנסה.

בעלי מלאכה'ס

די האנטווערקער זיינען געווען דער גרעסטער טייל פון די וואלבראָמער יידן.

שניידער, שוסטער, שטעפער, היטלמאכער, גארבער, סטאָלערס, שטובמאלער, בעקערס, טרעגערס און אויך אנדערע פאכן פון פרייע פראָפעסיעס.

די האנטווערקער פלעגן אויך באשעפטיקן אין זייערע וואַרקשטאטן ארבעטער, אָדער ווו מען האָט זיי גערופן — געזעלן — וואָס פלעגן צוזאמען פון פרי ביז שפעט אין אָוונט (ביז מנחה) שווער ארבעטן אָן א ביסל לופט, און פרנסה איז קיינמאָל נישט געווען בריוח.

זייער פראָדוקציע — צום גרעסטן טייל (שיך, מלבושים, היטלעך) פלעגט עקספּאָרטירט ווערן קיין זאגלעמביע.

די שוסטער האָבן געהאט א שווער לעבן, ווייל אויך די שטאָטישע גולאַנעס (פויערים), יעדער ביי זיך אין שטוב, האָט געהאט א שוסטער־וועַרקשטאט — און אין די ווינטער־טעג, ווען די פעלדער האָבן גערוט, האָבן זיי געהאט א צווייטע פרנסה — געמאכט שיך צו ביליקע פרייזן, ווייל יעדער האָט זיך באמיט ביליק צו פארקויפן און קענען ווייטער ארבעטן. דעריבער האָבן יידישע שוסטער געמוזט זיך צופאסן און אויך קענען פארקויפן זייער שיך־פראָדוקציע צו די שטיוול־סוחרים, ווייל די נויט האָט זיי געצוונגען. זיי האָבן קיין ברירה נישט געהאט.

געווען שוסטער וואָס האָבן געוואגט, געפאקט זייערע פעקלעך, געלאָזט זיך אין דער גרויסער וועלט מיט זייערע פאמיליעס, קיין פאריז אָדער בעלגיע.

שייקע יונגערמאן און שמואל נאוולאצקי זיינען דאָס געווען — גוטע פאכלייט ..... די מיטגרינדער פון האנטווערקער־פאריין אין וואלבראָם.

מארקט־שטייער, יאָרמאטשיקעס

פון דעם צווייג האָבן געלעבט צענדליקער משפחות, וואָס פלעגן וואנדערן מיט זייערע סחורות אויף די מערק און ירידים, אויספאקן זייערע סחורות אויף סטראגאנעס און פארקויפן צו די פויערים, וואָס פלעגן ברענגן זייער דאָרפס־פראָדוקציע און אייגקויפן נויטיקע שטוב־זאכן, שיך, באקליידונגס־אַרטיקלען און אזוי ווייטער.

אין די פרי־מאָרגן שעהן פלעגן זיי פאקן די פעקלעך אויף די וואָגנס געשפאנט אין פערד, לאָזן זיך אין וועג, קיין אלקוש, פילק, ז'ארנאווצע, סקאלע, מיכאוו, אויספאקן די סחורות, א ביסל פארקויפן — און ווידער פארפאקן, און אין די שפעטע אָוונט שעהן קומען אהיים.

דאָס איז געווען א שווערע פרנסה... אין די רעגנס, אין די ברענענדע הייסע תמוז־טעג, און אויך אין די ווינטערדיקע טעג פון שנייען און פרעסט.

א גרויסער טייל זיינען געווען די שטיוול־סוחרים וואָס פלעגן אין די הערבסט־טעג פארקויפן זייערע שטיוועל צו די פויערים. געווען שטענדיק א גוטער סעזאָן.

וואלבראָמער שטיוול האָבן געהאט א רום אין דער סביבה. געווארן עקספּאָרטירט קיין קאטאָוויץ און שלעזינן.

צווישן די באקאנטע שטיוועל־סוחרים זיינען געווען די דריי ברידער פאָלטאראק׳ס, און די ברידער וואָלף, געצל, מאניעק און משה קיווקאוויץ.

אויך דער פאָטער זייערער פלעגט יעדן אָוונט אײַנקויפן אין די עלגאטער גאס שיך אָדער שטיוועל און אהיים שפּאצירן טראָגנדיק זיי אויף דער האנט.

שלמה קיווקאוויטש, זייערס א קרוב, אויך א שטיוועל־סוחר, געווען א ייד מיט א גוט הארץ, און א חבר לעת צרה, פלעגט העלפן א נויטבאדערפטיקן אָדער פאר א קראנקן צו קענען אים אין שפּיטאָל אײַנאָרדנען.

געווען א בעל מלאכה, א היטלמאכער, מענדל ביבער און זיין פרוי רבקה׳לע די טאָכטער פון שייע דוד וויינדלינג, אין שטוב דעם טיק־טאק און גערויש פון די מאשינען האָט מען אין מארק געהערט. א גרויסע משפּחה געווען.

ר׳ מענדל ז״ל איז געווען א פשוטער ערליכער ייד, כמעט קיין גאל נישט געהאט, קיין הויך וואָרט האָט מען פון אים נישט געהערט. רעספּעקטירט יעדן מענטש מיט כבוד, געווען אן אָנגעזעענער אין בית מדרש, געגעבן פיל צדקה, טעטיק אין זיין בראנזש צווישן די היטל־מאכערס. אין די פרייַע אָוונט־שעהן פלעגט מען אים זען מיט זיינע חברים וואָלף (שאַמשי) וועלנער און הערשל יאקובאוויטש. אלע זיינען זיי געווען מאָדערנע פאָלקס־טיפן, שטאָלצירט מיט דער מלאכה.

אלע זיינען אומגעקומען. כבוד זייער אָנדענקן.

סוחרים.

די מאנופאקטור־סוחרים זיינען געווען דער גרעסטער טייל און דער רעכסטער טייל פון די יידישע באפעלקערונג. די סוחרים פלעגן פאָרן קיין לאָדזש ברענגען זייערע פארשידענע שטאָפן פאר זייערע געשעפטן.

צו די גרעסטע געשעפטן פון דער בראנזשע האָבן געהערט די משפּחות ציגלער, האָכערמאן, לעסמאן, אברהם׳לע באָרנשטיין (גראלעס), יקותיאל פישעל (ביי די פאָסט), דוד ערליך (געמבע) פון ראטהויז, אלטער לעוויט, מלך זילבער־בערג (דעם רב׳ס זון). ביי אים פלעגט מען באקומען א גוטן שטאָף אויף אן אנצוג.

געווען א צווייג פון לעדער סוחרים ווי אברהם וועלגרין, יזראלעוויטש און אנדערע וואָס זיינען נישט געווען אונטערשטעליק פון זייערע שניט־סוחרים.

די גאלאנטעריע בראנזשע איז שוין באשטאנען פון גרעסערע און קלענערע געשעפטן.

תּבואה־סוחרים

צו די עלטסטע תּבואה סוחרים וואָס האָבן געהאַנדלט מיט די פּריצים ברויך פּאַררעכנט ווערן מיין עלטער־זיידע משה (בן נתן) נאַרצינז ז״ל, מענדל קאָרנפּעלד און אַנדערע.

געווען אַ סוחר פון תּבואה ר׳ משה פּייבל בלאַקובסקי ז״ל, אַ ייד אַ למדן, אַ הייסער גערער חסיד. אין גערערַ שטיבל האָט מען אים שטאַרק רעספּעקטירט. ער האָט ליב געהאַט שחרית צו דאַוונען פּאַרן עמוד. געווען ערליך אויך אין מסחר.

געווען אַ תּבואה סוחר דער געלער יוסל צוקערמאַן, אַ ראַדאָמסקער חסיד, אַ גוטער בעל תּפילה צו מוסף. יעדעס וואָרט אַרויסגעזאָגט מיט טאַקט און מיטן געגעבענעם ניגון. יעדער האָט אים געלויבט פּאַרן דאַוונען. אַן ערלעכערַ ייד, אַ תּלמיד חכם.

אַלע זיינען זיי אומגעקומען. כּבוד זייער אָנדענק.

צווישן די גרויסע געשעפטן איז באַווּסט דאָס געשעפט פון ביירעך יאַנאָווסקי, אַ חסידישער ייד מיט אַ הדרת פּנים וועלכער האָט זיך געפּירט ביד רחבה, געווען אַ גערער חסיד, געזוכט יחוס.

אויך משה, אַ יונגערמאַן, אַ משכּיל, געחלומט וועגן ארץ־ישׂראל, איז אומגעקומען מיט דער גאַנצער פּאַמיליע, אַגב איז ער דערשאָסן געוואָרן אין זיין ווויינונג אין חאַרשניצע ביי מיעכאוו.

כּבוד זייער אָנדענק!

די אייזן־בראַנזשע איז געווען קאָנצענטרירט אין עטלעכע הענט. דאָס גרעסטע געשעפט איז געווען פון שלמה אורבאַך. אַ ביסל ווייטער זיינען געווען די געשעפטן פון אברהם לאַנדא און יוסף זיעלאַנסקי. אין דערַ קראַקעווער גאַס איז געווען דאָס געשעפט פון יוסף גאָלדבערג, אַ ייד אַ משכּיל, אַ מאָדערן־חסידישער מענטש. משה, דער אייניציקער זון, אַ ציוניסטישער עסקן. געווען אַ בוכהאַלטער אין איסר זאלצמאַנס טאַרטאַק. זייער באַליבט ביי יעדן.

אין די לעצטע יאָרן האָבן זיי געווויינט אין קראָקע. די גאַנצע משפּחה, אַלע אומגעקומען, אויסערַ דריי שוועסטערן וואָס לעבן אין ישׂראל.

כּבוד זייער אָנדענק.

פּערדס־העכדלער, בהמות־סוחרים

אויך אין די דערמאַנטע צווייגן האָבן זיך באַשעפטיקט צענדליקער משפּחות.

די בריידער אלעזר און ברוך האקמאן, די בריידער דאנציגער (באַלשעוויק), מרדכי לעוויט און פיל אנדערע האָבן געפּירט אַ האַנדל מיט בהמות, געווען באַקאַנט צווישן די פּויערים אין אַלע דערפער. מ׳האָט זיי רעספּעקטירט, געפּירט אַ שיין משפּחה לעבן.

צווישן די פערדס־העכדלער זיינען געווען די פאָפּולערסטע סוחרים חיים נוגבערג (יאַקלס זון), די בריידער יאָסל און ראובן בירמאַן (שילעשעווערס) און אונזערע אומפּאַרגעסלעכע שכנים, לאָזער מייטליס מיט זיינע זין: לייבל (איטשע בעקערס איידעם), ראובן איטשע און יעקל, אַלע זיינען זיי געווען געניטע

סוחרים פון דער בראנזש און אויך גוטע רייטער אויף פערד, וואָס פלעגן רייטן מיט פערד קיין קיעלץ אויפן שטאָטישן יאריד און פלעגן מאכן א גוט לעבן.

לייבל און ראובן זיינען געווען גבורים. די גוים פלעגן פאר זיי מורא האָבן.

אמאָל זיינען רעקרוטן געקומען אין שטאָט און אָנגעהויבן האקן שויבן און רייסן יידישע בערד. דאמאָלסט איז ראובן געשלאָפן, וויל פארטאָגס איז ער צוריקגעקומען פון א רייזע רייטענדיק א גאנצע נאכט אויף זיינע פערד. כ׳האָב אים אויפגעוועקט, ער איז ארויס אין די בלויזע הויזן, באָרווענט און געוויזן זיין גבורה. בלוט האָט גערונען אין גאס פון די כוליגאנעס. אויך ראובן איז געוואָרן פארוווונדעט. עטליכע פון די כוליגאנעס האָט ער איבערגעגעבן אין די הענט פון דער פאָליציי.

אויך לאָזער זייער פאָטער, איז געווען א „פאָלקס־מענטש". געלעבט מיט בטחון, פאר קיינעם זיך נישט פארקלאָגט, די גוים קומענדיק קויפן א פערד פלעגן שטארק פילן זיין צוקלאפן מיט דער האנט. א ציטער האָט זיי אָנגעכאפט, געווען א ייד א גברן.

אלע זיינען ז״ל אומגעקומען. נישט געבליבן קיין זכר פון דער גרויסער משפחה.

כבוד זייער אָנדענק!

קצבים

א גרויסער טייל פון די קצבים האָבן געהאט זייערע יאטקעס אין די עלגאטער גאס אין גראָסמאנס הויז. די איבריקע זענען געווען צעוואָרפן אין אלע טיילן פון שטאָט.

צווישן די בולטסטע קצבים זענען געווען: חיימל רויטמענש, (זשאק), יסל זארושינסקי, בעריש ראטמענש, אלע רעליגיעזע יידן.

פורמאנעס

די פורמאנעס, א פאָר משפחות, פלעגן שטיין מיט זייער געשפאן בייַ פאָטאשן אין מארק. זיי פלעגן פירן פאסאזשירן צו די באן אָדער פון די באן אין פארלויף פון א גאנצן טאָג.

אלע האָבן געהאט וואַרעמע יידישע הערצער. אויך זיי האָט דער ברוטאלער גורל יישט אויסגעמיטן.

כבוד זייער אָנדענק!

פאבריקאנטן

געווען עטלעכע פאבריקאנטן אין שטאָט וואָס האָבן פראָדוצירט יעדער אויף זיין שטייגער.

מלך פאצאנאווסקיס זייף־פאבריק מיט א יידישן ארבעטער (ראובן דאָרפס־ בערגערס פאָטער). געווען א רייכער אָנגעזעענער חסידישער ייד מיט א הדרת

פנים, א בעל צדקה, אן אלעכסאנדערער חסיד. געפאלן א קרבן אויף קידוש השם. אָנגעטאָן אין טלית און תפילין איז ער אומגעקומען אין זיין אייגענער שטוב נישט וועלנדיק אויספילן דעם באפעל פון ס.ס. מאן.

כבוד זיין ליכטיקן אָנדענק!

הערשל וועדיגער, א סאדעוואסער פאבריקאנט, באשעפטיקט אין זומער סעזאָן א פערסאָנאל מיט ארבעטער, זיינע סאָקן און גאָזאָ האָבן געשמט אין דער סביבה.

געווען א הייסער מזרחי עסקן, געטרוימט וועגן ארץ־ישראל, באטייליקט זיך אין אלע אקציעס פארן אויפבוי פון לאנד.

א ווארעמער ייד. געטאָן טובות פיל משפחות און אלץ אין געהיים. ביי אים געווען א אָפענע טיר. געווען באליבט ביי אלע שכנים אין גאס.

זיין גאנצע פאמיליע, אלע זיינען זיי אומגעקומען. נישט געבליבן קיין זכר פון דער משפחה.

כבוד זייער ליכטיקן אָנדענק.

לאָמיר קיינמאָל פארגעסן — ווער זיינען געווען די מערדער פון אונזערע נאָנטסטע — און אויך דער אומקום פון קהלת וואלבראָם.

קבוצת בנות פעילות במוסדות וארגונים שונים

תנועות ומפלגות

נתן חפשי

המהפכן הראשון בעיירה

(לזכרו של אלעזר רוזנשטין־בידרמן ז"ל)

יוצב נא כאן ציון לאחת הסנוניות הראשונות של דור ההשכלה והמהפכה בוולברום, אלעזר, או כפי שהיה מכונה בפי כל: לוזר רוזנשטיין־בידרמן.

בן למשפחה עניה. האב — חייט, יהודי חרד לקיים מצווה קלה כחמורה. הבן הזה, הבכור בבני המשפחה, בעל קומה בינונית, כפוף במקצת, פנים רציניים תמיד ושקוע בהרהוריו, אך מדי תיכנס אתו בשיחה משתפך על פניו חיוך נעים. הייתי רואהו בבית המדרש ממרחק מסוים, בגלל גילו הבכיר ממני, אך ממרדכי אחי שהיה ידידו ובן גילו שמעתי תמיד את תהילתו כבחור מצטיין ושוקד על לימודיו, לימודי התלמוד, בין הטובים שבתלמידי בית המדרש. בקבוצה הקטנה של ראשוני המשכילים הצעירים בוולברום — אברהם יצחק גליבטר, אברהם יוסל רוזנבלום ואחי מרדכי — היה לוזר הנועז והמקורי ביותר. הוא השקיע עצמו כולו, בחשאי ובסתר כמובן, בקריאה ועיון בספרי פילוסופיה ומדעי הטבע בעברית, יידיש ופולנית. היה מרבה בוויכוחים מעמקים ונוקבים בשאלות הדת והאמונה, והעיז יותר ויותר להטיל ספק במקובל ומקודש בעם מדור דור. הוא לא הצטמצם כחבריו המשכילים בהרהורים ספקניים וביקורתיים ביחס לדרכי היהדות המסורתית, ועם זה להשלים באין ברירה עם המקובל. הוא הסיק מסקנות נועזות וקיצוניות — מופרזות ברוח המטריאליזם הסוציאליסטי שהתפשט אז ברחבי רוסיה הגדולה ובפולין הרוסית. לאט לאט יצא לו שם רע בפי כל בני העיר שהתאכזבו ממנו קשות והצטערו מאד על הבן היקר שיצא לתרבות רעה. יותר ויותר הוקיר את רגליו מבית המדרש, אשר מפקחיו ותלמידיו הוותיקים כבר אמרו להחרימו ולהוציאו מבית המדרש בחרפה וקלון ככופר ומסית ומדיח. הוא לא חיכה ל„מבצע" זה וניתק עצמו כליל מבית המדרש. ובינתיים באה שנת 1905, היא שנת המהפכה הכל־רוסית הגדולה, שהדיה הגיעו עד לוולברום. לוזר עבר מדרכי הנועם של ההשכלה העברית אל דרך הסער והסופה של המהפכה הסוציאליסטית. הוא „בלע" את כתבי מרכס, אנגלס, פלכנוב ושאר גדולי הסוציאליזם המטריאליסטי, ובאותו זמן גם עיין בספרות ועתונות שבמחתרת חלוצי המהפכה הראשונים ברוסיה מתנועת „חופש העם" והסוציאליסטים־רבולוציונרים. לוזר התמסר כולו לפעילות החברתית בין צעירי הפועלים היהודים, שכירי החייטים, הסנדלרים, הנגרים ושאר בעלי

מלאכה שהעבידו פועלים שכירים, וכן בין בנות דלת העם הצעירות שעבדו כמשרתות ועוזרות בבתי האמידים והעשירים שבעיירה. (אז נותק לוזר מהעברית ומהרעיון הציוני, לא כל כך בכוונה מיוחדת, אלא מתוך התנאים שבהם פעל והאנשים שאתם בא במגע כה קרוב).

יום העבודה של הפועלים השכירים היה מתחיל בשעה מוקדמת בבוקר ומסתיים בשעת ערב מאוחרת. עבדו במשכורת זעומה, בתנאי ניצול קשים, ע"י עבודת נמלים מתמדת, מצד לוזר, בהסברה פופולרית, הוקם אירגון כללי של הפועלים היהודים בוולברום, שפעל רבות לשחרר את המנוצלים העלובים מתנאי הניצול הקשים בעבודתם. ולא קל היה הדבר. הרי המנצלים נותני העבודה עצמם היו ברובם עניים ועלובים, שעמלו קשה מבוקר השכם ועד הערב המאוחר למען לחם לאכול ובגד ללבוש לבני משפחתם. ובכלל מוזר היה הדבר שיקומו פועלים נחותי דרגה ויעיזו לדרוש מבעליהם דרישות נועזות כהגדלת המשכורת, קיצור יום העבודה ויחסי אנוש הגונים. לאחר מאבק קשה, שביתת הפועלים בהדרכתו של לוזר ומו"מ ממושך, ולא מעט גם בהשפעת הלחץ הכללי של המהפכה שהתפשטה אז בכל יישובי רוסיה ופולין — נכנעו והשלימו נותני העבודה לדרישות הפועלים, שיצאו מאפילה לאור גדול והרבו לשבח ולציין את הכושר ההסברתי והארגוני המצויין של לוזר ומסירותו הרבה לענין. בטיילי יום אחד עם שקיעת החמה במורד רחוב פילץ אל מחוץ לעיר הופתעתי למראה כמה מצעירי הפועלים המטיילים אף הם שם — תופעה בלתי רגילה. אמרו לי הפועלים מתוך נחת רוח מרובה: עתה, לאחר השביתה, מספיקים אנו ליהנות משמש ואויר הבוקר לפני העבודה ולשאוף אויר צח בטיול ערב לאחריה, תחת אשר עד כה לא ראינו אור שמש ביום ולא נשמנו אויר חפשי בחוץ עד חשכת הליל, וללוזר חלק רב בהישג גדול זה. — הזמן החפשי הזה נוצל ע"י לוזר להנחלת ידיעות אלמנטריות בהשכלה לפועלים.

לוזר היה במגע קרוב עם מחתרת מפלגת פ.פ.ס. (המפלגה הסוציאליסטית הפולנית) שהיתה חזקה ורבת־פעלים באיזור מכרות הפחם בסביבות דומברובה, בנדין וסוסנוביצה. מהם, וגם מה„בונד", היה מקבל להפצה בוולברום ספרות תעמולה סוציאליסטית בפולנית ויידיש, שנדפסה על נייר דקיק ונוח לחסל או להטמין בשעת מאסר או התקפת הבולשת הצארית. אנשי פ.פ.ס. ביקשו מאד מלוזר לעבוד אצלם כתעמלן נודד באיזור המכרות במשכורת הוגנת, דבר שלוזר היה זקוק לו מאד במצבו החמרי הקשה מאד לנוכח מצב החירום והחרם שהונהג בבית מצד אביו הקנאי כלפי בן סורר ומורה זה שאיכזב אותם, את ההורים, קשות ומרות, ואשר בשלו בושו לראות פני הבריות ברחוב ובבית התפילה. אך לפעול למען האידיאל בעד כסף — זה היה נגד כל אופיו ומהותו של לוזר, נגד נפשו המסורה בתום לרעיון שחרור האדם העובד והסובל. בכל מקום שנדרש הופיע ועזר ככל יכלתו ללא כל תגמול, וכן הקפיד לשתף פעולה עם המפלגות ולהתרחק מהמפלגתיות.

לפעמים היה משיג יום עבודה פה ושם, לעתים רחוקות גם אצל אביו, כנראה בהשתדלות אמו, ובזה היה מחיה את נפשו בצימצום רב. גם לבושו הלך ונתדלדל ופניו העידו על גודל סבלו, אך גם על עוז רוחו וקשיות ערפו למול

כל תוקפיו ומציקיו ותוך תנאי חייו הקשים לאין שיעור. לא יכולתי להיפגש אתו תכופות בגלל זהירותי שלא לצער את הורי ולא לביישם בכל העיר. וגם כשנפגשנו במקומות סתר לא סיפר כלום על עצמו ושוחחנו רק על עניני התנועה המהפכנית אשר הייתי קרוב לה ומשתתף בה כיכלתי המצומצמת. באחת מפגישו־ תינו, בפינה נידחת של העיירה, ביום חורף סגריר וקור חזק, נדהמתי לראותו בלבוש קיץ ללא מעילו הארוך, המגושם אך חם, שהיה לובשו תמיד בימי קרה. קומתו הכפופה כל־שהיא תמיד היתה הפעם כפופה ומכווצת במיוחד. שאלתיו לפשר הדבר והוא ענה לי בקיצור, כאילו דרך אגב, שנפגש בפועל מיסכן שלא הגיע ליכולת קנית מעיל חורף, והוא, לוזר, פשט את מעילו והלביש לאותו פועל. ומיד עבר לשיחה על נושא אחר לגמרי. לא ידעתי נפשי. לא נגעתי אף אני בנושא זה, אך הדבר השאיר בלבי רושם בל ימחה. מקרה דומה סופר לי על נעליים שמסר למחוסר נעליים, והוא הכניס את רגליו למשהו עלוב דומה בקושי לנעליים. כזה היה לוזר ה„כופר", המטריאליסטן, ה„מומר להכעיס", כפי שכינו אותו הקנאים. הוא להט כולו באש האמונה בקדושת חייו של המיסכן, המנודה והסובל, ונתן את נפשו על אמונה זו.

תנאי חייו במזון, לבוש ודירה שהיו למטה מהמינימום החרוש לאדם, הטביעו בו את חותמם האיום. הוא חלה בריאותיו בצורה רצינית ומסוכנת, ללא תשומת לב מצד משפחתו, וללא יכולת מצד מעריציו הפועלים לעזור. במאוחר התעניינו במצבו המרכז האזורי של פ.פ.ס. והשתדלו בדבר העברתו לסנטוריום מתאים בפולניה ואח"כ למקום ריפוי והבראה בחו"ל, אך עוד הם עושים כה וכה צרה השחפת שבגופו במהירות לקראת הסוף המר, והוא גווע ומת תוך יסורים איומים, כשליד מיטתו אחיו הצעיר אהוב נפשו, ואחותו.

אויביו מחוגי הקנאים הדתיים ראו במותו זה עונש מן השמים על שהדיח את הצעירים מן האמונה באבינו שבשמים והוציאם ל„כפירה בת ההפקר". הרב רבי משה ויינברג גזר שלא יובא לקבורה לא בבית העלמין פנימה אלא מחוץ לגדר ליד בית הקברות. החברה קדישא סרבה לטפל בו. אז קמו צעירי הפועלים שלוזר היה להם לאב ואם, השביתו את עבודתם והתאספו ליד חדרו הדל והעלוב שבעליית אחד הבתים, ובאו לעזרתם שלשה בני אדם מבוגרים מהשיכבה הירודה והנחותה ביותר, והתנדבו למלא את מקום החברה קדישא בכל מה שיש לעשות מסביב לנפטר להכינו לקבורה. הם צעדו בראש תהלוכת האבל כנושאי המיטה הראשונים, ואחריהם קהל לא רב של פועלים. מחוץ לבית הקברות, אך קרוב לגדר, חפרו ללוזר קבר, כשתלמידיו־חבריו עומדים מסביבו אבלים ושבורים ורצוצים עד עומק הנפש. לא העיז אף אחד מאויביו לבוא ולהפריע, ולקיים את גזירת הרב. אזהרה נמרצת לרב על התנהגותו המחפירה במצב זה, ותביעה למקום כבוד לקבורת לוזר בבית העלמין הגיעו ממרכז פועלי ציון ס.ד. בבנדין, אך זה הגיע לאחר מעשה.

היה זה קץ טראגי מכאיב ומזעזע לחיים צעירים עשירי לבטים, חיפושים וחיטוטים. בחיפושים הרציניים מאד, בבקשת האמת מתוך תום ומסירות נפש, תוך תעויות וטעויות קיצוניות, היה לוזר סמל, הגשמה בפועל של האהבה לזולת, של חוסר כל אנוכיות ואהבת עצמו עד לקצה הגבול, של אמונה תמימה ומסירות

נפש למען הסובל, המנוצל, המקופח והמושפל. הוא הרים מעפר את האדם המושפל בחייו החמריים, והוא הפיח בו רוח־חיים חדשה, השיב לו את צלם האלהים ואת כבוד האדם שאבדו לו בעניו ומרודו. תהי נא הסליחה לטעויותיו ותעיותיו, ויהי זכרו ברוך על מעשיו הטובים והמבורכים.

נתן חפשי

דער ערשטער רעוואלוציאנער אין שטעטל

(צום אָנדענק פון לוזער ראָזנשטיין־בידרמן ז״ל)

זאָל פאראייביקט ווערן דער אנדענק פון איינעם פון די ערשטע שוואלבן פון דער השכלה און רעוואָלוציע, לוזער ראָזנשטיין־בידערמאן.

א זון פון א אָרעמער פאמיליע. דער פאָטער א — שניידער און א פרומער ייד. דער זון, דער עלטסטער פון די משפחה, א מיטלוויקסיקער, א ביסל איינגע־בויגן, שטענדיק מיט א ערנסט פנים און פארטאָן אין געדאנקען. נאָר ווען די הויבסט אָן א געשפרעך מיט אים — צוגיסט זיך אויף זיין פנים א זיסער שמייכל. איך פלעג אים נאָר זען פונדערווייטנס, ווייל ער איז געווען עלטער פון מיר. נאָר מיין ברודער מרדכי־הלל וואָס איז געווען אין זיין יאָר עלטער, האָט אים שטענדיק באצייכנט אלס איינעם פון די בעסטע לערנער, אלס איינעם פון די בעסטע בית־המדרש בחורים.

אין דער קליינער גרופע פון די יונגע, ערשטע משכילים אין וואלבראָם: אברהם־יצחק געליבטער, אברהם־יאָסל ראָזנבלום און מיין ברודער מרדכי־הלל — איז לוזער געווען דער מוטיקסטער און אָריגינעלסטער. ער האָט זיך אין געהיים אריינגעלאָזט צום לייענען און שטודירן אין די פילאָזאָפישע און נאטור־וויסנ־שאפטליכע ביכער, האָט זיך אריינגעלאָזט אין טיפע דיסקוסיעס אין רעליגיע פראגן, און ער האָט מער ווי אלע אנדערע געהאט די דרייסטקייט צו צווייפלען אין די פארהיילקטע דאָגמאטישע געזעצן ביים פאָלק פון דורי דורות. ער האָט זיך נישט באגנוגנט בלויז מיטן סקעפטישן צוגאנג צום טראדיציאָנעלן יודנטום, און צום סוף שלום מאכן מיטן אָנגענומענעם וועג. ער האָט ארויסגעצויגן די קאָנסעקווענצן, די עקסטרעמע אינם גייסט פון סאָציאליסטישן מאטעריאליזם, וועלכער האָט זיך דאמאָלס פארשפרייט אין רוסלאנד און אין רוסישן פוילן.

לאנגזאם האָט ער באקומען א שלעכטן נאָמען אין שטעטל. מ׳האָט זיך אנטוישט אין אים און מיטגעפילט דעם טייערן זון וואָס איז אוועק אויף שלעכטע וועגן. ער האָט זיך וואָס אמאָל מער דערווייטערט פון בית־המדרש און זיינע אויפזעערס און תלמידים האָבן שוין בדעה געהאט אים צו לייגן אין חרם אריין און ארויסטרייבן מיט חרפה און שאנד פון בית־המדרש אלס פארלייקנער און אפיקורס — ער האָט אָבער נישט געווארט אויף זייער „אקציע״, און האָט זיך

זעלבסט אָפּגערוקט אינגאנצן פון בית־המדרש. אינצווישנצייט איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1905 — דאָס אלגעמיין־רוסישע רעוואָלוציע־יאָר וואָס איר עכּאָ איז דערגאנגען ביז וואלבראָם. לוזער איז איבערגאנגען פון דעם דעליקאטן השכלה־ווע צום שטורמישן ווע פון סאָציאליסטישער איבערקערעניש. ער האָט ווי א דורשטיקער געשלונגען די ווערק פון מארקס, ענגעלס, פלעכאנאוו און אנדערע טעאָרעטיקער פון סאָציאליסטישן מאטעריאליזם, און אין דערזעלבער צייט האָט ער אויך שטודירט די געהיימע ליטעראטור און פּרעסע פון דעם רוסיש־רעוואָלוציאָנערן אוואנגארד פון די „נאראדנאיא וואליא" און סאָציאל־רעוואָלוציאָנערן. לוזער האָט זיך אינגאנצן איבערגעגעבן צו אן אויפקלערונגס־ארבעט צווישן די יוגנטליכע יידישע ארבעטער ווע האָבן געארבעט אלס שניידער, שוסטער און סטאלארעס ביי די יידישע בעלי־מלאכות, און יידישע אָרימע מיידלעך ווע האָבן געארבעט אלס משרתים אין די רייכע הייזער. (דאמאָלס האָט לוזער איבער־געריסן מיטן ציוניסטישן געדאנק, נישט מיט א ספּעציעלע כוונה, נאָר א דאנק די באדינגונגען אין ווע איז געווען טעטיק אין אויך די מענטשן מיט ווע איז געקומען אין קאָנטאקט).

דער ארבעטס־טאָג פון די געזעלן־אַרבעטער האָט זיך אָנגעהויבן אין די פריסטע מאָרגן־שעה׳ן און געענדיקט אין די שפּעטע אָוונט־שעה׳ן. זיי האָבן געארבעט פאר א קליינעם געהאלט ביי זער שווערע עקספּלאָאטאציע באדינ־גונגען. א דאנק די מוראשקעס ארבעט פון לוזערן, זיין פאָפולערע אויפקלערונג איז אנטשטאנען אין וואלבראָם אן אָרגאניזאציע פון יידישע ארבעטער, וואָס האָט פיל געווירקט צו באפרייען די אויסגענוצטע הארעפאשנע מאסן פון די שווערע ארבעטס־באדינגונגען. און דאָס איז נישט לייכט געווען; ווייל די עקספּלאָאטאָרן, די ארבעטס־געבער זענען אליין געווען אָרעם און נעבעכדיק, וואָס האָבן שווער געהאָרעווט טאָג און נאכט פאר פרנסה וועגן זייערע משפחות. און ס׳איז בכלל געווען זער מאָדנע, אז ס׳זאָלן אויפשטיין ארבעטער פון נידריקן שטאנד און האָבן די חוצפה צו פאָדערן פון זייערע באלעבאטים אזעלכע שטארקע פאָדערונגען ווי צ. בש. א גרעסערן ארבעטס־לוין, א קירצערן ארבעטס־טאָג און מענטשליכע באדינגונגען. נאָך א לאנגן קאמף — אן ארבעטער־שטרייק אונטער דער אָנפירונג פון לוזערן, נאָך לענגערע אונטערהאנדלונגען און אויך אונטערן איינפלוס פון דער רעוואָלוציע ווע האָט זיך דאמאָלס פארשפרייט אין אלע ישובים פון רוסלאנד־פוילן — האָבן די ארבעטס־געבער זיך אונטערגעגעבן און מסכים געווען צו די פאָדערונגען וואָס די ארבעטער האָבן אוועקגעשטעלט. די ארבעטער זענען דערפאר זער דאנקבאר געווען און זער גערימט די אָרגאניזאציע־פעאיקייטן און די איבערגעגעבנקייט פון לוזערן צו די ארבעטער־זאך.

איינמאָל, שפּאצירנדיק מיטן זון־אונטערגאנג אין עק פילצער גאס אויסער דער שטאָט — האָב איך באמערקט עטליכע יונגע ארבעטער אויך שפּאצירן דאָרט — א נישט נאָרמאלע דערשיינונג, האָבן מיר די ארבעטער געזאָגט מיט א געוויסע צופּרידנהייט: יעצט נאָכן שטרייק, קענען מיר ערשט הנאה האָבן פון די זון און פרישע לופט פאר די ארבעט און אויך נאָך דער ארבעט, בעת מיר האָבן נישט

געזען ביז איצט, די זון־ליכט און נישט געאָטעמט מיט די פרישע לופט צוליב די שוועכע ארבעטס־שעהן וואָס מיר האָבן געארבעט — און לוזער האָט א גרויסן חלק אין אונזער דערגרייכונג. די פרייע צייט איז אויסגענוצט געוואָרן דורך לוזערן צו געבן עלעמענטארע בילדונג פאר די ארבעטער.

לוזער איז געשטאנען זער נאָענט מיטן אונטערגרונד פון די פ.פ.ס. פארטיי וואָס איז געווען זער שטארק און טעטיק אינם ראיאָן פון די קוילן־גרובן אין דאמבראָווע, בענדין און סאָסנאָוויץ. פון זיי און אויך פון „בונד", פלעגט עה באקומען צו פארשפרייטן אין וואלבראָם סאָציאליסטישע ליטעראטור־פראָפא־גאנדע וועלכעס איז געווען געדרוקט אויף פליס־פאפיר, בכדי מען זאָל עס קענען בעקוועם פארניכטן בעת אנ׳ארעסט פון דער צארישער געהיימער פאָליציי. די פ.פ.ס. טוער, האָבן געבעטן לוזערן, דאָס ער זאָל ארבעטן אלס זייערער א אגיטאטאָר אינם קוילן־ראיאָן פאר א גוטן געהאלט. טראָץ זיין שווערן מאטעריעלן צושטאנד, האָט ער דעם פאָרשלאג נישט אָנגענומען. זיין לאגע איז באשוועָרט געוואָרן א דאנק דעם וואָס זיין פאנאטישער פאָטער האָט אים ממש אין חרם אריין געלייגט פאר זיין ווידערשפעניקייט און פאר זיין אויפפירונג, וואָס צוליב אים האָט דער פאָטער נישט געקענט זיך ווייזן אין בית־המדרש. נאָר טראָץ דעם אלעמען — איז ארבעטן לטובת אן אידעע פאר געלט — דאָס איז געווען געגן זיין כאראקטער, געגן זיין וועזן און נשמה וואָס איז געווען געטריי דעם געדאנק פון דער פרייהייט. דעם ארבעטנדיקן און ליידנדיקן מענטש. אויף יעדן פלאץ וואָס ער איז נויטיק געווען, האָט ער געהאָלפן ווי ווייט מעגלעך — אָן א שום אָפצאָל — און האָט מיטגעווירקט מיט אלע פאָרטייען און דערווייטערט זיך פון ענגע פארטייאישקייט.

טיילמאָל, האָט ער באקומען א טאָג ארבעט און מאנכעסמאָל ביי זיין פאָטער — נאָך שטארקע באמיאונגען מצד זיין מוטער — און אזוי ארום האָט ער זיך א ביסל דערנערט אויף א לענגערע צייט. זיין קליידונג איז געוואָרן אָפגעלאָזענער פון טאָג צו טאָג און זיין געזיכט האָט עדות געזאָגט וועגן זיין ליידן. איך האָב זיך מיט אים נישט געקענט אָפט טרעפן, ווייל איך האָב נישט געוואָלט מיינע עלטערן פארשאפן עגמת־נפש און פארשעמען אין דער שטאָט. ווען אפילו מיר האָבן זיך געטראָפן אין געהיימע ערטער, האָט ער גאָרנישט דערציילט וועגן זיין פריוואטן לעבן, נאָר מיר האָבן געשמועסט וועגן די רעוואָ־לוציאָנערע באווענונג, וואָס איך בין געווען איר נאָענט און באטייליקט זיך אין דער ארבעט לויט מיינע מעגליכקייטן. אין איינעם פון אונזערע צוזאמענ־טרעפן, אין א קאלטן ווינטער־טאָג, בין איך ערשטוינט געוואָרן זעענדיק אים אָנגעטאָן אין א זומערדיקן מלבוש אָן זיין לאנגן פאלטן דעם גראָבן, וועלכן ער פלעגט טראָגן אין די קאלטע טעג. זיין איינגעבויגענע פיגור איז דאָסמאָל נאָך מער איינגעבויגן געווען און איינגעשרומפן פון די קעלט. ווען איך האָב אים א פרעג געטאָן — האָט ער מיר קורץ געענטפערט, אז ער האָט געטראָפן אנומלט אן אָרימען ארבעטער וועלכער האָט נישט געהאט קיין מעגליכקייטן צו קויפן א ווינטער פאלטן, האָט ער אים זיינעם אוועקגעגעבן. אן באלד איז ער אריבער צו אן אנדערער טעמע. איך בין געוואָרן זער צוטומלט, איך האָב מער וועגן דעם

נישט דערמאנט, נאָר דער פאל האָט איבערגעלאָזט אויף מיר אן אונפאַרגעסליכן אייַנדרוק. אן ענליכע פאסירונג האָט מען מיר דערציילט האָט פאסירט מיט א פאָר שיך וועלכע ער האָט געשענקט איינעם א שיכלאָזן ארבעטער. אזא טיפּ איז געווען לוזער דער „אפיקורס", דער „מאטעריאליסט", דער „משומד להכעיס" אזוי ווי די פאנאטיקער פלעגן אים רופן. ער האָט אינגאנצן געברענט אין פייער פון דעם גלויבן, אין דעם הייליקן לעבן פון דעם אומגליקליכן, דעם ליידנדיקן און האָט זיין גייסטיק רייכע נשמה געשטעלט צום דינסט פון דעם גלויבן. זיינע לעבנס־באדינגונגען און עסנווארג, קליידער און דירה זענען געווען אונטער יעדן מינימום און דאָס האָט אויף אים געהאט א געפערליכע ווירקונג.

ער האָט באקומען א לונגען־קראנקהייט אין זער אן ערנסטע פאָרם אָן אויפמערקזאמקייט מצד זיינע עלטערן און אָן א מעגליכקייט מצד זיינע אָנהענגער די ארבעטער אים צו העלפן. שפעטער איז דאפאָן געוואָרן דער ראיאָן־קאָמיטעט פון פ.פ.ס. און זיי האָבן זיך באמיט אים איבערצופירן אין א פאסיקן סאנאטאָריום. נאָר, בעת זיי זוכן דעם וועג, דאָס צו דערלעדיקן, האָט די שווינד־זוכט אין זיין קערפער מארשירט מיט שנעלע טריט צום ביטערן סוף און ער איז אויסגעגאנגען אין שווערע ליידן, וועו ביי זיין טויטן בעט האָבן זיך געפונען זיין ליבלינג דער יונגערער ברודער און זיין שוועסטער.

די רעליגיעזע פאנאטיקער האָבן געזען אין זיין טויט א שטראָף פון הימל, ווייל ער האָט פארטריבן די יוגנט פונם גלויבן און זיי איבערגעגעבן צו די כופרים. דער רב ר׳ משה ווייַנבערג האָט גוזר געווען, דאָס מען זאָל אים נישט קובר זיין אויפן בית הקברות נאָר אויסערן פלאָט נעבן גוטן אָרט. די חברה קדישא האָט זיך אָפּגעזאָגט אים צו טאָן זיין רעכט. דאן האָבן עטליכע יונגע ארבעטער — וואָס לוזער איז געווען פאר זיי ווי א פאָטער — איבערגעריסן די ארבעט און זיך פארזאמלט ביי דעם אָרימען און נעבעכדיקן צימער אויפן בוידעם, און האָבן זיך מאָביליזירט צו פארטרעטן די חברה קדישא מיט אלעם. נאָכדעם ווי זיי האָבן זיין רעכט געטאָן, האָבן זיי די ערשטע געטראָגן די מיטה און נאָך זיי, זענען געגאנגען א קליינע צאָל ארבעטער. אויסערן בית־הקברות, נאָר נאָענט צום פלויט, האָבן זיי געגראָבן פאר לוזערן א קבר, בעת זיינע תלמידים און חברים שטייען ארום דעם קבר טרויעריק און צובראָכן ביז צו די טיפענישן פון די נשמה. עס האָט נישט געוואגט קיינער פון זיינע שונאים צו קומען שטערן און מקיים צו זיין די גזירה פונם רב. א שטרענגע ווארנונג פאר דעם רב — פאר זיין אויפפירונג אין דעם פאל און א פאָדערונג פון דער קהילה אָפּצוגעבן אן ערן־אָרט פאר לוזערן איז אָנגעקומען פון בענדינער צענטראלע „פועלי־ציון" צ.ס. — נאָר עס איז דערהאלטן געוואָרן שוין נאָך אלעמען.

דאָס איז געווען א ווייטיקליכער און טראגישער סוף פון א יונג לעבן, וואָס האָט זיך מוסר נפש געווען מיט דעם אמת־זוכעריי, מיט שטענדיקן געראנגל מיט זיך אליין און מיט דער ארומיקער וועלט. לוזער איז געווען דער סימבאָל פון ליבע צום מענטש, פון גלויבן אין דעם דערנידריקטן און שוואכן אָן א ביסל אייגן־ליבע. ער האָט אויפגעהויבן פון ערד דעם מענטש וואָס האָט געליטן מאטע־

רַיעל און אַריינגעבלאָזן אין אים א נייע נשמה, צוריקגעגעבן אים דעם געטליכן געשטאלט.

זאָל דאָס זיין א פארצייכונג פאר זיינע טעותים און בלאָנדזשענישן.

זאָל זיין אָנדענקן זיין געבענטשט, פאר זיינע גוטע כוונות און מעשים.

התנועה הציונית ומפלגותיה בוולברום

בתוך חשכת הצרות המרובות שבאו על ישובי היהודים בפולין בעקב מלחמת העולם הראשונה בשנים תרע"ד־ח, ובוולברום שנמצאה בתוך החזית למעלה מחודש — בכלל, ומתוך החורבנות העצומים, התליות וההריגות, השוד והבזה, מעשי הזדון ועלילות־השוא שיהודי פולין ראו בעיניהם בשנות המלחמה, יצאה בת־קול שהכריזה: הנה ימים באים... כל אוזן קשבת שמעה את קול ההכרזה הזאת... כל עין בוחנת ראתה וכל לב הרגיש אותה. „הצהרת בלפור" ו„מדינת היהודים" של הד"ר הרצל עוררו תקוות בלב היהודים, ונוצרה התנועה הציונית שהלכה והתגברה בכל מקום ישוב יהודי וחדרה לכל עמקי החיים של היהודים. גם וולברום לא עמדה מנגד. והנה כמה ידיעות עליה בעתונות העברית של אז:

וולברום, י"ח אייר תרע"ז. הרעיון הציוני שהיה תוסס בלבות רבים מבני עירנו עוד לפני המלחמה, קבל לפני שנה צורה מוחשית בדמות „אגודת הציונים". אגודה זו, שבעת הווסדה היו לה רק שלשים חבר — מונה עתה עד מאה ועשרים חבר. אולם מלבד מספר החברים נתרבו בעיר גם מספר השוקלים והסכומים הנאספים לטובת הקרן הלאומית. בשנה שעברה נמכרו רק חמשים שקלים ונאספו לקופת הלאום 663 כתרים, וברבע הראשון של שנה זו כבר נמכרו מאה שקלים ולטובת הקרן הלאומית כבר נשלחו אלף כתרים. במשך השנה ערכה האגודה חמשה נשפי־תעמולה ציוניים וגם הציגה שלש מחזות. הרעיון הציוני רוכש לו לבבות בין כל שדרות התושבים היהודים שבעיר, וגם מתפשט הוא בערים הסמוכות.

הרב דמתא ומקצת מן החסידים אמנם משתדלים הרבה להפריע לציונים בעבודתם, וכבר היה מעשה ורצו להעביר את אחד השו"בים ממשמרתו אך ורק מפני שבנו הוא הראש של אגודת הציונים... אולם התנגדות זו אינה מרפה את ידי הציונים המסורים. אדרבה. עוד מחזקת את לבם לעבודת העם. („הצפירה" תרע"ז, גליון 11).

וולברום, י"ח שבט תרע"ח. זה כשנתיים ימים שהציונים בעירנו יסדו ביבליוטיקה עברית. אבל עדיין לא זכינו לאשורה. שיעורי־הערב ללימוד השפה העברית שיסדנו מתפתחים יפה והתלמידים רואים ברכה בלימודם. מר מילייקובסקי

מוורשה נאם פה בעת האחרונה פעמיים בבית־הכנסת ורבים מנכבדי עירנו נתנו את ידם לאגודה הציונית. הננו מקוים, כי עתה, אחרי שאגודתנו נתאשרה בכוחות חדשים, נוכל להגביר את פעולתנו. חבל רק שהרב הנכבד בעדתנו, השם לבו באמת לצרכי עדתנו, מביט בעינים זעומות על הצעירים שלנו ומפריע הרבה בעד עבודתם. (הצפירה תרע"ח, גל. 49).

אלה הן שתי הידיעות על הפעולה הציונית הראשונה בוולברום. הפעולה הציונית נעשתה אמנם באורח ספונטני. מכל מקום היה קשר בין הציונים בוולברום לבין הנהגת הפעולה הציונית בשטח הכיבוש האוסטרי בפולין. ידיעה אחת מז' באדר תרע"ז אומרת, שלפני שבועות אחדים נתאספו הציונים מערי הכיבוש האוסטרי בפולין לאספה משותפת בקילצי, שבה השתתפו עשרים ציר, באי־כוחן של אגודות ציוניות שונות מעשר ערים. האספה ארכה שלשה ימים ואחרי שנשמעו הרצאות שונות על שאלות ציוניות וארצישראליות ועל שאלות היום, ואחרי שנגמרו הויכוחים המפורטים על פתרונן של כל השאלות הללו, קבלה האספה שורה שלימה של החלטות על סדור העבודה הצבורית והתרבותית בכל מקום ומקום ועל אופני התעמולה הארצישראלית בין הצעירים אשר יתכוננו לעלות כתום המלחמה לארץ־ישראל, אם בתור פועלים חקלאיים, ואם בתור שומרים („הצפירה" תרע"ז, גליון 1).

הצעירים לא יכלו לקפוא על שמריהם בקרב „זקני" הציונים. הם שאפו לפעולה אקטיבית ודחופה. הצעירים החלו להתארגן בפני עצמם בשני ארגונים: הסתדרות השומרים, וצעירי־ציון, ושניהם התפשטו בימי המלחמה במדה מרובה, והם לא פסחו גם על וולברום, ובה הופיעו ברחוב היהודי אגודת השומרים לחוד ואגודת צעירי־ציון לחוד. ההבדל בין שניהם היה, כי „השומר" שואף לחנך את חבריו הצעירים ע"י ההשפעה המוסרית של החברים הזקנים — ליהודים בעלי תבונה מוצקה, ויחד עם זה שמים לב לחינוכם הגופני. למופת עמדה להם הסתדרות „השומר" בא"י. וצעירי־ציון שמו להם לעיקר את ההתפתחות השכלית של החברים. הרעיון של צעירי־ציון שהיה מרחף זמן רב באויר בין הנוער בעיר הלך וקיבל צורה מוחשית והתקרב להתגשמותו בחיים.

המועדון של צעירי־ציון שכן ברחוב קראקא. לועד הראשון נבחרו: עובדיה גוטליב, מנשה פרנקל, משה מוניביץ, סאלצ'ה קיבקוביץ, אברהם'צה קיבקוביץ. מנשה פרנקל הרצה לעתים קרובות על נושאים אקטואליים. מוורשה באו להרצות ישראל ריטוב וישראל מרמינסקי. צעירי־ציון בוולברום ראו את הציונות לא כרעיון מופשט, החי במוחות יחידי סגולה, כי־אם בתור תנועת־עם כבירה שסיס־מתה היא: „עם העם בשביל העם", והגיעה השעה שיהיו עקביים ונאמנים לרעיון הציוני ולגשם בעצמם את מגמת־הדרור ולסלול דרך ציונה, ולשם כך דרושה התארגנות והבנה מעשית עצמית לשם עליה לארץ־ישראל. באגודת צעירי־ציון היו כמאה חברים. ברם בתוכה נמצאו כאלה שלא האמינו בכוחותיה והם חיפשו להם משענת יותר חזקה. מוורשה בא להרצות הד"ר יצחק שיפר הי"ד והוא הצליח להשפיע ליסד במקום את „פועלי ציון".

שמעון זייגרטן

תנועת הנוער הציוני אין וואלבראם

אין אָנהויב פון די דרייסיקער יאָרן האָט זיך געגרינדעט אין וואלבראָם א ציוניסטישע יוגנט באוועגונג „הנוער הציוני" וועלכע איז געווען אָנגעשלאָסן אין החלוץ הכלל־ציוני.

שוין אין פארלויף פון א קורצע צייט האָט זיך דער קן שיין אנטוויקלט און ער האָט געציילט 200 חברים און חברות.

דער הויפט ציל פון דער באוועגונג „הנוער הציוני" איז געווען צו פאר־ווירקלעכן דאָס שטרעבן פון דער וואלבראָמער יוגנט זיך צוצוגרייטן צו עליה קיין ארץ־ישראל פיזיש און גייסטיג. און אָט דער הויפטציל האָט זעלבסט־פארשטענדלעך אויטאָמאטיש פארפליכטעט צו אנדערע צילן און אויפגאבן. און דאָס הייסט אדורכפירן געלד־זאמל אקציעס פאר דעם קרן־קיימת־לישראל און אנדערע ציוניסטישע פאָנדן. און גלייכצייטיק פארשפרייטן אידיש און ציוניסטיש וויסן און ספעציעל די העברעאישע שפראך.

דער קן איז געווען איינגעטיילט אין פינף קבוצות לויט די יאָרן און לויט די גייסטיקע אנטוויקלונג פון די חברים. אין שפיץ פון די קבוצות זענען גע־שטאנען מדריכים וועלכע האָבן געזאָרגט פאר גייסטיקע שפייז פאר זייערע קבוצות, און דער אמת איז, אז זיי האָבן געלייסטעט פיל מי און צייט פאר די קבוצות, און די שעורים און רעפעראטן וועלכע זיי האָבן געגעבן, זענען נישט נאָר געווען זער אינטערעסאנט נאָר אויך זער באלערנד און וויכטיק!

אזוי ווייט ווי מיין זכרון דערלאנגט, וויל איך דאָ דערמאנען די נעמען פון די מדריכים וועלכע איך געדענק ביז היינט צו טאָג, און דאָס זענען די חברים משה קלמן יזרעלעביץ, אברהם יקותיאל שקלארז, פייבילי ראָטמענש, יוסעלע גאָטליב, חיה רובינסקי, מאָטיל עסטרייכער.

אויסער אונדזערע אייגענע אָרטיקע מדריכים פלעגן אונדז באזוכן מדריכים פון דעם מרכז וועלכער האָט זיך געפונען אין וואַרשע אויף דער מאריאנסקא גאס נומער 8.

גאנץ באזונדערס דארף מען דאָ אונטערשטרייכן און דערמאנען דעם חבר דוד שטערן וועלכער פלעגט קומען צו אונדז פון צייט צו צייט און ער האָט שטענדיק מיטגעבראַנגט צו אונדז אין קן פיל לעבן און גייסט.

אונדזער קן אין וואלבראָם איז געווען אין ענגען קאָנטאקט מיט דעם קן אין דער קרייז־שטאָט מיעכאוו און צוזאמען מיט שותפותדיקע כוחות פלעגן מיר אָרגא־ניזירן אויספלוגען און כינוסים אין דער ברייטער אומגעגנד.

אין שפיץ פון אונדזערע אונטערנעמונגען וועלכע מיר האָבן אדורכגעפירט זענען אָן צווייפל געשטאנען די זומער־קאָלאָניעס, דאָס הייסט: מושבות קיץ. דער גרעסטער טרוים פון אלע חברים איז געווען זיך צו באטייליקן אין אָט די זומער קאָלאָניעס, ווייל דאָס האָט אונדז געגעבן א מעגלעכקייט צו פארברענגען א חודש צייט אין אן אינטעלעקטועלער סביבה אין שויס פון דער נאטור.

אויף אייביק וועל איך געדענקען מיינע טייערע שוועסטער און ברידער פון קן הנוער הציוני אין וואלבראָם, און אייביק וועל איך טרויערן אויף אייער שוידערלעכן און טראגישן אונטערגאנג און פארניכטונג.

עס איז ממש אונגלויבלעך אז אָט די גאָלדענע יידישע און ציוניסטישע יוגנט איז נישט מער פארהאנען. און מיין אייניציקער וווּנש איז, שתהי נשמתם צרורה בצרור החיים, ויהי זכרם ברוך לעד!

תנועת המזרחי בוולברום

הרעיון הציוני התחיל לחדור לוולברום עוד בתקופת שלטון הרוסים הודות ל„הצפירה" העברית שנתקבלה בידי חותמים אחדים מבני העיר. הציונים הראשונים בעיר זו היו: ר' יהושע מנדל פרנקל ובנו נתן (חפשי), לייבל פוטאש ואלתר ארליך. גם בוולברום היו קיימים שני גורמים מעכבים לציונות: א) התנגדות גדולה לציונות המדינית מצד כל היהודים בעיר, ב) האיסור על הציונות מטעם שלטון הצאר הרוסי ומטפחיה היו צפויים למאסר אַן גלות לסיביר. ובכל זאת גברה התשוקה לציונות בלב הציונים והם פעלו תחת מסוה של „הועד האודיסאי להתישבות חקלאית בסוריה וארץ־ישראל" שפעל באורח חוקי. יתכן שמי שהוא מיהודי וולברום השתתף גם באספת חובבי־ציון בקטוביץ שאינה רחוקה מוולברום שנמצאה אז בתחום הגבול עם אוסטריה ופרוסיה, ויהודיה יכלו לקבל תעודות־נסיעה מעבר לגבול.

רק בשנת תרע"ז החל המזרחי בפולין בפעולת ארגון רחבה. בוורשה התכנסה אספת היסוד של המזרחי בפולין לפי יזמת ר' יהושע השיל פרבשטין, נשיא המזרחי בפולין וציר הסיים בפולין, והועד שנבחר באספת היסוד ניגש במרץ לעבודה וניהל תעמולה רחבה בין שדרות החרדים לטובת רעיון המזרחי. מלבד זה הופיע השבועון „המזרחי" בעברית בעריכתו של הרב המטיף הציוני יצחק ניסנבוים (מזכירו של הרב שמואל מוהליבר) בהשתתפות רבני המזרחי הדגולים: הרב י"ל קובלסקי מוולוצלבק, הרב מ. א. עמיאל מגראיובה, הרב יהודה לייב גרויברט מסטאשוב, הרב נחום אש מצ'נסטחוב ורבים אחרים. תעמולה זו הכתה שרשים גם ביהדות וולברום. והנה בזה כמה קטעים מהעתונות העברית אז על יסוד המזרחי בוולברום והתפתחותו:

וולברום. בעירנו נוסדה אגודת „מזרחי" שמספר חבריה עולה לחמשים. כששהה הרב י. י. רספורט מאנדזיוב פה היתה האספה הכללית ונבחר ועד שאליו נכנסו: זאב אלתר, דוב פייגנבוים, מרדכי הלל פרנקל, נחמיה ביטר, צבי בידלובסקי ודוד ארליך (הצפירה, י' תמוז תרע"ח).

וולברום. ביום 13 ליולי היתה בעירנו האספה הכללית של המזרחי ובה

נבחר ועד חדש, שאליו נכנסו ה. ה. בידלובסקי (ראש האגודה), דובר פייגנבוים (סגן), נחמיה ביטר (מזכיר), דוד ארליך (מורשה הקק"ל), י. מ. אנגלשטין (גזבר), חנוך לנדוי, יהודה פוטאש, חיים יצחק צווייגנבוים ואלתר לויט (הצפירה, ז' אלול תרע"ח).

וולברום. דרך עירנו עבר מר יהודה שצירנסקי מוורשה ונאם פה ע"ד תעודת „קרן המזרחי". הנאספים הטו אזניהם לדבריו החמים והתנדבו לטובת המוסד הזה (הצפירה, ו' תשרי תרע"ט).

וולברום. פה היתה אספה כללית של אגודתנו, שבה השתתפו כשבעים וחמשה מזרחיים וכשלשים חברים מצעירי־המזרחי. את האספה פתח היו"ר מר צ. בידלובסקי ומסר דו"ח מעבודת הועד. אחר זה הרצה מר גוטליב על הרעיון הציוני בכלל והמזרחי בפרט. אחרי ויכוחים והצעות שונות נבחר ועד חדש: זאב אלטר — יו"ר, יחיאל מאיר אנגלשטין, נתן ביטר — מזכיר, צבי ורדיגר — גזבר. נבחרו כמו כן ועדת הקק"ל, ועדת העתונות וועדת לבקורת (המזרחי, ב' אדר ב, תרע"ט).

וולברום. זה כשלשה חדשים נוסדה פה אגודת צעירי־מזרחי המונה לעת עתה כחמשים חבר. בכ"ה שבט היתה אספת היסוד. מר דוד יזרעאלוביץ נשא נאום בעברית וביאר את פרוגרמת צעירי מזרחי. אספת היסוד בחרה בועד שאליו נבחרו: יו"ר ד. יזראעלוביץ, סגן יו"ר פ. גרוסמן, מזכיר — מ. גוטליב, גזבר — א. ציגלר. באותו מעמד נאסף הרבה כסף לטובת מושבת טשלינוב. באקציה זו השתתפו גם חברי „צעירי אמוני ישראל". ערכנו שיעורי ערב לעברית, לתנ"ך ותלמוד, ובכלל מתפתחת כאן אגודתנו באופן הכי טוב (המזרחי, י"ז באדר תרע"ט).

במסגרת פעולת התעמולה שלחו ראשי המזרחי המרכזי מוורשה מפעם לפעם רבנים ומטיפים נודעים גם לוולברום. ראשון למרצים היה הרב י"י רפפורט מאנדזיוב (ליד לודז), תלמיד־חכם גדול ומרצה מצוין, שידע להקסים את שומעיו. הוא היה מעמודי התוך של המזרחי בפולין ובמו ידיו הקים סניפים למאות ברחבי פולין הקונגרסאית. וכן באו הרב נתן מילייקובסקי והרב י"ל גרויבארט מסטאשוב, שהרצו על תעודת המזרחי ותכנית עבודתו, תיארו את מצב החינוך בישראל ואת הצורך בתיקונים והרמתו, בהדגישם את המחסור בחדרים ובתי־ספר לתורה ודרך־ארץ שבהם ילמדו גם אומנויות וידיעות חילוניות. וכן דיברו על ישוב ארץ־ישראל, בקורם הועיל הרבה להרמת מצב המזרחי בעיר. אך הכיבוש של היהדות החרדית לרעיון המזרחי לא היה קל, וביחוד אחרי ש„שלומי אמוני ישראל" (ששינו אחר כך את שמם ל„אגודת ישראל") החלה להפריע לבנין הארץ. בועידה השניה של המזרחי בפולין שהתקיימה בוורשה בימי כ"ה ניסן—א' אייר תרע"ט השתתפו כצירים מהמזרחי בוולברום ה"ה צבי בידלובסקי וח. י. צווייגנבוים. המזרחי גדל בוולברום ועלה לכוח בעל השפעה גדולה שחייב את המפלגות הציוניות להתחשב בה. השפעתה המוסרית על הסתם־דתי היהודי גדלה יותר, הודות לזה שהעומדים בראשה היו בעלי עבר ציוני ומסרו הרבה ממרצם לרעיון הציוני.

קנין יפה של המזרחי בוולברום היה בית־התפילה שלו בבית מיכאל לובלינג, שבו נתרכזו החברים והעסקנים מאנשי המזרחי שהתפללו מקודם בשטיבלך שונים

ושם הרגישו עצמם כפותים ללא חופש פעולה. מלבד זה קרו מקרים שכמה מהמתפללים קבלו נזיפה מהקנאים על מזרחיותם. נמנו וגמרו לייסד בית־תפילה משלהם. הם הזמינו לבעל־תפילה את יוסל דער געלער שהנעים בזמירותיו את התפילות בשטיבל הגורי, והוא נענה להזמנת המזרחי והיה עובר אצלם לפני התיבה. הוא סידר לו מקהלה שבה שרו איטשה אלתר, גרשון הוכרמן, מנשה ויהודה פרנקל, קורנברויט ואחרים בניצוחו של אברך אחד. סודרה שם אזכרה לד״ר הרצל מטעם הציונים הכלליים באולם המזרחי.

תנועת צעירי־מזרחי העמידה לנגד עיניה את חינוכו של הנוער הדתי כתנאי ראשון להקמת דור של ממשיכים ומגשימים. מועדון צעירי־מזרחי בעיר הפך למרכז תרבותי ציוני, שריכז סביבו צעירים חובשי בתי־מדרש וישיבות וגם אוהדים מחוגי המשכילים היהודים. צעירי־מזרחי היוו גורם חשוב בחיים הצבוריים של הקהילה היהודית. דוד יזרעאלי היה הרוח החיה בקרב הצעירים. אחיו יעקב עלה ארצה בין חלוצי המזרחי מתקופת העליה השלישית והשתתף בבנין הארץ בזיעת עמלו. לפני כשנה הוא נפטר, והעדרו מורגש בין אלה שעשו הרבה להקמת המולדת העברית.

רבים היו הלבטים והמכשולים בראשית דרכו של השומר־הדתי ובני־עקיבא, הוא ארגונו של הנוער הרך והמתבגר. ההורים לא ראו בעין יפה את השתתפותם של בניהם בתנועת נוער. גם המורים ראו מכשול רציני ללימודים בהשתייכותם של התלמידים לארגון נוער על רקע פוליטי. רק יחידים מבין חברי המזרחי, ובמיוחד בחוגי צעירי־מזרחי, הכירו בחשיבותה של תנועת נוער דתית בעלת מגמה צופית והודות ליזמתם של אלה נוסדה תנועת השומר־הדתי. ברם בוולברום סבלה מהתחרות עם ארגוני ה„אגודה״. החוה החקלאית המרכזית „עובדיה״ אשר בסלבקוב הפכה להיות מרכז הכשרה חשוב לשומרים, וגם בוולברום יצאו לשם להכשרה למען העליה לארץ־ישראל.

אגודת ישראל ומפעליה

א.

תנועה זו החלה את קיומה בוולברום עוד בתקופת הכיבוש האוסטרי, כשהד״רים כהן וקרליבך מגרמניה פלסו את הדרך לארגון החרדים בפולין ברוח הרעיונות של רבי שמשון רפאל הירש זצ״ל. גם לוולברום הגיעו שלוחות המארגנים הנ״ל ונוסד ארגון „שלומי אמוני ישראל״, השם הראשון של הארגון, ורק אחרי זמן שינו את שמם ל„אגודת ישראל״. עיקר פעולתה היה בשטח החינוך. הם לקחו תחת ידם את התלמוד־תורה שבעקב מכשולים שונים לא הצליחה להתבסס כהוגן, והשתדלו לשפר את מצבה. גם להם נכונו קשיים בתקון המצב. על כל פנים נמצאו למוסד זה עסקנים שהשתדלו לעשות משהו למענו ולהוציאו למרחב. הם יסדו כמו כן בעיר „חדר מתוקן״ שבו למדו גם למודי

חדר מתוקן של אגודת ישראל

בנות „בית יעקב" בוולברום

חוץ, מלבד הלמודים התורניים. ואחרי טפול בחנוך הבנים החלו לשים עין גם על חנוך הבנות.

בבית מדרשה של אגודת־ישראל נתחדשה הדאגה לחנוך הבנות. היה ידוע שצריכים לדאוג שהבנים ילמדו תורה. ומה תעשינה הבנות? שלחו אותן לבתי הספר הממלכתיים ואחר לגימנסיות. המורים במוסדות אלה היו אמנם יהודים, אך התרבות שהרביצו בבנות היתה זרה ומתנכרת לרוח ישראל סבא. כמובן שהעריצו רק את התרבות וההיסטוריה הפולנית, ולא ידעו כלל ש„שמוני נוטרה את הכרמים, כרמי שלי לא נטרתי". אפשר לתאר מה היו התוצאות של חינוך כזה ומה היו פני הדור מתרבות כזו המובילה להתבוללות גמורה. ומה היו התוצאות? בשביל הבנים, תלמידי־החכמים, לא היו בנות לנישואין. ידועות לנו טרגדיות, שבנות מבתי החסידים לא רצו להינשא לבני תלמידי־חכמים. אז קמה אשה אחת, שרה שנירר ע"ה, ואמרה שגם את הבנות צריכים לחנך ברוח התורה ויסדה את בית הספר הראשון „בית יעקב" ואחר כך את הסמינר למורות „בית יעקב" בקרקוב. גם לוולברום הגיעה הבשורה הזאת. הגברת שרה שנירר בקרה

בנות „בית יעקב" בוולברום

בנות „בית יעקב" בוולברום

בוולברום ובביה"ס של האגודה התקיימה אספת נשים והאורחת נאמה על ערך „בית יעקב", ונוסד בוולברום בית ספר „בית יעקב" לבנות.

המורות השפיעו מרוחן לא רק על החניכות שלהן, אלא גם על ההורים בסדור הרצאות בכל ליל שבת והצגות של ילדי ביה"ס במשך השנה. „בית יעקב" גילה לתלמידות את מכמני אוצרותינו האמיתיים והן נשארו בנות נאמנות לעם ישראל.

הדאגה התחילה מבית־הספר. אבל כאשר הילדים גמרו את ביה"ס היו צריכים לארגן את הנוער שימשיך בדרך שהורו להם בביה"ס. אז נוסדו הארגונים „צעירי אגודת ישראל" ופרחי „אגודת ישראל" בשביל הבנים; „בנות אגודת ישראל" ו„בית יעקב" בשביל הבנות. המטרה של צעירי אגו"י היתה לארגן את הצעירים, שמצבם הכלכלי לא הרשה להם להמשיך בלמוד התורה בישיבות במסגרת של אגו"י. צא"י ארגנו שיעורי תורה בבית המדרש או בבתי־תפילה של החסידים והרצאות על נושאים תורניים ומדעיים במועדון התנועה.

נוסדה גם ספריה שהכילה כמה מאות ספרים מהספרות החרדית בשביל הנוער שהתענין בספרות. בין הפעולות של צא"י בתור חובשי בית־המדרש היו: תקון ספרים, איסוף כסף לתקון או לקנות ספרים לבית־המדרש הישן.

בשנת תר"ץ התחילה באגו"י התנועה לישוב א"י. אז נוסדה "קרן הישוב"

של אגו"י. חברי צא"י נרתמו לעבודה הקדושה הזאת. נעשו כל מיני פעולות — הפצת קופסאות של „קרן הישוב", מגביות, התרמות וכיוצא בזה.

עסקני האגודה בעיר היו: בריש לזנובסקי, יצחק קורנברויט, דוד ארליך (עבר אליהם מ„המזרחי"), בירך ינובסקי, אברהם זילברברג.

ב.

לזכר אחת הדמויות של „אגודת ישראל" בוולברום

קהילת הקודש וולברום זכתה לגדל דורות של עסקנים, וכל דור בנפרד עשיר ומגוון היה, עסקני ציבור ועסקנים פרטיים, עסקנים לשם שמים, עסקנים לשמם הם, שליחי מפלגות, אמונות ודעות, ושליחי הגורל הטוב שעסקו בצרכי ציבור באמונה, ושכרם היה שהציבור ראה ברכה והצלחה ממעשי ידיהם, ובעצמם התקיימו מעגמת נפש וכו'.

בשנת 1922 נוסדה מפלגת „אגודת ישראל" בעירנו. מיסדי אגודה זו היו ר' אברהם זילברברג זצ"ל, ר' אשר אלתר פלדמן זצ"ל ור' צבי קלוגמן זצ"ל. זכתה „אגודת ישראל" שנשיאה בעירנו ר' אברהם זילברברג זצ"ל היה גם הארי

צעירי שלומי אמוני ישראל בוולברום

בנות שלומי אמוני ישראל בוולברום

שבחבורה המשמש אות ומופת לימים רבים, עסקן, איש החזון והמעש, האדם שידע לשלב את טובת הפרט בטובת הקהילה, ואת האחרונה בחזון העם. ומכאן שלא התגדר בד' אמותיה של שליחות אחת בלבד.

עמל ויגע היו מנת חלקם עד אשר זכו ליסד את ביה"ס הדתי לבנים בשם „תלמוד־תורה", ולאחר מכן יסדו את בית הספר לבנות „בית יעקב", ואת תנועת „בנות אגודת ישראל", וכאילו על מנת לבסס מפעלים אלו יזמו את יסודו של גן־ילדים ליד בית־יעקב ועם זאת נתגבשה מערכת החינוך הדתי אשר הוקמה על ידי אגודת ישראל, ואשר נשאה את שמו של ר' אברהם זילברברג הן מבחינת השקעת הזמן והמרץ והדאגה עד הקמתם, והן מבחינת השקעת ממונו ורצונו הטוב לקיים את יצורי כפיהם. ושכרו היה שמחת בני ובנות ישראל בתורה, אותם אהב אהבה עזה בצורה כה בולטת, ולשמחת כל תושבי העיר וולברום והסביבה.

גם לאחר זרוע חינוכית זו לא שקטו „האגודה" ונשיאה ומועצת אגודת ישראל בעירנו. ניתן לומר שהם ראו בזה אך את בסיסו של הגשר, שהיה צריך להוביל את בני עירנו החרדים לארץ הקודש והילכך המשיכו ובנו את הגשר עמודים עמודים, נדבכים נדבכים.

כנשיא „האגודה" הקדיש הרבה מרץ ודברי הסבר עד אשר הצליח ר' אברהם זילברברג לארגן קבוצה גדולה של חברי אגודת ישראל בעירנו לשם רכישת קרקעות בארץ ישראל, והאיץ בהם ללמוד המקצועות הדרושים לשם האחזות בארץ, כגון חקלאות, נגרות, מסגרות ועוד, שעתידים היו לפרנס בעליהם בכבוד. משהוקמה נקודת ההכשרה הראשונה ליד מרכז אגודת ישראל, לא שקט ולא נח עד אשר הצליח ר' אברהם זילברברג לשגר לשם קבוצת צעירים מבני עירו לעבור הכשרה יעילה, ועשה לילות כימים בדאגה ובהשתדלות עד אשר זכה לראות מהם עולים לארץ האבות.

אמנם לא אחת ספג עלבונות מחוגי החסידים הקיצוניים. אולם מי כמוני זכה לראותו יוצא בשמחה בריקודי חסידים בעת נסיעתו של אחד מבחוריו ארצה, הבין שאך זה הגמול אשר ביקש, ומכאן שאב את כוחו, את מרצו, את התלהבותו להמשיך לשמש בקודש.

עם כל היותו שקוע בעבודה למען לא יגרע הלקה של „אגודת ישראל" בהגשמת חזון העם בעתיד עסק גם בבעיותיו היום יומיות של ההווה.

ביתו היה פתוח לרווחה לכל דכפין, מי לעצה, מי להלוואה, או לעזרה בכל צורה אחרת. לכן בתקופת ההתארגנות של ועד הקהילה, טבעי היה שיבחר כפרנס מטעם מפלגתו „אגודת־ישראל" וכפרנס דאג לשיפורים ושיפוצים בבית הכנסת, בבתי הספר ולכל מוסדות הקהילה האחרים. יסד קופת גמילת חסדים לנצרכים אשר קבלו הלוואות בלי ריבית ויצג את הקהילה לפני העיריה והשלטון.

הנשיא וחבר עוזריו שבתחום שלטונם עשו רבות כדי להפוך את עקרונות ארגונם הלכה למעשה תוך נקיון כפיים ויושר לב היו לשם דבר אף בקרב מתנגדיו.

הוא היה במלוא תנופתו כאשר השיגה את עמנו השואה הגדולה ביותר אשר ידע בתולדותיו.

תלמידיו, חבריו ובני עירו חרתו על לוח לבם את זכרו הקדוש של מנהיגם. תהיה מנוחתו עדן!

מוגש על ידי יחיאל גולדפרוינד.

תנועת בית"ר

א.

בין התנועות הציוניות בעיר לא נעדר גם מקומה של בית"ר, ומבחינת ההתעוררות הציונית והפעילות הלאומית לא מעט היה חלקה. בסוף 1926 נדבקה קבוצת נוער בשורת הציונים הכלליים מהאידיאות והסיסמאות שהושמעו ע"י „ציונים אקטיביסטיים" עם זאב ז'בוטינסקי בראש. היא תבעה שינויים מידיים בפעולות התנועה הציונית, מה שהביא לסכסוכים תמידיים עם הועד הציוני המקומי.

במשך 2—3 שנים היכה הריביזיוניזם שרשים בעיר. נתוספו חברים חדשים

פלוגת הכשרה בית״ר בוולברום
א הכשרה אפטיילונג פון בית״ר

ברית החיל של בית״ר
א ברית החיל גרופע פון וואלבראם

משכבות שונות. בית״ר וברית הצה״ר היו אז מהארגונים הפופולריים בעיר. כל תופעה רביזיוניסטית או מפעל נחשבו למאורע והצטיינו תמיד בהצלחה ובהכרה. בחול המועד פסח היו מסדרים „תערוכות בזר״ לטובת הקק״ל. היתה אז התמודדות מכל ארגוני הנוער הציוני בשטח זה. הבית״רים הצטיינו בפעולה זו.

הפעולה לתרבות והתעמלות של בית״ר היתה ניכרת בשיעורים לעברית, תולדות ישראל, זמרה והתעמלות. המרצים הפופולריים מטעם המרכז בוורשה היו מבקרים בעיר לעתים קרובות ותמיד הצליחו.

עד שנת 1930 בזמן שפרשו מההסתדרות הציונית לקחו חלק בעבודה הציונית לכל סעיפיה, ובעיקר בפעולה למען הקק״ל והצטיינו באיסוף כספים למען הקרן.

קבוצת ביתרי״ם בוולברום
א הכשרה אפטיילונג פון בית״ר

עקשנות והתמדה רבה השקיעו החברים לעמידה במערכה, לקיום הרוח הלאו־מית שפעמה בקרבם. חיי הנוער נעשו מעניינים ומלאי תוכן. כל אספת פלוגה או גדוד היתה חשובה בעיניהם. הנוער מצא ענין רב בתלבושת האחידה של כל תנועה.

כל התנועות שאפו כמובן ל„התפשטות״ ואורגנו מסיבות ותהלוכות. בל״ג בעומר היו מסדרים תהלוכה אל היער וחוזרים לפנות ערב בחצוצרות ודגלי כחול־לבן מתנוססים במצעד.

הבית״ר סידר שנה שנה מושבות־קיץ לשכבות נוער ושלח את הבית״רים ובית״ריות היותר מבוגרים למחנות לשם למוד מקצועות ואימון צבאי.

בין הפעולות הגדולות שביצעה מפלגת הריביזיוניסטים בעיר היה „מפעל הפטיציה״ שהיתה קשורה לתכנית האבקואציה של יהודי פולין, ובלי להתחשב בהתנגדות מטעם חוגי השמאל חתם חלק גדול של האוכלוסיה היהודית על הפטיציה.

„ברית החייל״ של הרביזיוניסטים מנה בוולברום כ־150 חברים. כמו כן היתה להם חוות הכשרה וניהלו פעולה מפלגתית מסועפת.

בראש פעולת הבית״רים נמנו: ה. זיכר, יעקב וינשטין ואימרגליק.

ב.

צום אָנדענק פון הענעך זיכער

שמעה פרנק

אין די יאָרן 25־1923, ווען מיר א גרופע חדר־יינגלאך, זיינען געוואָרן באגייסטערט מיטן אידעאל פון א יידיש לאנד, איז אויך הענעך זיכער געווען צווישן זיי.

ער איז געווען פול מיט ברען, זיין גאנצע פאמיליע מיטן פאָטער בראש זיינען געווען ציוניסטן (זיי האָבן געשטאמט פון פילץ). ער האָט פארמאָגט אָרגאניזאטאָרישע פעאיקייטן און טיילמאָל אויך געפרווועט דרשה׳נן פאר אונז יוגנטלעכע.

אין א שפעטערע צייט ווען מיר האָבן ביים הנוער־הציוני אָרגאניזירט א סקאוטן גרופע „שומרים״ און מארשירט מיט שטעקענעס אין וואלד אריין, איז הענעך געווען אונזער קאָמענדאנט — אים האָט געצויגן צו זיין א „געגנראל״ מיט שליפעס...

געווען א באגייסטערטער ציוניסט. געוואָרן א רעוויזיאָניסט. אין די תקופה ווען אין די ציוניסטישע באוועגונג אין פוילן איז אָנגעגאנגען א קאמף צווישן גרינבוים׳ס גרופע „על המשמר״ און לעוויטעס גרופע „עת לעשות״ איז ער געווען א פאנאטישער גרינבוים׳איסט — אלס געטאָן מיט התלהבות. צו די סיים־וואלן אוועקגעגעבן פיל ענערגיע פארן זיג פון גרינבוים׳ס ליסטע. געפירט א געוואלטיקן קאמף קעגן די מה־יפית׳ניקעס פון אגודת־ישראל. געפאלן א קרבן פון א בלוט־בלבול, ווען א קריסטלעכע פרוי האָט געוואָלט עפעס קויפן ביי זיי. אין געשעפט, און געוואָלט נעמען בחינם, געפון פאָליציי און איבערגעגעבן אז ער האָט

באליידיקט דאָס פוילישע פאָלק, זי אָנרופנדיק: „פאָלסקא שוויניאַ". דאָס געריכט האָט אים פרייגעלאָזן.

אין תקופה פון הכשרה־קבוצים איז אויך וואלבראָם ווי אנדערע שטעטלאך געווען געבענטשט מיט צוויי קבוצים — א „לינקער" און א „רעכטער" פון בית"ר.

ביידע האָבן קיין גרויסע עקזיסטענץ נישט געהאט, ווייל פון טראָגן וואסער מיט קאנען, און עטליכע ארבעטס־טעג אויפן בית הקברות, אויסגראדן די אלטע מצבות, און אויך אין לאנדעס גארבארניע — איז קיין אנדערע ארבעט נישט געווען פאר די צענדליקער בחורים און בחורות, ווייל זייער ציל איז נאָר געווען עולה זיין. מדארף צוגעבן אז די ארבעט האָבן זיי געמאכט מיט גרויס התלהבות.

דאמאָלס איז אויסגעבראָכן א קאָנפליקט צווישן ביידע קבוצים און אפילו דערגאנגען מיט א געשלעג. דאמאָלס איז הענעך זיכער געווען דער טאָן־געבער, און פאר דער טרחה האָט ער באקומען זיין באצאָל — געזונטע קלעפ פון קבוצניק שמחה אוליאן און חיים שפעקטער. דער קאָנפליקט איז געוואָרן פאר־ענדיקט.

העניך איז געווען זייער א קלוגער בחור. מען האָט אים גערופן: בן־זקונים.

קבוצת וולברומאים שניסו לנסוע לארץ ישראל בעגלה... ולא הצליחו
א גרופּע וואלבראמער וואס האבן געפרופט פארן קיין ארץ־ישראל אין א וואגן...
און ניט מצליח געווען

אויף יעדער ערשיינונג אין געזעלשאפטלעכן יידישן לעבן פלעגט ער זיין אקטיוו, און רעאגירן אויף זיין שטייגער.

אין כ' תמוז פלעגט ער מארשירן בראש פון בית"ר צום שול צו דער אזכרה. אין דער תקופה פון ברית החייל אין וואלבראָם, וואָס האָט ארומגענומען צענדליקער האראפאשנע משפחות, איז הענעך זיכער געווען דער אָרגאניזאטאָר פונעם גרעסטן שריט צו אָרגאניזירן א רייזע קיין ארץ־ישראל מיט וואָגן און פערד. הענעך איז געווען א פאנטאזיאר — די רייזע איז אויך געווען א פאנטאזיע.

ליידער האָט ער נישט זוכה געווען צו זיין אין אונזער לאנד און מיטבאטיילִיקן זיך אין אויפבוי־פראָצעס — וואָס איז געווען זיין טרוים. די היטלעריסטישע חיות האָבן אים אומגעבראכט.

הענעך איז אומגעקומען אין אוישוויץ, באטיילִיקנדיק זיך אין א אקציע פון אויפרייסן די גאז־אויוועגס.

כבוד זיין שטאָלצן אָנדענק.

י. בן־פורת

על תנועת „השומר" בוולברום

ראשית צמיחת „השומר" בוולברום היתה בזמן מלחמת העולם הראשונה. בין ראשוני מיסדיה נמנו מרדכי פוטאש ומנשה פרנקל, בעזרת המפקדה העליונה בבנדין עם שמעון לובלסקי, ונצטרפו אליה רבים מהנוער בעיר.

ראשית פעולתם היתה בצנעה מחוץ לעיר. היו מקיימים משטר של „חיילים" ממש, לבושים מדי חקי, כתפיות וסרטים לציון דרגות, חוט מושזר לצד שמאל שהוביל לכיס החזה למשרוקית. תרמילים על שכמם והמימיות בצד, מעשה גייס ממש, ושמרו על עשרת הדברות השומריות בהקפדה.

לפעולתם החינוכית לציונות ולארץ־ישראל היתה השפעה גדולה על הנוער, פרטי התהוות השומר בעיר אינם נהירים לי די צרכם, ואולי יספרו על כך מחוללי התנועה הציונית בעיר.

זכורני מקרה שהשאיר עלי רושם בל ימחה. היה זה בזמן מלחמת העולם הראשונה, כשהצבא האוסטרי התישב בעיר. בין צבא הכיבוש היה קצין אוסטרי יהודי בשם הלר. הוא היה ציוני עוד בביתו והתידד עם הנוער הציוני בעיר, והיה מבאי בית הראָטהויז. אגודת הציונים עדיין היתה אז „במחתרת". באחד מימי חנוכה סידרה אגודת הציונים נשף חנוכה. הצעד הראשון בפומבי לנשף זה היה הזמנת הלר.

פלוגת השומר, ואני בתוכם, לבושים בגדי חכי עם מקלות ביד (במקום רובה) עמדנו בשתי שורות בחדר הראשון דרוכים ומחכים לבואו של הלר. מפקד

הפלוגה היה מנשה פרנקל. הלר נכנס לבוש בגדי שרד מפוארים. ניתנה פקודה „דום" ועמדנו מתוחים. הלר עבר בין השורות, הסתכל, בדק, ואז ניתנה הפקודה: התקוה. שרנו בהתלהבות וברטט.

כשאני מעלה בזכרוני את המעמד הזה ואת שירת „התקוה" הזאת, אני חי שוב את הימים ההם כשראינו את עצמנו כחיילים יהודים לעתיד, צעירים משולהבים עם הרעיון של ארץ־ישראל.

הרושם העז של העבר הרחוק מימי נעורים אלה נשאר לי בזכרון עד היום.

לא פעם כשעמדתי בלילה בשמירה עם נשק ביד כאיש־הגנה עוד לפני מלחמת הקוממיות, נזכרתי באותו מקרה.

י. בן־פורת

די „השומר" באווענונג אין וואלבראם

דאָס אנטשטיין פון די „השומר" אַרגאניזאציע אין וואלבראָם דאטירט נאָך פון די צייטן פון די ערשטע וועלט־מלחמה. די גרינדער זענען געווען: מרדכי פאטאש, מנשה פרנקל, א. אנד. א גרויסע הילף האָט געגעבן דער ה' לובעלסקי פון בענדין. באלד זענען צוגעשטאנען פילע יוגנטלעכע אין שטעטל.

צום ערשטן איז די ארבעט געווען א קאָנספיראטיווע, אויסער דער שטאָט, און געהערשט האָט ממש א מיליטערישער רעזשים, אלע שומרים זענען געווען אָנגעטאָן אין חאקי אוניפאָרמען מיט שליפעס און בענדער צום באצייכנען די ראנגעס, א שנירל פארפלאָכטן אין דער לינקער קעשענע, רוקזאק אויף די פלייצעס. זיי האָבן געמאכט דעם איינדרוק פון זעלנער, גלייכצייטיק האָט געהערשט א מיליטערישע דיסציפלין.

די באלערנדע אקציע פארן ציוניזם און אויף ארץ־ישראל האָט געהאט א געוואלטיקע השפעה אויף דער יוגנט. די פרטים פון אנטשטייאונג פון „השומר" אין שטעטל זענען מיר נישט אזוי גוט באקאנט. נאָר עס איז מעגלעך אז עס וועלן דערציילן וועגן דעם די גרינדער פון דער ציוניסטישער באווענונג אין שטעטל.

נאָר עס איז מיר פארבליבן אין זכרון א געשעעניש וועלכעס האָט פאסירט אין צייט פון דער ערשטער וועלט־קריג און האָט איבערגעלאָזט אויף מיר א אונפערגעסלעכן איינדרוק.

וועז דאָס עסטרייכישע מיליטער האָט אָקופירט וואלבראָם, איז אויך געווען צווישן זיי א יידישער אָפיציר מיטן נאָמען העלער. דער אָפיציר איז נאָך געווען א ציוניסט פון זיין היים — האָט ער זיך טאקע באפריינדעט מיט די ציוניסטישע יוגנט און איז געווען א שטענדיקער איינגייער אין ציוניסטישן קלוב וועלכער האָט געפירט זיין ארבעט אין געהיים.

אין איינעם פון די חנוכה־טעג האָט די ציוניסטישע אָרגאניזאציע איינגע־ אָרדנט א חנוכה־אָוונט און פארשטענדלעך איינגעלאדנט דעם אָפיציר העלער.

די גרופע שומרים, און איך צווישן זיי, אָנגעטאָן אין חאקי מונדירן מיט שטעקנס אין די הענד, האָבן מיר זיך אויסגעשטעלט אינם ערשטן זאל וואָרטנדיק געשפאנט צו העלערס אָנקומען. דער קאָמענדאנט פון דער דעפילאדע איז געווען ה׳ מנשה פרענקל. העלער איז אָנגעקומען, געקליידט אין זיין שענסטן מונדיר. מיטן באפעל „דום" האָבן מיר זיך געשטעלט ערנהאפט און געשפאנט. העלער איז אדורך צווישן די צווייַ שורות, באטראכט יעדן איינעם אויפמערקזאם און קאָנטראָלירט דעם אויסערלעכן עפעקט פון אונזער דיסציפלין פעאיקייט. דאן איז געגעבן געוואָרן א באפעל „התקוה" און ס׳איז אויסגעבראָכן א התלהבותדיק געזאנג פון אונזער פרייהייטס־ליד מיט איבערגעבנקייט און ציטער.

ליאון הלר

ווען איך פיר אדורך אין מיין זכרון דעם פייערלעכן שטאנד און דאָס עקזאל־ טירטע התקוה געזאנג — לעב איך איבער נאָכאמאָל יענע הערלעכע טעג ווען מיר האָבן זיך באטראכט אלס יידישע זעלנער פארן יידישן פאָלק און פארן יידישן לאנד — ארץ ישראל.

דער שטארקער איינדרוק פון דעם געשעעניש פון דער ווייטער פארגאנ־ גענהייט אין מיינע קינדהייטס־יאָרן איז פארבליבן אין מיין זכרון, ביזן היינ־ טיקן טאָג.

ווען איך בין געשטאנען ביינאכט אויף שמירה מיט געווער אין האנד אלס הגנה־חבר נאָך פאר אונזער פרייהייטס־מלחמה — האָב איך זיך נישט איינמאָל דערמאנט אין דער פאסירונג.

און דאכט זיך אז עס איז נישט קיין צופעליקייט, דער היסטאָרישער צונויפ־ טרעף פון געשעעניש.

מ. בידלובסקי

רעכטע „פועלי־ציון"

משה בידלובסקי

התנועה הציונית בעירנו נוסדה בין כותלי בית־המדרש, ושם היא ניהלה את פעולתה הראשונה, מפני שחבריה הראשונים היו בחורי בית־המדרש, שברובם היו מבני מעמד הסוחרים.

ורק במאוחר יותר, כשלתנועה כבר היה מועדון משלה, נתוספו חברים חדשים ופעולתה והשפעתה גדלו והיו ניכרות באוכלוסיה העירונית בכלל ובקרב הנוער בפרט.

שני המאורעות הגדולים בשנת 1918: השחרור הלאומי של העם הפולני, והשחרור הסוציאלי של העם הרוסי, השפיעו ללא ספק על מהלך המחשבה של הנוער העירוני, ובתנועה הציונית היו מצויים לעתים קרובות חיכוכים פוליטיים עם קבוצת חברים שחפצו לקשר את הציונות עם הסוציאליות. ובשנת 1918 חל פילוג וקבוצת חברים שיצאו יסדו ארגון חדש בשם „ארבעטער־היים פועלי־ציון". מיד נבחר ועד מהחברים דלהלן: נ. טרלו (יושב־ראש), חנה סימה

פועלי ציון ימין

פועלי ציון ימין

לובלינג (סגן יו"ר), זיסקינד צוויבל, והאחים אברהמלה וירמיהו לנדאו. הם שכרו מעון ברחוב מנצ'רסקה והחלו לנהל פעולה שהתגברה עוד יותר עם כניסתם של שני חברים חדשים מנשה פרנקל והרשל בוכבינדר.

הוחלט להזמין את המשורר הוורשאי ש. וולמן בתור איש־מקצוע במפלגה ועם בואו נתגברה הפעולה עוד יותר. בכל ערב התקיימו ערבי־ויכוחים, בכל ליל־שבת — ערב־תיבות (קעסטל־אָווענט), ובכל שבת אחרי הצהרים — הרצאה מדינית מאת ח. וולמן. נוסד איגוד להתעמלות המתנהל בידי החבר ש. קיבקו־ביץ, שמנה חיש שמונה קבוצות להתעמלות. המורים הראשונים להתעמלות היו: א. קלסנר, ב. יזראעלביץ, מ. גוטליב ומשה לובלינג. המעון הורחב והיו בו ארבעה חדרים.

כמו כן נוסד איגוד נוער שהתפתח במהירות ומספר חבריו הגיע למאה. בועד נבחרו החברים דלהלן: ה. וול, מ. לובלינג, מ. בידלובסקי, א. פרייברג, י. קופרברג, ב. לובלינג וש. גוטנשטיין. הנוער ניהל פעולה מיוחדת.

פעמיים בשבוע התקיימו הרצאות של החברים היותר קשישים. כמו כן נוסדו שיעורים ללימוד כתיבה ביידית. לימדו החברים: בידלובסקי, לובלינג.

האחרון לימד פעמיים בשבוע גם קורות היהודים. חדרי המעון היו מלאים ונאלצנו להגביל קבלת חברים.

במעון פועלי־ציון הכינו בפעם הראשונה בעיר הצגה תיאטרונית מטעם החוג הדרמטי בהנהלת החבר וולף קיבקוביץ. הציגו את „הגנבים" של בימקו, וההצלחה היתה גדולה מאד.

כמו כן נוסד איגוד מקצועי, ובשני מקצועות בוצעה פעולה בהצלחה. נותני העבודה נענו לתביעות, שהן: הכרה באיגוד, ועשר שעות עבודה ליום. עד אז היו עובדים 12 שעות.

לועידת־הפילוג שלחנו את הציר חבר מנשה פרנקל.

הפעולה הנמרצה מטעם מצודת פועלי־ציון, כפי שהיו מכנים את מעון המפלגה בעיר, והשפעתה החזקה על הנוער העירוני — כל זה עורר רוגז רב אצל החוגים הדתיים בעיר ובראשם רב העיר, והם מנסים להפריע בכל מיני אמצעים. ברם הודות למאמצי החבר טרלו ולקשריו ב„חלונות הגבוהים" במשרד המחוזי נדחו כל ההתקפות. (ההתקפות גברו ביחוד עם קבלת הידיעה שהחבר וולמן מרצה בכל שבת על נושאים הנוגדים לרוח הדתיים). והמתיחות בעיר הגיעה לידי כך שקבוצת יהודים ניסו בימי שבת לפרוץ לתוך המעון ולהפריע להרצאות. אך קבוצת חברים עמדה על המשמר בחוץ, והמפריעים נאלצו לחזור.

הפעולה האינטנסיבית התנהלה במרץ עד שפרצה המלחמה בין פולין והבולשביים, וחלק החברים נתגייס לצבא הפולני. חלק מהחברים עזב את פולין במטרה לעלות ארצה ישראל. גם החבר וולמן גויס לצבא (בינתים הוא נשא לאשה את צירל שניצר, ילידת וולברום).

אנו ממשיכים בפעולה בארגון ההתעמלות ובקרב הנוער. אך הפעולה נעשתה קשה יותר מיום ליום, ועם כניסת חיילי הגנרל האלר לעיר נאלצנו לסגור את המעון ולהפסיק את הפעולה, עד לאחר סיום המלחמה.

אחרי הפילוג של פועלי־ציון בשנת 1920 היה שורר בוולברום שקט פוליטי כללי. ורק בשנת 1924, במסיבה שנערכה מטעם האיגוד הציוני לכבוד פתיחת האוניברסיטה בירושלים, נוסד פועלי־ציון צ. ס. על־ידי החבר אברהמצה קיבקוביץ. בועד הראשון נבחרו: קיבקוביץ, וילנר, הברפלד, חיימוביץ, מ. מייטליס, זלדה וינשטיין, ש. גולדברג.

הם מתחילים לנהל פעולה נמרצה בכל השטחים של א"י העובדת. מפעם לפעם מזמינים מרצים, כמו ביאלופולסקי ואחרים. אחרי זמן קצר מונה האיגוד למעלה ממאה חברים. פעולתה העיקרית מכוונת נגד הפו"צ שמאל שנוסד אף הוא באותו זמן. אחרי זמן קצר נוסד ארגון „פרייהייט" שהחל לנהל פעולה חלוצית, כמו ליצור מקומות הכשרה לצעירים ולהכשירם לעבודה פרודוקטיבית. עבודה בחקלאות ועבודות אחרות. נשלחו חברים להכשרה לערים אחרות, וסודרו מקומות עבודה בעיר לצעירים שהגיעו מערים אחרות. בזמן קצר מנתה הנקודה 30—40 חלוצים. הם קיבלו עיסוק: בבית־החרושת למי־סודה של הרשל ורדיגר, בבית־החרושת למי־דבש של אלחנן פוטאש, באחוזה „מארינובקה" של יחיאל מאיר אנגלשטין, אצל זלצמן בפריקת קמח, אצל בנימין לויטה. לא נמצא אף

חלוץ אחד ללא עבודה. כל הארגונים הציוניים עזרו ליצור מקומות עבודה. ואמנם בזמן קצר נוצרה נקודת הכשרה בשביל קרוב למאה חלוצים וחלוצות.

בשנת 1930 החלה לגבור העליה לארץ־ישראל והמפלגה החלה לפעול פעולה נמרצה. נוצר „העובד", שפעל בעיקר בעיר בקרב האומנים. בראש „העובד" עמד יחזקאל גליבטר.

באותה תקופה הרחיב „החלוץ הצעיר" — שנוסד בשנת 1927 — את פעולתו בראשית יחזקאל גליבטר.

בשנת 1930 חידשנו את פעולת פועלי־ציון (ימין) באיחוד עם ציונים סוציאליסטים. בעיר בקרו מטעם המרכז בוורשה ואף הרצו בה הד"ר יצחק שיפר, מ. ניישטאט, ישראל מרמינסקי, ישראל ריטוב, אברהם ביאלופולסקי ואנשל רייס. במשך זמן מסוים עמד בראש האיגוד המחודש אברהם קיבקוביץ — לשעבר יו"ר צעירי־ציון. בשנים שאחרי זה כיהן כיושב ראש יוחנן הברפל.

בעקב הלחץ הכלכלי האנטישמי על היהודים נעשה ענין קבלת סרטיפיקטים לשם עליה לישראל יותר מוחשי. בוורשה התקיים המשרד הא"י המרכזי, שהיה אחראי לחלוקת הסרטיפיקטים. כל מפלגה חפצה להשפיע על קבלת סרטיפיקטים בשביל חבריה. מפלגת פועלי־ציון (צ.ס.) היותה את הכוח החזק ביותר במשרד הא"י. לשם חלוקת סרטיפיקטים נבחרו מטעם המפלגה שלנו שלש ועדות בשלשה חבלים: זגלמביה, שלזיה העליונה (מושב הועדות היה בסוסנוביץ), צ'נסטוחוב.

פועלי ציון ימין

פועלי ציון ימין

ארגון נוער „פרייהייט"
די יוגנט־גרופע „פרייהייט"

על חלוקה זו הוחלט בועידת הפו״צ שהתקימה בסוסנוביץ ובה השתתף החבר יצחק פונט מא״י שנמשכה יומים. מוולברום השתתפו בועידה: אברהם קיבקוביץ, משה לובלינג, יוחנן הברפלד ומ. בידלובסקי. בישיבה נבחרה ועדת החבל בת שבעה חברים: קראווצ׳יק מסוסנוביץ, מדריך מהועד המרכזי, סובקובסקי מבנדין, מנשה פרנקל מקטוביץ, זלץ מדומברובה, פרופסור זכס ומגיסטר רוקח מצ׳נסטחוב, בידלובסקי מוולברום. לאיגוד היו שני חדרים למעון ברחוב ליסטופאדה ובהם התנהלה פעולה ערה. במועצת העיריה השתתף מצדנו כנציג חברנו אברהם קיבקוביץ.

ליד האיגוד נוסד ארגון נוער בשם „פרייהייט״ שמנה כ־150 חברים. בעניינים טכניים בפוליטיקה היו הבונד ופו״צ קשורים ביניהם בישיבות משותפות.

כמו כן התקיימה ליד הפו״צ מקהלה גדולה בת שלשים חבר, ומשה לובלינג היה מנצחה. במעוננו נערכו מפעם לפעם הרצאות ספרותיות ומדיניות, ערבי־תיבות וכיוצא בזה. הפעולה היתה ערה והמעון היה תמיד מלא חברים שהתעניינו בכל הנעשה באיגוד.

י. לעדערמאן

לינקע פועלי־ציון

די דאָזיקע ערינערונגען און נאָטיצן שרייב איך 25 יאָר נאָכן פארלאָזן מיין געבורט־שטאָט וואלבראָם.

איך באמי זיך צו רעקאָנסטרואירן אין מיין זכרון געוויסע פרטים וועגן דעם לעבן אין מיין שטעטל — איר גייסטיקן און עקאָנאָמישן צושטאַנד, איר צווישן־פארטייאישן געראנגל.

עס איז שווער אויף אזא ווייטער דיסטאנץ פון יאָרן צו געדענקען כראָ־נאָלאָגיש דאטעס און פאסירונגען. און אויב איך האָב ערגעץ־ווו געטעות׳ט — בעט איך ביי די לייענער אנטשולדיקונג.

וואלבראָם, א רואיק יידיש שטעטל אין קאָנגרעס־פוילן (קעלצער גובער־ניע), ארומגערינגלט מיט פרעכטיקער נאטור פון גרינס: וועלדער, פרוכט־סעדער און פעלדער.

דורות־לאנג האָבן די יידן פון שטעטל וואלבראָם, אין א סביבה פון ארומיקער פוילישער באפעלקערונג, אויסגעלעבט זיך רואיק זייער יידיש און רעליגיעז לעבן. דורות יוגנט האָבן געוועבט זייערע חלומות פון אויפשטייג און

צוקונפט. דער עקאָנאָמישער צושטאנד האָט זיך אויסגעדריקט אין דעם אידעאישן גערַאנגל פון דער יוגנט.

מיט א צעבראָכן הארץ און מיט א געפיל פון ווייטיק, דערמאן איך זיך פלעצער וועלכע האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט חברישער באציאונג און שטענדיקע פאָליטישע און ליטעראַרישע דיסקוסיעס: 1) די בוסקער ליניע — (דאָס בחנטע שטיבל ביי דער חברטע רוחעלע); 2) די ליטעראַרישע יאטקע (א ווורשט־געשעפטל ביי ח׳ ראָטמענטש), דאָרט זענען פאָרגעקומען דיסקוסיעס מיט פאר־בייסעכץ; 3) אין האטעלעכל (ביי דעם באליבטן פאָרל חוה און זינדל קורלענ־דער), וואָס איז ממש פאר אונדז געווען אן אָפּטיילונג פון טלאמאצקי 13.

איך בין מספיד דאָס שטעטל מיט איר יידישער באפעלקערונג, זייער לעבן און שאפן ווי אויך די דערמאנטע פלעצער, וועלכע זענען פון א ברוטאלער מערדערלעכער האנט פארשניטן געוואָרן. כבוד זייער אָנדענק!

וואלבראָם 1925.

דאָס שטעטל איז געבויט אין דער פאָרם פון א שלאָס־מעם (ם); פיר זייטן מיט קלייטן און טראָטוארן און אין דערמיט א מארק. צוויי מאָל א וואָך

הועד של פועלי ציון שמאל
קאָמיטעט פון די לינקע פועלי־ציון

פלעגן די פויערים פון דער ארומיקייט ברענגען זייערע פּראָדוקטן צו פארקויפן און איינקויפן זייער געברויך אין די ארומיקע געוועלבער. פון די פיר עקן פון מארק האָבן זיך געצויגן פיר גאסן. אין אָנפאנג פון די גאסן האָבן געוווינט יידישע כעלי־מלאכות און קליינהענדלער. פון דאָרטן האָט זיך געלאָזט הערן דער טיקטאק פון נייַ־מאשינען און דאָס קלאפן פון העמערלעך, אויסגעמישט מיט יידישע לידלעך. ארויפצו ווייטער אין די געסלעך האָבן שוין געווווינט גענוג קריסט־לעכע און יידישע האנטווערקער, אממערסטן שוסטער און טישלער. קיין גימ־נאזיע איז אין שטעטל נישט געווען, בלויז א פאוושעכנע שול, ווו א טייל פון דער יידישער יוגנט האָט געלערנט בייזאמען מיט די פּוילישע שילער. צוליב פרומקייט האָט די רעשט די פאוושעכנע שול נישט באזוכט. אזוי האָבן זיך געפלאָכטן די באציאונגען צווישן ביידע טיילן יוגנט.

פאר דער יידישער יוגנט אין שטעטל איז וואָס ווייטער געווארן ענגער. האנטווערקער און קלייטן זענען געווען איבערגענוג. און די יוגנט האָט פשוט נישט געהאט זיך מיט וואָס צו פארנעמען.

מיט דער צייט זענען אין שטעטל אנטשטאנען פארטייען; אזוי איז אנט־שטאנען דער „בונד", „קאמוניסטן", „אגודת ישראל" און די ציוניסטישע פארטיי. יעדע איינע פארטיי האָט אויף איר שטייגער געפרווועט פארענטפערן די אָנגעוויי־טיקטע פראגן פון דער יידישער יוגנט אין שטעטל, וואָס האָט נישט געהאט ביי וואָס צו פארדינען און געלעבט אָן א קיום, בעת אירע קריסטלעכע חברים פון דער שול האָבן געהאט פריַיע מעגלעכקייטן פון איינאָרדענען זיך.

פועלי ציון שמאל בכינוסם בוורשה
די לינקע פועלי־ציון אין א קאָנפערענץ אין וואַרשא

בכדי צוצוציען נייע מיטגלידער, פלעגן די פּראָנענע אָרגאַניזאַציעס אייַנ־ אָרדענען פּרייַ דיסקוסיע־אָוונטן. האָבן מיר א גרופּע אומצופּרידענע פון די אלע דורך די פּאַרטייען פּאָרגעלייגטע רעצעפּטן זיך באגעגנט. מיר האָבן אָנגעהויבן שטודירן די בראָשור פון בער באָראָכאָוו — די קלאַסן־אינטערעסן אוּן די נאציאָ־ נאלע פראגע — און מיר זענען געקומען צום אויספּיר, אז נאָר דער וועג קען פּארווירקלעכן אונדזערע אָנגעוויטיקטע פּראגן.

אין 1925 האָט זיך אין שטעטל באזעצט ח׳ קאָפּל פרוכטצווייג. (א פריזיער פון פּאָר. אן אלטער פועלי־ציון פון בעלזין (זאגלעמביע), א חבר מיט גרויס

מימין לשמאל: אלתר לדרמן, פּפּירניקוב, בנימין יזראעלוביץ

דערפּארונג פון אָרגאניזאציע און פּארטיי ארבעט. אויף אן עפּנטלעכן דיסקוסיע־ אָוונט איינגעאָרדנט דורכן „בונד״ אין שטעטל, וווּ מיר די שפּעטערדיקע פועלי־ ציון זענען געווען, האָט חבר פרוכטצווייג געזומען א וואָרט. מיר האָבן באלד דערפילט — ווי אונדזערס א חבר האָט זיך אויסגעדריקט — „דאָס איז עס״! פרוכטצווייג האָט באקומען אונדזער אונטערשטיצונג. ער האָט זיך מיט אונדז גלייך פּארבונדן. די ערשטע צוזאמענטרעפּן זענען געווען ביי אים אין געשעפּט. ס׳איז געשאפּן געוואָרן א קאָמיטעט פון פאָלגענדע חברים: קאָפּל פרוכטצווייג, חיים לובלינג, אלתר לעדערמאן, בנימין יזראלעוויץ, יעקב וועלנער, מענדעלע אנקער און חייה׳לע פרייבערג.

נאָך עטלעכע אזעלכע צוזאמענטרעפּן האָט ער מיר געזאָגט: נישט געזאָרגט, דער מענטשן־מאטעריאל איז א גוטער. —

מיר טרעטן צו עפענען א פועלי־ציון אַרגאניזאציע אין שטעטל. אונדזער ערשטע אויפגאבע איז געווען פארשפרייטן די „ארבעטער־צייטונג" און „פרייע יוגנט". צו אונדזער פרייד געלונגט אונדז צו שאפן א שיינע צאָל אבאָנענטן.

מיר אָרגאניזירן די בעקער־ארבעטער און בשותפות מיט זיי נעמען מיר א לאָקאל פון צוויי צימערן און עס הויבט זיך אָן אן אקטיוועס פועלי־ציון טעטיקייט אין שטעטל.

צו אונדזער ערשטער ארבעט געהער די אקציע ביי די בעקער־ארבעטער: מיר רופן די אייגנטימער וועגן אונטערשרייבן א קאָלעקטיוון אָפמאך און באקומען נישט קיין ענטפער. מיר דערקלערן א שטרייק. דאָס שטעטל בלייבט אָן ברויט. נאָך צוויי טעג שרייבן א טייל בעקער אונטער דעם אָפמאך און דער רעזולטאט איז: 8 שעה ארבעט, א בעסערן לוין און סאָציאלע פארזיכערונג. מיר פייערן א נצחון! ביז דאָ האָבן בעקער ארבעטער געארבעט פון שבת צונאכטס ביז פרייטיק צונאכטס.

ס׳ווערט אויסגעווייטלט א פארוואלטונג פון בעקער־ארבעטער פאריין. דער אָפּקלאנג פון דער שטארקער אָרגאניזאציע ביי די בעקער ארבעטער רופט ארויס שטארקע פאראינטערעסירונג אין שטעטל.

אונדזער פארטייאישע ארבעט האָט זיך שטארק פארצווייגט. מיט יעדן טאָג האָט זיך אונדזער אָרגאניזאציע פארגרעסערט אין צאָל. מיר זענען געצוווּנגען געווען צו נעמען נאָך צוויי לאָקאלן א חוץ דעם בעקער־ארבעטער פאריין.

מיר שאפן די בארימטע פוסבאל מאנשאפט „גוויאזדא" — „שטערן" מיט אירע רויטע זיידענע העמדלעך און גרינע שטערן.

בעת א ראיאָן צוזאמענפלי אין אָלקוש מיט חבר זרובבל, האָט זיך א פוילישע צייטונג דערשראָקן און געשריבן אן ארטיקל אונטערן קעפל „מה יפית באָלשעוויצקי אין אלקוש". שפעטער, אין יאָר 1931, בעתן אלגעמיינעם צוזאמענפלי פון „שטערן". ספּארט־געזעלשאפט אין ווארשע, האָט זיך אונדזער קלוב „שטערן" אויסגעצייכנט.

מיר האָבן געשאפן א דראמאטישן קרייז, וועלכער האָט א חוץ פראָלעטאָרישע סצענעס אויך אויפגעפירט יידישע פיעסן.

אין שטעטל פילט זיך אונדזער טעטיקייט אויף טריט און שריט. חברים פון ראיאָן באזוכן אונדז כסדר; מיר פילן א מאנגל אין אָרגאניזאציאָנעלע כוחות. מיר ברענגען אראָפּ דעם חבר קאָרנפעלד פון דאמבראוע און מיר אָרדנען אים איין ביי ארבעט.

חבר פרוכטצווייג, אונטערן נאָמען קאָפּל, ווערט שטארק פאָפולער אין שטעטל נישט בלויז ביי דער יידישער באפעלקערונג, נאָר אויך ביי דער קריסט־לעכער. ס׳איז כדאי צו דערמאנען אז בעת מיר האָבן דורכגעפירט א לאטעריע מיט 500 לאָסן, האָט חבר קאָפּל אליין פארשפרייט 270, און דאָס דער רוב ביי קריסטן.

די קליינבירגערלעכע באפעלקערונג און האנטווערקער, וועלכע איז געווען אפשר דער גרעסטער טייל פון דער באפעלקערונג אין שטעטל, האָבן זייער א סך געליטן פון שטייער־אמט, ווייל זיי האָבן זיך נישט אויסגעקענט אויפן שטייער־סיסטעם, און מיט די טערמינען פון די שטייער־צאָלונגען. זיי האָבן נישט געוואמלט די קוויטונגען פון באצאָלן שטייער און דערפאר טאָפלט באצאָלט. מיר האָבן איינגעאָרדנט אין געשעפט ביי קאָפל א שאנק און קאָנצענטרירט אין איר אלע קוויטונגען פון כמעט דעם גרעסטן טייל קליינהענדלער און בעלי־מלאכות און שטעטל. די שטייער־אינקאסענטן האָבן שוין געווווסט, אז דאָרט ווערן דערלעדיקט אלע שטייער־פראגן. אזוי ארום האָבן מיר איינגעברענגט די אָרעמע יידישע הענדלער און האנטווערקער פיל מי און אויך געלט. דאָס האָט אונדז געברענגט פיל נוצן. שפעטער, אין יאָר 1926, ווען דאָס שטעטל איז צום ערשטן מאָל געגאנגען צו די שטאָט־ראט־וואלן, האָבן מיר, די לינקע פועלי־ציון פארטיי אדורכגעפירט א ראטמאן. דאָס איז געווען דער איינציקער יידישער ארבעטער־ראטמאן, דער חבר קאָפל.

ס׳איז אויך כדאי צו פארצייכענען אז טראָץ אלע קאָמבינאציעס פון דער קריסטלעכער באפעלקערונג אָנצושליסן קריסטלעכע דערפער צו דער שטאָט, איז

פועלי ציון שמאל
יושבים בשורה השניה מימין לשמאל: מנחם סטיצקי, חיים לובלינג, י. זרובבל (מא״י), קופל פרוכטצווייג, אלתר לדרמן

דאָך געלונגען דער יידישער באפעלקערונג אדורכצופירן 13 מאנדאטן פון די 25 וועלכע זענען געווען אין ראט.

די ערשטע זיצונג פון ראט, וועלכע האָט געדארפט פונאנדערטיילן די אמטן און דער ראש העיר האָט געדאָרפן זיין א ייד, האָבן די ענדעקעס און כאדעקעס פארלאָזט די זיצונג און אויסגערופן: מיר ווילן נישט זיצן אין קיין יידישער שול! — אָבער א דאנק דער האנדלונג פון דער פ.פ.ס. זענען די זיצונגען וועיטער פאָרגעקומען און עס האָט זיך פארענדיקט מיט א יידישן וויצע־בירגער־מייסטער.

ח' קאָפל פארנעמט דעם אמט פון סאָציאלער הילף ביים מאגיסטראט. דאָ זעען מיר א ברייט פעלד פאר ארבעט. אין דער רשימה פון קרוב צו 300 אונטער־שטיצטע, געפינט זיך נישט קיין איין ייד, בעת צווישן די געבעטן האָבן יידן אויסגעמאכט דריי פערטל.

מיר האָבן צוזאמענגעשטעלט א רשימה פון יידישע אָרעמע האנטווערקער, טרעגער און קליינהענדלער, וועגן וועלכע מיר האָבן געוווסט, אז זיי נויטיקן זיך אין מאטעריעלער הילף. מיר האָבן באזוכט די מענטשן און האָבן זיי דער־קלערט, אז מיר ווייסן זייער מאטעריעלע לאגע און מיר ווילן זיי העלפן. אָבער צו אונדזער איבערראשונג האָט קיינער פון זיי נישט געוואָלט געניסן פון אונטערשטיצונג.

מיר זענען אוועק צו אברהם מלמד (אין דער פילצער גאס), וועלכער האָט געווויגט אין א גרויסער קעלער־שטוב ווו בייטאָג האָט ער געקנעלט מיט קינדער און אויך דאָרטן געווויגט, און ביינאכט איז א גרויסער טייל פון דעם קעלער פארוואנדלט געוואָרן אין א לינת־צדק. מיר האָבן אים געגעבן צו פארשטיין אז לויט אונדזער מיינונג וועט די מצוה פון לינת־צדק נישט פארקלענערט ווערן ווען ער וועט פון מאגיסטראט באקומען א חודשלעכן געהאלט פאר זיין ארבעט. און דאָס איז געלונגען. מיר האָבן דעם קעלער אויסגעקאלעכט און אריינגעשטעלט עטלעכע אייזערנע בעטלעך מיט דעקן, געברענגט א קאָמיסיע פון מאגיסטראט וועלכע האָט באשטעטיקט דעם לינת הצדק אלס שטאָטישן אנשטאלט, און אברהמען אלס דער וואָס פארנעמט זיך מיט דעם און באשטימט פאר אים א חודשלעכן געהאלט. דאָס האָט געמאכט א גרויסן רושם אין שטעטל.

וויייטער האָבן מיר אדורכגעפירט אונדזערס א רשימה פון נויטבאדערפטיקע וואָס האָט באטראָפן א העלפט פון דער קריסטלעכער אונטערשטיצונג.

מיר שאפן אויך א באָראָכאָוו־ביבליאָטעק, א חוץ חברים און סימפאטיקער האָבן זיך צו אונדז געוואנדן א סך פון דער יידישער אינטעליגענץ און סתם בירגער און האָבן זיך באשטייערט מיט צענדליקער ביכער. אפילו פון דער קריסטלעכער פראָלעטאריש־דענקענדער באפעלקערונג מיט וועלכע ח' קאָפל איז געשטאנען אין פארבינדונג, האָבן מיר א סך ביכער באקומען.

כדאי צו דערמאנען, אז אין שטעטל האָט עקזיסטירט א ביבליאָטעק

אונטערן נאָמען „קולטורא". אָבער אונדזער באָראָכאָוו־ביבליאָטעק האָט געוואָלט אויף זיך די אויפגאבע, צו געבן א בוך יעדן וואָס וויל לייענען, אָן אן אָפּצאָל... די קולטור־קאָמיסיע האָט איינגעלאדן סימפאטיקער פון דער ארבעטנדיקער יידישער אינטעליגענץ, וועלכע האָבן צוויי מאָל אין וואָך פאָרגעלייענט יידישע ליטעראַרישע שאפונגען, און אויך געגעבן פאר יוגנט צו פארשטיין וויי אזוי מען דארף לייענען א בוך.

אונדזער גלענצנדער כאָר האָט באשיינט אונדזערע מסיבות, ארבעטער־פייערונגען מיט זיינע לידער.

דער ספאָרט־קלוב „שטערן", וועלכער איז באקאנט געווען מיט זיינע ספאָרט־פארמעסטונגען און מיט זיין דיסציפלין צו די באשלוסן פון דער פועלי־ציון פארטיי, איז באקאנט געווען אין דער גאנצער געגנט. אָנגעפירט איז ער געוואָרן דורך אונדזער אייגענעם חבר בנימין יזראלעוויטש (איצט אין לאנד) וועלכער האָט זיך אויסגעצייכנט אויפן צוזאמענפלי פון ספאָרט־קלוב „שטערן" אין וואַרשע אין יאָר 1931.

אונדזער פאָפולאריטעט אין שטעטל האָט זיך שטארק געהויבן. די ארבעטער יוגנט האָט ביי אונדז געפונען איר היים. דאָס האָט געצוואונגען דעם „בונד" מיטן ד"ר באבאד זיך וועגדן צו אונדז וועגן שאפן אן אָוונט־שול פאר ארבעטער. און אזוי איז געעפנט געוואָרן א געמיינזאמע אָוונט־שול, אן אָפּטיילונג פון ציש"א מיט א לערערין געשיקט דורך איר. די לעקציעס זענען פאָרגעקומען אין אונדזערע לאָקאלן, אין דעם לאָקאל פון דער „געזעלשאפט אָוונט־קורסן".

מיר האָבן געשאפן אן עספּעראַנטאָ־קורס, אָנגעפירט דורך דעם לערער וויִיצמאן פון אָלקוש. אויף דעם אינטערנאציאָנאלן עספּעראַנטאָ־קאָנגרעס אין 1931 אין קראקע האָב איך אָנטיילגענומען.

יאָר־יערלעך האָבן מיר צוזאמען מיט די יוגנט־חברים פון סאָסנאָוויץ איינגעאָרדנט זומער־קאָלאָניעס אין דער געגנט פון אונדזער שטעטל, וואָס איז געווען געבענטשט מיט א רייכער נאטור. מיר ברענגען דאָ א רייע בילדער פון די זומער־קאָלאָניעס.

מיר זענען אויך געווען פארטרעטן אויפן סעמינאר איינגעאָרדנט דורכן קאָמיטעט אין סאָסנאָוויץ פון וועלכן מיר ברענגען דאָ אויך א בילד.

ארטור נונבערג (ארה״ב)

די בונדישע ארגאניזאצ

ביז אָנהויב 1920 איז דאָס סאָציאל־עקאָנאָמישע ל
באפעלקערונג אין וואלבראָם געווען אין אזא מצב, אז
נישט אָנגעזען קיין פּאָליטיש־אידעאָלאָגישע קלאסן־דיפע
עס זיינען דאן נאָך נישט געווען קיין גרויסע ארב
פאבריקן. יעדער בעל־מלאכה האָט באשעפטיקט זיין
אויפנייען א מלבוש אָדער ביי מאכן א פּאָר שיך און ש

ארטור נונבערג

געהאט א שם אין דער צארישער אימפעריע. קיין פּראָלע
זינען פון וואָרט זיינען נישט געווען. עס זיינען געווז
סאָציאל־נאציאָנאלן פּראָטעסט אין 1905, אָבער זיי האָ
קיין שפּורן אין רואיקן בעל־מלאכה'שן און קליין־סוחר
אויפן שליאָך צווישן קעלץ און סאָסנאָווצע פון מזרח צו מ
כאָוו קיין קראָקע פון צפון צו דרום.

די שול, דאָס בית־המדרש, דאָס חסידים־שטיבל זי
פון געזעלשאפטלעכן קאָנטאקט. ביי די טישן אין בית־
און ביי א גמרא, אין פּאָליש און ביי דער מערב־וואנט
דער אונטערוואקסנדיקער דור געלעבט מיט דעם עכאָ פון

ן יידישע צענטרען ווי ווילנע, ביאליסטאָק, ווארשע און

ער וועלט־מלחמה און נאָך דעם אָנשלוס פון דער שכנות־
הויך אנטוויקלטער אויבער־שלעזיע צום זעלבשטענדיקן
באקלייַדונגס־אינדוסטריע אין וואלבראָם זיך געעפנט א
קיין זאגלעמביע און אויבער־שלעזיע. עס האָבן זיך
טאליזירן די סאָציאלע קלאסן־דיפערענצן פון יידישן
שוסטער, היטלמאכער, גארבער־ארבעטער האָבן געפונען
אויפגעקומענע נישט גרויסע ווארשטאטן. די פאָליטיש־
עות האָבן געוומען קומען צום אויסדרוק אין די אנשטאלטן
ער קולטור, וואָס האָבן שוין עקזיסטירט פון פריער, ווי
ורא", וועלכע איז געווען אן אינסטיטוציע אויסשליסלעך
ארמעגלעכע, אינטעליגענטע, ציוניסטישע און משכילישע
ר. די „ברייטע" פשוטע מאסע איז נישט געווען דרייסט
דער „קולטורא", כדי צו נעמען א בוך און זיך אויסלעבן
די קינדער פון דער „בורזשואזיע". ערשט אין 1921־1922
געזעלשאפט „קולטורא" אויך יוגנט פון ארבעטער־ און
וואָס איז שוין סאָציאליסטיש אָנגעשטעקט. דאָס זיינען די
לד, זאָנאבענד, וויסאָקעס, לעוויטס, מארמאָנד, מידלאזש
ורא" ווערט די פלאטפאָרמע פאר פאָליטיש־אידעאָלאָגישע
ר אייניקע גרויסע פאָלקס־אָרגאניזאציע, וואָס פירט א
לטור־טעטיקייט. זי האָט אן אייגענע ביבליאָטעק, אָרדענט
האָט אויך א טעאטער־גרופע, אונטער דער אויפזיכט
. די „קולטורא" ראנגלט זיך נישט נאָר מיט אינעוויניקס־
סוכים, נאָר מוז זיך אויך אנטקעגנשטעלן דעם שטארקן
יעזע יידן, וואָס האָבן זיך באנוצט מיט אלע מיטלען —
- קעגן דער אינסטיטוציע. מיין ערשטער אינעווייניקסטער
נליגיעזן סעקטאָר, וואָס האָט געוואָלט מיט געוואלט איינ־
ן יידישן לעבן, איז געווען פארבונדן מיט דער „קולטורא"
ן פאָרזיצער, דעם בונדיסט ש. באָבאָד.
זאפט „קולטורא" האָט זיך אויסגעפאָרעמט די פארטיי־
פון דער וואלבראָמער יוגנט. ציוניסטן, פועלי־ציון,
יבן אין דער „קולטורא" געשאפן זייערע אָרגאניזאציאָ־
ציוניסטישער עלעמענט, גרופירט ארום ד"ר
ידלאָווסקי, מיטלמאן און אנדערע, האָט
ן אייגענעם לאָקאל.
ער פירערשאפט פון דעם פון אלעמען
ן אייגענע אָרגאניזאציע, וואָס האָט גרופירט
דער ציוניסטישער באוועגונג און פון יוגנט־
שט געהאט די לעגאלע מעגלעכקייטן צו דינגען

אן אייגענעם לאָקאל. דערפאר זיינען די לינקע פּועלי־ציון געווארן דאָס שפּרינג־ברעט צו דער אומלעגאלער קאָמוניסטישער באוועגונג פאר א סך וואָלבראָמער יוגנטלעכע. דער גרעסטער טייל פון דער שפּעטערדיקער אגרעסיווער קאָמוניס־טישער פירערשאפט זיינען אין א געוויסן פערייאַד געווען די פירער פון דער לינקער פּועלי־ציוניסטישער יוגנט. עס איז דאַריבער פאר קיינעם נישט געווען קיין איבעראשונג, ווען ביי די וואלן צו דער גמינע איז זייער פירער פרוכטצווייג אויסגעווייזלט געווארן אויף דער פּועלי־ציון־ליסטע. מיט דעם פריציטיקן טויט פון פרוכטצווייגן, פאר דער מלחמה, האָבן די לינקע פּועלי־ציון פארלוירן זייער השפּעה צווישן דער יוגנט אין וואלבראָם.

די בונדיסטן באבאד, יוטקעוויטש, מורמאן, וויסאָקע, ראָטמענטש, וואָס זיינען געווען זייער אקטיוו אין דער „קולטורא", האָבן אין 1926 געגרינדעט די געזעלשאפט „קולטור־ליגע". די „קולטור־ליגע" איז געווארן די היים פון „בונד" און א וויכטיקע קולטור־דערציערישע אינסטיטוציע פאר די יידישע ארבעטער און פאַלקס־מענטשן. זי האָט געהאט א גרויסע און גוט באזוכטע ביבליאָטעק אין שטאָט, זי האָט איינגעאָרדענט קולטור־אונטערנעמונגען, געבערענגט פּרעלעגענטן פון דער גרויסער שטאָט, געגעבן ניט נאָר א פאָליטיש־בונדישן נאָר אויך א קולטורעלן אינהאלט דעם יונגען אונטערוואקסנדיקן דור צווישן ביידע וועלט־מלחמות.

אין די בונדישע לאָקאלן, ביי פאַדאַלסקין אין דער פילצער גאס, אין דער מענצארסקע און אין מארק ביי קאמינסקי, אין די ענגע שטובן פון יידיש וואלבראָם, אין די גאסן און געסלער, אויף די פעלדער פון לאָבזוון און ביים טייך, אין פילצער און אָלקושער וואלד, — האָבן יוגנטלעכע, יינגלעך און מיידלעך, מיט ביכער אונטער די אָרעמס, דיסקוטירט וועגן פּרץ און זשעראָמסקי, בערנארד שאָו און טאָלסטאָי, רעמארק און בארביס; זיך געמפערט וועגן מארקסיזם און לעניניזם, פלעכאנאָוו און קאוטסקי, וועגן „בונד" און ציוניזם.

אין „יוגנט־וועקער" פון פעברואר 1927 איז שוין פאראן א באריכט פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאניזאציע „צוקונפט".

דער בונדישער לאָקאל וועלט א צענטער פון יידישן ארבעטער־לעבן אין וואלבראָם. גלייכצייטיק הייבן זיך אָן די פאָליציאישע שיקאנעס: אויפלייזן פארזאמלונגען, נישט געבן קיין דערלויבענישן פאר עפנטלעכע אונטערנעמונגען, שטערן די ערשטע מאי־פייערונגען, אד"גל. אין נומ' 10 „יוגנט וועקער" פון 1928 און אין שפּעטערדיקע באריכטן אין „יוגנט וועקער" און אין דער בונדישער טעגלעכער „פאָלקסצייטונג" געפינט מען באריכטן וועגן כסדרדיקע פאָליציי־שיקאנעס קעגן דער בונדישער באוועגונג.

אויך אין וואלבראָם באווייזן זיך סימפּטאָמען פון דער מאָסקווער מגיפה,— עס הייבט זיך אָן דער ברודער־קאמף פון די קאָמוניסטן קעגן אלע אנדערש־דענקענדיקע ארבעטער.

אין דער תקופה פון אלגעמיינעם פאָליטישן ווירוואר אין פוילן, פון פילסודסקיס האלב־פאשיסטישן רעזשים, וועט איך א פראָלעטאריער, און אין 1929—1930 שליס איך זיך אָן אין דער בונדישער באוועגונג אין זאגלעמביע.

אין דער בונדישער אַרגאניזאציע האָט געהערשט אן אטמאָספער פון הארציקער חברשאפט און וואַרעמער משפחהדיקייט. איך וויל דאָ פֿרוון אויפצו־לעבן אין מיין זכרון א ריי געשטאלטן פון וואָלבראָמער חברים־בונדיסטן, וואָס זיינען אומגעקומען אינעם היטלעריזם מבול.

ש. באבאד, דער פאָרזיצער פון דער בונדישער אַרגאניזאציע, א הארציקער מענטש, א דענטיסט פון פאך. זיך באזעצט אין וואלבראָם מיט זיין שוועסטער אסתר בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיט זיין סאָציאלער פאָזיציע, מיט זיין גאנצער האלטונג, מיט זיין אינטעליגענץ האָט ער זיך אויסגעטיילט פון דעם גאנצן ארום. דאָך איז ער געווען גרייט אָפּצוגעבן זיין קאריערע, זיין גאנץ לעבן

באבאד
ראש הבונד

פאר דער בונדישער באוועגונג. ער איז געווען אויסגעווייליט ווי א בונדישער ראטמאן אין וואלבראָמער שטאָטראט און געווארן געפסלט פון דער מאכט מכלומרשט דערפאר, וואָס ער איז נישט געווען קיין פּוילישער בירגער. ער האָט זיך פאר דער צווייטער וועלט־מלחמה באזעצט אין לאָדזש און איז דאָרט אומגע־בראכט געווארן דורך די דייטשע רוצחים.

מאיר מורמאן — דער אדרעס פארן „בונד" און פאר בונדיסטן. א שטעפער־קאמאנש־מאכער פון פאך. געארבעט שווער כדי אויפצוהאלטן זיין גאנצע משפחה. געווען לאנגיאָריקער סעקרעטאר פון דער בונדישער אַרגאניזאציע; געווען פאר־אנטוואָרטלעך פאר אלע מאטעריעלע נויטן פון דער אַרטיקער אַרגאניזאציע און פון די צענטראלע בונדישע קערפערשאפטן און רעדאקציעס. געווען דעלעגירט צו אלע בונדישע ראיאָן־קאָנפערענצן. געווען א מיטגליד פון זאגלעמביער־קרא־קעווער־טשענסטאָכאָווער ראיאָן־קאָמיטעט, אויך א מיטגליד אין דער לאגער־קאָמענדאטור פון די זומער־לאגערן פאר דער בונדישער יוגנט.

חיים וויסאָקע, פון פאך א שניידער. געטריי געדינט דעם „בונד" אויף פארשידענע פּראָנטוואָרטלעכע פאָזיציעס. געווען קאנדידאט אויף דער בונדישער ליסטע צו דער גמינע. געווען אָנפירער פון דראמאטישן קרייז און אנד., וואָס

האָט געגעבן פאַרשטעלונגען אין וואלבראָם, פילק, זשארנאָווצע און אָלקוש. געווען אויך דיריגענט פון כאָר ביי דער „קולטור־ליגע", א כאָר וואָס האָט באשיינט בונדישע אונטערנעמונגען אין וואלבראָם און אויף ראיאָן־צוזאמענפליען. זיין גאנצע משפחה, זיין פרוי, וואָס האָט געשטאמט פון די מאָנעטאָס, ביידע שוועסטער, רוזשע און טאובע, זיינען געווען אקטיוו אין „בונד" און ספעציעל זיך אויסגעצייכענט ווי הויפט־ראליסטן אין דעם דראמאטישן קרייז ביי דער „קולטור־ליגע" און אין כאָר. אלע אומגעבראכט געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים.

ש. יוטקעוויטש, פון פאך א שניידער, אן ארבעטער־אינטעליגענט, א שיין־רעדנער. פארנומען פארשידענע אמטן אין דער בונדישער באוועגונג. געווען פאָרזיצער פון דער „קולטור־ליגע", קרייז־פירער, רעפערענט, קאנדידאט אויף בונדישע ליסטעס בעת וואלן. פארן קריג אריבערגעפאָרן קיין קעניגסהוטע, אויבערשלעזיע, און דאָרט אומגעקומען ערגעץ ווו אין א דייטשן לאגער.

לייבוש ליכטיג, א שניידער פון פאך. א טעמפעראמענטפולער יוגנט־טוער. געווען פאָרזיצער פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאניזאציע „צוקונפט", פאָרזיצער פון דער וואלבראָמער אָפטיילונג פון פראָפעסיאָנעלן באקליידונגס־ארבעטער־פאריין, וועמ דער „בונד" האָט דעם פאריין איבערגענומען. געשטאָרבן יונגערהייט פון טובערקולאָז. בעת זיין לוויה, וואָס האָט זיך פארוואנדלט אין א דעמאָנסטראציע — דער עולם אָן היטלען, מיט רויטע פענער — האָט די חברה־קדישא געמאכט א סקאנדאל און האָט געדראָט נישט מקבר צו זיין דעם מת.

די בריידער ראָטמענטש, די בריידער מאָנעטא, וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער טעטיקייט פון ספאָרטקלוב „מאָרגן־שטערן", די פולטאָראקס, וואָס זיינען געווען די אָנפירער פונעם „סקיף", רייזל שטארכאן, ענדזל רודזין, — זיי אלע זיינען אומגעבראכט געוואָרן דורך די דייטשע בעסטיעס.

די אלע דערמאנטע חברים זיינען געווען דער אקטיוו פון דער בונדישער באוועגונג אין אלע אירע צווייגן. דאָס זיינען געווען די מענטשן, דאָס איז געווען די סביבה, דאָס איז געווען די אטמאָספער, וואָס איך האָב געטראָפן קומענדיק אין מיין היימשטאָט. אלץ האָט זיך דאָ געענדערט דורך דער צייט, וואָס איך האָב געלעבט מחוץ וואלבראָם ווי אן ארבעטער אין סאָסנאָווצע. איך האָב געטראָפן אין וואלבראָם אן אקטיוו געזעלשאפטלעך לעבן, שארפע צווישן־פארטיי־קאמפן, א פארביטערטן געראנגל צו געווינען דעם יונגען דור, צו באהערשן די צוויי פראָפעסיאָנעלע פאראיינען — דעם נאָדל־ און דעם לעדער־פאריין. איך בין אריינגעצויגן געוואָרן אין דער בונדישער ארבעט, וואָס האָט זיך גענויטיקט אין וואָס מער אקטיוויט טוערס.

די „קולטור־ליגע", דער „בונד" האָבן געהאט דעם לאָקאל אויף דער שטילער מענצארסקי גאס, ווו מען האָט זעלטן געזען דורכגיין א מענטש. נאָר אייגלנע מענטשן האָט מען יאָ געקאָנט זען, וואָס זיינען געגאנגען צופוס צו דער באן און פון דער באן, ניט קאָנענדיק זיך דערלויבן דאָס פאָרן (מיטן הויפט־וועג, מיט לייבס, משהס אָדער מיט עוזרס פערד און וואָגן. אין אָוונט אָבער, נאָך די ארבעטס־שעהן, האָט זיך דאָס פנים פון דער גאס געביטן. יוגנטלע־כע אין די צענדליקער גייען אין ביבליאָטעק טוישן זייערע ביכער, הערן א לעק־

ציע, באזוכן זייער קרייז, קומען אויף פּראָבעס פון דראמאטישן קרייז אָדער כאָר אין די לאָקאלן זיינען איינגעפּירט דיזשורן ביי דער ביבליאָטעק, ווו עס זיינען טעטיק טאָובע וויסאָקע, ענדזל רודזין, משה ראָטמענטש, מיין שוועסטער פייגעלע, וואָס איז א צייט אויך געווען סעקרעטארין פון דער „צוקונפט" (איצט אין דרום־ראָדעזיע). אין א זייט, ביי א טישל, זיצט א ספּעציעל באשטימטער מענט, צו וועלכן די נייע לייענערס קומען נאָך אן עצה וועגן ביכער צום לייענען, זיך דורכ־צושמועסן און באקומען אויפקלערונגען וועגן דעם, וואָס זיי האָבן געלייענט. אין א צווייטן זאל א לעקציע, א זיצונג, א פּראָבע. די יוגנט האָט באקומען אן אינהאלט אין לעבן, אן אידעאל. און אין א שבת, א יום־טוב, ווען ס׳איז א שיינער טאָג אין דרויסן, געפינען זיך אלע אויף די פּעלדער און אויך דאָ — מען לייענט ביכער, מען דיסקוטירט. דאָס גאנצע געזעלשאפּטלעכע לעבן איז קאָנצענטרירט אין סקאלער־אָלקושער וואלד. דאָרט זאמלען זיך די קרייזן, דאָרט קומען פאָר די ספּאָרט־איבונגען. אין א פּריען פּארנאכט אין מארק, אויפן טראָטואר לעבן האָכערמאנס און קאמינסקיס הייזער, — די גאנצע וואלבראָמער יוגנט שפּאצירט, עס איז אוממעגלעך זיך דורכצושטופן אין דער ענגשאפּט. דאָ אויך — מען דיסקוטירט, מען אמפּערט זיך.

די וואלבראָמער בונדישע אָרגאניזאציע איז געווען אָנגעשלאָסן אין זאגלעמביער־קראָקעווער־טשענסטאָכאָווער ראיאָן־קאָמיטעט. זי האָט זיך באטייליקט אין אלע זיצונגען און קאָנפערענצן פון ראיאָן־קאָמיטעט, אין אלע אויספלוגן, צוזאמענפאָרן און צוזאמענפּליען. די וואלבראָמער אָרגאניזאציע איז געווען

א גרופּע וואלבראָמער בונדיסטן אויף א זומער קאָלאניע
פון יוגנט בונד „צוקונפט"

פּארטראָטן מיט א גרעסערער גרופּע אויף דעם לאנד־צוזאמענפּלי פון דער בונדישער יוגנט־באוועגונג אין פּוילן, וואָס איז פאַרגעקומען אין וואַרשע, שבועות 1932, און געפּאַרן אהין מיט א ספּעציעל געדונגענעם אויטאָבוס. וועג דער זאגלעמביער ראיאָן־קאָמיטעט האָט, לויט דעם מוסטער פון די גרעסערע בונדישע צענטערן, ארויסגעפּירט די יוגנטלעכע ארבעטער אויף פּיר וואָכן אויף דער פרייער לופט, צווישן בערג, וואלד און וואסער, אוּן אייגנגעאַרדענט די זומערדיקע „צוקונפט־לאגערן", האָט אויך וואלבראָם געשיקט גרעסערע גרופּעס קיין ראד־וואַנאָווץ, קאַלווַאריע, סאָלצע. אין די בעסקידן און טאטרען האָבן אָפּגעהילכט דער גאנג און דאָס געזאנג פון דער וואלבראָמער יוגנט.

ווי אין אלע פּראָווינץ־שטעט, אזוי אויך אין וואלבראָם, וועג די יוגנט וואקסט אונטער, וויל מען זיך ארויסרייסן אין די גרויסע שטעט, מען זוכט ארבעט אין כּשאנאָוו, קראָקע, אין אויבערשלעזיע און אין זאגלעמביע. די וואָס פאָרן ארויס פון וואלבראָם, וועלן ניט פאַרלאָרן פּאָרן געזעלשאפּטלעכן לעבן. זיי וועלן אקטיוּוע טוערס, ווי למשל, זאָנאבענד אין קראָקע, מאָנעטא אין כּשאנאָוו און דער גרעסטער טייל וועלט אקטיוו אין זאגלעמביע. מען טרעפט די וואלבראָמער ווי פּירער אין אלע פּאָליטישע גרופּירונגען.

איך דערמאן זיך א כאראקטעריסטישן עפּיזאָד. עס איז פאָרגעקומען א ראיאָן־קאָנפערענץ פון אלע פּראָלעטאריש יוגנט־אָרגאניזאציעס אין זאגלעמביע וועגן א געמיינזאמער ערשטער מאי־אונטערנעמונג. עס זיינען געווען פּארטראָטן די יוגנט־אָרגאניזאציעס פון „בונד", קאָמוניסטן, „טור", (פּ.פּ.ס.־יוגנט), פּועלי־ציון לינקע און רעכטע, החלוץ. די אייניקע אָרגאניזאציע, וואָס צווישן אירע פאָרשטייער זיינען נישט געווען קיין וואלבראָמער, איז געווען דער „טור". אלע אנדערע אָרגאניזאציעס זיינען געווען פּארטראָטן מיט דעלעגאטן, וואָס האָבן באקומען זייער דערציאונג און זיינען רייף געווָארן אין דעם שפּעריש וואלבראָם, צווישן זיי דער העלדישער טוער פון דער אונטערערדישער באוועגונג אין זאגלעמביע, שפּרינגער. אויך אין דער פּראָפּעסיאָנעלער באוועגונג אין זאגלעמביע, אין נאָדל־פּאריין און אין האנדלס־אָנגעשטעלטן־פּאריין, זיינען געווען וואלבראָמער, ווי יצחק און רייזל שטאַרכאן, יעקל סקאָוואָרן, וויגדער נונבערג, חנה און רחל בערי און אנדערע. די צוויי פּאראנטוואָרטלעכע רעדאקטאָרן פון די געזעל־שאפּטלעך־פּאָליטישע אויסגאבעס פון האנדלס־אָנגעשטעלטן־פּאריין זיינען געווען וואלבראָמער — נחום כאבע, איצט אין פּוילן, און אלטער נונבערג, איצט אין אמעריקע.

דאָס לעצטע מאָל פּאָרן מבול האָב איך פּארבראכט מיט דער גרופּע וואלבראָמער אין דעם „צוקונפט־לאגער" אין די בערג זומער 1939. איך האָב ווי א קאָמענדאנט פון לאגער געפּירט א גרופּע אויף דעם באריימטן בארג אין די בעסקידן, באביע־גורע, וואָס האָט זיך געגרעניצט מיט דער שוין דעמאָלט דורך דייטשלאנד אָקופּירטער טשעכאָסלאָוואקיע. דאָרט, אויפן בארג, האָבן מיר געזען סימנים פון אָנקומענדיקן וואָלקנבראָך. א סך מיליטער אין פּולער באוואָפנונג, מיט לייכטע און שווערע קריגס־מכשירים, באוואכן יעדע באוועגונג. שטעכיקע דראָטן פּארצוימען דעם וועג, וואָס פּירט צו דער טשעכישער גרענץ. מען וואָרנט

משפחת יוסף ברוך יזרעאלי
די פאמיליע פון יוסף ברוך יזראעלעוויץ

אונדז מיר זאָלן נישט מאכן קיין טומל, נישט גיין נאָענט צו די דראָטן אד"גל. קיינער פון אונדז האָט זיך דעמאָלט נישט פאָרגעשטעלט, אז דאָס איז דאָס לעצטע מאָל אין לעבן, וואָס מיר פארברענגען אין א זומער־לאגער, אויף דער פרייער לופט, ווי וואנדערנדיקע, זינגענדיקע, פריילעכע יונגע מענטשן.

מיר אלע האָבן דערפילט די ברוינע שמוציקע טריט פון די דייטשע האָרדעס, וואָס האָבן עטלעכע וואָכן שפעטער אדורכמארשירט די גרענעץ דורך באביע גורע און די גרעניצן פון פוילן. נאָר יחידים האָבן איבערגעלעבט דעם חורבן. עס איז דער הייליקער חוב פון די לעבן געבליבענע צו דערציילן ווי אזוי עס האָט געלעבט א ווונדערליכע יוגנט, וואָס איז אויף אזא בארבארישן אופן פארשניטן געוואָרן דורך די דייטשע רוצחים.

רשמים וזכרונות

פייבל שניצר

משוט בוולברום עיר החרבה

בסיור דמיוני על פני הקהילה היהודית בעירנו וולברום עובר אני בהוצותיה ומסתכל בסימטותיה ומתעכב ליד כל בית ודירה יהודית ומעלה בזכרוני את חייהם, מצבם המשפחתי, עיסוקם ופעולתם הצבורית של מכירי וידידי. מתחיל אני ברחוב הראשי, רחוב קרקוב, ומהבית הראשון של הניך לנדוי הבורסקאי ומשפחתו. הם היו אנשי עמל ובעלי מרץ, ובמרצם ובעמלם פתחו את בית־המלאכה, הכניסו בי מיכון והפכוהו לבית־חרושת מודרני והעסיקו מספר פועלים. הניך היה פעיל בעניני צבור. שנים רבות היה חבר בועד הקהילה היהודית וגם נציג במוסדות העיריה. היו לו שלשה בנים ושתי בנות. בתו היה בית ציוני, והתרומות לקרנות הציוניות היו לחם הוקם. הם היו מחולקים בהשקפתם הציונית. הניך היה נוטה לכלל־ציונות. בתו הבכורה ובעלה חיים דוד פיגנבלט היו פעילים באגודת המזרחי. שני בניו אברהמלה וירמיהו היו בנעוריהם פעילים בפועלי־ציון. כל ימיה היתה משפחת לנדוי נאמנה לחזונה הציוני, בלי לזכות להגשמתו, כי נשמדו על ידי רוצחי עמנו. שני נכדי הניך, בנו של חיים דוד פייגנבלט ובת בתו לאה הצליחו להינצל מצפרני הרוצחים ונמצאים בארץ.

גציל קורנפלד. היה זה יהודי מסורתי וילדיו לא סטו מדרכו. הוא היה איש פיקח ובקי בהלכות המשפט, ידע את כל החוקים ויעץ ליהודים כיצד לנהל את משפטיהם, וכן היה מופיע לפעמים בשמם בבית־המשפט. ידע לכתוב בקשות וערעורים ושימש כיועץ ליהודים בעניינים אלה. כולם הושמדו בידי הצורר הגרמני הנאצי.

שלמה האופה ובניו. הם היו אנשי עבודה ועמל. ביגיע כפיהם אכלו את לחמם. יהודים פשוטים ומקובלים על כל תושבי העיירה. ממשפחתם לא נשאר זכר, ואין מי שידליק נר זכרון לנשמתם.

הרופא היהודי הד"ר איזנשטט. הוא היה רופא כללי טוב, בעל פרקטיקה עשירה, ומכובד על כל תושבי העיר והסביבה, לרבות על בלתי יהודים. הם העדיפו להזמינו בשעת מחלות על פני הרופא השני הבלתי־יהודי. מוצאו ממשפחה יהודית פשוטה ועממית, והוא הלך בעקבותיה. אחרי מות הוריו שכר לו יהודי אדוק לומר קדיש לזכרם, וליום מותם היה נוהג לבוא לבית־המדרש להזכיר את

נשמתם ולהגיד בעצמו קדיש באותו יום. היה ציוני נלהב, התענין בבעיות עמו בכלל ובבעיות היהודים בעיירה בפרט. אשתו רופאת־עינים היתה. את שתי בנותיו חינך בדרכו. הנאצים הגרמנים במגמתם להגשים את מטרתם הרצחנית לא הבדילו בין יהודי אקדמאי ופועלי או בין מתבולל לציוני, ויד רצחנית זו רצחה את כולם.

בעלת האכסניה פייגלה גולדברג. כאן רותקה מחשבתי למקום זה, כי חלק משנות נעורי בליתי בבית זה, ועז רצוני לחדור פנימה ולחפש לא רק את ילדי חיים דודל, את בנו הבכור אפרים עם בני משפחתו, חיהלה עם בן זוגה זונדל קורלנדר, את בעלת־הבית פייגלה גולדברג הפקחית עם בן־זוגה שמעון שלנסקי שאתו עברתי כברת דרך בנעורי, אלא מחפש אני גם את הנוער המתקדם שהתאסף כאן כמעט ערב ערב, שבת בשבת ובחגים, וגולל אני בדמיוני יריעה אחרי יריעה של זכרונות מהימים ההם, את השיחות והויכוחים על נושאים ספרותיים ופוליטיים שהתנהלו כאן, השירים שנשמעו, הבדיחות שהשמיע הליצן שמואל ישעיהו קיבקוביץ, המרצים והנואמים והמקהלה והתיאטרון שהתאכסנו כאן, הסוכנים היהודים שבאו לעירנו להציע את סחורותיהם. מחפש אני בבית הזה את חברי וידידי משכבר הימים, את חיימלה לובלינג עם בת־זוגו טובה לויט ושני ילדיו, את דבורה צוקרמן עם בן־זוגה ראובן ויסוקי וילדם, את בן דודי ישראלקה שניצר. זוכר אני את חברתי פייגלה לפני נשואיה ואת חברי וידידי היקר שמעון שלנסקי, ועוד זכרונות דומים שבשעתם העשירו את תוכן חיינו. וגעגועים נפשיים תוקפים אותי על חברי וידידי היקרים שלעולם לא אפגש אותם ולעולם לא אראה אותם. בחלומותי הם מנעימים לי את שנתי ובהשכימי להקיץ הם מדאיבים את נשמתי, כי הם אינם בחיים, ונשמדו בידי צוררי היהודים.

מלך פצנובסקי, בעל בית־חרושת לסבון, נמנה עם עשירי עירנו. נוסף לזה היה בעל רכוש של נכסי דלא ניידי. בשכבו חולה במטתו בא חייל גרמני לסחבו לעבודה. אשתו, ברצותה להגן על בעלה החולה, השתטחה עליו במיטתו. ואז שלפה המפלצת בצורת אדם אקדחו וירה בשניהם שנהרגו במקום. ועודני שקוע במחשבתי על הרצח הנתעב של מלך פצנובסקי ואשתו שרצחו בדם קר.

איטשה האופה היה עטור זקן ארוך וסמיך שכיסה את כל פניו. היו לו שלשה בנים ושלש בנות. שתי בנות ובן אחד (שמו היה אלטר) היו שמנים מחוץ לדרך הטבע. אלטר הצטיין גם בכוח רב. היה סוחר קמח, והיה מספר על כוחותיו בהיותו צעיר שאז היה לוקח שק קמח תחת בית שחיו כקופסת גפרורים. כוחותיו עמדו לו גם אחרי שהגיע לגיל העמידה, כשהיו לו כבר נכדים. הגרמנים הסדיסטים רצו לשעשע עצמם בכוחותיו, היו סקרנים לדעת, לכמה כדורי־רובה זקוק יהודי בעל כוח כזה כדי ליהרג. הוציאוהו לכיכר ובפני קהל התחיל המשחק הטראגי בחייו של אלטר השמן ובעל הכוח. ירו בו כדור אחד ונשאר חי. ירו בו עוד ששה כדורים, עד שהיה מוטל על האדמה, אך נשמתו טרם פרחה. נטלו הסדיסטים הגרמנים ילד יהודי ושמו אותו על בטנו וירו גם בו. הכדור יצא מהילד וחדר לגופו של אלטר, ושניהם הוציאו ביחד את נשמתם. הדי יריות כדורי־רובה של המרצחים בשני הקרבנות החפים מפשע מלווים אותי בסיורי האבל הזה.

בסימטה הצדדית היה גר משה העגלון (בכינויו „משה קוטלורז") עם יתר היהודים. הנה היה כאן המזנון של אהרן וינשטין (המכונה „אהרנדל הנקניקן") שלנקניקיו יצאו מוניטין בכל מחוז קיילץ לא רק בגלל הכשרות אלא גם בגלל טבעם המשובח וטעמם הטוב. גם הגויים שבעיר העדיפו את נקניקיו אף־על־פי שהיו ביוקר.

יענקלה רויכר ע"ה. הוא ומשפחתו עברו לגור לעיר סוסנוביץ, ובדירתו היה יושב מלך זילברברג ז"ל, בנו של הרב המקומי שלמה אלעזר זצ"ל. היתה לו אשה ושתי בנות, עסק במסחר של אריגים ופירנס את משפחתו בכבוד. היה מקובל מאד על הבריות. שודדי עמנו שדדו ממנו את כל רכושו ובחיפושים אחרי ביזה נוספת מצאו חתיכת בד שהסתיר על כל צרה שלא תבוא. בעד פשע זה תלו אותו התליינים הגרמנים בחזית ביתו והשאירו אותו תלוי עד שהעורבים נקרו את עיניו ואת חלקי פניו.

וולוויל אלטר ואיסר זלצמן. הם היו בין אצילי ועשירי העיר. ביתם היה היפה בכל בתי העיר והדירות מרווחות ומרוהטות בטיב טעם יהודי מסורתי. בדירתו של איסר זלצמן גרה היום המלומדת המשומדת אסתר גולד עם בני משפחתה. הם מתפארים שקנו את הבית הזה בפרוטות.

בכניסה לחצרו של בית משפחת ארליך התעכבתי ליד הבית הבודד מצד ימין, שזה היה הקלויז דחסידי גור, וגוללתי בזכרוני את הימים שאחי המבוגר יענקל למד אתי כאן בערבים את המסכתא דבבא בתרא. לא רק אנו לבדנו למדנו כאן, למדו עוד בחורים עם פיאות מסולסלות ומוסתרות מאחורי אזניהם וחתימת זקן על סנטרם, ולא רק הם, גם אברכי משי שהיו מסובים על שלחנות חותניהם למדו כאן וגם יהודים למדו, שרצו לרומם את רוחם אחרי יום עיסוקם בדברי חולין, ובאו לכאן לרוות את נשמתם בדף גמרא. כעת שקט בקלויז דחסידי גור. אין כאן שום תנועה. לא לומדים כאן ולא באים להתפלל מנחה ומעריב במניין. חסידי גור אינם עורכים כאן את מצוות שלוש הסעודות בשבת בצוותא. היום גרה כאן גויה זקנה ומחזיקה בארון ספרים את מטלטליה. והדמויות שמצאו כאן את פורקן נפשן עולות בזכרוני אחת אחת. עודני זוכר את שמותיהן עם הדרת פניהן עם זקניהן המטופחים, בניגוד לחסידי אלכסנדר. את מנדל דוד סטשבסקי, חנוך רובינסקי, אפרים לובלינג ועוד. וגם חנוך ארליך שמת כמה שנים לפני השואה עוד חרות בזכרוני.

הנדיל היה בנו של אברהם מרדכי ארליך, ואף על פי שמוצאו היה ממשפחה אצילה ומיוחסת, היה הוא עניו בהליכותיו ובהתנהגותו, מוחל על כבודו, מוצא ענין בשיחה עם כל יהודי והתענין בבעיותיו. הוא גם דאג לעניני הצבור היהודי בעירנו. היה נציג קבוע במוסדות העיריה וניהל שם מאבק קשה ובלתי פוסק על זכויותיהם של היהודים ונגד קיפוחים והפליות כלפיהם. לחם נגד הטלת מסים שיפגעו רק ביהודים. היה חביב ונערץ על כל שכבות קהילתנו, וגם היה מכובד על האוכלוסיה הבלתי יהודית. בנפש דואבת עוזב אני את הקלויז ופוסע לאט בחצרו של אברהם מרדכי ארליך ומציץ לתוך מעונו הנאה (שכעת הוא משמש לתחנת משטרה) ועובר גם על הסוכה שאורכה כ־20 מטר. בסוכה זו ישבו בחג הסוכות כל דרי חצר זו, וכל בעל־בית הביא עמו אורח משלו לסעודת החג, עכשיו היא שוממה ומוזנחת ואין מי שיטפל בה. הילדים אינם שיקשטו אותה, וגם היהודים שקיימו את מצוות ישיבה

בסוכה אינם. נשמדו כולם. ובמחשבות עצובות יוצא אני את השער הראשי ומגיע לכיכר השוק.

שם, בככר השוק, עברתי את חנות העורות של שכנא שוורצבוים, כי נמשכתי למשפחת וועלגרין. אברהם וועלגרין ע"ה היה יהודי בעל מסורת, נעים הליכות ונוח לבריות. היתה לו חנות לעורות, גם ילדיו עסקו במסחר. זה אחרי נשואיהם. הנה בת הזקונים רבקה שהתאהבה במשה צוקרמן, אף כי ששידוך זה לא היה לפי רוח הוריה, אף על פי כן לא הפריעו לה להנשא לו. יתר דיירי הבית הזה היו יוסלי הצורף עם משפחתו, איציקל לעזירגין החייט. מכל משפחתו הצליחה להנצל בת אחת הנמצאת בישראל, וגם הרשל בידלובסקי, יהודי פיקח, עסקן צבורי שדאג לכלל צבור יהודי בעירנו, חביב ומכובד על קהילתנו. ממשפחתו נשאר רק בן אחד, משה, הדר בירושלים.

אחרי החנויות היהודיות נמצא הבנק של בעלי מלאכה זעירים. הבנק הזה נוסד על ידי בעלי מלאכה זעירים בעירנו, ובמרוצת הזמן התפתח ונעשה לבנק חשוב בעירנו. המחזור הכספי השנתי הגיע לממדים גדולים. בבנק הזה עבד בן דודי עוזר שניצר כקופאי.

עוזר, שהצליח להתחמק מצפרני הרוצחים הנאצים התחבא במקומות שונים. במקום שאכל לא לן, ובמקום ששתה לא נח, וחי בפחד תמידי לא רק בפני הגרמנים אלא גם בפני הגויים. כקול עלה נדף היה הפחד שלו. אזלו כוחותיו. אפסו תקוותיו ונפל ברוחו ובשנת 1944 מסר המסכן את עצמו לידי הרוצחים הגרמניים, ובאושוויצים מצא את מותו.

בסיורי העצוב בככר השוק עובר אני על פני החנויות שרובן היו יהודיות. זוכר אני עוד את מצבן הכלכלי, אלו שהתפרנסו בדוחק ונאבקו על קיומם ואלו שהתפרנסו בשפע. אני נגש לחנות פירות של קרובי יעקב גבלהס (נקרא על שם אביו). גם חנות זו נקראת על שמו, אביו וולווליהירש שמת שנתיים לפני השמדת היהודים בעירנו, היה יהודי תורני וירא שמים. כל שנותיו כיהן כגבאי של חברה קדישא בעירנו ולאו כל בר מנין זכה לטיפולו הבלעדי. הוא טיפל רק במיוחסים גדולים, חסידים ולומדי תורה. בנו עוזר היה אופה, וחזקה היתה לו לאפות מצות לקראת חג הפסח לכבוד החג. הוא לא היה האופה היחידי שאפה מצות, אלא המצות שלו היו מהמפורסמות בכשרותן. אבי ע"ה מימיו לא אכל בחג הפסח אל את מצותיו של עוזר גבלהס. אביו בכבודו ובעצמו השגיח על כשרותן והביקוש למצות שלו היה רב. בערב חג הפסח היו נוהגים חסידי העיר לאפות אצלו מצות שמורה. כל חוג של חסידים אפה לחוד, והביא עמו קמח שמורה בכד חרס תוך השגחה קפדנית. והם בעצמם לשו את הבצק ועשו את המצות. ובשיר מזמור תפילה להלל ליווה את מלאכת מצווה זו. היום חדל לאפות מצות עוזר גבהלס ויהודי וולברום אינם קונים מצות, וגם החסידים אינם מקיימים את אכילת מצות שמורה בלילות סדר, כי הם נשמדו על ידי רוצחי עמנו, ככה נעקרו יהודי וולברום עם מסורתם הנאה שהוסיפו להם תוכן לחייהם. מעוזר גבלהס ניצל בן אחד דודיצחק הנמצא בישראל, ונכדו של וולף הירש. עוזר דוד רוטמנש יחד עם אברהמלה זילברברג היו בין הקרבנות האחרונים בעירנו, אחרי שרוצחי

שודדי עמנו נטלו מהם כופר נפש, זהב ותכשיטים, ירו בהם וככה נסתם הגולל על חיי יהודים בעיר וולברום שנמשכו קרוב ל־600 שנה.

נזכרתי גם באופה מהצד השני של הככר, בטוביה רינשטיין. הוא לא אפה מצות אלא כל ימות השנה אפה כעכים שיצאו להם מוניטין בטיבם המשובח בכל הסביבה. בתחנות ובקרונות הרכבת השמיעו הרוכלים היהודיים צעקות ביידיש „כעכים דוולברום" (וואַלבראַמער בייגעל). את הכעכים אפו האופים היהודיים בשעה מאוחרת של לילה בכדי שליציאת הרכבת הראשונה יהיו כעכים טריים. בלילות חורפיות כשהכיכר היתה עטופה עלטת הלילה, בקע רק האור מבעד לאשנב מרתפו של טוביה ושם היה גם דר עם משפחתו. שומרי לילה ושוטרים נהגו לרדת בלילות אלו למרתפו לחמם את גופם. גם נוסעים שהקדימו בבואם להעגלונים שיסיעו אותם לתחנת הרכבת ירדו מטה וטעמו מהכעכים הטריים. טוביה חי בדוחק. הוא לא נעזר על ידי שוליות אלא על ידי אשתו מלכה רחל הקצאפשע, בתו של יחיאל המכונה קצאַפּ. הנוער הפרולטארי קרא לה „האם". את הכנוי הזה לא העניקו לה עקב העובדה שילדה 17 ילדים, אלא לפי ספרו של הסופר הרוסי מקסים גורקי. ילדיה היו פעילים במפלגה הקומוניסטית הבלתי חוקית והיא שתפה פעולה עמם בכל. החביאה את החומר הבלתי ליגלי שהביאו הביתה לפעולות. ולא רק זה. גם הסתירה והאכילה את השליחים המחוזיים שהגיעו לעירנו לארגן את הפעולות הבלתי חוקיות, והבלשים עקבו אחריהם. למשטרה היתה ידיעה על מעשיה ולעתים תכופות ערכו חפושים בביתם, אבל הם העלו חרס. הם הושיבו את בנה יעקב מנדל ואחרי כן את בנה השני מאיר בבית הסוהר, עינו אותם, אולם הם לא הודו. בית המשפט לא יכול להוציא נגדם פסק דין, כי המשטרה לא הביאה נגדם הוכחות העשויות להעיד על אשמתם, ולבסוף שוחררו. הדבר הלך ונשנה מדי פעם לפעם. המשטרה היתה חסרת אונים ושלחה אותם למחנה עינויים לקרטוז ברזה. מתוך רוב עינויים נחלשה השמיעה של יעקב מנדל. אולם הוא לא נכנע. מחושל ברוחו ובאמונה בצדקת דרכו המשיך לפעול למען חזונו, כי היה בטוח שימיו של המשטר הזה ספורים. האם מלכה רחל בגבורה אמהית וברוח שקטה נשאה בלבה את סבלה היא ויסוריהם של ילדיה, כי האמינה שלא רחוק הוא היום בו תקבל גמול בעד מעשיה וסבלה. אבל לא זכתה לכך, כי נשמדה יחד עם יתר נשי עירנו. גם ילדיה לא זכו לראות בהגשמת חזונם הנכסף שלמענם הקריבו את מיטב שנות נעוריהם. בפרוץ המלחמה נמלטו לברית המועצות ושם מתו ממחלת טיפוס. נשארו בחיים רעיתו של יעקב מנדל, זיסל וייסמן, וגם בעל בתה רבקה, חיים רוטמנש, שהיו ביחד אתם. וכה ניתק הפתיל של חייהם הצעירים, ותהיה נשמתם צרורה בצרור חיינו.

והנה הרחוב ליסטופאדובה, או כפי שהיה נקרא על ידי היהודים „רחובו של הרב", כי הרב המקומי רבי שלמה אלעזר זילברברג זצ"ל היה גר שם. התעכבתי על יד ביתו, ואני מעלה בזכרוני את סגולות אישיותו. אם לדבר על קיומן של סגולות אישיות ומידות נעלות אצל אנשים, כגון צניעות, ענווה, תמימות. כל המידות האלה וכדומה התגשמו באישיותו. הרב היה תלמיד חכם גדול ומפורסם בכל סביבתו, יהודים של הסביבה העדיפו לבוא אליו לדין תורה או לסדר סכסוך כל שהוא ביניהם, במקום לפנות לרבנים משלהם. לרב היו הרבה

צרות ודאגות פרטיות במשפחתו. נוסף על כל אלה נשא גם על שכמו את דאגת קהילתו. הוא בא לעזרה לאלה שירדו מנכסיהם בכדי להחזירם שוב למקור פרנסתם. הוא דאג לעניים שיהיה להם לחורף פחם להסקה ולקמחא דפסחא לכל דכפין. ביד נדיבה וברחב לב חילק נדבות לעניים ומתן צדקה לנזקקים. על שולחנו היו תמיד מסובים אורחים קבועים וארעיים. משרתו לא הספיקה לו לכסות את ההוצאות הרבות שהיו לו. הוא מכר את הבית שקבל בירושה מהוריו ואיזן על ידי כך את תקציבו. כשהגרמנים כבשו את עירנו היה הוא כבר איש בא בימים, צנום, רזה וחלש בגופו. והם לא חסו על כבודו ועל בריאותו הרפה ועשו אותו ללעג ולקלס. ציוו עליו יחד עם יהודים נכבדי העיר לטאטא את חוצות העיר. ובחיסול הקהילה היהודית בעירנו הובילו אותו הגרמנים לקרון שהיה מיועד למשלוח היהודים להשמדה ויחד עם קהילתו מצא את מותו במחנה ההשמדה בלזשיץ.

הנה ביתו של אנשל מלמד. הוא לימד נערים גדולים שרובם הגיעו לבר מצווה וידעו ללמוד דפי גמרא עם תוספות. כשנתיים למדתי אצלו. היו לו חמשה בנים ובת יחידה חרשת אלמת והיתה מוצלחת בכל. חרות בזכרוני בנו איטשה־יחזקאל שהיה בחור שקט ומצניע לכת, משונה ומוזר באופיו. בשיחה בחברה אהב לתבל את שיחותיו במליצות ובבדיחות, אבל בבדידות. היה רציני ומכונס בתוכו. היה חביב ונערץ על כל יודעיו. ממשפחת אנשל גליבטר הצליח להינצל מצפרני הנאצים בן זקוניו יענקל הנמצא בישראל.

הנה מגוריו של יענקל החובש. גם אביו הרשל היה חובש. על יענקל מסופר שבנעוריו עד לגיל 18 שנה היה בין חובשי בית המדרש ושקד בלימודי תורה. ביום בהיר אחד עזב את העיירה ונסע לעיר המחוז קילץ ובילה שם שנתיים, הוא חזר משם לבוש חליפה קצרה וגם הביא עמו תעודת תואר של חובש מוסמך. יענקל הצטיין במקצועו ונעשה למומחה ובמיוחד למחלות ילדים. הרופאים כיבדו אותו וגם התייעצו עמו במחלות ילדים שונות. הוא גם הצטיין בעקירת שניים. עקר שניים חולות בלי לגרום כאבים. היה חביב ומכובד על כל האוכלוסיה בעירנו, לרבות הגויים ובני הכפר. הגויים קראוהו מתוך חיבה „יענקעלע". היה עוד חובש אחד בעירנו — גוי. אבל אליו התיחסו בזלזול. את יענקל העדיפו גם על פני הרופאים. טעמם היה עמם, כי לא הקפיד על המחיר בעד הביקור אצל החולה. גם אחותו היחידה מינדל בהיותה כבר בחורה מבוגרת הלכה בעקבות אחיה ונסעה לעיר קילץ ורכשה שם מקצוע כמיילדת והיתה המילדת הטובה ביותר בסביבתנו. היא לא שלטה די צרכה בשפה הפולנית, אבל זה לא הזיק לפרסומת שלה. היא היתה מוכרת ומכובדת בכל הסביבה, לרבות הבלתי יהודית. גם הרופאים התייחסו אליה בכבוד בתור מומחית במקצוע. מינדל המילדת נשמדה יחד עם יתר הנשים היהודיות בעירנו, ויענקל היה בין האחרונים היחידים שנשארו אחרי חיסול קהילת וולברום. הובילו אותו ואת יתר היהודים מחוץ לעיר ונשמדו. והמקום שבו נמצאות הגופות של האחרונים לא ידוע.

אני נכנס לרובע היהודי, לרחוב בית הכנסת. גם בשפה הפולנית נקרא בשם זה. בסביבה זו אף בית אחד לא־יהודי לא היה. כאן התרכזו מוסדות הדת בעירנו,

בית העלמין הישן מלפני 250 שנה וגם הראשון בתולדות הקהילה היהודית בעיר זו. המרחץ והמקוה, שני בתי מדרשים, קטן וגדול. בית הכנסת הנאה, קלויזים שונים של חסידים, מלמדים עם חדרים דרדקאים, והזכרונות גוללות לפני יריעה אחרי יריעה של תמונות מהחיים הרוחניים של היהודים המסורתיים שמצאו כאן את פורקן נפשם. חובשי בית המדרש ששקדו על תורה, הבטלנים כגון שלמהלה הבטלן ועוד שישבו בבית המדרש באפס מעשה. היהודים שהתקבצו כאן לתפילות שחרית, מנחה ומעריב, הדרשנים שנהגו לבוא לעירנו. השבתות והחגים על תלבושתם המסורתית — קאפוטות משי עם אבנטים שלבשו בימים ההם. הדמויות המרכזיות של בית המדרש: יעקב החזן שהיה עטור בזקן ארוך ופיאות ארוכות. הגבאי שלמה הברמן שבנו משה נפל בישראל במאורעות. הבעל קורא התמידי ישעיה דוד וינדלינג, הכובען. היהודים המיוחסים שמקומם היה על יד הכותל המזרחי, פשוטי העם והסבלים ושואבי המים שישבו סביב השלחן על יד הדלת — כל אלה עוברים בזכרוני. נזכרתי גם בקרובי רבי גציל שוחט, שערך תקון חצות בביתו בו היה דר בפינה בכניסה לבתי מדרשים ולבית הכנסת. זכורני עוד את הרושם שעשה על אלה שעברו על יד ביתו בבוקר בעוד מסביב חושך ושקט ומבעד חלונו בקע אור מעששית נפט וגופו כפוף על הספר ובניגון עגום נוגע עד לב עבר על תפלותיו. במיוחד השפיע על יהודים דתיים שעברו לבתי המדרש לתפילות סליחות לפני הימים הנוראים. זוכר אני גם את הימים הללו. היהודים היו מרוכזים בבתי תפילות ופניהם היו רציניים. מלובשים בקיטלים וטליתותיהם מעל לראשם והתחננו לפני קונם למחול על עוונותיהם שחטאו בשנה החולפת. תנו לפניו את דאגותיהם ואת מר לבם ובקשו ממנו ישועות לנשמתם הדוויה. היום שקט ברובע היהודי, דממת מוות שוררת בסביבה זו, אין בה יהודי אחד. רוב הבתים נהרסו על ידי קלגסי הגרמנים. את בית המדרש הקטן הפכו לבית־חולים. ובית המדרש הגדול לאורווה, ובית הכנסת למחסן בגדים של היהודים הנרצחים, ואת יהודי העיר הובילו לטבח. מה גדול הוא הכאב. מה מר ואיום הוא הרובע היהודי שבו תססו החיים המסורתיים של יהודי וולברום במשך ששה דורות.

יהנה הספריה העירונית היהודית בשם „קולטורה". אבן פינה לספריה זו הונחה בראשית תקופת התנועה הציונית הכללית בעירנו ונוסדה בד בבד עם הפעולה להגשים את התקוה הנכספת לשיבת ציון, וגם להחדיר לבני עירנו הכרה לאומית וכללית, ונתקבלו חברים לספריה אנשים שהשתייכו לזרמים שונים של ציונות וגם כאלה שטרם השלימו עם הרעיון הציוני. אלה גברו על מייסדיה והוציאו אותה מידיהם, והפכו אותה לספריה אפוליטית וקראו לספריה היהודית העירונית בשם „קולטורה". השתתפו בה כל הגורמים שבעירנו. בספריה זו היו כמה אלפי ספרים בשפות יידיש, פולנית, גרמנית ועברית, רובם ביידיש, מכיוון שהנוער בעירנו העדיף ואהב את השפה הזאת על שפות אחרת והיתה זאת שפת האם. וספריה זו שמשה כתחנה ראשונה לקראת התקדמות תרבותית וחברתית לכל שכבות הנוער. חובשי בית המדרש, אלה ששקדו על התורה, והספק הראשון התחיל לחדור למוחם והתעם בדרך לא דרך. מצאו אותה על ידי הספרים שבספריה זו. זוכר אני עוד את הפולמוס סביב ספרו של הסופר פיירברג בשם „לאן".

הנוער שעזב את החדר וגם אלה שגמרו את בית הספר הממלכתי והתחילו לצעוד לעולם הרחב הבלתי מוכר להם, מצאו את ההדרכה בספריה. השו־ליות בבתי המלאכה שהתעניינו בגורלם של הפועלים ובמאבקם לשפור תנאיהם מצאו את עידודם בספריה. כל גורם פוליטי וכל שכבה שבעירנו מצאו ספרים שספקו את דעתם ורצונם. הספריה היתה פתוחה להחלפת ספרים שלוש פעמים בשבוע. פעילי הספריה הדריכו את הקוראים בבחירת ספר רצוי להם לפי רמת הכרתו האישית של הקורא. הנוער בעירנו שקע בראשו וברובו בקריאת ספרים והיה שואף דעת. הויכוחים והבקורת על נושאים שונים לא פסקו בין הנוער. הויכוח היה ער ותוסס. ועד הספריה הזמין מפעם לפעם סופרים ומשוררים שהרצו על נושאים שונים. כן שיתפה היא פעולה בכל שטחי החיים התרבותיים והחברתיים, עם האיגוד המקצועי שהיה שוכן כאן. היה קיים חוג דראמטי ומקהלה ועוד. הספריה שימשה כמרכז לתרבות בעירנו ממנה שאב הנוער את ההכרה הלאומית והמעמדית. בחיסול האיגוד המקצועי בשנת 1929 על ידי המשטרה העביר הנוער את כל מרכז פעולתו לספריה. גם הפעילות הבלתי ליגאלית. בימי החלפת ספרים המה הרחוב היהודי מהנוער שזרם לספריה עם ספרים תחת בית שחים, אלה לכאן ואלה לכאן. כעת שקט ברחוב הזה. הספריה נסגרה עוד בשנת 1938 על ידי המשטרה הריאקציונית הפולנית והחרימה את הספרים. והנוער הובל לטבח בשנת 1942 על ידי רוצחי עמנו.

יאָסל חריף

דער פעטער לייביש

א ליכטל צום אָנדענק פארן פעטער לייביש אָסטרי
און זיין משפחה ז״ל און פאר קהילת קודש וואלבראָם.

טויכט אויף וואלבראָם אין מיינע זכרונות פון די קינדער יאָרן. אין וואלבראָם האָט געווינט דער פעטער לייביש, א ייד א הארציקער און לוסטיקער, צוזאמען מיט מומע שפרינצע, א דיקלעכע גוטמוטיקע פרוי מיט קינדער דריי — עוזר מלכה און ישראל. עוזר דער בכור האָט נאָך זוכה געווען נאָך דער שריפה צו קומען קיין ישראל און בויען זיין הויז אויפסניי. און הגם פון זיין פנים האָט געשפראָצט געזונטקייט, אלע זאפטן פון דער יוגנט, אויסגעזען געזונט און פריש, אויסגעהיטן אין זיך די רואיקייט פון די דאָרפישע וואלבראָמער לאנדשאפטן. וואָס ער האָט איינגעזאפט אין די קינדעריאָרן — האָט דאָס הארץ אויפגעהערט קלאפן אין בעסטן מיטן פון זיין לעבן. מיט א אייביקן פלאץ האָט אים באזאָרגט דער רעננה׳ער בית עלמין. דאָרט שטייט זיין מצבה ווי א פאָרשטייער פון די וואָס האָבן צו דעם אויך נישט זוכה געווען. און אזוי ווערט אראָפגעשלונגען אין דער אייביקייט

א גאנצע משפחה, ווי א סך פארשניטענע יידישע משפחות. א מצבה א איבערבלייב. וואָס פארשליסט, פארזיגלט א רינג אין דער משפחה־קייט.

אנטקעגן אלע טויטן וואָס דאָס יידישע פאָלק איז מיט זיי געטויט געוואָרן, און דאָס אש צעשפרייט איבער פעלדער און וועלדער, און ניט יידיש איז דאָרט מער די שפראָצונג אויף זיי — וועלט פארזיגלט א תקופה וואָס וועט מער נישט צוריקקומען, פארזיגלט די וועגן פון א ביטערן גלות, וואָס האָט אין יעדן שארך משיחישע טריט געהערט. און האָט אין יעדן שארך זיין אנטפלעקונג געפילט, אָנגעשלאָסן א תקופה וואָס וועט מער נישט צוריקקומען: שטרעבונגען, האָפענונגען, הייסע תפילות אויף גאולה, האָט די רוצחישע לאפע פארטיליקט, אָפגעמעקט פון אונטער די הימלען.

פעטער לייביש און זיינס גלייכן, וואָס זיינען מיט די פיס אויף ערד געשטאַנען, און זייערע קעפ האָבן אָנגעשפאָרט אין הימלען, וועלט האָט זיך געזאָלט פאָרשטעלן אז פון אחד בעיר ושנים במשפחה זיינען ניט מער געבליבן וויי מצבות. פאראן משפחות וואָס דאָס איז אויך ניט געבליבן.

אָבער דעם פעטער לייביש און נאָך הארציקע וואלבראָמער יידן. מיט א צאפלדיק יידיש לעבן, דערמאנען זיך מיר מיט זייערע שוועגער אינדערוואָכנס, ווי שבת יום־טובדיקע יידן. די פיס אויף דער טארפישער ערד, אָבער זייערע קעפ האָבן אָנגעשפאָרט אין די הימלען.

כדאי צו דערמאנען יידישע פרנסות, פון וואָס יידן האָבן זיך אלץ מפרנס געווען. א מאָדנע פרנסה האָט געהאט פעטער לייביש. אויך מיט וואקס האָט ער געהאנדלט, און אויך פארקויפט אין קלויסטערס פון דער וואלבראָמער סביבה, וואקס געקנאָטענעם פון בינען־האָניק פאר וואקסענע ליכט, געשלעפט זיך אינדערוואָכנס איבער שווערע וועגן. און אין שבת יום־טוב־טעג געפראָווען יידישקייט מיט א זמר אויף די ליפן. פול מיט בטחון.

שווער די פרנסה און א סך צער גידול בנים. און ווען ער האָט שוין אָפגעאָטעמט, חתונה געמאכט די קינדער, געקאָנט זיצן א ביסל לענגער אין וואלבראָמער בית־המדרש ביי א פרק משניות, קהלן זיך, פראָווען גבאות אין דער חברה־קדישא, פארציען א יום־טוב ניגון אין א וואָכן־טאָג, האָט אויפגעשטורמט דער היטלערישער הוראגאן, אָפגעשוועמט דאָס ריינע ערלעכע לעבן. ווי פון אנדערע, אויך דאָס לעבן פון פעטער לייבישס שטוב.

און איצטער האָבן אוודאי גויים געירשנט און איבערגענומען די יידישע פרנסות, און פארקויפן ווייטער וואקס פאר זייערע קלויסטערס.

ניט בלויז דער פעטער לייביש דערמאנט זיך, דאָס איז נאָר א אָפשיין פון יידיש לעבן וואָס ס׳האָט זיך קיין אָרט געפונען, וואָס איז געווען פארוואָרצלט אין א טראדיציאָנעלן פאָלקסטימליכן לעבן. און דאָך פול מיט בענקשאפט, שווער, שווער. בארג ארויף האָבן זיי דאָס לעבן דאָס בידנע געשלעפט, אָן א ציל און אָן א צווועק. די ערד האָט געברענט הינטער די פיס, און דער ייד איז געוואָרן די קנויט, דער אייל, דער וואקס, פאר די שייטערהויפנס וואָס האָבן אין גיהנום־פייער אלץ פארברענט.

פארברענט דאָס הויז פון ייד אין פוילן וואָס האָט אזוי זאפטיג געטראָגן

קערנער פון גאולה אין זיך... און זענען ממש אויף דער שוועל פון דערלייזונג געפאלן...

ווען ווידער וועקן זיך א לעבן, אויפשטיין א פאלק, ס׳וועט בליען א מדינה, אנטפלעקן נייע כוחות. ס׳וועט אנגעפילט ווערן אלץ מיט הייליקן ציטער, פון באנייאונג. אויך פון זיי, פון די אומגעבראכטע. אבער דאס תמימות, די גאנצקייט, דער בטחון, דאס גלויבן. די גוטסקייט, די אייגנארטיקייט, דער חן און פשוטקייט פון רחמים, און חסד, פון אהבת ישראל, פון לאזן זיך באנוגן מיט אזוי וויניק. און דאך האבן א סך אויסגעשפינען אזא יידיש לעבן, דאכט זיך, אז דאס וועט שוין ניט קומען...

וויניק איז מיר אויסגעקומען צו זיין א ווארבראם. פשוט ניט געקומען צו דעם. אזוי ווי אין חלום לעבט אויף פאר מי ווארבראם פון יאר 1917, נאך פיר יאר אפוועזנהייט פון מיין היים וואס איז געווען אין סלאמניק, געפינענדיק זיך אין סאסנאוויץ ביי דער דייטשער אקופאציע. פיר יאר ניט זייענדיק אין דער היים, האט זיך מיר פארבענקט, און אין חול־המועד פסח האב איך זיך ארויסגעלאזט אין וועג. מיט דער באן האט מען ניט געקענט פארן. די באן איז געווען פארנומען פארן מיליטער. בין איך מיט יידישע בעלי־עגלות געפארן.

פארברענגנדיק די צווייטע טעג פסח אין דער היים, ווי עס האט געהערשט די עסטרייכישע אקופאציע, האב איך זיך באלד נאך פסח צוריקגעלאזט ווידער מיט פירן איבער מיעכאוו און ווארבראם וואס איז געווען העלפט וועגס צווישן סלאמניק און סאסנאוויץ. א שלאגסרעגן האט גענידערט, דורכגענעצט ביז די ביינער. און אזוי בין איך אריין אין שטוב פון פעטער לייביש אפכאפן דאס הארץ, און כאפן א ביסל ווארעמקייט. גוטע צייטן געווען ווען מען האט זיך געהיטן מער פאר א רעגן ווי פאר זעלנער... אין די ווארבראמער געסלעך האבן זיך געדרייט פראנץ יאזעפס זעלנער, די הויזן פארקנעפלט איבער די שיך, האבן זיי געלאכט אין פנים גוטברודעריש.

דעם פעטער לייביש האב איך אינדערהיים נישט געטראפן. אויפגענומען מיט איר גאנצער מומישער הארציקייט האט מיך מומע שפרינצע. אט שטייט מיר נאך פאר די אויגן א זויבערע דירה. א געזונטקייט האט געשפראצט פון אלעם. עס האט זיך נאך געפילט דער פרישער קאלך פון די וועגט, וואס מען האט אויסגעקאלעכט אויף פסח. די הויך פארבעטע בעטן מיט ווייסע געשטיקטע קושנס און יאשעקלעך קלייניקע פון אויבן האבן ארופגעקוקט מיט ריינלעכקייט. אין שלימות, ווי יעדעס פיצעלע פשוטע מעבל אין שטוב.

די מומע שפרינצע האט דערלאנגט צום טיש הייסע מילך, וואלברעמער געזאטענע בייגל געפלאכטענע און באשיט מיט מאן. דער ווייסער טישטוך אויפן טיש האט געבלאנקט, און מומע שפרינצע האט געשטראלט צוליב איר אונגעריכטן גאסט.

אינצווישן האט אויפגעשיינט די זון נאכפסחדיק. וואלברעמער יידן האבן זיך געדרייט אין מארק, געשטאנען רעדלעך, ווי א המשך פון חול־המועד. און צווישן זיי דערמאנט זיך מיר א קירישער סאלדאט מיט א בערדל. דער פאסיק איז אים געהאנגן ווי א גארטל אויף זיינע לענד, און געשמועסט אין א גאליציאנער

יידיש מיט זייטן. א פּאָר וועלטער געדענק איך נאָך ביז היינט וואָס איך האָב עס דאמאָלס אויפגעכאפט: „עך בין א סאָלדאט פון אונדזער קייזער זאָל לעבן, שטאַרק און געזונט זאָל ער זיין. עך טאָר נישט רעדן פּאָליטיק... השי"ת זאָל העלפן, מען זאָל אויסגעלייזט ווערן און אהיימגיין". ביז היינט איז מיר געבליבן דער קיריישער סאָלדאט אין זכרון, מיט זיין בטלניש אויסזען צווישן א רעדל יידן אויפן וואלבראָמער מארק. טראכט איך: ווי איז דער איבערבלייב פון זיי? אלע פון וואלבראָם, וואלבראָמער יידישקייט. דער יידישער קיריישער זעלנער? דער מלאך פון פארגעסונג זאָרגט פאר אונז. אָבער זיי שווימען קאפּריער אין שווער פארפלאָנטערטע חלומות, אין פריידיקע טעג, ווייל דאָס וואָס עס האָט זיך געפּיקט אין פוילן נאָר יאָר 1917, נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, דאָס ברויזנדיקע לעבן, דאָס געזעלשאפטלעכע און קולטורעלע לעבן, ווי עס זענען אויסגעוואקסן פארטייען. באוועגונגען. אָרגאניזאצ־עס, ארבעטער, א שטארקע ציוניסטישע באוועגונג, ווי דאָס פרצוף פון קליין שטעטעלע האָט זיך געענדערט.

אָט אָט האָבן זיך געהערט די שאלן פון אויסלייזונג. עס האָט אויפגעוואכט א נייער דור וואָס האָט זיך געריסן אין דער ברייטער וועלט, און אמשטארקסטן קיין ארץ־ישראל, געשטרעבט געגאנגען און נישט דערגאנגען.

אויפן רַעננה'ער בית־הקברות שטייט די מצבה פון עוזר בן לייביש אָסטרי מוואָלבראָם, פוילן. א מצבה, צו וועלכער אנדערע האָבן אויך נישט זוכה געווען. א מצבה אין ישראל, וואָס סימבאָליזירט די אלע דאָרט וואָס האָבן אין שווערן לעבן, אין ביטערן געראנגל. געחלומט, א יומטובדיקן גאולה־חלום, און נישט דערגאנגען. און פון דאָרט ארויס פון דעם פרימאָרגן 1917, שרייט א פארבאָרגענע שטים וועגן דער פארענטוואָרטלעכקייט וואָס ליגט אויף אונז, אז וואלבראָם און אלץ וואָס זי האָט אין זיך געטראָגן, גייסטיג לכל הפחות, זאָל אויפשטיין פאר די ווייטערדיקע דורות, פארן המשך, און מיטן פּנים צום וואלבראָמער ספר אריין ווייזען ווי אונזערע אבות האָבן געווויזט ביי קריאת איכה. ווייל דאָס ספר איז געוואָרן א מצבה, ווי מען ווייזט זיך אויס. נישטאָ קיין פעטער לייביש אין וואלבראָם, ווי די וואסקענע פרנסה, צערגאנגען צערטריפט געוואָרן. די וועלט ווייל פארגעסן. מיר נישט!!!

יחיאל בן־פורת

על מה שהיה ואיננו

כמו מתוך ערפל בוקעים ועולים הזכרונות מהימים ההם, כשוולברום היהודית עמדה על מכונה, והיא חולפת לנגד עיני וקמה לתחיה לרגע קט.

בסימטת בית־הכנסת (שולגאס) היו מרוכזים כל בניני־הקודש: בית־הכנסת ובית־המדרש הגדול והקטן עם השטיבלך, והחדרים שכולם אפשר היה למצוא כאן. מקום זה היה מרכז החיים הרוחניים של דורות יהודים בעיר.

בית־המדרש הגדול היה פתוח מטרם שחר, ובחורים יושבים רכונים על הגמרות. וקולם בוקע ועולה זה בשאגת אריה וזה בקול דממה דקה.

זכורני גם סתם יהודים פשוטי העם, בעלי־מלאכה ומחזרים בכפרים (דאָרפס־גייער) שהשכימו קום לרוות צמאונם בכמה פרקי תהלים ובתפילה לפני צאתם לעסקיהם בחיפוש פרנסה למשפחותיהם, יהודים מושרשים מדורי דורות שנולדי בקדושה, בכדי להנחילם לבניהם אחריהם עד ימות המשיח.

אילו יכולנו לדובב את כותלי בית־המדרש שספגו בקרבם את התפילות של דורות יהודים, את נגוניהם שמקורם ברדיפות של צוררים יהודים למיניהם בכל הזמנים.

גל של חויות עולה ומתפרץ מדי הזכרי בשטיבל חסידי אלכסנדר שאבי חיים שמחה היה מתפלל שם — יהודים תמימים בהליכותיהם ושומרי מסורת תוך קפדנות, עומדים עטופים בטליתותיהם ומתפללים ומקשיבים לתפילתו של רבי הרצקה טוביה הזקן העובר לפני התיבה ומרעים בקולו. זקן וחלוש, אבל בתפילה כוחו רב. ומרעים בקולו „הבט משמים וראה כי היינו ללעג ולקלס בין הגויים נחשבנו כצאן לטבח יובל". כל המרטירולוגיה היהודית מצאה את ביטויה בתפילה הזאת.

מה יקרים לי היום כל הזכרונות שצפים ועולים בזכרוני מהימים ההם. הנה שחרית של שבת. איזה שלוה היתה נסוכה על העיר. מכל הרחובות נוהרים יהודים להתפלל לבתי התפילה השונים וטליתות בידיהם, ויש שהולכים עטופים בטליתות. לתומם האמינו שחייהם יזרמו כמו על מי מנוחות עד עולמי עד.

ובדמיוני אני משוטט בסמטאותיך וברחובותיך, וולברום היהודית, השוממים והריקים כעת מיהודים. מחפש אני סימן וזכר לחיים השוקקים והתוססים. אך לשוא. כל הנוער התוסס שחיפש דרכים לחיים חדשים — הכל נעקר מן השורש. נדמה לנצח שירת הילדים והנוער. לא שומעים יותר את קולות המתפללים הבוקעים מתוך בתי התפילה הרבים. חלפה לתמיד אותה האוירה המיוחדת שהיתה אופפת את העיר בשבתות ובחגים ובימים הנוראים.

קשה הפרידה מוולברום. נציץ עוד פעם לסימטת בית הכנסת. כאן בסביבה הוקם הגיטו ליהודי וולברום בזמן כיבוש הנאצים. בית־הכנסת נהרס עד היסוד, ורק קיר אחד נשאר במקום. בית המדרש הגדול משמש כיום למחסן עירוני. הפסוק „מה טובו אהליך יעקב" שהיה חרות על דלת הכניסה לא נמחק ממנה. בית־המדרש הקטן חולל ונהפך למוסד קטולי לנזירות נוצריות. הספריה הגדולה שמנתה אלפי ספרים שהיותה מקום מרכזי בעיר לאלפי נוער ומבוגרים נשרפה כליל.

וולברום הפכה לתל חרבות בשביל יהודים. כולם, כולם אבדו באבדן הגדול. אך מורשתה הרוחנית לא תיעקר מלבנו לעולם. והיא תעמוד לנו ביצירת חיים חדשים במולדתנו החדשה־הישנה.

ומתפלל אני תפילה חרישית לנשמותיכם היקרות, יהודי וולברום: תפילת קדיש...

יחיאל האָכערמאַן

מיין באזוך אין וואלבראם אין 1932

(אַ קאַפּיטל זכרונות)

מיין געבורטס־שטעטל וואָלבראָם געהערט צו יענער קאטעגאָריע יידישע מקומות (דער רוב מנין פונעם שטעטל זיינען געווען יידן). וואָס אפילו אין פוילן גופא האָט מען אויך גאנץ ווייניק געוואוסט פון זייער עקזיסטענץ. א וואָל־בראָמער יידּ, וועו ער האָט געוואָלט באצייכענען פון וואנען ער קומט, האָט ער מאנכעסמאָל געמוזט צוגעבן די גובערניע־שטאָט קיעלץ.

איך געדענק נאָך פון דער ערשטער וועלט מלחמה, וועו די דייטשע חילות האָבן אריינמארשירט אין אונזער שטעטל און האָבן פרובירט פעסטצושטעלן אויף זייערע מאפעס, וואו זיי געפינען זיך, האָבן זיי קוים געפינען פארצייכנט דעם נאָמען וואָלבראָם, כאָטש דערבייאיקע דערפלעך מיט א צענט חלק באפעל־קערונג ווי אין וואָלבראָם, זיינען יאָ געווען דערמאנט. איך מוז זיך מודה זיין אז אין מיינע ערשטע וואנדעריאָרן, אויפן וועג פון וואָלבראָם קיין ארץ ישראל, האָב איך אלעמאָל אויסגעמיטן צו געבן א דירעקטן ענטפער פון וואנען איך קום.

עס זיינען געווען קליינע שטעטלעך אין פוילן, וואָס האָבן געשפילט א געוויסע ראָלע אינעם יידישן לעבן פון פוילן. געווען אזעלכע, וואָס האָבן געשמ׳ט צוליב א גרויסן חסידישן רבין אָדער געשפילט א געוויסע ראָלע אין צייט פון די משיחישע באוועגונגען, אָדער זיינען, לאָמיר זאָגן, מפורסם געווארן דורך גירושים און פאָגראָמען. ערגעצוואו איז זייער נאָמען געווען פארצייכנט אין דער אכט־הונדערט־יאָריקער געשיכטע פונעם יידישן קיבוץ פון פוילן. נישט אזוי איז געווען מיט מיין שטעטל וואָלבראָם. דער נאָמען האָט נישט פיגורירט אינערגעץ.

איך האָב פארלאָזט מיין געבורטס־שטאָט אין ענדע פון דער ערשטער וועלט מלחמה און האָב זיך אהין אומגעקערט אויף א קורצן באזוך פון ארץ ישראל מיט אכצן יאָר שפעטער.

אינעם טאָג־טעגלעכן לעבן פון די טויזנט יידישע משפחות, וואָס האָבן דאָרט געלעבט פאר יענער מלחמה, זיינען נישט פאָרגעקומען קיין באזונדערע ענדע־רונגען. דער גרעסטער טייל וואָלבראָמער יידן זיינען געווען בעלי מלאכות, וואָס האָבן זייער פּראָדוקציע געפירט אויף יאָרידים, און קליינהענדלער. וואָס האָבן זיך געשלעפּט מיט פּעק סחורות איבער די דערפער, געפירט אן אויסטויש־האנדל מיט די פויערים: פארקויפט מלבושים און געקויפט תבואה אָדער קעלבלעך.

די גראבסקי שטייער־פאָליטיק און דער וואוקס פון דעם אנטיסעמיטיזם צווישן דער פויערישער באפעלקערונג האָבן געמאכט דאָס לעבן פונעם יידן אין דעם קליינעם שטעטל אומדערטרעגלעך, אָבער דאָך האָבן יידן ווי עס איז

פרובירט זיך צוצופאסן צו די נייע באדינגונגען און טיף אין הארצן געהאָפט אויף בעסערע טעג.

דער יונגער דור האָט אין א גרויסער מאָס אויסגעוואנדערט פון וואָלבראָם און די שטאָט האָט געמאכט דעם רושם פון א שטארק פארעלטערטן קערפער, וואָס בויגט זיך צו דער ערד. זייער טרעפלעך האָט פאר מי כאראקטעריזירט די יידישע לאגע אין וואָלבראָם צו יענער צייט א דאָרטיקער תושב בעת איך האָב אים געפרעגט וועגן דעם צושטאנד פון יידישער פרנסה און שטייגער לעבן נאָך דער באפרייאונג פון פוילן. עס איז געווען אין א זונטיק אינדערפרי, די טירלעך פון די יידישע געוועלבלעך זיינען געווען האלב פארמאכט און אויף די שוועלן פאר די געוועלבלעך זיינען געזעסן די סוחר׳טעס און האָבן דערציילט איינע דער אנדערער די צרות פון דער פארגאנגענער וואָך.

אין מארק האָבן שפאצירט די מאנסלייט מיט די הענט פארלייגט אויף הינטן און זיך געקאָכט וועגן שטאָטישע ענינים און וועגן מלוכה׳שער פאָליטיק. פלוצים איז געוואָרן א סומאטאָכע צווישן די שפאצירנדיקע. עס איז עפעס געשען, וואָס האָט איבערגעריסן די מאָנאָטאָנע זונטיק שטימונג. וואָס איז מיט דער צייט געוואָרן ביי די יידן אין די קליינע שטעטלעך כמעט ווי א יום טוב, ווייל דאָס איז געווען דער איינציקער טאָג אין דער וואָך, אין וועלכן זיי האָבן נישט מורא געהאט פאר דעם סעקווסטראטאָר, אז ער וועט סעקווסטרירן די בעבעכעס פאר נישט באצאָלטע שטייערן.

געשען איז אָט וואָס: דער געלער דוד איז פלוצים געשטאָרבן. סטייטש, נישט האָבנדיק געווען פריער א פאָר חדשים קראנק און מען זאָל האָבן געזאָגט פאר אים תהלים בציבור, נאָר פשוט אָן א זיי־געזונט אוועקשטארבן און איבער־לאָזן אלע צרות פון דער וועלט און בעיקר די מאטערנישן פון די יידן איז וואָלבראָם אלס ירושה צו זיינע פריינט? אזא מין געשעעניש איז טאקע געווען א גרויסע סענסאציע אין וואָלבראָם. מיין פריינט. מיט וועמען איך האָב שפא־צירט ארויף און אראָפּ אין מארק, הערנדיק די נייעס, האָט זיך אויף א ווייליע אָפּגעשטעלט און מיט א רעזיגנירנדיקן טאָן צו מיר געזאָגט: הער זיך איין. מיין ליבער יחיאל, דו קאָנסט איבערגעבן אונזערע באקאנטע אין ארץ ישראל, אז אין דער אמת׳ן זיינען מיר אלע דאָ אין וואָלבראָם שוין לאנג געשטאָרבן, נאָר מען טראָגט אונז ארויס אויפן בית עולם צוביסלעך; כאפּ נאָר א קוק אויף מענטשן מיט די אויסגעלאָשענע פנימער און מיט זייער הילוך, וואָס דרייען זיך ארום אין מארק; קוק דיך צו צו דער יוגנט, וואָס גייט ארום מיט אויסגעשטארצטע אויגן און מיט אָפענע מיילער, וואָס לעכצן נאָך א ביסל לויפט צום לעבן, וועסט דו דיך באלד איבערצייגן, אז וואָס איך זאָג דיר, איז גאָרנישט איבערגעטריבן.

אזוי טאקע האָט דאָס שטעטל וואָלבראָם מיט אלע יידן אויסגעזען צו יענער צייט. א גרויסער מארק־פלאץ. וואו עס דרייען זיך ארום לעבעדיקע מתים. די אייניציקע האָפענונג איז געווען, אז די קרובים פון ארץ ישראל אָדער פון אמעריקע וועלן זיך מרחם זיי און זיי אָפּראטעווען פון אונטערגאנג.

געקומען זענען גאנץ אנדערע צייטן און אויפן אָרט פון הילף און האָפענונג

האָט אהין אריינמארשירט די בארבארישע נאצי ארמיי, א פינסטערער וואָלקן האָט פארחושכט די לעצטע האָפנונגס־שטראלן פון א גוסס׳דיקער יידישער קהילה. אינם יאָר 1941 (לויט ל. שפיזמאנס בוך „יידן אין נאצי פוילן"), האָבן די וויסנשאפטלעכע מערדער אויפגעשטעלט א געטאָ־פלאץ אין וואָלבראָם און גענאכט פון שטעטל א זאמל־פונקט פאר פארטריבענע יידן פון פארשידענע שטעט. (דאָס איז אפשר דאָס ערשטע מאָל אין דער געשיכטע פון וואָלבראָם, וואָס איר נאָמען איז דערמאנט געוואָרן אין דער בריטערער יידישער וועלט). די קליינע יידישע קהילה האָט זיך דערוואָרבן א זייער חשוב'ן פלאץ אין דער געשיכטע פון דעם אונטערגייענדיקן יידישן קבוץ אין פוילן.

פאר מיינע אויגן שוועבט דאָס בילד פון יענעם מארק־פלאץ. אויף וועלכן עס האָבן זיך אָפגעשפילט די שוידערלעכסטע סצענעס. אין מיינע אויערן הילכען אָפ יללות פון יענע אומשולדיקע קרבנות, וואָס זיינען צונויפגעטריבן געוואָרן ווי שאָף הינטער דער שטאָט אויף דעם אויסזידלונגס־פלאץ.

עס פארפאָלגן מיך די רחמים בעטנדיקע בליקן פון מיין מוטער, שוועסטער און צענדליקער נאָענטע קרובים; עס איז פארקלעמט מיין הארץ פון די הילפ־לאָזע בליקן פון מיינע טייערע יידן פון מיין געבורטס־שטאָט און מיט מיין גאנץ לייב און לעבן שווער איך נישט צו פארגעסן. זכור אזכור את חורבן קהלתנו ק״ק וואָלבראָם עד יום מותי!

יאָ, היטלער האָט ארויפגעשטעלט וואָלבראָם מיט אבלוטיק־רויטן פלעק אויף זיין שחיטה־מאפע. מיין שטעטל איז פון איצט אָן נישט מער אומבאקאנט. זיך דערלעבט פירסום, אז אָך און וויי!

מנחם סטיצקי

יחיאל גרשונאוויטש

(ברעקלעך זכרונות פארצייכנט פון א אייניקל)

זעלטן האָט אים ווער אָנגערופן ביי זיין פאמיליען נאָמען: יחיאל גרשונא־וויטש. אָפט פלעגן מענשן אים רופן פשוט: ר׳ יחיאל, אָדער יחיאל קאָוואל. שכנותדיקע דאָרפספויערים צווישן וועלכע ער איז געווען בריט באקאנט אלס אויסגעצייכענטער פאכמאן און אפילו אלס „ספעציאליסט" פאר הינקעדיקע פערד, פלעגן זיך וועגן צו אים קורץ: חיליא, חיליא. צי צאש יעשטשע בענדזיע ז טעי שקאפע, קולעיע יוזש דווא מיעשיאנצע" (יחיאל, עס ווערט נאָך עפעס זיין פון דער שקאפע? זי הינקט שוין צוויי מאָנאטן). און יחיאל האָט געשוויגן, לאנג באטראכט די פערדישע קאָפיטא, א שאָקל געטון מיטן גרויען קאָפ, זיין בריטע דלאניע באדעקט מיט לייכטע ווונדן א פיר געטאָן איבער זיין לאנגער באָרד און קורץ געשטעלט זיין „דיאגנאָזע": „ספרוביעמי צאש זראביטש" (מיר ווילן

פּריוון עפּעס מאכן). און דאָס „פּריוון" האָט געהייסן שמירן מיט א ספּעציעלער שמירעכץ, פּאַרבינדן מיט באַנדאַזש און דעם זאַרגפולן פּויער הייסן קומען אויף א צווייטן וויזיט.

אזוי האָט יחיאל געהיילט פּאַרוווּנדעטע און הינקעדיקע פערד, אָפּטער מיט דעם מין געמאכט „וויזיטן" אין ווייטע דערפער פון דער געגנט און געווּאָרן פאָפולער אין דעם בּרייטן דאַרפישן אָרום, וואָס האָט אַרומגעקלאַמערט דאָס שטעטל וואַלבּראָם.

יחיאל גרשונאוויטש איז לויט זיין אָפּשטאַמונג געווען א טיפּישער דאַרפי־שער ייד. און דאָס האָט זיך געמערקט פון זיין גאַנצן וועזן, זיין האַלטן זיך אין דער היים, זיין באַציונג צו מענשן, פּירונג און מנהגים, געווויינהייטן און כאַראַק־טער. א שטאַלצער און האַרטנעקיגער ביז עקשנות, א שווייגענדיקער און שטרענ־גער, פרום און אָפּגעה־טן.

פּונדאַנען דער רעספּעקט וואָס עס פלעגט אַרויסרופן ביי פיל מענשן דער הויכגעוואַקסיקער און גראַדליניקער ייד מיט דער בּרייטער אין צוויי זייטן צעווואַר־פענע בלאָנדע גרויע באָרד? אוודאי ניט זיין פּרומקייט. געווען א סך פּרומע און אָפּגעהיטענע יידן אין וואַלבּראָם. וואַרשיינלעך האָבן דאָ געוויקט אַנדערע סיבות, פּריער פּאַר אַלעם זיין פּאָלקסטימלעכקייט, און לאָמיר דאָס אָנרופן גרייט־קייט צו געזעלשאַפּטלעכע הילף פּאַר נויטבאַדערפיקע. געווויס אויך זיין ארבעט־זאמקייט און בּאַרוף — זעלטן וועט גייען יידן צו אזא שווערע פיזישע ארבעט ווי שמידערייַ.

ניט לייכט געווען אים אריינצוציען אין א לענגערן שמועס. אָט זיצט ער א שווייגנדיקער, קוקט גלייך אין פּנים פון זיין מיטשמועסער, וואַרפט אַלע ווײַלע סקעפּטישע בליקן פון טיף זיצנדע אויגן, צוקט מיט געצירטע בּרייטע וויעס, ווי ער וואַלט וועלן וועגן אוֹן באַטראַכטן יעדעס וואָרט מיט צווייפל אוֹן אומצוטרוי.

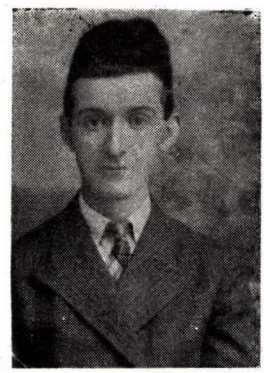
אויסערלעך רואיק אוֹן צוריקגעהאַלטן, אָבער אונטער דער מאסקע פון קאַלטקייט האָט געקלאפט א פילבאר אוֹן וואַרעם הארץ פאר מענשליכע עוולות אוֹן ליידן.

א בעזונדערן אינטערעס פלעגן ביי אים אַרויסרופן פּראָבלעמען פון קהלישע ענינים, — צביעותדיקע האַלטונג פון מאנכע גבירים אין שטעטל, וואָס זענען האַרטער פון שטיין" אוֹן ווילן ניט שטיצן מיט א „בּרייטער האנד" פאר־שידענע אלגעמיין נויטוועדיקע קהילעשע ענינים (אוֹן נויטוועדיקע צוועקן האָבן דווקא ניט געפעלט אין שטעטל — די שול, דער בית־המדרש, פּארשידענע הילפס־קאסעס ווי קופת גמילות־חסד, צו גאָר אינדיווידועלע אומגליקס־פאלן — כראַניש קראַנקע, פּרנסה־לאָזע גרויסע פאמיליעס א. אנד.).

אינטריגעס ארוס דער קהילהשער קאסע, סכסוכים צווישן פּאַרשידענע פּאָליטישע גרופירונגען, פון וועלכע עס איז אָפט געפלאָסן ניט קיין גאָר פיינער אראָמאט. אָט די אוֹן ענליכע ענינים זענען אָפט געווען א טעמא פאר לאנגע שמועסן מיט יידן ביי א גלעזל ביר אין א אטמאָספער פון שבתדיקע צו יום־טוב־דיקער געמיטליכקייט.

געווען א סך פּרומע אוֹן אָפּגעהיטענע יידן אין וואַלבּראָם, אָבער די צאָל

אָפּפערווילִיקע, גרייטע צו מסירת־נפש פאר די אמונה איז ניט געווען איבעריק גרויס. דער רוב פון דעם סאָרט יידן האָבן באלאנגט צו פארמעגליכע און סוחרישע שיכטן, ניט איבערגעמידעטע פון פיזישער ארבעט, אויסגערוטע, איז ביז אָפּגע־היטנקייט און פרומקייט ניט געווען פאר זיי קיין גרויסע לאסט. אנדערש ביי בעלי־מלאכות, ארבעטס־מענשן, אויסגעהאָרעווענע, אויסגעמאטערטע פון שווערער פיזישער ארבעט, אָפּט פון פריען מאָרגן שפהן ביז אין דער טיפער נאכט אריין ביים אָנגעגליטן פרעס־אייזן, אָדער ניימאשין, פארדאגעטע מיט עול פרנסה — און פאר די שיכטן פון האָרעוואניע איז אָפּגעהיטנקייט און פרומקייט געווען פארבונדן מיט גרויסע שוועריקייטן און אפילו מיט מסירות־נפש. פונדאנען צווישן אנדערן די פערהעלטניסמעסיקע קליינע צאָל פרומע יידן צווישן די שיכטן.

בנו של גרשון פריזר

רחל וינברג־שניצר ובנה

יחיאל גרשונאוויטש האָט זיך אָן ספק אויסגעטיילט צווישן דער קליינער צאָל אָפּגעהיטענע יידן.

מיר איז פארבליבן אין זכרון א עפיזאָד, וואָס כאראקטעריזירט בולט דעם טיפּ אָפּפערווילִיקן יידן.

דאָס יאָר 1929. איבער גאנץ אירָאָפּא גייט אדורך א גרויסע פאליע פון שווערע פרעסט און שנייען. אויך פוילן איז געלעגן פארשיט אין טיפע שנייען. פראָסטיקע ווינטן און שניי זאוויערוכעס האָבן פאראליזשירט די קאָמוניקאציע צווישן דאָרף און שטאָט. די באנען קומען מיט גרויסע פארשפעטיקונגען. מענשן באמיען זיך וואָס ווייניקער ערלעדיקן זייערע געשעפטן, ווי דאָס איז געווען אָנגענומען ביי קליינהענדלער אין גאס, נאָר בלייבן אין זייערע שטיבער און טוליען זיך צו די אָנגעהייצטע קאכל־אויוונס.

און ר׳ יחיאל קאוואל? ניט נאָר וואָס ער האָט ניט איבערגעריסן זיין שווערע ארבעט אין דער אָפּענער קוזשניע און אויפן פלאץ נעבן איר, נאָר ער האָט אפילו ניט רעזיגנירט פון זיין טאָג־טעגליכן אויפשטיין 3—4 א זייגער פארטאָג און גיין אין בית־המדרש דאוונען. ער איז תמיד געווען דער ערשטער פון ערשטן מנין.

תמיד זענען ביי אים געווען געפֿלאצט די פינגער פון פּראָסט און קעלט פֿארוויקלט מיט באנדאזשן. אָבער זיין ארבעט האָט ער ניט איבערגערעכנט. ווי תמיד שטייט ער אויפן אָפּענעם פּלאַץ, שמידט די פערד און פאריכט וואָגנס.

און נאָך א זעלכע טעג פון שווערע ארבעט זיצט ער אין אָוונט און ציילט, גלייכט אויס די צעקנייטשטע געלטבאנקנאָטן — דעם טעגליכן פארדינסט, ציילט נאָך אמאָל דעם סכום זלאָטעס — זיין „אייזערנעם פּאָנד", וואָס אין שופלאד (ער איז קיינמאָל ניט געווען קיין גרויסער, ווייל מיטן שווערן האמער קען מען קיין סך ניט אנזאמלען). ווידער הערן מיר זיין אָפּטע פּראָזע: „אויסגעפּראצעוועט געלד, ס׳איז זיס יעדער גראָשן". „וואָס מיר גבירים? מיר איז בעסער פון זיי אלע — פלעגט ער אָפּטמאָל מיט א שמייכל זאָגן — כ׳האָב ניט קיין פחד, אז מען וועט מיך בעגנבענען" — ס׳איז זיס יעדער גראָשן"....

אָפּט פלעגט ער ברענגען צום אויסדרוק זיין אינערלעך גליענדיקן האס צו די „מענשלעך, וואָס לעבן פון שווינדל און לופט־געשעפטן", צו די „גענלדזעק וואָס וועלן סיי ווי סיי ניט מיטנעמען זייער מאיאָנטעק אין קבר אריין".

פון זיין קליינעם „אייזערנעם פּאָנד" פלעגט ער צערטיילן קליינע הלואות— א „גמילות חסד" פאר א בעקאנטן הענדלער, וואָס מוז צאָלן דעם וועקסל און ניט לאָזן אים צום פּראָטעסט".

*

איך וועל זיך דערלויבן נאָך א קליין בילדל פון זיין שטייגער לעבן, וואָס ווארפט א געוויסע ליכט אויף דער געשטאלט: יחיאל.

אין קליינעם שטיבל אויפן „גארן", ווי עס ווינט אלע זיינע יאָרן יחיאל, הערשט איצט א אויסערגעוועניליכע שטילקייט. אפילו זיין אייניקל וואָס האָט ליב צו טומלען און „פערדרייען די שטוב מיטן קאָפּ אראָפּ" גייט איצט אויף די פינגער. ער ווייסט גוט אז מען טאָר ניט שטערן דעם זיידן, ווען ער שרייבט בריוו. צו וועמען זענען געווענדעט די גרויסע, אויסגעצויגענע, לאנגע און ציטער־דיקע אותיות וואָס ער לייגט איצט אוועק אויפן פאפיר, ר׳ יחיאל? יאָ. דאָס שרייבט ער שוין צום וויפילטן מאָל בריוולעך צו זיין זון וואָלף קיין פאלעסטינא (געקומען אין לאנד אין 1925), און קען זיך ניט ערווארטן דעם געגארטן ענטפער. זיין ווייב גיטל, וואָס מישט מיט א הילצערנעם לעפל אין גרויסן טאָפּ רויטן באָרשטש וועלכע צערטראָגט א זיסלעכן און ווארעמען ריח איבערן שטיבל — זיפצט און ווישט מיט דער האנד די פערווייניטע אויגן, שעפטשעט שטיל און באוועגט מיט די ליפן (הויך ריידן וואגט זי נישט, ווייל זי וועט ווידער הערן פון איר מאן דעם שטרענגן פאָרווורף: א אָנטשעפּעניש פון א יידענע. מען ארבעט, מען לעבט, געזען א אָנטשעפּעניש פון א נארישע יידענע". אזוי האָט ער אוודאי געוואָלט פארשרייען זיין אינערלעכן אומרואיקן בענקשאפט צום זון).

און גאָט ווייס צו ער עסט כאָטש צו דער זאט אין דעם פאלעסטינא. אוי, אוי. אפילו אזא מחיידיקן באָרשטש ווי פאר די אָרימע לייט. מען קען דען גלויבן אין זיינע בריוו? איין גאָט ווייסט דעם אמת.

געענדיקט דאָס שרייבן, פלעגט ער מיטן בליק רופן זיין ווייב און לאנגזאם אָון הויך איבערלייענען דעם בריוו. גיטל שווייגט, ווישט מיט א טיכל די אויגן,

שאָקלט מיטן קאָפ און בעט זיך ווי א קליין קינד — יחיאל, שרייב אים נאָכאמאָל, זאָל ער שרייבן דעם אמת, דעם גאנצן אמת. און יחיאל פאָלגט זי דאָס מאָל און שרייבט צו נאָך עטלעכע וועךטער אויפן ווייסן בייגעלע פאפיר.

*

אין די דרייסיקער יאָרן האָט ר׳ יחיאלן געטראָפן א גרויס אומגליק. אין איינער פון די קורצע זומערדיקע נעכט איז אויסגעבראָכן א ריזיקע שריפה. דאָס פייער האָט בליץ־שנעל ארומגענומען דאָס גאנצע הויז און אלץ איז געשטאנען אין פלאמען („בייזע צינגער״ האָבן עקשנותדיק געךעדט, אז דאָס פייער האָט דווקא א צוזאמענהאנג מיט דער הויכער געלד־אסעקוראציע פונם שכנותדיקן פּלייש־געשעפט. וואָס „בייזע״ צינגער קענען ריידן...). זיין גאנצער פארמעגן איז אוועק מיטן פייער.

איצטער האָט ר׳ יחיאל זיך אריינגעצויגן אין שטיבל צו זיין זון הענדל (זיין גאנצע פאמיליע ווי אויך זיין שוועסטער שרה אומגעקומען דורך היטלע־ריסטישע באנדיטן). ביידע פאמיליעס האָבן געווינט אין א קליין שטיבל, צוזאמען געארבעט, געשמידט פערד און פוךישע וועגן, פאריכטן שלעסער, און אזוי האָבן געצויגן פרנסה צוויי פאמיליעס.

דעם שווערן קלאפ האָט יחיאל אויפגענומען רואיק. ער האָט זיך ניט באקלאגט אויף זיין ביטערן גורל אויף דער עלטער. אָבער דאָך האָט זיך געמערקט א ענדערונג אין זיין האלטן זיך אין דער שטוב. ער פלעגט זיך שוין אָפטער באקלאָגן אויף זיין שלעכטן געזונט־צושטאנד (מיר איז נישט פארבליבן אין זכרון, אויב ער האָט זיך ווען ס׳איז באקלאָגט אויף זיין געזונט צושטאנד. פאר־קערט, ער האָט אָפטמאָל געהאט דערוויזן זיין שטארקייט. אָט א עפיזאָד: געקומען אין שטעטל גרשון בריסטבארט, א באקאנטער העלד פון רייסן אייזערנע קייטן און בייגן אייזערנע שטאנגען אין פארמלחמהדיקן פוילן. — ניט קיין גרויסע קונץ דאָס בייגן „אייזערנעס״ — זאָגט מיט א שמייכעלע ר׳ יחיאל. און בכדי דערווייזן זיין שטארקייט כאפט ער א אייזערנעם שטאנג ארום 5 מ״מ די גרעב און דריייט עס ארום עטליכע מאָל אין זיין מוסקולירטער האנד. דאָס ארומדרייען א אייזער־נעם שטאנג אויף דער גאָלער האנד האָט געמאכט אויף אונז קינדער א טיפן איינדרוק. אויך צופעליקע צושויער, וואָס האָבן בייגעווינט די זאך אויפן פלאץ נעבן זיין קוזשניע האָבן געשמייכלט און באוונדערט דעם זקן, וואָס בייגט מיט אזא לייכטקייט אייניקע שטאנגען אויף אַיין דארער, נאָר פעסט מוסקולירטער האנד).

*

דער גורל האָט געוואָלט, אז ער זאָל ניט אומקומען פון די היטלעריש מערדער, נאָר שטארבן אין עלטער פון 70 יאָר אויף זיין אייגענעם בעט. בעת זיין קורצער קראנקהייט קומען אים באזוכן פיל יידן אין שטעטל. אויך דער שטעטלדיקער רב איז געקומען צו זיין קראנקן בעט און ווינשן אים א רפואה שלימה.

ירושלים, דען 11 דעצעמבער 1961.

ראובן קאַצאַן

אין דער שול גאס

דער זיידע פֿלטיאל פישער — א הויכער, א פֿשוטער ייד מיט א באָרד, נישט קיין גרויסער, און אויף די וואַנסעס זיינען ביי אים שטענדיק געווען סימנים פון שנופֿ טאבאק. ער איז אין האָט נישט געקענט לערנען, נאָר האָט אליין ליב געהאט צו הערן לערנען. און טאקע צוליב דעם האָט ער זיך איינגעקויפט א איידעם וואָס קען לערנען, און דאָס איז געווען מיין פאָטער איטשעלה, וועלכער איז געווען א גוטער לערנער, אָבער קיין בעל פּרנסה איז ער נישט געווען. אוו דאריבער האָט אים מיין זיידע פלטיאל שפּעטער נישט ליב געהאט.

מיין זיידע פלעגט מיר נישט איינמאָל געבן מיטן שטעקן איבערן קאָפּ וועו ער פלעגט מיך טרעפן שפּילן קאָרטן. ער האָט מיך אָבער ליב געהאט, וועו איך פלעג אים שפּעטער, וועו איך בין שוין געווען א גרויס יינגל, צוהעלפן כאפן פיש. איך געדענק נאָך אז איך פלעג שוין אריסקוקן אויף דעם טאָג מיטוואָך פרי, וועו עס פלעגט קומען דער פויער גרודניאָוו פון לאָבזוו מיט זיין פורמאַנקע.

אוו אזוי זיינען מיר געפאָרן יעדע וואָך אין א צווייטן דאָרף, ווו דער זיידע האָט שוין געהאט זיינע טייכלעך אָנגעדונגען. נישט איינמאָל האָט פאסירט אז אנשטאט פיש האָבן מיר אריסגעשלעפּט זשאבעס אוו אויך א פּאָר פישלעך, אוו מיר האָבן זיך געמוזט לאָזן אין א צווייטן טייך כדי מיר זאָלן אהיים ברענגן א ביסל פיש אויף שבת.

אונזער שטעטל איז געווען א קליינס, אָבער אין באגריף פון אונז, יונגע חברה, האָט עס אין זיך פארמאָגט אלץ. נישט ווייט פון שטעטל — פעלדער, וועלדער, אוו אויך א טייך, ווו מיר פלעגן זיך באָדן. מיר פלעגן זיך צוזאמען נעמען עטלעכע חברה פון שול גאס, אוו מיט שרעק זיך געלאָזט אין וואלד אריין קלויבן יאגדעס. אוו וועו מיר האָבן שוין געהאט אָפּגעקליבן פולע טעפּלעך, האָבן זיך פלוצלינג באוויזן שקצים אוו געגומען יאָגן, אוו ווער עס האָט נישט באוויזן צו אנטלויפן איז אהיים געקומען מיט א צעבראָכן הערצל אוו א ליידיק טעפּל. צום טייך זיך באָדן פלעגן מיר גיין דורך די לאָנקעס, ווייל דאָרטן זענען תמיד געווען שקצים פאר וועלכע מיר האָבן מורא געהאט.

אָבער גאָר אנדערש האָבן מיר זיך געפילט אין אונזער שול געסל. דאָ האָט קיין איין גוי נישט געווינט אויסער אברהמלה גארבער׳ס סטרוזש, אוו פאר אים האָבן מיר נישט מורא געהאט. דאָ אין שול געסל האָט אלעס געשמעקט מיט יידישקייט. די טענער פון לערנען האָבן זיך געהערט פון אלע זייטן, פון איין זייט פון קליינעם בית המדרש, אוו פון דער צווייטער זייט פון גרויסן בית המדרש. פון איין זייט מענדל וואָלף מלמד אוו פון דער צווייטער זייט יאָסיפֿ׳ס חדר וואָס האָט איבערגעשטיגן אלע טענער אוו ווו די קולעכלעך פון די קינדער האָבן זיך צעקלינגען אין גאנצן געסל.

א קליין געסל אָנגעפאקט מיט פארשידענע טיפּן יידן — סוחרים, דאָרפּס־

גייער, בעלי עגלות, א ליכט ציער, גארבערס, א בעקער, א חזן, מלמדים און כלי־זמרים, און אויך למדנים, א שטייגער ווי ר׳ שלמה ימהלעס איידעם. ער איז פונעם געסל כמעט נישט ארויס געגאנגען, און גאנצע טעג געזעסן און געלערנט, און זיין פרוי שיינדל האָט נעבעך געמוזט האַרעווען און מפרנס זיין אזא גרויסע משפחה — 5 זין און 3 טעכטער (די פאטיקעס האָט מען זיי גערופן).

מיט דעם יינגערן צווילינג האָב איך מיינע קינדערישע יאָרן פארבראכט. כאָטש מיר זיינען נישט שטענדיק געווען זאט — דאָך האָט מען אונז געהאלטן פאר די שטארקסטע יינגלעך אין געסל. מיין טאטע איטשעלע מלמד איז געווען א לערנער און האָט געפרופט זוכן פרנסה פון מלמדות און פון האנדל — נאָר שלימזלדיק איז אים געגאנגען. און מיין בריינדל האָט געמוזט צוהעלפן צו דער פרנסה. און טאקע מיין מאמע און שיינדל שלמה ימהל׳ס האָבן זיך פארנומען מיט פירן כשר פלייש — קאצ׳קעס, געגן און הינער פאר די סאסנאווצער און באזונדער פאר די רייכע און פרומע בעלי־ביתטעס. און מיר יונגע חברה האָבן געהאָלפן שלעפן די פעק צו דער באן. געווען האָבן מיר אז דעם טאָג וועלן מיר קיין ווארעמס נישט עסן, און אזוי זיינען מיר געזעסן אויף דער שוועל און אָפּווארטן ביז אונזער מאמע וועט שוין קומען צוריק. און אזוי זיצנדיק פלעגן מיינע ברידער דערציילן מעשהלעך פון הערשעלע אָסטראָפּאָלער און אנדערע. און אזוי זיינען מיר אונטער געוואקסן גאנץ לייטישע בחורימלעך אין אונזער געסל.

און איינציקווייס האָט זיך אָנגעהויבן אין געסל באווייזן סימנים פון לעזן א ביסל, און פון לערנען א פאָר און פארדינען. מיין עלטערער ברודער פלעגט אריין גיין צו יוסף היטעלמאכער, און מיט אמאָל ווערן מיר געווויר אז ער נייט שוין היטלעך און פארדינט שוין געלט.

דאָס לערנען זיך א פאר האָט מיין פאָטער נישט אזוי שטארק געארט. נאָר די חברים זיינע, און דאָס אויפהערן לערנען — דאָס האָט דעם טאטן שטארק וויי געטאָן. מיין ברודער האָט מיט איינמאָל זיך איינגעפאקט א פעקל און אוועק נאָך סאָסנאָווצע.

אונז האָט שוין געצויגן אין שטאָט אריין. איינמאָל אין א שבתדיקן זומער טאָג ווען אין שול גאס הויבן זיך אָן צו פארמאכן די לאָדענס, נאָך דעם שבתדיקן עסן, האָבן מיר זיך עטלעכע יינגלעך אין די יידישע היטלעך געלאָזט צו דער פאבריק אויף א מעטש. צוריקוועגס האָבן מיר באקומען קלעפ פון די שקצים.

אָנקומענדיק אין דער עלגאָטער גאס האָבן מיר געטראָפן א „מאניפעסטאציע". שווארץ פון מענטשן, פול מיט יידן אין די שבתדיקע קאפאָטעס, און מען שלאָגט זיך ביז בלוט. גייענדיק א ביסל ווייטער האָבן מיר געזען ווי לאה דעם היטלמאכערס ווייב, וואָס האָט געווויינט נעבן דער „קולטורע" שטייט מיט א שיסל וואסער און וואשט דעם קאָפּ פון בלוט א גאלן יידן. דאָס איז געווען דער סקאַלאָן, אזוי האָט מען אים גערופן. דערנעבן איז געשטאנען דעם באבאדס (דענטיסטס) שוועסטער און שרייט אויף א ליטווישן יידיש: גיט אויך אייך אזוי. גייט בעסער אין מקוה אריין. וואָס האָט איר דאָ צו טאָן? דאן האָבן מיר זיך דערווווסט, אז א רעדנער פון ווארשא האלט דאָ א פאָרלעזונג, און די יידן זיינען

געקומען שטערן. מיר יינגלעך פון שול געסל האָבן איינציקווייס אויך אָנגעהויבן נעמען ביכלעך פון דער „קולטורא" וואָס האָט געהאט א גרויסע השפּעה אויף אונזערע וויטערדיקע אנטוויקלונג. איך געדענק איינמאָל וועז מיין פאָטער האָט געטראָפן מיין עלטערן ברודער לעזן א ביכל, פלעגט ער מיט אים פרוווון אריינגיין אין א וויכוח, וועלנדיק וויסן וויי וויט ער איז שוין דערגאנגען, און פרעגט אים: צו טראכסטו חלילה אז עס איז נישטאָ קיין גאָט אויף דער וועלט? מיין ברודער האָט אויסגעמיטן צו ענטפערן, נישט וועלנדיק מצער זיין אונזער טאטן.

אין אונזער געסל זיינען אייניציקווייס אויסגעוואקסן וואַרשטאטן. די יוגנט האָט אָנגעהויבן וועלן בעלי מלאכות.

ביי אונז אינדערהיים איז געווען א היטלמאכער וואַרקשטאט אנטקעגן־איבער, שימע חאבעס זין האָבן געהאט א שטעפער וואַרקשטאט, און אויך די צוויי ברידער מייטליס זיינען געווען שטעפערס. די זין פון ר׳ שלמה׳לה יומהל׳ס האָבן זיך געזומען לערנען טריקאָטאזש. און אזוי איז אונזער מאמע געוואָרן לייכטער צו שלעפן די פעק מיט פלייש קיין סאָסנאָוועצ.

צו יענער צייט האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן פאָליטיש אויפצוואכן. עס האָבן זיך געעפנט פארטיי לאָקאלן פון אלע ריכטונגען, פון רעכטס „אגודת ישראל" ביז „בונד" און קאָמוניסטן. א קליין שטעטל — און עס האָט געקלעקט יוגנט פאר אלע פארטייען.

אין אלעווינקלעך פון שטעטל זיינען פאָרגעקומען שטורמישע דיסקוסיעס, און נישט איינמאָל האָבן זיך די דיסקוסיעס געענדיקט מיט קלעפ.

מיין עלטסטער ברודער האָט שוין דאמאָלט פארדינט. ער האָט פאר מיר באשטעלט א קורצן אנצוג וועלכן איך האָב זיך נאָך דאמאָלס געשעמט אָנצוטון, נישט וועלנדיק פארשאפן מיינע עלטערן קיין עגמת נפש, וויל נישט וויניק האָט די מאמע געליטן פון אונז וועז מיר זענען געווען קליינע קינדער. דאָך פלעגן מיר שבת נאָכמיטאָג זיך לאָזן אין גאס אריין, אין לאָקאל פון „פרייהייט" וואָס מייטליס און חיימאָוויץ האָבן געגרינדעט.

אין די זומערדיקע טעג פלעגט די יוגנט וויניק פארברענגען אין די פארטיי לאָקאלן. דער וואלד, די קראקעווער גאס איז געווען אלעמענס לאָקאל. דאָרטן האָבן זיך געטראָפן גרופנוויז יינגלעך און מיידלעך כמעט פון אלע פארטייען, און פרייליך פארבראכט אזוי ווי יוגנט אונטערן פרייען הימל. פון מיין גרופע ליגט מיר נאָך ביז היינט אין זכרון איין חברטע האַקמאַן וועלכע האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר פריילעכקייט, כאָטש זי האָט נישט געשטאמט פון קיין רייכער היים. זי האָט פשוט נישט געוווסט וואָס הייסט אומעטיג זיין.

שבת אָוונדיקע שפּאצירן האָבן שוין געהאט מער א ראָמאנטישן כאראקטער. דאָ האָט מען שוין געטראָפן פארליבטע פאָרלעך שפּאצירנדיק ביז צום טייך אָדער קיין לאָבזעוו און אויף אלע אנדערע וועגן אונטערן שטעטל.

נאָר די מער אקטיווע פאָליטישע יוגנט האָבן פאָרטגעזעצט זייערע שפּאצירן ביז שפּעט ביינאכט אין מארק און שפּאצירט און דיסקוטירט ביז מיד וועראנדיק.

איך דערמאַן זיך, וועַן איך מיט די חברטע זאָשע זיינען אויסגעוועלט געוואָרן צו פאָרן אויף א זומער קאָלאָניע פון דער „פרייהייט" וואָס איז פאָרגעקומען אין א דאָרף אין די בעסקידן, וווּ מיר זיינען געשלאָפן אין סטאדאלעס אויף הייַ, אין די טעג זיך געלערנט און געאיבט, און זער פריילִיך פארבראַנגט.

דאָרט איז צו אונז געקומען דער חבר טאבענקין פון ארץ ישראל און אין די אָוונטן געהאלטן פאר אונז פאָרטראגען. נאָך ביז היינט זענען ביי מיר געבליבן אין זכרון זייַנע ווערטער ווי ער האָט געשילדערט דאָס לעבן אין ארץ ישראל, ווו עס ווערן פארווירקלעכט די ציוניסטישע סאָציאליסטישע אידעאלן. איך געדענק ווען ער האָט איינמאָל ביי פארענדיקן זיין רעפעראט געזאָגט: וועַן אויף דער וועלט וועט זיך שוין הערן די מוזיק פון באפרייאונג וועט דאָרט פעלן די יידישע מוזיק, אויב מיר יידישע חלוצים און יוגנט וועלן נישט באווייזן צו שאפן אין ארץ ישראל א באזע פאר יידישע נאציאָנאלע און סאָציאלע באפרייאונג.

באגייסטערט זיינען מיר פון דאָרט אהיימגעפאָרן און זיך געזומען צו אונזער טאָג־טעגלעכע ארבעט.

יוסף ישראל וועלנער (ארצות הברית)

איבער בעלי צדקה און גמילות חסד אין וואלבראם

יוסף ישראל וועלנער

מיין ברודער ירחמיאל ע"ה האָט געהאט א שוועַר לעבן אָן א מוטער, וואָס איז געשטאָרבן אין 1919 אין די טיפוס עפידעמיע. דעריבער איז ער נישט געווען זייער אנטוויקלט און נישט ביים בעסטן געזונט. וועַן ער איז געקומען אין נאציש לאגער וואו ער האָט געהאָרעוועט שוועַר און האָט געמוזט שפאנען יעדן טאָג אכט קילאָמעטער, איז אים געשוואָלן געוואָרן א פוס און ער האָט נישט געקאָנט גיין צו דער ארבעט, האָט אים דער דייטש ימ"ש צוזאמען מיט נאָך שוואכע יידן אריסגענומען צום דערשיסן. אזעלכע זאכן האָבן פאסירט יעדן טאָג. דער דייטש האָט אריסגענומען די שוואכע און זיי אויסגעשאָסן. מיין ברודער איז אים געפאלן צו זיינע פיס און האָט אים געבעטן: דערשיס מיך נישט, איך קאָן ארבעטן. עס האָט נישט געהאָלפן קיין בעטן. אכצען טעג אין כסלו האָבן אים די פארשאָלטענע דייטשן אומגעבראכט.

מיין פאָטער משה יצחק האָט געצויגן זיין פּרנסה פון זיין זייגערמאכער־געשעפט און פון האנדלען מיט צירונג, אָבער זיין הויפּט־באשעפטיקונג איז געווען צו זאָרגן פּארן כלל אין אונזער שטאָט וואָלבראָם. ער האָט דאָס געטאָן שלא על מנת לקבל פּרס. ווי לאנג איך געדענק, איז ער געווען גבאי פון די חברות: תלמוד־תורה, ביקור־חולים, חברה אחיעזר און חברה־קדישא. ער איז אויך געווען גבאי אין אלקעסאנדערער שטיבל, גבאי פון כולל פּארן רבי'ן פון אלעקסאנדער. די מייסטע צייט האָט ער אָפּגעגעבן פּאר דער חברה „ביקור־חולים", וואו אויך שמעון בעקער איז געווען גבאי. מיין פאָטער איז אויך געווען מוהל.

אין שטאָט האָט אויך עקזיסטירט א פּרויען־פּאריין. די צוויי חברות ביקור חולים און דער פּרויען־פּאריין האָבן געארבעט צוזאמען, און אז אן אָרעמאן האָט געדארפט קריגן אן אומזיסטע מעדיצין, האָט ער געמוזט האָבן די אונטער־שריפטן פון מיין פאָטער און פון ביילע בריינדל, דער גבאי'טע פון פּרויען־פּאריין.

אין וואָלבראָם האָט מען זייער געהאלטן פון דער מידה פון הכנסת אורחים און פון צדקה. איך האָב געהאט די געלעגנהייט צו זען די ביכלעך פון די צדקה חברות. יעדן פרייטיק איז ארומגעגאנגען איבער דער שטאָט יעקב חזן מיטן ביכל פון דער חברה „ביקור־חולים" און בנימין סקלאוש מיטן ביכל פון דער תלמוד־תורה און יעדער ייד האָט געגעבן וויפיל ער האָט געקאָנט, פון פינעף גראָשן ביז 30 גראָשן א וואָך. דאָס ביכל פון דער חברה אחיעזר איז געווען ביי לייזער ציגלער. און ביילע בריינדל האָט איינקאסירט דאָס געלט פּארן פּרויען־פּאריין. דאָס געלט איז דערנאָך פּארטיילט געוואָרן לויט דער ערלעכער און יושר'דיקער אָפּשאצונג פון די גבאים. קיין אָרעמקייט האָט אין וואָלבראָם נישט געפּעלט. ווען עס איז געקומען פּאר פּסח, זיינען דער רב און מיין פאָטער און נאָך א פּאָר גבאים געגאנגען צונויפזאמלען פּאר מעות חיטין, און פּאר ווינטער זיינען זיי ארומגע־גאנגען זאמלען געלט פּאר באהייצונג פּאר די אָרעמעלייט. עס איז אויך געווען א חברה גמילת חסדים, וואו מען האָט יעדן נויטבאדערפטיקן געליגן געלט אָן פּראָצענט. מלך פאצאָנאָווסקי האָט געבויט איז זיין הויז א ביוראָ בחינם פּאר דער גמילת חסדים־קאסע און איז אויך געווען דער גבאי.

קיין וואָלבראָם פלעגן קומען אָרימע לייט פון אלע עקן פוילן. זיי האָבן זיך זייער גוט געפילט ביי אונז אין שטאָט, ווייל ווי איך האָב שוין פריער דעמאנט, האָט מען אין וואָלבראָם געהאלטן פון הכנסת־אורחים. איך געדענק, אז עס זיינען געקומען צו אונז אין שטאָט פּארשידענע אָרימע לייט, צווישן זיי גרים, און לערנערס. אלע האָבן זיך געפּילט זייער גוט ביי אונז. עס איז למשל געקומען קיין וואָלבראָם א ייד, וואָס מען האָט אים גערופן לחַי. ער איז געווען נישט גאנץ נאָרמאל, אָבער ער איז געווען א גרויסער לערנער. ער איז פּארבליבן אין וואָל־בראָם שיינע עטלעכע יאָר. און אויך דער גר־צדק איז געווען אין וואָלבראָם א לאנגע צייט און נאָך א סך אנדערע. ווען ס'איז געקומען פּרייטיק פּארנאכט, האָט לייבעלע שמש און דערנאָך אפּרים שמש זיי פּארטיילט אין אלע שטיבלעך און בתי־מדרשים.

עס זיינען אין וואַלבראָם געווען איין שול, צוויי בתי־מדרשים און 12 שטיבלעך: צוויי אלעקסאַנדערער, צוויי גערער, איין אגודה, איין ראדאָמסקער, איינס ביי מרדכי דראך, איינס ביי ר׳ יוסף׳ס, איינס ביים רבין ר׳ שלום, איינס ביי ר׳ סענדער ליפא, איינס ביי די האנטווערקער, און א מנין ביים רב ר׳ שלמה לאָזער זילבערבערג.

די אויפגאבע פון די חברות איז געווען צו העלפן די אָרעמעלייט פון אונזער שטאָט. די חברה אחיעזר למשל האָט געהאָלפן נויטבאדערפטיקע מיט געלד; די חברה ביקור־חולים האָט אויסדריקלעך געהאט דעם ציל צו העלפן קראנקע מיט רפואות, מיט געלט, מיט שיקן קראנקע אין קור־ערטער און אויך פארזאָרגן יידן, וואָס זאָלן וואכן ביי קראנקע. דערמיט האָט זיך דערעיקרשט פארנומען מיין פאָטער. ער אליין פלעגט גיין איינמאָל אָדער צוויי מאָל א וואָך נעכטיקן צו א קראנקען, אָדער ער פלעגט שיקן מענשן פון דער חברה, און אז עס איז נישט געווען וועמען צו שיקן צום קראנקען, פלעגט די חברה באצאָלן פאר א וואך־מענש. איך וויל דאָ ברענגען עטלעכע ביישפילן אויף צו ווייזן, אין וואָס ס׳איז באשטאנען די ארבעט פון א גבאי פון ביקור־חולים. איינמאָל קומט אריין אלטער, יעקב לאָזערס זון, און זאָגט צו מיין פאָטער, אז זיין טאטע איז שטארק קראנק. מיין פאָטער איז אַרויפגעגאנגען צו יעקב לאָזערן און אים געטראָפן ליגן אין א שרעקלעכן צושטאנד. די דירה איז געווען א שלעכטע, דער ריח איז געווען נישט צום אויסהאלטן. איז מיין פאָטער געגאנגען צו מיכאל פערלמוטער, געוומען א 96׳ער בראָנפן און א באליע. ער האָט אויפגעקאָכט וואסער, אריינגע־זעצט דעם חולה אין דער באליע און אים געוואשן. דאן האָט ער געבראכט פרישע וועש פון דער היים, האָט איבערגעצויגן דאָס בעט און האָט דעם אלטן ממש מחיה געווען. מיין פאָטער האָט דעם קראנקען נאָך באזוכט אזוי עטלעכע טעג ביז ער איז געשטאָרבן. ער איז געווען אין עלטער פון איבער אכציק יאָר.

משה ראָזענבאום „ביק״ האָט אין דער מלחמה חתונה געהאט מיט טעמע זילבערמינץ, א חברה מיינע פון הנוער הציוני. זיי האָבן זיך אויסבאהאלטן מיט א קינד ביים פאָרעמבער גלח. קורץ פאר דער באפרייאונג האָט דער גלח זיי ארויסגעטריבן. אינדרויסן האָט אויף זיי געווארט א פוילישער פאָליציאנט און ער האָט זיי דערשאָסן, הי״ד.

איצט וויל איך דערציילן וועגן דער לעצטער חברה „קץ כל אדם״, חברה־קדישא. די חברה האָט נישט געדארפט זאמלען קיין געלט וועכנטלעך, וויל זיי האָבן באקומען געלט פאר קרקע׳ס. ראובן פראָמער און לייזער ציגלער זיינען געווען די גבאים ראשונים. דאן זיינען געווען יאָסל האבערפעלד, דער געלער ראובן מייטעלעס און מיין פאָטער. נאָך יעדן שמחת־תורה פלעגט ביים גאלן ראובן מייטעלעס זיין א שמחה פון דער „חברה־קדישא״. געלט האָבן זיי געהאט געגוג און ראובן מייטעלעס פלעגט אויך נישט זשאלעווען א ביסל משקה. ער האָט געהאט א ברייטע האנט. אלעמאָל האָט מען געהאט אין זינען צו ווייזן נייע גבאים. אָבער אזוי ווי מ׳איז געוואָרן בגילופין, האָט מען שוין באשטעטיקט די אלטע גבאים און מען האָט געטרונקען לחיים. אָבער די אלע חברות האָבן זיך

רחל ביילע, שרהלה
די טעכטער פון משה יצחק און אסתר וועלנער

וואלף וועלנער ומשפחתו

געפירט זייער דעמאָקראטיש און אומפארטייאיש, צו העלפן די ליידנדיקע אלע גלייך.

וואָלבראָם האָט גהאט נישט בלויז אָרעמע לייט פון דער פרעמד, נאָר אויך אירע אייגענע. איך וויל דאָ אויסרעכענען די טירן־גייערס: דער אלטער משה ע"ה פלעגט אריינקומען יעדן פרייטיק. ער האָט נישט גערוואָלט נעמען מער ווי איין גראָשן. ער האָט געזאָגט, אז דאָס איז זיין צדקה, נישט צו נעמען מער.

דאָס יידישע לעבן אין וואָלבראָם איז געווען פארשידנפארביק. עס זיינען געווען חתונות און לוויות און — אויך מחלוקתן וועגן דאָזאָרעס, וועגן שוחטים און אנדערע כלי קודש. זעקס חדשים פארן אויסברוך פונעם קריג האָט דער סטאָראָסטע אויפגעלייזט די קהילה צוליב די מחלוקת און ער האָט באשטימט פינעף דאָזאָרעס — הענעך לאנדאו, ד"ר אייזענשטאט, אברהמלע ווייגשטיין, משה יצחק וועלנער און ביבעק מיטעלמאן. די קהילה איז געווען טעטיק ביז דעם חורבן. בעתן אריינמארש פון די דייטשן האָבן מיר זייער מורא גהאט, אז זיי וועלן ארעסטירן צוערשט די קהילה מענשן. מיין פאָטער און איך און צוויי ברידער זיינען אנטלאָפן. מיר זיינען בלויז געלאָפן ביז מיעכאוו און די דייטשן האָבן אונז אָנגעיאָגט.

ישראל מענדל זילבערמינץ

צוויי געשטאלטן

א.

דער קאצאפ

יחיאל דוד זילבערמינץ, אָדער ווי מען האָט אים גערופן מיט זיין צונאָמען דער „קאצאפ", איז געבוירן געוואָרן אין וואדיסלאוו אין יאָר 1844, און אלט זייענדיק פיר יאָר איז זיין מוטער, אן אלמנה מיט דריי קליינע קינדער, געקומען זיך באזעצן אין וואלבראָם, וואס האָט זיך אין יענע יאָרן גערעכנט אין דער געגנט אלס גרויסע שטאָט. אין זיין פריסטער יוגנט האָט ער זיך שוין געלערנט דאָס פאך בעקעריי. און וועז די רוסישע מאכט האָט אָנגעהויבן בויען די באן ליניע אין וואלבראָם, האָט ער געבאקן ברויט פאר די רוסישע ארבעטער (קאצאפן), וועלכע האָבן געבויט די באן ליניע, און זייט דאמאָלס האָט מען אים גערופן „דער קאצאפ". פון צוועלף קינדער זיינען אים געבליבן בייס לעבן נאָר זעקס. אין וואָלבראָם האָט ער גהאט פינף און פינפציק אייניקלעך. ער האָט זיך קיינמאָל נישט געאיילט, ווי ער וואָלט געווועט אז עס איז אים נאָך באשערט צו לעבן א סך יאָרן. אין וואלבראָם האָט ער געלעבט נייניציק יאָר.

אלע זיינע יאָרן האָט ער געארבעט. און מיט אים האָט מיטגעארבעט זיין גאנצע משפחה. זיין בעקעריי איז געווען די איינציקע אין שטאָט וואָס איז אָפן געווען בייטאָג און ביינאכט. און אין קאלטעווינטער נעכט, וועז דאָס שטעטל איז

געשמאק געשלאָפן, איז ביים קאצאפ געווען אָפן, און יעדער האָט געקאָנט פריי אריינגיין, אוועקזעצן זיך אָפרוען, אָנווארעמען זיך, און עסן א פרישע בייגל. אין גאס פאר זיין בעקעריי זיינען געשטאנען די בעלי־עגלות וואָס האָבן געפירט פאסאזשירן צו די באן, און פון די באן סטאציע, דאָ האָבן זיי געהאט זייער סטאציע. און פרעמדע פאסאזשירן וועלכע זיינען געקומען אין שטעטל אריין אין דערמיט נאכט, האָבן ביז פֿרי דערווייל געכאפט א דרימל ביים וואַרעמען באק אויוון, אָדער גאָר אויפן פיעקעלעק, נאָכן אָפעסן עטלעכע בייגל. ער האָט קיינמאָל נישט קאָנטראָלירט צי די עסערס האָבן באצאָלט פאר די בייגל. ער האָט געגלויבט אז יידן זיינען ערליך. און אז א יידישער עסט א בייגל און באצאָלט נישט, פלעגט ער זאָגן, איז א סימן אז ער האָט נעבעך נישט קיין געלט. דערפאר דארף ער ליידן הונגער?

ער האָט ליב געהאט העלפן יידן. האָט ער טאקע צו דעם צוועק אויסגענוצט זיינע עטליכע הונדערט אָפּגעשפּאָרטע קערבלעך וועלכע זיינען געווען אייגנטיילט אין טארבעלעך, און יעדעס טארבעלע האָט געהאט א נאָמען.

יעדן זונטיק פלעגן יידן קומען זיך באָרגן געלט. האָט ער יעדן געגעבן זיין טאָרבעלע, און יעדן פרייטיק פלעגן זיי די טאָרבעלעך צוריקברענגען, און ער פלעגט עס היטן ביז איבער שבת, און זונטיק עס ווידער צוטיילן. ער פלעגט זעלטן ארויסגיין פון שטוב. און אז עס האָט זיך געמאכט אמאָל אז ער האָט געמוזט גיין פרייטיק צו נאכט, אויף א "זכר" ביי אן אייגענעם, האָט ער אָנגעזאָגט די קינדער זיי זאָלן היטן די טארבעלעך.

דאוונען אין שול פלעגט ער נאָר שבתים און ימים־טובים. ביים דאוונען איז ער קיינמאָל נישט געזעסן. אפילו אין יום־כפור פלעגט ער שטיין א גאנצן טאָג און נישט אוועקזעצן זיך.

יעדן פרייטיק פלעגט ער גיין אין מקווה אריין זיך באָדן, און נישט איינמאָל האָט פאסירט אז ער איז צוריק געקומען, אין די שמוציקע וועש, און די קלאָרע וועש וועלכע ער האָט מיטגענומען אין באָד אריין איז ערגיץ פארשוווונדן. ער האָט שוין געפונען עפעס א תירוץ, אָבער אלע אין שטוב האָבן געוווסט דעם אמת, אז די וועש האָט ער אין באָד אוועקגעגעבן אן אָרעמען יידן. און אזוי פירנדיק זיך האָט ער באוויזן אויפצושטעלן אין שטאָט איינע פון די פארצווייגסטע ארבעטער משפחות, וועלכע האָבן געלעבט צוזאמען ווי איין פאמיליע.

איצט איז די משפחה מער נישטאָ. געבליבן בלויז עטליכע אייניקלעך. די איבריקע זיינען אומגעקומען צוזאמען מיט די גאנצע וואלבראָמער קהילה.

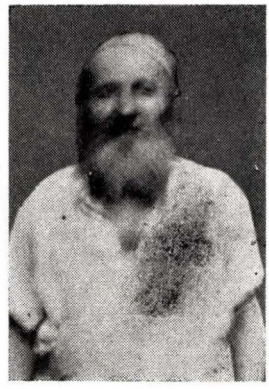
ב.

טוביה איסר ריינשטיין (אָדער טוביה מלכה רחל׳ס).

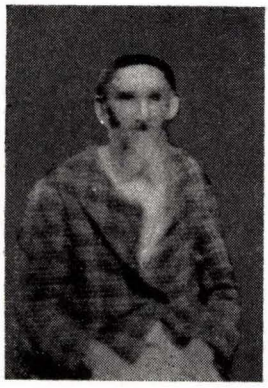
טוביה בעקער איז געווען דעם קאצאפס אן איידעם. ער איז געווען א פשוטער יידׁ, מער ווי דאוונען און זאָגן א קאפיטל תהילים האָט ער נישט געקענט. אָבער געווען א יידׁ מיט א יידיש הארץ. זיין לעבן איז באשטאנען פון דריי זאכן: ארבעטן, דאוונען און געבן צדקה.

נישט געווען קיין גרויסער בר מזל, אבער געווען א גרויסער בר מזל צו קינדער. צוויי און צוואנציק קינדער זיינען ביי אים געבוירן געוואָרן. ער האָט זיך שטענדיק געאיילט, ווי ער וואָלט מורא געהאט אז ער וועט עפעס פארשפעטיקן. וועז די צייט פלעגט אים נאָר דערלויבן פלעגט ער לויפן אין בית המדרש אריין מיט א גרויסן טלית און תפילין־זאק. אָבער אינם זאק זענען געלעגן ברויט אָדער חלות, וועלכע ער האָט דאָרט אוועקגעגעבן. ער פלעגט אויך פאסטן יעדן דאָנערשטיק. די סיבה פון פאסטן האָט ער געהאלטן פאר א סוד, בלויז איינצעלנע מענשן דערציילט האָט ער אז ער האָט געדינט אין די רוסישע ארמיי זעקס יאָר, און דורך די גאנצע צייט זיך נישט ראזירט די באָרד און נישט געגעסן טריפה, אָבער זייענדיק אויפן פראָנט אין מאנשוריע אין די רוסיש־יאפאנישע מלחמה האָט ער געליטן הונגער. האָט ער געכאפט א הינדל, עס אליין געשאָכטן, אָפּגעבראָטן און אויפגעגעסן, און פאר די עבירה טוט ער תשובה.

עס האָט אמאָל פאסירט אז ס׳איז צו אים אריינגעקומען יענקל צוקערבעקער בעטן ביי אים א נדבה פאר עמיצן. גראָד האָט זיין ווייב איבערגעלאָזט ביי אים עטליכע הונדערטער וועלכע ער האָט געדארפט באצאָלן א חוב פאר מעל, און אזוי ווי זיינע הענט זיינען געווען מיט טייג, האָט ער געזאָגט יענקלן ער זאָל זיך אליין ארויסנעמען פון טאש. וויפיל, פרעגט אים יענקל? וויפל סא׳איז דא, ענטפערט ער אים. וועגן חוב האָט ער פארגעסן, און וועז דער בעל חוב איז געקומען מאנען דאָס געלט, האָט ער זיך דערמאנט אז יענקל האָט ארויסגענומען דאָס גאנצע געלט. זיין מזל איז געווען אז יענקל דער צוקערבעקער האָט נאָך נישט געהאט צעטיילט דאָס געלט צווישן די אָרעמעלייט. אויך זיין ווייב מלכה רחל איז נישט אָפּגעשטאנען אין צדקה געבן פון טוביה׳ן. אלע זיינען אומגעקומען אין גרויסן חורבן. פון די משפחה איז קיין איינציקער נישט געבליבן.

טוביה ריינשטיין האופה
טוביה ריינשטיין דער בעקער

ישראל דוד זילבערמינץ (קאצאפ)
דער בעקער קאצאפ (זילבערמינץ)

ראובן פרומער ומשפחתו
ראובן פרומער מיט זיין פאמיליע

משפחת זילבערמינץ, ממנה נשארו בחיים רק שניים

משה בן ראובן פרומר

קבוצת וולברומאים ברוסיה בזמן המלחמה
וואלבראָמער בעת׳ן קריג אין רוסלאנד

קבוצת החלוץ „פרייהייט"

רחל פרענקל
אשת מרדכי הלל פרענקל

חיים וואלף זילבערמינץ און זיין פרוי טעבלה

מאיר קיבקוביץ

בראשית העליה השלישית

(זכרונות)

א.

היה זה לפני 42 שנה, מיד לאחר פרסום הצהרת בלפור הידועה; רוח חדשה־רעננה החלה לנשוב בישובים היהודיים בפולין, וגם אלינו, לוולברום, הגיעה חיש מהר. בעקבות ההתעוררות הציונית הוקמו סניפי ההסתדרות הציונית בישובים שונים והוחל בשליחת חברים לא״י. גם סניף ההסתדרות הציונית בוולברום החליט על שליחת מספר חברים לא״י, וכך איתרע שיצאנו, חמישה חברים־חולמים, לדרך ארוכה, רווית קסם והרפתקה.

יחד עם שטרק אברהמצ׳ה, יהודה פרנקל, ידידי האישי שנפטר זה לא כבר, עוזר זונבנד ויעקב פישל, יצאנו מיד עם סיום מלחמת העולם הראשונה לגרמניה, ומשם הגענו להולנד. כאן נאלצנו להפסיק זמנית במסע, הואיל ובגלל נסיבות שהזמן גרמן — מלחמת העולם הראשונה — היו עדיין דרכי הים חסומות. כך השתקענו באופן ארעי בהולנד, והואיל ולא יכולנו להמשיך בדרכנו, החליטה ההסתדרות הציונית בהולנד להפוך אותנו לגרעין חלוצי כדי להכשירנו לעבודה מעשית בארץ. במסגרת תכנית זאת למדתי שנתים גננות.

היתה זאת התקופה היפה ביותר בחיי. תמיד הנני שמח להזכר בה ולראות מחדש בדמיוני את השדות המוריקים, את הבתים ההולנדיים הקטנים והנוחים, את האנשים האדיבים ואת האוירה הכללית הרוגעת והשלווה.

ב.

שנת 1920. פצעי המלחמה הגלידו קמעא. החיים חזרו אט־אט למסלולם. נתיבות הים והיבשה נפתחו מחדש, ואנו מצאנו עצמנו חיש מהר בדרך ארצה, ולא עברו ימים רבים וראינוה במו עינינו.

החיים בא״י בשנות העשרים של המאה העשרים היו מעניינים מאד, מלאי מתח, אך קשים. עוד בהולנד נוסדה ע״י הד״ר ז. סוסקין המנוח קבוצה שהיתה מיועדת לערוך נסיונות חקלאיים בתחנות מיוחדות לפי השיטה הידועה שלו, בשם „שיטת סוסקין״. וכך הגעתי לשוני (ליד בנימינה), ששימשה תחנת נסיונות למטרה זאת. במקום זה משלה בכיפה קדחת טרציאנית והפילה קרבנות רבים. גם אני נפלתי לה קרבן. לאחר מכן עבדתי כפועל בנין בתל־אביב ובמסילת הברזל סרפנד־לוד. העבודה היתה קשה מאד, לא לפי הרגלי העבודה שקניתי לעצמי בעיר מולדתי, והרבה מעל לכושר העבודה הפיזי שלי. אך בכל זאת היינו מאושרים, מלאי מרץ ותקווה. עד שבאו מאורעות מאי 1921, וחלומותי היפים גוו. (אגב, במאורעות אלה נפל חברנו משה הברפלד ז״ל).

חליתי, ולפי הוראת הרופאים נאלצתי לחזור לפולין, לוולברום. זכר הימים,

הקצרים אך מלאי הענין מא"י, לא מש מזכרוני אפילו יום אחד, וכך החלטנו לעלות שוב לא"י, ובמהרה הוצאנו החלטה זאת מן הכוח אל הפועל: בשנת 1933 עלתה משפחתי ביחד עם משפחתו של חברנו יחיאל פולטורק לארץ, ושוב לא עזבנו אותה יותר.

עובדיה גוטליב

עיירתי וולברום

(קטעים מזכרונות ימי נעורי שעברו עלי בעיירה זו)

עובדיה גוטליב

פ ר ק א.

אתאר בקצרה מראה פני העיר וסביבתה בראשית המאה הנוכחית. אגב תיאורים ישתר־בבו בפרק זה גם תיאורי דמויות, חויות ומאורעות שונים. הכל לפי ה„סדר" שבכוח זכרוני להעלותם.

א. המבנה הכללי של העיר

כיכר השוק, מרובע כ־150 על 150 מטר, מוקף 7 בתים מכל צד (לא פחות ולא יותר), ה„מרכז המסחרי" של העיר. מכל פינותיו מסתעפים 2 רחובות (לא פחות ולא יותר). מהם „ארוכים", אשר ברובם „יוצאים" ומת־חברים עם „דרכי המלך" המובילות למרחקים, ומהם קצרים, הנפסקים בקצה העיר וגובלים בשדות זרועים או באדמות מרעה, ללא דרך יותר, כשכולם מסתעפים לסמטאות וסמטי־סמטאות. כזהו, בקווים כלליים, היה מראה מבנה העיר, בדומה ליתר ערי פולין, הבנויות בסגנון טפוסי זה של עיירות אירופה המרכזית והמזרחית.

ב. השוק

בימים ההם היו רוב רובם של בתי העיירה בנויים מעץ, ורק 7 הבתים בצדו הדרומי של כיכר השוק, ועוד בית אחד בפינתו הצפונית־מזרחית מול בית־היראה של הנוצרים, היו בנויים אבן. בתי אבן אלה היו בני שתי קומות בעוד שבתי העץ היו נמוכים וברובם בעלי קומה אחת.

במרכזו של השוק היתה הבאר, בעלת 2 משאבות, אחת שהופעלה בעזרת 2 גלגלים, ולצד השניה משאבת־יד רגילה, אלכסונית. זו ש„על גלגלים" היתה

לעתים קרובות מקולקלת והגלגלים הסתובבו ל„ריק". וכשהיתה ב„מצב מיוחד" כזה, ניצלנוה, אנו הזאטוטים, בתכלית הניצול, התחרינו במהירות סיבוב הגלגלים — במצב ה„שאיבה לריק" היתה זו עבודה קלה — ולא הרפינו ממנה עד שתיקנוה מחדש או עד — וגם זה קרה — שמי שהוא מהנערים תחב — תוך סקרנות — אצבע לתוך גלגלי השינים, שהיו תמיד פתוחות... ונפטר מאצבעו או אף מכל כף היד לעולמים... (מעשה שהיה).

כ־50 צעד מזרחה לבאר עמדה שורה של צריפי עץ, כ־20 במספר, ששימשו כאטליזים, מהם סיפקו קצבי וולברום בשר בקר ועגל לעקרות הבית של כל העיר.

לימים, כשר' ישראלקה גרוסמן בנה מחדש את ביתו הגדול, לאחר שהישן, של עץ, נשרף ב„שריפה הגדולה", והקצה אגף שלם לבנית שורה של חנויות קטנות, שכרו הקצבים חנויות אלו, העבירו לשם אטליזיהם והצריפים שבשוק נהרסו.

עם הריסתם של הצריפים נהרס גם משכנם ושטח מחיתם של מאות חולדות ועכברושים, מהם שגדלם הגיע לגודל חתולים, שהיו „מסתופפים בצלם" של צריפים אלה, מבלי שידע איש על קיומם בממדים כאלה... שבועות רבים נמשך הציד וההרג ע"י נערי הקצבים וסתם „גויים", ששכרום במיוחד ל„עבודה" זו. ורק יחידים — לרוב מהסוג הקטן שהיו יותר זריזים — הצליחו להימלט למרתפי הבתים הסמוכים ולהציל את נפשם...

ב־40 החנויות שבשוק התרכז עיקרו של הסחר במוצרים תעשיתיים: טכסטיל, ברזל, טבק, עורות, סדקית, עור וכו' שהיה רובו ככולו בידי יהודים (רק חנות אחת היתה של „גוי"), 4 בתי מזיגה (2 של גויים) וכמה מאפיות.

לאחר הריסת הצריפים סללו את השוק וריצפוהו במין אבנים מיוחדות, שקציהן מחודדים וראשיהן עגולים. לא זכרו לי אם השוק היה מרוצף לפני כן או שרוצף מחדש. עכ"פ, המרצף — יהודי היה (אינני זוכר את שמו), וכמה „גויים" עזרו על ידו בהגשת אבנים וחול.

ג. התאורה

תאורה לא היתה בימים ההם, הסתפקו באור הבוקע מתוך החנויות, וכשאלה נסגרו שרר חושך ואפלה. וכשהגיע היום והעמידו מנורת ה„לוקס" הראשונה — היה זה מאורע. דומני, כי „דודיק", מסגר פולני, שביתו היה בכיכר השוק, היה „ממונה" על הדלקת ה„לוקס" (לא כל בן־אדם פשוט היה מסוגל לכך, והיה צורך ב„ידע" מסוים...), ובעת ה„הדלקה" הראשונה התאספו המונים לראות ב„פלא" זה. אנחנו, הנערים, המשכנו לראות במחזה זה עוד ימים רבים וללוות כל „הדלקה" בתרועות גיל...

יום אחד יצאה גזירה מטעם ה„מלכות" — אינני זוכר אם היה זה לפני העמדת ה„לוקס" או לאחריה — שעל כל בעל־בית לתלות פנס בשער ביתו ולהאירו במשך כל הלילה. על פנסים אלה היו כתובים באותיות אדומות שם הרחוב ומספר הבית. זוכרני כי הכתבות היו בשפה הרוסית בלבד (מספר הבית שלנו, „רינוק מספר 4", עומד איתן בזכרוני).

האופטימיסטים ראו ב„גזירה" סימן לקידמה ולפרוגרס, שבעקבותיהם יבוא בודאי גם החופש. לעומתם, טענו הפסימיסטים, כי „מלכות הרשעה" לא לתאורה התכוונה אלא להקל בכך על „עושי החיפושים" למצוא על נקלה את הכתובת שנמסרה ע"י המלשינים למיניהם: על מבריחי סחורות, מורדים במלכות או על סתם עבריינים...

גיסי לייב הירש היה סבור, כי ה„צייר" שצייר את הכתובות על הפנסים בצבע אדום, אחד „מאנשי החברה" היה, ורצה באופן כזה ל„התנקם" בממשלת הצאר...

עוד 2 „גזירות" דומות זכורות לי. האחת, וזו באה מטעם כבאי האש שבעירנו. כשרבו השריפות גזרו על כל בעל־בית להעמיד ליד שער ביתו חבית מלאה מים... „גזירה" זו בוטלה עם עבור הקיץ ולא נתחדשה יותר. ה„גזירה" האחרונה, וזו נגזרה בתקופה הרבה יותר מאוחרת, נגזרה ע"י „קומנדנט משוגע" שנקלע לעירנו בזמן האוקופציה האוסטרית במלחמת העולם הראשונה. „משוגע" זה דרש לא פחות ולא יותר מכל בעל־בית בעירנו לרחוץ את המדרכה שלפני ביתו יום יום במים ובסבון... וכבר נשמעו הצעות לגזור „תענית צבור" לביטול ה„גזירה"... למזלם של בעלי־הבתים הועבר ה„משוגע" במהרה מעירנו והגזירה בוטלה.

בקשר ל„גזירת הפנסים" שח לי ר' יעקב יזרעאלי ע"ה, שהיה נוהג להזכירני נשכחות, כי בנו של איטשה זלצר, שביתו היה בשוק, היה מתחכם ומוריד „כובעה" של המנורה שהיתה בתוך הפנס. מיכל המנורה קיבולו היה כדי להספיק להאיר לילה אחד, ובכל ערב היה צריך למלאותו. הנ"ל חסך לו גם טרחה יתירה ומילא את מיכלו מערב שבת לערב שבת...

ד. „שרות התחבורה"

לאורך צדו המערבי של השוק, לפני ביתו הגדול של ר' יוסף־בר פוטש והבתים הגובלים אתו, „קנו להם שביתה" עגלוני העיר, שהסתדרו שם עם עגלותיהם, ובזכותם נשמר שרות תחבורה ותעבורה סדיר בין העיר לבין תחנת הרכבת, שהיתה מרוחקת כ־2 קילומטרים ממנה. עגלונים אלה כולם יהודים היו. מהם נשארו בזכרוני: בר־נטע; שלשת בניו משה, עוזר ובן־זקוניו מרדכילה; לייב, שסוסיו נחשבו ל„אריות" וגיסו אברהם „קראצמיך" או קראצמארובקי".

זה האחרון היה בין הנחשלים ועגלתו היתה רתומה לסוסה אחת בלבד, מפגרת לרוב. במשך כל היום עסקו עגלונים אלה בהובלת סחורות מתחנת הרכבת העירה. לפעמים גם נזדמנה להם „נסיעה מיוחדת", לרוב, כשהיה צורך להבהיל את הרופא מפילץ הסמוכה, למקשה ללדת או לאיזה חולה מסוכן. (משום מה היה הרופא הפילצאי מקובל כעולה במומחיותו על זה שבעירנו. אין נביא בעירו). במקרה האחרון השתמשו לרוב בשרותם של לייב העגלון ושל העוזר בער־נטעס, שהיו זריזים במלאכתם וסוסים „אבירים" להם. „קרצמובקה" לא בא בכלל בחשבון לשליחות מעין זו... והיה נאלץ להסתפק בהובלת סחורות בלבד. בכל זאת, כשעה לפני עבור רכבת מסה"ב, היה הוא תמיד הראשון בשורת העגלונים

שהסתדרו בשוק עם עגלותיהם וחיכו לנוסעים. חבריו ויתרו לו על המקום הראשון, בידעם היטב כי למרות ויתורם סופו לצאת האחרון: הנוסעים, בחששם לאחר את בוא הרכבת העדיפו תמיד את האחרים עליו ורק כשחבריו כולם יצאו כבר, הספיק לאסוף נוסע או נוסעים מספר מהמאחרים, שבאין־ברירה נסעו אתו. ולפעמים קרובות, כאשר התקרבו כבר לתחנת הרכבת, הספיקו עוד לשמוע את צפצוף הרכבת שיצאה בינתיים לדרכה...

„אין צועקין על לשעבר", ועכשיו, לאחר שקרה מה שקרה ובדלית ברירה, לא נשאר להם לנוסעיו, שעתותיו בידם והזמן אינו דוחקם יותר, אלא להשאר בעגלתו של „קראַצמיך" ולחכות בסבלנות עד שזה ימלאנה בנוסעים נוספים ויוביל אותם בנחת ובשלום חזרה העירה. אגב, לא תמיד היה „קראצמיך" בין הנחשלים, בעת הצורך היה זריז למדי, ובריב שפרץ פעם בינו לבין גיסו לייב שעלה עליו בכוחו ובגבורתו, לא היה עומד ומחכה עד שמהלומתו של לייב תפגע בו, אלא הזדרז, קפץ עליו ונגס בתנוך אזנו של לייב, והתנוך נעלם ואיננו... בלעהו, ולא נודע כי בא אל קרבו...

פרק ב. על השריפות

א. „למי צלצלו הפעמונים"

דומני, שכל ילידי עירנו סובלים מאיזה פחד, מין אלרגיה ר"ל, לשמע קול צלצולם של פעמונים. אשם בכך פעמון האזעקה, שהיה קבוע בראשו של עמוד עץ גבוה בטבורו של השוק ע"י הבאר, עשוי נחושת מעורבת, וגגון סכך עליו מפני הגשמים, כדי שלא יעלה חלודה העלולה חס ושלום להחליש את קולו, קול פחדים, שהלך מסוף העיר ועד סופה.

בתחילה, יחידי היה בעיר ולימים, — כשנתנסו בנסיונות מרים ופרצו שריפות „קטנות" בקצה העיר ועד שהשמועה הגיעה לשוק כדי להפעיל את הפעמון, „הלך" בינתיים רובע שלם ועלה באש — הוסיפו לו כמה „פעמוני עזר", האחד ברחוב קראקא והשני ברחוב פילץ. אולם שנים אלה קולם חלש היה ושמשו רק כאמצעי תקשורת, לתת סימן כי פרצה תבערה אי־שם ויש להפעיל את „המז־עיק הראשי" — הוא הפעמון שבשוק.

בעולם הגדול יש ובאמצעות צלצול פעמונים מבשרים בשורות טובות, כמו: הולדת יורש עצר, נצחון סיום מלחמה וכיוצא בהן; פעמון זה שבעירנו לעולם לא בישר טובות ועוד בהיותי תינוק, הכרתיו לדעת ועמדתי על טיבו. בתחילה, היה צלצולו לפעמים משעשע, — היה זה בימי א' בשבוע, בהם היו כבאי עירנו נוהגים לסדר חגיגותיהם ותמרוניהם. ודגל היו תולים על פי הבאר באשמורת הבוקר, ששימש כסימן ליום תמרון, כדי שצלצול הפעמון לא יבהיל את הצבור. אולם, — מאז אותו לילה, כשפרצה השריפה „הגדולה" (הראשונה שאני זוכר), ועוררו אותנו הקטנים משנתנו, הלבישונו בחפזה והזהירו אותנו לא לעזוב את הבית, בשעה שה„גדולים" היו עסוקים באריזת הסחורות שבחנות והכלים שבבית

לקול יבבת הפעמון שאליו נתלוו פעמוניהם של 2 בתי היראה שבעיר — מאז אותו לילה. שנאתי את הפעמון ואת צלצולו, לרבות הצלצולים לשם תמרונים. „לא מדובשך ולא מעוקצך"... ומאז נשארה בי „אלרגיה" לצלצול פעמונים, בדומה לקולות צופרי האזעקה שבימינו, שאינני מחבבם אפילו כאשר מודיעים עליהם מראש, שהם באים לשם נסויים בעלמא...

ב. שריפות של ממש — השריפה „הגדולה"

השריפה שהזכרתי בפרק הקודם, זו שאכלה את ביתנו, היתה השלישית והאחרונה משלש השריפות שפקדו את עירנו תוך תקופה של 5 שנים ואשר כל אחת מהן העבירה מן העולם חלק ניכר מבניני העיר. קדמו לה 2 שריפות „חשובות": השריפה „הגדולה" וזו של ר' משה באגד.

השריפה הגדולה. נקראת כך מטעם פשוט, היא היתה הגדולה בשלשתן ופרצה בליל קיץ אחד אחרי חצות בשנת 1903, באחד הבתים ברחוב שוינסקה ממערב לככר השוק, „אכלה" מימינה ומשמאלה, הכל לפי כיוון הרוח באותן השעות הספורות, ועד שהאיר הבוקר הספיקה להפוך מחציתה של העיר (כמעט בדיוק) לערימת רמץ ענקית וארובות מעלות עשן, כאילו הסיקו תנוריהן, מזדקרות ממנה פה ושם... בשריפה זו „נעלמו" צדו המערבי של רחוב קראקא על כל סמטאותיהם, צדה המערבי והצפוני של ככר השוק וכמחצית רחוב פיליצה.

באשמורת הבוקר, כאשר החלו כבאי העיירות הסמוכות להגיע ולבוא לעזרתם של כבאי עירנו — לא היה כבר מה להציל, האש דעכה מעצמה. אותה שעה, עמדו כבר „הנשרפים" וחיטטו ברמץ שנשאר מבתיהם, שמא ימצאו בו משהו מכלי בתיהם הראוי עוד לשמוש.

ג. הכבאים שבעירנו

כבאי עירנו מעולם לא הצטיינו בכבוי דליקות. היו אומרים עליהם שהם „גבורים" בשעת עריכת תמרוניהם ו„מומחים" לשתית בירה וזלילת נקניקים ביום חגיגתם, שערכו מדי שנה ביער „הלבן", והיו מטילים עליהם האשמה שלא עשו מאומה למנוע התפשטות האש והשתוללותה. למען האמת יש להגיד שאין זה נכון לגמרי. הם היו לא יותר טובים ולא יותר גרועים מכבאי יתר העיירות שבסביבתנו, אלא שהנסיבות גרמו לכך שיקרה מה שקרה: א. הכבאים כולם מתנדבים היו. ב. משום מה רוב רובו של הצבור היהודי לא התנדב ובין 30—40 הכבאים היו רק 3—4 מבין הצבור היהודי. ג. ה„איסטרטגיה" הקבועה, שבתוקף התנאים, יתכן שאי אפשר היה לשנותה. טול למשל, השריפה „הגדולה" שתוארה לעיל:

הרחובות שנשרפו כל בתיהם בתי עץ היו. אחוזים ודבוקים אחד לשני, ולא עוד, אלא שחלק ניכר מהם היו מכוסים בגגות עשויים רעפים קלועים מקש. בפרוץ אש בטבור „בלוק" בנין עץ כזה, באמצע ליל קיץ חם, ובטרם הספיקו הכבאים להתלבש היה כבר ה„בלוק" כולו אחוז להבות — אין לך — אם ברצונך לבלום את האש באיזה מקום שהוא — אלא לבדוק את כוונו של הרוח ועל פיו

לקבוע את מקום „המערך" שניתן יהיה להגן עליו בהצלחה... וכך עשו: הרוח נשבה אז מדרום־מזרח לכיוון צפוני־מערבי ולכן, כשלא היו יכולים לעצור בעד האש שהתפשטה לכיוון זה — בחרו בעת נסיגתם ב־2 מקומות נוחים להגנה: האחד על „הגשר" העובר ברחוב פיליצה, „הורידו" את הבית שעמד לעברו הדרומי של הגשר, הרחיבו את הרווח בין 2 חלקי העיר הצפוני והדרומי, ובכך הצליחו לבלום את השריפה במקום זה ולהציל את החלק הצפוני של רחוב זה מכליון.

באותה שיטה נקטו כשהאש אחזה בצדו הצפוני של השוק: „התבצרו" בבית האחרון שבפינה, זה שגבל עם בית־היראה, הורידו את גגו (הבית עצמו בית אבן היה) והצליחו במקום זה לעצור בעד התפשטות השריפה, ואילו חלקו המערבי של העיר לא נשאר להם אלא להפקירו לגורלו... (הכוונה לא היתה דווקא להציל את בית־היראה שהיה מוגן בלאו הכי בהיותו מרוחק מרחק ניכר מהבתים סביבו).

ד. להציל מן הדליקה

זאת היתה הסיסמה: „להציל מן הדליקה", שפירושה להציל את הנכסי דניידי וממילא להפקיר את הדלא ניידי, ואכן כך נהגו: בפרוץ השריפה הזדרזו התושבים — אף אלה שהיו רחוקים מרחק רב ממקום השריפה — להוציא החוצה את רכושם הנייד. נוהג זה כשלעצמו, היה בו לגרום להתעצמות השריפות, כי פשוט לא נשארו אנשים לעבודות הכבוי. בכ"ז קשה לדון את האנשים האלו לכף חובה. יתכן גם שלמעשה הם צדקו, מפאת אופיו של מבנה העיר, כמתואר למעלה. ספק אם היו מועילים הרבה בכיבוי האש ובינתיים היו גם המטלטלים עולים באש. נוכח מצב כזה תפסו הרע במעוטו, הצילו מה שניתן להציל והפקירו את השאר... הרבה ספורים התהלכו בעירנו על אבדן עשתונותיהם של המצילים. קרה ומי שהוא הסתכן וקפץ לתוך האש ממש כדי להציל דברים פחותי ערך ובאותו זמן שכחו דברי ערך או אף כסף מזומן שגנזו באיזה מקום. מרוב בהלה התבלבלו ועשו בדיוק ההיפך ממה שיש לעשות. שני הקוריוזים הבאים יכולים לשמש דוגמא: בעת השריפה בביתנו, נזדרזה סימה, בת־דודי, בחורה שהגיעה לפרקה, להציל את כלי הזכוכית והבדולח אשר במזנון, אספה אותם לתוך סינורה ורצה עד שהגיעה לשפת המרתף ושם ניערה את הסינור על כלי הזכוכית שבו לתוכו... ולא זו בלבד, אלא שחזרה על אותו מעשה פעם שניה, אלא שהפעם פגעו הכלים במי שהוא שעלה אותו רגע מהמרתף והכלים נשברו על ראשו... ידיד משפחה אחר, ר' לייבוש החיט, התפרץ לחנותנו ומעשהו הראשון היה להציל את הסולם. רגעים יקרים עברו עד שהצליחו למצוא את הסולם באמצע השוק ולהחזירו, כדי שאפשר יהיה להוריד את הסחורות שהיו מונחות באצטבאות הגבוהות...

פרק ג. הרחובות

א. רחוב קראקא

הרחוב הראשי, רחוב קראקא „יצא" מפינה הדרומית־מערבית של השוק בכיוון דרומה ונמשך עד לפסי מסילת הברזל, בזמנה ה„איבנגרודית" שתחילתה בגבול המשולש הרוסי־אוסטרו־גרמני וסופה בתחנת הצומת איבנגרוד, שם הסתעפה לוורשה, לודז ולמרחבי רוסיה העצומים עד לוולדיבוסטוק במזרח הרחוק. מעבר למסילה התחבר הרחוב עם מסעף דרכים; הקצרה בהן למזרח לתחנת הרכבת, במרחק כקילומטר מהעיר ושם הדרך נפסקה; למערב, לעיר הסמוכה אולקוש, מקום מושב שלטון המחוז, ומשם לשפלת שלזיה העשירה בעפרות ברזל ופחם ומרכז התעשיה הכבדה של פולין ועד לגבול הגרמני. ולדרום, בקו ישר, הדרך העולה לעיר קראקא במרחק כ־20 קילומטר מעירנו. שם הרחוב — על שם העיר הגדולה הסמוכה, „רחוב קראקא". מקורו נובע מימים קדומים, לפני חלוקת פולין, בעת שהיה קשר חי בין עירנו לקראקא. בתקופתנו, בראשית המאה העשרים, היה זה סמלי, שהדרך מעירנו לקראקא, היתה היחידה שנשארה במצב הקדום „דרך פולנית" בלתי סלולה. והקירבה הגיאוגרפית כ־20 קילומטר בס"ה לעיר גדולה זו, מלאה סופרים וחכמים ובעלת תרבות רמה פולנית ויהודית כאחת — לא השפיעה במאומה על מצבה התרבותי של עירנו: גבול מדיני הפריד בינינו: קראקא היתה שייכת לאוסטריה „ממלכת הקיר"ה", בעוד שעירנו נמצאת בגבול מלכות רוסיה הצארית. גבול זה גרם במשך הזמן לניתוק כל קשר כלכלי, תרבותי ואף משפחתי בין 2 חלקי פולין אלה. קשרי חיתון בין 2 החלקים היו נדירים מאד. פרט ל„קשרי המסחר" שקיימו מבריחי המכס, ופרט למספר אנשים שעלו בל"ג בעומר להשתטח על קברו של הרמ"א ז"ל, לא נזדמן להם לבני עירנו לנסוע לקראקא, אלא אם היה מי שהוא מוכרח לשאול בעצת רופא מומחה או היה זקוק לניתוח רציני...

ב. ניתוחים

כשהזכרתי את ענין הניתוחים, אין להסיק מזה בשום פנים כי נסיעות לקראקא לשם ניתוחים היו מעשים בכל יום, לא מניה ולא מקצתיה, וההיפך מזה הוא נכון: אין לשכוח, כי בימים ההם המושג „ניתוח" היה שונה מזה של היום, ומי שהיה זקוק לו היה נרשם ל„בר־מינן" פוטנציאלי. ולכן, כל עוד היתה תקוה להשאר בחיים, ולו חיים מלאי סבל ויסורים, היו משתדלים להימנע מניתוח. שתי המחלות הטפוסיות ליהודים „שבר" ו„טחורים", מהן סבלו מרבית ימי חייהם יהודים לא מעטים בעירנו — ודוקא הנכבדים בהם — היו לתופעה נורמלית... מסכנים אלה נשאו סבלם בדומיה וקבלו יסוריהם באהבה עד שהגיעו לשיבה טובה, נפטרו לעולמם ונגאלו מיסוריהם.

ה„מנותח" הראשון, שאני זוכרו בגלל היותו קרוב משפחה, היה ר' יקותיאל הוכרמן ע"ה, יהודי נועז. כשלא היה יכול לשאת יותר את סבלו, קם יום אחד, נסע לקראקא, שם ניתח את טחוריו וחזר בשלום לביתו. ימים ספורים לאחר זה

בזדמן לי לבוא לביתו, שעה שישב וסיפר לאחדים מ„חבריו למחלה" על מהלך הניתוח, על מה שקדם לו ומה שהיה לאחריו. לתמהונם של שומעיו הפליג ר' יקותיאל — שהיה בעל דמיון פורה ומחונן בסגולותיו של רבי בר בר חנא, — בשבחים על הנסים ועל הנפלאות שעשו הרופאים המנתחים.

ג. רופאים

הנה כי כן, הסתפקה עירנו ברופא וכמה חובשים משלה. בילדותי סיפרו על איזה רופא יהודי ד"ר שטנשטין, שהיה גר בקומה העליונה בביתנו, והוא היה רופא מומחה ממש „עושה נפלאות". הוא עזב את העיר, ולא הספקתי להכירו, ובמקומו בא איזה ד"ר ברוק, אף הוא רופא יהודי וגם הוא התגורר באותה הדירה בביתנו כקודמו. אותו הספקתי להכיר בלילה האחרון, לפני עזבו את העיר, שעה שהרעיד את כל אנשי הבית בבכיו ובילולותיו בגלל מות אמו שנפטרה בהתקפת לב פתאומית. למחרת, אחרי קבורתה ארז את מטלטליו ועזב את העיר. לאחריו, אחר תקופה ניכרת, שהעיר נשארה בלי רופא, השתקע בעירנו ד"ר מרוזובסקי עם שתי אחיות רווקות. הוא, גבוה, צנום, מגדל זקן וחרש במקצת. כל הימים הסתובב בעיר וביקר את חוליו. היה רופא מסור ונאמן, שונא בצע — מאנשים עניים לא קיבל שום שכר טירחה — בעירנו היו מזלזלים בו ובמקרים רציניים לא סמכו עליו וקראו לרופאי הערים הסמוכות; הרופא מפילץ, שמשום מה היה מקובל כעולה במומחיותו על זה שלנו. הרופאים אופלסקי ובוכוביצקי מאולקוש, ובמקרים רציניים של מקשות ללדת הבהילו את הד"ר פוטרמן, גיניקולוג ידוע מסוסנוביץ. לאמיתו של דבר, היה ד"ר מרוזובסקי רופא מצויין, וכמעט בכל המקרים שהבהילו רופאים זרים, התרעמו אלה על שהזמינום, באמרם כי אין להם מה להוסיף לתרופות שרשם הרופא העירוני.

ד. חובשים

ר' הירשל, יהודי גבוה, צנום, לובש קפוטה „שלשת רבעים" וצילינדר עגול נוקשה, זקנו שחור ששיבה נזרקה בה. יהודי חרד וישר, מנהגו היה לצאת האחרון מבית־הכנסת, שם התפלל בשבתות (היה יהודי אחר בעירנו, ר' משה יוסף הנגר שמעולם לא הקדימו איש לבית־המדרש ובלילות יום חמישי בשבוע, כשהיינו חובשי בית־המדרש ערים כל הלילה ו„עוסקים בתורה" היה הוא בא באשמורת הבוקר, חוקר אותנו לדעת, אם הקדמנו לבוא לפניו, וכששמע כי למדנו כל הלילה, נחה דעתו. אמרו עליו, על ר' משה יוסף, שמעולם לא הוציא מתחת ידו מוצר עץ כל שהוא, אלא אם העץ היה מונח ומתייבש בעליית ביתו שנתיים לפני עיבודו. אכן, שלא כבימינו, בעלי המלאכה בעת ההיא היו נזהרים מלעשות מלאכה תם רמיה).

כל ימות השבוע היה ר' הירשל מרפא את חוליו. בימי ששי וערבי החג היה מסיר שערות ראשיהם של יהודי עירנו ומקצץ פיאותיהם כדת וכדין. לעולם לא היה מגלח זקנו של יהודי, ואשר לנשיהם — אלה הסירו שערותיהן בעצמן. „מספרות לגברות" — איש לא ידען בעת ההיא. אולם בימי חמישי שהיה „יום־

השוק", הפך ביתו לבית דמים... אשתו היתה מסבנת פרצופיהם של הכפריים שהיו יושבים מי על כסא, מי על ספסל או על כל מה שאפשר היה לשבת, בעוד שאלה שלא מצאו מקום לשבת, עומדים ומחכים לתורם. והוא ר' הירשל ויענקל בנו, מגלחים. זריזה מאד היתה אשתו, ובזמנה הפנוי, כששני הגברים לא הספיקו להשיג אותה, נפנתה גם היא לגלוח, וגלחה זקן או שנים, עד שנתפנה מקום להושיב מי שהוא מהמחכים בתור ולסבן אותו...

נקלעתי פעם ביום חמישי לביתו בשעת „אקציה" של הקזת דם והמראה היה נפלא. כעשרה אנשים ישבו על שני ספסלים, שעמדו באמצע החדר, אלה מול אלה כשגביהם חשופים. אשתו של ר' הירשל החזיקה מין „מכונה" קטנה, שחוד סכין באורך של חצי סנטימטר קופץ מתוכה, כאשר לוחצים בנקודה מסויימת, הלכה מגב אל גב והפעילה על כל גב כ־10 פעמים את מכשירה, לאחריה השתרך בנה שאחז בידו גיגית מים וכוסות רוח בתוכה, ואחריו ר' הירשל מחזיק בידו האחת לפיד עשוי ממקל שראשו היה עטוף צמר גפן ספוג אלקוהול שהודלק, ובידו השניה — מוציא כוס אחרי כוס מהקערה, מכניס את הלפיד לתוך הכוס ומעבירו כהרף עין לאחת „הנקודות" שסומנו ע"י המכשיר. לאחר 2—3 רגעים נתמלאו הכוסות דם, הוסרו מגביהם החשופים של האיכרים והוחזרו לקערה על תוכנם שנשפך אח"כ לביב השופכין... כנראה שמקוצר רוח ובגלל לחץ העבודה, „שכחה" אשתו של ר' הירשל לטהר את „המכשיר" שהופעל מגב איכר לחברו ללא כל טהור שהוא.

בנו של ר' הירשל, יענקל הי"ד, ירש מאביו את „חכמת הרפואה". ולא זה בלבד, אלא אף עלה עליו ובמשך הזמן התפתח והפך לרופא ממש. פעמיים נזדמן לו לשמוע איומיו של הד"ר מרוזובסקי, כי יעמיד אותו למשפט: במחלתו של רופא השינים באבד שחלה בטיפוס ובעת שאהרן דוידסון חלה בדלקת ריאות, בשניהם טיפל יענקל, וכשהמצב הרצין וקראו לד"ר מרוזובסקי, לא חדל האחרון להתרגז ולאיים על יענקל. הלז „ציפצף" על האיומים, המשיך בריפוי חוליו ובהצלחה. (אני מתפלא על שלא הסבירו לגויים אלה, בעת שהעלילו עלילת־דם על ר' ראובן פרומר, שלו היו היהודים באמת זקוקים לדם נוצרי למצותיהם, היה ר' הירשל החובש לבדו יכול לספק דם נוצרי לכל יהדות פולין...)

ה. רופאי שיניים

בימי ילדותי, לא היה בכלל רופא־שיניים בעירנו. את כאב השיניים ריפאו בתחילה בספירט, ששמו לתוך הנקב הקטן שבשן. ואח"כ, כשהנקב גדל והספירט לא הועיל, השתמשו באיזה סם חריף, „קריוזוט", או משהוא דומה לשם זה. אצל כל מלמד תינוקות היה נמצא בקבוקון מהסם הזה, וכשאיזה תלמיד התאונן על כאב שיניים, „טיפל" בו המלמד ותחב לו חתיכות צמר גפן טבולה ב„קריאוזוט" לתוך נקבו של השן והכאב חלף... טיפולים אלה נמשכו עד שכל סם לא הועיל יותר והיו מרפאים את השן ברפואה רדיקלית — בעקירתה.

נקלעה פעם איזו רופאת־שיניים לעירנו, היתה גרה בביתו של ר' מלך וינשטין ע"י בית־המרקחת, אולם זו לא הצטיינה ביותר. אני עצמי הייתי אחד

מקרבנותיה, כשעמדה להוציא לי אחת השיניים ולא מצאה לה תרופה אלא בעקירתה. באמצע העקירה, כשרק השמעתי צעקתי הראשונה — התעלפה... רופאת־השיניים, והשן נשארה מפרפרת בפי עד ש„יצאה" בעצמה.

כאשר הגיעו סרבטניק ואחריו באבד, רופאי השיניים בעירנו, היו כבר כל הנערים בגיל 13—15 חסרים כרבע משיניהם, ואכן היו זקוקות לטפול נמרץ כדי לתקנן איך שהוא...

ו. עוד על רופאים

לפני גומרי פרק זה, יש להזכיר עוד רופא שהיה לו קשר עם עירנו, הוא הד„ר קוויצין, אחיו של הרוקח, טיפוס מוזר היה, ובניגוד לאחיו הרוקח העשיר ובעל הנכסים (זוכרני, גן התפוחים הגדול והמטופל בו נסינו את כוחנו בגנבת אגסים ותפוחים), שהיה הולל ופוחז ומבלה רוב ימיו בערים הגדולות, היה הוא הרופא נזיר מחסידיו של טולסטוי. היה רופא מצוין, ויום אחד השליך את הפרק־טיקה הרפואית, נשא כפרית לאשה, התישב באחד הכפרים וחי חיי עמל של פלח דל. במקרים קשים, היו מזמינים אותו לחולה והוא סרב לקבל שכר־טרחה אפילו מאמידים, ורק לאחר שהפצירו בו, נאות לקבל איזו מתנה צנועה, ספר או חתיכת אריג... לבושו היה דל ומרופט. משום מה היה כובעו תמיד קרוע באיזה מקום שהוא, ובכל פעם שהסיר כובעו נשמטה המצחיה מהכובע, והוא טרח להשיבה למקומה. „חולשה" זו של כובעו ומידתו היפה להשיב שלום לכל דורשיו, נוצלה היטב ע„י הזאטוטים, ובבואו העירה הקדים אותו כל כמה צעדים, זאטוט אחר שהסיר כובעו לפניו, והוא המסכן לא פסק מלהטריח את עצמו בתקון המצחיה, וברגע שהצליח כבר להחזירה למקומה, הופיע זאטוט אחר וחזר על הענין, וחוזר חלילה, עד שהספיק להגיע לעגלתו ולעזוב את העיר...

ז. רחוב פילץ

הרחוב השני בגודלו, מקביל לרחוב קראקא „יצא" מפינה הצפונית־מערבית של ככר השוק ונמשך בקו ישר צפונה עד לאגם המים או „הנהר" — אגם מים נפלא שעוד ידובר עליו להלן. בהגיעו לשפת הנהר התלכד הרחוב בזוית חדה לכיוון מערב, בדרך שעברה לאורך גדות האגם, נכנסה ל„יער השחור", חתכה אותו לאורכו, ונמשכה דרך כפרים ושדות זרועים עד לעיירה פיליצה השוכנת על מקורות הנהר והאגם הידוע בשם זה והנקראת בשמו.

עוד שני רחובות שהיה להם מוצא למרחקים הם: רחוב מיכוב שהתחבר עם דרך המלך בכיוון למזרח ורחוב ז'רנובצה, שהתחבר עם הדרך שהובילה לעיירה הסמוכה ז'רנובצה וממנה למרחבי פולין בכיוון צפוני־מזרחי.

יתר הרחובות: לגוצקה, שוינסקה וכו' נפסקו בקצה העיר וגבלו כאמור בשדות זרועים, בכרי דשא למרעה ובביצות כבול. כל האמור מתיחס למצב העיר בשנים הראשונות למאה הנוכחית והגבולות הנזכרים הם בהתאם למפה המדינית של אירופה בימים ההם.

ח. הנהר

היה זה אגם נפלא, נתון בין גבעות מסביבו, ניזון ממעינות שנבעו בקרקעיתו, וכל גדלו היה פחות מקילומטר מרובע. את עודף מימיו הוציא דרך ניקבה שעברה מתחת לדרך המובילה ליער השחור, ובהגיעם לעברו השני של הדרך, הגיעו המים בדרכם בכוח נפילתם לבקעה עמוקה, וגלגל ענק שהסתובב, הניע טחנת קמח קטנה. פעם בשנה בימי הסתיו, פתחו את הסכר כולו שהיה נתון ע"י הניקבה ושחררו את מימי הנהר כולו, דגו את הדגים שהספיקו לגדול במשך השנה, ורק בכמה נקודות עמוקות ביותר נשארו קצת מים עומדים. בהם השאירו לפליטה גם כמות מסוימת של דגים ע"מ שיפרו וירבו ויתנו דג טוב בשנה הבאה. לאחר גמר הדיג סגרו את הסכר, ותוך ימים ספורים התמלא הנהר מחדש.

האגם סיפק גם קרח לצרכי העיר. בימות החורף הוקפאו המים. היו בעלי בתי המזיגה שבעיר ממלאים בקרח את מחסני־הקרור שלהם (בורות חצובים באדמה, שמלאום קרח בימות החורף), וקרח זה החזיק מעמד והספיק לכל צרכי העיר — לרבות תחבושות קרות לחולים — עד החורף הבא.

אגם זה סיפק גם — ברבורים או ברווזי־בר, כפי שקראום — לכמה ציידים, בס"ה 2—3 גויים כמובן, שהיו מנצלים את עונת הקיץ לצוד בהם.

ט. הנהר ותועלתו

אולם כל התועלת האמורה, הדיג, הציד והפעלת הטחנה שהפיקו מהנהר, היא כאין וכאפס לעומת התועלת שהפקנו אנו הנערים ממנו. בימות הקיץ היה האגם מקום השעשוע החביב עלינו ביותר, בו התרחצנו, למדנו לשחות וקטפנו מפרחיו הנפלאים (פרחים אלה, אגב, נמצאים בארץ ואפשר לראותם בבריכת המים שבגן הנשיא בירושלים ובבריכות ליד הכניסה למקום קברו של הנדיב הידוע). אין כל ספק כי אגם זה פיתח את אברינו, שמר על נקיונו ותרם הרבה לבריאותנו. כל שעה פנויה בימי הקיץ החמים היו קודש לנהר.

שלושה מקומות רחצה היו על שפת האגם: בקצהו, ע"י הסכר וע"י המדרגות.

בקצה האגם התרחץ רוב רובו של הצבור, בעיקר הילדים. בצד זה של הנהר לא היו מקומות עמוקים, ואפילו הקטנים היו יכולים להרחיק לכת עד למקום „פרחי הברוזים" ולקטוף מהם. וכאשר ראית אחד הקטנים חוזר עם פרח בפיו וידיו עסוקות בחתירה לשם שחיה, יכולת להיות בטוח, כי מעמיד הוא פנים כשוחה; חותר הוא בשתי ידיו והולך על אחת מרגליו... ובשניה הוא בועט על המים כשחיין, ולאמיתו של דבר אינו יודע לשחות. השחיינים לא היו מחזיקים את הפרחים בפיהם אלא בידיהם וזה לא הפריע להם כלל.

ע"י הסכר התרחצו רק השחיינים. מול הסכר ברוחב של 5 מטרים היתה קרקעית הנהר נמוכה והמים עמוקים מאד, ומי שידע לעבור את חמשת המטרים בשחיה, היה נחשב לשחיין.

ע"י המדרגות התרחצו הבחורים המבוגרים. המים כאן היו פחות עמוקים,

הם הגיעו עד הטבור ועד הצוואר, אבל אפשר היה להתרחץ שם ללא חשש סכנה אפילו למי שלא ידע לשחות.

מקום הרחצה האחרון ע"י המדרגות נכבש מפעם לפעם ע"י חבורות בחורות שיצאו בצוותא — לשם בטחון — וכבשו את המקום הזה לפני שהספיקו הגברים להגיע ו„צופות" היו מעמידות על הדרך המובילה לשם, כדי שהגברים לא יפתיעו אותן בעת רחיצתן.

לפעמים, בעת שהבנות התרחצו, הופיעה ביניהן פתאום „צוללת" בצורת קונדס שהתחשק לו לשטות בהן והתגנב בשחיה מתחת למים עד שיצא ביניהן ולמראהו התחילו הבנות לצווח בקולי קולות עד שהקונדס הסתלק וחזר לעברו השני של הנהר.

לפלא הם אמצעי הזהירות שנקטו בהם בחורות אלו. למעשה היו מתרחצות... כשהן לבושות כל בגדיהן ושמלותיהן, ורק בצאתן מן הנהר החליפום בבגדים יבשים שהביאו אתן...

פרק ד. ה„חדרים" למיניהם

א. ה„חדר" של ר' משה אלעזר

ר' משה אלעזר בוים, יהודי מר־נפש, בעל פנים קודרים שמעולם לא עלתה בת צחוק עליהם, המטופל במשפחה גדולה, עני ואביון מדוכא. בזכות היותו חסיד דרדומסק היה זה מעין „חוק ולא יעבור", כי כל ילדי החסידים האלו, בהגיעם לגיל גמרא (7—8 שנים) ימסרו לחדרו. כפדגוג לא הצטיין מעודו, ודווקא בחר בסוגיות הקשות ביותר ללמדנו בינה. פסקו הלמודים המעניינים והקלים יחסית, בתנ"ך ובפרק ערבי פסחים שלמדנו עם „הליטאי" ושזה עכשיו נפרדנו מהם, ובמקומם באו „פרשיות השבוע הרציניות" של ימי קיץ הראשונים מ„תזריע" ועד „בחוקותי" והסוגיות המעניינות שבסדרי „נשים" ו„נזיקין" על מספריהם: האשה נקנית בשלושה דרכים, ארבעה אבות נזיקין, חמש עשרה נשים פוטרות צרותיהן, יציאות השבת וכו' וכו'... שכל אחת קשה מרעותה והצד השווה שבהן — לגבי נערים בגילנו — שכולן משעממות ומבלבלות ומחשיכות עולמנו עלינו... אין פלא איפוא שמלמד זה היה נאלץ להעזר בידיו, בשׂוט או במקל להכניס לראשיהם של „המפגרים" את ההבדלים הדקים בין זכויותיו של שומר שכיר ושומר חנם. בין צרת הבת לבין צרת צרתה וכדומה. ברור, שמפגרים אלו „ראשם" לא היה נתון לדברים כגון אלה וכל הענינים האלה היו רחוקים מליבם. בחוץ — האביב, השמש זורחת והשמים התכולים קוראים לצאת למרחבים — לנהר או לייער — וכאן מקשקשים לך דברים על „יאוש שלא מדעת" ועל טענות של „פתח פתוח מצאתי"!... ברם, המלמד מצפה ועומד למלא חובתו, ואחרי נסיונות נואשים — שלרוב אינם מצליחים — מופעל השוט ובהעדרו — (לזה דאגו „המפגרים" שהמקל או השוט ייעלמו) הידים, סטירה מצלצלת או צביטה שקטה בבשר הזרוע המשאירה אותותיה לימים רבים...

מה הפלא איפוא, לנטירת האיבה שהצטברה בלבות התלמידים ושבאה לידי פורקן בכל הזדמנות אפשרית. ולכן, לעת מצוא, בדמדומי בין הערבים בשבתות, עת חסידי רדומסק היו מסובים מסביב לשולחנות ומזמרים זמירותיהם — ולרַ׳ משה אלעזר היתה „חזקה״ להיות המתחיל או הסוליסט בשני פזמונים: בני היכלא״ ו„ויאתיו כל לעבדך״ — ורק מתחיל הוא בשירתו ו„ברד״ של אלונטיות רטובות ומלוכלכות מתחיל לרדת על ראשו... (אחד מתלמידיו, נחמיה מנטליק, קונדס ידוע, לא היסס פעם להכניס אבן בתיק האלונטית והעיף אותה... הפעם קרה לו נס למלמד — האלונטית על האבן שבה, פגעה בראש שכנו של המלמד).

בליל תשעה באב נפלו בחלקו של המלמד רובם המכריע של הקוצים והדרדרים שהועפו אליו מכל הצדדים. מהם נדבקים אשר נקלעו לפאותיו וזקנו, ומהם דוקרניים שכוונו לאפו ולידיו, שהשכיל לסוכך בהן על עיניו...

מן הראוי לציין, כי ב„חדר״ הזה היינו כ״כ עסוקים בלמודים הגבוהים, עד שנאלץ היה מלמדנו לוותר על למוד התנ״ך, ופרט לחומש, רש״י והמגילות — הקודרות שבהן: „איכה״ ו„קהלת״ — לא עברנו על שום ספר אחר... הוא אשר אמרתי: השנתיים וחצי שעשיתי ב„חדר״ זה היו התקופה האפלה בימי ילדותי...

אהיה חוטא לאמת, אם לא אוסיף את השורות הבאות: לזכותו של הנ״ל יאמר: אשר לשיטת הלמודים הקשוחה — לא הוא שהמציאה, היתה זו שיטה מקובלת ברוב רובם של ה„חדרים״ בתפוצות פולין. הוא רק המשיך בה, ובודאי שלא גרמה לו עונג רב, ולא עליו לתת את הדין על כך אלא על ממציאי השיטה שמקורה בדורות קדומים...

כשלעצמי, לא זו בלבד שלא היתה בלבי שום טינה על ר׳ משה אלעזר (פרט לשיטת הלמודים שלא הייתי מרוצה ממנה) אלא שאף החזקתי לו טובה על שהציל אצבעות ידי מקפיאה ביום חורף קר אחד. ומעשה שהיה כך היה: כשהלכתי ל„חדר״ וידי אוחזת בגמרא כבדה ואצבעותי כאבו מקור. שעה מרובה טפלן בי הרבי והרבנית, שפשפו אצבעותי עד שהכאב פסק... ואשר ל„צביטה״ היחידה שקבלתי מרבי זה, זו באה לי לא בגלל פגור בלמודים אלא כגמול על „חטא״ כבד מנשוא שחטאתי ובצדק הגיע לי „גמול״ זה.

„חטא״ זה שחטאתי היה, תארו לכם, לא פחות ולא יותר מאשר ארגון שביתה. הימים ימי 1905, ורבו אז השביתות בארץ רוסיה ופולין. יום אחד פרצה שביתת פועלי הרכבת, ולמרות שלא היתה בלבנו אהדה רבה לשובתים, למדנו קל וחומר בעצמנו: אם לעובדי הרכבת מותר לשבות, לנו תלמידי החדר, ששביתתנו לא תגרום כל נזק למישהו, על אחת כמה וכמה... מפה לפה, החלטנו פה אחד לא לבוא למחרת היום ל„חדר״, ובמקום זה להתאסף ע״י בית הכנסת ושם נחליט על מעשינו להבא... לא אאריך בדברים: מכל התלמידים, רק שלושה באנו למקום המיועד. השאר „בגדו״ והלכו לחדר, כאילו לא קרה ולא הוחלט כלום... למחרת בבוקר, לאחר שהשביתה נכשלה, הלכתי באין־ברירה לחדר. בהגיעי, לא הגיב ר׳ משה אלעזר בכלל, אלא שהפעם הושיבנו — את שלושת המארגנים — בראש השולחן על ידו ממש... התחלנו בלימודינו, הכל התנהל כשורה. ופתאום, ללא כל סיבה מיוחדת וללא כל אזהרה מוקדמת, תקע לי „צביטה״ שקטה בזרועי, שטעמה

היה כעקיצת עקרב, ועודני זוכר טעם זה עד היום... זו היתה הצביטה היחידה שקבלתי מר' משה אלעזר במשך השנתיים וחצי שלמדתי תורה מפיו... יהי זכרו ברוך.

ב. ר' אברהם יוסהלס

ר' אברהם יוסהל'ס היה נחשב למלמד מעולה. מספר תלמידיו לא עלה על עשרה ושכר הלימוד היה יותר גבוה מזה שקבלו מלמדים אחרים מסוגו. הוא היה בורר את תלמידיו וקבל לחדרו רק מהמוכשרים בהם, ועכ"פ סירב לקבל נחשלים או מפגרים, ואף לא היסס להרחיק מחדרו ולשלחם לביתם באמצע ה„זמן", במידה שהסתננו לחדרו, מבלי להתחשב עם ההפסד הכספי שנגרם לו על ידי זה, כי היה זה יותר מבטוח, שתלמיד אחר לא יקבל במקומו של זה שהורחק באמצע „הזמן".

אף הוא היה נחשב לאמיד בין המלמדים: היה לו בית עץ בן 4 חדרים משלו, 2 חדרים השכיר וב־2 הנותרים התגורר הוא, אשתו טלציל, בתו הגרושה עם 2 ילדיה. הבית היה מסודר ונקי למופת וכן חצר ביתו על האמברים ועל הלול הקטן, בו התהלכו תמיד כמה מטילות שסיפקו את הביצים הדרושות למשפחה. אשתו טלציל, ישישה חולנית ומצומקת היתה. ובימות החורף, בילתה את רוב ימיה במיטה, בה שכבה, או יותר נכון ישבה על שלושה כרים ממולאים נוצות למכביר, ומכוסה בכסת, ורק ראשה המצומק — שהזכיר מראהו של אתרוג שעבר עליו הפסח — נשקף לנו התלמידים היושבים מסביב לשולחן הלימודים, שהיה באותו חדר — שאכן מרווח, נקי וחם היה.

בתו שיינדל, היא שנהלה את משק הבית ודאגה לנקיונו וסדורו ובאמת עשה רושם, שיושביו חיים ברווחה יחסית חיים שקטים ונוחים. עכ"פ לא היה ניכר בבית הזה שמץ של הדלות הרגילה בבתי המלמדים האחרים. ר' אברהם עצמו, זקנו הלבן תמיד היה מסורק למשעי ובגדיו שלמים ונקיים ללא רבב, והעיקר, בעל סבר פנים יפות וצוחקות היה, שלא כקודמו ר' משה אלעזר, בעל הפנים החמוצים. אף אהב מדי פעם בפעם להתלוצץ ולבדח את דעתנו בכל הזדמנות שנזדמנה לו תוך מהלך הלימודים.

ענין מיוחד מצאנו, אנו תלמידיו, בלחשים שלו נגד „עין־רעה". משום מה הוא היה מקובל על נשי הסביבה ל„יודע לחש" מומחה, ולא עבר כמעט יום שלא הופרענו כמה פעמים באמצע הלימוד ע"י אשתו טלציל בימות הקיץ, או ע"י בתו שינדיל בימות החורף — שהיו המליצות והמתווכות בין הנשים שבאו לבקש מאת רבנו „לחש" לילד או לאיזה קרוב משפחה אחר שנתנו לו „עין־רעה" וחלה. טלציל ושינדיל מסרו לרבנו את שם החולה ושם אמו. הלימוד נפסק באמצע — סכנת נפשות חשובה מבטול תורה — והרבי התחיל ללחוש את הלחש במשך כמה רגעים ונגמר לרוב בפיהוקים ממושכים שהתפרצו מפיו. הפיהוק היה סימן, שאכן מקור המחלה הוא ב„עין־רעה" שהטיל מי שהוא בחולה והלחש הועיל לבטולה ושהחולה יחלים... בעת פיהוקו היו עיניו של רבנו צוחקות, וכשלפעמים

היה אחד או אחדים מהתלמידים „נדבקים" מפיהוקו והתחילו לעזור לו בפהוק, היה מאיים באצבעו על „עוזריו" המפהקים כשכולו זורח מרוב שמחה...

נשאר לי רק להוסיף, שלא זכור לי אף מקרה שבאו לבקש שנית „לחש" לחולה אחד. רובם המכריע של החולים החלימו בכוח ה„לחש" היחיד שלחש רבנו, פרט למקרים בודדים שבהם לא „עין־רעה" היתה סיבת המחלה, ומקורה לא נודע...

ביתו הצנוע של ר' אברהם יוסהל'ס וכן כל בתי העץ הנמוכים ברחוב ז'רנובצה בעירנו, עודם קימים עד היום. כל השריפות שעברו על עירנו, לא יכלו להם ולא פגעו בהם. ואילו יושביהם, התמימים והישרים, הושמדו עד אחד בידי הנאצים האכזרים הגרועים בחיות הטרף, ועוזריהם ה„שועלים" הפולנים המתהלכים עתה בבתים מיותמים אלה.

ג. שיטתו של ר' אברהם יוסלה'ס

ב„חדרו" של ר' אברהם יוסהל'ס נזכרתי בימים הטובים שהיו בימי ה„ליטאי". כאן אגב, נפגשתי שוב עם חלק מהתלמידים של ה„ליטאי", שנפרדתי מהם בעת שהועברתי לחדרו של משה אלעזר, והם לחדרים אחרים. כן היתה שיטת הלימודים דומה לזו של ה„ליטאי", הרבינו שוב ללמוד בתנ"ך. נוסף לפרשת השבוע, שעברנו עליה בכל שבוע במילואה עם פירוש רש"י, למדנו יום יום פרק או שני פרקים בנביאים וכתובים, לפי הסדר עם פירושי „המצודות", עד שעברנו על כל כתבי הקדש, ואין צורך לומר שלמדנו את כל המגילות במועדיהן, מבלי לפסוח אף על אחת מהן...

אשר לגמרא, נהג ר' אברהם יוסהל'ס להתחיל במסכתא מסוימת ולגמור אותה — שלא כר' משה אלעזר, שחפש והלעיטנו רק בסוגיות קשות והשתדל לפסוח על חלקי האגדה, — אצל אברהם יוסהל'ס עסקנו תמיד בשתי מסכתות בבת אחת. אחת למדנו אתו, והשניה למדנו לעצמנו, ורק המקומות שהתקשינו בהם, באר לנו, זוכרני, שהיתה זו מסכת ברכות שלמדתי לעצמי. מפעם לפעם היה קורא לאחד מתלמידיו להקריא לפניו את הדף היומי שהספיק ללמוד בעצמו ומכיוון שלא ידענו מתי ניקרא לפניו, היתה קריאת מבחן פתאומית זו אמצעי בקורת מובהק ושמשה תריס נגד אלה שניסו להתרשל או לזלזל בלמוד עצמי זה.

היה נוהג לפעמים גם להפתיענו באיזו בחינה, ובמידה שהצלחנו, גם להביע שביעות רצונו ולהגיד לנו שבחנו בפנינו. לעולם לא אשכח את העמוד הראשון שבפרק „כיצד משרכין" שהיה עלי ללמוד בעצמי, וכשלאחר שעה קלה, הקראתי לפניו את העמוד כולו כהלכה וללא תקלה, קם וליטף לי על ראשי, צבט צביטת חיבה בלחיי וכמעט נשקני כולו זורח משמחה וקורא: מצוין, מצוין, תשתדל להמשיך כך. אין ספק, שעודד אותנו בהתנהגותו, עכ"פ אינני זוכר שום הבעה של כעס מצדו, ולא כל שכן הרמת יד על תלמיד.

דבר כזה לא קרה אצלו. אינני חושב, שמאידך הוא חיפש למעננו נושאים קלים. להיפך — לא פסחנו על אף קטע מה„תוספות" וגם לחדושי המהרש"א הכניסנו, אלא שמעולם לא עבר מענין לענין עד שהיה משוכנע כי הענין שעברנו עליו, הוסבר לנו די צרכו ומונח במוחנו כבקופסה.

אכן, ב„חדר" זה עשינו חיל. וכאשר עזבתיו, בגיל 12, יכולתי כבר — וכך גם יתר חברי ללמודים — לעבור בכחות עצמי על התנ"ך, על מפרשיו הפופולריים, רש"י והמצודות, ספורנו, והרשב"ם (ואפילו הרמב"ן והאבן־עזרא לא היו למעלה מהשגותינו), ועל דפי גמרא, במידה ונושאיהם לא היו מסובכים ביותר... לעבור על כמה פרקים ב„חיי אדם" או ב„שלחן ערוך" נחשב מהדברים הקלים.

אולם כל זה היה כאין וכאפס לעומת מה שעמד לפנינו: בס"ה הגענו רק ל„שפת הים" ועכשיו הגיע הזמן לחדור לתוכו ולעבור בו לעמקו ולרחבו ולשם כך היה עלינו להמשיך וללמוד — ולשם כך נמסרנו לרשותו של ר' שלמה יומילי׳ס.

ד. ר' שלמה יומילי׳ס

מלמדי האחרון היה ר' שלמה באום, אחיו הצעיר של ר' משה אלעזר הנ"ל. קראו לו ר' שלמה יומילי׳ס על שם חותנו ר' בנימין, השמש של בית המדרש הקטן בעירנו, שהיה מלמד אף הוא.

בניגוד לאחיו מר הנפש והקודר, היה ר' שלמה כמעט תמיד במצב רוח עליז ושמח, מצוחצח היה ולבושו נקי ללא רבב. בימות הגשמים היה נועל ערדלי גומי על נעליו שהיו תמיד מצוחצחות ומבריקות. „חדר" לא היה לו משלו — 9 ילדים היו לו, מהם 3 תאומים ו־3 ילדים רגילים — ודירתו בת 2 החדרים לא היתה יכולה להכיל גם את שפעת ילדיו וגם את ה„חדר", ולכן קנה לו שביתה בבית המדרש הקטן, בו התפללו מותיקי בעלי הבתים שבעיר, שגמרו תפילתם בהשכמת הבוקר, ובמשך כל היום עד שעת מנחה, היה ריק מאדם.

יש להניח, שעלה על אחיו לא רק בלמדנותו אלא אף בדלותו, שכן היה עליו לפרנס משפחה בת 11 נפשות, ובכ"ז היה כאמור תמיד עליז ושמח, ואף אהב להתלוצץ על דלותו. כששאלו אותו, איך אפשר לפרנס משפחה כשלו משכר הלימוד שמכניסים לו 10 תלמידיו, היה עונה: אל תשכחו שבבית יש לי גם בית־חרושת ל„פאפע". (משחק מלים: פאפע, משמעו — ניר זפת לצפוי גגות וגם האכלת תינוקות — התינוקות בפולין היו רגילים לקרוא „פאפע" כאשר היו רעבים ורצו לאכול...).

שיטת לימודיו היתה דומה לזו של ר' משה אלעזר אחיו: תנ"ך לא למדנו, אלא שבמקום הסוגיות הקשות, היה ר' שלמה מלעיט אותנו במסכתות קשות. משום מה היו המסכתות: זבחים, חולין ובכורות חביבות עליו. בגיל 12 הכניסנו ל„ים" זה על מפרשיו ומפרשי מפרשיו בתוספת שעורים מיוחדים ב„יד החזקה", ב„טורים" וב„שלחן ערוך"... במשך שנה וחצי שחינו בים זה שלא סימנו אותו מעולם אלא יצאנו ממנו, מפני שלימודינו נפסקו אחרי שנמצאנו ראויים כבר לעבור ללמוד לעצמנו בבית המדרש הגדול אשר בעירנו...

„השתלמות עצמית" זו היא ענין בפני עצמו, אלא שכאן עלי לחזור אחורנית ולספר על הצד השני של המטבע, דהיינו... על למודי החול שלנו ועל האופן בו רכשנו השכלה כללית, במידה שרכשנוה.

פרק ה. מורים לחינוך והשכלה

א. מורים

החל מגיל שבע היינו אנו, ילדי היהודים בימים ההם, נאלצים למצוא ביומנו הגדוש לימודי קודש, גם שעה קלה ללימודי חול. אכן, יש לתמוה על מה ולמה התאכזרו לנו הורינו, בשללם כל רגע פנוי, שבקושי יכולנו לחסוך למשחקים ולהליכה בטלה שמנעום מאתנו, והקדישום ללימודי חול. אין זאת, כי אם עקב מסירותם לדת ומרוב אהבה לילדיהם עשו זאת. ובמקום לקצר בשעות למוד התורה ולהקדישן ללימודים כלליים, העדיפו כיאות למבוגרים, לוותר על ההבל והשטות שבמשחקים, שאינם מביאים כל „תועלת" ואין בהם כל „תכלית".

הזכרתי למעלה, כי ה„ליטאי" לימד אותנו גם לכתוב ולחשב חשבונות, אולם בשום פנים אינני יכול להיזכר, אם היה הוא הראשון או שמי שהוא הקדימו בכך. ברם, לאחר כך עוברת בזכרוני שורה שלמה של מורים והם: פסטרנק, העלמה הורביץ, מילשטיין, פישל הדוור, שני אחים ששמם נשכח ממני, ילידי אחד הכפרים בסביבתנו — יהודים, ובאחרונה — מינקביץ, סטודנט פולני שהכין אותנו לבחינות בגרות.

ב. פסטרנק

פסטרנק היה המורה בבית הספר הממשלתי, בו למדו בשפה הרוסית. כאשר למדתי בחדרו של ר' משה אלעזר, הייתי נאלץ, יחד עם יתר תלמידיו ועם עוד כמה עשרות תלמידים מחדרים אחרים לסור 4 פעמים בשבוע בשעה 2 אחה"צ לבי"ס זה ולהקשיב עד שעה 3 לשעור בשפה הרוסית שנתן לנו פסטרנק. היתה זו כנראה „גזירת שעה" שתלמידי ה„מלמדים", מחזיקי רשיונות להחזקת „חדר" מחוייבים לבקר בבי"ס זה. לא לכל המלמדים היו רשיונות, וגם לאלה שהיו רשיונות, רובם המכריע של תלמידיהם השתמטו מחובה זו. ובתוצאה: רק 30 תלמיד מכל נערי העיר מלאו חובה זו.

המורה עצמו, שפולני היה, בחר לו דוקא שעת לימודים זו למתאימה לשעת ארוחת הצהרים שלו, שהיה אוכל אותה תוך הקראת השעור. ארוחת צהרים זו, תפריטה לא היה מגוון ביותר: כמעט יום יום, הגישה לו שפחתו סרטנים צלויים, שמראם האדום עורר בנו בחילה, ואווזי־בר שהיה צד אותם בעצמו מעברו השני של הנהר ברובה הציד שלו ובעזרת כלבו שהיה מוציא את הברווזים שנפגעו מתוך המים...

כפטריוט פולני היה מעונין להקנות לנו ידיעת השפה הרוסית באותה מידה שאנו תלמידיו היינו מעוניינים לדעתה... ולכן, לאחר שנת לימודים אחת (כנראה, שהגזירה נתבטלה), הספקתי ללמוד בס"ה לכתוב ולקרוא מלים כתובות באותיות רוסיות ולהבין כמה עשרות מלים בשפה זו...

ג. העלמה הורביץ

בו בזמן בערך, שנשתחררנו מלימוד הרוסית אצל פסטרנק, הופיעה פרומה הורביץ, עלמה יפת תואר מהעיר אולקוש הסמוכה וקרובת משפחה לבית ההוכר־מנים שבביתם התארחה. היא נתנה לנו שעורים בפולנית ובחשבון. אינני זוכר באיזו מידה התקדמנו בלימודים אלה. נשארו בזכרוני רק המלחמות שנלחמנו אתה בכל יום א׳ בשבוע: שעת השעור היתה ב־4 אחה״צ, בדיוק באותה שעה בה קרא פעמון האזעקה לכבאי העיר להתאסף בכוכר השוק לשם עריכת תרגיליהם ונסויי כבוי. לשוא נסתה מורתנו הטובה להשפיע עלינו להשאר במקום ולהמשיך בלמודים, נלחמה ממש בחרוף נפש בנסותה לעצרנו בכל האמצעים שבידה, באיומים ובתחנונים, אולם כ״ז ללא הועיל. גבורים וחזקים ממנה לא היו יכולים להכריחנו לשנן נטית השמות והפעלים בדקדוק הפולני, שעה שבחוץ עושים הכבאים בלהטיהם... לאחר כמה חדשים עזבה העלמה הורביץ אותנו והזרה כלעומת שבאה ובמקומה שמענו לקח מפי המורה מילשטיין.

ד. מילשטיין

מסופקני, אם נשארו עוד רבים מתושבי עירנו, הזוכרים דמות מוזרה זו שהסתובבה בחוצות עירנו בתקופה שבין 1905—1908. גבוה, צנום, גמיש וקל תנועה, בקומתו ובתנועותיו הגמישות, היה דומה — לולא קרחתו המבהיקה והשיבה שבצעדיו — לפאַגאַניני. לבוש תמיד שחורים, מכנסיו מגוהצים ללא פגימה קלה שבקלות בקמט העובר לארכם (בעירנו היו מתלוצצים, כי בקומו בבוקר אינו לובש את מכנסיו בעצמו, אלא מחכה עד שמתכנסים לפחות 2 מתלמידיו האוחזים במכנסיו, אחד מזה ואחד מזה, והוא קופץ לתוכם ישר ממיטתו כדי לשמור על שלמות הקמט...). מקטורן, שצבעו הכהה הבליט ביתר תוקף את ה„לב״ הלבן והצווארון הזקוף הנוקשים. על כל אלה, „פלרינה״ שחורה, כובע שחור בעל שולים רחבים ומטריה שחורה בידו. בוולברום של אז, היתה דמותו יוצאת דופן, ובתלבושתה המתוארת — ממש יחידה במינה. היה תושב סוסנוביץ, שם התגוררה משפחתו ופרנסתו מצא בעירנו, בה הרביץ מדע והנחיל לשונות לנערים.

היה מוזר גם בהליכותיו, וכל דבר קטן שלא היה לרוחו הרגיזהו עד לידי טרוף הדעת. חיבה יתרה נודעה לו למאכל מסוים — שעועית או מרק שעועית, ועקרות הבית, אמהות תלמידיו, שהיו נוהגות להזמינו לארוחות שבת, ידעו חולשתו זו ודאגו לכך שלא יחסר מרק השעועית בתפריט הארוחה. וכשקרה, והוזמן לביתנו לשבת אחת, היא השבת בה נקרא אחי נתן, לעלות לתורה לפני יום כלולותיו — ומעשה שטן, בעת ארוחת הערב כשהגיעו למרק, הגישה העוזרת צלחת קטנה ובה קצת שעועית חרוכה ומצומקת והצטערה להודיע, כי זו כל השעועית שנשארה לפליטה, באשר רובה ככולה נחרכה — לא חדל מילשטיין מלהתמרמר והרחיב את הדבור על ההפקרות שהשתררה בעולמנו בעטים של „הסוציאליסטים״ המכניסים דמוקליזציה בין העוזרות והתוצאה — שעועית חרוכה...

חדר מיוחד שכר לו מילשטיין, בביתו של הרצקי טוביה, שעמד בפינת הרחובות פיליצה וז׳רנובצה.

לאורך החדר עמדו 3 שורות ספסלים ארוכים, שאינני יודע לאיזו מטרה הועמדו שם. החדר על ספסליו ושולחנו היו צבועים במין צבע מעורב מירוק כהה וחום כהה — עם נטיה לשחור, שהטיל חשכה בבית וגרם למצב רוח קשה מנשוא...

מילשטיין לימד אותנו: חשבון, פולנית וגרמנית (הקפיד שנכתוב באותיות גותיות) והתקדמותנו היתה מניחה את הדעת.

פרק ו. דמויות

א. אחי משה׳ל

משה׳ל אחי הבכור היה גדול ממני ב־26 שנים. כאשר נולדתי בשנת 1897, היה הוא כבר אב לבן, אברהם יששכר שהיה גדול ממני ב־5 שנים, ולבת חיה שרה, גדולה ממני בשנתיים — והיה נחשב לבעל בעמיו ולסוחר אמיד לאחר שנשא לאשה את חנהל׳ה, בתו של ר׳ משה נרציז. הוא היה סוחר בנפט (אם איננני טועה, השתתף בעסק הזה גם גיסו ר׳ יהושע מנדל פרנקל). מקום מסחרו היה מגרש רחב ידים, במרחק 200 מטר מתחנת מסילת הברזל, שלוחת רכבת מיוחדת היתה מגיעה עד למגרש זה בו נמצאו מיכלי הנפט.

קרונות הנפט, שהגיעו מבאַקו, הועברו בשלוחה זו עד המגרש, ובאמצעות צנורות גומי ומשאבת יד העבירו את הנפט מהקרונות לתוך המיכלים. הם סיפקו נפט לעיר ולסביבתה בעזרת עגלות מיוחדות (חבית ברזל נתונה על עגלה בת שני גלגלים רתומה לסוס). לא פעם גרדנו את עורנו, בעטין של עגלות אלו: נוהגים היינו, הנערים בימי פגרא לצאת לתחנת הרכבת, לראות בבוא רכבת הנוסעים ובצאתה „כדי לשבר את השעמום". בדרך חזרה אי־אפשר היה לא לסור למגרשו של משה׳ל ולעזור קצת בשאיבת הנפט, ואגב אורחא לחטוף „טרמפ" על אחת העגלות המובילות את הנפט העירה. (אחד מתענוגות ימי נעורינו). ברם, אליה וקוץ בה. בעגלות אלו, היה מקום מושב יחיד לעגלון, ועל כרחנו היינו נאלצים להתישב על גבי החבית.

כל עוד המכסה היה סגור היטב — עבר הכל בשלום, אולם, כשהמכסה היה פגום, או לא היה סגור כל צרכו, היה הנפט ניתז בעת הנסיעה מתוך החבית, ובפרט כשהעגלה נתקלה בחור שבכביש (וחורים כאלה היו לרוב...), הרטיב את מקום מושבנו ומכנסינו ספגו את הנפט לתוכם. התוצאה לא אחרה לבוא: כעבור יום־יומים התחיל הנפט לתת את אותותיו בעור עכוזנו ולא חדלנו להתגרד עד.. לטרמפ הבא...

ב. ר׳ שמואל הוכרמן

אבי משפחת ההוכרמנים, דודו של אמי היה, יהודי פקח ומלומד. נוסף ללמדנותו שלט בשפה הפולנית, תופעה נדירה, כי רובם של היהודים לומדי התורה, ידעו בקושי לגמגם כמה מלים בפולנית — ואני זוכר אותו, בהיותו כבר זקן מופלג, כשהיה יושב בימי קיץ על הספסל שלפני ביתו בעל 2 האגפים, בהם התגורר הוא ובנו ר׳ זישה הוכרמן. ביתו ברחוב לגוצקה עמד מול הכנסיה לרחוב בית הכנסת, ובכל פעם שעברתי על ידו, עפ״י רוב בדרכי מה„חדר״ הביתה היה נוהג לעצור בי ולשאול אותי ללמודי, מעין „פסוק לי פסוקך״, ולאחר שאלות ותשובות אחדות, היה פוטרני לשלום תוך צביטה קלה בלחיי ומסירת דרישת שלום לאמא. „ותגיד לה לאמא״, היה מוסיף, כי אתה נער טוב וראוי לקבל כל יום קצת סוכריות...

יענקל בנו, היה בחור בשנותיו העשרים, לובש קצרות, חובש חצי צילינדר קשה ומצוחצח. תמה הייתי, אם אמנם בנו של הדוד שמואל ואחיהם של ר׳ משה הירש ור׳ זישה, חסידי אלכסנדר, הנהו יענקל זה, ואיך זה נקלע ביניהם?...

לא עברו הרבה ימים, והודות ליענקל זה, התחלתי לבקר בבית זה בבקרו של כל שבת, ובשעה 10 בבוקר — כשכל נפש חיה, מלבד יענקל ותינוקותיו של ר׳ זישה — לא נמצאה בו, כולם היו אז בבית התפילה. והרי הסיבה לבקורי אלה:

יענקל היה נוהג לסור בכל שבת בבוקר לבית הדאר ולקבל שם „בהשאלה״ מאת מנהל הדאר, שהיה מכרו, את העתון שהגיע עבורנו, ובבוקר יום א׳ היה מחזירו. היה זה העתון „דער פרײנד״ שהופיע בימים ההם בפטרבורג הבירה, והימים ימי מלחמת רוסיה־יפן.

העתון היה מגיע לוולברום למחרת יום הופעתו. והעתון של ערב שבת (בצרוף של תוספת מיוחדת — קונטרס מקופל בגודל ספר רגיל. תכנו: פרק של רומן בהמשכים) היה מגיע לוולברום בשבת בבוקר. כמובן, שבשבת לא הלכו לקבל את הדואר. וכי מי זה ילך לדואר להוציא מכתבים שאסור לפתוח בשבת? ואף העתון בכלל זה, שעטוף היה בחבק שהיה מודבק לעתון ואי אפשר היה לפתחו מבלי לחתוך את החבק — וקבלנוהו איפוא רק ביום א׳ בבוקר.

ג. משה נרציז

ר׳ משה היה יהודי בעל נפש בריאה בגוף בריא, שריד מטפוסי בעלי הבתים הותיקים בוולברום. פשטן ללא חכמות יתרות וישר דרך, ירא שמים ושונא מחלוקת, אוהב עבודה ונקי כפים. כזאת היתה דמותו, כפי שעולה בזכרוני. ביתו — בו התגורר יחד עם 2 חתניו, נושאי בנותיו: ר׳ יהושע מנדל פרנקל ומשה׳ל אחי ז״ל — הצטיין בנקיונו. נוהג הייתי לבוא לבית אחי לפעמים קרובות, ואני זוכר את ר׳ משה נרציז, כשכבר היה בא בימים, זקן מופלג, שהוא עומד בבוקר יום חורף לפני פתח ביתו בסערת השלג שהתחוללה בלילה כדי לפנות את הדרך לעוברים ושבים, או כשהוא משלשל דלי המים הכבד, שהיה תלוי על הבאר בחצר ביתו, מעלהו וממלא 2 מיכלי מים ומכניסם לביתו.

בהיותו מותיקי העיר, היה מתפלל בבית המדרש הקטן, שהיה כנראה בית התפילה הראשון בעיר, ורק ברבות הימים, כשהקהילה גדלה, נבנו בית הכנסת ובית המדרש הגדול ונוספו עליהם גם מניניי החסידים.

צבור המתפללים בבית המדרש הקטן היה מורכב רובו ככולו מבעלי הבתים החשובים בעיר, שלא מצאו את מקומם לא בבית הכנסת — שם התפללו פשוטי העם „נחותי הדרגה", ולא בבית המדרש הגדול — מקום תפילתם של בעלי המלאכה, הרוכלים העוברים בכפרים, ואף לא במניני החסידים. אמנם לא היו „מתנגדים" בעירנו, בכלל לא היו בנמצא מתנגדים עקרוניים לחסידות — אלא שלכלל חסידות לא הגיעו ולא היו קשורים עם אדמו"רים כל שהם. מבין המתפללים מבית מדרש זה, זכורים לי: ר' יענקל קורנפלד, אביהם הזקן של חיימל וגציל קורנפלד, ר' בריש קורנפלד או בכנוי „בריש החיגר". כולם יהודים בריאים בגופם ובנפשם, יראי שמים וישרים, אולם קרובים יותר ליערות ולשדות מאשר לספסלי בית המדרש. במידה שאני זוכר, לא נמצאו ביניהם בעלי „מיחושים" — נחלת זקני החסידים והלומדים... אף הוא, ר' משה נרציז היה ראש החברה קדישא בעירנו ובתוקף תפקידו זה היה נאלץ לשבת למראשותיו של כל חולה נוטה למות בעת גסיסתו ולנצח על התפילות הנאמרות בעת יציאת הנשמה — אכן תפקיד לא נעים ביותר... מטעם זה שמעתי מספרים עליו — נמנע מלבקר חולים סתם, כדי שלא להבהיל אותם בבקורו...

ד. ר' בריש החיגר

אחד מותיקי וולברום שהכרתי, ר' בריש קורנפלד (או „החיגר") נחקק היטב בזכרוני. בימי ילדותי הערצתיו ממש. יהודי גבה קומה, זקנו הלבן יורד עפ"י מדותיו, אדום פנים וכולו, למרות גילו המופלג, שופע בריאות, מתהלך תמיד, כשמקלו מקל הראוי לכבד בו... בידו וכולו אומר עוז ואומץ, יהודי גברתן היה. כשלמדתי בחדרו של אברהם יוסהל'ס, שביתו היה מול ביתו, היתה לי הזדמנות לא פעם להתבונן לאופן המשא ומתן שהוא ניהל עם אכרי הסביבה: ביתו, בית מדות בנוי מעץ, עמד ברחוב ז'רנובצה, מוקף עצים עתיקים וכולו טובל בירק. גינת ירק צרה ומגודרת, היתה לפני ביתו, ובחצרו עצי פרי ותרנגולות מתהלכות ביניהן. הכניסה לביתו היתה דרך גזוזטרה שעלו אלה ב־3 מדרגות. גזוזטרה זו היתה עשויה לנחים דקים, שהיו קבועים בצורת שתי וערב אלכסוני, מרוחקים כ־10 סנטימטרים זה מזה ויצרו משבצות חלולות, שדרכן פלסו להם דרך צמחים מטפסים שסוככו עליה מימין ומשמאל.

בתוך הגזוזטרה, היתה באר מים ומשני צדדיה ספסלים לשבת עליהם. בכל יום חמישי בשבוע, הוא יום השוק (היריד) היה ר' בריש יושב על גזוזטרה זו ומצפה לאכרים שהובילו מיבולם העירה.

סוחר תבואות היה, וכשעבר איכר ועגלתו עמוסה שקי דגן, קרא לו ועצרו ליד ביתו. וכך היה דרכו במסחר: היה תופס בשק הדגן העליון ואוחזו בשתי ידיו כמי שאוחז תינוק בן חדשיים (משקל השק היה 5 פוד = 70 ק"ג בערך), תוך כדי אחיזת השק, התחיל להתמקח עם האכר על המחיר... מיקוח זה ארך כרגיל רגעים

מספר, והיה, אם השתוו במחיר — הוריד את השק על המדרכה, פתחו ובחן את טיבו של הדגן — מצא זה חן בעיניו, היה קושרו, מרים אותו על שכמו ולא יצאה שעה מרובה ושקי הדגן נבלעו באסם שבחצרו. לא השתוו במחיר — הועף השק בחזרה לתוך העגלה כאילו היה זה קופסת גפרורים... כנראה, שהתרשמותם של האכרים מאופן אחיזת השק גרמה לכך, שפרט למקרים בהם טיב הדגן לא השביע את רצונו של ר' בריש, נגמרו רוב העיסקות בהצלחה... כאלה היו ותיקי וולברום!

בשבתות ימי הקיץ, כשהגעתי לחדרו של ר' אברהם יוסהל"ס ללמוד "פרקי־אבות", היה ר' בריש יושב כבר על הגזוזטרה המוצלת ומוקפת הירק — לאחר שנם משינת הצהרים בשבת — לבוש מכנסים וכתונת לבנה וכיפה על ראשו השב, ומתענג על שתית מים קרים, שהיה שואב לסרוגין מתוך הדלי שהועלה זה עכשיו והיה תלוי על פי הבאר... כשכולו זורח, פניו מבהיקות, מראה כהן ממש...

המענין בדבר, שבדמיוני הילדותי תארתי לי דמותו של מתתיהו כהן גדול לבית החשמונאים — כדמותו של ר' בריש הנ"ל...

ה. הלויתו של הרבי ר' אלתר זצ"ל

היה זה ביום פטירתו של הרבי ר' אלתר זצ"ל, האדמו"ר מוולברום. אותו יום הוכרז על ביטול המלאכה, החנויות נסגרו, בעלי המלאכה הניחו את כלי מלאכתם, ולא עוד אלא שאף אנו הזאטוטים שוחררנו מהחדר כדי להשתתף בהלויה. סדר ההלויה, שהייתי עד־ראיה לה מתחילתה ועד סופה, ראוי לציון מיוחד: המונים התאספו ליד בית הנפטר — גם מערים סמוכות הגיעו רבים — שם נערכה הטהרה וכשזו נגמרה, התחילה ההלויה לזוז: נושאי המיטה בראש, כשאנו הנערים משתדלים להיות ככל האפשר בקרבת "המיטה".

אחריהם צעדו רב העיר, הנכבדים ויתר המוני העם ואחריהם "המאסף" — נשים בוכות ומקוננות... עוד בבוקר אותו יום קלטה אזני שמועה, כי "טהרה" נוספת תיערך ע"י טבילת הגופה במקוה... לוותר על נוכחותי במעמד נדיר כזה, לא בא בחשבון. גליתי איפה סודי לכמה מחברי וביחד התחמקנו ממסלול ההלויה ומיהרנו ל"מקוה" לפני שתגיע ההלויה לשם... (הפעם, נחמיה, שהיה "ער" לעניינים כאלה לא היה יכול להשתתף — כהן היה...). תפסנו מקומות לאורך הגדר שמסביב ל"מקוה" הקרה (היו 3 מקואות: חמה, קרה וקרה מאד). לבסוף הגיעה ההלויה... 4 יהודים פשטו בגדיהם, ירדו למקוה וטבלו בה, ואח"כ עלו, לקחו את גוית הנפטר, שהיתה עטופה רק בטלית והורידוה — כשאחד אוחז בראשו של הנפטר, אחד ברגליו ושנים בשתי ידיו— לתוך המקוה, בה העמידו את הגויה על רגליה כשהם תומכים בה. לפתע נשמעה פקודה: "הרפו", אוחזי הגויה אספו ידיהם ממנה וזו התחילה שוקעת בתוך המים ורק כשהיתה מכוסה כולה מים אחזו בה שוב, העלוה, שמו אותה על קרש הטהרה והלבישוה בתכריכיה. (הסרת הידים מגוית הנפטר לרגע קט, באה למנוע "חציצה" כל שהיא בין הגויה לבין המים). מכאן יצאה ההלויה לכיוון בית הכנסת שלתוכה הכניסו מיטת הנפטר (היה זה מקרה יוצא מן הכלל לכבוד הנפטר החשוב, נפטרים פחות חשובים היו מכניסים לבית המדרש), העמידוה על הבמה וכל הקהל סובב ומקיף את הבמה תוך אמירת "יושב

בסתר" שבע פעמים... בגמר הקפות אלו הוציאו את ה„מיטה" לרחבת בית הכנסת וכאן התחיל הרב ר' משה זצ"ל, בעל ה„אהל משה", להספיד את הנפטר (אגב, היחסים בין המספיד לבין הנפטר בחייהם — במידה שאני זוכר — לא היו טובים ביותר...

תוכן הספדו של הרב חמק מזכרוני ונשאר בו רק סיומו כשהוא מעורר את העם לחזור בתשובה. כי, „בחטאו של מי נסתלק צדיק זה מאתנו, אם לא בחטאינו אנו"? (הצדיק בעת פטירתו לא היה רחוק מגיל 80...), כשכל העם גועה בבכיה.

נחמיה, שעמד אז לידי, התפרץ כאן בבכי קורע לב כאילו נחרב עליו כל עולמו ובהשפעתו מררתי בבכי גם אני...

פרק ז. תורה והשכלה

בשנת 1912, ואני אז כבן 15, עדיין חובשו של בית המדרש, אלא שהספקתי בינתיים לרכוש לי מדה מסויימת של השכלה שרכשתיה בכוחות עצמי. בעיקר מתוך קריאה בספרים, שהרביתי לקרוא בהם באותה מידת ההתמדה שהייתי רגיל בה מאז ומתמיד. בקריאה זו, ביחידות ובשניים, השכלנו לרוב, להוציא „יקר מזולל". משום מה, היה לנו חוש בקורת מפותח... ידענו להבחין בין טוב לרע, בין טפל לרציני. חיטטנו וחיפשנו את האמת, את הנכון. הרציונלי. נמאס לנו חוסר ההגיון המשווע בהווי חיינו והגענו לכך שהיינו מסוגלים כבר להפוך בתנופה אדירה את הקערה על פיה, להביע דעותינו ברבים וליהפך „לתועמלנים" ציונים, בגלוי, בתום לבב ובידיעה ברורה שהדרך החדשה היא הנכונה והיחידה.

א. ההתחלה

באחד הימים נזדמן לביתנו חברי הטוב ישראל אלתר הי"ד, בשעה שאני כולי שקוע בקריאת „שבחי הבעש"ט", ומתחיל להתגרות בי ובספרי, ומספר לי שיש לו בבית „ספרים יותר יפים" משלי. מהם עם ציורים יפים ומנוקדים. בשמעי זאת, אני עוזב את הבעש"ט וסר עם ישראל ישר לביתו, כדי להיווכח בצדקת טענתו.

ברגע שפתח לפני ישראל את ארון הספרים נשארתי על מקומי כהלום רעם... מה לא היה שם? אוצר בלום ממש. סריה שלמה של מונוגרפיות על „גדולי ישראל", כרכים של „זכרונות לבית דוד", ספריות שונות, מיוחדות לילדים ולנוער, דברי ימי ישראל לגרץ בהוצאה חדישה, ועוד רבים אחרים. מכאן ואילך לא זזה ידי מתוך ידו של ישראל ויחד קראנו ולמדנו.

מביקורי הראשון חזרתי הביתה עמוס שני כרכים, בהם היו מכורכים יחד כ־100 חוברות „החיים והטבע", שבועון מצוייר לבני הנעורים. אלה „בלעתי" תוך ימים ספורים. כמעט יום יום ביקרתי אצלו בבית, ועברנו ביחד על גרץ ועל ספרים אחרים.

בשלהי אותו קיץ מספר לי ישראל אלתר, כי נתקבל מחוץ לארץ חומר לאיסוף כספים באמצעות „הקערות". בערב יום הכיפור, בעת התפילה, שאלני,

אם אני מוכן להציג „קערה" עם חומר זה בבית התפילה דחסידי רדומסק. ידעתי היטב כי הענין אינו כל כך פשוט וכי צפוי אני ל„בזיונות" ואף לגרוע מזה...

בכל זאת לא היססתי רגע והסכמתי מיד לקבל עלי את הסיכון. מיד הביא לי ישראל את החומר. היה זה „קול קורא חוצב להבות אש", שקרא לתמיכה בעובדי אדמה יהודים בא"י.

לא קלה היתה מלאכתי. אבל התגברתי והסברתי את תפקידה של הקרן הקימת, ונעזרתי בחתימות של רבנים על קול הקורא.

כאשר הבאתי במוצאי יום כיפור לישראל אלתר את הסך של שלושה רובלים ו־40 קופיקות שהצלחתי לאסוף, קפצנו שנינו משמחה. למחרת סיפר לי, כי הייתי היחידי שהצליח לאסוף סכום „עצום" כזה. במקומות אחרים אספו סכומים פעוטים, ובשטיבל דגור אף ניסו לסלק את „הקערה" לגמרי.

על שם מי נתקבל החומר מאודיסה ומי היה היוזם הראשי, דבר זה לא ידוע לי. ישראל אלתר מסר לי רק, כי נתקבל החומר, ואני חשבתי לתומי, כי החומר נתקבל בביתם על ידי אביו, ולא הוספתי לשאול. אינני בטוח כי השערתי אז היתה נכונה, וחבל שלא נשאר בחיים אף אחד שיוכל לפענח רז זה...

המשכנו בפעולה ציונית שהסתפקה בהפצת בולי קרן הקימת, מכירת שקלים, ובעיקר בהפצת הרעיון הציוני.

תנאים אוביקטיביים סייעו לנו להתקדם במעמדים גדלים והולכים. משפט ביליס והכרזת הבויקוט של הפולנים נגד היהודים, עוררו את הרגש הלאומי. האנשים התחילו להתענין במצם. גדלה הדרישה לדעת. הצורך בעתון, למשל, לא היה יותר נחלת יחידי סגולה, מין לוקסוס, אלא הפך למצרך חיוני, אלמנטרי אצל רבים. וה„היינט" וה„מומנט" הגיעו בעשרות אקטמפלרים. הלכה והתגברה גם הדרישה לספר. באותו זמן הוזמנתי להשתתף באסיפה הראשונה שנקראה כדי להתיעץ בדבר ייסוד ספריה צבורית בעירנו. מספר המשתתפים היה קטן מאוד. אך נדהמתי, בבואי לאסיפה, למצוא גם נשים. את כל משתתפי האסיפה איני זוכר. רק כמה מהם נשארו בזכרוני והם: ברכה ארליך, רופא השינים סרבטניק, דוד אלתר, ישראל אלתר, אסתר זלצמן, יהודית קיבקוביץ, שרה ברמהרציק, חיימל קיבקוביץ ונפתלי טרלו.

האסיפה התקיימה בחצר של הזלצמנים והאלתרים בדירת אמה של רייזל בוריצקה. דירה זו שימשה לנו כמקום מפגש „קונספירטיבי".

הדאגה העיקרית היתה לקבל רשיון לפתיחת הספריה. על כל פנים, תוך זמן קצר נרכשו ספרים והספריה התחילה לפעול, בתחילה בדירתו של סרבטניק, ואחר כך עברה למעון המטבח הזול לנצרכים בתקופת האוקופציה האוסטרית. מעון זה שימש אגב מקום מוסווה לכל פעולות ציוניות שהיו אסורות אף בימי השלטון האוסטרי.

וכך הורשתה הספריה לפעול תחת השם „קולטורה" ונסבלה על ידי השלטון האוסטרי.

ב. 1910 — 1914

אין להגיד שבשנים אלו היתה פעולה מאורגנת כל שהיא. הכל היה בגדר „התהוות" ובשלב של הכנה לבאות. הפצת בולי קרן הקימת למשל, היתה בעצם פעולה שהתנהלה בינינו לבין עצמנו. כל אחד מאתנו השתדל להפיץ את הבולים בין חבריו שטרם נכנסו „בסודנו". ברגע שרכשנו „קונה" לבולים האלה הפך הנער הקונה באופן אבטומטי להיות איש „סודנו", והוטל עליו להיות „מוכר" או מפיץ. הוא הדין במכירת שקלים. מטרת הפצת הבולים היתה, כמובן, איסוף כספים לטובת הקרן הקימת. צורות איסוף אחרות טרם היו. התנהלו ויכוחים, שיחות. ניהלנו תעמולה, ברם, לא במועדונים או באסיפות, אלא בצורה שקטה, אגב טיולים ליער או לנהר, שהיינו רגילים בהם בלאו הכי. בשיחות בודדות, מפה אל אוזן ובחבורות קטנות, כשאנו מרחפים בדמיוננו על כנפי נשרים. השתדלנו ללמוד ולהשתלם בעברית ואף התחלנו לדבר בינינו בשפה זו, בהתחלה בגמגום, עד שעברנו לדבר בה באופן חופשי.

באותה תקופה התחלנו לחשוב על עליה לארץ ישראל. היה לי חבר אחד, אברהמלה אנשילס, אתו למדתי יחד עברית בעזרת „מחברותיו" של וולקובסקי מקראקא. בידו היו החוברות, ובקשתי להצטרף אליו. נאלץ היה ללמוד תורה זו בחשאי, אביו ר' אנשיל המלמד היה באותה תקופה „מתחרנו" הראשי. הוא שיזם מכירת הבולים ל„קרן התורה" של אגודת־ישראל, ובודאי לא היה מרשה לבנו לימוד זה. בחרנו איפה ב„שטיבל" דאלכסנדר שהיה אז בקומה העליונה מעל למאפייתו של אברהם בעריש — למקום לימודנו.

יום יום דיבר חברי זה על לבי ו„הסיתני" לקום, לארוז את חפצי ולברוח לארץ ישראל. היינו אז כבני 15. אני, שהייתי יותר מתון, היססתי. כסף לא היה לנו אפילו לנסיעה, לא כל שכן למחיה בארץ, וידעתי כי צעירים מדי הננו וחלשים מדי שנוכל להתקיים בעבודתנו. לבסוף החלטנו לפנות בשאילת עצה לבן עירנו נתן חפשי, שעלה ארצה כמה שנים קודם לכן. שעה ארוכה ישבנו על מדוכת כתיבת המכתב, שהיה צריך להיכתב לדעתנו בעברית „צחה שבצחה", כדי שלא נהיה לצחוק בעיני ארץ ישראלי זה, עד שיצא מתחת ידנו „מתוקן כל צרכו".

במכתב זה, שכתבתיו בעצם ידי, כשאברהמלה אנשילס עוזר על ידי להוסיף מליצה על מליצה וחרוז על חרוז, שאלנו את נתן לסיכויינו בארץ, אם אנו, נערים בני 15—16, נוכל לקבל עבודה כדי להתפרנס ממנה. שאלנו למצב הקדחת, אם אינה מסוכנת, לטיב האקלים, אם לא חם מדי, ואיזה בגדים עלינו להביא אתנו, היש צורך בכסתות ובכרים ועוד שאלות מסוג זה. ולא נחה דעתנו והוספנו לשאול אם בבוא העת ויגיע זמננו להתחתן, ימצאו לנו בחורות שאפשר יהיה לבחור מהן מתאימות לנו...

נתן הטוב לא נתן לנו לחכות הרבה זמן. כעבור 3־4 שבועות — בזמנו שיא המהירות — מושיט לי, באחד הבקרים, פישל הדוור מכתב ומוסיף לי: בשבילך מארץ ישראל (בדרך כלל קמצן במלים היה פישל, ולא היה מוסיף מלה למכתב. הפעם לכבוד ארץ ישראל שינה מדרכו). אני לוקח המכתב בידי ו...באמת, אין בכוח עטי לתאר את התרגשותי וגודל שמחתי למראה המכתב... ועודני זוכר יום

זה כאילו היה זה אתמול. ותשובתו של נתן נשארה בזכרוני כמעט מלה במלה.

בראשית מכתבו נתן לנו נתן „על הראש" בצורה עדינה מאד, על דבר סגנון מכתבנו. „מה ראיתם", התפלא נתן, שמכתבכם צריך להיות מלא מליצות כרימון. לאחר כך באה התשובה, ענינית ומעשית. לנערים בריאים בגיל 17־18 תימצא עבודה. חם קצת בשעות הבוקר המאוחרות, אולם, מיד מתחילה לנשוב רוח מהים המפיגה את החום. אין צורך בבגדי חורף כבדים מדי וכו' וכו'. לבסוף הפיג חששותינו לחוסר בחורות והבטיח לנו, כי אין מחסור „בסחורה" זו...

מכתב זה, כשלעצמו — מארץ ישראל, וכתוב בכתב ידו היפה של נתן ובסגנונו, בפשטותו, ללא מליצות — היה בו אז כדי להעלות ארצה כל מי שקרא אותו. ללא היסוסים וללא שהיות. הוא לא הבטיח כלום, זולת עבודה קשה וחיי צנע. ואף על פי כן נמשכנו כאילו היינו קשורים בעבותות קסם וכבר התחלנו בהכנות לנסיעה. אלא שבינתיים הלך אנשיל ועשה מעשה: השיא את בנו כמה חדשים אחר כך בגיל צעיר, וכל הענין בטל ועבר מן העולם... בשנים אלו לא הנחנו ידינו גם מפעולות כלל צבוריות בחברות שונות, „תקון ספרים", „לינת הצדק" ו„תומכי עניים". אולם כל אש הנוער שבקרבנו היתה נתונה לענין הציוני. החלטתנו היתה איתנה: לעשות הכל מה שאפשר כדי לקרב את הקץ, ולא לשבת בחיבוק ידים ובאפס מעשה, ולצפות למשיח שיבוא באמצעיו של יוסף דילה רינה או בדרך נס אחר.

וכך הלך חוג הפעילים הלוך והתרחב והיה „לכוח ניכר" ממיטב הנוער והפך למלוכד ומאוחד.

ג. בבית המדרש

באותו זמן התחילה תסיסה גם בין חובשי בית המדרש האדוקים ביותר. זכור לי מקרה אחד, איך שסטירת לחי אחת מידיו של ר' מרדכי וולף, יהודי למדן מופלג, ופיקח, ובעצמו, ייתכן אכול ספקות — הספיקה להפוך ל„חומץ" בחור אחד מהאדוקים ביותר. הדברים אמורים בחברנו אברהמצ'ה שטארק, שבעטיה של סטירת לחי זו יצא ל„תרבות רעה". כמה חדשים לאחר כך ניסה ר' מרדכי וולף לפייס את אברהמצ'ה, ולהוכיח לו שהוא נפל במלכדתו של השטן ר"ל. אך ללא הועיל.

על כרחנו הצטמצמה פעילותנו בשיחות ובויכוחים בעת טיולנו מחוץ לעיר, או במזנון חתנו של ר' מרדכי וולף. היה זה „מזנון" מיוחד לחובשי בית המדרש שנוסד על ידי חתנו. והיה נמצא בדירתו בין בית המדרש לבין בית המרחץ ולשם, בין לימוד דף גמרא לשני, סרנו להשיב את נפשנו בחתיכת דג מלוח, מפולפל ומתובל בידי בתו של ר' מרדכי וולף המומחית, ולהתווכח אגב על דברים שונים.

וכך הגיע ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה מספר הפעילים לכמה עשרות; ואלה היו הפעילים: דוד, ישראל, יצחק ושלום אלתר. דוד וייעקב איזרלוביץ, יעקב, דוד ואסתר זלצמן, יהודה ומנשה פרנקל, מרדכי נרקיס, אייזיק ציגלר, יוסף מנדל וולגרין, ישראלקה שטרק, יעקב אינגבר (קנמון). כל הנ"ל אינם יותר בחיים.

מלבדם היו בין הפעילים ויבדלו לחיים ארוכים, יחיאל הוכרמן (בארצות הברית), דוד וַרְדִיגר (כעת במגדיאל), עדינה פרנקל (בברית המועצות), אברהמצ'ה שטארק וכותב הטורים האלה.

בינתיים פרצה מלחמת העולם הראשונה, וכל הפעולה הציונית הופסקה, עד שנתחדשה ביתר עוז כשנה וחצי אחר כך.

ד. בימי שלטון האוסטרים

דומני שלא אגזים אם אומר כי תקופה זו, שנמשכה כשלוש שנים, מיום שהתישבה בעירנו ה„אטפן קומנדו", על קציניו האונגריים והיהודים־אונגריים, ועד סוף מלחמת העולם הראשונה — היתה הטובה והמאושרת ביותר ליהודים מיום היוסדה ועד היום המר והנמהר בו הובלו המוני יהודיה בדרכם האחרונה. הרגשנו כאילו פורק עול הגלות מעל צווארנו. לא עוד השלטון הרוסי העויין. נעלם הפחד מכל גוי שכור. קציני יהודים שולטים בעיר ובסביבה ומפילים חתיתם על כל אנטישמי ופורע.

הפרנסה היתה מצויה לרוב רובם של התושבים. מאידך, גרם היוקר סבל רב לדלת העם, אשר בלאו הכי היתה פרנסתם לקויה. ביניהם: השכירים, המלמדים, כלי הקודש וסתם אביונים אשר ממש רעבו ללחם, והיה צורך לעשות משהו כדי להקל את סבלם. ואכן קם הדבר: נוסד „ועד העזרה". הפעם שלא כרגיל, התחילו הקשישים בפעולה ואנו הצעירים נגררנו אחריהם. היוזמים והמייסדים הראשונים של ועד העזרה היו: ר' זאב אלתר ז"ל ויבדל לחיים ר' יחיאל מאיר אנגלשטין, ר' לייבלי פוטש, ר' צבי בידלובסקי.

דבר ייסוד ועד העזרה נתן לנו הצעירים אפשרות מצויינת לחדש פעולתנו הציונית שהופסקה עם פרוץ המלחמה. ביתר שאת ניצלנו את משרד ועד העזרה כמקום מפגש ומשם ניהלנו את תעמולתנו הציונית ללא הפרעה. ביזמה משותפת של הקשישים והצעירים נערכה זו הפעם הראשונה (בבית התפילה שהוקם בתוך הבית הזה) אזכרה לזכרו של הד"ר הרצל בכ' תמוז.

ה. האזכרה הראשונה לזכרו של הרצל

דבר האזכרה נמסרה מפה לאוזן ובסודי סודות ורק אנשים בטוחים באו ב„סוד" זה. רוב רובם של המשתתפים באסיפת אזכרה זו עודם שמורים בזכרוני. מהקשישים היו נוכחים: זאב אלתר, א. דוידסון, ל. פוטש, צ. בידלובסקי, חיים יצחק צווייגנבוים ויבדל לחיים מר יחיאל מאיר אנגלשטיין. מהצעירים: כל האחים אלתר, האחים יזרלביץ, האחים זלצמן, יהודה ומנשה פרנקל, יוסף מנדל ולגרין, ישראלקה ואברהמצ'ה שטארק, יחיאל וגרשון הוכרמן, כותב הטורים האלה ועוד רבים אחרים שנעדרו מזכרוני.

לאחר שנאספו כולם הגיפו את התריסים והדליקו נרות. את שלום אלתר שלחו החוצה לעמוד על המשמר ולהזהיר על כל „סכנה" מתקרבת. עורך האזכרה (אברך ששכחתי את שמו) התחיל ב„אל מלא רחמים" בניגון המקובל ועזרו על

ידו חברי המקהלה: יצחק אלתר, יהודה ומנשה פרנקל, ויבדל לחיים גרשון הוכרמן. לאחר תפילת האזכרה הספיד מי שהוא בכמה מלים את הנפטר הגדול. אחרי שירת התקוה פתחו את התריסים והנאספים נשמו לרווחה ונתפזרו לבתיהם. אף אחד מהמשתתפים לא תיאר לעצמו כי בשנים הבאות תערכנה אזכרות אלו ברוב עם, בפומבי ובהנפת דגלי הלאום. באותו יום נוסדה למעשה אגודת הציונים בוולברום.

בתקופה זו עמדנו בקשר עם לשכת הקרן הקימת לישראל בוינה. ממנה קבלנו חומר תעמולה (רובו בגרמנית), בולים של הקרן הקימת לישראל, ואף משלוחים של קופסאות כחולות־לבנות, שחילקנו לחלק מהבתים.

בחורף 1916, כשנפתח המטבח הזול, נכנסו לפעולה גם הבנות שנמשכו, אגב עבודתן במטבח, בחלוקת הארוחות, גם לעבודה ציונית וללימוד השפה העברית. רק בקיץ 1916 נתקבל סוף סוף הרשיון לאגוד ה„קולטורה". אגודה זו, אשר מגמתה הרשמית היתה להפיץ „תרבות" על ידי פתיחת ספריה, הקראות, הרצאות על נושאים מדעיים ותרבותיים, הפכה למעשה לאגודה ציונית מובהקת אשר ביום היוסדה היו רשומים בה כ־40 חברים וחברות, שהיו ברובם ציונים „בכוח", ומעכשיו הפכו להיות חברים באגודה ציונית ממש, עם יושב ראש, סגנו, מזכיר, גזבר, ועד האגודה — הכל כדת וכדין.

מיום ליום הלך מספר החברים הלוך ורב. הצטרפו לאגודה מכל החוגים ומכל הסוגים. הציונות לא היתה עוד נחלתם של בני טובים בלבד... בינתיים התבגר גם דור צעיר וכל יחיד בהגיעו לגיל 18 נכנס כדבר המובן מאליו להיות חבר באגודה.

על־יד האגודה קמה גם תנועת הצופים או „השומר" שהתלכדה בעיקר מנערים מגיל 13—17 והועמדו תחת חסותם של מרדכי נרקיס ומנשה פרנקל, שהקדישו כל זמנם לתנועה זו, והעלו את חבריה לרמה מניחה את הדעת בעזרת הקראות, הרצאות, שיחות על נושאים חברותיים וציוניים ואף הצליחו לקדמם בידיעת השפה העברית שהיתה לשפה הרשמית היחידה של „השומר". בתחילה היינו גם המבוגרים בתנועה זו, אולם עד מהרה משכנו ידנו ממנה, באשר ראינו בצדה הצרמוניאלי — על מדיה, כובעיה המיוחדים, ההליכה בסך, והאימונים הצבאיים למחצה. שהקטנים התיחסו אליהם ברצינות יתירה, מעין מעשה ילדותי שאינו מתאים לנו המבוגרים.

תנועת הצופים נוצלה היטב על ידנו והשתמשנו בחבריה לכל מיני שליחויות, גביית דמי חבר, הפצת כרוזים וכדומה.

פעולה רצינית שנעשתה על־ידי האגודה בשנה הראשונה לקיומה היתה: איסוף כספים לטובת נפגעי המלחמה בארץ ישראל, שעה שקבלנו קריאות חירום מההסתדרות הציונית בוינה, ובה תיאור מדכא על הנעשה בארץ. הצלחנו לאסוף אז 3000 כתר, סכום רציני בימים ההם ולהעבירו לתעודתו.

ו. 1916—1918

ככה התרחבה תנועתנו לאט לאט והקיפה את רוב רובו של הנוער בעיר, בתחילה בחדר יחידי באחד הבתים הקצווים ברחוב שוינסקה, ולאחר כך בשני

הדרים מרווחים בבית בודד לא הרחק מהמעין הראשון. התנהלה לא רק פעולה ציונית אלא גם תרבותית־כללית.

הספריה נפתחה לרווחה. אורגנה אפילו סקציה דרמטית שהצגתה הראשונה „בר כוכבא" עברה בהצלחה יחסית. את תפקידו של בר כוכבא שיחק וואלף קיבקוביץ, שהשקיע בתפקידו זה את כל נשמתו וכוח רצונו, ויצאה הצגה כלל לא רעה יחסית. את ה„דינה" הבאנו כמובן מעיר הסמוכה זבירצה.

כאשר בא לעירנו הרב מילייקובסקי, נשא את הרצאתו בפומבי בבית הכנסת. המוני העיר מלאו את בית הכנסת, וגם עזרת הנשים היתה מלאה מאזינות להרצאתו של הרב מיליקובסקי שהיתה לשיחה בעיר במשך זמן רב.

להרבה מבני עירנו זכורה בודאי ההתלהבות והחגיגיות ששררו בנשף החנוכה שנערך במעון אגודת הציונים בדצמבר 1916. הכל היה בגדר חדוש: הדלקת הנרות, שירת המקהלה המעורבת, הנאומים, בהם הודגש האופי הלאומי של החג, ההקראות, הדקלומים וכו' — עד שקהל הנאספים הגיע כמעט לידי אקסטזה ויצא מן הכלים בשעה שהלר, בחור גליצאי וסמל בצבא האוסטרי ששירת בעירנו, ושהיה עד אז רחוק מציונות, הושפע כנראה ממראה עיניו והתחיל, כשהוא לבוש במדיו הצבאיים, לנאום נאום ציוני מובהק. כאשר הביע בסוף נאומו את תקוותו כי בקרוב יפשטו החיילים היהודים בצבאות השונים את מדי ה„קיסרים" השונים וילבשו מדי הצבא של מדינתם הם, לא היה גבול להתרגשות ולא היה סוף למחיאות הכפיים...

ז. אסיפת עם בבית המדרש

כמה חדשים לאחר כך עשינו מעשה נועז ביותר. לאחר שהחלטנו להביא את רעיון הציונות לידיעת „ההמונים הרחבים", מצאנו, כי אין דרך טובה להגיע אליהם מאשר לבוא אתם למקום בו הם מתאספים תדיר. קבענו יום מסוים בו ניגש לבית המדרש הגדול, ננצל את התאספות ההמון לתפילת מנחה ומעריב ובין התפילות נביא את דברנו לפניו. לשם כך גויסו כל החברים ונצטוו להיות בשעה זו בבית המדרש ולהיות מוכנים למנוע — אם יהיה צורך, — אפילו בכח כל הפרעה שהיא...

נאמנים היו חברינו והתייצבו כולם כאיש אחד, ואפילו חברותינו הטובות והנאמנות לא נעדרו ומלאו את עזרת הנשים, כדי למנוע הפרעה אפשרית „מלמעלה".

בית המדרש היה אותו ערב מלא מפה לפה. ומיד אחרי סיום תפילת מנחה, עלינו — אברהמצה שטארק וכותב הטורים האלה — על הבימה, כשחברינו התיצבו מסביבנו כדי לשמור עלינו מכל צרה.

אברהמצה שטארק התחיל ואני מלאתי אחריו. תיארנו לפניהם את מצב עמנו בעולם. והאפשרות היחידה שנשארה לנו לפתור פעם ולתמיד בעיה זו — היא הציונות. היא היא המביאה אתה את הפתרון. אסיפת עם זו עברה ללא

תקלה כלשהיא והשאירה רושם רב. וימים רבים לאחריה היתה לשיחה בפי כל.

עם כניסת ארצות הברית למלחמה ב־1917, הופסקה זמנית תמיכת הג׳וינט במוסדות העזרה היהודיים בגרמניה ובאוסטריה ובכל השטחים הנכבשים על ידה. והיו נאלצים להתקיים מעתה בכוחות עצמם. גם בעירנו הורגש הדבר, כמובן, והיתה צפויה סכנה לקיומו של ועד העזרה ולמטבח הציבורי שעל ידו, שכל כך הרבה עמל וטורח הושקע בו. החלטנו איפוא לסדר „יום פרח״ וחגיגה עממית, שהכנסותיהם יאפשרו קיום המוסדות הנ״ל והחזקתם לזמן מה.

שני הדברים גם יחד היו בבחינת חידוש ולא היה לנו כל נסיון כיצד לארגנם. ובכל זאת הצלחנו בפעולה זו ותוצאותיה הכספיות עלו על כל מה שציפו אפילו גדולי האופטימיסטים שבינינו. רוב רובם של החברים זוכרים עדיין את היום הזה. התלהבות הנוער והתמסרותו לענין גרמה לכך שהצבור כולו נענה בעין יפה וביד רחבה. לחגיגה באו גם בני נוער מהערים הסמוכות. וכאשר סיכמנו לאחר כמה ימים את ההכנסה הנקיה שהגיעה לסכום העצום של עשרים וכמה אלפים כתר — לא היה קץ לשמחתנו.

באותה תקופה התנהלה גם פעילות עניפה ציונית ותרבותית כאחת. הוזמן מורה לעברית, זילברברג מסוסנוביץ, ואורגנו שעורים עבריים לקבוצות, בעיקר לבנות, ותוך זמן קצר הפכה השפה העברית להיות שפה מדוברת בפי חלק ניכר של בני הנוער.

באותה תקופה נסחפו לפעולה תרבותית כוחות נוספים: רופא השיניים באבאד, יוסף דודזון ז״ל ואחיו אהרן (כעת באנגליה), דוד לנדוי ויעקב אינגבר ז״ל, דוד ורדיגר (כעת במגדיאל). התנהלו שיחות על נושאים תרבותיים ופוליטיים שונים, הנוער בדרך כלל התקדם והתכונן לעלות לארץ תוך צפיה לסיום המלחמה שנראה מתקרב ובא.

כדאי להזכיר עוד אסיפת עם אחת שקיימנו בבית הכנסת כמה ימים לאחר שנתקבלו החדשות המשמחות על הצהרת בלפור ועל הגדודים העבריים הנלחמים בטורקים לצדם של האנגלים. באותה אסיפה התלהב יעקב אינגבר שהיה אחד הנואמים והתחיל לתאר את פרטי האידיליה של המדינה היהודית שניתנה לנו, בצבעים ססגוניים ובקול אדיר וסיים במלים הבאות: ועכשיו מבינים אתם מדוע קראנו לכם לבוא? יען כי הבאנו לכם מתנה והנותן מתנה לחברו צריך להודיעו...

ח. 1918 — 1920

המלחמה הגיעה לקצה וצבא הכיבוש עזב את העיר. פולין קמה לתחיה וברחבי המדינה התחילה מלחמת הבחירות ל„סיים״. היהודים עמדו על זכויותיהם האזרחיות והלאומיות והציגו רשימת נבחרים משלהם.

לא עבר הרבה זמן וחיילי הגנרל הלר שהיו ידועים לשמצה, הגיעו לפולין

ומהם גם לעירנו, והתחילו הצרות. יהודים מגודלי זקן היו הקרבנות הראשונים. גילחו או אף תלשו זקניהם והכום מכות רצח בכל הזדמנות שהיא. בעירנו אף נפל קרבן, ילד, יהודי בן 7־8 שחייל אחד כיוון אליו רובהו בעת שחקו בחצר, ירה בו והרגהו.

אחרי המקרה הזה הוטל עלי לנסוע לוורשא ולפנות לנבחרי ה„סיים" היהודיים ולבקש עזרתם. בהגיעי לוורשא פגשתי שם את מר צבי בידלובסקי. סיפרתי לו על הנעשה והחלטנו לפנות ליצחק גרינבוים ולדרוש התערבות מהירה מצד השלטונות המרכזיים. פעולתנו הוכתרה בהצלחה. כעבור זמן מה הורחקו מהעיר כל פלוגות ההלרציקים.

זאת היתה פעולתי הרצינית האחרונה כמעט באגודת הציונים בעירנו. בעת ההיא התפלגה אגודת הציונים, וקמה גם אגודה בשם „צעירי ציון".

מחוסר זמן הלכה פעולתי באגודת הציונים ופחתה, ובאמצע קיץ 1920, יצאתי את וולברום בדרכי ארצה, אליה הגעתי ביום 20 לספטמבר 1920.

משפחת צירל ראזענבערג

דמויות וטיפוסים

אישים ועסקנים

ר׳ זאב (וולוול) אלטר

איש תורה ומסורה ודמות של אינטליגנט יהודי שספג תורה והשכלה כאחד, חתנו של ר׳ אברהם מרדכי ארליך, אחד הטיפוסים המצוינים שוולברום נתברכה בהם, טיפוסים שבלטו מבין השכבות השונות של האוכלוסיה היהודית הראויים להמנות עם אנשי־שם ואנשי־מעלה שתרמו הרבה לקידום עירם, לחינוך הדור הצעיר ברוח הלאום ולהפנית זרם העליה לארץ־ישראל, הצטרף לתנועת חיבת ציון עוד בשנים 1900—1904, משכיל יודע עברית ביראת ה׳ וברוח היהדות, בר־אוריין ואציל נפש, בעל הדרת פנים, וכל יודעיו התיחסו אליו בכבוד רב. ממייסדי המזרחי ומפעיליה עוד בשנת 1912, תרם הרבה לקרנות הציוניות. בכלל היה חזון בלתי נפרץ בימיו ובעירו כטיפוס יהודי נעלה עם בית פטריארכלי לכל פרטיו ודקדוקיו, ויחד עם זה בעל השכלה וידיעות בהויות העולם, שולט בשפות זרות וקורא עתונים. בני הדור האחרון מזכירים אותו כאבי אבות התחיה היהודית הלאומית בעיר ומורה דרך לכל הציונים, והיה הציוני הראשון בעיר.

מוצאו ממשפחה בעלת יוחסין מסורתית מדורי־דורות. יליד העיר מלאבה, עירו של הסופר אופאטושו. משם עבר לשבת בסוסנוביץ, והגיע לוולברום בסוף המאה הי״ט כחתנו של א״מ ארליך, וחיש הפך לאחד הנכבדים של הקהילה. ביתו היה בית ציוני למופת, ולבו לב טוב ונדבן, גומל חסד ונענה לכל דורש, וידו פתוחה לכל דבר שבצדקה ובקדושה. היה זה סוחר וחרשתן חרוץ שעשה עושר בכנות וביושר, בעל בית חרושת לבירה בכפר בז׳וזובקה שליד וולברום, בשותפות עם גיסו איסר זלצמן, ויחד עם זה פעיל בחיי החברה ועסקן בצרכי צבור באמונה. היה זה טיפוס של יהודי נעלה שדורות של תורה ומוסר טיפחו אותו.

זאב אלטר נפטר פטירה טבעית במשך כמה שנים לפני מלחמת העולם הנאצית. הוא גידל את בניו ובנותיו בדרך הטובה שהוא בחר לעצמו. וכאן המקום להזכיר גם את בניו שניספו בשואה: ישראל, שלום ויצחק אלטר. זאב אלטר היה חותנו של עורך „היינט״ הוורשאי ואחר־כך משתתף ב„דבר״, י. מ. ניימן ז״ל. בתו דבורה (נשואה למ. צאנין) נמצאת בארץ.

צבי הרשל בידלובסקי

יליד סטופניץ, נולד ב־1880 לר׳ מאיר זינדל בעל־אחוזה, נשא את רחל בת ר׳ יוסף־בר פוטאש מוולברום, מראשוני בעלי־התעשיה למשקאות. משנת 1900 ישב בשוק בבית אלחנן גוטליב. מחובבי־ציון הראשונים. למד בקובנה בישיבת רבי יצחק אלחנן, אך „הציץ ונפגע״ במקצת. השתתף במאמריו ורשימותיו ב„המליץ״ וב„הצפירה״.

משנת 1920 עסקן ציוני ויו״ר המזרחי בוולברום, יו״ר קרן־היסוד והקק״ל. לא היתה אספה גדולה שלא השתתף בה. הרב המקומי אסר למסור את מפתחות בית־הכנסת לאספות המזרחי וה„אגודה״, והוא קיבל ופתח את האספות. השתתף בכל ועידות המזרחי הארציות, חבר מרכז המזרחי, יסד בית־תפילה למזרחי בבית חיים כץ, הביא בעלי־תפילה מצויינים למזרחי ובימים הנוראים היו רבים שהתאספו לשמוע את התפילה. בעל שחרית במזרחי היה ר׳ זישה קמינסקי, ת״ח ומשכיל, ובעל מוספים — דער געלעער יוסף שמשם עבר לבית־הכנסת כחזן, בעל קול מופלא מאד.

בבית־התפילה של המזרחי סידר בידלובסקי „עונג שבת״ בשלש־סעודות. בכל ערב היו מתכנסים המשכילים שבמזרחי. באו להרצות הרבנים י״ל גרויברט מסטאשוב, מ״א עמיאל מגרייבה, י״ל זלוטניק מגומבין. בשעות הערב התקיימו שיעורים וויכוחים והרצאות שונות. ועדת התרבות היתה מורכבת: מה״ה ליבוש פוטאש, הרשל בידלובסקי, הרשל ורדיגר, פיגנבוים, דוידזון, ליטווק. היו״ר היה בידלובסקי, סגנו — זאב אלטר, המזכיר — פיגנבוים (חתנו של משה הירש הוכרמן), גזבר — יחיאל מאיר אנגלשטין. בועד המזרחי בוולברום היו: חיים יצחק צויגנבוים, הרשל ורדיגר, ליב פוטאש, דוידזון ואלטר לויט.

שנים רבות היה בידלובסקי פרנס הקהילה, חבר בבית־דין, וחבר מועצת העיריה. הוא חינך את גדוד הרביזיוניסטים בבית־הכנסת וחתך את הסרט. שנים אחדות היה „לבניק״ בבית־המשפט הוא והנוצרי גרבולינסקי, ואחר כך קיבל רשיון מבית־המשפט המחוזי לשמש כפרקליט על אנשים למרות שלא היה עורך־דין. יסד את האגודה להגנת הדיירים, וכיהן כיו״ר של הדיירים במחוז סוסנוביץ, הכניס תחת חסותו את כל הדיירים מחוסרי דירות, הביא מליטה מלמדים מצוינים ללימוד בחורים בודדים בעיר, הביא את יוסקוביץ מקיילץ שניהל בית־ספר פרטי בעיר, הביא מורה ללימוד עברית מליטה. אחרי שנוכח לראות שבכל מקום מופיעים רק נציגים נוצרים הוא הלך והביא רופאים ועורכי דין יהודים — רובם מגליציה. לא היה בית־מרקחת בעיר, והוא הביא את הרוקח רוזנבוים מקראקא שאחר כך היה סגן ראש העיר. הוא מילא מקום ראש־העיר. ביתו היה פתוח לכל דורש. הוא נדרש להיות בורר בבוררויות בוורשה, לודז וסוסנוביץ בעניני־מסחר גדולים. היה מקבל כל אחד בסבר פנים יפות. ודלת ביתו לא נחה.

כחבר מועצת העיריה הגן בתוקף על עניני היהודים, ותוך כך בא לידי ריב מפעם לפעם עם האנדקים הפולנים. בפתח בית העיריה סידר מזוזה. הנוצרים

אהבוהו בגלל עמידתו על האמת, ורוחו לבלי חת. חי בידידות עם השופט ועם האינטליגנציה המקומית. כשהיו עורכים מסיבה בוולברום נאלצו להביא בשבילו מאכל כשר. היה חבר־כבוד במכבי־אש בוולברום, חבר־כבוד בחברה־קדישא, כ־15 שנים גבאי ראשון בבית־המדרש ועוזרו היה שמואל סרנה. הוא סידר תאורת גז חדשה בבית־המדרש והביא מנורות מוורשה. ביתו היה בית ועד לחכמים ובעל הספריה הגדולה ביותר בעיר, שהכילה למעלה מאלפיים ספרי קודש והשכלה. האנדקים חיפשו תחבולות כיצד להפטר מבידלובסקי מהעיריה, שהיה להם כעצם בגרון ומחבל במזימותיהם. ופעם אחת אחרי קבלת שבת, כשהוא טייל על פני החדר וקרא „אשת חיל" שלחו שליחיהם שעלו על גג ביתו וזרקו כרוזים עם עלילה עליו שהוא קומוניסט ויש לזרקו מהעיריה. מיד נפוצו שמועות בעיר ורצו לאסרו. מנהל המשטרה לא העיז לאסרו, והתקשר טלפונית עם מינהל המחוז באולקוש וביקש רשיון מיוחד לאסור אותו. שלחו לתובע המחוזי בסוסנוביץ, הלה לא נתן לאסרו, אלא שיחזיקוהו במשטרה כל הלילה ובבוקר יוציא החלטתו. כשנודע הדבר להרב ש"א זילברברג הוא גזר ביחד עם הרבי ר' שלום לסגור את כל השטיבלך ובתי־המדרש ולא ללכת להתפלל בהם, ומשלחת נשלחה לשופט השלום בהעידה לפניו שמכירים אותו כאיש דתי שמתפלל בכל יום ואי אפשר שיהיה קומוניסט ויפיץ כרוזים נגד השלטון, ואין זה אלא עלילה. למחרת היום אחרי שליחת המשלחת, הודיעו שלא יתנו לפתוח את העיריה אם לא ישחררוהו מהמאסר. השופט בא בקשר עם התובע והוא קבל רשיון לשחררו, אחרי שחברי הקהילה עם הרב וגם הנוצרים חתמו שהוא יתייצב במועד למשפט, והוא שוחרר עד למשפט. במשפט הוא שוחרר ויצא זכאי.

אחרי פטירת הרב משה וינברג, רב העיר הזקן, נתפנתה משרת רב העיר. הקהילה הכריזה על מועמד לרבנות ונתקבלו פניות רבות. בידלובסקי השקיע עמל רב להכתיר לרב את חברו ללימודים בישיבת רבי יצחק אלחנן מקובנה, את הרב ש"א זילברברג, שישב עד אז בסלופיה. הוא עמד בקרב עם כל השטיבלך, ביקר אצל אדמו"רים רבים וקבל מהם הסכמותיהם למינוי רב זה. ואחרי שהשטיבלך קבלו מברקים מהאדמו"רים נבחר לרב העיר רבי ש"א זילברברג.

היה זה איש רב־פעלים שהקדיש את כל זמנו ואונו למען הכלל והפרט ונלחם כארי בהגנתו על עניני היהודים בעיריה או חוצה לה. הוא נלחם בכל מקום במרץ בתוך גל שנאה מטעם האנדקים בלי לשים לב לבריאותו ולהתאמצות למעלה מן המדה. וכל זה לא עמד לו עם פרוץ מלחמת העולם השניה, וכגבור הנלחם במלוא עוזו נספה בשואה בידי הנאצים ביחד עם אחיו היהודים וקהילת וולברום היהודית.

ר' חנוך בראון

בשנות העשרים האחרונות נתאספו כמה מבעלי־הבתים הוולברומאים שדאגתם היתה נתונה לחינוך מודרני והשכלה לילדיהם. הם החליטו לייסד „חדר" שבו ילמדו הנ"ל בהברה הספרדית, ובו ילמדו גם עברית ודקדוק עברי. למטרה זו הביאו לוולברום את ר' חנוך בראון שהראה את כוחו כפדגוג כשרוני. תלמידי

ה„חדר" כיבדוהו מאד והתיחסו ביראת־כבוד למורם זה. הם הלכו לחדר בשמחה ובגאוה, כי ר' חנוך בראון ידע כיצד לכבוש את לב תלמידיו, ואכן הוא הצליח להכניס את השיעור הקשה ביותר למוחות תלמידיו.

בכל יום ששי הסתיימו הלימודים בקבלת־שבת חגיגית שהשפיעה בהרבה על התלמידים, וביחוד בתור הופעה חדשה. בימי הקיץ החמים והשרבים הוביל ר' חנוך את תלמידיו היערה לטיול. הוא הבין שבאויר הטוב והצח יהיו תלמידיו מוכשרים יותר לקלוט את תורתו.

תלמידיו החיים כיום יזכרו את שמו תמיד ביראת־כבוד ובהערצה, כיאות למורה גדול ומקובל.

ר' מאיר ברוקנר

אחד האישים והעסקנים העממיים והמצויינים ביותר בעיר, דאג במיוחד לשכבות הדלות והסובלות, איש שגון וחריף בתפיסתו המהירה והעמוקה, רב־פעלים ומסור בכל נימי נפשו לחוגי העמלים, הסובלים ומדוכאים, התמסר לטיפוח וכלכלת יתומים ודאג לסידורם, וכל חוגי העיר העריכוהו עבור פעולותיו הטובות והעריצוהו בתור בעל נפש אצילה ועדינות רוחו. זה למעלה משבעים שנה שנסתלק בוולברום, וזקני עירו הנותרים עודם מזכירים שמו לשבח.

יליד וולברום, ממשפחת ברוקנר הוותיקה בעיר המגיעה עד לוי ברוקנר, מראשוני המתישבים בעיר לפני למעלה ממאתיים שנה. ר' מאיר ברוקנר היה המפרנס והמפתח את הישוב היהודי בעיר, המוציא והמביא, כונן את המוסדות הצבוריים שבלעדם לא תיתכן שום קהילה, והוא, האב והפטרון של הישוב הצעיר־ישן, דאג למחסורם, ובצדק קראו לו בשם „אבי העיר". בעקב עסקיו המרובים בעיר הצליח להגיע לעושר ולגדולה חומרית, והוא התענין להגדיל את הישוב היהודי במקום ולעשותו בלתי תלוי בקהילות אחרות, והוא שהקים באמצעיו או שעזר לקיים את בנין בית־הכנסת, את בית־המדרש, המקוה, ובאחרונה דאג לסדר את בית־העלמין ולעשות גדר מסביב לו. הוא נשא כמעט הכל על שכמו, הוזיל מכיסו כסף רב להחזקת המוסדות מראשית יסודם עד שהצליח להעמיד את הקהילה על אשיות יותר חזקים. שמו של ר' מאיר נישא לתהילה בפי יהודי העיר שראו בו פטרון ואב הדואג להם כמו לילדיו. הוא יסד גם מוסדות חסד לעניים.

בעקב היותו חשוך ילדים עשו ר' מאיר ואשתו רייזל־לאה הרבה למען עניי העיר, האלמנות והיתומים. הם כוננו והחזיקו על חשבונם בית־יתומים עם חבר עוזרים ומחנכים, ופירנסם וחינכם ביד רחבה עד הגיעם לגיל הנשואין, וגם אחר זה דאג לסדורם הכלכלי. חניכי המוסד חשבוהו לאביהם והערצתם אליו לא ידעה גבול.

ר' מאיר שמעון ברוקנר

בן אחיו של ר' מאיר הקודם. לידתו היתה בוולברום בבית בר אבהן, וכבר־אוריין גדל בבית שתורה ודרך־ארץ כרוכים בו יחדיו. הוא לא נדחף במרפקים לכותל המזרח. אך האור שבעיניו הוא שפילס לו את הדרך. האישיות המוכשרת שבו הקנתה לו כבוד מחבריו. וככל שרחום וטוב היה בלבו, כן לוחם נועז וקשה עורף היה על אמיתתו, ולא נשא פני איש בריבו. אך בדמי ימיו הוא מת בערב

יום־כפור בשנת תר״ח. העיר התאבלה עליו אבל כבד, כי הרגישה בו אבידה גדולה, ושנים רבות שימש בעיר דמות של אישיות סמלית ומכובדת. היתה זו אבידה קשה גם — או ביחוד — לר׳ מאיר דודו, כי איש אמונים היה לו בעסקיו ובעניניו הצבוריים. הוא השאיר אחריו אלמנה צעירה עם שני בנים אברהם־מרדכי והרצקה ושתי בנות: אסתר־מרים (נישאה ליליד העיר זונאבנד) הבכירה, ומלכה (נישאה ליליד העיר רובינסקי). ר׳ מאיר קבל עליו את הטיפול והפיקוח על משפחת בן אחיו ודאג להם עד שגדלו והקימו בתים לעצמם, וביחוד דאג לחינוך הילדים היתומים, שלמדו תורה אצל מלמדים מובחרים, והם אמנם גדלו בתורה ובדרך־ארץ ונחשבו לתלמידי־חכמים. רייזל־לאה האלמנה מתה ביום ט״ו כסליו תרמ״ו. שמו של ר׳ מאיר־שמעון נזכר במשפחה ביראת כבוד ורבים מצאצאיו נקראו על שמו. בישראל יושבים רבים מצאצאיו התופסים מקום בכלכלה ובחברה, וגם בספרות.

ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר

בנו, ר׳ אברהם מרדכי ברוקנר למד בנעוריו ב„חדר״ יחד עם ר׳ חיים שמואל הורביץ, נין ה„חוזה מלובלין״ שייסד אחר כך את בית הצדיקות בעיירה חנצ׳ין בקרבת קיילץ. שניהם נשארו חברים וידידים כל ימי חייהם, ור׳ אברהם־מרדכי היה מהיושבים ראשונה על שולחנו של הצדיק וכיהן אצלו כבעל־תפילה ראשון בימים הנוראים בבית־מדרשו של הצדיק למוסף, נעילה וליל כל־נדרי. הוא נמנה לאחד משלשת התניו של ר׳ יוסף שפרינגר ואשתו יוכבד שקבלו בירושה מהוריהם את הפונדק והמסעדה הגדולים בעיר, שנמצא בכיכר השוק בוולברום. לר׳ יוסף היו שלש בנות שנישאו למוטיל מנטליק, יעקב גוטליב (נין לצדיק רבי דודל לילובר) ולר׳ אברהם מרדכי ברוקנר וכולם השתתפו בעסק הפונדק. ר׳ יוסף שפרינגר מת בוולברום בט״ז אדר תרכ״ו ואשתו יוכבד זכתה לאריכת ימים ושנים, ומתה כשהיא בת מאה ושמונה שנים. ר׳ אברהם מרדכי, דעתו לא היתה נוחה מ„קדרי דבי שותפא״ והוא פרש ועשה שבת לעצמו בקנותו לו אחוזה בכפר טשאנוביץ שליד סקאלה, ועל שם אחוזתו הוא נקרא בכל הסביבה בשם „ר׳ אברהם מרדכי טשאנוביצר״. הוא היה למדן מובהק, בקי בש״ס ומפרשיו, מגדולי החסידים. הצטיין בכשרון ארגוני וביסס את אחוזתו ואת משקו. היה מפורסם בישרנותו הקפדנית בעניני מסחר ומקובל על האוכלוסיה שבעיר כאיש נקי כפים ובר לבב, שישרנותו ופקחותו נתמזגו לשלימות נפלאה. היה יושב והוגה בתורה עם בניו ומדריכם באורח חיי אמת ויושר. היה זה בית למופת בארחות חייו. הוא נפטר בערב שבועות תרס״ט, ומנוחתו כבוד בבית־העלמין בסקאלה. זכרו נשאר ער בלב נכדיו וניניו אשר בישראל, וביום זכרון פטירתו אומרים קדיש לזכרו ומספרים על אישיותו הנערצת.

משה ברמהרציג (דער בלינדער)

יליד וולברום, אחד מיקירי העיר בדורות שהיו בוולברום עוד בתקופת שלטון הרוסים, שנסתלק כבן שמונים בשנת 1913, ובמדה ידועה הפך לאיש־האגדה, כי רבים היו שהעריכוהו עבור פעולותיו הטובות והעריצוהו כבעל נפש

אצילה ועדינות רוח. בתקופת מרד הפולנים בשלטון הרוסי היה נוטה חסד למורדים ועזר באורח בלתי ישיר לפעולותיהם. הצטיין בהכנסת אורחים, לא התהדר בעשרו, היה משיא כלות עניות, לבעלי־מלאכה היה משלם יותר מהמגיע, לא מסר להם את התמורה בידיהם, כי אם הכניס לכיסיהם יותר, וכך היו מספרים עליו מעשים טובים שונים, ההולכים ונשכחים מהזכרון.

איך הגיע לעושר? הוא היה סוחר תבואות ועומד בקשר עם כפרי הסביבה, וביחוד עם ה„פריצים" ובעלי האחוזות. ההצלחה האירה לו פנים והוא זכה בהגרלת שטרי־גורל 5.000 רובלים. היה זה בשעתו סכום גדול, והודות לכך יכול היה להגדיל את מסחרו. ועוד מקרה חשוב מספרים על מקור התעשרותו. פעם אחת נכנס אליו „פריץ" אחד שהשתתף במרד הפולני ועמד אתו בקשרי מסחר והפקיד אצל ר' משה 50.000 רובל. הפריץ היה רווק זקן, קשריו עם קרוביו לא היו תקינים, והוא מצא לנכון לפנות ב„עת צרה" לידידו ר' משה ולהפקיד אצלו את רכושו עד שיחזור בשלום מקרבות המרד עם הרוסים. הפריץ לא חזר מהמערכה, ור' משה זכה ברכוש שהופקד אצלו. מאז הוא קנה כפרים ויערות והצליח בעושר ובגדולה. אחד מצדיקי דורו ברכו בברכה שהברכה תשרה בכל מעשי ידיו. ואכן הברכה נתקיימה. כל מה שקנה לא מיהר למכור, עד שהמחירים עלו, ורק אז היה מוכר. הוא היה יוצא לכפרי הסביבה בכרכרה כאחד הפריצים, והיה מעלה את הכפריים שפגש בדרך.

התנהג ברוח המסורה, אף שלא היה קנאי קיצוני. משלחת גויים בקרה אצלו פעם ובקשה ממנו עצים להקמת כנסיה. ההצעה לא נעמה לו, הרי זה כאילו לעזור לעבודה־זרה. אמר להם: כשם שאינני נותן להוציא שיניים מפי, כך לא אתן לברות עצים מהיער שלי". היתה זאת התחמקות פקחית. אחרי שריפת בית־הכנסת החדש בוולברום בסוף המאה הקודמת הזמין אמנים מוורשה והתקין ארון־קודש חדש ומהודר על חשבונו. ועוד מספרים על שכנו חיים שנקר שהיה בעל מסעדה. פעם אחת בא אליו גוי אחד ושתה לשכרה, ומרוב שכרותו נפח את רוחו. העלילו עליו שהוא גרם למותו. משה הרגיעו ולא נתן לו להמלט מהעיר. הוא הזמין עורכי־דין מקראקא שהגינו עליו, וחיים קבל רק עונש סמלי.

היה בעל משפחה גדולה, ולו שבע בנות ובן אחד, פתחיה. היתה לו נטיה לבוא בברית החיתון עם משפחות מיוחסות וחתנים בני־תורה. בין לוקחי בנותיו נמנו: : לזנובסקי, חנצ'ינסקי, יחיאל מאיר אנגלשטין, אלימלך פצנובסקי, לייביש ז'ילונה־דז'יווה — חסיד אלכסנדר, תלמיד־חכם ומקובל גדול; הצעירה בבנות גולדה, נישאה לחיים בן הדיין רבי הירש לייב כ"ץ. חיים היה בקי בחסידות ונוסע עם אביו וסבו יקותיאל לאדמו"רים ובפיו שגורים ספורים על צדיקים, ביחוד על רבי זוסיה מאניפולי ורבי משה־ליב מסאסוב. לר' משה נשארו נכדים ונינים אחרי חורבן השואה. בישראל נמצאים: י"מ אנגלשטין ובנו, בנימין ויהודית כ"ץ, אלתר פצנובסקי ובניו באוסטרליה, מאיר פוגל בגבעת־רמב"ם.

שמו של משה ברמהרציג נזכר בהערצה בפי יוצאי וולברום, כי היה מקובל על הצבור כאיש אמת שהיושר והמוסר הנעלה היה בכל חייו, ודרכו היתה לעזור לנצרכים, וחילק הרבה מזמנו להושיט עזרה. הצבור העריך את מסירותו ועזרתו ונמנה בין טובי העיר. הוא עצמו ייחד את מקומו בין פשוטי העם, אהב את חברותם והתרועע אתם.

רבי יוסף מאיר גוטליב

יהודי ירא שמים היה, בעל תפילה שקולו היה נעים. תפילתו היתה תפילה חמה ורבת התלהבות. וכשהיה עובר לפני התיבה בימים הנוראים היה מרעיד בתפילתו את לבות המתפללים.

הוא היה מוכר כבעל תפילה מעורר ומשפיע על קהל המתפללים וחסיד מובהק. נעים ביותר היה לשמוע את תפילתו בחגים.

תפקיד חשוב ביותר מילא בימי הסליחות ובימים הנוראים. הוא היה לבסוף חזן קבוע בבית־הכנסת, ובתפילתו רבת־הרגש ובקולו הלירי החזק הרטיט לב שומעיו, ובשעה שקולו האדיר הרעים: אשרי העם יודעי תרועה... נפעם העם בבית־הכנסת וידע כי שליחו שליח־צבור נאמן.

עמד לו רבי יוסף מאיר לפני התיבה נרגש ונלהב, וקולו הנעים משתפך בחלל בית־הכנסת, מסנגר על צבור שולחיו ומתחנן: באתי לעמוד לפניך ולהתחנן על עמך ישראל אשר שלחוני... ותקבל את תפילתי כתפילת זקן ורגיל". והקהל מתרגש ומצטרף להתלהבותו ולדביקותו. בהסתיים תפילת המוסף אפשר היה להבחין בהבעת פני הקהל עונג רוחני והערצה לחזן בן עירם.

ד"ר ליאון גלברגר

ד"ר ליאון גלברגר

הד"ר גלברגר קבע מושבו בעיר וולברום בשנת 1937, וכונן בה את מרפאתו. במשך זמן קצר הספיק להצטיין כרופא כשרוני בכל הס־ביבה. קהל לקוחותיו היה מורכב לא רק מיהודים בלבד, אלא גם מנוצרים, על אף העובדה שבוולברום ישבו גם שני רופאים נוצרים. הוא היה מקובל על הבריות, ורבים היו הפונים אליו בהאמינם בו שירפא אותם.

בשנת 1942 נשלח הד"ר גלברגר ביחד עם כל האוכלוסיה היהודית בוולברום למחנה ההשמדה אוישוויץ. שם המשיך לשמש במשך זמן מסוים כרופא של שבויי המחנות. וולברו־מאים רבים זוכרים יפה עד היום את העזרה שהד"ר גלברגר הגיש להם בעת צרה ויגון, והוא טרח הרבה למענם, ביחוד למען בני עירו וולברום, לעזור להם בכל מה שידו הגיעה. והודות לעזרתו היוצאת מהכלל נשארו רבים מבני עירו בחיים.

הד"ר גלברגר חי כיום בפולין וממשיך לעבוד במקצוע כרופא נשים.

אברהם יצחק גליבטר

תנועת חיבת־ציון כבשה לבבות עוד בשנות התשעים למאה שחלפה, והיא הלכה שלובת זרוע עם תנועת ההשכלה שדגלה ראשית־כל בתחית השפה העברית. אברהם יצחק גליבטר עם משה יוסל רוזנבלום בן שלמה'לה המלמד ויענקל

הוכרמן, נחשבו למשכילי העיר וולברום מתקופת ההשכלה. הם עמדו בקשר עם העומדים בראשה ברוסיה, קראו ספרי־השכלה עבריים, קראו רצופות את „השחר" לפרץ סמולנסקין, „המגיד" שהופיע אז בליק שעל גבול פרוסיה וליטה, „המליץ" מפטרבורג, „היום" ואחרים והטיפו לציון. היו להם מתנגדים בעיר, ובראשם יהושע ורדיגר, עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. היתה זאת מלחמת דעות שקטה שהתנהלה כמי השילוח במרוצם בנחת, והם המשיכו בדרכם בלי סערת מלחמה ובלי דחיקת הקץ, ללא האבקות וללא השתלטות, והם נרתמו לפעולה למען ההשכלה והציונות בהעלותם את ציון בראש כל שמחה. גליבטר זכה בעיר לכינוי „הפילוסוף", אבל התיחסו אליו בכבוד. אתו החלה להרקם בעיר מסורת חדשה של ציונות, וכרוכות ירדו אצלו ציונות ותרבות עברית, השתרשות בספרות העברית החדשה והתקרבות לשירה ונהיה אחרי העתונות העברית. מגליבטר החלו להיות נישאים הדים לחיבת־ציון בעיר, ולאט לאט נמצאים בין החרדים אי אלה אנשים שנתנו יד לתנועה, בהאמינם כי הגה באה הגאולה ותקוות הדורות קרובה להתגשם והד"ר הרצל הוא מבשר התחיה ברוח הזמן. השם גליבטר היה לשם־דבר בעיר, ואף המתנגדים לציון ידעו להעריכו, כי ישר דרך היה ובעל חזון. משהופיעה הציונות המדינית מצאה הד וקרקע לאט לאט גם בחוגים יותר רחבים, מקודם בצנעה, והיו בעיר שרכשו להם מניות „אוצר ההתישבות" מה„קולוניאל בנק" ובמוסד ציוני זה ראו גרעין הבנק הלאומי של עם ישראל ומכשיר כספי ממלכתי לבנין ארץ־ישראל לאומה הנגאלת.

גליבטר וחבריו המעטים עשו פעולה חלוצית לציון בוולברום, והם סללו את הדרך למהססים ולבאים אחריהם. וכן הם עשו תעמולה ללימוד השפה העברית ותחיתה, והכל מתוך כיסופי שחרור חברתי וגאולה לאומית. ובספר־יזכור זה יש להעלות בחרדת־יקר את זכרם של אלה שפעלו על אדמת נכר כשהם חלמו וטוו את העתיד בארץ האבות, ופעולותיהם היו נזר להם בדורם ולבאים אחריהם.

רבי מנדל גוטנשטין

מוהל ותיק ומכובד, מוהל העיר והסביבה הקרובה ללא קבלת תשלום, בן ר' משה גוטנשטין אחי הרב הזקן מקוזיגלוב ר' יצחק גוטנשטין (נפטר במלחמת העולם הראשונה), חתנו של ר' מיכאל לובלינג.

ת"ח גדול, עילוי מנעוריו, למדן מופלג, ענותן ומצניע לכת ובעל מדות צרופות, ירא־שמים אמיתי שהיה תוכו כברו, והקפיד על מצוה קלה כבחמורה. וכשם שזהיר היה במצוות שבין אדם למקום כך שמר על מצוות שבין אדם לחבירו. ברוב עתותיו עסק בתורה ועבודה וגמילות חסדים.

בעל קומה, רחב כתפים. בצעירותו היה סוחר קמח. חותנו הבטיח לו מזונות על שולחנו כל ימיו. ואחרי שנתאלמן ונשא אשה מוורשה לא הצליח בעסקיו. ובכל זאת לא קבל שכר כמוהל. הופעתו האצילה עוררה התפעלות וכבוד. פעם אחת בא מיכאל מוקובר והזמינו לברית והביא אתו כשי תרנגולת וחפצים אחרים ממשקו הכפרי. אך הוא סירב לקבל ודרש להחזיר את הכל, אחרת — לא יסע. וכה נהג על אף עניו.

בנו ליב־הירש גוטנשטין מפריז מזכיר עובדה אחת מחייו משנת 1917, כשהוזמן למול קצין אוסטרי אחד, שלפני מותו רצה להיות כיהודי לכל דבר, ואכן חדשיים לאחר מכן מת קצין זה ורבי מנדל הביאו לקבורה לפי הדין היהודי. קצין זה היה מעין „מאיור". סיבת רצונו להימול היתה נעוצה בכך שאמו היתה יהודיה, ורבי מנדל עם הרב ועוד כמה יהודים סדרו לויה יהודית אחרי מותו אחרי שהוא נימול כדת וכדין. המאיור מת כתוצאה מהפצעים שקבל בשדה מערכת הקרבות במלחמה.

ובכלל ראוי כאן לציין את יראת־הכבוד שרחשה אליו כל העיר, וגם הפולנים. בנו מוסיף לספר עובדה אחת בחייו שאירעה בשנים 1922־23. אנשי „שומרי־שבת" באו עם הרב בריש בערב יום־ששי אחד לאברהמלה הגלב ובקשוהו לסגור את בית־מלאכתו, כי עוד מעט שבת, אך הוא לא נאות לבקשתם. בחנות נמצאו אז כמה „כופרים" של העיר עם הרפד בראשם, ומכיון שאנשי שומרי־שבת לא יכלו לנקוט באמצעים איזה שהם נגד הסרבן באו לשטיבל וסיפרו את המתרחש. רַבי מנדל שמע והלך לחנותו של הגלב ומצא שם את הרפד באמצע העבודה כשחצי מזקנו כבר הָיה מגולח. הלה, כשראה את ר' מנדל, אמר לגלב: נא להפסיק בעבודתך. הוא לא גמר לגלח את המחצית השניה של זקנו, ניגב את הסבון, ואמר לגלב: אם ר' מנדל הטריח עצמו לבוא לכאן יש לכבדו, והגלב סגר את חנותו בנוכחות ר' מנדל. זוהי אחת העובדות המוכיחות עד כמה היה ר' מנדל נערץ ומכובד בעיני כל הבריות בעיר.

הוא ידע פנקסנות. ובפיו שגורות אמרות ובדיחות. על פניו רחפה תמיד בת־צחוק.

שלמה גוטנשטין

שלמה גוטנשטין

נולד ב־1902 בוולברום לאביו ר' מנדל, עבר את גלגולי החנוך היהודי ב„חדר" ובבית־המדרש, הצליח כמתמיד יוצא מהכלל, והודות לכך התעמק בקריאה ורכש לו ידיעות מרובות וקנה לו השכלה, ובהרבותו לעיין בספרים התעמק בתולדות הסוציאליזם ולמד את בעיותיה והאמין שהסוציאליזם יביא לגאולת העולם ומעמד העובדים.

ראשית פעולתו היתה בתנועה הציונית כשהוא בן 17, ונתקשר בכל לבו ונפשו לרעיון התחיה, עם יסוד פועלי־ציון היה למזכיר ולמדריך, פועל ומפעיל, מדריך ומלכד את הכוחות ומקיים את הצו הציוני־סוציאליסטי לכל תגיו, היה מיצר בצערו של כלל־ישראל ומחפש מוצא ופתרון לבעיות הזמן. אדם מוצנע ומר־נפש היה, ועם זה בעל פנים מפיקות רוך וידידות ועינים פקוחות שהחיוך אינו יורד מעל שפתיו, בעל לב חם

ורגיש. כשנאחז בסוציאליזם ראה בו מטרה קדושה, צבורית־לאומית וסוציאלית כאחת. עקבי במחשבתו והליכותיו, דוגל תמיד ברעיונו, הצטיין בכח הסברה ושכנוע כתועמלן בעל הגיון והשפעה, כוח מניע שידע לבצע פעולה בכל התנאים והמסיבות.

בשנת 1927 עבר לוורשה והיה שם אחד הפעילים במחנה העבודה ובועד במשך שנים. חבריו מזכירים את הופעותיו ועמדתו בישיבות, רצונו העז, תפיסתו ומסירותו לענין שהפך לגבוה למעלה ממפעל סוציאלי גרידא. עם פרוץ מלחמת הנאצים נמלט לרוסיה. אך יד המרצחים הנאצים השיגתהו בישבו בביאליסטוק ונספה יחד עם אשתו ובנו הקטן. כבוד לזכרו.

אברהם הברפלד

בכינויו „אוזימק", תלמיד חכם מובהק, מחסידי אלכסנדר, עסק בקבלה וזוהר, איש אשכולות ויקר נפש, איש פיקח להפליא ובעל הגיון עמוק, מראשוני פרנסי העיר, נקי כפים וישר דרך, שירת את הצבור במסירות ובנאמנות ובאחריות רבה. עסקן בעל מצפון, פיקח ומוכשר, ישר ואחראי.

היה בעל מחסן לתבואות. מטבעו עקבי ושונא פשרות, והיה דן כל דבר לחומרא. היה קשה בחיצוניותו וטוב בפנימיותו. תשובתו היתה תמיד שקולה, אף שלילית שלא להוליך שולל את הפונה לעזרתו, ואחר כך היה מחפש דרך כיצד לעזור לאיש בשעת דחקו.

משה יוסף הנגר

נמוך קומה וגוף רזה, ויחד עם זה פנים מפיקות טוב לב ואצילות, עינים תמימות ומחייכות, ידי נגר מגוידות וחזקות. בחזות זו יצג משה יוסף את בני מעמדו הנגרים. כל נגר נחשב לגבור שידיו חזקות ושרירי שרירי ברזל. ואילו משה יוסף סימל במבנהו גבורת ידים מפליאה.

מושבו ברחוב פילץ, ליד בית האדמו"רים, ושם ישב שנים רבות. יהודי פשוט, איש תהלים, ממשכימי קום, וראשון שפתח בבוקר השכם את בית המדרש, בו היה מבלה בתפילה, באמירת מעמדות ותהלים. היה מתגאה במלאכתו, ואף על התושבים הנוצרים נתחבב כנגר מצוין.

בימים ההם טרם ידעה וולברום מכונות נגרות ממונעות, וכל עבודות הנגרות הקשות נעשו בידים תוך מאמץ ועמל רב. היו מבחורי בית־המדרש שאהבו להתבונן לעבודתו של משה יוסף ולידיו החזקות המחזיקות מקצועה שארכה למעלה ממטר, ומשה יוסף מסיעה הלוך ושוב, הלוך ושוב, בתנופה רבת מרץ, על פני לוח עץ האלון הקשה, פסי עץ מקורזלים ורחבים נפלטים דרך חור המקצועה, והעץ הקשה והמחוספס מקבל לאט לאט צורה של תוצר חדש. זריזותו ותנועותיו המהירות של משה יוסף הפליאו את רואיו. מהיכן הכוח? מהיכן תכונת העמל שהוא ניחן בהם?

ובעוד שבימות החול סימל משה יוסף ובני מעמדו את היהודי העמל הנהנה מיגיע כפיו, הרי כשהגיע ערב שבת ניער מעליו את היגע והתכונן לשבת

קודש. בשבת היה משה יוסף מתנער מעמלו ומטרדותיו וכולו כבן מלך. היה הוא מיסב בבית־המדרש ליד אחד השולחנות ומקשיב ללימוד רוגע, לאגדה טובה ונהנה, או שמשתפך באמירת פרקי תהלים. כמה מענין היה, לראות את האיש שייצג בכל ימות השבוע את העבודה והעמל, במנוחתו השלימה והשלוה ביום שבת קודש.

שלא כשאר הנגרים, היה למשה יוסף תפקיד נוסף שעסק בו בחמימות. הוא הכשיר במסירות גם שוליות לנגרות בשביל ארץ־ישראל. כמה מהם עלו לארץ ומתפרנסים ממקצוע הנגרות. משה יוסף מצא נוחם גדול בזכות זו שזכה להכשיר חלוצים לבנין הארץ.

הוא זכה לזקנה מופלגת, ואף בזקנותו היה יהודי בריא וחזק. בן תשעים היה. עם פרוץ מלחמת העולם האחרונה, נספה ביחד עם כל הקהילה.

ר׳ אהרן וינשטין

מחשובי ונכבדי הבעלי־בתים בעיר, חבר בחברת „ביקור חולים״ ובחברה־קדישא, ובכלל אהב להיות מעורב בין הבריות ולפעול לטובת הכלל. הוא היה מתפרנס ממלאכת עשית נקניקים ולנקניקיו יצא שם טוב בכל הסביבה, והיו אומרים עליו, שמי שלא אכל את נקניקיו לא אכל נקניקים מעולם.

היה זה בית מלא הומור ועליזות, זימרה ובת־צחוק, וגם בית של צדקה וגמילות חסדים. ועל אף העובדה שהיה בעל משפחה גדולה — שלש בנות וארבעה בנים — הקדיש הרבה מזמנו ומרצו לצרכי צבור. שנים רבות כיהן גם כגבאי של בית־המדרש הקטן. הוא לא אהב להתבטל, ותמיד מצא במה לעסוק לטובת הכלל, ובגלל זה היה אהוב ומקובל על כולם.

ר׳ יהושע ורדיגר

מקרוביו של אברהם מרדכי ארליך, מקנאי חסידי גור, יהודי תלמיד־חכם, שהציונות נחשבה בעיניו לתנועה מזיקה, הואיל ש„היא דוחקת את הקץ״, ומרגלא בפומיה: „מוטב שחלוצי ציון ישמרו את השבת כהלכה ולא יאכלו טריפות בקי־בוצים שלהם״. אבל מטבעו אדם שקט, עממי, טוב לב ונוח לבריות. הוא שיתף את עצמו בכמה מוסדות ציבור ושירתם במסירות. נחשב לאחד מהיהודים הנאים ביותר בעיר.

בעל־בית בכיכר השוק בפינת רחוב קראקא, ובעל בית מסחר לברזל. אך כל זמנו ומחשבתו היו קודש לתורה, יראת שמים ומצוות. אכן בבית־מסחרו היה מטפל בחשבונות ובענינים שונים. ברם יודעי דבר ידעו לספר שלבו בל עמו באותה שעה, שכן היה נותן מעל לחשבונות ספר ומעיין בו, וכך היה דרכו. הוא התמסר הרבה בדאגתו לתלמידי־חכמים, להגדיל תורה ולהאדיר. בעל בטחון היה והמשיך לחיות לפי דרכו, גם כבוא השואה וסכנה היתה צפויה לו בכל רגע.

חתנו היה רבי דוד סטאשבסקי בן הרב מזאלושיץ שהיה בעל סמיכות לרבנות, ואף הוא מתנגד לחיבת ציון.

איסר זלצמן

הוא הגיע לוולברום בסוף המאה הי"ט ביחד עם זאב אלתר כחתנו של אברהם־מרדכי ארליך, מחשובי העיר ועשיריה, בעל אחוזות ושותף בבית־חרושת לבירה בסביבה (בז'וזובקה), ספוג חיגוך חרדי ורוח יהדות, ובנעוריו במשך לתנועת חיבת־ציון ונמנה על פעיליה המסורים; אדם ישר דרך ויהודי שומר מצוות שידע למצוא את הסינתיזה בין השקפתו העולמית הציונית לבין הדת והמסורת. התנועה הציונית לא פגעה לדעתו — בבית המדרש בפני בני הדור הישן — במאומה ביסודות הדת, אלא באה לחזק אותה. בעל מזג חם והשקפה ברורה.

הוא הצליח מאד בסחר העצים, ועד למלחמת העולם הראשונה נמנה לאחד הסוחרים הגדולים ביותר בענפי העץ והיער. ביתו, בהנהלתה המיוחדת של אשתו עקרת הבית שרה'לה זלצמן, שמתה מיתה טבעית כמה שנים לפני פרוץ מלחמת הנאצים, הפך למועדון האינטליגנציה היהודית בעיר.

את ילדיו חינך אצל המלמדים הטובים ביותר בעיר, ואף הזמין להם מלמדים מפורסמים מערים אחרות שישמעו לקח מהם. רבים היו מכבדיו ולקוחותיו, והוא חי לו את חייו בעירו כל הימים. הוא הקים משפחה למופת, חינך את בניו למעשים טובים. ביתו היה פתוח לרווחה לכל דורש בעזרה ובכסף. בניו ובנותיו היו כולם פעילים בפעולה הציונית ובתנועותיה וחונכו ברוח הלאום על ברכי התרבות העברית. אף איסר זלצמן חילק את מנת גורלם המר של יהודי וולברום, ויחד עם בנותיו מגיה ופלה נשלחו ב„משלוח" הראשון לכבשן השריפה בבלזשץ. יש להזכיר כאן את בנו הבכור שלום, שהיה אקטיבי מאד בתנועה הציונית בשדליץ, ואת בנו יענקל זלצמן בבנדין. אסתר זלצמן בתו היתה דמות מוכרת בקרב הנוער בעיר, מראשוני מייסדי „השומר", מפקדת פלוגה, אינטליגנטית, מהבולטות ביותר בעיר. הספיקה לעלות לארץ־ישראל ושם נפטרה לעולמה. מכל משפחת זלצמן נשארה רק הבת היחידה שושנה, היושבת כיום בישראל.

נפתלי טרלו

בן פישל טרלו, עסקן מנעוריו, ממלחמת העולם הראשונה, ייסד בית־תמחוי לעניים ולפליטים, קבל על עצמו תפקידים רבים והתבלט בעיר כאחד העסקנים הראשונים והנאמנים מתוך הכרה ואמונה ברעיונו, ער לכל מפעל לאומי וצבורי, ואף מתנגדיו הפוליטיים העריכו את אישיותו והעדיפו לפעול עמו מאשר עם אחרים. בשעת המלחמה הראשונה היה איש מסחר ובעל בעמיו, והיה לו מגע עם עולם המסחר ועשה הכרה עם פקידי הרשות, המשטרה וכדומה, והיה יכול לעזור לאנשים בעצה ובתבונה ולעשות מעשים טובים, ושמו נישא לברכה על שפתי כל.

עם תקופת המפלגות בוולברום נעשה למנהיג מפלגת פועלי־ציון ומסר זמן רב מזמנו לעסקנות, נבחר ליו"ר הקהילה היהודית, תרם ופעל הרבה למען העיר. הוא היה ער ופעיל בכל שטחי הפעולה היהודית, בקהילה ובעיריה. פעולתו הענפה והמסורה בלעה את כל ישותו ומילאה תוכן חייו.

עם פרוץ מלחמת הנאצים נמלט מהעיר וחי בתור ארי. בזמן האחרון נמצא בוורשה והתחפש כנוצרי, בלי להפסיק בעסקנותו, והיה בקשר עם תנועת המחתרת בוורשה ואף שלח נשק למחתרת בבנדין ובזגלמביה והיה מראשי העוסקים במשלוח נשק. נתפס בוורשה ברחוב כנראה מהלשנה ונורה ברחוב, ונשמתו יצאה בקדושה. יהי זכרו ברוך.

ר׳ יוסף ברוך יזרעאלוביץ

ידוע בכינויו „טשאטש". יהודי איש דת, ספוג מיטב המסורת של היהדות, אוהב ספר וקובע עתים לתורה, חובב לשון הקודש, העלה את ציון בראש כל שמחה, איש מעורב בצבור ועוסק בצרכי צבור. דאגות הכלל וסבל הזולת לא נתנו מנוחה לנפשו ונחלץ לעזרת כל נצרך, פעיל בביקור־חולים, סדור הלויות, ניחום אבלים, ידע לעודד את הרוח אצל מדוכאים ולעורר בהם תקוות טובות ומרעיף על לבותיהם טללי ניחומים.

בעל חנות מול הכנסיה הקתולית, אך רוחו היעילה והשואפת למעשה נשאתהו מביתו והיה מתרוצץ ממקום למקום, כשאשתו נהלה את העסק ומסייעת בידו לקיים את מעשיו הטובים. הקים משפחה גדולה וחינך דור ציוני. אחד מבניו, יעקב, זכה לעלות לארץ־ישראל ולהשתקע בירושלים.

הוא למד מקצוע תקון נקע יד או רגל, והביא תועלת רבה לאנשי העיר. כל מי שהיה לו נקע פנה אליו ביום או בלילה והוא טיפל בהם ללא קבלת שכר.

בכלל היה נאמן לקו חייו ולקדשי נכסיו וגם השכיל לכוון את תנאי חייו כרצונו ולהשליט את רוחניותו על סביבתו, וגם לעשות מחייו את אשר רצה לעשות מהם, לגדל את בניו ברוחו, רוח הציונות הדתית, ולהכניס את ביתו לתוך עולמו ולהגיע למחוז חפצו, וכל זה בלי סערת מלחמה ובלי דחיקת הקץ, ללא האבקות וללא השתלטות וכאילו ללא התקלות בהתנגדות, כי אם באיזה השפעה רוחנית קורנת מאליה, סוללת דרכים ללבבות בנחת ומטילה — לא מרות — כי אם הענות מתוך חיבה וכבוד.

. האדמו״ר רבי יקותיאל כ״ץ מוולברום

מגדולי תלמידי „החוזה" רבי יעקב יצחק מלובלין, מעורה בחיי החסידות בימיו שהצליחה ללכד את חלקי העם אשר היו נתונים במצב של יאוש תחת שלטון העריצות של הצארים לבית רומנוב, ואז שאבו עידוד ונוחם בחצרות בתי הצדיקים. דברי הצדיקים השאובים ממעינות האמונה והבטחון היו להמונים כסם מרפא לעצבותם והחיו את רוחם.

עם הזכרתו של רבי יקותיאל אנו באים להציב יד ושם לאישיות שנסחפה עם גלי השכחה. כיום, עם פטירת זקני קהילת וולברום, כבר כבד הדבר לעשותו, כי זכר הרבנים והצדיקים הראשונים שישבו בעיר הולך ומיטשטש. אודה ולא אבוש, כי גם אני, הבקי בחסידות ובצדיקות, לא ידעתי על ישיבת רבי יקותיאל בוולברום. ואפשר לסמוך על האי גברא רבא, רבי נפתלי גליקמן, נכד האדמו״ר רבי אלטר רוטנברג מוולברום, היושב כעת בניו יורק, בנו של רבי איטשילה, רב

העיר סוסנוביץ, שבבקורו כעת בישראל קבע לפני בתכליתיות בלתי מפוקפקת, שאכן ישב בוולברום רבי יקותיאל מתלמידי החוזה, שנהג באדמו"ריות, ובנו רבי הירש לייב כיהן כדיין בוולברום, ואחרי מותו הקימו אוהל על קברו בבית־העלמין החדש, והוא עצמו עמד לא פעם לפני ה„אוהל", ושרבי יקותיאל כיהן בוולברום כאדמו"ר עוד לפני רבי חיים הגדול.

בדפדפי בספרות דורו של החוזה מלובלין מצאתי אמנם בין תלמידיו אחד בשם רבי יקותיאל, אך הפרטים על אישיותו מעטים, ומסתפקים רק בפרט חשוב אחד, והוא, שהוא היה בין המביאים את דבת רבי יעקב יצחק מפשיסחה בעודו תלמיד „החוזה" לפני רבו, והוא היה מהבוחשים בקערת הרעת היחסים בין החוזה ותלמידו שנקרא אחר כך בשם „היהודי הקדוש". האם הכוונה לרבי יקותיאל זה, שהוא התישב באחרונה בוולברום ונהג כאדמו"ר? דבר זה צריך עיון ומסקנה, ועוד אשוב לנושא זה בפעם אחרת. הפעם אני מסתפק בזה שנעניתי לצו השעה וכללתי את רבי יקותיאל בין צדיקי החסידות שישבו בוולברום ועשו למען הפצת החסידות בעיר ובסביבה.

א. משגב

ר) מיכאל לובלינג

מוותיקי משפחת לובלינג בוולברום, שמשו האישי של רב העיר הצדיק רבי חיים קמינסקי, שזכה לקבל ממנו מתנה מקטרה ארוכה עשויה משן־פיל שהיה משתמש בה רק בחגים, איש תמים וישר דרך, בעל בטחון ושלם בנפשו.

סוחר גדול בקמח וסיטונאי, בעל קומה ורחב כתפים, דייקן בתפילה ובאכילה, ונחשב בפי העיר ל„שעון העירוני". ולכל אחד שפנה אליו ענה: מהי השעה. בימי ששי היה מכוון תמיד את השעון. ממקורבי הרב זילברברג. הקפיד בבית־הכנסת שלא לשוחח באמצע התפילה, והשפיע על רבים לענות אמן.

ניחן בחוש מיוחד: להרגיש במצוקתו של אדם ולחוש לעזרתו בשעה שהיה זקוק לה ביותר. מצניע לכת, היה מסתיר את מעשיו הטובים ומזלזל בערכם. מתון ושקול, לא התווכח ולא התפלפל. איש המעשה ואיש המצפון. בעל צדקה, חילק הלוואות לרוכלים בכפרים. נחשב בסוף ימיו לזקן פטריארכלי בעיר. נפטר בשיבה טובה בגיל 88 בשנת 1927.

משה יהושע לובלינג

געבוירן אין וואלבראָם אין יאָר 1902, און נאָכדעם געווינט אין סאָסנאָ־וויץ. פון די פריסטע יוגנט־יאָרן איז ער געווען איין אקטיווער מיטגליד אין דער פּארטיי פּועלי־ציון צ.ס. אין פּרילינג 1940 קומט ער צוזאמען מיט זיין פאמיליע, א פּרוי מיט 2 קינדער, קיין טשענסטאָכאָוו און לעבט אין שוערע מאטעריעלע באדינגונגען. ער ווידמעט זיין גאנצע ענערגיע אין אָרגאניזירן די ארבעטער און דעם ארבעטער־ראט, וואָס איז די ערשטע שפּראָצונג פון דער ווידערשטאנדס־באוועגונג אין טשענסטאָכאָוו. אלס טאלאנטפולער מאסן־רעדנער און אָרגאניזאָ־טאָר שטייט ער אין די פּאָדערשטע רייען פון דער אָרגאניזאציע און ווערט געוויילט

משה יהושע לובלינג

אלס פֿאַרזיצער פון ארבעטער־ראט. זייענדיג גלייכצייטיג די גייסטיגע נשמה פון דער באוועגונג.

ער זעט פאר די טראגעדיע וואָס ריקט זיך אָן אויפן יידנטום, רופנדיג צום קאמף קעגן דער נאצי־מאכט און יידישע מיטהעלפער פון יידנראט. משה לובלינג איז דער הויפט־אָנפירער פון אלע שטרייקן און אקציעס קעגן יידן־ראט צו פאר־בעסערן די עקאָנאָמישע לאגע פון די צוואנגס־ארבעטער, העלפנדיג דאביי צו שאפן קיבוצים און אָרגאניזירט די ראדיקאלע יידישע אינטעליגענץ אין טשענס־טאָכאָוו, וועלכע איז א בעדייטנדע מאָראלישע אונטערשטיצונג ביי אלע אונטער־געגומענע אקציעס פון ארבעטער־ראט. פאר זיין מסירות־נפשדיקער טעטיקייט פֿאַרן ארבעטער־ראט ווערט ער שטאַרק פערפאָלגט פון יודן־ראט און ווערט פילמאָל ארעסטירט דורך דער יידישער פּאָליציי. מיטן אָנקומען פון די טראגישע ידיעות פון פארניכטן גאנצע יידישע קיבוצים אין פארשידענע שטעט, הויבט משה לובלינג אָן פּראָפאגירן די אקציע פון בעוואָפנטען ווידערשטאנד אלץ איינציגן בכבודיקן אויסוועג אין קאמף קעגן דער נאצי־מאכט. דאָס פעלן פון געווער און דאָס נישט גלויבן פון די מאסן אין די בארבאריש מעטאָדן פון דער נאצי־מאכט, מאכן אין אָנהויב אונמעגליך דאָס רעאליזירן זיינע פלענער. יום־כיפור 1942 פארנאכט איז פאָרגעקומען ביי אים אין שטוב די לעצטע זיצונג פון ארבעטער־ראט מיט דער באטיליגונג פונם באקאנטן שרייבער און דיכטער ח. ל. זשיטניצקי. דאָס געטאָ איז שוין דאמאָלס אהומגערינגלט דורך דער אויסראָ־טונגס־באנדע, און עס ווערט קלאָר, אז די אויסזידלונג פונם טשענסטאָכאָווער יידנטום וועט זיך אָנהויבן אין א פאָר שעה ארום. עס ווערט פאָרגעשלאָגן אז משה לובלינג זאָל פארלאָזן דאָס געטאָ און זיך שטעלן אין פארבינדונג מיט די פּוילישע ארבעטער־טוער מיט וועלכע ער איז געווען אין קאָנטאקט. ער וואַרפט אָפּ דעם פאָרשלאג פון פארלאָזן דאָס געטאָ בכדי צו ראטעווען זיין אייגן לעבן, אויסדריקנדיג זיין ווילן צו טיילן דעם זעלבן גורל פון זיין פאָלק. אין דער צייט פון דער אקציע האָט ער געוויסע מעגליכקייטן זיך צו ראטעווען, אָבער ער טוט

עס נישט און ער ווערט צוזאמען מיט זיין פרוי און קינד אוועקגעשיקט קיין טרעבלינקא. פינחס, זיין זון, איז פארבליבן אין קליינעם געטאָ און דערנאָך אין אייזנהוטע ראקאָוו. ער געפינט זיך יעצט אין ישראל. משה לובלינג איז אין טרעבלינקא אויסגעקליבן געוואָרן צו ארבעטן אין סאָרטירונגס־לאגער, זייענדיג א לעבעדיקער עד פון אומקום פון מיליאָנען. געטרייַ־בלייבנדיק זיינע קאמפס־טראדיציעס הויבט ער אָן צו אָרגאניזירן די ווידערשטאנדס־באוועגונג אין טרעבלינקא, פירנדיק א קאָנספיראַטיוועַ טעטיקייט. ער שיקט איבער עטליכע בריוו דורך באן־ארבעטער צו דער ווידערשטאנדס־באוועגונג אין קליינעם געטאָ. אין די געהיימע עלעקטריזירנדיק ווירקנדע היסטאָרישע בריוו פון טרעבלינקער גיהנום צו זיינע חברים אין קליינעם געטאָ רופט ער צו ווידערשטאנדס־קאמף און נקמה. נאָכן אָפּזיין 11 מאָנאטן אין טרעבלינקא שטייענדיק אין דער שפּיץ פון דער ווידערשטאנדס־באוועגונג קומט ער אום אין אויפשטאנד אין אויגוסט 1943.

משה לובלינג איז א היסטאָריש, העלדיש, ליכטיגע געשטאלט וואָס דאָס יידישע פאָלק און ציוניסטיש־סאָציאליסטישע באוועגונג האָט פארמאָגט.

(לויטן בוך „חורבן טשענסטאָכאָוו" פון בנימין אָרנשטיין, ארויס־געגעבן פון צענטראַל־פארוואלטונג פון די טשענסטאָכאָווער לאנדס־מאנשאפט אין דער אמעריקאנישער צאָנע דייטשלאנד, 1948).

אלתר לויט

משפּחת אלתר לויט
אלתר לויט און זיין פאמיליע

בן ר׳ בנימין, הגיע לוולברום מעיירה ז׳רנובצה, איש תורה ומשכיל, חניך החדר הישן שלבו היה לתורה, לחכמה ולהשכלה, נדבן ועסקן ציוני לפי מושגי זמנו (שלהי המאה הי״ט).

סוחר בדים בסיטונות שהצליח בעסקיו, ומכל הסביבה היו באים לקנות אצלו, וזכה לאמון הן מצד הסוחרים שקנה אצלם והן מצד הלקוחות שקנו ממנו. מחזורו היה גדול ובניו עזרו על ידו. הוא מצא לו תמיד זמן לעסוק בעסקנות בלי שיזניח את עסקיו. היה ידוע כבעל לב רגיש ונדבן, וידו פתוחה לכל נצרך. כן רבה היתה השתתפותו במוסדות החסד והצדקה בעיר. ואף שהיה סוחר גדול היה ישר בהליכותיו. חובב נגינה ובעל תפילה ותיק והיה עובר לפני התיבה בימי סליחות וזכור־ברית.

ממיסדי המזרחי ועסקניו, מעורב בין הבריות, תרם הרבה לקרנות הציוניות ופעל רבות בשטח זה. ממשפחתו הגדולה והענפה נשארו אחרי השואה הנאצית שלשה מבניו ושתי בנותיו, והם יושבים בתל־אביב.

חנוך־הניך לנדוי

הגיע מפילץ הקרובה לעיר וולברום, ובה בנה את ביתו. היה בורסקאי ראשון שמיכן את בית־מלאכתו בכוחות עצמו ושני בניו אברהם וירמיהו שעבדו ביחד והקימו בית חרושת לתפארת בכל פולין. הם העסיקו הרבה אנשים. אצלו עבדו שמונה שעות וקיבלו חודש אחד כחופשה שנתית, ומבחינה זו היה ראשון בכל הסביבה. הוא עצמו עמד יחד עם פועליו ביום ובלילה ועשה אתם את העבודה הקשה של ייצור עורות לכל הסביבה. ציוני, ער לכל המתרחש בעיר, פקח ותלמיד חכם, גביר ועניו, איש „עמך״, התהלך כאחד האדם. עסקן מסור לצרכי הצבור, ואחד הנדבנים הגדולים ביותר לטובת ארץ־ישראל. במשך שנים היה יו״ר הקהילה היהודית בוולברום והוא ידע לשמור על כל פרוטה שתצא לתכלית הנכונה. בעל רצון ברזל ונוקשה, לא התכופף בפני שום איש. ורק בכוח אחריותו ובהרגשתו היהודית רכש לו כבוד והערצה בעיר בין יהודים ובלתי־יהודים. כדאי לציין שעם בוא משפחה זו לוולברום החלה תקופה חדשה בחיי הנוער והשפיעה בהרבה כוונים. הוא הרבה לתרום לקרנות הלאומיות.

הוא חינך בדרך טובה את יוצאי חלציו, בנים ובנות ונכדים, שלא סטו מדרכו הסלולה. אשתו פולה היתה סמל הטוב, צדקה ואהבת הבריות והושיטה עזרה בצניעות לכל הזקוקים לה. היה זה בית מסורתי יהודי למופת. שני בניו אברהם וירמיה היו עסקני צבור, מייסדי הבנק העממי ושל איגוד האומנים ונמנו בין מייסדי פועלי־ציון בוולברום. הבת הצעירה מניה היתה פעילה בכל הארגונים החברתיים בעיר. וכך היה גם חתנו חיים דוד פייגנבוים, ציוני נלהב וסוחר נכבד.

עם כבוש העיר בידי הנאצים הגרמנים התחבא הניך במבוא בית החרושת שלו. בתמימותו הוא לא חפץ לראות בקץ הטראגי עד לרגעו האחרון בהאמינו באמונה שלימה שסופו של היטלר יהיה כסופם של כל הרשעים וההמנים ואנו נמשיך להתקיים. אך המרצחים הביאו אבדן על כל המשפחה ב„משלוח״ השני בנובמבר 1942, אחרי שהפועלים הפולניים שעבדו אצלו בבית החרושת לעורות,

הלשינו עליו והראו את הבונקר מקום סתרו למרצחים הגרמנים, שהוציאוהו ואילצוהו לכרות לו את קברו. הזקן אמר וידוי, וליד בית העלמין חוסלה כל המשפחה.

ראובן מייטליס (ראובן הצהוב)

דמות של יהודי טוב ופשוט, בעל לב יהודי רחב וחם, אף שלא היה מעולם עשיר, מטופל בילדים (חמשה בנים ובת), ועמל קשה לפרנסת משפחתו, עמל בכבוד וביושר, ומתוקה היתה לו כלכלתו מזיעת אפיו. תמיד היה מוכן להושיט יד עזרה לאביוני העיר, והוא נתן בצנעה ללא פרסומת ותגועה, בקיימו את הפסוק „וחי אחיך עמך". כשאומן או רוכל בכפרים נפל למשכב היה הוא הראשון שנענה לתת ולמצוא עזרה. הוא היה אהוב על הכל, כעני וכעשיר, בגלל מילתא דבדיחותא שבפיו ובגלל חיוכו המתמיד, ועל הכל — בגלל עממיותו.

בבית־הכנסת העירוני כיהן זמן רב כגבאי ראשון, ואוי היה למי שלא נשמע להוראותיו. בין „עמך" של סנדלרים וחייטים כיבדוהו „כבוד מלכים".

בשנות המלחמה הקשות מצאו פליטים יהודים בית מקלט בבית ראובן ואשתו. ועוד מעלה טובה היתה לו, הראויה להיזכר כאן. כשפרצה שריפה בעיר (והן היו שכיחות) ובתי יהודים היו למאכולת אש, היה חש לבוא ועזר במאמצים ככל האפשר להציל רכוש יהודי מהסכנה ללא התחשבות בסיכוניו.

שנים מבניו, בריש ודוד, ניצלו מהשואה ויושבים בניו־יורק. הם ואחותם רוזה ממשיכים ללכת בדרכי אביהם הטובות.

ר׳ ישעיה סופר סת״ם ובנו ר׳ אברהם יצחק

בעיר זכורה עוד דמותו של ר׳ ישעיה סופר סת״ם שהיה מספק את צרכי הקהילה והסביבה. היה זה מקצוע מיוחד בקודש בכתיבת ספרי־תורה, תפילין, מזוזות וכו׳. מומחיות מיוחדת נדרשה במקצוע זה, ובעליו היו קרובים ל„כלי הקודש" שבמקום. אומנות זו חייבת בקיאות, נסיון וידיעת התורה. ר׳ ישעיה היה איש ירא שמים ויודע פרק שירש את מקצועו מאבותיו. הוא עסק במלאכתו לפי הזמנות, ואף היה מכין סחורה מתוצרתו ויוצא לשוק או לעיירות הסמוכות למכרן, ואף היה שולחן לחוץ־לארץ, בעיקר לאמריקה. בדרך כלל היתה פרנסת הסופרים לקויה ורובם הגדול חי בדוחק. משום כך נאלצו לחפש מקורות־הכנסה נוספים, כמו מלמדות, חזנות, והיו גם ששלחו ידם מסחר זעיר, כמו מכירת טלי־תות, ציציות, ספרי רומ״ל ותשמישי קדושה אחרים.

ר׳ ישעיה היה יהודי בעל בדיחות הדעת. מפעם לפעם היו רואים אותו בא לבית־המדרש ומציע את סחורתו „לכל דכפין" ואף נכנס בשיחה חמה עם לקוחו־תיו ומשפיע עליהם לקנות. וכן היו רואים אותו בערים הקרובות עם סחורתו, באולקוש, במיכוב ועוד, וכולם התיחסו אליו באהבה מיוחדת, והיו מזמינים אצלו עבודה לזמן רב.

בנו ר׳ אברהם יצחק ירש ממנו את המקצוע, ואף הוא ידע לעמוד בשער ולהפיץ את מוצריו.

אייזיק פודולסקי

חסיד אלכסנדר, ירא שמים ותלמיד־חכם מובהק, בורסקאי, עסק בעבודת כפים ואף היה סוחר חרוץ ומצליח והכל בכנות וביושר. נבחר כפרנס העיר ועסק כצרכי צבור מתוך צורך נפשי, הרבה לעשות מעשים טובים בעיר. עם זאת קבע עתים לתורה ונהג תמיד לעיין בביתו בספר וללמוד שיעור בגמרא בבית־המדרש בין מנחה ומעריב ובכל שעת כושר. הוא לא נמנה עם העשירים, אבל היה עוזר למעשה צדקה וחסד ולדבר מצוה.

בערוב ימיו זכה להגיע ארצה ישראל ומת כאן בשיבה טובה. שלש בנותיו נמצאות בישראל.

ר׳ יוסף־בר ובנו לייביש פוטאש

ר׳ יוסף־בר פוטאש היה בעל־בית בעמיו, איש מסורה, וביתו היה בית פטריארכלי לכל פרטיו ודקדוקיו. ההצלחה האירה לו פנים בעסקיו ותפס מקום בין נכבדי העיר. הוא הקים לו בית־חרושת למשקאות (מי־דבש, יינות ויין שרף) ובעל בית בככר השוק שכונה בשם „בית פוטאש" עם בית־מלון ומרזח. ר׳ יוסף־בר היה עשיר, עסקן ופרנס הקהילה עוד בתקופת השלטון הרוסי. את ילדיו (ארבעה בנים ושתי בנות) חינך ברוח של תורה ודרך־ארץ, הגיע לשיבה טובה

ליבלה פוטאש ומשפחתו
ליבלה פאטאש און זיין פאמיליע

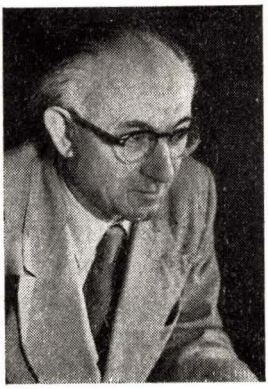
ומת בשנת תרע"ג כשהוא למעלה מבן שבעים שנה. בני משפחתו נשארו אצלו בבית ובעסקים גם אחרי נשואיהם, וכל בני המשפחה היו קשורים קשרי משפחה ומסורה לבית זה, שנחשב ל„בית אב" בעיר.

בנו, ר' לייביש פוטאש, קיבל חינוכו בחדר ובבית־המדרש ואף הציץ בעולם ההשכלה ולא נפגע. בנעוריו למד תורה וספג חסידות, נחשב בזמנו ללמדן והיה ירא שמים ושומר מצוות, ועם זה לא נמנע מבוא במגע עם המשכילים, תוך קריאה ובהשפעת העתונים העברים „הצפירה", „המליץ", „השחר" לפרץ סמולנסקין ואחרים, ובעת ובעונה אחת עם פעולתו המשכילית הצטיין גם בכשרונותיו המס־חריים וניהל בהצלחה עסקים מסועפים בענפי מסחר שונים. בעירו נחשב כאברך־משי מראשוני המשכילים ומראשוני המזרחי היודע עברית, חובב זמרה ונגינה ואף למד בקונסרבטוריון בצ'נסטוכוב בשנת 1910, ובביתו היה יושב עם בניו במוצאי שבתות וחגים ומנגן אתם בצוותא בכלים שונים, כשהוא עצמו מנגן בכנור ומנצח עליהם, ויצא לו שם כבן־טובים ואדם מוכשר מנעוריו.

מהראשונים שהצטרף לתנועת חובבי־ציון וחבר קרוב לראשוני־ציון בוול־ברום: זאב אלטר, נתן חפשי ויחיאל מאיר אנגלשטין (שני האחרונים בישראל). בעל השכלה וידיעות בהוויות העולם, שולט בשפות זרות וקורא עתונים, חזון בלתי נפרץ בוולברום. עם יסוד התנועה הציונית המדינית והמזרחי נעשה לציוני פעיל ומסור בלב ונפש לרעיון הציוני ולכל דבר הקשור עם א"י, ידע עברית למופת והשפיע גם על אחרים ללמוד עברית, חבר בועדת־התרבות של המזרחי וגזבר הסניף, בעל מונופולין למשקאות מטעם הרשות ועשיר מופלג, נתן לקרנות הציו־ניות, חינך את ילדיו ברוח הציונות וביתו היה בית ציוני ומזרחי מובהק, וסביבו החלו מתרכזים גם אחרים שנתנו ידם לציונות הדתית. הוא חשב עצמו למדינאי הגדול ביותר בעיר ותמיד אפשר היה לראותו בבית מסחרו למשקאות עומד ומתוכח עם כל אחד בחפשו פתרונות לכל השאלות הבוערות של גאולת העולם. היה אדם בעל בטחון.

כשנתיים לפני מלחמת השואה עבר לשבת בסוסנוביץ והקים לו שם בית־חרושת למשקאות ואף שם הצליח. הוא השפיע מרוחו הלאומי על בן־אחיו מרדכי נרקיס (פוטאש) בשעת למודו בוולברום. בשמעו על נצחונות היטלר ימ"ש לא איבד את האמונה בבנות־הברית, ועוד בשעה שכבר עמד על סף הכליון בספטמבר 1943 ביחד עם יתר שארית הפליטה בזגלמביה, שאל את אחד ממכריו: הקראת בעתונים? הם נוחלים תבוסה אחר תבוסה ולא יזכו להביא את הקרונות לאויש־וויץ. הוא חלק את מנת גורל שארית יהודי וולברום שנמצאו בזגלמביה. מבני ביתו נשארה רק בת אחת.

מרדכי נרקיס — איש החזון וההגשמה

מרדכי נרקיס

בין מניחי החוטים וקושרי הקשר הראשונים לרקמת ההוי הציוני־חלוצי בוולברום ניכר מקומו של מרדכי נרקיס (בשמו המקורי מוטל פוטאש), שתרם באמונה ובאהבה את תרומתו למאמץ המשותף של מפלסי הנתיבות להתנעת רות ולהתחדשות האומה במולדתה. הוא היה אחד ה„משוגעים" לציון, אחד מנושאי הלפידים של ההזיה הקדושה אשר האירה לא מעט את דרכו של דור העליה השלישית, ממייסדי „השומר", ובהשפעתו עלו הרבה מחבריו בוולברום לארץ.

מרדכי נרקיס (פוטאש) נולד בסקאלה, עיירה קטנה הסמוכה לוולברום, בשנת תרנ"ח, לאביו יקותיאל דוד, שהיה ממשפחת משכילים, למדנים ואנשי ספרות. נעוריו היו כשל צעירים יהודים רבים בתקופה זו. תחילה הוא לומד בחדר ובישיבה. סבי, אברהם־מרדכי ברוקנר, יליד וולברום, שלעת זקנתו ישב אצל בתו חנה וולהנדלר בסקאלה היה בוחן את מרדכי בימי שבת בלמוד התלמוד, והוא יעץ לאביו שכדאי לשלחו לעיר יותר גדולה שבה יוכל להשתלם יותר בלמוד התלמוד. עוד בגילו הצעיר הורגשה אצלו נטיה לאמנות, תיאטרון, ציור וכתיבת דרמות, ובעודו ילד למד ציור בסקאלה אצל גוי והספיק לרכוש אצלו את כללי הציור, אך הוכרח להפסיק בלמודו זה בגלל התנגדות אביו ובני משפחתו לתחביבו זה. בגיל עשר עבר לוולברום כדי להמשיך בלמודיו והתגורר בבית סבו ר' יוסף־בר פוטאש מנכבדי העיר, ושם גברה אהבתו לאמנות עוד יותר. הרבה השפיע עליו דודו ליבל פוטאש, איש תרבות ומשכיל דתי, שלימדו עברית ודיבר אתו בלשון זו בלבד, ובהדרכתו נכנס לעולמה של ספרות ההשכלה והספרות הציונית. הוא למד אצל המלמד אברהם יוסל והצטיין תמיד בחריצות ולא אהב לבלות עם נערים אחרים במשחקים. בתלמוד אהב לחפש מה שלא מצא בספרים אחרים, ובאחד ממאמריו הוא כותב: „החוקרים בעולם האמנות אינם יודעים את היהדות, את התלמוד, את המדרש, את ספרות ההלכה, את ה„שאלות ותשובות", ולעתים אף אינם יודעים עברית".

מ־1911 ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה עסק בעיון בלימוד הגמרא בבית המדרש בוולברום ויחד עם זה שקד על השכלתו הכללית, וכאבטודידקט קנה את רוב תורתו בשקידתו המופלאה ולא בשיעורים מפי מורים, בלימוד לשמו ולא לשם קבלת תעודה, והתכונן לבגרות בכוחות עצמו. בוולברום היה תמיד נתון בקדחת־מוזה של ציור וקישוט, וניסה לצייר שושנים בקישוטים על השמשות, או לקשט אולמות בחגיגות. בעודו ילד ניסה בעצמו לחרות על אבן. כשמצא אבן ניסה לחרות עליו. אברהם גולדברג מבנדין, נכדו של חוקק המצבות בוולברום, סיפר, שבשעת הפנאי היה מרדכי מתגנב וראה איך הוא חוקק במצבות,

והלה קירב אותו מאד. בן י"ג חשב על „תכלית" איך לפרנס עצמו ולא להיות תלוי, ואפילו בהורים וקרובים, והוא למד הנהלת השבונות, ואחר זה קבל משרת פנקסן אצל איסר זלצמן ואצל אלימלך פצנובסקי. הפקידים לעגו לו בשל גילו הצעיר. הוא נבחן ונתקבל, ולבסוף כולם אהבוהו.

מלחמת העולם הראשונה מוצאת אותו פעיל בחוגי הנוער הציוני בפולין, פעילות ששילבה בלימודים באקדמיה לאמנות ובאוניברסיטה, ומסור לפעילות ענפה בחוגי־נוער ציונים. עד עלותו לירושלים השקיע מיטב שנות־נעוריו בוולברום בלימוד בישיבה, בארגון ויסוד אגודת צופים ציונית „השומר" (1914־16) ובארגון עליה גדולה של מפלגת צעירי־ציון (מאי־דצמבר 1920). בימי המלחמה הראשונה עזב מרדכי עם משפחת אביו את וולברום, שהיתה חזית־קרב בין רוסיה ואוסטריה, והיתה געה ונדה בערים הסמוכות סקאלה, סלומניק, וודיסלב, וב־1916, אחרי שהרוסים עזבו לחלוטין את פלך קילצי ואת כל פולין והאוסטרים ישבו לבטח בוולברום, חזר אליה מרדכי על מנת להמשיך בלימודיו ובעבודתו. הוא היה לוחם נמרץ למען העברית והקים בעיר חוג דוברי עברית, השתתף ביסוד „השומר" והיה לבעל השפעה גדולה על הנוער בוולברום ובסקאלה, השתתף ברשימותיו בעברית בירחון „צפרירים" שהופיע בלודז, פעיל בארגון הציונים, ראשון לכל ארגון, בעל יזמה ומרץ, ורצה להראות שיש בעיר נוער עברי וציוני. בשנת 1918 העלה על הבמה הצגה עברית מספרי עטו „עבודה בארץ" ורושם הנצחון היה רב. רגליו עמדו בוולברום ולבו חשב על ארץ־ישראל. בלילות ירח היה מסתובב ברחובות וחשב על הלילות היפים בכנען, היה חולם בהקיץ ותמיד שאל: מתי יתגשם החלום של שיבת ציון? תמיד היה מלא חזון וגעגועים לארץ, וניסה לשכנע את חבריו שבין השמשות צריך כל אחד לחשוב ולהתרומם על כנפי החזון.

ב־1917 הקים בוולברום את „השומר", ומאז נכונו לו ימים מלאי עבודה. באחד ממכתביו מאותה תקופה (שמורים בארכיון המשפחה) קראתי, שהודיע על בואו לוולברום שבה חיכתה לו עבודה רבה, שעורים, עבודה, עבודת סידור הספריה, והודות למסירתו התפתח „השומר" יפה. בארגון עזר לו הרבה שמעון לובלסקי, עסקן פורה וחרוץ מניבקה שבזגלמביה. והנה הוא הודיע פעם אחת שהוא עוזב את תנועת השומרים, ומרדכי התבטא במכתב: „הלב כואב על שמעון לובלסקי שעזב את הדרך הנכונה והלך לחפש אלהים חדשים. אתו הולך לאיבוד כשרון גדול". לנצחון גדול נחשבה לו מסיבת פורים ב„השומר", שבה היו הנאומים רק בעברית, וכל הנוכחים ראו כי אכן העברית הפכה לשפה חיה. במסיבה דיבר הוא עצמו על תפקידי „השומר" ועל חיי השומר בא"י. באזכרה שנערכה לפטירתו של העסקן הציוני הגדול יחיאל צ'לינוב בברלין, נאם מרדכי על ציונות, צעירי־ציונות ומפלגות אחרות. בכלל הרבה להופיע כנואם משפיע, ודבריו השאירו תמיד רושם. את כל המכתבים ששלח סימן בבול הקק"ל. הוא היה נושא דברו של הנוער הציוני בוולברום ובסביבה, כי תמיד קננה בקרבו דאגה למען הנוער. הוא חלם למען הנוער הישראלי וניבא לו גדולות ונצורות. יחד עם זה לא הזניח את למודיו, והוא נסע לקרקוב, בה התפרנס כמורה וכסופר ופרסם סקירות בעניני תיאטרון בעתונים המקומיים, שמע הרצאות בתולדות האמנות וביקר במוזיאונים ובתערו־

כות. ב־1920 עלה לארץ־ישראל, ומיד נתקבל לבית־הספר „בצלאל" בירושלים, ומאז היה מבוניו של בית־הנכות הלאומי „בצלאל" בירושלים, מחולל רעיונו וחלוץ מגשימו, ומנהלו במשך כ"ה שנים רצופות, ועד יומו האחרון לא חדל להגדילו ולהאדירו. אך תקופת ארץ־ישראל בחייו היא פרשה מיוחדת במינה היוצאת מתחום המסגרת של פעולתו בוולברום מכורתו.

הוא נפטר בירושלים באדר תשי"ז בגיל הששים. שלא בעתו מת. ובמותו התאבל עליו כל הישוב העברי, שהוא היה אחד מבניו הנאמנים וממעצבי אמנותו העצמית, ותודת עם ניתנה לו ביקר ובהערצה. לזכרו הופיע המאסף „ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה", ספר ששי (ירושלים, תשכ"א), ועל שמו נקרא רחוב ראשי בירושלים. הרשימה הביבליוגרפית של כתביו שהודפסו מכילה 848 מספרים עם 116 מבואות לקטלוגים שהכין והקדים להם בשנים תרפ"ב—תשט"ז. עם מותו כבה מאור גדול, וחלל ריק נשאר בעולם האמנות של האומה העברית.

מ. ש. גשורי

ר׳ אלימלך פצנובסקי

יליד העיר ראקוב (ליד ראדום) ששם ישבו הוריו וכל משפחתו מדורי דורות, ממשפחה רבנית ונודעה בעשיריה. עם נשואיו עם בת העשיר ר׳ משה ברמהרציג מוולברום קבע בה את מושבו. אך הוא לא חפץ היה לשבת בטל ולהסתפק בעובדה שהוא חתן לחותן עשיר, והוא פיתח עסקים גדולים, וביחוד את בית החרושת שלו לסבון שיצא לו שם לא רק בוולברום אלא גם בכל הסביבה הקרובה והרחוקה. הוא הצליח בכל עסקיו ובקשריו עם אנשים שאהבוהו וכבדוהו.

ללא גוזמה אפשר לקבוע שכל המעלות והמדות הטובות נמצאו בו: תורה וחכמה, עושר וכבוד, ועל הכל — חכמה ותבונה רבה, כי היה רואה את הנולד, בעל הדרת פנים, עיניו התיזו רשפי חכמה, נדבן, עסקן צבורי, וחלק כסף רב לעניים.

עם פרוץ המלחמה הגאצית חזה בחורבן הגדול המתרחש לבוא על יהדות פולין. הוא עודד את מכריו וידידיו להמלט ולהחלץ משיני הטורפים הגרמנים, ואף הוא עצמו נחלץ לעזוב את עיר מושבו. אך לא הצליח להציל את נפשו בעקב גילו. עד לרגע האחרון לא האמין בהבטחות הנאצים שהם שולחים את היהודים למחנות־עבודה, וביום „משלוח" יהודי וולברום לבלזשץ הוא לבש את טליתו והקיטל ובספרים קדושים בידו חיכה למות שהתכונן לו בביתו ועל מיטתו. שכנים נוצרים סיפרו, שאיש הס.ס. שמצאו במצב זה הופתע מעמדת גבורה זו של פצנובסקי, בנסותו לשדלו שילך ויצטרף לכל היהודים ל„מסעם" מהעיר והוא יישאר בחיים. אך הוא התנגד לכך, עד שאיש הס.ס. ירה בו ורצחו במיטתו. וכה נספה ר׳ אלימלך פצנובסקי בגבורה וכבוד וכיהודי טהור וקדוש נפל על קדושת השם והעם.

הוא דאג תמיד לצרכי צבור ומוכן לפעול ולעזור במיטב יכלתו. לשיא התרומם בפעולתו לטובת קופת גמילות־חסדים שניהל כל הזמן כמייסדה ועומד בראשה. באותו זמן היתה לו גם קופת גמ"ח פרטית משלו ותמיד נתן הלוואות

לנזקקים וחילק ביד רחבה. וכשם שהיה חי בגבורה כך מת בגבורה, והיה אחד מאלפים שהעיז למות על כבוד האדם. הוא היה מחסידי אלכסנדר, ואהב לעבור לפני התיבה. בימים הנוראים היה מתפלל תפילות שחרית, וידע להנעים יפה את התפילות.

כל יהודי וולברום בטח יזכרוהו תוך אהבה וכבוד, כי היה ראוי לכך מכל הבחינות. תהי נפשו צרורה בצרור החיים.

משפחת ר׳ יקותיאל פישל

משפחת ר׳ יקותיאל פישל היתה אחת המשפחות הנודעות בוולברום, בית של תורה ויראה במקום אחד. סבו של ר׳ יקותיאל — הרב צבי אריה כ״ץ (הירש לייב) היה רב ומו״ץ בעירנו ויצא לו שם לתהילה בכל ערי פולין. גדולתו היתה בחסידות ובגאונות כאחת. מאות ספורים ואגדות נרקמו סביב אישיותו הנפלאה. היה מידידיו של האדמו״ר בעל „אבני נזר״ מסוכטשוב שכיבדו מאד. אביו של ר׳ יקותיאל — ר׳ יחיאל פישל — היה תלמיד־חכם גדול, שעסק במסחר המנופק־טורה, וברוב שעות היום והלילה עסק בלמוד התורה. היה מחשובי חסידי אלכסנדר שהיוו צבור גדול בעיר.

ר׳ יקותיאל המשיך בדרך אבותיו ונחשב לאחד מנכבדי העיר ועשיריה ומחשובי חסידי אלכסנדר, חינך את בניו לתורה ויראת שמים. היה זה בית פתוח לעניים ולכל נצרך. אשתו — רבקה לבית רוטשטיין — היתה ידועה בפקחותה ובמידותיה התרומיות. הילדים — שלשה בנים ושלש בנות — חונכו ברוח התורה והיראה. הבת צפורה (פלה) שהצטיינה בכשרונותיה ויפיה נספתה בשואה כשהיא צעירה ומלאת חיים. הבן ישראל למד בצעירותו בישיבה בוולברום, ואחר זה עזר לאביו במסחרו. בשעת הגירוש מוולברום ברח לסוסנוביץ ומשם נשלח לאוישוויץ. הבן אריה־ליב ברח בשעת הגירוש, וגם עליו בא החתף, ולא נשמע עליו יותר. בביתו של ר׳ יקותיאל נמצא משרד הדואר שדרכו נשלחו אלפי חבילות מזון לגיטאות הנצורות. משלוח זה נתאפשר הודות לקשרי הבן אריה־ליב הי״ד עם פקידי הדואר, תוך סיכון חייו. הבת הצעירה גלה נספתה בגירוש הראשון מוולברום. אשתו רבקה נספתה יחד עם שתי בנותיה בגירוש הראשון כשבוע לפני ראש־השנה תש״ג. ר׳ יקותיאל ושני בניו נשארו עדיין בעיר עד לגירוש השני.

מכל המשפחה הזאת נשארו בחיים ונמצאים בארץ: הבת הבכורה שרה שזכתה לעלות לישראל לפני כ־27 שנה עם בעלה ישראל זאב דמבינסקי בן ר׳ יעקב יצחק דמבינסקי מצאצאי האדמו״ר מאלכסנדר; והבן מנחם שניצל ממחנות ההשמדה והגיע ארצה וממשיך בדרכי אבותיו. הוא מכהן כר״מ בישיבת „הישוב החדש״ בתל־אביב.

יזכור אלקים את הנשמות הקדושות: ר׳ יקותיאל ואשתו רבקה, ובניהם פלה־צפורה, גלה, ישראל, אריה־ליב שהושמדו, הומתו, נהרגו ונשחטו על־ידי הנאצים ימ״ש.

ר׳ מיכאל פרלמוטר

ר׳ מיכאל פרלמוטר היה אחד הבעלי־בתים החשובים והעשירים בעיר, יהודי פקח ונבון שידע לעזור הרבה בעצותיו. ואכן רבים פנו לעזרת תבונתו והוא עזר להם כיד שכלו הטובה עליו. שנים רבות כיהן כפרנס הקהילה היהודית המקומית וכחבר במועצה העירונית וידע להגן בתוקף על זכויות האוכלוסיה היהודית בעיר.

ביתו היה תמיד בית של צדקה וגמילות חסדים, בית יהודי דשן ומלא שמחה שבו גדלו שלש בנות וחמשה בנים. כל הילדים ירשו מאביהם את נטיתו העסקנית. כולם היו חברים אקטיבים בארגונים ציוניים ודתיים.

עם פרוץ מלחמת הנאצים התפטר ר׳ מיכאל מכהונתו בקהילה היהודית ולא רצה ליהנות משום זכויות כשם שעשו אחרים ולא רצה ללכלך את ידיו בדם. כשהגרמנים הוציאו הוראה שעל היהודים למנות להם שמירה משלהם על הסדר השתדלו יהודי וולברום שבשמירה זו יימצאו בחירי הצעירים בעיר, ובין השאר נבחר גם אחד מבניו של ר׳ מיכאל, הוא יהודה־יידל. לא היתה יכולה להיות בחירה יותר טובה. יהודה פרלמוטר היה סמל העדינות והתנהגות אנושית טובה. השתתפותו בעבודת השמירה הביאה תועלת מרובה ליהודי וולברום בדרכים שונות. ב„משלוח״ יהודי וולברום מן העיר לא רצה להשאר בעיר על אף העובדה שרצו להשאירו במקום. הוא החליט להצטרף וללכת יחד עם אחיו למחנות, ובצער יש לציין שהוא לא חזר.

מהמשפחה הענפה והגדולה פרלמוטר חיים כיום רק שני בנים באוסטרליה: הירש־דוד — נציב בית״ר בוולברום והבן הצעיר שמואל.

מנשה פרנקל

מורה לעברית בתקופת בחרותו. מראשוני „השומר״ בוולברום. מהנושאים הראשונים של הרעיון היהודי הלאומי בעירנו אחרי מלחמת העולם הראשונה. עלה לארץ־ישראל בין ראשוני העליה השלישית וחי בה תקופה מסוימת, תוך השתתפות בעבודה הקשה של דור החלוצים, עבד בסלילת כבישים ובקושי הרויח לחם לאכול. אבל בלבו פנימה בער כאש האידיאליזם והאמונה בעולם יהודי יותר טוב. מחמת מחלתו הטרופית וקשיי התאקלמותו מבחינה חברתית נאלץ לעזוב את הארץ, ובשובו לפולין לא יכול היה למצוא לו עוד מנוח. הוא התמיד בהקניית השפה העברית, ידיעת הארץ והדברים הכרוכים בא״י. ממנו גם למדו את ראשית המבטא הספרדי שהיה מוזר בימים ההם. פעולתו בוולברום היתה משולבת בפעולת הנוער. הוא היה סופר יהודי בעל רגש, ואף הוציא ספר שירים ביידית, ועד לפרוץ המלחמה האחרונה עסק בהוראת עברית בסוסנוביץ.

עם כבוש וולברום בידי הנאצים וריכוז היהודים בגיטו ישב שם גם מנשה. ממנו נתקבל מהגיטו מכתב קצר בתאריך דצמבר 1943, ומפאת תכנו אנו מפרסמים אותו בזה: „שלום וברכה לאחים דשם. אשתמש בהזדמנות זו ואנסה ליצור קשר אמיץ ותמידי בינינו. אנו נמצאים כאן ב„מחנה״ יותר מאלפים איש וחיים בתנאים

קשים. פרטים אמסור לכם אחרי שאקבל מכם איזה אות חיים. תאבים אנו לשמוע מה נשמע אצלכם ובמולדת. מכליון רוב המוני היהודים הפולנים וגם ארצות המערב בודאי שמעתם. אתאמץ ל„הבליג" ולדחות את ציורי ה„קץ" והאבדון לפעם הבאה. אחים מארץ החופש! תנו אות חיים ונתקשר. מסרו לאחי נתן חפשי בנהלל, שאני חי בתקוה עוד להתראות אתו. בלב חרד אקוה לדבריכם. ברכותינו הלבביות לבני המולדת. מנשה פרנקל". כן. הוא קיוה והאמין בטוב העומד לבוא, אף המכתב הבא שהבטיח לשלוח לא הספיק כבר להכתב, כי בינתים העיקו הפורעניות מטעם הגרמנים המנואצים יותר ויותר עד ששמו קץ לכל. אחיו לרעיון ובני עירו בישראל לעולם לא ישכחו את זכר מנשה פרנקל, החלוץ, המורה הדגול והעובר לפני העם.

משפחת צווייגנבוים

גרשון צווייגנבוים, מוותיקי העיר, הדור פנים, בעל זקן ארוך עם מצח גבוה, פיקח ועשיר, מעורב בין הבריות, חתנו של הדיין הנודע ר' הירש לייב כ"ץ הגדול. יצואן יחידי בעיר של ביצים לגרמניה. הקים משפחה מסועפת עם בנים ובני בנים והגיע לשיבה טובה. הוא מת לפני מלחמת העולם הראשונה.

חיים יצחק צווייגנבוים, בנו של גרשון הנ"ל, איש משכיל, ממייסדי המזרחי בעיר, פעיל בעבודה הציונית, עסקן צבורי. שלח את בניו ארצה ישראל ולבסוף עלה אף הוא. ארבעה בניו ושלש בנותיו נמצאות בארץ. הוא נפטר בארץ.

יחיאל צווייגנבוים, בנו של גרשון הנ"ל וחתנו של ר' אלימלך פצנובסקי. הדור פנים ומלא תורה וחכמה, מכובד ואהוב בכל חוגי העיר. והגם שגדל וחי בבית עשירים ומיוחסים — נתפנה תמיד לכל הפונה אליו, ולכל אחד מצא מלה טובה והשתתף בשמחת אחרים.

מארבעת ילדיו נשארה בחיים רק בתו הבכירה גוציה הנמצאת כיום באמריקה.

ר' לייזר ציגלר

ר' לייזר ציגלר היה מחשובי בעלי־הבתים בוולברום, פרנס הקהילה היהודית במשך זמן רב וחבר פעיל בארגוני־עזרה סוציאליים שונים, כמו בחברה־קדישא, חברת לינת־חולים וכיוצא בזה. פרנסי הקהילה היו תמיד אנשים שהיו מתפרנסים יפה ומהם אף היו עשירים וכולם חיפשו להם כבוד כראש הקהל. לפרנסי הקהילה היו תפקידים שונים שאין כאן המקום לפורטם. פרנס הקהילה היה האיש האחראי והנציג בפני הרשות, ועליו היה לדאוג לתשלום משכורת למרא דאתרא, לדיינים, לשוחטים וגם ל„גוי של שבת" העירוני שטיפל גם בעבודת־עזר אחרים. ר' לייזר עשה לטובת הקהילה לפי הבנתו, הנסיבות והזמן, ויתכן שעשה גם פעולות שלא כל יהודי העיר הביטו עליהן בעין יפה.

מלבד זה היה ר' לייזר מחונן באהבה לנגון ולזמר ונחשב בעיר כבעל־תפילה כשרוני. בימי הימים־הנוראים הקסים את המתפללים בתפילתו הערבה

שבה השקיע את לבו ונפשו. הוא ידע את פירוש המלות וחונן בקול נעים, ותפילתו נשמעה היטב בכל הסימטאות ליד מקום תפילתו. הוא נספה יחד עם יהודי קהילת וולברום בכבשני בלזשץ. יהי זכרו ברוך.

משפחת קורנפלד

מושרשת מדורי דורות בעיר, בעלי אחוזות ושדות בסביבת העיר, שראו ברכה בעסקיהם. בני המשפחה ראו עצמם כחוטר מגזע עתיק ומראשוני הישוב היהודי בעיר ובסביבה, בעלת מסורת מפוארת של אכרים יהודים מושרשים כצוקי סלעים וכאלונים עתיקים, ויחד עם זה היו אנשי אמת ואמונה, בעלי אופי ומצפון, מעורים במסורת של מצוות ומעשים טובים.

חיים קורנפלד. היה בשעתו הפרנס הראשון בעיר, עשיר ונדבן, איש רעים לבבי, עדין ונעים הליכות שמעטים היו כמוהו בעיר ובסביבה. מטבעו היה אדם שקט, עממי, טוב לב ונוח לבריות, נתחבב על רבים שרחשו לו כבוד. היה משיא יתומים ומוציא הרבה מכיסו לצרכי עזרה, עזר בעצות ותושיה כיד בינתו.

הרשל קורנפלד ומשפחתו
הערשל קאָרנפעלד און זיין פאמיליע

גציל קורנפלד, בעל אחוזות ומעורב בין האכרים הנוצרים שבסביבה והיתה לו השפעה עליהם, דתי קיצוני, נשא אשה מחצר הרבי מגור, הקים משפחה גדולה, ניהל את ביתו ברחבת הדעת. כל משפחתו ניספתה בשואת הנאצים.

הרשל קורנפלד, בעל אחוזות ומחצבה בסביבת העיר, חי ברחבות, בעל צד־

דקה וחסד גדול, איש נבון ובעל השפעה על יודעיו, יודע פרק בחוק ומשפט ויועץ משפטי לכל דורש, נלקח בשעתו כבן ערובה ע"י הצבא הרוסי הנסוג מוולברום בראשית מלחמת העולם הראשונה והוגלה לסיביר ומשם חזר אחרי סיום המלחמה. שלשת בניו נמצאים בישראל.

הרוקח הינריך רוזנבוים

הינריך רוזנבוים בא לוולברום בראשית שנות השלשים ופתח את בית המרקחת היהודי הראשון בוולברום. את הרשיון לפתיחת בית המרקחת הוא קיבל רק הודות להשתתפותו במלחמת העולם הראשונה לשם שחרור פולין. הוא הצטיין בשדה הקרב ונתמנה לקצין גבוה, ודבר זה נחשב אז למקרה נדיר שרק יהודים מעטים זכו להגיע לכך בצבא הפולני.

הוא ידע כיצד להתחבב על כל העומדים אתו בקשר, וכך הצליח לרכוש לו חיבה אצל האוכלוסיה היהודית והנוצרית כאחד. אחרי זמן קצר לישיבתו בוולברום הוא נבחר כסגן ראש העיריה. ודבר זה נחשב לכבוד גדול ליהודי, ואף על פי שהיה איש פרוגרסיבי — הוא נשאר יהודי חם ובתכונתו כמו בתבונתו הטובה קלע אל המטרה שהציג לו: להשרות שלום בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית. הוא עזר ביד רחבה לכל המוסדות היהודיים.

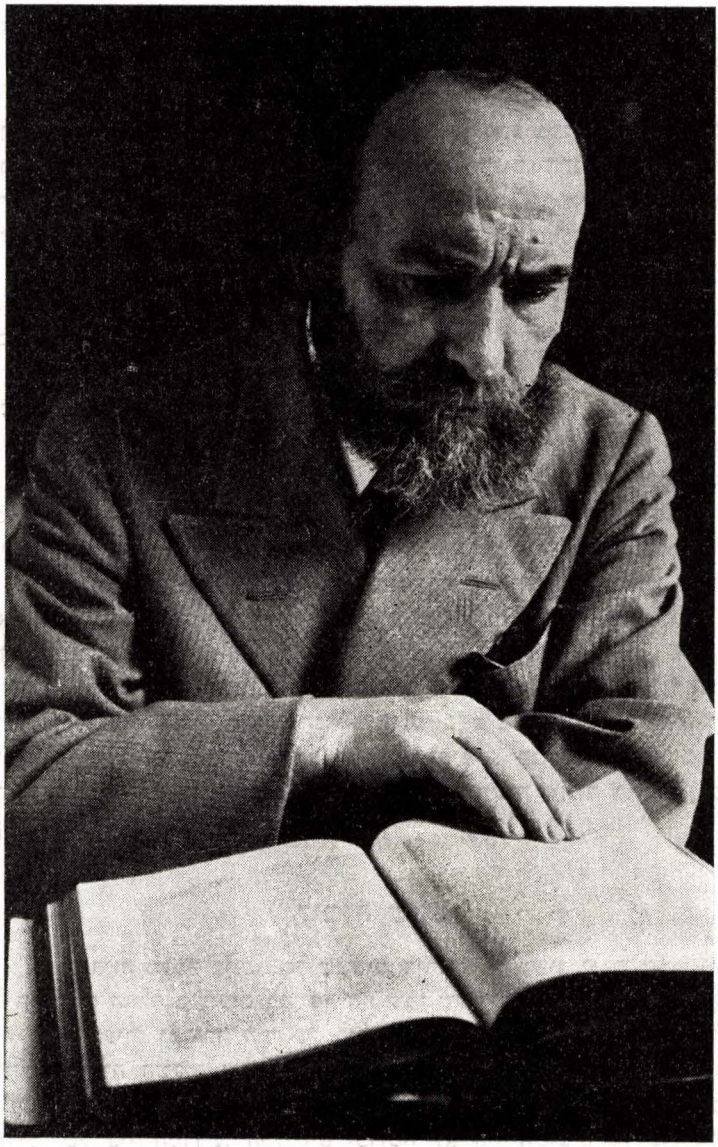
מובן, שיד מלחמת הנאצים פגעה גם בו. מה שידוע עליו הוא, שאף הוא „נשלח" במשלוח השני, ועוד ראוהו הולך עם המשלוח לתחנת הרכבת, וזה היה דרכו האחרונה שממנה לא שב. יהי זכרו ברוך.

ר' יצחק-מאיר שטארק

מאנשי התפארת של עצאי וולברום היה, חטיבה מיוחדת בנופו החברתי והתרבותי. ולא לפי דמות דיוקנו היה כך, אלא גם לפי התנהגותו, סגנונו, נימוסיו והליכותיו. הופעתו היתה כובשת תמיד את הלבבות, כי אמרה כבוד והדר, הדור בלבושו, בלי למצוא עליו רבב.

נולד לאביו ר' יחיאל חיים שטארק מהמשפחות הוותיקות של וולברום היהודית, שהיה יחד עם אחיו דוד מטובי המלמדים בעיר. „במעלליו יתנכר נער", ומראשית צעדיו בחדר הצטיין בכשרונותיו, ועוד בימי ילדותו נתגלו בו כשרונות של מוח חריף שלא לפי גילו הרך. הוא נתברך בכל המדות הטובות שהחונן לאדם דעת יכול להאציל על אחת מבריותיו; אדם בעל אופי עדין כלפי עצמו וכלפי זולתו, קשור בכל נימי נפשו לתורת ישראל ולמסורת אבות ובעל הבנה והערכה לרוח הקידמה, חובש בית־מדרש וקובע עתים לתורה וידו רב לו גם בידיעות כלליות ששאבן ממקור ראשון, קורא ותיק לספרות העברית העתיקה והחדשה ובקי בבעיות הזמן, בעל גישה של אציל נפש ודמוקרט מובהק ללא מרכאות.

בגיל צעיר נשא לאשה את חנה סצמסקה מבנות וולברום, וחותנו העשיר ר' משה ליב סצמסקי, רצה להחזיק בביתו את הזוג הצעיר — כמנהג אותו הזמן. — אך האברך הצעיר בחל לעשות את התורה קרדום, למד פנקסנות והצטיין בה, ומיד קבל משרה חשובה בביאליגון שליד קיילץ. משם עבר לסוסנוביץ והקים

ר׳ יצחק מאיר שטארק

את הטחנה הגדולה לקמח במרכז העיר והזמין אליו לעבודה רבים מאנשי וולברום עירו, ואף בסוסנוביץ נתחבב חיש על מכיריו. הספיק מגע כל שהוא כדי לחבבו ולהוקירו, כי לבו היה פתוח לכל הפונים אליו ומוכן תמיד לסייע בכל האפשר. ויחד עם זה היה פעיל בצרכי צבור ועסקן נאמן למזרחי שעמד בראשו כיו״ר

וביתו הפך אכסניה לכל המטיפים לציון ומנהיגי המזרחי, והיה בידידות עם הרב עמיאל, הרב גרויברט ואחרים.

בסוסנוביץ יצא לביתו שם כבית עברי שהשפה העברית היתה שגורה בפי בני המשפחה, והוא עצמו שופע תמיד שפע תורה, חכמה ודעת, ואם כי עסקיו הגדולים דרשו ממנו זמן רב לניהולם הסדיר — קבע בכל זאת עתים לתורה, מסורת ודת. מראשוני חסידי גור שקנה שקלים ציונים. הקנאים שבין החסידים הגוריים הרגישו עצמם נפגעים על פשע „ציוניותו". אך הוא לא השגיח בהם והמשיך בדרכו, ועבר להתפלל בבית־התפילה של המזרחי. כשהיה לומד גמרא היה קולו צלול וערב והתהדהד בכל פינות ביתו. כל ישותו אמרה אצילות ועדי־נות. מצחו היה קורן, פיקח שבפקחים. את כתר התורה נשא על ראשו בגאון. השכינה שרתה עליו. חכמתו ותורתו האירו פניו. כולו ספוג אור גנוז שהיה מקרינו ומאצילו על כל מי שנכנס לתוך ד' אמותיו. כל ימיו התעסק בפנקסאות והצטיין במקצוע בזכרונו הנפלא והנדיר.

את בנו הבכור שלח לפניו לאלכסנדריה להכשיר את הקרקע לעליתו עם כל משפחתו לארץ־ישראל. עלה לארץ עם כל משפחתו וחשב עצמו למאושר שבמאושרים על שזכה לגור בארץ הקדושה. בתל־אביב נתמנה לפנקסן ראשי בבנק זרובבל שבו עבד יחד עם חברו הרב ישעיה שפירא המנהל, וגם בתל־אביב היה מקובל על הבריות. איש משפחה למופת, קשור ודבוק בכל בני ביתו מחד גיסא ומאידך עסקן צבורי רב פעלים. רבים היו פונים אליו להתייעץ אתו בעניני מסחר וצבור.

בן ע"ב מת בתל־אביב ביום ד' טבת תש"ד, ולא זכה לראות בהכרזת מדינת ישראל — משאת נפשו. אשתו חנה מתה ביום כ"ט סיון תשי"ז. הם השאירו בישראל בנים ובנות: יחיאל חיים המהנדס־לחימיה, פנחס ובנימין (בנו פקיד בשגרירות ישראל בלונדון), טוני שטרק פרומר, זושיה אזגור וסימה (סלומיה) ברקי.

ליבלה שמש

בעיר היוה מעמד מיוחד של שמשים. דור דור ושמשיו. שמש שמש וטיפוסו. מכל השמשים האלה מזכירים במיוחד את שמו של ליבלה שמש, שהיה חלק בלתי נפרד מנוף העיר, ומכובד היה על כולם. שמש העיר נחשב בעיני הקהל כעין שוטר. הוא היה השליח של הרב המרא־דאתרא, הדיינים וראשי הקהל, וכשהם היו זקוקים למי שהוא שיבוא אליהם — שלחו את השמש לקרוא לו. השמשים האחרים, של בית־המדרש, הקלויזים וכדומה לא היו חשובים כל כך, אף שכל אחד עשה במקומו אותה עבודה. מלבד זה שעל השמש הוטל לשמש את הרב ואת הקהל, עליו היה גם להקפיד על הנקיון בבית־הכנסת ולדאוג לכך שהנברשות, המנורות יהיו מצוחצחים ומזהירים כהלכה, ועליו היה להשגיח שה„גוי של שבת" ישוה בשבת וחגים את הנרות הדולקות וישגיח עליהן שלא תגרומנה לתבערה. על השמש הוטל כמו כן לדפוק בפטיש קטן בשערי הבתים בכל בוקר לקום וללכת להתפלל במנין, לפני חתונה חילק השמש את ההזמנות למחותנים. בברית־מילה,

לויה, בשמחות ובאבלות היה לשמש לבצע תפקידים מיוחדים. בשבת וחגים, כשבאו העירה אורחים זרים, דאג כל שמש במקומו לספק לאורחים אוכל אצל בעלי־הבתים. ליבלה מילא את תפקידיו באמונה והיה עוזר במו ידיו בניקוי ובשפשוף נברשות הנחושת הגדולות והכבדות ובמירוקן, בניקוי כיור המים ובמילויו, ולא הרפה ממלאכתו עד שבית הכנסת הבריק כולו באורו ובנקיונו.

ליבלה שמש היה כמו כן האנציקלופדיה החיה של וולברום. היה גר בבית המדרש. מקשר בין הקהלה והמועצה, רשם כל הילודים וזכר הכל בעל־פה. הוא שהוציא את כל תעודות־הלידה לחתונה ומות, ופקידי העיריה היו מפנים את הפונים אליהם בענינים אלה אליו.

נשי חיל בוולברום

נתברכה וולברום בכמה נשי־חיל יהודיות שהצטיינו בפעליהן, בנדיבות לבן וכשרונותיהן, סגולותיהן והליכותיהן. נשים ברוכות אלו, שרובן היו נשים צדקניות ועוסקות באמונה בצרכי צבור ומסייעות לבעליהן בצדקה ובמעשים טובים היו בחינת „עזר כנגדו" לבעליהן — מלבד היותן עקרות בית — גם בפרנסה ובהנהלת העסקים, ומהן זכו שבעליהן יכונו בשמותיהן... וכאלה היו רבים בעיר זו. הן חינכו את בניהן ובנותיהן לתורה, למידות ולדרך־ארץ, ורבה היתה ידן בקביעת דמותה היהודית של העיר ומוסדות הצדקה והחסד שלה. היו ביניהן טיפוסים מיוחדים במינם של אימהות בישראל, שנשאו בצער הגלות בחייהן היהודיים במשפחה ובציבור, וחלקן היה מורגש גם במתן צורה לחיי הקהל, אף שמקומן בו לא הוכר מטעמים שבדת, מסורת ונוהג. ביחוד התבלטו כמה דמויות מהדורות האחרונים, נשים פעילות, נשי חיל, שתפסו מקום בשדה העזרה הסוציא־לית וחיי התרבות ורישומן היה ניכר בחיים החברתיים־ציבוריים ובתנועה הלאומית וגם בכלכלה. על אחדות מנשי סגולה אלה נייחד להלן את הדיבור.

פייבל שניצר

אנשי עמל ועבודה

(פרקים בפרנסת יהודי וולברום)

א.

העיירה מוקפת כפרים. חקלאים זעירים בעלי אחוזות היו מעטים מאד. מקור פרנסתם של תושבי העיירה, שברובם היו יהודים, היה המסחר עם האוכלו־סיה הכפרית. החנויות בעיר וגם רוב המלאכה, היו בידי היהודים, כגון, הבורסקאות, חייטות, כובעות, ותפרות. הלקוחות היו אנשי הכפר. רק בבית חרושת אחד היו מועסקים כמה מאות פועלים ובהם יהודי אחד, מוטל בידלובסקי.

בין הסוחרים האמידים שנחשב בעירנו לגביר, ואף היה לו בית פרטי

משלו, היה סוחר הבהמות ברוך הקמן, ברוך ביילעס׳ האטליזית. הוא היה איש פשוט של כל ימות השנה, בעל מסורת. לא היה למדן בתורה. לעומת זאת היה עדין נפש, רחב לב ורחמן. קיים בהקפדה את המצוות של הכנסת אורחים ומתן צדקה בסתר, כשהזמין אורחים לסעודת שבת ולחגים צווה עליהם לפתח את החגורות שישבעו לשובע. ברוחב לב ענה על כל פניה לתמיכה ולעזרה או להלוואה מבלי לבדוק מי הם הנזקקים. גם אשתו ע״ה לא נבדלה באופיה מבעלה, לתושבי העיר היה ידוע שהדלת של ברוך ביילעס פתוחה לכל הזקוקים ולכל מקרה. וכל הנכנס לביתם נתקבל בסבר פנים יפות ללא יוצא מן הכלל. ברוך הקמן כיהן שנים רבות כנציג יהודי במוסדות העיריה והיה חביב ונערץ על כל תושביה לרבות על בלתי יהודים.

כל המשפחה הזאת הושמדה ביחד עם כל קהילת וולברום.

ב.

העיירה נתברכה בהרבה חסידים, רובם היו בני תורה ושומרי מצוות באדיקות רבה. היו חוגים שונים של חסידים: חסידי גור, אלכסנדר, רדומסק ועוד.

לכל חוג היה מקום תפילה משלו וגם רבי שהיה מנהיגם הרוחני. החסידים היו נוהגים לנסוע לרבי להתייעץ עמו בענין שידוך או שיתוף לעסק וגם כשהיו במצוקה. לרוב היו נוהגים לנסוע לחגים, ובמיוחד בימים הנוראים, בימים האלה רצו להיות תחת צל שכינתו ולחסות בצל קורתו. גם ליהודים פשוטים אדוקים, כגון לקצבים ולסוחרי בהמות, היה רבי משלהם. הרבי הזה היה נוהג לעשות מדי פעם לפעם ביקור בבתי חסידיו בעיירות. בבואו לעיירה ערכו לו סעודת שבת כיד המלך, בסעודה זו השתתפו כל חסידיו וסתם יהודי העיר, וזכות גדולה היתה ליהודים לקבל מהרבי שיריים מהאוכל שטעם. הם שרו בצוותא. ולפעמים הביא הרבי איזה ניגון חדש לזמירות שבת. החסידים קפצו על המציאה בשמחה, וליהודים האלה היתה הילולא שלמה. ביום חול קבל הרבי את חסידיו לראיון אישי. באו גם לא חסידים. אנשים תינו לפניו את דאגותיהם ואת מר נפשם. הרבי יעץ להם עצות, הרגיע אותם וברכם. גם לשכבה העניה בעירנו, לרוכלים בכפרים, לעגלונים ולבעלי מלאכה עניים היה מנהיג רוחני עלי אדמות ונפשו דבקה בנפשם. להם היה יתרון גדול. הם לא היו צריכים לנסוע לרבי, וגם לא נאלצו לחכות לבואו. להם היה רבי במקום בעיירה. היה זה הרבי שלום ז״ל חתנו של הרבי אלתר ז״ל המפורסם. גם הוא היה שייך לשושלת של יוחסין, ומוצאו מצאצאי צאצאיהם של רביים מכמה דורות. הוא היה אדם עניו בהליכותיו ובמנה־גיו, נוח לבריות והיה לו יחס שוה לכל אדם מקטן עד גדול. סביבו התלכדו אנשים האלה ובו מצאו נחמה פורתא לכל צרור צרותיהם ולמצוקת נפשם. הרבי שלום חי בנפשו את חייהם, דאג דאגותיהם ודאב בתוגתם וגם שמח בשמחתם. בביתו היה בית המדרש וחסידיו התפללו בו. הרבי היה בעל תפילה טוב, היה נוהג להתפלל בעצמו בפני העמוד מוסף לשבת ולחגים והחסידים נהנו מאד מזה. בימים הנוראים התפלל בכבודו ובעצמו את כל התפילות וממעמקי נפשו ובקול קורע לב יצאו התפילות ממנו וביקש ישועות למען שולחיו.

בשבת ובחגים הסירו היהודים מעליהם את העול ודאגות החול ובילו את

הימים עם הרבי. בקיץ הוא הקריא באזניהם פרקי אבות עם פרושים, בחורף — פסוקים ממדרשים שונים. בשבת קיימו בצוותא את המצוה של אכילת שלש סעודות ובחגים עשו חינגא שלמה אצל הרבי. אספו ביניהם כסף לקניית חבית בירה ומי שנדב בירה או משקה אחר, והיהודים שתו וששו ושימחו את נפשו של הרבי. בחג ראש השנה היו נוהגים לעבור בשירה עם הרבי לנהר מחוץ לעיר לקיים את המצוה של תשליך. הרבי חי בדחקות. ההכנסות הדלות של חסידיו לא איפשרו לו להתפרנס בשפע, אבל הוא לא התלונן והסתפק במועט, כי חסידיו הוסיפו לו תוכן לחייו. הם היו בשבילו כנשמת אפו. גם חסידיו לא הרפו ממנו. הם היו קשורים אליו מכיון שהוא הזין אותם במזון הרוחניות שבלעדי זה לא היה להם תוכן בחיים.

ביתו של הרבי שלום המה תמיד מיהודים, חסידים ומשכילים, אלה יצאו ואלה נכנסו. וכולם מצאו ענין לשוחח ולבלות עמו.

היום שוררת דומית מוות בחצרו של הרבי שלום. במשך שלשה דורות, מהרבי יצחק מנחם ז"ל שחסידיו בנו בשבילו הבית הזה, נהרו יהודים לשם, חסידים וסתם יהודים. כעת אין יהודי שיכנס לבית הזה. הם הומתו במיתות משונות וגופותיהם פזורות ברחבי פולין. חלק בקבר אחים ביער וולברום, חלק עונה והורעב במחנות עבודה וחלק הוחנק באושווינצים. נשארו רק שרידים בודדים, יחידים ממאות.

בביתו של רבי שלום רוקח שקיבל בירושה מחותנו, דרים היום משפחות גויים, ובבית המדרש, במקום שעמד ארון הקודש, תולה פסלו של ישו הנוצרי והגוי עם בני משפחתו כורעים ברך לפניו בוקר וערב ומתפללים ומודים לו על החסד שעשה עמם, בלי נקיפת מצפונם, על האירועים שאירעו לתושביו החוקיים של הבית הזה.

ג.

בעירנו עסקו הרבה יהודים במלאכת החייטות. ענף זה תפש מקום נכבד בתעסוקתם של יהודים בקהילתנו. היו חייטים שתפרו חליפות ללקוחות בודדים לפי המידה שהם הביאו, אבל רובם תפרו חליפות סטנדרטיות בשביל בני הכפרים ומכרו אותם לסוחרי השווקים. מומחה לגזירה ולתפירת חליפות אלו ואומן בעבודה זו היה החייט יוסל'ה ויסוקי ע"ה. הוא היה הספק הראשי לחליפות אלו לסוחרי השווקים, והביקוש לתוצרתו היה רב. שמונה ילדים היו לו, חמש בנות ושלושה בנים ורובם היו עסוקים בביתו בעבודה זו גם אחרי נשואיהם. יוסל'ה פירנס את משפחתו ברווחה. הוא חסך גם כסף לרכישת דירה משלו ולבנותיו העניק לנשואיהן נדוניות מכובדות. יוסל'ה ויסוקי היה יהודי מסורתי אדוק, אבל לא קנאי בהלכות הדת, ובאותה רוח חינך את ילדיו. ילדי משפחת ויסוקי היו מוצלחים ומוכשרים בכל המובנים, ובמיוחד היו מחוננים לזמרה, ידעו לשיר היטב. בניו חיים וראובן היו בנעוריהם אדוקים ועזרו בזמרה לחזן העירוני בבית הכנסת בימים הנוראים. הם המשיכו בזה אף שכבר פרקו מעצמם את עול המצוות, כי לשירה נמשכה נפשם. בימים אלה ישבה אמם ביציעת בית הכנסת בין הנשים

המיוחסות על הספסלים הראשונים ושבעה נחת מילדיה. הנשים שישבו סביבה, הביטו עליה בקנאה רבה.

עם ההתפתחות החברתית והתרבותית בעירנו חדלו הם לשיר במקהלת החזן בבית הכנסת והצטרפו למקהלה העירונית והיו בין הזמרים הראשונים. ילדי ויסוקי לא רק ידעו לשיר אלא גם לשחק על הבמה, והמשחק היה חביב עליהם. הם נטלו חלק פעיל בחוג הדראמתי והשתתפו בכל ההצגות. חיים, שהיה בחור עליז ובעל מרץ, מילא תפקידים הרפתקניים, וראובן, שהיה בחור שקט ובעל אופי רציני, התאים לעצמו תפקידים מתאימים לאופיו, ושניהם בצעו אותם בהצלחה רבה. גם בנותיו לא פגרו אחרי בניו. גם הן הופיעו על הבמה בתפקידים שונים והופעתן הוכתרה תמיד בהצלחה. ילדי ויסוקי נטלו גם חלק פעיל בעסקנות וצבוריות אחרות בעירנו והיו מאוד מקובלים בחברת הנוער. אביהם לא שם מכשולים בדרכם ולא הפריע להם במעשיהם. הוא בעצמו המשיך במסלול דרכו, וכשילדיו התבגרו נתן להם חופש פעולה לפי הכרתם ומצפונם ולא התערב בחייהם הפרטיים וגם לא בבחירת בני זוגם. כל ילד בחר בעצמו את בחירת לבו. חיים וראובן נשאו להם נערות מסביבתם ומאותה חברה. שתי הנערות השתתפו במקהלה והחוג הדראמתי. דבורה צוקרמן בת זוגו של ראובן היתה השחקנית הראשית בכל ההצגות, וגם בזמרה לא פגרה וידעה היטב לשיר. היא היתה בחורה נחמדה ומאוד מקובלת ונערצת בחברה.

מביתו של החייט יוסל׳ה ויסוקי בקעה תמיד השירה שהחרישה את התקתוק של מכונות התפירה. גם הכלות הצטרפו לזמרה בהיותן שמה עם ילדיהם, לשעשע את הסבא והסבתה.

משה דוד צוקערמאן

שיינע געשטאלטן פון אונזער שטאט

דערציילנדיק מיינע זכרונות וועגן דעם אומקום פון אונזער שטאָט, פיל איך אז עס איז מיין חוב צו שטעלן לויט דער יידישער טראדיציע מצבות פאר אייניקע פון אונזערע וואָלבראָמער קדושים, מיט וועלכע עס איז מיר אויסגעקומען אין משך פון 20 יאָר צו זיין און צו ארבעטן צוזאמען.

צוערשט דערמאן איך מיין יוגנט חבר אלטער ישראל גראָסמאן. ער איז געווען א קליינגעוויקסיקער. יינגלווייז האָב איך זעענדיק אים טראָגן די גרויסע, שווערע גמרא׳ס אונטערן אָרעם אויפן וועג אין חדר אריין מורא געהאט, אז אָט אָט און ער וועט אונטער זייער לאסט צוזאמענברעכן. ער האָט פארמאָגט א שארפן גמרא־קאָפּ און האָט זיך גערעכנט פאר אייגעם פון די עלויים אין שטאָט. צוגלייך מיט מיר האָט ער אויך שפעטער אריבערגעטראָגן די התלהבות פון לערנען אויף די וועלטלעכע לימודים און אויף דער ציוניסטישער ארבעט. ער איז

אוועק אויפן קראָקעווער אוניווערסיטעט און האָט דערנאָך געלערנט אין דער וואוועלבערג־האָכשולע אין וואַרשע. ער איז דאָרט געווען דער איינציקער יידישער סטודענט מיט א סטיפענדיע. ער האָט שטודירט מאטעמאטיק און זיך צוגעגרייט צו א גרויסער קאריערע ווי א מאטעמאטיקער. אין 1939 האָט ער פונקט ווי מיר אלע געמוסן דעם וואנדערשטעקן און איז דערגאנגען ביז ביאליסטאָק. ער איז טראגיש אומגעקומען צוזאמען מיט אלע ביאליסטאָקער יידן.

מיין צווייטע דערמאנונג גילט איינעם פון די באליבטסטע צווישן דער יידישער יוגנט פון וואָלבראָם אין דער תקופה פון 1920 ביז 1930, משה גאָלד־בערג. דער זון פון אן אייזען־סוחר, האָט ער אויך צוערשט געלערנט אין חדר און אין ישיבה. שפעטער איז ער געוואָרן דער וואָרטזאָגער פון דער נאציאָנאלער יידישער דערוואכונג און פון דער ציוניסטישער אידייע אין אונזער שטאָט. א פלאָם־פייערדיקער און באגייסטערנדיקער רעגדער, האָט ער אין משך פון יאָרן אָנגעצונדען די הערצער פון דער יידישער יוגנט אין אונזער שטאָט. אין 1930 האָט ער פארלאָזן וואָלבראָם און זיך אריבערגעצויגן צוערשט קיין קראָקע און שפעטער קיין וואַרשע, אָבער שטענדיק האָט ער געצויגן זיין גייסטיקע יניקה פון אונזער שטעטל. טרעפנדיק אים אויף פארשידענע קאָנפערענצן און אויף כלל־ישראלדיקע צוזאמענפאָרן, האָב איך שטענדיק אין אים געזען דעמזעלבן התלהבותדיקן קליינעם בית המדרש בחור פון וואָלבראָם. אָנהויב 1942, ווען מען האָט ליקווידירט א טייל פון דער יידישער אינטעליגענץ אין וואַרשע, איז ער, נאָך פארן ענדגילטיקן חורבן, געווען איינער פון די קרבנות.

דר. אלעקסאנדער אייזענשטאָט. הגם איך האָב שוין דערמאנט דר. אייזענשטאטן אין מיין מעמואר וועגן וואָלבראָם צווישן ביידע וועלט מלחמות, וואו ער האָט געשפילט איינע פון די וויכטיקסטע ראָלן אלס עסקן און מעדיצינער, פיל איך דעם חוב נאָך אמאָל צו דערמאנען די נאָבעלע פערזענלעכקייט, די גוטסקייט און חכמה, וואָס האָבן אויסגעשטראלט פון דעם שטארק אסימילירטן, אָבער מיט א יידיש הארץ און יידישע געפילן דורכגעדרונגענעם דר. אייזענשטאט. נישט געקוקט דערויף, וואָס ער האָט געשטאמט פון אן אסימילירטער פויליש־יידישער משפחה אין וואַרשע, און האָט קיין יידיש נישט גערעדט, האָט אים זיין טייער־דיקע אהבת ישראל צוגוויפגעבראכט מיט אלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג אין אונזער שטאָט. ער איז געווען באליבט בייַ קליין און גרויס אָן אונטערשיד פון פאָליטישער אָדער רעליגיעזער ריכטונג און אויך זייער און זייער געאכטעט בייַ דער פוילישער באפעלקערונג. ער איז שטענדיק געווען דער שטאָלצער ייִד און פארטיידיקער פון יידן, וואָס האָט נישט קיין מורא געהאט צו זאָגן דעם אמת די פוילישע הערשער אין פנים אריין. אין אָנהויב פון דער מלחמה איז ער אלס פוילישער אָפיצער געווען מאָביליזירט און איז פארוואָגלט געוואָרן אין די פוילישע געביטן אונטער דער רוסישער אָקופאציע. ער האָט זיך נישט געקאָנט צופאסן צו די נייע הערשער און וועלט־דערלייזער און פילנדיק די אחריות פאר זיין פרוי סאָפיא (אויך א מעדיצינערין) און די צוויי יונגע טעכטער, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט אין וואָלבראָם, האָט ער אונטערגענומען

דעם טראגישן פארזוך צוריקצוקומען קיין וואַלבראָם. די לעצטע ידיעות וועגן אים. וואָס זיינען צו אונז דערגאנגען, זיינען פון לעמבערג. ערגעץ אויף די גרענעצן איז ער דערשאָסן געוואָרן.

דאָס הויז פון משה הערש און אָדעל האָכערמאן. הגם וועגן דעם הויז פון די האָכערמאנס בין איך נישט בארופן צו שרייבן, ווייל דאָס איז אַפֿס אייגציקע הויז, וואָס האָט געהאט די זכיה צוליב זייער אהבת ציון צו פארווירקלעכן די ציוניסטישע אידייע, און כמעט דער גרעסטער טייל פון דער משפחה איז אויעק קיין ישראל, איבערלאָזנדיק א פארמעגלעכע און באקוועמע היים, וויל איך אָבער מיט עטלעכע וועלטער שטעלן א דענקמאָל דער פרוי אָדעל האָכערמאן. זי איז געווען איינע פון די אָנגעזעענסטע, קלוגסטע און זייער שיינע פרויען אין שטאָט. זי האָט דערציגן אירע קינדער אין גייסט פון יידישער מאַראל. און אויף אזעלכע עלטערן קאָנען קינדער באמת שטאָלץ זיין. די בראווע האלטונג פון אָדעל האָכערמאן בעת דער מלחמה איז געווען אויסערגעווינלעך. טיף רעליגיעז, האָט זי געגלויבט, אז זי וועט נאָך דעם שטורעם איבערלעבן. איר זון יהודה און איר טאָכטער לאה האָבן זיך ממש מוסר נפש געווען פאר דער מאמען און האָבן זי ביי דער צווייטער אויסזידלונג אויסבאהאלטן ביי פויערים. וואָס עס האָט מיט איר פאסירט, ווייס מען ביז צום היינטיקן טאָג נישט.

יחזקאל געליבטער, משה יואל וויינשטיין און ליפע קאַרנפעלד. אלע דריי חברים מיינע, צוזאמען געלערנט אין חדר, שפעטער צוזאמען געארבעט און געחלומט וועגן ציוניסטישער גאולה, אָבער אין דער צייט, וועו איך בין שוין ארויס אין דער בריטער וועלט, זיינען זיי נאָך געבליבן און געווירקט אין בית המדרש, אין די חסידישע קרייזן. זיי זיינען דאָרט געווען אונזערע אמבאסאדאָרן פאר דעם ציוניסטישן געדאנק. אויך זיי האָבן געהאט דעמזעלבן גורל, וואָס אלע וואָלבראָמער יידן. משה יואל וויינשטיין צוזאמען מיט זיין יינגערן ברודער בנימין זיינען געווען באהאלטן אויף דער אריש־ער זייט ביז צום סוף פון דער מלחמה. עטלעכע טעג פאר דעם ענדגילטיקן סוף האָבן די פאָליאקן זיי ארויסגע־פירט און אויפן פרייען פעלד דערהרגעט, וועו די גאולה איז שוין געווען אזוי נאָענט.

עזר שניצער, זייער אָרעם, א יתום, פון קליינווויז אָן שטענדיק געלעבט אין נויט. ער האָט זיך דורך זעלבסטבילדונג דערוואָרבן אן אָנגעזעען אָרט צווישן דער יידישער יוגנט אין אונזער שטאָט. ער איז געווען א צייט דער סעקרעטאר פון דעם יידישן האנדווערקער פאריין און זינט דער גרינדונג פון דערָ יידישער פאָלקסבאנק ביז צו דער לעצטער מינוט איינער פון אירע פעאיקסטע מיטאר־בעטער. אומגעקומען צוזאמען מיט אלע יידן.

נאָך וועגן איינעם א יידישן יונגען מאן מיטן נאָמען דראָך (זיין ערשטן נאָמען קאָן איך זיך לייַדער נישט דערמאנען) וויל איך דאָ זאָגן א פאָר וועטער. דראָך איז פאקטיש נישט געווען קיין וואָלבראָמער, האָט אָבער געשטאמט פון וואָלבראָם, זיין פאָטער האָט מען גערופן משה מיטן צונאָמען וואלענטע און זיין זיידע איז געווען מרדכי דראָך. מיט דעם בחור האָב איך זיך צוזאמען מיט יהודה

האָבערמאן און מיין קוזין געטראָפן אין שראָדולא אין די לעצטע טעג פון דעם פאַלקאָמענער ליקווידאַציע פון די זאגלעמביער יידן. זייער באשיידן, קליינגעוויקסיק, א יאָר 25; אויסגעזען האָט ער כמעט ווי א שייגעץ און דעריבער האָט ער זיך געקאָנט פריי באווועגן אויף דער אַרישער זייט. געלעבט אין אַרעמקייט אויף פעלדער. ער איז געווען ווי דער מלאך הגואל פאר א גרויסן טייל פון די ווייניקע גערעטעוועטע אין דער דעמאָלטיקער צייט אין זאגלעמביע. ער איז געקומען, ריזיקירנדיק זיין לעבן, אין א באוואכטן לאגער, וואו מיר האָבן זיך געפונען, און ממש געווייגט פאר אונז און געזאָגט: „אויף וואָס ווארט איר? קומט ארויס אין ווילד, קומט ארויס אין פעלד". און בישט בלויז געראַטן. ער איז געווען דעריעניקער, וואָס האָט געשאפן קאָנטאקטן מיט דעם קליינעם הייפל יידן, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער אַרישער זייט און ער האָט פארזאָרגט בונקערס, אויסגעזוכט פאָליאקן און פאָלקסדייטשן, וואָס האָבן פאר שוועדע געלט און פאר גאָלד צוגעזאָגט אויסצובאהאלטן די פאָר יידן. אין איין טאָג האָט ער אונזער גרופע (17 יידן) ארויסגעפירט אין א בונקער הינטער קאטאָוויץ אָן שום פערזענלכן נוצן און איז געווען מיט אונז ביז צו דער לעצטער מינוט, ווען מיר זיינען דורך א פאראט אריינגעפאלן און מען האָט אונז געבראכט קיין אוישוויץ. א לענגערע צייט איז ער געווען אין די פירסטענבערגער קוילן־גריבער צוזאמען מיט יהודה האָבערמאן, אָבער ער האָט נישט געקאָנט איבערטראָגן דעם הונגער, האָט ער יעדן טאָג געזאָגט, אז ער וועט זיך נעמען דאָס לעבן, ווייל ער קאָן דאָס מער נישט אויסהאלטן. אלע באמיאונגען אים דערפון אָפצורעדן האָבן נישט געהאָלפן און אין איין שיינעם טאָג איז ער צוגעלאָפן צו די עלעקטרישע דראָטן און איז אויפן אָרט אומגעקומען.

משה מ׳נאָוויטש. האָט מיטגעמאכט דעם זעלבן גורל ווי מנשה פרענקל, און ביידע זיינען געווען גילגולים פונעם זעלבן גורל: ביידע זיינען געווען פון די ערשטע טרעגער פונעם נאציאָנאלן יידישן געדאנק אין אונזער שטאָט נאָך דער ערשטער וועלט מלחמה. אויך מינאָוויטש איז אוועק קיין ישראל און האָט דאָרט מיטגעמאכט די שוועדע מי פון דעם גאנצן דור חלוצים, געארבעט אויף כבישים אויפן טאָג, קוים פארדינט אויף זיך צו דערהאלטן דאָס לעבן, אָבער אין הארץ האָט געברענט א פייער פון אידעאליזם און גלויבן אין א בעסערער יידישער וועלט. ליידער איז ער צוליב פערזענלעכע, משפחה׳דיקע אומשטענדן אוועק פון ישׂראל. נאָכן אומקער קיין פוילן, האָט ער זיך מער קיין אָרט נישט געקאָנט געפינען. משה מינאָוויטש איז ווייטער געווען אקטיוו אין דער ציוניסטישער קולטור ארבעט. דער דאָזיקער איידעלער מענש האָט געפילט אויף זיך די אחריות צו דערציילן דער וועלט וואָס היטלער האָט געטאָן צו די יידן. איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן ווי מנשה פרענקעל און משה מינאָוויטש זיינען געקומען צו מיר שוין ביים סאמע אָנהויב פון די רדיפות און פון די אויסזידלונגען מיט דעם דרינגעדיק רוף: „לאָמיר דאָס אלץ פארשרייבן. זאָל עס כאָטש בלייבן פאר די קומענדיקע דורות, זאָלן זיי וויסן וועגן דעם, וואָס עס האָט פאסירט אין אונזער שטאָט".

צום סוף עטלעכע וועכטער וועגן מיין אומגעקומענער משפּחה: מיין פּאָטער יצחק בן שמואל צבי, מיין מוטער גיטל שרה בת טאובע, מיין עלטערער ברודער יאנקעל און זיין פּרוי און צוויי זין. מיין ברודער יאנקעל איז געווען די גוטסקייט אליין און די אלע, וואָס וועלן זיך אין אים דערמאנען, וועלן יעדעם וואָרט פון שבח האלטן פּאר איבריק. מיין שוואָגער דער גדול בתורה אהרן וואָלף קימעלמאן, מיינע צוויי שוועסטער חנה און כאלטשיע און זייערע קינדער, מיינע ברידער שמעלקע, יחזקאל, און מאיר, וואָס זיינען אלע טראגיש אומגעקומען מיט דעם רעשט פון די יידן אין אונזער שטאָט.

זאָלן אָט די באשיידענע דערמאנונגס־וועכטער וועגן אלע אויבן דערמאָנטע, זיין א צושטייער צו דער גרויסער מצבה, וואָס הייסט יזכור ספר לזכר קהילת וואָלבראָם!

נשים צדקניות

א. שמחהלה מייטליס ז״ל

פּרוי שמחהלה מייטליס איז אָן צווייפל געווען אייגע פון די טיכטיגסטע פּרויען אין וואָלבראָם אויפן געביט פון געזעלשאפטלעכער טעטיקייט.

בכדי צו דערמעגליכן איר פילוזויטיקע טעטיקייט האָט זי פּארנאכלעסיקט איר אייגענע משפּחה און איר היים. איר טאָג און נאכט זענען געווען הייליג געאָפּפערט פּאר קראנקע און נויטבאדערפטיגע.

די פּרוי שמחהלה איז יאָרן לאנג געווען די גבאית פון חברה־קדישה, חברת בקור־חולים, און פון אנדערע געזעלשאפטלעכע הילפס־פּראיינען פון פּרויען אין וואָלבראָם.

שטענדיק ערפילט איר פליכט מיט מסירות הנפש, אונערמידלעך און באשיידן.

אין חודש יולי 1942 איז די פּרוי מייטליס פּארהאפטעט געוואָרן דורך די נאציש זשאנדארמערי אין וואָלבראָם. דער פּאקט פון ארעסטירן שמחהלה מייטליס און די זאָרג פּאר איר לעבן, האָט ארויסגערופן אן אויפציטערונג אין יידישן וואָלבראָם. חוץ דעם וואָס אין יענער צייט איז שוין די יידישע לאגע אין אלגעמיין געווען איין קאטאסטראָפאלע.

ענדליך נאָך לאנגע און שווערע מי איז געלונגען זי צו באפרייען פון דער פּארהאפטונג. אזוי ארום איז איר לעבן פּארלענגערט געוואָרן מיט צוויי חדשים, ביז צו דער פּארניכטונג פון דער גאנצער קהילה.

פון דער גאנצער משפּחה איז נאָר לעבן געבליבן איר זון מוטי אין פּאריס.

ב. איטעלע כ״ץ ז״ל

אַ פּאָפולערע און באליבטע פּערזאָן אין שטאָט.

געקומען קיין וואָלבראָם פון דער שטאָט זשוריק וווּ איר זיידע ר׳ יהושע

איטה׳לה כ״ץ

שווארצבערג, דער בארימטער בעל „חומת יהושע״ איז געווען דער רבי פון טויזנ־דער חסידים.

איר אינטעליגענץ, איר טאַקט און גוטע באנעמונג האָבן באלד געצויגן די אויפמערקזאמקייט פון דער גאנצער שטאָט.

איטעלע כ״ץ איז געווען צווישן די אָנגעזעענע פרויען פון דער שטאָט, א מוסטער פון אלע גוטע און שיינע מענשליכע מעלות. זי איז געווען באערט און באליבט אין אלע קרייזן, יונגע און דערוואקסענע, רעליגיעזע און פאָרט־געשריטענע צוגלייך.

מיט איר פרויענליכער אינטואיציע האָט זי פאראויס געזען דעם גרויסן חורבן וועלכער קומט אויפן יידישן פאָלק, און זי האָט ערמונטערט פילע עולה צו זיין קיין ארץ ישראל.

נאָכן אויסברוך פון קריג האָט איר איידל הארץ נישט געקענט צוזען די ליידן און פיין פון אירע שוועסטער און בריידער, און עס האָט אויפגעהערט צו קלאפן אויף אייביג דעם א׳ ראש חדש טבת תש״א.

יהי זכרה ברוך!

יחיאל בן־פורת (פולטאראק)

די גארבער־משפחה גרייצער ביים סטאק

מוקדש לאחי שמואל אליעזר ואשתו אסתר הי״ד.

דורות לאנג איז דאָרט געשטאנען די גארבעריי. די זיידעס פון דער משפחה זיינען געווען פון די ערשטע 24 משפחות אין שטאָט.

די זיידעס פון וועלכע איך האָב געהערט דערציילן זיינען געווען איטשע מאיר פולטאראק און יואב. א גרויסע און פארצווייגטע משפחה פון זין און טעכטער וועלכע האָבן חתונה געהאט און מיט דער צייט פארלאָזט דאָס הויז, און זיך צענומען צו אנדערע פרנסות. אין דער גארבעריי איז פארבליבן משה פולטאראק, א מיטלוווקסיקער און ברייטבייניקער, געארבעט פון די פריעסטע יאָרן, ביז אין טיפסטן עלטער. געדאווגט תמיד מיטן ערשטן מנין שבתים און ימים־טובים ביים רבין ר׳ אלטער און שפעטער ביים רבין ר׳ יוסף.

אין דער גארבעריי איז די ארבעט געווען א שווערע, וויל מען האָט נישט געארבעט מיט קיין מאשינען. אלעס מיט דער האנט. דאָרט האָבן אלע געארבעט: קליין און גרויס. אויך די טעכטער האָבן מיטגעארבעט אויף זייער שטייגער.

שמואל אליעזר ואסתר פולטוראק

חיים פולטוראָק בצבא הפולני

אלקה פולטוראָק

די ארבעט איז בעגלייט געוואָרן מיט געזאנג און איבערחזרן די תפילות, צווישן אנדערע דעם „הנני העני ממעש"... פון רבין ר׳ יוסף.

אויסגעצייכנט אין זינגן האָבן זיך די צוויי ברידער איסר און דוד. זייערע געזאנגען האָבן זיך אויסגעמישט מיטן געזאנג און זיסע נגונים פון בית־המדרש בחורים וואָס זענען געשטאנען נעבן דער גארבעריי און געשאפן א האַרמאָניע... די צוויי ברידער איסר און דוד זיינען געווען די הויפט זינגער ביים רבין ר׳ יוסף.

אויך האָבן זיי מיטגעזונגען אין „כאָר" פון משה לערער אין א גאלעפנע טאָג דעם „הנותן תשועה" פארן צאר.

א גרויסע און פארצווייגטע משפחה איז עס געווען. טעכטער און אייניקלעך, געפראוועט שמחות, חתונות און בריתן.

היינט איז דאָרט שטיל אין דעם הויז. מען וועט שוין קיינמאָל נישט מער הערן דאָס געזאנג, וויייל אלע זיינען אומגעקומען צוזאמען מיט דער גאנצער יידישער קהילה.

יהי זכרם ברוך.

וכאן אני מציב נר זכרון לאחי היחיד, שמואל אליעזר פולטוראק ואשתו אסתרל. ערירים היו בחייהם והושמדו אי שם ביחד עם כל יהודי וולברום, ועל קברם הלא־נודע אני מוריד דמעה.

סימה לובלינג־בן־פורת

אין די קלייניע געסלעך ארום דעם סטאק

א. דער סטאָק

דער סטאָק אין וואלבראָם איז געווען א שם־דבר אין שטאָט. וועט האָט זיך ניט געקוויקט מיט זיין קאלטן וואסער א גאנצע וואָך און באזונדערס שבת נאָכמיטאָג?

פונם סטאָק, האָבן די יידישע וואסער־טרעגער פאנאנדער געטראָגן וואסער אין דער גאנצער סביבה.

לענג אויס האָט זיך געפונען די גארבעריי פון די גרייצערס. פון דער צווייטער זייט, האָט זיך געפונען די בעקעריי פון אברהם בעריש בעקער און נעבן דאביי איז געשטאנען דאָס גרויסע הויז פון פראדל יידלס.

דער סטאָק איז געווען סיטואירט נידריק, עטליכע טרעפלאך האָבן געפירט אראָפּ. ווינטער איז דער גאנצער פלאץ ארום געווען פארפרוירן, פון דעם וואסער וואָס האָט זיך פארגאָסן פון די קאנען פון די וואסערטרעגערס, און עס איז געווען מסוכנדיק אדורכצוגיין.

וועט פון די שכנים ארום, פלעגט אויסשיטן א ביסל אש, בכדי מען זאָל זיך נישט אויסגליטשן.

ביי דער גרויסער שריפה אין יאָר 1904, וועו דאָס גאנצע שטעטל איז אוועק מיטן פייער, האָט זיך די שריפה אָפּגעשטעלט ביים סטאָק. האָבן טאקי יידן צומאָרגנס פון דער שריפה געגעסן פרישע בייגל פון אברהם בערישׂ׳ס בעקעריי.

נאָר דער שריפה האָבן זיך א סך יידן באזעצט אין דער עלגאטער גאס נאָכן סטאָק און די ענגשאפט איז דאָרט געווען גרויס.

די פרנסות פון די איינווויינער ארום דעם סטאָק — זענען געווען שווערע, און ביי פיל פון זיי — גאָר שווערע.

לאָמיר דאָ דערמאנען כאָטש עטליכע פון זיי.

ב. אברהם בעריש בעקער

פון די אלטע איינווויינער אין שטאָט. א הויכער שיינער ייד מיט א שניי ווייסע באָרד און גוטמוטיקע אויגן, און האָט ארויסגערופן צו זיך גרויס דרך־ארץ.

זיין בעקעריי איז תמיד געווען אָפן. די דאָרפישע יידן, וואָס פלעגן קומען אין שטאָט, איינקויפן זייערע געברויכן, האָבן געהאט דאָרט זייער אכסניה, מיט זייערע פּעקלעך.

דאָ אין דער בעקעריי האָט געריעט ווי אין א בינשטאָק. מען האָט געבאקן ביי טאָג און ביינאכט, אויף חתונות און אויף ברית־ן. ארום האָט זיך געפילט דער געשמאק פון די פרישע געבעקס. און וועו מען האָט געבאקן מצות אויף פסח, האָט מען געהערט דעם רעש און דאָס געזאנג פון די וועלגערערס און דאָס געשרייַ: א מצה אין אויוון אריין. אברהם בעריש בעקער האָט זיך ארומגעדרייט מיטן גרויסן טלית־קטן און געשעפט נחת.

ג. פּייבל איציק זארשינסקי

א קצב, א הויכער בריים־ביניקער. א סאָלידער מענש, קיינמאָל זיך נישט געאיילט, א וואָרט א רעגדל, זיך נישט געמישט אין קהלש׳ע געשעפטן, געווען א בעל־צדקה שטילערהייט. זיין פרוי מלכה יאכעט איז נישט אָפּגעשטאנען פון איר מאן, מיט טוען טובות יידן שטילערהייט.

זייער עלטסטער זון האָט געלערנט אין בית המדרש און די עלטערן האָבן פון אים געשעפט א סך נחת.

ד. הערשל אָשרס און זיין פרוי רחל

געהאנדלט מיט קעלבערן־פלייש. פאריאָגטע און פארהאָרעוועטע אייביקע יאָרן. ערליכע מענשן, געווען באליבט אין דער גאנצער סביבה. זייער זון ליטמאן יאקובאָוויטש האָט מיטגעארבעט מיט זיינע עלטערן. אין די שפּעטערדיקע יאָרן איז ער געווען אן עסקן אין האנדווערקער־פאריין און געווען זער באליבט אין שטאָט.

ה. יענקל בעקער און זיין פרוי דבורה לאה

שטילע באשיידענע מענשן. שטענדיק פארהאַרעוועט. מען האָט זיי קיינמאָל נישט געזען אין גאס. נאָר תמיד אין דער בעקעריי. היימיש האָט מען דאָרטן אויפגענומען יעדן קונה. זייער פייעמדיגע בייגל זענען געווען בארימט אין דער גאנצער סביבה.

ו. פיניע שוסטער

א הויכער, א דאַרער, תמיד זיך געאיילט אהיים. געוועט שנעל און א ביסל אונטערגעשנויפלט. פאריכט שיך און שטיוול. צווישן זיינע קליענטן זענען געווען אזעלכע וואָס האָבן נישט מער געהאט ווי איין אייניציק פּאָר שיך, דאריבער האָט ער געמוזט פאריכטן אויפן פלאץ.

עס האָט אויך געטראָפן, דאָס פארן שלאָפן גיין האָט מען ביי אים אָנגעקלאפט, א ייד א דאַרפסגייער, וואָס איז אהיים געקומען פון דאָרף מיט צעריסענע שטיוול און פיניע האָט זיך אוועקגעזעצט בייגאכט און געפראכטן.

פיניע שוסטער האָט פאריכט שיך מיט כוונה, אזוי ווי א ייד זאָגט תהילים, להבדיל. ער איז אויך געווען א ספעציאליסט צו פאריכטן קאלאָשן. שווער גערבעט און קוים געהאט פרנסה.

ו. פרימעט זיידעלעס און איר מאן

זיי האָבן געווווינט ביי שבתי קאלכמאכער. איר מאן איז געווען א דאָרפסגייער. ביידע שטילע און באשיידענע טייערע מענשן. טאָג איין און טאָג אויס איז ער ארומגעגאנגען אין דאָרף. מען פלעגט אים זען צוריק קומען פונם דאָרף, באלאָדנט מיט פעקלעך פעדערן, וואָס יידישע מאמעס פלעגן קויפן און צוגעגרייט אויסשטייערס פאר זייערע זין און טעכטער. פרימעט זיידעלעס האָט קיין קינדער נישט געהאט, און זי האָט זיך געהאלטן פאר א מצוה העלפן אָנפילן די איינשיטן מיט פעדערן און פוך.

ח. דער גלעזער

ער, א הויכער, זיין פרוי א קלייניע, א דארע. געגאנגען יעדן טאָג אין דאָרף אריין מיט א קעסטל גלאָז אויף זיינע פלייצעס, פאריכטן די שויבן אין די פויערישע כאטעס.

געווען א ייד א שווייגער. ס׳איז געווען שווער אים אריינצוציען אין א שמועס. ער האָט געמאכט זיין ארבעט ווי א שליחות. קיינמאָל זיך נישט באקלאָגט.

חנהלע דעם אלטן ביירעכס, איז געווען די פרנסה געבערין אין שטוב. איר מאן גאָרנישט געטאָן, נאָר תמיד געברומט און געהאט טענות צו קהל.

איר פרנסה איז באשטאנען פון דעם, וואָס זי האָט געלערנט עברי מיט דערוואקסענע מיידעלעך, תמיד מיטן טייטהעלצל אין האנט און די ברילן אויף דער שפיץ נאָז.

זייער זון שלמה, א בלאסער קרענקליכער בחור, קוים געפאכעט מיט דער נשמה, האָט אויך געהאָלפן צו דער פּרנסה. געווען דער „טרעגער". אין געסל פלעגט ער אריינווארפן א פּירל קוילן אָדער קאָטרעס אין די קאמערן פון יידישע באלעבאָסטעס. אויך פלעגט ער אמאָל טראָגן א קעסטל צוקער פון ישראלקעלע גראָסמאן אין א געוועלב אריין.

ט. איציק אהרן

א נידריקער מיט א קליין בערדל. ביז אין גרויען עלטער געווען א דאָרפּס־גייער. טראָץ זיין שווערע ארבעט — געהאט שוואך פּרנסה. אויף דער עלטער האָט ער זיך פארנומען מיט אן אָריגינעלע פּרנסה: געגנטיקט ביי טויטע.

געווען תמיד פריילעך. זייגע מעשהלאך וואָס ער פלעגט דערציילן, זענען געווען אויפן שטייגער פון טויזנט און איין נאכט.

י. מאנעלע פרייס

דער איידעם פון איציק אהרן, אויך א דאָרפּסגייער. געהאט א הדרת פּנימדיקן אויסזען מיט זיין שיינער בּרייטער באָרד. געדאוונט תמיד מיטן ערשטן מנין אין בית המדרש און פון דאָרט אוועק אויפן דאָרף. מען פלעגט אים זען יעדן טאָג צוריקקומען פונם דאָרף, א מידער מיט פּעקלעך, און טיילמאָל גע־ברענגט אויך א קעלבל. עס פלעגט אויך טרעפן, אז ער האָט גאָרנישט מיטגע־ברענגט. ער האָט זיך נישט באקלאָגט און מקבל געווען באהבה זיין שוועך לעבן.

יא. אין „לינת הצדק"

איך גיי צוריק אין פראדל יידלס הויז, אין די קעלערשטובן ביים סטאָק, ווי עס האָט זיך געפונען דער ערשטער לינת־הצדק וואָס איז געשאפן געוואָרן דורך די צוויי בית־המדרש בחורים מרדכי מענדל האָכערמאן און יהושע לובלינג — ביידע באגאבטע און גוטע לערנער, וועלכע האָבן נאָך דאמאָלס פארשטאנען די גרויסע נויטוועניקייט פון שאפן אן אָרט צום שלאָפן פאר אָרימע לייט, וואָנדערער וועלכע האָבן נישט געהאט ביינאכט ווי דעם קאָפּ אוועקצולייגן. אין דעם קעלערשטוב האָבן זיך געפונען עטליכע אייזערנע בעטלעך, וועלכע זענען תמיד געווען באזעצט.

ניט איינמאָל איז מיר אויסגעקומען צו באזוכן דעם לינת־הצדק אין שליחות פון מיין ברודער יהושע ביי די קראנקע דאָרטן. אזוי ארום האָב איך געהאט דאָס געלעגנהייט צו באקענען דעם קליינעם שטעפער מיט זיין משפּחה וועלכע האָבן דאָרט געווויינט אין איינעם פון די קעלער שטובן.

איך וויל זיי דאָ דערמאנען צום גוטן וועגן זייער גוטע באציאונג צו די קראנקע וועלכע זענען דאָרט געווען. אויסער דעם פלעגן זיי אריינטראָגן א ביסל ווארעמעס אין די קאלטע ווינטער נעכט.

כבוד זייער אָנדענקן.

אריה פרענקל

געשטאלטן

א. מאָטל מייזלס

די געשטאלט פון מיין חבר מאָטל ליגט מיר גוט אין זכרון. אן איינציגער זון, געלעבט אונטער דער אויפזיכט פון זיין שטרענג־רעליגיעזן פאָטער אברהם. מאָטל האָט זיך געלערנט בוכהאלטערײַ, און זיך געריסן צו קענען זיין נישט אָפהענגיג פון זיין פאָטער.

מיטגעריסן געוואָרן מיטן אלגעמיינעם שטראָם פון די יוגנט־יאָרן און געקומען אין די ציוניסטישע אָרגאניזאציע, אלץ אין געהיים, נישט וועלנדיק דערצערנען זיינע עלטערן.

איך דערמאן זיך אן עפיזאָד: אין פורים 1925 האָט די ציוניסטישע אָרגאניזאציע איינגעאָרדנט א באל, געווידמעט דעם יאָרטאָג פון ירושלים־אוניווערזיטעט. געווען רעפעראטן, ווי געווײנלעך געהאלטן פון באווסטן ציוניסטישן מזרחי־עסקן הערשל בידלאָווסקי, און דערנאָך ווי דער שטייגער, מוזיק און טענץ. מיר האָבן די קונץ פון טאנצן נישט געקאָנט. מיר האָבן פארפולט דעם רוים מיט עפעס אנדערש, געזונגען און צום שלוס געטראכט ווו אזוי וועט מען די נאכט איבערנעכטיקן, ווייל זיין פאָטער ווי מיין פאָטער האָט אונז שפעט נישט אריינגעלאָזט. מיר האָבן — וועו אלע זענען זיך פונאנדערגעגאנגען — אויסגעבעט אויף די טישן און געפרוווט אײַנדרימלען. אָבער אויף א הארטער באנק איז שווער צו שלאָפן, און פלוצים דערהערן מיר דאָס קלינגען פון די גלאָקן — א שריפה. דאָ זיינען מיר געווען: מאָטל, איך און מענדל האבערפעלד. (דער לאָקאל האָט זיך געפונען אין געסל פון סטראז׳אצקע סאפע).

מיר זיינען ארויס אין גאס און געטראָפן דעם אלטן נאכטוועכטער לויפט און אלארמירט. מיר זיינען אים געקומען גלייך צו הילף. די שריפה איז אויסגעבראָכן אויף די טומאה־גסעל בײַ די קאָלעס, און האָט זיך פונאנדערגעשפרייט.

יעדער פון אונז איז געלאָפן אהיים העלפן פאקן. מיר האָבן געווינט אין די עלגאטער גאס. אָבער מיין זיידע און דער עלטער־זיידע משה נארציז האָבן געווינט זייער נאָנט פון אָרט. מיר האָבן געהאָלפן פאקן, און עס אראָפטראָגן אין קעלער. צום גרויסן גליק איז די שריפה נאָך עטלעכע שעהן געוואָרן פאר־לאָשן.

זייענדיק א חבר אין „פרייהייט", דער אײַנציקער מיטן יידישן היטל, פלעגט ער שטענדיק מיט הלצה פרעגן יעדן וואָס ער פלעגט באגעגענען: „צי קאָן זיך א פרייהייט־חבר אויסלעבן אין דער היינטיקער קאפיטאליסטישער אָרדנונג". אלע חברים פלעגן אים שטענדיק דערמאנען זיין „מאָטיוו". פאר מיר פלעגט ער אויסווײַנען זיין ביטער האָרץ, אָבער נישט געקאָנט דראסטיש ענדערן זיין לעבענס שטייגער, ווייל שטענדיק האָט ער געטראכט וואָס וועט זאָגן זיין פאָטער.

וועגן זיין גורל אין די לעצטע יאָרן איז מיר נישט באקאנט.
געווען א פרייליכער בחור, פול מיט לעבן אלע זיינע יאָרן, און אזוי אויך אומגעקומען צוזאמען מיט אלע יידן פון וואָלבראָם.
כבוד זיין אָנדענק.

ב. פנחס ראטנער (פינטשע פאלוך)

ווער פון אונז דערמאנט זיך נישט די געשטאלט פון אומגעקומענעם פינטשע פאַלוך?

וועז יידישע פאָרלאך פלעגן אין די לאנגע אָוונטער שפּאציערן אין די געסלאָך אָדער בייַם טייך, שפּאציערנדיק אין די קראקעווער נאָך די בריק, ביז צו די באן־ליניעס, פלעגן זיי אָפּט איבערפאלן ווערן פון פּוילישע כוליגאנעס, אונטערווועלט העלדן, און פיל מאָל טיילן קלעפּ, און אויף די געוואלטן פלעגט פינטשע קומען צו הילף און אָנברעכן די בייַנערָ פון די כוליגאנעס, ווייל אין אים האָט געברויזט דער ווידערשטאנדס־קאמף קעגן כוליגאנעס וואָס האָבן שטענדיק באמיט שלאָגן יידן בייַ יעדער געלעגנהייט.

פינטשע האָט נישט געקאָנט פארטראָגן קיין עוולות!

גערופן האָט מען אים „אינטעליגענט". עס האָט אים פיל געפעלט פון עלעמענטארע פאָלקס בילדונג — וואָס מען קען אים אָדער זיינע עלטערן נישט באשולדיקן, ווייל די נויט האָט אים געצוווונגן פון די פריעסטע יוגנט־יאָרן מיט־העלפן צוזאמען מיט זיינע שוועסטער אין יאָך פון פרנסה.

אין „קולטורא" געווען א שטענדיקער גאסט, שטענדיק האָט ער זיך באמיט פרעגן „וואָס צו לייענען", בעלעטריסטיק, אויך וויסנשאפטליכע ביכער פלעגן אים זייער אינטערעסירן. זשול־וועריס'ס „180 טעג אונטערן וואסער", האָט אים געגעבן פיל צו דערציילן און איבערחזערן.

א געוואלטיקן רושם האָט אויף אים געמאכט „דער גבור אין קייטן" פון וויקטאָר הוגו. ער האָט מיטגעלעבט דעם סאָציאלן אינהאלט פון דעם בוך.

רעפּעראטן, פאָרלעזונגען, טעאטער־פאָרשטעלונגען, האָט ער נישט אויס־געמיטן. שטענדיק געוואָלט מער וויסן און אלעס פארשטיין.

אינטערעסאנט צו דערמאנען זיין קאמף פארן יידישן בוך: אין די יאָרן 1930—1928, וועז די „קולטורא" האָט ווי שטענדיק איינגעאָרדנעט א ליטעראַרי־שע פאָרלעזונג, אין סוכות יום־טוב מיטן אָנטייל פון מנשה פרענקל און וואלמאן (עוזר שניצערס שוואָגער), האָבן די פרומאקעס זיך אָרגאניזירט און אלע „שטיבלעך" האָבן זיך מיטבאטייליקט און געוואָלט דעמאָלירן די ביבליאָטעק, און אויף איין מאָל ליקווידירן די „מגיפה" פון אפיקורסות.

דער ווידערשטאנד פון די יידישע יוגנט, די פראָגרעסיווע, איז געווען א שטארקע. פינטשע איז געווען איינער פון די הויפּט פארטיידיקער פון כבוד פון יידישן בוך און וואָרט. עס זייַגען געווען פארוונדעטע פון ביידע צדדים. דער בונדיסט באבאד האָט באקומען די ערשטע קלעפּ, און דער געלער ראובן מייטליס איז ארומגעגאנגען עטליכע טעג מיט א צוגעבונדענעם קאָפּ.

יעדעס יאָר וועָן פּוילישע רעקרוטן פון די דערפער פלעגן זיך אָפּשטעלן אין שטאָט נאָך זייער אדורכגיין די קאָמיסיע, פלעגן זיי זיך, ווי דער שטייגער איז, אָפּטרינקן. און דאָן האָבן זיי אָנגעהויבן שלאָגן יידן און ברעכן שויבן. אין אזא צייט פלעגט פינטשע נישט קענען איינרוען אין שטוב, און איז ארויס אין גאס, ווו עס האָבן זיך שוין געפונען אנדערע יוגנטלעכע, און צוזאמען אָפּגעשלאָגן די יונגע פּוילישע כוליגאנעס.

ער איז אומגעקומען מיט אלע וואָלבראָמער יידן.

כבוד זיין אָנדענק.

ג. יחזקאל געליבטער

יחזקאל'ס פאָטער „אנטשל מלמד" איז געווען א ייד א תלמיד חכם, אָבער א קנאפער פארדינער, און דער עול פון פרנסה איז אין גאָר א גרויסן טייל געפאלן אויף יחזקאלן, וועלכער האָט געפירט א שטעפער וואַרקשטאט אין ערשטן צימער פון זייער דירה, און אין צווייטן צימער האָט אנטשל געלערנט מיט קינדער.

יחזקאל איז געווען אן איידעלער בחור, באצויגן זיך מיט כבוד צו יעדן איינעם. באזונדערס האָט ער רעספעקטירט זיין פאָטער. די שלעכטע מאטעריעלע לאגע פון זיין פאמיליע האָט יחזקאלן פארשאפט א סך ליידן. ער האָט שטארק געוואָלט פאָרן קיין ארץ ישראל, אָבער געפאָרן איז ער נישט, ווייל ער האָט נישט געוואָלט איבערלאָזן זיין פאמיליע אין פוילן, ווו ער וועט זיי מער נישט קענען שטיצן.

ער איז געווען פיזיש א צובראָכענער און גייסטיק א געליטענער. אָבער שטענדיק פול מיט הומאָר, אלעס צוגענומען באהבה. ביזן לעצטן מאָמענט גע־גאנגען לאנג געקליידט, נישט וועלנדיק פארשאפן זיין אלטן פאָטער עגמת נפש. אומגעקומען מיט אלע יידן אין וואָלבראָם.

כבוד זיין אָנדענק!

משה שניצר

שלמה ליכטיג ואשתו

זישה ווייגשטוק

אלקנה נייער ז״ל

אלקנה נייער איז געבוירן געוואָרן אין דעם שטעטל ניעמציס, אין זאגלעמביער קרייז, ווו זיין משפחה איז באקאנט געווען מיט עושר און כבוד.

אין מיט פון די צוואנציקער יאָרן האָט זיך אלקנה נייער באזעצט אין וואָלבראָם מיט זיין פרוי פריידיל און מיט זיינע פיר זין: אליעזר, ראובן, משה׳לה און אברהמ׳לה.

באלד נאָך זיין אָנקומען קיין וואלבראָם האָט נייער אויפגעבויט איין עלעקטרישע קראפט־סטאציע וועלכע האָט באדינט די גאנצע שטאָט וואָלבראָם און די אומגעגענד.

די פאמיליע נייער האָט זיך איינגעוואָרצלט אין וואלבראָם אזוי ווייט אז די וואָלבראָמער יידן האָבן דעלעגירט נייערן צום שטאָטראט.

אין שטאָטראט האָט מען נייערן צוגעטיילט די אויפגאבע צו קאָנטראלירן די גערעכטע פארטיילונג פון סאָציאלע הילף און ארבעט פאר דער אָרימער באפעלקערונג. זער העלדיש האָט ער פארשטאנען צו פארטיידיקן די אינטערעסן פון דער יידישער נויטבאדערפטיקער באפעלקערונג, אָבער דער אמת איז, אז ווען מען ער האָט ניט מצליח געווען צו פארזאָרגן פון דער שטאָטישער קאסע, האָט ער פארזאָרגט פון זיין אייגענע טאש. ער האָט געהאט א לייכטע האנט פאר צדקה און געגעבן מיט בריטע הענט, שטיל און באשיידן.

באלד נאָכן אויסברוך פון קריג איז אלקנה נייער נפטר געווארן. זיין יידיש גוט הארץ האָט מער ניט געקענט פארטראָגן די צרות און ליידן פון זיינע ברידער. די פרוי נייער איז אויסגעזידלט געוואָרן צוזאמען מיט דער גאנצער קהילה. דער עלטסטער זון אליעזר, איז אוועקגעגאנגען צו די פארטיזאנער, ווו ער האָט געפונען זיין העלדישן טויט. ראובן, משה׳לה און אברהמ׳לה זענען אוועקגעשיקט געוואָרן קיין סטלובאָ־וואָלאָ אין ארבעטס־לאגערן.

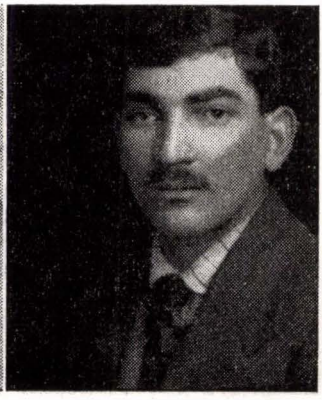
פון דער גרויסער שיינער משפחה איז נאָר לעבן געבליבן איין זון, ראובן, וועלכער לעבט אין ישראל.

פריידל נייער

אברהם נייער

אלקנה נייער

אויה, מה היה לנו?

(מזוועות השואה והחורבן בוולברום)

המצבה על קהילת וולברום במרתף השואה על הר־ציון

א מצבה

איך וויל פאר א מצבה
שרייבן וועדטער.
אויף קברים צעשפרייטע
אין אלע ערטער.
פאר אלע וואָס מ׳האָט נישט
מיט קבורה באַערט,
פאר קברים וואָס אויסגעגלייכט
מ׳האָט מיט די ערד.
פאר צעשטערן די רו
פון קברים־זקנים,
דורך אויסוואורפן
אמאָל פרידליכע שכנים.
ביינער צעשפרייטע
וואָס קיינער וועט קלייבן,
פאר יעדן פון זיי וויל איך
כאָטש איין וואָרט שרייבן.
אָבער זיי זיינען פיל,
זייער צאָל איז גרויס,
און איך פארמאָג
א קליין ביסל וועדטער בלויז.
טראכט איך:
בעסער דעם קאָפּ אין טרויער בייגן,
לאָזן א טרער,
און פארזינקן אין שווייגן.
און שווייגן ווי פעלזן
פון קאלטן גראניט,
און זוכן די קברים
אויף יעדן שריט און טריט.
איך וועל קיינמאָל נישט וועדן
זוכנדיק מיד,
און ס׳וועט קיינמאָל אויפהערן
קלאָגן מיין ליד.
פון בלוטיקע טעג
און געשענדעטע נעכט,
הייליקע אידעאלן
וואָס געוואָרן פארשוועכט.
גאנצע בית־עלמינ׳ס

וואס זיינען געשטאַרבן
און טעג וואס זיי האָט בישט
געטרייסט הער מאַרגן.
פאר וויי געשרייען
וואס ס׳האָט קיינער דערהערט.
פאר מיליאָנען לעבנס
וואס געוואָרן צעשטערט.
אנשטאט א מצבה
טו איך דאס שרייבן.
עס זאָל פאר אונזערע
קינדער פארבלייבן.

23.10.61

אברהם צבי הלוי

ל ס ב י א ג ר ת *)

מִגֶּד נָבוֹךְ בָּאָרֶץ אִגֶּרֶת לְסָבִי אֲשֶׁר בְּפוֹלִין הַנִּרְצַחַת:
עָלָה הַכּוֹרֶת עַל גְּוָעֵנוּ, בָּא מָוֶת בְּנַפְשֵׁנוּ. הִשְׁתּוֹלְלוּ יְצָרֵי כָּל שָׁחַת.
עַל מַה עוֹד נִבְכֶּה, אִם יַעֲלֶה שָׁמַיְמָה קוֹל צְנוּחַ הַטֶּבַח?
מֵאָבָן נֶאֱלַם כָּל לֵב וְאֵל שׁוֹכֵן בַּמְּרוֹמִים וּתְהִלָּה לוֹ וָשֶׁבַח.
הַיְסִיכוּ עוֹד עֵינֶיךָ, יִקְרְנוּ פָּנֶיךָ וְתַצְטְרֵם שְׁלוֹת אִמָּן?
הֵן בּוֹשְׁנוּ מִכָּל חַיָּה, נָבַל צַלְמֵנוּ בָּאָדָם, הָיִינוּ כְּדִמָּן.
הֲתֵדַע גַּם כַּיּוֹם פֶּשַׁע שִׁגְעוֹן הַדָּמִים בְּזוֹ תֵּבֵל־מַכְשֵׁלָה?
הֲיִפָּלֵא כִּי אַבְדָה נַפְשִׁי סְבָרָה, שְׁכָלָה אֱלֹהַּ?
אֵיכָה יֵשֵׁב אֵל וְיִדֹּם וְכֶלֶב שַׁכּוּל לֹא יָקֹם נִקְמַת חֲלָלָיו:
בְּתַעֲצוּמוֹת עֻזּוֹ אֵיכָה יִשְׁקֹט, הַגִּבּוֹר לְנֶצַח אֵיכָה יִשְׁלוֹ?
אֲרָאֶה יָדְךָ נִבְהֶלֶת־מוּרָמָה וּדְבָרְךָ רוֹעֵד: „לָאַט לְךָ הַנַּעַר:
חֲבָלַי מָשִׁיחַ הֵם וְעוֹד יֵצֶן אֵל לָאָדָם מִתּוֹךְ הַסַּעַר״.

אֶזְכֹּר יַלְדוּתִי, נָאָה הֲדוּרָה רַעֲמַת זָקָנְךָ וּלְטִיפַת יָדְךָ מְרַגַּעַת.
תַּחַת מִקְלַט טַלִּיתְךָ רֵיחָנִית יָדַעְתִּי אֱלֹהַי בְּגִיל וּבְרַעַד.
הֲתִזְכֹּר? חֹרֶשֶׁת יֶרֶק רוֹחֶשֶׁת לְכָדַתְנוּ בְּרִשְׁתוֹת אוֹרָה וּתְכֵלֶת.

*) שיר זה מוקדש לסבי ר׳ יצחק הלוי לונובסקי ז״ל, יליד וולברום, שהיה חתנו של ברמהרציג מוולברום, שהיו בעלי אחוזה בוולברום.

„מְנָחָה" הַגִּיעָה. כְּאִילְנוֹת בָּנִיץ עָמַדְנוּ בְּהוֹדָיָה צוֹהֶלֶת.
וְקוֹל אֱלֹהִים הִתְהַלֵּךְ מְסָבִיב. רָאשֵׁי עֲצִים דָּלְקוּ כַּנֵּרוֹת.
פְּסַד וְרֶסֶב הַלֵּב הַגּוֹלֵשׁ. קָסְמוּ וְקָרְאוּ נְאוֹת הַשֶּׁסֶק הַנָּוֶד.
פִּתּוּנוּ שְׁבִילִים בֵּין אֲרָנִים וְלִבְנִים מְשֻׁתָּאִים. קֶרֶב הָעֶרֶב.
הִתְחִילָה עֲדַת צְלָלִים מִתְגַּנֶּבֶת. מָגִיחָה וּמְמַלְּאָה הַקֶּרֶב.
כְּצִפּוֹר חֶרֶד נִלְחַצְתִּי אֶל קֶן־יְשׁוּתֵךְ וְיָדֵךְ הַחֲזָקָה סוֹעֶדֶת.
הֲמַעֲצֹר כֹּחַ גַּם עַתָּה לַנְחוֹתֵנִי הַדֶּרֶךְ, יָדֵךְ הֲרוֹעֶדֶת?
גְּדֹלָתְךָ מְאֹד בְּיַעַר בַּלַּיְלָה. לְרַגְלֵינוּ חָרְקוּ אֲצֻטְרֶבֶל וַמַּסְט.
קִפּוֹטַת מֶשְׁוֶךְ רַבָּה וּמְפֻיַּחַת וְקוֹלֵךְ־חֶסֶד מְנִיס כָּל פַּחַד.
יַלְדוּתִי עוֹלָה בָּאֵשׁ. דַּלָּה, הַכְּסִיפָה הַדֶּרֶת וְקָנֵךְ רוֹטֵט.
תֶּשֶׁשׁ דַּרְכֵּךְ, סָבָא, נְמוֹג הֵדוֹ לְנֶצַח עוֹלָם מִתְמוֹטֵט.
אֲרָאֶה דְמוּתְךָ־רַחֲמִים נִכְמֶרֶת צַל נַבְרוּתִי הָאֻמְלֶלֶת:
כִּי אוֹיָה! חֶרֶב מַעֲיַן יַלְדוּת, גּוֹסֶסֶת אַגֶּדֶת הַיֶּלֶד.
כִּי סַגֵּר לִבִּי מֵאֵל סִי וְטַל תְּפִלָּה לֹא יָחֹן־יַרְוֶה צְחִיחוֹ.
לֹא תִצְפֶּה בָּנוּ עַיִן אֶל מִסְתַּתֵּר, מִפְצָעֵינוּ הִתְעַלֵּם גַּם מִשִּׁיחוֹ.
כְּיָתוֹם בּוֹדֵד וְצָוּב אֶעֱמֹד כּוֹשֵׁל בְּפְנֵי זַוַּעַת הַהֲפָכָה.
הֲיָבוֹא עָוְרִי מֵעִם אָדָם מִתְנַצֵּר מֵחֲרָבוֹת צֶמַח הַבָּכָא?
מִשְׁתּוֹלֵל מִצְרְבֵּל הַדָּמִים וְאַתָּה חֲלוֹם רָחוֹק, סָבִי.
הַתִּשְׁסַק, הַתָּבִין, יְשִׁישִׁי, לִשְׁרִיד חֲזוֹנִי — פֶּטֶר כְּאֵבִי.
נָסַשׁ הַשֶּׁסֶק בִּי שׁוֹרֵץ, נְחִירַי מָלְאוּ נָפְרִית וְאַדֵי תִּפְתֶּ נֶעֱרֶכֶת.
הַרְצֵף נָא, סָבָא, מֵרְכִיבֵי־אֱמוּנָתְךָ צַל מִדְבַּר נַפְשׁוֹ שֶׁל הַנֶּכֶד!

יעקב רימון

לֹא יְדַעְנוּ קִבְרָם

לזכר הסבא ר' יצחק לזנובסקי שהיה בעל אחוזה בוולברום ולזכר בנו — חותני ר' שמואל בר' יצחק הלוי לזנובסקי הי"ד.

נִפְתְּחוּ בוֹרוֹת, הוּצְאוּ שְׁלָדִים.
מִקְבָּרוֹת קְדוֹשִׁים.
(בְּקֶשׁ צוֹרֵר אַבְזָר לַפָּנוֹת מָקוֹם
לְעוֹד מוּמָתִים.
כִּי אֶפֶס מָקוֹם...)

אֲבָרִים מְקֻטָּעִים.
שִׁלְדֵי־עֲצָמוֹת
הֻשְׁלְכוּ כַּדּוֹמֶן עַל פְּנֵי שָׂדוֹת.
מְכוֹנוֹת טָחֲנוּ עֲצָמוֹת קְדוֹשׁוֹת
וַיִּהְיוּ לְקֶמַח דַּק
וִידֵי צוֹרְרִים פִּזְּרוּהוּ
וּנְשָׁאוֹ הָרוּחַ...
וַיִּמָּלֵא הֶחָלָל גַּרְגְּרִים
וּמִכָּל גַּרְגִּיר וָגַרְגִּר נְשָׁמָה...
וּמִן הֶחָלָל הִתְפַּזְּרוּ לְכָל עֵבֶר
גַּרְגְּרֵי־נְשָׁמוֹת
כְּנָרוֹת כְּבוּיִים
עַלֵי קַרְקַע צַחְצָחָה מְדֻמִּים...
זוֹעֲקוֹת נְשָׁמוֹת בָּאֲוִיר,
בּוֹכוֹת וּמְיַלְלוֹת
נְשָׁאוֹת עִם כָּל רוּחַ...
אָן נָשָׂא הָרוּחַ
אֹפֶר עֲצָמוֹת קְדוֹשִׁים
לְלֹא טָהֳרָה, לְלֹא הַדְלָקַת נֵר,
לְלֹא אֲמִירַת קַדִּישׁ?
אָן נָשָׂא הָרוּחַ אֹפֶר קָדוֹשׁ?
וְלֹא לְווּהוּ אוֹמְרֵי תְהִלִּים,
לְלֹא דִמְעָה, לְלֹא אֲנָחָה:
אָן נָשְׂאוּכֶם אַפְרוֹת קְדוֹשִׁים?
אוֹיָה —
לֹא יְדַעְנוּ קִבְרָם...

משה לובלינג

וכך זה התחיל

משה לובלינג

אף פעם פולין לא היתה משוחררת מאנטישמיות. אולם משנת 1933 כשהגיע היטלר לשלטון בגרמניה, נעשו הפולנים האנטישמיים יותר תוקפניים ומצבם הכלכלי של היהודים החמיר משנה לשנה בקצב מזורז.

מורגשת ביותר הירידה הכלכלית של האוכלוסיה היהודית בעיירות הקטנות. הפרנסות היהודיות מצטמקות מיום ליום, נפתחים ומוקמים יותר ויותר קואופרטיבים פולניים כמו „ספולם", „ידנושץ" אשר מושכים לאט ובהדרגה אליהם את הקונים הנוצריים מהעיר והכפר.

ובשנת 1939 נמצאים כבר בפולין זו — מיליון יהודים מחוסרי פרנסה. הקבצנות מתגברת ובערים הגדולות כמעט שלא פוגשים קבצנים בודדים, אלא קבוצות שלמות; אחד נכנס לחנות ואומר: בוקר טוב, שש. זאת אומרת, אני מבקש נדבה עבור ששה אנשים, המחכים בחוץ. הנוער היהודי בורח מהמסחר, מחיי הנע־ונד, לומד מקצועות פרודוקטיביים, אולם גם זה לא פותר את מצבם הכלכלי, משום שלתעשיה הכבדה ולמוסדות ממשלתיים לא מקבלים יהודים. גם בתעשיה הקלה השייכת לבעלים יהודים אין דריסת־רגל לפועל היהודי. היו מקרים במקומות עבודה שהפועלים הנוצרים היו בהם 90 אחוז במפעל, הכריזו הפועלים שביתה, משום שבעל בית־החרושת היהודי העיז לקבל יהודים אחדים לעבודה. כמובן, שהירידה הכלכלית מגבירה את הפעילות הפוליטית של הנוער היהודי, המחפש דרך להחלץ מהמיצר. פתרונות ריאליים כמעט שאינם במציאות, הדרך היחידה: ארץ־ישראל, גם כן סגורה לפניהם. וכמו שקרה לא פעם, מתנחמים היהודים בנסים וישועות, אלהים יעזור לעמו במצוקתו. אך חלק גדול מהיהדות הפולנית מביטה בחרדה על המצב הכלכלי הקטסטרופלי אשר שום אדם נבון לא יכול לנבא את אחריתו. כולם מרגישים, שמוכרח לבוא זעזוע עולמי חזק המסוגל לשבור או לעצור את מכונת התופת של האנטישמיות המגבירה את פעולתה ואת לחצה על יהודי פולין עד לידי שקיעתה האבולוציונית המוחלטת.

את ימי חודש אוגוסט סופרים באוירה מתוחה, כולם מרגישים בעליל שהמלחמה קרבה ובאה. בכל הערים מתארגנות קבוצות מגיני אויר שבהן משתתפים

הרבה יהודים. בחצרות ובמגרשים ריקים — חופרים תעלות נגד התקפות אויר. רוב המרתפים נהפכים למקלטים ואת פתחי החלונות סוגרים במבני בטון.

בסוף חודש אוגוסט באה המתיחות לשיאה. היטלר מאשים את פולניה בהפרת הסכמי הגבול הפולני־גרמני, ובבגידה. מרגישים, שהמלחמה תפרוץ מיד. אמנם, העם הפולני מוכן לקרבנות על שחרורו. גם הנוער היהודי נכון לקרב, למען שחרור פולין ונגד הנאצים. העם הפולני יודע ומעריך את נכונות ההקרבה היהודית ובשעת חירום זאת — נעלמת האנטישמיות כאילו לא היתה קימת כלל.

ביום רביעי 30 באוגוסט מכריזים על גיוס יחידות מלואים שונות. כולם מתיצבים כאיש אחד. והאזרחים הלא מגויסים יושבים ומאזינים למקלטי הרדיו כדי לשמוע את חוות דעתם של הדיפלומטים האירופיים. ובינתיים מדביקים על החלונות פסי־ניר צרים למגן נגד לחץ־אויר בעת ההפגזות. היו גם מדינאים כאלה שהצהירו: לא תהיה מלחמה, היטלר רק מאיים ותו לא...

אולם ביום חמשי בערב ב־30 לאוגוסט — מכריז היטלר מלחמה על פולין, ומיד למחרת בבוקר טסים המפציצים הגרמניים בשמי פולין וזורעים הרס ומות על עריה וכפריה, וצבאם הממוכן והמצוחצח חודר בנקודות שונות לתוך הטריטוריה הפולנית.

למרות זה, שחיינו זמן ממושך במצב־רוח מלחמתי — באה פריצת המלחמה עלינו כהפתעה. הייתי בימים אלו בסוסנוביץ, שבה גרתי בשנים האחרונות. בשבת בבוקר נפוצו שמועות, כי הצבא הפולני חדר 14 קילומטר לגרמניה ע"י בויטן. רבים רצו להאמין בזה, אולם במהרה ראו את החיילים החוזרים משם בספורים אחרים לגמרי. הבהלה והפניקה גברה בזמן הצהרים, כששמעו את הקריין של רדיו קטוביץ, בבקשו מוורשה הבירה משלוח דחוף של אגדים ותרופות לקטוביץ כדי לאפשר מתן עזרה ראשונה לחיילים הפולנים הפצועים. מתהלכות שמועות, כי במחסני הצבא פתחו את הארגזים ומצאו בהם קש ואבנים במקום תרופות. ושואלים האנשים: היכן מסכות־הגז שהבטיחו לחלק לאוכלוסיה האזרחית? השמים מלאים מטוסים, אולם מטוסים פולנים אינם בנמצא. הבגידה גדולה והבהלה עוד יותר. בשבת בבוקר מגיעים הפליטים הראשונים משלזיה העילית. ולמרות זאת, מאמינים כי הצבא הפולני יעצור את התקדמות הנאצים, והדרכים מלאות אנשים הבורחים למזרח. בני־אדם נוסעים בעגלות, באוטומובילים, באופנועים, רבים מסיעים את מטלטליהם על עגלות־יד קטנות, אולם מרבית האנשים רצים ברגל. הדוחק הוא עצום, האוטומובילים אינם יכולים לנסוע, כי חסר להם בנזין, משאירים אותם ובעליהם רצים הלאה. רבים משליכים את חבילותיהם המכבידות על נושאיהם ורצים הלאה. את כולם תפס בולמוס הבריחה ואינם יודעים לאן...

אני רץ עם ההמונים עד לסטשמישיץ. ביום ראשון בערב הצלחתי להתגנב לרכבת הנוסעת בכוון לוולברום. שתי המסילות עמוסות רכבות המתקדמות לאטן. לא ידוע אף לאחד, שהמנהרה פוצצה והרכבות לא תוכלנה להגיע למטרתן. ביום שני בבוקר הותקפו במכונות יריה של הטייסים הגרמנים ביער של רבשטין וטייסים אחרים זורקים פצצות ביער. ביער היו מרוכזים חיילים בלי קציניהם,

והגרמנים ידעו מזאת. מתהלכות שמועות, כי הפולשים הגרמנים נמצאים בכל שטחי פולין עוד לפני פרוץ המלחמה. ביום שלישי בבוקר נעצרנו במבואות וולברום. מרחוק אני רואה את העיר ואליה לא הגעתי. לפנינו ואחרינו מסילת הברזל מלאה רכבות. נפוצה ידיעה, כי אחד ראה חייל גרמני לא הרחק מהקרונות ובן־רגע נהיתה בהלה. חלק מאתנו לוקח את חבילותיהם ורצים ליער. אנחנו מחליטים לשלוח 2 נשים לוולברום לשמוע מה מתרחש שם. אנשים מספרים: במקומות שהגרמנים מגיעים אליהם — נאסרים הגברים. תוך שעות ספורות, הן חוזרות ומספרות, כי בוולברום ישנם כבר גרמנים.

איננו רואים שום מטרה בהתקדמותנו, ואני הולך לוולברום. אני לוקח את תרמיל־הגב ועוד כמה חבילות קטנות ומגיע למחסום. שני חיילים גרמנים ניצבים ליד המחסום ומרשים לנו לעבור בלי להוציא הגה. אנו נכנסים לרחוב הקרקובי. כל חמשים מטר עומד חיל גרמני מזוין ומלוה במבטו את העוברים. אני מבולבל כל כך, שאינני מבחין מי הולך לפני ומי אחרי. הרחוב ריק מאדם, מחוץ לחיילים הגרמנים המפיצים מורא ופחד על העוברים ושבים. בהתקרבי לסימטת הגורני, רציתי להכנס לאחי חיים שהיה גר ע"י מכבי האש, אך פתאום יצאה מולי אחותו של חיים שפקטור ואומרת לי: מר לובלינג, תלך מהר לככר השוק, משום שהגרמנים מרכזים את כל הגברים בככר השוק. המשכתי ללכת הלאה. בהתקרבי ל„שופה", צעק אלי חיל שאכנס לככר השוק. זרקתי מעלי את יקוט־הגב ומסרתיו לאשתי. אני עצמי נכנסתי לככר, שהיה מוקף סביבו חיילים גרמנים אשר לא נתנו לצאת אף לאחד. ועל מדרגות בית־המרקחת בבית קמינסקי עמדו שלשה חיילים עם מכונת־יריה מכוונת כלפי ההמונים. חלק גדול מהאנשים היו זרים פליטים ממקומות שונים. הייתי כה עייף ומבולבל שלא הייתי מסוגל לחשוב. לפנות ערב שוחררו הקשישים מעל לגיל 60 והצעירים מגיל 15 ויתרם במספר 1,400 איש הם מסדרים בשורות ברביעיות, ועל יד כל שורה שלישית צועד חיל גרמני בנשק אוטומטי ובפנס כיס חשמלי.

אנו מתחילים ללכת לרחוב הפילצאי, על המדרכות עומדות האמהות, הנשים והאחיות ומלוות אותנו בבכי היסטרי. כולן קוראות בשמות קרוביהן, ומדי שנפגשים המבטים עולות הזעקות עד לב השמים. אנו צועדים, עוברים את הנהר, את היער, בעוברנו קילומטרים אחדים, אחרי היער, מחשיך לפתע והנה בא הערב. אנו פונים ימינה ולא יכולנו להבחין בשטח מהו, אם זה שביל־שדה או שדות חרושים, ההליכה היא אטית וכבדה. לא מרשים לנו לשוחח בינינו. מצב רוח מדוכא שורר בכל. כל אחד בטוח בזה שהגרמנים יחסלו אותנו במצעד הזה. וכך אנו הולכים דוממים ומצפים בכל רגע לשמוע את היריה הראשונה. רבים מהצועדים נופלים מכוחותיהם, אין להם אפשרות פיזית להמשיך. החזקים תומכים בכושלים, כי ברור לנו, שאת כל המפגרים יירו במקום. ואם תישמע היריה הראשונה — ייקרש הדם בעורקינו. בינתיים נשמעות פה ושם יריות בודדות, והדן מדרדר באוזנינו. איננו יודעים מה שהתרחש מאחורינו, כי אסור לנו להסתובב אחורה ובין כך לא היינו מבחינים בגלל החושך הסובב אותנו.

אחרי כל יריה, אנו מאמצים את השמיעה לדעת, אם במקרה לא באה

בלוית צעקת אדם, אולם לא נשמעה שום צעקה. כל יריה נשארת תלויה בדומית חשכת הליל. רק הפחד לא עוזב אותנו. ההליכה נעשית כבדה מרגע לרגע, כי הדרך בה אנו פוסעים מלאה תלים וגבעות, בורות וגיאיות. וכשאחד נופל, נופלים אחדים אחריו, כך אנו נופלים וקמים ושוב נופלים וקמים כדי ליפול שנית. סוף סוף עמדנו ליד בתים בנויים בתוך השדה. ניתנת פקודה להכנס — ואנחנו נכנסים. כאן ניתנה רשות לשיחה חפשית, אך איש אינו פוצה פה. בן־רגע נודע לנו מקום הימצאנו. אנו נמצאים בוירפקו בביהח"ר הישן לניר של מואז. מכונות אין פה, אך אשפה ואבק מלוא חפניים. מרוב עיפות שכבנו על רצפת הבטון המרופדת בשכבת אבק עבה. אולם השינה רחוקה מאתנו, כי מחכים כל רגע שהגרמנים יכנסו ויוציאונו מי יודע לאן. כמובן, שתוך שעות אחדות נהיה האויר ללא נשוא, ולאף אחד לא איכפת הדבר. השאלה היחידה המנסרת בחלל היא: מה יהא בסופנו? לאן מובילים אותנו? ולמה? אך התשובה לא ניתנת. הלילה נמשך כנצח ומחשבות מרות מטרידות את מוחינו. והנה בוקע אור היום, מגרשים אותנו החוצה, מים לרחיצה אין, אנו מנערים את בגדינו מאבק והם הגרמנים מתמוגגים מרוב נחת. והנה מתגלית תמונה כזאת: פרוסות לחם מנחות על שמיכה שטוחה על הרצפה, הגרמנים מעמידים אותנו בשורה וכל אחד ניגש ולוקח. פרוסת לחם אחת. וכל מי שאינו מוצא חן בעיניהם, זוכה בבעיטה חזקה בישבן, ברגע שהוא מתכופף לקחת את הלחם. מיד הם מסדרים אותנו שוב ברביעיות, אולם הם בוחרים את בעלי הזקנים להעמידם בשורות הראשונות. כונתם היתה בזה, להשפיל את היהודים בעיני האוכלוסיה הכפרית. אנו צועדים בכוון לזבירצ'ה עם הכביש, השמש בוערת והאבק הוא גדול. התושבים הנוצריים עומדים בנחת עם משפחותיהם ליד בתיהם הקטנים ומתבוננים לדפילדה האפורה הזורמת לפניהם. ממכוניות צבאיות העוברות מצלמים אותנו. סוף סוף הגענו לזבירצ'ה. הם מוליכים אותנו לבית־חרושת „ארבאר" על מגרש גדול המוקף בחומה גבוהה, ובתוך במגרש, נמצאת תעלה חפורה; שני מטר עומקה, חמשים מטר רוחבה. בן־רגע מופיעים על גגות ביהח"ר חיילים במכונות־יריה מכוונות אלינו. אנחנו נמצאים יחד עם מאות אחדות של פולנים. הגרמנים מתחילים לרדת לחיינו. הם מחלקים אותנו; פולנים — ימינה, יהודים — שמאלה. ירד הלילה, הקור גובר ועולה. אנו שוכבים סרוחים על הארץ. חלק מאתנו נרדם וחלק שני רק מנמנם. כולם מצפים ליום המחרת, לראות מה הוא יביא בכנפיו. עם השחר, ראינו מיד מה שהלילה הביא לפולנים. במשך הלילה הספיקו לגנוב מאתנו מה שיכלו. אצלי גנבו את אדרת־החורף. דבר אחד ידענו; אין לנו להתאונן בפני הגרמנים על הגניבות וחשבנו בלבנו, שאלה החפצים יהיו כפרתנו. מה שכן הציק לנו — היה המחסור במים וחום היום העומד בעצומו. בשעה 10 בבוקר הופיעו קצינים גרמניים וצוו עלינו להסתדר בשורות ברביעיות. אחרי שהסתדרנו, בחרו ארבעה יהודים מזוקנים ואמרו להם לרוץ כמו כלבים בזחילה. ואחרי כל אחד מהם רץ חייל גרמני להמריץ את ריצתו, ואגב הריצה המבוהלת, זכו בבעיטות מגפיהם של הגרמנים בכל מקום שיכלו לפגוע, בראש בבטן, וצעקו: עצלנים, יותר מהר, יותר מהר. ארבעת היהודים רצו ונפלו, נפלו ורצו עד שלבסוף נפלו מתבוססים בדמם ומחוסרי הכרה. אז נתנה פקודה: 8 יהודים „ראוס". קחו מפה את הזבל.

שמונה יהודים יצאו והרימו את האומללים והשכיבום בשורה האחרונה. והצילו את נפשם במה שיכלו. ואז לקחו הגרמנים והוציאו שוב ארבעה יהודים ושוב קרו אותם הדברים וחוזר חלילה. כך נמשך משחק־השטן עד שעות הצהרים.

אחר הצהרים הביאו חבית גדולה עם מים. צוו עלינו להסתדר בשורה, בכדי לקבל מים, ולא היו לכולנו כלים לקבל את המים. התיצבו בשורה הקדמית אלה מאתנו שהיו להם כלים, אולם הם קבלו מכות במקום מים. אנו עמדנו בשורה יחד עם הנוצרים, ובו ברגע שיהודי קבל את המים, הוציא השכן הנוצרי במכות את המים מידיו. בינתיים שוקעת שמש ארגמן במערב. אנו שוכבים על הארץ רעבים, צמאים, שבורים ורצוצים ובשבילנו היום עוד לא נגמר. האנחות הנשמעות פה ושם מהיהודים המוכים והדוויים אינן נותנות מנוח ומטילים אימה ופחד ליום המחרת. אף אחד לא ישן את שנתו, הקור גדול מסביבנו, והרצפה רטובה מהערפל הסמיך שהשתטח עלינו כענן כבד. אינני יכול להרדם, למרות עיפותי הרבה, וגם הקור חודר לעצמותי, לבסוף שכבתי יחד עם איטשה ולנר מרחוב האלגוטה ולצדו שוכב גם יעקב שמואל ספלובטש, הפרופסור למוסיקה. לולנר נשארה עוד אדרת החורף שלו, אנו נלחצים אחד לשני, להתחמם בצורה הדדית. לאט לאט, אנו נרדמים. אך התעוררנו מוקדם בבוקר. הקור מפריע לשנתנו. אנו מחפשים קצת מים לרחוץ את עינינו, היינו מקבלים גם מים מלוכלכים, אולם גם אלה לא היו. עבר יומנו השלישי, בלי אוכל ובלי שתיה. בערך בשעה 10 בבוקר הופיעה על המגרש מחלקה של קצינים וחיילים בתחמושתם המלאה. הקצינים נכנסים למשרד הנמצא בקצה המגרש והנותרים עומדים ומחכים.

אנו מרגישים שמשהו נורא יתחולל עכשיו, ואולי הגיע הקץ? סוף סוף יוצאים הקצינים וכאן מתחיל „יום ששי העקוב מדם", כפי שקראנו לו לאחר מזה.

על המגרש התגוללו גושי בטון גדולים, שמשקל כל אחד מהם הגיע עד למאתיים קילו. הגרמנים נתנו פקודה: 4 אנשים יקחו גוש בטון כזה וישליכו אותו לתעלה אשר באמצע המגרש. עם הגוש היה צריך לרוץ, ואלה שלא יכלו להתקדם בריצה — קבלו מכות רצח. אחרי שזרקנו לשם את כל הגושים צוו להוציאם בחזרה. וכאן היה המבצע הרבה יותר קשה. מכות נפלו כרעמים, ודמנו נגר כמים.

משחק הדמים הזה נמשך יום שלם. לזרוק את הגושים, להוציא אותם בחזרה, ולעת ערב שנו והחליפו את עבודתנו. ניתנה פקודה להתקדם בריצה ולעבור את המגרש מקצה לקצה, ובכל פעם שעברנו את המגרש, היה צריך לקפוץ מעל התעלה, אלה שפגרו בריצתם, קיבלו מכות צרורות. כולם רצו והרבה נפלו לתוך התעלה. פתאום נתנה פקודה: „לסגור", ז"א: כל ארבעה אנשים ישתלבו בזרועותיהם וכך ירוצו. כמובן, שבצורה כזאת, הקפיצה מעל התעלה נהיתה בלתי אפשרית. וכל פעם שעברנו את המגרש נפלו עשרות מאתנו לתוך התעלה ולצאת מהתעלה — לא נתנו יותר. המשחק הזה הבהיל אותנו מאד. ומי שרק יכול היה, השתדל בכל כוחותיו האחרונים, לא ליפול לתוך התעלה. אולם זה היה כמעט בלתי־אפשרי משום שהיה מספיק, אם אחד מהקבוצה היה חלש

יותר או קשיש יותר, לסחוב את ארבעתם לתוך התעלה. וכך נתמלאה התעלה אנשים ואחד שכב על השני כערמה אחת. כעבור שעה, התמלא הבור כולו ולא היה צורך לקפוץ יותר, כי המגרש התישר עם גופות בני־אדם. המשחק נגמר עם שקיעת השמש. וכאן, הגענו בצפיה גדולה לנורא שבנוראים: לאלף הגברים ויותר שנמצאו על המגרש זה ימים אחדים, קבעו מקום מיוחד בקצה המגרש למלא את צרכיהם... לא קשה לתאר את מראה הפינה ההיא. לאותה פינת סרחון גרשו אותנו במכות נמרצות. כולם נדחקו לקצות המחנה, בכדי להמלט מהמכות. פתאום נתנה פקודה: לשכב! וכל החיילים כיוונו את האוטומטים אלינו. הדוחק היה כה גדול, שפשוט אי־אפשר היה לשכב. כל הצואה שהצטברה במשך ימים אלו נדרסה ברגלינו. הסרחון היה נורא. אנו שוכבים אחד על השני, „ומי שירים את ראשו יירה". — נשמעת זעקה. אנו שוכבים כך כל הלילה. מהגגות, שעליהם נצבות מכונות־היריה, נדלקו זרקורים המופנים אלינו. אנו השלשה נשארנו לשכב בקצה המון האדם, בשפתו ממש. למרות זה שידענו, שאנו עלולים לקבל מכות, ואולי גם את הכדורים הראשונים — בכל זאת קבלנו לאשרנו רק בעיטות אחדות, ואפילו לא מכה אחת... במשך הלילה.

לפנות בוקר החל לרדת גשם שנמשך עד השעות הראשונות בבוקרו של יום, ואז היתה לנו הזדמנות לשתות מים ישר מהשמים. לאחר מזה, כבסנו את בגדינו המלוכלכים בתעלה שנתמלאה מים ושטחנו אותם על הארץ ליבשם. אף אחד לא הפריע לנו לשבת בתחתונינו, משום שמחוץ לשלשת החיילים ע"י השער הראשי והמשמר על הגגות, לא היו יותר גרמנים על המגרש.

בשעה 12 בצהרים הביאו לנו מים לשתיה וכל אחד רוה את צמאונו כמה שיכול. אחר כך, הביאו לנו אוכל שנשלח לנו ע"י הקהילה היהודית בזבירצ'ה. העובדה הזאת עודדה אותנו עד למאד והפחד נעלם. למחרת ביום ראשון קבלנו חבילות מזון מאנשים פרטיים. שוחחנו אתם דרך השער, ונודע לנו מהם, שישחררו אותנו בעוד ימים אחדים. את הידיעות האלו קבלו היהודים מהמפקדה הגרמנית בעיר.

יום השני שלאחריו עבר בשקט. ישבנו על המגרש והרתחנו תה על המדורות שהדלקנו. כל הלילה בערו המדורות, בכדי לחמם אותנו, כי רעדנו מקור ומהעתיד הבלתי ידוע.

ביום שלישי בבוקר התישבו קצינים אחדים ע"י שולחנות ורשמו את כל אחד מאתנו, לאיזו עיר אנו רוצים ללכת. אני נרשמתי לסוסנוביץ.

ביום הרביעי שוב הופיעו, בחרו אחראי אחד לכל קבוצה ונתנו בידו הרשאה בכתב בצרוף שמות האנשים שנרשמו ללכת למקום מסוים וצוו עלינו ללכת עם הכביש.

אולם היהודים מזבירצ'ה יעצו לנו לא ללכת בקבוצות וגם לא עם הכביש. כי קבוצות אנטישמיות של הנוער הפולני מתכוננות להתנפל עלינו על הדרכים.

עוד יעצו לנו, שלא נצא מיד מפה, אלא להשהות את זמן יציאתנו לשעות

המאוחרות של היום. הסתובבנו אצל מכירים פה ושם בכדי להרויח זמן, ולא ליפול טרף בידי האנטישמיים.

אני יצאתי עם בחור צעיר מסוסנוביץ לדרכנו. מטרתנו היתה העיר סוסנוביץ.

אנו פסחנו על הכביש והשתמשנו רק בשבילי שדה למרות עיפותנו הגדולה. לא זחלנו אלא כמעט רצנו כל הדרך. מאחורי התחנה „גולונוגה" פגשנו עגלה מובלה ע"י איכר, התישבנו על העגלה ונסענו אתו עד דומברובה. כשהגענו לבנדין היה כבר חושך. הרחובות היו ריקים מאדם. מזמן לזמן ראינו, איך אנשים עוברים ביעף את הרחובות ונעלמים מיד. מבוהלים שאלנו את האנשים לפשר הדבר. אז אמרו לנו, כי הוצאה פקודת עוצר, כי משעה שבע בערב אסור ליהודים להתהלך ברחוב. היינו קרובים לככר השוק החדש, ונזכרתי שיש לי פה מכיר. נכנסנו אליו, הם נבהלו מאד ממראה פנינו. סיפרנו להם, מהיכן אנו באים ומה שעבר עלינו בימים האחרונים.

אנחנו התרחצנו כדבעי, אכלנו ארוחה אנושית ונסינו להרדם, אולם היריות הבלתי פוסקות ברחוב לא נתנו לנו לישון. החלונות היו מודבקים ומכוסים, שהאור לא יחדור החוצה.

ובבוקר למחרתו נכנסנו עם הטרם הראשון לסוסנוביץ.

משה לובלינג

דער אנהויב

פריי פון אנטיסעמיטיזם איז פוילן קיינמאל נישט געווען.

אבער פון יאר 1933 מיטן קומען צו די מאכט פון היטלעריזם אין דייטש־לאנד, ווערן די פוילישע אנטיסעמיטן אגרעסיווער און די יידישע עקאנאמישע לאגע פארערגערט זיך פון יאר צו יאר אין א גאלאפירנדיקע טעמפּ.

אמשטארקסטן פילט זיך די עקאנאמישע ירידה פון די יידישע באפעלקערונג אין די קליינע שטעטלעך ווי די יידישע פרנסות ווערן איינגעשרומפן פון טאג צו טאג, עס עפענען זיך אלץ מער און מער פוילישע קאאפעראטיוון ווי „ספאלעם" און „יעדנאשטש" וועלכע ציען לאנגזאם אריבער די דארפישע און שטאטישע קריסטלעכע קונים צו זיך.

און אין יאר 1939 געפינען זיך שוין אין פוילן א מיליאן פרנסה־לאזע אדער האלב פרנסה־לאזע יידן.

די בעטלעריי פארשטארקט זיך און אין די גרעסערע שטעט גייען שוין נישט איינצעלנע בעטלער, נאר גאנצע גרופן, איינער גייט אריין אין א געשעפט און זאגט: פאר דריי אדער פאר זעקס. דאס הייסט: אז דריי אדער זעקס בעטלער וואלטן אין דרויסן. די יידישע יוגנט וויל אנטליפן פון מסחר, פון האנדל־וואנדל לעבן. זיי לערנען פאכן, אבער אויך דאס לעזט נישט די עקאנאמישע לאגע זייערע, ווייל אין די שווער־אינדוסטרי אדער אין מלוכישע אנשטאלטן ווערן יידן נישט אנגענומען, און אפילו אין די לייכטע אינדוסטרי פון יידישע אייגנטימער

קען קיין ייד נישט אריינקומען. עס זיינען געווען פאלן אין אזעלכע אונטערנעמונ־
גען ווי די קריסטלעכע ארבעטער וועלכע זענען געווען על פי רוב 90 פראצענט
פון די פאבריק ארבעטער האבן דערקלערט א שטרייק, ווייל דער יידישער בעל
הבית האט צוגענומען עטליכע יידישע ארבעטער. פארשטענדליך אז די ירידה
אין עקאנאמישן לעבן איז געווען א גרויסע, און האט נאך מער פארשטארקט
די פאליטישע טעטיקייט פון די יידישע יוגנט, וועלכע זוכט וועגן ווי אזוי צו
באפרייען זיך פון זייער עקזיסטענץ לאזיקייט. אבער רעאלע וועגן זענען נישט
פארהאנען פארלויפיק. און דער איינציקער וועג: ארץ ישראל, איז פאר זיי
איך געשלאסן. ווי שטענדיק טרייסטן זיך יידן מיט נסים, גאט וועט העלפן ווי
אלעמאל. אבער א גאר גרויסער טייל פון פוילישן יידנטום קוקט מיט שרעק
אויף די עקאנאמישע קאטאסטראפאלע לאגע וואס קיינער קען נישט פאראויסזאגן
מיט וואס דאס וועט זיך ענדיקן.

אלע פילן אז עס מוז קומען עפעס א וועלט־אויפטרייסלונג וואס זאל
צוברעכן אדער איינהאלטן די טייוול מאשין פון אנטיסעמיטיזם וואס ארבעט
אלץ שנעלער און שטארקער און קאן דערפירן צום עוואלוציאנערן אונטערגאנג
פון פוילישן יידנטום.

די טעג פון חודש אויגוסט ציילן זיך אין א זער געשפאנטער אטמאספער.
אלע פילן שוין אז די מלחמה הענגט אין די לופט. אין אלע שטעט ווערן ארגא־
ניזירט לופט־שוץ גרופן, אין וועלכע עס באטיליקן זיך אסך יידן. אויף די הויפן
און אנדערע פרייע פלעצער ווערן געגראבן טראנשייען קעגן לופט־אנגריפן.
דאס רוב קעלער שטובן ווערן פארוואנדלט אין שוץ פלעצער, און די פענסטער
ווערן פארמאכט מיט בעטאן.

סוף אויגוסט ווערט די לאגע מער געשפאנט. היטלער באשולדיקט פוילן
אין פארלעצן די פוילישדייטשע גרעניצן, אין פראוואקאציעס. אלע פילן אז
אט אט און די מלחמה ברעכט אויס.

דאס פוילישע פאלק איז גרייט אויף קרבנות, פאר פוילנס פרייהייט.
אויך די יידישע יוגנט איז גרייט צום קאמף פאר פוילנס פרייהייט און קעגן
די נאציס. דאס פוילישע פאלק וויסט און שאצט אפ די יידישע קאמפגרייטקייט.
און אין די טעג פארשווינדט דער אנטיסעמיטיזם ווי ער וואלט קיינמאל נישט
געווען.

מיטוואך דעם 30־טן אויגוסט קומט פאר א מאביליזאציע פון א ריי
קאטעגאריעס רעזערוו סאלדאטן. אלע שטעלן זיך ווי איינער, און די איבריקע
דערווייל נישט מאביליזירטע בירגער זיצן און הערן זיך צו צום ראדיא כדי
צו הערן וואס עס זאגן די גרויסע אייראפעאישע דיפלאמאטן. און דערווייל
פארקלעבט מען מיט פאפיר־פאסן די פענסטער, זיי זאלן נישט פלאצן פון לופט־
דרוק ביי א באמבארדירונג. עס האבן אויך נישט געפעלט פאליטיקער וועלכע האבן
געטרייסט, אז עס וועט קיין מלחמה נישט זיין. היטלער סטראשעט בלויז, האבן
זיי געזאגט.

אבער דאנערשטיק דעם 31־טן אויגוסט ביינאכט דערקלערט היטלער דורכן

דייטשן ראדיאָ קריג קעגן פוילן, און גלייך צומאָרגנס גאנץ פרי פליען שוין די דייטשע באָמבארדיר עראָפלאנען איבער פוילישע שטעט און זייען טויט אוּן פארניכטונג. און זייער מאָטאָריזירטע ארמיי דרינגט אריין דורך פארשידענע פונקטן אין די פוילישע טעריטאָריע. און נישט געקוקט וואָס מען האָט שוין א לענגערע צייט געלעבט אין א קריגס־שטימונג, האָט דאָך דער אויסברוך פון מלחמה געווירקט אזוי ווי ער וואָלט געקומען אומגערעכט.

איך האָב מיך אין יענע טעג געפונען אין סאָסנאָוויץ, ווו איך האָב די לעצטע פאָר יאָר געווויינט.

שבת פרי האָבן זיך פארשפרייט קלאנגען, אז דאָס פוילישע מיליטער איז אריין 14 קילאָמעטער אין דייטשלאנד ביי בויטהען.

א סך האָבן געוואָלט דערין גלויבן, אָבער באלד האָבן זיי געקאָנט זען די צוריקלויפנדע זעלנער וועלכע האָבן דערצעלט גאָר עפעס אנדערש. וועו מען הערט דעם ראדיאָ ספּיקער פון קאטאָוויצער ראדיאָ ווי ער בעט ביי וואַרשא, אז מען זאָל וואָס שנעלער ארויסשיקן קיין קאטאָוויץ באנדאזשן און אנדערע מעדיקאמענטן, כדי צו דערמעגליכן צו געבן די ערשטע הילף די פארוווונדעטע פוילישע זעלנער.

עס גייען ארום קלאנגען, אז אין די גרויסע מאגאזינען, נאָכן עפנען די קאסטענס האָט מען געפונען אנשטאט מעדיקאמענטן — שטיינער מיט שטרוי. איצט פרעגן שוין מענטשן: ווו זענען די גאז מאסקעס וואָס מען האָט צוגעזאָגט צו טיילן די ציווויל־באפעלקערונג? די הימלן זענען פיל מיט עראָפלאנען. אָבער פוילישע עראָפלאנען זעט מען נישט.

דער פעראט איז גרויס, די פאניק נאָך גרעסער.

שבת פרי קומען אַן די ערשטע פליטים פון אויבער שלעזיע. א סך מענטשן גלויבן נאָך אז די פוילישע ארמיי וועט איינהאלטן די דייטשן. און דאָך זענען די וועגן וואָס פירן קיין מזרח פול מיט מענשן. עס פאָרן מענשן מיט פערד און וואָגן. מען לויפט מיט אויטאָמאָבילן, מאָטאָציקלן. א סך פירן זייערע פעקלעך אויף קליינע האנט וועגעלעך. אָבער דער מערהייט לויפט צו פוס. דער געדראנג איז גרויס. די אויטאָמאָבילן קענען נישט פאָרן. עס פעלט בענזין. לאָזן זיי די אייגענטימער איבער און לויפן ווייטער. מענשן ווארפן די פעק וועלכע זיי קענען מער נישט דערטראָגן און לויפן ווייטער. אלע לויפן און ווייסן נישט ווואהין. איך לויף מיט די מאסע ביז סטשעמיעשין. זונטיק ביינאכט געלונגט מיר אריינצוכאפן זיך אין א צוג וואָס גייט אין די ריכטונג קיין וואלבראָם. ביידע ליניעס זענען באלייגט מיט באנען וועלכע פאָרן זער פאמעלער. קיינער וויסט נאָך נישט אז דער טונעל איז שוין באָמבארדירט און די באנען קענען דעריבער נישט פאָרן. מאָנטיק נאָך מיטאָג, וועו מיר געפינען זיך אין ראבשטינער וואלד ווערן מיר באשאָסן פון דייטשע פליער מיט מאשין געווער, און אנדערע פליער וואַרפן באָמבעס אין וואלד. אין וואלד זענען געווען קאָצענטרירט א סך זעלנער, אָבער שוין אַן די אָפיצירן, און די דייטשן האָבן דאָס שוין געוווסט.

עס גייען ארום קלאנגען, אז דייטשע דיוועַרסאַנטן געפונען זיך שוין אין גאנץ פוילן נאָך פון פּארן קריג.

דינסטיק פּארטאָג בלייבן מיר שטיין אונטער וואלבראָם. איך זע שוין די שטאָט. מיר שטייען שוין עטליכע שעה. פּאר אונז און אונטער אונז איז די ליניע פול מיט ציגער. עס פּאַרשפּרייט זיך א קלאנג אז איינער זאָל האָבן געזען, נישט ווייט פון די וואגאָנען א דייטשן זעלנער. עס ווערט א פּאניק. א טייל נעמען די פּעקלעך און לויפן אין וואלד אריין. מיר באשליסן צו שיקן צוויי פּרויען קיין וואלבראָם און זען וואָס דאָרט הערט זיך. מענטשן ווייסן שוין צו דערציילן אז ווי די דייטשן קומען אריין נעמען זיי צו די מענער. נאָך עטלעכע שעה קומען זיי צוריק און דערציילן אז אין וואלבראָם זיינען שוין דאָ די דייטשן.

פּאָרן ווייטער האָט קיין זין נישט און איך גיי קיין וואלבראָם, איך טו אָן מיין רוקזאק מיט די קלענערע פּעקלעך וואָס איך האָב געהאט און מיר גייען, מיר קומען צו צום שלאבאן.

צוויי דייטשע זעלנער שטייען און לאָזן אלע אדורך נישט רעדנדיק קיין וואָרט, מיר גייען אריין אין די קראקאָוער גאס. יעדע 50 מעטער שטייט א דייטשער זעלנער אין מיטן גאס מיטן געשטרעקטן געווער און באגלייט אלע גייענדיקע. איך בין אזוי צעמישט אז איך זע נישט ווער עס גייט פּאר מיר און ווער עס גייט נאָך מיר. די גאס איז לער, מען זעט נישט אויסער די זעלנער קיין אייניקיקן מענש. צוקומענדיק צום גורנא געסל בין איך אריין אין געסל און פון דאָרט געוואָלט צוקומען צו מיין ברודער חיים וועלכער האָט געווינט ביי די שאפע. פלוצלינג איז ארויס צו מיר חיים'לע שפּעקטאָר'ס שוועסטער און מיר שנעל א זאָג געטאָן:

— פּאַניע לובלינג. גייט שנעל ארויס אין מארק, ווייל די דייטשן נעמען ארויס אלע מענער אין מארק אריין.

איך בין ווייטער געגאנגען. צוקומענדיק צו די שאפע האָט שוין א זעלנער צו מיר געשריגן איך זאָל אריין אין מארק. איך האָב אראָפּגעוואָרפן פון זיך דעם רוקזאק, וועלכן מיין פרוי האָט צוגענומען, און בין אריין אין מארק וועלכער איז געווען ארומגעשטעלט אַרום און ארום מיט דייטשע זעלנער וועלכע האָבן קיינעם נישט ארויסגעלאָזט. און אויף די טרעפלעך פון די אפטייק, אין קאמינסקיס הויז זענען געשטאנען דריי זעלנער מיט א מאשין־געווער אָנגעשטעלט צו די מאסע מענשן וואָס האָבן זיך שוין דאָרט געפונען. א גרויסער טייל פון די מענשן זענען געווען, אָנגעלאָפּענע. איך בין אזוי מיד און דערשראָקן, אז איך בין נישט פּעאיק אפילו צו טראכטן.

פּארנאכט ווערן באפרייט אלע ווועלכע זענען עלטער פון 60 און יונגער פון 15 יאָר. די איבריקע 1,400 מענער שטעלן זיי אויס צו פיר אין א ריי, און ביי יעדע צווייטע ריי גייט א דייטשער זעלנער מיט אויטאָמאטיש געווער און מיט אן עלעקטרישן טאשן־לאָמפּ.

מיר הויבן אָן גיין אין די פּילצער גאס אריין. אויף די טראָטוארן שטייען

מאמעס, פרויען און שוועסטער און באגלייטן אונז מיט היסטערישע געוויינען. אלע רופן די נעמען פון זייערע נאָנטע. און ווען די בליקן באגעגענען זיך וועלן די געוואלדן נאָך גרעסער. מיר גייען, דער טייך, דער וואלד. מיר זענען שוין עטליכע קילאָמעטער נאָכן וואלד, די נאכט פאלט צו.

עטליכע קילאָמעטער נאָכן וואלד גייען מיר אריין רעכטס, מען האָט נישט געקענט באמערקן צו איז דאָס א פעלד וועג, אָדער צו עס איז סתם צוואקערטע פעלדער. דאָס גיין איז זער שווער, זיי לאָזן אונז נישט מיר זאָלן רעדן צווישן זיך. די שטימונג איז א געדריקטע. יעדער אייגער איז זיכער אז זיי וועלן אונז ערגיץ דאָ אויסשיסן. און אזוי גייען מיר שווייגנדיקע און מיר דערווארטן יעדע מינוט צו הערן דעם ערשטן שאָס.

א סך שטייען אָפּ פון גיין. זיי קענען נישט מער גיין. די שטארקערע האלטן אונטער די שוואכערע. מיר ווייסן אז די וואָס וועלן בלייבן הינטער־ שטעליק וועלן וועלן דערשאָסן. און ווען עס פאלט דער ערשטער שאָס, ווערט אונז יעדן אייגעם דאָס בלוט פארגליווערט אין די אָדערן. און די שאָסן הערן זיך איצט שוין עפטער. אָבער וואָס עס פאסירט ווייסן מיר נישט, ווייל די שאָסן פאלן הינטער אונז, און מיר טאָרן זיך נישט אומקוקן. כאָטש מיר וואלטן סייוווי גאָרנישט געזען, ווייל עס איז געווג פינסטער. די שפאנונג איז גרויס.

נאָך יעדן שאָס שטרענגן מיר אָן דעם געהער, צו דער שאָס ווערט נישט באגלייט מיט א געשרייַ פון א מענטש. אָבער מען הערט נישט קיין געשריי. יעדער שאָס בלייבט איינזאם הענגן אין די שטילע פינסטערניש. אָבער דאָס מינדערט גאָרנישט פון די שרעק. דאָס גיין ווערט וואָסאמאָל שווערער. דער וועג אויף וועלכן מיר גייען איז א וועג פון בערגלעך און גריבלעך. אזוי, אז ווען איינער פאלט פאלן אויך אנדערע. אזוי גייען מיר און פאלן, הייבן זיך אויף כדי ווידער צו פאלן.

ענדלעך בלייבן מיר שטייען ביי עטליכע געמויערטע געביידעס אין מיטן פעלד. זיי הייסן אונז אריין גיין. מיר גייען אריין. דאָ קענען מיר שוין רעדן צווישן זיך, כאָטש קיינער רעדט נישט. אָבער מיר ווייסן שוין איצט ווו מיר זענען. מיר געפונען זיך אין וויערפקא אין מועז'נס אלטע פאפיר פאבריק. קיין מאשינען זענען דאָרטן נישטאָ, אָבער מיסט און שטויב גאנצע בערגער.

מען לייגט זיך אויס אויף די בעטאָנען ווי עס זענען אמאָל געשטאנען די מאשינען. און די איבריקע לייגן זיך מידע אוועק אויף די בעטאָן פּאָדלאָגע וועלכע איז אויסגעבעט מיט מיסט און שטויב. אָבער קיינער שלאָפט נישט. יעדע מינוט דערווארטן מיר אז זיי וועלן אריינקומען. אָדער זיי וועלן אונז ארויסנעמען. ארויס לאָזן זיי קיינעם נישט. פארשטייט זיך, אז נאָך עטליכע שעה ווערט די לופט אונערטרעגליך. אָבער קיינער לייגט נישט קיין אכט דערויף. די איינציקע פראגע איז: וואָס וועט זיין? ווואהין פירן זיי אונז? און צו וואָס?

אָבער קיינער קען דעם ענטפער נישט געבן, און די נאכט ציט זיך ווי אן אייביקייט. ענדליך ווערט טאָג. זיי טרייבן אונז ארויס אין דרויסן. מיר זענען אזוי שמוציק אז איינער דערקענט נישט דעם צווייטן. קיין וואסער זיך אָפּצוואשן

איז נישטאָ. מיר קלאפן אָפּ די קליידער פון שטויב וויפיל איינער קען. זיי קוקן אונז אָן און קוועלן פון נחת.

שטיקלעך ברויט ליגן אויף א אויסגעשפרייטער קאַץ וואָס ליגט אויף די ערד. זיי שטעלן אונז אויס אין א ריי, און יעדער איינער מוז צוגיין און נעמען איין שטיקל ברויט. און ווער עס געפעלט זיי נישט באקומט א געזונטן קאַפּע אין הינטן אריין, ווען ער בייגט זיך אראָפּ צו נעמען דאָס שטיקל ברויט.

באלד שטעלן זיי אונז ווידער אויס צו פיר אין א ריי, אָבער איצט קלויבן זיי אויס אלע יידן מיט בערד און שטעלן זיי אין די ערשטע רייען. דאָס טוען זיי כדי צו מאכן די יידן צו שאנד און צו שפּאָט אין די אויגן פון דער דאָרפישער באפעלקערונג. מיר מארשירן אין די ריכטונג פון זאוויערטשע. מיר גייען מיטן שאָסע. די זון ברענט. דער שטויב איז זער גרויס און מיר גייען פשוט אין א וואָלקן פון שטויב, אזוי אז איינער דערקענט שוין נישט זיין שכן וואָס גייט ביי זיין זייט.

די קריסטלעכע דאָרפישע באפעלקערונג שטייט זיך רואיק מיט זייערע פאמיליעס פאר די קליינע הייזלעך זייערע און קוקן זיך צו צו די גרויע דעפילאדע דורכפאָרנדיקע. מיליטער אויטאָס מאכן פון אונז פאָטאָ־אויפנאמען. ענדליך קומען מיר אָן אין זאוויערטשע, זיי פירן אונז אריין אין „ערבער׳ס פאבריק אויף א גרויסן פלאץ וואָס איז ארומגענומען מיט א גרויסע מויער און אין דער מיט פון פלאץ געפינט זיך אן אויסגעראָבענער ראָוו צוויי מעטער טיף און א מעטער פינפציק די ברייט.

עס באווייזן זיך באלד אויף די דעכער פון די פאבריק־געביידעס סאָלדאטן מיט מאשין געווערן וועלכע זענען אָנגעשטעלט צו אונז. מיט אונז געפינען זיך עטליכע הונדערט פּאָליאקן. זיי הויבן אונז אָן דערגיין די יאָרן. די דייטשן טיילן אונז פון אנאנדער. פּאָליאקן רעכטס — יידן לינקס. אויפן פלאץ געפינט זיך נישט קיין אייניציקער דייטש. די נאכט פאלט צו. עס ווערט שטארק קיל. מיר ליגן אויסגעלייגט אויף די ערד, א טייל שלאָפן איין און א טייל דרימלן בלויז. אלע ווילן שוין דערלעבן דעם מאָרגן, און זען וואָס דער מאָרגן וועט ברענגן. אָבער באלד אין דער פרי זענען מיר וואָס די נאכט האָט געברענגט פאר די פּאָליאקן. אין משך פון די נאכט האָבן זיי ביי אונז צוגעגנבט אלץ וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט. ביי מיר האָבן זיי צוגענומען מיין פאלטן. מיר האָבן געווואוסט אז קלאָגן זיך האָט נישט קיין זינען. האָבן מיר געטראכט. זאָלן די זאכן זיין א כפּרה. עס האָט אונז מער געקווויילט דאָס נישט האָבן קיין ביסל וואסער, און עס שטעלט זיך ווידער א הייסער טאָג.

א זייגער 10 פרי זענען אָנגעקומען אויפן פלאץ עטליכע דייטשע אָפּיצירן און אונטעראָפּיצירן. באלד האָבן זיי באפוילן אז די יידן זאָלן זיך אויסשטעלן אין פיר רייען. און נאָכן אויסשטעלן זיך, האָבן זיי אויסגעקליבן פיר יידן מיט בערד און געהייסן זיי לויפן ווי הינט אויף אלע פיר. און נאָר יעדן איינעם פון די יידן, איז נאָכגעלאָפן א דייטש און אים געטריבן ער זאָל שנעלער לויפן און דערביי זיי מכבד געווען מיט קלעפּ און קאָפּעס מיט זייערע שטיוול

ווי זיי האָבן געטראָפן, אין בויך אין קאָפּ, און דערביי געשריגן: פאולענצער! שנעלער, שנעלער. די יידן זענען אזוי לאנג געלאָפן ביז זיי זענען געבליבן ליגן צעבלוטיקטע און באוווסטלאָזע. דאן האָבן זיי באפוילן: 8 יודן ראוס! נעמט דאָס דרעק וועק! אכט יידן זענען ארויס און האָבן די יידן אוועקגעטראָגן הינטער די לעצטע ריי און דאָרט זיי געראטעוועט מיט וואָס זיי האָבן געקענט. דאן האָבן זיי גענומען אנדערע פיר יידן. און ווידער האָט פאסירט דאָס זעלבע. און אזוי האָט דער טיוול־שפיל זיך געצויגן ביז די מיטאָק שעהן.

נאָכמיטאָק האָט מען אריינגעבראכט א גרויס פאס וואסער. האָבן זיי געהייסן מיר זאָלן זיך שטעלן אין א ריי צו באקומען וואסער. נישט אלע האָבן געהאט אין וואָס צו נעמען דאָס וואסער. האָבן זיך געשטעלט די וואָס האָבן יאָ געהאט. אָבער באקומען האָבן זיי קלעפ נישט וואסער, ווייל אין די ריי נאָכן וואסער זענען מיר געשטאנען צוזאמען מיט די קריסטן. און ווי נאָר א ייד האָט באקומען זיין פאָרציע וואסער, האָט עס זיין קריסטליכער שכן אים ארויסגעקלאפט פון די האנט.

און אין מעריב פארגייט די זון בלוטיק־רויט. מיר ליגן אויף די ערד הונגעריקע, דורשטיקע, מידע און צעבראָכענע, פאר אונז איז דער טאָג נישט צו ענדע. די קרעכצן פון די צעשלאָגענע יידן לאָזן נישט פארגעסן דעם טאָג, און ווארפן אָן א שרעק פארן קומענדיקן מאָרגן.

קיינער שלאָפט נישט, עס איז זער קאלט, און די ערד איז פייכט פון דעם גענדיקטן נעפל וואָס האָט זיך ווי א שווערער וואָלקן צעלייגט. איך קען נישט איינשלאָפן כאָטש איך בין שטארק מיד. עס איז מיר זער קאלט. צום סוף לייג איך מיך צוזאמען מיט איטשע וועלנער פון די עלגאטער גאס. אין דער צווייטער זייט ליגט יעקב שמואל ספלאוואטש, דער מוזיק פראָפעסאָר, וועלכער האָט נאָך זיין פאלטן. מיר פרעסן זיך צוזאמען, אזוי אז איינער זאָל וואַרעמען דעם אנדערן. מיר שלאָפן צו ביסלעכווייז איין. מיר שטייען אויף זער פרי, די קעלט לאָזט אונז נישט שלאָפן. מיר זוכן א ביסל וואסער, כאָטש אָפצוואשן זיך די אויגן. זאָל עס זיין שמוציק וואסער, אָבער אויך שמוציק וואסער איז נישטאָ. שוין דער דריטער טאָג ווי מיר זיינען אָן עסן און אָן טרינקן.

אונגעפער א זייגער צען פרי קומען ארויף אויפן פלאָץ אן אָפטיילונג מיליטער מיט אָפיצירן אין זייער פולער באוואָפענונג. די אָפיצירן גיין אריין אין א ביורא וואָס געפינט זיך אין עק פון פלאָץ, און די איבריקע שטייען אין דרויסן און וואַרטן.

מיר פילן אז דאָ וועט עפעס פאָרקומען, און אפשר איז דאָס דער סוף? ענדליך קומען די אָפיצירן ארויס און עס הויבט זיך אָן דער בלוטיקער פרייטיק ווי מיר האָבן אים שפעטער אָנגערופן.

אויפן פלאָץ האָבן זיך געפונען בעטאָן בלאָקן, יעדער בלאָק פון הונדערט פינפציק ביז צוויי הונדערט קילאָ די וואָג. האָבן זיי באפוילן אז יעדע 4 מאן זאָלן נעמען אזא בלאָק און אים אריינווארפן אין ראָוו אריין, וואָס האָט זיך געפונען אין דער מיט פון פלאָץ. מיטן בלאָק האָט מען געמוזט לויפן. די וואָס האָבן

נישט געקענט לויפן האָבן באקומען קלעפ. נאָכן אריינווארפן אלע בלאָקן האָבן זיי געהייסן זיי צוריק אריסנעמען. און דאָ איז די לאגע געווען שוין א סך ערגער. און קלעפ זענען געפאלן און בלוט איז גערונען. דער בלוטיקער שפיל האָט געדויערט אזוי א גאנצן טאָג. אריינווארפן די בלאָקן, און אריסנעמען די בלאָקן. פארנאכט האָבן זיי געטוישט אונזער ארבעט: איצט האָבן זיי געהייסן מיר זאָלן לויפן פון איין עק צום צווייטן עק פון פלאץ. בייַ יעדן מאָל אדורכלויפן דעם פלאץ האָט מען געדארפט אריבערשפרינגען איבערן ראָוו. די וואָס זענען געבליבן הינטערשטעליק האָבן באקומען קלעפ. אלע זענען געלאָפן, און א סך זענען אריינגעפאלן אין ראָוו אריין. אויך איינמאָל איז געפאלן א באפעל „איינשליסן", ד.ה. יעדע פיר מאן זאָלן זיך נעמען אונטער די אָרעמס און אזוי לויפן.

פארשטייט זיך אז איצט איז דאָס איבערשפרינגען דעם ראָוו געווען כמעט אונמעגלעך, און בייַ יעדעס מאָל לויפן זענען צענדליקער מאן אריינגעפאלן אין ראָוו אריין. ארויס פון ראָוו האָבן זיי מער נישט געלאָזט. דאָס שפיל האָט אונז שטארק געשראָקן, און ווער עס האָט נאָר געקאָנט האָט זיך באמיט מיט אלע כוחות נישט אריינצופאלן. אָבער דאָס איז געווען כמעט אוממעגליך, ווייל עס איז געווג געווען אז איינער פון די פיר איז געווען א שוואכערער אָדער אן עלטערער, אז אלע פיר זאָלן אריינפאלן. דער ראָוו איז שוין געווען פול מיט מענטשן און איינער איז געלעגן אויפן צווייטן.

נאָך א שעה צייט איז דער ראָוו געווען פול און מען איז שוין דעם ראָוו אדורך געלאָפן, מען האָט שוין נישט געדארפט שפרינגען. דער שפיל האָט זיך פארענדיקט ווען די זון איז אונטערגעגאנגען, אָבער דאָ האָט אונז דערווארט דאָס שרעקליכסטע:

די איבער טויזנט מענער וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דעם פלאץ שוין עטליכע טעג האָבן באשטימט אווינקל פון פלאץ אויף דערלויבעניש. מען קען זיך פאָרשטעלן ווי דער ווינקל האָט אויסגעזען. אין אָט דעם ווינקל האָבן זיי אונז מיט קלעפ אריינגעטריבן. אלע האָבן זיך אריינגעשטופט טיפער אין ווינקל, נישט ווילענדיק באקומען קיין קלעפ. אויף איינמאָל איז געפאלן א באפעל: „הינלעגן זיך". און אלע סאָלדאטן האָבן אָנגעשטעלט זייערע אויטאָמאטן צו אונז. די ענגשאפט איז געווען אזוי גרויס אז עס איז נישט מעגליך געווען זיך צו לייגן. דאָס אלעס וואָס האָט זיך אָנגעזאמעלט דורך די עטליכע טעג איז געווארן מיט די פיס צעטרעטן. דער געשטאנק איז געווען שרעקליך. מיר לייגן זיך איינער אויפן צווייטן. ווער עס וועט דעם קאָפ אויפהויבן וועט דערשאָסן! הילכט א געשריי. מיר ליגן אזוי די גאנצע נאכט. פון די דעכער וון עס שטייען די אויטאָמאטישע געווערן צינדן זיך אָן פראָשעק־טאָרן וועלכע זענען געווענדעט צו אונז. מיר דריי זענען געבליבן ליגן ביים ראנד פון די מענשן מאסע. טראָץ דעם וואָס מיר האָבן געווויסט אז מיר זענען אויסגעשטעלט צו כאפן קלעפ, און אפשר אויך די ערשטע קוילן. אָבער צום גליק האָבן מיר אויסער עטליכע קאָפעס נישט באקומען קיין איין קלאפ אין פארלויף פון די גאנצע נאכט.

פארטאָגס האָט אָנגעהויבן גיסן א שטארקער רעגן, וועלכער האָט געדויערט ביז עס איז געוואָרן טאָג. איצט האָבן מיר שוין געהאט די גאַנצע וואָך צו טרינקן פריי וואסער גלייך פון הימל. און ווי נאָר עס איז טאָג געוואָרן, האָבן מיר גלייך ביים ראָוו וועלכער האָט זיך פון רעגן אָנגעפילט מיט וואסער, אויסגעוואשן די קליידער וועלכע זענען געווען שטארק שמוציק, און זיי אויסגעשפרייט אויף די ערד צום טרוקענען.

קיינער האָט אונז נישט געשטערט צו זיצן אזוי אין די בלויזע אונטערוועש, ווייל אויסער די דריי סאָלדאטן ביים הויפט טויער, און די וואך אויף די דעכער ארום, זיינען מער קיין דייטשן אויפן פלאץ נישט געווען.

א זייגער צוועלף מיטאָק האָט מען אונז אריינגעברענגט וואסער און יעדער האָט געקאָנט נעמען וויפיל ער האָט געוואָלט. און מיט עטליכע שעה שפעטער האָט מען אונז אריינגעברענגט עסן, וואָס עס האָט אונז אריינגעשיקט די זאוויערטשער קהילה. דער פאקט האָט אונז שטארק אויפגעהייטערט, און די שרעק איז פארשוווונדן. צומאָרגנס זונטיק האָבן מיר שוין באקומען פעקלעך עסן פון פריוואט מענטשן. מיר האָבן שוין געקאָנט מיט זיי רעדן דורכן טויער, און פון זיי האָבן מיר זיך דערוווסט, אז מען וועט אונז אין עטליכע טעג באפרייען. אזא צוזאָג האָבן די פאָרשטייער פון די יידישע געמיינדע אין זאוויערטשע באקומען פון די קאָמאנדאטור.

דער מאָנטיקער טאָג איז אדורך רואיק. מיר זענען געזעסן אויפן פלאץ און געקאָכט זיך טיי ביי די פייערן וואָס מיר האָבן געצינדן אוֿן ביינאכט האָבן געברענט צענדליקער פייערן וועלכע האָבן געברענט א גאנצע נאכט, עס זאָל אונז נישט זיין אזוי קאלט. די מערהייט איז נישט געשלאָפן נאָר געזעסן ביים פייער און זיך געווארעמט.

דינסטאָג פרי זענען אָנגעקומען עטליכע אָפיצירן און זיך געזעצט ביי טישלעך אויפן פלאץ און רעגיסטרירט יעדן איינעם, און געפרעגט יעדן וואהין ער וויל גיין, אין וועלכע שטאָט.

איך האָב זיך רעגיסטרירט קיין סאָסנאָוויץ.

מיטוואָך גאנץ פרי זענען זיי וויידער געקומען, אויסגעקליבן אן עלצטן פון יעדער גרופע, און אים געגעבן א שריפטלעכע דערלויבניש, אין וועלכע עס זענען געווען אויסגערעכנט אלע מענטשן וועלכע האָבן זיך רעגיסטרירט צו גיין אין די זעלבע ריכטונג, און געהייסן אונז גיין מיטן שאָסע. אָבער די זאוויערטשער יידן האָבן אונז געראטן מיר זאָלן נישט גיין גרופן ווייז ווי די דייטשן ווילן, און מיר זאָלן נישט גיין מיטן שאָסע נאָר מיט זייטיקע וועגן, ווייל גרופעס פון די אנטיסעמיטישע יוגנט, פלאנירן אונז צו באפאלן אויף די וועגן.

זיי האָבן אונז אויך געראטן נישט צו גיין דירעקט פון דאנען, נאָר דרייען זיך א ביסל אין שטאָט, אָדער ביי באקאנטע און דערנאָך ערשט גיין.

איך בין מיט א יונגען בחור פון סאָסנאָוויץ ארויס אין וועג, אונזער ציל איז געווען סאָסנאָוויץ. מיר האָבן אויסגעמיטן שאָסעען, און באנוצט זיך בלויז מיט פעלד וועגן. טראָץ אונזער מידקייט, זענען מיר געפלויגן, נישט געגאנגען.

הינטער גאלאנאגע האָבן מיר געטראָפן א דאָרפישן פויער. זענען מיר מיט אים געפאָרן ביז דאמבראוע. וועו מיר זענען אָנגעקומען קיין בענדין, איז שוין געווען נאכט. די גאסן זענען געווען ליידיק. פון צייט צו צייט האָבן מיר געזען ווי מענשן לויפן איבער די גאסן און ווערן גלייך פארשוווונדן. דערשראָקענע האָבן מיר געפרעגט די מענשן, וואָס עס האָט פאסירט, און זיי האָבן אונז געזאָגט, אז נאָך זיבן אָוונט טאָרן יידן מער נישט גיין אין גאס. מיר זענען שוין געווען נאָענט פון נייעם מארק, איך האָב מיך דערמאנט אז איך האָב דאָרט א באקאנטן. און ביידע זענען מיר צו אים אריין. זיי האָבן זיך דערשראָקן פאר אונזער אויסזען. מיר האָבן זיי דערציילט פון וואנען מיר קומען.

מיר האָבן זיך דאָרט ארומגעוואשן און אָפּגעגעסן און געפרוווט אייגשלאָפן, אָבער דאָס כסדר׳דיקע שיסן אין גאס האָט אונז שלאָפן נישט געלאָזט. די פענסטער זיינען געווען פארהאָנגען און פארקלעבט, אזוי אז קיין ליכט זאָל זיך נישט ארויסווייזן אין דרויסן.

און אין דער פרי זענען מיר מיטן ערשטן טראמווייי געפאָרן קיין סאָס־נאָוויץ.

בנימין כ״ץ

כך הושמדה העיר וולברום

דבר לקורא

בנימין כ״ץ

כעד ראיה להשמדת יהודי וולברום מצאתי לנחוץ להעלות את המאורעות בכתב. יתר על כן: חובה קדושה היא לספר בשבחם וגבורתם, ובאחריתם המרה של קדושינו ויקירינו. אין לי כל ספק שמשאלתם היחידה ברגעיהם האחרונים היתה: לבל ישכחו. נעלה איפוא את זכרם וגם נספר לדורות הבאים על גבורה והוד ועל כליון מר ואכזרי, למען ידעו לכבד את זכר אבותיהם ולמען ישכילו למנוע אסונות בעתיד.

השתדלתי להעלות כל פרט חשוב במדה שזכרתיו, במדה שהזכרתי אנשים בשמות כנוי, הרי עשיתי זאת על מנת שהקורא יידע למי התכוונתי, ובמדה שסיפרתי והדגשתי בשבחם של אנשים מסויימים, הרי לא על מנת להבליט ולא משום משוא פנים חס ושלום, כי אם משום שהייתי עד למעשיהם הטובים, ומשום שזכרתים.

גלוי וידוע לי שתיאורי רחוק מאד מלבטא את גודל האסון. ואמנם גדול האסון מעל לכל ביטוי ואין שפה ולשון אשר תבטאנו, כפי שאין וטרם היה שבר דומה בתולדות האנושות וגם לא בתולדות העם היהודי העקובות מדם מאז ומתמיד.

א. לפני הרעש.

החל מאמצע שנות השלושים בערך הלך והחמיר מצבם של יהודי פולין. הפעם מצא לו הפולני אשר מעודו לא הצטיין באהבה יתירה ליהודים, מרכז חקוי לשנאת יהודים בשכנו המערבי, היא גרמניה הנאצית. עובדה היא שמצבם הכלכלי והמדיני של יהודי פולין החל להתערער ולרדת פלאים. בעיירות הקטנות היה המצב חמור ביותר מסבות שונות שלא כאן המקום לנתחם, ועיירתנו וולברום גורלה כגורלן של רוב העיירות האחרות.

באותם הימים טרם נתנו השלטונות הפולניים את ידם לכל הפחות באופן גלוי למעשי אלימות ופרעות, אבל היתה הסתה גלויה וחרם כלכלי קיצוני ובכל השטחים ובכוונה גלויה וברורה כדי לנשל את העם היהודי ממקורות פרנסותיהם. שר המסחר הפולני פנה לאוכלוסיה הפולנית גלויות שיחרימו ויעקרו רגליהם מחנויותיהם של היהודים. העם הפולני רווי השנאה ליהודים ראה בקריאה זו כעין נתינת יד חפשית. ואמנם בד בבד עם החרם הכלכלי התחילו גם מעשי אלימות ובריונות. כבודו של היהודי הלך וירד מיום ליום, כנויי לעג, ניפוץ שמשות וגם ראשים נהיו ללחם חוקם של היהודים. לאוכלוסיה הפולנית ניתן עידוד ממשי רב צדדי הן בהלוואות, הדרכה ומתן הקלות שונות בכדי שיפתחו חנויות ושילמדו מלאכות על מנת לדחוק את רגלי היהודים מכל ענפי הפרנסה. מיד צצו ארגונים אנטישמיים שונים שמטרתם הבלעדית היתה מלחמת חרם ואבדון בעם היהודי.

ליד חנויותיהם של יהודים הוצבו בריונים שהסיתו פולנים שלא לערוך את קניותיהם אצל היהודים. הופעל לחץ וגם איומים נגד פולנים שלא ישתתפו בחרם שהכריז העם הפולני ביהודים הארורים.

האמת נתנה לומר שלא כל העם הפולני הושפע מההסתה הפרועה והארסית הזאת. שכבות מסויימות של העם הפולני הבינו כי רק שנאה עיוורת ודעות מוקדמות הם המניעים להסתה וחרם ושלא מהחרם הזה תצמח ישועה לפולין. ואם כי אמנם לא במספר רב, הרי בכל זאת היו פולנים שגם נסיונם הטוב שנתנסו תמיד עם יהודים והשכל הבריא שלהם עזר להם לראות נכוחה ולא להסתאב בתעמולה הפושעת. אבל בדרך כלל היתה שנאת יהודים בימים ההם „דבר שבאופנה" והסכנה למעמדם הכלכלי וגם לחייהם של יהודי פולין היתה רצינית מאד. המתיחות גברה מיום ליום ולא עבר יום ללא מאורעות פחות או יותר מדכאים ומשפילים. זכור לי מקרה אחד איך שיהודי אחד בשם יענקיל צוקרניק נסה להרחיק בריונים מסיתים שנצבו ליד חנותו, עוד מעט והללו היו עושים שפטים ביהודי ובחנותו, לולא התערבותם התקיפה של יהודים אחרים ובראשם

לייבילי קאנער אשר הצליח באופן דיפלומטי או אחר להרגיע את הרוחות וייתכן מאד שמנע אסון.

במלחמתם הפרועה והבלתי מרוסנת נגד העם היהודי השתמשו הפולנים בנשק ארסי ישן ומחודש. בעוד שהנשק הישן, הוא עלילת דם, יצא כבר מהאופנה, גילו הנבזים עלילה מודרנית יותר ששמה הוצאת דבה על העם הפולני. מספיק היה שפולני יעליל ויאשים יהודים בכך שדבר סרה בעם הפולני, כגון שאמר פולני נבזה וכדומה, מיד נמצאו העדים וכל האמצעים הכספיים להגשת משפט. השופטים נטו להשתכנע חיש שאמנם העליב היהודי את העם הפולני, וככה נקנסו ונחבשו בבתי הסוהר הרבה יהודים חפים מפשע.

מתוך חשכת הימים ההם עולה קרן אור, אם כי אמנם קטנה, אך מעודדת ומנחמת. בכפר פורימבא ליד וולברום מסית כומר נוצרי אנטישמי מובהק ומסוכן למדי בכל יום ראשון בשבוע ומשלב בתוך דרשותיו לצאן מרעיתו דברי ארס, שמצה ושטנה נגד היהודים והיהדות. זה מזמן רב לא העיז יהודי להכנס לתחומי כפר זה לשם מקח וממכר. ואלו תושבי הכפר מוקירים רגליהם מחנויותיהם של יהודים בבחינת שומר נפשו ירחק מהם. הכפר דנן נהיה איפא למקור מסוכן של שנאה ארסית מסוכנת, מסוכן שבעתיים באשר נתלווה לה הצד הדתי שבשנאת היהודים הנצחית, כלומר השנאה ל„רוצחי" אלוהיהם של הנוצרים. הכפר היה כסרטן בגוף העיר והסביבה ואיים להתפשט ולזרוע מסביב שנאת דמים. והנה קרה מקרה ואותו כומר החליט פתאום לעלות לרגל לארץ הקדושה. בהגיעו ארצה הושפע והוקסם ממראה עיניו וגם החל להתענין בנעשה והמתחדש בארץ הקדושה, ובראותו שהעושים והמחדשים הם היהודים בני ארצו, שינה את השקפתו מקצה לקצה, מאויב וצר הפך לידיד וריע, ובאותה מדה שהיה נוהג מלפנים להסית התחיל להטיף לאהבה וסובלנות.

המקור החשוב ביותר ועדוד ונוחם ליהודי וולברום הנדכאים והמושפלים היה: בשורת התחיה והתקומה בארץ ישראל. לרוב המשפחות בעיר היו קרובים וגם ילדים בארץ. הקשר הגופני והנפשי היה אמיץ ביותר ולמכתב ולידיעות מהארץ צפו בכליון עיניים. על בני משפחותיהם בארץ היתה גאוותם של יהודי וולברום. הם ראו בהם אנשים מאושרים שזכו להמלט מההשפלה שבגלות ואשר זכו להתהלך במולדתם בקומה זקופה ובראש מורם. משאת נפשם של יהודי וולברום היתה הארץ ועז היה חפצם לעלות אליה, לבנותה ולהבנות בה.

הקירות בכל בית יהודי היו מקושטים בתמונות קרוביהם בארץ, בחיבה ובהערצה היו מצביעים ומתפארים: זו בתי, בני או נכדי בארץ ישראל. המלים ארץ ישראל בוטאו בחרדת קודש כפי שגם התיחסו ביחס דומה לכל חפץ שבא מהארץ ואשר היו מתיחסים לו בבחינת קודש הקדשים. והנה אותם הידידים, אותם היהודים הטובים והתמימים לא זכו לראות את תקומת ארצם, ושחרורה. וכואב ונשבר הלב על אבדן אכזרי של יקירינו וידידינו הטובים והיקרים מכל.

בשנתיים האחרונות שלפני פרוץ מלחמת העולם השניה הורע המצב והחמיר יותר ויותר. חוצפתו ותוקפנותו של היטלר הולכת וגדלה מיום ליום. לשווא מתריעה העתונות היהודית שהתיאבון בא עם האוכל ושיש לשים קץ

ולקצץ את זרועות הרשע. היטלר בולע מדינות ומספח שטחים ומשמיד עמים, והעולם החפשי הליברלי כביכול נכנע וע"י כך מעודד את חית הטרף לרצח והשמדה סיטונית ורצח יהודים בראש וראשונה.

מעשי הזוועה של הנאצים מוצאים הדם בפולין. ואמנם מתבוננים הפועלים ולומדים משכניהם. מעטים בלבד היו הפולנים שהשכילו לדעת ולחזות מראש שבעוד היהודים יהיו לטרף ו„ארוחת הבוקר" של העם העליון — הרי הם צפויים להיות „לארוחת הצהרים", אבל רוב העם רואה בשכן הנאצי את הגואל אשר יגאל את האומה הפולנית האצילה מידי היהודים הנבזים.

המצב נעשה מתוח מיום ליום ומשעה לשעה. היהודים במיוחד ערים ביותר, צמודים הם למקלטי הרדיו ובולעים כל ידיעה בעתון ועוקבים במתח רב אחרי כל המתרחש. יודעים הם ומרגישים היטב כי בנפשם הדבר. כל ידיעה והודעה זוכה לנתוח מעמיק ופירושים מפירושים שונים. הדעות מחולקות והווי־כוחים ערים, בעוד אלו מתרעמים על הוותורים אשר המעצמות מוותרות לנאצים מתנחמים האחרים בכך כי יש בזה לפחות משום דחיית הקץ וכי די לצרה בשעתה. ושמא הזמן יביא הצלה כפי שניצלו אבותינו לא פעם בנס.

ב. בראשית מלחמת השמד

והנה בא הרעש. את אשר יגורנו ואת אשר פחדנו בא ונתרחש, ובמהירות עצומה. בשורת איוב מחרידה מודיעה שהגרמנים פולשים לפולין בלי להכריז עליה אפילו מלחמה. הגבול הפולני־הגרמני לכל אורכו מאוכלס היה גרמנים אזרחי פולין, תושבים אלו היוו את הגייס החמישי של הרייך הנאצי שמתפקידו באותו זמן היה להפיץ בהלה מסביב בכדי להפחיד את הפולנים וליצור אווירה של יאוש ואין אונים על מנת לסלול הדרך לצבא הגרמני שיוכל להתקדם ללא מעצור וללא התנגדות. ואמנם כך היה. הצבא הגרמני המצויד כבר אז במיטב הציוד המודרני, הממוכן והמשוריין, התקדם כמעט ללא קרבות. ובמדה והתקיים קרב — הרי הנצחון המכריע והמהיר היה תמיד של הגרמנים.

עוד בימים הראשונים לפרוץ המלחמה הספיקו הפולנים לגייס לצבא. רבים מיהודי וולברום התגייסו ומלאו תפקידם במסירות ובגבורה, ומהם גם נפלו מות גבורים. והם מאיר רויכר בנו של ר' חיים רויכר ורובינסקי בנו של ר' חנוך רובינסקי. רבים אחרים נעדרים עד היום הזה.

רבים נשבו ונלקחו בשבי לתוך גרמניה. ביניהם פנחס מאיר פצנובסקי, אברהם ישעיהו גוטליב, מאיר צוקערמאן ואחרים אשר לצערי לא אזכור את שמותיהם.

כל השבויים היהודיים־פולניים בגרמניה הוחזרו כעבור כמה חדשים לבתיהם לפולין. הנאצים ידעו כנראה כבר אז את אשר הם מתכננים ומכינים ליהדות פולין, ולכן כנראה הוחלט לשחרר את היהודים ולהחזירם לפולין על מנת להשמידם בעתיד יחד עם כל יהודי פולין.

הצבא הגרמני שכבש את העיר וולברום מצא אותה כמעט ריקה מגברים

יהודים שרובם עזבו את העיר והחליטו להמלט על נפשם. היחידים שנשארו נצטוו תיכף ומיד לצאת ולהתרכז בככר המרכזית של העיר, הוא ככר „השוק". משם הועברו ברגל לעיר זבירצה ושם הוחזקו כשבועיים כמעט ללא אוכל ושתיה ובתנאים בלתי אנושיים בהחלט. הכוונה בהעברתם של האנשים לזבירצה היתה לירות בהם כפי שנעשה עם יהודים בהרבה ערים אחרים, אולם הפעם משום מה בוטלה הגזירה או יותר נכון נדחתה לזמן מה.

היהודים שברחו מהעיר בכדי להציל את חייהם לא הספיקו להרחיק לכת. בעודם משרכים רגליהם ונלאים מללכת ברגל, הרי רדף אותם צבא ממוכן אשר: „אין עיר ואין יגיע בו", ובמהרה נוכחו האנשים לדעת שאין טעם להמשיך והחליטו להשאר בערים הסמוכות בכוונה לחזור לבתיהם עם שוך הקרבות, ויהי מה.

באותם הימים השתנה יחס האוכלוסיה הפולנית ליהודים מקצה לקצה. רב היה הרוגז אצל העם הפולני בעיר ובכפר על המנהיגות העיוורת אשר במקום לראות את הסכנה האמיתית בשכן המערבי, כלומר: במקום לקדם את הסכנה שנשקפה לפולניה מגרמניה הנאצית, הרי עסקו בלבוי שנאת שוא ובתעמולת סרק נגד יהודים. נוסף לכך פעל גורם ההשפלה שנחלו הפולנים הגאים בארצם, לקח התבוסות שהנחילו להם הגרמנים יום יום. והנה כעת במאוחר נפקחו עיניהם לראות ולהבין איך שהמנהיגים שלהם הוליכום שולל עד לאבדן מולדתם וחירותם.

בימים ובשבועות הראשונים לפלישת הנאצים טרם נשלפה חרב ההשמדה והכליון לכל אורכה. פרט למקרים בודדים פה ושם טרם הוחל בהשמדה המונית. הסיבות לאותה גישה הן בוודאי אחדות. א) בראשית הכבוש היה השלטון צבאי וכנראה לא היה המנגנון הזה מספיק „כשר" בעיני היטלר ימ"ש בכדי למסור לידיו תפקיד כה חשוב כהשמדת יהודים, ואחר מכן הוחלף השלטון הצבאי באנשי ס.ס., גסטפו וס.ד. הוא שרות מיוחד להשמדת יהודים. הסבה השניה לפי דעה מקובלת מקורה בעובדה שהנאצים זממו להשמיד על פי תכנית מפורטת ומחושבת היטב בכדי להשמיד ביעילות מקסימאלית את כל העם היהודי לבל ימלט איש ולבל יישאר שריד.

יש אומרים שהשקט היחסי שבראשית הכבוש ובשנת 1940 בערך התקיים הודות לעובדה שהיה קיים חוזה שלום בין גרמניה ובין רוסיה הסובייטית, ומסיבה זו נמנעו עדיין הנאצים מלבצע את כל מזימותיהם, ייתכן מאד, ויש מדת מה של אמת בסברה זו, מכיוון שמיד עם פרוץ המלחמה בין גרמניה ורוסיה הוחל בהשמדה בקנה מדה גדול.

מסבה זו, כלומר מכיוון שעם התחלת הכבוש הנאצי עדיין ניתן היה לנשום, אם כי לא יותר מזה, וגם זה בקושי רב, החלו כל היהודים שנמלטו לחזור הביתה. בין החוזרים לא אלה בלבד שלא הרחיקו לכת אלא גם הרבה אנשים שהגיעו עד לבוב, ז.א. מקומות שהיו באותו זמן מסופחים לרוסיה, ולכן גם מחוץ לסכנת חיים לכל הפחות, ובכל זאת חזרו גם משם הרבה אנשים לוולברום מתוך רצון להצטרף למשפחותיהם ולחלק גורל משותף. אחרי ככלות הכל חשבו החוזרים הרי לא ייתכן רצח והשמדת עם במאה ה־20. ואם כי ידעו וידענו כולנו

שהרבה תלאות ומצוקה לפנינו — הרי אף אחד לא שער ולא יכול היה לשער את גודל האסון והזוועה המצפה לנו.

הסגולות והתכונות האנושיות היפות ביותר בהן נתברך העם היהודי במשך כל הדורות ושהן אולי אף שמרו עליו במשך הגלות הארוכה והאפלה — היו דווקא הפעם לרועץ לעם היהודי. לא אתעכב ולא אנתח את כולם: אסתפק באחת בלבד כדוגמא:

אהבת המשפחה אצל יהודים מפורסמת היא. אהבה זו והקשר ההדוק במשפחה גרם איפוא שגברים צעירים בעלי אבות ובנים היו מוכנים לחלק גורל המשפחה כולה במקום להציל את חייהם הם, ייתכן מאד שהיו יכולים להינצל הרבה יותר נפשות משניצלו למעשה.

האמונה והתקוה היהודית המסורתית, המושרשת כל כך עמוק בעם היהודי אצל מי בהכרה ואצל מי בתת הכרתו, פעלו אף הן כמובן בכיוון של „שב ואל תעשה". ולכן עם כל החרדה לאשר צפוי, היו מוכנים לשאת את כל התלאות שבעולם ולהביא כל קרבן שהוא במחיר היותם עם משפחותיהם. שלילת החופש ושדידת הרכוש, עבודת כפיה תוך רעב וענויים וסבל נראו כמחיר לא יקר תמורת היקר ביותר — היא הנפש. כך קיוו או השלו את עצמם שהנפש תהיה להם לשלל.

תוך זמן קצר התארגנו שוב החיים היהודיים בוולברום. במקום וועד הקהלה הוקם יודנראט, ז.א. וועד יהודי אשר תפקידו צריך היה להיות להוציא את הכסף ואת הזהב וסחורות בהדרגה מידי היהודים לרוצחיהם. תפקיד נוסף היה אספקת כוח אדם לעבודת פרך. בראש הוועד הועמד יחיאל אנגלרד אשר כעבור זמן קצר הושמד ע"י הנאצים במחנה הידוע אושביץ. בדרך כלל לא ארבה פרטים על אותו וועד. הרי אין ממטרת המאמר הזה להשמיץ. והאמת היא שרוב חברי הוועד ובמרבית הזמן לא היו יהודים וולברומאיים.

כפי שכבר ציינתי לא היה המצב בכי רע באותו זמן מבחינת סכנת החיים, ואף המצב הכלכלי נסבל היה. אמנם מיד „הוחקו חוקים" שמטרתם היתה להשפיל לדכא ולהגביל את היהודים מכל הבחינות. היהודים הוכרחו מיד לענוד על שרווליי בגדיהם סרטים לבנים עם מגן דוד כחול בכדי שיהיה קל לזהות בין יהודי „מזוהם" ובין „ארי טהור". יהודים לא הורשו לצאת מבתיהם אחרי שעה שבע בערב.

כמו כן לא הורשו לעזוב את מקומות מגוריהם ולא לנסוע מחוץ לעיר אלא ברשיון מיוחד שאך בקושי רב ניתן היה להשיגו תמורת כסף רב.

יהודים נצטוו לגלח את זקניהם, וכאן עזרו להם הנאצים תוך הנאה סאדיסטית ובברוטאליות כמובן. בין היתר נאסר גם לאכול לחם לבן. בשר, חמאה או ביצים ממילא לא היו בנמצא מאחר והגרמנים שדדו אותם מהאיכרים בכפרים. כל החנויות לבדים ועורות, ודברי כסף וזהב הוחרמו מיד ומרכולתם הועברו למחסני הצבא. יתר החנויות נשדדו בהדרגה ובקביעות עד שרוקנו כליל.

העם היהודי שבע התלאות והיגון, העם שנתנסה במשך דורות רבים בכל העינויים והרדיפות — ניסה להסתגל למצב הקשה ללא נשוא והאכזרי ללא רחם. עז היה הרצון לבלות ולהשאר בחיים בכדי לראות במפלת הצוררים, ולכן

גם קבלו על עצמם הכל והיו מוכנים לשלם כל מחיר. ניתן לומר שבשנה הראשונה הצליחו יהודי וולברום להתגבר על הרבה מכשולים. בדרכים קשות, בעמל פרך ובגאוניות יהודית ממש שאפו יהודי וולברום לרכך את רוע הגזירה אגב שאיפה ותקוה יחידה להשאר בחיים. יותר מהחיים לא בקשו. ליותר מזה לא קיוו ולא שאפו. תוחלתם היחידה היתה לבלות את אויביהם.

הקהלה היהודית בוולברום גדלה בהרבה באותו זמן באשר ניתן בה ומצאו בה מקלט הרבה אלפי יהודים ממחוזות שלזיה העילית בכלל וביניהם יוצאי וולברום בפרט, כלומר וולברומאים שזה מזמן התגוררו בשלזיה וכעת הורחקו משם ומצאו בחזרה את ביתם בוולברום. כל המחוזות סופחו לרייך השלישי והגבול הגרמני עבר בין עירנו וולברום ובין העיר אלקוש. כעבור חצי שנה, בערך במחצית שנת 1940 החליטו הנאצים „לטהר" את העיר קראקא מיהודים. דירות היהודים חייבות היו להתפנות עבור קציני גסטפו וס.ס. וכל אותו מנגנון השטן שהוכן להשמדת היהודים.

אלפים אחדים מיהודי קראקא נמשכו לוולברום. ניתן לתאר איפוא את הצפיפות והדוחק בוולברום. לכן יש לציין שגם הפעם עמדו יהודי וולברום בגבורה וברוחב לב במבחן הקשה. הייתי אומר הקשה ביותר. כל הפליטים סודרו פחות או יותר בהתאם לזמן ולתנאים, כל אחד מצא גג מתחת לראשו ברובם בבתים פרטיים ומעוטם במקומות צבוריים.

הוקם מטבח עממי מסודר היטב היטב. ארוחות חמות חולקו במחיר סמלי בלבד וגם חנם. הודות למטבח זה לא נמצא בוולברום אף יהודי אחד רעב ולא היתה זאת משימה קלה כלל וכלל להשביע אלפי פליטים מחוסרי אמצעים באותו זמן היה המזון מצרך נדיר ויקר ביותר, ורק נדיבותם והכנסת האורחים הלבבית של יהודי וולברום אשר תרמו ביד רחבה ולמעשה התחלקו בפת לחמם עם הפליטים מנעה רעב מהרבה יהודים שמצאו מקלט בעירנו.

נוסף על התמיכה בפליטים שהעיר קיבלה על עצמה בהתנדבות, הרי הוטלו על התושבים היהודים מסים והיטלים חמסניים במטרה לרושש את היהודים.

פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה הפיח תקוה בלב יהודי וולברום. רבה היתה התקוה שעוד יבוסו הגרמנים והעיר תשוחרר על ידי הרוסים, כלומר נצליח לצאת מכלל סכנת החיים.

שבוע עד עשרה ימים לאחר התחלת הקרבות שרר שקט מוחלט ולא הגיעו שום ידיעות מהחזית. חוסר האינפורמציה עודד עוד יותר את היהודים ונדמה היה כי אמנם סיבת האיפול היא במפלת הצבא הגרמני. אולם בהוודע האמת המרה כעבור זמן ובהתברר שהגרמנים הם המנצחים, ירד המוראל פלאים והמרה השחורה שררה בכל והדביקה את כולם. האכזבה באה עלינו כמהלומה כבדה ללא נשוא. לבותינו נשברו ולרבים מאתנו נשברו לנצח מרוב יאוש.

ואמנם לא טעינו, כי רק עכשיו למעשה עמד להתחולל הרע והאיום ביותר. המצב נהיה מתוח מאד וגברה הסכנה לחיינו על כל צעד ושעל. יהודים נורו יום יום על כל צעד ושעל ובגלל דברים של מה בכך. זאת אומרת בגלל „חטאים" מדומים וכמובן על לא עוול בכפינו נשפך דמינו כמים. מחנות לעבודת כפיה

בולעים את מיטב הנוער היהודי וגם מבוגרים. במחנות אלו הוכרחו לעבוד עבודת פרך מהשכם בבוקר ועד לשעות הערב המאוחרות ללא מזון כמעט ובעינויי גוף ונפש.

ענף מיוחד של מנגנון ההשמדה הנאצי הם ה„זונדער שטראף קומאַנדוס", ז.א. צוותות לפעולות הענשה מיוחדות, עוברות בערי פולין, המכלות את הקהילות היהודיות ועושות בהן שמות.

„בקור" של צוותות ההענשה עולה לכל קהלה יהודית בהתאם לגודלה למאות ואלפי נפש. המסכנים הוצאו אל מחוץ לעיר על גבעות ומשם נורו ממכונות יריה לתוך בורות אשר נצטוו לחפור לעצמם מקודם. בעד הרצח ההמוני הזה, בעד מעשי הזוועה ותעלולי שטן נצטוו עוד היהודים לשלם לרוצחיהם בשארית כספם ולא ימיתו את כולם.

צוותות ההענשה לא פסחו גם כן על עירנו וולברום, אם כי אמנם לא בצורה הקשה ביותר כמו ביתר הערים.

לוולברום הגיע קצין ס.ס. במטרה לשים עין על יהודי וולברום, להקפיד על ביצוע מדוייק וקפדני של ההוראות בנוגע להגבלות החמורות על התושבים היהודיים. כלומר, היתה מטרה ברורה לבואו לעירנו, והיא רציחת יהודים ושדידת רכושם.

אין לתאר את הסדיזם של אותו קצין ורעבונו לדם יהודי לא ידע גבול. מיום הראשון לבואו החל לרצוח יהודים באמצע הרחוב תוך הנאה ותאוה סדיסטית. האווירה היתה מחושמלת, איש לא העז להוציא אפו החוצה, בבתי יהודים שרר פחד מוות. נוסף על כך שהיה יורה באנשים באמצע הרחוב ולאור היום היה נוהג גם כן לאסור יהודים ולהתעלל בהם בהתעללות פראית ולהתאכזר להם ללא רחם כחית טרף. אחד האסירים שלו ר' יהושע לסמן עונה עם כמה יהודים בצורה אכזרית ביותר. לפי עדותו של עד ראיה ושמיעה עונה האיש בענויי גוף ונפש, ובו בזמן לעג לו מרצחו, שהרי טובה הוא עושה לו, כי הוא שולח אותו לאבות אבותיו אברהם יצחק ויעקב אשר להם בוודאי חיק רך ורחב בו הוא ינוח וירווח לו.

באופן מיוחד נזדעזעה העיר כשנאסרה הגברת שמחה'לה מייטליס, גבאית החברה קדישא. למרות הצרות הכלליות היתה החרדה לחייה רבה מאד ונעשו מאמצים על אנושיים להצילה. וכמובן שהדבר עלה בהון תועפות. אגב שחרורה אמר הקצין: הרי בין כה וכה צפויים כל היהודים להשמדה טוטאלית בקרוב, ולמה לא אמלא איפוא כיסי בכספכם, בין כה וכה לא יימלט אף אחד מכם.

והיה כאשר רווה במקצת צמאונו של הלויטננט בוימגרטן, הוא הרוצח של יהודי וולברום והסביבה, החל לרוקן את כיסי היהודים המדולדלים והמרוקנים. בהתאם להוראתו נצטוו היהודים למסור כל כלי הכסף והזהב שנשארו עדיין בידם עד לחפצי קדושה וטבעות נשואין. למותר להוסיף שהעונש היחידי בעד אי ציות להוראה הוא עונש מוות מידי.

אחרי הכסף והזהב בא תור הפרוות ושוב באיום מוות מידי נצטוו היהודים

למסור את הפרוות שברשותם. יהודים שנמצאו פרוות ברשותם לאחר תאריך המסירה הומתו ביריות במקום.

לאחר מכן הוחל בשדידת החנויות, כלומר שארית החנויות שטרם נשדדו. וגם בבתים פרטיים נערכו חפושים. ובמדה ונמצאו שאריות של רכוש יהודי, שאריות שיהודים שמרו בכדי להחליפם בפת־לחם, נלקחה הסחורה יחד עם הבעלים לנצח.

באותו זמן היו רוב יהודי העיר משועבדים בכל מיני עבודת פרך. כמה מאות יהודים אחרים מעירנו כבר נמצאו במחנות מחוץ לעיר. גם בשטח הזה פעל הלויטננט בנאמנות גמורה לשולחיו. הוא דאג שכל יהודי יזיע ויעבד כהוגן. חברה גרמנית אשר סללה מסילת רכבת חדשה ליד עירנו „העסיקה" הרבה יהודים. העבודה היתה מפרכת והיחס היה עויין ונוקשה. העבודה נמשכה גם בשבתות ובחגים ועד כלות הכוחות.

קרה המקרה ובפסח שנת 1942 הגיעו קציני ס.ס. אחדים מטעם מטה הס.ס. בקראקא לבדוק אם היהודים עובדים גם בחגים. בלווית הלויטננט בוימגארטן פנו למקום העבודה ובקשו ממנהלי העבודה הגרמנים לאסוף את היהודים ולהקריא את רשימת העובדים, ולראות אם כולם התייצבו לעבודה. באותו יום, הוא יום הראשון של פסח. התברר שיהודים אחדים לא הופיעו ומיד סדרו רשימה של הנעדרים ורצה הגורל שאני הופעתי בראש הרשימה.

ממקום העבודה פנו הקציניים ישר ליודנראט וצוו להביא מיד את כל חברי היודנראט ואת השוטרים היהודיים. ברגע שהגיעו אנשי היודנראט והשוטרים, פנו אליהם קציני הס.ס. בזו הלשון: „האם נשלחו כבר יהודים לאושביץ מהעיר וולברום הארורה"? מובן שהנשאלים החווירו ונבהלו מאד והדבור ניטל מהם. ואז הוסיפו הס.ס.: הנה רשימת היהודים המזוהמים שאינם רוצים לעבוד למען הרייך השלישי. הביאום הנה מהר ובאם הראשון מהם כ"ץ לא יהיה במקום בעוד עשר דקות נמית עשרה יהודים אחרים, ובכללם הרב שלכם.

השוטרים יצאו דחופים ונבהלים להביא את „הפושעים". כעבור זמן קצר הגענו, או יותר נכון הביאו אותנו, ז.א. את כל „המשתמטים" אל היודנראט, מקום שם חיכו לנו קציני הס.ס.

לראשונה פנו אלי אגב מכות ובעיטות ושאלוני למה לא הלכתי לעבודה באותו יום. עד לרגע הזה בכלל לא ידעתי למה „שהוזמנתי" וגם לא על דבר הבקורת שנערכה מקודם. רק מתוך השאלה שהציגו לי וכך הלאה, הבנתי במה המדובר, ומיד צץ בי רעיון טוב אשר כפי הנראה היה רעיון גואל ממש, ואין ספק שמנע אסונות. מאז בואו של הלויטננט בוימגרטן לעירנו, כלומר כשיום יום נורו יהודים, היתה קיימת בוולברום חברה קדישא של בחורים שעסקו בקבורת ההרוגים בלבד. עניתי איפא שמאחר ובלילה הקודם הייתי עסוק ביחד עם יתר הבחורים שבכאן בקבורת אנשים, לכן לא היה בכוחי להופיע היום לעבודה. עוד הוספתי שמאחר והאדמה עדיין קפואה הרי היה קשה מאד לחפור, וזה לקח גם כן הרבה זמן, ואני בכל אופן התאמצתי קשה וכנראה גם חברי הקברנים. לתשובתי לקחו את כף ידי ומששוהו אם אמנם ניכרים בה סימנים של עבודה

קשה. ולאחר מכן שאלו את הלויטננט אם יש אמת בדברי בכלל, דהיינו אם הוא באמת הפיל כמה יהודים אתמול. כאן כמובן היתה ללויטננט הזדמנות נאותה להתפאר ולהבליט את עצמו בפני הממונים עליו, כדי שיראו עד כמה הוא יעיל ועד כמה אפשר לסמוך עליו. ללא היסוס מיהר איפא לאשר את דברי. קבלנו תוספת מכות לפרידה ואמרו לנו להסתלק.

כשרק יצאנו מבנין היודנראט הרגשנו שפאניקה כבדה ירדה על העיר. בשערי הבתים ציפו אנשים בקוצר רוח לדעת מה תהיינה התוצאות ולא פללו ולא קוו לראות אותנו בכלל. התחבקו איפא אתנו ונשקונו והשמחה היתה רבה וכפולה. היא היתה כפולה ראשית כל מכיוון שללא ספק נצלנו ממוות בטוח. ושנית רצו לראות במקרה כזה סימן שאולי עדיין לא הכל אבוד, ואולי בכל זאת יניחו לנו לחיות ולא ישמידונו.

מיד לאחר חג הפסח החליטו הגרמנים לצופף את כל יהודי וולברום לתוך גיטו, בתוך שטח קטן ומוגבל בסביבת בתי הכנסת. אם כי גם מקודם היתה צפיפות רבה למדי — הרי עכשיו עמדו להחניק אותנו חיים. נוסף על כך פגעה ההעברה לגיטו בהרבה יהודים שעדיין הצליחו לשמור על קצת סחורה שמתמורתה היו צריכים להתקיים, מכיוון שאי אפשר היה להעביר וגם לא היה לאן להעביר, כי הצפיפות היתה גדולה מאד. וככה עבר אחרון הרכוש היהודי לגרמנים או לפולנים. בד בבד עם ההתרוששות ואבדן הרכוש האמיר המזון ביותר. מחירים פנטסטיים היה צריך לשלם בעד לחם גרוע באיכותו ובעד תפוחי אדמה רקובים כמעט. מצב התזונה של יהודי וולברום היה איפוא בכל רע, ולולא הנדיבות והנכונות להתחלק במעט שעדיין נותר לפליטה היו בודאי הרבה יהודים גוועים מרעב ממש. בביתנו התגורר זוג צעיר, אברהמ'לה נונברג, בנו של ר' מאיר והינדה נונברג ואשתו. לפני המלחמה ניהלו השניים חנות לנעליים. אולם בזמן המלחמה היה המסחר בעורות ודברי עור מחוץ־לתחום בשביל יהודים. ולכן פתחו חנות לירקות. במו עיני ראיתי איך שהזוג מחלק ירקות, חינם אין כסף לנצרכים. כמו כן היו מחלקים זוגות נעלים, ועלי לציין שנעליים בתקופת המלחמה היו אחד הדברים היקרים ביותר, שלא כל אחד היה יכול להרשות לעצמו לרכשם, ואמנם רבים נאלצו להשתמש בנעלי עץ.

כן, צדקה לחיים כתוב, אך הצדקה הכנה של יהודי וולברום לא הועילה להצילם. המצב הלך ונואש מיום ליום. שמועות משמועות שונות וידיעות זוועה מגיעות העירה. לשמם נמס הלב והברכיים רפות. מתבוננים יהודי וולברום איש בפני רעהו ועיניהם תוהות. האמנם? האלה הם באמת ימי חיינו האחרונים? ואם כי לא ידענו ברורות מה בדיוק צפוי לנו, הרי הרגשנו שמשהו איום עומד להתרחש ולבוא עלינו.

ככל שמצפים לנס, למפלה ולתבוסה בשדה הקרב, או לכל נס שהוא שמעל לטבע, שיקרה משהו פתאומי ומידי שיוציאנו וישחררנו מטבעת החנק והכליון בה היינו לחוצים וכבולים, אז למרבה הצער והיגון, זוכים הגרמנים בנצחונות חדשים לבקרים. באותו זמן בקיץ 1942 מגיעים הנאצים לפסגת גבורתם ועוצמתם. צבאות הנאצים מחזיקים בידיהם את שטחה התעשייתי והחקלאי

המפותח ביותר של רוסיה, גרורותיהם האיטלקים בראשות רומל נמצאים כבר במצרים, הצוללות הגרמניות מכלות את האניות האנגליות באוקינוס האטלנטי. הגרמנים שודדים את כל הארצות הכבושות. כל דבר שאך עלול להביא להם תועלת מובא לגרמניה — כולל האוכלוסיה בתור עבדים לבתי החרושת ולחקלאות בגרמניה. וכמובן שהזעם הגדול ביותר נשפך על היהודים בכל הארצות הכבושות והמטרה הסופית לגבי היהודים היא השמדה וכליון טוטאלי עד הסוף וללא רחמים. בקיץ ובסתיו של שנת 1942 נדמה היה כי אכן עומדים הנאצים לכבוש את כל העולם כולו ושאין בעולם כולו מי שיוכל לעמוד בפניהם.

העובדה הזאת חשובה לגבינו עד מאד. יהודי וולברום שנואשו כבר להצלת חייהם הם, היו זוכים לכל הפחות להתנחם בכך שהגרמנים ינוצחו ושהיהודים שישארו בחיים לאחר המלחמה בארצות שונות שיד הנאצים לא השיגם, בוודאי ינקמו את נקמתם. אבל לאור המצב בקיץ 1942, כלומר על סף חורבנם של יהודי וולברום לא היו שום תקוות נקם. ולכן היה היאוש והדכאון קשה מנשוא שבעתיים.

הקץ מתקרב בצעדים מהירים. טחנות המוות פועלות במלא המרץ. „כושר תפוקתן" של עשרות אלפים נפש ליום. אומה שלימה, נשים וילדים, תינוקות וזקנים נדונו למוות אכזרי לאור היום ואין פוצה פה. השתיקה הפושעת של העולם החפשי והליבראלי אך מעודדת את הנאצים. כנראה שאין דורש לדמם של ישראל, ולכן אפשר ומותר לעשות הכל.

במאי 1942 הובלו כעשרת אלפים מיהודי קראקא הנותרים ישר לכבשני האש. לאותם היהודים צורפו כמה עשרות יהודים מוולברום אשר באותו זמן היו כלואים במחנה עבודה ליד העיר קראקא, לשם הובאו כחודש לפני כן עם כשלוש מאות יהודים מוולברום. אותם שלש מאות היהודים, נצטוו להופיע ביום אחד במשרד העבודה הגרמני בוולברום, כאילו לשם בדיקה ורישום. אבל מיד לאחר שהופיעו הגיעו משאיות וציוו עליהם לעלות על המשאיות ומשם הובאו למחנה עבודת כפיה ליד קראקא. כמה עשרות וולברומאים פנו לרופא במקום ובקשו לשחררם מהמחנה מאחר והם חולים ואינם מסוגלים לעבוד קשה. מובן מאליו שאת השחרור הם לא קבלו, ועקב העבודה המפרכת והתנאים הבלתי אנושיים נחלשו במדה ניכרת ולא היו מסוגלים יותר לצאת לעבודה. בן ביום שיהודי קראקא הוכנסו לרכבות אסף מפקד המחנה את כל החולים וביניהם גם הוולברומאים ואמר להם כך: אתם מועברים מזרחה ששם מצפה לכם משהו אכזרי ואיום בעוד כמאה קילומטר מכאן. אכן אין בימינו מקום לאנשים שאינם מסוגלים לעבוד.

מבין הוולברומאים אשר הובלו לטבח יחד עם יהודי קראקא היו שמואל צ'נסטוחובסקי חתנו של ר' אברהם יצחק מייטליס, יוסל מנטליק בנו של משהל'ה מנטליק, ליפא גוטפלד, חתנו של חיים יצחק צויגנבוים, משה שוורצברג בנו של ר' יוסף שוורצברג מאלקוש.

לאחר „טיהור" העיר קראקא מיהודים הוחל בטיהור הערים מסביב

לקראקא ויהודי וולברום מרגישים שאמנם מתקרב יום הדין ושאמנם ימינו ספורים.

טבעת החנק והכליון מתהדקת סביבנו הדק והדק, ללא מוצא ללא שום סכוי ממשי להצלתנו.

מתבוננים יהודי וולברום איש בפני חברו בעיניים תוהות ובוהות, האמת? האמנם נגזר עלינו, הבאמת ימינו ספורים ואין מנוס?

המשפחות שלהן היו קרובים ובני משפחה בארץ ישראל מצאו בימים אלו הרבה נוחם בעובדה הזאת. הנחמה שלהם היתה כפולה. ראשית כל בגלל הספוק שלפחות אלו ינצלו. ושנית שלפחות תשאר להם שארית, שריד אשר יזכירם ויתאבל עליהם.

— אתה אדם מאושר, אומר לי חברי חיים וולגרין בנו של יוסף מנדל. לך קרובים בארץ ישראל. לכן אתה לפחות יכול למות בשקט. ואילו אני מי יזכירני אי פעם שהתקיימתי. ואמנם כאילו ניחש המסכן יען שהוא הושמד במחנה אושוויץ ואתו כל המשפחה כולה ללא שריד.

איני רוצה לומר שיהודי וולברום שרובם היו יהודים אדוקים וקשורים לבורא העולם, הרהרו אחר מדותיו, אולם אין ספק שהרגישו עצמם נבוכים עקב הפורענות שהתרגשה ובאה עליהם. אחרי ככלות הכל לא היה שום יחס בין העונש שבא עליהם ובין חטאיהם. אם כי לדידי ספק רב הוא אם בכלל חטאו אי פעם יהודי וולברום התמימים והישרים.

ביום שישי בשבוע, הוא ה־5 לספטמבר 1942, כמה ימים לאחר השמדתם של יהודי מיכוב, ידוע ידענו וכבר ברור היה שהראשונים בתור הם יהודי וולברום. קהלה של קרוב לתשעת אלפים נפשות ידעה שהנה עומדת היא להכלות ולהמחק מעל פני האדמה ובצורה אכזרית ואיומה ביותר.

אמהות מחבקות ומנשקות את ילדיהן ובוכות חרש. אבות בוכים ובעיניהם כאלו בקשת סליחה מבניהם על אשר הולידו אותם. מתיפחים האבות על הגורל האכזרי של בניהם שנגזר עליהם להירצח ולמות והם עדיין במיטב נעוריהם. אין אני יודע אם לא היה מי שישמע את בכיים או אם היה ולא אבה לשמוע. בכל אופן ברור לי שבכיים ותפילתם של יהודי וולברום לא נשמעו כפי שגם לא נשמעו התפילה, הבכי והיגון של כל היהודים, התינוקות והזקנים שנטבחו, נרצחו ונשרפו ע״י חיות הטרף על לא עוול בכפם, בעוד שחטאם היחיד הוא — שהם יהודים.

התבוננתי גם אני בפני יהודי עירי ורציתי לדעת מהי הרגשתם ומהי תגובתם הנפשית, לנוכח מה שעומד לעבור עלינו. הגעתי למסקנה שהרגשתם היתה של דכאון ועלבון. כן, בושה, אבל לא פחד. כי הפחד כבר לא היה קיים, באשר ידענו שאין הצלה ואין מנוס, ולכן השלימו עם מר גורלם, שפירושו היה מוות איום ונורא ובצורה שכמותה השטן טרם ברא. מוות אכזרי שרק חיות טרף וצפעונים ארסיים יכלו להמציאו.

ולכן היתה הרגשתם יותר של עלבון בגלל שנהיינו ללעג וקלס, מעונים

ונרדפים עד לאין סוף, ללא שמץ של רחמים וללא צל של תקוה. וכל זה לאור היום לעיני העמים מבלי שאף אחד ישמיע קול מחאה או אנחה.

אני עדיין שומע זעקות היאוש: „הבט משמיים וראה, למה יאמרו הגויים".

כשלעצמי הנני משוכנע שהפסוקים נאמרו בלעג מר על מנת לבטא את האכזבה הקשה של האנשים שהרגישו עצמם עזובים ומאוכזבים ונשכחים מאלוהים ואדם בימים הטרופים ביותר בחיי העם היהודי מאז ומתמיד. כי הרי מעולם לא הגיעו ההרס והזוועה לממדי ימינו.

וכפי שכבר ציינתי הרי היו האכזבה והיאוש כפולים ומכופלים. כי לא זו בלבד שכאן עמד להיטבח ולהשמד עם שלם, גברים, נשים, זקנים וטף, וללא שריד וזכר, אלא שבאותו זמן נדמה היה, שרוצחינו גם ינצחו במלחמתם לא רק נגד העם היהודי אלא יכבשו את העולם כולו, ולכן גם לא תהיה שום נקמה וגם לא יהיה מי שינקום.

מכאן, שער איפא בנפשך הרגשת עם המוצא לטבח ולאבדן וכליון גופני ונפשי עד השורש. כל דברי התוכחה וכל נבואת הזעם חוורים הם ולא יישוו ולא יבטאו את גודל הכאב, הצער, היגון והפורענות של יהודי השואה.

ובינתיים נערך הצבא הנאצי למלחמת השמד ביהודי וולברום. ומכיוון שמלחמה לו באויב „המסוכן" ביותר, בניהם, נשיהם ותינוקותיהם, לכן נערך הוא בקפדנות צבאית לפי כל כללי האסטרטגיה המלחמתית, לבל יימלט אף יהודי אחד על נפשו. תגבורת של אנשי ס.ס. וז'נדרמריה גרמנית הגיעה העירה בכדי עוד להוסיף ולהגביר את הרגשת האין אונים אצל היהודים ובכדי „להוציא מראשם" כל מחשבה של התנגדות או סירוב.

את העיר הקיפו בטבעת הדוקה מאות שוטרים פולנים, מכבי אש, וסתם פולנים המוכנים לעזור ולדאוג לכך שהעיר וולברום תשאר טהורה ונקיה מיהודים, ולכן יש לדאוג ולשמור היטב שאף יהודי לא יוכל לצאת את העיר.

בכל אופן עוד ניסו יהודים בליל שבת לפרוץ את חומת השמירה ולצאת מהעיר בכדי להמלט על נפשם, אבל רובם גורו ונהרגו.

לפנות ערב ניגשתי אני להפרד ולומר שלום לכמה משפחות ידידים ושוב לא יכולתי לחזור הביתה עם גבור היריות. נשארתי איפא אצל משפחת מיכאל פרלמוטר שהיו עסוקים באותו זמן בהכנת בונקר במרתף ביתם על מנת להתחבא בו. מיד הציעו לי לרדת אתם יחד לבונקר, אך סירבתי מכיוון שרציתי לחזור לביתי ולהיות יחד עם אבי עד הרגעים האחרונים שנותרו לנו, אבל היריות הלכו וגברו ומי יודע מי וכמה מאות יהודים גורו באותו לילה.

בלילה ההוא קרה מקרה אשר אני רואה אותו בבחינת לעג מר ואחרון ליהודי וולברום.

בחצות הלילה בערך נשמעה לפתע פתאום התפוצצות אדירה, אשר האירה את השמים לרגעים אחדים כאור היום. המחשבה הראשונה, שחשבנו, כוונו באופן אינסטינקטיבי — היתה שנושענו. נראה היה לנו שאולי הפציצו הרוסים את תחנת הרכבת, ולכן נישאר בעיר מחוסר תחבורה. כולם כאיש אחד נתלו בתקוה

הגואלת, אך קל להבין את האכזבה והמרירות בהתברר מיד לאחר מכן שאך תקוות שווא נחלנו.

לפנות בוקר החלו להזעיק את כל היהודים לצאת מבתיהם ולהתאסף בכיכר המרכזי בעיר, הוא כיכר השוק. בהתחלה סירבו יהודי העיר לצאת והעדיפו למות במקום. ואמנם ידוע שרבים היו מקרי הגבורה ומאות יהודים טובים נרצחו כשהם לבושים טליתות והכריכים. ביניהם משפחה ענפה של המנטליקים והגוטליבים. אגב כך קמה איפא מהומה ומבוכה איומה, וככה הצליחו הגרמנים לרכז את כל היהודים תוך מכות ויריות.

תוך כשעתיים או שלש כבר היה בשוק רוב היהודים שנותרו והם עדיין קהל גדול ורב אשר מילא את כל הכיכר.

ליהודים שונים אשר נאלצו לעבוד או לייצר עבור הגרמנים הובטח שישאירו אותם בעיר. כמו כן הבטיחו הגרמנים להשאיר כמה משפחות לשרותים שונים, וגם רופא, רוקח וביניהם גם את הרב. אבל באותו שבת בבוקר „שכחו" את כל ההבטחות והכריחו את כולם להתייצב בטענה שהעיר תשאר ריקה מיהודים לגמרי.

משנודע שהעיר תהיה ריקה מיהודים החליטו גם הרבה משפחות לצאת מהבונקרים ולהתייצב עם כל היהודים ולחלק גורל כולם. ביניהם כל משפחת פצנובסקי, פרט לראש המשפחה ר' אלימלך אשר סירב לצאת למקום הריכוז והעדיף למות בביתו, ואמנם נורה ע"י איש הז'נדרמריה על מטתו בזמן שהתפלל את תפלת השבת האחרונה שלו וכשהוא לבוש בגדי מוות מסורתיים יהודיים.

בכיכר השוק הוכנו כמה עשרות עגלות רתומות לסוסים ועליהם „נתבקשו" לעלות זקנים וחלשים שאין בכוחם לגשת ברגל עד תחנת הרכבת. היהודים שעלו על העגלות הוסעו ישר לתוך היער שממול בית הקברות והומתו ביריות רובים אחד אחד, אחרי שלפני כן הוכרחו להתפשט, בכדי שיהיה לרוצחיהם יותר קל לחטט בבגדיהם לאחר מכן ולקחת את השלל.

בשעות הצהרים בערך הובילו אותנו אל מגרשי הבצות שממול לתחנת הרכבת.

בראש מורד כשפנינו כבושות בקרקע עברנו את הרחוב הראשי, רחוב קראקובסקה. הרגשת הקהל והאווירה של התהלוכה הנוראה הזאת מי יתארנה ומי יבטאנה? ומנין נקח את המלים המתאימות כדי לתאר את הרגעים האיומים ביותר בתולדות אומה עתיקה תרבותית ואצילה העומדת להשחת ולהמחק מעל פני האדמה לנצח.

כפופים ואין אונים נע הקהל כצללים מתים, נואשים ומאוכזבים על האסון המחריד, על ההרג והרצח שנעשה בהם לאור היום באין מפריע ובאין פוצה פה.

בל יבוז לנו איש יותר ממה שעשינו או ממה שבכלל לא עשינו. הרי גם לא יכולנו וגם לא ניתן היה לעשות. וכי כיצד יתגונן עם קטן ומבודד על קרקע זר ועויין בתקופה של התנגשות איתני העולם תוך שפיכת דמים בלתי מרוסנה?

זאת ועוד. מתוך קנאות מטורפת וקיצונית ראה הצורר את העם היהודי כאויבו ויריבו „המסוכן" ביותר ועל כן נלחם בו במלא השצף והקצף, בחרון אף

ובחימה שפוכה. זאבים ופריצי יער נגד נשים וילדים, ולפי תכנית מפורטת ומדוייקת להשמיד כל נפש ולבלי השאיר שריד.

הבטתי בפני שכנינו הפולנים שהסתכלו בנו, במצעד המוות של יהודי וולברום, בדרכם האחרונה לקראת התופת. עלי לומר ששוב לא ראיתי בפניהם לא שנאה ולא נקמה, כי סוף כל סוף הרי גם הגרועים שביניהם יכלו להסתפק במה שעוללו ליהודים.

תוך עינויים וסבל לא יתואר הגענו סוף סוף למול תחנת הרכבת ושם נצטווינו לשבת במקום מבלי לזוז. לפנות ערב נוספו עלינו יהודי פילץ וז'ארנוביץ, מאחר ובאותן העיירות לא עברה רכבת.

למחרת ביום הראשון החלו להפריד בין המשפחות בכוח, זאת אומרת, החלו לרכז גברים צעירים לחוד, מכיוון שחבל היה להם להשמיד מיד כוח עבודה. ולכן החליטו להעביר בינתיים את הבריאים למחנות עבודה ששם ממילא יגוועו לאט לאט.

הרבה אנשים סירבו להפרד ממשפחותיהם אם כי למרות הכל יכלו לפחות לעת עתה להציל על ידי כך את חייהם. כמו כן ניסו הרבה לקחת עמם אב קשיש או אח צעיר למחנה העבודה. לעולם לא אשכח איך שפישל ווינגרטן ניסה לקחת אתו את אחיו החרש־אילם שעיקה, אולם הגרמנים משום מה הכירו בו שהוא חרש ואלם והתנגדו לתת לו ללכת עם אחיו. אבל פישל לא וויתר וחזר פעמים אחדות תוך סיכון חייו עד שהצליח לקחת אתו את שעיקה. כמו כן נוכחתי במו עיני איך שיהודי הוכה ונענה על שלא רצה להפרד ממשפחתו ולצאת למחנה עבודה. ראוי האיש שיזכר לגבורה, שמו אפלבוים וחתנו של מנדיל זילברשטיין האופה מרחוב פילצקה. מקרי גבורה דומים היו רבים ואני מצטער צער רב שאיני זוכר את כולם, בכדי להנציח את כל הגבורים אשר וויתרו להציל את חייהם הם ולא אבו להפרד ממשפחותיהם, כי אם לחלק גורל שווה אתם יחד, והוא מוות מידי.

בתו של יעקב מלניק נגשה באומץ לב לאחד הגרמנים וביקשה ממנו לשחררה ולהרשות לה לחזור העירה לביתה. מוזר הדבר, אבל הגרמני נעתר לבקשתה ואז היא הוסיפה שהיא מבקשת לתת גם לאמא לחזור אתה. אך הגרמני לא הסכים לשחרר את שתיהן ואז החליטה הבת להשאר עם האם ולמות יחד אתה.

ביום ראשון לפנות ערב הגיעה רכבת המשא — ארון המתים של יהודי וולברום ושל קהלות רבות אחרות.

ברגע שנראתה הרכבת באופק פרצנו כולנו באופן ספונטאני בבכי מר, הנשים, הזקנים והילדים מזה והגברים מזה. ידוע ידענו כולנו, שהננו נפרדים לנצח וששוב לא נתראה לעולמי עד, ולא עוד אלא שהרגשנו כולנו לקראת מה הננו הולכים כולנו, ואני מדגיש הרגשנו כי את האמת לאמיתה עדיין לא ידענו.

התייפחו ובכו יהודי וולברום וקוננו קינה מרה על גורלם המר, על גורל אבות ובנים, אמהות ובנות שנדונו לכליה ולמוות זוועה שכמוהו לא היה עוד.

בכי זה מהדהד עד היום באזני, הוא גוזל את מנוחתי ביום ומדיר שנתי בלילות. בכוחו של בכי זה היה להזיז ממקומם סלעי עד ולפוררם לאבק. היה

זה בכי מר כראש ולענה. בכיים של ילדים קטנים שפחדו ממשהו בלתי ידוע אך אכזרי ואיום ובכיים של מבוגרים מיואשים ואין אונים הנאלצים לראות בכליון ילדיהם מבלי שיהיה בידם להציל אז להושיע.

למחרת, כלומר ביום השני בשבוע וביום השלישי להיותנו בשדה, החלו להגיע למקום „סוחרי עבדים" על מנת לרכוש אותנו כעבדים לבתי החרושת הגרמניים, ולכל מיני מחנות של עבודות כפיה. מקומות עבודה כאלו היו תמיד זקוקים לתגבורת של כוח עבודה, מאחר ותנאי העבודה המפרכת והיחס הבלתי אנושי במחנות, הרס את בריאותם של היהודים וכושר עבודתם ירד, ובו ברגע ששוב לא היו מסוגלים לעבוד בפרך כמקודם היו משמידים אותם. משאיות מכל מיני מחנות החלו להגיע וכל אחת מהם קיבלה מספר מסויים של יהודים ובדרך כלל כמה מאות לכל מחנה.

בעיקר נשלחו האנשים למחנות עבודה בסביבת קראקא, לריישה, למפעלי ייצור אווירונים, לאזורי התעשיה בסטאלובה־וואלה ורוזבאדוב, פשמישל, סטרי ולסביבת וורשה, לגרויעץ וכדומה.

כמעט מכל אותם המחנות לא שב איש וממיעוטם נשארו בודדים שבבודדים. הנה כי כן פזורים עצמותיהם של יהודי וולברום הקדושים ברחבי המדינה מבלי שיזכו אפילו לקבורה אנושית.

בינתיים, בעוד שעל מגרשי הבצות נמשך שוק העבדים בנצוחם של נציגי הרצח והשוד של הרייך השלישי, מתחילים יהודים אחרים לחזור בחשאי ובערבים, העירה. היו אלו אנשים שהצליחו להסתתר מי בבונקר ומי בכפר אצל פולני הגון, ומשום מה נמאס עליהם להסתתר ובעיקר בוודאי מרוב פחד והחליטו שמה שיהיה יהיה וישבו העירה.

וראה זה פלא. הגרמנים אינם מתאכזרים להם, לבורחים, אינם מצרפים אותם לאחיהם הנמצאים עדיין בשדה ליד תחנת הרכבת בצפיה לקונים ש„יקנו" אותם לעבדים. גם אינם עוצרים אותם. פשוט מניחים אותם לנפשם. במקום הסרטים הלבנים עם מגן דוד כחול, נותנים להם סרטים צהובים מוחתמים בחותמת הס.ס. לאות ולתעודה כי נושא הסרט הורשה להשאר בעיר באופן „חוקי". אך אל נא תבהל הקורא, היחס הזה אינו בא לבשר שום מפנה לטובה ביחס ליהודים. ההיפך הוא הנכון. היתה זאת תחבולה שפלה כדי למשוך את כל היהודים שאולי עדיין מוסתרים, על מנת להשמיד את כל השארית בהזדמנות הבאה. היו גם יהודים שניסו להסביר תופעה זאת אחרת. הם טענו שגם הגרמנים נאלצים, למרות הכל, להשאיר בכל עיר חלק קטן של יהודים בכדי שתמיד יוכלו לרחוץ בנקיון כפיהם ולטעון שהם לא השמידו את העם היהודי, כלומר שבמדה וישאר חלק ולו גם קטן ביותר, הרי יהיה קשה ביותר להוכיח את פשעיהם. ולכן ייאלצו איפא להשאיר שארית. כעת נראה לנו שהשנאה ליהודים היתה מעל לכל החישובים ושהגרמנים החליטו להשמיד הכל ללא חשבון וללא שום התחשבות.

בין החוזרים היו אחדים ממשפחת לנדאו־פיגנבלט ממשפחת פצנובסקי, הגברת קאנער עם שני בניה, הגדול והצעיר החיים עד היום, וראובן מייטליס עם אשתו וכל ילדיו ושתי בנות, אחותו יפה ושושנה מקלר החיים כיום בקאנדה.

כעבור שבוע מאז המצאנו בשדה, והיה זה ביום ששי ערב ראש־השנה שנת תש"ב, פשטה בינינו השמועה שאנו מובאים העירה בחזרה. ברגע הראשון היתה גדולה השמחה, ושוב רצינו להאמין ולהיאחז בכל קרן תקווה, בכל אשליה שהיא שאולי בכל זאת נהיה אנחנו השארית לפליטה. אבל עד מהרה הגיעו „קונים" ומתוך כאלף איש שעדיין נותרו היה צורך ב־400 איש למחנה עבודה. בעוד שכל הזמן נטו האנשים לעזוב המקום ולצאת למחנות עבודה, הרי הפעם לא מהרו האנשים לעזוב וכל אחד החליט להחזיק מעמד ולא לצאת למחנה, כי אם לשוב העירה. אבל הגרמנים ברגע שראו שהאנשים מתמהמים לעלות לקרונות הרכבת ולצאת למחנות, התחילו להעמיד מולנו מכונות יריה, ואז החלה פניקה איומה ובמהרה נתמלאו הקרונות במכסה הדרוש. 400 איש נדחקו לקרונות מלוכלכים וסגורים, ללא אוויר, ללא מזון וללא מים.

ברגע שהקרונות נסגרו באה פקודה להסתדר בשורות וללכת העירה. בדרך העירה עוד הגיעו שתי מכוניות משא ומאה איש מהאחרונים בשורה נלקחו למחנה עבודה בעיר גרויעץ ליד וורשה.

העירה הגענו משהו למעלה מ־700 איש וסודרנו בבית המדרש הגדול כשמסביבו משמר סמיך של שוטרים אוקראיניים ופולנים בפקוח גרמני.

אך הגענו לבית המדרש מתוך תקוות גדולות שאולי נצליח להשאר בעיר, והנה שוב הגיעו קונים למאה איש. ושוב נסינו כולנו וניסה כל אחד להשאר אחרון ולא לצאת, אם כי כבר נואשנו מלהאמין בנסים, בכל זאת רצה כל אחד להיות מהאחרונים וכל אחד רצה עדיין להשאר במקום.

אחרי הצהרים שוב באו „סוחרי העבדים" והפעם למאתים איש מתוך 165 איש, כלומר כל אדם שלישי חייב היה לנסוע למחנה עבודה. בהתחלה באו רק ז'נדרמים אחדים, אשר ציוו לנו לצאת ולעלות על המשאיות ואנחנו סירבנו ולא זזנו מהמקום. הז'נדרמים התקשרו מיד עם מפקדם הלויטננט בוימגרטן אשר הגיע מיד עם תגבורת, ובנו בן ה־12 בראשם, וחמושים במכונות יריה. בהגיעו פנה אלינו הלויטננט בזה הלשון: עליכם לעמוד במקומכם בידים מורמות מבלי לזוז. כל אדם שאני אצביע עליו יצא מיד ויעלה על המשאיות ולא יירה במקום ללא שהיות. ואמנם עבר הלויטננט בין השורות והצביע על כל אחד ואחד ועד מהרה נתמלאו המכוניות. כל אדם שיצא מדלת בית המדרש „נתכבד" במנה הגונה של מכות רצח מידיו של בנו של הלויטננט, חניך ההיטלר יוגנד. למו האחרים עמדתי גם אני כל הזמן בידים מורמות ללא נוע כשאני מנסה ומשתדל להצטמק ככל האפשר שלא ישים עלי עינו ושלא יצביע עלי.

אין אני יודע איך, אבל לא הצביעו עלי, וככה נשארתי במקום עם עוד 415 יהודים. רוב הנותרים היו שבורים בגופם ובנפשם ולא נותר בנו הרבה כוח לחיות. המאורעות של השבוע האחרון, אבדן יקירינו, ומעת המתח והדריכות להצלת חיינו אנו הרסו את הבריאות. נוסף על כך כמעט ורעבנו במשך כל השבוע ושום מאכל חם לא בא אל פינו משך כל הזמן.

יש קונה עולמו בשעה אחת, — נאמר. ואמנם עלי לומר שהגברת קאנער קנתה עולמה באותם הימים לשהותנו בבית המדרש הגדול. פעמים אחדות ביום

היתה מביאה לנו דליים מלאים מרק חם עם תה ולחם, כששני בניה עוזרים לה. לא פעם הוכתה וגורשה על ידי השוטרים, בעיקר זוכר אני איך שפעם נטפל אליה שוטר יהודי פליט מעיר אחרת בשם מאגער והכה אותה, ולמרות הכל היתה חוזרת שוב ושוב ודואגת לנו למזון חם.

היום הראשון של ראש השנה עבר בשקט ובלבותינו שוב החלה מקננת התקוה שמא בכל זאת נשאר בעיר ושמא בכל זאת תשאר בעירנו איזו שהיא שארית. ואם כן אולי אנו נהיה אותה השארית לפליטה בתוך כתלי בית המדרש, לכל הפחות בהפסקות שבין משלוח למשלוח אנשים למחנות נעזבנו לנפשנו. ואני זוכר היטב שנערכו תפלות בשני ימי ראש השנה. בתפלה השתתפו לא רק היהודים שהיו נמצאים בתוך בית המדרש כי אם גם כל היהודים שכבר הסתובבו חפשיים בעיר כשהם מקשיבים לתפלות בעמדם מבחוץ. לפני התיבה עבר יהודי פליט מהעיר לודז, תלמיד חכם וחסיד מחסידי אלכסנדר. עד היום אזכור את תפלתו העריבה בתנאים המיוחדים האלו, אשרי העם יודע תרועה... האמנם? שאלתי את עצמי. ואולי גם שאלו רבים כמוני.

ביום השני לראש השנה הגיעו שוב „קונים" ממחנה בפשמישל והפעם נצרכו ל־300 איש, כלומר לשלשה מתוך ארבעה שעדיין נותרו.

את המאבק של האנשים להשאר במקום ולא לצאת מהעיר אין לתאר ואין לספר. כל אחד נאחז בשניו ובצפרניו וניסה להתחבא ולו רק מתחת לפני האדמה. ידעתי היטב ואיני מתעלם מכך שבמקומי יצטרך לצאת מבוגר ממני וגם פחות בריא ממני, אך האגואיזם האישי והרצון העז לחיות ולהשאר היה כל כך כביר עד שהשתיק כל הרהורי מצפון ולא השאיר שום מקום להתחשבות בזולת. אך מכיוון שהייתי בוודאי הצעיר היחידי במקום, שמו עלי עין ואמרו לי לצאת. אני כבר נמצא ליד הדלת וזוג ידים חזקות מושכות אותי אחורה ואני מושלך לפנה חשוכה ומישהו מפזר עלי ערימות ספרים וכל מיני סמרטוטים כדי להסתירני. ברגע האחרון עוד הספקתי להכיר את מצילי. הוא יהודה פרל־מוטר, בחור עדין נפש. מתוך מחבואי אני שומע איך שסופרים בקול רם 180, 190, 200, והבנתי שעדיין חסרים מאה איש. עצרתי נשימתי והצטמצמתי ככל שיכולתי, ושוב אני שומע סופרים. ופתאום הנני מרגיש איך שדורכים אלי ואז גילו אותי והוציאוני ממחבואי ומובילים אותי למשאיות אגב מכות ובעיטות, ושוב איני יודע כבר איך וכיצד מושכים אותי בחזרה ודוחקים באיזה חור וסוגרים עלי. יותר מזה איני זוכר, כי מרוב פחד ומתח אבדתי בוודאי את עשתונותי ועד היום איני יודע מי הצילני אז.

לאחר המשלוח הזה נותרו בבית המדרש 115 איש. היו אלו לרוב היהודים המכובדים, העשירים ובכלל משמנה וסלתה של העיר. סיכמתי איפוא שעלי לברוח ויהי מה. בטוח הייתי שהפעם כבר לא אצליח להשאר גם אם לא יוציאו את כל המאה והחמש עשרה שנותרו. לא האמנתי שאצליח להיות בין ה־15 המאושרים שאולי יישארו. ומאידך היה חבל לי לצאת לאחר כל כך הרבה מאמצים שהתאמצתי בכדי להשאר.

עם חשיכה נסיתי לחמוק מבית המדרש. אבל הבחינו בי והחזירוני פנימה

במכות. החלפתי בגדי בכדי שלא יכירוני וצפיתי בדריכות לשעת כושר בכדי להסתלק, אך לא הצלחתי.

רק לפנות בוקר עם חשיכה הצלחתי להתחמק ולצאת והצלחתי להגיע עד המקום שבין בית המדרש ובין בית הכנסת. ובעודי מהסס ונפחד, באים לקראתי שני ידידים ולוחשים לי: כץ! הסתלק! מעודד מתמיכתם המשכתי לרדת לכיוון בית המדרש הקטן ומשם המשכתי דרך השדות ועד ליער השחור, ששם נשארתי כל היום. לפנות ערב, ואני רעב מאד, החלטתי להכנס העירה דרך השדות וככה הגעתי לביתה של הגברת קאנער. ידעתי שאני מסכן בכך את חייהם כפי שגם הם ידעו זאת, אך מבלי להסס רגע קבלו אותי והסתירוני בעלית הגג שבביתם לאחר שהאכילו אותי, כמובן.

באותם הימים הסתובבו בעיר שוטרים אוקראינים לרוב. כמו זאבים טורפים שתרו לטרף, לרצוח ולשדוד. בסובבם ככה בעיר נכנסו במקרה גם לחצר הבית של קאנער, באו לחפש יהודים מתחבאים או סתם לשדוד. בכל אופן חיי היו בסכנה ממשית היות ובאותו זמן לא היה אף אחד מבני הבית במקום שיוכל לעשות דבר מה למעני, כגון להסיח את דעת השוטרים עד שאוכל לצאת ממחבואי ולהסתלק או לשחדם ולשלחם מהמקום. איני יודע איך שנודע הדבר לגב' קאנער ששוטרים אוקראינים בביתה, והאשה הטובה הזאת, במקום לברוח ולהסתלק עקב הסכנה שהיתה צפויה גם לה במקרה והיו מוצאים אותי על גג ביתה חזרה לביתה והצליחה לסלק את האוקראינים, כפי הנראה במחיר יקר מאד, אם כי עד היום איני יודע בכמה.

המקרה שלי אינו היחידי. בעקבותי ברחו עוד כמה אנשים מבית המדרש ומצאו מחבוא בבתים אחרים אצל יהודים שהורשו בינתיים להשאר בבתיהם. בינתיים התחילו להגיע עוד כמה עשרות איש שכבר נשלחו למחנות, ומתוך סיכון חייהם יצאו מהמחנה ובאו העירה על מנת לקחת משהו מרכושם שהסתירו או שהשאירו אצל שכניהם הפולנים בכדי שיוכלו לקנות לעצמם מעט לחם כתוספת למנת המזון הדלה שהיו מקבלים במחנות. בראות האנשים שעדיין נשארו בוולברום כמה עשרות משפחות החליטו גם הם לא לחזור למחנות כי אם להשאר בעיר, אולם לא היו מצליחים בכך לולא הנכונות להסתכן למענם מצד היהודים שנשארו בעיר ברשות, ואשר הסתירו אותם בבתיהם.

בעוד כיומיים לאחר בריחתי מבית המדרש נשלחו כולם אשר נשארו עדיין שם למחנה, ובזה נגמרה האקציה, כלומר המבצע "לטיהור" העיר וולברום, וכפי שהתברר לאחר מכן: המבצע הראשון.

ובינתיים כמעט והתעלמו מאתנו הגרמנים. כל היהודים אשר הצליחו להשאר בעיר הן ברשות והן אלה שהגיעו ממחנות, ושברחו ונעלמו מהמבצע הראשון, כולם הורשו לגור בעיר.

כשיצאתי לראשונה החוצה ממחבואי לאחר שנודע לי שאין סכנה, לפחות מידית, והסתובבתי בעיר ופגשתי יהודים, הרגשתי מיד וידעתי שאין זאת יותר העיר וולברום היהודית כי אם בית קברות גדול אשר מצבותיו הם דירות האנשים הריקים מבעליהם, דירות שלמות אשר צבא של חולדות השתלט עליהם. מתוך

כשש אלפים יהודי וולברום הקבועים ועוד כמה אלפים פליטים מערים אחרות נותרו בעיר כ־150 איש.

150 נפשות של צללים, של יצורים שבורים ונפחדים ונבוכים, שארית רצוצה של קהלת וולברום המפוארת המשיכה בחייה העלובים תוך צפיה למות זוועה במהדורה השניה.

האנשים שנותרו בעיר הועסקו בעבודות שונות ובעיקר בקבורת ההרוגים שנהרגו אגב מבצע „טיהור" העיר מיהודים. התפקיד השני היה לרכז את שארית רכושם של המגורשים למחסנים, משם הועברו לגרמניה, ובחלקם נמכרו לאוכלוסיה הפולנית במחירים סמליים בלבד.

איך יכולנו להמשיך בחיים כאלו? בעירנו הריקה ממשפחותינו האהובים והיקרים, במקום אשר כל פרט הזכיר לנו את דמותם האהובה. במקום אשר כל אבן מקיר תזעק: בל תשכחו אותנו, אותנו האומללים אשר קרה לנו האיום והנורא ביותר בתולדות העולם ואשר כדוגמתו טרם קרה.

איך יכולנו להמשיך לחיות בעוד שיודעים אנו את אשר עוללו ליקירינו ובעוד אנו יודעים מהו הצפוי לנו. אולי רק מתוך תקוה חוורת וקלושה ביותר, מתוך אמונה רופפת בנס, שאולי נצליח להשאר בחיים בכדי שנוכל לספר לעולם כולו על הטבח האכזרי ביותר בתולדות האנושות, שבוצע בבני עמנו, בדם קר, בשטתיות מחושבת ולאור היום.

רצינו לקוות שאולי גם אי פעם יהיה מקום לנקם ושלומים. חלומנו היחיד היה שאולי עוד אי פעם ינתן לנו לתבוע את דמם של בני עמנו שנשמדו, של תינוקות שרוצצו, של גברים ונשים וישישים שנרצחו ונשרפו וגחנקו חיים בתאי הגאזים ובכבשני האש. ורק משום כך אולי עדיין נותר מעט רצון ואומץ להמשיך ולצפות ליום בו נוכל לנקום את כבוד עמנו שהושפל ונדרס, את הדם היהודי שניגר כמים, את החיים שנמקו בטרם עת.

ביום הראשון בשבוע, הוא היום ה־2 בנובמבר 1942, נודע לנו שעומדים לכלות את השארית שנותרה עדיין בוולברום. לי נודע הדבר בבוקר כשאני עדיין במטתי. החלטתי איפא לקום מיד ולהתכונן למות. טבלתי ורחצתי את גופי היטב היטב, הסתפרתי והתגלחתי ובדרכי הביתה התבוננתי בעולמו של הקב"ה, עולם אשר היה יכול להיות טוב ויפה, אך ליהודים אין בו מקום, והנה הרהרתי, בן עשרים אני כיום ונגזר עלי למות ואין שום מנוס. בעודי שקוע בהרהורי הרגשתי בטפיחה על שכמי, הסתובבתי ולידי עומד בחור צעיר פולני, המושיט יד ושואל לשלומי. קל להבין שבאותה שעה לא היה בי הרצון לשוחח והשבתי שלום בצורה כזאת שפירושה היה, אנא עזבני לנפשי. ואז אומר לי הבחור כך: כץ, מה קרה לך, למה הנך עצוב כל כך? ואני עונה לו. מה פתאום עצוב, מה יש. האם אני יחידי כאן, יותר משש מליונים יהודים באירופה וגורל אחד לכולם. מה שיהיה עם כולם יהיה גם אתי, אמרתי ורציתי לעזוב אותו ולהתרחק. אבל הוא מפציר בי. ראה, הוא אומר, הנך צעיר וכל החיים לפניך, וגם צרת רבים אינה נחמה, למה איפא תחשוב על המליונים. חשוב על עצמך בלבד. הלא בין כה וכה אינך יכול להושיע להם במאומה. בזמן כזה ובתנאים כאלו כל אחד

חייב לדאוג רק לעצמו וכל מה שביכולתו עליו לעשות בכדי להנצל. וחבל על כל אחד ואחד. ולכן גם חובה על כל אחד ואחד מכם לעשות להצלת חייו. הרגשתי שדבריו כנים, אם כי עדיין לא העליתי בנפשי למה הוא רומז, ואז עניתי שאמנם נכון, ודאי הייתי רוצה להנצל. אך מה אעשה והדבר הוא לא בידי ואינני רואה שום סיכוי ושום דרך איך להנצל. אבל איש שיחי אינו מרפה ממני. הוא מציע לי כל מיני רעיונות, איך שאוכל להנצל ובכולם הוא מוכן ומזומן לעזור לי. אודה על האמת שכל הדבר הזה היה חשוד בעיני מאד. פשוט לא יכולתי להבין למה זה ילך אדם בריא ויכניס את עצמו ל„מטה חולה".

נראה לי איפוא בו ברגע שהבחור הזה רוצה למשוך אותי בכל מיני הצעות יפות בכוונה לשדוד אותי ואולי גם לרצוח אותי. עלי להוסיף שבעד מתן עזרה ליהודי או בעד הסתרתו נדונו פולנים למוות מידי בו במקום. ברגע שנמצא יהודי בביתו וגם קשירת כל קשר שהוא עם יהודים למטרת הצלתם, נחשב בעיני הנאצים לפשע הגדול ביותר והעניישו בעונש מוות לאלתר.

הבן לא יכולתי איפוא למה ילך בחור צעיר שכל חייו לפניו, ויסתכן למען יהודי עלוב. החלטתי לשאול אותו, למה הוא מוכן להסתכן? שאלתי הדהימה אותו, אבל גם מצאה חן בעיניו. הדהימה אותו שאינני קופץ על המציאה ללא שאלות. במצב הזה שהיינו נמצאים בו אנחנו היהודים בדרך כלל, הרי הצעה כזאת אין ערוך לה. אבל גם מצא חן בעיניו שאינני ממהר לנצל אולי חולשה רגעית שלו כי אם נותן לו שהות להרהור שני, אם כי אני עדיין טרם החלטתי איך לנהוג.

— ראה נא, ענה לי, הרי אני מכיר יהודים מילדותי ועד היום הזה. אני מכיר אותם מתוך מגע אישי יום יומי. האם אוכל לשנות דעתי הטובה על היהודים בגלל האנטישמיות הפולנית או הגרמנית? לא ולא. ובאשר לך, הרי אתה כל כך מסכן, עד שאוסרים עליך אפילו לנשום אוויר. ומשום מה החלטתי לבחור דווקא בך ולהצילך, ואם אצליח בכך, אהיה מרוצה וגאה בי על שעשיתי מעשה טוב ויפה.

כל זה היה יותר מדי טוב ויפה מכדי שאאמין בו. אבל מאידך הרי לא היתה לי גם כן דרך אחרת, כי לא היה שום ספק אצלי שמחר הוא יומם האחרון של שאירית יהודי וולברום וכנראה לנצח, ואפילו מאוחר מדי היה בכדי לצפות לנס. בלב כבד ולא בלי חששות החלטתי לקבל את ההצעה האדיבה והגואלת, והחלטתי להודיע לו שאני מוסר את גורלי בידיו ואני מאחל לו הצלחה, כלומר אני מאחל לו שיצליח להצילני. כמו כן סיפרתי לו שהלילה עומדים להגיע משמרות שיקיפו את העיר ושלמחרת בבוקר מוציאים מהעיר את כל היהודים שנותרו. הוא הציע איפוא שבינתיים אבוא לביתו ולכשיירגעו הרוחות הוא יקח אותי למקום מסוים אשר לפי דעתו קיימים כל הסיכויים שאוכל להשאר בו בשלום עד לגמר המלחמה. נדברנו שלפנות ערב הוא יבוא לקחתני אליו. במשך כל היום לא מצאתי לעצמי מנוחה ועצבי נתמתחו יותר ויותר עם כל רגע ורגע.

האם יבוא באמת? האם לא יתחרט? שאלתי את עצמי כל הזמן, ידוע ידעתי שאולי היה כאן סיכוי יחיד ואחרון להנצל, בלעדיו כבר הייתי אבוד.

ידעתי זאת היטב אם כי טרם ידעתי איך יהיה אם הוא כן יבוא לקחת אותי אליו, וכמה זמן תימשך התלהבותו. בכל אופן תליתי בו כל תקוותי. ואמנם לא היתה תקווה כלשהיא אחרת.

עוד טרם החשיך ואני עומד וממתין בדריכות. והנה מצילי בא ורומז לי מרחוק שאלך אחריו. בעוד רבע שעה כבר הייתי בביתו ונתקבלתי בחיבה ובאהבה גלויה. שמו של מצילי הוא עדעק סלוטה בנו של סנדלר מרחוב לגוצקה. באותו זמן כבר היה נשוי וגר יחד עם אשתו היתומה בבית דודה ודודתה בבקתה קטנה ליד טחנת הקמח על יד הכביש לתחנת הרכבת.

הזוג הצעיר התגורר בחצר קטן, ובחדר דומה הדוד והדודה. ונוסף לכך התגוררה בביתם קרובה נכה. האנשים הטובים הללו לא ידעו מה לעשות אתי וכיצד להנעים לי את שהותי אצלם. במיטב יכלתם ניסו להסיח את דעתי מדאגותי וצרותי, במשחקי קלפים, סיפורים ומשחקים שונים ובמיטב האוכל והשתיה. נדהמתי ממראה עיני ולהאמין לא יכולתי שאמנם אמת הדבר, ושנמצא אני בין אנשים אשר גמרו אומר להצילני ולו גם במחיר חייהם. לאחר מכן סח לי עדעק מהם תכניותיו לגבי. מאחר וביתם ליד הכביש ולא רחוק מתחנת המשטרה והז'נדרמריה הגרמנית, הרי סכנה היא ששאר אצלו כל הזמן. ולכן הוא מציע לי לנסוע אתו בעוד שבוע בערך לכפר נדח והוא יוכל להשיג לי שם עבודה כמורה בעזרת ידידיו המקומיים אשר אולי לא יכירוני בכלל שאני יהודי, ואם יכירוני — הרי למענו לא יעשו לו עוול וישתקו. בכל אופן הוא יישאר אתי לזמן מה בכדי לראות איך אני מחזיק מעמד, ובמדה ולא אצליח הוא יקחני בחזרה אליו, ואז נחשוב מחדש מה לעשות הלאה. הוא הבטיח לי חגיגית שברגע והוא החליט לעזור הרי לא יניחני לנפשי ולא יעזבני כל עוד יחיה.

כפי שכבר ידוע היה, נאספו למחרת בבוקר, ביום השני לשבוע, הוא השלישי לנובמבר 1942 כל היהודים שנותרו בוולברום והוכנסו לקרון רכבת משא סגור, והם צורפו לרכבת שהובילה את אחרוני היהודים מהסביבה ישר למשרפות בלז'ץ. במו עיני ראיתי את אחרוני היהודים מובלים לרכבת. עד היום יוצאת נפשי אליהם המסכנים. עדיין זוכר אני איך שהתכרבלו במעיליהם, רועדים מקור ומהגשם השוטף שירד עליהם. אכן גם הטבע נלחם בהם.

משום מה נחרתו בזכרוני במיוחד שלושה מביניהם, והם מר רוזנבוים בעל בית המרקחת, יעקב מלניק החובש ומשה קיבקוביץ בעל חנות לגלנטריה בככר השוק.

בידיהם החזיקו כל אחד שק קטן, בוודאי צידה לדרכם האחרונה. ומי יודע אם אפילו הספיקו לאכול את צידם ושמא עינו אותם ימים רבים בכל הענויים הכתובים ושאינם כתובים וגם מתו רעבים וצמאים. הרגשתי את עצמי משום מה אשם, כי בעוד שאני נמצאתי בבית חם בין אנשים טובים אשר כל כך חרדים לשלומי, הרי כאן הולכים לקראת הגרוע והזוועתי ביותר, טובי היהודים וטובי האנשים שבעולם.

תנו יין לאובד ושכר למרי נפש, אמר החכם מכל אדם. ואני, כעסי וצערי

גברו עלי וחששתי שעוד מעט ואצא מדעתי מרוב יגון ועלבון. בהיסח הדעת הורקתי בקבוק וודקה אשר עמד לידי, וכרעתי תחתי ונרדמתי.

הקיצותי בגלל הלמות פטיש. נבהלתי מאוד, אבל תיכף נרגעתי כשנודע לי במה הענין. עדעק שלי ואשתו היו צריכים לבקר ידידים לפי הזמנה מקודם וכדי שלא לעורר שום חשד החליטו ללכת לבקור. אולם בצאתם מהחצר עלה בראשם רעיון כזה. נניח שמישהו מידידיהם יבוא פתאום לבקר אותם. הוא יאחז בידית הדלת וינסה לפתוח אותה, מאחר והדלת סגורה, הרי לא יוכל לפתחה, אבל המבקר הרי עלול גם לחשוב שהדלת אינה נפתחת בעקב סיבה אחרת ולאו דווקא משום שהיא נעולה ושהבעלים אינם בבית. ואז ינסה שנית לפתחה בכוח והוא עלול גם להצליח ולפתוח אותה, ואז הוא ימצא אותי אצלם. אפילו אם רק ידפוק על הדלת הרי אני אבהל מאד. החליטו איפא להתקין על הדלת ובצורה בולטת מאד מנעול גדול שבו ינעלו את הדלת בלכתם מהבית, בכדי שהמבקר יתקל מיד במנעול התולה על הדלת ולא ינסה אפילו לאחוז בידית הדלת בכדי להכנס פנימה. וזה הכל כדי שאני לא אבהל.

נוכחתי איפא שאמנם נפלתי בידים טובות ושהאיר לי המזל. ליחס טוב שכזה ולדאגה כזאת לא צפיתי. והאכזבה לטובה הוסיפה לי הרבה אומץ וגם רצון לחיות. גם בימים הבאים המשיכו המארחים שלי לעשות כמיטב יכולתם כדי להקל עלי והתאמצו בכל הדרכים לעודדני ולנחמני. ואמנם חשבתי שכדאי עדיין לחיות כל עוד ישנם בעולם אנשים מלאכים כמו מארחי ולו גם בכדי להיות אי פעם במצב כזה בו אוכל לגמול בעד הכל שעשו ועושים למעני, אם כי בכלל קיים גמול למעשים כאלו?

כעבור ימים אחדים התחילו הגרמנים למכור את הדירות של היהודים על כל ריהוטן במחירים סמליים בלבד. הפצרתי בעדעק שילך לקנות דירה ואף יעצתי לו איזו כדאי לו לקנות, אך הוא לא רצה בטענה שאינו רוצה להתעשר מחורבנו של אחר. הפצרתי בו שוב והוכחתי לו שמגיע לו כי סוף כל סוף הרי הוא הציל יהודי ולכן ראוי הוא לגמול מעט. כמו כן הבטחתי, שאל לו לחשוש לעתיד לבוא ושבכל מקרה אני אגן עליו ואעיד עליו שרק ביזמתי ובעדודי הוא קנה מה שקנה. לזאת הוא השיב שבאם הוא יקנה דירה כזאת ויעביר את החפצים לכאן, אז יבואו אולי שכנים לראות את המציאות שרכש ואז הם עלולים „להריח" אותי ולכן אינו מוכן לסכן אותי. הצעתי לו שארד ליום אחד למרתף, אבל הוא לא נכנע ואמר שהבריאות שלי שווה בעיניו יותר מכל הרווחים שהוא עלול לזכות בהם. כי במרתף אני עלול להצטנן וזה לא כדאי.

הכל היה איפא טוב ויפה, פרט לדבר אחד בלבד. הדוד היה אדם חולני, וכל אימת שעברו גרמנים ליד הבית מבלי שהם יודעים כמובן שיהודי נמצא בבית היה הדוד לרוב מתעלף, ואני הרגשתי עצמי אשם בכל הצרות שאני עלול להביא על המשפחה הזאת. כשהכלב היה נובח משום מה היה הדוד מחויר ומתעצבן והיה מבקש מכולם לצאת ולראות למה הכלב נובח. הצטערתי על כל הענין,דווקא עכשיו לאחר שנוכחתי באיזה ידיים טובות אני נמצא, בידעי שאני

מסכן חייהם של אנשים טובים ושאני הכנסתי אותם בעסק ביש, ולא בענין חד־פעמי כי אם בסכנה תמידית ונמשכת.

הצעתי לעדעק שנצא לאותו כפר ושאנסה את מזלי, אבל הדבר היה קשה לבצוע ואי אפשר היה בינתיים לעזוב את העיר. כפי שכבר כתבתי קודם, היו נוהגים יהודים מעירנו לצאת מהמחנות לשם הובאו על מנת להציל משהו מרכושם בכדי שיוכלו לקנות לעצמם מעט לחם להחיות את נפשם. בעוד שעדיין היו יהודים בעיר הרי ניתנה לבאים העירה כל העזרה ומחבוא, ולכן הם הצליחו בדרך כלל לצאת בשלום או גם להשאר, באם רצו להשאר. אבל מהיום שבעיר לא נשאר אף יהודי אחד נתקלו הבאים בקשיים גדולים כשמאות שוטרים של שלש אומות, גרמנים, פולנים ואוקראינים אורבים להם על כל צעד ושעל. ואמנם רוב הבאים לעיר שוב לא הצליחו לצאת ונורו במקום בו נעצרו. מסיבה זו אי אפשר היה עדיין לחשוב על יציאה מהעיר, ומה גם שלעזוב את העיר יכולתי רק בלילה, מכיוון שחששתי. וכמו כן חשש עדעק מתושבי העיר שלא יסגירוני לגרמנים. ובלילה היתה שמירה חזקה מאד, ולכן נשארתי במקום עוד כחודש.

כעבור חודש החלטנו לנסוע לאותו כפר ולנסות איך אוכל שם להסתדר. הלכנו ברגל עד לתחנת הרכבת הסמוכה, כי לא רצינו לסכן ולעלות על הרכבת בוולברום שמא יכירו אותי. תוך הליכה מהירה הגענו כעבור שעתיים לכאש־ניצה. עייפים נכנסנו למסעדה לסעוד את לבנו, אבל בעוד לא הספקנו להתחיל אפילו לאכול, ניגש אלינו בעל המקום ומבקש אותנו לעזוב תיכף ומיד את המקום בלי שום ענינים. אופן דיבורו והצורה בה נעץ בי עינים לא השאירה בי שום ספק ביחס לסיבה שהוא מסלק אותנו, והיא — שהוא הכיר בי שאני יהודי.

לאחר צאתנו מהמקום הבעתי בפני עדעק את ספקותי בנוגע לאפשרות שאוכל להסתדר בתור נוצרי. אבל חברי הרגיע אותי שעלי לא להתייאש ואל לי להחפז להוציא מסקנות. הוא הסביר לי שהכפר אליו הוא מביאני הוא כפר גדול ועשיר ובסביבה עשירה מאד בפרי וב־רקות ותבלינים, ושלאותו כפר מגיעים יום־יום אלפי סוחרי מזון מרחבי הארץ המדברים בניבים שונים והשונים גם בהתנהגותם וכך הלאה, ולכן הוא סבור שבכפר זה ודאי לא אמשוך תשומת לב מיוחדת ואוכל „להתערב בין ההמון".

נסיתי לשכנע את עצמי שאמנם כך הוא.

הגענו לכפר בערך לפני חצות, והתברר שזהו כפר טופלה הידוע ונזכרתי שגם סוחרי עירנו היו נוהגים לנסוע לטופולה ולהביא משם פירות מיובשים, בצלים, שום וכד'. ידידי דפק בדלת אחד הבתים, כנראה של מכיריו ונכנסנו פנימה. הוא הציגני כפולני נוצרי משלזיה העלית, כלומר ממחוז שסופח לרייך השלישי. שאני מורה לפי מקצועי ושאני מחפש עבודה. לאחר מכן שאל את הבעלים אם הם היו מוכנים להשכיר לי חדר, בעל הבית הסכים מיד. ואילו אשתו הוסיפה שעלי ללכת מחר למועצה המקומית ולהירשם. בראותו כך טען עדעק שמאחר ולא ידוע עדיין אם אצליח להשיג עבודה, הרי גם לא בטוח אם אשאר כאן להרבה זמן, ולכן נחכה ימים אחדים ואז נראה, ואם יתברר שאני

נשאר פה, אז אני אלך למועצה וארשם. ושוב מסכים בעל המקום. ואילו אשתו בשלה. היא טוענת שאפילו ללילה אחד כדאי להירשם. כמובן, מוסיף בעלה אחריה, הרי אפילו ללילה אחד גם כן כדאי להירשם.

למותר להוסיף שבשבילי לא בא בחשבון ללכת למשרד המועצה, כי הרשמה זאת עלולה היתה להסתיים בצלצול טלפוני משם ישר לז'נדרמריה הגרמנית, שיבואו ויקחו אותי כפי שקרו הרבה מקרים כאלה. אולם כדי שלא לעורר חשש כלשהו הסכמנו שלמען הסדר הטוב וודאי שצריך להרשם במועצה, והבטחנו לעשות כן למחרת בבוקר, בעוד שהחלטנו לחפש לנו מקום מגורים אחר.

לא אאריך לספר ולתאר את כל תלאותי בכפר הזה, ואת המאבק הנואש לחיי. המוות ליווה אותי צעד אחרי צעד וכבר הצטערתי על כל הענין. הצטערתי צער רב שלא הלכתי יחד עם כולם למקום שיכולתי לפחות למות יחד עם כולם, ולא לגמור ככלב עלוב במקום הנדח הזה. בקיצור לא הצלחתי להחזיק מעמד בשום מקום יותר משעה שעתיים. מיד הכירו בי שאני יהודי ובקשוני להסתלק. בכפר לא חדלו לדבר כל הזמן על היהודים, סיפורים ותיאורים מפורטים על השמדתם, על נסיונות לברוח שלא הצליחו, על נוצרים שנהרגו בגלל שהחביאו יהודים בביתם ושנקברו בקבר אחד יחד עם היהודים. לא אתפלא גם שלא נמצא אף אחד שלא רצה להסתכן למעני, כי אמת הדבר שפולני אשר הסתיר יהודי היה מסכן באופן ישיר את חייו וחיי משפחתו.

עלי לציין שמצידי לא התייאש מהר וניסה בכל מיני דרכים למצוא לי מחסה. נכנסנו לאחד ממכריו בתקוה שמא יצליח כאן להעמיד פנים או לעורר רחמים ולרוע מזלי כפי שנתברר, נערכה באותו בית מסיבה באותה שעה. בניגוד למה שנהוג אצל יהודים בשתית י"ש, כלומר שכולם מרימים כוסותיהם, אומרים לחיים ושותים בבת אחת, נהוג אצל הנוצרים שבעל הבית מרים כוסו, פונה לאחד המסובים ואומר לו: „אל ידידי" ומריק את כוסו. ואז מרים אותו אורח את כוסו ושוב פונה לאחד האורחים לפי בחירתו הוא באותן המלים — אליך ידידי — ומריק את כוסו הוא, וכך הלאה עד לאחרון האורחים, כלומר כאילו שכל אחד מכבד את השני בשתיה ושותים אחד אחד ולא כולם בבת אחת. אני הרי לא ידעתי את המנהג הזה. ובתור אורח ופנים חדשות במקום כיבד אותי מיד בעל הבית ולא הספקתי לכן לתפוס את הענין, וברגע שהוא הרים את כוסו הרימותי גם אני, אמרתי לחיים ושתיתי. תפסתי מיד ששגיתי כנראה באיזו שגיאה איומה, עדעק שלי עוד מעט והיה גופל מכסאו. כל המסובים תפסו מיד שאני יהודי, וכעבור זמן קצר בקשנו סליחה שעלינו לסדר משהו והסתלקנו.

עדעק הציע לי שנחזור אליו הביתה, אך אני החלטתי לנסוע לקראקא ולהכנס לגיטו ומשם לעבור לאיזה מחנה עבודה. הוא נסה להעמיד אותי על הסכנה הגדולה שאני בעצמי הולך לקראתה ובקשני לבוא לביתו ויהי מה. הלא בין כה וכה לא לעולם נחיה, אמר, אם עלינו למות נמות כולנו יחד. הודיתי לו אלפי פעמים והבטחתי לו שבאם אצליח להשאר בחיים לאחר המלחמה הארורה הזאת אדאג לכך שכל העולם ידע על עדעק סלוטה האיש — המלאך אשר רק

מעטים כדוגמתו בעולם כולו. לזאת ענה לי שהגמול הטוב והיפה ביותר עבורו יהיה באם באמת אשאר בחיים.

בקשתי רק מעדעק שילווני עד הגיטו בקראקא כדי שהוא יקנה את כרטיסי הנסיעה ובאם יפנו אלינו שהוא יענה הראשון כדי שאני לא אצטרך לדבר, ולא לעורר חשדות. הוא הסכים מיד ויצאנו לדרך.

בעיר מיכוב היה עלינו לעבור לרכבת אחרת שהיא היתה צריכה לצאת לקראקא כעבור כשעתיים. נזכרתי שבעיר מיכוב היתה לי פעם אחות ושבעלה נשאר בעיר אחרי ה„אקציה" הראשונה. עלה בי רעיון שאולי כדאי לבדוק אם הוא עדיין בעיר, ואז אולי כדאי גם לי להשאר בינתיים במיכוב. הצעתי לעדעק שהוא יסתובב קצת בין הפולנים וישאל כאלו דרך אגב מה עם יהודי מיכוב? „האם התפטרתם מהם כפי שאנחנו, תודה לאל, התפטרנו מהם? על מנת שלא לעורר שום חשד, כמובן. וזאת ענו לו, שאמנם והשבח לאל, אין כבר יהודים במיכוב. האמת היתה כפי שנודע לי לאחר מכן שבאותו יום היו עדיין במיכוב כ־85 יהודים ולאחר כשבועיים נהרגו כולם. גיסי מאיר לוויט נורה באמצע העיר כשניסה לברוח ברגע האחרון.

הגענו לקראקא ופנינו מיד בכיוון הגיטו. לא הספקנו להתקרב הרבה כשפתאום קפץ עלי כלב ענק והתחיל לקרוע מעלי את מעילי. לראשונה חשבתי שזה מקרה, אך פתאום צץ לפני גרמני איש הס.ס., ודרש ממני תעודת זהות. ואז הבנתי מיד שנתפסתי. והנני זוכר היטב איך שאמרתי לעצמי: בנימין, אתה גמרת את הקריירה שלך. — כמו כן הנני זוכר איך שהסתכלתי סביבי כדי לראות את העולם בפעם האחרונה. וזה הכל תוך כדי הוצאת תעודת הזהות שלי מכיסי. הספקתי אפילו להעיף מבט בשעוני ולהווכח שהשעה היא 10 בבוקר. סוף כל סוף מותר לו אפילו ליהודי לדעת איזוהי השעה שהיא שעתו האחרונה. לאחר שהסס.־מן הסתכל בתעודת הזהות שלי (עלי להוסיף שהיתה בידי תעודה מזוייפת על שם פולני בשם יוזף מאַרכאַי) אמר לי, רוץ ועצור את האיש הזה שם גדם יד אחת. הייתי בטוח שהוא מתכוון לירות בי מאחורי בזמן שארוץ, כמנהג הס.ס. מאז ומתמיד לירות ביהודים לאחר שאמרו להם לרוץ, שכיוון „שנוח" יותר לירות באדם מאחוריו בטענה שהוא ברח. בעוד אני חושב כיצד ואיך להמלט, הבחנתי פתאום באדם גדם, עצרתיו ואמרתי לו שאדון אחד רוצה לשוחח אתו. בינתיים התקרב אלינו הגרמני והכניסני לתוך אחד הבתים. לראשונה הוא התחיל לחפש בכיסיו של הגדם, ומצא שם כמה חבילות סיגריות, תקע אותם בכיסיו ואמר לו להסתלק. לאחר מכן הוא פנה אלי ושאלני, „מה אתה השלכת מכיסיך?" והתחיל להכותני ולבעוט בי. השתדלתי לחשוב מהר ככל האפשר, כי ידעתי שכל שניה וכל שבב של שניה יקרה היא עד מאד. נסיתי לברר לעצמי בעיקר אם הוא הכיר בי שאני יהודי או לא, בכדי שלא אעשה שגיאה ולא אבגוד בעצמי, כי במידה למשל ואנסה לשחד אותו הרי אז הוא כבר יהיה בטוח שאני יהודי. השוותי את יחסו אלי ולאיש הגדם ושוב חשבתי שכנראה שהכיר שאני יהודי, מכיוון שיחסו אלי שונה היה, אם כי הייתי מרוצה שהוא מכה אותי, כי על ידי כך היתה לי קצת שהות לחשוב. ושוב הוא שואל

אותי מהו הדבר שהשלכתי מכיסי. אני טרם הגעתי למסקנה ביחס למצבי וטרם ידעתי איך לנהוג. לכן החלטתי ש„לתת" אף פעם לא יזיק, אבל לא לתת בצורת שוחד. עניתי לו, כשאני מתאמץ במאמץ על אנושי להיראות ולהישמע קריר ושלוו ככל האפשר, שהוא בוודאי חושב אותי לאחד המוכר סיגריות ברחוב. אמנם גם אני סוחר מבריח, אבל אני עוסק דווקא במזון ובקנה מדה גדול. הנה אני אומר לו, ואני מוציא מעטפה מלאה שטרות כסף מכיסי, זהו הפדיון ממכירת הסחורה, ואם אתה זקוק למזון כמו חמאה, ביצים ונקניק, הריני מוכן לספק לך בפעם הבאה כשאבוא לקראקא, ולאות אמת הנני מוכן להפקיד בידך כל כסף שבידי כדי שתראה שאמנם אמת בפי.

נשמתי לרווחה כשראיתיו תוקע את המעטפה לתוך כיסיו, ואז שאל אותי אם איני יהודי. לשאלתו פרצתי גם בצחוק וגם העמדתי פני נעלב שאיך זה והוא חושב אותי לחתול שפל כיהודי.

הוא מסר לי את כתובתו והבטיח לי מצדו שבאם אספק לו דברי זלילה הרי הוא מצדו יעזור לי באם אסתבך בגלל עסקי ההברחה שלי, ונפרד ממני בתקוה לראות אותי בקרוב.

המשכתי בדרכי מעודד ומלא תקוה לאחר שהצלחתי להנצל ממוות בטוח. פתאום הרגשתי ששמים יד על כתפי וגבהלתי למוות. אך מיד הכרתי את עדעק אשר ברגע שהכלב קפץ, הסתלק, אך כנראה עקב אחרי ואחרי הנעשה אתי. נכנסתי לשער אחד הבתים והתחבקנו והתנשקנו ונפרדנו תוך תקוה להתראות עוד חיים בוולברום המשוחררת מגרמנים.

כעבור עשרה רגעים נצבתי לפני שער הגיטו של יהודי קראקא בשכונת פודגורזה. שלשה לאומים שמרו על היהודים בגיטו — גרמנים, אוקראינים ופולנים וגם יהודים. בהתקרבי לגיטו השתדלתי למשוך אלי את תשומת לבו של השומר היהודי, וברגע שעינינו נפגשו נסיתי לרמוז לו שהנה מתקרב ורוצה להצטרף עוד קרבן אחד, אשר ניסה להמלט ולא הצליח. השומר היהודי כנראה היה די מנוסה בעניינים כאלו ורמז לי להתקרב. הוא פתח לי את השער ודחף אותי פנימה בצעקו אלי מתוך כוונה לטשטש את הענין. העיקר ש„הצלחתי" לעבור את השער, כי יכלו גם לאסור אותי כיהודי המשוטט בעיר.

כל היהודים שנותרו עדיין בחיים כבר היו כולם מרוכזים באותו זמן בעיקר במחנות הסגר והשמדה ומיעוטם בגיטאות סגורים. באותו זמן בערך, ראשית שנת 1943, התבטא הימלר שבאם יפגוש יהודי אחד מתהלך חפשי באירופה הוא עצמו יברכו לשלום. הוא רצה לומר בזה שהוא סומך בהחלט על מנגנון ההשמדה שהצליח להשמיד את כל היהודים ולשים כבלים על יתרם, ושלא יתכן שאף יהודי אחד יתהלך חפשי.

ואמנם כל יהודי שנמצא באיזה מקום מחוץ לגיטו או מחנה נהרג בו במקום.

מצב היהודים בגיטו קראקוב היה מתחת לכל ביקורת. אם נאמר שהיה זה גיהנם עלי אדמות — עדיין לא אמרנו דבר. שום גיהנם ואפילו בתאורים הקודרים והזוועתיים ביותר עדיין לא ישווה לגיטו.

קור ורעב, מחלות, צפיפות ופחד מוות נצחי. יום יום נהרגו עשרות ומאות אנשים. אחרים נחטפו ונשלחו למחנות רכוז. בדרך של נס פגשתי בקרוב קרוב רחוק אשר הכניסני לחדרו שבו כבר גרו כעשרים איש. נבהל ומזועזע ממראה עיני החלטתי לעזוב את הגיטו ולהכנס לאחד המחנות בסביבת העיר.

בחרתי במחנה פלאַשוב הוא היודנלאגער מס. 1. ביום בו הגעתי לאותו מחנה נהרגה ביריות רובה פולה אנגלשטיין בתו של יחיאל מאיר אנגלשטיין ובעלה מר הופשטעטער.

עצירי המחנה היו יוצאים יום יום לעבוד בפירמות גרמניות שונות, בעיקר פירמות לבניה, לסלילת כבישים ומסלות רכבת. בתנאי עבודה מפרכים, ללא מזון, ללא לבוש. בחורף הפולני הקשה נאלצנו לעבוד מ־12 ועד 16 שעות ביממה. מי שפגר ולא הספיק להדביק את הטמפו הברברי של העבודה נהרג ללא רחמנות.

מנהל מקום העבודה בו עבדתי, פושע בשם קישר, קיבל מברק שביתו בגרמניה הופצץ. מיד הודיע לנו שהוא יתנקם בנו בעד הדבר הזה. מיד ערך רשימה של עשרה אחוז מכל היהודים שעבדו במקום ובערך כשלשים והגישה למפקד מחנה פלשוב, פושע אחר בשם מילר. בטענה שהם מתרשלים בעבודה ודרש ממילר שיהרוג את כל המופיעים ברשימה. באותו יום כשחזרנו למחנה, לא הורשנו להכנס למחנה כרגיל, כי אם עצרונו לפני השער. מפקד המחנה מילר, הקריא את השמות מתוך הרשימה שערך קישר. כל אותו הזמן הקיפו אותנו אוקראינים חמושים במכונות יריה, ולאחר שהוציאו מתוך שורותינו את האנשים הרשומים ברשימה הכניסו אותנו היתר למחנה והנשארים נורו כולם ממכונות יריה.

למחרת הודיע קישר שעדיין לא בא על ספוקו ושעדיין ידו נטויה והראשונים בתור יהיו המתרשלים בעבודה. כל אחד יכול איפוא לתאר לעצמו את הרגשתנו בעבודה, כלומר במשך 12—16 שעות ביום לעבוד בעבודה מפרכת, רעבים ובצל של פחד מוות.

מנין נותר לנו האומץ והכוח להמשיך כך? ככל שגברו הסבל והענויים כך גבר וחזק הרצון לחיות ולבלות את שונאינו. בסתר לבו קיווה כל אחד מאתנו לנס, קיווינו באותו זמן שהעולם שלאחרי מלחמה כזאת בוודאי יהיה עולם שכולו טוב, עולם של נצחון הטוב והצדק על הרשע.

כעבור חדשיים בערך פרץ המרד בגיטו וורשה. דבר פרוץ המרד נודע לנו מפי מנהלי עבודה הגרמנים. הם סיפרו לנו את המאורע הזה תוך הערצה מסויימת לקומץ יהודים שהעיזו להתקומם נגד מעצמה המנצח את כל העולם. בגאווה הקשבנו יום יום לספוריהם על השתלשלות העניינים, עד לסוף המר.

ביוני 1943 פרצה מגפת הטיפוס במחנה, יום יום חלו אנשים נוספים. ובהגיע המגיפה לשיאה כבר חלו כשלשת רבעים מעצירי המחנה. רבים מתו כמובן, מחוסר רפואות ומזון מתאים. גם וולברומאים אחדים היו בין המתים. מהם אציין את אלה שאת שמותיהם הנני זוכר עדיין: מרדכי וולף מייטליס,

סוחר בעורות גלמיים; הרצקי מייטליס, יורעק אלתר בנו של איצי אלתר, נתן שמואלביץ, סוחר בהמות.

בהגיע המגיפה לשיאה החליטו הס.ס. לשרוף את כל המחנה על עציריו, בכדי למנוע את התפשטות המגיפה. האסון היה קרוב מאוד לבצוע, ועד היום עדיין לא ידוע מהי הסיבה לשינוי החלטתם.

לאחר שהחלמתי מהמחלה ירד משקלי ל־40 קילו. הפכתי לשלד של עור ועצמות, והייתי צריך להתקיים מ־180 גרם לחם קלוקל ומנת מרק מימי ליום שלם. בלית ברירה החלטתי להסתכן ושלחתי מכתב לעדעק לוולברום, בו תיארתי לו את המצב בו אני נתון. כעבור כמה ימים עמד עדעק בשער המחנה וביקש לקרוא לי כדי למסור לי חבילת מזון גדולה וכסף מזומן. במקרה של מזל יוצא מגדר הרגיל לא היו באותה שעה במקום לא גרמנים ולא אוקראינים. אז יכולנו שנינו אני ועדעק לשלם בחיינו. הודות לעזרתו של עדעק התחלתי להתאושש ולהבריא ולכן נצלתי איפא ממוות בטוח, כי קרוב לוודאי שהיו הורגים אותי כבלתי מוכשר לעבוד. ואילו לא, הרי הייתי גווע בעצמי מרעב ומאפיסת כוחות.

עוד בספטמבר 1942 בעת ה„פעולה" הראשונה נשלחו מרדכי וולף מייטליס עם בנו משה למחנה עבודה ברייישה, אך בקיץ 1943 הוחלט שם לחסל את המחנה והרבה וולברומאים מנסים בגבורה למלט את נפשם. ביניהם פנחס מאיר פצנובסקי מצליח להגיע עד לסוסנוביץ, שמואל גולדברג ומרדכי וולף מייטליס עם בנו משה הגיעו לקראקא למחנה פלאשוב, לרוע מזלם, דווקא בזמן פרוץ מגיפת הטיפוס. מרדכי וולף חלה מיד במחלה והוכנס לחדר־חולים. ללא מזון וללא רפואות ומצבו הלך ורע משעה לשעה. אך בנו משה עשה כמיטב יכולתו בכדי להקל על האב. הוא מכר כל מה שעדיין נותר וקנה פירות ורפואות לאביו ובסכנו את בריאותו עצמו היה נכנס לחדר־החולים ומשרת את האב ומאכילו. משה עשה הכל כדי להציל את חיי האב. יום ולילה שמר עליו ולא עזב אותו אף לרגע. אך המחלה גברה ומרדכי וולף נפטר. היה זה בערך בחודש אוגוסט 1943.

אין זה מעניני כאן להרבות ולספר על החיים במחנה ובוודאי לא על מאורעותי אני. מטרתי היתה לתאר את השמדת קהילתנו בעיקר. אבל במחנה פלאשוב הרי נמשכה השמדתם של שארית קהלת וולברום. באותו זמן היו עדיין בפלאשוב כמה עשרות מיהודי וולברום.

בסוף אוגוסט 1943 העבירו אותי ועוד כמה וולברומאים למחנה אחר בסביבה, הוא המחנה הידוע בשם ירוזולימסקי. אתי יחד עברו משה מייטליס הגר כיום באוסטרליה, יחיאל שמולביץ (ניו יורק), שמעון ווינגרטן (מינכען), שמואל גולדברג הי"ד.

המחנה היה מפורסם במשטר העריץ ובאכזריות מפקדו, רוצחם של עשרות אלפי יהודים, גיעט. יום יום נורו מאות איש. באותו זמן כבר הוחלט להכין את המחנה הזה עבור צבא גרמני. נעשו שפורים ונבנו הרבה מבנים. כל העבודה התנחלה בריצה בלתי פוסקת. ומי שמעד ונפל או מי שלא הספיק לרוץ בשורה נהרג במקום. נשים הוכרחו לרוץ כשהן נושאות קורות עצים כבדות או לבנים.

הגרמנים „הבטיחו" לנו שהלבנים הם בעצם בשבילנו, כלומר לשם בנית קרמטוריום על מנת לשרוף אותנו.

ואמנם היתה האווירה במחנה של ערב כליוננו והשמדתנו. אך למרות הכל, היתה החלטתי נחושה שלא להתייאש ולהיאבק על חיי בכל כוחותי. איני יודע משום מה, אבל בטחתי למרות הכל שאיזה שארית תשאר, ועז היה רצוני להיות בין שארית זו.

ביום אחד באמצע נובמבר בערך (1943) נערך מפקד של כל העצורים ומפקד המחנה הודיע לנו שחלק מאתנו יישלח מכאן למחנות עבודה אחרים. בו ברגע לא היה שום ספק לאף אחד מאתנו שאנו עומדים להשלח ישר לכבשני האש. מפקד המחנה כנראה גם ניחש את הרגשותינו, בוודאי ממבטי פנינו המבוהלים, ואז ניגש ודחף כמה אנשים מתוך השורות וירה בהם והרג אותם. ולאחר מכן פנה אלינו בזו הלשון: אם יש ביניכם כאלו אשר אינם נותנים אמון בדברי, שאתם באמת נשלחים לעבוד, הרי לכם ההוכחה. לו נשלחתם כעת למות הרי יכולתי אני בעצמי להרוג אתכם במו ידי. הנני אומר לכם איפא, אתם נוסעים לעבוד.

למחרת כבר הייתי בתוך קרון רכבת משא שצריך היה להביא אותנו למקום חדש וטרם ידענו טיבו של אותו מקום. אתי יחד נסעו עוד שני בחורים מוולברום והם משה מייטליס ויחיאל שמולביץ.

לאחר יומיים נסיעה קשה ביותר הגענו לעיר צ'נסטוחוב, כ־500 יהודים.

בצ'נסטוכוב היה קיים בית חרושת לטקסטילים, שהיה שייך ליהודים בשם פלצר. בית חרושת זה הוחרם כמובן מיד ותוצרתו עברה כולה לצבא, וכעת הוחלט להפוך בית חרושת זה לבית חרושת ליצור כדורים ורובים, וזאת היתה הסיבה שהביאו אותנו לכאן על מנת להחיש ביתר שאת את הפעלת המכונות ליצור כדורים.

עם הפעלת המכונות הורע מצבנו באופן חמור ביותר. היינו נאלצים לייצר מכסות קבועות אשר היה בלתי אפשרי בהחלט לייצרם. וכרגיל וכמו תמיד היינו צפויים לצרות צרורות בעד פיגור למלא מכסה. העבודה התנהלה בשתי משמרות, מ־7 בבוקר עד 7 בערב ומ־7 בערב עד 7 בבוקר כשהמשמרות מתחלפות מדי שבוע.

בשנת 1944 נראה היה שהגרמנים הגיעו לכלל מסקנה שיש כבר כל כך מעט יהודים עד שיש „לקמץ" קצת בהריגתם. לפחות במחנה שלנו נתמעטו מקרים של הריגה, אבל בוצעו ענשים קשים ביותר. בתוך המחנה שלנו עבר הנחל וורטה. בתור עונש נאלצו אנשים לעמוד על יד הנחל ולהסתכל בתוך המים במשך שעות אחדות עד שראשם הסתחרר ונפלו מחוסרי הכרה. עונש זה הופעל משום מה נגד נשים בעיקר. מספיק היה שבחורה תעצום עינה לשניה אגב עבודתה במשמרת לילה, ומיד הועמדה ליד המים. את הגברים היו מכים באלות עד להתעלפותם. מרוב פחד ועצבנות ירד כושר העבודה שלנו והתפוקה ירדה למטה מהנורמות.

בערך באמצע שנת 1944 החליטו הגרמנים שהיהודים הם כל כך מוכים

ומיואשים עד שאין כבר שום אמצעי כדי להפחידם בו או כדי להפעיל לחץ על מנת להגביר את קצב עבודתם.

הוחלט על מנות יותר גדולות של מזון. ואמנם עלתה המנה מ־180 גרם ליום ל־560 גרם ליום. ממש לא יאומן, פי שלוש! נוסף על כך הונהגו פרמיות. עובד שמילא את המכסה ביום מסוים קיבל עוד חצי לחם כפרמיה. באותו זמן בערך נתבשרנו בהתנקשות שבוצעה ללא הצלחה בהיטלר, ולאחר מכן בנחיתת מעצמות הברית בצרפת.

תקוות חדשות החלו לקנן בלבותינו, התחלנו להאמין והרגשנו שהמלחמה עומדת להסתיים. שמחתנו לא ערכה הרבה זמן.

כעבור זמן קצר הביאו למחנה שלנו כמה מאות יהודים ממחנה עבודה מדמבלין, ממש שעות ספורות לפני שהרוסים כבשו את העיר. נוכחנו איפוא שוב פעם בנחושת החלטתם של הגרמנים להשמידנו עד אחד, ועד אז לסחוט את שארית כוחותינו.

יהודי דמבלין הביאו אתם כמה עשרות ילדים קטנים אשר נהרגו בו ביום לבואם לצ'נסטוכוב. הריגת הילדים השפיעה עלינו השפעה מדכאת ביותר וגרמה לנו יאוש ואכזבה מכל התקוות ומכל החלומות שרצינו לקוות ולחלום.

בערך כך נמשך המצב עד ינואר 1945. מצב התזונה השתפר בהרבה. התוצרת השביעה רצון ולכן גם היה לנו פחות או יותר שקט יחסי, אבל שוב לא יכולנו להשלות את עצמנו שיש לנו סיכוי להנצל. גורלם של יהודי דמבלין הוכיח לנו שגם ברגע האחרון לא „יותרו" הגרמנים על היהודים ועדיין ימצאו זמן ואמצעים כדי לקחתם אתם על מנת להשמידם.

ביום ראשון בשבוע, הוא ה־16 לחודש ינואר 1945, הודיעו לנו בבוקר שאין אנו יוצאים היום לעבוד. ואחר כמה רגעים הוחזרו גם האנשים שעבדו במשמרת לילה. הפסקת העבודה היתה תמיד סימן לרעות. מכיוון שלא בגלל דבר של מה בכך ישביתו יהודים מעבודתם. בעוד כמה רגעים הופיע מנהל עבודה גרמני עם רשימות של אנשים אשר נצטוו לצאת מהצריפים. כ־500 איש הוצאו מתוכנו. לאותם האנשים נאמר שמאחר והם לא עבדו מספיק מעבירים אותם למחנה בוכנוולד בגרמניה. בין אלה שנועדו להשלח לבוכנוולד נמצא גם בן עירנו יחיאל שמולביץ. נסיתי להצילו. שמתי נפשי בכפי ונגשתי לאחד ממנהלי העבודה הגרמניים אשר תחתיו עבדתי כל הזמן וגם היה מרוצה מעבודתי, והוא הבטיח לי לעשות משהו באם רק יוכל. אבל הדבר לא הסתדר והבחור נשלח לבוכנוולד עם יתר האנשים, באותו בוקר. חשבנו שלאחר שהאנשים נשלחו שוב נצא לעבוד, אך לא כן היה. כל היום נשארנו בצריפים. וגם בלילה לא יצאנו לעבוד. למחרת, יום שני בבוקר, התחלנו לשמוע יריות והפגזות והבינונו שהרוסים כנראה התקרבו והם נלחמים על העיר צ'נסטוכוב. ובעוד אנו תוהים לגורלנו שוב הוצאו מהצריפים כחמש מאות בכוונה להשלח לבוכנוולד. הפעם כנראה כבר מאוחר היה, כי האנשים הוחזרו לאחר מכן, כבר היה מאוחר לשלוח אותם ברכבת.

הפגזת העיר נמשכה ללא הפוגה ואנו טרם ידענו מה יהיה אתנו. עדיין

לא יכולנו להאמין שלא יספיקו להשמידנו. בשעה 10 בבוקר בערך הגיעה למחנה קבוצה של כ־50 אנשי ס.ס. והתפשטו בכל המחנה. היינו בטוחים שאלו באו על מנת לגמור אתנו. לא עברה שעה והס.ס.־מנים החלו לעזוב את המקום. הסתכלתי היטב וראיתי באיזו בהלה וחפזון עזבו את המקום. רוב החפצים והציוד השאירו במקום ולכולנו רווח בראותנו אותם עוזבים.

אחרי הצהרים נכנסו הגרמנים מהממונים עלינו וסיפרו לנו באופן רשמי על המצב. הם אמרו לנו, ש„בהתחשב באוכלוסיה האזרחית ועל מנת לחסוך הרס מהעיר — ייתכן ויוחלט לעזוב את העיר ללא התנגדות. ומאחר והם דואגים גם לנו הרי הם מוכנים לקחת אותנו אתם. למותר להוסיף שהיינו מוכנים להודות להם על „טוב־לבם" ועל „דאגתם" לנו ולכל תושבי העיר. ועז היה רצוננו לומר להם את כל האמת ומה שאנו חושבים עליהם, אבל טרם היינו בטוחים וטרם ידענו שסופם כבר הגיע, ולכן נהגנו עדיין בהכנעה.

לפנות ערב גברה ההפגזה וההפצצה והמוני בתים עלו באש והיתה סכנה ממשית ליהרג, ברגעים הספורים לפני שחרורנו. לשעות אחדות נכנסנו למקלטים ולא ידענו את המתרחש, והוא — שכל הגרמנים והשומרים ברחו ושהננו חופשים. רק בחצות הלילה כשוך הקרבות ולאחר שהשתרר שקט גמור, יצאנו מהמקלטים ורק אז נוכחנו שאמנם אנו חפשים כעת.

לאחר חמש שנים וחמשה חדשים של שלטון פושע ודמים שלא היה כדוגמתו, שוב יכולנו לנשום לרווחה בחצות הלילה של ה־18 לינואר 1945.

לאחר שעה קלה של התפרצות ספונטאנית של תרועה וגיל לכבוד חיינו שהצלחנו להציל, נזכרנו כולנו ביקירינו האומללים אשר לא זכו לרגע מאושר הזה, ושנשארנו כולנו מיותמים לנצח, ללא בית, ללא דרך חזרה.

האבל והתוגה עלתה על השמחה, וככה המשכנו ליילל ולקונן עד עלות הבוקר. עם עלות הבוקר כבר נמצאו במחננו חיילי הצבא האדום. היחס של החיילים אלינו היה אדיב ואוהד באופן יוצא מגדר הרגיל. יצאנו משערי המחנה לנשום אוויר חפשי. רחובות העיר היו מלאים הרוגים, בעיקר חיילים גרמנים. בצ נסטוכוב השתחררו אלפי יהודים שהיו עצורים שם במחנות לעבודת כפיה, כמונו.

למחרת, החלטתי אני וחברי משה מייטליס, שני היהודים מוולברום שנותרו בחיים, לחזור לעירנו תוך תקוה קלושה מאד למצוא אולי עוד ניצולים אחרים.

בחרדה בלב צעדנו צעד בצעד (תחבורה טרם היתה) ולמרות שהיינו עייפים ותשושים לא התעכבנו כמעט ושרכנו דרכנו קדימה, כדי להגיע העירה יותר מהר, שמא נמצא שם עוד מישהו שנמלט ונשאר בחיים.

בדרכנו „הביתה" עברנו את העיירה ללוב, עירו של ר' דוד המפורסם, הידוע בכינויו ר' דוידל מללוב. נזכרנו איך שבלילות חנוכה הקרים נהרו יהודי וולברום ויהודי כל הסביבה להשתטח על קברו של ר' דוידל, מדי שנה בשנה. מלא עצב ותוגה חשבתי על גורלם המר של כל אותם היהודים הטובים והכשרים.

שאלתי עובר אורח למקום בית הקברות היהודי. הנשאל הביע השתוממות ותמהון בלתי רגילים ואף נבהל והחוויר מאוד. ביד רועדת הצביע על הכיוון

בו עלינו ללכת. הגענו למקום ונוכחנו לדעת שבית הקברות חולל והמצבות נשדדו כולן.

ידעתי היטב שהנני היהודי האחרון המבקר על קברו של ר' דוד, אם כי גם לי לא ניתן אולי לבקר על קברו ממש. גליתי עקבות של אוהל הרוס וחשבתי שאולי כאן מקום קבורתו של ר' דוד. נפרדתי איפא בחרדת קודש ממנו, מרבי דודל, אחד הדמויות הנפלאות והיפות ביותר:

צר לי עליך מאוד, רבי דוד, צר לי בגלל קברך השומם וששוב לא יבואו לכאן יהודים לבקר ולהתפלל על קברך, יען כי אינם עוד.

ביום ראשון, ב־23 לינואר 1945, הגענו שנינו לוולברום. שני יהודים רצוצים ושבורים בגוף ונפש מתוך תשעת אלפים יהודי וולברום הנהדרים.

ראשית צעדי כמובן היו לביתו של ידידי מצילי עדעק סלוטה, אך מה נדהמתי לשמוע שהוא המסכן נדרס למוות בתאונת דרכים, זמן קצר לפני גמר המלחמה.

ימים ספורים לאחר מכן יצאו ממחבואיהם אלתר פצנובסקי ושני בניו חיים־אליעזר וגבריאל (נמצאים כיום באוסטרליה), ויחיאל צווייגנבוים חתנו של ר' אלימלך פצנובסקי, ואשר נפטר כעבור זמן בגרמניה ממחלת לב. ארבעתם היו מוסתרים אצל גוי בסביבת העיר בשם סטאק פאציא, אחד מחסידי אומות העולם ללא שום ספק. ידוע לי שהוא לא דרש שום גמול בעד הסתרתם, ולשאלתי למה עשה זאת, ענה לי שבהיותו משוכנע שאך דם נקי נשפך ושכל היהודים חפים מפשע הם, לכן הוא בתור נוצרי אדוק ומאמין מרגיש שמחובתו הוא להציל לפחות מה שניתן להציל, ואמנם עשה כן במאמץ עליון אשר מעטים כדוגמתו.

בעוד שבוע יצא ממחבואו יהודי אחר, זקן בשם ברוך ספלובאץ הידוע בכינוי ברוך כליזמר עם בתו ושני נכדיו לאחר שהסתתרו אצל גוי ידיד במשך 30 חדשים. באותו לילה נפטר ר' ברוך ספלובאץ, ולמחרתו קברנו אותו אני ומייטליס בבית הקברות, כמיטב יכולתנו לפי כל דרישות הדת. תוך זמן קצר הגיעו העירה עוד כמה יהודים אשר השתחררו עוד לפני כחצי שנה ממחנות עבודה במזרח פולין. בין הבאים היו שני האחים שלמה ומנחם זילונקי החיים כיום בארץ, ומוטיל וונדרסמן ואשתו (בישראל).

עוד שתי נפשות שניצלו הצטרפו אלינו, והם פנחס מאיר פצנובסקי ואשתו מניה פוטאש בתו של לייבילי פוטאש אשר הם הסתתרו אצל גוי בכפר.

הרגשנו וידענו שאין אנו שייכים שוב למקום הזה, המקום בו נולדנו וגדלנו ובילינו בו את שנות חיינו — שוב אינו זקוק לנו וגם ישמח לוותר עלינו לתמיד.

באותו זמן היה נתון השלטון בעיר למושל הצבאי הרוסי. עלי לציין שהיחס אלינו, שארית הפליטה, היה לבבי מאוד, באותו יום שהוחלט להחזיר את השלטון לשלטונות המקומיים עזבנו כולנו את העיר וולברום לעולמים.

יאָר צייט ליכט

וואָלבראָם! אויף דיין פּאַרשווינדן
זינג איך דיר איצט נישט קיין לידּ.
כ׳וויל נאָר בלויז ליכטלעך צינדן
אין מיין הארץ, פּאַר יעדן ייד.

פּאַר יעדן ייד וואָס איז נישט מער,
און זייער אַש טראָגט דער ווינט.
נאָך זיי אלע, רינט מיין טרער,
נאָך די מאמעס, נאָך דעם קינד

פּאַר צעשטאָכענע אין שטוב,
פּאַר צעשמיסענע מיטן בייטש,
פּאַר דערשאָסענע ביים גרוב,
דורך אוקראינער, צו דורכן דייטש.

פּאַר טרעמבלינקע, אָשוויענטשים,
פּאַר דעם צעאקערטן „גוטן־אָרט״.
פּאַר אלע קדושים אומעטום,
אין שטוב, אין גאַס, אין יעדן אָרט.

און דאָס ליד, אנשטאָט בלומען,
די קדושים וויל איך שענקן.
אז די קינדער וואָס נאָך אונז קומען
זאָלן אייביק דאָס געדענקן.

מ. לובלינג

לייבוש גרשונוביץ

פרקי חיי במלחמת הכליון

(זכרונות)

עם כבוש השלטון בגרמניה ע״י היטלר בשנת 1933 התחילו לנשב רוחות חדשות ופרעות אנטישמיות פרצו בכל רחבי פולין, וגם על עירנו וולברום לא פסחו. ראשית פעולתם של האנדקים, (נ.ב.ד., המפלגה השמרנית, נרודובה דמוקרטיה) היתה: חרם כלכלי על יהודי העירות והכפרים. אסרו על הגויים

לבוא בקשרי מסחר עם יהודים, סגרו בפניהם את כל הדלתות. היו מקומות ששלחו בהם כלבים לגרשם ואף הרביצו להם מכות אכזריות. במקומות אחרים עמדו משמרות נוער כפרי ע"י הכפרים ולא נתנו לרוכלים היהודים להכנס. אני נזכר במקרה אחד עם אברהם שמולביץ ובנו אהרן — כשהגיעו לכפר מוסטיק נתקפו והוכו ע"י אכרי הכפר, שחררו את הסוסים מעגלתם והפכו את העגלה עם הסחורה עד שהגיע ראש הכפר והחזירם לוולברום. הם שכבו על ערש דוי זמן ממושך אחרי התקרית הזאת. מקרה נוסף אירע עם יוסף החרש ואשתו. היו רגילים יום יום ללכת לכפר טשביניץ בכביש המוליך למיחוב, כי באותה הדרך הלכו גם אביו וסבו. המשמרות (פיקטניקים) עצרום בדרך, לקחו מהם את העופות ואת סלי הבצים, שברו לעיניהם, הוסיפו מכות רצח לזוג האומלל ובקושי רב עלה בידיהם לברוח הביתה, לחמשת ילדיהם בלי כסף ובלי סחורה, באכזריות נוראה גורשו מהכפר בו חיו והתפרנסו כל ימי חייהם.

בצורה כזאת קופחה במחי יד אחת פרנסתם של עשרות ומאות יהודים שעיקר פרנסתם היתה — הרוכלות בכפרי הסביבה.

החיים הכלכליים של יהודי וולברום בשנים 1921—1942: היהודים היו פעילים בהתפתחותה הכלכלית של העיר ע"י בניית בתים, טחנות קמח, מנסרות ומאפיות מכניות. ליהודים השתייכו חוות ומשקי כפר בסביבה. לר' משה ברמהרציג, יחיאל מאיר אנגלשטין, זלצמן, וולוויל אלטר — היו הנכסים הבאים: החווה בז'וזובקה, טחנת קמח וביח"ר לשיכר. היהודים טפחו את המלאכה בכל הענפים. היו כאלה שיצרו חבלים מפשתן וסיזל. אוליבה היה הראשון שבנה בית בן 4 קומות לנוביצקי. היו יהודים בנאים (אפרים הבנאי), היו בורסקאים. ביח"ר של לנדוי ומאפיות משוכללות שתוצרתם כבשה את כל הסביבה, ביח"ר לסבון של פצנובסקי.

בזמן שהעיר היתה עוד בבחינת מועצה כפרית (גמינה) נמנו: 1800 נוצרים, 4500 יהודים, 200 גרמנים. בעת שנהפכה לעיר מבחינה מוניציפלית בשנת 1931 נבחרו למועצת העיריה: 5 צירים למפלגת פילסודסקי, 4 — האנדקים, 3 — פ.פ.ס., 3 — יהודים. סגן ראש העיר היה רוזנבוים. יועצים: הרשל בידלובסקי ונפתלי טרלו.

בחלק הדתי שהיה רוב מנין ורוב בנין תפסו מקומם ראשית כל החסידים מחצרות הרביים גור, אלכסנדר, רדומסק, חנצין וכו'. היהודים הפשוטים התרכזו בבתי המדרשים הגדול והקטן ובבית הכנסת, וחלק מהם שרת בנאמנות את הרבי אלתר ואת הרבי שלום.

הנוער החסידי מכל הגוונים כבש במשך כל ימי השבוע את בית המדרש והרביצו תורה משעה 4 בבוקר עד מאוחר בערב, הם התפרסמו בלמדנות גדולה עד שבחורי העיירות הסמוכות שאפו ללמוד בעירנו, בבית המדרש, שבראשו עמד ר' מרדכי וולף.

בחלק הפרוגרסיבי הסתעפה הפעולה לכמה שלוחות: נוסדה סקציית נוער ע"י האגודה המקצועית של פועלי העור בהנהגת החברים: משה לובלינג, משה נרציס ומשה ציגלר. אחר כך הקימו גם אגודת פועלי המחט.

ההסתדרות הציונית היתה קיימת מזמן ועד שנת 1920 הספיקו רבים מהם לעלות לארץ ישראל. בתקופה יותר מאוחרת נסעו עם העליה הרביעית גם חברי פועלי־ציון להכשרה חלוצית על מנת להתכונן לעלות ארצה.

בשנת 1925 נוסדה הסתדרות הפועלים „בונד" בהנהגתו של באבד. כן התפתחה הספריה שעזרה הרבה להפצת השכלה בשכבות רחבות של הנוער היהודי.

והנה דיאגרמה על הרכב המפלגות בוולברום בשנות 39־1935:

ההסתדרות הציונית 250 חברים; פועלי ציון ימין — 120; פועלי ציון שמאל — 80; בית"ר — 150; „בונד" — 180; קומוניסטים — 250.

הפרנסות היהודיות באחוזים:

בעלי־מלאכה — 15 אחוז; רוכלים בכפרים — 15; חנוונים — 25; סוחרי הירידים — 10; קבצנים — 3; כלי־קודש — 2; עשירים — 5; פועלים — 25.

25 האחוזים של הפועלים עבדו במקצועות דלקמן:

סנדלרים, חייטים להזמנות, חייטים לקונפקציה, תפרים, בורסקאים, נגרים, נפחים, פחחים ואופים. היה קיים בעירנו בית חרושת לגומי אשר העסיק 6000 פועלים וביניהם רק שני פועלים יהודים שנתקבלו ע"י פרוטקציה גדולה. גם ביתר המפעלים כמו טחנות, מנסרות, לא הועסקו פועלים יהודים. לכן היו נאלצים היהודים לחפש מקומות עבודה בערים הסמוכות: קראקא, סוסנוביץ, בנדין ועוד.

כשפרצה מלחמת העולם השניה והקלגסים הגרמנים כבשו את פולין במהירות הבזק, התהלכו אחינו היהודים בהרגשה כי צפוי להם האבדון. ביום השני לכניסתם לפולין החלו הגרמנים את מעשי הזוועה בשיטתיות קפדנית מחושבת, לבל יגלו הקרבנות התנגדות ומרי. התחילו הגרושים מהעיר וממקומות מגוריהם. אחר כך הוציאו פקודה, שכל הגברים הצעירים יעזבו את העיר ולא, יירו במקום, וכתוצאה מזה ברח חלק מהנוער ובתוכם גם נוצרים לעיירות מיחוב, ויסליץ, סנדומירש. כל הדרכים היו מלאות יהודים צעירים בורחים. גם אני הייתי בין הבורחים, והגענו קבוצה של 100 בחורים מוולברום לטרנובר‌זג בערב ראש השנה. אחרי ראש השנה חזרנו לוולברום ובדרך שמענו את הבשורות המחרידות על התעללות הגרמנים ביהודים בכל מיני צורות מסמרות שער. בעיירה אחת תלו הגרמנים ביום השני של ראש־השנה יהודים מתפללים עם טליתותיהם. חמישה ימים אחרי ראש־השנה חזרנו לוולברום ונודע לנו כי הגרמנים נכנסו לעיר ביום השלישי עם פרוץ המלחמה. מיד אספו את כל הגברים, יהודים ונוצרים וגרשום לזבירטשה, שם הפרידו אותם. את הגוים לכנסיה — והיהודים לבתי הכנסת. הם לא קבלו שום אוכל ושתיה והוחזקו במצב זה חמישה ימים. עם חזירתנו נפלנו ישר לתוך גיהנום. הגרמנים הוציאו יום יום לכבר השוק את האינטליגנציה היהודית כמו: הרב ובנו, ד"ר איזנשטט, ד"ר פרלגריכט. הרוקח רוזנבוים, יעקל החובש ואחרים, נתנו להם מטאטאים ופקדו עליהם לנקות את הרחובות. והיות שרצו להשתעשע גזרו על הרב המקומי להופיע עטוף בטליתו לנקיון רחובות העיר. כן העסיקו חלק מהיהודים בעבודות קווי הרכבות לאולקוש וחרשניצה. באותו הזמן הקימו מועצת יהודים בראשית משה אהרן ולצינסקי ומגר והם היוו מנגנון עזר לפעולות הנאצים. ביום הראשון של חג הסוכות

עמדתי עם חברי ישראל ברוקנר, הרשל קנפ והרשל שולזינגר בפינת ככר השוק, הופיעו חיילים גרמנים צועדים, ובראותם אותנו נעצרנו על ידם והובלנו לביהח"ר בטענה כי עסקנו בפוליטיקה. רצו להרוג אותנו במקום, אך דרך נס הסתפקו הרוצחים במכות יבשות שהרביצו לנו כדבעי.

הגרמנים תבעו מהיהודים להביא יום יום לביהח"ר רהיטים, חפצים שונים וכסף וגם נשים לעבודה.

חלק מהנוער הצליח בכל זאת לברוח לברית המועצות. בכל יום נגזרו גזרות חדשות והחרימו כל מיני עורות, אריגים ופרוות. לחנויות הכניסו קומיסרים, ואם תפסו יהודים בנהול מסחרם נורו במקום.

באותו הזמן הגיעו לוולברום פליטים משלזיה העילית, קרקוב, לודז וגם מגרמניה הגיעו בחושבם כי כאן ימצאו מנוחה.

משנת 1940 החלו הגרמנים להשמיד את הערכים הרוחניים של יהדות וולברום, שנוצרו במאמצים גדולים במשך כל השנים. את הספריה הגדולה עם אלפי הספרים שבה הובילו בעגלות לעיריה ושם נשרפו.

את ספרי התורה הצליחו היהודים להחביא בבתיהם. מזמן פלישת גרמניה לברית המועצות בחודש יוני 1941 החלו להשמיד את היהודים בהמוניהם. חלק שולח לאושוויץ. בחודש יולי הוציאה הגסטאפו פקודה לכל הגברים עד גיל 35, להרשם בביהח"ר, ומי שלא יבוא — ייהרג. בבואנו לשם היכו אותנו הרוצחים באלות גומי עד זוב דם. הם בחרו 300 בחורים ואני בתוכם ושלחונו לפלאשוב — המחנה הראשון ליהודי וולברום. עבדנו אצל הפירמה „סימנס", עבודה מאוד קשה. לי וללוי לזורגן שיחק המזל וברחנו חזרה לוולברום ובה נאלצנו להתחבא.

בשנת 1942 החלו לעשן ארובות המשרפות במחנות ההשמדה דלקמן: אושוויץ, מאידנק, בלזשץ, טרבלינקה, חלמנו, סוביבור, מאלקין. באותו הזמן נורו יהודים רבים עבור עבירה הכי קטנה. ואלה שאני זוכר הם: יחיאל משה הבה ואחיו ישראלקה, בתו של דוד בנד — חנה גיטלה, מרדכי דנציגר, פנחס קורנפלד, נפתלי ברקוביץ ועוד.

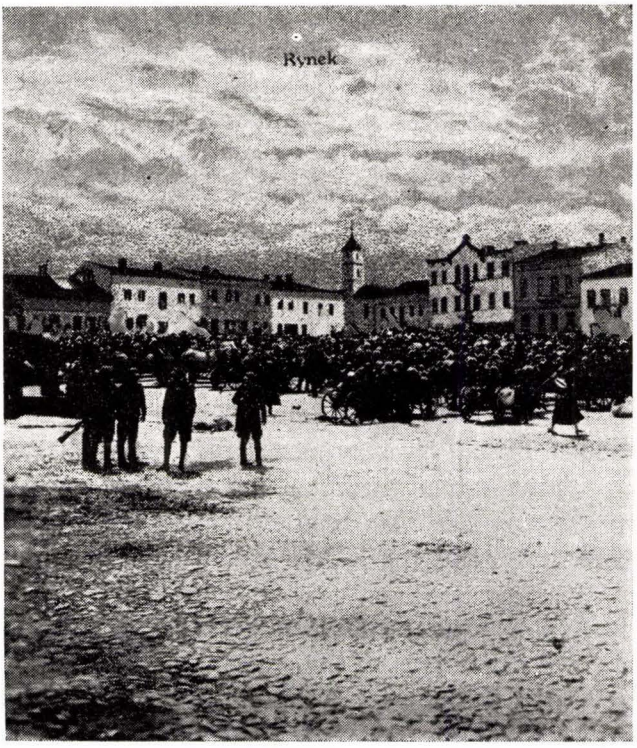
ביולי 1942 הקימו הגרמנים בבית המדרש הגדול בית מלאכה לחייטות. כל החיטים נתבעו להביא את מכונות התפירה שלהם בתנאי שלא יגורשו. עבדו שם מאות אחדות של יהודים, והעשירים שילמו ממיטב כספם שיקבלו אותם לעבודה. אולם זה לא ארך הרבה זמן. משום שהגרמנים לא היו זקוקים לעבודתם אלא לרכושם ונפשם.

באוגוסט 1942 הוציאה הס.ס. פקודה, שלפיה חייבים היהודים להביא 20 ק"ג זהב ולא — יהיו כולם צפויים לגרוש. חברי היודנראט ווילצינסקי ומגר דאגו לכך שהזהב יסופק בזמן, והיהודים בתומם האמינו שאולי הכסף והזהב יהיה כופר נפשם. כל האשליות נתנדפו, כי מקץ שבועות מספר בא הגרוש.

קבלנו ידיעות שאת יהודי וורשה שולחים למידנק, גם מקילץ ויתר הערים הגדולות גרשו לשם. ידיעות דומות הגיעו מחמלניק, בוסקו וזבירטשה. אפשרויות בריחה מהתופת לא היו, כי ברכבת אסור היה ליהודי לנסוע וברגל פחדנו ללכת פן ימסרו אותנו הפולנים אשר בשנאתם הגדולה לכל יהודי הלשינו בפני

הגיסטאפו על כל עובר אורח שפגשו בדרך. נשברנו במובן הפיזי והרוחני. נשארנו מופקרים וחסרי אומץ חכינו לגורל הסמוי יחד עם כל העדה היהודית.

והנה הגיע היום הנורא. בערב שבת 5.9.42 יום לפני הגרוש (הגרוש התקיים שעה 1 לפני הסליחות הראשונות) באה פקודה: כל הגברים הצעירים יתיצבו לעבודה. בבגנס (מגרשי הטורף) מחצית יהודי העיר הופיעה לעבודה והנוצרים ארגנו ונהלו את העבודה. בחוזרנו בפעם הראשונה מהעבודה ראינו בעליל מה צפוי לנו, בראותנו 20 עגלות עמוסות אוקראינים מצוידים באתים וגרזנים. הם הגיעו אלינו ממיחוב אחרי שרצחו שם כמעט את כל היהודים.

הגירוש בככר השוק

היונקים סגרו את כל מבואות העיר, וכל יהודי שרצה לברוח — נרצח במקום. בהלה גדולה נגרמה עקב העובדה שביום החמישי האחרון הוציא הרב המקומי עם בעלי־בתים אחדים את כל ספרי התורה שבעיר והטמינום בארגז על בית העלמין הישן. העובדה הזאת הוכיחה לנותרים כי קרוב הקץ לוולברום היהודית וצפויה השמדה טוטלית של האוכלוסיה היהודית כולה, וכל היצירה שיצרו היהודים במשך דורות תלך לטמיון.

הגירוש הראשון

הפקודה באה בליל שבת:

1. כל יהודי וולברום חייבים להתייצב בשעה 8 בבוקר בככר השוק.
2. להביא אתם את החולים והנכים.
3. כל אחד מביא אתו 10 ק"ג מזון והלבשה.
4. כל הדירות נשארות פתוחות.
5. המשטרה היהודית תשמור על הסדר.
6. מי שישאר בביתו — יירה במקום.
7. מועצת היהודים אחראית עבור הרכוש היהודי.

זו היתה הפקודה האחרונה ליהודי וולברום. בליל שבת שרר חושך בכל הבתים והיהודים ארזו את חפציהם תוך בכי בלתי פוסק על גורלם המר, נפרדו משכניהם הקרובים בלכתם לדרכם האחרונה. את התכשיטים וחפצי ירושה קברו בתוך הדירות. אני הייתי באותו זמן אצל אבי ברחוב בית־הכנסת בביתו של ר' שמעון חבה.

בלילה שמעתי שתי יריות מתחת לחלוני ואחרי זה נשמעו צעקות בזו הלשון: זה אני יעקל מרשליק. תנקמו את דמי — שמע ישראל.

בשעה 12 בחצות נשמעה צפירת אזעקה מביהח"ר, וחשבנו באותו רגע — הנה באה הישועה. והנה נשמע רעש אוירונים והתפוצצויות וכהרף עין הם הסתלקו והיה חושך כמקודם. (יתכן שזו היתה פרובוקציה גרמנית).

שבת — 6.9.42.

העיר הוקפה ע"י היונקים (נוער פולני מאורגן ע"י הגרמנים, נוער אנדקי). כל 50 מטר עמד יונק עם את ביד. הגיעה השעה האחרונה, התאספנו כל שכני הבית, ביניהם: דוד סטביצקי, סימה שטין, מרדכי טרנובסקי ועוד, יחד כעשרה שכנים. עזבנו את הבית שאבא הקים בעמל רב. הלכנו דרך רחוב בית־הכנסת ורחוב פילצר לתוך ככר השוק. בדרך ראינו איך הבנים נושאים את אבותיהם על הידים, ואמהות סוחבות את תינוקות בית רבן. בשעה 8 בבוקר היו נאספים בככר השוק כל יהודי וולברום. התמונה הזאת נחרתה תמיד בזכרוני — תשעת אלפים יהודים מרוכזים במקום אחד בדרכם האחרונה. המגרש מוקף על ידי הגסטפו והאוקראינים. הפקודה הראשונה נתנה, שכל החולים יעלו על עשרות העגלות שעמדו הכן בצדי המגרש, באמתלא שמובילים אותם לתחנת הרכבת. אולם לצערנו לא ראינו אותם עוד.

כפי שסופר לנו הובילו הגרמנים את העגלות עם החולים לא הרחק מבית הקברות, שם היו חפורים בורות גדולים. הם ירו בהם ונקברו בתוך הבורות, חלקם בעודם מפרפרים בין החיים והמות. שמעתי את התאור הנורא הזה מפי פולני נוצרי בשם פיקלק אשר הגיע בזמן מאוחר יותר למחנה העבודה בקרקוב והביא כסף לוולף צשלר (וולף השחור).

בשעה 10 הגענו לבגנס ממול ביתו של קורנפלד.

בשעה 11 לפני הצהרים הביאו הגרמנים בעגלה את אלטר פולטורק השמן, אשה ותינוק — זו היתה בתו של ויסוקי טויבלה, מבעלה שמואלביץ. עם אלטר

השתעשעו הגרמנים שעה ויותר, וצחקו מהעגויים שהתענה המסכן, לבסוף ירה בו אחד האוקראינים ופדה אותו מהחיים. את התינוק הרגו הרוצחים בידי אמו.

בשעה 12 הביאו את היהודים מזרנובצה, כארבעת אלפים איש בערך.

בשעה 4 אחה"צ הביאו את היהודים מפילץ, כחמשת אלפים בערך. ביחד התרכזו על המגרש 17—18 אלף יהודים משלוש הערים. כל המגרש סביבנו הוקף ע"י האוקראינים. החום היה איום, מים לא היו, הילדים הקטנים בכו ודרשו מים. אברהם שמואלביץ הוריד טבעות מידו ונתן לשוטר תמורת מים עבור ילדו הצמא. את הטבעת לקח המנוול, אולם מים לא הביא.

בשבת לפנות ערב הודיעו: כל הגברים בגיל 50—18 יסתדרו בשורות מיוחדות, נפקדו 3500 איש, בלילה החזירו אותם למשפחותיהם. היה לילה קר מאד ואף אחד לא עצם עין. באותו הלילה ראיתי את הרב המקומי עם הרבי ר' שלום וכל העדה אומרים סליחות בלב חרד ובדאגה גדולה. פחד מוות העיב עלינו באותו הלילה, ללא אוכל, ללא מים לרוות את צמאוננו, בכי הילדים חתך כבאיזמל את לבותינו.

בשעה 7 בבוקר נתנה שוב פקודה: כל הגברים יסתדרו בשורות מיוחדות. מחזה פרידת המשפחות היה קורע לבבות.

אני הייתי בין 500 היהודים שנשלחו בשעה 5 בבוקר לפרוקיטשין, 5 ק"מ מקרקוב, ומה שארע ליהודים הנותרים לא ידענו. אחרי זמן מה פגשתי בגיטו הקרקובי את דוד קוזמיר, והוא סיפר לי כי ביום הראשון בערב הכניסו את כולם לרכבת ותוך צעקות ויללות בדוחק רב שלחום לבלזשץ.

ביום שני שלאחריו נשנתה אותה התמונה, מלאו רכבת מלאה בצפיפות איומה ושולחו לבלזשץ, שם הושמדו איפוא כחמשת אלפים יהודים משלושת הערים הנזכרות. 3000 ממיטב הנוער נשלחו למחנות עבודה.

כל אלה שלא הופיעו בככר השוק נורו בבתיהם, בין היתר נורו: פלדברג ואשתו, אברהם מידלוש עם בנו הירשלה, אפרים וינברג ובנו הנכה, מלך פצנובסקי לא רצה לעזוב את ביתו — נורה על מטתו בביתו.

המקומות שבהם הושמדו יהודי וולברום:

1) פלשוב, 2) פרוקיצין, 3) בונרקי, 4) סטולובה וודה, 5) גרויץ ע"י וורשה, 6) ארץ הסודטים, 7) חמש הנהרות, 8) שבע הנהרות, 9) גרוסרוזן, 10) רדימנה ע"י סנדומירש.

כל אלה שנחלשו ולא יכלו לעבוד נורו במקום וחלק גדול שולח לאושוויץ לתאי הגזים. מקרקוב נשלחו גם יהודים לסקרזיסקו לביח"ר לנשק. ספרו לי אחדים שברחו מהמחנה הזה כי היהודים שלא יכלו לעבוד יותר נהרגו ועשו מגופותיהם סבון. ברדימנה נהרגו הרבה יהודים מעירנו. גם בקופרניק ע"י דאכאו, לנדנברג, הושמדו יהודי וולברום.

כששולחנו 500 יהודים מוולברום למחנה קרקוב ליוו אותנו האוקראינים. בדרך הורידו לנו את השעונים וחפצים אחרים שמצאו אצלנו, הכניסו אותנו לצריפים ריקים. למחרת בבוקר אספו את כולנו על המגרש שהיה מוקף חילות גסטפו וערכו חפושים אצל כל אחד מאתנו. בינינו היה נער בן 16, קורנפלד

מהרחוב המיחובאי שאביו סחר בתבואה. הגרמנים הכניסו טבעת לכיסו באמתלא שמצאו אצלו את הטבעת והרגוהו במקום. מתוך פחד מות מסרנו להם הכל מה שהיה לנו, לפנות ערב הבאתי את גויתו יחד עם צשלר לקבר ישראל, לא הרחק מהמחנה. בבקבוק הכנסנו פתק ובו היה רשום: פ.נ. הנער קורנפלד בן 16 מוולברום. למחרת בבוקר הגדלנו את בית הקברות עם עוד 8 הרוגים שמנהלי העבודה הגרמנים רצחום באמצע העבודה. האירועים האלו השפיעו עלינו מאד לרעה, ראינו את עצמנו ללא עזרה, ללא בית, ללא כסף, שבורים במובן הפיסי והרוחני. בתקופה יותר מאוחרת הסתדרתי כסנדלר לתקוני נעלים. קבלתי חדר לעבודה ועבדו יחד אתי וולף והנדל צשלר. עקב עבודה זו עזרתי בנעלים ולחם להרבה מיהודי עירנו. דבר זה נמשך חמישה חדשים. אני הגעתי אח"כ לגיטו קרקוב. שם נפגשתי עם וולברומאים שברחו מהעיר: דוד קוזמה ואשתו ושתי בנותיו, גם רעי וידידי שלמה דרזנר אשר קפץ מהמשלוח ברכבת שהובילה את הנשים והילדים מוולברום להשמדה. הוא סיפר שברכבת היו מאות גופות חנוקות מהצפיפות האיומה. בגיטו עבר עלי הגרוש השני — חיסול הגיטו מקרקוב.

יום אחד לפני הגרוש אספו הגרמנים את הזקנים והטף בבית בן 4 קומות בפודגוזשה (פרבר בקרקוב) והנוער הסתדר על המגרש סביב הבית. פתאום זועזענו בראותנו איך שמשליכים דרך חלונות הבית את הזקנים ואת הילדים ורובם נהרגו. ביניהם נהרגו דוד קוזמה ואשתו, יענקל לוק ואחרים. אותנו — 8 יהודים מוולברום בתוכם — שלחו לאושוויץ.

אני נזכר בעבודה מצערת: משה יוסף קרוק הסתתר אצל פולני אחד בשם גידה, שותפו לשעבר. הוא מסר לו את כל רכושו. שלשה שבועות לפני השחרור הלשינו עליו הגויים ונהרג בתוך הכפר.

בגיטו הקראקובאי סופר לי כי נפתלי טרלו היה המקשר בין הגיטו הוורשאי לבין המחתרת בבנדין, ולבסוף נתפס ונהרג.

במחנה רדימנה היו 500 איש מוולברום. משם ברח שמואל יעקב מארמונט והגיע לקרקוב, בספרו שכל יום נהרגו במחנה ההוא יהודים מוולברום, התנאים היו מאד קשים, עבודה מפרכת, מעט אוכל ודירתם היתה באורווה.

היודנראַט מוולברום

עם הגירוש השני נשלחו השוטרים היהודים למחנות עבודה וחלק מהם נורו בעירנו. חלק אחר ברח לשרודולה, לגיטו הבנדינאי. את וולצינסקי, מגר ומונטה מה„יודנראט" העבירה הגסטפו לאולקוש, משם הועברו לזגלמביה ועם חסול הגיטו בבנדין שולחו לאושוויץ. עם וולצינסקי שוחחתי באושוויץ. מגר איבד את עצמו לדעת ע"י נגיעה בגדר המחושמל. וולצינסקי מת אחר כך במחנה אחר. כך גמרו את חייהם חברי ה„יודנראט" מוולברום.

באושוויץ פגשתי את שלמה דרזנר. הוא ברח מה„משלוח" של נשים, זקנים וילדים לבלזשץ. הוא בא עם אשתו משום שהיתה בהריון. הוא סיפר

שבדרך מתו הרבה אנשים. שם בבלוזשץ נשרפו האומללים בתוך היער. במרחק של 30 קילומטר מהיער אקופי ראו את האש מתמרת משריפת הגופות.

מספרי באושוויץ היה: 108483. בהזדמנות זו אני רוצה להזכיר שמות אחדים של וולברומאים שגמרו את חייהם באושוויץ: 1) נתן מיטליס, 2) וולף צשלר, 3) לייבל צשלר, 4) מנה מורגן, 5) דוד גוטליב, 6) יעקל לויט, 7) מרדכי פינק, 8) משה ציגלר, 9) דולק פוטש.

הרבה יהודים מוולברום שהגיעו מהגיטו בבנדין נשלחו ישר לתאי הגזים. היו גם נשים שהגיעו מהמחנה בבנדין לאושוויץ.

המות הטרגי של משה ציגלר ולייבל צשלר

משה ציגלר הגיע לאושוויץ באוגוסט 1943. אני קשרתי אותו עם תנועת המחתרת. היה ראש יחידת פעולה, הצטיין בפעולותיו והיה מקובל מאד במחתרת. בהתפוצצות הקרמטוריום הוא השתתף, כי הוא עבד בקומנדת־חוץ ועמד בקשר עם המחתרת הפולנית. בספטמבר 1944 נפצע בידו ולא היה מסוגל לעבוד. לקחו אותו אל ה„רויר" המיוחד לחולים. משם הוא לא חזר יותר, כי פעמיים בשבוע הוציאו משם חולים לתאי הגזים.

לייבל צשלר ואביו וולף (וולף השחור) נשלחו למחנה פרוקוצין. וולף השחור מת שם מרעב ביולי 1943 ואת לייבל שלחו במרץ 1943 לאושוויץ.

נפל בגורלו להשתייך לס.ק., פלוגת עונשין. כשרצתה להעבירו לזונדר־קומנדו הוא סירב ללכת. בתור עונש תלו אותו על הידים. באין ברירה הלך לזונדר־קומנדו לעבוד אצל המתים. הוא היה גם שוליה אצל קאפו אחד והקאפו נתן לו להעביר שעון מהקרמטוריום למחנה. במקרה נערך חפוש באותו יום ומצאו אצלו את השעון. מיד הוצא מהשורה. הרוצח מויל שפך עליו בנזין והציתו וציווה עליו לרוץ לגדר המחושמל כלפיד בוער. כך הוא גמר את חייו. בן 17 היה במותו. כבוד לזכרו!

בריחתי מאושוויץ ביום 15.8.44

שלשה היינו שברחנו מאושוויץ: אני, קפיטן רוסי ועתונאי צרפתי, בעזרת המחתרת והפרטיזנים ביערות סקבינה. אולם תפסו אותנו והחזירונו לאושוויץ. כעונש קבלתי 100 אלות גומי על גופי. מניתי עד 50 ואבדתי את הכרתי. אז שפכו עלי הגרמנים מים קרים ושוב המשיכו במכותיהם כמעט עד יציאת נשמתי והוציאוני מחוץ לשער. לשותפי לבריחה נתנו רק 25 מכות. בעת ששכבתי חצי מת ע"י השער העבירו כעשרת אלפים מחנאים למען שיראו אותי במצבי, והתזמורת נגנה כל מיני מרשים להסיח את דעת הבריות. בתזמורת ניגן סנדר ספלובטש. הודות לחברי מהמחתרת ובן עירי סנדר חזרתי לאט לאט לאיתני. באותו הזמן היתה תפילה אחת בפי ומחשבה אחת נקרה במוחי, שאזכה לחיות

יום אחד אחרי השחרור, והשאיפה הזאת נתנה לי כוח ואומץ לעבור בשלום את כוס הדמעות וסבל לא ישוער.

עם התקרבות הצבא האדום, החלו הגרמנים לפנות את אושוויץ. אותי ועוד אלפים יהודים שלחו לבוכנוולד ומשם לאורנינבורג ומשם לזקסנהויזן ומשם לדאכאו ומשם למחנה 11 בקופרניק.

עשרים אלף היהודים הנותרים נשלחו להשמדה להרי טירול. שמואל מרי־מונט מת באושוויץ ביום השחרור. כבוד לזכרו!

איך נשארתי בחיים

באותו פרק זמן נמצאתי במחנה קופרינג על יד לנסברג, במחנה 11. העבודה היתה קשה מאוד, האוכל היה מועט.

ביום 22.4.45 נצטוינו להתייצב בשורות ולהתכונן ללכת לדאכאו. את הבלתי יהודים שהיו אתנו ציוו להשאר במחנה. בזה ראינו סימן שמוליכים אותנו להשמדה.

הדרך לדאכאו היתה 70 קילומטר הליכה מאתנו. נתנו לכל אחד צידה לדרך 60 דעקא לחם, 10 דעקא מארגארינה ו־20 דעקא גבינה, ויצאנו לדרך האחרונה.

אחרי הליכה של יום אחד נשארנו מוטלים עייפים, שבורים ורצוצים ולנו ביער. למחרת כשרק יצאנו לדרך היתה התקפת אווירונים. אני וחברי לבקוביטש ניצלנו את המהומה שקמה וברחנו ליער הסמוך. שם ביער נשארנו 5 ימים בלי אוכל ובלי מים וישנו תחת עץ.

למחרת יצאנו מהיער לכפר הסמוך לחפש אוכל ומים. במקום זה פגש אותנו שוטר צבאי שהכיר בנו בתור יהודים שברחנו מהמשלוח שהיה מיועד לדאכאו. הוא איים עלינו לירות במקום. התחננו לפניו שיניח לנו וגם אנשי הכפר בקשו לשחרר אותנו. הוא הביא אותנו לפני קצין המטה. סיפרנו לו שאנו כבר נמצאים במחנות שונים כ־5 שנים והפעם כשהיתה התקפת אווירונים צוו עלינו לברוח. כנראה שרכשנו את אמונו והוא שחרר אותנו. משם הלכנו לכפר שוואלבהאוזן.

העדפנו להשאר ללון תחת כפת הרקיע ולא להכנס לכפר. באותו לילה ירד שלג וכיסה אותנו כליל.

למחרת 29.4.45 פגשנו ראשוני הטנקים האמריקאים שהגיעו למקום. שמחתנו היתה גדולה. הסתערנו עליהם ונשקנו את הטנקים ואת החיילים. הם נתנו לנו תיכף לאכול.

פרצנו בשירה ובריקוד. וגם בבכי על מיליוני יהודים שלא זכו לרגע הגדול הזה של שחרור.

אין געראנגל מיטן טייוול

פרייטיק, דעם 1־טן סעפטעמבער, האָבן די באוואָפנטע דייטשע בעסטיעס אריינמארשירט קיין פוילן. דעם זעלבן אָוונט האָב איך פון באלקאָן פון דעם בונדישן לאָקאל אין סאָסנאָווצע, אויף דער דריטער־מאי־גאס, געזען דעם נעבעכדיקן צוריקטריט פון פוילישן מיליטער. עס ציען זיך לאנגע שורות פורן, געשפאנט מיט פערד אָדער אָקסן אָנגעלאָדן מיט דעם האָב און גוטס פון דער ציווילער באפעלקערונג. שבת פרי, מיטן לעצטן אויטאָבוס פון סאָסנאָווצע, לויף איך צו מיינע עלטערן קיין וואָלבראָם. אויך דאָ פאקט מען זיך. יונגוואַרג אין מיליטער־עלטער, מיטליעריקע מענער שלאָגן זיך מיט דער דעה: יאָ לויפן, ניט לויפן. מאמעס, יונגע פרויען ראָטן זייערע קינדער און מענער זיי זאָלן אנטלויפן, זיך ראטעוונען. מאָנטיק באווייזן זיך עטלעכע דייטשע פאַרפאָסטנס אויף מאָטאָציקלעטן און פאָרן גלייך צוריק, און ספאָנטאן ווערט א בהלה אין שטאָט: מען לויפט ארויס פון די שטובן מיט פעקלעך אונטערן אָרעם אָדער אויף די פלייצעס, מיט קליינע קינדער אין וועגעלעך — אלע לויפן צום מיעכאָווער שאָסע. מיין ברודער משהלע און איך זיינען צווישן דער מאסע. איך ווער מיטאמאָל א פליט. דער מיעכאָווער ווענ איז איין גרויסער זיך באווענדיקער ים מיט מענשן. דייטשע עראָפלאנען באגלייטן אונז, ווארפן באָמבעס, לאָזן זיך ארונטער און שיסן מיט מאשין־געווער אויף דעם שטראָמענדיקן מענטשן־ים. אין כאשניצע קויף איך א פערד און וואָגן, בשותפות מיט דריי בענדינער פליטים, וואָס קאָנען ווייטער נישט גיין צופוס. זאלבעפינף רייסן מיר זיך צו די מזרח־גרעניצן פון פוילן. לאנג זיינען מיר ניט צווישן די „גליקלעכע", וואָס פאָרן אויף א וואָגן. שפעט בייאַכט קומען מיר אָן קיין סאנדאָמיעזש. מיר מוזן אדורכפאָרן אריבער דער ווייסל. די בריק איז שוין געווארן באָמבארדירט. פויליש מיליטער לאָזט אונז נישט אדורכפאָרן. צופוס קאָנען מיר, איינשטעלנדיק אונזער לעבן, אפשר אריבערגיין די בריק. צומאָרגנס, אויף דער אנדערער זייט ווייסל, קויפן מיר ווידער א פערד און וואָגן און דורך לובלין, כעלם, הרובעשעוו קומען מיר אָן ערב יום־כיפור קיין קאָווּעל. אין קאָווּעל הערשט אנארכיע. דאָס פוילישע מיליטער אנטלויפט פון די קאזארמעס, גיסט זיך איריין אין ים פון פליטים, וואָס האָט פארפלייצט די שטאָט. קיין ציווילע פוילישע מאכט עקזיסטירט נישט מער. די רוסישע ארמיי רייסט זיך צו די גרענעצן פון סטאלין־היטלער־אָפמאך. מיר פינף דינגען צווי צימערן, נאָענט פון די מיליטערישע קאזארמעס, ביי א קאָווּעלער איינזאמער יידישער פרוי. די פול־געפאקטע מיליטערישע זאפאסן מיט לעבנס־מיטל ווערן אויסגעליידיקט דורך דער ציווילער באפעלקערונג. מיר קויפן איין און גרייטן זיך אָן שפייז. אין דער ציכטיקער און רואיקער וואוינונג גייען דורך אין מיין זכרון די איבערלעבונגען פון די לעצטע פאָר וואָכן און איך באנעם אונזער איצטיקן טראגישן מצב. עס איז יום־כיפור בייאַכט, עס איז מיין געבורטסטאָג. איך זע פאר מיינע אויגן וואָלבראָם, די פילצער גאס. אונזער הויז,

מיינע נאָענטע. פלוצים באקום איך שרעקלעכע ווייטיקן, איך פיל ווי עמיצער וואָלט געריסן מיינע הענט, איך קריך אויף די וועגט. פארצווייפלט שטעק איך איריין מיינע הענט און ס׳פנים אין א זאק מיט האָבער, וואָס מיר האָבן געקויפט פארן פערד. איך הייב אָן ספאזמאטיש צו וויינען. אין אזא צושטאנד וויר איך אנטשלאָפן. איך וועק זיך אויף צומאָרגנס. אונזערע פערד און וואָגן האָט מען צוגעגעבעט. די רוסן זיינען שוין אין שטאָט. מען באוועגט זיך פריי. אין גאס טרעף איך חברים און באקאנטע פון גאנץ פוילן. אלעס האָט זיך געצויגן קיין מזרח. א גאנצע גרופע וואַרשעווער בונדיסטן וואוינען אין דער קאָוולער יידישער פאָלקסבאנק.

איין עפיזאָד פון קאָוועל איז ווערט צו דערמאנען. דער עפיזאָד איז פארבונדן מיטן נאָמען פון דעם אומגעבראכטן דורך די באָלשעוויקעס בונדישן פירער וויקטאָר אלטער. חבר וויקטאָר אלטער האָט זיך אויך געפונען אין קאָוועל. חבר משה קויפמאן, שפעטער אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ־אויפשטאנד, לאָזט מיר וויסן, אז עס קומט פאָר א באראטונג מיטן אָנטייל פון חבר וויקטאָר אלטער, אין פאָליש פון קאָוולער בית־המדרש.

מיר זיינען געווען א געציילטע גרופע בונדישע טוער. חבר אלטער האָט רעפערירט וועגן דער געשאפענער פאָליטישער לאגע און אונז באקענט מיט דער דעקלאראציע, וואָס ער און די פירער פון די פוילישע באן־ארבעטער, פ.פ.ס.־שע טוער, האָבן אויסגעארבעט, כדי איבערצוגעבן דער סאָוועטישער מאכט. צום סוף זאָגט אונז ח׳ אלטער: „אויב מען וועט איבערגעבן, לויטן מאָסקווער שטייגער, אז איך האָב זיך מודה געווען אין קאָנטר־רעוואָלוציאָנערער ארבעט און פאראט קעגן סאָוועטישן רעזשים, זאָלט איר וויסן, אז דאָס וועט זיין א ליגן". צוויי טעג שפעטער איז חבר אלטער געוואָרן ארעסטירט אין קאָוועל. די בונדישע גרופע, צוליב מורא פאר ווייטערדיקע ארעסטן, איז זיך פאנאנדערגעפאָרן. א טייל איז אוועק קיין ליטע, א טייל, און איך בתוכם, — קיין לעמבערג. זייענדיק אין לעמבערג, האָב איך געזוכט ארבעט. אין ארבעטס־אמט האָט מיך פארמסרט א געוועזענער סאָסנאָוועצער „צוקונפטיסט", וואָס איז אויסגעשלאָסן געוואָרן פון דער בונדישער יוגנט־אָרגאניזאציע פאר וועלן שאפן א קאָמוניסטישע „יאטשייקע". נאָך עטלעכע טעג אויסבאהאלטן זיך אין בזשוכאָוויצע בין איך געפאָרן ווי א פרייווילליקער קוילן־גרעבער קיין דאָנבאס, מיטן געדאנק אז דאָרט וועל איך קאָנען איבערלעבן דעם שטורעם. דעם 30טן דעצעמבער 1939 האָט די נ.ק.וו.ד. ארעסטירט מיין ברודער משהלע. איך האָב גראָד געהאט מיין פרייען טאָג און בין געווען אין שטאָט סערגע, נישט וויט פון די קוילן־גרובן. א זאוויערטשער בונדיסט לעווקאָוויטש איז געקומען צו לויפן אין שטאָט מיר אָנזאָגן, אז משהלע איז ארעסטירט. איך האָב געהאט א פאָרגעפיל, אז זיי מיינען ניט מיין ברודער. איך האָב געבעטן מיין חבר ער זאָל צוריקגיין אין אונזער וואוינונג און אויב מיין ברודער וועט באפרייט ווערן, זאָל ער קומען צו א באשטימטן פלאץ ביי דער באן־סטאנציע. אזוי א׳ז עס טאקע געווען. ביים אויספרעגן מיין ברודער האָבן זיי געזען, אז זיי האָבן געמאכט א טעות, געגומען נישט דעם ריכטיקן נונבערג. פון דער באן־סטאנציע זיינען מיר נאָך דעם זעלביקן אָוונט אוועקגעפאָרן, דורך

כארקאָוו, קיעוו, לעמבערג, קיין קראָקע, צוריק אין דעם גיהנום, פון וועלכן מיר זיינען מיט אזוי פיל פחד אנטלאָפן.

צומאָרגנס זיינען מיר אוועקגעפאָרן קיין לעמבערג. מיטן יאנואר 1940 זיינען מיר געווען צוריק ביי די דייטשן, איך אין קראָקע און מיין ברודער אין וואָלבראָם.

סוף יאנואר זיינען זיך צונויפגעקומען די איבערגעבליבענע טוער פון „בונד" אין קראָקע: באלע סטשעקאטש, לושקע אלעקסאנדראָוויטש, סאלע פאניק, פישל הארענדאָרף, יעקב צעלעמענסקי און דער שרייבער פון די שורות. מיר האָבן געגרינדעט אן אונטערערדישן בונדישן אפאראט און זיך געשטעלט אין קאָנטאקט מיטן אונטערערדישן צענטראל־קאָמיטעט אין ווארשע. דורך וואָלבראָם, טשענסטאָכאָוו, פיעטריקאָוו, ראדאָמסק בין איך אין פעברואר געקומען קיין ווארשע און אויף א זיצונג פון צענטראל־קאָמיטעט איבערגעגעבן וועגן דעם מצב פון דער יידישער באפעלקערונג אין דער פראָווינץ, וועגן דעם פראָבלעמען, פרנסה־לאָזן, טראגישן צושטאנד פון דער יידישער ארבעטערשאפט און וועגן דעם ווילדן, סאדיסטישן געיעג פון די דייטשע בעסטיעס אויף די יידן. עס איז באשלאָסן געוואָרן איינצושטעלן א קאָנטאקט מיט אלע שטעט פון זאגלעמביער־טשענסטאָכאָווער־קראָקעווער־טארנאָווער ראיאָן, צו געבן מאטעריעלע הילף די נויטליידנדיקע און ספעציעלע הילף פאר דער יוגנט, צו עפענען אומזיסטע קיכן פאר דער הונגעריקער יידישער באפעלקערונג, צו שאפן קינדער־היימען און צו פארשפרייטן די אומלעגאלע בונדישע ליטעראטור.

איך האָב דאן אין שליחות פון „בונד" באזוכט קראָקע, טאָרנע, בעגדין, סאָסנאָוויץ, אָלקוש און וואָלבראָם.

די הילף, וואָס איך האָב געבראכט קיין וואָלבראָם, האָט אויפגעהייטערט די דערשלאָגענע, פאראָרעמטע יידישע ארבעטער. עס איז געשאפן געוואָרן אן אונטערערדישער פארטיי־קאָמיטעט פון די חברים מאיר מורמאן, חיים וויסאָקע, עידזל רודזין, משה ראָטמענש און מאָנעטא. דער פארטיי־קאָמיטעט האָט דיס־פאָנירט מיט די הילפס־געלדער, האָט איינגעשטעלט אומלעגאלע קרייזלעך, איינגעאָרדענט לעקציעס, מאי־פייערונגען און פאנאנדערגעטיילט די אומלעגאלע ליטעראטור. די קאָלעקטיוות צוזאמענטרעפן זיינען פאָרגעקומען אין די ווינונגען פון די חברים וויסאָקע, ראָטמענש, פולטאָראק און שמולעוויטש־וויסאָקע.

עס איז אויך געשאפן געוואָרן אן אונטערערדישער יוגנט־קאָמיטעט פון די חברים בערל פולטאָראק, חאטע וועלנער, שטאָרכאן און סקאָוואָראן. די מיטגלי־דערשאפט איז איינגעטיילט געוואָרן אין קרייזלעך צו פינף, די קרייזלעך האָבן זיך פארזאמלט איין מאָל א וואָך. מען האָט געלערנט לייענען און שרייבן יידיש, געלייענט און פארטייטשט די אומלעגאלע ליטעראטור. דער יוגנט־קאָמיטעט האָט דיספאָנירט מיט אן אייגענעם בודזשעט פון דער באקומענער חודשלעכער סובסידיע.

בעת דער אויסזידלונג און איבערזידלונג אין קראָקע אין 1941, האָבן מיר — איך און מיין פרוי — זיך באזעצט אין וואָלבראָם.

אין יוני 1941 איז ארעסטירט געוואָרן מאריא שטשענסנא, א פוילישע

קוריערין פון אונטערערדישן „בונד", וועלכע איך האָב געקענט פון אירע פריערֿ־דיקע באזוכן ביי מיר אין וואָלבראָם. עס זיינען פֿאַרגעקומען גרויסע אַרעסטן צווישן אונטערערדישן בונדישן אקטיוו אין פּיאָטרקאָוו, טאָמאשאָוו, ראדאָמסק, טשענסטאָכאָוו, קראָקע, און אין וואָלבראָם איז ארעסטירט געוואָרן חבר עידזשל רודזין. די קאָרעספּאָנדענץ, וואָס איך האָב אונטערגעשריבן מיט נאָמען אדאם נאוולאָצקי, איז געגאנגען אויפן אדרעס פון עידזשל רודזין. חבר רודזינען האָט מען איבערגעשיקט אין דער בארימטער קראָקעווער טורמע מאָנטילופּא. מען האָט אים טאָג־אויס געפּייניקט אין דער געסטאפּאָ אז ער זאָל אויסגעבן זיינע חברים.

נאָכן פארגלייכן די האנטשריפט פון ח. רודזין מיט דער האנטשריפט פון די געפונענע בריוו ביי דער ארעסטירטער מאריא שטשענסנא, האָט די געסטאפּאָ פעסטגעשטעלט, אז דאָס איז נישט זיין האנטשריפט.

נאָך עטלעכע חדשים פון שרעקלעכער פייניקונג האָבן זיי אים צוריקגעשיקט קיין וואָלבראָם מיט אונטערגעהאקטע לונגען, דאָס גאנצע לייב זיינס איז געווען צוקאטעוועט, ער האָט קיינעם נישט אויסגעגעבן.

איך האָב זיך געראטעוועט אדאנק דעם רבינס טאָכטער גאָלדעלע פרענקל. געשען איז עס דורך א צופאל. איך בין ארויסגעגאנגען פון מיינע עלטערנס ווויונונג צום שכנותדיקן פריזירער קיווע ראָזענבערג. איך האָב זיך נאָר באוויזן אוועקצוזעצן אויפן שטול ווי עס קומט צו לויפן גאָלדעלע און זאָגט מיר, אז געסטאפּאָ איז ביי מיר אין שטוב. דורך די לאָנקעס לויף איך צום טייך, ווו קעגנאיבער דער מיל האָט געווויינט א קריסט, וואָס האָט אמאָל געארבעט ביי מיין טאטן. דאָרט אין דעם סטאָדאָלע־שייער האָב איך זיך אויסבאהאלטן עטלעכע טעג. איך הויב אָן א צווייפּאכיק גערודפט לעבן ווי א יידֿ און ווי א געזוכטער אומלעֿ־גאלער בונדישער טוער. אין די זעלטענע שעהן, בייטאָג און ביינאכט, ווען איך פארברענג אין דער היים, שטייט מיין פרוי אויף דער וואך. יעדע באוועגונג אין גאס איז פארדעכטיק. יעדער טריט פון א דייטשן שטיוול הילכט אָפּ אין דער שטוב. ביינאכט זיינען מיינע מלבושים אין קעלער, צווישן די קוילן, כדי אין פאל פון א פלוצימדיקן איבערפאל נישט צו פֿארגעסן אין איילעניש עפּעס וואָס זאָל פארראטן מיין זיין אין שטוב. דער ביטערער צופאל האָט געוואָלט, אז גראָד קעגנאיבער אונז, ביי יוסף פאלוך — חיימל דעם בעקערס איידעם — אין הויז האָט געווויינט א דייטשקע, וואָס עס האָבן זי כסדר באזוכט דייטשע בעאמטע פון לאנדראט. די שיכורע קולות פון איר פענצטער אין משך פון דער גאנצער נאכט האָבן פארסמט מיינע זעלטענע שעהן אין דער היים, ווו סאלע, מיין פרוי, איז כסדר געשטאנען ביים פענצטער און האָט אבסערווירט יעדע באוועגונג פון די דייטשע רוצחים.

מיין פערמאנענטע באהעלטעניש איז געווען ביי איינעם פון די חסידי אומות העולם, א פאָלאק אויף דער זשארנאָווצער גאס, קעגנאיבער דער קליינער קירכע; זיין נאָמען, אויף וויפיל איך געדענק, אין געווען מאָשיצקי. ער איז געווען א קצב. בעת דער מלחמה האָט אים די דייטשע מאכט באשטימט צוצֿ־

שטעלן רויע פעל קיין קראָקע. אין זיין הויז האָב איך געהאט צוויי באהעלטענישן: אויפן בוידעם צווישן היי, בעת אין שטאָט איז געווען רואיק, און אין קעלער, אונטער דער שטאל, בעת די דייטשע חיות האָבן געווילדעוועט אין שטאָט, אָדער וועו די קראָקעווער מיעכאָווער געסטאפּאָ איז געקומען אין שטאָט אריין.

דאָרט, אין קעלער, אונטערן שטאל, האָט מיר דער איידעלער פּאָלאק, אָפּגעגעבן מזל־טוב און מיר אָנגעזאָגט, אז מיין פרוי האָט געבוירן א זון...

ניט געקוקט אויף מיין נעגאטיווער באציאונג צו אלע די, וואָס האָבן נאָר געהאט וואָסער ניט איז שייכות צו די יידן־ראטן, ווייל איך דאָ דערמאנען די האנדלונג פונעם לייטער פון ארבעטס־אמט ביים יידן־ראט משה צוקערמאן, וואָס האָט מיר, דורך זיין סעקרעטארין, פרידמאן־רינסקיס טאָכטער, יעדעס מאָל צו וויסן געגעבן, וועו די געסטאפּאָ קומט אין שטאָט, כדי איך זאָל זיך באצייטנס אָפּטראָגן.

איך וויל דאָ דערמאנען נאָך אן עפּיזאָד וועו א יינגל פון א גוטער היים, וואָס האָט זיך געלאָזט אויף גליטשיקע וועגן און האָט צוגעדינט די דייטשן מיט ווערטער און מעשים, האָט גלייכצייטיק געראטעוועט מיין לעבן. דאָס איז געשען, וועו איך בין געפאָרן אין פּארטיי־שליחות מיט דער באן פון קראָקע און אויפן וועג האָב איך זיך געדארפט איבערזעצן אויף דער סטאנציע טונעל אויף א צווייטער באן, וואָס האָט מיך געדארפט פירן קיין וואָלבראָם. אָן דעם מגן־דוד־צייכן, מיט פאלשע פאפירן, שטיי איך אזוי אין באן ביים פענצטער, קוק ארויס, כדי קיינער זאָל מיך ניט דערקענען. פלוצים, פאר דער סטאנציע טונעל, הער איך ווי עמיצער זאָגט צו מיר אויף יידיש: „אלטער, אנטלויף אין טונעל, פאָר נישט קיין וואָל־בראָם.“ איך קוק זיך ארום און דערזע רינסקיס זינדל. ער איז מיר נאָכגעפאָרן, כדי אָנצווויזן אויף מיר דער געסטאפּאָ, וואָס האָט געווארט אויף דער וואָל־בראָמער באן־סטאנציע, און אָנשטאט דעם האָט ער מיך גאָר געראטעוועט.

אין די יאָרן 1940—1941 האָבן זיך די יידן אין וואָלבראָם, אין פארגלייך מיט אנדערע שטעט, געלעבט „רואיק“. אויסער די „נאָרמאלע“ גזירות ווי טראָגן דעם מגן־דוד, דאָס באראבעוועו יידישע ווווינונגען, קאָנפיסקירן יידיש האָב און גוטס, כאפן אויף ארבעט, אוועקשיקן די יוגנט אין די לאגערן, אָפּשליסן די שטאָט, כלומרשט צוליב עפּידעמיעס, אָבער אין דער אמתן כדי ניט צו באקומען קיין לעבנסמיטל — זיינען אקטן פון אָפּענער רציחה געווען זעלטן.

אין יאָר 1942, שוין עטלעכע חדשים פאר דער אויסזידלונג, האָבן מיר דערפילט דעם גאנצן גרויל פון דייטשן בארבאריזם. זייער אָפּט ווערט די גאנצע שטאָט איינגעהילט אין טרויער. א פחד באהערשט יעדע יידישע שטוב. קיינער איז ניט זיכער צי ס׳וועט היינט צו אים נישט קומען א שליח פון דעם מערדער באומגארטען און אים צונעמען אין דער פאבריק, צום לאנדראט, פון וואנען עס וועט אין א קורצער צייט ארום קומען א טעלעפאָן צום יידן־ראט, זיי זאָלן צושיקן די חברה־קדישא „אויפצורוימען דאָס שמוץ“ — א באליבטער אויסדרוק פון די דייטשע קאניבאלן.

נאָך עטלעכע חדשים זיינ אין שפּיטאָל באווייזט זיך ווידער דער מיעכאָווער פּוילישער געהיים־פּאָליציאנט לישקעוויטש. ער שיסט יעדן צו וועמען ער האָט

נאָר עפּעס א טענה. זיין טרייף בלוט קאָכט אין אים. ער האָט געפילט דעם טעם פון די עטלעכע מעטער־שטעך פון פינטשע ראָטנער און האָט דאָס נישט געקאָנט פארגעסן. געשען איז עס בעת דער געהיים־פאָליציאנט האָט געפירט פינטשען אין וואלד אריין און געהייסן אים אַרויסגיין פון אויטאָ. פינטשע האָט געווּסט, וואָס דאָס מיינט — האָט ער זיך געוואָרפן מיט א מעסער אויף דעם גזלן און אים שטארק צעשטאָכן. לישקעוויטש האָט אָבער נאָך געהאט גענוג כוח אַרויסצונעמען זיין רעוואָלווער און פינטשען צו דערשיסן.

די יידישע באפעלקערונג דערפילט, אז דער ענדגילטיקער חורבן איז נאָענט. עס קומען אָן באריכטן וועגן אויסזידלונגען און ליקווידאציעס אין אנדערע שטעט פון דער קיעלצער וואָיעוואָדסטוווע. דער יידן־ראט באמיט זיך דורך וואָרט און שריפט צו בארואיקן די געמיטער. דער יידן־ראט לייקנט די ידיעות און לאָזט וויסן אז „וועט עס וועט פארשפרייטן אזעלכע קלאנגען, וועט וועלן איבערגעגעבן צו דער דייטשער מאכט".

דער שטארקער ווילן צום לעבן און איבערצולעבן דעם מבול, די קליינ־שטעטלדיקע שכנים־באציאונגען מיט די יידנראטלער און זייערע משפחות, דאָס מער־וויניקער „רואיק" לעבן אין וואָלבראָם — דאָס אלץ האָט געפירט דערצו, אז מען זאָל זיך לאָזן פארוויגן, מען זאָל זיך לאָזן איינרעדן, אז „ביי אונז וועט דאָס נישט געשען".

פרייטיק אין אָוונט, אָנפאנג סעפטעמבער 1942, האָבן פוילישׁ־אוקראינישע באנדעס פארזיגלט די שטאָט. פונקט צוועלף ביינאכט — מיט גרויזאמער דייטשער פינקטלעכקייט — האָט דער מערדער באומגארטען אין דער יידישער גמינע איבערגעלייענט די אָפיציעלע פאראָרדענונג וועגן דער ליקווידאציע פון יידישן ישוב אין וואָלבראָם. כמעט אין דערזעלבער מינוט האָבן עראָפלאנען, לויט א פלאן אָדער „צופעליק", באָמבארדירט וואָלבראָם. במשך פון דער נאכט, פון פרייטיק אויף שבת, האָט זיך געהערט דער כסדרדיקער אָפקלאנג פון ביקסן־שיסעריי. דאָ האָט זיך וועד געוואָלט ראטעווען פון דער ארומגערינגלטער שטאָט און איז דערשאָסן געוואָרן; דאָ האָט מען סתם ארויסגענומען א ייד און אים דערשאָסן פאר זיין הויז; דאָ האָבן פאָליאקן געוואָלט פטור ווערן פון א יידישן שכן, וואָס האָט זיי אָנפארטרויט וועדטפולע זאכן, און זיי האָבן דערפאר אינספּירירט א דייטשן, פוילישן אָדער אוקראינישן מערדער אויסצופירן דעם מאָרד.

שבת פרי האָט מען אלע יידן צונויפגעטריבן אויפן מארק. דאָס בילד פארגליווערט נאָך היינט דאָס בלוט אין מיינע אָדערן. זיידעס און באבעס, טאטעס און מאמעס גייען צוזאמען מיט זייערע משפחות. מיט א זעקל אויף דער פלייצע, א פעקל אונטערן אָרעם, אן עופהלע, א קינד אויף דער האנט ציען זיך רייען יידן פון אלע עקן שטאָט, פון דער פילצער און קראָקעווער גאס, פון דער מיעכאָ־ווער און עלגאָטער גאס, פון דער זשארנאָווצער און שול־גאס, — צום מארק. די וואָס גייען ניט אַרויס פון שטוב ווערן דערשאָסן אויפן אָרט.

זאָל דאָ דערמאנט ווערן נאָר איינער פון א סך קידוש־השם אקטן בעת דער אויסזידלונג:

דייטשע פאָליצייַ און אירע ארויסהעלפערס גייען איבער די שטיבער

קאָנטראָלירן צי עס איז ווער געבליבן אין די הייזער. זיי קומען אריין אין דער ווינונג פון דער חסידיש־נגידישער משפחה מאָטל מענטליק — מאָטל שענקער. אופן טיש, אָנגעצונדען ליכט. די מענער אָנגעטאָן טליתים לערנען הויך און מיט התלהבות פון אָפענע ספרים. די פאָליציי בלייבט שטיין שטום. נאָך א מינוט קומט א באפעל, אז זיי זאָלן ארויסגיין אויפן זאמל־פלאץ. די קדושים ענטפערן נישט, ווי נישט צו זיי איז געווענדט דער באפעל. זייערע שטימען ווערן העכער, זיי לערנען מיט נאָך מער התלהבות. די פאָליציי גייט אַרויס און שיקט אריין א יידישן פאָליציאנט, ער זאָל באווירקן די משפחה ארויסצוגיין אויפן זאמל־פלאץ. דער פאָליציאנט ברעכט צוזאמען. די דייטשע באנדיטן גייען אריין און עס דערהערט זיך א שיסעריי, אלע אין שטוב זיינען דערשאָסן געוואָרן.

עס קומען צו פאָרן אויף פויערישע פאָרן די יידן פון זשארנאָווצע, פון סקאלע און פון פילץ. דער גרויסער מארק־פלאץ אין מיטן שטאָט ווערט איין גרויסער יאָמער־טאָל. די דייטשע קאניבאלן גייען ארום צווישן די רייען אומ־גליקלעכע יידן און מיט דייטשער העפלעכקייט זאָגן זיי צו אן אלטן מאן, צו א קראנקער פרוי: „עס ווען דיר זיין שוואר צו גיין צופוס צום אויסזידלונגס־פלאץ ביי דער פאבריק, זעצט אייך ארויף אויף דער צוגעגרייטער פויערישער פור; עס ווען אייך גאָר נישט געשען, מיר זאָרגן פאר אייער באקוועמלעכקייט". פורן מיט זקנים און שוואכע ווערן גלייך אָפגעפירט הינטערן בית־עולם, אויפן סקאלער וועג, ווו עס ווארטן שוין אויף זיי די מערדער מיט מאשין־געווער און צוגעגרייטע אָפענע קברים...

לויט א באפעל רירט זיך דער ים מענשן צו דער גומי־פאבריק הינטער דער שטאָט. מיין לעצטער בליק פאלט אויף דער שטאָט פון פיל־דורותדיקן יידישן לעבן. איך זע די גלייכגילטיקע, נייגעריקע פנימער פון מיינע פוילישע שכנים. איך קלאמער זיך אין מיין משפחה. מיין טאטע־מאמע, מיין פרוי און קינד, מיין שוועסטער און ברידער.

אויפן אויסזידלונגס־פלאץ, וואָס איז ארומגערינגלט פון באנדעס דייטשן, אוקראינער און פאָלאקן, מיט געווער און לאָפאטעס אין זייערע הענט, הערט זיך א כסדרדיקע שיסעריי און עס הילכן אָפּ די קלעפ פון די לאָפאטעס. און צווישן דער מאסע: קינדער טוליען זיך צו זייערע עלטערן, עלטערן באווייגען זייערע קינדער, גרופעס יידן דאוונען בציבור מנחה־מעריב, זאָגן די ערשטע סליחות.

דער בכבודיקער וואָלבראָמער רב, וועלכער האָט נישט געוואָלט, אז מען זאָל אים ארויספירן אין א צווייטער שטאָט, כדי זיך צו ראטעווען פון דער אויסזידלונג, שטייט מיט א מאסע יידן און אלע זאָגן בקול רם סליחות. און פון הימל גיסט א לאנגזאמער דראָבנער, קאלטער רעגן, וואָס דרינגט אריין און נעמט דורך און דורך יעדן אבר.

צומאָרגנס קומט פאָר דאָס כסדרדיקע שטעלן און איבערשטעלן: מענער באזונדער, פרויען באזונדער, יונגע באזונדער און אלטע באזונדער, געזונטע באזונדער און שוואכע באזונדער.

דער פייף פון אָנגעקומענעם פראכט־צוג צעוויגט די מאסע. נאָך אזא

נאכט און טאָג אויפן פלאַץ ווערט דער פראכט־צוג פאר א סך אומגליקלעכע אן אויסלייזער. אלע פרויען און קינדער, אלטע און קראנקע מענער ווערן אריינגע־טריבן אין די וואגאָנען. די דייטשע רוצחים גייען ארום, באראויקן די קרבנות און הייסן זיי אלעס מיטנעמען, ווייל „איר פאָרט צו מזרח, דאָרט איז קאלט".

אין בעלזשעץ זיינען שוין געווען צוגעגרייט ריזיק־גרויסע מאסן־קברים. די געזונטע און יונגע מענער האָט מען געשיקט אין די קאָנצענטראציע־לאגערן סטאלאָווע־וואָלע, ריישע, פלאשאָוו, סטרי, אויף שקלאפן־ארבעט.

איך האָב זיך אריפגעכאפט אויף אן אויטאָ פון דער עראָפלאן־פאבריק אין ריישע, וואָס האָט געווואָלט מיטנעמען עטלעכע צענדלינג מעטאל־ארבעטער. איך בין קיין מאָל נישט געווען קיין מעטאל־ארבעטער, אָבער איך האָב זיך געווואָלט ארויסרייסן פונעם גיהנום־פלאץ. דאָס גרויליקע בילד ביים אויטאָ, צו וועלכן עס רייסן זיך טויזנטער מענטשן, איז נישט צום באשרייבן. די בליקן פון יידן־עלטסטן ספלווואטש־ספלעווינסקי און פון סעקרעטאר ביבעק מיטלמאן פאלן אויף מיר. זיי ווייסן, אז איך בין ניט קיין מעטאל־ארבעטער, אָבער זיי ווארפן מיך ניט ארונטער פון אויטאָ, — איך מעג בלייבן. אין „פלוג־מאָטאָרן־ווערקע" רייכסהאָף (פ.ז.ל. רזעשאָוו) רעגיסטריר איך זיך ווי ארטור נונבערג, כדי ווי ווייט מעגלעך צו פארווישן מיינע שפורן פון דער קראָקעווער געסטאפּאָ.

דעם ערשטן זונטיק אין ריישער לאגער, עס איז גראָד אויסגעפאלן ראש־השנה, בין איך געלעגן אין בארַאק אויף דער הארטער פריטשע. אין מיין דמיון זיינען אויפגעשוומען די גרויליקע בילדער פון מארק, פון אויסזידלונגס־פלאץ און פונעם לאנגען טויטן־צוג מיט פרויען, קינדער און זקנים. איך האָב געטראכט צי דאָס ווייטערדיקע לעבן א זינען... נאָך א לאנגען אינערלעכן גערַאנגל, האָב איך באשלאָסן צו באקעמפן דעם דראנג צום טויט, צו קעמפן פארן לעבן.

אין ריישער לאגער, ווי אין אנדערע ארבעטס־לאגערן, ארבעטן מיר שווער, ווערן אויסגעמאטערט פיזיש, קוים וואָס מיר האלטן זיך אויף די פיס, אָבער פארפאנצערטע אינעווייניק, אָרדנען מיר איין אינטימע קולטור אונטערנעמונגען, פאָליטישע שמועסן אויפן סמך פון געהיימע ראדיאָ־באריכטן פון שערמאנען, פון עלי פייגענבלאט, פון מאָטל ווייסבראָדט, מיר שטעלן איין א חברישע הילף ביז צום טיילן זיך מיט א ביסל זופ, א ביסן ברויט און ביז צו א צי פון א ציגארעט. דער אויסדרוק „לאגערברודער" ווערט א טייל פון אונזער זיין. בעת די רוסישע ארמייען האָבן מארשירט אויף לעמבערג, פשעמישל — ארום דער מיט פון 1944 — האָבן זיך געשאפן אינטימע גרופן, וואָס האָבן פלאנירט איבערצורייסן די דראָטן און צו אנטלויפן אין וואלד. א טייל פון די אנטלאָפענע זיינען אויסגע־מאָרדעט געוואָרן דורך די פוילישע פאָגראָמטשיקעס אין די ריישער וועלדער.

אויך צו מיר איז געקומען י. מ. פאצענאָווסקי וועגן אנטלויפן. ער איז געווען זייער אנטוישט ווען איך האָב אים אָפּגעזאָגט און ער האָט מיר איבערגעגעבן א טשיקאווען עפיזאָד פון דער צייט, ווען די געסטאפּאָ האָט מיך געזוכט. אין יענער צייט האָט מען געהאט ארעסטירט, פאר האנדל, צוויי קינדער פון דער רייכער משפחה פאצענאָווסקי. די געסטאפּאָ האָט זיך צו זיי גענאָנדן וועגן טוישן א קאָפּ פאר א קאָפּ, זיי זאָלן אויסגעפינען ווו איך באהאלט זיך, וועלן

זיי באפרייען די צוויי פאצינאוסקיס. טראץ זייער נעגאטיווער באציאונג צום „בונד" און צו אונטערערדישע בונדישע טוער, האט די פאמיליע באשלאסן, אז אפילו ווען עס דראט זייערע צוויי קינדער דערמארדעט צו ווערן, ווילן זיי נישט איינגיין אויף א טויש.

אויך אין לאגער ריישע האט די וואלבראמער גרופע איבערגעלאזט פיר קברים. עס זיינען דערשאסן געווארן דורך די דייטשע רוצחים די דריי ברידער פייגענבלאט פאר ניט לאזן זיך באראבעווען פון די לאגער־עלטעסטע אלפרעד און יורעק, און דער בכבודיקער וואלבראמער בעל־הבית לייבעלע קאנער, ווילכן די דייטשן האבן דערשאסן סתם צוליב רציחה. זיין יינגערער זון, וואס האט בייגעווויגט דאס דערשיסן פון טאטן, איז אריינגעפאלן אין א מרה־שחורה. אים האט מען דערשאסן אין לאגער אורבוס, ווו מיר האבן געארבעט אין א פאבריק הינטער די וואגעזן־בערג אין עלזאס־לאטרינגען.

אויף די וועגן פון ריישע, פלאשאוו. פאסענבערג, קאלמאר, זאקסענהאוזען, בראונשווייג, ראווענסבריק, און לודוויגסהאפן געפינען זיך צעוואנדרפן קברים פון דער גרופע וואלבראמער יידן, וואס האבן זיך געוואלט ראטעווען פון אויסזידלונגס־פלאץ קיין ריישע. זאל זייער אנדענק ניט אויסגלאשן ווערן אין אונזערע הערצער.

יוסף וועלנער, אמריקה

די מלחמה

דינסטיק פארטאג האבן די דייטשן ימ"ש אריינמארשירט אין וואלבראם. באלד האבן זיי צעשאסן צוויי יידן ביי שלמה הויקער אין הויז: משה סוכערס ברודער און נאך א ייד פון עלקיש. איך בין געלעגן אויפן בוידעם אין זעלבן הויז. אין ראטהויז איז געווען דער פאליציי־פאסטערונעק. דער דייטשער קאמאנדאנט האט באלד איבערגענומען די פאליציי און האט ארויסגעגעבן א באפעל, אז מען זאל פארשוינען פרויען און קינדער, אבער צו די מענער זיין שטרענג. ער האט באפוילן, אז אלע מענער זאלן ארויס אינמיטן מארק. מען האט צונויפ־געטריבן אפשר זיבן ביז אכט טויזנט מאנצבילן, צווישן וועלכע עס זיינען אויך געווען פאליאקן. די יידן זיינען צום גרעסטן טייל געווען אנגעלאפענע פון זאגלעמביע. צווישן די צוזאמענגענומענע יידן איז אויך געווען דער וואלבראמער רב, דער עלקישער רב, און נאך רבנים. זיי האבן אונז געהאלטן ביז דריי אזייגער. דאן האט דער קאמאנדאנט געגעבן א באפעל, אז מענער אונטער 16 און איבער 40 קאנען גיין אהיים און די איבעריקע זאלן בלייבן אויפן פלאץ. ארום פיר אזייגער האבן זיי אונז אויסגעשטעלט צו פיר אין א ריי און אונז געהייסן מארשירן. מיר זיינען געווען ארום 4,000 מענטשן. ווען מיר זיינען

אַנגעקומען קיין אַגראַדזינעץ, האָבן זיי אונז אריינגעטריבן אין א פאבריק און פארטאָגס האָבן זיי אונז אריסגענומען און ווידער אויסגעשטעלט צו פיר אין א רייִ. איך בין געגאנגען מיט מיינע ברידער רחמיאל און מענדעלע און מיט מיין פעטער שמואל טשענסטאָכאָווסקי. די דייטשן האָבן אונז אַנגעזאָגט די בשורה, אז אלע יידן ווערט מען אויסשיסן. דאן האָבן זיי אונז געטריבן קיין זאוויערטשע און דאָרט האָבן זיי אונז אריינגעשטופט אין א גרויסן ארומגעמויערטן פלאץ. צום ערשטן זיינען די פאָר פאָלאקן געגאנגען צו די דייטשן און געבעטן, אז זיי ווילן נישט זיין צוזאמען מיט די יידן, האָט מען זיי נאטירלעך אָפגעזונדערט. אויפן וועג האָט די זון שטארק געברענט און די רשעים האָבן קיין וואסער נישט צוגעלאָזט. מיר האָבן געבעטן וואסער ביי די פאָליאקן און מען האָט געוואָלט צאָלן 20 זלאָטעס פאר א גלאָז וואסער, אָבער די דייטשן האָבן געזאָגט: ניין, קיין וואסער פיר די יידן. די קהילה אין זאוויערטשע האָט זיך פאר אונז אויסגעשטעלט און האָט געפועלט, אז זיי זאָלן מעגן ברענגען פאר אונז וואסער און זופ.

פרייטיק נאָכמיטאָג האָבן זיך די דייטשן געמעגן „טרייבן שפאס" מיט אונז און האָבן אונז מיט די ביקסן געטריבן פון איין זייט פלאץ צום אנדערן. אונז געהייסן שפרינגען איבער גריבער און געשלאָגן מיט די ביקסן איבער די קעפ. איך בין דאָרט געווען מיט דריי ברידער, רחמיאל, יעקב־מענדעלע און הערש־לייב. די צווייטע וואָך האָט מען אין וואָלבראָם זיך דערוואוסט, וואו מיר זיינען, זיינען מיין מוטער און נאָך אנדערע פרויען געקומען און האָבן אונז געברענגט עסן. נאָך צען טעג האָבן די דייטשן אָנגעהויבן אונז צו באפרייען. מיר זיינען אהיימגעקומען קיין וואָלבראָם א טאָג פאר ראש השנה. ערב ראש השנה האָבן די יידן געזוכט וואו צו דאוונען. מיין פאָטער ע"ה איז געגאנגען צום רב רעדן וועגן דאוונען ביים רב. עס זיינען גראָד געווען עטלעכע יידן ביים רב ווי אלטער פעלדבערג, יאנקעלע פעלדבערג, ישראל יצחק וואלהענדלער, לייבעלע מייטעלעס און נאָך אנדערע און מיט אמאָל קומען אריין דייטשן מיט ביקסן און ארעסטירן אלע יידן, וואָס האָבן זיך געפונען ביים רב און אויך דעם רב. זיי האָבן אויך

הירש לייב וועלנער

יצחק מידלאַרז

איטשע דוד יאַנאָווסקי

אַרעסטירט גויים, דעם גלח און נאָך אנדערע. עס האָט געהייסן, אז זיי ווערן געזומען צו ערובניקעס, טאָמער וועט ווער טויטן א דייטש, וועט מען זיי אלע דערמאָרדן. פארשטייט זיך, אז די גויים האָט מען נישט אַנגערירט, אָבער די יידן און באזונדערס דעם רב האָבן זיי געשלאָגן און אים געוואָלט צווינגען צו עסן חזיר. מיין פאָטער האָט זיך ביים דייטש געבעטן, אז זיי טאָרן נישט עסן קיין פלייש, ווייל זיי זיינען קראנק אויף די נירן.

מיר זיינען די גאנצע נאכט נישט געשלאָפן, מיר זיינען געווען זיכער, אז מען וועט די יידן אויסשיסן און מיין פאָטער צווישן זיי. צומאָרגנס, דעם ערשטן טאָג ראש השנה, האָבן די דייטשן ארויסגעטריבן די יידן אין מארק און זיי געצוואונגען צו עפענען זייערע געשעפטן און זיי געהייסן אויסקערן דעם מארק. מיין זיידע ע"ה, א ייד פון 75, האָט געמוזט אום ראש השנה אין דער זיידענער קאפאָטע קערן דעם מארק און דייטשן מיט ביקסן האָבן די אלטע יידן געיאָגט צו ארבעטן שנעל. דעם צווייטן טאָג ראש השנה בין איך ארויס צו דער פאבריק וואו די יידן זיינען געזעסן, און איך האָב געבעטן די דייטשן, וואָס איך האָב געקענט פון פאר דער מלחמה און וואָס איך האָב פאר זיי געארבעט, אז זיי זאָלן פאר מיין פאָטער אינטערוועניר, אז מען זאָל אים באפרייען און מען זאָל מיך נעמען אַנשטאָט אים און אז מען וועט שיסן, זאָל מען שיסן מיך אַנשטאָט א פאָטער פון אכט קינדער. דאָס האָט מען אויסגעפועלט. זיי האָבן מיך גענומען און מיין פאָטער אהיימגעשיקט.

ווען איך האָב געזען ווי מען פיניקט די יידן, בין איך געגאנגען צום דייטש און אים געבעטן, אז ער זאָל מיך לאָזן מאכן די גאנצע ארבעט און מען זאָל די יידן נישט שלאָגן. זיי האָבן ספעציעל געפייניקט ישראל יצחק רעטמאנען, ווייל ער איז געווען בלאָנד און זיי האָבן געשריגן אז ער איז יעזוס. איך האָב דאן די ארבעט געמאכט און די בחורים האָבן מיר געהאָלפן און עס איז געוואָרן שטיל.

איינמאָל קומט אריין צו אונז הארי ימ"ש. ער איז געווען קאמינסקיס איידעם. ער איז געווען א דייטשער שפיאָן פאר דער מלחמה און איז איצט געוואָרן קאָמיסאר. זאָגט ער צו אונז און צו די פאָליאקן: איר פאָליאקן וועט אהיים גיין, אָבער די יידן וועלן דאָ שטארבן. צו יענער צייט איז יחיאל ענגלארד געווען דער יודען־עלטסטער, ווייל דערזעלבער הארי האָט אים געקענט ווי א שכן און האָט אים מזכה געווען מיט דעם אמט. מיין פאָטער, קומענדיק אהיים איז באלד געלאָפן צו יחיאל ענגלארד, זיין בעסטן פריינט, אז ער זאָל זען ארויסצונעמען די מענטשן און ספעציעל מיך, ווייל מיין פאָטער האָט מורא געהאט, טאָמער וועט מיט מיר עפעס געשען, וועט ער זיך נישט קאָנען מוחל זיין. יחיאל האָט אינ־טערווענירט און נאָך צוויי וואָכן האָט מען אונז יידן אויסגעביטן פאר אנדערע צוועלף זאקלאדניקעס און די גויים גאנץ באפרייט. דאן האָבן זיך אַנגעהויבן אנדערע צרות: נישט גיין אויפן טראָטואר, טראָגן בענדער און גיין צו דער ארבעט. אנדערע וועלן שרייבן מער וועגן די יאָרן. איך ווייל בלויז דערמאנען עטלעכע פרטים, ווי יודענראט, יידישע פאָליציי, סאניטעטן, די פארבאָטן צו גיין אין גאס נאָך אכט אזייגער און די פארבאָטן ארויסצופאָרן פון שטאָט.

די דייטשן האָבן צוגענומען די יידישע געשעפטן און פארנומען די שול און דעם בית המדרש, די יוגנט האָט געפירט געשעפטן, האָט ריזיקירט מיטן שווארצן מארק, כדי צו ברענגען פרנסה פארן הויז. דורך די יאָרן פלעגן די דייטשן כאפן יידן צו דער ארבעט קיין קראָקע, קיין מיעכאוו אָדער אנדערע ערטער. מען האָט געוואוסט, וואו די מענשן געפינען זיך, מען האָט פאר די צוגעכאפטע געשיקט עסן, קליידער, אָדער זיי פלעגן זיך ארויסכאפן און קומען אהיים, אָבער איינמאָל, א וואָך פאר שבועות 1942, האָבן די דייטשן ארויסגענארט אין מארק די יידן. די וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן, האָבן זיך דערווייל געראטעוועט, אָבער די וואָס האָבן די דייטשן געגלויבט, זיינען ארויס אין מארק. זיי זיינען אריינגעפאקט געוואָרן אין לאסט־אויטאָס און מען האָט זיי אוועקגעפירט קיין קראָקע. מיר האָבן זיי מער נישט געזען. דאָס איז געווען דער ערשטער פארלוסט אין מענטשן. עס זיינען געווען ארום 40 יונגעלייט. עטלעכע געדענק איך, ווי מיין פעטער שמואל טשענסטאָכאָווסקי, ער האָט איבערגעלאָזט א פרוי מיט אכט קינדער; שאול ראָזענצווייג, לעסמאנס איידעם, שמואל מייטעלעס און מיין ברודער מענדעלע. ער האָט געהאט א גאָלדן הארץ. זעלטן איז ער געקומען אהיים פון בית מדרש אָן אן אורח צום אָנבייסן. ער האָט זיין באָרד נישט געירט ביז די דייטשן זיינען געקומען קיין וואָלבראָם. ער איז געווען א גרויסער תלמיד חכם און צו אלע מעלות האָט ער געהאט אויך די מעלה פון סאָציאליסטישע צייטונגען, „טידזשען ראָבאָטניקא" און „ראָבאָטניק".

פאר מיין פאָטער איז דאָס געווען א געפערלעכער קלאפ. ער איז גרוי געוואָרן פון זאָרג און ווייטיק. מיר האָבן געשיקט גויים קיין קראָקע, געוואָזיר ווערן, עס האָט געקאָסט א פארמעגן, אָבער עס זיינען נאָך געווען רייכע יידן אין וואָלבראָם, ווי לעסמאן, און שכנא שווארצבוים און אנדערע, וואָס האָבן זיך געקאָנט לאָזן קאָסטן. מען האָט זיך בלויז דערוואוסט, אז מען האָט די יידן ארויסגעשיקט פון קראָקע אין דער ריכטונג פון בעלזעץ. מער האָבן מיר פון זיי נישט געהאט קיין ידיעות.

דער טרויעריקער שבת! דער לעצטער קידוש, וואָס מיין פאָטער האָט געמאכט פרייטיק צונאכט, אונזער לעצטע סעודה, וואו מען האָט מער געווויינט ווי געגעסן, די לעצטע נאכט! ארום 12 האָבן מיר געהערט באָמבארדירן די פאבריק. מיר האָבן געמיינט, אז הילף איז געקומען. עס איז בלויז געווען זאלץ אויף אונזערע וואונדען. צומאָרגנס איז אלץ געגאנגען מיט דער דייטשער אָרדנונג, מען האָט געשלעפט, געשאָסן, געהרגעט, א תל געמאכט פון אונזער האָב און גוטס. זיי האָבן אויסגעשאָסן ביים בית־החיים הונדערטער מענשן. די קראנקע און אלטע האָבן זיי דערשאָסן אין די הייזער. די רשעים האָבן אונז צוזאמענגעטריבן אויפן פלאָץ אנטקעגנאיבער דער פאבריק, וואו ס׳איז געווען זייער הויפט־קוואָרטיר. שבת נאכטס האָבן מיר געזאָגט די ערשטע סליחות אונטערן פרייען הימל. עס איז געווען די לעצטע נאכט מיט אונזערע טייערסטע. די געוויינען זיינען געגאנגען עד לב השמים. דאָס געוויין פון מיין שוועסטערל רחל־ביילע וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן. זי איז געווען זייער א טייער קינד. זונטיק

אינדערפרי זיינען געקומען די רוצחים. זיי האָבן צעריסן אונזערע משפחות — די יונגע און שטאַרקע האָבן זיי געהייסן גיין רעכטס, זקנים, פרויען און קינדער לינקס. באלד זיינען צוגעפאָרן וואגאָנען און זיי האָבן אריינגעשטופט אין זיי אונזערע טייערסטע. די געוואלדן און געווייגען זיינען געווען שרעקלעך. צווישן די אוועקגעשיקטע זיינען געווען דער וואָלבראָמער רב מיט זיין משפחה, דער רבי מיט זיין משפחה, מיין מוטער, מיינע צוויי שוועסטערלעך, רחל־ביילע 16 יאָר אלט און שרה־לאה 7, מיינע צוויי ברידערלעך דודל 14 און פנחס לייזער 12 יאָר.

אויפן פלאַץ זיינען מיר פארבליבן ביז פרייטיק, ערב ראש השנה. אינצווישן האָבן זיי אוועקגעשיקט אנדערע יידן אין ארבעטס לאגערן. מיר האָבן נאָך געהאט די אילוזיע, אז אונזערע פאָטערס, מוטערס און קינדער וועלן בלייבן לעבן. מען האָט אונז דאָך פארזיכערט, אז זיי גייען אין לאגערן. איך האָב מיטגעגעבן מיין שוועסטערל אלץ, וואָס איך האָב געהאט, כדי זיי זאָלן זיך קאָנען העלפן.

ערב ראש השנה האָבן זיי אויסגעקליבן 401 יידן, האָבן אונז אריינגעפאקט אין פיר וואגאָנען און האָבן אונז געפירט קיין ראָזוואדאָוו אויף ארבעט אין סטאָלאווי־וואָלע ביי די הערמאן־גערינג־ווערקע. ראש השנה ביינאכט האָט מיין פאָטער ע"ה געדאוונט מעריב. עס איז געווען פינסטער אין וואגאָן, האָט ער געדאוונט אויסנווייניק; ווי אן אלטער בעל תפילה האָט ער געקאָנט אלע תפילות פון אויסנווייניק. אויך שחרית און מוסף האָט ער געזאָגט פארן עולם. די צווייטע נאכט זיינען מיר אָנגעקומען אין ראזוואדאָוו. מקבל פנים געווען האָבן אונז די שווארצע ס.ס. מיט ביקסן איבער די קעפ און שיסנדיק האָבן זיי אונז .געטריבן אין א שייער. דאָרט זיינען מיר געלעגן אויף דער ערד. די לופט איז געווען נישט צום אויסהאלטן און יעדע פאָר מינוט זיינען אריינגעקומען די שווארצע טייוולאָנים, האָבן געשלאָגן און ראבירט, וואָס זיי האָבן געקאָנט און געזען: מלבושים, צירונג, שטיוול, אז"ו. צווישן די 401 יידן זיינען געווען אויך יידן פון זשארנאָווצע, פילץ און דזיאלאָשיץ. דעם צווייטן טאָג האָבן זיי אונז רעגיס־טרירט און באפוילן אוועקצוגעבן אלץ, וואָס מיר פארמאָגן, ווי געלט און צירונג און האָבן געדראָט, אז אויב מען וועט עפעס ביי עמיצן געפינען, וועט מען אים דערשיסן. מיר האָבן אריינגעוואָרפן אין קאָרב אלץ, וואָס מיר האָבן געהאט. דאן האָבן זיי אונז געהייסן נעמען פארזשאווערטע פושקעס פון דער ערד און האָבן יעדן געגעבן א ביסל וואסערדיקע קרויט־זופ. נאָך דעם האָבן זיך אָנגע־הויבן די אמתע צרות. מען האָט אונז געטריבן צו דער ארבעט קיין סטאָלאָווי־וואָלא, וואָס איז געווען פיר קילאָמעטער פונעם לאגער. פון די אכט קילאָמעטער יעדן טאָג, צו און פון דער שווערער ארבעט, מיט וואסערדיקער זופ און דעם שטיקל ברויט, מיט א צולאָג: קלעפ — פון אָט די אלע זאכן זיינען מענשן געפאלן ווי פליגן. דער ערשטער וואָלבראָמער איז געפאלן שמעלע דער שניידער, דאן פישעלע פעלטשער. אום יום־כיפור האָבן די דייטשן צונויפגערופן דעם גאנצן לאגער פון עלף הונדערט יידן און האָבן ארויסגענומען א רב פון נעפאָלאָמין. זיין נאָמען איז געווען פרענקעל. דער רשע האָט פאָרגעלייענט דעם טויט אורטייל

פאר דעם, וואָס דער רב האָט נישט געוואָלט ארבעטן אום יום־כיפור און האָט אין אים אריינגעשאָסן צוויי קוילן.

מיר וואָלבראָמער האָבן געאַרבעט ביי זייער א שווערער ארבעט, ביי די „שטאל־ווערקע". מיט אונז זיינען גענוגן א ייד מיטן נאָמען שוימער, וואָס איז געווען פון דאָמבראָווע, און נתן נונבערג. די צוויי זיינען באשטימט געוואָרן, ווייל זיי זיינען געווען זייער שטארק, אלס פאַר־ארבעטער. שוימער האָט זיך פאר־טרויט פאר א פאָליאק, אז ער איז א לינקער. האָט אים דער פאָליאק געמסרט פאר די דייטשן. אינדערפרי פארן אפעל, וועז מיר אלע זיינען געשטאנען צו גיין צו דער ארבעט, האָט דער דייטש ארויסגערופן שוימערן און אים געפרעגט ווער עס איז זיין בעסטער פריינט. שוימער, מיינענדיק אז ער גייט זיי געבן מער ברויט, ווייל דעם טאָג פריער האָט ער באשטימט זיי צו געבן מער זופ, פאר דעם וואָס זיי האָבן זייער גוט געארבעט, האָט אָנגעוויזן אויף נתן נונבערג. האָט דער דייטש ארויסגענומען א פאפיר און פאַרגעלייענט, אז שוימער און זיין פריינט וועלן דערשאָסן, ווייל זיי זענען קאָמוניסטן. מען האָט זיי קובר געווען אויפן פלאץ. נתן נונבערג, וואָס איז געווען א ייד, א גברן, איז נישט באלד טויט געווען, די ערד האָט זיך איבער אים געהויבן ביז ער איז געשטאָרבן.

דעם צווייטן אינדערפרי ביים מאכן דעם אפעל האָט דער רשע ארויסגע־כאפט יידן פון דער ריי און זיי דערשאָסן. צווישן זיי איז געווען אלטער פעלד־מאנס זון און ישראל איסר ביבערס איידעם. ביים ארויסנעמען דעם רעוואָלווער האָט דער רשע אים אומגעוואָרפן און דער מענש האָט זיך צוגעדעקט מיטן מאנטל, און אזוי איז ער דערשאָסן געוואָרן.

דאָרט אין לאגער זיינען אויך אומגעקומען אלטער פעלדמאן מיט צוויי יינגלעך. ביי דער ארבעט האָבן די פאָליאקן געהאט די ממשלה איבער אונז. די שמוציקע אנטיסעמיטן האָבן אונז געשלאָגן און געפייניקט, אז עס איז גאָר נישט צום באשרייבן. זיי האָבן אונז געצוואונגען צו ארבעטן אָן מאנטלען און וועז מען איז געגאנגען נאָך די מאנטלען, זיינען זיי נישט געווען, ווייל מען האָט זיי צוגעגנבעט. דאָס ערגסטע איז געווען דאָס אהיימגיין נאָך דער ארבעט. זיי האָבן אונז געשלאָגן און געטריבן. די שוואכע זיינען געפאלן, האָט מען זיי באלד דערשאָסן. איך געדענק ווי גייענדיק פון דער ארבעט, האָט מיין ברודער אינאיינעם מיט בעריש לאזנאווסקיס ברודער געהאָלפן א קראנקן. צוויי שווארצע ס.ס. האָבן דאָס דערזען, זיינען זיי צוגעקומען און האָבן געוואָלט אז מיין ברודער מיט לאזנאווסקין זאָלן דערשיסן דעם קראנקען. מיין ברודער איז צוריקגעלאָפן צו דער גרופע. לאזנאווסקין און דעם קראנקען האָבן זיי דערשאָסן. ווידער זע איך ווי חיימל גאָלדפריינד פון זשארנאָווצע און ישראל יצחק וואלהענדלער העלפן א קראנקען און עס קומען צו צוויי ס.ס.־נעמען זיי ארויס פארן טויער פונעם לאגער און דערשיסן זיי אלע דריי. איינמאָל וועז איך האָב געארבעט נאכט־שיכט — צו גיין ביי נאכט איז געווען דאָס גרעסטע גהינום, ווייל די וואָס זיינען געווען די לעצטע, זיי איז געווען צום ערגסטן. אריינקומענדיק אין לאגער, האָבן זיי אונז געציילט. מען האָט געמוזט זיין צו פיר אין א ריי. צום אומגליק איז ישראל אוליע ווייסבראָט געבליבן איינער, האָבן זיי אים באלד דערשאָסן. צו־

מאָרגנס איז מיין פאָטער ארויס, אים מקבר זיין, האָט ער געמוזט צוזאמענענעמען אין א שיסל דעם מארך פון קאָפּ, אזוי איז ער געווען דורכגעשאָסן. נטע אייבעשיץ איז געשטאָרבן פון הונגער, ער האָט נישט געגומען די טריפה'נע זופּ; לייביש וואלהענדלער איז געשטאָרבן אין שלאָף; אליה מרדכי איז געשוואָלן געוואָרן, האָבן זיי אים דערשאָסן; זיין זון ישעיה איז אוועקגעפירט געוואָרן צוזאמען מיט בנימין ציגלער, יאָסל זעלאָנקי און נאָך אנדערע. עס האָט געהייסן, אז זיי גייען אין שפיטאָל. 18 טעג אין מרחשון האָבן זיי ארויסגענומען מיין ברודער ירחמיאל און אים דערשאָסן, ווייל ער איז געשוואָלן געוואָרן. אזוי איז אָנגעגאנגען דאָס שיסן און דאָס געשוואָלן ווערן. פון די זשארנאָווצער איז שוין קיינער נישט געבליבן. אלע אינאיינעם מיט מיין קוזין זאכנאוויעצקי, זיינען געווען טויט. אז דער דירעקטאָר פון דער פאבריק שולצער, האָט געזען אז די יידן ווערן אלץ

אלתר פלדמן ומשפחתו

משפחת רוטמנש, אשתו, בניו ונכדיו
די משפחה פון חיים ראָטמענש, זיין פרוי, קינדער און אייניקלעך

ווייניקער, (אפשר איז ער געווען א בעסערער דייטש), האָט ער געפועלט אריי־ בערצונעמען די געזונטע צו זיך אין ווערק. ער האָט אויפגעבויט דריי בראקן און האָט אויסגעקליבן 275 יידן, זיי אריבערגענומען אין פאבריק. פיל פון אונז זיינען אנטלאָפן פון לאגער, אָבער זייער ווייניק איז דאָס געלונגען. די איינציקע, וואָס ס׳איז זיי יאָ געלונגען, צו אנטלויפן און צו בלייבן לעבן, זיינען משה׳ל און מלך פולטאָראק, אייזיק וואנדערסמאן און חיימל לעדערמאן. די וואָס זיינען אומגע־ קומען, זיינען געווען יצחק שוחט ראָזענבערג, משה׳ל קאָרנפעלד, מאיר ווייַנדלינג, הענעך בראס, דער מנהל און זיינע דריי זין, בינעם און מלך גלאזער און נאָך א סך מער, וועמענס נעמען איך קאָן זיך נישט דערמאנען. עס זיינען אויך אומ־ געקומען עטלעכע, וואָס זיינען געכאפט און געבראכט געוואָרן דורך די פאָליאקן אין לאגער, ווי מיין ברודער הערש־לייב, צוויי ברידער מידלארז און נאָך זיבן, אלע וואָלבראָמער. וועו מען האָט זיי געבראכט אין לאגער, האָבן זיי זיך געמוזט אויסלייגן אין א ראָד אויף דער ערד און די שווארצע ס.ס. האָבן אויף זיי מיט די ביקסן געטאנצט און זיי געשלאָגן מיט די ביקסן. דאן האָבן זיי באפוילן צו גראָבן קברים. אָבער זיי האָבן זיך שוין נישט מער געקאָנט רירן. זיי זיינען געווען אין גאנצן געשוואָלן און פארבלוטיקט, האָבן די ס.ס. אריינגעיאָגט די יידן צוריק אין בראק און האָבן זיך געטראכט: מיר וועלן זיי א וואָך שפעטער דערשיסן.

אינצווישן איז ווידער געקומען פונעם שעף פון דער פאבריק א פאָדערונג נאָך אנדערע 66 יידן, האָבן די ס.ס. דאן אויסגעקליבן די צאָל יידן, צווישן זיי א סך וואָלבראָמער ווי אברהם לאנדויס דריי זין און מיין פאָטער ע"ה. ער האָט נישט געוואָלט גיין, ווייל איך בין געבליבן א קראנקער און ער האָט מיך נישט געוואָלט איבערלאָזן. די דריי לאנדויס האָבן זיך פאר געלט אויסגעקויפט ביי דער פאָליציי און זיינען געבליבן, ווייל מען האָט קיינמאָל נישט געוואוסט, ווער עס איז בעסער. פון לאגער איז געווען לייכטער צו אנטלויפן. דאגעגן אָבער זיינען די באדינגונגען אין ווערק געווען בעסער, מען האָט נישט געטריבן צו דער ארבעט. מען האָט אויך געקאָנט שלאָפן לענגער. די יידן, וואָס זיינען געבליבן אין ראזוואדאָוו זיינען שוין געווען פארמשפט צום טויט. מען האָט אונז שוין נישט געטריבן צו דער ארבעט. מיר האָבן נאָר צענומען די בראקן, די שול און בית־המדרש אין ראָזוואדאָוו. בלויז די שוסטער, שניידער און טאפעצירער זיינען נאָך געווען פריווילעגירט, ווייל זיי האָבן געארבעט פאר די דייטשן פער־זענלעך. דאָס זיינען געווען: יודל קרייזלמאן, לייבל בערגער, און צוויי יאָסל ווייגדלינגס. מיין פאָטער ע"ה איז אריין צו יודל קרייזלמאן אין דער שוסטער־ווערקשטוב נאָך אביסל שוץ, ווייל זייער שטוב איז געווען מער זיכער קעגן קלעפ, האָבן זיי אים געהייסן מוחל זיין, ווייל זיי האָבן געהאלטן זייערע פעטערס, משה און עוזר ווייגדלינג ע"ה. משה ווייגדלינג איז געווען קראנק. דאָס איז געווען 18 טעג אין כסלו. אזוי ווי מיין פאָטער איז ארויס פון זיי, וועלנדיק גיין צו זיין בלאָק, האָבן אים געכאפט די צוויי מערדערס, דער שטורמאן און דער

משפחת הרשל ברוקנר
ראש המשפחה בן ר' מאיר שמעון ברוקנר מככר השוק

שעף פון געסטאפּאָ נאָווּאק, און האָבן אים נעבעך אזוי צעשלאָגן, אז דאָס בלוט איז פון אים גערונען און אז ער האָט נאָך אויפגעהויבן דעם קאָפּ, האָבן זיי אים געשאָסן. דאָס איז געווען דער סוף, „זו תורה וזו שכרה". א שעה שפּעטער האָב איך געהערט, אז מען האָט געהרגעט א ייד. איך האָב נישט געווּסט, אז ס׳איז מיין פאָטער. איך האָב געמיינט, אז ער איז ביי יודלען. אביסל שפּעטער איז געקומען א ווייַנענדיקער מיין ברודער הערש־לייב. פון אים האָב איך זיך ערשט דערוואוסט מיין אומגליק.

מיט א צוויי טעג שפּעטער זאָגט צו מיר דער קאָך, אז איך זאָל מאָרגן גיין צו דער ארבעט, עס וועט זיין נייעס. האָב איך געמוזט מיין ברודער און שלמה וועדיגער, הערשל און מאיר וועדיגער און מיר זיינען געגאַנגען צו דער ארבעט. מיר זיינען געגאַנגען קיין ראָזוואדאָוו און האָבן געמוזט אָפּרייסן די שול און דאָס בית המדרש און ביי דער ארבעט האָבן אונז די שווארצע געשלאָגן און ביי אונז צוגענומען וואָס מיר האָבן געהאט. דעם צווייטן טאָג, ווען מען האָט געפונען צו דער ארבעט, האָט מיין ברודער שוין נישט געוואָלט גיין און האָט אויך נישט געוואָלט ארויסגיין פון בעראק. איך בין ארויס און מיט מיר זיינען געווען פישל ווייַנגארטען און נאָך עטלעכע. האָט דער רשע אויסגעקליבן 15 מאן און 6 פאָליציי. מען האָט אונז געזאָגט, אז מיר גייען אין ווערק ארבעטן. זיי האָבן געגעבן דער פאָליציי און פישל ווייַנגארטען זיבן רידלעס און קילאָפּעס. מען האָט אונז געהייסן נעמען אונזערע פּעקלעך און מיר זאָלן זיין גרייט צום גיין. ביים אריינגאַנג אין בלאָק זיינען געשטאַנען שווארצע פון ביידע זייטן און האָבן אונז געשלאָגן איבער די קעפּ. דעמאָלט האָבן זיי א פּאָר מענשן געהרגעט. און איך האָב געהאט אזא כוח, אז איך בין צוגעגאַנגען צום גרעסטן רשע און האָב אים געבעטן, אז ער זאָל לאָזן מיטגיין מיין ברודער און מיינע פריינט. זיי זיינען שטארק און קאָנען ארבעטן. האָט ער געזאָגט, אז ער דארף נאָר 21 מענשן און די ליסטע איז שוין פארטיק. אזוי האָב איך מיך געמוזט געזעגענען מיט מיין ברודער און דאָס איז געווען דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב אים געזען.

מיר האָבן זיך קוים דערשלעפּט אין ווערק. ווען מיר זיינען געקומען אין לאגער, זיינען מיר געווען זיכער, אז מען גייט אונז שיסן. די פאָליציי און פישעל זיינען געגאַנגען גראָבן א גרוב פאר 21 יידן. אזוי ווי מיר זיינען געקומען אין לאגער, האָבן מיר געזען, אז 21 יידן זיינען שוין גרייט מען זאָל זיי שיסן. איך געדענק עטלעכע וואָלבראָמער ווי יחיאל מייטעלעס, חיים־בער ציגלער, יעקב־יצחק און אפרים לובלינג, אהרן שטארכאן און נאָך אנדערע. מען האָט זיי אוועק־געפירט הינטערן לאגער און אויסגעשאָסן. צוויי טעג שפּעטער, 23 טעג אין כסלו, זיינען ארויסגענומען געווארן אלע יידן פון ראָזוואדאָוו. עס זיינען געווען 135 יידן, מערסטנס וואָלבראָמער, משה עוזר, יאָסל ווייַנדלינג, יאָסל „גאנווער" מייטעלעס, הירשל שלמה וועדיגער, מיין ברודער הירש־לייב און שלמה חיה לאהס און נאָך אנדערע וועמענס נעמען איך געדענק נישט. זיי זיינען אלע אויסגעשאָסן געווארן.

דעמזעלבן טאָג האָבן די רוצחים געבראַכט די מלבושים צו אונז אין

לאגער און מען האָט מיך אַרויסגענומען צום סאָרטירן די מלבושים. האָב איך געפונען מיין פאָטערס און מיין ברודערס מלבושים און אונטערוועש פאר־בלוטיקט.

עטלעכע וואָכן שפעטער האָט זיך ווידער אָנגעפאנגען א רעגיסטרירונג אויפן פארלאנג פון די דייטשן אויף אויסצובראקירן די שוואכע. האָבן זיך אונזערע לאגער עלטסטע פלייסיק געגומען צו מאכן א ליסטע און האָבן אויס־געקליבן 60 מאן, מערסטנס וואָלבראָמער. זיי האָבן די ליסטע געגעבן דער געסטאפאָ און עס איז געקומען א מחנה געסטאפאָ־לייט צונעמען די 60 מאן. אינצווישן זיינען א סך געשטאָרבן, ווי סרולקע באָרענשטיין, פישעל ווייניגאָרטען און אנדערע. אָבער אונזערע יידישע אפוטרופסים האָבן נאָר געוואָלט אויסליפערן 60 מענשן, כאָטש עס האָבן שוין א סך געפעלט. האָבן זיי געשלעפט פון אלע זייטן געזונטע מענשן ווי יאָסל קאָרן, אונאווסקיס איידעם, נחמיה אייבשיץ, מאָטעלע מייטעלעס און נאָך, און מיר זיינען געגאנגען צו דער ארבעט. דאָרט האָבן מיר געהערט, ווי מען האָט אויסגעשאָסן 57 מאן.

עס איז כדאי צו דערציילן א זאך, וואָס האָט פאסירט אין יענעם מאָמענט. צווישן די 57, איז געווען הירש וואָלף יעזשיס זון. הירש וואָלף יעזשי לעבט היינט אין אמעריקע. ער האָט מיר דערציילט די מעשה.

מאיר פאסערמן ומשפחתו
מאיר פאסערמאן און זיין פאמיליע

אין יוני אַדער יולי 1944 האָבן זיי אונזער לאגער דעפּאָרטירט קיין פּלאשאָוו. פּאר דער ליקווידאציע איז געלונגען צו אנטלויפן ביי 90 מענשן און צווישן זיי אויך וואָלבראָמער יידן ווי הירש וואָלף יעזשי. די רוסן זיינען געווען בלויז 10 קילאָמעטער אוועק. יעזשי איז געלאָפן און האָט זיך פארהאלטן אין לובלין, וואו ער האָט געהאנדלט מיט וואָס ער האָט נאָר געקענט. איינמאָל זיצנדיק אין א רעסטאָראן רופט אים א ייד ביים נאָמען אויפן קול. דאָס האָט דערהערט איינער פון די רוסישע סאָלדאטן, איז ער צוגעקומען צו אים און האָט אים געפרעגט צי זיין נאָמען איז יעזשי. ער איז געווארן זייער דערשראָקן, אָבער ער האָט געמוזט ענטפערן, אז יאָ. פרעגט אים דער רוסישער סאָלדאט, צי ער האָט א זון. זאָגט ער: איך האָב געהאט א זון, אָבער ער איז מער נישט צווישן די לעבעדיקע. אויף דעם זאָגט דער רוס: ביי אונז אין דער ארמיי איז דאָ א יונגערמאן מיטן נאָמען יעזשי, וואָס איז אנטלאָפן וועו מען האָט אים געפירט צום דערשיסן. ער זאָגט אז זיין פאָטער און אלע יידן פון לאגער זיינען טויט. אזוי האָט ער נאָך לאנגע זוכענישן געפונען זיין זון. ער האָט אים קוים דערקענט, ער איז אויסגעוואקסן א הויכער און האָט געטראָגן א מונדיר. דאָס איז געווען אין פּראגע ביי וואַרשע אין חודש נאָוועמבער. זיין זון האָט אים דערציילט, ווי מען האָט זיי געפירט צו דערשיסן, האָט מען זיי אויסגעטאָן נאקעט און געפירט צו צען. ער איז געווען צווישן די לעצטע זיבן, האָבן זיי געזען, וואָס מען טוט צו זיי, זיינען זיי זיך צעלאָפן. פיר זיינען דערשאָסן געוואָרן און דריי איז געלונגען צו אנטלויפן. די דריי זיינען געווען: מאָטעל מייטעלעס, יעזשי און איינער פון נעפאלאָמיץ. זיי האָבן זיך אָנגעטאָן פאפּירענע זעק און זיך אָנגעשלאָסן אין א פּארטיזאנער גרופּע. מיט די פּארטיזאנער זיינען זיי געבליבן ביז די רוסן זיינען געקומען און זיי האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער רוסישער ארמיי. איצט האָבן זיך געטראָפן פאָטער און זון. הירש וואָלף האָט געמוזט צוריקפאָרן קיין לובלין, וויל אין פּראגע איז געווען מלחמה־זאָנע. ארום דעצעמבער איז הירש וואָלף'ס זון געקומען קיין לובלין. ער האָט געוואָלט בלייבן דאָרט, אָבער זיי האָבן מורא געהאט, וויל מען האָט פריער געשאָסן דעזערטירן. ער איז צוריקגעפאָרן קיין פּראגע, וויל דעם 13־טן יאנואר האָט זיך געזאָלט אָנהויבן די אָפענזיוו. זיי האָבן אָפּגערעדט אז זיי וועלן זיך טרעפן אין וואָלבראָם. די מלחמה איז אָנגעגאנגען און הירש וואָלף איז געקומען קיין וואָלבראָם. ער האָט געווארט אויף זיין זון. ער האָט געווארט און געווארט, ביז ער איז געוואויר געוואָרן, אז הינטער ראדאָם זיינען געפאלן 420 אונטער־אָפיצירן און צווישן זיי זיין זון מיט זיינע צוויי חברים.

און איצט צוריק צום ענין. אין סטאלאָווא וואָלא האָט זיך דאָס לעבן איינגעשטעלט. מען האָט געהונגערט, מען האָט זייער שווער געארבעט, מאנכע זיינען געשטאָרבן, אָבער עס זיינען נישט פאָרגעקומען קיין מאסן־אקציעס. פון די 401 וואָלבראָמער יידן זיינען פארבליבן ארום 30 ביז 40 מאן. איך האָב אָנגעהויבן צו פארדינען ביי פּאררייכטן זייגערלעך. איך האָב אָרגאניזירט די וואָלבראָמער, וואָס זיינען בכוח צו געבן איין פּאָרציע ברויט א וואָך פאר די אָרעמע וואָלבראָמער. בצלאל גאָלדפּרייַנד איז געווען מיט מיר און האָט געזאָרגט פאר

דער ווירטשאפט. פאר אים האָט מען געהאט דרך־ארץ און ער האָט געפּועלט, אז מען זאָל העלפן די אָרעמע. עס האָט לאנג נישט אָנגעהאלטן, מיט פארשידענע תירוצים האָבן זיי זיך אַרויסגעדרייט. איך האָב יעדן פרייטיק צעשניטן צוויי לאבן ברויט מיט נאָך אנדערע זאכן פאר די אָרעמע. בצלאל גאָלדפריינד האָט געהאָלפן. ער איז געווען איינער צווישן עטלעכע יידן, וואָס האָבן פארנומען וויכטיקע ארבעטס־שטעלעס אין די „שטאָל־וועלט". ער האָט געקאָנט ארבעטן ביים גיסן אייזן, ווי דער בעסטער מייסטער און די גויים האָבן אים זייער ליב געהאט. עס איז וועגן אים א סך צו דערציילן.

עס איז געווען ניין טעג אין תמוז. דער טאָג איז געווען זייער א שיינער. מיר זיינען געגאנגען צו דער ארבעט. איך בין געגאנגען מיט בצלאלן צוזאמען און מיר האָבן געשמועסט וועגן דעם, אז וועט עס מאכט זיך א געלעגנהייט, וואָלטן מיר אנטלאָפן, אָבער בצלאל האָט נישט געגלויבט, אז מיר וועלן ארויס לעבעדיקע פון דאנען. איך האָב אים געבעטן אז ער זאָל זיך נישט מיאש זיין, אָבער ער האָט זיך נישט געלאָזט אייננרעדן. ער איז געווען זיכער, אז ער וועט נישט ארויס פון דאנען א לעבעדיקער. ער איז געגאנגען צו זיין ארבעט און איך צו מיינער.

ארום 1.30 אזייגער הער איך ווי מען שרייט און מען לויפט אין יענער ריכטונג, וואו בצלאל ארבעט. איך בין אויך געלאָפן. זאָגן מיר גויים, אז בצלאל איז טויט און אז מען האָט אים געגומען אין לאגער. בין איך אהין געגאנגען און האָב געטראָפן מאָטל וואנדערסמאן און נאָך צוויי טראָגן בצלאלן אויף א ברעט. ער איז נישט געווען טויט, נאָר זיינע ביידע פיס זיינען געווען ארונ־טערגענומען און צעריבן. ער האָט אויפגעשטאפלט איין־טאָניקע בלאָקס מיט דער הילף פון א קראן. ווען ער האָט שוין געהאט אויפגעשטאפלט ארום 40 בלאָקס אין דער הויך, האָט דער קראן־מאן (ער איז געווען א גוי און מען ווייס נישט צי האָט ער עס געטאָן בכיוון, צי עס איז געשען אן אומגליק) אויסגעדרייט דעם קראן און דער גאנצער שטויס בלאָקס איז אויף אים ארויפגעפאלן. איך האָב געהאָלפן אים אהיימטראָגן. האָט ער מיר געדאנקט און האָט מיך געבעטן, אז מען זאָל נישט מעלדן די דייטשן. ער וויל שטארבן, נישט זיי זאָלן אים שיסן. ער האָט אויך געבעטן, אז מען זאָל געדענקען זיין יאָרצייט. מען האָט אים געברענגט אין לאגער. מען האָט גערופן דעם דאָקטער, אָבער וואָס האָט ער געקאָנט טאָן? עס איז קיין הילף פאר אים נישט געווען. דער דאָקטאָר האָט אים געגעבן א שלאָף־געטראנק און אים געהייסן ציילן. דודל זילבערבערג איז אריינגעקומען און געזאָגט מיט אים ודוי און... ער האָט ביז 37 געציילט און איז אנטשלאָפן געווארן אויף אייביק. איך האָב פאר אים געקויפט א טלית קטן און א ווייס העמד און מען האָט אים קובר געווען אין לאגער. מען האָט אויסגעקריצט אויפן בוים פ.נ. בצלאל בן חיים גאָלדפריינד.

עס איז אין לאגער געווען א וואָלבראָמער מיטן נאָמען הערשל שולזינגער. ער איז געווען זייער א שווערער ארבעטער אין די „שטאל־וועלט". האָבן אים די פאָליאקן געמסרט און די דייטשן האָבן אים צוגענומען און דערשאָסן.

אינצווישן איז געקומען צו אונז אין לאגער א טראנספאָרט פון ריישע,

אין וועלכן עס האָבן זיך געפונען עטלעכע וואָלבראָמער: חנא שיקמאן און חיים דודלס איידעם פון האָטעל. איינמאָל האָבן די ערשָפלאנען פון די אליאירטע באָמבארדירט דאָס „וערק", איז דעמאָלט חיים דודלס איידעם געפאלן. צוויי וואָכן שפעטער, עס איז געווען ארום מיטן אלול, האָבן זיי אונז געבראכט קיין פלאשאָוו נעבן קראָקע. די נאכט פארן טראנספאָרט איז געלונגען ארום 90 מאן צו אנטלויפן, צווישן זיי ארום 10 וואָלבראָמער און אויך מיר און דעם שוין אויבן דערמאָנטן הירש וואָלף יעזשי. אין פלאשאָוו האָבן מיר אָנגעטראָפן א סך וואָלבראָמער. זייענדיק אין פלאשאָוו א פאָר טעג, האָט מען אלע אויסער פאכמענער אוועקגעשיקט; צווישן די אוועקגעשיקטע, וואָס איך האָב מער נישט געטראָפן, זיינען געווען מאָטעל עסטרייכער און הענדעל אייבעשיץ.

פון פלאשאָוו בין איך געשיקט געוואָרן מיט די זייגערמאכערס קיין סאקסענהאוזן. דאָרט האָב איך געטראָפן וואָלבראָמער. איך וועל דאָ בלויז דערמאָנען די נעמען פון די, וואָס לעבן נישט מער: מאָטעל וווייסבראָט, קאנער, צוויי ברידער קאָרנברויט, מאָטעל מייטעלעס, שלענסקי, געליבטער, און נאָך אנדערע וועמענס נעמען איך קאָן מיך נישט דערמאנען. נאָך עטלעכע טעג האָט מען זיי אויך אוועקגעשיקט.

דאָס איז געווען ארום נאָוועמבער 1944. ארום מערץ 1945 האָב איך געטראָפן שמחה גערשאנאָוויץ אין סאקסענהאוזן. ער איז געווען זייער שוואך. איך האָב אים געהאָלפן מיט וואָס איך האָב געקענט, אָבער דעם 20־טן אפריל 1945 האָט מען אונז אלע ארויסגעפירט פון סאקסענהאוזן און איך האָב פון אים מער נישט געהערט. דעם 2־טן מאי בין איך באפרייט געוואָרן דורך דער אמעריקאנער ארמיי.

איך וויל נאָך דערמאנען מיינע חברים, וואָס זיינען אומגעקומען דוחך די דייטשע רוצחים:

משה איזראלעוויטש, יוסף גאָטליב, משה פערלמוטער, שלמה וועדיגער, דוד שטארק, הארצקע מייטעלעס און אלע מיינע טייערע חברים און חברות פון וואָלבראָם, הי"ד.

משה לובלינג

עקדת יצחק

מצבם הכלכלי הקשה של יהודי וולברום, שמספרם הגיע ב־1942 עד לשמונת אלפים נפש, התדרדר במדרון במהירות רבה מיום ליום (החיים הציבוריים והתרבותיים נדמו עוד זמן רב לפני זה). רוב היהודים התקיימו ממכירת חפציהם ורכושם שרכשו להם בהרבה שנות יגיעה ועמל, ובמחצית השניה לשנת 1942 רעבו כבר מאות משפחות לפרוסת לחם ממש.

התקווה, בת לווייתו של האדם גם בימי מצוקה קשים ביותר, הצטמקה והלכה מיום ליום. ובמקומה השתררו מבוכה, דכאון וייאוש.

הריגת יהודי הפכה למעשה שבכל יום. היו יורים באדם על חטא שמצא: אצלו לחם לבן, ירו בו בגלל בשר שמצאו אצלו, ואדם הומת גם על שלא מצא אצלו כלום...

בשורות רעות החלו להגיע מהעיירות הסמוכות, ידיעות על רעב, מצוקה והרג, ולבסוף על גירושים.

חדלו להאמין להודעות הגרמנים שהיהודים נשלחים למחוזות מיוחדים ושם יעסקו בעבודה וישארו בחיים. כולם כבר ידעו שגירוש פירושו מוות; אך נמנעו מלדבר על כך גלויות. היתה זאת מין הונאה עצמית, מין הקלה זמנית.

הסתיו אשר בשנים כתיקונן הוא מעונן ביותר היה הפעם בהיר ויבש, ועיכב את בואו של החורף. היה בקרני השמש משום פגיעה ברגשותיהם, שהשמש זורחת כתמול שלשום.

היה רצון שעננים יחשיכו את פני השמש, שרעמים וברקים יסעירו את העולם וישטפו גשמים זורמים כזרמי הדמעות, גשמים לא ממים אלא מדם, דמם של מיליוני היהודים! אולי יתעורר ויזדעזע העולם? אך שותק הוא העולם כשעם שלם מובל לטבח!...

ביום ששי 5.9.42, יום לפני הסליחות הראשונות, הוזעק היודן־ראט מהבוקר השכם. תאריך הגירוש כבר היה ידוע למחר, בשבת ב־8 בבוקר נדרשים כל יהודי העיר וולברום מנער ועד זקן, אנשים נשים וטף, להתאסף בככר השוק. כל אחד, רשאי לקחת אתו רק חבילה קטנה עד 8 ק"ג.

מדוכאים ממעשי הטירור והרצח שהיו מנת חלקם במשך כל הזמן, הביאה הידיעה על הגירוש בהלה עצומה על האוכלוסיה היהודית. קמה התרוצצות מבוהלת. כל אחד חיפש בעיני שכנו מבט של תקוה, של נחמה, אבל לשוא. לא היתה כל תקוה, כל נחמה.

הבהלה גדלה עוד יותר כשהתפשטה השמועה בעיר שבליל אתמול אסף רב העיר ואתו כמה גבאים את כל ספרי התורה, וקבר אותם בבית העלמין הישן, סימן שאין שום תקוה להצלה ומתקרב הקץ.

מכל הבתים עלו זעקות יאוש איומות, וברחובות התרוצצו אנשים, נשים וטף כשהם מתיפחים ובוכים.

הנאצים בראותם את הפניקה שפרצה אצל היהודים חששו שזה עלול לחבל במזימתם ולגרום להם צרות. ולכן גייסו באותו יום שישי לפנות בוקר את כל הגברים המסוגלים לעבודה, ושלחו אותם לחפור תעלות מבור מים אחד לשני בביצור, בכדי לנטוע בלבם תקוה שאם שולחים אותם לעבודה, יתכן שפקודת הגירוש תבוטל. ויתכן שרבים מהיהודים נטו להאמין בכך.

(בוולברום פעלה מחתרת פולנית שגרמה לגרמנים צרות רבות, אבל לצערנו לא עזרה ליהודים במאומה, ויתכן גם שעזרה למרצחים הנאצים בגירוש היהודים).

אבל בחזרם מהעבודה בשעה 4 אחר הצהרים, ראו כבר כולם את האמת המרה.

50 עגלות עם היונקים (מגויסים מהנוער הפולני ששיתף פעולה עם

הנאצים) עם אתים בידיהם חזרו ממיכוב וחשניצה אחר שגמרו שם את מלאכתם השפלה, בהשמידם את כל יהודי שתי הערים האלה.

בפקודת הגרמנים הקיפו את העיר בשרשרת שבל ימלט ממנה אף יהודי אחד.

וברחובות העיר החלו פולנים בני העיר ואכרים מהסביבה מהלכים מבית לבית, ומבקשים מהיהודים למסור להם את חפציהם, באומרם, הרי בין כה וכה יקחו מכם הגרמנים את הכל.

מצב הרוח המיואש הגיע למדרגה כזאת שאנשים כבר אינם מסוגלים לחשוב בדעה צלולה. לכל אחד כבר ברור שזה הוא יומה האחרון של וולברום היהודית. אין מקום להצלה. אין מקום למצוא נחמה.

אנשים מתהלכים ברחובות העיר ומסתכלים במראה הרחובות, כדי לספוג לתוכם את זכר העיר שאותה בנו בזיעה במשך חמש מאות שנה. מתהלכים ובוכים כמו בערב יום כפור. אך לא מברכים זה את זה, רק נפרדים במבטים אילמים ומחרישים. מחפשים הם נחמה בשמים, אבל נתקלים בקרני השמש הדוקרות והאדומות כדם. כאילו גם מלמעלה השלימו עם גזר דינם. הכל פנה להם עורף. הכל מתנכל להם. הארץ, השמש, השכנים, שדות ויערות. הכל מסביב עוין. המקום שבמשך דורות חיו בו, עבדו, חלמו ויצרו, נראה להם פתאום זר.

הלילה ירד והשכה כסתה לאט לאט את העיר. ליהודים אסור להימצא בחוץ. יושבים בבתים באפלה בפחד מות ומקשיבים בדממה לכל רחש מהרחוב. החבילות ארוזות ומוכנות ליד כל דלת. הרחובות ריקים מאדם, אימת המות שוררת באפילה הדוממות, מדי פעם נשמעת יריה, ומכל יריה נכרתת נפש יהודי. ושוב דממה. דממה של גסיסה.

בביתו של פוטש הזקן גר באותו זמן חתנו ר' הרשל בידלובסקי, אחד מותיקי הציונים בעיר, עסקן ציבורי רב פעלים, חבר במועצת העיר, פרנס האוכלוסיה היהודית עד פרוץ המלחמה. הוא סירב להצטרף ליודן־ראט שלא לחלל את עברו המפואר כעסקן ציבורי וציוני במשך עשרות בשנים.

התפרנס לאחרונה מהכסף שהביאה בתו תילה בברחה עם בעלה ישראל וולאך מלודז, שנורה אחר שמצאו אצלו כסף.

בזמן האחרון לא היו רואים אותו ברחוב. מבכר היה לשבת בבית בשתיקת אלם ולהקשיב לדברי בנו יצחק (איטשה) על מצב היהודים בפולניה. איטשה נשאר נכה אחרי מחלה בילדותו, רגליו היו משותקות, ורק באגודלים שבידיו היה לו כח מישוש, כל ימיו היה יושב וקורא ספרים והיה מפותח מאוד מבחינה רוחנית ובעינים בוחנות ובהירות הסתכל על המתרחש בחיים.

שניהם, האב והבן העריכו נכונה את המצב, ושיחתם נסבה סביב שתי נקודות:

א) המאבד את עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא.

ב) קידוש השם.

והמסקנה שאליה הגיע יצחק היתה, ששני הנושאים קבלו במצב הנוכחי משמעות משותפת אחת. שמי שמאבד את עצמו לדעת כדי שלא ליפול חי בידי

המרצחים הנאצים, מקדש את השם לא פחות מגבורי מצדה בשעתם, שהרגו את עצמם ולא ליפול חיים בידי הרומאים.

ובאותו יום שישי האחרון נגמר ביניהם הויכוח, ובערב כשהרבה מהיהודים הלכו לבית המרקחת לקנות טפות ולריאן „כצידה לדרך", הלך גם בידלובסקי הזקן לשם. הוא עמד ושתק. אנשים נכנסו קנו והלכו והוא עדיין עומד ושותק, רק שפתו התחתונה רעדה. לבסוף התגבר על היסוסיו הקשים, ניגש קנה ויצא, הוא לא קנה ולריאן לחזק את הלב. רק כדורי לימונל להפסיק את פעילות הלב.

האב לא יכול לעמוד נגד הטענות הצודקות של הבן האומלל שמוטב לו למות עכשיו בבית מאשר להיות מומת מחר ביריה באמצע הרחוב.

הוא בא הביתה ואתו 30 כדורי לימונל.

היו כבר הרגעים האחרונים שמותר היה ליהודים להמצא ברחוב.

בבית לא הוציא הגה מפיו והעמיד את הכדורים עם כוס מים ליד מיטת בנו יצחק. שני האחים ושלוש האחיות שעמדו סביב המטה נפרדו מאחיהם בבכי קורע לבבות.

הרשל האב ישב על מטת בנו ולטף את שערות ראש בנו. אך כשיצחק התחיל לבלוע את הכדורים קם בפתאומיות ממטת בנו ונצב על יד ארון הספרים. הסתכל סביבו כאילו מחכה למה שהוא, אבל זה לא בא. לתומו האמין שאולי יתרחש נס, וישמע הקריאה „אל תשלח ידך אל הנער" (וכאן מובל עם שלם לעקידה), אבל הקריאה לא באה, ובנו יקירו גווע בעזרתו ולנגד עיניו. נשאר עומד כמאובן על יד ארון הספרים.

שם עמד לא רק אביו של יצחק לבדו. יחד אתו עמדו מאובנים בזעקת אלם מיליוני אבות נטולי אונים כשנגד עיניהם מושמדים יקיריהם, מנער ועד זקן, אנשים ונשים וטף על לא עוול בכפיהם.

יצחק הרגיש עיפות רבה ובשארית כוחותיו הפנה את מבטו האחרון לעבר אביו ונרדם לעולמים...

גופו האתלטי של האב נזדעזע ונשבר, ובנפלו על בנו, חיבק את ראשו בשתי ידיו ונשק את עיניו הנעצמות כשהוא מתיפח בבכי מר.

לא על בנו האומלל בלבד בכה אלא על עם שלם חסר ישע שנמק ביסורים ובדמים.

מנורת נפט קטנה האירה את החדר החשוך והטילה צללים שחורים על הקירות. היה כבר חצות הליל והאב עדיין ישב על יד מטת בנו.

אבא! נשמעה פתאום קריאה מהפינה בה עמדו יתר בני הבית. הוא הרים את ראשו וראה אור חזק פרץ אל החדר מבחוץ, הוא נדחף אל החלון וראה שכל העיר מוארת כמו מאור השמש. נשמעו צפירות אזעקה ורעש אוירונים, והתפוצצות חזקה. הלבבות פעמו בחזקה, הצללים נעלמו, ולרגע נדלקה בעיניהם שלהבת של תקוה.

אך חיש מהר נעלמו האוירונים, ושוב ירד העצב על הכל והחושך שוב כיסה את רחובות העיר.

(התעלומה לא נפתרה עד היום. יש רגלים לדבר שהגרמנים ביימו את הדבר בכדי לאפשר למרצחים שמירה מעולה למנוע בריחה של יהודים).

יצחק היה כבר מעבר לחיים. דומם יצאו האב ובנו מוטל לחצר וליד הבאר חפרו קבר. חרש חפרו שלא להקים רעש. וכשהקבר היה מוכן הוציאו את יצחק מהבית, וכך קברו האב והבן את מתם היקר.

שעה ארוכה עמדו שניהם ליד הקבר הרענן ושפות האב לחשו משהו חרישי. והנה הגיע הליל לקיצו והתחיל מאיר המזרח. האיר היום, אך לא להם.

כששמי הלילה השחורים הוארו מאופק אל אופק, עדת היהודים נשאה עיניה אל השמים המוארים ואל צפירות האזעקה, מרעש האוירונים וההתפוצצות החזקה. הלבבות פעמו בחזקה ולרגע נדלק בעיניהם שלהבת של תקוה.

מיידית: י. בן־פורת (פולטורק).

משה לובלינג

עקידת יצחק

די עקאנאמישע לאגע פון די וואלבראמער יידישע באפעלקערונג, וועלכע האט געציילט פון זיבן ביז אכט טויזענט נפשות, האט זיך אין יאר 1942 מיט א גאלאפירנדיקע שנעלקייט געקייקלט בארג אראפ. (דאס געזעלשאפטלעכע קולטורעלע לעבן איז שוין לאנג געווען טויט).

די גרעסערע טייל פון די יידישע באפעלקערונג האט געלעבט פון פארקויפן זייערע זאכן וועלכע זיי האבן זיך דערוואַרבן נאך א סך יארן שווערע ארבעט. און אין די צווייטע העלפט פון יאר 1942, האבן שוין הונדערטער פאמיליען ממש געהונגערט.

די האפנונג וועלכע באגלייט דעם מענשן אין די גרעסטע נויטן, האט זיך איינגעשרומפן פון טאג צו טאג, און פארדעקט געוואַרן מיט פיין, אומגליק און יאוש וועלכע האבן זיך געמערט אלץ מער און מער. דאס שיסן א מענטשן איז געוואַרן א טעגליכע דערשיינונג.

מען האט דערשאסן וויל מען האט ביי דעם מענשן געפונען וויס ברויט. מען האט געשאסן פאר געפינען פלייש, און מען האט דערשאסן וויל מען האט גארנישט געפונען.

טרויעריקע ידיעות זענען אנגעקומען פון שטעדט און שטעטלעך, ידיעות וועגן הונגער, פיין און מארד, און צום סוף די אויסזידלונג, קיינער האט שוין נישט געלויבט די דייטשע מעלדונגען אז די יידן וועלן ווערן געשיקט אין ספעציעלע געגנטן, ווי זיי וועלן לעבן דארט און ארבעטן. אלע האבן שוין געווסט, אז „אויסזידלונג" — הייסט טויט.

כאטש א סך האבן דערפון נישט געוואלט רעדן אפן. דאס אליין נארן זיך האט זיך זיי אויסגעווייזן, מאכט זיי גרינגער פארלויפיג, אבער נאר פארלויפיג.

דער הערבסט איז נישט געווען ווי שטענדיק א פארווּאַלקנטער, נאָר א טרוקענער, א שיינער, און נישט געלאָזט אָנקומען דעם ווינטער, און די זונען־שטראלן האָבן גערייצט, ווי די צינישע בליקן פון די דייטשן און פאָליאקן. עס ווילט זיך דער הימל זאָל זיין פארווּאַלקנט, פארשטעלן די זון. דינערן און בליצן זאָלן אויפטרייסלן די וועלט, ס׳זאָל גיסן א רעגן, ווי ס׳גיסן טרערן, און דער רעגן זאָל נישט זיין וואסער, נאָר בלוט, בלוט פון מיליאָנען יידן. אפשר וועט די וועלט דערוואכן. אָבער די וועלט שווייגט, ווען ס׳וועט א פאָלק ביז טויט פארפייניקט.

פרייטיק 5.9.42 אטאָג פאר די ערשטע סליחות, איז דער יידן־ראט געווען אלארמירט שוין פון גאנץ פרי. דער טערמין פון די אויסזידלונג איז שוין געווען באוווסט.

מאָרגן שבת 8 אזייגער פרי דארפן זיך פארזאמלען אויפן מארק פלאץ אלע וואלבראָמער יידן, מענער, פרויען, אלט און יונג. מיטנעמען קען יעדער איינער א פעקל פון 8 קילא, און זייענדיק צובראָכן פון די טעראָר און מאָרד אקטן אונטער וועלכע די יידישע באפעלקערונג האָט זיך געפונען די גאנצע צייט, האָט דער באפעל וועגן די אויסזידלונג אריינגעבראכט צווישן די יידישע באפעלקערונג א שרעקלעכע בהלה.

מענשן האָבן אָנגעהויבן לויפן אייַנער צום צווייטן, מורמלנדיק: וואָס וועט זיין? וואָס טוט מען? יעדער אייַנער האָט געזוכט אין דעם אנדערנס אויגן א בליק, א טרייסט, אָבער די טרייסט האָט זיי קיינער נישט געקענט געבן.

די בהלה איז געווָארן נאָך גרעסער, ווען ס׳האָט זיך פארשפרייט די ידיעה אז נעכטן ביינאכט האָט דער שטאָטישער רב מיט נאָך עטליכע יידן באגראָבן אויפן אלטן בית־עלמין אלע ספרי תורות, א סימן אז ס׳איז מער נישטאָ קיין רעטונג, ס׳דערנענטערט זיך דער סוף. פון אלע הייזער האָט זיך געהערט ווילדע פארצווייפלונגס געשרייען. אין די גאסן זענען געלאָפן ווייַנענדיק מענער, פרויען, קינדער.

ווייזט אויס אז די נאציס האָבן נישט געקענט פארגינען יידן זאָלן ווייַנען, האָבן זיי טאקע דעם זעלבן פרייטיק גאנץ פרי מאָביליזירט אלע ארבעטספעאיקע מענער צו ארבעט, און זיי געשיקט אויף די באגנעס, דורכגראָבן קאנאלן פון איין וואסער־גרוב צום צווייטן. ווייזט אויס אז די דייטשן האָבן די ארבעט נישט געברויכט. נאָר מורא האָבנדיק אז אזא מאסע פארצווייפלטע מענשן קען זיי אָנמאכן צרות (אין וואלבראָם האָט געארבעט א פוילישע אונטערגרונד־באוועגונג וועלכע האָט פארשאפט די דייטשן גרויסע צרות, אָבער ליידער נישט געהאָלפן יידן, און אפשר אויף דעם געביט מיטגעארבעט מיט די דייטשע מערדער), האָבן זיי מיט די ארבעט געוואָלט שוואכער מאכן די בהלה, גלויבנדיק אז א סך יידן וועלן אָנהויבן טראכטן, אז מען נעמט זיי אויף ארבעט, קען זיין אז די אויסזיד־לונג וועט בטול ווערן, קען זיין אז א סך יידן האָבן אָנגעהויבן אזוי טראכטן. אָבער גייַענדיק צוריק פון די ארבעט אזייגער 4 נאָכמיטאָג, האָבן שוין אלע געזען דעם טרויעריקן אמת.

50 פורן מיט יונאקיס (מאָביליזירטע פוילישע יוגנטליכע וואָס האָבן מיט־

געארבעט מיט די דייטשע מערדער), מיט רידלן (לאפאטעס) זיינען אָנגעקומען פון מיכאָוו און חאשניצע נאָכן ענדיקן זייער מאָרד ארבעט איבער די דאָרטיקע יידישע באפעלקערונג. און די דייטשן האָבן זיי באלד ארומגעשטעלט ארום די שטאָט, קיינער זאָל נישט קענען אַרויס פון שטאָט.

אין דער זעלבער צייט באווייזן זיך אין די גאסן שטאָטישע קריסטן און דאָרפישע פויערים און גייענדיק פון שטוב צו שטוב לייגן זיי פאָר די יידן, אז זיי זאָלן זיי אוועקגעבן זייערע זאכן, זאָגנדיק דערביי: סייווי וועלן די דייטשן אלעס צונעמען.

די פארצווייפלונג דערגרייכט א מדרגה, אז מענשן זענען מער נישט פעאיק קלאָר צו טראכטן. פאר יעדן איינעם איז שוין קלאָר, אז דאָס איז דער לעצטער טאָג פון יידישן וואלבראָם, נישטאָ וווּ צו זוכן א רעטונג, נישטאָ וווּ צו געפינען א טרייסט. מענשן גייען ארום אין די גאסן ווייניגדיקע ווי ערב יום־כיפור. אָבער מען ווינטשט זיך נישט, מ׳געזעגנט זיך מיט שטומע בליקן. און די זון בלענדט, גאָר נישט ווי אין א הערבסטיקן פארנאכט. און די וועלכע ווילן זוכן א טרייסט אין די הימלען, און וועגדן זייערע בליקן ארויף, שטויסן זיך אָן מיט זייערע בליקן אין די שפיציקע שטראלן פון א בלוטיק רויטע זון. און די ערד, די הימלען, פעלדער און וועלדער ארום שטעט און שטעטלעך, ווי יידן האָבן הונדערטער יאָרן געלעבט, געארבעט, געשטרעבט און געהאָפט, האָבן זיך ארויס־געווּיזן פאר פרעמד.

די נאכט האָט לאנגזאם איינגעדעקט ס׳שטעטל, מענשן זיצן אין דער פינסטער און הערן זיך איין צום קלענסטן רויש פון גאס. די פעקלעך ליגן ביי יעדע טיר גרייט.

די גאסן זענען פינסטער און ליידיק פון מענטשן, יידן טאָרן מער נישט זיין אין גאס, זיצן זיי אין די פינסטערע הייזער אין טויט שרעק, און הערן זיך איין אין די נאכטשטילקייט, פון צייט צו צייט הערט מען שיסן, און מיט יעדן שאָס ווערט פארשניטן א יידיש לעבן.

און ווידער שטיל, א גסיסה שטילקייט.

אין הויז פון אלטן פאטאש האָט די לעצטע צייט געווויינט פאטאש׳נס איידים ר׳ צבי (הערשל) בידלאָווסקי. איינער פון די עלצטע ציניסטן אין שטאָט, א געזעלשאפטלעכער עסקן, א מיטגליד אין שטאָט־ראט און דאזאר פון דער יידישע געמיינדע ביזן קריג, ער איז נישט איין יודן־ראט, נישט וועלנדיק פארשוועכן זיין געזעלשאפטלעכע ארבעט פון צענדליקער יאָרן, און האָט זיך דערנערט מיט זיין משפחה פון דעם געלט וואָס זיין עלצטע טאָכטער טילע האָט מיטגעבראכט מיט זיך אנטלויפנדיק מיט איר מאן ישראל וולאך (מען האָט אים דערשאָסן זוכנדיק גאָלד) פון לאָדזש ווו זיי האָבן געווויינט ביזן קריג. זעלטן וועט פלעגט מען אים זען אין גאס. א שווייגנדיקער פלעגט ער גאנצע טעג אָפזיצן ביי זיך אין שטוב, און אשווייגנדיקער פלעגט ער אויסהערן די אויספירונגען פון זיין זון יצחק (איטשע) וועגן דעם מצב פון די יידן.

יצחק איז געבוירן געווארן א קאלעקע. ער האָט נישט געקענט גיין און אין די הענט געהאט בלויז קראפט אין די גראָבע פינגער. ער פלעגט גאנצע טעג

זיצן און ליינען און איז געווען גייסטיק ענטוויקלט, מיט א שארפן קלאָרן בליק אויף אלע געשעענישן אין לעבן.

ביידע, סיי דער פאָטער, סיי דער זון, האָבן ריכטיק אָפּגעשאצט די לאגע. זייערע געשפּרעכן זיינען שטענדיק געווען אויף צוויי טעמעס: המאבד את עצמו לדעת אין לו חלק לעולם הבא. און קדוש השם. און די אויספּירונגען פון יצחק'ן זיינען געווען: אז ביידע פסוקים האָבן אין די איצטיקע לאגע זיך געטוישט מיטן אינהאלט, און אז ווער ס'באגייט זעלבסטמאָרד בכדי נישט אריינצופאלן אין די דייטשע מערדערס הענט, איז נישט וויניקער מקדש השם ווי יענע היס־טאָרישע קעמפער פון „מצדה" וועלכע האָבן זיך אליין אויסגעשאָכטן, נישט וועלנדיק אריינפאלן צו די רוימער אין די הענט. און אין דעם לעצטן פרייטיק האָבן זיי פארענדיקט די דיסקוסיע, און נאָך פארנאכט ווען מענשן זיינען געגאנגען אין אפטייק קויפן וואלעריאן טראָפן מיטצונעמען זיך אויפן וועג, האָט זיך אין אָפּטייק אויך געפונען דער אלטער בידלאָווסקי. ער איז געשטאנען און געשוויגן, מענטשן זיינען אריינגעקומען, געקויפט און ארויסגעגאנגען, און ער איז אלץ נאָך געשטאנען א שווייגנדיקער. בלויז די אונטערשטע ליפּ האָט ביי אים געציטערט. נאָך לאנגע וואקלנישן האָט ער אויך געקויפט, אָבער נישט וואלעריאנער טראָפן צו דערפרישן ס'הארץ, נאָר פאסטילן אָפּצושטעלן ס'הארץ. ער האָט סוף־כל־סוף נישט געקענט קעמפן קעגן די ערעכטע טענות פון זיין אומגליק־לעכן זון, אז ס'איז אים בעסער צו שטארבן איצט, איידער דערשאָסן צו ווערן מאָרגן אין מיטן גאס, און ער האָט געקויפט 30 פאסטילן לומינאל, און מיט זיי אהיימגעגאנגען. עס זיינען שוין געווען די לעצטע מינוטן וואָס יידן מעגן גיין אין גאס. אהיימקומענדיק האָט ער נישט רעדנדיק קיין וואָרט, אוועקגעשטעלט ביים בעט ווי יצחק איז געלעגן, די פאסטילן און א גלאָז וואסער.

הארץ־רייסנד איז געווען ס'געווייַן פון די צוויי ברידער און די דריי שוועסטער און וויינענדיקע האָבן זיי זיך מיט אים געזעגנט.

די גאנצע צייט איז דער פאָטער געזיצן אויפן בעט און געגלעט זיינע האָר פון קאָפּ. און ווען ער האָט אָנגעהויבן שלינגען די פאסטילן, איז דער פאָטער ווי אויפגעשפרונגען פון בעט, און זיך אוועקגעשטעלט ביי די ספרים שאנק ווי ער וואָלט געווארן פארשטיינערט.

ביי די ספרים שאנק איז נישט געשטאנען בלויז דער פאָטער פון יצחק'ן, דאָרט איז געשטאנען פארשטיינערט אין שטוב דער ווייגעשריי פון מיליאָנען טאטעס וועלכע זיינען מאכטלאָז, ווען זייערע טייערסטע און נאָענסטע ווערן אומגעבראכט פאר פרעמדע זינד.

יצחק האָט געפילט א שטארקע מידקייט, און מיט די לעצטע כוחות זיין בליק געוואָנדן צום פאָטער, און אנטשלאָפן געוואָרן זיין אייביקן שלאָף. דער פאָטער האָט זיך א לייכטן וואקל געגעבן. דער העלדישער טאטע האָט זיך צוזאמענגעבראָכן, און ארויספאלענדיק אויפן זון האָט ער מיט ביידע הענט ארומגענומען זיין קאָפּ, און קושנדיק זיינע פארמאכטע אויגן, זיך ביטער צעווויינט.

ער האָט נישט נאָר געווינט נאָך זיין אומגליקליכן זון. ער האָט געווינט נאָך א הילפסלאָז פּאָלק וואָס גייט אויס אין בלוט און פיין.

אין שטוב איז געווען פינסטער. א קליין נאפט לעמפל האָט שוואך באַלייכטן די שטוב, און געוואָרפן שוואַרצע שאָטן־פלעקן אויף די וועגט. ס׳איז שוין געווען האלבע נאכט, חצות. און דער טאטע איז נאָך אלץ געלעגן ביים זונס בעט.

טאטע! האָט זיך דערהערט א לייכטער געשריי פון די איבריקע קינדער. ער האָט אויפגעהויבן זיין קאָפּף. א שטארקע ליכט איז אריינגעפאלן אין צימער דורכן פארהאנגענעם פענסטער. ער איז צוגעלאָפן צום פענסטער. די גאנצע שטאָט איז געווען שטארק באלויכטן, ווי די זון וואָלט פלוצלינג אָנגעהויבן שיינען.

די סירענעס האָבן געפּיפן, און עס האָט זיך געהערט דער רעש פון אַראָפּלאנען, און באלד א שטארקער אויפרייס. די הערצער האָבן אָנגעהויבן שטארקער קלאפן. די שאָטנס זיינען פארשוווּנדן. און עס האָט זיך געדאכט, אז עס איז נאָך דאָ א שטיקל האָפנונג, אָבער די אַראָפּלאנען זיינען אוועק, און דער טרויער איז געבליבן, און עס איז ווייטער פינסטער.

(דער פאקט איז ביז היינט נישט געוואָרן אויפגעקלערט, קען זיין אז דאָס האָבן די דייטשן אליין געמאכט, כדי די מערדער וועלכע האָבן באוואכט די שטאָט אין 3 טיפע רייען, זאָלן זען צו די יידן אנטלויפן נישט).

יצחק איז שוין געווען טויט.

שטיל זיינען זיי ארויס פון שטוב. דער פאָטער מיט זיין זון מאָטל, און אויפן הויף ביים ברונעם, אָנגעהויבן גראָבן א קבר. שטיל האָבן זיי געגראָבן, נישט צו מאכן קיין רעש.

און ווען דאָס קבר איז פארטיק געוואָרן האָבן זיי אראָפּגעטראָגן זייער טויטן זון און ברודער, און אים באגראָבן.

לאנג, לאנג זיינען ביידע געשטאנען ביים פרישן קבר און דער פאָטער האָט עפעס שטיל געמורמלט, ביז די נאכט האָט שוין געהאלטן ביים ענדע און דער מזרח האָט זיך אָנגעהויבן העלן. א סימן אז ס׳וועט ליבטיק.

אָבער נישט פאר זיי.

שמעון וויינגארטן

וואלבראמער אין די פארניכטונגס-לאגערן אין פשעמישל

וועו איך שרייב די שורות וועגן די פיין און ליידן פון אונזערע נאָענטע און טייערסטע וואלבראָמער יידן אין די טויטן־לאגערן, און וועגן זייער טראגישן סוף, טריפט מיין הארץ פון ווייטאָק און שמערץ וועלכע זענען נישט צום איבער־

טראָגן. דער פארדרוס און ווייטאָק איז נאָך גרעסער צוליב דעם פיינלעכען געדאנק אז אפשר האָט עס דאָך געקענט זיין א ביסל אנדערש, און אפשר האָבן זיך נאָך א ביסל מער יידן געקענט אפראטעווען, אנשטאט די קאלטע קאָמפרעסן וואָס די יודן־ראט־מענטשן האָבן אונז איינגערעדט און פארפירט אונז מיט פאלשע אינפאָרמאציעס.

אָט די פאלשע אינפאָרמאציעס וועגן ארבייטס־לאגערן פאר פרויען און קינדער ווי זיי וועלן נישט באהאנדלט ווערן, האָבן די דייטשן „פארקויפט" צו די יודנראטן פאר גוט געלט, גאָלד און מתנות וועלכע די יודנראטן האָבן טאָג און נאכט ארויסגעשלעפט פון יידן, מיינענדיק אז דערמיט וועלן זיי זיך אָפרא־טעווען מיט זייערע משפחות.

אזוי ווי אין פיל אנדערע שטעט האָבן זיך ליידער אויך אין וואלבראָם געפונען איינציקע מינדערווערטיקע פערזאָנען וועלכע האָבן געוואָלט ראטעווען זיך פאר יעדן פרייז. דאָס הייסט, מען האָט ארויסגעשלעפט געלט ביי יידן פאר פאלשע צוזאָגן און אילוזיעס, ווי די נביאי־השקר האָט מען זיינער צייט צוגעזאָגט „שלום, שלום ואין שלום".

איך האלט אז עס וואָלט געווען איינס פון די גרעסטע אומרעכטן און א היסטאָרישער פעלער אז מען זאָל נישט אויסטייטלען די פערזאָנען וועלכע האָבן פארפירט דאָס יידישע פאָלק אין יעדע שטאָט און שטעטל. נישט קיין פריוואטער פארדרוס צו די אָדער אנדערע פערזאָנען דיקטירט מיר מיין צוגאנג, נור די הייליקע פליכט קעגן די אומגליקלעכע קדושים, קעגן זייער שוידערליכן טויט, אז מען זאָל אָנווייזן געוויסע פערזאָנען וועלכע האָבן ווען אפילו נור אינדירעקט געגעבן זייער האנט צו די מערדערס און פערלייכטערט זייער מערדערישע ארבעט.

אונזער תורה וועלכע איז א מוסטער פון מאָראל, וועלכע פרעדיקט מחילה און סליחה, האָט אויך אונז באפוילן „ובערת הרע מקרבך". זאָל עס זיין א וואַרנונג פאר די צוקונפטיקע דורות, בבחינת למען ידעו ויראו, אז איין ברודער זאָל נישט אויפהויבן זיין האנט אויף זיין ברודער און געבן זיין האנט צו זיין ברודערס שונא.

מיר זענען שטאָלץ אויף די יעניקע לאנגיעריקע פרנסים פון די קהילה ווי: יחיאל צווייגנבוים, לייזער ציגלער, מיכאל פערלמוטער, אברהם זילבערבערג, וועלכע האָבן זיך אָפגעזאָגט פון זייער חברשאפט אין די קהילה אין דער קריגס־צייט, און באלד איינגעזען אז מיט די נאציס וועט נישט זיין קיין מיטארבעט. נישט געוואָלט האָבן קיין פריוילעגיעס און נישט געוואָלט פארקויפן זייערע ברידער.

מענדעלע פישל, דער זון פון יקותיאל פישל, האָט געהונגערט אין לאגער און אָפגעהיטן כשרות, און ערווארטעט רעספעקט ביי יעדן איינעם.

זאָל עס דאריבער זיין א וואַרנונג פאר די דורות, אז אפילו אין די ערגסטע באדינגונגען איז קיינער נישט פטור זיך אויפצופירן ווי א מענטש, ווי א שטאָל־צער ייד.

און אזוי ווי דער יודנראט האָט אונז פארפירט מיט ליגנס און פאלשע צוזאָגען, האָט עס פאסירט, אז אינם טאָג פון אויסזידלונג האָבן זיך כמעט אלע

יידן צוגעשטעלט צום פונקט. דאָס הייסט, מען האָט זיך איבערגעגעבן צו די מערדערס מיט אייגענע הענט און געגאנגען צום טויט ווי שעפעלאך. אין דער זעלבער צייט זענען די יודנראטן געזעסן אין דער געביידע פונם יודנראט און געגלויבט אז זיי האָבן זיך געראטעוועט מיט זייערע משפחות.

דאָס ארויסגיין פון שטאָט ביז צום זאמלפונקט איז אין מיינע אויגן אייניק פון די גרעסטע טראגעדיעס פון די פארניכטונג. דאָס גרויזאמע בילד ווי אזוי מען האָט ארויסגעפירט פרויען, קינדער און אלטע פון שטאָט ביז צו די באן־סטאציע וועל איך קיינמאָל נישט פארגעסן.

די שאנד פון אונזער פאסיוויטעט מאכט מיך נאָך הייַנט רויט ווען איך טראכט, אז מיר האָבן דאָך גאָרנישט געהאט וואָס צו פארלירן. פארוואָס האָבן מיר פארלייכטערט דעם מערדער זיין ארבעט?

נאָר ווי שוין געזאָגט? דאָס איז נישט געווען די שולד פון די מאסן, נאָר פון פירערס „פארפירערס" וועלכע האָבן געמיינט אז זיי וועלן זיך רעטן פאר זייערע בלוטיקע מיטהילף. אָבער זיי האָבן זיך נישט גערעטעט. די גאז־קאמערן האָבן אויך זיי אריינגענומען.

דעם צווייטן טאָג פון דער אויסזידלונגס־אקציע האָט מען די זקנים מיט די קינדער און פרויען אוועקגעשיקט מיט לאסט־וואגאָנען קיין בעלזשעץ. דאָס געווייַן ביים צוטיילן זיך מיט די משפחות איז געווען אזוי הויך אז מען האָט געקענט הערן ביז דעם צווייטן ענק וואלד. עס איז געווען ביטערער ווי דער טויט אליין.

מענטשן האָבן געקוקט אין הימל נאאיוו און קינדעריש געוואָרט אויף א נס: אפשר וועט דאָך גאָט זיך דערבארימען אין די לעצטע מינוט און ראטעווען זיינע קינדער. אָבער קיין נס האָט נישט פאסירט. די וואגאָנעס זענען אוועקגעפאָרן אָנגעפאקט מיט דעם טייערכטן פון אלעם טייערן. קיין איינער איז ליידער נישט מער צוריקגעקומען.

דעם דריטן טאָג, דאָס הייסט מאָנטיק דעם 8־טן סעפטעמבער, האָט זיך אָנגעהויבן דער שקלאפן מארק. מייסטערס פון דייטשע פירמעס זענען אָנגעקומען קיין וואלבראָם „קויפן" שקלאפן פאר דער דייטשער אינדוסטרי.

די רעשט פונעם וואלבראָמער יידנטום זענען צוזייט און צושפרייט געוואָרן איבער גאנץ פוילן. די מייסטע זענען נישט מער צוריקגעקומען. נאָר איינצעלנע פון איינצעלנע האָבן זיך געראטעוועט.

בערך 5000 מענער האָבן זיך געפונען אין וואלבראָם אויפן פונקט צוזאמען מיט פילצער יידן וועלכע מ'האָט געבראכט קיין וואלבראָם. יעדן טאָג זענען אוועקגעשיקט געוואָרן הונדערטער. אזוי ארום האָט זיך דאָס אוועקשיקן פאר־צויגן ביז צען טעג.

זונטיק, דעם צווייטן טאָג ראש־השנה, 15.9.1942, בין איך אוועקגעשיקט געוואָרן, מיט מיין פאָטער דוד וויינגארטן מיט נאָך 300 יידן קיין פשעמישל. אין פיר לאסטוואָגנס זענען מיר אריינגעפרעסט געוואָרן ווי די הערינג אָן עסן און אָן טרינקן און אפילו אָן לופט. איך האָב פארשטאנען אז מיר פאָרן אויף א פלאץ ווי עס ערוואַרטן אונז גרויסע צרות, און איך האָב אפילו געטראכט

וועגן אנטלויפן, און מעגליך אז איך וואָלט באוויזן צו אנטלויפן, ווייל איך האָב געהאט א קריסטלעך אויסזען. אָבער איך בין געווען צוזאמען מיט מיין פאָטער וועלכער וואָלט נישט געקענט שפּרינגען, און אזוי האָב איך נישט געהאט קיין הארץ אים איבערצולאָזן אליין, און איך בין געבליבן.

די שטאָט פּשעמישל איז שוין דאמאָלס געווען שטארק באָמבארדירט. דאָס יידישע געטאָ איז געווען קאָנצענטרירט אויף א פּלאַץ ווי עס זענען געשטאַנען נאָר אלטע חורבות, נישט וויט פון דעם פּלאַץ ווי מען האָט קאָנצענטרירט דאָס שטעטישע מיסט און אָפּפאל. אזוי האָבן געלעבט אין שמוץ און געשטאנק די לעצטע הונדערטער יידן פון דער פּשעמישלער קהילה. אונז וואלבראָמער האָט מען ארויסגעפירט אין א דאָרף הינטער פּשעמישל. דאָס איז געווען דאָס בארימטע דאָרף ווישניצובקא, א דאָרף וואָס האָט זיך געצויגן 10 קילאָמעטער. עס האָט זיך גערעכנט פאר דעם גרעסטן דאָרף אין פּוילן.

מען האָט אונז אונטערגעברענגט אין א גרויסע סטאדאלע, אויף האָלצענע פּריצעס. די פּליי און לייז האָבן אונז געגעסן לעבעדיקערהייט. אונזער ארבעט איז געווען ביי גרובן קאנאלן און לייגן גאז און נאפט־רערן. אין די רערן האָבן די דייטשן געפירט נאפט פון די גרובן ביז צו די גרויסע נאפט־רעזערוווּאָרן. די רערן האָט מען אויך געדארפט אדורכפירן דורך דעם טייך סאן, און מען האָט אונז געצוונגען צו ארבעטן אין וואסער שווימענדיק. פּארשטייט זיך אז פיל יידן זענען אומגעקומען און דערטרונקען געוואָרן אין וואסער. געארבעט האָבן מיר פון 6 אין דער פרי ביז 10 אזייגער ביינאכט. דאָס עסן וואָס מ׳האָט באקומען איז געווען איין ברויט, א האלב ליטער וואסערדיקע זופּ און קרויט. און צו דעם האָט מען אונז געשלאָגן, געפּייניקט און דערנידערט. מענשן זענען אויסגע־ שטאָרבן פון הונגער און פון די קלעפּ. בערך צוויי חדשים נאָך אונזער אָנקומען האָט מען ליקווידירט דאָס געטאָ אין פּשעמישל, דאָס הייסט: פּארניכטעט.

נאָכדעם האָט מען אונז איבערגעשיקט קיין ראדימנא. דאָרט האָט מען אונז געהאלטן אין א אלטע חורבה ווו מען האָט פאר דעם אויסגעארבעט שטריק. דאָרט בין איך געווען נאָך צוויי חדשים. דער מצב פון די וואלבראָמער אויף דעם נייען פּלאַץ אין ראדימנא איז נישט צו באשרייבן. די קעלט איז געווען שרעקלעך, און די כינים און פּליי האָבן אונז נאָך אוועקגערויבט דאָס ביסל שלאָפן וואָס מען האָט אונז געלאָזט. אלע זענען געוואָרן פּארצווייפלט אָן אויסנאם. מען האָט ארויסגעקוקט אויפן טויט.

יעדן טאָג זענען געשטאָרבן און דערשאָסן געוואָרן מענשן וואָס האָבן מער קיין כוח געהאט צו האָרעווען. איך האָב אָנגעקוקט מיינע וואלבראָמער ברידער און געטראכט טרויעריקע געדאנקן. פּארשטיין האָב איך נישט געקענט: פּארוואָס האָבן זיי פּארדינט אזא ביטערן טראגישן גורל? די אייגנציקע אנטוואָרט וואָס איך האָב מיר געקענט געבן איז אז ס׳ווייסט אויס, אז אלעס איז הפקר, און לית דין ולית דיין.

אלע וואלבראָמער מיט וועלכע איך בין געווען שטייען מיר פאר די אויגן. זייערע כשרע הייליקע פּנימער וועל איך קיינמאָל נישט פּארגעסן. ליידער געדענק איך נישט זייערע נעמען. וועל איך מיך באמיען צו דערמאנען די ווייניקע

וועלכע איך געדענק נאָך. זיי זענען אלע דערשאָסן געוואָרן אָדער אויסגע־
שטאָרבן פון הונגער, קעלט, ליידן און פיין.

דריי ברידער, בערל, איסר, טוביה פולטאראק, לייב זשוריקער, געווינט
ביי לייבל קאנער אין הויז, פייוול ראטמענש, דער זון פון ניחא די קצבטע
זושי ראטמענש.

צוויי ברידער לייזער און אברהמטשע גזשעביען מיט זייער פאָטער, אהרן
ווייגשטיין מיט זיינע 3 זין אברהמעלע, משה׳לע און ישראל, אייזיק שמולעוויץ —
א אייניקל פון ר׳ מרדכי דראך. ישראל גאָטליב, א ברודער פון יוסל מאיר דער
חזן, מיין שוואָגער אברמהלע נונבערג מיט זיין פאָטער און זיין ברודער.

אין יאנואר 1943 איז דערשאָסן געוואָרן מיין ליבער פאָטער דוד בן
שמעון ווייגארטן. דאמאָלס האָב איך באשלאָסן נישט לענגער אָפּצולייגן און
איך בין אנטלאָפן קיין קראקא און אריינגעגנבעט זיך אין א ארבעטסלאגער
פון פלאשאָוו. דאָרט איז די לאגע געווען א פיל בעסערע ווי אין פשעמישל. דאָרט
האָב איך געטראָפן אייניקע וואלבראָמער, די דריי ברידער לעסמאן, נתן שמולעוויץ
מיט זיין זון יחיאל, בנימין כץ, זייוויל גלעצער א זון פון טוביה גלעצער. נאָך
מיין אָנקומען קיין פלאשאָוו האָב איך גלייך געשריבן קיין ראדימנא און איך
האָב ערמוטיגט פיל אנדערע אז זיי זאָלן אנטלויפן, און איך האָב זיי אָנגעוויזן
ווען ווי אזוי דאָס אדורכצופירן. ווי עס איז באקאנט האָבן זיך נור אייניצעלנע
ארויסגעריסן פון ראדימנא און אזוי ארום זיך געראָטעוועט. און דאָס זענען
מענדעלע פישל (הייגט אין ישראל), שלמה פוקס, די דריי ברידער אברהם,
שמעון און איזאק קיווקאוויץ, זין פון וואָלף קיווקאוויץ פון קעניגסהוטע. די
צוויי ברידער שמואל און נתן ביבער (זון פון מענדל ביבער) זענען דערהרגעט
געוואָרן אויפן וועג. די אלע איבערגעבליבענע אין ראדימנא זענען דערהרגעט
געוואָרן. כבוד פאר זייער אָנדענקן.

אייניקע חדשים שפעטער איז אין דעם לאגער אויסגעבראָכן א טיפוס
מגפה. פיל מענטשן זענען געשטאָרבן. עס האָט געהאלטן דערביי אז מען זאָל
פארברענען דאָס גאנצע לאגער מיט די בארַאקן מיט אלע מענטשן, בכדי די
מגפה זאָל זיך ניט פארשפרייטן. ווי אזוי מיר האָבן אויסגעמיטן דאָס אומגליק
איז א רעטעניש ביזן היינטיקן טאָג.

צוויי וואלבראָמער בחורים האָבן באדינט די קראנקע אין דער קראנקען־
שטוב. זיי האָבן פיל געהאָלפן די קראנקע און גלעזינדערט א ביסל פון זייערע
ליידן און שמערצן. דאָס זענען געווען יורעק נייפעלד (דער זון פון שמואל
נייפעלד, דער קצב) און יורעק אלטער, א אייניקל פון ר׳ וועלוויל אלטער.

אין סעפטעמבער 1943 בין איך מיט בנימין כץ און משה מייטליס (היינט
אין אויסטראליע) אוועקגעשיקט געוואָרן אין א פארניכטונגסלאגער אויף דער
יעראזאלימסקא גאס, און נאָך א קורצע צייט ווידער געטיילט געוואָרן. מיך האָט
מען געשיקט אין א עמאיל־פאבריק הינטער קראקא. דער לייטער פון דער
פאבריק, א פאָלקס־דייטש פון טשעכיע, האָט אונז זער פיל געהאָלפן, און נאָר
א דאנק אים זענען מיר געבליבן לעבן, וויל ער האָט אונז בייציייטנס עוואקו־
אירט קיין טשעכיע אין דער שטאָט ברינין. ער האָט די גאנצע צייט געזאָרגט

פאר אונז און מיר האָבן כמעט נישט געהונגערט, וואָס ס׳איז א זעלטענע ערשיינונג. דאריבער האָט ער טאקע פארדינט אז מיר זאָלן אים דערמאנען אלס איינעם פון מיליאָנען דייטשן וועלכע זענען געשווימען קעגן שטראָם. זיין נאָמען איז אָסקאר שינדלער.

אויך וויל איך באצאָלן א אלטן חוב מיין פריינד אברהם קיווקאוויץ, יעצט אין אויסטראליע, פאר זיין הילף וואָס ער האָט מיר געגעבן ווען איך בין קראנק געווען אויף טיפוס אין לאגער, און א דאנק זיין הילף געבליבן לעבן.

איך וויל ענדיקן מיט א דאנק פאר דעם ארגון יוצאי וולברום בישראל פאר דער הייליקער איניציאטיוו וואָס זיי האָבן גענומען אויף זיך. יישר כוחכם.

איבער פוילנס חרובע שטעט

געווידמעט מיינע ברידער חיים און יהושע

אָפטמאָל הויב איך מיך ארויף הויך,
אויף די וואָלקנס פון מיין ציגארעט;
און איך שווענ מיר פארשטעלט פון רויך,
איבער פוילנס חרוב׳ע שטעט.

כ׳באזוך בית עלמינס, ברודער קברים,
דער איינציקער אוצר וואָס געבליבן,
נאָך פוילנס יידן, וואָס רייך און אָרם,
זיינען געוואָרן אויף אש צעריבן.

פון מצבות זוך איך שפורן,
א שטיקל פּארקן כאָטש ביי דער זייט.
אקעראייזנס זיינען געפאָרן,
און אויף קברים קארטאָפל פארזייט.

ס׳האָבן שווארצע מענטשן קראָען,
פארפינסטערט אלץ וואָס געהאט האָט פראכט.
הערט מען איצט דאָרט ווינטן וואיען,
אזוי קלאָגן זיי דאָרט יעדע נאכט.

שולן, שטיבלעך, געבליבן שטום,
אָפּגעווישט אלץ אָן א צייכן.
נאָך א גליק וואָס אין הימל די זון
זיי האָבן נישט געקאָנט דערגרייכן.

און איבער פוילנס נייע שטעט,
די אלטע זון דאָרט ווייטער שיינט.
און ס׳שוועבט אין לופט קינדערס געבעט,
וואָס האָבן זיך פארן טויט צעוויינט.

23.10.61 מ. לובלינג

בלוט פלעקן

געווידמעט די קינדער פון מיינע שוועסטערן און ברידער

.1

ס׳גייען קינדער אין א ריי,
מיטן שפילצייג אין די הענט.
אויפן פּוכיג ווייסן שניי,
ווער האָט זיי אהער געברענגט?

געריסן פון די מוטערס הענט
קינדער קליינע פול מיט חן
זיצן זיי ביי פעלזן וועלט,
וויינענדיק זייער לעצט געווין.

.2

בלוט פלעקן צווישן בערגער,
ס׳פייפט דער ווינט א שטורם נאכט.
ס׳האָבן דייטשע קינדער מערדער
קינדס געווין שוין שטיל געמאכט.

ליגן זיי איצט אויפן שניי,
ווי א שווארצער פאָן, מיט רויט.
קיין געווין מער, קיין געשריי,
ס׳האָט זיי שטיל געמאכט דער טויט.

.3

יעדע נאכט ווען ס׳בלאָזט א ווינט,
דורך די שפּאַרעס פון מיין שטוב,
הער איך ס׳וויינען פון מיין קינד
פון זיין אָפּן קבר גרוב.

כ׳וויל וויינען, נאָר כ׳האָב קיין טרער.
כ׳וויל שרייען, נאָר ס׳איז מיר שווער.
בלויז שיסן און וויינען כ׳הער.
אוי! עס רופט דאָרט מאמע וועך.

מ. לובלינג

אינם קאמף פארן לעבן

א.

מלך גלאזער

געווען איז דאָס מאָנטיק דעם 1.9.39, ווען דאָס דייטשע מיליטער האָט אריינמארשירט אין פארנומען די שטאָט. גלייך איז דערשינען דער באפעל פון שטאָט־קאָמענדאנט אז אלע יידישע מענער פון 16 ביז 60 יאָר מוזן זיך צושטעלן אויפן מארק־פּלאַץ, און ווער עס וועט דורכן מיליטער געפונען ווערן זיך אויסבאהאלטן וועט דערשאָסן ווערן גלייך אויפן אָרט.

אין שטאָט איז אויסגעבראָכן א מהומה. מען האָט נישט געוווסט וואָס איז דער ציל פון דעם דאָזיקן באפעל. די גרעסטע טייל האָט זיך פאר מורא צוגעשטעלט אויפן מארק. די רעשט האָט זיך אויסבאהאלטן אויף די בוידעמס און אין די קעלערס. די פארזאמעלטע אויפן מארק יידן האָבן זיי אונטער א שטרענגער וואך, אָן עסן און אָן טרינקען צופוס אוועקגעפירט קיין זאוויערטשע.

אזוי האָבן זיך אָנגעהויבן די רדיפות אויף די יידן אין דער שטאָט וואלבראָם.

עס זיינען אָנגעקומען די ימים נוראים. באלד דעם ערשטן טאָג ראש־השנה האָבן די ס.א. דורכגעפירט אן אבלאווע איבער די הייזער, און ווי נאָר זיי האָבן געטראָפן יידן דאוונען (אין די שילן האָט מען זיך ניט געוואגט צונויפ־צוקומען), האָבן זיי ארויסגעפירט זיי צו קערן די גאסן.

איך בין געווען צווישן די קערער צוזאמען מיט מיינע ברידער און חברים. וועז איך האָב זיך געלאָזט ניין נאָר א שאפעלע צוזאמענצונעמען דאָס מיסט, האָט אויף מיר אן ס.א. מאן א געשרייי געטון: „דו הונד, מיט די הענדע נים דאָס דרעק". אזוי האָבן זיי אונז געפירט דעם ערשטן און צווייטן טאָג ראש השנה. אָט דער אופן פון כאפן צו דער ארבעט האָט זיך געצויגן ביז אין דער העלפט 1940 יאָר.

ב.

אין דער צווייטער העלפט 1940 איז אריין אין קראפט דאָס געזעץ פון צוואנגס־ארבעט, פאר אלע פון 16 ביז 60 יאָר. דאמאָלס אנטשטייט די יידישע קולטוס געמיינדע (יודענראט) און אן ארבעטס־אמט. היות איך בין דאמאָלס אלט געווען 15 יאָר בין איך נאָך נישט ארונטערגעפאלן דער צוואנגס־רשימה. מיינע עלטערע ברידער דאקעגן האָבן גלייך באקומען פון דעם יודענראט

צעטלען צוצושטעלן זיך צו דער ארבעט. ס׳זיינען געווען טעג ווען זיי האָבן געאר־
בעט ביים שניי שארן אָדער ביים אויסלאָדען וואגאָנען, וועט מען האָט זיי צופעליק
אין גאס געכאפט.

איך האָב דאמאָלס געטראכט און זיך געטרייסט דערמיט אז ביז מען
וועט מיך אריינציען אין ארבעטס־איינזאץ, וועט מען שוין זיין באפרייט. אָבער
דאָס איז געווען בלויז אן אילוזיע. עס איז געקומען די צייט נישט נאָר אויף
מיר נאָר אויך אויף מיין יינגערן ברודער.

איך בין געווען גאנץ גלייכגילטיק צו דער זאך, ווייל איך האָב נישט
געוואָלט שאפן קיין עגמת־נפש און שוועריקייטן מיינע עלטערן, און, ווען איך
האָב באקומען צוגעשיקט א צעטל צו דער ארבעט בין איך געגאנגען.

ג.

די ערשטע ארבעט מיינע איז געווען ביי א פויער אונטער דער שטאָט.
מען האָט געדארפט די אלטע הייזער צעווארפן, און אויף זייער אָרט האָט געהייסן
זאָל מען שטעלן נייע. דער פויער איז געווען א פאָלקס־דייטש פון פויזן, געהייסן
האָט ער דעמבסקי. ער פלעגט אונטערהעצן די פוילישע אויפזעער קעגן אונז.
זיי האָבן אונז געיאָגט ביי דער ארבעט, כדי מיר זאָלן פיזיש און גייסטיק זיך
ברעכן. אָפט מאָל פלעגט דעמבסקי אליין אונז שלאָגן, אָדער אונטערשיקן זיין
זון. אזוי האָב איך געארבעט ביים פויער ביז סוף זומער 1941. עס איז געקומען
דער ווינטער און די בוי ארבעט האָט געמוזט איבערגעריסן ווערן. דאן בין איך
איבערגעשיקט געוואָרן צום שניי שארן אויף די שאָסייען. די דאָזיקע ארבעט איז
געווען מיט איבערריסן, און האָט מיר דערמעגלעכט אריבער צו שמוגלען א
ווינטער.

ד.

גלייך אין אָנהויב זומער 1942 האָב איך ווידער געמוזט אָנהויבן די
ארבעט ביים פויער. נאָך א קורצער צייט ארבעטן, בין איך געפעלן געוואָרן דעם
פויער און ער האָט מיך איבערגעשיקט אין זיין דאָרף אריין צו פעלד ארבעט.

דאָ האָבן שוין געארבעט 8 יידישע און צוויי קריסטלעכע מיידלעך. איין
קריסטלעכער אויפזעער. און איך בין צוגעקומען. די ארבעט דאָרט איז געווען
פיל שווערער ווי די פריערדיקע, ביים בוי. זי האָט געדויערט פון 7 אינדערפרי
ביז 5—6 נאָכמיטאָג. אין סעזאָן האָבן מיר געארבעט ביז 7—8 אָוונט.
דערפאר אָבער, איז די ארבעט געווען א זויבערע, אויף דער פרישער לופט. עסן
האָבן מיר באקומען ביים פויער. און א גאָר גרויסן פלוס האָט די ארבעט געהאט —
עס האָט געהייסן אז מיר זענען אומבאריבאר. ווען עס זענען פאָרגעקומען
אבלאָווען אויף מענשן אוועקצושיקן אויף ארבעטספלעצער, האָבן זיי מיט אונז
דאָס נישט געטון, ווייל אונזער ארבעט האָט געהייסן — איז דרינגענד.

אזוי האָב איך רואיק געארבעט אין דאָרף, נישט וויסנדיק אפילו וואָס אין
שטאָט קומט פאָר. אין שטאָט, דערווייל, האָבן זיך אָנגעהויבן אבלאָווען אויף
ארבעטער וועלכע מען האָט אָפטראנספאָרטירט אין די ארבעטס לאגערן.

ה.

מיין רואיקייט האָט אָבער לאנג נישט געדויערט. די אקציעס האָבן זיך אלץ מער פארשטארקט. די ס. ס. האָט זיך שוין נישט געריכט מיט די פאָרשטייער פון דער קהילה. עס האָט שוין נישט געהאָלפן קיין פראָטעקציע. ווער עס איז אונטער געקומען אונטער דער האנד. וועמען מען האָט געכאפט, האָט מען ארויפ־ געזעצט אויף לאסט־אויטאָס און אוועקגעפירט אין ארבעטס־לאגערן קיין קראָקע.

עטלעכע יונגע לייט זענען אנטלאָפן פון דער ארבעט און צוריקגעקערט זיך אין שטאָט־אריין. דער רוב איז פארבליבן אין די לאגערן.

מיין משפחה האָט זיך דאמאָלס אויסבעהאלטן.

ו.

נישט לאנג, נאָך דעם ווי די אבלאוועס האָבן זיך פארענדיקט, האָט אויסגע־ בראָכן א נייע מהומה. פון די ארומיקע שטעט האָבן זיך געהערט קלאנגן וועגן אויסזידלונגען. מענשן האָבן אָנגעהויבן צו מאָכן בונקערס, אין די קעלערן און אויף די בוידעמער. עטלעכע פאמיליעס האָבן געזוכט א וועג ווי אזוי זיך אריבער־ צושמוגלען אין „רייך" אריין. דאָרט איז נאָך געווען רואיק און מענשן האָבן זיך איינגערעדט אז די „רייך" יידן וועט גאָרנישט געשען ווייל זיי רעכענן זיך אלץ דייטשע יידן.

מיין משפחה האָט אויך געמאכט א בונקער. געווען איז ער אויף א בוידעם פול מיט פעדערן. ער איז געווען אויסגערעכנט פאר זעקס פערזאָן. האָט מען באשלאָסן אז בלויז די פרויען און קינדער, וואָס האָט פונקט געציילט די דאָזיקע צאָל, זאָלן אריין אין בונקער. די איבריקע — די מענער — זאָלן זיך צושטעלן צום „פונקט".

ז.

ביז עס איז אָנגעקומען די פינצטערע נאכט פאר די יידן פון אונזער שטאָט. געווען איז עס אין סעפטעמבער 1942. די גאנצע שטאָט איז געווען באלויכטן, ארומגערינגלט פון מונדורירטע פוילישע בוי דינסט, א.ג. יונאקעס, פון פייער־ לעשער און פוילישער פאָליציי. אלעס אונטער דער אויפזיכט פון דער דייטשער זשאנדארמעריע. העל איז געווען די שטאָט, אָבער פאר די יידן איז עס געווען ביז גאָר פינצטער.

די מענטשן האָבן געפילט און געזען מיט די אייגענע אויגן אז דאָס איז דער לעצטער טאָג פון זייער דאָ־זיין. אָבער ליידער גאָר נישט געקענט אויפטאָן. בלויז עטלעכע מענשן, וועלכע האָבן זיך באוואָרנט מיט א מקום מקלט אין א דערבייאיקן דאָרף ביי א בעקאנטן פויער, איז געלונגען זיך ארויסצורייסן און אנטלויפן.

אויך עטלעכע משפחות וועלכע האָבן צוגעגרייט בונקערס האָבן זיך אויס־ באהאלטן. קיינער איז שוין די נאכט נישט געשלאָפן. אין געוויש און אין טומעל האָט מען גענייט רוקזעק, איינגעפאקט פאר יעדן, דאָס בעסטע ביסל וועש, קליידער און עסנווארג. און ווען עס האָט נאָר אָנגעהויבן טאָגן האָבן זיך דערהערט די געשרייען פון די ס.ס.: „אלעס ראוס".

מיר האָבן אַרויסגעקוקט דורכן פענסטער, האָבן מיר געזען מענער, פרויען מיט קינדער גיין מיט רוקזעק אויף די פֿלייצעס, אין דער ריכטונג צום מארק.

אזוי ווי מיר האָבן געהאט באשלאָסן, אז די פרויען באהאלטן זיך אויס אין בונקער און מיר מענער שטעלן זיך צו דעם „פונקט". האָבן מיר געמאכט אלע צוגרייטונגען דערצו. אָבער דאָ האָט זיך צו אונז צוגעטשעפעט א שכן מיט זעקס נפשות. אזוי ווי עס איז אוממעגלעך געווען אריינצולאָזן מער ווי זעקס מענשן אין בונקער, האָבן מיר פארלאָזט דעם בונקער און זיך אלע צוזאמען צוגעשטעלט צום „פונקט".

ח.

אויפן מארק איז שוין כמעט געווען די גאנצע שטאָט. מיר זענען געווען פון די לעצטע. דער מארק איז געווען ארומגערינגלט מיט ס.ס. און דייטשע זשאנדארמעריע. מען האָט אונז אויסגעשטעלט צו צען, אין רייען, און אונטער שטרענגער וואך אונז ארויפגעזעצט אויף א פלאץ נעבן דעם באנהויף. אויפן וועג האָבן זיי אונז שטארק געיאָגט. ווער עס האָט נישט געקענט נאָכיאָגן, האָט מען גלייך דערשאָסן. דערנאָך האָט מען ווידער ארומגערינגלט דעם פלאץ מיט א שטרענגער וואך, דערביי ארויסגענומען איינעם פון דער מאסע און דערשאָסן, וואַרנענדיק דערביי אז אָט אזא סוף וועט האָבן יעדער וואָס וועט פרווון אנט־לויפן. זיי האָבן אונז גלייך סאָרטירט, מענער באזונדער, פרויען מיט קינדער באזונדער. אויפצומאָרגנס האָט מען גלייך, אלע מענער, פרויען, קינדער און אלטע לייט אריינגעשטופט אין לאסט־וואגענען און אוועקגעפירט. א טאָג שפעטער איז מען געווואָרן (פון פוילישן מאשיניסט) אז מען האָט זיי אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ. (ביז היינט, האָט זיך קיינער פון זיי נישט אָפּגערופן). די איבריקע האָט מען איבערגעלאָזט ליגן אויפן פלאץ אונטערן פרייען הימל אָן עסן און אָן טרינקען, און ווי אויף צו להכעיס האָט געגאָסן א שטארקער רעגן ביי טאָג און ביי נאכט. אזוי האָבן מיר געמוזט ליגן און ווארטן, ביז עס זענען געקומען סוחרים אונז קויפן ווי שקלאפן. זענען געקומען די סוחרים, אויסגעקליבן זיך די שטארקסטע יונגעלייט, אוועקגעפירט זיי מיט לאסטאויטאָס און באנען אין די פארשידענע לאגערן אין פוילן און אין דייטשלאנד. די, וועלכע האָבן נאָך נישט געהאט דאָס „גליק" אוועקצופאָרן, האָט מען צוריק געפירט אין שטאָט אריין, פארשפארט זיי אין בית מדרש, און אזוי לאנג זיי דאָרט געהאלטן ביז עס האָט זיך אויף זיי „דערבארעמט" א סוחר.

אזוי האָט זיך פארענדיקט די ערשטע אויסזידלונג פון אונזער שטעטל.

ט.

ספעציעלע יסורים האָבן זיי פארשאפן די יידישע פרויען. דאָס איבער־טראנספאָרטירן פון די פרויען האָבן זיי אָרגאניזירט אויף א ברוטאל־מערדערישן אופן. מען האָט אָנגעשטאָפט אין יעדן וואגאָן 130—120 פרויען מיט קינדער. די הארצרייסנדיקע געשרייען און געוויינען זענען דערגאנגען ביזן הימל. מען האָט

נישט געקענט אויסהאלטן די איצטיקע יסורים, און נאָך מער שרעק און פחד האָט מען געהאט פאר די אומבאוווסטע ליידן וואָס ווארטן זיי. צו דעם אלעם האָבן זיי אין יעדן וואגאָן אריין צוגעוואָרפן א פאָר טויטע פון די פריערדיקע הרוגים, בכדי דעם עולם צו האלטן אין שרעק, און אזוי ארום פסיכאָלאָגיש אים ברעכן.

דער יסורים ווערן נישט לאנג געדויערט. דער צוג האָט גערירט, און דערפירט זיי אהין ווי איך האָב שוין פריער דעמאנט.

י.

אין שטאָט זענען נאָך פארבליבן עלטערע יידן, מיטן פרעזעס פון יודענראט, עטלעכע אָרדנונגס־דינסט, בכדי צו ליקווידירן די פארמעגנס. אויך א פאָר פאכ־לייט פון יעדן פאך, שניידער, שוסטער, בעקערס, קצבים א.א. בכדי צו דערלעדיקן די אינטערעסן פון דער זשאנדארמעריע.

דערפון האָבן אויך גענאָסן די אויסבאהאלטענע יידן, פון די בונקעס און פון די ארומיקע דערפער. אויפן חשבון פון די איבערגעבליבענע יידן, האָבן זיך איינציקווייז לעגאליזירט אויך די אנטלאָפענע פון די לאגערן און באהעלטענישן, וועלכע זענען געקומען ליקווידירן זייערע פארמעגנס. אזוי, אז ביסלעכווייז האָט די שטאָט ווידער געציילט ביי א 400 יידן. האָט מען זיך מערסטנס פארנומען מיטן אויספארקויפן דאָס ביסל האָב און גוטס. מען האָט זיך געריכטעט דערמיט אז עס וועט נישט לאנג דויערן און מען וועט אלעמען ליקווידירן, דערפאר דארף מען זיך פארשאפן א ביסל געלט, כדי זיך קענען ווידער אויסבאהאלטן אין אויסהאלטן די קריטישע צייט.

אונזער משפחה האָט זיך ווידער צונויפגעטראָפן — דער טאטע, און מיר זעקס ברידער. דאָס האָט דאן געהייסן א העלפט פון אונזער משפחה. מיר, די ברידער זענען אנטלאָפן פון דעם לאגער סטאלאווא־וואליא, און אהיים געפאָרן מיט געפעלשטע „פשעפוסטקעס", אז מיר פאָרן אויף אורלויב. דעם טאטן, האָט אייגער פון די ברידער, ווען כער איז געווען ביי די פארטיזאנער, ארויסגענבט פון א לאגער נעבן קראָקע, און אים געבראכט צו זיך אין שטעטל נעבן אונז. שפעטער האָבן די קצבים אים אויפגעפאָדערט און אים לעגאליזירט ביי אונז אין שטאָט אלס שוחט. צוויי פון מיינע עלטערע ברידער זענען לעגאליזירט געווארן, צו דער ליקווידירונגס גרופע (פון פארמעגן) און מיר, די דריי יינגערע, זענען געווען באהאלטן די גאנצע צייט אין א צימער. מיר האָבן, אזוי ווי אלע אנדערע אלעס אויספארקויפט פון שטוב, צוגעגרייט זיך א ביסל געלט, אין פאל ווען מען וועט עס דארפן. לאנג האָט עס נישט אָנגעהאלטן. נאָך אכט וואָכן האָט אויסגעבראָכן אין שטאָט א בהלה. מען האָט שוין געהערט וועגן א נייער אויסזידלונג. די איינציקע מחשבה איז געווען ווי אזוי זיך ארויסצודרייען פון דער נעץ. א טייל האָבן אָנגעהויבן ווידער טראכטן וועגן מאכן בונקערס, אנדערע וועגן אנטלויפן אין די דערפער, מיינענדיק אז מען וועט איבערהאלטן די קריטישע צייט. און נאָך דער אויסזידלונג, וועט מען זיך צוריקקערן אין שטאָט אריין.

דוד זילברבערג

חיה מנוחה, אשת דוד זילברבערג

בתו של דודל זילברבערג

זישה הוכרמן ואשתו רוזשה

יא

קיין סך צייט איבערצוטראכטן איז נישט געווען. גלייך צומאָרגנס, האָט מען באמערקט א פערשטארקונג פון ס.ס. און פאָליציי, און ווען עס איז נאָך טונקל געווארן איז די שטאָט ארומגערינגלט געווארן מיט פוילישער פאָליציי, וועלכע איז געווען קאָנטראָלירט דורך דער דייטשער זשאנדארמעריע. יעדער איז גלייך צוגעטרעטן רעאליזירן זיין פלאן.

מיר האָבן געהאט אָפּגעשמועסט מיט א בעקאנטן פויער אז אין פאל פון עפעס, וועט ער אונז אריבערפירן די גרענץ — קיין סאָסנאווצע. ער האָט טאקע געווויגט ביי דער גרענץ פון פראָטעקטאָראט אין דעם רייד. איינגעפאקט פאר יעדן א ביסל ווש און עפעס עסן, האָבן מיר זיך געלאָזט דורך אונטערוועגן צום ציל. מיר זענען בשלום אדורך די וואך, דורך פעלדער ארויף אויפן שאָסיי. געווי דעם וועג צום פויער האָבן מיר נישט געקענט, נאָר א דאנק דעם וואָס מיין עלטערער ברודער האָט אמאָל געארבעט ניט ווייט, און ער האָט אמאָל דעם פויער געזען פון דער נאָענט, האָבן מיר געטראָפן גלייך צו זיין הייזל. מיר זענען אָנגע־קומען, איז געווען צווישן ביי נאכט. שטיל האָבן מיר אָנגעקלאפט אין פענסטער, מיט א צייכן, כדי נישט אויפמערקזאם צו מאכן די איבריקע שכנים. דער פויער האָט אונז גלייך דערקענט און אריינגעלאָזט אין זיין ווווינונג. ער האָט אונז אויסגעבעט און מיר האָבן איבערגענעכטיקט ביי אים אין צימער. אויף צו מאָרגנס האָבן מיר געמוזט ארויף אויפן בוידעם, דאָרט זיך איינאָרדנען, ווייל עס איז געווען ערב זייערע יום־טובים. און די שמוקלערס האָבן נישט געוואָלט אדורכגיין די גרענץ, וועלכע איז געווען שטארק באוואכט. מיר האָבן געמוזט איבערוואָרטן ביז איבער די חגאות. דערווייל האָבן מיר געטראכט אז אפשר וועט זיך אין שטאָט נאָרמאליזירן, עס וועלן פארבלייבן א ביסל יידן, וועלן מיר זיך צוריקקערן אהין. מיר האָבן געוואָלט וואַרפן גורל צווישן אונז, ווער עס זאָל ריזיקירן און גיין זען וואָס עס הערט זיך אין שטאָט. אָבער דער עלטסטער ברודער האָט נישט דערלאָזט דערצו, דערקלערנדיק אז אויף אים אלץ עלטסטער ליגט דער חוב צו זאָרגן פאר אלעם. ער האָט זיך טאקע גלייך געלאָזט אין וועג אריין.

דער טאָג איז ביי אונז געווען ווי יום־כיפור. מיר האָבן גאָרנישט געגעסן, א גאנצן טאָג געזאָגט תהילים. מיר האָבן געווווסט אז דער ברודער גייט היינט אדורך א שווערע איבערלעבונג. שוין נאכט און ער איז נאָך אלץ נישט געווען. מיר האָבן פערשידנס געטראכט, אויפן געדאנק איז געקומען דאָס ערגסטע. ביז ענדלעך, ארום 7 אָוונט, האָבן מיר דערהערט אויף די בוידעם טרעפ, שטילע טריט. מיר האָבן געוואָרט מיט גרויס שפאנונג ביז מיר האָבן אים דערזען. ער האָט אונז דערציילט וועגן די געפארן וואָס ער איז אדורכגעגאנגען. קומענדיק אין שטאָט האָט זיך אים אויסגעדאכט, ווי די גאנצע שטאָט וואָלט געווען נאָך א שריפה. מענשן זענען געלאָפן מיט העק אין די העגט. זיי האָבן אויפגעהאקט טירן און פענסטער, געלאָפן מיט זעק אויף די פלייצעס. ער האָט זיך אדורכגע־שמוגלט צו דער גאס ווי דער פרעזעס האָט געווינט, מיינענדיק אז אפשר איז דער פרעזעס געבליבן. פונדערווייטנס האָט ער שוין געזען, ווי מען האקט פון

זיין ווינונג ארויס די פענסטער מיט די וויטרינעס. האָט ער גלייך פארשטאנען דעם בראָך, אז היינט איז פֿאַרגעקומען דער אמתער סוף פון אונזער שטאָט. עס האָט זיך אים געוואָלט א בליק טון אויף אונזער הויז, האָבן אים שקצים דערקענט און געוואָלט אים איבערגעבן אין די הענט פון דער פֿאָליציי. עס איז אים געלונגען פון זיי זיך ארויסצודרייען, און באהאלטן זיך אין א קלאָזעט ביי אונזערס א שכן. פלוצים איז אריינגעקומען די שכנטע. דער זעענדיק אים האָט זי זיך שטארק דערשראָקן, מיינענדיק אז ער באהאלט זיך דאָ אויס די גאנצע צייט. ביז ער האָט איר אויפגעקלערט אז ער איז געקומען כאפן בלויז א בליק, וואָס עס הערט זיך אין שטאָט.

האָט זי אים דערציילט וועגן דער צווייטער אויסזידלונג.

יב.

ס׳האָבן זיך געשטעלט 300—400 יידן. מ׳האָט זיי אָפּגענארט, אז מ׳פירט זיי אויף א זאמלפונקט אין א דערנעבנדיקן שטעטל, און אויפן וועג האָט מען זיי אלע אויסגעשאָסן. וועמען מען כאפט אין שטאָט, שיסט מען גלייך אויפן אָרט.

די דייטשע זשאנדאַרמעריע פארקויפט די יידישע הייזער די פֿאָליאקן. דער פרעזעס מיט זיין משפחה וענען אנטלאָפן.

דערווייסנדיק זיך דאָס אלעס, האָט מיין ברודער זיך געלאָזט אין וועג אריין. ער איז ארויס פון קלאָזעט, ארומגעקוקט זיך צי מען דערקענט אים נישט, און געלאָזט זיך דורך די אונטערוועגן ארויס פון שטאָט. אין מיטן וועג האָבן אים ווידער שקצים דערקענט, האָבן זיי אָנגעהויבן אים נאכיאָגן מיט געשריי־ען יודע, יודע. קוים מיט צרות איז אים געלונגען ארויסצודרייען זיך פון זייערע לאפעס, און באהאלטן זיך ביי א בעקאנטן קריסט — א פריזיר מיט וועמען ער האָט צוזאמען געדינט אין דער פוילישער ארמיי. ער האָט אים גאנץ גוט אויפ־געמומען, געלאָזט אים זיך א ביסל אָפּרוען. אָבער גלייך האָבן זיך די שכנים דערוווסט אז ביים שכן איז דאָ א יד, האָבן זיי צוויסן געטון דער פֿאָליציי. גלייך זענען געקומען צוויי פֿאָליציאנטן. דערהערנדיק א געוויש אין הויז האָט דער פריזער אים געהייסן ארויס גיין. ווען ער איז נאָר ארויס אין הויף האָבן אים די פֿאָליציאנטן פארהאלטן. זיי האָבן אים אויסגעפרעגט, באזוכט פון קאָפּ ביז פיס, געמיינט אז אפשר האָט ער עפעס וויכטיקס ארויסגענומען פון שטוב. זיי האָבן אים געוואָלט מיטנעמען אויף דער פֿאָליציי, וואָס וואָלט געהייסן פאר אים דער טויט. צום גליק, איז איינער פון די פֿאָליציאנטן געווען א פריערדיקער באקאנטער. איז אים געלונגען זיך אויסצוקויפן פאר געלט.

דערפאר האָט זיין באזוך אין שטאָט ווי אויך זיין וועג צוריק אין דאָרף אריין געדויערט אזוי לאנג.

יג.

נאָך דעם ווי מיר האָבן אויסגעהערט די שרעקלעכע שילדערונגען, האָבן מיר באשלאָסן ביי דער ערשטער געלעגענהייט אריבערצוגיין די גרענעץ אין „רייך״ אריין. ערשטנס, האָבן מיר דאָרט געהאט א שוועסטער. צווייטנס, האָבן

מיר געהערט אז דאָרט איז נאָך א ביסל שטיל מיט יידן. אָבער צוליב דער גרענץ וואך־פארשטארקונג, האָבן מיר געמוזט וואַרטן ביז איבער די חגאות. דערווייל האָט ווידער עפעס פאסירט. לויט ווי מיר האָבן זיך שפעטער דערוווסט, זענען אין א דערנעבנדיקן הויז אויך געקומען יידן, און עטלעכע גויים האָבן זיי דערקענט. האָבן זיי אין מיטן נאכט געמאכט אן איבערפאל. זיי האָבן אָנגעקלאפט אין יענעם הויז און באפוילן, אז אלע מענשן זאָלן ארויסגיין. דער בעל הבית פון הויז האָט זיי פארנארט מיט אן ענטפער, אז זיי מיינען אוודאי נישט אים נאָר אנטקעגן. האָבן זיי דאָס אָנגענומען פאר א גוטע מטבע, אז יעצט ווייסן זיי שוין באשטימט ווי די יידן געפינען זיך. זיי האָבן אים אָפגעלאָזט, און גלייך אוועק צו אונז, אָנגעקלאפט אין דער טיר. גראד די נאכט זענען מיר געשלאָפן ביים פויער אין שטוב אויף דער פאָדלאָגע.

דער פויער, די פרוי און זייערע קינדער האָבן זיך זייער שטארק דער־שראָקן. מורא האָבנדיק פאר זייער לעבן האָבן זיי אונז געצוונגען ארויסצוגיין. מיט שרעק און ציטער זענען מיר ארויס, מיינענדיק אז דאָס איז פאָליציי, און באלד וועלן זיי אונז איבערגעבן אין די הענט פון דער זשאנדערמעריע. אָבער ווען מיר זענען ארויס אין דרויסן האָבן מיר דערזען בלויז איין פאָליציאנט מיט א ביקס און דריי ציווייל געקליידעטע. (ווי מיר האָבן זיך שפעטער דערוווסט איז דער פאָליציאנט אויך געווען אן איבערגעטוענער). זיי האָבן אונז באזוכט פון קאָפּ ביז פוס און גאָר נישט געפינען. זיי האָבן אונז ספעציעל געשראָקן אז זיי נעמען אונז מיט אויף דער פאָליציי, כדי אזוי ארום ארויספרעסן פון אונז געלט. זיי האָבן געפרעגט ווי מיר האָבן אונזערע קופערס וואָס מיר האָבן נעכטן מיט־געבראכט. האָבן מיר זיי פאר מורא אוועקגעגעבן 500 זלאָטעס. ביים פאָטער ז״ל האָבן זיי צוגענומען דעם זילבערנעם טאשן זייגער וואָס ער האָט באקומען צו דער חתונה, און זענען דערמיט אוועק.

נאָך דער דאָזיקער איבערלעבונג, האָבן מיר געוואָלט צוריק אריין צום פויער אויפן בוידעם, האָט זיך אָבער די גאנצע פאמיליע אוועקגעשטעלט ווי א מויער, מיט געווייענען און געשרייען האָבן זיי אונז געבעטן אז מיר זאָלן אוועקגיין, ווייל זיי האָבן מורא אז די באנדיטן זאָלן נישט גיין מסרן, אז ביי זיי געפינען זיך יידן און מען וועט זיי אלע אויסשיסן. און איבריקנס, האָבן זיי געטענה׳ט, פאר אונז אליין איז בעסער אז מיר זאָלן אוועקגיין. אָבער וויאַהין גיין? צו וועמען גיין?

יד.

מיר זענען אלע געבליבן אין פארביטערונג און נישט געזען קיין אויסוועג. ביז דער פויער האָט זיך דערבארעמט, ארויסגעפירט אונז אין וואלד אריין, אויסגעזוכט דאָרט פאר אונז א שטיקל פרייען פלאץ, מיט בוימער ארום און ארום. קיין אנדערע בריה האָבן מיר ניט געהאט, האָבן מיר זיך אוועקגעלייגט אויפן נאסן שניי אונטערן פרייען הימל, אָן עסן, אָן טרינקן. אָבער אונז האָט אלעמען באהערשט איין אויגניצק געפיל, אז היינט מוז שוין קומען די איינציקע ריכ־טיקע לייזונג.

טראָץ דעם זענען מיר געזעסן אין עצבות, געהאלטן אין איין זאָגן תהילים. (אזוי האָט אונז באפוילן אונזער טאטע ע"ה). אזוי זענען מיר אָפגעזעסן אין וואלד ביז פארנאכט. פלוצים האָבן מיר דערהערט שוועריע טריט אין אונזער ריכטונג. מיר האָבן זיך שטארק דערשראָקן, אויפגעשפרונגען פון די פלעצער, זיך ארומגעקוקט אין אלע זייטן, ביז מיר האָבן דערזען פונדערווייטנס אונזער פויער, האָבן מיר זיך א ביסל בארואיקט. ער איז אונז געקומען אָנזאָגן א גוטע בשורה, אז היינט וועלן מיר אריבער די גרענעץ. צוליב די לעצטע געשעענישן איז ער ספעציעל אוועק — צו די איבריקע שמוגלערס, אינטערווענירט, און געפועלט ביי זיי, אז מען גייט היינט ביינאכט אוועק. מיר האָבן זיך גלייך משוה געווען דעם פרייז פון א פערזאָן. ער האָט אונז גלייך אריינגענומען צו זיך, מיר זאָלן איינפאקן די זאכן. דער פויער אליין האָט זיין סחורה אויך איינגעפאקט, און ווי באלד עס איז פינסטער געוואָרן זענען מיר אייניציקווייז אוועג צום באשטימטן זאמל פונקט ווו אלע שמוגלערס האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן. דאָרט האָבן מיר געטראָפן דעם פרעזעס פון דער שטאָט מיט זיין פאמיליע און נאָך פיל אנדערע באקאנטע. מיר זענען געווויינט געוואָרן, אז יענע אָנפאלער האָבן טאקע געמיינט דעם פרעזעס, נישט אונז. מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין א ריי, איינער נאָכן אנדערן, און צוויי שמוגלערס זענען געגאנגען פארויס א קוק טון ווי עס זעט אויס די גרענעץ. נאָך א פאָר מינוט האָבן זיי געגעבן א צייכן אז מיר קאָנען גיין. מיר זענען שנעל אדורכגעלאָפן די גרענעץ — א קילאָמעטער ווייט. דאן האָבן מיר זיך א ביסל אָפגערוט. נאָך א קורצער פויזע זענען מיר אלע ווייטער געגאנגען, דורך וועלדער און פעלדער. קיין אמת'ן וועג האָבן מיר קיינמאָל נישט געזען פאר די אויגן. מיר האָבן קיינמאָל נישט געווסט ווי מיר זענען. מיר זענען אזוי אָפגעגאנגען א גאנצע נאכט. דער וועג איז געווען א מאטערנדיקער. די מענשן האָבן פון זיך אראָפגעוואָרפן אלעס וואָס זיי האָבן מיטגענומען. מיין ברודער האָט אויך אוועק־געוואָרפן זיין רוקזאק. קיינער האָט זיך נישט אומגעקוקט אויף אים. איך האָב זיך אָבער נאָך געפילט בכוח, בין איך צוריקגעלאָפן א שטיק וועגס, אריפגעלייגט זיין רוקזאק. אזוי זענען מיר געלאָפן ביז מיר זענען צוגעקומען צו א שייד־וועג. דאָ האָבן מיר זיך צעטיילט. א טייל זענען אוועק אין די קלענערע שטעטלעך פון אויבערשלעזיע, די אנדערע טייל מיט אונז זענען אוועק אויפן וועג קיין סאָסנאָוויצע און בענדין. מיר האָבן זיך א ביסל אָפגערוט. מיר האָבן אָבער געמוזט זיך צואיילן בכדי צו קומען אין שטאָט אריין, וועו עס וועט נאָך זיין פינצטער. דורך וועגן און אומוועגן זענען מיר אָנגעקומען אין שטאָט. דער שטאָט־זייגער האָט געקלינגען 6. די טויער וועכטער האָבן גראד געעפנט די הויז־טירן. האלב־טויטע זענען מיר אָנגעקומען צו אונזער שווסטער. די שמחה. געמישט מיט געווויין איז געווען אין לשער. די פרייד וואָס מיר זענען דאָ, און געווויין נאָך יענע וואָס זענען נישטאָ מיט אונז צוזאמען.

טו.

אונזער פראָבלעם האָט אָבער נאָך נישט געפונען קיין פולע לייזונג. מיר האָבן געמוזט זוכן אן אָרט וווּ זיך אויסבאהאלטן, ווייל עס זענען דאָרט פאָרגע־

קומען שטארקע אבלאוועס אויף אונזערע מענשן, ד.ה. אויף יידן פון דאָס „ענעראל גובערנמענט".

האָבן מיר זיך געמאכט א פּראָוויזאָריש באהעלטעניש אונטער א שאנק. וועז מען האָט דערהערט עמיצן א פּרעמדן קלאפן אין טיר, אָדער וועז מען האָט זיך דערווּוסט אז עס גרייט זיך אן אבלאווע אויף אונזערע מענשן, האָט מען זיך דאָרט באהאלטן. זייענדיק קוים צוויי חדשים אין סאָסנאָוויץ, איז ארויס א באפעל אז אלע יידן מוזן זיך איבערזידלן אין א דערנעבנדיקן דאָרף. דאָס האָט געמיינט אין געטאָ (שראדולא). דאמאָלס האָבן די סאָסנאָוויצער יידן פלוצים דערפילט אז מען מיינט זיי אויך, אז מען וועט זיי אריינענעמען אין קעסל אריין. עס האָט נישט געהאָלפן די אינטערוועניץ און בקשה פון דעם ה' מערין. ביז צום 1־טן יאנואר 1943 האָבן אלע יידן געמוזט זיין אין געטאָ.

פארשטענדלעך, האָבן מיר געזען אז מיר זאָלן זיין צוזאמען מיט אלע יידן, און דאָס איז אויך אונז געלונגען.

די שוועסטער האָט באקומען צוגעטיילט א קליין שטיבל מיט א בשות־פותדיקער קיך, פאר פיר פערזאָן. זי האָט אָבער נישט געקוקט אויף די אלע שווערישקייטן, און מיר האָבן געמוזט אלע צוזאמען זיין. (ד.ה. 10 פערזאָן אין איין צימער).

אונזער פאמיליע, די שוועסטער, דער שוואָגער, דריי קינדער, דער טאטע און צוויי ברידער. זענען מיר געווען באהאלטן אין א בונקער וואָס מיר האָבן צוגעגרייט. די אנדערע דריי עלטערע ברידער, האָבן אויף דעם זעלבן הויף זיך געבויט א בונקער.

נאָך זעקס וואָכן ליגן אזוי אין בונקער זענען מיר געקומען צו דער איבער־צייגונג, אז ווייטער אזוי ליגן האָט נישט קיין זין. ערשטנס לאָזט זיך אויס דער פּראָוויאַנט, צווייטנס דאָס גלעלט שעפט זיך אויס פון בלויזן ברויט קויפן. האָבן מיר באשלאָסן צו גיין צום באקאנטן דייטש — וועלכן מיר האָבן געהאט אין שטאָט — ער זאָל אונז פארבינדן מיט שמוגלערס וועלכע זאָלן אונז אריבער־שמוגלען די גרענץ קיין אונגארן, ווו עס לעבן נאָך יידן לעגאל. און אפשר וועט אונז געלינגען פון אונגארן זיך אריבערכאפן קיין ארץ־ישראל.

האָבן מיר זיך — איך מיט מיין יינגערן ברודער — גלייך געלאָזט אין שטאָט אריין, צום באקאנטן דייטש, און זיך מיט אים ארומגערעדט וועגן דעם ענין.

דער דייטש האָט אונז צוגעזאָגט אלעס צו טון, אונז צו העלפן. ער האָט אונטערגעשטראָכן אז ער האָט שוין אפילו א מענש וועלכער זאָל אונז אריבערפירן די גרענעץ קיין סלאָוואקיע. ער מוז זיך נאָר מיט אים פארבינדען כדי די זאָך קלאָר אדורכריידן.

מיר זענען אוועק מיט דעם ענטפער צופריידן. מיר האָבן כאָטש א שטיקל האָפנונג פאר א רעטונג.

יז.

אזוי לאנג זענען מיר צום דייטש געגאנגען, ביז מיר האָבן איינמאָל באקומען אן ענטגילטיקן ענטפער, אז אויף א באשטימטען טאָג אונטער א בא־

שטיטען אדרעס זאָלן מיר זיך צושטעלן אין קאטאָוויץ, ווו עס זאָל אויף אונז וואַרטן דער שמוקלער.

מיר האָבן גלייך אזוי געטון. אין דער נאכט האָבן מיר פאַרלאָזט דעם בונקער מיטנעמענדיק בלויז די וויכטיגסטע זאכן צום איבערטון זיך. דער בונקער איז פארמאכט געוואָרן אזוי ווי עס וואָלט דאָ קיינמאָל קיינער נישט געווען (ער שטייט נאָך באשטימט היינט) און מיר האָבן זיך געלאָזט קיין קאטאָוויץ. א טייל זענען געפאָרן מיט דער שטראָסן־באן און א טייל מיטן צוג.

מיר זענען אָנגעקומען קיין קאטאָוויץ, האָט שוין דער שמוקלער געהאט אויסגעקויפט בילעטן, מיט וועלכע מיר האָבן געזאָלט צופאָרן מיטן צוג ביז אין א דאָרף אריין נעבן דער סלאָוואקישער גרענעץ, און פון דאָרט צופוס אריבערגיין די גרעניץ.

עס איז שוין געווען שפעט ביינאכט, און מיר האָבן געמוזט גלייך גיין צום צוג. מיר זענען בשלום אדורכגעפאָרן די גאנצע נאכט. מיר זענען אָנגעקומען אין גרענעץ־דאָרף פארטאָג.

דער שמוקלער האָט אונז אייניצ׳קווייז אריינגעפירט צו זיינעם א חבר, ביי וועלכן מיר האָבן געזאָלט צווואַרטן ביז פארנאכט און אריבערגיין די גרעניץ.

שווער צו באשרייבן די איבערלעבונג פון יענעם טאָג. דער טאָג האָט זיך געצויגן ווי א יאָר. די בעל־הביתטע מיט אירע טעכטער האָבן געציטערט אז אפשר האָט מען אונז געזען אריינגיין, און באלד קומט די פאָליציי און מען שיסט זיי אלעמען אויס. זיי האָבן אָנגעהויבן ווייַנען. קלאָגן און שרייַען, אז מיר זאָלן ארויסגיין, אויב נישט וועלן זיי גיין מעלדן אין דער פאָליציי, אז ס׳האָבן זיך צו זיי פארטאָג אריינגעשמוקלט יידן און ווילן נישט פארלאָזן.

דעם שמוקלער מיטן בעל־הבית, האָט מען די גאנצע צייט נישט געזען. מיר האָבן נישט געהאט צו וועמען צו וועגדן זיך נאָך הילף. זיי האָבן דערווייל געשיכורט און געפרייט זיך מיטן גרויסן פערדינסט.

אין צווישן צייט, איז אָנגעקומען דער שמוקלער האלב שיכור. מיר האָבן אים געמאכט פאַרוווּרפן, וואָס פארא צימער ער האָט אונז געפונען, און מיר האָבן אים אלעס דערציילט. ער אי׳ז גלייך אריינגעגאנגען צום חבר זיינעם, זיי האָבן ארויסגעשיקט די פרוי מיט די טעכטער פון שטוב, און דאָס פייער האָט זיך א ביסל אָפגעשטעלט.

עס האָט אָנגעהויבן טונקל צו ווערן, און מיר האָבן זיך געמוען גרייטן אין וועג אריין. און דאָ האָט זיך ווידער אָנגעהויבן א סכסוך. דער שמוקלער האָט געוואָלט צופירן אונז נאָר ביז צום וואלד, און דאָרט אונז ווייַזן דעם וועג אליין אריבערצוגיין. האָבן מיר פארשטענדלעך נישט מסכים געווען. מיר האָבן אזוי לאנג מיט אים אריינגעארבעט ביז ער איז איינגעגאנגען מיטצוגיין ביזן סוף. מיר האָבן אים אָנגענומען ביי די הענט, און ארויס אין וואלד. א גאנצע נאכט האָט ער אונז ארומגעפירט, און א סימן פון א גרעניץ האָט מען נישט געזען.

מיר האָבן אָנגעטראָפן א הייזל, אין מיטן וואלד. דאָס איז געווען דער וואלד־היטער. איז אונזער באגלייטער אריינגעגאנגען זיך נאָכפרעגן געוויי דעם

משה ווייסבראָט

אלימלך ווינשטיין

ישראל וגניה דפנר

משפחת אלעזר הקמן
לאָזער האַקמאַן און זיין פאַמיליע

וועג. אָבער עס האָט געדויערט א שטיק צייט און מען זעט אים נישט צוריק. אונזער געדולד האָט געפלאצט, און איינער פון אונז איז אויך אריין זען וואָס ער טוט דאָרט. עס האָט אָבער ווידער געדויערט און מען זעט זיי ביידע נישט צוריק. איז ווידער אריינגעגאנגען אונזער עלטסטער ברודער, און גלייך מיט זיי ארויסגעגאנגען. ער האָט דערציילט די סיבה פון זייער פארהאלטן זיך. עס איז

געווען אן אַנגעשטעלטע מעשה. דער „לעשניטשע" האָט ספּעציעל אויפגעהאלטן דעם שמוקלער, כדי איינער פון אונז זאָל מוזן אריינקומען, וועט ער אים פאר־האלטן ביז ער וועט זיך נישט אויסקויפן. ער זאָל אויך געניסן פון די יידן.

האָבן מיר קיין ברירה נישט געהאט, און אים אוועקגעגעבן א גאָלדענעם דאמען־זייגער אלץ אויסקויף געלט. אָבער דעם וועג האָט ער אונז נישט געווּזן.

מיר זענען געווען זער נידערגעשלאָגן ביי זיך ווייל מיר האָבן דערפילט אז מיר האָבן זיך אריינגעלאָזט אין אן אפערע, און מיר קענען זיך נישט קיין עצה געבן. מיר האָבן אַנגעהויבן ווייטער צו גיין מיטן פעסטן ווילן אז מיר מוזן דערגיין צום ציל.

זענען מיר געגאנגען וואלד איין וואלד אויס ביז עס איז טאָג געוואָרן. ביים ענדע וואלד האָבן מיר דערזען עטלעכע איינצעלנע הייזקעס.

ווען מיר האָבן זיך צו זיי דערנענטערט האָבן די הינט אַנגעהויבן בילן, און די מענשן האָבן זיך אויפגעכאפט פון שלאָף. אין דערפל איז געוואָרן א טומעל, זיי האָבן גלייך פארשטאנען אז עס דערנענטערן זיך מענשן צו דער גרענעץ.

מיר זענען צוגעגאנגען צו די הייזלעך, און אונזער שמוקלער איז אריינ־געגאנגען אין א הייזל זיך פרעגן וועלכער איז דער בעסטער וועג אריבערצוגיין די גרענעץ. (ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווסט זענען די הייזלעך געווען די פּרי־וואטע דירות פון די גרענעץ וועכטער). אונזער באגלייטער איז גלייך אַרויסגעקומען מיט נאָך א יונגע פרוי, און אונז נאָר מיט דער האנט געווּזן אז מיר זאָלן גיין לינקס, אין וואלד אריין. ער אליין האָט זיך געגעבן א דריי ארונטער אונטער די הייזקעס און פערשוווּנדן. די יונגע דאמע ווידער, האָט זיך מיט זער שנעלע טריט א לאָז געטון רעכטס.

מיר האָבן איר אויפמערקזאם נאָכגעקוקט, און מיר האָבן באמערקט אין יענער ריכטונג א מיליטערישן באראק. מיר האָבן גלייך פארשטאנען אז זי לויפט אונז מסרן. האָבן מיר גלייך אַנגענומען דעם באשלוס צו אנטלויפן.

מיר זענען אדורכגעלאָפן דעם ערשטן גרענעץ פאס. מיר זענען אריין אין א געבירקיקן וואלד, און די אנדערע זייט בערג איז שוין געווען סלאָוואקיע.

מיר זענען געלאָפן זער שנעל, אָבער די שנייען זענען געווען צו גרויס.

אזוי טאָפטשענדיג אין די שנייען, וועלענדיק זיך צוכאפן צום עק וואלד, האָבן מיר דערהערט די געשרייען „האלט, שטיין בלייבן". מיר האָב דעם באפעל נישט אויסגעהערט און זיך געלאָזט אייניקווייז אויף אלע פיר פון בארג אראָפּ. ליידער זענען אָבער די גרענעץ וואכלייט געפאָרן אויף שליטן, און זענען שנעלער געקומען פון אונז, און אונז פארשטעלט דעם וועג. וועו מיר האָבן זיך אויפגע־שטעלט האָבן מיר געזען אז דאָס גאנצע וואלד איז ארומגערינגלט מיט גרענעץ וואכלייט. זיי האָבן גלייך די ערשטע דריי מאן פארהאלטן ביים עק וואלד. די איבריקע האָבן זיך באהאלטן אין שניי, מיינענדיק אז זיי וועלן זיך באגעניגן מיט די וואָס זיי האָבן געכאפט, וועלן זיי שפּעטער קענען אריבערלויפן די גרענעץ.

אָבער די וואכלייט האָבן לויט דער מסירה געווען אז עס מוזן זיין אכט מאן, האָבן זיי אונז געצוואונגען מיט באדראָאונגען צו שיסן, אז מיר זאָלן אויסזוכן די איבעריקע און זיי אהערברענגען. מיר האָבן נישט געהאט קיין עצה, האָבן מיר אויף אונזער לשון געראפן און געבעטן די איבעריקע ברידער זיי זאָלן זיך צושטעלן, ווייל עס האנדלט זיך אין אונזער לעבן.

האָבן זיי אונז געהאָרכט און זיך צוגעשטעלט.

בלויז אײַן מיידל וועלכע איז געגאנגען די ערשטע אין דער ריי, איז געלונגען זיך אריבערצוכאפן אויף דער אנדערער זייט גרענעץ.

אונז האָט מען אריינגעפירט אין דער וואכע, באזוכט פון קאָפּ ביז פוס און אלץ אוועקגענומען. מיט יעדן פון אונז האָבן זיי געמאכט א פראָטאָקאָל, און אונז אוועקגעפירט מיטן צוג קיין טשעשין אין תפיסה אריין. דאָרט זענען מיר געזעסן צוויי וואָכן ביז מען האָט אונז פאראורטיילט צו פאָרן קיין אוישוויץ.

קיין אוישוויץ זענען מיר געבראכט געוואָרן אין א פארמאכטן לאסט אויטא צוזאמען מיט מענשן פון אנדערע נאציאָנאליטעטן. ביים הויפט־טויער האָט מען אונז סאָרטירט לויט נאציאָנאליטעט. יעדע גרופּע זיך געשיקט באָדן און צוגעטיילט אויף א בלאָק.

דער בלאָק האָט געהייסן קוואראנטאנע בל. 2. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די אמתע צעשפליטערונג פון אונזער משפחה.

מיך האָט מען דעם ערשטן צוגעטיילט צו אן אנדערן לאגער (גלייוויץ). נאָך צוויי ברידער ערגעץ אונטער קאלאוויץ, איינעם קיין בירקענאו, און דעם קלענסטן קיין סאקסענהאוזען. בלויז דער פאָטער איז געבליבן אין אוישוויץ.

מיר האָבן זיך צוזאמענגעטראָפן נאָכן קריג. יעדער פון אונז איז באפרייט געוואָרן פון אן אנדערן לאגער.

איך מיטן פאָטער האָבן זיך געטראָפן אין בוכענוואלד, און מיר זענען צוזאמען באפרייט געוואָרן. דער עלטערער פון מיר אין בערגען בעלזען און דער יינגערער אין דאכאו. די איבעריקע צוויי עלטערע ברידער זענען אומגעקומען.

וועו מיר די איבערגעבליבענע פון דער גאנצער משפחה, דער פאָטער און דריי ברידער האָבן זיך נאָך דער באפרייאונג צוזאמענגעטראָפן אין איטאליע, האָט יעדער דערציילט זיינע איבערלעבונגען פון דער לאגער צייט.

אונזער פאָטער דערציילט: נאָך אונזער אוועקפאָרן האָט מען אים צוגעטיילט צו אן אויסענקאָמאנדאָ אונטער א יידישן קאפּאָ. עס איז ווערט זיין נאָמען צו דערמאנען, פאר זיין גוטס טון מיין פאָטער ז״ל. לעצטנס איז ער געווען דער אייניציקער יידישער קאפּאָ אין אוישוויץ. מען האָט אים געראפן דער דיקער יעקוב.

ער האָט אים ערלויבט אין אלע ארבעטס־שעהן אוועקגיין, תפילין־לייגן, דאוונענען און תהילים זאָגן. דאָס איז געווען די טעגלעכע ארבעט פון מיין פאָטער ז״ל.

מיין פאַטער ז״ל האָט אויך דערציילט אז צוויי מאָל האָט מען אים ביי די סעלעקציעס ארויסגענומען צום פארגאזן, נאָר גוטע פריינט האָבן איבערגעקויפט די פירער מיט שנאפס און ציגארעטן, און אים אין די לעצטע מינוטן ארויסגענומען.

פון עלטסטן ברודער האָט מען געהערט, אז מען האָט אים געזען אויפן וועג ביי דער עוואקואציע, אָבער ביז היינט האָט ער זיך נישט אָפגערופן. פון די צוויי אנדערע ברידער האָבן מיר געהאט גרוסן נאָך דער מלחמה.

אייגער איז אומגעקומען אלס פארטיזאנער, דער צווייטער ביי אן אבלאווע אין קראקע.

פון פערטן, דערציילט דער עלטערער ברודער, אז ער איז געווען צוזאמען מיט אים אין לאגער, און ווען ער איז קראנק געוואָרן האָט מען אים אוועקגעפירט קיין אוישוויץ.

אזוי זענען מיר דריי איבערגעבליבן פון א יידישער משפחה וועלכע האָט געציילט דרייצן פערזאָן. פארבליבן זיינען דער זיבעטער, אכטער און ניינטער.

איך און מיין עלטערער און דער יינגערער ברודער זענען מיט דער עליה ב׳ געקומען קיין ארץ־ישראל פון איטאליע.

אונזער פאַטער האָט ליידער נישט זוכה געווען צו קומען קיין ישראל. זייענדיק אלע צוזאמען אין איטאליע האָט מיין פאַטער, וועלנדיק זיך טובל זיין לכבוד שבת, געבאָדן אין ים און דערטרינקען געוואָרן. געקומען צו קבורה אין איטאליע.

נאָך עטליכע יאָר האָבן מיר אים געבראכט פון איטאליע צו קבר ישראל אין בני ברק.

שלמה פאלעשניצקי

פון וואלבראם ביז צום קראקעווער געטא

נאָך דער צווייטער אויסזידלונג אין וואלבראָם, וועלכע איז פאָרגעקומען דעם 10־טן נאָוועמבער, איז די שטאָט וואלבראָם פארבליבן „ריין״ פון יידן.

אייניקע צענדליקער יידן וועלכע האָבן ניט געוואָלט זיך איבערגעבן אין די הענד פון די רוצחים, האָבן זיך אויסבאהאלטן אין בונקערס אָדער ביי באַקאנטע קריסטן, א געוויסער טייל אין די נאָנטע דערפער ביי פויערים.

מ׳האָט געוואָלט אָפּווארטן נאָך א ביסל צייט און זוכן א פלאץ ווי מ׳וועט קענען לעבן נאָך אייניקע חדשים.

אָבער די דייטשן האָבן געזוכט באהאלטענע יידן טאָג און נאכט און די פאָליאקן האָבן געמסר־ט. יעדן טאָג פלעגט מען שיסן יידן אינמיטן גאס. אויך זענען געווען פאלן אז מ׳האָט צופעליק אויסגעפונען יידן און זיי דערשאָסן.

איין אומגליקליכער פאל איז ווערט דאָ צו באשרייבן. א ייד וועמענס

שלום אלטר (בן ר' ~~נחמן~~ טלזמן)

מאיר שמעון רובינסקי

משפחת שרייבער

משה שמואל רעטמן ונכדו ישראל רעטמן

נאָמען איך געדענק ניט, האָט זיך באהאלטן אין זיין הויז אויפן בוידעם (ער האָט געווויינט אין שכנות פון לעסמאנען) און א קריסט א שכן, האָט אים באזאָרגט מיט עסן. דער גורל האָט געוואָלט, אז ער האָט אים געברענגט א ווארעם ברויט און אזוי ווי דער ייד איז באשטימט געווען הונגעריק, האָט ער דאָס ברויט איינגעבראָכן אין צווייען און אריסגעשטעלט צום אָפקילן. דאן זענען צופעליק פארבייגעגאנגען דייטשן און זענדיק די פארע פון דעם ווארימען ברויט, האָט דאָס אויסגעזען ביי זיי פארדעכטיג און נאָכגייענדיק די שפורן, האָבן זיי ליידער געפונען דעם באהאלטענעם ייד און אים דערשאָסן.

זעענדיק אז עס זענען נישטאָ קיין האָפנונגען צו פארבלייבן מער אין וואלבראָם, האָבן אלע אויסבאהאלטענע באשלאָסן צו שמוגלען די גרענץ קיין בענדין־סאָסנאָוויץ. ליידער איז ניט אלעמען געלונגען דאָרט אָנצוקומען און א גרויסער טייל איז דערשאָסן געוואָרן אויף די וועגן.

איך אליין, האָב זיך אויסבאהאלטן אין א וואלד נעבן דער גומי־פאבריק אין וואלבראָם, און אז איך בין שטארק הונגריק געוואָרן האָב איך ביינאכט זיך אריינגעגנבעט אין דעם נאָנטן דאָרף קאמיענא־גורא אָדער פארעמבא און צוגעגענבעט א ביסל עסן פון א פויערס הויף אָדער פון דער סטאדאלע. איך האָב זיך ניט געטרויט אריינגיין אין א שטוב בעטן עסן, אז מען זאָל מיך ניט פירן גלייך צו דער דייטשער זשאנדארמעריע, ווי עס האָט פאסירט מיט אנדערע יידן.

עס איז שוין געווען שפעט אין נאָוועמבער, און איך בין שוין געוואָרן כמעט פארפרוירן פון קעלט און פייכטקייט, האָב איך באשלאָסן, אז אזוי ווי איך האָב שוין מער נישט וואָס צו פארלירן, זיך אריינגנבנען צו א פויער אין א קעלער בכדי דאָרט איבער צו נעכטיקן. ביינאכט האָב איך מיך איבערגעווועקט הערנדיק אָ גערוישׁ, און באלד האָט זיך א טיר געעפנט און דריי געשטאלטן זענען שטילערהייט אריין אין קעלער. איך האָב זיך שטארק דערשראָקן. איך בין געווען זיכער אז מען האָט מיך אויסגעפונען און מען וועט מיך מן הסתם גלייך דערשיסן. צו דער צייט בין איך אלט געווען 14 יאָר. די אריינקומענדיקע האָבן אָנגעצונדן א שוועבעלע און ווי ערשטוינט בין איך געוואָרן ווען איך האָב זיי געהערט רעדן יידיש. מיין הארץ קלאפט ווי מיט האמערס און איך דערנענטער מיך צו די געשטאלטן וועלכע ווייזן זיך אריוס צו זיין דריי וואלבראָמער יוגנט־ליכע, און דאָס זענען געווען: זיינביל גלעצער א זון פון טוביה גלעצער פון דער קראקעווער גאס, יחיאל שמולעוויטש מ־ט זיין יינגערן ברודער, אייניקלעך פון דעם בארימטן למדן אוזימיק.

פארשטייט זיך אז א גאנצע נאכט זענען מיר ניט מער געשלאָפן, און פון דעם וואָס איך האָב פון זיי געהערט האָט זיך אויסגעמאָלן א שווארץ בילד. און עס איז קלאָר געוואָרן, אז מיר האָבן מער קיין פּלאץ ניט אין די דערפער, און מיר מוזן זיך אריינרייסן אין א געטאָ אָדער אן ארבעטס־לאגער, ווייל דאָ איז ממילא א זיכערער טויט. דאָריבער האָבן מיר באשלאָסן צו שטארבן צוזאמען מיט אנדערע יידן. אונזער ציל איז געווען — קראקע. נאָר מיר האָבן דעצידירט אז עס איז זיכערער, מיר זאָלן גיין אויפצלווייז. איך בין געבליבן אין דעם קעלער

א גאנצן טאָג, אביסל זיך אויסגעשלאָפן און אַרויס בייגאנצט אויפן וועג קיין קראָקע. אדורכגייענדיק דאָס דאָרף בייגאנצט האָט מיר פאסירט א נס וועלכעס איז מיר נאָך היינט צו טאָג אומקלאר און אומגלויבליך, אז אזא נס קען פאסירן. א קריסטין א מלאך (געהייסן אניעלא לאגאניעווסקא) האָט מיך אָנגעכאפט און אריינגענומען צו זיך אין שטוב. אירע ערשטע ווערטער זענען געווען: דו האָסט מזל וואָס מיין מאן איז הייַנט נישטאָ אין שטוב, ווען ניט וואָלט איך דיך ניט געקענט אריינגעמען. ער וואָלט ניט ערלויבט. דאן האָט זי מיר דערציילט, אז אינם דאָרף ווייסט מען שוין, דאָס איך געפין זיך אָרום דעם דאָרף און די גוים מאכן שוין חשבונות וויפיל צוקער און וואָדקא מען וועט קריגן פאר מיין קאָפּ. זי האָט מיך געוואָרנט אז איך מוז גלייך זיך אָפּטראָגן פון דעם אָרט. נאָכדעם האָט זי מיר געמאכט עסן, אזוי אז דאָס ערשטע מאָל זייט וואָכן האָב איך זיך זאט אָנגעגעסן. זי האָט מיר ערלויבט צו נעכטיקן און אינדערפרי האָט זי מיר מיטגעגעבן עסן אויפן וועג און אויך אן אדרעס צו אירס א פריינדין וועלכע זאָל מיך אריינשמוגלען אין קראקעווער געטאָ. איך הויב אָן צו גיין אין דער ריכטונג פון קראָקע, און גלייך קומען מיר אנטקעגן א פויער מיט פוילישע פאָליציי. מיינע פיס ציטערן. דאָס הארץ קלאפט, צו אנטלויפן איז שוין שפעט און אריינפאלן אין זייערע הענט איז א זיכערער טויט. טו איך זיך אָן מיט מוט און וועגד זיך דירעקט צו זיי: פאָרט איר ניט צופעליק קיין קראָקע? אויב יאָ, ביטע נעמט מיך מיט. מיין וועגדונג צו זיי האָט זיי אווּעק גענומען יעדן פאראדאכט דאָס איך בין א ייד. זיי האָבן מיך אויפגענומען...

נאָך צוויי טעג וואנדערן בין איך אָנגעקומען קיין קראָקע. איך בין אווּעק אויף די אדרעס וואָס די קריסטין האָט מיר געגעבן. קוים אויסגעפונען, וויל דאָס הויז איז אינצווישנצייט באָמבארדירט געוואָרן און זיי האָבן יעצט געווויגט אין א צווייטער גאס. דאָ האָט מען מיך באהאלטן אין א שאנק א גאנצן טאָג, מען האָט מיר געגעבן עסן און מיך בארואיקט.

פארנאכט איז מיך געקומען באזוכן בוביק בוכבינדער (א זון פון מרים און הערמאן בוכבינדער) וועלכער האָט געלעבט אין קראָקע אויף אריש פאפירן און געווען אין קאָנטאקט מיט די קריסטין בייַ וועלכע איך האָב געווויגט. נאָך א קורצער בארטונג איז באשלאָסן געוואָרן, אז ס׳איז ניטאָ קיין וועג פאר מיר נאָר אריינצוקריגן זיך אין געטאָ. גליקליכערווייזע האָב איך גלייך געטראָפן אין געטאָ א וואלבראָמער פרוי די טאָכטער פון מענדל פינקעוויטש, א שנור פון אנשל מלמד, און זי האָט מיך אריינגענומען צו זיך, ווי איך האָב באגעגנט נאָך וואלבראָמער פון די משפחה זילבערמינץ, די קאצאפעס. צוויי חדשים שפעטער, בין איך שוין געווען אין דעם לאגער יערוזאלימסקא, און דאָרט האָב איך סאָר־ טירט קליידער פון דערהרגעטע יידן. אין געטאָ, האָבן איך געפונען אין די קליידער דאָקומענטן פון די פרוי געליבטער פינקעוויטש.

וועג איך בין אריינגעקומען אין טראגיש בארימטן לאגער אוישוויץ, האָט זיך הערשעלע קאנער (א זון פון לייבל קאנער), א קינד פון 15 יאָר, זיך אייַ־ געשטעלט דאָס לעבן און מיר געברענגט עסן, א פאקט וואָס איך וועל מיין

גאנץ לעבן ניט פארגעסן. ביז היינט, ווייס איך ניט ווי אזוי מיר האָבן געהאט כוחות איבערצולעבן אונזערע פיין און ליידן. מיר האָבן אָבער געטרוימט, אז נאָך די קריג וועט זיי א וועלט א שענערע און א בעסערע. א וועלט אין וועלכער עס וועט זיין א פלאץ אויך פאר יידן. און אפשר די האָפנונג האָט אונז געגעבן דעם מוט און כח אויסצוהאלטן די צרות.

וועז איך בין באפרייט געוואָרן דעם 3.5.45, האָב איך געווויגן 32 קילא!!!

האחים חיים יצחק ויהודה ביבער

וואלבראמער יידן אין דעם טויטן־לאגער סטאלאווא־וואלא

באלד אין אָנהויב פון דער דייטשער אָקופאציע אין יאָר 1939 האָבן די נאצישע באנדיטן פארשקלאפט דאָס פוילישע יידנטום. יידן האָבן געמוזט אויס־פירן די שווערסטע און שמוציקסטע ארבעטן. די ארבעטן וואָס מען האָט געצוונגען די יידן צו מאכן — זענען ניט שטענדיק געווען נויטיק. גאנץ אָפט, איז דער ציל פון אָט די ארבעטן געווען צו דערנידריקן און דערדריקן דעם קערפּער און דעם גייסט פונם יידנטום. ס׳פארשטייט זיך אז וואלבראָמער יידן זענען ניט געווען קיין אויסנאם און אויך געטיילט דעם ביטערן גורל.

נאָכן אויסברוך פונם דייטש־רוסישן קריג אין 1941 האָט די לאגע זיך פיל פארערגערט. מיטאמאָל האָט זיך אָנגעהויבן א שארפע און קריטישע וועגדונג אויף ערגער. אויב ביז דאן האָבן זיך די מערדער באגנוגנט מיט פארשקלאפן און אויסהונגערן די יידן, האָט מען יעצט אָנגעהויבן לאנגזאם פארניכטן. בלוט, יידיש

חיים יצחק ויהודה ביבר

אשתו של מנדל ביבר
מענדל ביבערס פרוי

אברהמלה ביבער

בלוט האָט זיך אָנגעהויבן גיסן ווי וואסער אינמיטן העלן טאָג. קיין וואלבראָם קומט אָן א ס.ס. אָפיציר באומגארטן — זיין אויפגאבע איז א קלאָרע און א דייטליכע און זי הייסט: פארניכטן דאָס וואלבראָמער יידנטום. באומגארטן וואָרט ניט לאנג, ער פילט אויס געטרייַ זיין „אויפגאבע". ער שיסט יידן אינמיטן גאס, אנדערע — ארעסטירט ער. נאָכן אויספייניקן די קרבנות מיט סאדיסטישע נאצישע מעטאָדן — שיסט ער. און טעלעפאָנירט צום יודן־ראט, דאָס זיי זענען דערשאָסן געוואָרן פארן פרווו צו אנטלויפן, און באפעלט מען זאָל די הרוגים קובר זיין. די יוגנט וועָרט לאנגזאם ארויסגעשיקט אין די קאָנצענטראציאָנס־לאגערן. די איבערגעבליבענע און עלטערע ווערן באשעפטיקט מיט אלערליי שוועָרע דערנידריקנדיקע ארבעט, ווי באן־גלייזן און שאָסייען, פוצן די וואלבראָמער גאסן.

אָבער די הויפט־טראגעדיע קומט פאָר דעם 6־טן סעפטעמבער 1942. די יידישע קהילה אין וואלבראָם וועָרט „פארמשפט" צו די טראגישסטע פארניכטונג פון אלע צייטן און דורות. טויזנטער פרויען, קינדער און עלטערע ווערן פאר־שיקט אין די גאז־קאמערן פון בעלזשען. די אנדערע ווערן פארשיקט אין פארשידענע צוואנגס־ארבעטס־לאגערן. נאָר געציילטע געלינגט עס זיך צו ראטע־וועָן. אונזערע עלטערן האָבן זיך אויסבאהאלטן אין א בונקער, צוזאמען מיט זיי אונזער שכן שמואל בעקער מיט זיין פרוי, אונזער מחותנסטע עלקע קאָרנפעלד (די פרוי פון יאָסל קאָרנפעלד) און אונזער פאָטערס שוועסטער פרימעט ראָזן. אָבער באלד איז דער בונקער געמסרט געוואָרן און די אלע 8 נפשות זענען דער־שאָסן געוואָרן.

אייניקע טעג שפעטער, זענען מיר אוועקגעשיקט געוואָרן צוזאמען מיט הונדערטער אנדערע וואלבראָמער יידן אין דעם לאגער פון ראזוואַדאָוו. דאָס איז געווען ערב ראָש־השנה תש״ב, די מיינסטע זענען ליידער נישט מער צוריקגע־קומען. אלע זענען אויסגעאנגען פון שווערע ארבעט, הונגער, פיין, ליידן און קראנקהייטן, און ווער עס האָט צופעליק דאָס איבערגעטראָגן — האָט אים די קויל פארענדיקט. נאָר איינצעלנע זענען ארויס מיטן לעבן.

דעם ערשטן טאָג ראש־השנה זענען מיר אָנגעקומען קיין ראזוואדאָוו. 1200 יידן, 120 אין איין וואגאָן, אָן עסן און אָן וואסער. געלעבט האָבן מיר אין א סטאדאלע, געשלאָפן אויף דער ערד, ניט אויסגעטאָן די קליידער. אָבער מען האָט אונז נישט געלאָזט שלאָפן. די אוקראַיניש ווענטער האָבן אונז געווען די גאנצע צייט און בעסטיאליש אונז געפיניקט און דערנידריקט. אין ווינקל פון דער סטאדאלע איז געווען אָפגעזונדערט א ווינקל פאר מענשליכן געברויך. דאָרט אהין פלעגט מען אהינרופן יידן און זיי באפעלן צו עסן מענטשליך אָפפאל, און די אוקראינער מיט די דייטשן קוקן זיך צו און לאכן צופרידענע. די פאבריק

הגירוש מכיכר השוק

איז געווען 5 קילאָמעטער ווייט פונם לאגער, און מיר האָבן געמוזט לויפן דעם גאנצן וועג, און די אוקראינער האָבן אונז געשלאָגן אָן אן אויפהער. דער וועג איז געווען זאמדיק — די יסורים פון די מענשן איז ניט צו באשרייבן. דאן האָבן מיר געמוזט ארבעטן א גאנצן טאָג ביי די שווערסטע ארבעטן אונטער די בייטש און אונטער די קויל, ווייל, ווער עס האָט נישט געקענט נאָכיאָגן און מיטהאלטן דעם טעמפּאָ — איז גלייך דערשאָסן געוואָרן. דאָס איז געווען א אייזן־גוס פאבריק. מיר האָבן געדארפט באדינען קעסלען ווי מען האָט געקאָכט שטאָל און אייזן. די הין איז געווען אונערטרעגליך. קיין עסן האָט מען ניט געגעבן. אזוי ארום זענען די יידן געפאלן ווי פליגן. אונזער יינגערער ברודער יעקב־מאיר האָט זיך נאָך 6 וואָכן צוזאמענגעבראָכן און אָפּגעשטאנען ביי דער ארבעט. איין באשטימטן טאָג, ווען ער האָט שוין מער ניט געקענט ארבעטן האָט מען אים אזוי צושלאָגן, אז מיר — ברידער — האָבן אים געמוזט דעם גאנצן וועג טראָגן פון דער ארבעט טראָגן אויף דער פלייצע, און דערביי האָבן מיר געמוזט לויפן — ווען נישט האָבן די אוקראינישע וועכטער געדראָט אז זיי וועלן אים דערשיסן אויפן וועג.

מיר האָבן צוזאמענגענומען אונזערע לעצטע כוחות און גענאָפּן אין איין אָטעם. מיר האָבן געוואָלט האָפּן אפשר דאָך וועלן מיר אים אָפּראטעווען. אויס־געשעפט און צעבראָכן זענען מיר אָנגעקומען אין לאגער. דריי טעג שפּעטער איז יעקב מאיר געשטאָרבן הונגעריק און צעביסן פון פליי, לייז און וווּנדן. דעמזעלבן טאָג זענען געשטאָרבן און דערשאָסן געוואָרן 102 וואלבראָמער יידן.

10 יידן, דארונטער מיר די ברידער ביבער, האָבן געמוזט קובר זיין די הרוגים. מיר האָבן אויסגעגראָבן א קבר פון 8 מעטער לאנג, 4 מעטער טיף און 4 מעטער ברייט. א טייל האָבן דערלאנגט די מתים און א טייל האָבן זיי איינגע־סדרט אין קבר. יעצט, זאָגט אונזער ברודער אברהמלע ז״ל — גיב איך אייך אונזער יעקב מאירן. א טייל פון די מענשן זענען נאָך געווען האלב לעבעדיק, און די ס.ס. מענער האָבן אונז געהיט מיט מאשין־געווען, דאמיט אז אלץ זאָל אריינקומען אין גרוב. איך געדענק נאָך אונזער שכן אברהמ׳ל וויינשטיין וועלכער האָט ביז די לעצטע מינוט געדאוונט און געזאָגט „שמע־ישראל״, און געקלאפט זיך אין הארץ אריין. ער האָט געקוקט אויף מיר און איך אויף אים האָפּנונגסלאָז. מיר זענען געווען מאכטלאָז צו העלפן איינער דעם אנדערן. ביים אריינלייגן די מענשן, האָבן די דייטשן דערשאָסן די נאָך לעבנדיקע, דארונטער אויך אברהמל וויינשטיין. דאָס בלוט האָט געשפּראָצט, אז מיר זענען נאָס געוואָרן פון בלוט. די ערד האָט זיך נאָך געהויבן פון די אָטעמס פון די פּרישע הרוגים.

אלע וואלבראָמער זענען אומגעקומען ווי העלדן, ניט געבעטן קיין רחמנות, געשטאָרבן מיט שטאָלץ ווי גבורים און קדושים, ווייל אפילו אין די טראגישסטע מאָמענטן וואָלטן זיי קיינמאָל ניט פארציכטעט אויף זייער יידישקייט ווען אפילו זיי וואָלטן דאדורך געקענט ראטעווען זייער לעבן.

נאָכדעם ווי דאָס גרוב איז געווען פערטיק, האָט מען געבראַנגט די הרוגים. פיל האָבן נאָך געלעבט. די דייטשן האָבן אונז באפוילן צו שטיין אין איין רייע. דאן האָבן זיי באפוילן דעם ערשטן אין די רייע אז ער זאָל אריין אין גרוב און

איבערנעמען פון אונז די הרוגים, וועלכע מיר האָבן אים געדארפט דערלאנגען פונם וואָגן. דער ייד האָט דעם באפעל נישט פארשטאנען און געבליבן שטיין אויפן פלאץ. אזוי ארום איז ער באלד דערשאָסן געוואָרן — ער האָט געהייסן מאָטל גראָספעלד, דער ביר הענדלער. דער צווייטער אין דער רייע בין איך געווען (חיים איצי) און דאָס מאָל האָט מען מיר באפוילן צו שפרינגען. בין איך באלד געשפרונגען אין גרוב אריין. און נאָכדעם האָט מען מיר דערלאנגט די קדושים צום קובר זיין. ווי געזאָגט — זענען נאָך ניט אלע געווען טויט. זיי האָבן נאָך געאָטעמט און זיך באוויגן אין קאָנוולסיע. מאכטלאָז האָבן מיר אויף זיי געקוקט און ניט געקענט העלפן. מיין ברודער אברהמלע האָט מיר דערלאנגט יעדן איינעם אין דער האנד, אָנגערופן אים ביים נאָמען און געזאָגט „שמע־ישראל"... אייניקע האָבן נאָך באוויזן זיך אויפצוהייבן און צוריקפאלנדיק מיך מיטגעשלעפט, אזוי אז איך בין נאס געוואָרן פון זייער בלוט.

דער צווייטער הרוג איז געווען א מלמד א גרויסער תלמיד־חכם, ר׳ לייביש וואלהענדלער מיטן זון ישראל־יצחק, דריי ברידער גרשון, אלקנה, הארצקע לאנדאו — זין פון אברהם לאנדאו. בעריש גיטלער — דער זון פון ר׳ ישראל גיטלער, אברהמלע וויינשטיין מיט זיין זון. צוויי ברידער שלמה און יחזקאל גראָסמאן, פישעלע און זיין שטומער ברודער, בעקי ווייגנארטן — זון פון ר׳ משה ווייגנארטן, אונזער ברודער יעקב־מאיר ביבער, מאיר און אליעזר באָרנשטיין, בנימין ציגלער מיט זיין זון, שלמה פאדאלסקי, פישעלע אבראמאָוויטש מיט זיין זון — פריזיערס פון דער פילצער גאס, פישל צוקערמאן מיט זיין שוואָגער יעקב־יצחק און פרומציע לובלינג זון פון ר׳ פייוול לובלינג, מאיר בארמהערציג מיט זיין זון מענדל — שיך הענדלער אין דער קראקעווער גאס.

וועו איך האָב קובר געווען מאיר בארמהערציקן האָט זיך א וואנד פון דעם קבר איינגעריסן און מיך פארשיט לעבעדיקערהייט. ביז היינט, פארשטיי איך ניט, ווי אזוי איך האָב מיך אויפגעהויבן, מיט וואָס פארא כוח און פון וואנען איך האָב דעם כוח געהאט. נו... און מער דערלאנגט מיר ווייטערע קרבנות וועלכע מיר דארפן קובר זיין אונטער די אויפזיכט פון די דייטשן. מיט רעוואָלווערן אין די הענט, האָבן זיי דערשאָסן די יעניקע וועלכע האָבן זיך נאָך געירט; דארונטער די צוויי ברידער ישראלקע און חיים מידלאזש, חיים מערין, א שטעפער, אלטער פעלדמאן מיט זיינע פיר זין — צווישן זיי מיין שוואָגער יעקב פעלדמאן, קאָפל וואסער־טרעגער, פנחס וועלנער — א קוילן הענדלער.

אין א קורצע צייט שפעטער האָט מען אונז איבערגעפירט אין דער פאבריק אריין פון דעם איצטיקן לאגער. נאָר ביים אריינגיין דאָסמאָל אין די פאבריק, איז פאָרגעקומען א סעלעקציע און אייניקע הונדערט יידן האָט מען צוריקגעפירט אינם אלטן לאגער אלס נישט־ארבעטספעאיקע.

דעמזעלבן טאָג נאָך דער ארבעט, האָט מען אונז ניט אריינגעלאָזט אין דעם באראק. ניט געגעבן קיין עסן נאָר ארויסגעפירט אין וואלד אריין, ווי עס האָט זיך ארויסגעשטעלט, דאָס די אלע הונדערטער יידן וועלכע מען האָט צוריקגעשיקט — האָט מען דערשאָסן און מיר האָבן זיי קובר געווען. א גאנצן טאָג האָט עס געדויערט. מיר האָבן קובר געווען: שכנים, גוטע פרַיינד, משפחות וואלבראָ־

מער, גוטע יידן מיט וועלכע מיר זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן. יידן, וועלכע האָבן אפילו קיין פליג קיין בייז ניט געטאָן. פארברענגט זייער לעבן מיט תורה, תפילה און מעשים טובים און יעצט אזוי טראגיש און בארבאריש פארענדיקט זייער לעבן.

ליידער געדענקן מיר נאָר געציילטע נעמען פון די געהרגעטע, און דאָס זענען:

משה ווייגדלינג — זיין זון יוסף, זיין ברודער עוזר ווייגדלינג, משה צוקער־מאן, פאָטער און זון משה ראָטמענטש, חיימל צוויבעל, גבאליס א זון, אייניקע קינדער פון מאיר שוחט, חיים משה פון מארק — א חברה־קדישא מאן.

מיר די איבערגעבליבענע האָבן שוין אָנגעהויבן מקנא צו זיין די טויטע, ווייל די לאגע איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן ערגער. אויך דאָס עסן איז געוואָרן וויניקער פון טאָג צו טאָג און די ארבעט האָבן זיי פארטאָפלט. מיר האָבן זיך געבעטן מען זאָל אונז שיסן. דאַרויף האָט מען אונז געענטפערט אז עס איז א שאָד די קוילן, ווייל מיר וועלן סיי ווי סיי אליין קרעפירן פון ארבעט און הונגער. און דאָס איז קיין ליגן בישט געווען. די מענשן זענען געפאלן ערשעפטע טאָג טעגליך.

דוד פיגנבלאָט ומשפחתו
דוד פייגנבלאָט און זיין פאמיליע

פייבל רוטמנש ומשפחתו
פייוול ראטמענש און זיין פאמיליע

די שווערסטע און גרויזאמסטע ארבעט האָבן מיר געמוזט אויספירן, מען האָט אונז אריינגעשטעלט רייניקן גרויסע הייץ־קעסלען, וועלכע זענען געווען אזוי צוקאָכט דאָס די ברעטער אויף וועלכע מיר זענען געשטאנען — האָבן געברענט.

וועז מען איז ארויס פון דאָרט, איז מען שוין געווען האלב טויט, און ניט איינמאָל האָבן מיר געמוזט אויספירן אזעלכע ארבעטן צוזאמען מיט ראובן נייער וועלכער געפינט זיך היינט אין ישראל. אונזער אייניציקע נחמה נאָכן ארויס־גיין פון די אויוונס — איז געווען אז אונזערע לייז און וואנצן זענען דאָרט פארברענט געוואָרן.

אין 1944 האָט מען אונז אוועקגעשיקט קיין קראקע אין דעם לאגער פּלאשאָוו, און פון דאָרט קיין דייטשלאנד אין דעם טראגיש באַרימטן טויטן־לאגער גראָס־ראָזן. דאָרט האָבן געברענט 4 אויוונס ווי מען האָט פארגאזט און פארברענט יידן.

פון דעם לאגער האָט מען אונז ווידער אוועקגעשיקט קיין רייכנבאך ווי מיר האָבן ממש געהונגערט טאָג איין, טאָג אויס. אויבוואָל מיר האָבן שווער גע־ארבעט ביים אויסארבעטן טיילן צו אראָפלאנען, מיר זענען שוין געווען אזוי פארצווייפלט אז מיר האָבן אלע געמאכט סאבאָטאזש אויף וויפיל מיר האָבן נאָר געקענט.

איך, חיים יצחק, האָב געארבעט ביי א שלייף־שטיין מיט פארמאכטע

משפחת מורגן
די פאמיליע מאָרגאַן

אויגן גלעזער, ווייל דער שטיין האָט געשפריצט פון זיך שט־קלעך שטיין. אָבער אזוי ווי איך האָב געוואָלט מאכן סאבאָטאזש, האָב איך די גאנצע צייט געמוזט זיך אומקוקן צי דער דייטשער מייסטער זעט מיך ניט, און דאריבער האָב איך אראָפגענומען די גלעזער. און דאָך האָט פאסירט אז עס האָט מיר אריינגעשפריצט א שפליטער פון דעם שטיין אין דעם שווארץ־אפל אריין. מען האָט מיך גלייך אוועקגעפירט צום אמבולאנס און דאָרט האָט א קראנקן־שוועסטער געפרוווט מיר דאָס אראָויסצונעמען מיט א פינצעט. אָבער עס האָט זיך אזוי שטארק אריינ־געגעסן אז זי האָט עס ניט געקענט אראויסנעמען. בין איך צוריקגעשיקט געוואָרן אין לאגער אריין. איך האָב זיך געבעטן רחמנות ביים לאגער־פירער, דאָס ער זאָל מיך שיקן צו א דאָקטאָר. האָט ער מיך אויסגעלאכט און געזאגט דאָס ער האָט קיין געלט און צייט מיך צו שיקן — א ייד צו א דייטשן דאָקטאָר.

דערווייל איז מיין אויג שטארק אָנגעשוואָלן געוואָרן, און די יסורים זענען נישט געווען צום אויסהאלטן. און דערביי האָט איך געווסט, אז דאָס קען זיין א סיבה מיך צו שיסן אלס ניט־פעאיקער צו ארבעט. איך האָב צעריסן מיין העמד און פארבונדן מיין אויג. נאָר די שמערצן זענען וואָס א מינוט געוואָרן שטארקער. איך האָב געזען אז עס איז נישטאָ וואָס צו פארלירן, בין איך אריין אין די פאבריק און זיך געבעטן ביי אייניעם פון די דייטשע מייסטערס, ער זאָל מיך שיקן צו איין דאָקטאָר. צום סוף האָט ער אויף מיר רחמנות געהאט און מיך געשיקט אונטער באוואכונג צו איין דאָקטאָר, וועלכער האָט דאָס שטיקל אייזן אראויסגע־נומען מיט א מאגנעס. דאָס אויג האָט זיך ווידער פארהיילט.

דעם 8־טן מאי 1945 זענען מיר באפרייט געוואָרן פון די רוסן. אָבער אונזער ברודער אברהמלע איז אריס א קראנקער און אָפגעלעגן יאָרן אין פאר־שידענע שפיטאָלן. ער איז נפטר געוואָרן אין 1949 אין דייטשלאנד.

מיר, חיים־יצחק און יהודה, געפינען זיך אין אמעריקע. די איינציקע צווייי איבערגעבליבענע פון דער גאנצער גרויסער משפחה.

מיר דאנקן אונזערע וואלבראָמער ברידער אין ישראל און באזונדער דעם ועד פאר דער הייליקער איניציאטיוו ארויסצוגעבן א יזכור־בוך צום אָנדענקן פון אונזערע קדושים. א באזונדערן דאנק פארן דערמעגליכן אונז זיך צו באטייליקן אין דעם בוך, און אזוי ארום צו דערציילן וועגן דעם שוידערליכן גורל פון אונזערע ברידער אין די טויטן־לאגערן פון ראזוואדאוו און סטאלאווא־וואָלא.

באשריבן דורך די ברידער חיים־יצחק און יהודה ביבער אין אמעריקע: סט.־פאָל.

אידא ווייצמאן

אין די גרויליבע טעג

פרייטיק אין חודש סעפטעמבער 1942, איז שוין געווען קלאָר, אז אויך די וואלבראָמער יידן זענען פארמשפט געוואָרן צו שוידערליכע פארניכטונג, צוגלייך מיט הונדערטער אנדערע קהילות אין פוילן און אייראָפע.

איך האָב באשלאָסן, אז וואָס עס זאָל ניט זיין, וועל איך זיך ניט איבער־געבן צו אונזערע מערדער מיט מיין גוטן ווילן, נאָר איך וועל זיך פרוון ראטעווען פאר יעדן פרייז.

צוזאמען מיט מיין חברה רייזל נאפשיקזשאני און איין יינגערער ברודער יעקב הירש, האָבן מיר פארלאָזט די שטאָט וועלכע איז שוין געווען ארומגעריב־גלט מיט דייטשע, אוקראיניש און פוילישע מערדער, און מיר זענען אריין אין פילצער וואלד. אין די טעג זענען פאָרגעקומען פארניכטונגס אקציעס אין דער גאנצער געגנט ווי מיעכאוו, כארשניצע, פילץ און זשארנאווצע. אזוי ארום האָבן מיר באשלאָסן, צו גיין קיין זשוריק. אויפן וועג האָבן מיר באגעגנט נאָך אומ־גליקלעכע יידן ווי מיר וועלכע האָבן געוואָלט ראטעווען זייער לעבן און ארומגע־וואלגערט זיך אין די פעלדער און וועלדער. ביי טאָג האָט די היץ געברענט און ביי נאכט האָט געבושעוועט א קעלט. קיין פלאץ ווי זיך אויסצובאהאלטן איז ניט געווען, ווייל אלע האָבן פארמאכט די טיר פאר יידן. גייענדיק קיין זשוריק, האָבן מיר באגעגנט אנטלויפנדיקע זשוריקער יידן פון וועלכע מיר האָבן געהערט, אז די זשוריקער יידן זענען ארויסגעפירט געוואָרן. דאריבער האָבן מיר געענדערט אונזער ריכטונג פון זשוריק קיין שטשעקאצין. מיר זענען געווען אזוי ערשעפט פון הונגער און שלאָפלאָזיקייט, אז מיר האָבן זיך ריזיקירט און אריינגעכאפט אין א סטאדאלע. קיין עסן האָבן מיר ניט באקומען. אָבער מיר האָבן זיך גוט אויסגעשלאָפן. באלד אינדערפרי איז אריינגעקומען דער פויער און האָט אונז פארטריבן.

משפחת מנדל וויצמן
מענדל ווייצמאנס פאמיליע

אזוי האָבן מיר ווייטער געזומען וואנדערן ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין שטשעקאצין. ביים אריינגיין האָבן מיר געטראָפן א קריסט א קוימען־קערער וועלכער האָט אויף אונז רחמנות געהאט, וואָס האָט אונז אריינגענומען צו זיך און געגעבן עסן און טרינקן און אויך אויסבאהאלטן.

נאָכדעם ווי מיר האָבן זיך אָפגערוט, איז אונזער ערשטע פראגע געווען: וואָס האָט פאסירט אין וואלבראָם? דאן האָבן מיר באשלאָסן צו שיקן אונזער קריסט וואָס האָט אונז באהאלטן קיין וואלבראָם, ער זאָל זען אויפן אָרט ווי אזוי די לאגע זעט אויס. ער האָט אונז געברענגט די טראגישע בשורה אז ליידער זענען אלע יידן פארשיקט געוואָרן קיין בעלזשעץ, און מיר האָבן שוין ניט ווו אהין צוריק צו פאָרן. נישט האָבנדיק קיין אנדערן אויסוועג, האָבן מיר באשלאָסן אריינ־צושמוקלען זיך קיין זשוריק. אזוי ארום האָבן מיר זיך געמוזט אָנטאָן מענערישע קליידער און געגאנגען צו פוס מיט טויט־שרעק ביז זשוריק.

דאָרט האָבן מיר געטראָפן די וואלבראָמער וועלכע האָבן זיך אויך פאר־

בונדן מיט וואלבראָם און זיי האָבן זיך דערוווסט אז מען האָט איבערגעלאָזט אין שטאָט ביז 100 יידן. דאריבער האָבן זיי באשלאָסן צוריקצופֿאָרן קיין וואל־ ברָאם. צו דעם צוועק, האָבן זיי זיך פֿארזאָרגט מיט ערלויבנישן צוריקצופֿאָרן. נאָר אונטער פּילץ האָט זיי פֿארהאלטן די דייטשע זשאנדארמעריע און ניט געוואָלט אנערקענען זייער ערלויבניש, וועלכע די זשוריקער זשאנדאַרמעריע האָט זיי ארויסגעגעבן און זיי אויפן פּלאץ דערשאָסן. די דריי זענען געווען: איטשע מייטליס — דער זון פון מרדכי וואָלף, אסתר שיינדל צווייגנבוים און טוֹלאָ מייטליס. דערהערט וואָס עס האָט פּאסירט האָבן מיר שוין ניט געוואָלט זיך פֿארלאָזן אויף קיין ערלויבנישן און מיר האָבן זיך אריינגעגנבעט קיין וואל־ ברָאם ביינאכט. דאָס לייִדיקייט פון דער שטאָט האָט אונז געמאכט א שרעקליכן אייִנדרוק.

הונדערטער יידישע שטובן זענען געשטאנען ליידיק, און דער גאנצער אינוועָנטאר איז קאָנצענטרירט געוואָרן אין דער גרויסער שול און אין בית־ המדרש און פון דאָרט געשיקט קיין דייטשלאנד. א קריסט מיטן נאָמען ברודזינסקי האָט אונז פֿארגעלייגט זיך צו באטיילקן אין דער פּוילישער ארבעטער פֿארטיזאנ־ קע. גלייך האָבן זיך געמאָלדן 10 בחורים און איין מיידל: 2 ברידער פייגנבלאט, אליעזר נייער, יעקב סקאוואָראָן, יענקל רינסקי, אלטער שקלאזש, מענדל גלאזער און אנדערע.

דער פּלאָן איז געווען, אז מיר זאָלן זיך פֿארבינדן מיט די פֿארטיזאנען אין די לובלינער וועלדער, נאָר אין לעצטן מאָמענט פון ענדליכן ליקווידירן דעם וואלבראָמער געטאָ, און ביז דאָן זאָלן מיר פֿארזאָרגן קליידער און עסן פֿאָר די פֿארטיזאנער — פון די אויסגעליידיקטע יידישע שטובן און פון די זאמעל־ פונקטן. מיר האָבן געטאָן וואָס מיר האָבן נאָר געקענט און געליפערט וואָרעמע קליידער און וועש ווי אויך לעבנס־מיטל פֿאר די פֿארטיזאנער.

אין טאָג פון דער צווייטער אויסזידלונג האָט מען מיך ניט געוואָלט מיט־ נעמען אין וואלד, ווייל די באדינגונגען דאָרט זענען געווען זער שווער און נישט פֿאר קיין פֿרויען. אזוי ארום האָב איך זיך געמוזט זוכן א פּלאץ ווי אויס־ צובאהאלטן זיך. די אלע בחורים זענען אוועק אין וואלד, (ליידער האָט מען פון זיי מער קיין ידיעות). און איך האָב זיך אויסבאהאלטן אין דערפֿער צווישן וואלבראָם, פּילץ און אלקוש. גאנץ שנעל זענען אָנגעקומען צענדליקער וואלבראָ־ מער, וועלכע האָבן זיך געוואָלט שמוקלען די גרענץ אין דרִיטן רייך אריין, ווייל זיי האָבן שוין געוווסט אז קיינער וועט ניט בלייבן אין וואלבראָם.

די סכנה איז געווען זער א גרויסע. די גאנצע צייט האָט מען געשאָסן, ווייל די זשאנדארמעריע און די פֿאָליציי האָבן געזוכט די אנטלויפנדיקע יידן. די לאגע איז געווען אזוי אָנגעשטרענגט, דאָס אייניקע זענען צוריקגעקומען קיין וואלבראָם, אָבער ליידער זענען אלע דערשאָסן געוואָרן.

עס איז אונמעגליך צו שילדערן דאָס שוידערליכע בילד פון צענדליקער יידן, די לעצטע איבערגעבליבענע פון דער שיינער וואלבראָמער קהילה. שלעפּנדיק זיך אין שניי און אין קעלט אויפן וועג קיין בעגדין און סאָסנאָוויץ, ווי זיי האָבן געהאָפט צו ראטעוון זייער לעבן אויף דערווייל. די גרעסטע טייל איז ליידער

ניט מער אַנגעקומען, און פון די וואָס זענען יאָ אַנגעקומען, זענען ווידער די גרעסערע העלפט דערהרגעט געוואָרן. נאָר זער ווייניקע איז עס גלונגען, מען ווייסט ניט ווי אזוי, צו בלייבן ביים לעבן.

די וואלבראָמער וואָס זענען אַנגעקומען קיין בענדין און סאָסנאָוויץ צוזאמען מיט די יידן פון די שטעט מיעכאָוו, פילץ א.א. זענען איינגעאַרדנט געוואָרן אין א לאגער אין ניט קיין שלעכטע באדינגונגען פארהעלטניסמעסיק, און דאָס נאָר אדאנק דעם זאגלעמביער יידנטום וואָס האָבן דאָס דערמעגליכט. ביים ליקווידירן דאָס רעשט פון די געטאָס אין זאגלעמביע, פארשטייט זיך, אז מען האָט ליקווידירט אונזער לאגער אויך. אין לעצטן מאָמענט בין איך אראָפּ־ געשפרונגען דורך א רער פון וואסער־לייטונג. איך בין שטארק צוקלאפט געוואָרן און נאָר מיט דער הילף פון א יידישן פאָליציאנט קוים זיך דערשלעפט אויף אלע פיר צוריק אין לאגער. מיין לאגע איז געווען א שרעקליכע, ווייל אזעלכע ווי איך, האָט מען געשיקט אין אוישוויץ גלייך אין אויוון אריין. נאָר אדאנק דעם ד״ר געלבערגער און וואָלף קיווקאוויטש וועלכע האָבן מיר געהאָלפן מיט מעדיצין און עסן, בין איך ווידער געזונד געוואָרן, און עס איז גלונגען מיר זיך אויס־ צובאהאלטן ביז די לעצטע מינוט. די לעצטע מינוט איז ליידער אויך געקומען. עס האָט ניט געהאָלפן. אין אָנפאנג 1944, אין וואגאָנען פון 150 מענשן „פאָר״ איך קיין אוישוויץ. יינגערע און שטארקערע האָבן זיך געשטעלט ביים פענסטער גרייט צו שפרינגען. דער ערשטער איז געשפרונגען א דזיאלאשיצער בחור, הערשקאָוויטש. ער איז גלייך געפאלן אונטער די רעדער אין דערהרגעט געוואָרן אויפן אָרט. אויבואָל די צייט איז געווען קורץ, 90 מינוט רייזע פון סאָסנאָוויץ קיין אוישוויץ, איז דאָך גלונגען מיט א טאשן־מעסערל אויפצומאכן א קליינעם שפאלט אין טיר פון וואגאָן. איין צארטע פרויען־האנט האָט אויסגעשטרעקט די האנט און אויפגעמאכט די טיר פון וואגאָן. 4 מענער זענען גלייך ארויסגעשפרונ־ גען, אָבער נאָר דעם ערשטן איז גלונגען צו אנטלויפן. די אנדערע דריי זענען דערשאָסן געוואָרן. נאָכדעם האָבן די ס.ס. אָפּגעשטעלט די באן, פארקלאפט דעם וואגאָן און מיט פארשטארקטער וואך אונז אריינגעברענגט קיין אוישוויץ.

באלד איז פאָרגעקומען א סעלעקציע. די שוואכערע האָט מען געפירט צום קרעמאטאָריום און די איבריקע אלס ארבעטס־פעאיקע האָט מען גענומען צום ענטלויזונג און געגעבן א נומער. פון דעם מאָמענט אָן, האָט מער קיינער קיין נאָמען נאָר א נומער איינגעקריצט מיט טוש אויף זיין האנד, א האנד וועלכע איז נאָך געווען באהאפטן צו א קערפער־סקעלעט, וועלכער האָט זיך קוים באוועגט, א פידזשאמע מיט אן אויסגעאלטן קאָפּ. אויסער דעם וואָס מען האָט אונז פארשקלאפט מיט דער שווערער ארבעט און אונז אויסגעהונגערט, האָט מען אונז דערנידריקט מיט אלערליי פיין און גרויזאמקייטן כדי אונז צו צעברעכן פיזיש ווי אויך גייסטיק.

ביי אונזער ארבעטס־פלאץ איז געווען א גרוב פאר מענשליכן געברויך. צענדליקער מאָל אין טאָג פלעגט מען אונז פלוצלינג טרייבן צו דער גרוב, געהייסן אונז אויסטאָן און שנעל זיך אָנטאָן צוריק. און וועלכע פרוי עס האָט ניט באוויזן שנעל זיך אָנצוטאָן האָט מען אריינגעוואָרפן אינם גרוב לעבעדיקערהייט. מענער

חנה ניזקה

רחל ווייגבערג

לאה דפנר

און פרויען זענען געפאלן טויטע טאָג איין טאָג אויס, און ווי אזוי אנדערע האָבן אויסגעהאלטן איז נישט צו פארשטיין.

צווישן אנדערע האָב איך אויך געארבעט אין א אמוניציע־פאבריק „אוניאָן". אין דער פאבריק איז געווען אן אונטערגרונד־באווגונג וועלכע איז געשטאנען אין קאָנטאקט מיט דער אונטערגרונד אינדרויסן, און מען האָט ארויסגעשמוגלט אויפרייסמאטעריאל פאר סאבאָטאזש־צווקען. די דייטשן האָבן נאָכשפיאָנירט. און וועמען מען האָט געכאפט ביים שמוגלען האָט מען גלייך דערשאָסן. טויזנטער זענען אזוי דערשאָסן געווארן. איך בין געווען צוזאמען מיט נאָך דריי וואלבראָמער: לאלא וועלגרין די פרוי פון לייביש וועלגרין, העלא קליינער (יעצט אין אמעריקע) און פייגעלע לינדנבוים (יעצט אין אויסטראליע). מיר האָבן זיך איינאנדער געהאָלפן גייסטיק און פיזיש אדורכמאכן די אלע שוועריקייטן. אין יאנואר 1945 האָט זיך אָנגעהויבן פילן א נייע אטמאָספער אינם לאגער. די רוסישע אעראָפלאנען האָבן אָנגעהויבן באָמבארדירן אוישוויץ, די דייטשן זענען דעם גאנצן טאָג געלעגן אין די בונקערס, און אזוי ארום ווייניק זיך פארנומען מיט אונז. מיר האָבן דערפילט אז די פרייהייט דערנענטערט זיך. נאָר מיר זענען געווען באזאָרגט צי די פרייהייט וועט זיין אויך פאר אונז אושוויץ־קאצעטלער.

די ס.ס. האָט אָנגעהויבן ליקווידירן דעם לאגער. זיי האָבן נישט געוואָלט איבערלאָזן קיין שפורן פון זייער מערדערישע ארבעט. דאָס ערשטע האָט מען אומגעלייגט די גאז־קאמערן מיט די קרעמאטאָריעס, ווי מען האָט דערהרגעט בערך 2 מיליאָן מענשן, דאָס מייסטע יידן. נאָכדעם האָט מען אָנגעהויבן צו עוואקואירן די העפטלינגע קיין דייטשלאנד צו פוס אָן עסן און טרינקן, באָרווען און נאקעט. איך האָב באשלאָסן זיך אויסצוהאלטן אין לאגער און נישט אוועקגיין מיטן טראנספאָרט. צוזאמען מיט א חברטע פון סאָסנאָוויץ, האָבן מיר זיך אויסהאלטן אויף א בוידעם 13 טעג אָן עסן און וואסער, ביז דער לעצטער טראנספאָרט איז ארויסגעפירט געווארן. דאן ערשעפט פון הונגער, זענען מיר

אַרויס פון אונזער באהעלטניש, און אויפן וועג האָבן מיר שוין געזען הונדערטער דערהרגעטע דייטשן פון די באָמבארדירונגען. מיר זענען אריין אין ערשטן דאָרף און אָפּגעווארט ביז די רוסן זענען אָנגעקומען.

עטלעכע וואָכן שפּעטער, זענען מיר געקומען קיין וואלבראָם וועלכעס איז פאר אונז שוין ניט געווען דאָס שטעטל פון אמאָל. אויסגעלייקט, פאריתומט און פארבלוטיקט מיט יידיש בלוט. מיטן בלוט פון אונזערע בעסטע און נאָענטסטע, וועלכע מיר וועלן שוין קיינמאָל מער ניט זען. אין גאנץ וואלבראָם האָבן מיר געטראָפן 4 יידן: בנימין כץ, משה מייטלויס (יעצט אין אויסטראליע) און די צוויי ברידער זיעלאנעק.

———

טראנספאָרט

און טירן זיינען דאָ א סך,
אָבער פארקלאפט ווי דער דאך.

א לאסט באן ווי א שלאנג,
מיט ברייט צעעפנטע טירן,
אויסגעלאדנט ווייסן קאלך,
איצט וועט מען מענטשן פירן.

דאָ ווארטן מענטשן פול מיט שרעק,
שוין לאנגע טעג. עס ברענט די זון.
פארהלשטע קינדער אויפן געפּעק,
בעטן וואכער מיט די אויגן שטום.

איינשטייגן! איינשטייגן!
הילכט פון די מערדער ס׳גערשריי,
מענטשן ווערן מיט קלעפ געטריבן,
איינצושטייגן, אָן א ריי.

מענער דערשראָקענע,
פרויען פארמאטערטע,
טרעטן אין איילעניש
אויף קינדער צעפּאטערטע.

הונדערט פופציק אין איין וואגאָן,
נישטאָ קיין פלאץ שוין ווי צו שטיין.
מיט ווייסן קאלך שטויב פול די לופט.
עס שטיקן זיך שוין גרויס און קליין.

די טיר הויבט זיך אָן פארמאכן,
גרילצנדיק און סאפעט שוועך.
א מאמעס קול שרייט היסטעריש,
מיין קינד מיין קינד! מיין הער.

דער נאצי הויבט אויף פון דער ערד
א טויט קינד פון א יאָר פיר.
און ווארפט עס אויף די מענטשנס קעפ,
שרייענדיק: נא! דאָס געהער דיר.

און די רעדער פאָרן, קלאפן,
טיק, טיק, טרעם, בלין, טיק, טיק, טרעם, בלין,
און די מענטשן ווינען, שרייען
זיי ווייסן איצט שוין וויאהין.

און טירן זיינען דאָ א סך,
אָבער פארקלאפט ווי דער דאך.

מ. לובלינג

ווייסער וואלד

געווידמעט די אומגעקומענע יידן אין וואלבראָם

ווייסער וואלד פון מיין אמאָליקע היים,
ווי יוגנט געלעכטער פלעגט אָפקלינגען.
ווי יינגלעך און מיידלעך, שטארק אין געהיים,
פלעגן פרייהייטס לידער שטיל אויסזינגען.

האָסט זיך נישט געשעמט ווען דער מערדער האָט
פרויען נאקעטע צו דיר געטריבן?
מאמעס מיט קינדער צעשאָסן מיט שפאָט,
האָסט דאָס אלץ געזען, און דאָך געשוויגן?

פארוואָס איז דער טאָג רואיק געפלאָסן
און זיך פארטוישט מיט א שטילינקע נאכט.
ווען בלוט האָט זיך פון קינדער געגאָסן,
פארוואָס האָבן מענטשנס קינדער געלאכט?

פארוואָס האָבן נישט די הימלן געוויינט?
ווען מען האָט די יידן געטריבן פון שטוב?
פארוואָס האָט די זון חוצפהדיק געשיינט?
ווען מען האָט זקנים צעשאָסן ביים גרוב?

א געמיש. ס׳שרייען מאמעס מיט קינדער,
און עס שיסן די מאשין געווערן.
באלד ווערט שטיל, דער עכאָ ענטפערט: מאמע!
וואלד! דאָס וואָרט מאמע זאָלסטו מער נישט הערן.

וואלד! דו זאָלסט פארווערלקן! ווייל ס׳לאכט שוין קיינער,
וועסט מער דאָס שטילע געזאנג נישט הערן.
פוילן זאָלסטו ווי ס׳פוילן די ביינער,
ווייל ס׳וואקסן נישט ביימער ווי ס׳פאלן טרערן.

שטיל איז ביים קבר צווישן די ביימער,
עס צוויטשן דאָרט בלויז פויגל וואָס בענקן,
חוץ די פויגל קומט דאָרט קיינער, קיינער.
וואלד! דאָס וואָרט מאמע זאָלסטו מער נישט הערן.
מ. ל ו ב ל י נ ג

משה דוד צוקערמאן, ניו-יאָרק.

קריגס-איבערלעבענישן

א. מיינע וואנדערונגען זינט דעם אויסברוך פון דער מלחמה

לכתחילה האָב איך געהאלטן, אז מיינע פערזענלעכע איבערלעבונגען זיינען אויך גלייכצייטיק געווען די איבערלעבונגען פון אלע לעבן געבליבענע רעשטלעך פון די וואָלבראָמער יידן. אָבער פון פארשידענע זייטן האָט מען אויף מיר געדריקט און אין מיר אריינגערעדט, אז יעדן אייגציקן׳ס איבערלעבונג איז א באזונדערע געשיכטע פונעם חורבן און אז עס איז דער חוב דאָס צו פארשרייבן לדורות. דעריבער ווייל איך מיט מיין אָרעמער שפראך, אין ווייניק ווערטער פרואוון איבערצוגעבן מיינע וואנדערונגען אינאיינעם מיט חברים און ברידער פון אָנהויב פון דער מלחמה ביז צו דעם שרעקלעכן סוף.

ווי אזוי די בהלה האָט אויסגעזען אין די ערשטע שעהן און טעג פון דער מלחמה, דארף איך נישט נאָך אמאָל איבערחזרן. עס איז געווען א פיינפולער אוי אומגלויבלעכער ספעקטאקל צו זען ווי די פאריסענע, פאפירענע, פוילישע „העל־דן״ אין זייער אויפגעבלאָזענער גאוה זיינען ביים ערשטן צוזאמענשטויס מיט דער דייטשער קריגס־מאשין זיך צעפאלן אזוי ווי א קאָרטן־הויז. מען האָט גע־דארפט זען די אלע סטאָראָסטעס און וואויוואָדעס מארשירן אבל וחפוי ראש דורך אונזער שטעטל פון מערב קיין מזרח לויפנדיק צוזאמען מיט דער גאנצער מאנצבילישער באפעלקערונג ווי צעשראָקענע קעלבער.

איך בין אריוס פון וואָלבראָם צופוס צוזאמען מיט מיין יינגערן ברודער יחזקאל, מיט יהודה האָכערמאן און מיט די ברידער פנקס אריה און משה

לאָזנאָווסקי, מאָנטיק דעם 4טן סעפטעמבער, דעם פערטן טאָג נאָכן אויסברוך פון דער מלחמה. וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן אויף די וועגן, איז קיין שום מענשלעכע פעדער נישט אימשטאנד צו באשרייבן. די פאניק, די אומבאהאלפנקייט פון דער צעפאלענער פויליישער שיף איז געווען אין לשער און דערצו האָבן אונז אויפן וועג קיין מיעכאוו באגלייט די טייוולאָנישע דייטשע פארניכטונגס־עראָפלאנען, וואָס האָבן געזייט טויט און פארניכטונג מייסטנס צווישן דער ציווילער באפעל־קערונג, אויף דעם צווייטן טאָג זיינען מיר אָנגעקומען קיין דזיאלאָשיץ. איבעראל די זעלבע בהלה, דאָס זעלבע לויפן, מען ווייסט נישט וואוהין. מען גייט. מען שמועסט אז אלץ וואָס מען דארף טאָן, איז זיך אריבערכאפן איבער דער ווייסל ביז סאַנדאָמירש און דאָרט וועט די „גרויסע פויליישע ארמיי אנטקעגנשטעלן א העלדישן ווידערשטאנד". איך וועל קיינמאָל נישט פארגעסן, ווי מיין אלטער פעטער אין דזיאַלאָשיץ, משה דוד פאָמעראנץ, א זקן מופלג, האָט זיך געבעטן ביי אונז: „וואו לויפט איר, גאָט איז דאָ אומעטום, בלייבט דאָ און וואָס וועט זיין מיט כלל ישראל, וועט זיין מיט רב ישראל. מיר קאָנען פונעם אייגענעם גורל נישט אנטלויפן".

אָבער די בהלה פון לויפן און דער שרעק בלויז פאר דעם געדאנק, זיך צו טרעפן פנים אל פנים מיט דעם גרעסטן יידישן שונא, האָט אונז געטריבן ווייטער צו לויפן. אזוי זיינען מיר אדורכגעגאנגען די שטעטלעך וואָידיסלעוו, יענדזיעיאָוו, כמיעלניק, אָפאטאָוו, ביז מיר האָבן זיך קוים דערשלעפט צו דעם גרויסן טייך — ווייסל הינטער סאנדאָמירש. איך דערמאן זיך, אז פאר סאנדאָ־מירש האָבן מיר געמוזט מאכן אן אומועג און דורכגיין א קליין גאליציש שטעטל — איך געדענק נישט מער דעם נאָמען — און דאָרט זיינען מיר אָנגעקומען צו קבלת שבת. מיר האָבן געזען ווי יידן דערשראָקענע מיט די לאנגע פאות אין סאמעטענע קאפעליושן איילן זיך אין די קלויזן צו קבלת שבת צו בעטן גאָט, אולי ירחם, אפשר וועט דאָך קומען פון ערגעצוואו אן אָפהאלט פון דעם שרעק־לעכן גזן דין. ליידער איז דער נס ביי דער ווייסל דאָסמאָל נישט געשען. וער עס האָט נישט געזען די צעטומלעניש און צעמישעניש פון דעם פויליש מיליטער ביי דער כלומרשטער גרעסטער פראָנטליניע ביי דער ווייסל, האָט איבערהויפט נישט קיין אנונג וועגן דעם דור המבול. אלץ, וואָס דאָס מיליטער האָט געטאָן, איז וואָס יעדע פאָר קילאָמעטער האָבן זיי אָפגעשטעלט די גרויסע שטראָמענדיקע מאסע פוסגייערס און געזוכט שפיאָנען און אזוי ארום געגעבן א מעגלעכקייט די דייטשע עראָפלאנען, וואָס זיינען געפלויגן איבער אונזערע קעפ, אויסצוהרגענען וואָס מער פון די גייערס. אין וואָס פארא באדינגונגען מיר האָבן מארשירט, קאָן מען זיך בכלל נישט פאָרשטעלן. מיר האָבן גאָר נישט געקאָנט קריגן צום עסן אויפן וועג, מיר זיינען ארויס כמעט אָן געלטמיטלען און צוליב דעם גרויסן שטראָם וואנדערער איז נישט געווען געגנוג עסנווארג. אזוי האָבן מיר פארשמאכטע זיך געשלעפט אויף די וועגן פארלירנדיק די ערשטע אילוזיע, אז די ווייסל וועט אונז ראטעווען.

אָבער פון דעסטוועגן האָבן מיר געגלויבט, אז א הילף מוז דאָך פון ערגעצוואו קומען און מען האָט זיך אָנגעהויבן אייגרעדן, אז דער גרויסער נס

וועט געשען הינטער לובלין ביי פולאוו, וואו עס קומען זיך צונויף די צוויי גרויסע טייכן, די פיליצא און די ווייסל. האָבן מיר נישט געהאט קיין אנדער ברירה, ווי ווייטער צו מארשירן. וואוהין מיר זיינען געלאָפן, זיינען אונז די ערַאָפלאנען פאר־לאָפן דעם וועג. עס איז דערגאנגען אזוי ווייט, אז מיר האָבן מער נישט געקאָנט מארשירן ביי טאָג, נאָר מיר האָבן געמוזט זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער און ווייטער גיין ביי נאכט. מיר זענען ארויס אין וועג אין זומערדיקע קליידער און אין דער נאכט האָבן מיר שוין אָנגעהויבן צו פילן די קעלט. צוליב דער שלעכטער דערנערונג האָבן זיך אָנגעהויבן אויסצושעפן אונזערע כוחות און מיר האָבן שוין קוים געקאָנט שלעפן אונזערע פיס. און אזוי האָבן מיר דורכמארשירט דעם גאנצן שטח פון סאנדאָמירש דורך קראַשניק ביז מיר זיינען אָנגעקומען קיין לובלין. לובלין איז געשטאנען אין פלאמען און מען האָט אונז איבערגעגעבן, אז צווישן אלע בנינים האָט אויך געברענט די ישיבת חכמי לובלין.

נאָך צוויי וואָכן האָבן מיר זיך קוים צוגעשלעפט קיין כעלם. וואָס עס האָט זיך אָפגעטאָן אין דער קלוגער שטאָט כעלם איז א קאָפיטל פאר זיך. די אומ־אָרדענונג איז געווען כאראקטעריסטיש פאר אלע ערטער אין די קרעסן, וואו לויט דעם אָפמאך צווישן סטאלינען און היטלערן האָבן די דייטשן נישט פאר־נומען די פלעצער און די רוסן האָבן נישט אריינמארשירט. כעלם איז געווען אין גאנצן הפקר. יעדן טאָג איז געווען א נייער אנטלאָפענער פוילישער אָפיציר קאָמענדאנט פון שטאָט און האָט ארויסגעגעבן נייע גזרות. די ליידן פון דער יידישער באפעלקערונג זיינען געווען נישט צום איבערטראָגן. נאָך ערגער איז געווען די לאגע פון די פליטים. עס איז נישט געווען צו באקומען א פלאץ, וואו אווענקצולייגן דעם קאָפ, שוין אָפגערעדט פון נאָרמאלער באשפייזונג. און, איך ווייל, חלילה נישט מוציא שם רע זיין אויף דער יידישער באפעלקערונג אין די דאָזיקע געביטן און ספעציעל אין כעלם, אָבער די יידן האָבן דאָרט נישט ארויס־געווינען קיין גרויסע מידה פון הכנסת אורחים צו די אנטלאָפענע און געפיניקטע ברידער. עס האָט זיך זיי אויסגעדאכט, אז זיי האָט אָפגעגליקט און זיי וועלן פארשפּאָרן צו טיילן דעם גורל פון די איבריקע ברידער אין פוילן, וואָס האָבן שוין דעמאָלס געשמאכט אונטער דעם שווערן יאָך פון היטלערס מיליטער. זייענ־דיק אין כעלם, האָבן מיר געהערט די גרויסע בשורה, אז די רוסישע ארמיי מארשירט אונז אנטקעגן צו „באשיצן" די סלאווישע באפעלקערונג אין די מזרח געביטן, וואָס די פוילישע מלוכה האָט זיי נישט געקאָנט באשיצן. האָט זיך צווישן א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג ספעציעל צווישן די ראדיקאל געשטימטע געטאָן ששון ושמחה און אומפאראנטוואָרטלעכע עלעמענטן זיינען ארויס אין גאס מיט בלומען און טענץ מקבל פנים צו זיין סטאלינס באפרייער. אָבער מען האָט באלד געקאָנט זען די גרויסע גליקן פון דער נייער אָרדענונג. מיר האָבן זיך געטראָפן מיט די צוויי ברידער יצחק מענדל און מאיר ריינ־שטיין, וואָס זיינען געווען קרבנות פון דער פוילישער מאכט און האָבן פארזוכט דעם טעם פון די אינטערנירונגס־לאגערן אין קאָרטוז־בערעזא. זיי האָבן זיך אויסבאהאלטן, זיי האָבן מורא געהאט זיך צו באווייזן פאר די נייע מושלים, ווייל אלע מיטגלידער פון דער קאָמוניסטישער פארטיי אין פוילן, וואָס האָבן זיך אין

די ערשטע טעג מיט התלהבות געוואָרפן אין די אָרעמס פון דער סאָוועטישער מאכט, זיינען באלד פארשוואונדען און אומגעבראכט געוואָרן. גאנץ כעלם און אויך די אומגעגנט איז אין משך פון עטלעכע טעג פארוואנדלט געוואָרן אין א שקלאפן־לאגער. די אלע, וואָס האָבן געגלויבט, אז די נייע הערשער וועלן ברענגען שפייז, אָרדנונג אין שטאָט, זיינען געבליבן שווער אנטוישט. די סאָוועטן האָבן אָנגעהויבן ארויסצופירן פון שטאָט אלץ, וואָס איז נאָך געבליבן ביז דעם קלענסטן געגענשטאנד. אפילו צעבראָכענע בענק און צעריסענע פאָר־האנגען פון די שטאָטישע אינסטיטוציעס האָט מען פארלאָדן אויף לאסטווועגענער און ארויסגעפירט. די ערשטע פאראָרדנונג איז געווען, אז יעדער בעקער, וואָס וועט פארקויפן א לייבל ברויט צו דער ציווילער באפעלקערונג, וועט דערפאר באקומען טויטשטראָף. קאָנט איר זיך פאָרשטעלן, וויאזוי עס האָט אויסגעזען די לאגע פון די אָנגעלאָפענע יידישע פליטים אין דער דאָזיקער שטאָט? מיר האָבן זיך פשוט ארויסגעגנבעט אין די ארומיקע פעלדער, און אזוי ווי עס איז געווען אין הארבסט, האָבן מיר געקאָנט אויסגראָבן רויע קארטאָפל און בוראקעס און דערמיט האָבן מיר זיך דערנערט.

די נייע מושלים האָבן אויך אין די ערשטע עטלעכע טעג געהייסן מיט געוואלט אויפמאכן די צוגעמאכטע ליידיקע מערסטנס יידישע קראָמען, כדי עס זאָל הייסן, אז אלץ איז נאָרמאל, אָבער עס איז נעבעך געווען א רחמנות צוצוזען ווי די קליינע סוחרים זיצן אין די ליידיקע קראָמען און עס איז נישט דאָ וואָס צו פארקויפן. און אויב עס איז שוין יאָ עפעס געווען, איז עס באלד צעראבירט געוואָרן. אָבער דאָס גליק פון די פאָר וואָלבראָמער איז געווען, וואָס עס האָט זיך דאָרט געפונען די משפחה פון בערל דאנציגער. ער אליין איז געווען נישט קיין קליינער אָרעמאן, האָט געווויינט אין א קעלערשטוב, און דאָך האָט זייז גוטהארציקע פרוי מקיים געווען די גרעסטע מצוה פון הכנסת אורחים און איך פיל עס פאר מיין חוב, זיי צו דערמאנען מיט דאנק. איך האָב זיי געטראָפן נאָך דער מלחמה אין א לאגער אין דייטשלאנד. איך האָב זיי זייער מקרב געווען און זיי געפינען זיך היינט צוזאמען מיט דער גאנצער גראָטעווועטער משפחה, זין און טעכטער און אייניקלעך, אין ישראל. די פרוי פון בערל דאנציגער איז אויך געווען ווי א מאמע צו די צוויי אויבן דערמאנטע ברידער ריינשטיין, וואָס האָבן מורא געהאט זיך צו באווייזן אין גאס און האָבן זיך ביי די דאנציגערס אויס־באהאלטן.

אזוי האָט אָנגעהאלטן די ממשלה פון די סאָוועטן אין דעם געביט אייניקע וואָכן, ביז אין איינעם א שיינעם טאָג האָט זיך פארשפרייט מיט בליץ־שנעלקייט די ידיעה וועגן דעם נייעם ריבענטראָפּ־מאָלאָטאָוו אָפמאך, אז די סאָוועטן דארפן זיך צוריקציען ביז קאָוועל און די דייטשן ימח שמם דארפן פארנעמען די געביטן. עס איז געוואָרן נאָך א גרעסערע בהלה און זי איז געווען ספעציעל אומדערטרעגלעך פאר דער דאָרטיקער יידישער באפעלקערונג. די איינציקע, וואָס האָבן זיך געפרייט, זיינען געווען די פאָליאקן. זיי האָבן אָנגעהויבן אויפצוהייבן די קעפ און האָבן געדראָט די יידן — זאָלן נאָר די דייטשן קומען, זיי וועלן אייך שוין באצאָלן פאר דער פריצייטיקער פרייד אייערער! די סאָוועטן האָבן עס צוערשט

געלייקנט און מיט גאוה ווייטער געגעבן דערקלערונגען, אז וואו ערד ווערט פארנומען פון דער רויטער ארמיי, וועט זי קיינמאל נישט אפגעגעבן ווערן. אבער דאס איז געווען בלויז א גרויסער אנשטעל און ווי נאר די נאכט איז צוגעפאלן, ווען קיין שום מענש האט נישט געטארט זיך באווייזן אין גאס, האט מען געהערט און דורך די פארשטעלטע פענצטער געזען אוועקמארשירן די רויטע ארמיי מיטנעמענדיק מיט זיך אלץ, וואס זיי האבן נאר געקענט. א קליינעם טייל פון דער באפעלקערונג האבן זיי דערלויבט מיטצוגיין.

די בהלה צווישן די פליטים איז געוואקסן, צוזעענדיק די אומארדענונג און פארלוירנקייט אן קיין שום פערספעקטיוו פאר אונז ווייטער צו עקזיסטירן אונטער דער נייער ארדנונג, האבן מיר בעסער באשלאסן צוריקצוגיין צו היטלערן ווי מיטצוגיין מיט די סאוועטן. און א טאג איידער די דייטשע ארמיי האט אריינמארשירט האב איך מיט מיינע צוויי ברידער (אגב, איך האב אנגעטראפן דארט אין כעלם אויפן וואנדערוועג מיין צווייטן ברודער שמועלקע) און מיט יהודה האכערמאן און מיט נאך אייניקע פון אונזער גרופע געזומען דעם שטעקן אין האנט און מיר זיינען צוריק געגאנגען. דער וועג צוריק איז געווען פול מיט די גרעסטע סכנות, און עס איז געווען פשוט מסירת נפש. מיר האבן אונזער וועג פון 600 קילאמעטער דורכגעמאכט צו פוס. מיר זיינען געגאנגען דורך פעלדער און וועלדער, וויל דורך נארמאלע וועגן, אין פוילישע דערפער האט מען זיך מורא גהאט צו וויזן, וואס די פוילישע באפעלקערונג איז געווען שרעקלעך גשטימט שוין דעמאלס קעגן אונז. איבעראל האט מען גהאט דעמזעלבן פזמון, אז די יידן מיט די סאוועטן האבן געמארדעט פאליאקן. הגם די דייטשע ארמיי האט אלע פליטים דעמאלט געהאלפן און האט זיי דערלויבט זיך צו באנוצן מיט זייערע טראנספארטאציע־מיטלען, כדי זיי צוריקצוברענגען אהיים, איז

יעקב זלצמן

ישראל מידלארז

פֿאר אונז יידן געווען סכנת נפשות מיט זיי צו פֿאָרן, ווייל די פֿאַליאקן האָבן די יידן תיכף געמסרט און דאָס איז געווען פֿארבונדען מיט אומקום. איינמאָל איז געשען אזוי אז מיר האָבן זיך קוים מיטן לעבן אַרויסגעראטעוועט. עס איז געווען א קליינע באן־פֿארבינדונג ביז פּולאווע און דאָרט האָבן מיר מיט מסירת נפש זיך אריינגעריסן. נאָר א דאנק דער טונקלקייט פון דער נאכט זיינען מיר ניצול געוואָרן פון איבערגעגעבן צו ווערן דורך די פֿאַליאקן אין די הענט פון די דייטשן. אזוי זיינען מיר אין מיטן נאכט אָנגעקומען קיין פּולאווע. די שטאָט איז געווען כמעט אין גאנצן אָפּגעברענט פון די דייטשע פייער באָמבעס, און די יידישע באפעלקערונג, צעשראָקן און אין גרעסטן פּחד, האָט מורא געהאט אנזן אפילו אין א שייער אריינצולאָזן. דער גרעסטער נס איז געווען, וואָס צוליב מיין געזעלשאפטלעך־ציוניסטישער ארבעט פאר דער מלחמה האָב איך געקענט א סך עסקנים אין די דאָזיקע שטעטלעך און זיי האָבן אונז שוין איבעראל אויפֿגענומען און אונז כאָטש געגעבן א ווארעמען מאָלצייט און צידה לדרך. ענדלעך האָבן מיר זיך דערשלעפּט צו דער גרויסער שטאָט ראדאָם. דאָרט זיינען מיר שוין געווען צווישן אונזערע אייגענע יידן. זיי האָבן להיפוך פון די יידן אויף די קרעסן אונז אויסגעשטרעקט די האנט צו העלפן אונז און די ערשטע נאָרמאלע מאָלצייט ביי א טיש האָבן מיר געהאט אין דער דאָזיקער שטאָט. איר וועט מיר מוחל זיין, וואָס איך דערמאן אזוי אומעטום די פראגע פון פארשפּייזונג, ווייסן דאָך די אלע קוים גערעטעוועטע פון די לאגערן, וואָס עס הייסט הונגער און נישט האָבן קיין שטיקל ברויט, ווען דער גאנצער מוח הערט אויף צו פונקציאָנירן און טראכט נאָר אין איין ריכטונג: פון וואנען נעמט מען עפּעס צום עסן צו דערהאלטן דעם גוף.

מיר האָבן זיך ווייטער געשלעפּט פון שטעטל צו שטעטל. דורך די זעלבע וועגן, מיט וועלכע מיר זיינען עטלעכע חדשים פריער געגאנגען קיין מזרח, זיינען מיר איצט צוריקמארשירט, אין די נעגל פון דער אָקופּאציע מאכט, ביז מיר זיינען אין אייגעם א טאָג אין מיטן נאָוועמבער אָנגעקומען אין אונזער שטאָט. עס איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז אונזערע משפחות און ספּעציעל מיינע טאטע־מאמע, וואָס זיינען געווען אליין אין הויז, האָבן זיך זייער דערפרייט מיט אונז, אָבער עס זיינען געווען מענטשן, וואָס זיינען געשטאנען גרייט מיט די רוקזעק צו מארשירן קיין מזרח. ווען זיי האָבן געהערט די בשורות טובות, וואָס מיר האָבן זיי געבראכט, איז זייער ענטוזיאזם אָפּגעשוואכט געוואָרן. סוף כל סוף האָבן דאָך אין אָנהויב די אָקופּאנטן, אחוץ עטלעכע וויניקע אויסנאמעס, נאָך נישט ארויסגעוויזן דעם גאנצן פרצוף זיערן און מענטשן האָבן געטראכט, אז זאָמער וועט מען אפשר קאָנען איינשטעלן א שטיקל לעבן אונטער די געגעבענע אומשטענדן.

צום סוף ווייל איך באמערקן, אז דאָס וואָס האָט זיך פיינפול געוואָרפן אין די אויגן, איז געווען די גלייכגילטיקייט און די זאָרגלאָזע חוצפּה פון אונזערע פּוילישע שכנים. זיי זיינען באלד געוואָרן די גרעסטע פאטריאָטן פון דער דייטשער אָקופּאציע מאכט, געהוליעט און געשיכורט און גלאָזט זיך וואויל גיין אזוי ווי עס וואָלט זיי גאָר קיינמאָל נישט איינגעפאלן, אז דער גאנצער אויפגעבלאָזע־

נער פאטריאָטיזם איז נישט ווערט קיין שמעק טאבאק. ווי הינטישע קנעכט האָבן זיי געמוסן לעקן און חנפענען די נייע מאכטהאָבער. און זאָל דאָ געזאָגט ווערן, אז דעם גרעסטן האס דארפן מיר טראָגן קעגן די פּאָליאקן. נאָר אין דער מיט פון אוא נידריק פּאָלק איז מעגלעך געווען דער אומקום פון דעם גאנצן יידישן ישוב. זיי, די פּאָליאקן, האָבן מיט דעם גרעסטן אייפער און מיט דער גרעסטער התלהבות פארהאָלפן צום יידישן אומקום!

ב. וואלבראָם פאר דעם חורבן

די פּוילישע רעגירונג, וואָס איז געווען פארנומען מיט דערשטיקן ווירטשאפט־לעך, מאָראליש און פיזיש די יידישע מינדערהייט אין פּוילן, איז געווען בלינד צו דעם, וואָס האָט זיך געטאָן פאר איר אייגענער נאָז, און האָט געפרוואוט מיט פאטריאָטישע רעדעס, וואָס האָבן נישט געהאט קיין שום ממשות, אויפצומונטערן די באפעלקערונג און זי צו בארואיקן דערמיט, אז עס וועט גאָרנישט געשען, אז מיר וועלן מיט די היטלען פארוואָרפן און פארניכטן דאָס דייטשע מיליטעריזם און מען וועט קיין קנעפל ניט רירן פון פּוילן. די יידישע באפעלקערונג איז געווען מאכטלאָז און שוצלאָז און נישט וויניק יידן האָבן געפילט די אָנקומענדיקע קאטאסטראָפע און בייַ זיך געטראכט: תמות נפשי עם פּלישתים (א סך יידישע פּאָליטישע און רעליגיעזע פירער האָבן נישט געגלויבט, אז די מלחמה וועט אויסברעכן). עס איז אָנגעקומען דער 1־טער סעפּטעמבער, 1939. אין מיטן נאכט האָבן די באָמבעס אָנגעהויבן האָגלען און אונזער שטאָט, וואָס איז געווען איבער הונדערט קילאָמעטער פון דער דייטשער גרענץ, האָט באלד דערפילט די טייוו־לאָנישע קראפט פון די דייטשע עראָפלאנען. צוזעענדיק די אלגעמיינע אומאָר־גאניזירטקייט און פּחדנות פון אונזערע גרויסע מאכטהאָבער, האָט מען אָנגעהויבן טראכטן: מאין יבא עזרי? און אזוי האָט זיך דער בעסטער טייל פון דער יידישער באפעלקערונג, די יידישע יוגנט, ארויסגעלאָזט אויפן וואנדערוועג. מען איז געלאָפן, נישט וויסנדיק וואוהין, און וואוהין מען איז געקומען, איז דער שונא געלאָפן פאָראויס. די בהלה אויף די וועגן איז געווען גרויס און די באָמבארדי־רונגען פון די עראָפלאנען אויף דער ציווילער באפעלקערונג האָבן נאָך פאר־שטארקט די בהלה. און דערווייל האָט דער שטן מארשירט און אויך פארנומען אונזער שטעטל. עס איז געווען א גליק, וואָס די גרויסע מוילהעלדן, די פּאָליאקן, האָבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאנד און דער אריינמארש איז נישט געווען באגלייט פון קיין פיזישער פארניכטונג פון דער שטאָט. אָבער די היטלעריסטישע פויסט האָט זיך באלד מיט איר גאנצער שארפקייט אראָפגעלאָזט אויף דער יידישער באפעלקערונג. עס איז געווען אָנצווויייזן, אז מען האָט צוזאמענגענומען דעם 6־טן סעפּטעמבער, באלד נאָך דעם אריינמארש די גאנצע יידישע מענערישע באפעלקערונג, זי געלאָזט שטיין א גאנצן טאָג אויפן מארק און זי דאן אוועקגע־פירט צו פוס קיין זאוויערטשע אין א לאגער, אמהלך פון 50 קילאָמעטער. אָבער דאָס איז ערשט געווען א פאָרשפיל צו דעם, וואָס איז געקומען שפּעטער. עס האָט

זיך געגומען שיטן אויף די יידישע קעפ איין גזירה נאָך דער אנדערער: יידן טאָרן נישט האנדלען; מען טאָר נישט גיין אויף די וועגן; יידן מוזן צושטעלן אלע נויטיקע מאטעריאלן פאר דער דייטשער אָקופאציע מאכט; יידן מוזן אויספירן די שווערסטע פיזישע ארבעטן פאר דער דייטשער ארמיי; אלע יידישע געשעפטן זיינען געשלאָסן און די סחורות רעקווירירט געוואָרן; די בעסטע יידישע וואוי־נונגען און מעבל האָבן די דייטשן אוועקגענומען. אויף דאָס אלץ דורכצופירן, האָבן די דייטשן באשטימט א „יודענראט", צו וועלכן עס האָבן געהערט יחיאל ענגלארד און משה אהרן וואָלטשינסקי, משהלה צוקערמאן און ביביק מיטלמאן. פירנדיקע יידישע געזעלשאפטלעכע טוער, איינגעשלאָסן דעם שרייבער פון די שורות, זיינען צו דער צייט געווען אויפן וואנדערוועג און די יידישע באפעלקערונג איז געווען כצאן בלי רועה.

פארשטייט זיך, אז די אויפגאבע פון די יודענעלטסטע איז נישט געווען קיין לייכטע. זיי האָבן געדארפט צושטעלן שקלאפן־ארבעטער און זיי זיינען געווען פאראנטוואָרטלעך פאר דער דורכפירונג פון די אלע גזירות רעות. עס מוז אויך, ווי אומאנגענעם דאָס זאָל נישט זיין, דערמאנט ווערן, אז דער ערשטער יודענעלטסטער יחיאל ענגלארד האָט צום באדויערן נישט פארשטאנען די גרויסע אחריות פון דער שעה און, אריינלאָזנדיק זיך אין נישט קיין גלייכע מסחרים מיט דעם דייטשן קאָמיסאר פון דער שטאָט, איז ער געפאלן א קרבן פון זיין אייגענער שולד, איז אוועקגענומען געוואָרן קיין אוישוויץ און האָט געטיילט דעם גורל פון אלע קדושים. פון דעמאָלט אָן ביז צו דער לעצטער אויסזידלונג אין 1942 איז געווען דער יודענעלטסטער משה אהרן וואָלטשינסקי.

קיין רשעותן מצד דעם יודענראט זיינען צום שבח פון אונזער שטאָט נישט פאָרגעקומען. עס זיינען געווען עטלעכע פאלן פון מסירות און פון אומגעבראכטע לעבנס, אָבער דאָס איז געווען די ארבעט פון טונקעלע צוגעפאָרענע עלעמענטן און פון אייניקע פון די נידריקסטע באשעפענישן פון שטאָט, וואָס האָבן געוואָלט נושא חן זיין ביי דער דייטשער מאכט און זיינען שפעטער אליין געווען קרבנות און האָבן פאר זייערע זינד באצאָלט מיט זייערע לעבנס.

ג. וואָלבראָם אונטער דער נאצישער אָקופאציע

די געשיכטע פון אונזער יידיש שטעטל איז ווי די געשיכטע פון אלע אנדערע יידישע שטעט אין פוילן, און איך וויל דערפאר זיך נישט ארייגלאָזן אין א שילדערונג פון אלע אלגעמיינע רדיפות און נגישות מצד די נאצישע מערדער, ווי פארבאָט צו פאָרן אויף די באנען, צו פארלאָזן די שטאָט (אויב א ייד איז געפונען געוואָרן מחוץ פון תחום המושב איז ער באלד דערשאָסן געוואָרן) אז"ו, וואָס האָבן זיך אויסגעגאָסן אויף די יידישע שטעט און שטעטלעך אין די יאָרן 1939 ביז 1942. די גאָר גרויסע צרות און גרויליז האָבן זיך אָנגעהויבן באלד נאָך דעם אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער מלחמה. ביז דעמאָלס האָט מען אפילו מיט די פריערדיקע דייטשע אָקופאנטן, וואָס זיינען באשטאנען מערנסטנס פון

ציווילע רשעים, נאָך געקאָנט האָבן א געוויסן קאָנטאקט. אָבער שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן א גאנצער פּעריאָד פון לית דין און לית דיין. מען איז נישט געווען זיכער מיטן לעבן, נישט ביי טאָג און נישט ביי נאכט. ווילדע באנדעס פון קרימינאל־פּאָליציי, וואָס איז געווען צוזאמענגעשטעלט פון די אוקראינישע און פּוילישע קאָלאבאָראטאָרן, זיינען אומגעשטערט צוזאמען מיט דער נאכט געקומען אין שטעטל. מחמת דעם פּארבאָט פון פּארלאָזן דאָס הויז נאָך 8 אזייגער אין אָוונט, איז יעדעס יידישע הויז געווען אָפּגעזונדערט ווי אין א מדבר, און ערשט אינדערפרי האָט מען געקאָנט באווייזען די קרבנות פון דער נאכט און זיך פּרעגן וועמענס ריי עס קומט איצט. אזוי זיינען טראגיש פּארשניטן געווארן א סך לעבנס נאָך פּאר דער אויסזידלונג ווי למשל די שיינע באלעבאטישע יידן מענדל פּינקע־וויטש, אברהמלי באָרענשטיין און מרדכי דאנציגער און נאָך און נאָך. זיי זיינען געווען קרבנות פון די נאצישע משרתים. דער טעראָר און די אומדערטרעגלעכע סיטואציע האָבן זיך פּארשארפט פון טאָג צו טאָג און אין אָנהויב 1942 איז שוין די יידישע באפעלקערונג אין גאנצן געווען אונטער דער הערשאפט פון דער געסטאפּאָ. קיין שום קאָנטאקטן מיט דער ציווילער דייטשער אדמיניסטראציע זיינען נישט מעגלעך געווען. דער יודענראט איז געשטעלט געווארן אונטערן דירעקטן קאָנטראָל פון דעם געסטאפּאָ־מערדער בייערליין מיטן זיך אין מיעכאָוו און פון זיין הענקערישן ארויסהעלפער, דעם דייטשן פּאָליציי קאָמענדאנט באום־גארטן, וואָס האָט געהאט זיין הויפּט־קוואַרטיר אין דער וואָלבראָמער גומי פאב־ריק. ווי נאָר ער האָט זיך באוויזן אין געטאָ, האָט קינד און קייט אָנגעהויבן צו ציטערן. באומגארטן האָט נאָך פּאר דער אויסזידלונג געזייט טויט און פּארניכ־טונג, וואו ער האָט זיך באוויזן. פון זיינע מערדערישע הענט זיינען געפאלן דער אָנגעזעענער סוחר און אלעקסאנדערער חסיד יהושע לעסמאן און דער זייער פיינער און אייִדעלער ישראל וולאָך, דער מאן פון טילע בידלאָווסקי, און פילע אנדערע.

אין אָט דעם גיהנום האָבן מיר געלעבט און פון טאָג צו טאָג, פון שעה צו שעה איז די לאגע געווארן אלץ אומדערטרעגלעכער. שוין נישט רעדנדיק וועגן דער אלגעמיינער לאגע, איז אויך דאָס ווירטשאפטלעכע לעבן געווארן שווערער. די גאנצע יידישע באפעלקערונג איז געווען פּארשפּארט אין א קליינעם שטח. יעדער אויסערלעכער קאָנטאקט מיט דער פּוילישער באפעלקערונג איז געווען פּארבאָטן, פּאר געפּינגען א שטיקל ווייס ברויט אָדער צווייִ אייער אין א הויז האָט מען גלייך אויפן אָרט דערשאָסן. קאָן מען זיך פּאָרשטעלן, ווי אזוי די לאגע פון די יידן האָט אויסגעזען — הונגער און נויט, עפּידעמישע קראנקהייטן, נישט קיין האָלץ אָדער קוילן פּאר באהייצונג אין ווינטער. כדי צו דערהאלטן זייערע נשמות. האָבן מענשן פּארקויפט חפצים, קליידונג און שטוביקע זאכן און אלץ וואָס נאָר מעגלעך. עס איז אָזוי ווייט דערגאנגען, אז מען האָט אראָפּפּארקויפט פון זיך דאָס העמד פון לייב.

דער זומער 1942. הגם די זון האָט געשיינט ווי אלעמאָל, איז געווען דער טונקלסטער און שווארצסטער זומער פון גאנצן פּוילישן יידנטום אין ספּעציעל פּאר אונזער שטעטל. שוין אין מאי 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע אויסזידלונג

אין אונזער קרייז און פון א טייל פון דער יידישער באפעלקערונג פון סלאָמניק. און הגם דאָס שטעטל איז געווען אין גאנצן 30 מייל פון אונזער שטאָט, האָט מען בכלל נישט געוואוסט, אַדער נישט געוואָלט וויסן, וואָס עס האָט מיט די מענשן פאסירט. דאָס איז געווען דער ערשטער צייכן פון דעם אָנקומענדיקן שטורעם. מענשן זענען ארומגעגאנגען מיט פארבראָכענע הענט און זיך געפרעגט, וועמעס ריי עס קומט. א פאָר טעג פאר ראש השנה, דעם 6־טן סעפטעמבער, וואָס איז געפאלן אין א שבת, איז געווען דער יום הדין פאר דער יידישער באפעלקערונג פון אונזער שטאָט. שוין עטלעכע טעג פריער האָט אָנגעהויבן וואקסן דער אומרו און די אומגעדולד פאר דער זיך אָנרוקנדיקער סכנה, און די דייטשן, כדי צו פארבאהאלטן זייערע כוונות. האָבן נאָך אין דער לעצטער מינוט באויזן צוזאמענ־ צונעמען קינד און קייט, יידישע מענער און פרויען, צו דער ארבעט פון אויסטרו־ קענען די באגנעס (זומפן). די ארבעט ביי די זומפן איז אָנגעגאנגען ביז צו דעו לעצטער מינוט.

פרייטיק ערב דעם 16טן סעפטעמבער צו חצות זיינען זיך צונויפגעקומען די מלאכי חבלה אין דער יידישער קהילה אנטקעגן דער שטאָטישער שול און האָבן ארויסגעגעבן דעם באפעל אז צומאָרגנס, שבת אינדערפרי, 8 אזייגער, זאָל זיך די גאנצע יידישע באפעלקערונג פארזאמלען אויפן מארק, פון וואנען זיי וועלן מכלומרשט איבערגעזידלט ווערן צום „אָסטען". הערנדיק לייענען דעם דאָזיקן באפעל פון דעם מערדער בייערליין מיט זיין גאנצער טונקעלער חברותא, און הערנדיק אויסרעכענען די אלע טויטשטראָפן, וואָס וואָרטן אויף יעדן איינעם פאר נישט אויספירן די באפעלן, האָב איך זיך געטראכט. וויפיל מיתות משונות וועט מען דארפן געפינען אויף צו באצאָלן די דייטשן פאר דער פיין פון די אומשולדיקע קדושים.

אין דער גרויסער שטילקייט פון דער נאכט האָט מען געהערט דאָס קנאלן פון די מאשינענגעווערן פון די דייטשע מערדער, וואָס האָבן ארומגערינגלט די שטאָט, כדי צו פארהיטן עס זאָל חס וחלילה עמיצער זיך נישט ארויסרייסן פון שטאָט, צומאָרגנס, זייער פרי. שוין פון פינף אזייגער אָן, האָט דערזעלביקער תלין מיט דער הילף פון פוילישע פאָליציסטן און אוקראיניש מערדער גענומען טרייבן אלע יידן צו דעם פראָווויזאָרישן זאמלפונקט אין מארק. זיי האָבן געפרואווט צו באאיינפלוסן די זקנים און אויך פרויען און קינדער, אז זיי זאָלן זיך אויפזעצן אויף ספעציעלע וועגענער אויף צוצופירן זיי צום אויסזידלונגספונקט, וואָס האָט זיך געפונען דריי קילאָמעטער פון די שטאָט אויף א גרויסן זומפיקן באָדן. אנטקע־ גנאיבער דער וואָלבראָמער גומי־פאבריק. א סך מענשן האָבן זיך געלאָזט אריינ־ נארן אין דער פאסטקע און אָנשטאט צום אויסזידלונגספלאץ האָט מען זיי צוגע־ פירט צום וואלד הינטער דעם יידישן בית החיים און דאָרט זיינען שוין געווען פון פריער צוגעגרייטע גריבער, געגראָבן פון פוילישע שטשעלציס און פון יוגנט אָרגאניזאציעס. דאָרט האָבן די דייטשן זיי אלעמען געהייסן זיך אויסטאָן נאקעט און זיך אויסשטעלן אין א ריי. דאן האָט מען זיי מיט א מאשינגעווער אויסגעשאָסן און גלייך אריינגעוואָרפן אין די גריבער. אזוי ארום זיינען באלד אין אָנהויב

מרדכי ווייסבראָט

דוד ווײַנשטאָק
נפל בצבא האדום
געפאלן אין דער רויטער ארמיי

אומגעקומען עטלעכע הונדערט יידן. די צאָל וואָלט געווען נאָך א סך, א סך גרעסער, אָבער דאָס גליק איז געווען, וואָס די פרומע און רעליגיעזע יידן האָבן נישט געוואָלט מחלל שבת זיין און האָבן זיך געוואָלט בעסער שלעפּן צו פוס. אויף אזא אופן האָבן זיי אויסגעמיטן דערהרגעט צו ווערן אויפן אָרט ביים בית החיים. אין משך פון עטלעכע שעה, ביז מיטאָגצייט פון דעם שווארצן שבת, איז די גאנצע יידישע וואָלבראָם געטריבן געוואָרן, באוואכט פון די דייטשן, פאָליאקן און אוקראינער, ביז צו דעם אויבן דערמאנטן טראנספאָרטאציע פונקט, און אין שטאָט איליין זיינען געבליבן די דייטשע מערדער. וואו נאָר זיי האָבן געפונען א יד, האָבן זיי אים אומגעבראכט. זיי האָבן דערהרגעט עטלעכע אלטע יידן, וואָס האָבן נישט מער געקאָנט גיין צום אויסזידלונגספּלאץ און האָבן געוואָלט בעסער שטאַרבן אויף זייער אייגן בעט. עס זיינען דערהרגעט געוואָרן דער אָנגעזעענער סוחר מלך פאצאנאָווסקי און איינער פון די עלצטע אין שטאָט, דער שטאָט זקן, דער יידישער בעקער חיים שלמה ווייסבעקער. אויך מיין פאָטער און מוטער ע"ה יצחק און גיטל שרה צוקערמאן, וואָס זיינען געטריבן געוואָרן צופוס צום אויס־זידלונגספּלאץ, זיינען אויפן וועג נעבן דער גארבעריי דערשאָסן געוואָרן. וואו זייערע קברים געפינען זיך וויס איך נישט. א טאָג פריער האָט זיך איליין געגע־מען דאָס לעבן בידלאָווסקי, דער זון פון דעם אָנגעזעענעם שטאָטישן עסקן און מזרחי טוער הערשל בידלאָווסקי. איך ויל דאָ אויך דערמאנען די מסירות נפש פון דעם וואָלבראָמער רב. נישט וועלנדיק זיך אויסבאהאלטן, איז ער אַרויס אינ־דערפרי צוזאמען מיט א גרופּע פרומע יידן וויי משה פייוועל און אנדערע, און האָט מארשירט פון דער שולגאס, זאָגנדיק די שבתדיקע תפילות שחרית אונטערן

פרייען הימל ביז צום אויסזידלונגספונקט און זיין אייגציק באדויערן איז געווען, ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט טרעפנדיק מיך אויפן וועג: „מושה'ל, צו וואָס האָב איך זיך נאָך געדארפט לאָזן אָפשערן די באָרד?"

אויף דעם אויסזידלונגספלאץ האָט מען די גאנצע יידישע באפעלקערונג פון אונזער שטאָט צוזאמענגעפרעסט מיט די יידן פון פילק, זשארנאָווצע, און אויף א קליינעם זומפיקן שטח, אָפגעטיילט באזונדער די מענער און די פרויען. און זיצנדיקערהייט אין קויט און אין שמוץ האָט קיינער זיך נישט געטאָרט אויפ־שטעלן. ווער עס האָט געפרואווט זיך אויפשטעלן, האָבן אים די ארומיקע היטער, די שטשעלציס און די פוילישע וואכלייט אונטער דער אָנפירונג פון דער געסטאפּאָ און פון די דייטשע זשאנדארן, געשלאָגן מכות רצח מיט די קאָלבעס פון זייערע ביקסן.

אזוי האָט מען אָפגעפינסטערט א גאנצן מעת לעת ביז זונטיק ביינאכט, ווען עס איז אָנגעקומען דער צוג מיט די פי־וואגאָנען, וואו מען האָט צוערשט די פרויען, קינדער און אלטע לייט אריינגעפאקט צו הונדערט מענשן אין א וואגאָן, וואו עס איז קוים געווען פלאץ פאר 40. די פרויען, קינדער און זקנים זיינען אזוי ארום געווען צווישן די ערשטע קרבנות וואָס מען האָט אוועקגעפירט פאר־שניטן צו ווערן. ווי מען האָט זיך שפעטער דערוואוסט, איז דער טראנספּאָרט מיט די ערשטע קרבנות פון דער שטאָט און אומגעגנט געשיקט געוואָרן אין דעם פּרימיטיוון בארבארישן טויטן־לאגער בעלזשעץ, פון וואנען קיין אייגציקער האָט זיך נישט געראטעוועט. די געזונטע מענער און די יונגעלייט האָט מען יעדן טאָג ביז סוף וואָך פארקויפט ווי שקלאפן אויפן מארק. עס זיינען יעדן טאָג געקומען מענשן־העגדלער פון די פארשידענע צוואנגסלאגערן און האָבן איינגעהאנדלט די לעבעדיקע סחורה. אזוי זיינען די מענער אין דער צאָל פון איבער 2,000 צעשפרייט געוואָרן איבער פארשידענע צוואנגסארבעטס־לאגערן ווי פלאשאָוו, סטאלאָווע וואָלע און אנדערע.

וואָס עס האָט זיך אָפגעשפּילט אין די צווי חדשים, ביז דער צווייטער אויסזידלונג, קאָן קיין מענשלעכע פעדער נישט באשרייבן. עס האָבן זיך צונויפ־געזאמלט די רעשטלעך פון די יידן, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן אין די פעלדער און גריבער בעת דער ערשטער אויסזידלונג, און אויך פון די ארומיקע שטעטלעך האָט זיך אָנגעזאמלט א צאָל פון עטלעכע הונדערט נפשות, און מיר האָבן זיך ארומגעדרייט ווי אין תוהו ובוהו און געווארט אויף אונזער ריי, נישט מאכנדיק זיך קיין אילוזיעס מער וועגן אונזער אייגענעם גורל.

אלע רעשטלאך פון די יידן האָבן זיך קאָנצענטרירט ארום דעם שטאָטישן בית המדרש. מען האָט אונז ווידער געפרואווט, כדי צו פארדעקן די אמתדיקע כוונות, צו פארנארן מיט אילוזיעס פון ליקווידירן די שטאָט. מיר האָבן צוזאמענ־געזומען דאָס גאנצע האָב און גוטס פון די צעשטערטע יידישע היימען אין דער וויבערישער שול אין שטאָטישן בית המדרש און דארט אהין איז דער מערדער באומגארטן געקומען יעדן טאָג מיט נייע גזירות צו די קוים זשיפּנדיקע, צייט־ווייליק געראטעוועטע יידישע קרבנות. וואו נאָר מען האָט געכאפט א יידן, וועמען עס איז געלונגען זיך אויסצובאהאלטן אין די ארומיקע דערפער פון דעם יום

הדין, האָט מען אים געבראכט צו אונז. אָבער די גרעסטע אכזריותן האָבן די דייטשן ארויסגעוויזן צו די, וואָס עס האָט זיך זיי איינגעגעבן צו אנטלויפן פון צווישן די פארשיקטע אין די לאגערן. ווי נאָר איינער פון אָט די מענשן איז אריינגעפאלן אין זייערע הענט, האָט מען אים געבראכט פאר דער שול און אים דאָרט דערשאָסן. אזוי האָט מען אויפן שולהויף דערשאָסן מענדעל נאַרציס און זיין זון, וואָס זיינען אנטלאָפן פון דעם ארבעטסלאגער הינטער קראָקע און הערנדיק, אז עס זיינען נאָך פאראן יידן אין שטאָט, זיינען זיי צוריקגעקומען. דורך א מסירה פון זייערע אייגענע פוילישע שכנים זיינען זיי אריינגעפאלן אין די הענט פון די מערדער. איך וויל דאָ אויך אונטערשטרייכן דעם טראגישן גורל פון די וויניקע, וואָס עס איז זיי געלונגען ביי דער ערשטער אויסזידלונג צו פארמיידן

נחום זעליגער

יחיאל אימערגליק

די פארניכטונג און זיך אויסצובאהאלטן אין די ארומיקע דערפער. זייער לאגע איז געווען ממש אומדערטרעגלעך. די באציאונג פון די „גוטע פריינט", די פאָליאקן און שכנים, איז געווען נאָך ערגער ווי פון די דייטשע מערדער. זיי האָבן געהאָלפן אויסזוכן, אויסגעפינען און אויסליפערן יעדעס יידישע קינד און עס איבערגעבן צו דער פארניכטונג.

די צווייטע אויסזידלונג איז פאָרגעקומען ארום מיטן נאָוועמבער. דער טאָג איז געווען א כמורנער, ס׳האָט גערעגנט און געשנייט. די מערדער האָבן צוזאמענגענומען די רעשטלאך פון דעם ביסל איבערגעבליבענע יידן און זיי געטריבן צו פוס קיין מיעכאָוו. אויף דעם טראגישן מארש זיינען באלד געפאלן קרבנות, צווישן זיי דער אָנגעזעענער אפאָטעקער און געווען דער יידישער בירגער־מייסטער העניק ראזענבאום און דער איבעראל באליבטער, הארציקער, פאָלקסטימלעכער, שטאָטישער פעלדטשער יאנקעל מעלאך. זייענדיק שוין קלאָר

באוואוסט וועגן אונזער גורל. האָבן זיך נאָך אייניקע — נישט קיין סך — גערא־טעוועט דורך דעם, וואָס זיי זיינען באצייטנס אנטלאָפן אָדער זיי האָבן זיך אויסבאהאלטן. צווישן די, וואָס האָבן זיך אויסבאהאלטן אויף א בוידעם איבערן אלעקסאנדערער שטיבל אין הויז פון דער אָנגעזעענער משפחה האָכערמאן, עד יעבור זעם, האָב איך זיך אויך געפונען, און צוויי טעג שפעטער האָב איך זיך געלאָזט אין וועג אריין מיט מיינע דריי ברידער און נאָך אנדערע צו שווארצן די גרענץ און צו אנטלויפן אין דערבייאיקן אָבערשלעזיע, אין דעם „גן עדן" פון מאָניעק מערין. דעמזעלבן וואנדערוועג האָבן מיטגעמאכט די רעשטלאך פון די וואָלבראָמער יידן. וועגן דעם, וואָס עס האָט פאסירט מיט די מענשן שפעטער וויל איך, הגם עס האָט אויך א פערזענלעכן כאראקטער, רעדן אין ווייטערדיקן קאפיטל.

ד. דער גורל פון די רעשטלאך פון די וואָלבראָמער יידן אין זאגלעמביע

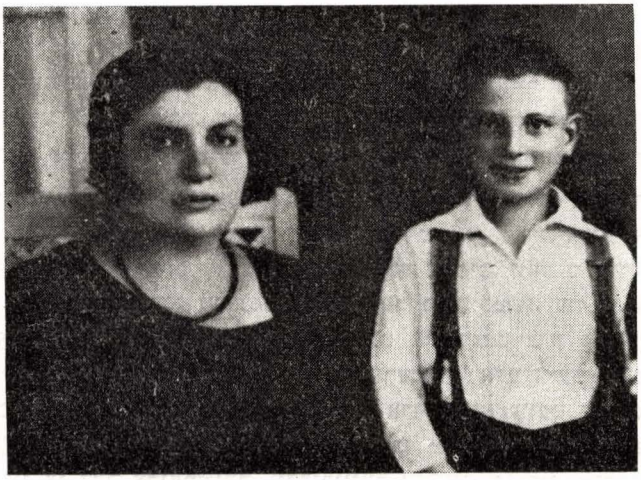
איך וויל איבערגעבן אין עטלעכע ווערטער, וויי ווייט מיין שפראך איז בכוח עס ארויסצובערענגען, די יסורים און פייניקונגען, וואָס אונזער גרופע האָט געהאט איבערצוטראָגן. אין דער גרופע האָבן זיך אויך געפונען אחוץ מיין ברודער יאנקעל מיט זיינע צוויי זין און מיין ברודער כאסקעל, אויך הערשל בידלאָווסקי מיט זיין שטומען זון דוד, מאיר שוחט מיט זיינע צוויי זין און נאָך אנדערע, וועמעס נעמען זיינען מיר ארויס פון זכרון. עס האָבן אונז געפירט פויליש־שע שמוגלערס, די גרעסטע אויסוואורפן פון שטאָט. מיר האָבן דעם מהלך פון 100 קילאָמעטער דורכגעמאכט כמעט צו פוס, דורך וועלדער, איבער בערג, אין א שנייעדיקער, גליטשיקער ווינטערנאכט. יעדע פאָר שעה האָבן זיך די שמוגלערס אָפגעשטעלט און געפאָדערט פון אונז אלץ וועכטפולע, וואָס מיר האָבן פארמאָגט. אָנגעקומען איז די גרופע פון אן ערך 30 מענשן כעלות השחר קיין סאָסנאָוועצ און האָט זיך צעשפרייט צווישן באקאנטע און קרובים. אָבער דאָ האָט זיך ערשט אָנגעהויבן די גרויסע טראגעדיע. מיר האָבן געמיינט, אז קומענדיק צווישן יידן, וואָס זיינען נאָך דערווייל געזעסן אין זייערע וואכעמע היימען, וועט מען אונז מקרב זיין און לאָזן אָפכאפן דעם אָטעם. איך דערציילן דאָס וויי־טערדיקע דערפאר. וויל דאָס איז געווען נישט בלויז דער גורל פון אונזער גרופע, נאָר אויך פון די אלע רעשטלאך פון די יידן, וואָס האָבן זיך געראטעוועט פון די ארומיקע שטעטלעך קיין זאגלעמביע.

דער יודענראט פון זאגלעמביע, וועמעס זיץ־ארט איז געווען אין סאָסנאָוו־צע, און ספעציעל דער אָנפירער פון יודענראט, משה־מאָניעק מערין, האָט מורא געהאט פאר דער גסטאפאָ און פאר די קאָנסעקווענצען, וואָס קאָנען טרעפן דעם דאָרטיקן יידישן ישוב פאר אויסבאהאלטן ביי זיך יידן פון דעם אזוי גערופענעם „געגנראל גאָווערנמענט" און האָט אונז דערפאר אָנגעהויבן צו רודפן. די פאָלי־צייליי פון יודענראט האָבן געמאכט אבלאווע אין מיטן נאכט און האָבן אונז געוואָלט צווינגען, מיר זאָלן זיך לאָזן פארשיקן אין די דייטשע לאגערן אויף

צוואנגס ארבעט אָדער מיר זאָלן פארלאָזן דעם שטח פון זאגלעמביע. זיי האָבן געדראָט די מענשן, וועלכע וועלן געבן א מקום מקלט פאר זייערע קרובים פונעם „געגנראל גאָווערנמענט", מיט פארשיקונג קיין אוישוויץ און, כדי אָפצושרעקן די יידישע באפעלקערונג, האָט עס מאָניעק מערין אין אייניקע פאלן אויף אן אמת דורכגעפירט. די בהלה צווישן די געפלאָגטע אנטלאָפענע רעשטלאך פון די ארומיקע שטעטלאך איז געווען אין לשער. אייניקע אָנגעזעענע יידן פון אונזער שטאָט האָבן געפרואווט אויף פארשידענע אופנים זיך משתדל צו זיין ביי מאָניעק מערין אָפצושאפן אָדער כאָטש טיילווייז צו לינדערן די דאָזיקע גזירה פון יידן לגבי זייערע אייגענע בריידער. דער שרייבער פון די דאָזיקע שורות איז אליין אוועק צום פאָרזיצער פונעם יודענראט אין בענדין, א. מאָלטשאצקי, וועמען ער האָט נאָך געקענט פון פארן קריג ווי א טוער פון קרן קימת, און אין זיין הויז האָבן זיך פארזאמלט די חשובסטע באלעבאטים, די חשובסטע פני העיר פון בענדין און ער האָט מיט זיי א גאנצע נאכט איינגעטענה'ט און זיי איבערגעגעבן וועגן די שרעקלעכסטע רציחות, וואָס האָבן זיך אָפגעשפילט אין די אלע ארומיקע שטעטלעך פאר זייער נאָז. אָבער די מענשן, וואָס זיינען נאָך געזעסן אויף זייערע ערטער, האָבן בשום אופן אָדער נישט געקאָנט אָדער נישט געוואָלט באגרייפן די קאטאסטראָפע, וואָס רוקט זיך אָן אויך אויף זיי און האָבן נישט געוואָלט פארשטיין. אז פאר די דייטשע רוצחים איז נישט פאראן קיין אונטערשיד צווישן די יידן פונעם „געגנראל גאָווערנמענט" און די יידן פון זאגלעמביע.

די לאגע פון די גערעטעוועטע רעשטלאך איז פון טאָג צו טאָג געוואָרן אלץ אומדערטרעגלעכער. קרובים און פריינט האָבן אויף זיי געקוקט ווי אויף א סכנה פאר זיך. עס איז דערגאנגען אזוי וויט, אז דער ברודער פון מאָניעק מערין האָט צוזאמענגערופן 2000 יידן פון זאגלעמביע און זיי געוואָרנענט פאר די קאָנסעקווענצען פון דעם, וואָס זיי האלטן זייערע קרובים ביי זיך און געפאָדערט אלע ארויסצוטרייבן אין גאס. אלס פועל יוצא דערפון האָט מאָניעק מערין צוזאמען מיט דער געסטאפּע פארטראכט א פלאן, אז מען זאָל די פליטים פון דעם אזוי גערופענעם „געגנראל גאָווערנמענט" (ווי באוואוסט, איז אונזער שטאָט ביז אָלקוש געווען פארעכנט צו דעם פון היטלער געשאפענעם „געגנראל גאָווערנמענט) צוזאמענעמען און זיי האלטן אין א קאזארמע ווי אן ארבעטער־קאָמאנדע. באוואכט פון דעם יידישן אָרדנונגס־דינסט אונטער דער אויפזיכט פון דער געסטאפּע. דעם דאָזיקן פלאן האָט ער איבערגעגעבן אויף א בראטונג פון אייניקע פירער פון די ארומיקע שטעטלאך און אלע איינוועדונגען און באמיאונגען, צוגעשיט צו מאכן דעם פלאן און אונז לאָזן צורו, האָבן נישט געהאט קיין ווירקונג. און אין אייגעם א שבת אָוונט האָט מאָניעק מערין, וויסנדיק וואו איך געפֿן זיך. געפֿונען מיך אויף דער יידישער פאָליצייי און מיר דערקלערט, אז די רי קרימינאל־פאָליצייי פון בענדין זוכט מיך ארום פאר מיינע געזעלשאפטלעכע טעטיקייטן אין וואָלבראָם און אז איך האָב צוויי אויסוועגן: אָדער צו פאר־שווינדן צוזאמען מיט מיינע ברידער און די איבריקע רעשטלאך פון מיין משפחה ווי צום שנעלסטן פון דעם שטח פון זאגלעמביע, אָדער צו גיין אין דעם אזוי

געוואָרפענעם א.ק. לאגער (ארבעטס קאַמאנדאָ), וואָס עס שאפט פאר די פּליטים. נישט האָבנדיק קיין אנדערן אויסוועג און נישט וועלנדיק שטעלן אין סכנה די געראטעוועטע רעשטלאך, האָב איך באשלאָסן צו גיין אין א.ק. און דעם 11־טן דעצעמבער, 1942, איז דער א.ק. געשאפן און איינגעאָרדענט געוואָרן אין אָפּגעזונדערט הויז אויף אייגער פון די גאסן אין סאָסנאָוועצ. מאָניעק מערינס ציל איז געווען א קלאָרער: וויסנדיק וועגן מיין פאָפולערקייט צווישן די פּליטים, האָט ער זיך געטראכט, אז די אנטלאָפענע וויבאלד זיי וועלן הערן אז איך בין אין לאגער. וועלן זיי זיך פרייוויליק מעלדן. און אזוי איז עס טאקע געשען. אזוי ווי עס איז געוואָרן אומדערטרעגלעך פאר די אלע יידן, זיך ווייטער אויפצוהאלטן אין שטאָט, האָבן זיי מאסנווייז אָנגעהויבן שטראָמען אין א.ק. אריין און עס האָבן זיך אין א.ק. אָנגעזאמלט ארום 400 מענשן פון פארשידענעם עלטער, פרויען און מענער, פון די ארומיקע שטעטלאך פּילּיצא, זשארנאָווצע, מיעכאָוו, א. א. די גרעסטע צאָל איז אָבער געווען פון אונזער שטאָט, צווישן זיי די אָנגעזעענע באלעבאטים מיכאל פּערלמוטער און זיינע זין, משה וויסבראָד און זין, די צוויי טעכטער פון דוד זילבערבערג און שלמה קיווקאָוויטש׳ס טעכטער, עזר שניצער, הענעך וואָלטשינסקי און אויך מיינע ברידער יאנקעל מיט זיינע צוויי זין, און שמעלקע, יחזקאל און מאיר. צוזאמען מיט מיר און מיט מיינע שוועסטער־קינדער משהל און לייבל האָט מען אויך געבראכט אין א.ק. דעם באקאנטן ציוניסטישן עסקן פון בענדין, דר. רעכטמאן, וואָס איז דעמאָלס צוריקגעקומען קיין זאָגלעמ־ביע פון זיינע וואנדערונגען אין רוסלאנד. אזוי ווי עס איז געווען וויכטער און גרויסע שנייען, האָט מען אונז געצוווּנגען פאר רייניקן דעם שניי אויף די גאסן פון סאָסנאָוועצ און אויף צו דעמאָלירן אלטע הייזער אין דער אלט־שטאָט. עס

חיה לאה גוטליב־נוסבוים ובנה
חיה לאה גאָטליב־נוסבוים מיט איר זון

איז אומעגלעך צו באשרייבן, וואָס עס האָט זיך אָפּגעטאָן אויף די גאסן אין סאָסנאָווצע. עס איז געווען שרעקלעך אונז צו זען מיט די ספּעציעלע ווייסע ארמ־בענדער נעבן דער געלער לאטע מיטן אויפשריפט א.ק., באוואכט פון יידישן אָרדנונגס־דינסט, מארשירן מיט די לאָפּאטעס און רייניקונגס־מכשירים צו דער ארבעט. אָבער אזוי ווי אין חומש שטייט, וועט מען האָט געשיקט בלעס'ך ער זאָל שעלטן אוּן ער האָט געמוזט בענטשען, אזוי איז די ארבעטס קאָמאנדע פון די שלעכטע כוונות ביים גרינדען פארוואנדלט געוואָרן אין אן אנטרינונגס־פלאץ, אין א מקום מקלט פאר די רעשטלאך יידן פון אונזער געגנט.

די ארבעטס־קאָמאנדע (א.ק.) האָט נושא חן געווען, ספּעציעל ביים ציווילי בירגערמייסטער פון דער שטאָט סאָסנאָווצע, ווייל מיר האָבן דאָך געטאָן שקלאפן ארבעט בחינם, אוּן דער בירגערמייסטער האָט אונז געגומען אונטער זיין שוּ ווי די בעסטע ארבעטס־גרופּע אין זאגלעמביע. אוּן אויך די יידישע מושלים מיט מאָניעק מערין בראש האָבן זיך מיט אונז געיחוסט אוּן געוואָלט אונז האָבן, כדי אז טאָמער וועט דאָך געשען א נס אוּן מיר וועלן איבערלעבן די מלחמה, זאָל ער אונז קאָנען האָבן פאר אן „אליבי" אוּן זיך מיט אונז באווייזן ווי גערעטעוועטע פון די רעשטלאך פון אונזערע שטעטלאך.

אָבער דער „גן עדן" האָט לאנג נישט אָנגעהאלטן. עס איז אויך געקומען דער אומפארמיידלעכער גורל פאר די זאגלעמביער יידן. איין אויסזידלונג נאָך דער אנדערער; יעדעס מאָל האָב איך געמוזט ארויספירן די גרופּע פון א.ק. אויפן אויסזידלונגס־פלאץ; עטלעכע מאָל איז אונז געלונגען אויסצומיידן ארויס־געשיקט צו ווערן מיטן טראנספּאָרט קיין אוישוויץ אוּן דאָס האָט ארויסגערופן גרויס קנאה צווישן די זאגלעמביער יידן. אָבער אויך דאָס האָט נישט לאנג אָנגעהאלטן. יוני 1943 איז אויך אין זאגלעמביע די לאגע שוין געוואָרן נישט צום איבערטראָגן אוּן אין איינעם א פרייטיק האָט מען אוועקגעפירט מאָניעק מערין אוּן זיין ברודער חיים, פאני טשארני אוּן נאָך אנדערע אין אן אומבאקאנטער ריכטונג. זייענדיק שפּעטער אין אוישוויץ, בין איך געוואויר געוואָרן, אז מען האָט זיי דאָרט אומגעבראכט. דאָס איז געווען דער צייכן, אז דער גזר דין פאר די רעשטלאך פון די זאגלעמביער יידן אוּן אויך פאר אונז איז געווען געהתמעט.

ביי איינער פון די שפּעטערדיקע אויסזידלונגען אין זעלבן חודש האָט מען א האלבן א.ק. (ארום 200 מענשן) אוועקגעפירט אין פארשידענע ארבעטס־לאגערן אוּן זיי האָבן דערביי נאָך געהאט גרויסע זכותים, וואָס זיי זיינען נישט געגאנגען מיטן געווייגלעכן טראנספּאָרט צו דער פארניכטונג. פון די אוועקגע־פירטע האָט זיך א גרויסער טייל געראטעוועט אוּן לעבט ביזן היינטיקן טאָג. עס איז מיר נישט מעגלעך פונעם זכרון אויסצורעכענען אלע זייערע נעמען. איך אליין האָב זיך דעמאָלט צייטווייליק אויך קוים ארויסגעראטעוועט דורך א צופאל אוּן צוריקומענדיק אין א.ק., זיינען מיר געבליבן מיט די רעשטלאך פון ארום 200 יידן ביז צו דער אלגעמיינער, יודענריינער אויסזידלונג פון זאגלעמביע אין אויגוסט 1943. דעמאָלט האָבן שוין די איבערגעבליבענע אין א.ק. אויך געטיילט דעמזעלבן גורל, וואָס אלע זאגלעמביער יידן. זיי זיינען אוועקגעגאנגען מיטן

משה הירש הוכרמן ומשפחתו
משה הירש האָכערמאן און זיין פאמיליע

טראנספאָרט קיין אוישוויץ. צווישן זיי זיינען אויך געווען עוזר שניצער, חנוך וואָלטשינסקי, מיינע בריידער יאנקעל מיט זייַנע צוויי זין.

עס זיינען נאָך דער טאָטאלער אויסזידלונג נאָך פארבליבן אייניקע רעשט־לאך, איינקווארטירט אין בראונס שוסטער־שאפ אויף צו ליקווידירן דאָס האָב און גוטס פון די זאגלעמביער יידן. און דער גורל האָט געוואָלט, אז איך זאָל זיין איינער פון זיי צוזאמען מיט יהודה האָכערמאן. דער דאָזיקער צושטאנד האָט אָנגעהאלטן ביז אָנהויב יאנואר 1944. דעמאָלט האָט מען ארומגערינגלט אויך דעם לעצטן נעסט פון זאגלעמביער יידן און בלויז א צופאל איז עס צו פארדאנקען, וואָס איך בין ארויס מיט א גרופע אין א צוגעגרייטן בונקער אין קאטאָוויץ, וואו עס האָבן זיך געפונען ארום 20 מענשן אונטער דער ערד פון א שייער פון תבואה און דאָרט האָט אונז פאר שווער גענלט א פאָלקס־דייטשער מיטן נאָמען קעמפקא אויסבאהאלטן. אָבער אויך די אידיליע האָט נישט געדויערט לאנג, ווייל אויך דאָרט איז די לאגע געוואָרן אומדערטרעגלעך און מיר האָבן באשלאָסן צו זוכן א וועג, זיך ארויסצושמוגלען קיין אונגארן. דורך פארשידענע וועגן האָבן מיר זיך געשטעלט אין פארבינדונג מיט פאָליאקן, וואָס האָבן זיך אויסגעגבן פאר מכלומרשטע שמוגלערס. זיי האָבן אונז צוגעזאָגט אריבערצופירן איבער דער סלאָוואקיש־אונגארישער גרענץ קיין אונגארן. אָבער דאָס זיינען געווען פאר־

שטעלטע אגענטן פון דער געסטאפּאָ, און אָנשטאָט אונז צו פירן איבער דער גרענעץ, האָבן זיי אונז אויסגעליפערט אין די הענט פון דער געסטאפּאָ אין ביעליץ. פון דאָרט האָט מען מיך צוזאמען מיט דער גאנצער גרופּע און אויך מיט מיין שוין פריער דערמאנטן חבר יהודה האָכערמאן, געבראכט קיין אוישוויץ.

מיין ווייטערדיקער פּערזענלעכער גורל איז מער נישט וויכטיק. מיינע וואנדערונגען אין די קאָנצענטראציע לאגערן ביז צו דער באפרייאונג אין בוכענוואלד זיינען שוין די געשיכטע פון א יעדן איינעם פון די גערעטעוועטע יידן.

אברהם שטארק

פּראלאג און עפּילאג

שוין אין יאָר 1937 האָט זיך דאָס יידישע וואלבראָם, ווי איבריקענס אלע יידישע שטעט און שטעטלעך אין פּוילן, געפּונען אין זער א געדריקטער שטימונג. דער אנטיסעמיטיזם האָט זיך פארשטארקט פון טאָג צו טאָג און אנגענומען אָרגאניזירטע כמעט אָפּיציעל אנערקענטע פאָרמען. עס האָט זיך געפּילט, אז דאָס מאָל איז עס נישט דער אלט באקאנטער אנטיסעמיטיזם, צו וועלכן יידן זענען שוין געווויגט, ווי א שטייגער די פּרעסט אין ווינטער און היצן אין זומער. דער בויקאָט, טראנספּארענט „קויף נישט ביי יידן" און אנדערע, פּיקעטן פון פאשיסטישע באנדעס ביי יידישע געוועלבער, דאָס שניידן מיט זשילעטקעס די פּלייצעס פון די פוטערס פון שפּאציערנדיקע יידישע פרויען און אנדערע כוליגאנישע פאָרמען פון טעראָריזירן יידן — האָבן דאָסמאָל ארויסגערופן ביז איצט נישט באקאנטע אומהיימלעכע געפּילן: דער געפּאָך פון די בלוט אין די אָדערן קילנדיקע, ברוינע האָקנקרעציקע פליגל פון דעם ריזיקן מאקאברישן היטלעריסטישן רויב־פויגל — האָט זיך דאָסמאָל פון דעם אלעם געטראָגן אין לופט. כאָטש קיינער האָט זיך נישט אָנגעגעבן קיין רעכנונג פון דעם אמתן באדייט פון די געשעענישן. די טאָג־טעגלעכע דאגות און דער נאטירלעכער פארלאנג צו זעלבסטבאַוואָרונג, האָבן נישט צוגעלאָזט דעם געדאנק, אז די היטלער־חילות וועלן טאקע אויף אן אמת פארנעמען פּוילן.

די לינקע קרייזן און מיט זיי די אָרעמע און מיטעלע שיכטן פון דער יידישער באפעלקערונג האָבן הייליק געגלויבט, אז דאָס מעכטיקע ראטן־פאר־באנד, דער — לויט זייער טיפן גלויבן — אויפריכטיקסטער, פארביסנסטער קעגנער פון פאשיזם, וועט אויף קיין פאל נישט דערלאָזן היטלערן צו פארנעמען פּוילן. די רעכטע קרייזן ווידער האָבן געלייגט זייערע האָפּנונגען אויף ענגלאנד און די פרומע אויף — גאָט.

און דאָך האָט די געדריקטע שטימונג אויף קיין איין רגע נישט אויפגעהערט נאָגן ביים הארץ און וואָס נעענטער צום היטלער־אָנפאל אויף פּוילן, איז געוואָרן אלץ מער פחדימדיקער. די איוב־בשורות האָבן געמומען יאָגן איינס דאָס

אנדערע: היטלער חילות האָבן פארנומען עסטרייך, מינכען, די היטלער חילות האָבן פארנומען טשעכאָסלאָוואקיי. וואָס אמאָל מערער האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פון דייטשלאנד קיין פּוילן יידישע פּליטים, פארחושכטע, דערנידריקטע, צוזאמענגעבראכענע. זער נישט קיין פריילעכע ידיעות האָבן אָנגעהויבן אָנקומען פון אויבערשלעזיע. מאנכע וואלבראָמער האָבן געשלאָסן זייערע געשעפטן אין אויבערשלעזיע און צוריקגעקומען אין זייער היימשטעטל. אייניקע פון זיי זענען געפאָרן קיין ישראל. אויך אין וואלבראָם זעלבסט זענען געווען אזעלכע געוואגטע, וואס טראָץ די ידיעות פון ארץ־ישראל וועגן דער שווערער עקאָנאָמישער לאגע, האָבן זיי ארויסגעצויגן די געהעריקע מסקנות און עולה געווען קיין ישראל, צווישן זיי ר׳ חיים יצחק צווייגנבוים, א ייד נאָנט צו זעכציק, האָט ליקווידירט זיינע געשעפטן מיט וויב און קינדער אוועק קיין ארץ־ישראל. אין אלגעמיין אָבער זענען די יידן געגאנגען זייער וועג לויט די געזעצן פון ענערציע און געטראָגן אויף זייערע פלייצעס דעם לאסט, וואס דער גלות־גורל האָט פאר זיי צוגעטיילט.

עס זענען שוין נישט געווען די התלהבותדיקע ציוניסטישע יוגנטלעכע קעמפער פון אמאָל, וועלכע זאָלן דרייסט הויך אויסשרייען זייער וואָרט. עס זענען אויך שוין נישט געווען די שפּעטערדיקע גווארדיע פון די יוגנטלעכע קאמפסלוסטיקע קאָמוניסטישע קעמפער. זיי זענען צוואלגערט געוואָרן אין א בארג אש נאָך דעם אויפלעזן די פּוילישע קאָמוניסטישע פארטיי דורך מאָסקווא. אזוי האָבן זיך די שטעטלדיקע יידן ערב דער היטלער־אָקופאציע געפונען אין דער לאגע פון צאן בלי רועה. אלע אינדערפרי האָט דער ייד אויפגעכאפט זיך מיט דער שרעק פראגע: „וואָס וועט דער טאָג ברענגען מיט זיך?״ און עס איז נישט געווען ווער עס זאָל ענטפערן — אין חזון נפרץ. ביז עס איז געקומען דער שרעקלעכער טאָג.

און ער איז געקומען, דער פארשאָלטענער טאָג.

ערב דעם טאָג איז געווען א טאָג פון געקנאלעריין ארום דער שטאָט, ווי א ווידערקול פון א העסלעך אומנאטירלעכע וואקכאנאליע פון אומגעזעענע טייפל און בייזע רוחות. די שטעטלדיקע יידן האָבן זיך צוזאמענגעדרייט, ווי צעשראָקענע שעפּסען אין ענג צוזאמענגעדריקטע סטאדעס, אין ווינונגען, וועלכע האָבן זיך אויסגעוויזן מער פעסטערע, מער פארבאָרגענע, מער זיכערע, אונטער א האָגל פון קוילן און געקנאלעריי פון הארמאטן האָט זיך אויפן עלקישער וועג ביים וואלד אָפּגעשטעלט דער עשאלאן פון די אין פאניק אנטלאָפענע וואלבראָמער יידן פון זאגלעמביע. ווייטער איז דער עשאלאן נישט געגאנגען און די יידן, ווי שמוגלער איבער א געפערלעכער גרענעץ, זיינען פון די וואגאָנען אראָפּ מיט די קינדער און געפּעק און איינגעבויגענע אוועק אין שטאָט. זיי האָבן פארגרעסערט די ענגקייט פון די גרופּירונגען פון די אָרטיקע יידן און די באריכטיקטע אימה. איבער די געסלעך און מארק־פּלאץ האָבן געצויגן צום מזרח אָפּטיילונגען פון אָפּטרעטנדיקן נעבעכדיקן פּוילישן כמו מיליטער צו פוס, און מיידלעך פון רויטן קרייץ באהאנגען ווי פליגען אויף פויערישע וועגעלעך. זיי זיינען באשאָסן געוואָרן פון נאָך אומגעזעענעם שונא פון די ארומיקע וועלדער. דאָ און דאָרט זענען געפאלן פאראיינצלטע טויטע און פארוונדעטע. מיטן צופאלן פון דער נאכט האָט

די פינצטערע שטילע אימה איינגעהילט דאָס גאנצע שטעטל, ווי אין א דערדרי־קנדיקן שטיקנדיקן געדיכטן נעפל פון פאר וועלט־אונטערגאנג, וועלכן עס האָבן פון צייט צו צייט א דורכגעריסן ספּאראדישע ביקסן שאָסן און ראקעטן אויפבליצן. אין די ווינטונגען פון די צוזאמענגעדריקטע יידן האָט זיך געפילט דער הייסער בלוטגיריקער אָטעם פון דער דערנענטרנדיקער זיך היטלער־חיה, ווי זי וואָלט זיך שוין געדרייט אין די גאסן אויף די הייף און שמעקט מיט אירע פיסקעס אונ־טער די הערמעטיש פארהאָנגענע פענצטער און אונטער די טירן, צו וועלכע עס איז געווען א פחד צו דערנענטערן זיך. די עלטערע פרומע יידן האָבן מיט שטילן געוויין געזאָגט תהילים און די פרייע יוגנט זענען געזעסן שטומע מיט אראָפגע־לאָזטע קעפ. אלץ איז געווען קאָנצענטרירט אין זיך, איינגעהאָרכט צו ווערט נישט מיט וואָס עס איז געשטערט די דרויסנדיקע פּחדימדיקע פינצטערע שטילקייט. די הערצער האָבן פון זיך זעלבסט אויפגעציטערט פון דער מינדסטער אזא שטערונג — טרעט עס שוין איין?

יינטלה מייטק עם בנה ובתה ריקל
יענטעלע מייטעק מיט זון און טאָכטער

און איינגעטרעטן איז עס מיטן אויפברוך פון דעם טאָג.

און איינגעטרעטן איז עס מיט א פלוצימדיקן געבראזג פון ביקס־קאָלבעס אין די יידישע טירן. זי צעפּראלט און מיט א פּארטויבנדיקן געוויעריי — „יודען־מענער הערואס!" אלע יידישע דערוואקסענע מענער זענען ארויס אויף דער גאס און מיט די הענט אין דער הויך צוזאמענגעטריבן געוואָרן אין מארק־פלאץ, אונטער דעם ווילדן געוואיעריי פון דייטשן מיט אויסגעצויגענע ביקסן. איך האָב א ווייליע א קוק געגעבן אין די אויגן פון אזא טרייבנדיקן דייטשן זעלנער און נאָך איצט קען איך מיר נישט אויסטייטשן: פונוואנען אזעלכע אויגן צו א מענש. אוממעגלעך מיט ווערטער צו שילדערן דעם אויסזען פון די אויגן. עפעס נישט

פון דער וועלט. א שטיק וואסער ווייסלעכע מאסע פון ... ווי קען מען עס זאָגן — קאָנדענסירטער מאָרד לוסט פון א ניאנדערטאלן מענש. אפשר האָט קין געהאט אזעלכע אויגן וועו ער האָט געהרגט זיין ברודער הבל, און אפשר איז דאָס א באליידיקונג פאר קין?

שעהן לאנג זענען די יידן געשטאנען אויפן מארק־פלאץ און מיט טויט־שרעק געקוקט אויף די דייטשע מחבלים, זייערע היטער מיט די שווארצע האקנ־קרייצן אויף די ארבעל און מיט די אויסגעצויגענע ביקסען גרייט צום שיסן, און שטיל געמורמלט „שמע ישראל". וואָס קען אזא מחבל שטערן, אז ער זאָל א דריק געבן אויפן צינגל פון דער ביקס?!... באלד האָבן געזומען ציען דורכן מארק פלאץ צום מזרח מאָטאָריזירטע היטלער חילות, און פון אלע אויטאָס האָבן זיי די היטלער טייפלאָנים געשיקט צו די צעשראָקענע צוזאמענגעדריקטע יידן, זייערע צינישע צורופן באגלייט מיט געלעכטערן. דערנאָך זענען אָנגעקומען דייטשע

מנדל אינבלוצקי ואשתו

אָפיצירן, אהיימגעשיקט די עלטערע יידן און די יינגערע האָט מען געטריבן צו פוס קיין פילק, פון פילק קיין זאוויערטשע. אָן עסן און אָן וואסער האָט מען זיי דריי מעת לעת געטריבן איבער פעלדער, באגנעס, איבער פארקאנעס אונטער דעם שונאדיקן געוואיעריי פון דייטשע מחבלים אויף פערט. און די לעבנגעבליבענע האָט מען אונטער זאוויערטשע אָפגעלאָזט. צו דאָס איז געווען גלאט אזוי זיך אזא „גוט מאָרגען" די וואלבראָמער יידן? אָדער עפעס א באפעל, וואָס איז שפעטער אָפגערופן געוואָרן? וועו ווייסט דאָס? באלד צומאָרגנס, האָבן פאָליאקן אונטער דער אויפזיכט פון דייטשע זעלנער אויסגעפלינדערט רייכערע יידישע געשעפטן. אין זכרון איז מיר פארבליבן דאָס אויספלינדערן שאכנע שווארצבוימס לעדער־

געשעפט. הונדערטער פאַליאקן, מענער און פרויען האָבן באלאגערט דאָס געשעפט, וועלכעס איז אויפגעבראָכן געוואָרן אונטער דער אויפזיכט פון א דייטשן אָפיצער און מיט פריידיקן יובעל האָבן די פאַליאקן אהיימגעטראָגן זייער רויב.

אויב מיר וועלן נאָך צוגעבן, אז עטלעכע יידן זענען די ערשטע טעג שוין דערשאָסן געוואָרן, שטייענדיק אין די רייען נאָך ברויט, וועלן מיר האָבן, פאר־שטייט זיך, א ווייט נישט פול בילד, ווי עס האָט אויסגעזען דאָס ערשטע באַ־קענען זיך פון די וואלבראָמער יידן מיט זייערע תלינים — די היטלעריסטן. שפּעטער האָבן זיך די וואלבראָמער יידן, ווי די יידן פון אלע אנדערע שטעט און שטעטלעך פון דער מדינה פוילן — באקענט מיט אלע ראפּינירטע רשעותדיקע מעטאָדן פון איינשלעפערן, שלאָגן, רויבן און פיניקן און ביז צום ממיתן מיט אלע מיתות־משונות, וואָס נאָר דער היטלעריזם איז מסוגל געווען אויסצוטראכטן און ווייטער איינשלעפערן, ביז צום ענטגילטיקן אומקום. ווער, מערסטנס קינדער, דורך פארזינקען אין די טאָרף באגנעס, וועלכער האָט געדינט אלס וואלבראָמער אומשלאגס־פלאץ; ווער, אין דעם מאסן קבר, וועלכן די וואלבראָמער יידן זענען געצוווּנגען געוואָרן זיך אליין אויסצוגראָבן אין עלקישער וואלד, ווו זיי פלעגן אין די זומער אָוונטן שפּעטן פרישע לופט; און ווער, אין די טויט־לאגערן, מערס־טנס אין אָשוויענטשים. זאָל נאָך דאָ צוגעגעבן ווערן, אז די צאָל יידישע אייב־ווינער פון וואלבראָם אין דער צייט פון דער היטלער־אָקופאציע האָט זיך מער ווי פארטאָפלט און דערגרייכט ביז א צען טויזנט נפשות. אלע אירע זין, אלע אָפּשטאמיקע פון וואלבראָם זענען, לויט דעם תלינס באפעל, צו דער פארענדיקונג פון דער טראגעדיע, צו דער „ענטגילטיקער לעזונג" — צונויפגעקומען זיך אין דער שויס פון זייער אומגליקלעכער, אומבאהאָלפענער, שוצלאָזער, ליבער מאמע

משפּחת יהושע ויאַכט צ'פּלסקי
פאַמיליע טשאפּעלסקי

מאניע ווײנשטאָק

משפּחת ווײנשטאָק

וואלבראָם. קיין וואלבראָם זענען צוריקגעקומען אלע וואלבראָמער פון שלעזיען, קראָקא און אנדערע ערטער, וועלכע זענען פאראיניקט געוואָרן צו דעם מלכות הרשעה און פון וועלכע אלע יידן זענען גלייך ארויסגעטריבן געוואָרן.

נישט דאָס לעבן פון די וואלבראָמער יידן בעת דער היטלער־אָקופּאציע און נישט דעם פּראָצעס פון זייער פארטילקונג וויל איך דאָ שילדערן. איך בין דערביי נישט געווען. אויף דעם אָרט וויל איך שילדערן דאָס „יידן־ריינע" וואל־בראָם, ווי איך האָב עס געטראָפן נאָך מיין צוריקקומען קיין פוילן פון ראטן־פארבאנד אין יאָר 1946. שוין די ערשטע אויפנאמע, באלד ווי אונזער עשאלאן איז אריבער די פוילישע גרענעץ, האָט נישט דערלאָזט קיין שום אילוזיעס צונוגע די געפילן פון די פּאָליאקן צו אונז, די אָנקומענדיקע פּוילישע יידן, לעבנגעבליבע־נע איין מאן פון הונדערטער פארשניטענע משפּחות — א נעבעכדיק פאריתומט בלעטל אויפן ווינט. די פּאָליאקן האָבן זיך אבסאָלוט נישט זשענירט אונז אָפּן ארויסצוווייזן זייער זאָלאָגישע שנאה: „סקאנד שע ווושענל, טילע זשידאָווסקע שמיעטשי?!", און אנדערע אזעלכע אויסרופן האָבן מיר געהערט גלייך, ווי אונזער עשאלאן איז נאָר אריבער די סאָוויעטיש פּוילישע גרענץ, אויף אלע באן־סטא־ציעס, אויף וועלכע דער עשאלאן האָט זיך אָפּגעשטעלט, און ווען מען זאָל נאָך

צוגעבן דאָס ווארפן די יידן פון די צעגער מיט דער קרוינונג פון קעלצער פאָג־ראָם — דאכט זיך, אז איך האָב זיך באדארפט פאַרשטעלן דעם שווארץ פינצטערן אייגדרוק, וואָס עס וועט אויף מיר מאכן מיין באזוך אין מיין געבורט שטעטל וואלבראָם, און דאָך האָט דער אייגדרוק ווייט איבערשטיגן די שווארצסטע דער־וארטונגען מיינע.

שוין די באן קיין וואלבראָם, וועלכע איך האָב געדענקט פון פאר דער מלחמה א פולגעפאקטע מיט יידן און זייער יידישן לעבנס־שטייגער, און איך האָב זיך איצט געפונען אויף דער דאָזיקער באן איין ייד צווישן בלויז פאַליאקן, האָט אין מיר געוועקט אומרו. דער אומרו איז כסדר געוואקסן, וואָס מער די באן האָט זיך דערנענטערט קיין וואלבראָם, און וועו איך האָב זיך באגעגנט מיט די אויגן פון מיינע פוילישע מיטרייזנדיקע און געגומען זיי דערקענען, האָט ווי א בושה געפיל מיך ארומגענומען, ווי איך וואָלט שולדיק געווען דערין, וואָס איך, איין ייד, בין געבליבן לעבן און האָב נאָך די חזצפה צו פאָרן דאָ מיט זיי אויף זייער באן. פונוואנען אזא בושה געפיל ווייס איך נישט. אפשר אונטערן דרוק פון די אויגן פון מיינע מיטרייזנדיקע, וועלכע, ווי איך האָב באמערקט, האָבן אויך געגומען מיך דערקענען און פארוונדערט געקוקט אויף מיר מיטן אויסדרוק: „זעט נאָר דאָס בייז־ווונדער, געבליבן לעבן דאָס יידל!" אראָפגייענ־דיק פון באן איז מיין בליק מעכאניש געפאלן צום מיר גוט באקאנטן וואקזאל און צום פלאץ, ווו עס פלעגן שטענדיק זיך געפינען די יידישע פורמאנעס מיט זייערע פורן, שפּעטער בריטשקעס און אפּפירן די פאסאזשירן פון באן אין שטאָט אריין. אנשטאט דעם שטענדיק אזוי יוגנטלעך רוישנדיקן און פריידיק לאָקנדיקן וואקזאל — עפּעס א אָפּגעשטארבן הייזקע, און דער דערנעבנדיקער פלאץ מיט די פורמאנעס איז עפּעס אינגאנצן ווי פארלוירן געגאנגען. אנשטאט דעם פלאץ, וועלכער איז שטענדיק פול געווען מיט די איבערוופן פון די יידישע פורמאנעס מיט די פאסאזשירן — א ווילד פארוואקסן שטיקל פעלד. בייַ דעם אויבן דער־מאנטן בושה געפיל האָט מיך ארומגענומען א שרעקלעכע אנטוישונג. וואָס איז אין מיר געוואקסן, וואָס מער איך בין אריינגעדרינגען אין שטעטל.

איך האָב דערווארט צו טרעפן מיין היים שטעטל וואלבראָם, טאקע אָן יידן, אָבער דאָך מיין ליב היימיש געבורט שטעטל; אָבער אנשטאט דעם, וואָס טיפער איך בין אריין אין שטעטל, אלץ מער איז געוואקסן מיין ביטערע אנט־פלעקונג: מען האָט נישט בלויז אומגעברענגט די יידן פון וואלבראָם; נאָר אין איינעם דערמיט אומגעברענגט מיין געבורט שטעטל וואלבראָם זעלבסט.

געוועז אמאָל א ליב היימיש געבורט שטעטל און נישטאָ מער!

מיין געבורט שטעטל וואלבראָם איז „באנומען" געוואָרן דורך די „יע־נעדיקע".

איך האָב זיך דערמאנט אין דעם אבערגלויבן פון „באנעמען" קינדער דורך כשופמאכערינס, דורך די „יענעדיקע", וועגן וועלכן איך האָב זיך א סך אָנגעהערט אלס יינגל. עפּעס איז מיין שטעטל וואלבראָם אָט דאָ און דאָך איז עס נישטאָ. אויסערלעך האָט אָט דאָס שטעטל איזולאָרישע ענלעכקייטן צו מיין געבורט שטעטל, אָבער עס איז געגצלעך נישט דאָס.

חיים דוד פיגנבלאט, אשתו ובניו
חיים דוד פייגענבלאט, זיין פרוי און 3 זין

דאָס גאנצע שטעטל איז ווי איינגעשרומפפן געוואָרן. פארדארט, פאר־קווארט געוואָרן — א ביגטל ביינער. דער מארק פלאץ, א קליין מיסטיק הייפל. דאָס גאנצע שטעטל האָט זיך אויסגעוויזן שרעקלעך קליין, עפעס ווי אויסגע־היילט, אז ווען איך זאָל אויסשפרייטן די הענט, וועל איך עס איבער די דעכלעך פון די הייזלעך אינגאנצן ארומנעמען, און צעוואלגערן דאָס שאקלהאפטע שטעטל באנומענעם דורך די יענעדיקע, וואָס האָט נאָך די חוצפה זיך אָנצורופן מיט דעם הייליקן נאָמען פון מיין אזוי טראגיש אומגעקומענעם געבורט־שטעטל וואָלבראָם.

פון אלע יידישע הייזער האָבן ארויסגעקוקט און געגלאָצט אויף מיר, ווי אויף א בייז־וווּנדער, זייערע נייגעבאקענע פוילישע איינווויינער, וועלכע האָבן אין היטלערס זכות איבערגענומען די „פאזשידאווסקע" ירושה, די הייזער מיט דעם יידישן האָב און גוטס אין זיי. און איצט איז די דאָזיקע ירושה שטיל־שווייגנדיק סאנקציאָנירט געוואָרן פון דער פוילישער רעגירונג. פאר א ברוכטייל פון זייער יידישן רויב האָבן איצט די פוילישע יורשים פון די יידישע הייזער — אָפגעקויפט פאר סימבאָלישן געצאָלט די דאָזיקע הייזער ביי די אמתע יידישע יורשים, וואָס זענען בהלהדיק איצט אנטלאָפן פון פוילן און אזוי ארום אויך יורי־דיש סאנקציאָנירט זייער ירושה.

אָבער נישט בלויז די יורשים פון די יידישע הייזער האָבן אויף מיר גע־קוקט ווי אויף א בייז ווונדער, ווי אויף א טויטן, וואָס האָט זיך פלוצים געיאוועט

חיה דאפנער
געלעבט 193 יאָר. איר זון הירש בעריש
לעבט אין אמעריקע

חיים געליבטער זון זיין פרוי

פון גרוב ארויס צו שטארן זייער פינצטערע רו; נאָר אויך די יידישע הייזער זעלבסט האָבן אויף מיר געקוקט אומהיימלעך. מאָמענטווייז האָב איך געהאט דעם אײנדרוק, אז זיי, די הייזער, האָבן אויף מיר תרעומות, וואָס מען האָט זיי גע־לאָזט שוצלאָז.

אָבער איך האָב זיך בשום אופן נישט געקענט אָפזאָגן פונעם באזוך אין שול־געסל. אויפן וועג בין איך מיט מיין פרוי דבורה ליבער שוחט'ס, אריין אין דעם הייזל פון אירע עלטערן. מיר האָבן געעפנט די טיר און געבליבן שטיין פארגאפט. צי איז עס א חלום? מיר געפינען זיך דאָך בייַ רב ליבער שוחט! עס זאָל נאָך זיין א האָר געענדערט: אין דער קיך די זעלבע קיך קרעדענס, דאָס זעלבע פעסל אויף וואסער פון בלוי־געפעס, דער זעלבער טיש מיט שטילן. אין דער שלאָף שטוב די זעלבע בעטן, פארדעקט מיט די זעלבע פלושענע דעקענס, וועלכע מיין פרוי האָט געקויפט אלס מיידל בייַ ר' יקותיאל פישל. דער זעלבער זייגער אויף דער וואנט, די זעלבע קלייַדער שאנק. אָט קומט אריין ר' ליבער שוחט, עפנט אויף די שאנק און נעמט ארויס זיין זיידענע קאפאָטע און דעם טלית און תפילין...

קם

פון דעם חלום האָט אונז אויפגעוועקט צוריק צו דער ברוטאלער ווירק־
לעכקייט, דער יורש פון ר׳ ליבערס הויז און זיין גאנצן האָב און גוטס. ער,
דער פּוילישער יורש ר׳ ליבערס, איז אריינגעקומען, און כאָטש ער האָט אונז
גאנץ גוט געקענט, האָט ער אונז געפרעגט אָן דער מינדסטער זשענירונג, וואָס
מיר ווילן. מיין פרוי האָט פארחלשט. וועג זי איז צו זיך געקומען, האָבן מיר
צעמישטע געמורמלט עפּעס אזוינס ווי ענטשולדיקונג און ארויס. פון דאָרט
זענען מיר געגאנגען אין שול געסל.

עס זאָגט זיך נאָר אזוי „אין שול געסל״. א שפּאָרע וויילע זענען מיר
געשטאנען אויף דעם לערן פּלאַץ, ביז מיר האָבן פּעסטגעשטעלט, אז אויף דעם
דאָזיקן פּלאַץ, אָט דאָ אויף דעם פּלאַץ — האָט זיך נישט לאנג צוריק געפונען
דאָס שול געסל. פּארשוונדן, נישט איבערלאָזנדיק נאָך זיך קיין אָנצייכנס, איז
דאָס ציגעלנע שטאָקיקע הויז פון חיימל גר, צוזאמען מיט אלע הייזלעך
פון שול געסל, צווישן וועלכע דאָס שטאָקיקע הויז האָט געקיניגט. אויסער מיין
מאטנס, ר׳ חיימ׳לע שוחטס ווינונג, האָט זיך אין דעם שטאָקיקן הויז געפונען
די העפּטעריי פון פּעסעלע ראָזנבערג, וועלכע האָט באשעפּטיקט עטלעכע מיידלעך
און דער מאן איז געווען א כליזמר, דער גארבער פּינטשע מייטעלעס. באלד דער־
נעבן די בעקעריי פון שמעון בעקער, די אלמנה פּעסל־טויבע, וועמענס צוויי זין
זענען געווען היטלמאכערס, און אירע צוויי מיידלעך האָבן אכצן שעה אין מעת־
לעת געקלאפט אויף דער העפּט־מאשין. ווייטער אביסל האָט געהאט זיין הייזקע
ר׳ איטשעלע מיט זיינע צוויי זין היטלמאכערס (ביידע געפּינען זיך אין ישראל).
אויפן הויף הארט ביים פּליסיקן וואסערל האָט זיך געפונען די גארבערייַ פון
אברהם מייטעלעס, די סטאָלעריי פון פאלעוואדע און די ווינונג פון ר׳ יוסעלע
זאקס. ארויפציער נענטער צום סטאק איז געשטאנען די הייזקע פון טרעגער
קאָפּטשאן און די גארבעריי פון משפּחות גרייצער און פולטאָראַק. אויף דער
אקעגנאיבערדיקער זייט האָט געהאט זיין הייזקע ר׳ שמעון כאבע, אָדער, ווי מען
האָט אים גערופן, שמעון הימלקוקער, וועמנס פינף זין האָבן געשטעפּט כאלעוועס
צו ארבעט שיך. ווייטער האָט געהאט איר הייזקע די אלמנה אָדל ווייַנבערג מיט
פיר טעכטער און צוויי זין, וועלכע האָט זיך דערנערט פון דעם אָרעמען שפּייז
געווען אלבל אין שטוב. ווייטער האָבן אין דעם שול געסל געווינט: דאָרפּגייער,
פישער, קצבים, פורמאנעס, איינבינדער. וועג קען געדענקן די אלע צענדליקער
פּילצאָליקע משפּחות פון דעם אָנגעפּראפּטן שול געסל, וועלכע האָבן דורך שוועג
האָראוואניע געצויגן זייער זער אָרעמע חיונה; אָבער אין די אָוונטן האָבן איר
יידישע יוגנט אָנגעפּילט דאָס געסל מיט יידישן געזאנג, פּריש יוגנטלעכן געלעכ־
טער און מיט עכט יידישער התלהבות געפּירט אומאויפהערלעכע אידעאָלאָגישע
דיסקוסיעס. געשלאָסן דאָס שול־געסל האָבן, פון איין זייט, די שול מיט דאָס
גרויסע בית־המדרש, און פון דער צווייטער זייט, דאָס קליינע בית־המדרשל,
בילדנדיק אזוי ארום א לענגלעכן געשלאָסענעם הויף.

דאָס שול־געסל איז געווען נישט בלויז דער ווויַן־אָרט פון זייַנע אייַנוווי־
נער, צענדליקער משפּחות, נאָר בעיקר דער גייסטיקער צענטר פון גאנצן שטעטל.
וויפיל הארץ און נשמה האָבן לאנגע דורות וואלבראָמער יידן אריינגעלייגט אין

משפחת יוסף גרוסמן
יאָסל גראָסמאנס פאמיליע

אויסבויען זייערע 3 הייליקע שטאָטישע גייסטיקע טעמפלען!? וויפיל פאָלקסטימ־
לעכע קונסט, וויפיל פיעטעט האָבן די נישט דערגאנגענע יידישע קינסטלער און
קינסטלערינס אריינגעלייגט אין די שניצערייען צו באפוצן די ארונות־הקדושים
און באלעמערס פון שול און בתי־מדרשים, ביים מאָלן די „שוויתי׳ס" און אויסנייען
מיט פורפור און גאָלד די פּרוכתן און די מענטעלעך פון די ספּרי־תורות?!

דאָס זענען געווען נישט גלאט אזוי זיך געבעט הייזער; ווען מען איז אין
זיי איריין איז מען ארומגענומען געוואָרן מיט דעם וויי און געראנגל, האָפנונג און
בטחון פון לאנגע דורות וואלבראָמער יידן — מיט דעם טיפן גלויבן אין „נצח
ישראל לא ישקר". דער דאָזיקער „מקדש־מעט", די שול מיט די צוויי בתי־
מדרשים זענען געווען צענטערן נישט בלויז פון יידישן רעליגיעזן קולט, נאָר
אויך און בעיקר צענטערן פון אויסשמידן, איינוווירצלען אין די יידישע מוחות אין
הערצער דעם יידישן וועלט־באנעם פון „והיה באחרית הימים", דעם גלויבן און
שטרעבן צו גאולת ישראל, צו לשנה הבאה בירושלים, צו מציון תצא תורה,
און אויך דעם גלויבן און שטרעבן צו משיחיזם, צו גייסטיקער שלמות, צו וועלט־

אויסלייזונג, צו „ותכלה הרשעה מן הארץ", צו „ויעשו כולם אגודה אחת", צו „ולא ילמדו עוד מלחמה" — איז טאקע די בית המדרש יוגנט אויסגעוואקסן צום החלוץ, צום פיאָנער פאר איבערגיין פון געבעט, גלויבן, האָפן, צום אקטיוון קאמף פאר רעאליזירן די אלע דאָזיקע הערלעכע אידעען, צום קאמף קעגן אומגלויבן אין אייגענע כוחות, פאר אקטיווער רעאליזירונג פון דער יידישער גאולה־ציוניזם. איז טאקע די בית המדרש יוגנט אויסגעוואקסן צום החלוץ פאר אקטיוון קאמף קעגן רשעות, קעגן אומגערעכטיקייטן, פאר א גערעכטע אָרדנונג — אויסצובעסערן די וועלט.

אלע, אלע טייערע יידישע אידעאליסטן, אפילו די, וועלכע האָבן פאר־בלאָנדזשעט אויף אומווערן — האָבן געצויגן זייער יניקה פון דעם עכט יידישן גלויבן אין מלכות שמים. אלע זיי האָבן געצויגן זייער יניקה פון דעם עכט יידישן גלויבן אין א וועלט פון צדק ויושר, וואָס זיי האָבן אין זיך איינגעזאפט מיט דער מוטערס מילך און אויסגעווארמט און אויסגעהאָדעוועט געווארן צווישן די וועגט פון דער שול און בתי־מדרשים.

לער איז דער פלאץ. קיין זכר איז נישט געבליבן, אז דאָ האָט זיך אמאָל געפונען דאָס גרויסע בית־המדרש און הוילע וועגט זענען געבליבן פון דער שול, פון וועלכע די פוילישע איינווינער האקן אויס ווי פון א גרובן די ציגעל. נאָך א חודש נאָך א חודש און אויך פון די וועגט פון דער שול וועט מער נישט בלייבן ווי א בארג אש, וועלכן א אָרנטלעכער בירגערמייסטער וועט אָפרוימען. געבליבן גאנץ איז נאָר דאָס קליינע בית המדרשל, וועלכעס איז געווען ווי א איבערגאנג צווישן בית המדרש און חסידים שטיבלעך. דאָס קליינע בית המדרשל איז נישט געווען דער רשות הרבים פון שול און בית המדרש, אָבער אויך נישט די אָפגעזונדערטקייט, דאָס אָפגרענעצן זיך פון די חסידים שטיבלעך. ווען איך בין געווען א קינד איז די צענטראלע פיגור אין דעם בית המדרשל געווען ר׳ הירש לייב כ״ץ ז״ל, א ייד א תלמיד חכם, וואָס האָט מיט זיין לומדות און פרומקייט געשמ׳ט ווייט איבער דער אומקעגנט. איצט דערנענטערנדיק זיך צום בית המדרשל, האָט פון די ווייטקייטן אויפגעטויכט אין זיך די געשטאלט פאר מיינע אויגן, די הויכע מאיעסטעטישע פיגור פון ר׳ הירש לייבן מיט זיינע שווארצע פייערדיקע קלוגע אויגן, ווי ער לויפט איבערן בית המדרשל מיטן ספר אין האנט, מיט א ווייענדיק קול שטיל שעפשענדיק א תפילה ממעמקים. גלייך אָבער איז דאָס בילדל צעריסן, ווי נאָר איך האָב געעפנט די טיר פון בית המדרשל און איך בין אויפגעקומען אין דער אכזריותדיקער ווירקלעכקייט.

א קעגן מיר אויף דער מזרח וואנט אויפן אָרט פון ארון־הקדוש, האָט פאר מיינע אויגן א בלישטש געגעבן, ווי א בלוטיק מעסער, א ריזיקער קרייצפוקס און אנשטאט די אמאָליקע באבערדיקע און באגארטלטע יידן ביי די גמרות און סידורים, האָט פאר מיינע אויגן זיך געווייסלט און געשווארצט — א האפטע מנישקעס. עס איז מיר קלאָר געווארן, ווי נאָר די היטלעריש נאכט קען עס קלאָר

מאכן — דאָס קליינע בית המדרשל איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א שטיקל קלויסטער. עס איז דאָך גאנץ לאָגיש. וואָס דען האָט מען געזאָלט מאכן פון דעם בית־המדרשל, וועו וואלבראָם איז געוואָרן יידנריין?! אָבער דער פאקט האָט מיך שרעקלעך צעטרייסלט. ווי אָפּגעגאָסן מיט שניידנדיק קאַלט וואסער, בין איך שנעל אנטלאָפן.

אויפן וועג צום צוג האָב איך זיך דערמאנט אין די דערציילונגען, ווי היטלעראוועס האָבן נאקעטע יידן פארן טויט געצוונגען צו זינגען „מיין שטעטעלע בעלז", וואָס האָט נאָר געהאט דעם ציל, אריינצודרינגען מיט זייער טומאהדיקן האקנקרייץ אין די הערצער פון די פארפיניקטע צום טויט פאַראָר־

זאַשקאַ צעשלאַ

פייגנבלאט

טיילטע יידן פון פאראומריניקן און אויסלעשן די אפשר נאָך פארבליבענע ערגעץ אויס דעם שטעטל אונטער די העסלעכע בליקן פון די פוילישע פאשיסטן. נאָך טליענדיקע הייליקע פונקן פון מענשלעכע ווירדע. גייענדיק אויס דעם שטעטל אונטער די העסליכע בליקן פון די פוילישע פאַשיסטן יורשים, האָב איך געהאט דאָס געפיל, אז איך בין איינער פון די נאקעטע יידן און זינג אינאיינעם מיט זיי „דאָס שטעטעלע בעלז".

א צעבראָכענער בין איך אוועק פון דעם שטעטל, און נאָר דער הייליקער אָנדענק פון אונזער שטעטל איז פארבליבן אין אונזערע הערצער.

קרית חיים, 6.4 1962.

קסד

דוד יצחק שפיגלר

וואלבראם אונטער נאצישער אקופאציע

דוד יצחק שפיגלער, דער זון פון עוזר בעקער, מיטן צונאמען „גאבעלע", איינער פון די איינצלנע וועלכע האָבן באוויזן זיך צו ראטעוועז פון די דייטש־נאצישע נעגל, איינער פון די וועלכע האָבן אויף אייגענער הויט מיטגעמאכט דעם נאצישן גהינום — גיט איבער די געשיכטע פון די וואלבראָמער קהילה אונטערן נאצישן רעזשים און זיינע דורכלעבענישן און יסורים ליידנדיקן וועג אין דייטשן לאגער, בכדי אויפצושטעלן א מאָנומענט פארן אָנדענקונג פון די וואלבראָמער יידן וואָס זענען אומגעבראכט געוואָרן דורך די נאצי־מערדער וואָס דארף דינען ווי שאנד־סלופ אויף דורי דורות.

איבערגעגעבן צום דרוק דורך פייוויל שניצער.

ביים אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, מיטן אריינמארש פון דייטשן מיליטער אין פוילן, איז אָנגעפאלן א פחד אויף די יידן אין שטאָט, און בכדי זיך נישט צוזאמצוטרעפן מיט זיי איז די גרעסטע טייל פון דער יידישער יוגנט אנטלאָפן אין דער ריכטונג פון מערב־אוקראינע ביי דער רוסיש־פוילישער גרענץ. זיי האָבן געוואנדערט טעג און נעכט, אין הונגער און דורשט, דורך פעלדער און סטעזשקעס, וועלדער און טייכן, ביז זיי זענען אָנגעקומען קיין לעמבערג. וועו ראטן־פארבאנד האָט איינגעזומען דעם טייל לאנד איז א גרויסער טייל געבליבן דאָרט, נאָר די אנדערע זענען מיד געוואָרן צו וואנדערן און אויך צוליב פאמיליערע סיבות האָבן זיי זיך צוריקגעקערט אין שטאָט.

נאָך זעקס וואָכן וואנדערן איז דוד יצחק צוריקגעקומען קיין וואלבראָם און ער האָט נישט געפונען אין שטאָט זיין מומע אסתר, די עלטערע שוועסטער פון זיין פאָטער. פרעגנדיק זיין פרוי וועגן איר, האָט זי אויסגעמיטן צו געבן א תשובה. אויך אנדערע קרובים האָבן אים נישט געענטפערט דארויף. ערשט עטליכע טעג שפעטער האָט אים זיין פאָטער זעלבסט דערציילט אז עס איז אָנגעקומען אויף זייער הויף פינף אזיגער אינדערפרי, א דייטשער זשאנדארם מיט אן עמער בענזין און האָט אויסגעגאָסן אויף זיין מומען דעם בענזין, אָנגעצונדן א שוועבעלע, ארויפגעוואָרפן אויף איר. צווי שעה האָט זיך די אומגליקליכע געראנגלט צווישן לעבן און טויט און צום סוף אויסגעגאנגען אין אונמענשלעכע יסורים.

אויך איז געווען אין שטעטל א דייטשער זעלנער וועלכן די יידן האָבן געפרופן לויטנשלאגער ד"ה — מענשן שלעגער — ער האָט געהאט א טבע צו שלאָגן יידן אָן א ספעציעלע סיבה, נאָר צו באפרידיקן זיינע סאדיסטישע פאר־בערכערישע געפילן. די דייטשן האָבן פארמאכט אלע שולן און שטיבלאך. זיי האָבן קאָנפיסקירט אלע געשעפטן, צוגענומען די פארמעגנס און די יידן זענען איבער נאכט געוואָרן אָרעם און פרנסה־לאָז. אָט אויף אזא אופן האָבן די דייטשן אריינגעפירט זייער אָרדנונג אין שטעטל. און טאָמער איז נאָך ווייניק געווען די

משפחת וואַלף צשלר
די משפחה פון וואַלף צעשלער

עקאָנאָמישע אונטערדריקונג, האָבן זיי אויך פיזיש אָנגעגריפן די יידן. מען האָט געשוירן באָרד און פיאות בייַ די פרומע יידן, און בכדי זיך צו אמוזירן האָבן זיי ארויסגעשלעפט ר׳ אנשל מלמד געליבטער און אויך אנדערע, איינגעהילט אין טלית און תפילין, אויפן מארק, און מאכנדיק מיט אים פארשידענע איבונגען האָבן זיי געלאכט און געשפאָט פון אים. עס האָט זיי ממש א הנאה געטאָן — זיינע יסורים. די ערשטע אקציע איז געווען דער ארעסט פון צען אָנגעזעענע יידן אלס זאקלאדניקעס, ד״ה זיי דארפן דינען אלס גאראנטיע פארן אויספירן די באפעלן פון דער דייטשער מאכט.

נאָך דעם ווי ס׳איז אויסגעקליבן געוואָרן דער יודנראט, האָט מען באפרייט די זאקלאדניקעס. די דייטשן האָבן באפוילן דעם יודנראט, אז זייער אויפגאבע איז צו באזאָרגן די דייטשע משפחות וועלכע ווינען אין שטאָט מיט אלע פראָ־ וויאנט, קליידונג, דירות, מעבל א.ז.וו. אויך האָבן זיי געדארפט צושטעלן יעדן טאָג הונדערט יידן אלס צוואנגסארבעטער צום אָפרייניקן דעם שניי, צו פאריכטן די שאָסייען, די באן־ליניעס א.ז.וו. זיי האָבן געארבעט פון זון־אויפגאנג ביזן זון־אונטערגאנג נישט באקומענדיק פאר די ארבעט קיין שום לוין. אויך האָט דער יודנראט געדארפט אויספירן אלע אנטי־יידישע און אונמענשליכע געזעצן וועלכע האָבן געהאט איין ציל, צו אונטערדריקן אלע מענשלעכע, בירגערלעכע און עלעמענטארע רעכט פון די יידן אין שטאָט.

קסו

אזוי ארום האָבן די יידן סיסטעמאטיש פארלוירן אלע רעכט. עס האָט נישט עקזיסטירט דער גערעכט וועלכער זאָל פארטיידיקן זייערע רעכט, און א ייד האָט נישט געקענט אַנקלאגן אין גערעכט דעם יעניקן, וועלכע האָט אים פארלעצט פיזיש און פינאנסיעל. ער איז געווארן גאנץ הפקר, אויסגעשטעלט נאָר אויפן גוטןווילן פון די דייטשן און פון די פוילישע סביבה, וועלכע האָט דאָס רוב פיינט געהאט יידן פון תמיד אָן. יעדער ייד, אָן אונטערשיד פון געשלעכט און עלטער, מאן, פרוי און קינד, האָט געמוזט אָנטאָן אויפן אָרעם די מגן־דוד לענטע. ווער עס האָט עובר געווען אויף דעם געזעץ, האָט אים געדראָט דער טויט. אויך האָט א ייד נישט געטאָרט ארויסגיין אין גאס נאָר אכט אָוונט. אויב א דייטשער זעלנער האָט געזען א יידן אין גאס אָדער אפילו אויפן הויף פון זיין שטוב, האָט ער אים דערשאָסן אָן א פריערדיקע וואָרנונג.

דער ערשטער קרבן וועלכער איז דערהרגעט געווארן צוליב די גזירה איז געווען א פרוי מיטן נאָמען האָדעל, די פרוי פון הערש גימפל וויינשטאָק, דער זון פון מעכל מאקאווער. מען האָט געפונען איר קערפער דערהרגעט אויפן שאָסיי קיין מיעכאָוו. זי איז דערשאָסן געווארן אין אונטערשטן קערפער־טייל. דוד יצחק באמערקט אז אלע יידישע פרויען וועלכע זענען דערהרגעט געווארן דורך די דייטשן זענען געטראָפן געווארן אין די ברוסט אָדער אין אונטערשטן קערפער טייל.

ברויט און אנדערע עסנווארג האָט מען זיי צוגעטיילט בצמצום. מער ווי די צוטיילונג האָט א ייד נישט געטאָרט עסן. אויך האָט א ייד נישט געטאָרט עסן קיין ווייס ברויט. און ווער עס האָט עובר געווען אויף דעם פארבאָט — האָט באצאָלט מיטן לעבן. עס האָט א דייטש געפונען א ווייס ברויט ביי די פרוי פון מאָטל דאנציגער, וועלכער איז דאן קראנק געווען, האָט ער איר נאָכגעיאָגט ביז אין שטוב און ווען איר איז געלונגען זיך אויסבאהאלטן, האָט ער דערשאָסן איר מאן וועלכער האָט פרובירט צו אנטלויפן דורכן פענסטער. אויך איז דערהרגעט געווארן אין יענער צייט פאר אן ענלעכע עבירה ר׳ פנחס קאָרנפעלד פון די מיעכאָווער גאס — דער תבואה סוחר ביי וועלכן מען האָט געפונען א האלבן מעטער ווייץ. אויך איז דערשאָסן געווארן די פרוי פון קצב שמואל דוד ראט־מענש. ער איז געווען ז׳ער פלייש ליפעראנט פאר די דייטשן, און ווען ער האָט נישט געהאט קיין פלייש, האָט דער אומגליקליכער געווען וואָס עס ווארט אויף אים. האָט ער זיך באהאלטן. אז זיי האָבן אים נישט געפינען האָבן זיי אויפן אָרט געשאָסן זיין פרוי. און נישט נאָר פאר נישט צושטעלן קיין פלייש האָבן די דייטשן געשאָסן — אויך פאר נישט צושטעלן קיין מתנות פאר די דייטשע קינדער צו זייער געבורטס־טאָג האָבן זיי דערמאָרדעט. א געסטאפאָוויעץ האָט איינמאָל געפאָדערט פון יודנראט א פוטער מאנטל פאר זיין פיר יעריקע טאָכטער. און אז דער יודנראט האָט נישט אויסגעפירט זיין באפעל — האָט ער זיך נוקם געווען אין א יידישע פרוי מיטן נאָמען בראָניא גיטל זארעשינסקי (א מאמע פון צוויי קליינע קינדערלעך), און איר געשאָסן אין דער ברוסט. די דייטשן האָבן אויך געפאָדערט אז די יידן זאָלן באצאָלן פאר די קוילן מיט וועלכע זיי האָבן געשאָסן. איינמאָל זענען זיי געקומען מאכן א רעוויזיע אין די דירה פון מענדל פינקאוויץ

משפחת שמואל סרנה
פאמיליע סארנע

מיטן צונאַמען „מענדל פאיק". איז צוגעגאנגען זיין טאָכטער (די פרוי פון מרדכי לאנצער, דער מצבה־קריצער) עפענען די טיר פון די שאנק. האָבן זיי אריינגעשאָסן זעקס קוילן און איר דערהרגעט. אין עטליכע טעג ארום, זענען זיי ווידער געקומען און געשלאָגן מכות רצח דעם מאן פון די געשטאַרבענע, אז ער זאָל באצאָלן 120 מארק פאר די קוילן, ווייל די דייטשע מדינה האָט נישט קיין אומזיסטע קוילן פאר די יידן.

זיי האָבן זיך אויך אריינגעמישט א דעה זאָגן, ווי אזוי און אין וואָס פארא פאָרם צו באגראָבן די טויטע. וועז צוויי וואָכן שפעטער האָבן זיי אויך דערהרגעט דעם פאָטער אירן ר׳ מענדל פינקאוויטש, האָבן זיי באפוילן אז די חברא קדישא זאָל אים באגראָבן מיטן פנים אויף אונטן. די ווילד־אכזריותדיקע דייטשע מעשים און זייערע רציחות האָבן זיך פארשטארקט פון טאָג צו טאָג. באזונדערס נאָך זייער אטאק אויף ראטן־פארבאנד. יעדעס מאָל האָבן זיי געזוכט אן אנדערן קרבן. זיי האָבן געזוכט אייגעם מיטן צונאַמען וואָלף נאָז. ער האָט זיך פון זיי אויסבאהאלטן. האָבן זיי דערהרגעט זיין פרוי — זער א איידעלע פרוי און א גוטע נשמה. זי האָט זער פיל טובות געטאָן יעדן אייגעם. וואָלף נאָז האָט געווויגט לאנגע יאָרן אין בעלגיען, און נאָענט פארן אויסברוך פון וועלט־קריג איז ער געקומען צוריק קיין וואלבראָם מיט א פרוי נישט פון אונזער שטאָט. די דייטשן

האָבן זיך נישט באגונגט מיטן הרגנען זיין פרוי, נאָר זיי האָבן אים געזוכט במשך פון צוויי וואָכן. צום סוף האָבן זיי אים געפאקט און אים דערשאָסן. דער אָרטיקער רב האָט געהייסן די חברה קדישא זיי זאָלן געבן דעם טויטן נאָך די קבורה א מעסער אין האנד אלס אויסדרוק פון נקמה. כמעט יעדן טאָג זענען געפאלן נייע קרבנות. וואָס זענען ארונטער געפאלן אונטער זייערע חיה׳שע הענט, אויסשליסליך האָבן זיי געטראָפן די יידן וועלכע האָבן נישט נושא זן געווען פון פיזישן, פאָליטישן שטאנדפונקט. מען האָט דערהרגעט שמעונען דעם זון פון בעריש הארצפעלד וויל ער האָט געהאט א פארך, שמעון וויינגארטן וויל ער איז געווען געזונט און שטארק. אויך זענען דערשאָסן געוואָרן ביידע זין פון ברוך כאבא — יחיאל משה און ישראלקע — און מען האָט זיי קובר געווען צו־זאמען אין א בריידער־קבר.

די דייטשן האָבן געזוכט פייטלען דעם זון פון אברהם גרוילעם. אז מען האָט אים נישט געפונען האָבן זיי דערהרגעט דעם פאָטער. ביי ענליכע טראגישע באדינגונגען זענען דערהרגעט געוואָרן אין יענע טעג די קדושים: יהושע לעסמאן, געצל באנד, דעם זון פון פנחס שטיינבוים האָבן זיי דערשאָסן אין קאָפּ. דוד־יצחק האָט צונויפגענומען דעם בר־מינן׳ס קאָפּ און מוח און אים געברענגט צו קבר ישראל. דוד־יצחק באטאָנט, דאָס פאר יעדן יידישן קרבן, האָט דער יודנראט באצאָלט די מערדער מיט א ליטער בראָנפן.

פיל יידן זענען געהרגעט געוואָרן אויך נישט פון אונזער שטאָט, וועלכע זענען פארטריבן געוואָרן פון די גרעסערע שטעט און האָבן זיך באזעצט ביי אונז. מערסטנטייל האָט מען זיי געפונען אין וועלדל ביי די באן ליניעס, אויפן וועג וועלכער פירט צו דער באן סטאציע. אָט אין דעם וועלדל האָט מען געפונען א דערהרגעטע יידישע פרוי. וועָן דוד יצחק האָט דערזען איר קערפער, איז ער נאָך וואָרם געווען, און ער האָט געטראָפן ביי איר א שטיקל טואלעט פאפיר, וואָס דאָרויף האָט זי אָנגעשריבן דאָס זי שרייבט דאָס אין קלאָזעט און אז זי איז א גרושה פון קאנסק. זי האָט געלעבט אויף אריש פאפירן און זי קומט אום נאָר וויל זי איז א יידישקע. זי בעט איבערגעבן איר זון, אז ער זאָל נקמה נעמען פון די מערדער און זאָגן קדיש נאָך איר. אויף דעמזעלבן אָרט זענען אויך דער־הרגעט געוואָרן צוויי יידן, איין דייטשער ייד מיט נאָמען דוד יאפע און איין קראקאווער ייד א אינזשעניער לויטן בארוף. דעם ייד האָט מען געפונען א טויטן אין ערב פסח, און בכדי מען זאָל אים באווייזן ברענגען צו קבר ישראל, האָט די חברה קדישא צונויפגעזאמלט אויף גיך א ביסל תכריכים, ווער ס׳האָט געגעבן א לייליך און ווער א פאָר תחתונים אָדער א טלית. דוד יצחק באטאָנט דאָס כמעט אלע קרבנות זענען באגראָבן געוואָרן לויט די יידישע דינים. די חברה קדישא האָט געמאכט אלע אָנשטרענגונגען נישט צו פארשעמען די קדושים. די חברים פון דער חברה קדישא אין יענער צייט זענען געווען: עוזר שפיגלער, יוסף האָ־בערפעלד, חיים משה ווינשטיין און יחיאל שלמה, דער עלטסטער פון אלע, וועלכער איז שוין אלט געווען אריבער 90.

אויסער די קרבנות וועלכע זענען געטראָפן געוואָרן פון די נאצישע רוצחים, זענען אויך א סך געפאלן פון טיפוס, וואָס האָט דאמאָלס געהערשט אין יידישן

געטאָ. דער ווויז־פירטל פאר די יידן איז באשטאנן נאָר פון א קליינעם שטח און עטליכע הייזלעך ארום. אין אנדערע ערטער האָבן יידן נישט געטאָרט ווויבען. אויך האָבן זיי נישט געטאָרט אַריבערגיין פון גאס צו גאס. אמשוועדסטן איז געווען מיט די לויות, ווייל מ׳האָט נישט געטאָרט גיין דורך די קראקאווער גאס צום בית הקברות. אלס צוגאבע צו די ענגקייט און אומנאָרמאלע ווויז־באדינגונ־גען פון די יידישע באפעלקערונג זענען נאָך צוגעקומען פיל יידן פון אנדערע שטעט, וועלכע זענען פארטריבן געוואָרן און זיך באזעצט אין אונזער שטאָט. וואלבראָם, וועלכע האָט געציילט פאר די מלחמה 6000 נפשות, האָט אין יענער

לייביש ליכטיג ואשתו

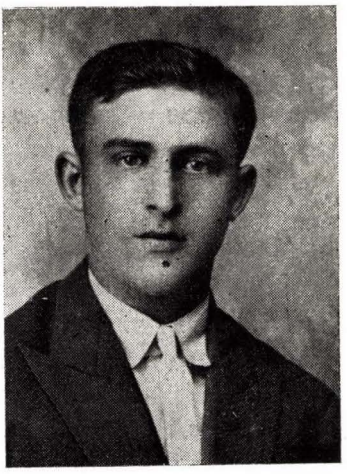
טרויעריקער צייט געציילט 10,000 נפשות. עטליכע פאמיליעס האָבן געווינט אין איין דירה. די ווייבער שול און די בתי מדרשים זענען באזעצט געוואָרן דורך די יידן, לויט ווי ער געדענקט האָבן אויך געווינט דאָרט זיין פאָטער, חיים משה ווייגשטיין א. אנד. די אָרימקייט, נויט און דאָס נישט דערעסן, האָבן גורם געווען צו טיפוס קראנקהייטן. און אויך דער מוהל ר׳ ראובן פראמער ז״ל, איז געשטאָרבן פון די קרענק.

דוד יצחק בעט צו געדענקן צום שבח די מיטגלידער פון יודנראט: בערל לעדערמאן, אברהם ביבער, יצחק משה וועלנער און חיים גאָלדפרייַנד (זיין אייניציקער זון בצלאל איז פארוונדעט געוואָרן אין לאגער סטאלאָווא וואָלאַ און ער האָט געוואָלט זעלבסטמאָרד באגיין). זיי האָבן געטאָן וואָס נאָר מעגליך, צו מילדערן די גזירות וועלכע האָבן זיך געשאָטן אויף די יידישע באפעלקערונג. זיי האָבן אונטערגעקויפט מיט שוחד די דייטשן. עס זענען געווען דייטשן וועלכע האָבן זיך געשטעלט איין ציל — רייך ווערן פון יידישע צרות. גלייכצייטיק בעט ער צו שטעלן צום שאנד סלופ דעם טרעגער נפתלי, וועלכער האָט מיטגעארבעט מיט די דייטשן. דער יודנראט, נישט קענענדיק דולדן זיין טעטיקייט, האָט ארויס־געגעבן אין געהיים א טויט־אורטייל אויף דעם פאררעטער און דער פסק־דין איז מקוים געוואָרן. דוד יצחק ברענגט אויך צום גנאי א יד פון וואלבראָם מיטן נאָמען מאגער, וועלכער איז פארטריבן געוואָרן פון א שטאט אין אויבער־שלעזיען און באזעצנדיק זיך אין וואלבראָם האָט ער מיטגעארבעט מיט די דייטשן. לויט זיין באפעל האָט מען צוגעבונדן צום בעט שלום ערליכן, ער זאָל אויסזאָגן וווּ ער האָט באהאלטן דאָס פעקל וואָס עס האָבן געשיקט די זאוויערטשער קהילה. אזוי ווי ער האָט געוויזן דעם פלאץ, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז דאָס פעקל האָט אנטהאלטן אלטע זאכן, וועט וואָס די זאוויערטשער יידן האָבן געשיקט פאר די וואלבראָמער יידן. ער איז אויך אריין צום פאָטער און געבעטן א האק, כדי צו מאכן רעוויזיעס ביי די גויים אין דאָרף לאָבזעוו. ווען ער האָט באקומען די האק, איז ער אוועק צו שלמה קיווקאָוויץ און אדורכגענישטערט די גאנצע דירה. נישט געפונענדיק דאָרט גאָרנישט, האָט ער אים מערדערלעך געשלאָגן — דאן איז ער צוריק געגאנגען צו זיין פאָטער און ער האָט מיט זיין האק אויפגעבראָכן די שענק און אז ער האָט געפונען עפעס א אונגעזעצליכע זאך (לויטן דייטשן גע־זעץ) האָט מען ארעסטירט זיין פאָטער, און אים געשיקט קיין מיעכאוו. דאָרט איז אים געלונגען אונטערקויפן די דייטשן מיט א סומע פון 6000 זלאָטעס. מאגערן האָט מען געשיקט קיין אוישוויץ און דאָרט האָט ער זיך דאָס לעבן גע־נומען דורך דעם עלעקטריזירטן פלויט.

אזוי זענען אדורך די טעג, איין צרה גרעסער פון די אנדערע, איין גזירה שטארקער און גרויזאמער פון די צווייטע. און דאָך... האָבן די יידן געלעבט מיט די האָפנונג און אילוזיע אז זיי וועלן נאָך זוכה זיין צו בעסערע צייטן, אז דער דייטשער אָקופאנט וועט סוף כל סוף פארטריבן וועלן פון די פוילישע ערד און זיי וועלן זיך אומקערן צו א נארמאל לעבן ווי פריער. ווייל די דייטשן האָבן פראָבירט איינפלאנצן ביי די אומגליקליכע יידן די אילוזיע און די פאלשע האָפ־נונג דאָס זיי זאָלן נאָר לטובת די יידן און אזוי מיט פארשידענע שווינדלעריישע

מיטלען האָבן זיי אויסגעפירט סיסטעמאטיש די אלע גזירות און זיי האָבן זיך אזוי נאָך צוגעגרייט דעם וועג פאר די טאָטאלע פארניכטונג פון דעם פוילישן יידנטום.

אין די לעצטע טעג פאר די ליקווידאציע פון די יידישע קהילה אין אונזער שטעטל — האָבן די דייטשן ארויסגעגעבן א באפעל צונויף צו נעמען אלע נייַ־מאשינען אין די שול אריין, ווייל זיי ווילן איינאָרדנען ווערקשטאטן. אויך האָבן זיי געטיילט ארבעטס־קאָרטן פאר די וועלכע האָבן זיך רעגיסטרירט צו ארבעט. די יידן זענען צופרידן געווען דאמיט ווייל זיי האָבן געהאָפט דאָס דורכדעם וועלן זיי פארבעסערן די עקאָנאָמישע לאגע און זיי וועלן זיך פארדינען א בעסערע באציאונג מצד די דייטשע מאכט־אָרגאנען. פרייטיק צו נאכטס האָט זיך געענ־דיקט דאָס צונויפזאמלען די מאשינען און צומאָרגנס שבת פרי, דעם 5.9.42, האָט מען צונויפגעטריבן אלע יידן, אלטע און קראנקע אין מארק, ארויפגעזעצט אויף וועגענער און ארויסגעפירט אונטערן שטאָט צום וואלד ביים יידישן בית עלמין. דאָרט זענען געווען פארטיקע גריבער. מען האָט זיי אלעמען דערשאָסן. מענער, פרויען און קינדער האָט מען געפירט צו פוס פינף אין א רייע דריי קילאָמעטער פון די שטאָט אנטקעגן די גומי־פאבריק אויף א לויַדיקן פלאץ. צומאָרגנס האָבן זיי דערהרגעט דעם שומר פון בית הקברות, מאנעס זינגער מיט זיין זון. אינדער־פרי האָבן זיי צוגעשטעלט 44 וואגאָנען. אין יעדן וואגאָן האָט מען אָנגעטריבן ביז 150 מענשן און אוועקגעפירט אין לאגער בעלזשץ. בערך 200 מענער, גע־זונטע און שטארקע, פעאיקע צו דער ארבעט, זענען נאָך געבליבן אויפן פלאץ. אין צווישנצייט האָבן די דייטשן זיך געיאָגט נאָך די יידן וועלכע האָבן זיך באַ־האלטן אין די קעלערס אָדער אנדערע באהאלטענע ערטער. וועמען זיי האָבן גע־כאפט די יידן, האָט מען זיי דערשאָסן אויפן אָרט. דאמאָלס איז דערהרגעט געווא־רן משה יוסף דער סטאָלער אין עלטער פון 95 יאָר. אויך אלטער פולטאראק דער שטארקער און פעסטער מאן, אויף זיין קערפער האָבן די דייטשן געוואָלט אויספרובירן וויפיל קוילן דארף ער באקומען ביז צום שטארבן. ווי דערשטויגט זענען זיי געווארן, דאָס נאָך זעקס קוילן האָט ער נאָך געלעבט. דאן האָבן זיי געמוסען א יידיש קינד, ארויפגעלייגט אים אויפן בויך, אריינגעשאָסן א קויל אין קינד. די קויל איז דורך דעם קינדס קערפער און אריין אין אלטערס גוף. ערשט דאן האָבן ביידע אויסגעהויכט זייערע הייליקע נשמות. דאמאָלס זענען אויך דערהרגעט געווארן שמואל פולטאראק מיט זיין פרוי, שמואל איסר ביבער מיט זיין פרוי א. אנד. זייערע קערפערס האָבן זיך געוואלגערט אין די גאסן. אין יענע טעג זענען אויך געווען פיל זעלבסטמאָרדן. עס איז באגאנגען זעלבסמאָרד די פרוי פון שלמה ראוכער, זי איז דערטרונקן געוואָרן אין די באגנעס פון דעם פלאץ. אין דער צייט ווען די יידן זענען שוין געגאנגען זייער לעצטן וועג צום פארניכטונג, האָבן זיך די דייטשן באנוצט מיט פארשידענע ליגנס און שווינדלען, צום ביישפיל, אויף די פראגע וואָהין פירט איר אונז? האָבן זיי געענטפערט: קיין אוקראינע צו ארבעט. אויף דער צווייטער פראגע: פארוואָס, אָן די משפחות? האָבן זיי צינים געענטפערט: דאָס אין מלחמה צייט איז בעסער אָן די פאמיליעס, וואָרום די דייטשע זעלנער אויף די פראָנטן זענען אויך אָן די משפחות. דעם

חיימעל מידלארז

יאקל ויסאצקי

אכטן טאָג האָבן זיי געזומען 400 מענטשן, דארונטער אויך דוד יצחקן, אריינגע־טריבן אין לאסט־וואגאָנען צו 80 פערזאָן אין א וואגאָן און געשיקט קיין סטאלאָ־וואָ וואָלאָ נעבן ראזוואדוב. די רעשט יידן זענען נאָך פארבליבן אויפן פלאץ. וועז זיי זענען אָנגעקומען אויפן אָרט, זענען שוין דאָרט געווען א סך יידן. מען האָט זיי אריינגעפירט אין א נעבעדיקן באָראק (דעם בעראק האָט מען גערופן וואלבראָם) אָן שום סאניטארע אייניריכטונגען. אויך אָן בעטן, און מען האָט זיי אריינגעשטופט געדיכט אזוי ווי הערינג אין פאס, שמוציק איז געווען דאָרט מוראדיק און די לייז האָבן געוואנדערט צווישן די מענשן פראנק און פרייַ. איין ק״ג ברויט און עטליכע קארטאָפל, דאָס איז געווען דער שפייז וועלכן זיי האָבן באקומען אויף א גאנצן טאָג. אויך וואסער צום טרינקן און וואשן איז נישט געווען, ווייל איין ברונעם האָט געדארפט סטייען פאר דעם לאגער וועלכער האָט געציילט 2000 נפשות. אין אזעלכע באדינגונגען האָבן זיי געדארפט גיין 20 ק״מ צו דער ארבעט אין די אמוניציע פאבריקן און ביי פארשידענע בוי ארבעטן. דורך א קורצע צייט זענען א גרויסער טייל מענשן געשוואָלן געוואָרן פון הונגער און אָפּגעשוואכט. דער ערשטער איז געשטאָרבן — נאָך צוויי וואָכן זייענדיק אין דעם לאגער — ר׳ שמעלע ניעבלאצקי. א חודש שפעטער האָט זיך אָרגאניזירט א גרופע און צוגעגרייט א פלאן צום אנטלויפן. די אויפגאבע איז געווען זער א שווערע, ווייל דעם לאגער האָבן ארומגענומען צוויי עלעקטריזירטע פלויטן, און אין דער מיט צווישן ביידע פלויטן האָבן געהיטן אויסער די דייטשע זעלנער, אויך אוקראינער. נאָך צוויי חדשים איז געלונגען דוד יצחקן זיך אונטערגנבענען אויפן בויך פינף פארטאָגס, דורכרייסן די זעקס דראָטן און 151 מענשן האָבן באוויזן צו אנטלויפן פונם לאגער. דאָס זענען געווען: דוד יצחק שפיגלער, זיין

ברודער יוסף ישעיה, יעקב שפּיגלער, ענזל ראַדזין מיט זיין פלימענ׳ק, יחיאל אימערגליק מיטן זון, די ברידער ישראלקע און חיים מידליאוש, גרשון ראט־מענש, מאיר ווינדלינג, וואָלף כענטשינסקי, ירחמיאל וועלנער, קונע לאנדוי מיט זיין קרוב פון שטשעקאציז. זיי האָבן זיך צושפּרייט אין פּארשידענע ערטער, א טייל פון זיי, דארונטער: דוד יצחק מיט זיין ברודער און פּעטער יעקב שפּיגלער זענען אָנגעקומען אין ראזוואדאוועך וואלד. אין וואלד זענען זיי באמערקט געוואָרן דורך די פּאָליאקן פון דער אומגעגנט, און זיי האָבן צוויסן געגעבן א פּוילישן פּאָליצייַ סערזשאנט, א באוווסטער אנטיסעמיט און מיטארבעטער מיט די נאצים. זיי האָבן צונויפגענומען 100 מאן, ארומגערינגעלט דעם וואלד און זיי געכאפּט, געבונדן זיי און באגלייט מיט קלעפּ, זיי צוריק געפירט צום לאגער. דאָרט האָבן זיי ערשט באקומען די אמתע קלעפּ און מען האָט זיי אלעמען אריינגעזעצט אין איין צימער. אין צווישנצייט האָבן זיי זיך געלאָזט זוכן די רעשט אנטלאָפענע און טאקע אין 2 טעג ארום האָבן זיי געברענגט נאָך דריי מאן. די אנדערע, וועלכע מען האָט נישט געכאפּט האָט געגליקט צוריק צו קומען קיין וואלבראָם, נאָר דערווייל האָבן די דייטשן זיך פארנומען מיט די ענדגילטיקע ליקווידאציע פון די יידן אין שטאָט — האָבן זיי צונויפגעזאמלט אלע רעשטלאך וועלכע זענען דורך פארשידענע צופאלן נישט אומגעקומען מיט די פריערדיקע אקציעס — און מיט איין שאָס האָבן זיי אומגעברענגט אויך די שארית הפּליטה און דאמיט צוגעפּירט צום ענדגילטיקן חורבן פון קהילת וואלבראָם.

פּינף טעג האָבן די דייטשן זיי געהאלטן אין א פארמאכטן צימער אָן עסן, אָן טרינקן און אָן הייצונג איןווינטער און אויפן זעקסטן טאָג האָבן זיי אויס־געשטעלט 40 אוקראינער באואָפנט מיט שטעקנס אין צוויי רייען. די יידן האָבן געמוזט לויפן אינמיטן צווישן די רייען מיט בינטלעך שטרוי און די אוקראינער האָבן געשלאָגן. שטארק צוקלאפּטע זענען זיי אוועקגעפאלן אויף דעם פּאָל. צומאָרגנס האָט מען זיי געשיקט צו דער ארבעט. דוד יצחק דערציילט, אז ער איז געווען אזוי שוואך און אלע אברים האָבן אים וויי געטאָן, אז ער האָט זיך אוועק־געזעצט האָט ער מער נישט געקענט אויפשטיין. נאָך געדענקט ער, אז א לאנגע צייט נאָך די קלעפּ, בערך צוויי חדשים, האָט ער יעדן טאָג ארויסגעצויגן שטיקער פּארגליווערטע בלוט פון זיין קאָפּ. ווייל ער האָט נישט געהאט קיין מעגלעכקייט צו וואשן זיך דעם קאָפּ און אָפּרייניקן דאָס בלוט. די רציחות, די ברוטאליטעט פון די דייטשן קעגן די שוצלאָזע יידן זענען געווען שרעקלעך. פּאר יעדע קליי־ניקייט האָבן זיי געשאָסן און אלע לאגערמענשן האָבן געמוזט זיין אָנוועזענד ביים אויספירן דעם אורטייל. זיי האָבן דערשאָסן אין יענער צייט 22 יידן, דארונ־טער: די זין פון פייוול לובלינג און עוזר שניצער פון קראָקע — דערפאר ווייל זיי האָבן געהאט די דרייסטקייט זיך צו מעלדן ביים לאגער דאָקטאָר צו באטראכ־טן זייער געזונטצושטאנד. אויך האָבן זיי דערשאָסן דעם וויעליטשקער רב פרענקל ווייל ער האָט געפאסט אין יום־כיפור.

דער פיזישער צושטאנד פון די יידן אינם לאגער, איז ערגער געוואָרן פון טאָג צו טאָג, אזוי אז אויסער די מערדערייען פון די נאצים זענען גרויסע חלקים אויסגעאנגען ווי א ליכט מאסנווייז. דוד יצחק דערציילט, אז די יידן האָבן זיך

געוווּנטשן בעסער צו שטאַרבן, ווען אפילו דער טויט איז געווען א לאַנגזאַמער פּראָצעס, איידער דערהרגעט צו ווערן דורך די מערדער, בכדי נישט צו געבן די רוצחים די באַפרידיקונג ביים שיסן זייערע קרבנות מיט פּארשידענע אינקווי־זיטאָרישע מיטלען. א כאַראַקטעריסטישן פּאַקט ווי אזוי ער האָט מקנא געווען צוויי שכנים זיינע וועלכע זענען מיט אים געשלאָפן נאָך דער ארבעט. אין דער פּרי הייבט ער אָן זיי וועקן און זיי רירן זיך נישט. דאַן באַקוקט ער זיי אויפמערקזאַם און דערזעט אז זיי לעבן נישט מער. צו אזא גליק און אַן ענליכן טויט האָט ער זיך אליין געווונטשן. גרויס איז געווען דער באַגער פון אלע לאַגער־מענשן, צו שטאַרבן מיט א מיתת נשיקה, ווי זיי האָבן דאָס אָנגערופן. אזעלכע פאלן זענען געווען אין די צענדליקער.

יקותיאל פישל וילדיו
יקותיאל פישל און זיינע קינדער

אין זומער 1944 האָט דוד יצחק אַרגאַניזירט צום צווייטן מאָל א גרופּע (א קליינע גרופּע, ווייל וויניק זענען נאָך געבליבן אינם לאַגער) און פינף האָבן באַוויזן צו אנטלויפן. דאָס זענען געווען: דוד יצחק שפּיגלער, שלמה פוקס, מאיר זילבערמינץ, משה שפּרינגער און די בריידער זשעלאַנקא. טראָץ דעם וואָס דער לאַגער איז געווען פּארשלאָסן און פּארמאַכט, האָבן זיי גוט געווּוסט די לאַגע אויף די פּראָנטן און אז די רויטע ארמיי קומט צו וואָס אמאָל נענטער. זיי האָבן זיך אויסבאַהאלטן אין די וועלדער און פעלדער, געשפּייזט זיך מיט פּארשידענע גראָזן און פרוכט פונם וואלד. נאָך צוויי וואָכן וואַנדערן האָבן זיי זיך געטראָפן מיט די זיגנדע סאָלדאטן פון דער רויטער ארמיי. די רויטע ארמיי האָט באַפרייט דעם גאַנצן שטח און אויך אלע יידן וועלכע זענען נאָך געווען אין די לאַגערן.

פון די 400 יידן וואַלבראָמער, טאַטעס און זין, געזונטע און פעסטע, וועלכע מען האָט פּארשיקט קיין סטאַלאָווַ וואָלַא — זענען געראַטעוועט געוואָרן איינצעל־

נע יחידים. צווישן זיי אין ישראל: דוד שפיגלער, די ברידער זשעלאנקא, בנימין מינץ. און אויסלאנד לעבן: וועלנער, די ברידער ביבער, יהודה און חיים־איטשע.

אויסער זיי זענען אלע אומגעקומען אויף פארשידענע אופנים. א טייל זענען פארפייניקט געוואָרן און אויסגעלייזט געוואָרן דורכן טויט. א גרויסער טייל זענען באערדיקט געוואָרן אין א ברידער קבר אויף פוילישער ערד ביי ראזוואדוב.

זייער אָנדענקן וועט שטענדיק פארבלייבן אין אונזער זכרון!

ישראל קאנער

זכרונות פון נאצישן גיהנום

ישראל קאנער

ביים אויסברוך פונם קריג בין איך מיט מיין פאָטער און מיין יינגערן ברודער לייזער ענטלאָפן אונטער א האָגל פון קוילן און באָמבעס, און ניט געוואָלט אריינפאלן אין די הענט פון די דייטשן.

דריי וואָכן זענען מיר געגאנגען צו פוס ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין לובלין. דאָרט האָבן מיר בייגעווינט גרויזאמע בילדער פון דערשיסן הונדערטער יידן און זייערע קערפערס האָט מען אריינגעוואָרפן אין דער ווייסל. נור מיט ניסים איז אונז געלונגען פון דאָרט צו אנטלויפן.

אהיימקומענדיג האָבן מיר געפונען א ליידיק אויסגעראבירט געשעפט. אָבער מיטן יידישן אָפּטימיזם האָבן מיר זיך געטרייסט, אז אבי מען זאָל אונז נאָר לאָזן לעבן, און מען זאָל אונז נאָר לאָזן זיין אין שטאָט צוזאמען מיט די משפחות, וועט עס זיין א געווינס, און א דאנק צו גאָט פאר דעם, אזוי ווי עס האָבן געוויס געזאָגט טויזנטער און מיליאָנען אנדערע יידן אין פארלויף פון הונדערטער דורות אין צייטן פון פאָגראָמען און פארניכטונג.

די גרעסטע פעסימיסטן האָבן ניט פאָרגעפילט און ניט פאראויסגעזען דאָס שרעקליכע פון אלעם שרעקליכסטן פון אלע צייטן און דורות וואָס האָט אונז ערשט ערוואַרט.

אין אָנהויב האָבן מיר יידן אויפגענומען די פערפאָלגונג מיט געלעכטער, ד.ה. מיר האָבן געטראכט אז מיר יידן עקזיסטירן א שטיק צייט נאָך איידער אונזער שונא איז געקומען אויף די וועלט און מיר ווילן בלייבן לאנג נאָכדעם וואָס אונזער שונא וועט ניט מער עקזיסטירן. און אויב דער שונא האָט אונז טאקע דערדריקט פיזיש — האָט ער ניט מצליח געווען אונזער גייסט צו דערדרי־

קן. אָבער דאמאָלט האָבן מיר נאָך ניט געווּסט אז אונזערע איצטיגע ליידן זענען נאָר א בעשיידענער פאָרשפּיל פאר דער גרויסער טראגעדיע וואָס וואָרט אויף אונז.

מיטן אויסברוך פון דייטש־רוסישן וועלט־קריג האָט זיך די לאגע פיל פארערגערט. מען האָט אָנגעהויבן שיסן יידן מאסנווייז, און דער הונגער האָט זיך פערשטארקט. אין דער געגנט פון קראקא ענטשטייען קאָנצענטראציאָנס־ארבייטס לאגערן און הונדערטער יידן פון וואלבראָם ווערן דאָרט אהינגעשיקט, און צווישן אנדערע אויך איך. מיר האָבן דאָרט געארבעט פון פינף אזייגער אין דער פרי ביז 10 אין דער נאכט. נאָר געצייילטע מענשן האָבן דאָס אויסגעהאלטן, און די אנדערע וואָס זענען אָפּגעשוואכט געוואָרן זענען פערשיקט געוואָרן קיין בעלזשעץ און פערניכטעט געוואָרן צוזאמען מיט דער גרויסער אויסזידלונג פון די קראקעווער יידן אין 14.5.42. די גרויזאמקייטן וואָס איך האָב צוגעזען בעת דער אויסזידלונג אין קראקא בין איך נאָך היינט ניט פעאיג צו איבערגעבן. די מענשן האָבן געמוזט לויפן צו די וואגאָנען, און ווער עס האָט ניט געקענט לויפן איז דערשאָסן געוואָרן. די קראקעווער גאסן זענען אזוי ארום אָנגעזאפט געוואָרן מיטן בלויט פון טויזנטער יידישע פרויען, קינדער און זקנים. גאָר קליינע קינדער זענען געוואָרפן געוואָרן פון די פענסטער פון הויכע הייזער.

איך האָב געפילט אז אויף דעם פלאץ קען איך מער ניט בלייבן און בין אוועקגעלאָפן צוריק קיין וואלבראָם דורך די וועלדער און פעלדער א גאנצע נאכט.

צוויי וואָכן שפעטער זענען צו אונז אריינגעקומען צוויי דייטשן מיט דעם יידישן פאָליציאנט מאיר צוקערמאן און מען האָט מיך צוריקגעשיקט קיין קראקא אין לאגער. אָבער נאָך אייניגע טעג בין איך ווידער ענטלאָפן פון דאָרט און ווידער א גאנצע נאכט זיך אָנגעלאָפן און צוריקגעקומען קיין וואלבראָם. אָבער

לייבל און רבקה קאנער

דאָסמאָל האָב איך מיך שוין געמוזט אויסבאהאלטן, ווייל עס האָט מיר געדראָט די קויל פארן אנטלויפן פון לאגער.

אין חודש יולי און אויגוסט 1942 איז די שטימונג אין יידישן וואלבראָם געווען א דערַדריקטע און א פערצווייפעלטע. גרויזאמע שמועות און איובס בשורות פערשפרייטן זיך און יידן קוקן זיך אין די פנימער און פרעגן, צו זענען דאָס טאקע אונזערע לעצטע טעג?

און דער לעצטער טאָג איז אויך געקומען. דער טאָג אין וועלכן א גאנצע קהילה פון צען טויזנט נפשות איז פערשניטן געוואָרן אכזריותדיג און בארבאריש אויף אייביג.

מיין משפחה האָט בעשלאָסן אז מיר טאָרן זיך ניט איבערַגעבן מיט אייגענע הענט, און אז מיר מוזן פערלאָזן די שטאָט. שבת אין דער פרי, דעם 6־טן סעפּטעמבער, האָט מען אלע יידן קאָנצענטרירט אין מארק און פון דאָרט א טייל ארויסגעפירט אין וואלד אריין און נאקעטערהייט דערשאָסן אין וואלד אנטקעגן איבער דעם בית הקברות. די גרעסטע טייל האָט מען ארויסגעפירט צו דער באַן־סטאציע אויף די באגנעס. די פרויען, קינדער און עלטערע זענען זונטאָג פערשיקט געוואָרן אין לאסט־וואגענען קיין בעלזשען. און די יינגערע מענער זענען צו ביסלעך פארשיקט געוואָרן אין פערשידענע ארבעטסלאגערן. אָבערַ נאָר גע־ציילטע זענען פון דאָרט צוריקגעקומען.

אָט די גרויסע טראגעדיע פון אונזערַ שטאָט האָב איך דאָ איבערגעגעבן אין געציילטע ווערטער, ווייל גרויס איז געווען די צרה און אונבעשרייבליך. זי האָט ניט איר גלייכן און עס זענען ניט פאראן קיין ווערטער און קיין שפראך וואָס קענען זי אויסדריקן און איבערגעבן.

פרַייטאָג נאכטס האָט מען נאָך ביי אונז אין שטוב אויפגענומען דעם שבת ווי כשרע יידן. מיין מוטער האָט ליכט געצינדן און מיין פאָטער האָט געבענשט אויפן וויין. באלד נאָך דעם האָבן מיר אויף זיך אָנגעטאָן וועש און קליידער וויפיל מיר האָבן געקענט נאָר אַרויפציען. מיין פאָטער האָט יעדן פון אונז פאר־טיילט געלט און ווערט־זאכן, און מיר זענען ארויס פון שטוב און געפריפט זיך אדורכרייסן דורך די דרייפאכיגע קייט מיט וועלכע די שטאָט איז אַרומגערַינגלט געוואָרן מיט דייטשע, פוילישע און אוקראינישע פאָליציי.

קריכנדיג אויפן בויך די גאנצע צייט איז אונז קוים געלונגען ארויסצוקריגן זיך פון שטאָט, און מיר האָבן זיך ניט געוואגט אויסצוגלייכן, ביז מיר זענען געווען שוין 3—4 קילאָמעטער ווייט פון וואלבראָם. אָבער אויך דאָרַט האָבן מיר בא־געגנט פאָליאקן וועלכע האָבן פון אונז געוואָלט רויבן געלט מיטן תירוץ אז אזוי צו אזוי זענען מירַ דאָך פערלוירן. איז צו וואָס ברויכן מיר נאָך געלט?

אויפן וועג האָבן מיר בעשלאָסן זיך איינצוטיילן אין צוויי גרופּן. מיר האָבן געטראכט, אז אויב מען וועט אונז פארהאלטן — זאָלן מיר ניט אלע פארהאלטן ווערן, ווייל דאָס בעדייט אונזער סוף. און מיר האָבן אויך פערשטאנען, אז אויב עס וועט אונז געלינגען צו געפינען א פרייַנדליכן קריסט וואָס וועט אונז וועלן אריינענעמען צו זיך, וועט ער דאָך ניט קענען אריינענעמען זיבן פערזאָנען צוזאמען. מיין מוטער, איך און מיין קלענסטער ברודער העשעק מיט די יינגערע שוועסטער

הינדעלע האָבן סוף כל סוף געפונען א בעקאנטע איידעלע קריסטין וואָס האָט אונז זער פריינטלעך אויפגענומען און אויסבאהאלטן אין דער סטאדאלע, און אונז געשפּייזט מיט עסן. נאָר אייניגע טעג האָבן מיר געשיקט דעם זון פון דער קריס־ טין קיין וואלבראָם אר זאָל אונז ברענגען ידיעות פון וואָס עס טוט זיך דאָרט. ער האָט אונז געברענגט טראגישע בשורות פון דער פערניכטונג פון אונזערע קהילה. מיין פאָטער מיט מיין ברודער האָט מען פערהאלטן און מען האָט זיי גלייך ארויסגעפירט אויפן פונקט ביי דער באן־סטאציע און אוועקגעשיקט קיין ריישע (רזשעשאוו) אין א ארבעטסלאגער. דעם קלענערן ברודער יעקעלע איז געלונגען צו אנטלויפן און ער איז אריינגעקומען אין שטאָט. אזוי ווי די פרויען מיט קינדער זענען שוין ארויסגעשיקט געוואָרן און פאר א ארבעטסלאגער איז ער געווען צו קליין — האָט מען אים איבערגעלאָזט אין שטאָט בתנאי אז ער וועט מוזן טוען אלערליי ארבעט פאר די דייטשן, און דערפאר האָט מען אים ערלויבט צו זיין אין דער ווינונג. ער איז דאמאָלט אלט געווען 14 יאָר.

אזוי ווי יעקעלע איז צוריק אריין אין אונזער ווינונג האָט ער זיך מיט אונז פערשטענדיגט און מיר האָבן בעשלאָסן צוריקצוגיין אין שטאָט אריין ביינאכט. דאָס איז געווען די ערשטע נאכט ראש־השנה תש״ב, 1942.

צו דער צייט האָבן זיך געפונען אין גרויסן בית־המדרש בערך 400 יידן וואָס מען האָט ערב ראש־השנה צוריקגעברענגט פון די באגנעס אין בית־המדרש אריין, און פון בית־המדרש זענען זיי אין אייניגע מאָל פערשיקט געוואָרן אין ארבעטס־ לאגערן פון סטרי, פשעמישל, גרויצע א.ז.וו.

אין שטאָט זענען פערבליבן די יידנראט־מענשן מיט זייערע משפחות, נאָנטערע און ווייטערע, די יידישע אָרדנונגס פאָליציי און אייניגע אויסבעהאל־ טענע אזוי ווי מיר, וועמען מען האָט שוין ערלויבט צו פארבלייבן אין שטאָט.

די מענשן וואָס זענען געווען אין דעם גרויסן בית־המדרש זענען געווען אויסגעהונגערט און דערפרוירן פון זיין אגאנצע וואָך אויף די באגנעס ביי דער סטאציע. מיין מוטער האָט אויף זיך געמומען די אויפגאבע זיי צו פערזאָרגן דריי מאָל אין טאָג מיט געקאָכטע הייסע טיי און מיט זופן, און מיר קינדער האָבן איר געהאָלפן דאָס עסן טראָגן און פערטיילן. אָבער אָפט מאָל האָט אונז די אוקראיניש פאָליציי געשלאָגן און אוועקגעיאָגט, און באזונדערס מאגער, דער יידישער פאָלי־ ציאנט פלעגט אונז בעדראָען אז ער וועט אונז אריינזעצן אין בית־המדרש און דעפאָרטירן פאר דעם „פערברעכן״ וואָס מיר האָבן געברענגט וואָרים עסן פאר אויסגעהונגערטע יידן.

אייניגע וואָכן שפעטער האָט מען מיך מיט חיים וועלגרין געמומען קובר צו זיין די יעניגע וואָס מען האָט דערשאָסן אין וואלד. דאָס איז געווען א שרעק־ ליך ערשטוינענד בילד פון איבער טויזנט הרוגים וועלכע האָבן זיך נאָך געמוזט אויסטוען נאקעט פארן דערשיסן פון מאשין־געווער. מיר האָבן זיך באמיט אז די קבורה זאָל זיין ווי וויַיט מעגליך א מענשליכע. מיר האָבן די קערפערס גראד געלייגט און שטיל געמורמלט א „קדיש״.

און וויַיל די ערד האָט זיך געזאפט מיט יידיש בלוט, האָבן זיך אונזערע שכנים די פאָליאקן געזאפט מיט יידיש האָב און גוטס.

בערך פיר וואכן נאָך דער אויסזידלונג האָב איך בעקומען א טראגישע ידיעה פון ריישע אז מיין פאָטער לייביש קאנער איז דאָרט דערשאָסן געוואָרן דעם 5.10.1942. גלייך ביים אָנקומען איז ער דאָרט בעשטימט געוואָרן פאר א געזעל (א זאקלאדניק). און אזוי ווי א ייד איז פון לאגער אנטלאָפן, דערפאר האָט מען מיין פאָטער מיט נאָך אנדערע דערשאָסן.

צוויי חדשים נאָך דער ערשטער אויסזידלונג, דעם 9.11.42, איז פאָרגעקומען די צווייטע אויסזידלונג. מיר האָבן זיך וויידער אויסבעהאלטן ביי א קריסטין. אָבער אזוי ווי עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט אז די שטאָט איז ענדליך פאָלקאָם יידנריין — האָט דאָך מער קיין צוועק געהאט צו פערבלייבן אין בונקער, און מיר האָבן ארויסגעשיקט א קריסט ער זאָל זיך דערווייסן ווי עס געפינען זיך נאָך יידן

אזוי ארום האָבן מיר בעקומען ידיעות אז ביי בענדין איז דאָ א געטאָ אין שראָדול, און הינטער סאָסנאָווצע איז אויך נאָך דאָ א געטאָ אין דאָרף קאמיאנקא. האָבן מיר אלזאָ באשלאָסן דאָרט אהין זיך צו בעקומען פאר יעדן פרייז. אונזער איבערלעבן אויף דעם וועג פון וואלבראָם ביז סאָסנאָוויץ איז א פרשה פאר זיך. מיר זענען געגאנגען נאָר ביינאכט. די קעלט איז געווען גרויס, און מיר זענען געגאנגען אין בלאָטעס ביז די קניען. כמעט דעם גאנצן וועג האָב איך געמוזט טראָגן אויף מיינע הענט דעם קליינעם ברודער מיטן שוועסטערל. אזוי זענען מיר געגאנגען צענדליגער קילאָמעטער מיט טויטשרעק אויף שריט און טריט.

פויערים פון דער אומגעבונג וועלכע מיר האָבן אוועקגעגעבן אונזער לעצטעס אז זיי זאָלן אונז אדורכפירן די גרענץ קיין אלקוש האָבן ביי אונז אלעס אוועקגענומען און אונז געלאָזט שטיין אין מיטן פעלד. וועו מיר האָבן זיך באקלאָגט האָבן זיי אונז געדראָט אז זיי וועלן אונז איבערגעבן צו די דייטשן.

ענדליך אָנגעקומען קיין סאָסנאָוויץ, האָט זיך ארויסגעוויזן, אז פיל אנדערע וואלבראָמער וועלכע האָבן מיטגעמאכט דעם וועג זענען אדורכגעגאנגען די אלע צרות. אָבער דאָ האָבן זיך ערשט אָנגעהויבן אונזערע צרות אויפסניי.

די דייטשן האָבן ארויסגעגעבן שטרענגע באפעלן אז מען זאָל ניט אריינ־נעמען קיין אנטלאָפענע יידן פון פראָטעקטאראט, אונטער דער דראָאונג פון דערשיסן. פערשטייט זיך אז די פאניק איז געווען זער א גרויסע. אָבער דער אמת איז, אז אלע האָבן זיך ביסלעכווייז איינגעאָרדנעט. יידן האָבן ניט געקוקט אויף די נייע פעראָרדנונג און ריזיקירט מיט זייער אייגן לעבן און געגעבן א היים פאר די פליטים.

דאן איז געווען דאָס פראָבלעם פון פרנסה מיט די שווערסטע ארבייטן, ווי גאסן־רייניגן און טראָגן קוילן, און איך האָב פארדינט אויף ברויט פאר אונז פיר.

אין 22 מאי ביים ליקווידירן דאָס געטאָ האָט אלע פליטים פון פראָטעקטאָ־ראט בעדראָט געשיקט צו ווערן קיין אוישוויץ. אָבער מאניעק מערין האָט פאר אונז געטוען אלעס וואָס מעגליך, און עס איז אונז געלונגען נאָך צו פערבלייבן אויפן פלאץ אין א ארבעטס־לאגער.

דאָס אויסזידלען פון סאָסנאָווצער געטאָ איז ווידער א קאפיטל פאר זיך. הונדערטער מענטשן זענען דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט. קינדער פון קינדער־היימען און קראנקע פון שפּיטעלער זענען ארויפגעווארפן געוואָרן אויף די לאסט־וואָגענס און דאָרט דערשטיקט געוואָרן לעבעדיגערהייט. די נאצישע חיה האָט דאָ ארויסגעוויזן איר גרויזאמקייט, אירע נידריקסטע אינסטינקטן פון בלוט־דורשטיקייט. מיר, די איבערגעבליבענע, האָבן בעדארפט רייניקן די גאסן און קובר זיין די הרוגים.

מאָנטאָג דעם 2.9.43 איז געקומען אונזער לעצטער טאָג אין סאָסנאָווצער ארבעטס־לאגער. אזוי ווי מיר האָבן איינגעזען אז מען וויל אונז פערניכטן, האָבן מיר זיך צוזאמענגענומען 400 יידן, דארונטער פרויען און קינדער, מייסטנס יידן פון וואלבראָם, פילק, מיעכאָוו און ווארשא, און מיר האָבן זיך אויסבעהאלטן אין א בונקער. די הין איז געווען זער גרויס. מיר זענען דערשטיקט געוואָרן אָן לופט צום אָטמען און פערברענט געוואָרן פאר דורשט. אָבער עס האָט געהערשט דיסציפלין. פיר טעג שפּעטער האָט מען אונז אויסגעפונען און מען האָט בעפוילן מיר זאָלן ארויס פון בונקער. לויפנדיג האָבן מיר געמוזט פארלאָזן ווייל די גאנצע צייט האָט מען געשאָסן אין בונקער אריין. פון בונקער האָט מען אונז געיאָגט א קילאָמעטער ביז צו די וואגאָנען מיט וועלכע מען האָט אונז געשיקט קיין אוישוויץ. דעם גאנצן וועג זענען מיר געלאָפן, און אָן אויפצוהערן האָט מען אויף אונז געשאָסן. די העלפט פון אונז איז ניט דערלאָפן ביז צו די וואגאָנען.

פיר אזייגער אין דער פרי זענען מיר אָנגעקומען קיין אוישוויץ. דאָ האָט מען אינז באלד צושיידט: פרויען און קינדער באזונדער, מענער און יוגנט באזונדער. אזוי בין איך אָפּגעטיילט געוואָרן פון מיין מוטער און מיין שוועסטערל, און פערבליבן מיט מיין ברודער יעקעלע. דער יינגסטער ברודער, הערשל, איז נאָך פארבליבן אין געטאָ. נאָכדעם וואָס מען האָט אונז אָפּגעשוירן נאקע־טערהייט און אלעס אוועקגענומען, דאָס זעלבע האָט מען אויך מיט די פרויען געמאכט, האָט מען אונז אוועקגעפירט אין בלאָק נומער 12. איך האָב בעקומען דעם נומער 134958 און מיין ברודער 134957. פון דאמאָלס האָבן מיר אויפגעהערט צו זיין מענשן. מיר זענען געוואָרן נומערן.

אונזער בלאָק־עלטערר דוד גאָלדבערג פון ווארשא, א לאנגיעריגער פער־ברעכער און אונטערוועלטלינג, ווי ער האָט זיך אליין פאָרגעשטעלט און בארימט דאמיט, האָט אלעס געטוען בכדי אונז דאָס לעבן צו פערביטערן און בעשווערן. פון 4 אזייגער מוזן מיר שוין שטיין אויף אפעלין. ער האָט אונז געשלאָגן און געהרגעט אָן רחמנות, און אונז בערויבט אונזער עסן, און מיר האָבן געמוזט שווייגן, ווייל אנדערש ווערן מיר גלייך געשיקט אין קרעמאטאָריום. אונזער בלאָק איז ניט געווען דער אייניציגער, אָבער אונז איז עס אפשר געווען פייניליכער צוליב דעם וואָס מיר האָבן געליטן פון א יידּ.

פון צייט צו צייט זענען פאָרגעקומען סעלעקציעס. שוואכע און אָפּגעמא־טערטע זענען געשיקט געוואָרן אין קרעמאטאָריום. אויף די סעלעקציעס האָט דיריגירט דער בארימטער בלוטיגער מאסן־מערדער מענגעלע.

אין ערב יום־כיפור האָבן איך געזען ווי אזוי מען האָט אריינגעפירט 15

לאסט־וואגאָנען מיט נאקעטע יידישע פרויען פון איטאליע. דאָס האָט אונז אויסער־
געווייגלעך דערדריקט, אויבוואָל מיר זענען שוין אזוי אויך געווען געוג דער־
דריקט, אָבער דאָס שוידערליכע בילד איז געווען פאר אונז אונערטרעגליך.

דער זאוויערטשער רב וואָס איז געווען צוזאמען מיט אונז האָט אונז
געטרייסט און דערמוגטערט. ער האָט אונז אזוי בעאיינפלוסט אז מיר האָבן
אפילו בעשלאָסן צו פאסטן יום־כיפור.

יעדען טאָג האָב איך געמוזט צוזען ווי יידן פאלן איינפאך פון הונגער
און קעלט, פון שוואכקייט און פון קלעפ. און יעצט דאָס שטענדיג ברענענדיגע
קרעמאטאָריום און די גאז־קאמערן. מיט ביטערן צאָרן האָב איך געביילט מיינע
פויסטן, אָבער ליידער געווען אונמעכטיג, אזוי ווי עס זענען געווען אונמעכטיג
אלע אנדערע ארום מיר.

בתו של ר' יחיאל מאיר אנגלשטיין

ענדע נאָוועמבער הער איך אז א טראנספאָרט גייט ארויס פון אוישוויץ
אין א ארבעטס־לאגער. איך האָב אלעס אָנגעוואנדן בכדי אוועקצוגיין מיט דעם
טראנספאָרט. נאָר ליידער איז מיין ברודער יעקעלע צוריקגעבליבן, און איך האָב
אים שוין מער ניט געזען.

צוויי טעג זענען מיר געפאָרן ביז ווארשא אין לאסט־וואגאָנען, אָן עסן און
אָן טרינקן. אין לאגער אין ווארשא זענען שוין געווען ניין טויזנט קריסטלעכע
העפטלינגע פון פראנקרייך, איטאליע, האָלאנד, בעלגיע, גריכנלאנד, און אויך
אמעריקאנער קריגסגעפאנגענע, און בערך טויזנט דייטשן, פארברעכערס וואָס
זענען געווען פעראורטיילט צו טויטשטראָף און לעבענסלענגליכע תפיסה.

מיר האָבן בעדארפט אויפרייסן די חורבות פון געטאָ וועלכער איז באָמ־
בארדירט געוואָרן בעת דעם יידישן אויפשטאנד. די ארבעט איז געווען ניט נאָר

א שווערע, נאָר אויך א לעבנס־געפערליכע, און הונדערטער מענשן זענען צוגע־
דעקט געוואָרן אונטער די פאלנדע מויערן, יידן און קריסטן.

אביסל טרייסט האָב איך בעקומען ווען איך האָב דאָרט געטראָפן א וואל־
בראָמער בחור אהרן נוסנבוים, א זון פון יקום דער סטאָלער. פון דאמאָלס אָן
האָבן מיר זיך געהאלטן צוזאמען.

די שווערע ארבעט אָן עסן און אָן די פרימיטיווסטע סאניטארע בעדינגונגען
האָבן פעראורזאכט א בויך־טיפוס עפידעמיע און פלעק־פיבער. די יעניגע וואָס
זענען קראנק געוואָרן האָט מען פארברענט לעבעדיגערהייט.

דער 28 יולי איז בעשטימט געוואָרן צו זיין דער טאָג פון א פוילישן אויס־
שטאנד, און די נאציס מורא האָבנדיג אז מיר העפטלינגע זאָלן זיך ניט מיטבע־
טייליגן, האָבן אלעס צוגעגרייט כדי אונז אויסצושיסן מיט מאשין־געווער. אָבער
אין דער לעצטער מינוט קומט א בעפעל אונז צו עוואקואירן. אָבער די צוגרייי־
טונגען צו די עוואקואציע האָבן געמאכט דעם איינדרוק אז מען גייט אונז אויס־
שיסן, און מיר האָבן געלעבט א גאנצן טאָג אין א גרויסער פאניק. פאר אונזערע
אויגן האָט מען פערברענט די קארטאטעק און דאָס גאנצע ביורא, און די גאנצע
צייט האָט מען געהערט שיסן און באָמבארדירן. מיר זענען געווען זיכער אז דאָס
איז אונזער לעצטע שעה. איך האָב מיך צוקושט מיט מיין פרייַנד אהרן נוסנבוים.
מיר האָבן זיך געזעגנט אזוי ווי צוויי מענשן וואָס ווייסן אז זיי זענען פעראור־
טיילט צו א זיכערן טויט.

פיר אזייגער אין דער פרי האָבן מיר אָנגעהויבן מארשירן אין דער ריכטונג
קיין ווארשא. קראנקע און פוילישע פאָליטישע ארעסטאנטן זענען געבליבן און
דערשאָסן געוואָרן מיט צוגעבונדענע הענט אויפן רוקן, און אין מויל האָט מען
זיי אריינגעלייגט גיפסענע קוילן אז זיי זאָלן ניט קענען שרייַען. מארשירנדיג
איבער די וואַרשעווער גאסן האָבן מיר געזען פיל פאָליאקן דערהרגעטע און נאָך
מער געהאנגענע אויף די מויערן. די דייטשן האָבן אונז באפוילן צו זינגען פוילישע
נאציאָנאלע לידער, און אזוי ווי די פאָליאקן האָבן דאָס דערהערט האָבן זיי אונז
געוואָרפן ברויט, פרוכטן און גרינס מיט ציגארעטן. אזוי זאט געגעסן האָבן מיר
זיך שוין זער לאנג ניט.

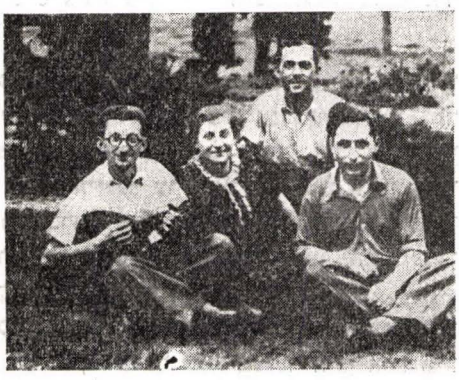
אזוי האָבן מיר מארשירט א גאנצן טאָג. די היץ איז געווען גרויס, און מיר
האָבן געליטן פון א שטארקן דורשט. פארנאכט זענען מיר אָנגעקומען אין דער
שטאָט סאכאטשאָוו. די נאכט זענען מיר געשלאָפן אין פעלד, און גאנץ פרי
ווידער מארשירט אָן הפסקה. ערשט צוויי אזייגער ערלויבט מען אונז א מיטאָגס־
פויזע פון א האלבע שעה. מיר באקומען ברויט מיט הערינג קאָנסערוון. דאָס פער־
שטארקט פיינליך אונזער דורשט, און ביים ווייטערן מארשירן זענען שוין מענשן
אָפגעשטאנען און דערשאָסן געוואָרן.

דעם דריטן טאָג איז נאָך ערגער געווען. די היץ ווי אויף צו להכעיס האָט
דערגרייכט 30 גראד און מיר קריגן ניט קיין וואסער. ס.ס. מענערַ היטן אונז מיט
מאשין־געווער. מיר טאָרן זיך ניט אפילו אראָפבייגן. ווער עס האָט דאָס ניט
מיטגעמאכט קען אונזערע ליידן ניט פערשטיין. יעדע באשרייבונג וועט זיין בלאס

אנטקעגן דער גרויזאמקייט. מיר זענען פארביי געגאנגען די שטאָט לויוויטש, און מיר האָבן אָנגעהויבן שרייען: וואסער, וואסער! אָבער די ס.ס. האָבן ניט דער־לאָזט מען זאָל אונז וואסער געבן. וועז מיר זענען פארביי געגאנגען א טייכל האָבן די דייטשן אונז ערלויבט וואסער צו נעמען. אָבער ווי נאָר מענשן זענען אריין אין וואסער האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן און דאָס וואסער איז באלד רויט געוואָרן מיט מענשליך בלוט, און מיר האָבן זיך צוריקגעצויגן אין די רייען. די ס.ס. מענער האָבן זיך געמוזט צוערשט איבערצייגן אז די אלע וואָס זענען געבליבן אין וואסער זענען באמת טויט, אָדער אויך לעבעדיקע מאכן דעם אָנשטעל אלס טויטע, ווייל... זאָגן זיי — קיין אייגציגער העפטלינג זאָל ניט אריינפאלן לעבע־דיגערהייט אין „שונא׳ס" הענט. ענדע דעם דריטן טאָג מארשירן זענען פון אונז געבליבן נאָר די העלפט.

דער פערטער און פינפטער טאָג זענען אויך פארביי ווי די פריעריגע טעג. הונגער, קלעפ און שיסעריי, און דאָס ערגסטע פון אלעס דורשט ביז צום משוגע ווערן. מיינע שיך זענען אויסקגעריבט געוואָרן און די פיס פארבלוטיגטע פון די שפיציגע שטיינער.

דעם זעקסטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין זשיכלין. דאָרט האָבן מיר געטראָפן אונגארישע יידן. ביים מיטאָג־איבערריס האָט א אונגארישער ראבינער, האלבערשטאדט פון קלויזנבורג, אונז הערציג געטרייסט און געראָטן מיר זאָלן פרובן גראָבן אין דער ערד, אפשר וועלן מיר געפינען וואסער. מיר האָבן אין אונזער פארצווייפלונג אָנגעהויבן גראָבן מיט די פינגער, און ווי נאָר די ערד איז געווען אביסל פייכט האָבן מיר זי גלעקט, אָבער זיך ניט געזעטיגט. מיר גראָבן ווייטער ביז 2—3 מעטער און אביסל שמוציג וואסער האָט אָנגעהויבן שפריצן. מיר האָבן געטרונקן דאָס שמוציגע בלאָטיגע וואסער. דעם אכטן טאָג זענען מיר פארביי די שטאָט קוטנא. אונזערע ליידן נעמען קיין ענדע. אונזערע „באגלייטער" דייטשע פארבראכער און אונטערוועלטניקעס ווייסן קיין רחמנות.

דוד ווינשטאָק און רבקה שמואלעוויץ

אשתו של בנימין גלאזער
בנימין גלאזערס פרוי

א סאָסנאָוואַר בחור חוניה נייער בעקומט פלוצלינג שטארקע שמערצן און קען ניט מער גיין. מיר ווילן אים נעמען אויף אונזערע פלייצעס און טראָגן. אָבער די רוצחים ערלויבן ניט און ערשיסן אים אויפן אָרט. זיינע לעצטע ווערטער זענען געווען „שמע ישראל". מער האָט ער ניט בעוויזן.

דעם 12־טן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין פוזן. דאָרט האָט אויף אונז געווארט א לאסט־באן מיט 40 וואגָנען אין וועלכע מען האָט אונז אריינגע־דרענגט ביז 100, און ווידער אָן עסן און אָן טרינקן. נאָר דאָס גליק איז וואָס מיר ברויכן שוין ניט מער צו מארשירן צו פוס, ווייל מיר וואָלטן שוין מער ניט אויסגעהאלטן. אין דעם וואגָן האָבן מיר זיך געפונען דריי וואלבראָמער: איך, אהרן נוסנבוים און בעריש מייטליס (א זון פון געלן ראובן), און מיין יעצטיגער שוואָגער איז שוין געווען זער אָפגעשוואכט, און דאגעגן בעריש מייטליס האָט זיך נאָך שיין געהאלטן, און נאָר אדאנק אים, ווייל ער האָט נאָך געהאט כוח זיך צוצושטופן ביז דער טיר, בכדי צו נעמען דאָס שטיקל ברויט, האָבן מיר אויסגע־האלטן נאָך זיבן טעג ביז מיר זענען אָנגעקומען אין דעם פארניכטונגס־לאגער דאכאו. פון די ניין טויזנט פערזאָן וואָס האָבן ארויסמארשירט פון וואַרשא זענען נאָר אָנגעקומען צוויי טויזנט קיין דאכאו. איך און נוסנבוים האָבן צו פערדאנקן פיל בעריש מייטליס, וועל ניט ער — וועָר ווייסט צו מיר וואָלטן דערגרייכט.

פון דאכאו האָט מען אונז פערשיקט אין פארשידענע ארבעטס־לאגערן. נוסנבוים איז אוועקגעגאנגען קיין אללאך, און איך מיט בעריש מייטליס קיין אמפינג, ווו מיר האָבן געארבעט ביי שווערע בוי ארבעט אין פרייען פעלד. אויך אין די קאלטע נעכט זענען מיר געשלאָפן אין דרויסן. זעקס וואָכן שפעטער זענען אָנגעקומען צו אונז נאָך 7000 העפטלינגע, דארונטער אונגארישע יידן, רוסישע קריגסגעפאנגענע, פראנצויזן און איטאליענער.

טאָג טעגליך זענען געפאלן פון 80 ביז 100 מענשן פון הונגער און קעלט. מיר האָבן געמוזט טראָגן א גאנצן טאָג צעמענט און לויפן מיט די זעק. דער שטויב פון דעם צעמענט האָט זיך אונז געלייגט אויף די לינגען, אריין אין די אויגן און אין די אויערן. אונזערע קליידער און שיך זענען געווען די פאפירענע זעק פון צעמענט.

בעריש מייטליס איז געשיקט געוואָרן צו א דייטשן פויער ארבעטן, האָט ער פון דאָרט אוועקגעגנבט עסן פאר מיר, און נאָר אזוי ארום האָב איך נאָך געהאט כוח צו שטיין אויף מיינע פיס.

אין מערץ 1945 הערן מיר דאָס מען וויל אונז ווידער עוואקואירן ביז דער שווייצער גרענץ. מיר האָבן שוין געהאט ערפארונג וואָס דאָס הייסט עוואקואירן, און מיר ביידע האָבן באשלאָסן אז מיר וועלן זיך אויסבעהאלטן. אָבער גאנץ אומגעריכט האָט מען אונז אוועקגעפירט צו די באן און אריינגעשטופט אין די וואגָנעס. מיר האָבן דאָך באשלאָסן אָבצווואַרטן א געלעגנהייט און צו אנט־לויפן. און אזוי האָבן מיר געטון. ווי נאָר די דייטשן האָבן אונז באמערקט אוועק־לויפן האָבן זיי אָנגעהויבן שיסן. און מיר זענען געלאָפן מיט די לעצטע כוחות ביז צום וואלד. אָבער מיר האָבן זיך פארלוירן פונאיינאנדער.

איך האָב געקענט דאָס אָרט ווי בעריש מייטליס האָט געארבעט, און איך האָב באשלאָסן אהינצוגיין צו דעם דייטש. איך האָב גליק געהאט און געטראָפן דעם פלאץ. איך בין אריין און געבעטן עסן. זיין ערשטע פראגע איז געווען, אויב עס האָט מיך קיינער ניט געזען. געהערט אז ניין האָט ער מיך צוערשט געשיקט אויפן בוידעם און דאָרט האָב איך געטראָפן בעריש וואָס האָט מיך אויסערגעוועניליך דערפרייט. דער פויערַ האָט אונז אויסבעהאלטן און פארפלעגט פון שענסטן און בעסטן וואָס מיר האָבן שוין זייט יאָרן ניט געזען.

אומגעריכט האָט פאסירט א פאל וואָס האָט געקענט ברענגען א שרעקליכן סוף צו אונז ביידע און צו אונזער פריינט דעם פויער. אן ס.ס.־גרופע האָט זיך אייגקווארטירט אין דאָרף, און אויך ביי אונזער בעל־הבית. מיר האָבן איבער־געלעבט אייניגע טעג אין פיינליכע שרעק.

דעם צווייטן מאי 1945, 4 אזייגער נאָכמיטאָג, הערן מיר די פרייליכע בשורה אז די אמעריקאנער געפינען זיך שוין אין דעם דאָרף. מיר זענען גלייך ארויס אין דאָרף, און באגעגנט זיך מיט די אמעריקאנער, און דאָס ערשטע וואָס מיר האָבן פארלאנגט איז געווען אז זיי זאָלן באפרייען די דעשט איבערגעבלי־בענע אין דעם לאגער. אָנקומענדיג אין לאגער זענען נאָך די ס.ס. מענער געווען דאָרט און געהיטן דאָס לאגער. זיי האָבן זיך ניט געווואָלט איבערגעבן און אָנגע־הויבן שיסן. אָבער די אמעריקאנער סאָלדאטן האָבן גאנץ שנעל באהערשט די לאגע און דערשאָסן די וואכמענער. די סאָלדאטן זענען דערשראָקן געוואָרן זענע־דיג די אויסגעמאטערטע פארהונגערטע און פערפייניגטע לאגערמענשן. זיי זענען שוין געווען מער טויט ווי לעבעדיג. און טראָץ דעם וואָס די אמעריקאנער האָבן גלייך פארזאָרגט עסן און מעדיצינישע הילף און געגעבן בלוט טראנספוזיעס, איז ליידער פאר די גרעסטע טייל די הילף שוין געקומען צו שפעט.

אָנפאנג יוני בין איך אָנגעקומען קיין מינכן, און דאָס ערשטע וואָס איך האָב אָנגעהויבן איז געווען אויפזוכן וואלבראָמער, פריינט און משפחות. פון מיין גאנצע משפחה איז נאָר לעבן געבליבן מיין יינגסטער ברודער הערשל. בעריש מייטליס האָט אויסגעפינען זיין יינגערע שוועסטער רויזה (יעצט מיין פרוי) און זיין יינגסטן ברודער דוד. זיי לעבן יעצט ביידע אין ניו־יאָרק.

צום שלוס וויל איך אויסדריקן מיין דאנקבארקייט מיינע לאנדסלייט אין ישראל פאר דער הייליגער איניציאטיוו, און באזונדערס די אקטיוויסט פערזאָנען בן־פורת, לובלינג און כ״ק, וועלכע האָבן מיך ערמונטערט צו באשרייבן מיינע ליידן און פיין וועלכע זענען דאָך שליסלעך געווען די ליידן און פיין פון אלע וואלבראָמער און פון אלע אייראָפעאישע יידן אין די בלוטיגע יאָרן פון דער נאציישער אקופאציע.

שמואל פערלמוטער

די צווייטע אויסזידלונג אין וואלבראם

(פון וואַלבראָם ביז אויסשוויץ)

ביי דער ערשטער אויסזידלונג וואָס איז פאָרגעקומען דעם זעכסטן סעפטעמבער 1942 האָבן די דייטשן איבערגעלאָזט אין וואלבראָם בערך 50 יידן, מיט וועלכע זיי האָבן געוואָלט ליקווידירן דאָס יידישע איבערגעבליבענע פאר־מעגן. מער ווי צוויי טויזנט יידישע פאמיליעס זענען פארשיקט פון וואלבראָם, די מערהייט וואלבראָמער געבוירענע און די איבריגע צוגעפֿרַייזטע יידן פון אויבערשלעזיען, זאגלעמביע און קראקא, זייער איבערגעבליבן האָב און גוטס, אָפּגעשפּאָרט אין משך פון דורות דורך ארבעט און מי, זענען קאָנצענטרירט

שמואל פרלמוטר

געוואָרן אויף זאמל־פלעצער דורך די איבערגעבליבענע יידן. דאָס בעסערע איז אוועקגעשיקט געוואָרן קיין דייטשלאנד, דאָרונטער גאָלד, בריליאנטן און דער־גלייכן. מינדערווערטיגעס איז פארקויפט געוואָרן צו דער פוילישער באפעלקע־רונג פאר חצי־חינם און דאָס געלט האָבן די מערדער זיך איינגעטיילט, ווייל אזוי האָט דאָס נאצי־געזעץ בעפוילן, מען זאָל פאַרַניכטן דאָס יידנטום און ירשענען.

צען טאָג האָט אָפּגעהאלטן די ערשטע אויסזידלונג, פון שבת דעם 6־טן סעפטעמבער ביז מאָנטאָג דעם 15טן סעפטעמבער. מאָנטאָג זענען אוועקגעשיקט געוואָרן די לעצטע 100 וואלבראָמער יידן אין א צוואנגסארבעטלאגער, און די איינציגע וואָס זענען פארבליבן אין שטאָט זענען געווען די אויבנדערמאנטע 50 יידן פון יודנראט און יידישע פאָליציי.

קפז

אָבער ווי נאָר די אקציע פון „אויסזידלען" איז אדורך זענען פון די בונקערס ארויס, און עס זענען צוריקגעקומען פון דאָרף אויסבעהאלטענע נאָך בערך 50 יידן, וועלכע מען האָט אויך ערלויבט צו בלייבן אין שטאָט.

אין ערשטן טאָג פון דער אויסזידלונג זענען בערך 300—400 יידן ארויס־געפירט געוואָרן אין וואלד און ערמאָרדעט געוואָרן נאקעטערהייט. די ערשטע אויפגאבע פון די איבערגעבליבענע יידן אין וואלבראָם איז געווען קובר צו זיין די הרוגים.

וואלבראָמער יידן זענען געווען פארשיקט אין פארשידענע לאגערן אין גאנץ פוילן, ווי קראקא, פשעמישל, ריישע, סטרי, סטאלאווא־וואלא, און אנדערע. אייניגע וואלבראָמער איז געלונגען זיך ארויסצורייסן פון אָט די טויטן־לאגערן און עס גלינגט זיי צוריקצוקומען קיין וואלבראָם. אנטלויפנדיג האָבן זיי געמיינט אז זיי קומען צוריק אהיים. זיי האָבן ניט געוווסט וואָס עס איז אינצווישן צייט פאָרגעקומען אין וואלבראָם, און אז זיי האָבן שוין ליידער קיין היים ניט. מיט דער הילף פון די איבערגעבליבענע וואלבראָמער האָבן זיך די גערעטעוועטע אויך אייניגעאָרדנעט, און אזוי ארום האָבן זיך אין וואלבראָם ווידער צוזאמענגע־נומען 200 יידן, צערבראָכענע, דערשלאָגענע, פאריתומטע און פארשעמטע.

מיר האָבן זיך געשעמט צו קוקן אונזערע שכנים די פאָליאקן אין פנים, וויל אין דער צייט ווען זיי האָבן זיך געלעבט בשלום און שלווה מיט זייערע משפחות, האָט זיך יידיש בלוט געגאָסן ווי וואסער און אונזער לעבן איז געווען הפקר, אונזערע טעג פינסטערע און די נעכט ביטערע. ניט ווילנדיג האָט זיך אויף אונ־זערע ליפן געשטעלט די פראגע :„למה יאמרו הגויים, איה נא אלהיהם".

נאָר דער ווילן איבערצולעבן דעם שונא און נקמה צו נעמען האָט אונז געגעבן דעם קראפט און מוט צו לעבן דאָס טראגישע אונמענשליכע לעבן. מיין עלטערער ברודער הירש־דוד האָט צו דער צייט געווינט אין דער שטאָט וולאָשטשאָווע, אייניגע טעג פאר דער אויסזידלונג, און ווי אים איז געבוירן ג־ווארן א טאָכטער, וועלכע ער האָט איבערגעגעבן צו א יידישע פרוי וועלכע האָט געלעבט אויף קריסטליכע דאָקומענטן. ער האָט באצאָלט דער פרוי פיל געלט דאמיט עס זאָל דעם קינד גאָרניט פעלן, און אויף יעדן פאל האָט ער איבערגע־געבן דער פרוי אונזער אַדרעס אין וואלבראָם, אז אין פאל וועט מען ענדיגט זי אלס יידין אַדער דעסגלייכן זאָל זי דאָס קינד איבערגעבן צו אונז. מיין ברודער און זיין פרוי האָבן זיך אליין אויסבעהאלטן ביי א פויער אין דאָרף.

באלד נאָך די אויסזידלונג, וועט מיין ברודער און זיין פרוי זענען נאָך געווען אין בונקער, האָט די פרוי ביי וועלכע דאנושע האָט זיך געפונען — חרטה בעקומען, און זי האָט אונז געבראַכט דאָס קינד קיין וואלבראָם, אוועקגעלייגט דאָס קינד אויפן טיש און אנטלאָפן. דאָס קינד האָט געווויינט אָן אויפהער. דאָס גאנצע קערפערל איז געווען באדעקט מיט וווגדן. דאָס קינד איז געווען שטארק פערנאכלעסיגט און הונגעריג. איך קוק אויף דעם קינד מיט באדויערן. אָבער איך ווייס ניט וואָס צו טוען. דאן קומט אריין מיין פאָטער און פרעגט מיך וועד דאָס איז. זאָג איך אים אז דאָס איז זיין אייניקל. מיין פאָטער איז אויסגעבראָכן אין א שטארק געווויין. קיינמאָל אין מיין לעבן האָט איך ניט מיין פאָטער געזען

וויינען און אזוי וויינען. גלייך האָט ער פערקאטשערט די ארבל און זיך געזומען מטפל זיין מיט דעם קינד.

מיט דער הילף פון יעקיל מעלוך דער פעלדשער האָט מען דאָס קינד אויסגעהיילט און געהאָדעוועט. פון יעצט אָן איז די אייניציגע זאָרג געווען פאר דעם קינד. מיר האָבן נאָר געזאָרגט און געקלערט וואָס צו טוען אז דאָס קינד זאָל בלייבן לעבן.

ווי נאָר הירש־דוד מיט זיין פרוי זענען ארויס פון בונקער האָבן זיי אָנגעהויבן זוכן דאָס קינד, און אזוי ארום געקומען קיין וואלבראָם. אלע צוזאמען האָבן מיר געזוכט א היים פאר דעם קינד. א קריסטלעכע פרוי פון א פֿוילישן געווען מיניסטער, וואָס איז אליין געווען פערפֿאָלגט פון די דייטשן, האָט מסכים געווען צו נעמען דאנושן פאר זער פיל געלט. זי האָט איר זער גוט באַ־האנדלט, נאָר נאָך דעם קריג געמאכט שוועריקייטן און ניט געוואָלט צוריקגעבן דאָס קינד, מעגליך פאר ליבשאפט, ווייל זי האָט זיך שטארק צוגעבונדן צום מיידל.

אין אָקטאָבער 1942 האָט מען געברענגט קיין וואלבראָם די רעשטלעך איבערגעבליבענע יידן פון די שטעטלאך קאזלאוו און טונעל. אייניגע צענדליגער משפחות זענען איינגעארדנעט געוואָרן אין דעם הויז פון ר׳ שיע לעסמאן און פארזאָרגט געוואָרן מיט שפייז און קליידער פון אונז די איבערגעבליבענע יידן אין וואלבראָם. קלאנגען האָבן זיך פארשפרייט אז וואלבראָם וועט זיין די אייַנ־ציגע שטאָט פון דער אומגעגנט אין וועלכע עס וועלן בלייבן יידן צוליב דער גרויסער גומי פאבריק וואָס וועט פארוואנדלט ווערן אין א אמוניציע־פאבריק. און פארשטייט זיך אז די יידן וועלן זיין דער ארבעטס־קראפט. מיר וויסן ניט ווי פיל אמת עס איז געווען אין אָט די שמועות. אָבער וואָס מיר וויסן יאָ איז אז פון דעם פלאן איז גאָרניט געוואָרן, ווייל די דייטשן האָבן איבער אלעס און פאַר אלעס געזען זייער הויפּט אויפגאבע אין פארניכטן אלעס ביז צום לעצטן ייד.

דעם 2־טן נאָוועמבער זונטאָג אין דער פרי האָבן מיר באקומען א געהיימע ידיעה אז מיר זענען די ערשטע אין די רייע צום אויסשיסן, און אז מאָרגן איז אונזער לעצטער טאָג. מען קען זיך לייכט פאָרשטעלן דאָס טראגישע בילד פון דעם לעצטן ביסל יידן אין וואלבראָם, ווען פלוצלינג זענען מיר געשטאנען אקעגן איבער דעם סוף, אונבאהאָלפן און האָפנונגסלאָז.

ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן ווערן טונקל האָבן יידן אָנגעהויבן זיך ארויס־גנבענען פון דער שוין בעלאגערטער שטאָט. די קוילן זענען געפלויגן. דער טויט האָט אונז באגלייט אויף שריט און טריט. אָבער מיר האָבן גאָרניט געהאט וואָס צו פארלירן. אין דער פרי האָט אונז יעדנפאלס ערווארטעט א זיכערער אונפער־מיידליכער טויט.

דער ציל איז געווען צו דערגרייכן קיין בענדין אָדער סאָסנאָוויץ. אָבער די אויסזיכטן דאָרט אָנצוקומען זענען געווען זער קליין, ווייל דריי פעלקער האָבן געהיטן די וועגן בכדי אונז אויסצוגעפינען און דערהרגענען, און דאָס זענען געווען די דייטשן און פוילישע און אוקראיניש פאָליציי.

איך און מיין פאָטער האָבן פארלאָזט די שטאָט ביינאכט. מיין ברודער יהודה

איז דערווייל פערבליבן זען ווי אזוי די אויסזידלונג וועט זיך אנטוויקלען. מען האָט נאָך אלץ געהאָפט, טאָמער וועלן דאָך אייניגע יידן בלייבן אין שטאָט. מיר האָבן זיך אָפגעשמועסט צו טרעפן ביי א בעקאנטן גוי אין דלוזשעץ, וועלכן מיר האָבן איבערגעלאָזט דאָס גאנצע פערמעגן אונזערס.

מיין פאָטער איז געווען פארבונדן מיט וואלבראָם מיט זיין גאנץ וועזן. געווינט און געקלאָגט האָט ער דעם גאנצן וועג אויף דעם טראגישן גורל פון זיין קהילה. מיר זענען געווען אזוי דערשלאָגן און דערשראָקן אז מיר האָבן פער־בלאָנדזשעט דעם וועג און געגאנגען די גאנצע נאכט און ניט געפונען אונזער וועג. פארטאָג האָט אונז באגעגנט א קריסט וועלכער האָט אונז פערהאלטן און געפאָדערט מען זאָל אים אלעס אוועקגעבן, וועז ניט — וועט ער אונז פירן צו די פאָליציי. מיין פאָטער האָט אים דערקענט און אָנגעהויבן רעדן צו זיין געוויסן אזוי לאנג ביז דער גוי האָט באווילליגט אונז אריינצונעמען און אויסבעהאלטן אין דער סטאדאלע. שנעל האָבן מיר זיך אָבער איבערצייגט, אז דער גוי פלאנירט אונז צו ערמאָרדן, און ווי נאָר עס האָט אָנגעהויבן צו ווערן פינסטער האָבן מיר זיך ארויסגעגנבעט פון דער סטאדאלע און ווידער געפרופט אָנצוקומען קיין דלוזשעץ צו אונזער פריינד.

פארפרוירן ווי צוויי שטיקער אייז זענען מיר אָנגעקומען קיין דלוזשעץ. דער פויער האָט אונז אָנגעווארימט און געגעבן צו עסן און מיר זענען אריין אין שטאל צוזאמען מיט די בהמות. ביי נאכט האָבן מיר זיך איבערגעווקט פון קלאפן און געווען דערשראָקן צום טויט, ווייל מיר זענען געווען זיכער אז דאָס זענען דייטשן. אָבער דאָס איז געווען יהודה, פון וועלכן מיר האָבן געהערט, אז וואלבראָם איז שוין יודנריין. די שיינע ענטוויקלטע קהילה וואלבראָם עקזיסטירט ניט מער, און די רעשטלעך וואלגערן זיך אויף די קאלטע בלאָטיגע וועגן.

אויפן צווייטן טאָג פארנאכט קומט אריין צו אונז אין שטאל אונזער פויער און ווייענדיג זיך געבעטן ביי אונז אז מיר זאָלן רחמנות האָבן אויף זיין וויב און קינדער און מיר זאָלן אוועקגיין. און דערביי האָט ער צוגעגעבן, אז אזוי ווי מיר זענען דאָך אזוי צו אזוי פארלוירן — זאָלן מיר אים איבערלאָזן אלעס וואָס מיר האָבן. פארצווייפלטע און האָפנונגסלאָז האָבן מיר באשלאָסן צוריקצוגיין קיין וואלבראָם און זיך איבערגעבן צו די דייטשן. אויפן וועג צוריק זענען מיר פארבייגעגאנגען דערפער ווי מיר האָבן געהאט פיל בעקאנטע פויערים. אלע טויערן זענען געווען פארמאכט, און אויף אונזער קלאפן האָבן נאָר די היינט געאנטוואָרט מיט א שטארקן בילן. מיר האָבן ניט געוואָלט בעטן קיין רחמים און באשלאָסן צו גיין צוריק אין שטאָט צו א זיכערן טויט.

אָנגעקומען קיין וואלבראָם ביינאכט האָבן מיר באשלאָסן צו פריוון נאָכ־אמאָל אונזער גורל. מיר זענען אריין צום שכן אויף דער עלגאטער גאס פראנעק זגאדזאי, און איך מוז אונטערשטרייכן אז ער האָט אונז אויפגענומען ווארים און אונז פארזאָרגט מיט עסן און טרינקן. ער האָט אונז ארויפגעלאָזט אויפן בוידעם, און מיר האָבן אים פארזיכערט אז אין פאל ווען מען וועט אונז ענטדעקן וועלן מיר זאָגן אז מיר געפינען זיך דאָ אָן זיין וויסן.

נאָך אייניגע טעג האָבן מיר דאָך אייניגעזען אז עס האָט דאָך קיין צוועק

צו ליגן אויפן בוידעם און פרירן, און אז מען וועט דאָך אונז סוף־כל־סוף אויס־געפינען און שיסן. טאָג און נאכט האָט מען ארומגעזוכט באהאלטענע יידן און וועמען מען האָט געפונען האָט מען גלייך געשאָסן. אין פארלויף פון די אייניגע טעג זענען ערשאָסן געוואָרן אייניגע צענדליקע יידן. אונזער פריינטלעכער שכן האָט אונז גע׳עצהט מיר זאָלן זיך פריפן אריבערשמוקלען אין דריטן רייך, ד.ה. קיין סאָסנאָוויץ ווי עס איז נאָך געווען א געטאָ מיט יידן, לויט דעם וואָס קריסט־ליכע שמוקלער מיט וועלכע ער איז געווען אין קאָנטאקט האָבן אים פארציילט. ער האָט אונז פארזאָרגט א שמוקלער וואָס האָט אונז אריבערגעשמוגלט די גרע־ניץ. מיט גרויסע געפארן און טויטשרעק זענען מיר אָנגעקומען האלב פארפרוירן קיין זאוויערטשע.

אָנקומענדיג קיין זאוויערטשע אויפן באן־הויף האָבן מיר גלייך דערפילט די אָנגעשטרענגטע לאגע אין שטאָט. פיל יידן פון פראָטעקטאָראט זענען אין די טעג אָנגעקומען קיין זאוויערטשע און די ס.ס. און געסטאפּאָ זענען דאפון גלייך אינפארמירט געוואָרן און געוואָרנט די אָרטיגע קריסטלעכע און יידישע באפעל־קערונג מיט טויטשטראָף פאר אויסבאהאלטן אנטלאָפענע יידן. מיר האָבן זיך ארומגעדרייט ארום און ארום דער שטאָט ניט וויסנדיג וואָס צו טוען. מיר האָבן דערקענט אין די דערשראָקענע פנימער נאָך אזעלכע אומגליקלעכע יידן ווי מיר אליין. פארנאכט האָבן מיר באשלאָסן אריינצוגיין אין שטאָט ריזיקירנדיג אונזער לעבן. ר׳ מרדכי הלל ווינדמאן, דער פרעזעס פון דער זאוויערטשער קהילה פארן קריג און א אלטער גוטער פריינד פון מיין פאָטער, האָט זיך איינגעשטעלט פאר אונז און אריינגענומען אין שטוב.

אין זאוויערטשע האָבן מיר דאָך ניט געקענט לאנג פארבלייבן. אָבער אבי מיר האָבן נאָר פארזאָרגט מיט א דאך איבערן קאָפּ אונזער פאָטער האָב איך מיט מיין ברודער יהודה באשלאָסן זיך אריינצוכאפן קיין סאָסנאָוויץ און געפינען א זיכערן פלאץ. אין סאָסנאָוויץ איז די יידישע לאגע אויך געווען זער טרויעריג, און יעצט מיטן אָנקומען פון אונלעגאלע יידן האָט זיך די לאגע נאָך מער פאר־שארפט. צו מיין גליק האָב איך צופעליג געטראָפן לאלא שפיגלמאן, וועלכע האָט אונז פיל געהאָלפן. דערווייל האָבן מיר געהערט אז מען האָט אונזער פאָטער ארעסטירט אין זאוויערטשע. מיר האָבן אראָפגענומען די אָרעמבענדער און צוריקגעפאָרן קיין זאוויערטשע. עס האָט זיך ארויסגעשטעלט אז מען האָט מיין פאָטער נאָכגעיאָגט און געכאפּט מיט הינט וועלכע האָבן אים געביסן, און די דייטשן האָבן אים צושלאָגן מיט בייטשן. ער האָט פארלוירן זיין זכרון און האָט אונז, זיינע צוויי זין, ניט דערקענט. א שוידערליך בילד איז דאָס געווען צו זען וואָס עס איז פון מיין פאָטער געוואָרן.

אונזער פריינט ווינדמאן האָט אונז גלייך אינפארמירט אז מיין פאָטער וועט געשיקט ווערן קיין אוישוויץ, און דער אינציגער וואָס קאָן אפשר העלפן איז מאניעק מערין. ניט ווארטנדיג לאנג האָב איך און מיין ברודער יהודה ווידער געזומען זיך שמוקלען קיין סאָסנאָוויץ, און מיט גרויס מי אָנגעקומען צו מאניעק מערין. ער האָט אונז שיין אויפגענומען און ערקלערט אז ער האָט שוין טעלעפאָ־

ניש געהערט פון ווינדמאנען וועגן מיין פאָטער אז ער איז יאָרנלאנג געווען דאזאר און אין דער קריג ניט מער געוואָלט זיין קיין דאזאר און ניט מיטגעארבעט מיט די דייטשן. ער האָט אונז פארזיכערט אז ער וועט אלעס טוען גלייך וואָס נאָר מעגלעך. מיין פאָטער איז באלד באפרייט געוואָרן, און דאָס איז באמת געווען דער אייניציגער פאל אין דריטן רייך, דאָס א ייד אָן דאָקומענטן פון פראָטעקטאָראט זאָל אויסמיידן ניט געשיקט צו ווערן קיין אוישוויץ.

מיט מערינס ווייטערע פראָטעקציע זענען מיר אָנגענומען געוואָרן אין דעם א.ק. לאגער, איין היים פאר די פראָטעקטאָראט שארית־הפליטה. איין יאָר צייט האָבן מיר דאָרט געלעבט אין פערהעלטניסמעסיג גוטע באדינגונגען. די מייסטן זענען דאָרט געווען וואלבראָמער, פילצער, מיכאָווער, און זשארנאָווצער יידן.

נאָכן ענדליכן ליקווידירן פון בענדינער און סאָסנאָווצער געטאָ, איז אויך געקומען די רייע פון א.ק. לאגער, און אזוי ארום פון מיר, מיין פאָטער און יהודה. פון לאגער האָט מען אונז געפירט קיין אוישוויץ, ווי מיר זענען סעלעקטירט געוואָרן דורך דעם גרויסן מאסן־מערדער דאָקטאָר מענגעלע. וועג איך שרייב די ציילן וווייסט מען נאָך ניט ווי אָט דיזער מערדער באהאלט זיך אויס. אָבער איך האָף מיט אלע אנדערע אז דער מערדער וועט נאָך אָפגעבן דעם דין פאר זיינע רציחות. מיין פאָטער, די צוויי ברידער וואלטשינסקי, העניך זיכער, דוד גאָטליב, פינטשע רויכער, די צוויי ברידער לייבל און ישראל פישל, זענען ליידער גלייך געשיקט געוואָרן אין קרעמאטאָריום. זייערע לעצטע ווערטער צו אונז זענען געווען: „נעמט נקמה און פערגעסט אונז ניט".

איך און מיין ברודער יהודה און פיל אנדערע וואלבראָמער ווי חיים וועלגרין, ישראל קאנער, זענען אריין אין לאגער. דער הונגער איז געווען גרויס, און וועג ניט די הילף פון א וואלבראָמער לייביש גרשונאָוויץ וואָלטן מיר ניט אויסגעהאלטן. פון אוישוויץ זענען מיר געשיקט געוואָרן אין לאגער פינף־טייכן, דארונטער בערך דרייסיג וואלבראָמער, צו שווערע ארבעט אין די קרופ־פאבריקן, אָן עסן און אָן קליידער. די מענשן האָבן אָנגעהויבן פאלן ווי פליגן, די גרעסטע טייל זענען שנעל אויסגעשטאָרבן, דארונטער אויך מיין ברודער יהודה. דאָס אייניציגע פון וואָס איך האָב מיך געקאָנט טרייסטן איז געווען דער סאבאָטאזש וואָס איך האָב געטוען. אָבער שנעל האָט מען מיך ערווישט און צוריקגעשיקט קיין אוישוויץ. דאָסמאָל בין איך שוין געווען אזוי פערמאטערט אז ביי דער סעלעקציע בין איך שוין אויסגעקליבן געוואָרן צום קרעמאטאָריום, ווידער דורך מענגעלען. אָבער אזוי ווי איך בין שוין איינמאָל געווען אין אוישוויץ, און א נומער אויף די האנד האָב איך שוין געהאט, בין איך אנטלאָפן, ווייל איך האָב דאָך ניט געהאט וואָס צו פארלירן. איך האָב מיך אריינגעריסן אין א גרופע וואָס האָט געארבעט ניט ווייט פון דעם סעלעקציע־פונקט. אין דער גרופע האָט גליקליכערווייזע געארבעט מיין חבר חיים וועלגרין (זון פון יוסף מענדל וועלגרין). ער האָט מיר פיל געהאָלפן צו בלייבן אין דער גרופע, און אזוי ארום דערווייל געבליבן לעבן.

נאָך א צייט בין איך קראנק געוואָרן און געשיקט געוואָרן אין שפיטאָל. פון דעם שפיטאָל האָט מען יעדן טאָג אריסגענומען קראנקע צום קרעמאטאָריום,

ווייל די קרעמאטאָריומס האָבן געהאט „נאָרמעס" וואָס האָבן געמוזט אויסגעפירט ווערן. און ווידער בלייב איך לעבן מיט ניסים. אין דעם שפיטאָל האָט געארבעט דער וואלבראָמער דאָקטאָר געלבערגער. ווי ווייט דער מענש האָט מיר געהאָלפן איז ניט איבערצוגעבן מיט ווערטער. ער האָט מיך געהיילט און געפלעגט מיט עסן.

אין סעפטעמבער 1944 האָט מען געברענגט צו אונז קראנקע און אויסגעמאטערטע יידן פון מיידאנעק, וועלכע מען האָט גלייך דעם זעלבן טאָג געשיקט אין קרעמאטאָריום. זיי האָבן זיך געבעטן ביי אונז אז אויב מיר ווילן לעבן בלייבן זאָלן מיר דערציילן דער גאנצער וועלט אז אין דעם און דעם טאָג האָט מען פערגאזט טויזנד יידן אין מיידאנעק.

פון שפיטאָל בין איך אוועקגעשיקט געוואָרן אין לאגער קאופרינג (א אָפּטיילונג פון דאכאו) אין אָקטאָבער 1944. מיין חבר חיים וועלגרין האָט ריזיקירט זיין לעבן און מיר אריינגעוואָרפן אין דעם וואגאָן ברויט מיט א ראזיר אפאראט. אין קאופרינג האָב איך ווידער געטראָפן וואלבראָמער, ווי יעקב גאָטליב, זלמן וווייסבראָט, און ווידער לייביש גרשונאָוויטש העלפט אלע מיט ברויט.

25.4.1945. די אמעריקאנער דערנענטערן זיך. מען הויבט אונז אָן צו עוואקואירן צו פיס, קראנק, נאקעט און בארפוס, הונגעריק, דערשלאָגן און האָפנונגסלאָז, מארשירן מיר צענדליגער קילאָמעטער א טאָג אָן עסן און אָן טרינקן.

אייניגע טעג שפעטער. די אמעריקאנער וויייזט אויס זענען שוין געווען נאָנט. אָבער מיר ארעסטאנטן האָבן דאָס ניט געווּסט. האָבן די דייטשע ס.ס. מענער וואָס האָבן אונז געפירט, אונז אריינגענומען אין א וואלד, און דער עלטערער אָפיציר האָט צוזאמענגערופן אלע ס.ס. מענער אויף דער זייט און געהאלטן א רעדע צו זיי. אין דעם מאָמענט האָט א אמעריקאנער פלוגצייג וואָס האָט אונז כמעט די גאנצע צייט באגלייט, זיך אראָפּגעלאָזט נידריג און דערהרגעט מיט מאשין־געווער אלע ס.ס. גלייך נאָך דעם האָבן מיר אָנגעהויבן זיך צו צולויפן אין פארשידענע ריכטונגען.

איך מיט נאָך א וואלבראָמער פינטשע וויינשטאָק (אן אייניקל פון ר' חיים שענקער), זענען אריין אין א וועלדל, ווי מיר האָבן זיך אויסבעהאלטן פיר טעג אָן עסן און אָן טרינקן. מיר האָבן געקייעט בלעטער פון די בוימער און געלעקט דעם טל. אזוי ארום האָבן מיר זיך פארדאָרבן די מאָגנס און מיר האָבן באשלאָסן אז מיר וועלן לענגער ניט קענען אויסהאלטן און מיר מוזן אריוס פון באהעלטניש. אָבער צוקומענדיג צום עק פון וועלדל האָבן מיר דערזען א דייטשן זעלנער, און מיר האָבן זיך גלייך צוריקגעצויגן.

פארנאכט זענען מיר ארויס פונם וועלדל און אריין אין א דאָרף ווי מיר האָבן פארלאָנגט עסן. מיר האָבן באקומען מילך. און דאָס האָט אונז שטארק פארשאדט, און ווער ווייס ווי דאָס וואָלט זיך מיט אונז געענדיגט, ווען ניט וואָס גלייך זענען די אמעריקאנער אָנגעקומען און אונז גלייך געגומען אין איין מיליטעריישן שפיטאָל. אין שפיטאָל האָט מען פאר אונז זער פיל געטוען. מיר האָבן דאָרט גלייך דערקענט אמעריקאנער פון אחינו בני ישראל, וואָס האָבן אונז אָפּגעהיטן מער ווי א אייגענע מאמע. דער ראבינער האָט אונז ניט איבער־

געלאָזט אויף קיין מינוט, ניט פארלאָזט זיך אויף קיינעם און געהיטן אונז טאָג און נאכט, און א דאנק דעם זענען מיר שנעל געזונד געוואָרן.

מיר האָבן פארלאָזט דאָס שפיטאָל און באשלאָסן אָנהויבן זוכן משפחות אָדער פריינט מיט וועלכע מיר זאָלן קענען טיילן די פרייד פון איבערלעבן. אזוי ארומפאָרנדיג האָב איך איין טאָג באגעגנט מאיר יאנאָווסקי פון וועמען איך האָב געהערט אז מיין ברודער הערש דוד געפינט זיך מיט זיין טאָכטער דאנושי אין סאָסנאָוויץ. א קריסט האָט זיי אויסבאהאלטן די גאנצע צייט, און אזוי ארום זענען זיי לעבן געבליבן. דערהערט די פרייליכע בשורה האָב איך גלייך נאָך דעם זעלבן טאָג געגומען פאָרן, און שנעל זיך געפונען צוזאמען מיט מיין ברודער.

לאה פאלוך

איבערלעבענישן

ס׳דאכט זיך ווי עס וואָלט ערשט נעכטן געווען: די שטאָט פול מיט יידן (600 נפשות), א יידישע קהילה אָנגעזאפט מיט יידישקייט, פארטייען, אינסטיטוציעס. אָט דאָס אלעס איז געקומען צו א טראגישן סוף דעם 6־טן סעפטעמבער 1942.

די צייט לויפט שנעל פארביי. די וווּנדן האָבן זיך נאָך ביז היינט ניט פערהיילט, און וועלן זיך ניט פערהיילן. שטענדיק וועלן זיי אונז דערמאנען וועגן אונזער טייערסטע וואָס מיר האָבן פארלוירן, און וועגן די שרעקליכע איבערלעבונגען וואָס זיי האָבן איבערגעלעבט אין זייערע לעצטע מינוטן.

שני בניה של לאה פאלוך
יעקב (מימין) ועוזר (משמאל)
די צוויי זין פון לאה פאָלוך

פאר די צוקונפטיגע דורות וועט אונזער באשרייבונג זיין א דערמאנונג און א ווארנונג. זאָל זיין געבענשט די הייליקע איניציאטיוו פון אונזער וואל־בראָמער קאָמיטעט פאר זייער באמיאונג ארויס צו געבן א יזכור־בוך, ווי מיר קענען פאראייביקן אונזערע קדושים און פארציילן וועגן די טראגישע איבערלע־בונג אין דעם נאצישען גהינום.

דער גורל האָט געוואָלט אז איך זאָל איבערבלייבן איין איינציגע פון מיין גאנצער משפחה. מיין מאן יוסף פאלוך, א גוטהארציגער, שטענדיג געשמייכלט צו יעדן איינעם, פול מיט הומאָר און לעבנסלוסט, גרייט צו העלפן יעדן איינעם מיט א נדבה אָדער מיט א גמילות־חסד. זעקס קינדער האָבן מיר געהאט: פיר זין און צוויי טעכטער, געהאָפט זיי צו ערציען אין יידישן גייסט אזוי ווי זייערע עלטערן זענען ערציגן געוואָרן.

מיר האָבן געהאט א גרויסע בעקעריי, און אונזער געבעקס איז געווען באריימט. אויך האָבן מיר געהאט א הורט געשעפט פון מעל בשותפות מיט ישראל גיטלער. מיר האָבן שווער געארבעט און זיך געוואָלט בויען א גוטע צוקונפט, וואָס האָט זיך ליידער נישט פארווירקליכט.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה איז מיין מאן יוסף אנטלאָפן פון שטאָט צוזאמען מיט פיל אנדערע וואלבראָמער יידן. זיי זענען אָבער נישט וווייט דערגאנ־גען. די דייטשן האָבן זיי אָנגעיאָגט און אונטער דער ביקס צוריקגעברענגט אין שטאָט. אין די צווישן צייט האָב איך מיך אויסבעהאלטן מיט מיינע קינדער ביי אונזער דינסט.

פוילישע פּליטים פון אויבערשלעזיען וואָס האָבן אדורכמארשירט וואלבראָם, האָבן געזוכט צו קויפן ברויט ביי אונז אין בעקעריי. און אזוי ווי מיר זענען דאָרט נישט געווען, און אויך איז קיין ברויט נישט געווען, האָבן זיי צובראָכן די טירן און צורויבט דעם גאנצן מאגאזין מיט מעל, און נאָכדעם אויך צוגעוויבט אלעס וואָס איז נאָר געווען אין שטוב.

דאָס איז געווען דער ערשטער קלאפ ווי א אָנזאָג פון גרויליכע טעג. די דריי משפחות וואָס האָבן געווויינט אין אונזער הויז האָבן די דייטשן אַרויסגע־וואָרפן פון די דירות און אריינגעזעצט פאָלקס־דייטשן. אָט די פאָלקס־דייטשן האָבן מיר געמוזט באדינען ביי טאָג און ביי נאכט. זיי האָבן אונז ממש פער־שקלאפט, און ביי אונז אוועקגערויבט דאָס לעצטע קלייד, עסן און ברען מאטע־ריאל. און אויב עס האָט זיך זיי געדאכט אז מיר האָבן ניט געגנוג געטוען פאר זיי — האָבן זיי אונז פארמסרט ביי דער דייטשער זשאנדארמעריע, און דאן פלעגן קומען זשאנדארמען און אונז שלאָגן מיט לעדערנע בייטשן.

די לאגע אין דער שטאָט ווערט קריטישער פון טאָג צו טאָג. עסנווארג ווערט וואָס אמאָל טייערער און נאָך שווערער צו באקומען. די מענער מוזן ארבעטן די שווערסטע שמוציגע ארבעט, און ניט וויייל מען ברויכט די ארבעט, נאָר וויייל מען וויל אונז פיניגן. מיר לעבן אונטער די שווערסטע באדינגונגען אָן באגרענצונג, און פאר דעם אריבערגיין פון איינעם פון די באפעלן איז די איינציגע שטראָף טויטשטראָף.

איך וויל נור דערמאנען אייניגע פון די היטלעריסטישע געזעצן און פאר־
באָטן. מען האָט ניט געטאָרט פארלאָזן די שטאָט; ניט אַרויסגיין אין גאס נאָך 7
אזייגער אין אָוונט. מען האָט ניט געטאָרט באקן ווייסברויט און ניט האנדלען
מיט קריסטן. מען האָט געמוזט טראָגן ווייסע אַרעמבענדער מיט א בלויען מגן־
דוד אויף דעם ארבל, און אלע מענער האָבן געמוזט אָפשערן די בערט. און דאָס
אלעס ווי געזאָגט אונטער טויטשטראָף. ביז צו דער אויסזידלונג זענען מער ווי
הונדערט יידן דערשאָסן געוואָרן אין וואלבראָם צוליב די קלענסטע קלייניקייטן.

אין 1941, נאָכן אויסברוך פון רוסיש־דייטשן קריג, האָט מען ארעסטירט
אין וואלבראָם בערך פופציג יידן, מכלומרשט קאָמוניסטן, און אוועקגעשיקט קיין
מיעכאָוו אין קרימינאל, דאָרט האָט מען זיי געהאלטן אָן עסן און אָן וואסער.
צווישן זיי איז געווען מיין מאן יוסף פאלוך.

צוזאמען מיט שרה׳לע ביבער (די פרוי פון שמואל איסר ביבער), וועמעס
צוויי זין זענען אויך ארעסטירט געוואָרן, האָבן מיר זיך אריינגעשמוקלט קיין
מיעכאָוו און געבעטן רחמנות ביי די וועכטערס פון קרימינאל אז זיי זאָלן איבער־
געבן א ברויט צו די „ארעסטאנטן". אָבער זיי האָבן אונז פארטריבן. א גרויס נס
איז געשען, און נאָך צוויי וואָכן האָט מען זיי אלע באפרייט. עס איז געווען שבת.
די גאנצע שטאָט האָט זיי אָפגעווארט מיט גרויס פרייד אין דער מיעכאָווער גאס,
וויל ווייטער האָט מען ניט געטאָרט גיין.

זייט דאמאָלס, ד. ה. זייט דעם קריג מיט רוסלאנד, פארערגערט זיך די
לאגע פון טאָג צו טאָג. יוגנט און מענער ווערן פארשיקט אין ארבעטס־לאגערן,
ווייט פון וואלבראָם. אין דער שטאָט קאָנצענטרירט מען אלע יידן אין באזונדערע
גאסן. די ענגשאפט איז זער גרויס, און מיט דעם וואקסט אויך שטארק דער
הונגער. מיינע צוויי זין ווערן אויך פארשיקט אין לאגערס, און אויב עס געלונגט
זיי פון דאָרט צו אנטלויפן — שיקט מען זיי ווידער און ווידער צוריק אין לאגער.

אָבער מיר יידן האָבן באשלאָסן צו באצאָלן יעדן פרייז פאר אונזער לעבן,
און אזוי האָט זיך געצויגן דאָס טרויריגע לעבן אין געטאָ. שוואַרצע בשורות
קומען אָן אז אזויגערופענע „זאנדער שטראף קאָמאנדאס" פאָרן ארום פון שטאָט
צו שטאָט און הרגענען הונדערטער און טויזנטער יידן אין יעדע שטאָט. שפעטער
קומען קלאנגען וועגן אויסזידלונגען, ביז עס קומט ענדליך דער גורלדיקער טאָג,
דער 6טער סעפטעמבער 1942. דאָס יידישע וואלבראָם ווערט פארניכטעט אויף
אייביג. ליידער האָב איך ניט דעם כוח און ניט די פעאיגקייט צו שילדערן דאָס
גרויזאמע בילד, און דעם אומקום פון אונזערע טייערסטע.

פרייטאג, 5.9.1942, נאָכן ליכט בענשן. די שטאָט איז שוין בעלאגערט מיט
פאָליציי און ס.ס. האָבן מיר באשלאָסן אז אונזערע צוויי עלצטע זין וועלן זיך
צושטעלן צום פונקט, וויל זיי וועט מען דאָך באשטימט שיקן צו ארבעט. און
מיין מאן און איך מיט די קינדערלעך וועלן זיך אויסבאהאלטן אין די וועלדער,
וויל מיר האָבן דאָך ניט וואָס צו פארלירן, איז אפשר וועלן מיר האָבן מזל און
אויסמיידן א זיכערן טראגישן טויט. ווי געיאָגטע חיות האָבן מיר זיך ארומגע־
דרייט אין די וועלדער, געקויפט ברויט מיט וואסער פאר שטיקער גאָלד. קיינער
האָט אונז ניט געוואָלט אריינלאָזן. וואלבראָמער קריסטן מיט וועלכע מיר האָבן

געהאט קאַנטאקט האָבן איבערגעגעבן אונזערע צוויי זין אז מיר זענען דער־
הרגעט געוואָרן. זיי האָבן בעשטימט געוואָלט פון זיי אַרויסנאַרן די ירושה, און
אזוי ווי אונזערע קינדער האָבן דאָס דערהערט זענען זיי שטארק פערצווייפלט
געוואָרן. זיי האָבן זיך קורע געווען און געזאָגט קדיש, און פון גרויס פּאַרצווייפ־
לונג גלייך אוועקגעפאַרן אין לאַגער אריין, און טראַגישער ווייזע אין אייגעם פון
די ערגסטע, אין גראיעץ ביי וואַרשא. גלייך נאָך אונזער צוריקקומען קיין
וואַלבראָם האָבן מיר געהערט אז עס איז געקומען א בריף פון אונזערע קינדער
פון גראיעץ צו א בעקאנטן קריסט. גלייך האָבן מיר אַרויסגעשיקט געלד און
קליידער. אָבער ליידער איז גאָרניט אָנגעקומען. פון דעם לאַגער איז קיינער ניט
לעבן געבליבן, און מיר ווייסן ניט אפילו ווי זייערע ביינער זענען געבליבן.

אייניגע טעג פּאַר דער אויסזידלונג האָט אונז באזוכט א בעקאנטע קריסטין
פון יענדזיעיאוו. אונזער יינגסטע מיידל יהודית האָט איר זער געפעלן, און זי
שלאָגט אונז פאָר, מיר זאָלן איר געבן דאָס קינד, און זי וועט עס אָפּראַטעוון.
מיר האָבן דאָך גוט געווווסט וואָס עס וואַרט אויף אונזערע קינדער, און דאַריבער
האָבן מיר באלד באשלאָסן דאָס קינד אוועקצוגעבן. ווען מיר האָבן זי אָנגעטון
האָבן מיר אלע אויסגעבראָכן אין א שרעקליכן געווייו, איבערצייגט זייענדיג אז
מיר וועלן זי שוין מער ניט זען. פרעגט זיך דאָס קינד: מאמושי! זא צא פלא־
ציעש? זאָג איך איר, אז זי פאָרט אויף א שפאציר מיט דער פאני רענא. הויבט
דאָס קינד אָן צו ווייגען דאָס זי וויל בלייבן מיט אונז אלע צוזאמען. מיר באמיהען
זיך צו בארואיקן דאָס קינד ווי ווייט מעגליך, ביז זי האָט באווילּיגט צו פאָרן
מיט דער קריסטין. אָבער אין דער באן האָט זי געווויינט דעם גאנצן וועג אזוי
שטארק אז די דייטשן האָבן די קריסטין געפרעגט, פארוואָס דאָס קינד ווייגט אזוי
שטארק? צו איז דאָס ניט א יידיש קינד? קוים איז דער פרוי געלונגען זיי
איינצורעדן אז דאָס קינד איז זער קראנק, און דאריבער ווייגט עס. נאָך די אויס־
זידלונג האָב איך דאָס קינד צוריק פארלאנגט און באשלאָסן זיך ניט מער צו
שיידן מיט איר ביז דער לעצטער מינוט.

ביי דער צווייטער אויסזידלונג זענען מיר וויידער אריין אין די וועלדער
מיט די פיר קינדערלאך. עס איז שוין געווען אָנהויב ווינטער און זער קאלט.
קיינער וויל אונז ניט אריינלאָזן, און א שטיקל ברויט קריגן מיר נאָר פאר טייער
געלט. נאָך אייניגע טעג זענען מיר שוין כמעט פארפרוירן געוואָרן, און מיר
האָבן באשלאָסן אָנצוקלאפן ביי א פויער אין שטוב. פאר פיל געלד האָט ער
באווילּיגט אונז צו לאָזן שלאָפן אין שטאל נאָר ביי נאכט. ביי טאָג מוזן מיר צוריק
אין וואלד אריין. מיר האָבן פארשטאנען אז מיר קענען ניט לאנג אזוי לעבן און
מיר האָבן באשלאָסן זיך אריבער צו שמוקלען קיין סאָסנאָווצע.

צווי נעכט זענען מיר געגאנגען מיט געדרייטע וועגן בכדי אויסצומיידן
די פאָסטן. אונזערע שמוקלער האָבן ביי אונז אוועקגענומען דאָס לעצטע וואָס
מיר האָבן פערמאָגט. אָבער זיי האָבן געטון אלעס פאר אונז, געטראָגן אונזערע
קינדער וועלכע האָבן געווויינט פאר שרעק און זיי בארואיגט די גאנצע צייט, ביז
מיר זענען אָנגעקומען קיין כאָסנאָוויעץ צו מיין מאנס שוועסטער.

דאָ אָבער וואַרטן אויף אונז נייע שווערקייטן. די דייטשן האָבן פארבאָטן

אונטער טויטשטראָף אריינצונעמען פליטים פון פראָטעקטאָראט, און מיר מוזן זיך ווידער אויסבעהאלטן אין בונקערס און קעלערס, ביז מען האָט אונז אויסגע־פונען. מיין מאן איז אוועקגעשיקט געוואָרן אין א לאגער אין נידערשלעזיען, און אזוי ווי איך האָב געוואָלט מען זאָל מיך אויך מיטשיקן האָט מען מיך דאָרט געשיקט צען טעג שפעטער, און איך האָב שוין דאָרט מיין מאן ניט געפונען, ווייל מען האָט אים פון דאָרט געשיקט קיין סאגאן און פון דאָרט קיין קיטליץ־שטרייבין, ווי ער איז געשטאָרבן פון הונגער. דאָס איז געווען אין תשעה־באב תש״ד (1944).

אונזערע פיר קינדער וואָס זענען דערווייל פארבליבן ביי מיין מאנס שוועס־טער זענען אויסגעזידלט געוואָרן ענדע 1943 קיין אוישוויץ.

צום שלוס וויל איך זאָגן קדיש פאר מיינע עלטערן: חיים און חיה שפיגלער, מיינע ברידער בנימין זאב — אומגעקומען אין בוכנוואלד, און משה — געשטאָרבן אין רוסלאנד.

אלטער נונבערג

מיין קדיש

אין דעם „וואָלבראָמער יזכור־בוך״ וועלן ווערן פאראייביקט אינסטיטוציעס, באוועגונגען, עפיזאָדן און געשטאלטן, וועלכע וועלן אָפשפיגלען די אנטוויקלונג, דאָס לעבן און אומקום פון א יידישן יישוב אין פוילן, וואָס איז פארטיליקט געוואָרן דורך די דייטשע־היטלעריש רוצחים און זייערע פויליש־אוקראיניש מיטהעלפער.

יעדער יחיד, וואָס האָט אין פארשידענע צייטן און אויף פארשידענע וועגן געהאָלפן אויסקריסטאַליזירן די קהילה קדושה וואָלבראָם, וואָלט געדארפט פאר־אייביקט ווערן מיט א בכבודיקער מצבה אויף די בלעטער פון אונזער יזכור בוך.

דער גרויזאמער מבול פון דער דייטשער בעסטיע וואָס האָט גורם געווען אונזער גרויסן נאציאָנאלן חורבן, האָט פארשניטן די געשיכטע־מאכער אין איינעם מיט די געשיכטע־שרייבער. דעריבער וועלן א סך געשעענישן, עפיזאָדן און פערזאָנען, וועלכע וואָלטן זיכער געקאָנט געבן א מער קאָלירפולע פאנאָראָמע פון דער אנטוויקלונג פון יידיש־וואָלבראָם, פעלן אינעם יזכור־בוך. דאָס איז א גרויסער פארלוסט נישט נאָר פאר דער געשיכטע פון אונזער שטאָט, נאָר אויך פאר דעם צוקונפטיקן היסטאָריקער, וועלכער וועט פאָרשן דאָס לעבן, קאמף און אומקום פון מזרח־אייראָפעישן יידנטום.

איך וועל דאָ, מיט מיינע באשיידענע כוחות, פרווון דערציילן א צאָל עפיזאָדן אין שייכות מיט מיין משפחה, — די משפחה פון מיין פאָטער חיים׳לע יוקלס, — און זאָגן מיין קדיש.

מיין טאטע חיים יוסף ברוך בן יעקב, איינער פון די שולגבאים, האָט ניט

געקוקט אויף אלע שיקאנעס און אויך צוגעזאָגטע פריווילעגיעס, נישט מסכים געווען צו ווערן א מיטגלידּ פון „יודען־ראַט". „איך ווייל נישט דינען היטלערן", זיינען געווען זיינע ווערטער. זיין הייליק געביין געפינט זיך ערגעץ אין די מאסן־קברים פון סטרי — אויפן בוג.

מיין מאמע, חיה בת מנחם, כאַטשע די קראָקאָווערין, — ווי מען האָט זי גערופן, — האָט אויף זיך אויסגעטראָגן דעם גאנצן עול פון אויסהאָדעווען אַט קינדער און ניט מיד געווארן צו זאָרגן ווי א געטרייע שנור און קראנקן־שוועסטער פאר דעם אלטן סגי־נהור, מיין זיידן רַב יוקל און פאר איר אומגליק־לעכער שוועסטער, דער אלמנה דאָבטשע פון סטאניסלאוו, וואָס האָבן אלע יאָרן געווויינט ביי אונז אין הויז. אינאיינעם מיט מיין מאמען דערמאן איך דאָ מיין שוועסטער מאלטשע מיט אירע דריי קינדערלעך און מיין געטרייע חברטע סאַלע האַרענדאָרף מיט דעם זעקס חדשימדיקן עופלע. זיי אלע זיינען פארפייניקט געווארן אין דעם טויטן־לאגער בעלזשעץ.

מיין קדיש איז אויך פאר מיינע ברידער מאָנוש מיט זיין משפחה, פאַרברענט אין אוישוויץ, און משהלע, געפאלן ערגעץ ווו אין די פארטיזאנער וועלדער.

שוין אין די ערשטע טעג פון דער דייטשער אָקופאציע איז דער טאטע געווען איינער פון די צען משכנות, וואָס זיינען ערב יום־כפור אריינגעזעצט געווארן אין א וואגאָן און די דייטשע האָרדעס האָבן זיי געדראָט מיט דערשיסן און שפּעטער זיי געמאָלדן, אז זיי ווערן באשטימט צו זיין דער „יודענראט". האָט זיך מיין טאטע אָפּגעזאָגט פון דעם „כבוד". „איך וועל ניט דינען היטלערן", האָט ער ערקלערט. די וואָס זיינען געווען אין די געטאָס, ווייסן וויפיל פריווילעגיעס עס האָבן געהאט די מיטגלידער פון די „יודען־ראטן". מיין פאָטער האָט אָבער פון דעם ניט געוואָלט ענגיסן. מיין ברודער משהלע איז עטלעכע מאָל געכאפט געווארן אויף צוואנגס־ארבעט. ער איז אנטלאָפן און ווידער געכאפט געווארן. ווען מיין טאטע איז געגאנגען זיך אויסצוטעג'ן מיט דעם „יודען־עלטסטן" ווילטשינסקי און אז דער לעצטער האָט אים געזאָגט: „חיים'לע, האָסט א ברירה, ווער א „יודען־ראטלער", האָט ער זיך אויך איצט אָפּגעזאָגט און איז געקומען אהיים א צעבראָכענער, א צעווייטיקטער און געזאָגט: „אוי, וואָס די דייטשן האָבן געמאכט פון די מענשן!"

דאָס לעצטע מאָל האָב איך געזען מיין טאטן זיך אויסטענה'ן מיט זיין גאָט, שבת, פאר ראש השנה 1942, אין טאָג פון דער וואָלבראָמער אויסזידלונג, ווען איך בין אהיים געקומען זיך צו געזעגענען מיט טאטע־מאמע נאָך א קאָשמארנער נאכט, וואָס איך האָב דורכגעלעבט ביי מיין שוועסטער מאַלטשע.

מיין גוטער, נאָענטער חבר פּולעק־רפאל פּאָטאַש, א שוואָגער פון „יודען־עלטסטן" ווילטשינסקי, האָט מיר מיט עטלעכע טעג פריער געגעבן צו וויסן, אז עס גרייט זיך אָן אן אויסזידלונג. איך האָב זיך פארבונדן און בין דורכגעקומען מיט א וואָלבראָמער פּאָלאק, וואָס האָט געווויינט אין קראָקע, אז ער זאָל ארויס־פירן מיין פרוי, סאַלע האַרענדאָרף מיטן קינד קיין קראָקע, ווו איר משפחה איז געווען. איך האָב זיי אריבערגעבראכט פרייטיק צו מיין שוועסטער מאלטשע

חיימעלע גונבערג, אשתו וילדיו
חיימעלע גונבערג, פרוי און קינדער

אין הויז, ווייל מיין שוועסטער מיט איר מאן יאָסל צימערמאן און קינדער האָבן געווינט אין דעם לעצטן הויז אויף דער מיעכאָוועך גאס, נאָענט שוין פון די פעלדער, וואָס איז געווען א גוטער פלאץ פאר ארויסגנבענען זיך פון שטאָט.

דער פאָלאק, וואָס האָט צוגעזאָגט ארויסצופירן מיין משפחה, האָט אָנשטאָט דעם געשיכורט מיט די דייטשן און אוקראיניש באנדעס, וואָס האָבן ארומגע־ רינגלט די שטאָט. ארום 12—1 ביינאכט זיינען זיי אריינגעקומען אין שטוב, ארויסגענומען מיין שוואָגער יאָסל צימערמאן און אים דערשאָסן פאר דער טיר. א גאנצע נאכט האָבן זיי כסדר געקלאפט אין טיר, זיינען אריין און האָבן גע־ פרעגט אייגער דעם צווייטן, וווּזנדיק אויף מיר: „ארויסנעמען אים, ארויסנעמען אים?" אזוי האָט זיך עס געצויגן ביז פארטאָג, וועך מען האָט וויידער געמעגט „פריי באוועגן" זיך אין שטאָט. איך בין אהיים געלאָפן אין שטוב פון מיינע עלטערן און אויסגעווינט מיין דערשטיקט געווין פון דער גרויליכער נאכט. דער טאטע האָט מיט א יאָמערלעכן געווין ארויפגעלייגט זיינע ציטערדיקע הענט אויף מיין קאָפּ און געזאָגט: „רבונו של עולם, צי האָבן מיר דערצו קינדער געהאט און אויסגעהאָדעוועט, כדי דו זאָלסט שווייגנדיק צוקוקן ווי היטלער שעכט זיי אויס?"

פון אויסזידלונגס־פלאץ האָב איך זיך ארויפגעכאפט אויף אן אויטאָ פון דער ריישער ערשאָפלאן־פאברריק, וואָס איז געקומען נאָך „פאכלייט", מעטאל־ארבעטער און דאָרט געמאכט א קאָנצענטראציע־לאגער פאר זיי.

מיין טאטן האָט מען געשיקט אין אן ארבעטס־לאגער קיין סטרי אין גאליציע.

מיין לעצטע „באגעגעניש" מיטן טאטן איז פאָרגעקומען ביי באדינגונגען, וואָס דער גראדער שכל איז עס ניט אימשטאנד אויפצופלאָנטערן.

דאָס איז געווען אין דעצעמבער 1942. צווישן די מיטארבעטער אין דער פאבריק, איז געווען א יונגער פאָלאק, וואָס האָט געשטאמט פון סטרי און איז אפט געפאָרן אהיים צו זיינע עלטערן, און איך האָב עטלעכע מאָל פריער מיט־געשיקט עפעס פארן טאטן און ער פלעגט מיר צוריק ברענגען א בריוו. ארום דעם 24טן דעצעמבער איז ער ווידער אהיימגעפאָרן אויף ניטל־אורלויב און איך האָב אים אויך דאָס מאָל מיטגעגעבן א פעקל פארן טאטן.

אין דער נאכט אויף ניטל האָבן מיר, נאָך א שווערן טאָג ארבעט, נאָך געמוזט אויסלאָדן א טראנספאָרט מיט רוי־מאטעריאלן פאר דער פאבריק, וואָס איז געווען א נאָרמאלע דערשיינונג. עס איז געווען א קאלטער פראָסטיקערווינטער, קאלטע טעג און נעכט. אהיים גייענדיק האָבן מיר מיטגענומען שטיקלעך האָלץ אונטערצוהייצן דעם אויוון אין באראק. מיין פריטשע איז געווען גלייך ביים אויוון. מיר האָבן אונטערגעהייצט דעם אויוון און טויט־מידע זענען מיר אוועקגעפאלן אויף אונזער „געלעגער" און גלייך אנטשלאָפן געוואָרן. אין שלאָף פיל איך ווי מען שלעפט מיך. איך זע דעם טאטן, ער שלעפט מיך און לאָזט מיך ניט שלאָפן. איך זעץ זיך אויף האלב פארשלאָפן, זע גאָר נישט, זע קיינעם נישט, פאל ווידער אוועק און שלאָף ווייטער. און ווידער, דער טאטע שטאָרכעט מיך, שלעפט מיך. איך זעץ זיך ווידער אויף, שוין מער וואַכעדיק, קוק זיך ארום, איבערראשט, זע קיינעם ניט. איך דערפיל א רויך. די צודעק קאָלדרע מיינע איז אין פייער. איך כאפ די קאָלדרע, שפרינג ארונטער פון דער פריטשע, לעש אויס דאָס פייער. איך קוק זיך ארום, אלע שלאָפן, קיינער אין באראק באוועגט זיך ניט. מיר אלע זיינען געראטעוועט: ווען מיר זיינען אָנגעקומען אין דעם לאגער, האָט מען אונז גלייך אָנגעזאָגט: „פאָר יעדער סאבאָטאזש — גלייך דערשאָסן!" מיט דער האלב־אָפגעברענטער קאָלדרע האָב איך זיך נישט צעשיידט ביז מיר זיינען אין 1944 עוואקואירט געוואָרן פון ריישע.

נאָך ניי־יאָר 1943 איז דער פוילישער מיטארבעטער צוריקגעקומען פון סטרי, מיר צוריקגעבראכט דאָס פעקל און געזאָגט, אז אלע יידן זיינען דאָרט אויסגעשאָסן געוואָרן בעת ער איז געווען אויף וואקאציע.

צי איז עמיצער אימשטאנד איבערצוגעבן די לעצטע מינוטן פון א טאטנס לעבן בעת ער וויל ראטעווען זיין קינד פון פארברענט צו ווערן אין א ריישער באראק אָדער דערשאָסן צו ווערן פאר סאבאָטאזש?

משפחת הענעך חיימוביץ

יאָקל נונבערג

ליבע מיינע — — טאטע, מאמע, סאלע, שוועסטער, ברודער — — משפחה פון חיים׳לע יוקלס! אייער שנאה צו די דייטשע רוצחים טראָג איך אין זיך. אייער דערשטיקטער געשריי פאר נקמה וועט קיין מאָל ניט פארשטומט ווערן אין מיר.

שמואל מאצנער, נויאָרק

איך וועל קיינמאל נישט פערגעסן

איך וועל קיינמאָל נישט פערגעסן יענעם פרייטאָג־צונאכט און שבת פרי, דעם כ״ג אלול תש״ב. ווען וואלבראָם איז געווארן אויסגעזידלט צום ערשטן מאָל. פרייטיג פרי האָט מען שוין געשמועסט וועגן אויסזידלונגען, און א פאָר שעה פאר נאכט האָט מען שוין געוווסט דאָס וואלבראָם ווערט אויסגעזידלט.

מען האָט אָבער נישט געווּוסט צי עס וועלט אין גאנצן יודן־ריין, אָדער עס וועט נאָך בלייבן עפּעס יידן אין וואָלבראָם.

אזוי ווי מען האָט געמיינט אז אפשר וועט זי נישט ווערן יודן־ריין, האָבן מיר בעשלאָסן זיך אויסצובהאלטן, און שפּעטער וועלן מיר זיך קענען פּער־אייניקן מיט די יידן וואָס וועלן בלייבן.

מיין פּאָטער וואָלף מאצנער ז״ל, וואָס מען האָט אים גערופן וואָלף גא־בעלעס, מיין מוטער פּעסל, מיין שוועסטער אסתר, מיין ברודער פּנחס, איך און מיין ברודער מרדכי יב״ל, וואָס ווינט יעצט אין ישראל, ווי אויך מיינס א געווע־זענער שוואָגער יוסף פוקס, וואָס לעבט יעצט אין ישראל — האָבן געווינט אין א קריסטליך הויז אויף מיעכאָווער גאס 2.

דאגעגן מיין פּעטער עוזר שפּיגלער, וואָס מען האָט אים גערופן עוזר גאבעלעס אָדער עוזר בעקער, האָט געווינט אין זיין אייגן הויז. און ער האָט צוגעגרייט א בונקער פּאר די גאנצע משפּחה, ווי אויך פּאר עטלעכע נאָענטע בעקאנטע. מיר אלע זענען פּרייטיג פּארנאכט געקומען צו עוזר גאבעלעס. דאָרט האָט אויך געווינט מיין פּעטער יעקב שפּיגלער, זיין פּרוי אסתר מיט זייערע צוויי מיידעלעך. מיין פּעטער משהלע, זיין פּרוי הדסה מיט זייערע דריי קינ־דערלעך. מיין פּעטער טוביה מיט פּרוי, מיינס א מומע, חיים משה שטיין, זיין פּרוי מיט צוויי דערוואקסענע קינדער.

עס איז אויך דאָרט אהינגעקומען ישראל גיטלער, זיין פּרוי און זיין זון בעריש, עוזר שפּיגלערס אן אַיידעם, זיין זון יוסף ישעיה, ווי אויך זיין עלצטער זון דוד יצחק שפּיגלער. זיין פּרוי און קינד, און עוזרס א טאָכטער חנה באטשע.

פּרייטאָג צו נאכט האָבן מיר געדאוונט מיט מנין כדין וכדת. נאָכן דאוונען געמאכט קידוש, געוואשן זיך צו חלות, צו לחם־משנה. אָבער זמירות האָבן מיר שוין נישט געזונגען. אנשטאט „זמירות״ האָבן מיר געהאט „קינות״. אייגער האָט געקוקט אויפן צווייטן און געשוויגן. אָבער די הערצער האָבן געווייינט, וויל זיי האָבן געפּילט וואָס דער צומאָרגנס וועט ברענגען.

מיר האָבן געהאט אָפּגעשמועסט מיט אלטער סקלאזש, יומע סקלאזש׳ס זון, וואָס איז געווען א יידישער פּאָליציאנט ביים יודן־ראט, דאָס זיין פּאָטער וועט זיך אויך דאָ אויסבאהאלטן. און אזוי ווי ער איז דאָך עפּעס א פּאָליציאנט, וועט ער דאָך בלייבן, און ער וועט אין געהיים קומען און אינפּאָרמירן וואָס עס הערט זיך, אזוי אז מיר וועלן קענען האָבן א קאָנטאקט וואָס עס הערט זיך אין דרויסן. טאקע דער אלטער סקלאזש איז געקומען שפּעט אין די נאכט און געבעטן ביים פּעטער עוזר א טלית־קטן, וויל וואלבראָם וועלט יודן־ריין — האָט ער געזאָגט — און ער וויס נישט צו ער וועט נישט דערשאָסן ווערן. וויל ער כאָטש זיין באגראָבן אין א טלית־קטן...

פּלוצעם הערט מען פּליען עראָפּלאנען! און באלד טראסק! און אָט זעט מען שוין א פּייער. אוי, רבונו של עולם! די ישועה איז געקומען אין די לעצטע מינוט! דאָס איז דאָך אונזערע „נאַשע״, אזוי ווי פּאָליאקן האָבן געשריגן פון אָנפּאנג קריג. מן הסתם קומט מען אונז העלפן אז עס זאָל נישט זיין קיין

אויסזידלונג. אָבער דאָס גוטע האָט לאנג נישט אָנגעהאלטן. עס איז געווען א צופאל. דאָס זענען געווען מן הסתם דייטשע ערָאָפלאנען, ימ"ש.

א גאנצע נאכט האָט זיך מיין פעטער עוזר מיט זיין זון יצחק דוד געאמפערט. דער זון האָט געהאלטן אז טראָץ דעם וואָס עס ווערט יודען־ריין, זאָל מען זיך אויסבאהאלטן, און דער פאָטער האָט געהאלטן, אז ער ווייל גיין מיט אלע יידן צוזאמען. דער סוף איז געווען — אז עס איז געקומען צו מאָרגנס 6 אזייגער פרי, האָט מען אָנגעפאנגען שרייען: ארויס! ארויס! אלע יידן ארויס. מיטנעמען זיך בלויז א רוק־זאַק. דאָס איז געווען דער אָנהויב פונעם סוף. ווי א סטאדע שאָף זענען מיר געגאנגען צו דער שחיטה! מיר זענען אלע ארויסגעטריבן געווארן אין מארק. אין מארק זענען שוין געווען די זשאנדאַרמעריע, די געסטאפאָ און אונזערע פוילישע פאָליציי. זיי זענען געווען אקייגן אונז קליין אין צאָל, אָבער זיי זענען געווען באוואָפנט פון קאָפ ביז צ׳ די פיס. מיר זענען געקומען

ישראל ווייסבראָט

בערל זישה מאָרגאָן

זישה ווייגשטאָק

דוד שטארק בן ישראל

פאדאלסקי

לייבל פאָדאָלסקי

אלתר יעקובאוויטש

ישראל פינקעוויטש

ליטמאן ראזענבערג

מיט ליידיקע הענט. מען האָט אויסגעשטעלט צו 10 מאן. און מיר זענען געגאנגען צו די באן. די אלטע וואָס האָבן נישט געקענט גיין האָט מען אויסגעשטעלט באזונדער. מען האָט זיי צוגעפירט צום בית הקברות און דאָרט דערשאָסן. איך דערמאן זיך ווי זאלי דאנציגער איז ארויסגעקומען אין מארק אָנגעטוען אין זיין טלית. האָט מען אים געפרעגט: פאר וואָס ער גייט אָנגעטוען אין א טלית? האָט ער געענטפערט, דאָס אזוי ווי ער וויייס אז ער וועט דערשאָסן ווערן וויל ער זיין באגראָבן אין א טלית.

און אזוי האָט זיך עס געענדיקט.

ינון זכרם לעד בין קדושי עליון. ארץ ארץ, אל תכסי דמם — עד יום נקם ושילם.

בנימין כ"ץ

ארבייטסלאגער פון וואלבראמער

א. גרויצע

פרייטאָג דעם 12־טן פעברואר 1942, ערב ראש השנה, זענען אוועקגעשיקט געווארן 100 יידן פון וואָלבראָם אין אן ארבעטסלאגער קיין גרויצע. עס איז ניט געלונגען פעסטצושטעלן די נעמען פון די אוועקגעשיקטע.

דעם זעלבן טאָג האָבן די דייטשן צוריקגעפירט דאָס רעשט איבערגעבלי־

בענע יידן פון די באגנעס צוריק אין גרויסן בית־המדרש. די פרייד און איבערא־שונג זענען גרויס געווען. מען האָט געמיינט אז די רעשט וועט שוין בלייבן אין שטאָט. דערווייל, נאָך אויפן וועג צוריק, איז געקומען א לאסט וואגאָן פון דעם אויבן דערמאנטן לאגער און די ערשטע 100 יידן וואָס זענען מארשירט אין רייע האָט מען אוועקגעשיקט. אזוי ארום האָט קיינער ניט באוויזן צו געדענקן וועמען מען האָט דאָרט אוועקגעשיקט. מיר קענען זיך בלויז פאָרשטעלן אויף וואָס פארא בלוטיגן פלאץ די מענשן זענען פארשיקט געווארן, וויל מיר האָבן פון זיי ביז היינט נישט געהערט און קיינער איז פון דאָרט נישט מער צוריק־געקומען.

כבוד צו זייער אָנדענק!

ב. סטרי

אן ענלעכן גורל האָבן ערלעבט בערך 150 אנדערע וואָלבראָמער אין דעם לאגער פון סטרי.

זיי זענען פארשיקט געווארן ערב ראש השנה נאָכמיטאָג פון גרויסן בית־המדרש.

אויך פון די סטריער האָט מען ליידער גאָרנישט מער געהערט, און קיינער איז מער נישט צוריקגעקומען. און דאריבער איז עס אונמעגלעך פעסטצושטעלן די נעמען. די אייגציקע וועלכע איך געדענק זענען: יענקל פאצאנאווסקי, לייבל צווייגנבוים — א זון פון יחיאל צווייגנבוים, אהרן רויכער, וואלנערמאן — א ייד פון קראָקא, וועלנער מיט זיין זון פלטיאל.

בעלז (בערנארד) ווינדלינג, ניריאָרק

מיינע דעראינערונגען

א. פאר דער מלחמה

ווען איך בין געווען אין דער פערטער קלאס פאָלקסשול — איך בין דעמאָלס אלט געווען 11 יאָר — האָב איך שוין געהאט מיינע ערשטע שווערע איבערלע־בונגען מיט מיינע אנטיסעמיטישע חברים. ביים גיין אין שול האָבן אונז די פוילישע שילער געיאָגט און געשלאָגן און דאָסזעלביקע האָט זיך איבערגעחזרט ביים אהיימגיין. צום ערגסטן איז עס געווען אין די דריי נאָכמיטאָגן ביים אהיים־גיין פון דער שול. דעמאָלט האָבן די פוילישע שילער שוין אין גאנצן קיין מורא נישט געהאט. כדי צו פראָווואָצירן א געשלעג, פלעגן זיי נעמען די הויט פון די קאָלבאסן און דערמיט אָנרירן די יידישע שילער ביים אויער און דערביי חוזק מאכן פון זיי און זיי רופן „קאָלבאסא". האָט א יידיש קינד אויפגעהויבן א האנט

משה ווײַנדלינג ומשפחתו
משה ווײַנדלינג און זײַן פאַמיליע

זיך צו ווערן, איז דאָס שוין געווען גענוג אורזאַך פאַר א געשלעג. אמאָל האָט זיך געטראָפן. אז א פאַר יינגלעך האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט און זיינען נישט אנטלאָפן. די פּוילישע יינגלעך זיינען געבליבן שטיין. האָב איך געפרעגט מיינעם א פריינט צווישן זיי, וואָס זיי ווילן, האָט ער געזאָגט צו די אנדערע: אויף מיין זייט זאָלסטו נישט שלאָגן, דאָס הייסט, אויף דער אנדערער זייט מעג מען יאָ שלאָגן. איינמאָל איז אין קלאַס, ווען מיר זיינען שוין אלע געזעסן אויף די בענק, אריינגעקומען אן אויפגערעגטער פּוילישער שילער מיט א צווייג פון א בוים אין האנט און האָט מיר געוואָלט דערמיט דערלאנגען. האָב איך אָנגעכאפט דעם צווייג און אים אויסגעדרייט און האָב, נישט ווילנדיק געטראָפן די לערערין, וואָס האָט געהייסן פאַלקאָוואָ. זי האָט געמומען שרייען און געשריגן אָן אויפהער, און פארענדיקט האָט זי מיט „דזשידזי קאָמוניסטי" צו די שילער. דאָ האָט אונזער יוגנטלעכער שכל רעוואָלטירט און עטלעכע יידישע שילער זיינען אויפגעשטאנען און האָבן ארויסמארשירט פון קלאַס. מיר זיינען געגאנגען צו דער יידישער גמינע. פון דאָרט האָט מען אונז געשיקט צו בנימין ווייניטיין, וואָס איז געווען דער פארטרעטער פונעם „מאָמענט" און ער האָט די געשעניש אָפּגעדרוקט אין זיין פרעסע. טראָצדעם זיינען מיר ווייטער געגאנגען מיט דערזעלבער שרעק יעדן טאָג אין שול אריין.

מיין טאטע משה ווײַנדלינג, געבוירן אין יאָר 1878, האָט געהאט בשותפות מיט אנדערע יידן און קריסטן די קאָנצעסיע אויף די אויטאָבוסן אין שטאָט. ווען איך בין אונטערגעוואקסן, איז מיר אויסגעקומען צו פארטרעטן מיין פאָטער אלס

קאַנדוקטאָר. מיין פאָטער האָט אויסגעזען צו יידיש, האָבן זיך די קריסטלעכע שותפים געשעמט מיט אים און האָבן אויך מורא געהאט פאר דער קאָנצעסיע, אויב דאָס געשעפט וועט אויסזען צו יידיש. אָפט איז פאַרגעקומען, אז נאָך א יריד פלעגט מען מיטנעמען מער מענטשן, ווי עס איז געווען פאַרגעשריבן. אז מען האָט געכאפט, פלעגט מען דערפאר מוזן באצאָלן א שטראָף אין געלד. אָבער פאר מיר, ווייל איך בין געווען א יונג, איז די שטראָף געווען א שטרענגערע: איך האָב געמוזט אָפזיצן פינעף טעג אין ארעסט.

מיין פאָטער איז נאָך זיין אומקער פונעם רוסיש־יאפאנישן קריג אין 1905 געשטאנען אין גארניזאָן אין טשענסטאכאָוו. וועו עס איז דאָרט אויסגעבראכן א פאָגראָם און די סאָלדאטן האָבן זיך געגומען ראבירן און מאָרדן יידן, האָט מיין פאָטער, וואָס איז געווען אן אונטעראָפיצער, קעגן באפעל פון זיין עלטעסטן, געפרווועט אָפשטעלן דאָס שיסן. דערפאר האָט מען אים פאַרמשפט צום טויט און נאָר אדאנק דער הילף פון דער יידישער קהילה אין טשענסטאָכאָוו איז ער אויסגעלייזט געוואָרן.

ב. דער חורבן

ביים אויסברוך פון דער מלחמה בין איך מיט מיינע עלטערן געווען אין וואָלבראָם. איך בין דעמאָלט אלט געווען 21 יאָר. מיר האָבן זיך מפרנס געווען פון האַנדעל מיט וואָס עס האָט זיך געלאָזט. כדי איך זאָל קאָנען פירן מיינע מסחרים, האָב איך מיך פארדונגען צו א פאָלקס־דייטש, וואָס האָט געהאט א טאַר־טאק אויף דער גרענץ צווישן וואָלבראָם און אָלקוש. מיט מיינע מסחרים האָב איך דעמאָלט אויסגעהאלטן עטלעכע משפחות. אָבער שפעטער האָט מען מיך אין פארבינדונג מיט מיינע מסחרים באשולדיקט אלס שמוגלער און די דייטשן האָבן מיך געזוכט און געכאפט אויף א זאָגע, וואָס איז געווען פארבאָטן פאר יידן. זיי

חיה פעדערמאן־ווייגדלינג

מאַני בן משה ווייגדלינג
מאַלי בת נטע ווייגדלינג

האבן מיך ארעסטירט און דער קאמאנדאנט האט באפוילן מיך צו שיסן. דעם 26טן אויגוסט 1942, איין פערטל צו פינעף נאכמיטאג, האבן זיי מיך ארויסגענומען פון תפיסה און מיך צוגעפירט מיט א וואגן צום שווארצן וואלד. דארט זיינען זיי געבליבן שטיין. די דייטשע זשאנדארן זיינען ארונטער פונעם וואגן, האבן זיך געמאכט באקוועם, האבן אנגעלאדן זייערע רעוואלווערן און זיינען דאן צוגעקומען צו מיר און מיר באפוילן אראפצוגיין פון וואגן. איך האב גוט געזען, מיט וואס דאס שמעקט, בין איך אראפגעשפרונגען פונעם וואגן מיטן קאפ אראפ און אריין אין וואלד אריין. לויפנדיק אין וואלד, האב איך געפילט ווי די קוילן טרעפן מיך, איינע אין פוס, די צווייטע אין לינקען ארעם און איין קויל האט פארבייגעשטרייפט ביי מיין קאפ. נאך קוילן זיינען מיר געפלויגן איבערן קאפ, אבער על פי נס בין איך געבליבן לעבן. לויפנדיק אזוי, האב איך אנגעטראפן אויף א באנדע ציגיינער, וואס איך האב זיי געקענט פון מיין מסחר. האב איך ביי זיי געמוען א האנטוך און מיר פעסט פארבונדען די וווּנדן, כדי אפצושטעלן דאס בלוט. נאך זיבן שעה ארומוואנדערן בין איך צוריקגעקומען קיין וואלבראם צו מיין ברודער הערשל אין הויז. דארט האט מען גערופן דעם דאקטער געלבערגער, אבער ער האט מיר נישט געקאנט העלפן, ווייל ער האט נישט געקאנט ארויסנעמען די קויל פון מיין ארעם. די דייטשן האבן זיכער געמיינט, אז איך בין טויט, ווייל זיי האבן באפוילן אין דער גמינע, אז מען זאל ארויסשיקן נאך מיר א וואגן אויף מיך צו באגראבן.

ניין טעג שפעטער, דעם 5טן סעפטעמבער, האט זיך אנגעהויבן די אויסזידלונג, אבער דעם 4טן סעפטעמבער ביינאכט בין איך אריבערגעלאפן די גרענעץ קיין זאגלעמביע. איך האב געמוזט בלייבן 10 טעג ביי א פויער אויף דער גרענעץ, ווייל עס איז נישט געווען מעגלעך מיך אריבערצופירן. מיין ארעם איז שטארק געשוואלן געווארן. דאן האב איך זיך געטראפן מיט מיינעם א קרוב, א דייטשן ייד, וואס האט מיך געמוען צו א דאקטער ארויסצונעמען די קויל. נאך דעם ווי מיין ארעם האט זיך אויסגעהיילט, בין איך געגאנגען פרייוויליק אין אן ארבעטסלאגער.

אין לאגער אידאווייכע נעבן קאטאוויץ בין איך געבליבן ביז אויגוסט 1943. פון דארט האט מען מיך מיט א גרויסער גרופע וואלבראמער יידן אריבערגעשיקט קיין בלעכהאמער. דער גיעסטער טייל פון זיי זיינען ווייטער געשיקט געווארן, אבער איך בין געבליבן. מיט מיר זיינען אויך געווען מנשה פרענקל (א יינגערער ברודער פון נתן חפשי) און בנימין שפיגלער. מיר איז א סך מאל אויסגעקומען זיי צו העלפן מיט וואס איך האב געקאנט. אין 1944 זיינען אויך געקומען אין בלעכהאמער לאגער זלמן וואנדערסמאן, קופערבערג, אהרן צווייגנבוימס יינגערער זון און אנדערע, וועלכע איך האב אויך אפט ארויסגעהאלפן.

דעם 10טן יאנואר 1945, וען די רוסישע ארמיי האט זיך דערנענטערט, איז געקומען א באפעל אונז ארויסצופירן פון לאגער. נאך דריי וואכן מארשירן זיינען מיר אנגעקומען אין לאגער גראסראזען. פארלאזט האבן מיר 4,000 מאן, אנגעקומען זענען מיר בלויז ארום 2,000. די אנדערע זיינען געפאלן אויפן וועג. פון

גראָסראָזען האָט מען אונז טראנספּאָרטירט אין אָפּענע וואגאָנען קיין בוכענ־
וואלד. דאָרט האָט מען אונז געהאלטן אין קאראנטין און וועז זיי האָבן
שפּעטער געדארפט צוזאמענשטעלן א טראנספּאָרט קיין לאנגענשטיין, האָבן זיי
נישט געקאָנט צוזאמענעמען קיין 1,000 מענשן. דעם 10טן אפּריל 1945 איז ווידער
געקומען א באפעל אַרויסצושיקן א טראנספּאָרט און אין דעם טראנספּאָרט זיינען
אויך געווען צוויי וואָלבראָמער, זלמן וואנדערסמאן און קופּערבערג. אויף דער
מאגדעבורגער בריק זיינען זיי געהרגעט געוואָרן פון די באָמבארדירונגען. איך
אליין בין געבליבן אין לאנגענשטיין ביז צו דער באפרייאונג דורך די אמערי־
קאנער, דעם 12טן אפּריל 1945.

בתו של וונדרסמן

רבקה בת משה ווייַנדלינג

אייזיק וואנדערסמאן, ניו יאָרק

די כראניק פון מיינע טעג אונטער די נאציס

וועז די דייטשן זיינען אריינגעקומען אין וואָלבראָם אין 1939, בין איך אלט
געווען 18 יאָר. צווישן די ערובניקעס, וואָס די דייטשן האָבן דאן גענומען, כדי
צו „באוואָרענען", אז יידן זאָלן נישט „איבערפאלן" דייטשע סאָלדאטן, בין איך
אויך געווען. נאָר 4—5 טעג האָט מען אונז באפרייט, אָבער לאנג האָט מען אונז
נישט געלאָזט זיך ארומדרייען פריי אין וואָלבראָם, מען האָט אונז גענומען צו
צוואנגסארבעט אין ארבעטס־לאגער אין מיעכאָוו, וואו מיר האָבן געארבעט
ביי די שאָסייען. פון מיעכאָוו בין איך אנטלאָפן צוריק קיין וואָלבראָם. נאָר א

שטיקל צייט האָט מען מיך ווידער געזומען אויף צוואנגסארבעט קיין פלאשאָוו צום לייגן באן־ליניעס. דאָרט האָט מען מיך באשטימט פאר אן אויפזעער און אזויווי צווייי יידן זיינען פונעם לאגער אנטלאָפן, האָט מען מיך געהאלטן פאר־ אנטוואָרטלעך און געסטראשעט מיט דערשיסן. בין איך אנטלאָפן אין קראָקער געטאָ און האָב מיך נאָך עטלעכע טעג ווידער אומגעקערט קיין וואָלבראָם. און אזוי, מיט גיין אויף צוואנגסארבעט, אנטלויפן, און ווידער געכאפט ווערן, איז עס געגאנגען ביז צו דער אויסזידלונג אין יאָר 1942.

מען האָט אלע יידן פון וואָלבראָם פארזאמלט ביים אומשלאגפלאץ. מיין מוטער מיט מיין שוועסטער רבקה האָט מען פארשיקט. מיך, מיין ברודער מאָטל און דעם טאטן האָט מען געשיקט קיין סטאלאָווא־וואָלא צו דער ארבעט. מיין ברודער איז פונעם אומשלאגפלאץ אנטלאָפן. אין סטאלאָווא־וואָלא האָבן מיר געארבעט אין א פאבריק.

ארום חול המועד סוכות האָב איך געזאָגט צו מיין ברודער מאָטל, צו מיינע חברים און צו מיין פאָטער, אז איך וויל אנטלויפן. אָבער די נעכט זיינען גראָד געווען ליכטיקע און איך האָב געמוזט איבערווארטן. איינמאָל אין א פרימאָרגן, וען איך בין געגאנגען נאָך קאווע, האָב איך געזען אז עס איז קיינער נישטאָ, זיינען מיר, מיין חבר מלך פולטאָראק און איך אנטלאָפן און זיינען אָפגעלאָפן ארום 20 מעטער ביז צו א פוילישן בית עלמין. דאָרט זיינען מיר געלעגן א האלבע שעה און האָבן זיך דאן, וען עס איז ליכטיק געוואָרן, געלאָזט גיין קיין סאנדאָמיר. אויפן וועג איז ארויסגעקומען אן עלטערע קריסטלעכע פרוי און האָט אונז געפרופן. מיר האָבן מורא געהאט, אָבער אזוי ווי זי האָט געהאלטן אין איין רופן אונז, בין איך צוגעגאנגען און געפרעגט, וואָס זי וויל. זי האָט אונז געוואָרנט, אז נעכטן האָט מען דאָ דערשאָסן צווייי יידן און זי האָט אונז געזאָגט, מיר זאָלן אריינגיין אין שטוב. זי האָט אונז געוואָלט געבן צו עסן, אָבער מיר האָבן מורא געהאט, אז זי זאָל נישט אין דער צווישנצייט רופן די דייטשן, האָבן מיר געבעטן איר מאן, ער זאָל אונז צופירן קיין סאנדאָמיר. איך האָב אים געגעבן מיין זייגער און ער האָט גענומען א ריסקאל אויף די פלייצעס און האָט אונז געהייסן נאָכגיין אויף א דיסטאנץ פון צווייי מעטער. וען מיר זיינען צוגע־ קומען צו דער בריק, האָט ער אונז געהייסן אליין דורכגיין און כאָטש מיר האָבן מורא געהאט, זיינען מיר דאָך געגאנגען.

אין סאנדאָמיר איז נאָך געווען א יידיש לעבן. פרומע יידן האָבן נאָך אָפגעהיט יום־טוב, האָבן געגעסן אין סוכה. מיר זיינען אריין צו א יידן, וואו מען האָט אונז געגעבן צו עסן. אָבער דריי טעג שפעטער האָט מען אָנגעהויבן רעדן וועגן אן אויסזידלונג אין סאנדאָמיר, האָב איך געזומען די באן אויף א קלייענר סטאנציע, זיבן קילאָמעטער הינטער סאנדאָמיר, און בין געפאָרן צוריק קיין וואָלבראָם. דאָרט האָב איך געטראָפן מיין ברודער זלמן. אָבער די יידישע פאָליציי האָט די אלע, וואָס זיינען אנטלאָפן פון לאגער, געפרופן צו דער ארבעט און האָט זיי אָנשטאָט צו דער ארבעט געפירט צו די דייטשע זשאנדארן. דע־ אָבערשטורם־פירער האָט אונז אלע ארעסטירט און נאָך דריי טעג אוועקגעפירט צו דער ארבעט אויפן פלי־פעלד אין קראָקע. פון דאָרט זיינען מיר, מיין פרייַנט

איטשע רינסקע און איך, נאָך דריי שעה אנטלאָפן, און מיר זיינען א גאנצע נאכט געגאנגען און צוריק אריין קיין ווָאלבראָם. עטלעכע טעג שפּעטער זיינען מיר — עס איז געווען פרייטיק צונאכט — געזעסן ביי עזור ראָטמענש, איז אריינגעקומען א פּוילישער פּאָליציאַנט און האָט דערציילט, אז מאָרגן שבת, דאַרפן זיך אלע פּאָליציי־לייט פארזאמלען אין דער דייטשער זשאנדארמעריע. מיר האָבן פּאר־שטאנען, אז קיין גוטס קאָן דערפון נישט ארויסקומען און איך, מיין ברודער זלמן, מיין פעטער שמואל יודקעוויטש און די צוויי שוועסטער חנה און שרה קיווקאָוויטש זיינען נאָך אין דערזעלבער נאכט ארויס פון שטאָט, הגם די וועגן זיינען שוין געווען גוט באוואכט. מיר זיינען גענאָפן אין דאַרף אריין צו א פּוילישן פויער, וואָס האָט אונז אריינגעלאָזט אין א שטאל פאר בהמות. אָבער דער פויער אליין האָט מורא געהאט און איז יעדע וויילע צו אונז אריינגעקומען און אונז דערציילט, אז מען האָט דעם און יענעם יידן געהרגעט מיט זיין אויס־באהאלטער אינאיינעם. כאָטש אזוי זיינען מיר אין שטאל געבליבן צוויי וואָכן צייט. אין אייגער א נאכט בין איך און מיין ברודער זלמן אוועק אין א צווייטן דאַרף און האָבן געמיינט, אז מיר וועלן דאַרט זיך קאָנען אויסבאהאלטן ביי א צווייטן פויער. דאַרט האָט זיך אָנגעהויבן די זעלבע מעשה און מיר האָבן ווידער געמוזט אנטלויפן און האָבן זיך אומגעקערט צוריק אין דעם דאַרף, ווו מיר זיינען פריער געווען. דאַרט אָבער האָט דער פויער אונז נישט מער געוואָלט האלטן, זיינען מיר געגאנגען צוריק קיין ווָאלבראָם. א קליינער אינצידענט: מיר האָבן אין ווָאלבראָם געפּונט א שייער אָן דעם פּויערס וויסן און זיך דאַרט אויסבאהאלטן אונטערן היי. אין דער נאכט האָבן מיר געהערט א געוויין און זיינען געווויר געוואָרן, אז דאַרט האָט זיך אויסבאהאלטן אן אומבאקאנטע יידישע פרוי. זי האָט זיך פאר אונז געקלאָגט, אז זי האָט איר גאנץ פארמעגן געגעבן דעם פויער און איצט וויל ער איר נישט ברענגען קיין עסן און וויל גאָר נישט וויסן פון איר.

א נאכט שפּעטער האָבן מיר געטראָפן א יונגען פויער, וואָס האָט אונז געזאָלט פירן קיין זאגלעמביע, אָבער עס איז געווען געפערלעך צו גיין, די זשאנ־דארן און די גרענץ־וואך זיינען געווען איבעראל, האָב איך זיך אָפּגעלאָזט פון דעם און זיך ווידער געלאָזט לויפן אליין. איך האָב זיך באגעגנט מיט מיינעם א פעטער און מיט נאָך צוויי וואָלבראָמער און מיר זיינען אין דער נאכט אריבערגע־גאנגען די גרענץ קיין דאָמברָאווא. דאַרט האָט די יידישע פּאָליציי אונז זייער געיאָגט. מיין ברודער זלמן איז אוועקגעשיקט געוואָרן אויף ארבעט און מיין פעטער איז אריבער קיין קאטאָוויץ אין אן ארבעטסלאגער. איך בין נאָך געבליבן א דריי, פיר חדשים אין דאָמברָאווא ביז מיין פעטער איז געקומען מיט א דער־לויבעניש פאר מיר, צו פאָרן קיין קאַטאָוויץ. אין קאטאָוויץ בין איך שוין געווען „פרייַ". אָבער נאָך זעקס חדשים האָט מען דעם לאגער ליקווידירט און דער אָבער־שטורם־פירער האָט אונז אוועקגעשיקט קיין בלעכאנע. נאָך דריי טעג אין בלעכאנע האָט מען מיך ווייטער געשיקט קיין דירענפורט, פון דירענפורט ווידער אין א לאגער אין פינפטייכען און פון דאַרט קיין גראָסראָזען, וואו עס זענען איך געווען גאזקאמערן. עס האָט נישט געדויערט לאנג און מען האָט מיך פון גראָסראָזען אוועקגעשיקט קיין באד ווארמברון ארבעטן אין א מוניצע־פאבריק.

דאָרט בין איך קראנק געוואָרן אויף טיפוס און מען האָט מיך אריבערגעפירט אין לאגער וואלדענבורג.

דעם 7טן מאי 1945, א טאָג פאר דער באפרייאונג, האָט מען געזען אז עס קומט עפעס אן ענדערונג. מען האָט געזען ווי די דייטשע וואך נעמט אראָפּ די טויטן־קעפּ פון די היטלעך און א טייל דייטשן קומען אריין אין לאגער און זאָגן: „יא, די זאָננע האָט פיר אייך אויפגעשיינען". אָבער געהיט האָט מען אונז אזוי ווי פריער. דריי אזייגער אינדערפרי זיינען עטלעכע קאצעטלער ארונטער גענאַנגען אין הויף, האָבן זיי געזען אז די וואך איז נישטאָ; זיי זיינען באלד אנטלאָפן פון לאגער. אויך מיר, די איבעריקע, זיינען תיכף ארויס פון לאגער און האָבן זיך געלאָזט זוכן עסן.

נאָך דעם ווי די דייטשן זיינען אנטלאָפן זיינען די רוסן אריין. עס איז געווען ארום צוויי אזייגער נאָכמיטאָג און זיי האָבן אונז באפרייט.

*

מיין פאָטערס נאָמען איז הערשל און מיין מוטערס יעכעט. מיין פאָטער איז געשטאָרבן אין סטאלאָווא וואָלא זיבן טעג אין כסלו.

מאיר יאנאָווסקי, ניו־יאָרק

דערמאנונגען

דאָס בלוט ביים מענשן וועלט ממש פארגליווערט, וועלן מען דערמאנט זיך אין אונזערע טייערסטע און ווי אזוי די דייטשע רוצחים האָבן זיי אומגעבראכט. צווישן די אומגעבראכטע זיינען געווען מיין טאטע און מיין טייערע מאמע מיט שוועסטער, פון וועלכע עס איז מיר געבליבן בלויז א שטיקל פאפיר. די נעמען פון מיינע עלטערן זיינען ברוך און חנה און דער נאָמען פון מיין שוועסטער — שרה.

איך וויל בלויז צוגעבן א פאָר פרטים: די שוועסטער איז אלט געווען 23 יאָר, וועלן זי האָט חתונה געהאט. דער טרויער ביי דער חופה איז געווען גרויס. עס איז געווען צוויי וואָכן פאר דער „אויסזידלונג". אין מאָמענט וועלן מען האָט געפירט מיין שוועסטער שרה צו דער חופה, זיינען אריינגעקומען א מאן מיט א פרוי מיט א פאפיר אין האנט, געחתמעט פון לויטענאנט באומגארטען ימ"ש, אז בזה הרגע מוזן מיר פארלאָזן דאָס קלייניע געווען, וואָרעם זיי נעמען עס איבער. דער צער איז געווען גרויס, אָבער מיר זיינען געווען הילפלאָז. מיט צוויי טעג שפעטער האָבן מיר פארגעסן, אז מען האָט ביי אונז צוגענומען דאָס געשעפט, וויל עס איז אונטערגעקומען א גרעסערער וויטאָג. מיין ברודער אברהם משה, וואָס האָט געווויינט אין כאשניצא, וואָס איז געווען 14 מייל פון אונזער שטעטל וואָלבראָם, איז געקומען פון מיעכאָוו פון שפיטאָל, ווו זיין פרוי האָט געבוירן

א קינד. צוויי דייטשע רוצחים האָבן אים אָפּגעווארט אין זיין היים. זיי האָבן אים גאָרנישט געפרעגט, נאָר האָבן אים אַרויסגענומען צוריק אין גאס און אים דערשאָסן.

דער פּאָליאק סטאשעק קשעמיען איז געווען א זון פון דעם פּאָליאק, ביי וועלכן מיינע עלטערן האָבן געווינט. צוויי טעג פאר דער „אויסזידלונג" איז סטאשעק קשעמיען אריינגעקומען צו מיינע עלטערן מיט דעם פּאָרשלאג, אז ער וויל זיי אויסבאהאלטן אין דער סטאָדאָלע, וויל ער האָט אויף זיי רחמנות. די סטאָדאָלע האָט זיך געפונען אויף דעמזעלבן הויף. אין טאָג פון דער „אויסזידלונג" האָט ער מיינע עלטערן אריינגעזעצט אין דער סטאָדאָלע. עס האָט געהייסן, אז ער וויל זיי ראטעווען, אָבער אויסן געווען איז ער עפעס אנדערש. ער האָט עס געטאָן מיט א כוונה. די „אויסזידלונג" האָט זיך אָנגעהויבן פינף אזייגער אין דער פרי און צען אזייגער איז ער אריין אין דער סטאָדאָלע און האָט זיי געזאָגט, אז זיי מוזן תיכף אווע פון דאנען. און ער האָט נישט סתם זיי געהייסן אַרויסגיין, נאָר ער האָט אליין זיי אַרויסגעפירט אין מארק, וואו מען האָט צוזאמענגענומען די רעשטלאך אויסבאהאלטענע. אין מארק זיינען געווען פארזאמלט דייטשע פּאָליציי און פּאָליאקן, וואָס האָבן זיך געקוויקט מיט דעם ספעקטאקל, וואָס די דייטשן האָבן אויפגעפירט. איינער פון די פּאָליאקן האָט זיך אָפּגערופן חוצפהדיק צו מיינע עלטערן אויף פויליש, אז עס האָט זיך געענדיקט יאנאָווסקיס קאריערע, וויל מיינע עלטערן זיינען געווען אָנגעזעענע מענשן. און דאן האָט זיך צו זיי געוואָנדען דער לויטענאנט באומגארטן מיט די ווערטער: איר זענט דאָך בעסערע מענשן און אלטע מענשן, איר וועט פאָרן און נישט גיין. און באלד איז אונטערגעקומען א פויעריש פירל, אויף וועלכן עס איז געלעגן אן עלטערע נאקעטע פרוי (זי האָט אויסגעזען ווי א געבונדען שעפסל, וואָס מען פירט צום שעכט־הויז). מען האָט געהייסן די עלטערן אַרויפגיין אויף דעם פירל. מיט זיי זיינען אויך געווען מיינע צוויי שוועסטער שרה און אניע. פאָרנדיק אַרויס צום פּלאץ, האָבן זיי באמערקט אז מען פירט זיי אין אן אנדערער ריכטונג — וואָס איז געווען אין וואלד אריין, וואו די דייטשן ימ"ש האָבן צוגעגרייט אן אויסשי־סונג־פּלאץ פאר א טייל פון דעם שטעטל. ווען מען איז שוין געווען ביים וואלד, איז אַרויסגעקומען א דייטשער אָפּיצער און מיינע עלטערן מיט מיינע צוויי שוועסטער האָבן אָנגעהויבן צו ווייזן און קלאָגן, אז זיי זיינען גאָר נישט שולדיק און אז זיי ווילן נאָר לעבן, און מיין טאטע האָט דערביי אוועקגעוואָרפן א קליין פּעקל מיט זלאָטעס. האָט דער אָפּיצער געהייסן די נאקעטע פרוי ארונטערנעמען פון וואָגן און מיינע עלטערן מיט די צוויי שוועסטער צוריקפירן צום פּלאץ, וואו דאָס גאנצע שטעטל איז געווען פארזאמלט.

אין מאָמענט יוען איך האָב דערזען מיינע עלטערן, האָב איך זיך געמוזט גוט אייגנקון אין זיי, וויל איך אליין האָב זיי נישט דערקענט. זייערע פנימער זיינען געוואָרן אין גאנצן אנדערש, גאָר נישט קיין צורות פון קיין לעבעדיקע. מיט גרויס וויטאָג האָב איך אויף זיי געקוקט, אָבער איך האָב זיי מיט גאָרנישט געקאָנט העלפן.

עס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די פארטיילונג פון די מענשן. אלע פרויען

מיט קינדער און עלטערע מענער האָבן זיי געהייסן גיין אויף איין זייט, און דערביי איז געגאנגען א דייטשער אָפיצער און האָט די מענשן סאָרטירט, דעם אויף רעכטס און יענעם אויף לינקס. מיר זיינען געווען דריי ברידער, האָבן מיר אונזער טאטן אריינגענומען אין דער מיט. מיר האָבן אים די באקן געקניפט און מיר האָבן אים ראזירט, אז ער זאָל אויסזען יינגער, און דאָס האָט געהאָלפן. ער איז געבליבן מיט אונז אויף דעם פלאץ און די אלע אנדערע האָט מען אריינ־ געשטופט אין די וועגענער, וואָס מען האָט אוועקגעפירט קיין בעלזשעץ. און וואָס עס איז פון זיי געווארן, ווייסן מיר אלע. קיין איינער פון זיי איז נישט ארויס א לעבעדיקער פון דעם לאגער.

און אונז, יונגע מאנסלייט, האָבן די דייטשן פארשיקט אין פארשידענע ארבעטסלאגערן און עס זיינען נאָך געבליבן א פאָר מענשן, וואָס מען האָט צוריקגעפירט אין שטאָט אריין, ווייל די דייטשן האָבן געוואָלט דערמיט ארויסנארן אנדערע, וואָס זיינען נאָך געווען אויסבאהאלטן. און מיין טאטע איז אויך געווען צווישן די איבערגעבליבענע. מיט צוויי וואָכן שפעטער האָבן מיר באקומען א געהיימן בריוו אין לאגער אריין קיין ראָזוואדאָוו, אז דער טאטע געפינט זיך אין שראָדולא. ער האָט געשריבן אָט די ווערטער: טייערע קינדער, אז איר וועט בלייבן לעבן, בעט איך אייך איר זאָלט נעמען נקמה אין סטאשעק קשעמיען, וועלכער האָט געוואָלט וואָס שנעלער פטור ווערן פון מיר, ווייל ער האָט נישט געוואָלט האָבן קיין שטער צוצוראבעווען אונזער האָב און גוטס.

מיט גרויס כבוד בייגן מיר דעם קאָפּ צום אָנדענק פון אונזערע קדושים!

מיר, מאיר יאנאָווסקי, לייב יאנאָווסקי און רבקה יאנאָווסקי, זיינען די איינציקע לעבן געבליבענע פון א משפחה פון 21 מענשן.

יעקב סקאָוראָן, קאנארע

דער לעצטער פרייטיק

די נייעס, אז יידן ווערן אוועקגעשיקט פון זייערע היימען אין די שכנות־ דיקע שטעט און שטעטלעך ווי סלאָמניקי, מיעכאָוו, כאשניצע און אנדערע, און ווערן ליקווידירט אין די טויט־לאגערן, האָט דערגרייכט אונזער שטאָט וואָלבראָם. יידן האָבן אָנגעהויבן לויפן צום יודענראט נאָך הילף און נאָך עצות. ליידער איז אלץ געווען אָן דערפאָלג, פרייטיק, דעם 4טן סעפטעמבער, אינדערפרי, איז די שטאָט שוין געווען ארומגערינגלט פון דער דייטשער ספעציעלער אויסראָטונגס־ קאָמאנדע. עס האָבן זיך באוויזן פלאקאטן אין יידישן קוואַרטאל, אז אלע יידן אָן אויסנאם, מענער, פרויען און קינדער און אויך זקנים מוזן זיך פארזאמלען אויפן מארק־פלאץ שבת, דעם 5טן סעפטעמבער אכט אזייגער אינדערפרי. יעדער מעג

יעקב סקאָוואָראָן

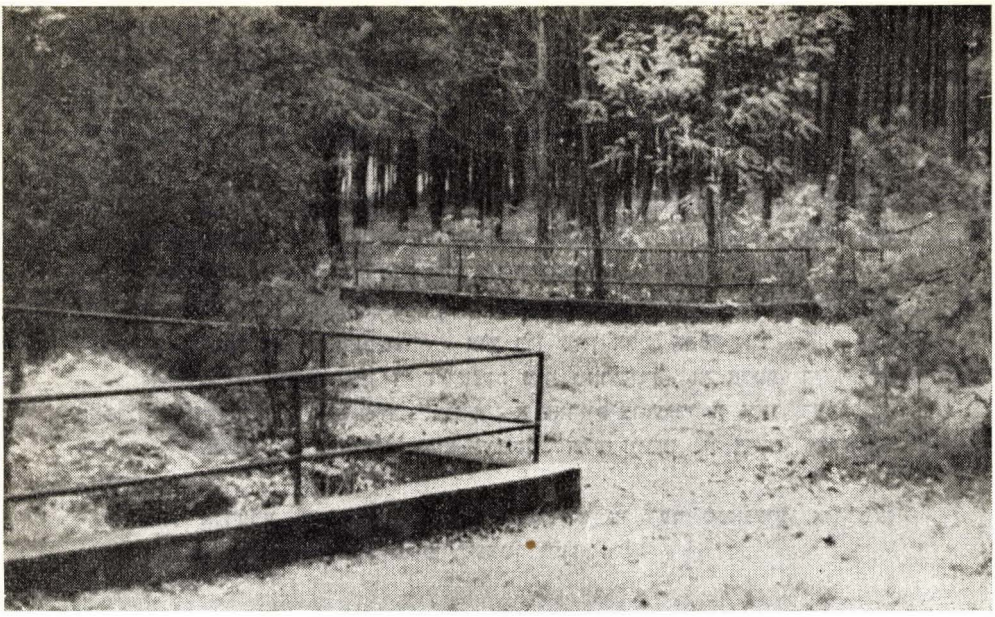
מיטנעמען נישט מער ווי 10 קילאָ געפּעק. וועט עס וועט נישט אויספירן דעם באפעל, וועט דערשאָסן ווערן.

עס איז אנטשטאנען א יאָמערלעכער געווייַן. מען בעט גאָט ער זאָל זיך דערבארעמען. יידן ווייַנען און קלאָגן: פאר וואָס קומט עס אונז, מיט וואָס האָבן מיר גע׳זינדיקט...? אָבער דער טאָג לויפט שנעל, יידן האָבן נישט וואו זיך אויס־צובאהאלטן, אלע וועגן זיינען פארשלאָסן. די דייטשע מערדערס זיינען באוואָפנט פון קאָפּ ביז צו די פיס, גרייט צו דער מלחמה קעגן שוצלאָזע יידן, קינדער, מענער, פרויען און זקנים, וואָס האָבן נישט פארשטאנען, אז דאָס איז דער לעצטער פרייטיק פון זייער לעבן...

דער טאָג האָט זיך שנעל אוועקגערוקט און די נאכט איז פלוצים צוגע־פאלן. די לבנה האָט זיך מיט אירע שטערן אויסגעשפרייט איבערן בלויען הימל און באלויכטן יעדן וועג און יעדעס ווינקעלע. עפעס א מין היטער אינאיינעם מיט די דייטשע וועכטערס איז די לבנה געווען. זי האָט געהאָלפן היטן אז קיין שום יייד זאָל זיך נישט ארויסרייסן פון דייטשן גיהנום.

די שיסעריי האָט זיך אָנגעהויבן; יידן זיינען געפאלן ווי פליגן; פאר די יידישע הייזער זיינען געלעגן הונדערטער טויטע און צווישן זיי קליינע קינדער. אין די יידישע הייזער איז געווען פינסטער, חושך. מען זאָגט תפילה, בעט גאָט, מען גע׳זעגנט זיך מיט די הייליקע ווערטער: וועט עס וועט איבער־לעבן די דייטשע מערדערס, זאָל נקמה נעמען פאר אונז...

ביסלעכווייז פארשווינדעט די נאכט מיט די אויסגעשטראלטע שטערן און מיט דער לבנה און שבת איז אָנגעקומען. יידן הויבן אָן ארויסקריכן פון זייערע הייזער און לאָזן זיך גיין זייער לעצטן וועג. מיטגענומען האָט יעדער מיט זיך פעקלעך פון 10 קילאָ. מיר מארשירן דורך די גאסן פון וואָלבראָם ווי סאָלדאטן,

על יד קבר המונים בוולבורום
ביים מאסן־קבר אין וואַלבראָם

פיר אין דער ריי. די קריסטלעכע באפעלקערונג ווייזט ארויס גלייכגילטיקייט, גלייך ווי יידן, זייערע שכנים זינט דור־דורות, וואָלטן געווען זייערע שונאים, גלייך ווי זיי וואָלטן קיינמאָל נישט געלעבט מיט יידן, נישט געהאנדלט מיט זיי. אזוי האָבן יידן פון וואַלבראָם מארשירט צום מארק־פּלאַץ און האָבן מיט טרויערי־קע בליקן צום לעצטן מאָל געזען זייערע הייזער.

מען האָט אונז אויסגעשטעלט אין רייען, יעדן מיט זיין פאמיליע. א באַ־זונדערן פּלאַץ האָבן פארנומען די זקנים. די דייטשע ספּעציעלע אויסראָטונגס־קאָמיסיע, א פארשיכורטע, האָט געשלאָגן, געשטופּט און — געשאָסן. אין יעדן ווינקל — אנדערע טויטע. די קינדער וואָלטן זיך נאָך געווואָלט שפּילן, דאָך פּילן זיי, אז דאָס זיינען זייערע לעצטע גורלדיקע טעג פון לעבן. לויפן זיי פון פּלאַץ צו פּלאַץ און ווילן זיך באהאלטן אין די אָרעמס פון זייערע מאמעס... דאָס געווויין פון די קינדער וועלט וואָס אמאָל אלץ שרעקלעכער. ליידער אָן אן אויסוועג... די באפעלן פון די דייטשע הארן... דער באפעל צום מארש..., צום מארש פון לעצטן וועג...

אין א זייט פון מארק־פּלאַץ שטייען אייגזאם די 63 זקנים, די סאמע עלטסטע יידן פון וואַלבראָם, אָפּגעזונדערט, מיט דעם טראגישן גורל פון זייער עלטער — אומצוקומען אָדער דערשאָסן צו ווערן דורך די דייטשע מערדער. איך ריזיקיר מיין לעבן און לויף נאָך צו מיין זיידן, דער סאמע עלטסטער פון אלע, 93 יאָר אלט, דער עלטסטער תושב פון וואַלבראָם, משה יוסף נונבערג. מיטן קאָפּ

אראָפגעלאָזט צו דער ערד, די ליפן באוועגן זיך ווי ער וואָלט די לעצטע תפילה געזאָגט. זיידע! מיין זיידע קוקט זיך אום. יעקל? יאָ, זיידעשי. וואו זיינען אלע? וואו איז די מאמע? (זיין טאָכטער). וואו זיינען די קינדער, אלע דאָרטן? וואו זיינען לייבוש, מאיר, פעסל, שלמה, אברהמלה, רויזעלע, פרימטשע און וואו בין איך!

איך ענטפער: הערשל איז אוועק מיט די אויסזידלונגען פון סלאָמניק. מיין ברודער שמחה אומגעקומען אין רוסלאנד, אלע זיינען זיי דאָרט... יאנקל מיט יעכעט און אויך זייערע קינדער אהרן און רויזעלע.

איך וואָלט נאָך געוואָלט זיי זען... מיט זיינע לעצטע בליקן צום הימל, זאָגט דער זיידע זיינע לעצטע ווערטער — איך בין שוין אלט, אָבער איר...

א ווילדער געשריי פון די דייטשן: מיר מארשירן... די אלטע, די זקנים, האָבן זיי אוועקגעפירט צום בית־עלמין אין א פאָרויס־צוגעגרייטן גרוב, דער גרוב פון דניאל. אָבער קיין נס איז נישט געשען... אלע זיינען זיי דאָרט דערשאָסן געוואָרן.

אלע אנדערע משפחות ווערן אוועקגעפירט צו דער סטאנציע, און מען פארלאָדנט זיי אין וואגאָנען אויפן לעצטן וועג.

אויפשטענדלער-העלדן

א. שמעון העלער

(געפאלן אינם אויפשטאנד פון געטאָ וואַרשא)

שמעון הלר

שמעון העלער, געבוירן אין וואלבראָם, דער זון פון ראָזא העלער, א אייניקל פון הענדל ערליך. שפעטער איז די משפחה אריבער קיין וואַרשא. ער האָט געלערנט אין וואַרשעווער גימנאסיע „אסכולה", געווען א חבר אין „השומר הצעיר" גדוד מרחביה. א שיינער שווארצהאָריקער, הויך־געוואקסענער בחור, באליבט ביי אלע זיינע חברים. ער איז מיט זיין גאנצער נשמה געווען איבערגעבן דער באוועגונג. זיין אקטיוויטעט האָט זיך אריסגעוויזן הויפטזעכליך אויפן קולטורגעביט.

בעת דער מלחמה איז ער געווען א חבר און דער סעקרעטער פון קיבוץ „גל־און" אין וואַרשא און פאָרטגעזעצט זיין ארבעט אין קן. אין די יאָרן 1940—1941 האָט ער געארבעט אין דער דערציאונגס־אָפטיילונג פון יידישן אמט פאר סאָציאלע הילף.

ריה

בשעת דער אַרגאניזירונג פון ווידערשטאנד איז ער באשטימט געוואָרן אלס קאָמענדאנט אין בלאָק פון די לאנדוי־וואַרשטאטן. בשעת דעם געטאָ־אויפשטאנד איז ער געווען זייער אקטיוו אין די שלאכטן אויפן געביט פון טעבענס־שולץ וואַרשטאטן. אין טאָגעבוך פון שלום גראיעק ווערט ער באצייכנט ווי דער בעסטער שיסער אין זיין שלאכטגעביט. ער האָט מקיים געווען זיינע ווערטער, אז ער וועט נית שטארבן ביז ער וועט נית דערהרגענען כאָטש פינף דייטשן. ער איז געפאלן דעם 22־טן אפריל 1943, וועו זיין גרופע אויף לעשנא־גאס האָט שוין נית געהאט קיין שום אויסוועג, ווייל דאָס הויז איז געווען ארום־גערינגלט מיט דייטשן, און די קעמפער האָבן געמוזט אראָפשפרינגען אין הויף פון א באלקאן. זיין נאָמען געפינט זיך אין דער ליסטע פון געפאלענע אין וואר־שעווער געטאָ־קאמפף. ער איז דאן אלט געווען 23 יאָר.

שפרינגר הערשל

לוחם מחתרת בזגלמביה

הערשל שפרינגר

געבוירן אין וואלבראָם אין אן ארבעטער־פאמיליע. דער פאָטער איז געווען א שווער פארהאָרעווועטער גארבער. הערשל האָט אין דער פאָלקסשול זיך אויסגעצייכנט מיט פלייס צום לערנען, און געצויגן צו זיך די אויפ־מערקזאמקייט פון לערער און חברים. שפעטער איז זייער משפחה אריבערגעפאָרן קיין לאדזש, און ער מיט זיין ברודער דוד זיינען אָפגעגעבן געווארן אין א בעקער וואַרשטאָט. צו 17 יאָר איז ער אריינגעטרעטן אין דער סקויטן באוועגונג פון „פרייהייט", ווו ער האָט זיך גאָר גיך אויסגעצייכנט און געפירט א דערציערישע טע־טיקייט. שפעטער איז ער אריין אין „פרייהייט" און געוואָרן איינער פון די וויכטיקסטע אָנפי־רענדע חברים און באליבט צווישן חברים.

צו 27 יאָר האָט ער באשלאָסן ארויס צו פאָרן אויף הכשרה. אין 1938 איז ער אוועק אין בענדינער קבוץ און ער איז געוואָרן איינער פון די צענטראלע מענשן אין קיבוץ. אין דער נאצישע אָקופאציע צייט האָבן זיך באמת אנטפלעקט זיינע פעאיקייטן און אייגנשאפטן. ער האָט אָנגעפירט מיטן קיבוץ ביזן לעצטן מאָמענט. ער איז געווען די נשמה נישט נאָר פון קיבוץ, נאָר פון דער גאנצער ציוניסטישער־סאָציאליסטישער באוועגונג אין בענדין. אלע ציוניסטישע יוגנט־אָרגאניזאציעס האָבן אין יענע גרויזאמע צייטן קאָנצענטרירט זיך ארום אים. אָפט האָט ער געשטעלט אין געפאר זיין לעבן כדי צו ראטעווען אָדער ארויסהעלפן

א חבר. די גאנצע יידישע באפעלקערונג אין בענדין האָט אים געקאָנט און באצויגן זיך צו אים מיט ליבע.

אין 1942 איז ער געווען איינער פון די איניציאטאָרן און גרינדער פון קיבוץ „עתיד" פאר קינדער יתומים פון 10 ביז 16 יאָר.

ער איז געווען זייער אקטיוו ביי די פאָרבאררייטונגען צו באוואָפנטן ווידער־שטאנד. דעם 22טן יוני 1943 איז ער איינגעשלעפט געוואָרן אין די וואגאָנען קיין אוישוויץ. אויפן וועג האָט ער געראפן די פארשפארטע ארויסצורייסן זיך און אנטלויפן. אָבער די מערסטע פון זיי האָבן נישט געוואָלט, און האָבן אים אויך נישט געלאָזט אנטלויפן, טענהנדיק, אז דאָס וועט ברענגען אן אומגליק אויף אלעמען. ערשט ווען די מענשן אין וואגאָן האָבן זיך פארנומען מיט עפעס אנדערש — זענען ער, און מיט אים עטלעכע חברים, ארויסגעשפרונגען פון דער באן. די געסטאפּאָ־לייט האָבן נאָכגעשאָסן און עטלעכע אנטלאָפענע זיינען געהרגט געוואָרן.

הערשל האָט צעבראָכן א פוס שפּריגענדיג. עס איז אים אָבער געלונגען אָנצוזאָגן וועגן דעם די חברים, און זיי האָבן אים צוריקגעבראכט קיין בענדין. ער האָט נאָך באוויזן אָנטייל צו נעמען אינם בענדינער ווידערשטאנד אין די לעצטע ליקווידאציע טעג.

א טאָג פריער האָט ער נאָך געשריבן צום פארבינדונגס־ביוראָ קיין זשע־נעווע אונטערגעשריבן „סקאטשעק" (שפרינגער אויף פויליש, און זיי אינפאָר־מירט וואָס עס טוט זיך ביי די חברים אין וואַרשא. דעם 10טן אויגוסט 1943 האָבן אים די דייטשן ווידער געכאפט און דערמאָרדעט.

עס ווערן געמאכט באמיאונגען כדי אויפצושטעלן אין בענדין אויפן אָרט ווו עס איז געווען דער בונקער פון די „החלוץ" קעמפער, א דענקמאל צום אָנ־דענק פון די אין קאמף געפאלענע פרומקע פלאטניצקא, הערשל שפרינגער און אנדערע קעמפער.

המנגינה, האדם ומלאך המוות

(לזכרו הברוך של דודי הקדוש משה'ל גוטליב ז"ל)

עם רדת צללי הליל על פני הארץ, פתאום נעורה בי מנגינה עתיקה, חסידית. דודי משה'ל, מחסידי רדומסק, כנוח עליו הרוח, — היה משתדך במנגינה זו וחוזר עליה שוב ושוב ללא יכולת להפסיק ולסיים. מתחילה היא כמו ממעמקים, עולה יותר ויותר במאמץ נפשי כביר, מתפשטת כמו על מרחבים אין־סופיים, והנפש כה עורגת למשהו נעלה, נעלם, בלתי מבוטא ובלתי מוחש, אך מורגש מאד בכל הישות והמהות. מפרפרת היא בחלל האויר, מגששת וממששת ומחפשת מוצא — פתח־אחיזה באותו נעלם מבוקש, נכסף וחשוק, אך באין אונים תרפינה הידים־הכנפיים, ואט אט יורדת המנגינה ונחלשת, ותוך כניעה והשלמה עם קוצר המשיג היא מתנמכת עד שנדמה כליל...

ושוב מתחיל הכל מחדש, והנסיון נעשה ביתר מאמץ, ובסופו של דבר מסתיים כמו בראשונה...

כך קלטתי אני, בעודי נער צעיר, אותה מנגינה, וכך אחוש אותה כיום ביתר תוקף. הערב כבשה אותי כולי כשעה אחת בשכבי לנוח בחשכת החדר.

הפסקתי בבת־אחת כשראיתי פתאום את דודי משה'ל זה והנהו מובל מעורטל, רצוץ ימדוכדך ע"י רב־טבחים נאצי אל תא הגאזים באושביץ!... אל אלהים! רצח איש הדמים העיוור את הכינור הרגש ואת מנגנו גם יחד!...

והמנגינה המיוהמה מרחפת מעל לרוצח ולנרצח, (שניהם בנים לאבינו שבשמים), ואין מנוח לה באנדרלמוסית חיים זו, תוהו ובוהו, וחושך על פני תהום...

הרצליה, ו' תמוז, תשט"ו, בערב.

נ. ח פ ש י

געשאַנאָוויץ לייבל

וואלבראמער אין די לאגערן

מען האָט מיך מיט נאָך 500 וואלבראָמער געשיקט נישט ווייט פון קראקא אין דער באגלייטונג פון אוקראינער וועלכע האָבן פון אונז צוגענומען די זייגער־לעך און די רינגלעך פון די פינגער און נאָך אנדערע זאכן. צוועלף ביינאכט זענען מיר אנגעקומען אויפן פלאץ. צומאָרגנס גאנץ פרי האָבן זיי אונז פארזאמלט אויף א פלאץ, ארומגערינגלט מיט געסטאפּאָ. זיי האָבן יעדן איינעם פון אונז באזוכט. צווישן אונז איז געווען א 16־יעריק יינגל, קאָרנפעלד, פון די מיעכאָווער גאס. זיין פאָטער איז געווען א תבואה סוחר.

זיי האָבן אים אריינגעלייגט אין טאש א רינגל, און שפּעטער אים באשול־דיקט, אז ער האָט באהאלטן ביי זיך גאָלד. זיי האָבן אים דערפאר דערשאָסן פאר אונזערע אויגן. און אין זעלבן אָוונט האָב איך מיט מיין חבר צעשלאָגן אים באגראָבן נישט ווייט פון לאגער.

צומאָרגנס צוריק קומענדיק פון דער ארבעט, האָבן מיר געברענגט מיט זיך 8 טויטע חברים וואָס די דייטשן האָבן געהרגט ביי דער ארבעט. נאָך א געווויסע צייט האָט מען מיר דערלויבט צו ארבעטן אלס שוסטער און מיר בא־שטימט אן אָרט צו דער ארבעט. מיט מיר האָבן מיטגעארבעט וואָלף און הענדל צעשלאָגן. שפּעטער וועט איך בין אָנגעקומען אין קראָקעווער לאגער, האָב איך געטראָפן א סך וואלבראָמער וועלכע זענען אנטלאָפן פון וואלבראָם. צווישן אנדע־רע: דוד קוזשמע מיט זיין פרוי און צוויי טעכטער. אויך איז געקומען אין קראָקאָווער לאגער שלמה דרעזנער, וועלכער איז אראָפגעשפּרונגען פון דעם טראנספּאָרט וועלכער האָט געפירט די וואלבראָמער קיין בעלזשעץ. ער האָט דערציילט, אז אין די וואגאָנען זענען געווען הונדערטער טויטע, דערשטיקט פון די ענגשאפט.

א טאָג פאר דער אויסזידלונג פון קראַקאווער געטאָ, האָט מען קינדער און אלטע מענשן קאָנצענטרירט אויפן פּלאַץ זגוידא. אין א פּירשטאָקיג הויז. די איבריקע יידן זענען געווען קאָנצענטרירט אויף א גרויסן פּלאַץ נעבן דעם הויז. אויפן פּלאַץ האָבן זיך געפינען ביי א הונדערט וואלבראָמער. פאר אונזערע אויגן האָבן די דייטשן דורך די פענסטער געוואָרפן די אלטע און די קינדער. אלע זענען געבליבן אויפן פּלאַץ טויט. צווישן זיי דוד קוזשמער מיט זיין פרוי, יענקל לוקס און נאָך אנדערע וועלכע איך געדענק נישט מער זייערע נעמען — צוזאמען צוואנציק וואלבראָמער. איך מיט נאָך אנדערע, צווישן זיי 8 וואלבראָמער, האָט מען געשיקט קיין אוישוויץ.

איך דערמאָן זיך אז מען האָט דערציילט, אז משה יוסף קרוק האָט זיך באהאלטן ביי א קריסט אין וואלבראָם, ער האָט אוועקגעגעבן זיין גאנץ פארמעגן. זיין נאָמען איז געווען גיידע. און דריי וואָכן פאר דער באפרייאונג האָבן זיי אים אויסגעגעבן, און מען האָט אים דערשאָסן.

אין קראקאוער געטאָ האָט מען אויך דערציילט, אז נפתלי טארלא איז געווען דער פארבינדער צווישן די בענדינער און אנדערע אונטערגרונד באוועגונגען מיט וואַרשאוער געטאָ. מען האָט אים געכאפט און דערשאָסן.

אין לאגער „ראדימנע" ביי סאנדאָמיעזש זענען געווען ביז 500 וואלבראָמער. פון דאָרט איז אנטלאָפן שמואל יענקל מארימאָנט און געקומען אין קראקא־ווער געטאָ. ער האָט דערציילט, אז דאָרט האָט מען געשאָסן יעדן טאָג וואלבראָמער יידן. די באדינגונגען זענען געווען דאָרט זייער שווער, געשלאָפן אין א שטאל, שווער געארבעט, און שטארק געהונגערט.

א פאָר ווערטער ווען סוף פון די וואלבראָמער יידנראטלער:

מיט דער צווייטער אויסזידלונג האָט מען אויך אוועקגעשיקט די יידישע פאָליציאנטן און יודנראטלער. א טייל האָט מען דערשאָסן אין וואלבראָם, א טייל זענען געשיקט געווארן אין ארבעטס לאגערן. וואלצינסקי, מאגער און מאנעטא דער שוסטער, האָט די געסטאפּאָ אריבערגעפירט די גרעניצן קיין אלקוש. פון דאָרט זענען זיי אָנגעקומען קיין זאגלעמביע, און מיטן אָפּרייניקן דאָס געטאָ אין בענדין זענען זיי אָנגעקומען קיין אוישוויץ. מאגערן האָט מען געטריבן אויף די עלעקטרישע דראָטן, וואלצינסקי איז געשטאָרבן אין גרויסע יסורים. ער איז געווען אין גאנצן געשוואָלן.

אין אוישוויץ האָב איך געטראָפן שלמה דרעזנער וועלכן עס איז געלונגען צו אנטלויפן פון טראנספּאָרט וועלכער האָט געפירט קיין בעלזעץ פרויען, קינדער און אלטע. ער איז מיטגעגאנגען מיט זיין פרוי וויל זי האָט געשוואנגערט. אויך ער האָט דערציילט אז אויפן וועג זענען די העלפט מענשן געשטאָרבן, און אין בעלזעץ האָט מען זייערע קערפערס פארברענט צוזאמען מיט אלע אויף א קופּע אין וואלד, און דעם פלאם האָט מען געזען 30 קילאָמעטער ווייט.

מיין נומער אין אוישוויץ איז געווען 108483.

איך וויל דערמאנען א פאָר נעמען פון וואלבראָמער וועלכע זענען אומגע־קומען אין אוישוויץ:

משה ציגלער איז געקומען קיין אוישוויץ אין אויגוסט 1943. איך האָב אים פארבונדן מיט די אונטערגרונד באוועגונג, און ער איז געוואָרן אַן אָנפירער פון א קעמערל. מען האָט פון אים שטארק געהאלטן צוליב זיין אָפּפערוויליקייט. אין דעם אויפרייס וואָס איז פאָרגעקומען אין דער קרעמאטאָריע איז משה ציגלער געווען מיטבאטייליקט. אין סעפטעמבער 1944 האָט ער זיך צעקלאפט א פינגער און האָט נישט געקענט ארבעטן. מען האָט אים געגומען אין קראנקן בראק, און פון דאָרט איז ער מער נישט צוריקגעקומען.

וואָלף צעשלער (דער שווארצער וואָלף) און זיין זון לייבל זענען צוזאמען מיט מיר געקומען קיין אוישוויץ אין מערץ 1943, און אין יולי 1943 איז וואָלף געשטאָרבן פון הונגער, זיין זון לייבל איז געגאנגען זיך שאפן א שטיקל ברויט און איז אריינגעפאלן אין די עס־קא. דאָס איז געווען א שטראָף קאָמאנדאָ, און פון דאָרט האָט מען אים באשטימט אין די זאָנדערקאָמאנדע. ער האָט נישט געוואָלט גיין. אלס א שטראָף האָט מען אים אויפגעהאָנגען ביי די הענט, און ער האָט געמוזט גיין און ארבעטן ביי די טויטע. ער איז געוואָרן א פיפל ביי א קאַפּאָ. דער קאפּאָ האָט אים געגעבן א זייגערל ער זאָל אים אדורכטראָגן אין לאגער אריין. דעם טאָג האָט מען גראד געזוכט און מען האָט ביי אים געפונען דאָס זייגערל. מען האָט אים גלייך ארויסגענומען פון די ריי און געשטעלט אין א זייט. דער מערדער מויל האָט אים אָפּגעגאָסן מיט בענזין, אים אָנגעצונדן און געהייסן אים לויפן צו די עלעקטרישע דראָטן. אזוי האָט ער פארענדיקט זיין לעבן, דער 16־יעריקער לייבל צעשלער. כבוד זיין אָנדענק!

מאיר ראָטמענש, מאָנטרעאַל

א וואלבראמער קערט צוריק פון רוסלאנד

(זכרונות און איבערלעבונגען)

זייענדיג אין רוסלאנד ביז ענדע פונם גרויסן נאצישן קריג, האָב איך געווארט מיט אונגעדולד דעם מאָמענט וען איך וועל זיך קענען צוריקקערן קיין וואלבראָם, מיין געבורטסשטאָט, און באשליסן וואָס וויייטער צו טון. און ענדליך איז דער לאנג ערווארטעטער מאָמענט געקומען, און איך האָב געקענט פארלאָזן רוסלאנד און פאָרן צוריק אין וואלבראָם. דער נאָמען וואלבראָם האָט פאר א וואל־בראָמער בעדייטעט מער ווי א געווענליכער געאָגראפישער נאָמען. וואלבראָם איז פאר יעדען איינעם פון אונז געווען א גרויסע און גאנצע וועלט. הונדערטער יאָרן איז אין וואלבראָם געווען א יידיש לעבן. די שטיבער, די גאסן, די וועגן, די שטיינער האָבן דאָרטן געזונגען זמירות, געקאָנט אלע יידישע תפילות און גערעדט יידיש. איך האָב געוווסט אז דאָס וואלבראָם וואָס איך האָב איבערגעלאָזט פאר מיין פערלאָזן זי וועל איך ניט געפינען, נאָר מיט געוויסע ענדערונגען. איך

בין קיין ליטעראט און בין ניט אימשטאנד אויסצודריקן מיינע געפילן ווי זיי האָבן זיך מיר געמישט דאמאָלס אין געדאנק. איך וועל אָבער שילדערן קורץ וויפיל מיר איז נאָך געבליבן אין זכרון.

איך בין נאָכן קריג צוריק געקומען פון רוסלאנד און געאיילט קיין וואל־בראָם. איך בין דאָרט אָנגעקומען אין א דינסטאָג אין יאָר 1946. אָנקומענדיג מיט די באן פון סאָסנאָוויץ אזייגער 11 אין דער פרי, ווען דער צוג האָט אָנגעהויבן האמעווען און שוין זע איך און לייען איבער די שילד אויפן באן־הויף „וואלבראָם", האָט מיר דאָס הארץ אָנגעהויב קלאפן אזוי ווי מיט א האמער. איך האָב זיך געפרופט שטארקן מיט אלע כוחות, אָן שוין לויפן מיר אנטקעגן פורמאנעס און

בריש רוטמנש (באמצע) ומשפחתו
בעריש ראָטמענש און זיין פאמיליע

ווילן אז איך זאָל מיט זיי פאָרן אין שטאָט אריין. איך האָב אָבער צו זיי ניט געהאט קיין צוטרוי, און בין בעסער געגאנגען מיטן שטראָם מענשן צו פוס דורך די באגנעס. קומענדיג אין מארק אריין — נאָך איידער איך האָב זיך רעכט אָרומ־געקוקט ווי איך בין, זע איך מיך שוין ארומגערינגלט מיט גויים פון אלע זייטן. די גרעסטע מערהייט האָט מיט פערוווונדערונג געפרעגט: פון וואנען האָסטו זיך גענומען אהער? מען זאָגט דאָך אז עס לעבט ניט מער קיין איין ייד. שפעטער האָב איך געוואָלט גיין צום רעיענט וועגן מיינע הייזער און איך האָב ניט געדענקט דאָס געסל. אוועקדרייענדיג זיך פון מארק אין א צווייט געסל שטעל איך אָפּ א פרוי און פרעג זי ווי עס ווינט דער רעיענט. די פרוי, אין די מיטעלע יאָרן און פיין אָנגעטון, קוקט מיר שטרענג אין די אויגן אריין, און אזוי ווי מיר געפינען ביי משה רבינו „ויפן כה וכה וירא כי אין איש", פרעגט זי מיך אין יידיש: איר זענט א ייד? ענטפער איך איר: יאָ, איך בין א וואלבראָמער, און האָב דאָ געהאט די גאנצע משפחה. — יאָ, זאָגט זי. — קיינער פון אייך לעבט ניט מער. צום באדויערן האָב איך אלעס צוגעזאָגן. איך אליין בין א יידישע פרוי פון וואַרשא, און האָב דאָ אין אייער שטעטל איבערגעלעבט פיר יאָר אלס קריסטין

על הקבר ההמוני של נרצחים בוולברום
אויפן מאסן־קבר פון די וואלבראמער קדושים

און שניידערין. זאגט מיר — איך בעט אייך — איז נאך ריכטיג דאָ א ביסל יידן אין אנדערע שטעט? איך האָב איר געאנטוואָרט: יאָ, מיין ליבע פרוי. „עם ישראל חי". פארלאָזט וואָס שנעלער דאָס שטעטל. אין סאָסנאָוויץ איז דאָ יידן. — דאָס איז צום באדויערן געווען די איינציגע יידישע פרוי וואָס איך האָב באגעגנט אין וואלבראָם.

מיינע א קוזינע האָט אויסבאהאלטן אין אלע לאגערס א בריף פון מיין עלצטן ברודער יידל ז"ל. דאָס איז געווען נאָך די צווייטע „אויסזידלונג", און מיין ברודער איז נאָך געווען אין זיין הויז. אין סאָסנאָוויץ זענען נאָך געווען אלע יידן. יידל האָט מיר געוואָלט מודיע זיין וועגן אלץ וואָס האָט זיך אָפגעטוען אין וואלבראָם. ער האָט דעם בריף געשיקט דורך א גוי, און אָט וואָס ער שרייבט: מען האָט צונויפגענומען אלע פרויען אלט און יונג מיט קינדער און מען האָט זיי געהאלטן דריי טאָג און דריי נעכט אין די באגנעס און בלאָטע ביז איבער די קניען אָן עסן און אָן טרינקן. מיין ברודער שרייבט: „וויי צו דעם דור וואָס האָט דאָס דערלעבט און צוגעזען אז איך בין געשטאנען פון דערווייטנס און מיינע קינדער האָבן געשריגן און געבעטן א ביסל וואסער און מען האָט נישט געקענט און נישט געטאָרט דערלאנגען. מיר, נאָך לעבעדיגע, זענען שוין מקנא די טויטע

וואָס זיי זענען שוין איבערגעקומען. אויפן פערטן טאָג האָט מען זיי אריינגעשטופט אין וואגאָנען, אויסגעשיט מיט קאלך און וואפנע און צוזאמען געדרענגט ווי הערינג אין א פאס, און אזוי איז דאמאָלס אוועק מיין מוטער און שוועסטערן, שוועגערינס און קינדער און אלע יידישע פרויען פון וואלבראָם. דאָס איז געווען די וואָך פון ראש־השנה 1942. און ווי אהין דער שאלאן איז דערגאנגען האָב איך זיך נישט דערוווסט ביזן היינטיגן טאָג. איך האלט די יאָרצייט אין ראש־השנה, וויל לויט מיין מיינונג האָבן זיי לאנג נישט אויסגעהאלטן און דערשטיקט געוואָרן פון הונגער, דורשט, קעלט און וואפנע, קאלך. דאָס האָט געהייסן טויט־וואגאָנען, כבוד זייער אָנדענקן.

איך גיב דאָ איבער וואָס איך האָב זיך דערוווסט וועגן די לעצטע 13 יידן פון וואלבראָם, דארונטער מיין עלצטער ברודער יידל און יינגסטער ברודער פייוול ז"ל. עס זענען שוין נישט געווען קיין יידן אין שטאָט, און זיי אליין זענען געווען באהאלטן אין א בונקער ביי חיים ראָטמענש אויף עלגאטער גאס אין א שטאל אויפן הויף. זיי זענען דאָרט געזעסן עטלעכע וואָכן, און א געוויסן טאָג זענען זיי געווען גרייט צו פארלאָזן דעם בונקער און שמוגלען זיך קיין סאָסנאָוויץ (אין סאָסנאָוויץ זענען נאָך דאמאָלס געווען אלע יידן). ווייזט אויס אז מען האָט זיי געמסרט און אין א שעה פריער פארן פארלאָזן דעם בונקער זענען אָנגעקומען „געסטאפּאָ" און האָבן גלייך געטראָפן דעם בונקער און געהייסן ארויסגיין. וועָן אלע זענען שוין געווען אין דרויסן האָבן זיי געפרעגט: ווי האָט איר דאָס גאָלד און געלט (זיי האָבן געהאט בעהאלטן אין א וואנט א רוקזאק מיט גאָלד און געלט). צווישן זיי איז געווען א יינג יינגל, אברהם ראָטמענש א זון. ער האָט זיך איבערגעשראָקן און איז אראָפּ אין בונקער און זיי געגעבן דעם רוקזאק מיט גאָלד. די רעשט האָבן זיי אריינגעזעצט אין טורמע, אָדער בעסער געזאָגט: אין די וואלבראָמער קאָזע, און אזוי זענען זיי געזעסן העכער צוויי וואָכן. גויים שכנים האָבן מיך דערציילט, אז זיי האָבן פאר זיי געטראָגן עסן יעדן טאָג. אין א געוויסן טאָג האָט מען זיי ארויסגענומען און אוועקגעפירט אונטערן שטאָט נישט וויט פון בית־עולם און עס איז געווען גרייט פאר זיי א גרוב. מען האָט זיי נאָך געהייסן אלע אויסטוען און אלע אויסגעשאָסן. שכנים גויים זענען געווען נייגעריק צו זען וואָס מען טוט מיט די לעצטע 13 יידן. זענען זיי געשטאנען פון דער ווייטנס און אלעס צוגעזען. זיי האָבן מיר אָנגעוויזן דעם אָרט און איך האָב נאָך דערקענט א קליין בערגל, א סימן פון אזא ברידער־קבר, און איך האָב זיך דערמאנט אינם פסוק ביי יעקב אבינו: מה נורא המקום הזה — און געפרעגט, פארוואָס איז זיי דאָס געקומען? איך האָב זיך אוועקגעשטעלט און מיט טרערן געזאָגט קדיש. אזוי זענען אומגעקומען די לעצטע 13 יידן פון וואלבראָם. יהי זכרם ברוך לעולם.

„זכור את אשר עשה לך עמלק — לא תשכח" (דברים תצא). געווידמעט דעם אָנדענקן פּאָ מיין פאָטער און יינגערער ברודער משה און אלע מיינע שוואָגערס צוזאמען מיט 500 וואלבראָמער יידן וואָס ליגן אין א ברודער־קבר אין א וואלד אין סטאלאווא־וואלא. דאָס איז געווען א ארבעטס־לאגער און כמעט א האלב שטעטל מענער האָט מען דאָרט אהין געשיקט. אין א געוויסן טאָג איז

געקומען א בעפעל אז ס׳איז צופיל 500 ארבעטער. אזוי האָט מען זיי אויסגעשטעלט אין א פרימאַרגן, די עלצטע און שוואכע און אריסגעפירט אין וואלד אריין און דאָרטן איז שוין געווען גרייט א גרוב וואָס אנדערע וואלבראָמער האָבן געהאט געארבעט א גאנצע נאכט און אויסגעגראָבן דעם ברודער־קבר. מען האָט די אלע 500 אויסגעשאָסן. מיין פאָטער ז״ל האָט געארבעט אין קיך און יעדן טאָג האָט ער געדארפט פראָדוקטן צום קאָכן. פארנדיג מיטן אויטאָ האָט ער אראָפגעוואָרפן עטלעכע קארטאָפל, מערן און קרויט, און האָט זיך אַנגעשטרענגט אז מיין ברודער זאָל אויך כאפן עפעס (פאר אזא זאך האָט מען גלייך דערשאָסן). ווען מען האָט אויסגעשטעלט די מענשן צום דערשיסן איז מיין ברודער משה אליין אריבערגע־לאָפן אויף די זייט פון מיין פאָטער, און מיין פאָטער שטופט אים צוריק און זאָגט אים: משה! זעסט דאָך אז מיר אין די זייט גייען צום טויט. און מיין ברודער ענטפערט: טאטע! איך וויל בעסער גיין מיט דיר צוזאמען. איך האָב שוין ניט קיין כוח צו הונגערן, און אז דו וועסט נישט זיין — ווער וועט מיר אראָפוואַרפן

המצבה על הקבר ההמוני בוולברום
די מצבה אויפן מאסן־קבר אין וואָלבראָם

א קאַרטאָפּעל, א מערל. און אזוי איז ער געגאנגען צוזאמען מיט מיין פּאַטע, און אומגעקומען צוזאמען. דאָס איז געווען לויט ווי די ברידער ביבער האָבן פּערציילט ווי אויך נאָך וואלבראָמער. דאָס איז געשען כ״ד כסליו 1943. זאָל זיי דער בריידער־קבר גרינג זיין. אמן!

איך פארשטיי אז יעדער וואלבראָמער וואָס איז געבליבן לעבן אין ישראל און אין אנדערע לענדער וויל שטארק וויסן די נעמען פון די לעצטע 13 וואלבראָמער וואָס זענען דאָרט אומגעקומען. ליידער קען איך מיך נישט דערמאנען אלע נעמען. איך ווייס נאָר די פּאָלגנדע נעמען:

הינדעלע זשאבנער ובילה גיטל פרנקל

פייבל ראָטמענש בצבא הפולני

מיין עלטער ברודער יידל בן יששכר ראָטמענש, מיין יינגסטער ברודער יידל בן יששכר ראטמענש, מיין קוזין עוזר דוד בן חיים ראטמענש, יוסף ראטמענש׳ס אן אייניקל (אברהם ראטמענש׳ס א זון, איך געדענק נישט זיין נאָמען), אברהם׳לע זילבערבערג, משה מייטליס דער שניידער.

די רעשט נעמען געדענק איך נישט מער. אָבער איך גלויב אז ביי א געוויסער אנשטרענגונג פון אייער זייט וועט איר קענען אויך דאָס בעקומען ביי אנדערע וואלבראָמער.

וואלבראם - 1962

(א באזוך אין וואַלבראָם 20 יאָר נאָכן חורבן)

אין די פריע מאָרגן שעהן פון מאַנטיק, דעם 14־טן מערץ 1962, האָט די באן קאטאָוויץ—טונעל, זיך דורכגעשלייכט צווישן די סאָסנע ביימער פון אַלקו־שער און ראפשטינער וואלד און זיך דערנענטערט צו מיין געבוירן־שטעטל וואַלבראָם. איך קוק ארויס דורכן פענצטער און מיין מוח און מיינע געדאנקען לויפן נאָך דעם שנעלן גאלאָפ פון דער איילנדיקער באן. איך זע אויף רעכטס דאָס לעצטע שטיבל פונעם באן־סטראזשניק, פארן אריינפאָר קיין וואַלבראָם; איך זע ווי ער פארמאכט דעם שלאָגבוים — שלאַבאָנזש — אויפן שאָסיי פארן לויפנדיקן צוג. דער שלאָגבוים פלעגט אונז, יונגע בחורים און מיידלעך, וואָס האָבן אין שבת אָדער יום־טוב נאָכמיטאָג שפאצירט אויף דעם אַלקושער וועג, דערמאנט אז מיר זיינען צו וויט פארגאנגען פון שטאָט און אז מיר מוזן זיך אומקערן.

איך זע פון דער וויטנס דעם בית עולם, דעם סקאלער וואלד. דעם בארג אויפן סקאלער וועג, וואָס איז אונז אזוי שטארק צוגוץ געקומען אין די ווינטער־דיקע חדשים ביים שליטלען און גליטשן זיך בארג אראָפּ. איך גיי אריבער צו א פענצטער אויף דער לינקער זייט פון וואגאָן. איך זע דעם גרויסן פלאץ, וואו מיר האָבן געשפילט פוסבאָל, אָדער בלויז צוגעקוקט און געקיביצט. און אָט זע איך דעם שלאָגבוים אין דער קראָקעווער גאס. דאָ בין איך צוזאמען מיט עטלעכע טויזנט יידן פון וואַלבראָם, זשארנאָווצע, פילץ און סקאלע דורכגעגאנגען דעם לעצטן וועג צו דעם אויסזידלונגס־פלאץ ביי דער פאבריק, דעם לעצטן וועג צו דעם אָרגאניזירטן דייטשן מאסן־מאָרד.

איך מאך צו מיינע אויגן. איך קאָן מער נישט אריסקוקן. אין מיין דמיון לויפן דורך ווי אויף א פילם־טאשמע בילדער פון יענע טעג. איך זע אלץ, ווי דאָס וואָלט ערשט נעכטן געשען. איך טראכט, צי איז דאָס מעגלעך, אז נאָך 20 יאָר, אזעלכע 20 יאָר, זאָל דאָס אלץ נאָך זיין אזוי בולט קלאָר פאר מיינע אויגן. זעט אויס, אז די דאָזיקע בילדער וועלן שוין אונז נאָכגיין ביזן קבר. איך פיל די ווערעמע הארציקע האנט פון מיין ברודער און ער זאָגט מיר: „וואַלבראָם — ארויסגיין".

מיר גייען ארויס פון דער באן און איך קוק זיך ארום, וויל אלץ אריינזאפן אין זיך, זען די ענדערונגען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין מיין יידישער געבוירן־שטאָט, וואָס איז געווארן א שטאָט „אָן יידן". איך זע ווי עס שטייגן אויס עטלע־כע געציילטע מענטשן, דער וואָקזאל איז שמוציק, אָפּגעלאָזן; איך גיי אריין אין זאל, וואו מען פארקויפט די בילעטן, און דערנאָך אין רעסטאָראן; איך וויל פאָרן אין שטאָט אריין און קוק זיך ארום — איבעראל פוסט, עס איז אפילו נישט פאראן א פורמאנקע, וואָס זאָל אונז פירן אין שטאָט אריין. פאר מיינע אויגן שווימען אויף בילדער פון פארן מבול... דער וואָקזאל געפאקט מיט מענטשן, הונדערטער

איילן זיך פון און צו דער באן, עס שטייען עטלעכע באן־אַנגעשטעלטע, פאר־קויפן בילעטן, נעמען איבער בילעטן; אין רעסטאָראן ריין, ציכטיק, מען קאָן אלץ באקומען און אין דרויסן, אין גאס פארן וואָקזאל, שטייען גרייט פורמאנקעס, עוזר און משה, לייב און קראצמעראָווקע, הערש־קיווע און הערש־וואָלף און אנדערע. איצט איז נישט געווען קיינער וואָס זאָל אונז נעמען אין שטאָט אריין. מיין ברודער און איך מוזן גיין צו פוס. דער וועג איז געווען שווער און לאנג. מיר האָבן געהאט שווערע רענצלעך. צוליב דער ליידיקייט איז אָבער דער וועג ווי איינגעשרומפן און אלץ האָט זיך אונז אויסגעדאכט נאָענט מיט דער האנט אָנצוכאפן. אָט זיינען מיר שוין ביי די גערבערייען און אָט ביי דער מענצארסקא־פילסודסקעגאָ און אויף דער קראָקעווער גאס. וועז מאָטוש פארזיכערט מיר נישט, אז דאָס איז די קראָקעווער גאס, וואָלט איך זיכער נישט געווסט, ווו איך געפין זיך. מיינע אויגן גלויבן נישט דאָס בילד וואָס זיי זען. צעבראָכענע, איינגעזונקענע, פארוואָרלאָזטע געווען יידישע הייזער. איז דאָס פאָטינאָווסקיס הויז, איז דאָס זאלצמאנס הויז, איז דאָס דאָס ראטהויז? אומגלויבלעך, נישט צו דערקענען. און די גאס? זעלטן וואָס מען זעט א מענש אין גאס, און די וואָס גייען ארום, זען אויס ווי לעבעדיקע מתים דרייען זיך ארום אין א טויטער שטאָט.

מיר גייען אריין אין זאלצמאנס הויז, ווו עס געפינט זיך דער פאָסטאמט און אויפן הויף ווויגט אבעלס טאָכטער מיט איר מאן — די אָסמענדעס. נישט קוקנדיק דערויף, וואָס זי האָט שוין חתונה געהאט מיט א קריסט מיט עטלעכע צענדלינג יאָר צוריק און האָט שוין אייניקלעך, ווערט זי נאָך אלץ באטראכט ווי א יידישקע. אין זייער הויז, אין הויז פון ריזלען און גוטעקן, ווערט פרייטלעך אויפגענומען יעדער וואָלבראָמער ייד, וואָס קומט באזוכן זיין אמאליקע היים. מיר בעטן, אונז צוצופירן צום בית עולם און צו די מאסן־קברים פון די יידן, וואָס די דייטשע רוצחים מיט זייערע פוילישע און אוקריינישע שותפים האָבן אויסגעמאָרדעט און האלב לעבעדיק באגראָבן אין טאָג פון דער אויסזידלונג. איך האָב געווסט, אז אויף איינעם פון די דריי ארומגעצוימטע מאסן־קברים איז אויפגעשטעלט געוואָרן א דענקמאָל. גייענדיק צום בית עולם האָב איך געזען פון דער ווייטענס, אז א שיינער הויכער בנין רייסט זיך צום הימל. איך בין געווען נאיוו און געטראכט, מעגלעך אז אויפן פלאץ נעבן בית עולם, ווו יעדן דאָנערשטיק איז געווען דער מארק פון פערד און בהמות, אז אויף דעם אָרט ווערט אויפגע־שטעלט א בנין. אָבער ניין, די טארגאָוויצע איז געבליבן שטיין, נאָר דער נייער בנין, וואָס דארף זיין דער ליצעאום פאר דער גאנצער ארומיקער געגנט, ווערט געבויט אויף די חורבות פון יידישן בית עולם. קיין אנדער פלאץ, ווו צו בויען די שול, האָט דאָס קאָמוניסטישע פוילן שוין נישט געהאט. עס איז מיר אויך באקאנט, אז עס האָבן נישט געהאָלפן די השתדלותן פון די לעבן געבליבענע וואָלבראָמער ביי די העכערע קאָמוניסטישע אינסטאנצן אין אָלקוש און אין קראָקע ווענן אָפשטעלן דעם וואנדאליסטישן פלאן.

איך בין אריין טיפער אין וואלד צו דעם דענקמאָל אויף די מאסן־קברים. איך בין געבליבן שטיין אָן לשון, איך האָב זיך געשעמט צו קוקן אין די אויגן פון מיין אייגענעם ברודער. איך האָב ערגעצווו געלייענט ווענן געשענדעטע

המצבה על קברות המוני הקדושים שהוללה
די געשענדעטע מצבה פון מאסן־קבר

מצבות, וועגן היענעס בצורת מענש, וואָס גראָבן אויף די קברים און זוכן גאָלד, און אָט שטיי איך דאָ אליין ביי אזא געשענדעטן דענקמאָל (זע בילד). די מצבה צעבראָכן אויף שטיקלעך, אין די ארומיקע לעכער געפינען זיך שטיקלעך שטיינער מיט יידישע אותיות. איך בויג זיך איין, נעם אזא שטיקל שטיין צום מויל ווי א געשענדעטע ספר תורה, לייג עס אריין אין טאש און נעם עס מיט אויף מיין ווייטן וועג אהיים קיין ניו יאָרק צו ווייזן עס מיינע וואָלבראָמער חברים, כדי זיי זאָלן נאָך אמאָל דערפילן דעם בייזן צינישן בליק פון אונזערע פוילישע שכנים אין די יאָרן פון אונזער טראָגעדיע.

אויף אלע דריי מאסן־קברים זיינען מענשן־היענעס געלעגן טאָג און נאכט און האָבן געגראָבן אין דער טיף, כדי צו געפינען א רינגל אויף א טויטער האנט, א גאָלדענעם צאָן פון א האלב לעבעדיק געבליבענעם יידן. אָט אזוי שטייען שטומע עדות, א ליצעאום אויפן בית עולם, די אויסגעגראָבענע לעכער פון די מאסן־קברים און דער געשענדעטער דענקמאָל און שרייען אָן א קול צום הימל, צו דער וועלט — פארברעכער! מערדער!

איך פארלאָז דעם וואלד און גיי אין דער שולגאס. איך וויל זען די גרויסע שול מיט אירע ריזיקע, דיקע וועגט און מיט איר מאסיווער און שיינער ארכי־טעקטור. איך קום אויפן שולהויף, זוך די שול און מיינע אויגן פאלן אויף א גרויסן בארג שטיינער (זע בילד). דאָס האָבן די פאָליאקן צעגומען די שול צוליב „מורא אז זי זאָל נישט איינפאלן". בשכנות פונעם בארג מיט די שטיינער פון דער צעשטערטער שול איז דאָס גרויסע בית המדרש, וווּ דורות יונגע יידישע בחורים האָבן געדאוונט, געלערנט. עס איז פארוואנדלט געוואָרן אין א שטאָטישן מאגאזין. און אויף דעם קליינעם בית המדרש הענגט א גרויסער צלם, דאָרט זיינען אייגעאָרדענט געוואָרן קאטוילישע נאָנעס. קיין אנדער הויז, וווּ אייגצו־

קוואַרטירן די קאַטוילישע נאַציע, האָט דער קאָמוניסטישער רעזשים נישט געקאָנט געפינען אין דעם האַלב־באַווינטן וואַלבראָם.

איך בין אַרויסגעלאָפן פון דער שמאָלינקער, שמוציקער, פאַרוואָרלאָזטער און חרובער גאַס, וואָס נאָר מיט איר נאָמען „שולגאַס" דערמאָנט זי דעם אמאָל. — — — איך האָב געוואָלט דורכפירן א פערזענלעכע שליחות — אויסגעפינען די מענשן, דאָס הויז, דעם אָרט פון מיין באַהעלטעניש בעת די געסטאַפּאָ האָט מיך געזוכט. איך האָב אין משך פון די 20 יאָר א סך געטראַכט פון זיי, דערציילט וועגן זיי. איך האָב געדענקט זייערע פנימער און נישט געוווּסט זיכער ווי אזוי זיי הייסן און צי זיי לעבן אויבערהויפּט. מיט א קלאַפּנדיק הארץ גיי איך דורך דאָס אָרט און דאָס הויז, ווו איך בין געבוירן, די פילצער גאַס, און דריי זיך אריין אין דער זשארנאַווצער גאַס. איך גיי צו צום הויז און דערקענען די פרוי, וואָס שטייט פאַרן הויז. דאָס איז זי. אויך זי דערקענט מיך באַלד און לאָזט אַרויס א געשריי: העגעק, זע נאָר ווער עס איז דאָ! ווּוטשיצקי כאַפּט זיך אויף פון געלעגער, פאַלט צו צו מיר און עס הערט זיך אין דער שטוב נאָר דאָס שטילע כליפּן פון די צוויי חסידי אומות העולם, פון גוטען אָסמענדא, פון מיין ברודער און פון מיר. איך פרעג וועגן זייערע דריי קליינע קינדער, וואָס האָבן מיר אמאָל געבראַכט עפּעס עסן אין באַהעלטעניש. די פרומע ערלעכע פרוי ווּוטשיצקי ענטפערט: אלע האָבן שוין חתונה געהאַט און גלייכצייטיק, אין זעלבן מאָמענט, כאַפּט זי זיך ביים קאָפּ, הויבט אָן היסטעריש צו ווייגען און זאָגט, נישט מיט א חרטה־געפיל, אז ערשט איצט, 20 יאָר שפּעטער, זעט זי די געפאָר, וואָס האָט געלויערט אויף איר משפּחה. „זיי וואָלטן דאָך אויך זיי, די קינדערלעך, דערשאָסן, ווען זיי כאַפּן דיך". שעה'ן זיצן מיר און שמועסן און האַלטן זיך אין איין דערמאָנען עפּעס פון יענע טרויע־ריקע טעג. העגעק דערציילט מיר אויך, אז נאָך דער אויסזידלונג זיינען אנדערע

גל אבנים ממה שהיה פעם בית־הכנסת בוולברום
א בארג שטיינער פון דער געוועזענער שול

יידן געקומען, געוואלט איבערנעכטיקן, געבעטן ברויט, געבעטן הילף, — און מיט שטאלץ זאגט ער: „איך האב קיינעם נישט אפגעזאגט, איך האב געטאן מיין מענשלעכע פליכט". ווי טייערע מוזיק קלינגען מיר אין די אויערן די רייד פון די מענשן. איך פיל, גלייך עפעס א געהויבענער, געהיימער מענשענפריינט זאל היילן די צעווייטיקטע איברים פון מיין גוף.

מיט די ווארעמסטע געפילן געזעגן איך זיך מיט די טייערע מענשן. איך שפאציר דורך דער אפטייקער און קירכע-גאס צום מארק. איך גיי ארום דעם ליידיקן מארק און דערמאן זיך אין די רייכע געשעפטן פון די יאַנאָווסקיס, די עסטרייכערס, די האָכערמאנס, פאָטאש'ס, מענטליקס. איך גיי ארײַן אין די הייזער און אין די געשעפטן, שמועס מיט באקאנטע יונגע און אלטע פאָליאקן. עס שאפט זיך מיר א פול בילד פון וואָלבראָם — וואָלבראָם 20 יאָר נאָכן חורבן; די מענשן, די שטאָט, אין א צושטאנד, וואָס נאָר דער טייוול האָט עס געקאָנט צוטראכטן. וואָלט איך געווען רעליגיעז, וואָלט איך זיי געזאָגט: גאָט האָט אייך געשטראָפט פאר שווייגן, וועו מען האָט אונז געשלאָגן, אדער פאר העלפן דעם בשותפותן שונא אונז צו פארניכטן. איך צי אָבער אָן א געמאכטן שמייכל אויף מיין פנים און זאָג צו זיי גאנץ פריינטלעך, רואיק: „איר האָט דאָך געוואָלט א פויל אָן יידן". איך פיל אויף זיך די קנאה־בליקן פונעם גאנצן ארום. זיי זעען אין מיר א לעבן־געבליבענעם וואָלבראָמער ייד, אן אמעריקאנער בירגער, וואָס איז געקומען, 20 יאָר נאָכן חורבן, זיך רייצן מיט זיי, ווייזן זיי, ווי אזוי מיר לעבן אָן זיי.

איך האָב ניט געוואָלט איבערנעכטיקן אין וואָלבראָם. מיט געמישטע געפילן בין איך אנטלאָפן פון מיין געבוירן־שטאָט, דורך אַיצווי־קראָקע בין איך געפאָרן קיין אוישוויץ און בירקענאו, זען די „ציוויליזירטע", „מאָדערנע" פארניכטונגס־

מצבת־זכרון בבירקנאו־אושפיצין
דער דענקמאָל אין בירקענאו־אָשוויענטשים

פֿאַבריק וואָס די דייטשע בעסטיעס האָבן אויפגעבויט אין 20־טן יאָרהונדערט, און אויך געהאלטן מיין צוזאָג, מיטצונעמען א זעקעלע אַש קיין ניו־יאָרק...

אין אונטערגרונט פון בילד — זע בילד — ביים דענקמאל אין אוישוויץ, זעט מען די חורבות פון די צוויי קרעמאטאָריומס. דער נאציאָנאלער מוזעאום, אונטער וועמענס אויפזיכט עס געפינט זיך דעם גאנצער געגענט, טוט באמת א קאָלאָסאלע היסטאָריש וויכטיקע ארבעט און פֿראָפֿאָגאנדע, — דער מוזעאום ווערט יערליך באזוכט דורך 280,000 מענשן, קעגן די באקצילן פון ראסן האס, וואָס דאָס איז נאָך היינט נויטיק אין פוילן...

משפחת רוזנברג
מימין לשמאל: עקיבא, גולדה, אהרן, צירל, משה

מ. צאנין

דאס יידישע וואלבראם נאכן קריג

וואָס א וווּנדערלעכע שפע האָבן געצייטיקט די קארשן דאָס יאָר, וועט איך בין געקומען קיין פוילן אויף קבר־עם. דער צוג קיין וואַרשא לויפט פֿאַרבייַ צעפלאמטע סעדער. די צעבלינצלטע רויטע קארשן אויף די בוימער זעען אויס ווי א ים פון מיניאטור־לאמפיאָנען וואָלטן פאר עמעצן אילומינירט דעם וועג — דעם וועג קיין וואַרשע. אויף די פלייענען וויגן זיך גאָלדענע תבואות. אין די אָפענע

פענצטער פון וואגאן בלאזן אריין די זיסע ריחות פון פריש־געשניטענעם היי און סאסנע־וועלדער...

צי איז עס אמת, אז אין דעם לאנד פרייען זיך נישט מער יידישע קינדער מיט די ציטיקע קארשן, מיט די גאלדענע תבואות? צי איז אמת, אז פנימלעך פון יידישע קינדער באדן זיך נישט מער אין די ריחות פון געשניטענעם היי?

דער צוג לויפט מיט א פרידלעכן וועג, מיט אפענע סעמאפארן, לויפט־פארבייַ אויפגערוימטע וואקזאלן. דארט הינטער די וואקזאלן ליגן שטעטלעך מיט אנגעוואקסענע דעכער, יידישע שטעטלעך, וואס איך קען אזוי גוט, וואס איך דערקען לויט די הייזער, וואס ליגן אויף די בערגלעך און אין טאלן, ווי טשערעדעס שאך. ניין, ס׳איז נישט מעגלעך, אז יידן זאלן מער דא נישט זיין! די דעכער — זענען יידישע היימען מיט פארהארעוועטע טאטעס, און מאמעס, וואס זענען תמיד מיט זארג פאר זייערע פיצלעך קינדער...

דער צוג בלייבט שטיין. דער קאנדוקטאר רופט אויס: „וואלבראם!" — און עס דאכט זיך מיר, אז דאס אינפארמירט ער בלויז מיר, אז דא דארף איך אויסשטייגן.

אויפן פערון פארן וואקזאל, זוך איך א יידיש פנים, א יידישן בעל עגלה, וואס זאל מיך אוועקפירן אין שטאט אריין און דערווייל אויפן וועג דערציילן וועגן קהל, וועגן די יידישע וואלבראמער גבירים, וועגן די מחלוקתן אין שטעטל — און איך באגעגן נישט קיין יידיש פנים. אפשר איז היינט ערב־שבת און יידישע בעלי עגלות האבן פרי אויסגעשפאנט פערד־און־וואגן? זעץ איך זיך אריין אין א קריסטלעכן וואגן און הייס זיך פירן אין שטאט אריין.

— צו וועמען? — פרעגט מיך דער גוי, און פון זיין אויסטערלישן בליק פארליר איך זיך.

— פאר! — ענטפער איך אים אויסמיידנדיק — איך וועל דיר זאגן, וווּ דו זאלסט שטיין בלייבן.

די רעדער קלאפן אין דער הארטער ברוק און אין טומל פרעג איך מער זיך גופא, ווי דעם בעל עגלה:

— צו ווינען עפעס יידן אין שטאט?

דער גוי דרייט זיך אויס צו מיר מיט א זייט. ער קוקט אויף דער בייטש און ענטפערט קורץ:

— געווען אמאל! — און דרייט זיך אויס צוריק, טוט א שמייס דאס פערד און דער געקלאפ פון די רעדער אן די שארפע שטיינער ווערט שטארקער.

מער האב איך נישט געפרעגט.

ווען איך בין ארא אויפן מארק האט זיך מיר געדאכט, אז דאס שטעטל איז לייַדיק, אז דער גוי האט מיך בכיוון פארפירט אין א טויטער שטאט. אבער דער מארק איז א יידישער מארק. די קראמען זענען אפן, אבער עס דאכט זיך, אז קיינער איז אין זיי נישטא. ביים עק פון „ראטהויז", דארט ווו עס דארף זיך געפינען וואלבראמער יידישער יחוס און נגידות, שטייט א שיכורער פויער און פירט א ויכוח מיט זיך אליין. אין מיטן מארק שטייט פאריתומט דער ברונעם, א מעלה־גירה דיקע ציג קומט ארויס פון א זייטיק געסל, קוקט זיך ארום איבערן

ליידיקן מארק און גייט אוועק צוריק, נישט ווייט פונעם ברונעם אויפן מארק געפינען זיך עטלעכע קברים פון סאָוויעטישע זעלנער. אָבער עס זעט־אויס, אז דאָ אויפן מארק איז באגראָבן דאָס גאנצע שטעטל, ווארום ווען נישט, טאָ וווּ זענען די וואלבראָמער יידן?

די וואלבראָמער יידן האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט א לאנג לעבן און מיט געזונטע אינסטינקטן — טאָ ווו זענען זיי איצט? פארוואָס זעט מען זיי נישט אויפן מארק, אין די געסלעך, אין די קראָמען? פארוואָס זעט מען זיי נישט ביים ברונעם די יידישע קינדער, וואָס פלעגן אָנפילן דעם יידישן מארק מיט פרייליכן טומל?

אין דעם נגידישן הויז אויף קראָקעווער גאס, ווו ס׳האָבן געלעבט די מיוחסים פון שטעטל, די אלטערס און די זאלצמאנס, געפינט זיך היינט די פאָסט און איבער די רחבות׳דיקע צימערן דרייען זיך ארום פרעמדע... גויים, און זיי דרייען זיך ארום איבער די „סאלעס", ווי אויפגעקומענע גבירים מיט אומגעלומ־פערטע פויערשע באווגונגען. הא? — די יידן? — יא, געווען אמאָל...

מען דארף זוכן די וואלבראָמער יידן. ס׳איז פרייטאָג פארנאכט. אין די פענצטער זעט מען נישט קיין שבת־ליכט. אינעם געריר שטיבל הינטערן „ראט־הויז" פון די ערליכס זענען זיי אויך נישטאָ. די וועגט זענען באהאָנגען מיט הייליקע בילדער, מיט בילדער פון קריסטוסן און מאריען. זעסט, דאָס זענען די אייניציקע „יידן", וואָס איך האָב געפונען אין געריר שטיבל. אויף א פינצטער בעט מיט צעווארפן בעטגעוואנט זיצט אן אלטע פויערטע און זי פארשטייט נישט, וואָס איז זיך דאָ ארומצוקוקן, וואָס איז דאָ צו זעען אין דעם חושכ׳דיקן צימער?

אוודאי איז נישטאָ וואָס צו זעען, אָבער פון דער צווייטער זייט מארק, אין א זייטיק געסל איז יאָ דאָ וואָס צו זעען: די הויכע שול שטייט אן אויסגע־רויבטע, אויף דער מזרח־וואנט זעסטו די סימנים פון ארון־קודש, די פאָדלאָגעס זענען צעריסן, אפילו פון הילצערנעם סופיט זענען די ברעטער אראָפגעריסן. א פינצטערער אומעט העגט אויף די וועגט, פויזעט ארום אינעם חורבן פון דער יידישער שול. אנטקעגן, אין בית־מדרש איז דער חורבן נאָך גרעסער. הויפנס פערדיש מיסט זענען אָנגעלייגט אין די ווינקלען. פון צווישן מיסט שטעקן ארויס פארגעלטע, טויטע שמות, און דער באלקן איז צעריסן און פארשווארצט, ווי דער בנין וואלט צענדליקער יאָרן געשטאנען א פארלאָזענער. און סך הכל מיט פינף יאָר צוריק האָט דאָ געזידט א לעבן, מיט פריילעכע יום־טובים און פרומע שבתים — א יידיש לעבן.

נייגעריקע קריסטלעכע קינדער און דערוואקסענע קוקן מיך אָן. וועמען זוכט ער דאָ, אָט דער פרעמדער? וואָס באקוקט ער אזוי די אויסגעזעצטע פענסטער פון דער שול און בית־מדרש? האא?... יידן,... נישטאָ מער אין וואלבראָם קיין יידן. אויף די „באגנעס" זענען זיי אומגעקומען...

דעם זעקסטען סעפטעמבער 1942 פינף אזייגער פארטאָג איז די שטאָט ארומגערינגלט געוואָרן מיט דרײַ רינגען פון מאָרד־באטאליאָנען. קיין איין ייד פון וואָלבראָם האָט זיך נישט געטאָרט ראטעוון. אלץ האָט געדארפט פאר־שניטן און פארטיליקט ווערן. דעם ערשטן „זיכערהייטס"־רינג האָבן געשאפן

פּוילישע סקויטן — די „יונאקעס" פון „באודינסט", דעם צווייטן רינג האָבן געשאפן פּוילישע „גראַנאטענע" פֿאַליציי, דעם דריטן רינג האָבן פּארשלאָסן אוקראינער און אין צענטער האָבן דייטשן געאַגט די יידן פון די הייזער און געמאַרדעט. אין וואַלבראָם האָבן זיך דעמאָלס געפונען אויך די יידן פון וואידזיס־לאוו און אפאלע. אין דעם דאָזיקן פינצטערן באגינען זענען פּאראורטיילט געוואָרן צום טויט פיר טויזנט פינף הונדערט יידישע לעבנס. נישט אלע האָבן געהאט דאָס גליק דערשאָסן צו ווערן אויפן אָרט. די מערהייט האָט נאָך געמוזט צוויי לאנגע, שוידערלעכע מעסלעסן ליגן אין די זומפן צווישן קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, כדי שפּעטער אומצוקומען אין די גאז־קאמערן פון בעלזשעץ. וועגן יענע גיהנום־דיקע צוויימעסלעסן אין די זומפן רעדן די פּוילישע שכנים ווי וועגן די גליק־לעכסטע טעג אין זייער לעבן. אין יענע מעסלעסן זענען זיי רייך געוואָרן. פּאר א פּלעשל וואסער און א שטיקעלע ברויט האָבן יידן געצאָלט מיט אָפּגעשפּאָרטע נדנים פאר זייערע טעכטער, מיט ירושה־צירונג און מיט די לעצטע גראָשנס.

יידן וואָס האָבן באווּיזן אדורכצורייסן זיך דורך דער ערשטער אוקראינישער רינג און איבערגעקויפט די גראַנאטענע פֿאַליציי מיט אלץ, וואָס זיי האָבן פאר־מאָגט, זענען געפאלן אונטער די העק און לאָפּאטעס פון דעם דריטן רינג — די פּוילישע סקויטן. פון די „רינגען" איז קיין איין ייד נישט ארויס א לעבעדיקער.

פאר די וועלכע האָבן געוואָלט פּאָרן צום „ציל" פון דער „איבערזידלונג", האָבן שוין די דייטשן געהאט צוגעגרייט פויערישע וועגענער, און פּוילישע סקויטן האָבן אויפן ראנד פון הינטערשטאטישן וואלד צוגעגרייט טיפע גריבער. אין די דאָזיקע גריבער האָבן געפונען זייער אייביקע רו צווישן טויזנט יידן, עלטערע און קינדער. די מלבושים פון די אויסגעמאָרדעטע, וועלכע האָבן פּארן טויט געמוזט אויסטון נאקעט, זענען געווען דער לוין פאר די פּוילישע סקויטן פאר זייער גוטער דינסט...

מיט צוויי חדשים שפּעטער — אין נאָוועמבער 1942 האָט די יידישע קהילה אויפגעהערט עקזיסטירן. אין דעם טאָג איז פאָרגעקומען די צווייטע „אקציע". די ארבעטספעיקע האָט מען אוועקגעטריבן אין ארבעטסלאגער אין סטרי און די איבעריקע האָבן פארגרעסערט דעם קבר אויפן ראנד פון הינטערשטאטישן וואלד.

איצט איז דער מארק ליידיג. די שול און דאָס בית־מדרש זענען געשענדעט און באַרויבט. איצט איז נישטאָ ווער עס זאָל אין וואלבראָם בענטשן ליכט ערב שבת...

גיי איך צום קבר פון דער וואלבראָמער קהילה, וואָס ביים ראנד פון וואלד. איך גיי פארביי דעם חרוב'ן בית־עולם, ווו עס איז אפילו קיין גאנצער קבר נישט געבליבן. קיין סימן פון א מצבה, קיין צייכן פון א בית־עולם פארהאן — הפקר און חורבן. ביים ראנד פון וואלד הייבט זיך אויף א פלאך בערגל. עטלעכע בהמות הייבן זיך אויף אויף די פאדערשטע פיס און צופן דאָס זאפטיקע גראָז, וואָס איז דאָ פעטער און גרינער ווי ערגעץ־אנדערש־ווו. דאָס קליינע פאסטוך־מיידעלע, וואָס היט די בהמות, ווייזט מיר אָן אויפן בערגל און זאָגט: „דאָ ליגן זשידעס"...

דאָ ליגט א גרויסער טייל פון דער וואלבראָמער קהילה. די איינציקע מצבה אויפן ריזיקן קבר זענען ווילדע נארציזן, וואָס דער ווינט האָט פון די פעלדער

אהערגעיאָגט זייער זריעה. און דאָס איז אלץ וואָס איז געבליבן פון א רייכע יידישע קהילה — חורבות און ווילדע נארציזן...

דאָס בילד פון די ווילדע נארציזן פארפאַלגט. וועט איך גיי צוריק צו דער באן, דאכט זיך מיר, אז דער גאנצער וועג, די גרינע פעלדער און די הייזער זענען באשאָטן מיט ווילדע נארציזן, און איך הער דאָס קוויטשיקע קולעכל פון דעם פאסטוך־מיידעלע: „דאָ ליגן זשידעס". די דייטשן האָבן זיי געקוילעט. די דייטשן האָבן פארטיליקט די וואלבראָמער יידן. איז וואָס האָבן דאָ געטון די פוילישע סקויטן פון „באודינסט"? וואָס האָבן געטון די „גראנאטענע" פוילישע פאָליציי און די אוקראינישע זעלנער?

עס איז שווער וועגן דעם צו טראכטן, וואָרום דאָ אויף דער סטאציע וואָרטן אויפן צוג צענדליקער פאָליאקן, יוגנטלעכע און עלטערע, און ווי קען מען טראכטן, אז צווישן זיי געפינען זיך אזעלכע, וואָס זענען דעמאָלט, דעם 6־טן נאָוועמבער, געווען סקויטן אָדער פאָליציי?...

אין בופעט פון דער סטאציע איז שטיל און עיפושדיק ווי אין א שענק. איך באשטעל עפעס און פרעג דער באלעבאָסטע:

— געווען א סך יידן אין וואלבראָם?

— געווען.

— געקוילעט?

— אויף די „באגנעס" און אין וועלדל. אזוי ווי די שעפסן געקוילעט.

— נישט גאראטעווט זיך קיינער, וואָס?

— אנטלאָפן זענען א סך, נאָר דער „מאטלאך" — טוט זי בייז א בלאָז דורך די ליפן און קוקט אויף דער טיר — דער „מאטלאך" האָט די אנטלאָפענע בארויבט און איבערגעגעבן צו די זשאנדארן. איינער, דער מילנער, האָט זיך ביי מיר אויסבאהאלטן צוויי יאָר. פאר מיין אייגענער שוועסטער האָב איך זיך געמוזט היטן. גאנצע צוויי יאָר געהאלטן אים אין קעלער און געגעבן עסן בלויז ביינאכט, ווען דאָס דאָרף איז געשלאָפן, ווען ס׳איז געווען פינסטער. איצט האָט מיר דער ייד פאר אויסבאהאלטן אים אויסגעבויט א הויז. אנדערע פויערים האָבן נאָר געקוקט דער ייד זאָל מיטברענגען זיין פארמעגן און נאָך דעם גערופן די דייטשע זשאנדארן. ביי מיר אין דאָרף האָט א פויערטע געפונען צוויי יידישע מיידלעך אין א סטויג היי. זי האָט די אָרעמע קינדער אריבערגעצויגן די קליידלעך איבער די קעפ, זיי געבונדן און אוועקגעשלעפט אין דער סטאדאלע און זיי דאָרט אריינ־געווארפן ווי זעק. נאָך דעם האָט זי גערופן די זשאנדארן, וואָס האָבן די צוויי קינדער דערשאָסן און באגראָבן נעבן שייער. די צוויי טויטע יידישע מיידלעך שרעקן זי, און שרעקן בייטאָג און ביינאכט, כאָטש נעם און טו זיך אָן א מעשה. איז די פויערטע אוועק צום גלח זיך מתוודה זיין, כדי ער זאָל איר שענקן דעם חטא. האָט דער גלח אויסגעהערט און געזאָגט: גוט, וואָס דו האָסט זיך מתוודה געווען. אָבער מכפר זיין וועל איך דיר נישט. האָסט צוויי מענטשלעכע לעבנס אויפן געוויסן, מוזטו ליידן, און שפעטער, אויף יענער־יועלט וועסטו געמשפט ווערן... און די פויערטע גייט־אראָפ פון זינען, זי הערט די געשרייען פון די צוויי „זשידווקעס" און פון שייער אנטלויפט זי, ווי שדים וואָלטן זי געיאָגט...

דער צוג איז אַנגעלאָפן א באהאנגענער מיט מענשן. מיט שווערקייטן האָב איך זיך אריינגעשטופט אין דער האָטער צווייטער קלאס און ממש געהאנגען אין דער לופט. אין געדרענגעניש האָב איך אפילו מיט די פיס דעם באָדן נישט געקענט באריר̈ן.

— צווי̈י יאָר נאָך דער מלחמה און מען קען נאָך אין קיין באן נישט פאָרן! — שרייט א פרוי̈.

— וואָרט, מומע. פון איין אָקופאציע זענען מיר שוין פּטור געוואָרן. וואָרט נאָך אביסל און עס וועט ווייטער זיין א וועלט — שרייט עמעצער אין דעם געדרענגעניש און מען זעט נישט ווער עס רעדט.

— וואָס, ביי דער ערשטער אָקופאציע איז אייך שלעכט געווען? — קוויטשעט א פרוי̈ — ס׳האָט אייך געפעלט שיך? צי האָט איר מיט קיין באן נישט געקענט פאָרן? די איצטיקע רעגירונג גיט אייך אזוי̈ פיל וויפיל יענע האָבן געגעבן?

דער עולם לאכט. ער איז צופרידן, וואָס ס׳האָט זיך געפונען א דרייסטע, וואָס זאָגט אויפן קול, וואָס מען דארף...

די באן טרייסלט, ווי זי וואָלט געפאָרן אויף שפיציקע שטיינער. דער צוניפגעדרענגטער עולם פאלט אמאָל אויף דער זייט און אמאָל אויף דער צווייטער זייט און אין פריילעכקייט באמערקט עמעצער:

— טרייסלט זיך ווי א יידישע באן...

— ס׳איז דאָך א מלוכה׳שע באן! — ענטפערט א צווייטער שלאגפערטיג און דער עולם איז צופרידן, שטארק צופרידן.

איך דערפיל דעם ריח פון די וואלבראָמער „סקויטן", פון דער „גראנאטענער" פאָליציי און די טראגעדיע פון דער וואלבראָמער קהילה ווערט אזוי̈ שרעקלעך בולט. יעדעס וואָרט, וואָס פאלט דאָ אין שיכורער פריילעכקייט, דערפיל איך ווי̈ מען וואָלט מיך געהאקט מיט א טעמפן האמער. אָבער איך מוז שווייגן. איך מוז אויפנעמען די קלעפ און איך טאָר מיט קיין איין באוועגונג נישט מגלה זיין, אז איך בין א ייד און אז אייגנטלעך איז דער גאנצער פריילעכער שמועס געווענדעט קעגן מיר, קעגן ייד.

ווען די באן שטעלט זיך אָפּ אויף דער סטאציע טונעל און איך רייס זיך ארויס פון וואגאָן — אָטעם איך אָפּ מיט פולע לונגען, ווי איך וואָלט זיך א לעבעדיקער ארויסגעריסן זיך דורך די דריי מערדער־רינגען ארום דעם שטעטעלע וואלבראָם...

טונעל איז א באן־קנופ, וואָס לאָזט אדורך די צוגן פון וואַרשע, פון איין זייט צו אויבערשלעזיע און פון דער צווייטער — קיין קראָקע. אויסער דעם וואקזאל איז דאָ גאָרנישט פאראן. דער וואַרט־זאל איז פול מיט פאסאזשירן־פויערים און ניי אויפגעקומענע סוחרים. דאָ ארום פאָרן „שאבראוויקעס" (רויבער) קיין נידערשלעזיען נאָך גזלה, און דורך אָט דער סטאציע קומען זיי מיט פולע זעק רויב. איז דער וואַרט־זאל א יאריד פון פארשידענע מינים סחורות און „סוחרים".

צווישן דעם „נאָבעלען" עולם איז נישט צו זעען קיין יידיש פנים. אָבער פון די „סוחרים" און פויערים קאָן זיך דאכטן, אז די סטאציע, דער הימל און

דער וואלד איז באהערשט דורך יידן, ווארום דאָס וואָרט „זשיד" גייט אדורך דורך אלע מיילער אין שפּאָט און אין רוגזה.

איך פארהאלט זיך פריי און גאווהדיק נישט ארויסצווייזן קיין פארדאכט, אז איך בין אייגער פון די, פון וועלכע דער עולם שפּאָט און חוזק'ט, און אויך די וואַרטנדיקע פאסאזשירן פארהאלטן זיך פריי: אויפן גראָז, הינטערן וואקזאל, טוען זיי זיך אויס און ציען־אראָפּ די שטיוול, כדי צו כאפן א דרימל איידער די באן קיין וואַרשא קומט־אָן. און אזוי פארביישפּאציִרנדיק צווישן די ליגנדיקע דערזע איך אין א פּאָר שטיוול באקאנטע צייכנס פון יידישע אותיות, אין א פּאָר פשוטע פויערישע שטיוול. איך שפּאציר אדורך עטלעכע מאָל און זע שוין קלאָר: אינע־ווייניק זענען די כאלעוועס אויסגעשטייפט מיטן פארמעט פון א ספר־תורה...

איך צי זיך אויס אויפן גראָז נעבן שלאָפנדיקן פויער און באמי זיך צו זען וואָס נענטער די שטיוול. דער גוי ליגט מיטן פנים אראָפּ און די שטיוול, אויפגעשטעלטע מיט שטייפע אָפּענע פיסקעס צום בלויען זומערדיקן הימל, שרייען מיט שווארצע אותיות:

„ויאמר ד' אל משה פסל לך שני לוחות אבנים כראשונים וכתבתי על הלוח את הדברים אשר היו על הלוחות הראשונים אשר שברת, והיה נכון לבקר — — —

מער האָב איך נישט געקענט ארויסלייענען פון די פויערישע שטיוול. עמעצער האָט מבשר געווען, אז די באן דערנענטערט זיך און די פאסאזשירן האָבן זיך געאיילט צום צוג. דער פויער נעבן מיר האָט ארויפגעצויגן די שטיוול, פארוואָרפן זיין זאק אויף די פלייצעס און אוועק. אָט דער גוי האָט באהאלטן די לוחות אין די שטיוול און געלאָפן מיט א רויב־זאק צו דער באן.

דאָ אין טונעל האָב איך זיך דערוווסט, אז איך געפין זיך אין א לאנד, ווו די פויערים באהאלטן אין זייערע שטיוול גאָטס געזעצן און זייערע כאלעוועס זענען אויסגעשפרייט מיט לא תרצח, לא תנאף, לא תגנוב...

(מ. צאנין: „איבער שטיין און שטאָק", א רייזע איבער הונדערט חרוב־געווארענע קהילות אין פוילן, פארלאג „לעצטע נייעס", תל־אביב 1952. (ברשותו של המחבר).

מ. לובלינג

בית־העלמין שלנו

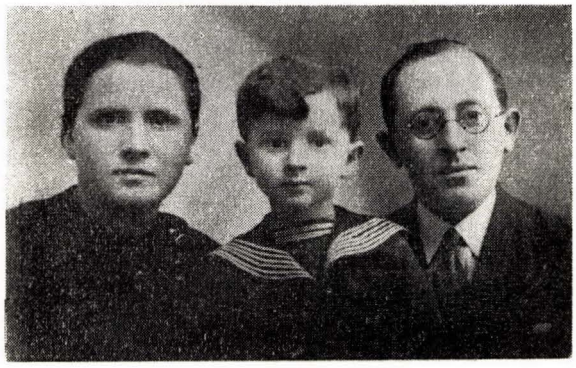
כמעט כל ימות השנה היו שערי בית העלמין של וולברום פתוחים לרווחה.
מקרוב ומרחוק עלו לשם ליקיריהם יהודים לימי הזיכרון.
מהלכים היו לאיטם בין שורות המצבות — אלה העדים הדוממים,
אשר בשתיקה העידו מי ומי טמון כאן, וכך מצאו יהודים את יקיריהם.
מבינות לקברים היו עולים קולות התייפחות ונהי.
לפני המתים שמצאו כאן את מנוחתם לעולמים,
שפכו החיים את מרי שיחם על תלאותיהם ויגונותיהם בחיים.
בדמעות שליש השיחו את צערם וסבלם.
רחשי הכבוד לנפטרים ושפך השיח על עמל החיים וצערם

איחדו ומיזגו את החיים והמתים להוויה אחת.
עלה בכי־נהי האדם החי והתערב והתמזג בזימרת הציפרים על האילנות.
כל זה היה ואיננו עוד.
הקיץ הקץ על החיים היהודיים בוולברום.
נעקר גם בית־העלמין היהודי ואיננו!

כי תפתח, הקורא, ספר־זיכרון זה, עמוד נא רגע דום.
תחוש נא בכל ישותך כי הנה פתחת את שערי בית־העלמין,
בו ינוחו יקיריך, אבא, אמא, אחים ואחיות, נשים וילדים,
אשר לא זכו להיקבר בקבר ישראל.
כאן ינוחו הם, אשר נורו, נחנקו, הורעלו בגאזים והועלו חיים על המוקד.
כאן כרינו להם קברים אשר חצבנו בליבותינו.

הנה מרחפים כרגע מסביבך מיליוני נשמות מעונים. אבל אתה לא רק על אבדן בני משפחתך אתה. כי יתום אתה, בן לעם אשר מת מות זוועה ופלצות, אשר התבוסס בדמו ובעינויי שאול. יתום אתה לעם אשר על החיים והמתים שלו עלה הכורת כדי למחות זכרם מעל פני האדמה, וכאן, בספרנו זה, אנו השרידים שנשארו לפליטה, מביאים אותם לקבר ישראל.

כאן בבית עלמין זה שלנו, לא תשיג יד כל אויב להרסו.
קברים אלה לא יוכלו נבלים ופושעים לחללם.
לא רק בימי זיכרון מיוחדים נפקוד את קברינו אלה.
יום יום ושעה שעה נראה אותם לפנינו. שמורים יהיו אתנו במשכנותינו.
לזכרון נצח יהיו הם לנו, ולתביעה בלתי פוסקת כי נחיה ונחוש בדמיוננו — ולו רק במידה כל שהיא — את מה שעבר עליהם.
תהי זאת מצבת נצח חרותה בלבותינו. לעולם לא נשכח!

חיים לובלינג ואשתו טובה ובנם אפרים
חיימעלע לובלינג, זיין פרוי טויבה לעוויט און זייער זון פראָמוש

רבקה מיכל לובלינג (שרמן)

יואליש — בן רבקה מירל לובלינג

פרומשי, בנו של חיימלה לובלינג
פרומשי, א זון פון חיימעלה און טויבה.

אונזער בית עלמין

כמעט א גאנץ יאָר זיינען די טויערן פון וואלבראָמער בית הקברות געווען אָפן.
יידן פלעגן קומען פון ווייט און פון נאָענט אויף יאָרצייטן,
זיי פלעגן אזוי לאנגזאם שפאצירן צווישן די מצבות — די שטומע עדות
וועלכע האָבן מיט זייער שווייגן דערציילט יעדן איינעם ווער עס ליגט דאָ,
ביז זיי האָבן געפונען זייערע נאָענטע.
פון צווישן די קברים פלעגט זיך הערן א שטיל שלוכצן,
פאר די טויטע וועלכע האָבן שוין זייער אייביקע רו געפונען,
האָבן זיך די לעבעדיקע געקלאָגט אויף זייערע צרות וואָס זיי האָבן ביים לעבן,
און האָבן זייערע ליידן אויסגעגאָסן אין טרערן.
עס האָבן זיך די לעבעדיקע מיט די טויטע דורך כבוד און צער אויף א ווייליע
פאראייניקט. און א ווייענדיק בעטן פון די לעבעדיקע,
האָט זיך אויסגעמישט מיטן פויגל געזאנג אויף די ביימער.
היינט איז דאָס אלץ מער נישטאָ,
נישטאָ מער קיין יידיש לעבן אין וואלבראָם.
נישטאָ מער קיין יידיש בית הקברות.

וועמ דו עפנסט דאָס בוך, בלייב שטיין א מינוט,
און זאָל זיך דיר דאכטן אז דו האָסט געעפנט די טויערן פון בית הקברות
וווּ ס׳ליגן דיינע נאָענטע, טאטע, מאמע, שוועסטער, ברודער, פרויען און קינדער,
וועלכע האָבן נישט זוכה געווען צו קומען צו קבר ישראל.
דאָ ליגן זיי, די דערשאָסענע, דערשטיקטע, פארגאזטע, פארברענטע,
דאָ האָבן מיר זיי קובר געווען אין קברים וועלכע מיר האָבן געגראָבן
אין אונזערע אייגענע הערצער.
ארום דיר שוועבן איצט מיליאָנען פארפיניקטע נשמות.
ווייל דו ביסט אן אבל נישט בלויז נאָך דיין פאמיליע.
דו ביסט דער יתום פון א טראגיש אומגעבראכט פאָלק.
וואָס איז אויסגעגאנגען אין בלוט און פיין.
פון א פאָלק וואָס די לעבעדיקע און די טויטע זיינען געוואָרן אָפגעמעקט
פון דער ערד, און אין דעם בוך ברענגען מיר זיי צו קבר ישראל.
דעם בית עלמין קאָנען שונאים נישט צעאקערן.
די קברים קאָנען אויסוווּרפן נישט שענדן.
ווייל די קברים באזוכן מיר נישט בלויז אין יאָרצייטן.
די קברים וועלן מיר זען יעדן טאָג און יעדע שעה.
ווייל זיי וועלן זיך געפינען ביי יעדן איינעם פון אונז אין שטוב.
און זיי וועלן אונז אייביק דערמאנען, אונז שטענדיק מאנען,
אז מיר זאָלן איבערלעבן אין דמיון כאָטש א טייל פון דעם וואָס זיי האָבן
איבערלעבט.
און אויסגעקריצט וועט בלייבן די מצבה אין אונזערע הערצער אייביק צו געדענקן,
און קיינמאָל נישט צו פארגעסן.

רשימה חלקית של קדושי וולברום שנספו בשואה
בחורבן קהילת וולברום ואוכלוסייתה היהודית:

א

אימערגליק יואל בן שמעון
אימערגליק ברײנדל, אשתו
אימערגליק יחיאל
אימערגליק בתשבע וחמשה ילדים
אימערגליק יהודה ליב
אימערגליק רחל וששה ילדים
אימערגליק שמשון
אימערגליק יהודית
אימערגליק יואל
אימערגליק שלמה, אשתו וילדיו
אולמער משה
אורבאך קיילה
אורבאך רחל
אורבאך שרה
אורבאך וולף איציק ומשפחתו
אורבאך משה ומשפחתו
ארליך שלמה
ארליך הנה
ארליך דוד
ארליך משה
ארליך שלום
ארליך בת שבע
ארליך אסתר
ארנער שרה
ארנער יעקב
ארנער סענדער
ארנער בערל
ארנער פסח
ארנר טוביה
אינבאַליד מענדל
אינבאַליד חנה גיטלה, אשתו
אינבאַליד אסתר שיינדיל
אינבאַליד ריזע טייבל
אינבאַליד משה שיע
אבראמאָוויטש יאָקום
אבראמאוויטש משה
אבראמאוויטש וואָלף
אבראמאוויטש יהודית
אבראמאוויטש שלמה
אבראמאוויטש יעקב
אבראמאוויטש חבאָלע
אבראמאוויטש שיינדיל
אבראמאוויטש פישל
אבראמאוויטש משה
אורבאך יעקב
אורבאך גיטעלע
אייזענשטאט ד״ר ומשפחתו
אסטרייכער מרדכי
אסטרייכער סאָרצע
אסטרייכער משה
אסטרייכער סוזה
אוסטרי ביילה
אייזענמאן שמואל
אוסטרי לייביש
אוסטרי ישראל
אייזענמאן אברהם דב
אוסטרי לייביש
אוסטרי שפרינצע
אוסטרי ביילה
אוסטרי ישראל דוד
אפעלבום משה חיים ואשתו
אפעלבום רבקה ובתה
אפעלבום נחמה ושתי בנותיה
אפעלבום נתן דוד
איצקוביץ יידל
איצקוביץ חוה
איצקוביץ שמואל, תינוק בן שנה

אייזענמאן יוסף מלך
אייזענמאן פייגל, אשתו
אייזענמאן אברהם
אייזענמאן שמואל
אייזענמאן אברהם בער וילדיהם
אייזענמאן ביילה, אשתו
אייבעשיץ יאָקעל
אייבעשיץ אסתר
אייבעשיץ משה
אייבעשיץ ישעיהו
אייבעשיץ גיטל
אייבעשיץ רחל
אייבעשיץ נטע
אייבעשיץ צפורה, אשתו
אייבעשיץ אָרון הענדל
אייבעשיץ נחמיה בן נטע
אייבעשיץ שפרה פעסל בת נטע
אייבעשיץ בלימה בת נטע
אייבעשיץ מאניה בת נטע
אנקער מרדכי

ב

באנד מענדל, אשתו ושמונה ילדים
בוים שיינדל
בוים פנחס
בוים אברהם מרדכי
בוים פייגל
בוים בלומה
בוים לאה
בוים חיים יצחק
בירמאן ישראל ישעיהו
בירמאן רבקה, אשתו
בירמאן חנה לאה
בירמאן ברכה
ברוקנער אריה
ברוקנער פייגלה
ברוקנער מאניה
ברוקנער ישראל
ברוקנער גיטעלה
ברוקנער רחל
ברוקנער הירשל זעליג
ברוקנער בילה, אשתו
ברוקנער דאבע ובעלה אברהם פיינער
ברוקנער פייגל
ברוקנער רחלה
ברוקנער יחיאל
ברוקנער חיימעלה
בראנד הענעך ובנו
באריטהארציק מנדל ואביו
ביבער שמואל איסר
ביבער שרה, נורתה ברחוב
ביבער יעקב מאיר
ביבער אברהמלע, מת אחר השואה
ביבער, אשתו מבית קורנפעלד
בלומענפרוכט יוסף דוד
בלומענפרוכט רבקה, אשתו
בלומענפרוכט גיטל
בלומענפרוכט מלכה
בלומענפרוכט אברהם יעקב ומשפחתו
בלומענפרוכט ברריגדל, אשתו
בלומענפרוכט ראובן מאיר
בלומענפרוכט בערל
בלומענפרוכט רחל
בלומענפרוכט איטעלע
בלומענפרוכט יוסף
בלומענפרוכט חנה עטל
בלומענפרוכט יוסף בעלה
בלומענפרוכט הערשל
בלומענפרוכט גיטל, אשתו
בלומענפרוכט רחל
בלומענפרוכט פסח
בלומענפרוכט שרה רבקה, אשתו
בלומענפרוכט בערל
בלומענפרוכט לייבל
בלומענפרוכט וואלטצע

בלומענפרוכט (פאצאנאבסקי)
משה, בעלה
בלומענפרוכט דאבע
בלומענפרוכט בער
בלומענפרוכט לייבל
רעכניץ מירל
רעכניץ לייבל
רעכניץ רחל
בארימהערציק מאיר
בארימהערציק מענדל
בוים ומשפחתו ושני ילדים
תאומים
בראון הענאך, מנהל החדר
בראון מירל
בראון הירש דוד
בידלובסקי הירשל
בידלובסקי טילה
בידלובסקי מאטעל
בידלובסקי בלומצה
בידלובסקי איטשע, התאבד
בידלובסקי דוד
בידלובסקי דבורה
ברעדונג זיסל ומשפחתה
באנד שפרינצה ובתה
בלאט לאה
בלאט ציביה
בלאט פערל
בלאט אסתר
בלאט חאלע
בלאט אברהם
בינשטוק חיים
בינשטוק מינדל
בינשטוק חנה גיטל
בארענשטיין שלמה
בארענשטיין אבעלע
בארענשטיין וועלוועל
בוכבינדער מאיר
בוכבינדער נעטל לאה אשתו,
מבית פולטאראק

בוכבינדער רחל
בוכבינדער יענטעלה
בוכבינדער סימה
בוכבינדר איזה
בליאקובסקי פייבל
בליאקובסקי יעקב
בליאקובסקי שרה, אשתו
בליאקובסקי אברהמלה
בליאקובסקי מאיר
בליאקובסקי רבקה פייגל
בארימהארציק מאטיל ומשפחתו
בארימהארציק מאיר
בארימהארציק אסתר
בארימהארציק זישה
בארימהארציק פעסיל, אשתו
ומשפחתם
בארימהארציק שרה ומשפחתה
בארימהארציק רחל ומשפחתה
בלומענשטיין יוסף
בלומענשטיין בלומה
בלומענשטיין יוכבד
בלומענשטיין גיטל
בלאט בערל
בלאט אסתר, אשתו
בלאט אליעזר
בלאט אברהם
וכל משפחותיהם
ביבער מענדעל. זיידעלעס
ביבער רבקהלה
בידערמאן ומשפחתו

ג

געשונוביץ רייזעל
געשונוביץ חוה
געשונוביץ ישראל
געשונוביץ צעכיל ומשפחתה
גלעצער בעריש
גלעצער רחלה
גלעצער לייביש

גלעצער איציק
גלעצער חמי
גלייטמאן שמואל
גלייטמאן מרים
גריס פרל יוכבד
גריס שמחה
געלבאנד הירשל
געלבאנד חנה הינדה
גולדמן יוסף ואחותו
גולדפריינד שלמה
גולדפריינד חוה לאה־לעדערמאן
גולדפריינד שלושה ילדים
גרשונוביץ יחיאל
גרשונוביץ, אשתו
גרשונוביץ העגדל ומשפחתה
גוטפעלד גיטל מלכה
גוטפעלד לאה
גוטפעלד גרשון
גוטפעלד פסיה
גוטפעלד ליפא
גולדפריינד חיים
גולדפריינד בצלאל
גולדפריינד הינדה
גולדפריינד ברכה
גולדפריינד רחל
גולדפריינד קיילע
גולדפריינד מרדכי
גולדפריינד חנה
גולדפריינד חיים
גולדפריינד בת שבע
גולדפריינד רבקה
גולדפריינד טויבה
גולדפריינד אסתר
גולדפריינד העגדעל
גולדפריינד חוה
גרוטמן יוסקה
גרוסמן גיטעלע
גרוסמאן חנה רחל
גרוסמאן אסתרל

גרוסמאן שפרינצל
גרוסמאן פערעלע
גרוסמאן אלתר ישראל
גערשונוביץ איסר ומשפחתו
גערשונוביץ בלימה
גערשונוביץ יאָקל
גערשונוביץ אהרן
גערשונוביץ דוואשע
גערשונוביץ פייגל ומשפחתה
גוטליב אסתר
גוטליב יוסף
גוטליב יחזקאל
גוטליב מניה־נויפלד
גוטליב אברהמלה ומשפחתו
גוטליב נתן ומשפחתו
גוטליב חיה לאה ובנה
גוטליב מאניה
גיטלער ישראל
גיטלער בעריש
גיטלער יהודה
גלאזער חנה
גלאזער יעקב
גלאזער משה
גלאזער טעלצעל
גלאזער דאבע
גולדבערג יוסף
גולדבערג אידה
גולדבערג רבקה
גולדבערג משה
גולדבערג אלק
גולדבערג עדה
גולדבערג לוניה
גולדבערג פסל גולדה
גולדבערג שיינדל
גולדבערג רבקה
גולדבערג שמואל
גולדבערג כאלע
גאָלדבערג פייגל
גארצארש מרים חיה

גארצארש מרים חיה
גארצארש יעקב
גארצארש יונה
גרינהולץ מנדל
גרינהולץ שרה
גולדמאן יוסף
געלבארד שמעון
געלבארט חיים
געלבארט חנה
געלבארט נחום
געלבארט שרה
געלבארט פרימעט
געלבארט רבקה
גוטליב יוסף
גוטליב משה
גוטליב יוסף מאיר
גוטליב אסתר
גוטליב יוכבד
גוטליב דוד
גוטליב משה, נפל ברוסיה
גוטליב אברהם
גוטליב ישראל
גוטליב חנה
גוטליב אסתר
גוטליב מינדלה
גוטליב יצחק לוי
גוטליב הענדל, אשתו
גוטליב יעקב
גוטליב דוד
גוטליב לאה
גוטליב שרה
גוטליב אברהם ישכר
גוטליב נחמה פרידה
גוטליב יהודה
גוטליב אלטלה
גוטליב רחל
גוטליב אלחנן
גוטליב יחזקאל
גלאזער מנחם

גלאזער בנימין
גלאזער דוד
גלאזער פייגל
גלאזער רייזעל
גלאזער יצחק מאיר
גלאזער טויבעלה
גלאזער לאה
גלאזער הירשל
גלאזער מאָטעל
גלאזער הענה
גלאזער זלמן
גלאזער אסתר רחל
גראָספעלד זיסמה
גראָספעלד דבורה, אשתו
גראָספעלד שלמה
גראָספעלד ראובן
גראָספעלד חנה
גראָספעלד מאָטל
גראָספעלד פלה
גראָספעלד רחל
גלעצער טוביה
גלעצער אסתר זיסל
גלעצער חנינה
גלעצער חנה דבורה
גלעצער ציפה רחל
גלעצער בעריש
גזשעבין ישראל
גזשעבין אסתר
גזשעבין גולדה
גזשעבין לייזער
גזשעבין אברהם
גזשעבין לאה
גזשעבין יקותיאל
גארצארש שמעון ואשתו אסתר
גרוסמאן ישראלקה
גרוסמאן רחלה
גרוסמאן יחזקאל
גרוסמאן אברהמלה
גרוסמאן יעקב

גרוסמאן מרדכי

גרוסמאן שפרינצה ובעלה לאנדאו

גרוסמאן שלמה

גרוסמאן מלכה

געליבטער אנשיל

געליבטער מרים

געליבטער אברהם

געליבטער פערל, אשתו

געליבטער מלכה לובה

געליבטער חוה

געליבטער פייגה

געליבטער רבקה

געליבטער יעקב

געליבטער חיים

געליבטער פייגלה, אשתו

געליבטער שלמה, בנו

געליבטער שיימה, בנו

געליבטער דוד, בנו

געליבטער לאה, בת

געליבטער שושנה, בת

געליבטער אסתר לאה

געליבטער יחזקאל ואשתו

געליבטער פינטשע ואשתו

גלאזער מאיר

גלאזער שרה הענדל

גלאזער מלכה

גלאזער ליבה

גלאזער פייבל

גלאזער צביה

גלאזער חנוך

ד

דאנציגער בערל

דאנציגער פנחס ומשפחתו

דאטנער דוד

דאטנער טויבה

דאטנער חוה

דאטנער מלכה

דאטנער הענדל

דאטנער בנימין

דראך מרדכי

דראך אסתר

דראך הירש וואלף

דראך מלכה חנה

דראך גאלדה

דראך שלמה

דראך צפורה

דראך חנה

דרעזנער חיה שרה

דאמב אהרן בנימין

דאמב יעקב

דאמב פרץ

דאמב מרים

דראכמאכער חיים

דראכמאכער קלמן

דראכמאכער הרשיל

דראכמאכער לייביש

דראכמאכער פעסל

דראכמאכער שלמה

דראכמאכער מאיר

דראכמאכער אברהמלה

דראכמאכער מאיר

דראכמאכער אברהמלה

דראכמאכער רויזל

דראכמאכער פרימעט

דיאמאנט ברריגדל לאה

מז'ארנובצה

דיאמאנט פנחס

דיאמאנט שלום

דיאמאנט יהושע

דיאמאנט איטה

דיאמאנט הענה

דיאמאנט דוד

דיאמאנט שרה, אשתו עם שני ילדים

דיאמאנט גיטל, אשתו של מאיר מייטלעס עם שני ילדים

דאפנער בת שבע

דאפנער טשארנה
דאפנער ישראל
דאפנער געלה
דאפנער יעקב
דאפנער ראובן
דאפנער ראזשע ובתה
דאפנער לאה
דאפנער אסתר, בת
דאפנער אליעזר
דאפנער חיה שרה
דאפנער פנחס
דאפנער משה
דאפנער רחל לאה
דאפנער יחיאל
דאפנער ראובן
דאפנער מאטל
דאנציגער מאיר
דאנציגער חיים
דאנציגער דוד
דאנציגער משה
דאנציגער פייגל

ה.

האבערפעלד גיטל
האבערפעלד נאכע
האבערפעלד טויבה
האבערפעלד בלומה
האבערפעלד אברהם
האבערפעלד רחל
האבערפעלד רייזל
האבערפעלד בעריש
האבערפעלד משה
האבערפעלד יהושע
האבערפעלד יחיאל
האבערפעלד אסתר
האבערפעלד חנה
האבערפעלד לאה
האלצמאן קלמן ומשפחתו
האלצמאן הירש ליב ומשפחתו
האלצמאן רחל ומשפחתה
האלצמאן גרוינם
האלצמאן אלתר ומשפחתו
האלצמאן געגענדל
האכערמאן אדל
האכערמאן גאלדע
ד ענדלער משה
ד ענדלער רחל
ענדלער געגענדל
ענדלער דוד
ענדלער ישראל
ענדלער טייבעלע
האבערפעלד יוסף ברוך
האבערפעלד אברהם זעליג
האבערפעלד אברהם לוטמע
האבערפעלד שמעון
האבערפעלד מרים חיה
האבערפעלד דבורה רחל
האבערפעלד חנה
האבערפעלד משה יחיאל
האבערפעלד דבורה
האבערפעלד חוה

ו.

וואלצינסקי חיים דוד
וואלצינסקי חוה הינדה
וואלצינסקי רחל
וואלצינסקי משה אהרן, יודנראט
וואלצינסקי אברהם לאזער
וואלצינסקי הענעך
וואלצינסקי טויבה חיה
וואלצינסקי איטצע
וואלצינסקי שרה רבקה
וואלצינסקי זלאטע
וויינדלינג עקיבא, סבא
וויינדלינג שיינדל, סבתא
וויינדלינג ישעיהו דוד
וויינדלינג פעסיל, אשתו

וואנדערסמאן הערשל
וואנדערסמאן יוכבד
וואנדערסמאן רפאל
וואנדערסמאן זלמן
וואנדערסמאן רבקה
וואנדערסמאן אסתר (נייפעלד)
וואנדערסמאן יעל
ווייגשטאָק יוסף
ווייגשטאָק צירל
ווייגשטאָק מרדכי
ווייגשטאָק זלמן
ווייגשטאָק רייזה
ווייגשטאָק רבקה
ווייגשטאָק מלכה
ווייגשטאָק שפרינצה
ווייגנגארטן משה
ווייגנגארטן שיינדל, אשתו
ווייגנגארטן פישל
ווייגנגארטן בעקי
ווייגנגארטן שמעון
ווייגנגארטן יעקיל
ווייגנגארטן דוד
ווייגנגארטן חבולה
ווייגנגארטן מלכה
ווייגנגארטן רבקה
וואַרזשעכע דוד ומשפחתם
וואַרזשעכע צימה טייבל
ווייגטרויב אפרים
ווייגטרויב עלקע
וולוך ישראל
וולוך יוסף, בן
ווייגשטאָק שלמה
ווייגשטאָק גיטל, אשתו
ווייגשטאָק רחל, בת
ווייגשטאָק מרדכי, בן
ווייגדלינג ישעיה דוד
ווייגדלינג פעסל
ווייגדלינג חוה
ווייגדלינג יאכעט
ווייגדלינג ריקל
וואלפוביץ יחיאל
וואלפוביץ גיטל
וואלפוביץ אבא
וועלגרין אברהם
וועלגרין טעמערל
וועלגרין יוסף מענדל ואשתו
וועלגרין לייזער ומשפחתו
וועלגרין גאָלדה
וועלגרין שמואל
וועלגרין לייביש
וועלגרין רבקהלה
וואָלפאוויץ אבא
וואלפאוויץ צפורה
וואלפאוויץ מנשה
וואלפאוויץ רבקה
ווייספעלד יוסף
וואַרטער לאזער
וואַרטער אלתה דבורה
וואַרטער חבאָלה
וואַרטער הענעך
וואַרשאווסקה לובלינג פייגלה
וואַרשאווסקה משה
וואַרשאווסקה פסח
וואַרשאווסקה אפרים
וועלנער יהושוע
וועלנער ליבה פייגל
וועלנער שבתאי
ויסוקה דוד
ויסוקה פעסלה
וועקסלער חנוך
וועקסלער ישראל
וועקסלער נאחה
ווייצמאן חיה לאה
ווייצמאן יעקב
ווייגבערג חנה
ווייגבערג חיה מיכל
ווייגבערג משה
וואַרטער מאָטל

וואַרטער פייגל

וויינריב ישעיהו

וויינריב מלך

וויינריב אברהם

וויינריב חוה

וויינריב פייגה

וויינריב אטל

וויילדער צילה

וויצמן יצחק מאיר

וויצמן אסתר

וויצמן יידל מאיר

וויצמן יעקב הירש

וויצמן יחיאל

וויצמן געלה

וויצמן מאיר

וויצמן שמואל

וויס יעקב ובנו

וועלנער ירחמיאל

וועלנער מענדלה

ווינגאַרטן משה

ווינגאַרטן פישל

ווינגאַרטן בעקי

ווילדער ליבל

ווילדער צילה

ווינשטאָק יוסף

ווינשטאָק צירל

ווינשטאָק מרדכי

ווינשטאָק זלמן

ווינשטאָק ריקעל

ווינשטאָק רבקה מרים

ווינשטאָק שפרינצה

ווינשטאָק מלכה

ווינשטאָק רויזה

ווינשטאָק יחיאל ומשפחתו

ווינשטאָק יהודה ליב ומשפחתו

ווינשטיין אהרן

ווינשטיין אברהם

ווינשטיין רחל

ווינשטיין משהלה

ווינשטיין ישראל

ווינשטיין שרה

ווינשטיין לאה

ווינשטיין באלצה

ווינשטיין הירש

ווינשטיין חיים משה

ווינשטיין מאטעק

ווינשטיין חיים משה

ווינשטיין אסתר סימה

ווינשטיין יונה־יוכבד

ווינשטיין מרדכי

ווינשטיין מלכה

ווינשטיין בנימין יהושע

וואַרשאַווסקע הינדה, בת יהושע מנדל

וויסבערקער שמעון

וויסבערקער גיטל

וויסבערקער פרומעט

וויסבערקער מאניה

וויסבערקער רבקה

וויסבערקער טייבל

וויסבערקער פריידל

ווינשטיין הירשל

ווינשטיין פערל

ווינשטיין אברהמלה

ווינשטיין דאבע

ווינשטיין אלימלך

ווינשטיין רחל

ווינשטיין משה יואב

ווינשטיין נחמיה

ווינשטיין בנימין

ווינשטיין אסתר ראָדע

ווינשטיין פייגלה

ווינשטיין חנהלה

וועלנער אברהם יצחק

וועלנער מאטיל, אשתו

ווינשטאק רבקה

וועלנער ראובן משה

וועלנער חנה פייגל

וועלנער פריידל מלכה	וויינבערג יעקב (החזן)
וועלנער משה יצחק ובנו	וויינבערג אשתו
וועלנער שמשון, סבא	וויינבערג טויבלה
וועלנער צביה, סבתא	וויינבערג ישעיהו
וועלנער זאב	וויינבערג טראנצה
וועלנער רבקה	וויינבערג מאטל
וועלנער פלטיאל	וויינבערג פעסל
וועדיגער הירשל ואשתו	וויינבערג מרים ובעלה
וועדיגער שלמה	וויינבערג אפרים
וועדיגער מאיר	וויינבערג חיים שמואל
וויינשטאק לייזער	וויינבערג אברהם מרדכי
וויינשטאק ישראל	וויינבערג יצחק הירש
וויינשטאק לייבטשע	וויינבערג קיילה
וויינשטאָק זלמן	וויסברט משה
וויינשטאָק יוסף	וויסברט אסתר, אשתו
וויינשטאָק ישראלקה	וויסברט שמואל, בן
וויינשטאָק חבאלה	וויסברט מרדכי, בן
וויינשטאָק אסתר שיינדל	וויסברט חנה, בת
וויינשטאָק שבע	וויסברט יעקב, בן
וויינשטאָק הערשל	וויסבארט וואָלף, בן
וויינשטאָק גאָלה	וויסבארט לייבל, בן
וויינשטאָק צירל	
וויינשטאָק חנה	ז.
וויינשטאָק יואל	זיעלאנקע יוסף
וויינשטאָק מרים ושני בניה	זיעלאנקע פייגל
וויינשטאָק זיסל	זיעלאנקע יהודה
וויינשטאָק דוד	זיכער חנוך
וויים יעקב יוסף	זשיעלאנע מנדל
וויים שרה	זשיעלאנע שרה
וויים אריה אברהם, בן	זילבערשטין שלמה
וויים פעסל, בת	זילבערשטין סענדער
וויים אהרן הענדל, בן	זונאבענד יצחק ומשפחתו
וויים רחל, בת	זונאבענד וואָלף ומשפחתו
וויינבערג אָדל	זונאבענד לייביש ומשפחתו
וויינבערג בלומה	זעליגמאן טוביה
וויינבערג רחל	זינגער גיטל
וויינבערג מרים	זינגער אסתר
וויינבערג אפרים ועוד 4 ילדים	זינגער נאָטע ואשתו
וויינבערג פייגלה	זינגער הענדעלע ושלשה ילדים

זילבערשטיין מענדל ואשתו
זילבערשטיין מאיר
זילבערשטיין לאה
זעלינגער אבא
זעלינגער רבקה
זעלינגער וואלף, מלחמת פּארטיזנים
זאקס יהודה
זאקס שרה, אשתו
זאקס מלכה, בת
זאקס רויזע, בת
זאקס זעלדה, בת
זאקס פנחס, בן
זאקס אברהם, בן
זאקס זילה, בן
זארשינסקי פייבל איציק ומשפחתו
זארשינסקי מאַטל
זעלצער לאה
זעלצער הערצל
זעלינגער טוביה
זעלינגער לאה
זעלינגער שרה
זעלינגער עקיבא ברוך
זעלינגער לוי
זעלינגער מינדל
זעלינגער עקיבא ברוך
זעלינגער רחל
זעלינגער יצחק
זעלינגער רחל
זעלינגער נחום
זעלינגער עקיבא ברוך
זילבערבערג אברהמלה, נורה בבונקר
זילבערבערג זלאטע
זילבערבערג דוד
זילבערבערג חיה מנוחה, אשתו
זילבערבערג פריידל, בת
זילבערבערג לאה, בת
זילבערבערג מלכה, בת
זילבערשטיין גרשון
זילבערשטיין יוכבד
זייגעלמאן ברכה
זאלצמאן איסר
זאלצמאן פעלה
זאלצמאן שלום
זאלצמאן יעקב
זאלצמאן מאניה
זילבערמינץ חיים וואלף
זילבערמינץ טויבעלה, אירע 2 ברידער, ליטמא קלעזמער און אברהמלה פריזיער
איר שוועסטער מיט איר מאן משה רוזענבוים און זייערע קינדער
שוועסטער פּעסל
ברודער יצחק
ברודער לופמאן
ברודער לייבעלע
שוועסטער שרהלע
שוועסטער אַדעלע
ברודער יוסף ליב
ברודער אלתר
זילבערמינץ שלום מאיר
זילבערמינץ קיילע פרומעט, אשתו
זיבן זין און טעכטער

ח.

חיימאָוויץ חנוך
חיימאָוויץ מלכה
חיימאָוויץ שרה
חיימאָוויץ חנהלה
חיימאָוויץ אברהם
חיימאָוויץ בילה
חיימאָוויץ ריבצה
חיימאָוויץ מלך
חיימאָוויץ חיימלה
חענצינסקי הענך
חענצינסקי חיה, אשתו

חענצינסקי אסתר, בת
חענצינסקי שפרינצה, בת
חענצינסקי חיים, בן
חענצינסקי מאיר
חאבע שמעון
חאבע איטל, אשתו
חאבע ברוך, בן
חאבע יחיאל משה
חאבע אפרים
חאבע ישראל
חאבע פייגעלה
חאבע רחלה
חאבע דוד
חאבע חנה
חאבע משה
חאבע חיה מירל

ט.

טענענבוים שמואל
טענענבוים פייגל
טענענבוים וואלף
טענענבוים יוסף
טענענבוים חוה
טענענבוים גיטל
טארלא שרהלה
טארלא הענדל
טארלא נפתלי
טארלא בילה רוזה
טארלא מניה
טארלא שפרה ושבע בנותיה
טרעפער מלך
טרעפער, אשתו ושני ילדים
טוכמייער אברהם
טוכמייער סאלה
טאַרבעצקי ישעיהו
טאַרבעצקי מלכה
טאַרבעצקי ישראל יצחק בן ישעיהו
טאַרבעצקי טעמע, בת ישעיהו
טאַרבעצקי שפרינצה, בת ישעיהו
טאַרבעצקי אסתר, בת ישעיהו
טאַרבעצקי רחל, בת ישעיהו
טאַרבעצקי חנה, בת ישעיהו
טאַרבעצקי גיטל, בת ישעיהו
טארנאווסקי מרדכי
טארנאווסקי רייזל פערל, אשתו
טארנאווסקי דוב וילדיהם
טארנאווסקי משה אריה
טארנאווסקי אברהם
טארנאווסקי בן ציון
טארנאווסקי אבא

י.

יעקובויץ הירשל אשר
יעקובויץ רחל, אשתו
יעקובויץ אסתר, בת
יעקובויץ ליטמה
יעקובויץ רבקהלה, שתי בנות
יעקובויץ אלתר
יעקובויץ טעמע
יעקובויץ הרשל
יעקובויץ נתן
יעקויץ אלתר
יעקויץ פריידל
יעקויץ אלימלך
יעקויץ חנהלה ו־3 בנות
יזראלעוויטש יוסף ברוך
יזראלעוויטש חנה רבקה
יזראעלעוויטש דוד
יזראעלעוויטש אסתר
יזראעלעוויטש דאבע
יזראלעוויטש מירלע
יזראעלעוויטש טייבעלע
יזראעלעוויטש יאכעט
יזראלעוויטץ מנדל דוד
יזראעלעוויטץ חנה איידל
יזראלעוויטץ משה קלמן
יזראלעוויטץ גאלדע

יזראלעוויץ שרהלה
יזראלעוויטץ שמואל
יזראלעוויטש אהרן
יזראלעוויטש יהודה
יזראלעוויטש דוד
יאָנגערמאן טעמע
יעקבזון מנדל
יעקבזון גינענדל, אשתו
יעקובזון בנימין
יעקובזון שמואל
יעקובזון יעקב
יאנאווסקי ביירעך
יאנאווסקי חנהלה
יאנאווסקי איטשע דוד ומשפחתו
יאנאווסקי פייגלה
יאנאווסקי לאהטשע
יאנאווסקי אברהם משה ומשפחתו
יאנאווסקי שרה

כ.

כץ חיימל
כץ גולדה
כץ יקותיאל
כץ איטעלע
כץ רבקה

ל.

לוויט מאיר
לעסמאן יהושע
לעסמאן מרים, אשתו
לעסמאן אסתר רחל, בעלה וילד
לעסמאן לייביש
לעסמאן מלכה, אשתו ועוד
שני ילדים
לעסמאן חנה, בעלה ושני ילדים
לעסמאן פערל
לעסמאן אהרן
לעסמאן גרשון
לעסמאן שלום

לדרמאן חיים, אשתו חיה
וארבעה ילדים
לדרמאן אברהם דוד
לדרמן חיה
לדרמן ירחמיאל
לדרמן יוסף
לדרמן צירל
לדרמן שיינדל
לדרמן הינדה
לדרמן אליעזר, בן
לדרמן מרים, בת
לעזאַרגן איציקל
לעזארגען ריקל ומשפחתו
ליכטיג טוביה ומשפחתו
ליכטיג יאָקל
ליכטיג שלמה
ליכטיג זיסל
לאזנאווסקי שמואל
לאזנאווסקי בעריש
לאזנאווסקי מלכה
לאזנאָווסקי פינצה אריה
לאזנאווסקי שמעון
ליכטיג אברהם
ליכטיג מערלה, אשתו
ליכטיג שרה
ליכטיג לייביש
ליכטיג חוה, אשתו
ליכטיג משה, בן
ליכטיק שרה, בת
ליכטיג טוביה
ליכטיג שרה פייגע, אשתו
ליכטיג משה, בן
ליכטיג נתן
ליכטיג איטקה
ליכטיג שמעון
ליכטיג גולדה
ליכטיג שרה
לוסטיגער אהרן
לוסטיגער בלומה, בת

לוסטיגער אברהם
לוסטיגער מלך, אשתו בלומה
ושלושה ילדים
לעוויט מאיר שמעון
לעוויט לאה, בת
לעוויט קיילה רבקה
לאנדא לאלא
לאנדא גאלדה
לאנדה ירמיהו בן הענך
לאנדה פולה
לאנדה אלק
לאנדא מאניה בת הענך
לינדענבוים פסח
לינדענבוים יוכבד זיסל
לינדענבוים אייזיק, אשתו שרה
ומשפחתם
לייטמאן מאטל
לייטמאן גריניה
לייטמאן פייגלה
לייטמאן זכריה
לייטמאן גולדה
לעוויט מרדכי
לעוויט יצחק
לעוויט אליעזר
לעוויט שיע
לעוויט חיים
לעוויט הינדה פייגה
לעוויט שפרינצה
לעוויט לאה
לעוויט הענה
לעוויט טובה
לעוויט פעסל בת אלתר
לעוויט יצחק
לעוויט מרדכי
לעוויט ליזה
לעוויט געצל
לעוויט חמי
לעוויט חיהלה
לאנדקארט שאיע

לאנדקארט חנה, אשתו
לאנדקארט לובע, בת
לאנדקארט אסתר, בת
לאנדקארט הערשל, בן
לאנדקארט שלום, בן
לאנדקארט חיה שרה, בת
לאנדא שאול בן אברהם
לאנדא פייגלה, אשתו
לובלינג פייבל
לובלינג ברײנדל
לובלינג יעקב יצחק בן פייבל
לובלינג אפרים בן פייבל
לובלינג משה יהושע (במרד
טרבלינקה)
לובלינג זלדה
לובלינג אסתר ריזל
לובלינג יהושע בן אפרים וצירל
לובלינג אסתר, אשתו
לובלינג זושיה
לובלינג חיים בן אפרים
לובלינג טובה, אשתו
לובלינג אפרים. בנם
לובלינג, ילדה
לובלינג יעקב יצחק
לובלינג רבקה
לנדא משה
לנדא יצחק
לאנדא הענך
לנדא פייגלה
לאנדא אברהמל בן הענך
לנדא גולדה. אשתו
לאנדא גיטל

מ.

מידלארז' גיטעלע
מידלארז' הינדה
מידלארז' לאזער
מידלארז' מירל
מידלארז' יצחק מאיר

מאנעטא הירש דוד
מאנעטא יידל
מיאדאבניק ויטקה
מיאדאבניק חיים, בן
מיאדאבניק דוד, בן
מיאדאבניק פייגל, בת
פערלגריכט פעסל, סבתא
מידלארז׳ אברהם יוסף
מידלארז׳ אסתר מלכה, אשתו, נרצחו בביתם
מידלארז׳ הערשל
מידלארז׳ אינה
מידלארז׳ ישראל ואשתו חיה
מידלארז׳ חיים ואשתו שרה
מידלארז׳ אהרן
מידלארז׳ פייגל
מידלארז׳ שרה
מידלארז׳ פריידל
מידלארז׳ רחל
מידלארז׳ יעקב
מידלארז׳ פעסעל, אשתו
מידלארז׳ ישעיהו
מידלארז׳ פייגל
מידלארז׳ דוד
מידלארז׳ משה
מידלארז׳ רחל, אשתו
מידלארז׳ געניה
מידלארז׳ דוד
מידלארז׳ אהרן
מידלארז׳ פייגל ביילה
מידלארז׳ שרה
מידלארז׳ ישראל
מידלארז׳ רחל
מערין לאה
מערין חיים ואשתו
מערין רחל
מערין חנה פעסל
מערין חיה
מערין יצחק
מערין פייגל
מערין שמואל בער
מערין אלימלך
מורמאן מאיר
מורמאן משה
מעלאך יעקל
מעלאך מלצה, אשתו
מעלאך גיטל
מעלאך מינדל
מייטלעס ראובן, דער געלערער ראובן
מייטלעס רחל
מייטלעס שמואל
מאצנער וואלף, מתאבלים שני בניו שמואל ומרדכי
מאצנער פעסל, אשתו
מאצנער אסתר
מאצנער פנחס
מאצנער שמואל ישעיהו
מאצנער שרה
מאצנער (שלוש בנותיהם)
מאַרמאן חוה
מאַרמאן טובה
מאַרמאן יטקה
מאַרמאן משה
מאַרמאן מאיר
מיאדאווסקי בעלאַ יטקה
מיאדובניק משה יעקב
מענטליק שרה
מענטליק נחמיה
מענטליק שלמה
מענטליק חנן
מענטליק מלכה
מענטליק משה
מענטליק משה
מענטליק שירצה, אשתו
מענטליק חיים
מענטליק יוסף
מענטליק מלכה

מארגאן פייגל
מארגאן פרידה
מארגאן בלומה
מארגאן צירלה ובעלה
מארגאן קלמן
מארגאן שיינדל ובעלה ישעיהו
מארגאן אהרן ואשתו שרה
מארגאן מאניע
מארגאן מינדל
מארגאן חנה מילכה
מארגאן בערל זושה ואשתו
מארגאן זלמן, אשתו רחל וארבעה ילדים
מארגאן פולה
מארגאן מרדכי
מארגאן רבקה
מארגאן יענטל
מארגאן מאנעלע ואשתו
מוניביץ יעקב
מוניביץ דבורה לאה
מוניביץ משה
מוניביץ, אשתו גרינפעלד
מוניביץ, בת
מארימונד אברהם
מארימונד חיה שרה
מארימונד לייב הירש
מארימונד חיים מרדכי
מארימונד זיסקינד
מארימונד לייבעלע
מארימונד שמואל יעקב
מארימונד מרדכי פישל ואשתו טייבעלע
מארימונד יוסף
מארימונד באלצה ובנה
מארימונד יוסף בן מרדכי
מינץ איטשע
מילערמאן חיים
מעקלער קאפל
מעקלער שמחה ביגעם
מעקלער טובה
מעקלער שמואל
מערין חיים
מייטעק רבקה
מייטעק שרה
מייטעק משה
מייטעק חיים
מייטעק יענטעל
מייטעק רעגינה
מייטעק שרה
מייטעק משה
מילשטיין פנחס
מענטליק חנה
מענטליק חוה
מענטליק ישראל דוד
מענטליק לוי יצחק
מייטלעס מנדל ברוך
מייטלעס חיה בת יעקב
מייטלעס חבאלה בת מנדל ברוך
מייטלעס שרה בת מענדל ברוך
מייטלעס ישראל יצחק בן מנדל ברוך
מייטלעס נאטל בת מנדל ברוך
מייטלעס זיסל בת מנדל ברוך
מייטלעס יצחק, אשתו פייגל וילדיהם
מייטלעס ישראל
מייטלעס יחיאל
מייטלעס ריקל
מייטלעס רייזל
מייטלעס מאטל
מייטלעס הארצקע. אבא ואמא
מייטלעס קיילה ושני ילדים
מייטלעס הענדל
מייטלעס יהודית
מייטלעס סימה
מייטלעס קיילה לאה
מייטלעס מרדכי זאב
מייטלעס טריינה

מייטלעס גיטל
מייטלעס מנדל
מייטלעס מרים
מייטלעס נחום
מייטלעס פרומה
מייטלעס, ילדה
מייטלעס מרדכי וואלף
מייטלעס אסתר רייזל
מייטלעס איצי
מייטלעס קאלצ׳ע
מייטלעס אביגדור

נ.

נאנבערג אביגדור
נאנבערג לאה
נאנבערג אלתר
נאנבערג פעסלע
נאנבערג נתן
נאנבערג חיים
נאנבערג אברהמלע
נאנבערג שיינדל ווינגארטן
נאנבערג שיינדל ווינגארטן
נאנבערג פערלה
נאנבערג חיימעלע, נספה בסטרי
נאנבערג כאטשע, ניספה בבעלזיץ
נאנבערג מאניש, ניספה
באושביץ
נאנבערג נאכע, אשתו
נאנבערג מאלטצע ובעלה צימער־
מאן, נורו בליל הגירוש
נייער אלקנה
נייער פריידל. אשתו
נייער אליעזר, נפל במלחמת
פּאַרטיזנים ביערות פילציה
נייער משה
נייער אברהם
נייפעלד טויבה
נייפעלד ראובן
נייפעלד גוטצה

נייפעלד פולה
נייפעלד שמואל
ניאַקי איצי
ניאַקי משה
ניאַקי רחל, אשתו סעצעמסקי
ניאַקי יצחק בן משה
ניאַקי מינדל בת משה
ניאַקי לייביש
ניאַקי הענדל לבית קילבערג
נייפעלד חיים, סבא
נייפעלד יעזשע סבא
נייפעלד שמואל
נייפעלד ראזע
נייפעלד דוד
נייפעלד זעליג
נייפעלד ישראל
נייפעלד מרים
נייפעלד אסתר
נייפעלד משה
נאפּז׳יקשאנע אברהם
נאפּז׳יקשאנע פריידל, אשתו
נאפּז׳יקשאנע שרה
נאפּז׳יקשאנע גיטל
נאפּז׳יקשאנע רבקה
טוכמייער אברהם, גיס
נאַנבערג מרדכי
נאַנבערג שרה, אשתו
נאַנבערג יצחק מאיר, בן
נאַנבערג חוהלה
נאַנבערג מאניה
נאַנבערג חיים
נאַנבערג חוה
נאנבערג משה
נאַנבערג מאַניש
נאַנבערג נאחה ושני ילדים
נאַנבערג נתן
נאנבערג מאיר
נאנבערג הינדה
נאנבערג אברהם

נארציס וואָלף
נארציס גיטל
נארציס דאבע (לעדערמאן)
לעדערמאן יואל
נארציס גאָלדע רפאלאָוויטש
נארציס חיה
נארציס דוד
נארציס רוזה לעדערמאן
ראָפאלאָוויטש יוסף
נארציס נתן
נארציס מנדל
נארציס חיה
נארציס אברהם
נארציס חיה, דודה
נארציס מרדכי, דוד
נארציס מנדל
נארציס חוה
נארציס נפתלי
נרציס אייזיק
נארציס שעיה נתן
נארציס חנה
נארציס אברהם
נארציס חילה
נארציס מוטי
נארציס זאב
נארציס גיטעלה
נארציס ליובה
נארציס אריה
נארציס דאבע
נארציס חוה
נאוולאצקי שמעון

ס.

סאַרנע יצחק
סארנע פייגל, אשתו
סארנע יענטע, בת
סארנע פילצער אברהם
סארנע פילצער מלכה
סארנע פילצער מאניה

סארנע פילצער איסר
סאַרנע מאיר לייב, אשתו ושני ילדיו, נשלחו מפריז לאושביץ
ספארגל אברהם
ספארגל קאראלע (סארנע)
ספאַרגל יענטל (סארנע)
סרעבערניק מאטעק
סרעברניק פייגל, אשתו ווייגנגארטן
סריבנער צערע
סקאוואן שמחה, נפל ברוסיה
סקאוואן אהרן שמואל
סקאוואן רחל
סקאוואן פנחס
סקאוואן ליאון ד"ר
סקאוואן לאה
סקאוואן סימה
סקאוואן משה
סקאוואן שמחה מיכל
סקאוואן טויבה
סקאוואן מיכל
סולארז שמואל
סולארז לאה
סטאשעבסקי דוד מנדל
סטאשעבסקי חיה דינה
סטאשעבסקי אסתר רבקה
סטאשעבסקי פייגלה
סטיצקי דוד
סטיצקי שושנה
סטיצקי צבי
סטיצקי שמואל
סטיצקי מיכל
סעצעמסקה יונה
סעצעמסקה הדסה
סעצעמסקה חבאלה לאה
סעצעמסקה עוזר
סעצעמסקה משה
סעצמסקה אברהם
סעצעמסקה סנדל

סעצעמסקה משה
סעצעמסקה טובה חיה
סעצעמסקה אברהם
סעצעמסקה בת שבע
סעצעמסקה רייזל
סעצעמסקה משה
ספלעווינסקי ברוך, מת יום אחר
השחרור
ספלעווינסקי יעקב שמואל
ספלעווינסקי ליפה
סארנע ראזע
סארנע חיה שרה
סארנע חיים יצחק
סארנע חיה דאבע
סארנע יענטעל

פ.

פאלטאראק שמואל אליעזר,
בן חיים שמחה
פאלטאראק אסתר, אשתו
פלאטקעוויטש אברהם
פלאטקעוויטש פייגל
פלאטקעוויטש אליהו
פלאטקעוויטש גיטל
פלאטקעוויטש מירה
פאלטאראק יעקב אהרן
פאלטאראק יוכבד. אשתו לבית
טארלו
פאלטאראק משה שמואל, בן
פאלטאראק מאַטיל
פאלטאראק שרה, בת
פאלטאראק גיטה, בת
פאלטאראק שמואל אליעזר, בן
פאלטאראק איסר
פאלטאראק עלקע, אשתו
פאלטאראק אברהם
פאלטאראק בערל
פאלטאראק חיימעל
פאלטאראק עקיבא

פאלטאראק פסח
פאלטאראק איסר
פאלטאראק פייגלה
פאלטאראק אלקה
פאלטאראק חוה
פאלטאראק דוד
פאלטאראק אלטעלע
פאלטאראק מרדכי יואב
פאלטאראק רייצה
פאלטאראק חנה רחל
פאלטאראק יענטעל
פאלטאראק בערל
פאלטאראק יעקב
פאלטאראק חיים
פאלטאראק הענדל
פאלטאראק רחל
פאלטאראק לאה
פאלטאראק פרומצה
פאלטאראק טויבצה
פאלטאראק דוד ומשפחתו
פאלטאראק טוביה ומשפחתו
פאלטאראק איסר
פאלטאראק חייצה
פאלטאראק יצחק
פאלטאראק טובה
פאלטאראק אלתר
פאלטאראק פרימעט
פאלטאראק חוה
פאלטאראק ראובן
פאלטאראק לייבל
פאלטאראק יעקל
פאלטאראק צירל
פאלטאראק משהלה
פאלטאראק שמואל
פאלטאראק הדס
פאלטאראק יאַקיל
פאלטאראק חנה הינדה
פאלטאראק חיה
פאלטאראק טוביה

פאלטאראק אלתר ואשתו (דער גראָבער אלתר)
פאלטאראק יעקיל, בן ושתי בנות
פאלטאראק לייבל ושתי בנות
פאלטאראק יחזקאל
פאלטאראק לאה, אשתו
פאלטאראק חנה, בת
פאלטאראק לייזער, בן
פאלטאראק גאָלדע, בת
פאלטאראק מרים, בת
פאריזער גרשון ושני בנים
פאריזער שיינדל, אשתו
פראמערמאן יחיאל
פראמערמאן צעכע, בת משה פאלטאראק
פראמערמאן יענטעל
פראמערמאן יצחק מאיר
פראמערמאן חנהלה
פרייס מנהלה
פרייס יטקה
פעלדבערג אלתר
פעלדבערג פולה
פעלדבערג רבקה
פעלדבערג זיסיה
פייערמאן יוסף
פייערמאן שרה
פייערמאן רבקה
פייערמאן שמואל
פעלדמאן אלתר חיים
פעלדמאן יונה טייבל
פעלדמאן יעקב חנוך
פעלדמאן בלומה יוכבד
פעלדמאן אהרן יוסף
פעלדמאן אסתר
פעלדמאן מרים
פעלדמאן בנימין יצחק
פעלדמאן דוד
פעלדמאן מנחם זאב
פעלדמאן שלמה אלימלך
פעלדמאן יעקב
פעלדמאן מאניה לבית ביבער
פריידמאן אסתר
פריידמאן שלמה
פריידמאן אליעזר
פעלזנער הירשל ומשפחתו
פעלזנער לייזער
פעלזנער זיסמה
פעלזנער מלכה
ועוד שלוש בנות
פעלזנער חיים (נפל ברוסיה)
פעלזנער הירש יידל ואשתו
פינק נחום
פינק דוד
פינק מרדכי
פינק אברהם
פינק פריידל
פייגענבלאט לייביש
פייגענבלאט פינטשע
פייגענבלאט יחיאל
פוטאש שרה
פוטאש צירה
פוטאש לייבלה
פוטאש אסתר
פוטאש משהלה
פוטאש דבורה
פוטאש משה
פוטאש רבקה
פוטאש רגינה
פוטאש יוכבד
פוטאש אדזשה
פוטאש פאָליא
פינקעוויטש מנדל, נורה בוולברום
פינקעוויטש שמשון
פינקעוויטש ישראל
פינקעוויטש שיינדל
פינקעוויטש באלטצע
פינקעוויטש פייגל
פיינער משה

פאצאנאווסקי אלימלך. נורה
במטתו. סירב לצאת לגירוש
פאצאנאבסקי זעלדה
פאצאנאבסקי יעקב
פאצאנאבסקי משה
פאצאנאבסקי העלא
פרידמאן לייזער
פרידמאן שמעון
פרידמאן שלמה
פרידמאן חיים
פעדערמאן חוה
פאלוך יוסף
פאלוך עוזר
פאלוך יעקב
פאלוך ברוך
פאלוך יצחק
פאלוך חיה גיטל
פאלוך יהודית
פאלוך פייגע חיה
פאלוך בריינדל
פאלוך הענדעל
פאלוך יפה
פעלדבערג מנדל
פעלדבערג ברכה
פעלדבערג בן־ציון
פעלדבערג מאיר
פעלדבערג ישראל
פעלדבערג יהודה
פעלדבערג אסתר
פאסערמאן מאיר, אוישוינצים
פאסערמאן שרה רבקה, אוישוינצים
פאסערמאן יאכיט, אוישוינצים
פאסערמאן דב, צרפת
פאסערמאן זלמן, אוישווינצים
פאסערמאן הינדה, אוישוינצים
פאסערמאן משה, פרטיזנים
פאסערמן ברכה, אוישוינצים
פאסערמאן פערלה, אוישוינצים
פרנקל מרדכי הלל בן יהושע מנדל
פרנקל רחלה, אשתו
פרנקל יעקב
פרנקל ביילה גיטל
פרנקל אלטה שרה
פרנקל מלכלה
פרנקל יעקב
פרנקל שרגא פייבל
פרנקל מנשה
פרענקל גאלדלע
פרענקל פנחס, בנם
פרענקל תמר, בתם
פערלמוטער מיכאל
פערלמוטער שיינדל לאה, אשתו
פערלמוטער שלמה
פערלמוטר שרה
פערלמוטר יהודה
פערלמוטר משה
פערלמוטער חנה ראצע
פראפענאטע הבעל
פראפענאטע שרה, אשתו
פראפענאטע הינדע
פראפענאטע טובה
פראפענאטע בנימין
פרידבערג חנה
פרידבערג חיים
פרידבערג שני ילדים
פליישהאקער יוסף
פליישהאקער רבקה
פודולסקי אברהם אהרן
פודולסקי שלמה
פודולסקי רויזעל, אשתו
פודולסקי אברהם אהרן בן שלמה
פודולסקי נחה
פודולסקי פייגל
פודולסקי ראובן וואלף
פודולסקי זלאטה פרל, אשתו
פודולסקי רחל, בת
פודולסקי נאחה
פודולסקי בעריש

פודולסקי גולדה
פינק יקותיאל
פאלעשניצקי לייזער
פאלעשניצקי רחל אסתר
פאלעשניצקי איידל
פאלעשניצקי הירש דוד
פאלעשניצקי חוה
פאלעשניצקי אלקע
פראמער ראובן
פראמער פייגל לאה, אשתו
פראמער אברהם יהודה
פראמער משה יצחק
פראמער מרים קיילה
פראמער יענטה
פאסערמאן שיינדיל, הסבתא
פאסערמאן אליעזר
פאסערמאן חנה
פערענס משה, הגיס
פערענס חייטצה
גיסו יצחק חייטצה מדזיאלאשיץ
אחותו יאכיט וילדיהם

צ.

צאפעלסקי נטע
צאפעלסקי רייזל
צאפעלסקי, שני ילדים
צאפעלסקי יהושע
צאפעלסקי יאכיט
צאפעלסקי ביירעך
צאפעלסקי נאטע
צאפעלסקי שמואל הירש
צאפעלסקי אברהם מלך
צאפעלסקי פייטצע
צאפעלסקי ליבע
צודזענובסקי הארצקע בן יצחק
צודזענובסקי שרה בת קלמן
צעשלער וואלף
צעשלער חנה
צעשלער מלכה
צעשלער ליבע
צעשלער טוניה
צעשלער שרוליק
צעשלער יענטע
צעשלער הענדיל
צעשלער חנה
צווייגענבוים חיה שרה
צווייגענבוים נעמי
צווייגענבוים יפה
צווייגענבוים שלמה
צוקערמאן יצחק
צוקערמאן גיטל שרה
צוקערמאן יעקל
צוקערמאן חנה קימעלמאן
צוקערמאן שמעלקע
צוקערמאן יחזקאל
צוקערמאן מאיר
צוקערמאן דאבעלע
צוקערמאן יעקל
צוקערמאן זיסל
צוקערמאן דאבע
צוקערמאן אריה
צוקערמאן נפתלי
צאפעלסקי בנימין
צאפעלסקי חיה
צאפעלסקי יאכיט
צאפעלסקי רחל
צעשלער לייבל
צעשלער רוזה רבקה
צעשלער הינדה
צעשלער זיסל
צעשלער הענדעל
צענסטאכאבסקי שמואל
צענסטאכאבסקי שרה (מייטלעס)
צענסטאכאבסקי רחל ביילע
צענסטאכאבסקי רויזע
צענסטאכאבסקי קלמן
צענסטאכאבסקי חיה לאה
צימבערג נחמיה

צימבערג בלומה
צימערמאן יוסף ושני ילדים
צימערמאן מאלצה
צימערמאן דאבע
ציגלער לייזער ואשתו
ציגלער משה, אוישביץ
ציגלער בנימין
ציגלער שרה
ציגלער צעשע
ציגלער חיים
ציגלער נחה
ציגלער פעסעלע
ציגלער מאיר
צוויייגענבוים יחיאל
צוויייגענבוים רוזה, אשתו
צוויייגענבוים לייבל
צוויייגענבוים חנה
צוויייגענבוים גרשון
צוויייגענבוים אהרן
צוויייגענבוים הרצקה
צוויייגענבוים שרה
צוקערמאן הינדה, דודה
צוקערמאן דוד משה, דוד

ק.

קאזשמע דוד ואשתו, בנותיו
נורו בוולברום
קאליש הערשל
קאליש רחל
קאכאן מרים
קאכאן יוסף
קאכאן מאיר
קאכאן חיה
קאכאן ירחמיאל
קלאסנער יוסף
קלאסנער ביילה
קלאסנער וואלף בן יוסף ברוך
קלאסנער אברהם אבא
קלאסנער רחל
קלאסנער לאה

קליינער פנחס קאפעל
קליינער שרה בת זילה
קליינער מחלה
קליינער הערשל
קליינער מלכה
קליינער בלימה
קליינער אלתר
קינרוס יוסף
קינרוס לאה
קינרוס מענדל
קינרוס חבאלע
קינרוס חיים
קיווקאביץ יחזקאל
קיווקאביץ טויבה
קיווקאביץ ישראל משה ומשפחתו
קיווקאביץ געצל
קיווקאביץ רבקה
קיווקאויץ שמעון
קיווקאביץ אלחנן
קיווקאביץ מאניעק ומשפחתו
קיווקאביץ וואלף
קאכאן פעסל טויבה
קאכאן פרימעט
קאכאן וואלף
קאכאן משה יוסף
קאכאן זיסל
קאכאן מענדל
קראוויעץ, אשתו וארבעה ילדים
קליינער הערשל
קליינער פייגעלה
קארלענדער זינדעל
קארלענדער חיה
קאפילעוויטש חיים
קאפילעוויטש יאכעט
קאפילעוויטש פנחס
קאפילעוויטש זיסל
קאפילעוויטש ישראל
קריצער משה יצחק
קריצער יאקיל

קריצער חיים ומשפחתו
קריצער בלומה
קריצער גיטל ומשפחתה
קריצער מאטיל ומשפחתה
קריצער ברכה ומשפחתה
קריצער אברהם ובנו
קריצער מאיר
קרוק משה יוסף
קרוק שמעון
קארן יוסף
קארן דוד
קארן יהודה
קארן מנדל
קאנער ליבל
קאנער רבקהלה
קאנער לייזער
קאנער יעקב לוי
קאנער אלישע
קיווקאוויטש חנה
קיווקאוויטש הירש לייב
קיווקאוויטש יחזקאל
קיווקאוויטש וואלף
קיווקאוויטש רבקה
קיווקאוויטש שרה
קיווקאוויטש שלמה
קיווקאוויטש חיה
קיווקאוויטש פייגלה
קיווקאוויטש חנהלה
קיווקאוויטש שרה
קיווקאוויטש רות
קיווקאוויטש משה
קיווקאוויטש שיינדל
קיווקאוויטש, שני בנים
קיבקוביטש פסח
קיבקוביטש מלכה
קיבקוביטש חיים
קיבקוביטש פייגלה
קיבקוביטש יהודית
קיבקוביטש אברהמצע
קיבקוביטש יחזקאל
קיבקוביטש רבקה
קיבקוביטש שרה
קיבקוביטש שמואל שעיה
קיבקוביטש שלמה, אשתו וילד
קאכאן איסר
קאכאן מניה, אשתו
קאכאן יקותיאל
קאכאן חיים
קאכאן סאלע
קאכאן פייגל
קאכאן מאיר
קאכאן מאטיל
קאַרנפעלד יהודה
קאַרנפעלד צבי
קאַרנפעלד יעטעל
קאַרנפעלד פעסיל
קאַרנפעלד טעלצל
קאַרנפעלד חיים
קאַרנפעלד גיטל
קאַרנפעלד שרהלה
קארענבראט יצחק
קארענבראט ריינה
קארענבראט הארצקע
קארענבראט זיסל
קארענבראט מיכעל
קארענבראט גיטל
קארענבראט מרדכי
קארענבראט לייבל
קארענבראט רבקה לאה
קארענבראט יהודה
קארענבראט יחיאל
קלאפער מעניע
קלאפער פריידל ובתם
קייזער חיילטשע

ר.

ראטמענש פייבל
ראטמענש פייגל חנה
ראטמענש פריידל לאה

ראטמענש לאה
ראטמענש בלומה
ראטמענש יטקה
ראטמענש הירשל
ראטמענש אברהם
ראטמענש רחל
ראטמענש טויבה
ראטמענש זישה
ראטמענש מלכה
ראטמענש מאיר
ראטמענש יטקה
ראטמענש גולדה
ראטמענש אלתר
ראטמענש מאָטעל
ראטמענש לאה
ראטמענש חיים
ראטמענש אַנדזיה
ראטמענש שיינדל
ראטמענש משה, אשתו וילד
ראטמענש בעריש
ראטמענש בריינדל, אשתו
ראטמענש יידל
ראטמענש משה
ראטמענש דבורה, אשתו
ראטמענש מלכה
ראטמענש פייבל, נפל במלחמת
פרטיזנים ביערות פיליצה
ראטמענש ריינעלע
ראטמענש נאכע
ראטמענש לייביש
ראזמארין יעקב
ראזמארין מרים, אשתו
לבית בורנשטין
ראזמארין שפרה פעסל
ראזמארין זלאטה
רעטמאן גרשון
רעטמאן שרה
רעטמאן שמשון
רעטמאן ישראל

רודזין עזל ואשתו
רודזין חוה
רודזין שמאי
רודזין ריקל
רודזין מאיר
רודזין קיילה
ראזענצווייג איטשע
ראזענצווייג יעקב
ראזענצווייג לאה
ראזענצווייג פייגלה
ראזענצווייג יחיאל
ראזענצווייג רחל
ראזענבערג משה
ראזענבערג ליפקה
ראזענמאן וואָלף
ראזענמאן לאה
ראזענמאן שלמה
ראזענמאן רחל
ראזענבערג יעקב אלי
ראזענבערג ליבה
ראזענבערג פעסל
ראזענבערג איטל
ראזענבערג משה מאיר
ראזענבערג איטשע דוד
ראזענבערג יחיאל משה ומשפחתו
ריכט בלומה
ריכט יחיאל מרדכי ומשפחתו,
נהרג בגלל קשר עם פרטיזנים
ראזענבוים הענריק (מאגיסטר)
ומשפחתו
ראזענבוים משה,
ראזענבוים טעמע, אשתו, וילד
ראזענפעלד זינדל
ראטנער פנחס. הוריו ושתי
אחיותיו
רובינסקי מאיר שמעון
רובינסקי רחלה, אשתו
רובינסקי הענך ואשתו
רובינסקי חייצה

רובינסקי אלימלך
רובינסקי יהודה
רובינסקי מרדכי
רויכער חיים
רויכער חנה
רויכער לאה
רויכער פנחס
רויכער חוה
רויכער ראזע
רויכער מאיר
רויכער שלמה
רויכער אהרן
רוקח שלום, אדמו"ר
רוקח דבורה, אשתו
רוקח שיינדל, בתם
ריינשטיין יעקב, נפל ברוסיה
ריינשטיין טוביה איסר
ריינשטיין מלכה רחל ועוד 21 ילדים
רעכניץ מיכל
רעכניץ לייב
רעכניץ רחל
ריינשטיין טוביה איסר
ריינשטיין מלכה רחל און זייערע
ניין קינדער
ראפאלאוויטש יעקב
ראזענבוים חיה

ש.

שפיגלער רחל
שפיגלער צבי זאב
שפיגלער יוסף שעיה
שפיגלער יעקב
שפיגלער אסתר ושני ילדים
שפיגלער טוביה ואשתו
שניצער עוזר
שניצער יהודית
שניצער אסתר
שניצער משה אבא
שניצער צירל
שניצער שרה
שניצער ישראלקה
שניצער קלמן
שניצער משה
שניצער יעקל
שניצער אסתר
שניצער דוד
שניצער מרדכי
שניצר גיטל
שניצער יהודית
שניצער אסתר
שטערן דבורה
שטערן פייגל
שטערן זעלדע
שעכטער משה
שעכטער רחל, אשתו
שעכטער חנה פעסל
שעכטער ראכעל
שעכטער פייגל
שעכטער סימה
שעכטער רויזה
שעכטער חוה
שעכטער שמואל
שפרינגער משה
שפרינגער נתן
שפרינגער רבקה
שפרינגער פערל
שפרינגער יוסף מאיר
שפרינגער הערשל ליב ובנותיו
שפרינגער ראזע
שפרינגער יחזקאל
שפרינגער דוד
שפרינגער יוסף
שפרינגער יחיאל
שפרינגער לייבע
שפרינגער יהודית
שפרינגער פייגל
שפרינגער בלומצה
שפרינגר זיסל

שפרינגער טויבעלע
שפרינגער יצחק בן יואל וואלף
שפרינגער מאטל, אשתו
שוויצאציק לייביש
שוויצאציק שרה
שוויצאציק יעקל
שוויצאציק חבאלע
שוויצאציק רבקה
שוויצאציק שיינדל
שוויצאציק ישעיה
טובה לאה
שווארצבוים שכנא ואשתו
שווארצבוים עקיבא, אשתו חיה
ומשפחתו
שווארצבוים רחל
שווארצבוים משה
שווארצבוים דאבע
שולדענפריי
שווארצבום טוסיה
שערמאן יהודה
שערמאן לאה
שערמאן שמעון
שרעניעבסקי מנדל
אשתו וילדיו
שארפהארץ ישראל
שארפהארץ פעלה
שארפהארץ טובה
שארפהארץ יונה
שארפהארץ שרה
שארפהארץ רבקה
שארפהארץ חיה
שארפהארץ בלימה
שארפהארץ רחל
שארפהארץ מנדל
שארפהארץ בעריש
שארפהארץ טובה
שארפהארץ רבקה
שארפהארץ חיה
שארפהארץ יונה

שארפהארץ ירחמיאל
שארפהארץ מלכה
שארפהארץ יצחק,
נורה בחדר ביתו
שארפהארץ רחלה
שטערן דבורה
שטערן מאניה
שטערן חיים ואשתו מינדעלע
שטערן שרה
שטערן מאטעל
שטערן שלמה
שטערן אהובה
שטערן גיטלה
שטיין חיים משה, אשתו ושני
ילדים
שטיין חיים
שטיין אסתר ומשפחתם
שטארק ישראלקה
שטארק רבקה לבית ריכט
שטארק דוד
שטאהל אברהם
שטאהל שרה
שטאהל מאיר
שטאהל אברהם
שטאהל חיה
שמאלעוויטש ארען
שמאלעוויטש אסתר
שמאלעוויטש נתן בן ארען
שמאלעוויטש לאה בת אברהם
שמאלעוויטש רויזעלע
שמאלעוויטש רבקה
שמאלעוויטש משה
שמאלעוויטש אברהם
שמאלעוויטש בלימה
שמאלעוויטש רבקה בת ארען
שמאלעוויטש שיע
שמאלעוויטש פייצה
שמאלעוויטש אידה
שמאלעוויטש אייזק

שמאַלעוויטש יוסף
שמאַלעוויטש קיילה
שטיין מרדכי
שטיין בנימין
שטיין סימה
שטיין בלימה
שמאַלעוויטש אברהם
שמאַלעוויטש קיילה
שמאַלעוויטש יוסף
שמאַלעוויטש מרדכי פישל
שמאַלעוויטש ניסן
שמאַלעוויטש יהושוע
שמאַלעוויטש אברהם שמחה
שקלארזש אברהם
שקלארזש יקותיאל
שקלארש אפרים
שקלארש, אשתו
שקלארש יעקב ושתי בנות
שפעקטיגער ליב
שפעקטיגער אברהמלה
שפעקטיגער פייגל
שטיינבוים פנחס
שטיינבוים אביגדור
שטיינבוים שמואל (נהרג בעיר)
שפעקטיגער נתן
שפעקטיגער חנהלה
שפעקטיגער חיימעל
שפעקטיגער רבטשע
שפעקטיגער יענטל
שטארכיין אהרן
שטארכיין ישעיהו
שטארכיין שרה
שטארכיין יצחק
שטארכיין טעמערל
שטארכיין אליעזר
שטארכיין רייזל (נהרגה בפילץ)
שפיגלער יעקב
שפיגלער בנימין זאב. אשתו
וארבעה ילדים

שפיגלער יוסף שעיה
שפיגלער משה
שפיגלער דאסע ושלושה ילדים
שפיגלער שפרה
שפיגלער עוזר פנחס
שפיגלער מלכה ליבע
שפיגלער חנה באשע
שפיגלער איידל
שפיגלער אסתר
שפיגלער חבאַלע לאה

קדושי ז'רנובצה

שגורשו ביחד עם קדושי וולברום

גליקשטיין חיים דוד
זיידמאן חיה איידיל
זיידמאן פייגל
זיידמאן בלומה
זיידמאן שלמה ואשתו מלכה
זיידמאן יוכבד
זיידמאן רבקה
זיידמאן יהודית
זיידמאן לייביש
זיידמאן מאניה
זיידמאן יצחק .
גליקשטיין משה ראובן
גליקשטיין רבקה, אשתו
גליקשטיין שלמה
גליקשטיין בעריש
גליקשטיין יחיאל מרדכי
גליקשטיין לאה, אשתו
גליקשטיין לייב, בן
גליקשטיין הרשיל, בן
ראטמאן פייגיל יהודית
ראטמאן מרדכי
ראטמאן בלימה לאה
ראטמאן יוכבד
ראטמאן חיה
ראטמאן משה
גליקשטיין רחל
גליקשטיין שמחה

דער לעצטער וועג

ס׳האָט די פינסטערניש פון וועלט
אויף מיין שטעטל זיך פארנומען.
דריי רינגען מערדער צעשטעלט
האָבן וואָלבראָם ארומגענומען.

פארשטעלט זיינען אלע וועגן,
פריי איז בלויז דער וועג פון פיין.
קיינער פרעגט נישט מער די פראגע
ביי דעם צווייטן, וואָס וועט זיין?

אלע וויסן אז דער טאָג
מאָרגן פירט צום לעצטן ברעג.
און אז ס׳וואָרט א לאנגער צוג
מיט קאלעך שטויב שוין גרייט צום וועג.

קיינעם דארף מען פרי נישט וועקן,
ס׳וואָרטן גרייט שוין גרויס און קליין.
און עס שטראָמט פון אלע זייטן,
פון יעדן הויז זעט מען גיין.

און עס גייען פיר אין א ריי
אויף לוויה פון אייגן לעבן.
א שטיל וויינען, שרעק מיט ווי,
גויים לאכן, שטייען דערנעבן.

מ׳לאדנט מענטשן אזוי ווי פעק,
קינדער וויינען, פרויען כליפען.
צוזאם מיט זיי פאָרט די שרעק,
ס׳איז דער סוף, טירן סקריפען.

מ. לובלינג

22.10.61

יוצאי וולברום
בישראל ובתפוצות

ארגון יוצאי וולברום בישראל

בגמר מלחמת העולם השניה, כאשר הגיעו הידיעות המחרידות הראשונות על החורבן הגדול, ועל חורבנה של קהילתנו וולברום, וגורלם הטראגי של יהודי וולברום, חיפשנו דרכים ואפשרויות לקבל ידיעות ופרטים על הנעשה.

שיגרנו טלגרמה לוולברום, על שם ועד הקהילה. לתומנו האמנו שעוד נשארו בעיר כמה יהודים. אבל כעבור זמן — ולא קיבלנו תשובה — ידענו את האמת המרה, שוולברום נשארה ריקה מיהודים.

עקבנו בעתונות וחיפשנו בספרים שהופיעו עם שמות הניצולים, ואמנם מצאנו הרבה שמות של יהודי וולברום. שמחנו על כל שם שמצאנו. התהלכנו כטהרורים, ולא ידענו איך ובמה לעזור להם. התחלנו באיסוף כספים מתרומות חברינו אנשי וולברום בארץ, ושלחנו חבילות עם צרכי אוכל ובגדים על־ידי הסוכנות היהודית לכל שם שמצאנו, שהיה מלווה כתובת.

פגישת חברים ראשונה מהוותיקים, שהתקיימה בדירת החבר מאיר קיבקוביץ ביום 2.4.1944, החליטה לקרוא לכנס של כל יוצאי וולברום בארץ ולייסד ארגון של יוצאי וולברום בארץ־ישראל.

הכנס התקיים בדירת החבר יחיאל מייטלס ביום 11.4.1944. לועד הראשון נבחרו:

גרשון הוכרמן, יושב ראש;
יחיאל פולטורק בן־פורת, מזכיר;
דוד גוטליב;
דוד זלצמן ז"ל.
יחיאל מייטלס;
י. מ. זילברמינץ.

אסיפת אזכרה ראשונה התקיימה ביום 22.4.1945.

ומאז אנו מקיימים מדי שנה בשנה אסיפת אזכרה בין הסליחות הראשונות ובין ראש השנה, שהם ימי הגירוש ואבדן קהילתנו.

בשנים שלאחר־כך הגיעו ראשוני הניצולים. ביניהם משה לובלינג ובנימין כץ, שנתנו ידם לכל הפעולות של הארגון, כגון ארגון אסיפות אזכרה, פעולות הנצחה ועד הוצאת ספר יזכור.

באחת הישיבות של הועד הוחלט לנטוע חורשה ביער הקדושים.

חברי הועד (מימין לשמאל): א) שושנה וקסלר (גרוסמן), ב) משה לובלינג, ג) בן־פורת (פולטורק), ד) ז. א. שמואלי (סרנה), ה) בנימין כץ, ו) דובריש פרומר, ז) אברהם מורגן

רחל שטרן (דומב)
עסקנית בבלגיה

דוד זאלצמאן ז"ל, חבר הועד
בישראל

פסלה רוטמנש־פערל
עסקנית בבלגיה

ביום כ"ז ניסן, 5.5.1959, יום השואה והמרד, גילינו את הלוט מעל המצבה ביער הקדושים, במעמד רוב החברים מהוותיקים, ומהעולים החדשים. ההתרגשות היתה גדולה מאוד.

צילה של השואה הגדולה על חורבן קהילת וולברום ריחף על הקהל, שבא להתיחד עם זכרם של הורים, אחים, אחיות, בני משפחה ובני העיר שנרצחו באכזריות על ידי הצורר הגדול ביותר בתולדות עמנו.

גילה את הלוט יחיאל בן־פורת (פולטורק).

החבר נתן חפשי־פרנקל אמר דברי הספד בהתרגשות רבה.

הרב שלמה פיש, היושב בלונדון, אמר קדיש.

זמן רב עמד קהל הנאספים סביב המצבה בעינים דומעות, ומבין הקהל נשמע בכי חרישי... לאט־לאט התחיל הקהל להתפזר, עם הרגשה של מילוי חובה...

ביום ד׳ דחנוכה, 29.12.1959, גלינו את הלוט מעל המצבה במרתף השואה על הר ציון בירושלים. מכל קצוי הארץ נתקבצו ועלו ירושלימה אנשי וולברום להיות נוכחים בגילוי הלוט.

יחיאל בן־פורת (פולטורק) גילה את הלוט מעל המצבה, ובהצביעו על המצבה אמר: זה הכל מה שנשאר מקהלתנו וולברום — אבן מצבה אחת...

אחרי עריכת יזכור על־ידי החזן התפזר הקהל.

*

את רעיון הוצאת הספר הגינו מזמן. באחד הימים, ביזמת כותב טורים אלה, וביחד עם חברנו גרשון הוכרמן, נקראה פגישה של כמה חברים בדירת החבר זילברמינץ. בפגישה השתתפו: נתן חפשי, עובדיה גוטליב, בן־פורת, גרשון הוכרמן, יהודה פרנקל ומשה לובלינג.

הפגישה הזאת אמנם לא הביאה לתוצאות ממשיות, אבל יש לראות בפגישה זאת יסוד לרעיון הוצאת הספר.

השקענו עבודת הסברה של שנים, והכל במטרה לעורר את דעת הקהל שלנו לרעיון זה, ולא פעם עמדנו על סף היאוש. ולבסוף נשאה עבודתנו פרי. והנה הספר לפניכם!

חברי הועד:

ז. א. שמואלי (סרנה);
בן־פורת יחיאל (פולטורק);
לובלינג משה;
כץ בנימין;
קורנפלד יוסף;
פרומר דובריש;
מורגאן אברהם;
שושנה וקסלר.

חברי ועדת המערכת:

יחיאל בן־פורת;
עובדיה גוטליב;
גרשון הוכרמן;
נתן חפשי;
בנימין כץ;
משה לובלינג;
דובריש פרומר.

חברי ועדת הבקורת:

ישראל מנחם זילברמינץ;
ישעיה קורנברוט;
משה ינובסקי.

במעמד גילוי המצבה ב„יער הקדושים"
ביים אנטהילן די מצבה אין יער הקדושים

וואלבראמער לאנדסמאנשאפט אין ישראל

וואַלבראָם (קעלצער קרייז) איז פון די עלטסטע שטעט אין פוילן. עס זענען פאראן בעווייזן, אז די ערשטע יידישע איינווינער האָבן זיך באזעצט אין דער שטאָט נאָך אין 15־טן יאָרהונדערט. אמת, צו יענער צייט איז די קהילה געווען זייער קליין אין צאָל, אזוי אז ווען א ייד איז נפטר געוואָרן האָט מען אים געמוזט ברענגען קיין קראקא צו קבר ישראל. 100 יאָר שפעטער האָט דער פויליש־טאָטראט צוגעטיילט בוי־פלעצער פאר דער יידישער באפעלקערונג, כדי צו פארגרעסערן די יידישע קהילה.

וואַלבראָם איז ארומגערינגלט מיט וועלדער און פעלדער און די דאָרטיקע יידן זענען געווען באריימט וויים און ברייט מיט זייער הכנסת־אורחים, יושר און צדקה, תורה און השכלה. אין 1939 האָט די יידישע קהילה געציילט 8.000 נפשות. דאָס איז געווען א פילזייטיג געזעלשאפטלעך און פאָליטיש רייפע און אנטוויקלטע קהילה.

די השכלה און חיבת־ציון באוועגונג האָבן אין וואלבראָם געפונען א הילכיגן אָפקלאנג. שוין אין דער צווייטער עליה באטייליקן זיך וואלבראָמער, צווישן זיי דער באריימטער חבר נתן חפשי, פון די גרינדערַ און בויער פון נהלל.

וואַלבראָם מיט אירע הארציקע טייערע יידן, מיט איר פרייליכער קעמפע־רישערַ יוגנט, האָט ליידער אויך געטיילט דעם גורל פון אלע אנדערע קהילות

אסיפת האזכרה של קדושי וולברום בספטמבר 1961 בתל־אביב
די יאָרצייט־געדעכטניש אין סעפטעמבער 1961 אין תל־אביב

אספת האזכרה של קדושי וולברום ב־1961
די טרויער יאָרצייט פון די קדושי וואלבראָם אין 1961

אין פוילן. די שוידערליכע פארניכטונג איז פאָרגעקומען דעם 6־טן סעפטעמבער 1942. אייניקע הונדערט מענער זענען פארשיקט געוואָרן אין צוואנגס־ארבעטס־לאגערן און טויזנטער פרויען, מענער און קינדערלעך זענען געשיקט געוואָרן אין די אויוונס פון בעלזשעץ.

באלד נאָך דער פארענדיקונג פונם צווייטן וועלט־קריג האָבן זיך די וואָל־בראָמער אין ישראל אָרגאניזירט און געשאפן א געלט־פאָנד. צו העלפן די געצייל־טע שוועסטער־און־ברידער וועלכע האָבן אויסגעמיטן דעם טראגישן גורל. דער איניציאטאָר און באוועג־כוח פונעם פארבאנד איז געווען דער חבר יחיאל בן־פורת (פולטאראק) מיט זיין פרוי (עד היום שטייט בן־פורת אין שפיץ פונעם אירגון). דער אירגון האָט געמאכט אלע באמיאונגען זיך צו פאָרבינדן מיט דער שארית־הפליטה פון וואָלבראָם און געשיקט הילף איבעראל, ווו נאָר מען האָט געקענט קומען אין פארבינדונג.

פון די 8000 וואלבראָמער יידן האָבן זיך ליידער באוויזן צו ראטעווען נאָר 300 נפשות. די העלפט פון די גערַאטעוועטע זענען געקומען קיין ישראל, און דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זוכה געווען זיך באטייליקן אין אונזער באפרייי־אונגס־מלחמה. די עולים האָבן זיך לאנגזאם איינגעאָרדנט און אויפגעשטעלט אויפסנייי זייערע היימען. עס איז אין זיי ממש מקוים געוואָרן ווי דער נביא האָט געזאָגט: „תחת בשתכם משנה וכלימה ירונו חלקם לכן בארצם משנה יירשו, שמחת עולם תהיה להם" (ישעיהו ס"א, ז).

בערך 75 וואלבראָמער, פון דער שארית הפליטה. געפינען זיך אין דער גאנצער וועלט, בעיקר דאָרט ווו עס געפינען זיך וואלבראָמער יידן נאָך פון פארן קריג.

יעדעס יאָר אין טאָג פון דער פארניכטונג קומט פאָר אין תל־אביב אן אזכרה, אין וועלכער עס באטייליגן זיך אלע וואלבראָמער אין ישראל. כדי צו פאראייביקן דעם זכר פון דער קהילה, האָבן מיר געפלאנצט א חורשה אין יער־הקדושים ביי ירושלים און געשטעלט א מצבה אין מרתף־השואה אויפן הר־ציון. צוויי פון אונזערע חברים וועלכע האָבן אקטיוו געזאָרגט פאר אויפשטעלן די מאָנומענטן, זענען ליידער נישטאָ מער מיט אונז — דאָס זענען דוד זאלצמאן און יהודה פרענקעל ז"ל.

די הויפט־אויפגאבע פונם אירגון יעצט, איז דאָס ארויסגעבן א יזכור־בוך. די חברים משה לובלינג און י. שטארק האָבן אָנגעשריבן א זייער אינטערעסאנטן מאטעריאל. די חברים בנימין כץ און ישראל קאנער, לעבעדיקע עדות פון דער פארניכטונג, באשרייבן דעם העלדישן און טראגישן אומקום פון דער וואָלבראָמער קהילה. מיר האָבן זיך געשטיצט אויף דעם גוטן ווילן פון אונזערע חברים און א דאנק דעם איז מען געקומען צו א מצב, אז בקרוב וועט דערשיינען דאָס יזכור־בוך. אונזערע טייערסטע האָבן עס באשטימט פארדינט, פאר דעם, וואָס זיי האָבן געשאפן ביים לעבן און פאר זייער שוידערליכער טויט. וואָס האָט קיין גלייכן, ווי דער נביא יואל זאָגט: „ההיתה זאת בימיכם ואם בימי אבותיכם: עליה לבניכם ספרו ובניכם לבניהם ובניהם לדור אחר" (א, ג).

מגבורי מלחמת השחרור

משה הברפלד הי"ד

אחד החלוצים, יליד וולברום, מראשוני העליה השלישית, שכמעט שלא הספיקו לטעום אף יום עבודה אחד בארץ אחרי עליתם, ובא הרגע המר ושם קץ לחיי הצעיר הרענן בעל לב טהור, לב חיל עברי נאמן, שעתיד מלא פעולה נשקף לו, ושמו נכלל ברשימה הכללית של 32 ההרוגים היהודים באותו יום שהוצאו מבית הגמנסיה בתל־אביב לקברות ונחרת על לוחות מצבת קבר־האחים הארוך בבית־העלמין ביפו בין חללי הפרעות שמסרו את נפשם על קדושת שם ישראל.

בן 26 היה בעלותו לארץ. בוולברום היה ציוני אקטיבי. אך בזה לא בא על סיפוקו הלאומי, והוא החליט לעלות ולהצטרף לבוני המולדת העתיקה־חדשה. הוא הגיע לארץ צעיר ברוחו ומוכן להתמסר לעבודה, בעל מזג טוב ושמח בחלקו, וכפי המקובל בימים ההם התאכסנו בזמן הראשון ב„בית החלוצים" שנמצא ברובע הערביים ביפו. והנה ביום הראשון, כ"ג בניסן תרפ"א (1 במאי 1921), בשעה 12 בצהרים, אירעה התנפלות הערביים על היהודים ביפו. התנפלות זו היתה חלק מהתקוממות כללית בכל הארץ שהיתה צריכה לפרוץ לפי התכנית של

משה הברפלד מהעליה השלישית

המסיתים והמסדרים. המטרה היתה לדחות או לבטל כליל את אישור המנדט הבריטי על ארץ־ישראל. „בית החלוצים" ביפו היה המטרה הראשונה להתנפלות המון גדול של ערביים. החלוצים התבצרו בפנים הבית, והפורעים התנגשו באומץ רוחם, חרף נפש והתנגדות של גבורה של הבחורים שלנו. הם הצליחו להדוף אחור את שתי ההתנפלויות הראשונות. אך בהתנפלות השלישית נלוו על ההמון השוטרים הערביים בהשתמשם בפצצות ורובים, וההמון פרץ אל הבית. 28 הרוגים יהודים נפלו אז ביפו, וביניהם משה הברפלד הצעיר, שנלחם בעוז ובגבורה על חיי החלוצים.

ואף שמאז כבר עברו 41 שנים וחלו בינתיים שינויים מדיניים עם תקומת מדינת ישראל, עוד רובצת אימת הרגע על הלב בכל פראיותה, ולפני העיניים של אלה שכבר נמצאו אז בארץ ועוד זוכרים את ימי מהומות הדמים ההם, מרחפים צללים אדומים. גם כיום קשה עדיין למצוא אותה צלילות המחשבה, אותו שווי המשקל הפנימי הנחוצים להערכה קרה של החלוץ הוולברומאי, וכאילו המת עודנו מוטל לפנינו, ועוד לא נסתם הגולל עליו. מותו של הברפלד החלוץ עורר אז בלב יהודי וולברום צער וגאון גם יחד, צער גדול וחרון אף על השתוללות מסיתי הערביים ואבדן בן עירם במיטב עלומיו, וגאון — על השתתפות וולברום היהודית בכיבוש הארץ, המולדת, יחד עם החלטיות עזה להגדיל ולהאדיר את עבודת הבנין בארצנו ולהגביר את העליה החלוצית של הנוער.

יעקב נחמיה גוטליב הי"ד

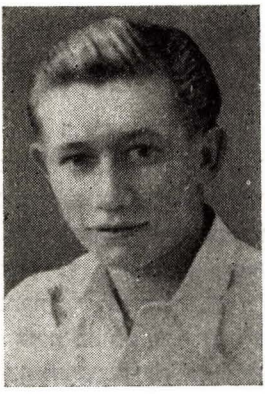

יעקב נחמיה גוטליב, נפל בגוש עציון

יעקב נחמיה גוטליב, בן אברהם יששכר מוולברום (בן יעקב) ופרידה גוטליב. נולד בסיון תרפ"ח (1928) בעיר בנדין אשר בפולין. בן למשפחה חסידית מצאצאי הצדיק רבי דוד מלילוב זצוק"ל. בן שבע עלה עם הוריו לארץ. למד בבית הספר תחכמוני בתל־אביב. הוריו היו אנשי עמל, ולמרות מצבם הקשה השתדלו ונתנו לבנם בכורם חינוך לתורה ולעבודה וקיוו שישמש להם סעד לעת זקנתם. היה חבר בארגון הנוער הדתי בני־עקיבא, והאיגוד הספורטיבי הדתי „אליצור". הצטרף ל„הגנה" ב־1945 וכופח לפלוגה הדתית של חי"ש תל־אביב, אך עז היה רצונו להתגייס לפלמ"ח הדתי שהתארגן אז. כחבר מחלקה בחי"ש תל־אביב בפלוגה הדתית נשלח עם מחלקתו לעזרת גוש עציון הנצור. „אנו יודעים לאן הננו מועברים, אבל ידענו מהו גוש עציון בשבילנו" — אמר יעקב ברגש למורהו שראהו לפני צאתו לדרך מסוכנת זו. במכתביו מהגוש בוטאה דאגתו

הרבה ומסירותו למשפחתו, ואשר ניסה לעודדה ולשמחה על אף הקשיים שהיה נתון בהם. באוירון הוטסה המחלקה אל הגוש הנצור. ושם לחם יעקב עד שנפל בין הנופלים ביום ד׳ אייר תש״ח (13 למאי 1948), בכפר עציון, ביום האחרון לעמידת הכפר כשהאויב פרץ לתוכו וכבשו. הועבר לבית־הקברות הצבאי בהר־הרצל בירושלים עם יתר חללי הגוש, ונקבר בקבר האחים של חללי כפר עציון.

דוד קיבקוביץ ז״ל

דוד קיבקוביץ
נפל במלחמת השחרור

נולד בפולין ב־18.12.26. בגיל שבע עלה ארצה יחד עם הוריו. כאן בארץ התחנך וספג את רוח החופש וחדוות החיים, מה שהוליד את השאיפה (שהיתה משותפת לרבים מבני הנוער בתקופה ההיא) לחיי חרות, ללא פחד וכניעה. שאיפה זו, אשר התגשמותה בארץ תחת שלטון הבריטים העוינים, לא ניתנה להמלא בשלמות, נהפכה למשאת נפשו של דוד. דבר זה דחף אותו להצטרף לשורות ההגנה, מיד עם תחילת התבגרותו, בעוד אי־שיותו אך החלה לרקום עור וגידים, והוא אז בן 14 שנה בלבד.

הוא עבר את כל שלבי האמונים והפעולות בהגנה, הגדנ״ע והחי״ש. אולם במיוחד השתלם בחבלה. הוא עבר את הקורס הראשון של החבלנים בהגנה ונמנה עם קבוצת החבלנים הראשונה. בתפקיד זה השתתף בפעולות השונות של ההגנה בימי הבריטים — בפעולות וינגיט, שרונה, סלמה ועוד.

תחילת מלחמת הקוממיות מצאה את דוד בפלוגה המיוחדת, אשר בצעה פעולות התקפה יזומות, שדרשו הכשרה והעזה בלתי רגילים. בעיקר בוצעו פעולות עונשין במנשיה, אבו־כביר, בית־דגון ותל־אריש. בתקופה ההיא לא היה בידי ההגנה כוח ארטילרי, ואת מקום התותחים מלאו החבלנים, אשר חדרו אל תוך עמדות האויב והניחו מתחתן את חומרי הנפץ. רבים מן החבלנים נפלו בפעולות אלו, ואילו לדוד שיחק המזל לצאת מכל הפעולות בשלום.

אך האסון בא בפעולה אחרת לגמרי. לאחר כיבוש תל־אריש היה צורך לפרק מוקשים שהונחו על ידי דוד בין מולדת לתל־אריש. בזהירות ובאמנות פרק דוד את ששת המוקשים הראשונים, אולם המוקש השביעי התפוצץ בידיו וגרם לו פצעים אנושיים בידיו ובבטנו. במשך שבעה ימים נאבק דוד עם מר המוות, בשכבו על ערש דווי בבית החולים „הדסה״, בתל־אביב. לאחר היום השלישי היה נדמה כי הנה הוא יצליח להתגבר על מר המוות. אך ביום השביעי הורע מצבו מאד. במשך לילה שלם גיסס גסיסה קשה. אמו היתה במשך כל הזמן ליד

מיטתו. לאט לאט נחלשה הנשימה, הדופק נחלש והגוף התקרר. בבוקר לא היתה בידי הרופאים אלא לאשר את מותו.

היה חביב מאד על חבריו וידידיו הרבים. לא אחד מהם ידע לספר על אומץ לבו ועל עזרתו לחבריו לנשק בהחלצות מסכנה.

לא זכה להקים משפחה בישראל, אך השאיר בקרב בני משפחתו וידידיו זכרונות על גבורה והקרבה וחבריו לנשק אשר נשארו בחיים, לא אחת מעלים זכרונות עליו.

יהי זכרו ברוך.

בלאט אברהם

בלאט אברהם
נפל במלחמת השחרור

בן אליעזר ולאה, נולד ב־5.10.1925 בוולברום. בן יחיד היה להוריו. בן שש החל ללמוד ב„חדר", אך בהיותו בן שלוש עשרה נאלץ להפסיק את לימודיו בגלל פרוץ המלחמה. עד שנת 1941 נשארה המשפחה בבנדין, בתקווה שלא תפקוד אותה הרעה.

אולם באותה שנה נתפרדה המשפחה. אברהם, הבן היחיד, נלקח מעל הוריו ונשלח במכונית משא לאי שם. תחילה עוד קיבל אברהם ידיעות מהוריו, אך לאחר זמן נודע לו כי הוצאו להורג.

ממחנה למחנה — ביניהם מחנה ההשמדה אושוינצים — נדד הנער, עבד עבודה של כפיה, סבל קור ורעב ותחלואים — עד שנת 1944. עם בוא צבאות הרוסים המשחררים, עם תום המלחמה. יסד ביחד עם חמשה עשר צעירים וצעירות קיבוץ בשם „בוכנוולד" ועלה ארצה ב־8.9.1945 עם האניה הראשונה שהגיעה לכאן אחרי המלחמה.

לראשונה הצטרף כחבר לקיבוץ אפיקים, אך בשל דתיותו לא מצא שם את מקומו ועבר העירה. בעיר הסתדר בעבודה בדואר. לאחר זמן מה עבר לעבוד בליטוגרפיה. בגלל חוסר עבודה במקצועו החדש נאלץ לעזוב גם עבודה זו ועבר לעבוד בבית חרושת בבת ים, כשפעולות האיבה בארץ כבר היו בתקפן והמקום בחזקת סכנה.

התגייס לצבא ב־20.3.1948, צורף ליחידת פלמ"ח ונשלח לכפר דרום. ב־11.5.1948, בהתקפה על הנקודה, פגע פגז בגג העמדה שנמצא בה ונחנק תחת עיי המפולת. נקבר בכפר דרום והועבר למנוחת עולמים בבית הקברות בנחלת יצחק.

יהי זכרו צרור בצרור החיים בזכרון חיי וולברום היהודית.

(מתוך „יזכור" בהוצאת ממשלת ישראל, משרד הבטחון)

אבשלום גוטליב

א.

אבשלום נולד כמה ימים לאחר שנתפרסמה הכרזה בשם מלכי ערב, הקוראת להפסקת שפיכות הדמים בארץ, ולכן נקרא שמו אבשלום.

נולד בסימן של מאבק לשלום ולחיים וכל ימיו עברו בסימן זה, ובמאבק גם נפל.

בזמן מלחמת השחרור, בהיותו כבן שתים־עשרה, כבר השתתף במידת יכלתו ותרם למאמץ הכללי, היה רץ ומעביר פקודות ופתקים מעמדה לעמדה בירושלים הנצורה ובאותו הזמן גם עזר, למרות היותו צעיר לימים, בהחזקת המוראל בבית.

בגימנסיה היה ילד שקדן ועבד קשה כדי להגיע ולהיות בין הטובים. תמיד שאף לעשות עבודה עד סופה והיה מסור לה, תמיד רצה למלא את המוטל עליו ביסודיות וביושר.

בהיותו בן שבע עשרה וחצי התגייס לצבא. צעיר היה ולכן דרש בבית את הסכמת הוריו ולא היה גבול לשמחתו כשזו ניתנה לו.

בצבא התבגר אבשלום. נכנס לשרת כילד שמנמן ומפונק, אך מתחילת האמונים לקח הכל ברצינות ועשה יותר מן המוטל עליו, ובכל נפשו ובכל מאודו. הקשיים והמאמץ ניכרו בו ומהילד הקטן והשמנמן התחיל לגדול בחור יפה ותמיר וחזק אופי.

לאט לאט התאקלם, עבר קורס מכי"ם ובהיותו מדריך, ידע יפה להיות גם מפקד וגם חבר לפיקודיו. היה מרכז לחברתו ונתן לחבריו מהרגשת השמחה, הרגשת הבטחון והסיפוק שבמלוי התפקיד, הרגלים שליווהו תמיד.

השתתף בפעולת כנרת ושם נפגש לראשונה במוות. אחד מחבריו הטובים נפגע ונהרג לידו. הדבר השפיע עליו מאד. כמה ימים הלך מדוכא ומלא מחשבות ואחר כך, כאילו הגיע להחלטה, אמר: אמא, אם לי יקרה כך, אנא אל תבכו אותי. ניבא — ולא ידע מה ניבא... במשך השנה האחרונה לשרותו גמר קורס סמלים וחי בערבות הנגב, בסיורים והתנגשויות מתמידות.

בזמן האחרון התלבט אם ללכת ללמוד, כי מאד רצה ללמוד ולהשתלם במקצוע הכימיה, או לקורס קצינים. לבסוף החליט לטובת הלימודים.

כשבועיים לפני שחרורו יצא לפעולת קלקיליה ונהרג כשהוא לוחם וממריץ את חבריו ללחום.

זכרך, אבשלום, לא ימוש מלב כל יודעיך.

ב.

האפיזודות דלקמן יש בהן, לדעתי, להוסיף כמה קוים לדמותו הנעלה של בני אבשלום ז"ל.

1. היה זה ביום ששי אחד, באוקטובר 1955. המצב בגבולות ובמיוחד בגבול המצרי היה מתוח מאד. גדולה היתה שמחתי כשבשעה 5 בערב נכנס בני, כשהוא מלוכלך ומרופש, הביתה ומכריז: „אבא, (אמו היתה באותו זמן בחוץ לארץ),

אלחנן גוטליב, נפל בקרב בקלקיליה

קיבלתי חופש עד יום ראשון. ברצוני ראשית להתקלח ואח"כ לאכול ונשוחח". עוד הוא שוהה במקלחת והנה מצלצלים בדלת ושני מ.צ.ים נכנסים ושואלים לבני. בשמעו זאת יצא מיד מחדר האמבטיה כשהוא עטוף במגבת הרחצה, שוחח כמה רגעים עם השוטרים ולאחר שאלה הסתלקו אמר לי: „מאד אני מצטער, אולם עלי לחזור מיד ליחידתי, המצב מתוח מאד". למראה עייפותו הצעתי לו שלכל הפחות ילון בבית וידחה נסיעתו למחר בבוקר, אולם בתשובה הזדקף במלוא קומתו, הסתכל בעיני ושאלני: „האינך מבין שנצטויתי לחזור מיד ליחידתי? והחושב אתה שהיו קוראים לי בדחיפות כזו כמה שעות לאחר שנתנו לי חופשה קצרה, לולא היה צורך חיוני בדבר?", ותוך כדי דיבור התלבש, תחב לכיסיו

כמה כריכים שהספקתי להכין לו, יצא ולאחר רגע נעלם מעיני לתוך החשכה רווית הגשם והערפל שהשתררה בו בערב...

2. באותו חורף מיד לאחר מבצע כנרת, שבו השתתף, נפל בחלקו גם התפקיד להיות במשמר הכבוד בהלויתם של שני חבריו ביחידה שנפלו באותו קרב. עם גמר ההלויה סר הביתה לכמה שעות כשהוא עיף ומדוכא. אחרי שמסר את רשמיו מהמבצע עבר לתאור ההלויה של שני החברים שהובאו למנוחות באותו היום וגמר במלים אלו: שתי משפחות ירושלמיות הובילו היום בניהם לקבורה. האחת התנהגה כיאות למשפחת גבורים, ביטאה את כאבה בדומיה, יגון עמוק מהולה בגאות הוד, ואילו השניה התיפחה ובצעקותיה כאילו הורידה ופגמה בכבוד הגבור. אחת אבקשכם, הורי, אם ח"ו נפל בגורלי להיות בין הנופלים — התנהגו כמו שהתנהגה משפחת חברי הראשון!... ניבא בננו וידע מה שניבא... ובמלאות שנה נתקיימה נבואתו...

3. פעם למשמע דאגותיה של אמו ששחה לפניו, התפרץ ואמר: הביטי אמא, אותך אוכל הפחד ללא הרף, ממש ממית אותך יום, ואילו אני איננני מפחד כלל, אם אמות, אמות רק פעם אחת והאמיני לי שאמות ללא רגש של פחד...

4. תמיד סירב למסור פרטים כל שהם בקשר למקום שרותו, אופי יחידתו וכו'. תגובתו היתה: אינני נושא משרה. הנני חייל קרבי במאה אחוז ואין, לכן, באפשרותי למסור כל ידיעות שהן אודות תנאי שרותי ואפילו בתוך כתלי הבית, כי גם לכותל אזנים...

5. חופשתו האחרונה חלה בעת מבצע חוסיין ובקראו בעתון הערב את הפרטים הפליט: לעזאזל, בעת שאני ישנתי לי שנת ישרים נפלו חברי בקרב...

6. בהיותו בקורס מכי"ם קיבל חופשה בת יום אחד; גם בריאותו האיתנה לא יכלה להסתיר את עייפותו שנבעה מהתרגילים הקשים. הצעתי לו לגשת לקצין העיר ולבקש ארכה של יום נוסף לחופשתו. תגובתו של אבשלום ז"ל היתה: כל יום חופש מיותר הוא על חשבון אחד מחברי, והאמן לי שכולם זקוקים לחופשה זו לא פחות ממני...

תם וישר, נאמן לארצו, מולדתו ולעמו, מסור לחבריו, כיבד את הוריו. אכן עשה אותו אלהים ישר ולא ביקש חשבונות רבים וכך נשאר ישר, תמים ומסור עד יומו האחרון, זה היום המר והנמהר, ד' במרחשון תשי"ז, בו נפל מות גבורים בהגינו על מולדתו. ובחרפו נפשו להציל את חבריו שהיו נתונים בסכנה חמורה בעת מבצע קלקיליה, נפל מות גבורים ותמורת הצלת חבריו שילם בנפשו הטהורה ימים מעטים לפני שחרורו משרות הצבא ולפני הגיעו לגיל 20...

ת.נ.צ.ב.ה.

ד ו ד ג ו ט ל י ב

רשימת יוצאי וולברום שנפטרו בישראל

אוסטרי דוד
מניצולי השואה
בורנשטין איטצה נחמיה
ביבר
בתאונת דרכים
ברוקנר אליעזר בן אברהם מרדכי
גלאזר לייבל
גוטליב אברהם ישכר
גוטליב נחמיה בן־אברהם
במלחמת השחרור
גוטליב אלחנן בן דוד ושרה
הברפלד משה
נפל במאורעות 1921
הוכרמן מרדכי מנדל
הוכרמן פרומצה
הוכרמן שרה
זיגלבוים הנדל מלכה
בת אברהם מרדכי ברוקנר
זלצמן אסתר
זלצמן גיטצה
זלצמן דוד
זידמן איטשה
זונבנד מנדל,
טבע בימה של תל־אביב
יזרעלביץ סימה
יזרעלביץ יעקב
נויפלד חיים
ליכטיג רבקה כץ
פודולסקי אייזיק
פרנקל יהודה
קיבקוביץ דוד
גפל במלחמת השחרור
צויגנבוים חיים יצחק
רוזנמן מאיר
רויכר חיים דוד
שקלארז צבי
שטארק יצחק מאיר
שטארק חנה אשתו. לבית
סיצמסקי

רשימת יוצאי וולברום בישראל ומקומות מגוריהם

השם	הכתובת
(אדם) בוריצקה שושנה	ת״א, אבן גבירול 163
אנגלשטיין יחיאל מאיר	רמת־גן חרות 17
אינווֹאלד טוביה	בת־ים, רמת יוסף, בלוק 70
פאלוך (איבעריידך) לאה	חדרה, רחוב הרברט סמואל בית הנגבי
כץ־אקשטיין אידה	כפר קדימה
ארנר יעקב	קיבוץ תל־עמל
(אוליאן) שפיגלמאן רבקה	ת״א, צירלסון 2
ארליך	באר שבע
אברמציק בלה	ת״א, אחד העם 79
אובספלד־זילברמינץ רבקה	ירושלים, חפץ חיים 42
אנקר שבתאי	כפר גנים, דואר בית דגון
ארליכמאן	חיפה, השומר 38
אייזנשטוק־(בורוכוביץ) רבקה	הרצליה, נוה ישראל 71

השם	הכתובת
אויערבוך אידה	ת״א, יד המעביר
אופיר יחיאל ולאה	ירושלים, קרית היובל, שכון עמידר מס׳ 8
בירמאן יואל	חיפה, הקישון 4
בירמאן (פסטינגר) אסתר	חיפה, לבונטין 10
בן־נון ראובן (נונברג)	חיפה, טבריה 18
בינשטוק מנחם	ת״א, שלמה המלך 1
בנד אברהם	לוד, ס״ח 5
בנד צבי	לוד ס״ח 4
בידלובסקי משה	ירושלים, רד״ק 15
בלומנפרוכט (זפרן) איטה	רמת גן, מפדה, נוה יהושע 13
ברט נתן	רחובות
בלומנשטיין ירמיהו	רמת־גן, מעלה השואבה 9
בורוכוביץ יוסף	הרצליה, שכון שוה עמל 499
בן־פורת (פולטוראק) יחיאל	ת״א, קרית שלום, דרייפוס 6
גלזר שלמה	בני־ברק, הגר״א 6
(ויצמן) גיטל איטה	תל־אביב, וורמיזה 3
גלצר חיים	בני־ברק, יונתן 13
גליקסמן גולדברג שושנה	תל־אביב, קרית שלום, רחוב י. אחרון
גרשונוביץ זאב	תל־אביב, עמק יזרעאל 23
גרשונוביץ לייב	גבעתיים, סירקין 25
גלבנד משה	פרדס כץ, פרדס אבון לבן, השרון בית פרטי
גלבנד מנחם	תל־אביב, ישראלס 14
גוטנשטיין יהודה	תל־אביב, רמת־אביב, גורודצקי 37
גוטנשטיין יעקב	תל־אביב, שכ׳ מכבי הישנה, צריף מס׳ 8
גוטליב עובדיה	ירושלים, קרן קימת 20
גוטליב מרדכי	ירושלים, קרית היובל, רח׳ אטינגר 5
גוטליב דוד	ירושלים, רמב״ן 40
גוטליב מאיר	ירושלים, קרית היובל, רח׳ אטינגר
גוטליב יחזקאל	קבוץ גבת
(גוטמן) מורגאן מלכה	עכו, סמילנסקי 16
גולדשטיין זאב	חדרה, שכון אזרחי
גולדברג (האקמאן)	חולון
גסטפריינד הינדה	רמת־גן, קרית בורוכוב, גרן טוב 27
גסטפריינד רטמן יוכבד	רמת־גן, שדרות הכלניות
גולדברג מרדכי	תל־אביב, רמת חיל, מרכוס 12
גולדברג שניצר חוה	רמת־גן, הנעורים 5
גולדברג חיים וחנה	חיפה, החלוץ 51

השם	הכתובת
גולדשטיין ברל	חיפה, נוזהה 7
גולדשטיין ישעיהו	תל־אביב, שכ׳ מונטיפיורי
גרוסמאן חיים וחנה	חיפה, החלוץ 51
דראך עזרא	תל־אביב, בילו 6
דאפנר־אייזענשטאט יהודית	גבעתיים, גנסין 29
דאפנער משה	תל־אביב, קבוץ גלויות פינת שדרות בן־ציון
דאטנער זאב	תל־אביב, רמברנד 6
דאטנער יוסף	רמת־גן, המתמיד 23
דאטנער חנוך	רמת־גן, אבא הלל 74
דאטנער יעקב	רמת־גן, חרות 15
דאנציגער דב	יפו, עגמי, רחוב 60/30
דמביסק־פישל שרה	תל־אביב, קרן קימת 86
דאווידוביץ גרוסמן מרים	נתניה, שכון נוה אבא הלל 8
דרעזנער (דפנער) יאכעט	גבעתיים, כצנלסון 36
הארטנשטיין (וייצמאן) מרים	גבעתיים שיינקין 18
הוכרמאן גרשון ושרה	חיפה, אחוזה אילון 3
הוכרמן (שזיפי) יהודית	חיפה, השילוח 15א
הוכרמאן שמואל	חיפה, רמת שאול בלוק 4
הוכרמאן זאב	פתח־תקוה, אחד העם 37
האקמן חיים דוד	לוד, גנתון ע״י לוד 31
האבערפעלד יצחק	הרצליה, נוה עמל 64
האלברג (דאנציגער) מלכה	רמת השרון, שכון מזרחי 825
האסמאן מלכה	הרצליה, נוה ישראל, שכון עמידר 85/4
הובערפעלד אבא	רמת־גן, התנאים 5
הירים שטורכין חיה	חדרה שכון בראנדס 102
וויסמאן גאלדבערג בתיה	חיפה, נוה שאנן, הגליל 67
וועלנער יוסף ושרה	רמת־גן, נורדוי 4
וועלנער יעקב	תל־אביב, הקליר 20
וועלנער חיים יצחק	תל־אביב, יבנה 19
וואז׳ניצר שלמה	הרצליה, גן רשל 28
וואלבראמסקה אידה	תל־אביב, הטיסים בלוק 8
וויינשטוק שמשון	חיפה, קרית אליעזר, רח׳ יואב
וויינשטוק יצחק	חיפה, חליסה, הגבורים 26
וויינשטיין יעקב	הרצליה, בני בנימין
וויינשטיין יהודה	תל־אביב, אבן גבירול 139
וויינבערג בנימין	נצרת, קרית נצרת עילית 41/1
וויינבערג חיים	תל־אביב, רמת אביב, רידינג 29

השם	הכתובת
וכסלר (גרוסמן) שושנה	תל־אביב, קרית שלום, קפלנסקי 20
וויינדלינג יהודה	תל־אביב, דרך חיפה, שכ׳ מטלון 19
וולפסון צווייגנבוים חנה	חיפה, קרית חיים המערבית 11
ווייסבעקער	קרית גת, מעברה צריף 556
ווייסלער־גוטליב גוטשה	בני־ברק, עקיבא 88
וולפביץ משה	חולון, מפדה אזרחי 25
וורדיגר דוד	מגדיאל
וואנדערסמאן	כפר קדימה, הנשיא וויצמן
זלצמן פינטשבסקי שושנה	תל־אביב, בן יהודה 50, חנות ממתקים
זלינגר שלמה	רמת־גן, רמת יצחק, ירושלים 66
זיעלאנקע שלמה	רמת־גן, מעלה השואבה 8
זיעלאנקע	חיפה, חביבה ריק 8
זילברמינץ יצחק מנדל	ת״א, שלמה המלך 46
זינגער געצל	באר שבע, שכון ד׳ 90/1
זאקס יצחק	חיפה, נוה שאנן, חנקין 1
זאקס פרנקל פולה	חיפה, קרית ים, שכון חדש, דירה 1
זונאבנד מנדל	תל־אביב, איתמר בן־אבי 5
זונאבנד ישראל	תל־אביב, אבן גבירול 15
זיידמאן פייגל	רמת השרון, שכון פקר, רח׳ הבונים
זונאבנד ביקוביצקי אסתר	תל־אביב, שכ׳ מכבי החדשה, רחוב ג׳ מס׳ 3
זארנוביצקי בלכר יוכבד	ראשון לציון, שלום עליכם 11
חיימוביץ לוי	ירושלים, רחוב יפו
חיימוביץ דוד	ירושלים, המדרגות, עבוד לוי
חפשי נתן	רחובות, אוסישקין 4
חיימוביץ מרים	רמת־גן, שדרות הצנחנים 8
חיימוביץ פישל	נתניה, שכון הותיקים, ויתקין 35
טריימאן זוסמאן	מגדל גד, הרצל 27
טריימאן איסר	עפולה עילית, 49/8א
טרעגער רעטמאן	חיפה, נוה שאנן 11, הבריכה
טאנץ צפלסקי	תל־אביב, נחמני 63
יזרעלי יזרעלעביץ יעקב	ירושלים, אברבנאל 25
יזרעלי בנימין	הרצליה, גן רשל
יאנובסקי לייבל	תל־אביב, גאולה 36
יאנובסקי משה	נס ציונה
כץ בנימין	תל־אביב, ארלוזורוב 192
כהן ראובן	בת־ים, מעברה, צריף 51
כהן ראובן	באר שבע, שכון 3

השם	הכתובת
לעדערמאן אלתר	תל־אביב, לה גרדיה 68, שכון עממי
לעדערמאן	אשקלון, שכון חסכון א/22
לובלינג משה	יפו, שכון עממי, בלוק 11
לובלינג (שייאר) ברוניה	רמת־גן, סלמה ג', שכון עולים 211
לובלינג פנחס	גבעתיים, כצנלסון 89
ליכטיג אלי	תל־אביב, דרך השלום, שכון ג' 79
ליכטיג יעקב	רחובות, רח' אלקלעי
לבקוביץ (הוכרמן) חנה	שפיים, קבוץ
לעוויט יצחק	תל־אביב, רמת הטייסים, בלוק 30
לעוויט מנחם	רמת גן, גרנדיס 5
לעוויט אהרן	יפו, נוזהה
לובה פאסערמאן רחל	תל־אביב, קבוץ גלויות 89
לאנדו (הוכרמאן) נעמי	ירושלים, קטמון, רח' הל"ב, שכון עובדי העיריה
לוסטיגר רחל	אצל רון ישראל, שכון רסקו יד ושם 4
לעדערמאן בנימין	קבוץ דפנה
לעדערמאן אליעזר	
מינץ־גולדבערג צילה	ירושלים, שדרות הרצל, בית יעקבי
מייטלס יחיאל	תל־אביב, שדרות רוטשילד 67
מאַצנער מרדכי	תל־אביב, בלוך 61
מייטלס רייזל	פתח־תקוה, שכון הפועל המזרחי, כפר אברהם
מייטלס ענזל	רמת־גן, המרגוע 22
מייטלס מאטל	תל־אביב, שלמה המלך 89
מייטלס	ירושלים
מורגאן אברהם	בת־ים, ויצמן 75
מורגאן אהרן	הדר יוסף, ת"א, קהילת לודז 10
מיודובניק־מקלר	חדרה, שכון המזרחי, נוה חיים
מארימונט יוסף	עכו, שכון צבורי 17
מיטעק יעקב	רמת־גן, אבא הלל 36
מארגונינער הוכרמאַן גוטצה	גבעתיים, הנגבה 15
נחמנוביץ פוטש פולה	הרצליה, ווייצמן 31, בית פרח
נוסבוים חנה וצבי	תל־אביב, לוינסקי 103
נונבערג אליעזר	חיפה, איינשטיין 13 (אהוזה)
נונבערג וואוע וקרולה	תל־אביב, מרכז בעלי מלאכה 43
נונבערג מנדל	ירושלים, מאה שערים, עונג שבת 1
נונבערג חיים	נצרת עילית, שכון עממי, חנות מכולת
נייאר ראובן	פתח־תקוה, סלנט 23

השם	הכתובת
ניסקי הרצקה	תל־אביב, הקונגרס 12
ארליך יוסף (נייפעלד)	תל־אביב, יד אליהו, לה גוורדיה 34
נייפלד חיים	חולון, תל גבורים, שכון ההסתדרות 2
נארציס שמעון	נתניה, שדרות ווייצמן 16
סטיצקי מנחם	ירושלים, קרית היובל, שכון עממי, בלוק 20
סעצעמסקה חנה	רעננה, הרצל 64
סטיצקה־פרוסט אסתר	תל־אביב, הקישון 53
סעצעמסקה מאַטיל	הרצליה, נוה עמל
סולניק־ינובסקי רבקה	תל־אביב, טיומקין 10
פולטוראק אליעזר	גבעתיים, המעלות 8
פולטוראק אלימלך	פתח־תקוה, שכון וועדבער מס׳ 1
פולטוראק משה	תל־אביב, פרץ חיות 11
פולטוראק משה	גבעתיים, ברדיצבסקי 18
פודולסקי ריטשטיין מלכה	תל־אביב, עמק יזרעאל 67
פודולסקי קמינסקי ליבה	חולון, הנוטרים 10
פודולסקי אהרן	תל־אביב, ליברמן 9
פודולסקי ישראל	בני־ברק, יהושע 14
פודולסקי בסר רחל	תל־אביב, אבולפיה 11
פוזמנטיר־רוטמנש פולה	בני ברק, ירושלים 15
פליישהקר צבי	תל־אביב, יד אליהו, יד לבנים 27
פייגנבלאט יצחק	תל־אביב, בורוכוב 5
פייגנבלאט אליהו	באר שבע, בזל 1
פוטש הדסה	נתניה, ז׳בוטינסקי 5
פוזמנטיר לאה	תל־אביב, ברכוכבא 65
פלשניצקי שלמה	חולון, שדרות קוגל 2
פרומר דב	חיפה, קרית שמואל, בר אילן 21
פוקס עוזר	חיפה, קרית־אתא, שכון עמידר א׳ 3/4
פרנקל פולה	חיפה, קרית ים, שכון חדש, בית ב׳, דירה 3
פרנקל מרים	חיפה, הר הכרמל, איינשטיין 10
פרידבערג לאה	ירושלים, בית מזמיל, שכון הסתדרות 91
פרנקל אריה	חיפה, שדרות או״ם 94א׳
פאסרמן ליבר רחל	תל־אביב, קבוץ גלויות 89
פחדר הלל	חדרה, גבעת אולגה, צריף 66
פישל יעקב	חיפה, הר הכרמל, אחוזה, החורב 13
פישל מנחם	פתח־תקוה, פרנקפורטר 2
פעלזנר ברל	תל־אביב, ברדיצבסקי 5
פעלזנר חיים	הכתובת לא־ידועה

השם	הכתובת
צאנין־אלטער דבורה	תל־אביב, שטריקר 29
צווייגנבוים אברהם	חיפה, קרית חיים, רחוב י״א 11
צווייגנבוים ישראל ונעמי	חיפה, קרית חיים, רח׳ י״א 29
צווייגנבוים בנימין	חיפה, קרית חיים, רח׳ ו׳ 29
צווייגנבוים גרשון	קבוץ עין דור
צעשלר יצחק	רמלה, שכון פועלים 34
קאַרנפעלד משה	גבעתיים, ארלוזורוב 42
קאַרנפעלד מנשה	גבעתיים, הרצל 44
קאַרנפעלד יוסף	גבעתיים, גולומב 48
קארנפעלד יחיאל דוד	תל־אביב, נחמני 48
קאַרנפעלד משה	ראשון לציון, שכון מזרחי, גורדון 127
קאַרנפעלד לאזער לייב	חולון, מפדה אזרחי, ד״ר שיפר 6
קאנער יעקובסון ביילה	רחובות, הרצל 10
קיבקוביץ מאיר	תל־אביב, שכ׳ שפירא, מקור ברוך 27
קלאַץ לעוויט יוכבד	תל־אביב, מודיליאני 3
קולענדר	רמת־גן, אבטליון 4
קרייזלמן	גבעתיים , כצנלסון 64
קורנברוט ישעיהו	ראשון לציון, ז׳בוטינסקי 35
קלאסנר יוסף	גבעתיים, סירקין 3
רוזנבוים איטקה	תל־אביב, אבן גבירול 146
רוזנבוים מנחם	תל־אביב, הקישון 48
רוקח משה	הרצליה, סוקולוב 16
רעטמן	קבוץ אילנים
רוטמנש אברהם	תל־אביב, בוגרשוב 11
רקובסקי רבקה (קורנפלד)	רמת־גן, רש״י 4
רוטהולץ	לוד, הרצל 131
שמואלי (סרנה) זאב איסר	חדרה, גבעת ביל״ו
שטורכין משה	תל־אביב, ז׳בוטינסקי, נובמבר 33, 107 חנות מכולת
שטורכין יצחק	תל־אביב, הרב קוק
שבת עוזר	חיפה, מסדה 28א׳
שפיגלער דוד	רחובות, מזכרת בתיה, מאפיה
שטאַרק אברהם ודבורה	חיפה, קרית חיים, רחוב י״א, 38
שניצר פייבל	חיפה, קרית אליעזר, בלוק 50
שולשטין קיבקוביץ	פתח תקוה, יצחק שדה 13
שפרינגר משה	ירושלים, מאה שערים
שלוסבערג רחל	רמת השרון, מורשה, רח׳ הדר
שכטר שרייבער רגינה	חיפה, מונטיפיורי 21
שכטר יוסף	חיפה, ארלוזורוב 16

מנחם בינשטוק

יליד וולברום, עלה ארצה יחד עם קבוצת וולברומאים עם העליה השלישית בשנת 1920. ביתו היה פתוח לפגישות וולברומאים, ועוד לפני מלחמת השואה, בשנת 1938, התקיימה אצלו הפגישה הראשונה של יוצאי וולברום בישראל ודובר על ארגון וולברומאים בתפקיד של הגשת עזרה ליוצאי העיר. הוא יושב בתל־אביב.

הרב ד"ר שלמה פיש

בנו של ר' דוד פיש מוולברום, עזב את וולברום בגיל 17 עוד לפני מלחמת העולם הראשונה, למד בפרנקפורט ע"נ מיין והצטיין בלימודיו, חיבר כמה ספרים, עבר לאנגליה ושם המשיך בלימודיו והוכתר בתואר דוקטור לפילוסופיה, כיהן כרב בעיר לידס באנגליה, ביקר מפעם לפעם במכורתו וולברום, והיה נהנה בעיקר מהלימודים בישיבת „כתר תורה" שהתקיימה בעיר מטעם האדמו"ר רבי שלמה חנוך הי"ד רבינוביץ מרדומסק בהנהלת הרב אברהם ישכר גוטליב הי"ד.

וכן ביקר כמה פעמים בישראל. בנו ובתו יושבים בארץ. בנו מכהן כמרצה לספרות אנגלית באוניברסיטה בר־אילן. הרב פיש היה פעיל למען ספר־הזכרון של וולברום באנגליה.

מנחם בינשטוק
מהעליה השלישית

הרב שלמה פיש

אסיפות אזכרה

דברים שנאמרו באסיפת אזכרה שהתקיימה ב־29.9.61

אנו, שרידי קהילת וולברום, ניצולי השואה ופליטי החרב, שנתלקטו במולדת, מתיחדים הערב, עם זכרם של קדושינו, יהודי וולברום, שהושמדו בשואה הגדולה שפקדה אותם ביחד עם כל יהודי פולין.

אנו עומדים לפני זכרונות עצובים מאוד, כמו ליד קבר פתוח, שנחצב זה עתה. הביטוי היחידי מעל הקברים — זו דומיה מוחלטת, בהתאם לשתיקתם הנצחית של אלה שהיו ואינם עוד.

אסור שנשכח. אסור שיעלם מה שהיה ומה שאירע. אנו מחויבים להנציח את תולדות העבר, ובזה למלאות את בקשתם האחרונה של אלו אשר ניספו מיואשים, עם תקוה אחת ויחידה שזכרם ישאר לנצח.

ביום זה ניצבת ומרחפת נגד עינינו עדה חיה דוממת ותובעת. בני עדה שלמה שהוציאו את נשמותיהם הטהורות בגיטאות, במחנות ריכוז, במחנות עבודה, במלחמה פרטיזנית. הם מתו מות קדושים, מושפלים ונרדפים, ברעב, בעינויים וביסורים על אנושיים. יהיו נא איפוא הזכרונות הללו מצבה צנועה, מצבה של מלים לזכרם הקדוש!

אנו חייבים לזכור ולהזכיר את פרשת הימים ההם, לשם הזכרת נשמות, שהרי לא נותר מהם מאומה: לא גוף, לא קבר ולא יום המות, לא אפר — אין ואפס. רק זכרם חי בלבנו. ועל כן אסור שידעך זכרם. יהיה זכר נשמותיהם צרור בזכר החיים שלנו!

כמו מתוך ערפל בוקעים ועולים זכרונות מהימים שעברו, והעיר וולברום קמה לתחיה לנגד עינינו.

בשבת בבוקר — איזו שלוה היתה נסוכה על העיר. יהודים הולכים להתפלל לבית הכנסת, לבתי המדרש ולשטיבלך, וגם בני הנוער הולכים אתם. בטוחים היו שחייהם יזרמו כך עד לנצח נצחים.

חייהם של היהודים בעיר נמשכו כשש מאות שנה. העיר נבנתה ברובה ע"י יהודים שהתפרנסו בדוחק ממסחר, ממלאכה ומירידים. חייהם היו ארוגים במארג אחד של מסכת חיים שלמה. אך מאחוריהם ארב להם מלאך המות בלי שהרגישו בכך.

אי־אפשר בדברי הספד קצרים אלו להעלות ולהזכיר את כל מה שהיה בוולברום. על כך יסופר בספר יזכור שאנו מכינים.

אנו חייבים להנציח את זכרם בלבנו, ולנטוע בלב הדור הבא אחרינו, לא רק את זכר השואה האיומה שפקדה אותם, אלא ובעיקר, חייהם ומאבקם לחיים, אשר ממעבה האפלה התרו אלי אור וגאולה, ולצערנו לא זכו לכך.

ומתוך אנקת הטבוחים נישא ועולה הקול התובע, המזהיר והמצווה לזכור ולא לשכוח — את אשר עשה לנו עמלק הגרמני־נאצי. אל דמי!

וברטט של חרדת קודש אנו מעלים את זכר קהילתנו וולברום שהיתה ואיננה עוד!

י. בן־פורת (פולטורק).

א רעדע וואָס איז געהאלטן געוואָרן אויף א אזכרה־פּארזאמלונג

מיר איבערגעבליבענע רעשטלעך פון דער וואָלבראָמער קהילה, גערַאטע־וועטע פונם גרויסן קראָך, די אלע וואָס זענען אָנגעקומען אהער אין פאָטערלאנד — גיבן זיך אָפּ, היינט אָוונט, מיטן אָנדענקן פון אונזערע הייליקע מארטירער, וואלבראָמער יידן וואָס זענען פארניכטעט און פארטילקט געוואָרן אין דעם גרויסן אומקום־קראָך צוזאמען מיטן גאנצן פוילישן יידנטום.

עס קומט אונז אויס צו שטיין פאָר זייער טרויריקע זכרונות, אזוי ווי מיר וואָלטן געשטאנען ביי אן אָפענעם קבר וואָס איז ערשט נאָר געגראָבן געוואָרן. דער אייניציקער אויסדרוק איבער די מאסן־קברים — דאָס איז אן אבסאָלוטע שטילקייט אין אייגנקלאנג מיט דעם אייביקן שטילשווייגן ביי די וועלכע זענען געווען און מער נישטאָ.

מיר טאָרן זיי נישט פארגעסן. עס דארף נישט פארשווינדן דאָס וואָס ס׳איז געווען און דאָס וואָס ס׳איז פארלוירן געגאנגען. מיר זענען פארפליכטעט צו פאראייביקן די געשיכטע פון דער פארגאנגענהייט, און מיט דעם צו דערפילן זייער לעצטע בקשה, דאָס געבעט פון די אלע וועלכע זענען געגאנגען צום טויט פארצווייפלטע, מיט די אייניציקע האָפענונג, אז זייער אָנדענק פארבלייבט אויף אייביק.

אין דעם טאָג שטעלט זיך אוועק, און שוועבט פאר אונזערע אויגן א עדה א שטילשווייגנדע און א פאדערנדיקע. א גאנצע עדה יידן האָט אויסגעהויבט זייערע ריינע נשמות אין די געטאָס, אין קאָנצענטראציע־לאגערן, אין ארבעטס־לאגערן, אין דער מלחמה און אין פארטיזאנען־קאמף. זיי זענען געשטאָרבן א הייליקן מארטירער טויט, געיאָגטע, דערנידריקטע, אין הונגער און יסורים איבערמענשליכע. זאָלן דאריבער די זכרונות דינען אלס באשיידענע מצבה פון ווערטער צו זייער הייליקן אָנדענק.

מיר מוזן דערמאנען די היסטאָריע פון יענע טרויעריקע טעג אלס הזכרת נשמות, וויל עס איז דאָך פון זיי גאָרנישט פארבליבן, נישט א קערפער, נישט א קבר, קיין יאָרצייט, קיין אש, ממש גאָרנישט. נאָר זייער אָנדענקן לעבט אין אונזערע הערצער. און דעריבער טאָר נישט פארגעסן וועלן דער יאָרצייט־טאָג פון די טראגיש חרוב־געוואָרענע קהילה.

אזוי ווי דורך א נעפּל, רייסן זיך אדורך די זכרונות פון יענע פארגעסענע צייטן און די שטאָט וואָלבראָם שטייט ווי א לעבעדיקע פאר אונזערע אויגן. מיר שטעלן זיך פאָר א שבת פרימאָרגן אין שטעטל. וואָס פאר א פרידליכקייט ליגט אויסגעגאָסן אויף איר. יידן גייען געמיטליך דאוונען אין דער שול, אין די בתי־מדרשים און שטיבלעך. אויך די יוגנט און די קינדער נעמען זיי מיט.

זיי זענען זיכער געווען, אז אייביק וועט אזוי פליסן זייער לעבנסוועג, דאָס לעבן פון טויזנטער יידן אין שטאָט וואָס עקזיסטירט שוין 600 יאָר. זייער לעבן איז געווען אריינגעוועבט אין א לעבנס־לענגליכן געוועב פול און אלזייטיק: די שטאָט איז מערסטנסטייל אויפגעבויט געוואָרן דורך יידן, און זיי האָבן אויך

פּרנסה געהאט פון האנדל, מלאכה און יאַרידן. עס האָט געלויערט אויף זיי דער מלאך־המות — נאָר זיי האָבן עס נישט פאַרגעפילט.

עס איז אונמעגליך אין די קורצע הספּד־וועדטער — ארויפצוברענגען אין דערמאנען דאָס אלעס וואָס איז געווען אין וואַלבראָם — דאָס אלזייטיקע און שטורמפולע לעבן. וועגן דעם וועדט דערציילט און געשריבן אין דעם ספּעציעלן יזכור־בוך וואָס מיר גרייטן ערשט צו.

מיר דארפן פאַראייביקן זייער אָנדענקן אין אונזער הארץ, און מ׳דארף איינפלאנצן בייַם דור וואָס קומט נאָך אונז, נישט נאָר דעם גרויסן אומקום, נאָר הויפּטזעכליך זייער ארט לעבן און זייער קאמף פארן לעבן. זיי האָבן פון דער געדיכטער פינסטערניש געשטרעבט צו ליכט און צו אויסלייזונג. צו אונזער אלעמענס באדויערן — האָבן זיי נישט זוכה געווען צו דעם.

פון די קרעכצן פון די געשוחטענע — הייבט זיך אויף דער געשריי און דער רוף וועלכער וואָרנט און באפעלט אונז צו געדענקן און נישט פארגעסן, וואָס ס׳האָט אונז געטאָן דער דייטשער נאצישער עמלק. אל דמי! אל דמי!

און מיט א הייליקן אינערליכן ציטער, ברענגען מיר אויף און דערמאנען דעם אָנדענק פון דער קהילה וואָלבראָם, וואָס איז געווען און איז מער נישטאָ.

יחיאל בן־פורת (פּולטאָראַק)

מ. לובלינג

דער ווייסער וואלד וועלכער איז געווען אזוי ענג פארבונדן מיטן ברויזנדן לעבן פון די וואלבראָמער יוגנט, דער ווייסער וואלד וועלכער האָט לאנגע יאָרן אין זיך איינגעזאפט די קלאנגען פון פרייהייטס לידער, וועגן גלייכהייט און פעלקער פריינטשאפט, דער וואלד וועלכער האָט געווענקט אין די יוגנט דעם גלויבן פון א גליקליכע פרייַע צוקונפט, דער וואלד סימבאָליזירט איצט טויט און פעלקער האס.

19 יאָר זיינען אוועק זייט חורבן וואָלבראָם. אין פארלויף פון די יאָרן האָבן מיר באקומען מער ווייניק ידיעות וויאזוי עס זיינען אומגעקומען אונזערע נאָענטע אין די ארבעטס און טויט לאגערן.

עס זענען אויך דערגאנגען צו אונז ידיעות וועגן א סך פון אונזערע שטאָטישע וועלכע זיינען אומגעקומען ווי העלדן אין דעם אויסזיכטלאָזן קאמף מיט די מערדער, אָבער גאָר נישט ווייסן מיר ווי אזוי עס זיינען אומגעקומען 2000 פון אונזערע טייערסטע און נאָענסטע פרויען און קינדער אין וואלד אונטערן בית עולם.

מיר ווייסן נאָר אז ביי די ערשטע גרויסע אויסזידלונג האָבן די מערדער געשטעלט ביי א 50 פויערישע וועגענער בכדי פרויען, קינדער און קראנקע זאָלן נישט דארפן גיין צו פיס צום זאמל פונקט קייגנאיבער דער פאברויק. האָבן זיך טאקע מענשן געריסן כדי צו באקומען א פלאץ אויף צו פאָרן, אָבער פאר־

במעמד גילוי המצבה במרתף השואה על הר־ציון
ביים אנטהילן די מצבה אין מרתף השואה אין ירושלים

דודל ליכטיג

אשתו של יוזיפ המלמד
די פרוי פון יוזיפ מלמד

פֿאַרן זיינען זיי אויפן סקאלער וועג קייגנאיבער דעם בית עולם. מען האָט זיי אריינגעפירט אין וואלד און געהייסן אויסטון זיך נאקעט, און באלד דערשאָסן ביי די פון פריער צוגעגרייטע קברים גריבער וועלכע האָבן זיך געפונען אויף דעם פלאץ ווי מען האָט יאָרן לאנג באגראָבן געפגרטע פערד.

מער ווייסן מיר נישט, ווייל קיינער איז פון דאָרט נישט צוריקגעקומען, און אין דעם טאָג וועט מיר פארזאמלען זיך בכדי צו באערן זייער אָנדענק, דארף יעדער איינער פון אונז פרואוון איבערלעבן יענע גרויזאמע טראגישע מינוטן. איך שטעל מיר פאָר א סך בילדער וועלכע האָבן געקאָנט דאָרט פאסירן. אָבער איך בין נישט אימשטאנד ארויפצוברענגען דאָס אלץ אין וועדטער, ווייל עס זיינען נאָך נישט באשאפן געוואָרן די וועדטער וועלכע זאָלן קאָנען געבן כאטש טיילווייז אן אויסדרוק פון די גרויליקע טראגעדיע וואָס האָט זיך דאָרט אָפּגע־ שפילט, וועל טאטעס, מאמעס נאקעטע מיט זייערע נאקעטע קינדער וועדן געטריבן צום טויט. אָדער כאלע וויסאקא וועלכע האָט מיט א טאָג פריער איר ערשט קינד געבוירן, גייט א נאקעטע מיט איר איינטאָגיק קינד צום טויט?

און דער טויט האָט דאָרט אלעס צוגעדעקט, און די זון האָט געשיינט — און נישט געוואָרן פינסטער!

נישט קיין טרייסט זוכן מיר וועל מיר דערמאנען אונזערע נאָענטע וועלכע זיינען אזוי טראגיש אומגעקומען. מיטן דערמאנען זיי ווילן מיר רירן אונזערע אייגענע הערצער, וועלכע זיינען פארשטיינערט געוואָרן פון גרויסן אומגליק, און אויפוואַרעמען א טרער וועלכע ליגט ערגעץ א פארפרוירענער טיף אין הארצן.

מיר האָבן קיין רויזן פערפלאנצט אויף זייער קבר, און מיט אונזערע טערערן די רויזן ניט באנעצט. אָבער מיט זייער בלוט זענען געגאָסן געוואָרן די יסודות פאר אונזער נאציאָנאלע פרייהייט. און דערפאר דארפן מיר זיי דערמאנען נישט בלויז אין טאָג פון טרויער, נאָר אויך אין טעג פון פרייד. ווייל מיט זייער טויט האָבן זיי געבויט אונזער פריי לעבן.

אָבער גאָר שמערצליך איז דער פאקט אז די פינסטערע כוחות וועלכע האָבן געשטרעבט וועגן א פוילן וואָס זאָל זיין יידן רײַן — זיי שטערט אויך א יידיש קבר! פון די ידיעות וואָס מיר האָבן לעצטנס דערהאלטן, ליגט די מצבה אויפן ברידער קבר אין וואלד א צעבראָכענע. איך מיין אז קאָמענטארן זענען איבעריג. עס איז אויך בעקאנט אז מען האָט געוואָלט בויען א שולע אויף די קברים פון בית עולם און מען האָט דאָרט שוין אָנגעהויבן גראָבן פונדאמענטן. אָבער נאָכן קלאגן זיך פאר די מאכט אין קראקא דורך יידן, איז דאָס בויען געוואָרן דערווייל אָפּגעשטעלט, און די אלטע וווּנד בלוטיגט וווייטער.

און זאָלן מיר איצט באערן דעם אָנדענק פון אונזערע קדושים און פאראייי־ניקן זיך מיט זיי דורך אויפשטיין און בלייבן איין מינוט אונבעוועגלעך און שווייגן.

כ׳האָב אמאָל געגלויבט

פון פייניליכן וואנדער כ׳בין דאָ צוריק,
אין שטעטל פון מיינע קינדער יאָרן.
דער טייך, דער וואלד מיט פויגל מוזיק
וויל נישט פארשווינדן פון מיין זכרון.

קיין ייד אין שטעטל נישט פאראנען,
בייז פרעמדע בליקן ביי יעדע טיר.
אפשר ווילן זיי מיך דערמאנען
אז דער טויט איז גרייט אויך היינט פאר מיר.

ווייזט אויס כ׳וועל דאָ קיין רו געפונען,
פארסמט איז אלץ מיט יידן האס.
בלייבן דאָ האָט מער קיין זינען,
עס שרייט דער טויט פון שטוב און גאס.

און איך קען שוין מער נישט גלויבן
אז מיר האָבן דאָ געלעבט מיט פריינט.
ס׳איז פארשווינדן ווי דער רעגן בויגן,
און אויך דערויף מיין הארץ איצט ווייניט.

מיר האָבן צוזאמען א לאנד געבויט,
דער אמת געווען פון אונז פארהוילן,
פאר פריינטשאפט אונז באצאָלט מיט טויט,
דאָס איז דער סוף, פון גלות פוילן.

מ. לובלינג

בלימה מאַרגאַן ובתה אלישה

הנה פּעסיל שעכטער וילדיה

משפחת ראָזמאַרין: יעקב, מרים, שפרה, זלאַטה

מאַטל פעדערמאן (קאכאן), רחל קלאסנער (לינקס)

ישראל ישעיהו בירמן, אשתו רבקה ובנותיהם חנה לאה וברכה

בנימין כץ

יחיאל בן־פורת -

לייטער און גרינדער פון וואַלבראָמער קאָמיטעט

דאָס האָט פאסירט אין יאָר 1945, וועו איך בין נאָך געווען אין דער פרעמד אויף די זינדיקע דייטשע ערד און איך האָב געווארט מיט אונגעדולד צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

אין א באשטימטן טאָג, באקום איך א מעלדונג פון שארית־הפליטה קאָמיטעט אין מינכן, דאָס עס איז דערהאלטן געוואָרן פאר מיר א פעקל שפּייז פון ארץ־ישראל, און אז איך זאָל קומען קיין מינכען אָפּנעמען דאָס פעקל. פארשטייט זיך, אז באלד צומאָרגנס בין איך „געלאָפן" קיין מינכען מיט גרויס נייגיריקייט צו זען און צו האלטן אין האנד עפּעס וואָס ס׳איז געקומען פון הייליקן לאנד.

אין יענע נאָך־מלחמה טעג, האָבן מיר שארית־הפליטה מענשן נאָך נישט געהאט קיין אידענטיפיטעטס־קארטן מיט בילדער. און דאריבער איז געוואָרן איינגעפּירט אין די פּאָסט־אמטן, אז דער בעאמטער האָט געפרעגט דעם אָפּנעמער דעם נאָמען פון דעם אבזענדער. אויב דער אָפּנעמער האָט געוווסט דעם נאָמען פונם אבזענדער, איז געווען א באווייז דאָס ער איז די ריכטיקע אדרעס.

וועו איך האָב זיך געוואָנדן צום פּאָסט־בעאמטן מיט די מעלדונג אין האנט, האָט ער מיך גלייך געפרעגט דעם נאָמען פון דעם אָבזענדער. פארשטייט זיך, אז איך האָב אויסגערעכנט די נעמען פון מיינע קרובים, וועלכע האָבן געקענט זיין די עוועַנטועלע שיקער פון דעם פעקל. וועו איך האָב דערזען, דאָס דער בעאמטער שאָקלט מיטן קאָפּ אויף ניין, האָב איך וויייטער געגומען אויסרעכענען א רייע נעמען פון וויייטערע קרובים, און סתם גוטע פריינט, אָבער איך האָב נישט געטראָפן דעם ריכטיקן נאָמען. וווייזט זיך אויס, אז נאָך אלעמען האָב איך געמאכט דעם איינדרוק פון א פארטרויליכן מענש און דער בעאמטער האָט מיר ענדליך אוועקגעגעבן דאָס פעקל, טראָץ דעם וואָס איך האָב נישט געוווסט דעם נאָמען פונם שיקער.

און באמת, בין איך זער איבעראשט געוואָרן, וועו איך האָב געלעזן אויפן פעקל דעם נאָמען יחיאל פולטאראק (בן־פורת) פון תל־אביב, א נאָמען — וועלכער האָט מיר אין יענע צייט נאָך גאָרנישט געזאָגט.

איך מוז באצייכנען, דאָס כאָטש פון מאטעריעלן און שפּייז אספּעקט האָט דאָס פעקל נישט געהאט קיין וויכטיקע באדייטונג, וויל מיר האָבן באקומען עסן בשפע דורך די אליאירטע — נאָר מאָראליש איז עס געווען א געוואלטיקע אויפמונטערנדיקע דערשיינונג, א באווייז, דאָס עס זענען נאָך פאראן ערגיץ אויפן ערד־קוגל מענשן, וועלכע האָבן אן אינטערעס פאר אונזער גורל און צוקונפט.

איך האָב ארומגענומען דאָס פּעקל מיט ציטערדיקע הענט, געדריקט עס צו מיין הארץ און נישט אראָפּגעלאָזט מיינע אויגן פונם פּעקל. ווייל מיט זיין פּארמיטלונג, האָב איך געהאט דעם ערשטן קאָנטאקט מיטן לאנד פון מיינע חלומות. דאָס האָט מיך געמוטיקט און צוגעגעבן נייע האָפנונגען אין דער נאָענט־טער צוקונפט צו רעאליזירן דעם צוריקקער אין דער אלט־נייער היים.

וועו איך בין צוריק געקומען אהיים, האָב איך צונויפגערופן עטליכע וואלבראָמער וועלכע האָבן געווויינט אין דערזעלבער שטאָט, די ה״ה: ישׂראל קאנער, שמואל פערלמוטער, שמעון און יהושע וויינגאַרטן. מיט א הייליקן ציטער זענען מיר צוגעגאנגען עפנען דאָס פּעקל און מיט ציטערדיקע הענט האָבן מיר לאנגזאם ארויסגענומען די „גוטע זאכן״ און מיט גרויס פּאַרוווּנדערונג און טיפע

יחיאל בן־פּורת (פּולטורק)

סימה לובלינג־בן פּורת

זעלישע הנאה האָבן מיר געשעפט נחת פון די דעליקאטעסן פון אונזער לאנד, וואָס זענען געשיקט געוואָרן דורך אונזערע בריידער אין ישׂראל. א סימן און באווייז, דאָס מיר זענען נישט פארגעסן געוואָרן, און אז די שיינע טראדיציע פון אונזער שטעטל ווערט פאָרטגעזעצט אויך אינם הייליקן לאנד.

איך פארמאָג נישט געגוג ווערטער צו שילדערן אונזער באגייסטערונג אין יענעם מאָמענט, און איך געדענק, דאָס ספּאָנטאן האָבן מיר א זינג געטאָן א רייע ארץ־ישׂראל לידער וואָס מיר האָבן נאָך געדענקט פון דער צייט וועו מיר זענען געווען חברים אין דער ציוניסטישער יוגנט־באוועגונג פונם שטעטל, וועלכע זענען אָבער פארגעסן געוואָרן בעת די שרעקליכע טראגעדיע און מוראדיקע מלחמה־יאָרן וועלכע האָבן געטראָפן אונזער פאָלק.

אין א יאָר שפּעטער, איז מיר אויסגעקומען צו טרעפן אין מילאַנאָ, איטא־ליען, דעם ערשטן וואלבראָמער פון ארץ־ישׂראל. דאָס איז געווען יחיאל מייטליס.

מיין ערשטע פראגע צו אים איז געווען: ווער איז דאָס יחיאל פולטאראק? דאן בין איך געווארן געוואָרן דאָס יחיאל פולטאראק איז דעריעניקער וועלכער האָט מיט זיין איניציאטיוו און ענערגיע אָרגאניזירט די וואלבראָמער יידן אין ישראל אין א קערפערשאפט וועלכע האָט זיך געשטעלט דעם ציל: צו געבן הילף די איבערגעבליבענע רעשטלעך נאָכן גרויסן חורבן פון יידנטום אין אייראָפע און צוגרייטן פאר זיי א היים אין יידישן לאנד אין ארץ־ישׂראל. אויך האָב איך זיך דערוווסט, אז צום אויספירן דעם אויבנדערמאנטן פלאן איז געוויילט געוואָרן א ועד אין וועמנס שפיץ עס ארבעט יחיאל פולטאראק און ביי זיין זייט איז אויך טעטיג אונערמידלעך זיין ליבע פרוי חנה־סימע פון דערהיים לובלינג.

וועג איך בין אָנגעקומען אין ישראל האָב איך זיך געאיילט צו באקענען פערזענלעך דאָס פּאָרל פאמיליע פולטאראק (היינט בן־פורת) און איך האָב זיך איבערצייגט, ווי ווייט געלונגען עס איז געווען דער אויסזואל אוועקצושטעלן זיי אין שפיץ פון דעם וואלבראָמער קאָמיטעט. און אויב עס עקזיסטירט באמת דער באגריף „לאָקאל־פאטריאָטיזם" — טאָ רעפּרעזענטירן יחיאל און סימע פולטאראק געטרייַ דעמדאָזיקן באגריף. איך האָב איינגעזען, דאָס זייער גרויסע ליבע צום שטעטל און צו זייערע מענשן, האָט גאָרנישט קיין גרענעץ. אזוי ווי איך האָב נאָר אָנגעהויבן אויפמישן זכרונות פון דעם גרויסן אומגליק און קאטאקליזם וואָס האָט געטראָפן אונזער פאָלק — האָבן זיי זיך נישט געקענט באהערשן און אויס־געבראָכן אין א יאָמערלעך געוויין וועגן דעם טראגישן סוף פון אונזערע ברידער אין וואָלבראָם.

נאָר זייער ליבע און געטריישאפט צו אונזערע שטאָטמענשן, איז נישט נאָר א טעאָרעטישע. איך האָב זיך גלייך איבערצייגט אין זייער גרויסן אָרגא־ניזאציאָנעלן כוח און אין זייער גרייטקייט צו טוען און צו העלפן יעדן איינעם.

און איבער אלעס מוז איך באטאָנען זייער באשיידנקייט און ערליכקייט אָן א גרענץ. פון צענדליקער מענשן, האָב איך געהערט דערציילן, דאָס ווען זיי זענען אָנגעקומען אין לאנד אריין, האָבן זיי גלייך זיך געוואָנדן צו די פאמיליע פולטאראק ווי מען האָט זיי זער וואָרם אויפגענומען און מיט פּיל הארציקייט זיך איבערגעגעבן. דאָרט האָבן זיי באקומען אָנווייזונגען, עצות און אויך ממשותדיקע הילף פינאנציעלע און טיימאָל אויך זיי איינגעאָרדנט ביי ארבעט.

די אלע וואלבראָמער, וועלכע זענען עולה געווען קיין ארץ ישראל אין יאָר 1943 מיט אנדערסעס ארמעע, וועלן זיכער דערמאנען צום גוטן דאָס הויז פולטאראק אויף אייביק.

אין איינעם פון אונזערע באגעגנישן, האָט יחיאל אויסגעדריקט פאר מיר זיין פארביטערונג, וואָס דער אנדענקן פון אונזערע שטעטלדיקע וועלכע זענען אומגעקומען אינם גרויסן חורבן — וועלט לאנגזאם פארגעסן, און אז עס איז אומבאדינגט נויטיק זיך צוצואיילן און אדורכפירן עטליכע אקציעס וועלכע זאָלן פאראייביקן דעם גוטן נאָמען פון אונזער קהילה און איר אריינפלאנצן אין דעם פליסענדן לעבן וועלכעס וועלט פונדאָסנייַ געבויט און אויפגעשטעלט אין ישראל.

יחיאל האָט מיר אגב דערציילט, דאָס עס זענען פאראן א סך שטעטלדיקע וועלכע זענען גרייט צו העלפן מיט געלט און זענען איינשטימיק וועגן דער וויכטיקייט פון אויפשטעלן א מאָנומענט פאר די אומגעקומענע אין דער שואה, נאָר וויניק זענען דאָ אזעלכע וועלכע זענען גרייט אליין צו לייגן אן אקסל און פאקטיש עפעס צו טאָן. ביי דער זעלבער געלעגנהייט האָט ער מיך געבעטן, אָדער ריכטיקער געזאָגט, ער האָט מיך אויפגעפאָדערט, דאָס איך זאָל זיך מיטבאטיליקן און אים צוהעלפן ביים רעאליזירן די הייליקע אויפגאבן.

די צייט לויפט אדורך זער שנעל, און די פארגאנגענהייט, די אזוי טייערע און טראגישע פאר אונז — ווערט איינציקווייז פארגעסן. און ווער ווייסט וואָס עס וועט ברענגען דער מאָרגנדיקער טאָג.

לאָמיר נעמען און אויספירן יעצט די אלע אויפגאבן וועלכע ליגן אויף אונז. איך האָב זיך אונמיטלבאר זער באגייסטערט פון זיין גוטן ווילן און כוונות, פון זיין גרויסע ליבע צו יעדע קליניקייט וואָס איז פארבונדן מיט וואָלבראָם, צו יעדן פאקט וועלכער קען צוהעלפן אויפצושטעלן די עפאָפע פון די חרוב־געווארענע קהילה, און איך האָב צוגעזאָגט אים צו העלפן אויספירן די הייליקע מיסיע. און איך האָף, דאָס איך האָב אין א באשטימטער מאָס מקיים געווען מיין צוזאָג.

ווי עס איז אונז אלעמען באוווסט, זענען אנטשטאנען אייניקע דענקמעלער ווי צום ביישפיל דאָס וועלדל אין יער־הקדושים, די מצבה אין מרתף־השואה און אויך אונזער באטייליקונג אין בוך „די לאנדסמאנשאפטן אין ישראל". אין די אלע אקציעס איז דער הויפט טוער געווען יחיאל בן־פורת. נאָר דער קולמינא־ציע־פונקט פון זיין אקטיוויטעט איז באשטימט די אקציע פאר ארויסגעבן דעם „יזכור בוך" פון די וואלבראָמער קהילה. מיט זיין אונערמידליכע און פעאיקע ארבעט האָט ער משפיע געווען אויף אלעמען, דאָס זיי זאָלן באנייען זייערע זכרונות און אָנשרייבן די טייערע בלעטלעך וועלכע דערציילן וועגן די הערליכע פארגאנגענהייט פון אונזער שטאָט און גלייכצייטיק פון איר טראגישן אומקום.

טייערע יחיאל און סימע בן־פורת!

אינם נאָמען פון ועד און אינם נאָמען פון אלע יוצאי וואָלבראָם,ווינש איך אייך א סך גוטע יאָרן. איר זאָלט זוכה זיין צו זען א געזונטן דור וואקסן נאָרמאל אין אונזער לאנד, וואָס זאָלן זיין פאר אייך און פאר אונז אלס א טרייסט און ענטשעדיגונג פאר די טראגישע יאָרן און דעם מלחמה־פעריאָד וואָס מיר זענען דורכגעגאנגען.

כה לחי!!!

די יוצאי וואלבראם אין אמעריקע

די וואלבראמער וואס זיצן אין אמעריקע האבן געטראכט וועגן ארויסגעבן א יזכור־בוך פון וואלבראם אויף יידיש. און האבן צו דעם צווועק געגרינדעט א קאמיטעט מיט א רעדאקציע. עס איז זיי אבער טראץ פיל־מי און אנשטרענגונגען נישט געלונגען דעם פלאן צו רעאליזירן.

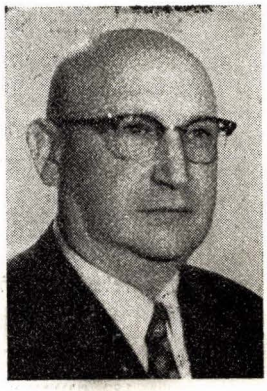
ערשט נאכדעם וואס אין ישראל האט זיך געשאפן דער קאמיטעט פון די יוצאי וואלבראם, און ער האט זיך אריכגעטראגן מיטן פלאן פון ארויסגעבן דעם יזכור־בוך, האט זיך געשאפן א קאנטאקט צווישן די צוויי קאנטינענטן און עס איז צו שטאנד עגקומען דער איחוד. און מיט געמיינזאמע כוחות, סיי מאטעריעל און סיי ליטעראריש ווערט יעצט דער געדאנק פונם יזכור־בוך רעאליזירט אויף א ממשותדיקן אופן, א דאנק די אמעריקאנישע הילף פון די וואלבראמער, ערשיינט יעצט דאס יזכור־בוך אין א פארגרעסערטן אומפאנג, און אנשטאט 400 זייטן ווי מען האט געראכנט פון אנהויב. ערשיינט דער בוך יעצט מיט איבער 900 זייטן, רייך אין אינהאלט און בילדער. דאס יזכור בוך קען דינען אלס א היסטארישער דענקמאל פארן וואלבראמער יידנטום, וואס איז ליידער אומגעקומען פון די דייטשע נאצישע מערדער.

פליטים וולברומאים באסיפת יזכור בניו־יורק ב־1961
לעבן־געבליבענע וואלבראמער אויף דער יזכור־פארזאמלונג אין ניו־יארק, 1961

רעדאקציע און פארוואלטונג פון וואלבראמער אין אמעריקע: עס זיצן ביים טיש פון רעכט: 1) יוסף וועלנער, 2) ארטור נונבערג, 3) יחיאל הוכערמאן, 4) משה צוקערמאן. עס שטיין פון רעכט: 5) חיים מארימאנד, 6) זעליג קליינער, 7) בעלו ווינדלינג, 8) בעריש מייטלעס.

אינאוולוצקי

אינאוולוצקי זיצט אין ארגענטינע שוין א לאנגע צייט. ער האט מיטגעהאלפן צו שאפן געלט פארן יזכור־בוך. ער איז דארט טעטיג אלס כלל־טוער.

מפתח השמות והמקומות

בעקב סיבות טכניות לא הספקנו לסדר מפתח כללי אחד לכל הספר, והוא מחולק לשנים. החלק הראשון מקיף את מדור השער של הספר עם המדורים העיקריים עד למדור השואה, המכיל את העמודים א—מ ו־1—576. החלק השני מקיף את מדור השואה (עמודים א—רע״ב) ואת המדור האחרון (עמודים 849—900).

במפתח לא הכללנו את רשימת קדושי וולברום (עמודים רמד—רעא) ואת רשימת יוצאי וולברום בישראל (עמודים 862—868).

1. המדור "בשער הספר" (עמודים א—מ)

אמריקה כו, לב
ביקל שלמה ד״ר כט, לה
בן־פורת יחיאל ה, ו, כח, לד, לז, לט
ברוקנר אליעזר כח, לד
ברוקנר בית כז, לד
גוטליב עובדיה ו
גשורי מ. ש. ה, ל, לה
דוד הצדיק מלילוב כו, לב
דמבלין־דומברובה־וינה כה, לב
הוכרמן גרשון ו
הוכרמן יחיאל כט, לה
וכסלר־גרוסמן שושנה ו
ולנר יוסף ישראל כט, לה
ורשה כז
זגלמביה כז, לג
חיים וולברומר הצדיק כו, לב
חפשי נתן ו
יקותיאל הצדיק כו, לב
כ״ץ בנימין ו, לה
לובלין כז, לג
לובלינג משה ה, ו, כח, לד
לודז כז, לג
מאיר מאפטא הצדיק כו, לב
מורגן אברהם ו
נונברג אלטר כט, לה
פרומר דובר ו
צוקרמן ד. מ. כט, לה
צ׳נסטכוב כז, לג
קורנפלד יוסף ו
קטוביץ כז, לג
קנדה כו, לב
רוטנברג אלטר הצדיק כו, לב
רוסיה הגדולה כז
שלזיה כז
שלזיה העליונה כז, לג
שמואלי (סרנה) ז.א. ו

2. מדורי הספר עד למדור ה"שואה" (עמודים 1—576)

א

אביגדור הירש 211
אברהם בריש האופה 569, 570
אברהם יהושע השיל הרב מאפטא 57, 137, 141
אברהם יוסל שלמה מלמד׳ס 237, 250, 511־512
אברהם צבי־הירש מפיוטרקוב 57, 129
אהרן הרב מייגדזיוב 132
אובטון האציל מפיליצה 43

אובייששטשיק יוסל 336
אודיסה 260, 262, 272, 273, 312, 521
אוופילסקי ברק 12, 42, 49
אוזימיק 353, 538
„אוחוואלה" 162, 172, 340
אויגסבורג 41
אויצוב 36, 37, 38, 321, 381
אוירבך 42
אוליבר 207
אולקוש 2, 3, 6, 8, 9, 10, 13-18, 21, 24, 36, 37, 39, 42, 43, 46, 48-50, 51, 53, 74, 79, 81, 109, 158 ועוד
אולשטיין 38
אונגרן 7, 34, 57, 118, 293
אוסטרובצה 60, 131, 135
אוסטרופולר הרשל 485
אוסטרי לייבוש 472-474
אוסטרי עוזר בן לייבוש 472-275
אוסטריה 5, 14, 16, 18, 29, 30, 43, 59, 54, 67, 75, 77, 84, 86, 91, 138 ועוד
אוסישקין 252, 301
אופטוב (אפטא) 9, 10, 12, 48
אופאטושו יוסף הסופר 529
אוקראינה 2, 23, 91, 303
אורבך שלמה 386, 415
אורבך שרה 361
אורגלבראנד האחים 42, 44
אושפיציין 9, 10, 13, 48, 50, 144, 535, 548, 561, 565
אחיעזר 214, 357, 488, 489
אופלסקי ד"ר מאולקוש 525
אזגור זושיה 558
איבנבורוד 3, 31, 36, 69, 76, 92
איבנוביץ 137
איזראעלביץ משה קלמן
איזראעלוביץ דוד ויעקב 523
איטשה מרשליק (בדחן) 374, 375
איטליה 7, 293, 294
אייבשיץ יהונתן הרב 55
אייזיק מפיליצה 41
איזנשטדט ד"ר אלכסנדר 91, 100, 216, 323, 325, 342, 344, 383, 465, 491, 563
איילמן 299
אימרגליק 439
אינגבר (קינמון) יעקב 218, 523, 527
אינוולד טוביה 25, 64
איסר זליג מטשיבין 14, 51
אירופה 34, 73, 185 ועוד
אירופה המערבית 6
אירופה המזרחית 257
אלז'ביטה אשת יאגילו המלך 21, 93, 56
אלטונה
אלטמן יחיאל 140
אלטר משפחת 322, 381
אלטר אברהם מרדכי מגור 131
אלטר איטשה 214, 243, 430, 525
אלטר דוד 521, 523
אלטר זאב (וולוול) 150, 157, 209, 212, 216, 324, 387, 397, 428, 467, 524, 529, 530, 540, 548
אלטר יצחק מאיר מגור 151
אלטר ישראל 520, 521, 523, 529
אלטר שלום ויצחק (בני ר' זאב) 213, 324, 523, 524, 529
אלי-מכל 121, 217, 278
אליהו הנביא 114, 117
אלימלך הצדיק מליזנסק 150, 157
אלישבע המלכה 13
אלישע בן אבויה 203
אלכסנדר הראשון צאר רוסיה 29, 30, 67
אלכסנדר השני 109
אלכסנדר חסידים 15, 45, 131, 148, 239, 240, 560
אלכסנדריה 294, 295, 558
אלמר אברהם אבא 140
אמריקה 34, 207, 289
אנגליה 56
אנגלס פ. 418, 422
אנגלרד יחיאל 349, 350, 399, 400

אנגלשטין יחיאל מאיר 153, 161, 170, 216,
256, 267, 268, 387, 397, 429, 524, 530,
534, 548
אנ־סקי ש. 373
אנקונה 293
אנקר מנדלה 452
אנקר רחמים 12, 42, 49
אסטרייך אלחנן 140
אסטרייכר לייזר 25, 64
אסטרייכר מוטל 427
אסטרייכר משה 153, 386
אסטרייכר מרדכי 398
אסיה הקטנה 91
אפטא 42, 50, 62, 137, 141, 148
אפלבוים הרשל 25, 64
אפלבוים פלטיאל 140
אפלטון 255, 266
אפצר ברל 140
אפרים יוסל (כינוי למלך אוסטריה) 81
אפשטין ליבוש יוסף 140
ארליך משפחת 42, 49, 256, 268
ארליך אברהם מרדכי 140, 149, 159, 169,
208, 250, 285, 467, 529, 539
ארליך אלטר 251, 256, 257, 267, 268, 428
ארליך ברכה 251, 256, 268, 521
ארליך גאולה 287
ארליך דוד 324, 342, 350, 383, 414, 428,
429, 434
ארליך הינדלה 285, 286
ארליך הנדל 77, 138, 149, 150, 208, 209,
355, 356, 467
ארליך וולף 12
ארליך יוסף 276
ארליך חנוך 467
ארליך לאה וגיטלה 406
ארליך קלמן יונה 150
ארליך שלמה 150, 209, 387
ארמניה 91
ארנו מאיר 12, 49
ארפורט 41
ארצות הברית 527
ארץ־ישראל 86, 91, 202, 204, 225, 240,
252, 253, 254, 258, 261, 265, 289,
293, 359 ועוד
אררט 91
אש נחום הרב מצ'נסטחוב 428
אש שלום 85, 373
אשמדאי 79

ב

באבד אסתר 216
באבד שמואל 216, 228, 342, 361, 401,
456, 458, 460, 527
באנד הנער 90
באנד משה 155, 502
באנד רייזל 404
באלינסקי־ליפינסקי 42־44
באקו 516
בארטשיק 80
בביה־גורה 463, 464
בובוב 10, 49
בוהמיה 7
בויטן 42
בוכבינדר הרשל 445
בוכבינדר שלמה 12, 42, 49
בוכניה 9, 13, 48, 50
בולסלב (כפר) 34, 71
בולסלב החסיד נסיך קליש 26
בולסלב המלך 2, 9, 48
בולסלב העניו 37
בולסלב קרזיוואוסטי 37
בולק הבריון 89
בוניהרדט שמחה בונם 132, 149
בורזיקובסקי משה 213
בורוכוב דובר 260, 272, 452
בוריצקה רוזה 361, 521
בורנשטין אברהמלה (גראלעס) 414, 397
בורנשטין אלטר חיים 140
בורנשטין אברהם הרב מסוחטשוב 151, 552
בורנשטין אלטר שלום 80, 215
בורנשטין האחים 225

בורנשטין הניה 80
בורנשטין מלכהלה 80
בורנשטין שיימה שוחט 199
בוים משה אלעזר (מלמד) 909־511
בוים שלמה יומילס 513
בוכוביצקי ד״ר מאוקלוש 505
בז׳וזובקה 26, 36, 39, 49, 65, 85, 529
בזל 252, 256
בטורי סטיפן 14
ביאלה 151
ביאליגון 556
ביאלופולסקי אברהם ויעקב 328, 360, 446, 447
ביאליסטוק 327, 458, 538, 563
ביבר מנדל 321, 349, 399, 381, 414
ביבר רבקה אשתו בת ישעיה דוד 414
בידלובסקי מאיר זינדל 530
בידלובסקי הרשל 97, 98, 108, 135, 150, 257, 383, 344, 212, 216, 268, 324, 360, 361, 386, 468, 428, 429, 524, 528, 530, 573
בידלובסקי מוטל 559
בידלובסקי משה 372, 373, 397, 444, 449
בידלובסקי תהילה 361
בידלין 25, 26, 27, 36, 40, 65
בידרמן אלעזר 203
בידרמן אלעזר מנחם 62, 141
בידרמן יצחק דוד 62, 141
בידרמן משה מלילוב 62, 141
בידרמן־רוזנשטיין אלעזר 418, 431
ביטר גברת 300
ביטר נחמיה 419, 428
ביליס מנדל 32, 33, 34, 45, 70, 54
ביליץ־ביאלה 44
בימקו פישל 372
בינשטוק בנימין 25, 64
בינשטוק מנדל 225
בירמן יוסף וראובן משילישוב 415
„בית המועצה״ (ראטהויז) 149, 159, 169, 208, 209, 285, 287
בכרך חיים הרב 375
בלאס 349
בלאקובסקי משה פייבל 150, 193, 195, 209, 349, 354, 415
בלבן מאיר ד״ר 42־45
בלגיה 404, 413
בלום שרה 45
בלומנפלד דיאנה 360
בלז
בלט ב. 349
בלפור הצהרת 91, 292, 497, 425
בן־פורת יחיאל (פולטורק) 41, 206, 213, 225, 293, 498, 567
בנדין 9, 10, 13, 35, 48, 49, 50, 71, 73, 110, 132, 142, 202, 212, 218, 290, 347, 231, 260, 289, 303, 371, 390, 541 ועוד
בני־ברק 225
בנימינה 225
„בצלאל״ בית־ספר 551
בעשט רבי ישראל 520
בק (אנטישמי פולני) 397
בקר שמואל 90
בר הצדיק מרדושיץ 62, 141
בר נטע העגלון 156, 317
בראון חנוך 531, 532
ברוד 20
ברודא 42, 55
ברון זיינבל 126
ברון ישכר בר מראדושיץ 157
ברונשטין יחזקאל 17, 49
ברוקנר משפחת 43, 410, 532
ברוקנר אברהם מרדכי 45, 243, 410, 533, 549
ברוקנר אליעזר 45
ברוקנר אליעזר ליבר 140
ברוקנר־זונאבנד אסתר מרים 533
ברוקנר־רובינסקי מלכה 533
ברוקנר אשר 45
ברוקנר בר 141

ברוקנר הרצקה 533
ברוקנר יוסף ברוך 45
ברוקנר לווק 2, 64, 532
ברוקנר מאיר 140, 410, 532, 533
ברוקנר מאיר שמעון 45, 150, 410, 532, 533
ברוקנר יוסף ממיחוב 412
ברוקנר הרשל 412
ברוקנר אלתר 412
ברוקנר אברהם אריה 412
ברוקנר דוד 412
ברוקנר רייזל לאה 532, 533
ברזסקה 48
ברזסקו 9, 10, 13
ברי חנה ורחל 463
ברייטבארט גרשון 483
ברינר נחום 140
בריסק 90, 262, 273, 292
בריש חזן 242
ברלין 42, 50
ברוק ד"ר 505
ברמהרציג ראובן (טשופר) 31, 249, 250
170, 201, 249, 533, 534, 551
ברמהרציג ראובן (טשופר) 31, 249, 250
ברמהרציג שרה 217, 521
ברנדסדורפר אבוש מאיר 154
ברנאדר השומר 34, 71
ברנפלד שמעון ד"ר 255, 267
ברקאי ש. 107, 340, 345, 350, 352, 358,
408
ברקוביץ ליפמן 356
ברקי סימה (סלומיה) 558

ג.

גבהלס יעקב 468
גוטליב אברהם ישכר הר"מ 367
גוטליב אברהם ישכר 155, 244, 516
גוטליב דוד 210, 225, 245
גוטליב חנא 250, 430
גוטליב יחזקאל 244
גוטליב יוסף מאיר החזן 243, 244, 343, 535
גוטליב יעקב 243, 245, 533
גוטליב ישכר אלחנן 140, 210
גוטליב ישעיה 245
גוטליב ישראל 244
גוטליב ישראל אלחנן 155
גוטליב מאיר 31, 85, 210, 370, 373
גוטליב מרדכי 210, 296, 324, 327, 403, 429
גוטליב משה 155, 245, 406, 516
גוטליב י. ל. 349
גוטליב יוסלה 427
גוטליב עובדיה 85, 114, 126, 210, 213,
214, 218, 224, 225, 247, 354, 426
גוטסדינר 373
גוטספלד חנא 373
גוטנברג יוהאנס 409
גוטנשטיין יידל 400, 401, 402
גוטנשטיין יצחק הרב 536
גוטנשטיין לייב הירש 537
גוטנשטיין מנדל 150, 536, 537
גוטנשטיין שלמה 132, 445, 537, 538
גוטשאל בנימין 144
ג'וינט 283, 356, 399, 527
גולדברג אברהם מבנדין 549
גולדברג אדזיה 408
גולדברג דוד לייבוש 140
גולדברג חיים דוד 386
גולדברג יוסף 415
גולדברג משה 297, 324, 327, 415, 563
גולדברג פייגלה 466
גולדברג ש. 466
גולדברג מקיילן 293
גולדמן יוסף 349, 357, 387
גולדפריינד יחיאל 436
גולדקורן משה 137
גומבין 540
גור 130, 131, 145, 148, 149,
151, 152, 154, 165, 239, 252-4, 366,
560 ועוד
גורדון 42
גורדין יעקב 273
גורקי מקסים 121, 469

גזיגזיביץ 133
גיטלר אברהם 135
גיטלר בריש הדיין 59, 109, 134, 176, 250
גיטלר יצחק 135
גיטלר נטע 135
גיטלר יוקל הדיין 60, 134, 250, 289
גינצבורג 42
גלאזר מאיר 240
גלברגר ליאון ד"ר 535
גליבטר אברהם 522
גלדבארט נחום 140
גליבטר אברהם יצחק 204, 257, 268, 418, 421, 535
גליבטר אנשל 126, 193, 195, 237, 245, 470
גליבטר אחי אנשל 85
גליבטר יוסף אלימלך 250
גליבטר יחזקאל 447, 405, 564, 575
גליבטר יעקל 470
גליציה 14, 29, 77, 132, 138, 390, 408
גליצנשטין משה 140
גליקמן יצחק 144, 541
גליקמן יהושע 144
גליקמן נפתלי הרב 541
גליקשטיין יחיאל מרדכי 218
גלס פינחס 225
גלצר שמואל טוביה 87
גניזן 8
גציל שוחט 237, 240, 248
גראניצה 13, 47, 68
גראנק הרשל 12, 49
גראנק משפחת 42
גרבלינסקי הנוצרי 340, 530
גרבסקי 388, 397, 477
גרבר מנדל 390
גרודזיסק 145
גרודזיסקו 36-38
גרודנו 92
גרומניץ 4
גרודניוב האכר 484
גרויבארט י"ל הרב 428-429, 530, 558
גרוסמן איסר (אלטר) ישראל 108, 297, 300, 327, 562, 563
גרוסמן אברהם 213
גרוסמן חיים 89, 94
גרוסמן יוסקה 93
גרוסמן ישראל 155, 499
גרוסמן פ. 429
גראייבה 530
גרייצר יואב 390
גרינבוים יצחק 95, 325, 328, 360, 528
גרינפלד צפורה 219
גרינוולד חיים דוד 140
גריצה 151
גרמניה 7, 35, 38, 41, 75, 86, 225, 255, 290, 382 ועוד
גרצארז יוזיפ מלמד 235
גרשונוביץ וולף 207
גרשונוביץ יחיאל 279, 479, 483
גרשונוביץ לייבוש 403
גרשטנפלד מרדכי 25, 64
גשורי מ. ש. 1, 46, 73, 86, 127, 145, 233, 331, 374, 383, 412, 541, 549

ד.

דאבוש
דבשוני יוסף 263, 274
דאשינסקי איגנץ 86
דובינסקי מאיר 20, 21, 55
דובר המגיד ממזריטש 3, 32, 36, 38, 45, 69, 161, 232
דוד המלך 368
דוד הלוי (ט"ז) 128
דויד הצדיק מלילוב 41, 62, 137, 138
דוד פורמן 157, 161, 170
דוד שמואל־שמלקה הרב 42, 170
דוידוביץ מלודז 225
דוידזון האב ובניו 215
דוידזון אהרן 506, 524
דוידזון יוסף 527
דובנה 20, 55
דוונסטר 225

דוכסות ורשה 67, 108
דומברובה גורניטשה 29, 192, 418, 423
דומברובה הגליצאית 128
דומיאנוביץ 40
דוקולסקי מרקוס 21
דורפסברגר ראובן 416, 404
דזיאלושיץ 36, 140, 539
דזיזאנובסקי מזכיר האוצר 20
דזיראזני 4, 41
דיינדובקה 45
דילה־ריינה יוסף 523
דינזון יעקב 85
דלוגוש 4, 37
דלוז'ץ 1, 2, 4, 5, 20, 41, 46
דמבינסקה אורשולי 12, 18, 108
דמבלין 3, 29, 31, 32, 36, 38, 47, 69, 108
דמביצר ח. נ. הרב 42, 128
דמבינסקי ישראל זאב 552
דמבינסקי יעקב יצחק 552
דמבינסקי פרנצישק 5, 18, 108
דמובסקי האנטישמי 32, 34, 70, 89, 94
דנציג 42, 43
דנציגר האחים 415
דנציגר חיים אהרן 140
דנציגר יחיאל 151, 152
דנציגר יצחק דוד 140
דנציגר יצחק מנחם 140
דנציגר פייבל 151
דנציגר ירחמיאל ישראל יצחק 121, 151, 152
דנציגר שמואל צבי 151, 152
דפנר משפחת 44
דפנר הרשל 25, 64, 259, 270
דפנר יעקב 354
דראך משה מרדכי 564
דראך עזרא 225
דראך מרדכי 489

ה

האלר המפקד האנטישמי 87, 90, 446, 527
הברפלד אברהם 153, 251, 538
הברפלד חיים דוד 403
הברפלד יוחנן 447, 449
הברפלד יוסף 498
הברפלד יחיאל 213
הברפלד לוי 140
הברפלד מנדל 573
הברפלד משה 225, 497
הברפלד שלמה 471
הוגו ויקטור 574
הוכרמן משפחת 44
הוברמן אברהם 25, 64
הוכרמן אדלה 77, 465
הוכרמן גימפל 25, 64
הוכרמן גרשון 209, 213, 225, 243, 430, 525
הוכרמן יחיאל 213, 214, 225, 524
הוכרמן זושא 517
הוכרמן זשיסלס 309
הוכרמן יעקל 85, 535
הוכרמן זישה הרב 200, 260
הוכרמן יידל 408, 565
הוכרמן מרדכי מנדל 572, 374
הוכרמן משה הירש 76, 151, 200, 353, 357, 397, 517, 564
הוכרמן יקותיאל 504
הוכרמן שמואל 517, 161, 174, 195, 250, 347
הוכרמן פרומה 327
הוכרמן שרה 361
הולובק המצודה 38
הולץ חיים 407
הולנד 225, 309, 497
הורביץ מלודז 42, 225
הורביץ חיים שמואל הרבי מחנצין 533
הורביץ צבי הלוי הרב 42
הורביץ־שטרנפלד יהושע השיל הרב
הורביץ פנחס 11
הורביץ פרומה 514, 515
הייבר משה 237
הירש הברון 144, 398
הירש שמשון רפאל הרב 430

הירש החזן מפארטשוב 150
הירשביין פרץ 373
הכהן יצחק אלימלך 132
הלברשטאם אהרן 144
הלברשטאם חיים הרב מצאנז 63, 130, 142, 144, 154
הלוי דוד הרב (ט"ז) 57, 315
הלוי יהודה 260
הלפרין מיינדזיוב 218
הלפרין ישראל 42
הלר יו"ט ליפמן הרב 42
הלר ליאון 441, 442, 443, 324
הלשטוק מאיר יחיאל הרב 60, 135
המפל מוטק 218
הנגר משה יוסף 538, 539
הקמן אלברט מברלין 39
הקמן ברוך 157, 158, 349, 354, 560
הקמן אלעזר 415
הרי הטטרים 38, 463
הר הזיתים 62, 141
הרבט מרים 412
הרמן זליק 41
הרצוגובינה 304
הרצל ד"ר 85, 254, 257, 260, 269, 425, 430, 524, 536
הרציק שמואל ברוך 12, 149
הרצליה 145
הרשל אוסטרופולר 121

ו.

וואוור 259, 270
וואלבראם מארצ'ין 4, 41, 108
וואלפראם והילארי 1, 3, 41, 46, 107
וואן לון ד"ר הנדריק ווילם 309
וואן רון רמברנדט 309
וווגס 35, 72
וודיסלב 10, 13, 15, 17, 26, 36, 42, 45, 48, 53, 109, 491, 550
וודיסלבסקי יעקב 52, 131
ווטשטיין פ. ה. 42
וויטק 403
ויגביזדוב 45
ויגדורציק ד"ר 293
ויזוב הר־געש 294
ויזל נ. ה. 254, 266
ווייל משה יוסף 411
ווינברג טויבה 406
ווינברג דובריש הרב 58, 130
ווינברג דובריש מדמבניק 131
ווינברג יעקב חזן 243, 471, 488
ווינברג יעקב שלמה 132
ווינברג דוד הרב מראקוב 132
ווינברג יצחק חנוך 132
ווינברג משה הרב 58, 109, 129, 130, 132, 140, 164, 174, 237, 420, 424
ווינברג רחל 404
ווינברגר יצחק 140
ווינגרטן משה הסיטונאי 386, 397
ווינדלינג חיה 45
ווינדלינג משפחת 45
ווינדלינג ישעיה דוד 471
ווינדלינג עקיבא 140
ווינדלינג שמואל 25, 64
ווינספעקיר יעקב 25, 64
ווינשטיין אברהם 491, 140, 213
ווינשטיין אהרן 468, 539
ווינשטיין א. 347, 399
ווינשטיין יהודה 167
ווינשטיין ישראל 327, 140
ווינשטיין יעקב 439
ווינשטיין אלימלך 506
ווינשטיין משה יואל 564
ווינשטיין זלדה 446, 405
וויילון 10, 11, 81
וילנה 92, 458
וילהלם קיסר גרמניה 81
וינה 29, 31, 32, 47, 67, 291, 394 ועוד
ויסלה הנהר 2, 17, 37, 46, 97
וייסמן זיסל 469
וייסליץ יעקב 327, 360
וייסוולד מרדכי 25, 64

וייסנברג י. מ. 360
וייסבקר אברהם פייבל 140
וייסראד משה 49, 12
ויסוקי אחיות 373
ויסוקי חיים 373, 460, 562
ויסוקי טויבה 462
ויסוקי יוסלה 561
ויסוקי ראובן 373, 466, 562, 368
וייצמן זיסל ושרה 406
וייצמן מאולקוש 450
וייצמן מאיר שוחט 153, 149
וייצמן מנדל 153
וייצמן משה 301, 151
וירצבורג 41
וישניץ 9, 10, 13, 49
ווכטר הרשל 85
וואכס חיים הרב 39, 137
וולגרין אברהם 81, 387, 414, 468
וולגרין יוסף מנדל 523
וול ה. 445
וולהנדלר משפחת 44
וולהנדלר אביגדור הירש 25, 64, 144
וולהנדלר אביגדור בר״ז 140
וולהנדלר חנה 45, 549
וולהנדלר קלמן 140
וולמן ח. 445
וולמן ש. 445
וולמן מוורשה 408
וולנר אלטר שמואל 134
וולנר וולף 321, 381, 396, 414
וולנר חיים שלמה 140
וולנר יעקב 134, 452
וולנר שמואל 228, 25
וולנר שמשון 140, 64
וולנר משה 153
וולנר לאה 405
וולנר יוסף ישראל 487
וולנר משה יצחק 488, 489
וולפסשטאט אברהם 360
וולאדיבוסטוק 150, 504
וולאדיסלב יאגילו 5, 22, 107
וולאדיסלב לוקיטק 1, 37, 46
וולסקי מיקולי 39
וולושצ׳ובה 82
וולקובסקי שבח 213, 527
וולסלב תיאודור 21, 56
ועד ארבע ארצות 55, 56, 64, 136, 109
ווצלב מלך צ׳כיה 37
ווקסלר־גרוסמן שושנה 296
ורדיגר דוד 218, 524, 527
ורדיגר הרשל 216, 328, 349, 397, 417, 429, 446, 530
ורדיגר יהושע 149, 209, 250, 535, 539
וורוצלב 2, 3, 39, 45, 47, 107 ועוד
וורקה 148, 151
ורן זשול 121, 574
וורשבר ישראל 314
ורשבסקי ישעיה 45
ורשה 12, 16, 23, 24, 29, 32, 50, 77, 90, 91, 139, 142 ועוד
ורשה דוכסות 5, 18, 29, 54
ואשיוטינסקי ב. 44

ז

זאגראביה 26, 49, 65
זאוואדקה 26, 40
זאוויחוסט 37
זאלינזה 26, 49, 65
זאלושיץ 347
ז׳בוטינסקי זאב 436
זבאראף 57, 128
ז׳בנר הינדה 408
זבירצה 144, 156, 202, 219, 321, 367 ועוד
זגלמביה 36, 45, 154, 219, 289, 371, 388, 394, 395, 381, 408, 413, 447, 452, 458, 459, 463 ועוד
ז׳ולקיב 12
זווינוביץ 137
זונאבנד משפחת 44
זונאבנד ישראל 361
זונאבנד מנדל 361, 401

זונאבנד עוזר 25, 56, 225, 497
ז'וריק 566
זוסיה הרבי מאניפולי 534
זוסמן פריימן 25
זיכר חנוך־הניך 302, 323, 328, 382, 439, 440, 441
זיגלבוים הנדל־מלכה 45
זיגמונט הראשון 20
זיגמונט השלישי 2, 39
ז'ידובי (כפר) 8, 26
ז'יטניצקי ח. ל. 543
זילברברג אברהם 229, 350, 399, 400, 430, 435, 468
זילברברג יידל 140, 250
זילברברג משה צבי 140
זילברברג מלך 414, 467
זילברברג מסוסנוביץ 527
זילברברג פריידל יידלס 354
זילברברג קלמן 218
זילברברג שמואל אליעזר הרב 60, 61, 74, 110, 135, 250, 351, 357, 361, 469, 489, 531, ועוד
זילברמינץ זלטובה 225
זילברמינץ טעמא 489
זילברמינץ יחיאל דוד 491
זיינבל בן ראובן איסר 133
זילברשטיין שמואל 140
זילונה־דזיווה לייבוש 334
זינגרמן מרים 64, 25
זינגר שלמה 404
זילונקי יוסף 415
זיסקינד משה 140
זכריה הנביא 62, 141
זלינגר ראובן חיים 140
זלנר ראובן 29, 31
זלוטניק י"ל הרב 530
זלץ מדומברובה 449
זלצמן איסר 76, 209, 216, 354, 529, 540, 467
זלצמן אסתר 217, 361, 521
זלצמן יעקב 214, 523, 540
זלצמן דוד 209, 523
זלצמן מניה ופלה 256, 361, 540
זלצמן שלום 540
זלצמן שושנה 209, 540
זלצמן שרה 26, 77, 540
זלצר איטשה 500
זקס פרופסור מצ'נסטחוב 449
ז'רומסקי הסופר 459
זרושינסקי יוסף 416
זרושינסקי פייבל איציק 570
זרובבל י. 453
ז'רנובצה 3, 24, 46, 47, 79, 107, 142, 158, 218, 297, 373, 381, 413, 466 ועוד

ח

חברון 240
חולדה 237, 295
חורזוב 42
חומש יעקב אלעזר 237
חיים ברוך מלון 263, 264, 274
חוזה מלובלין 41, 57, 137, 138, 146, 150 ועוד
חיים אהרן הרב מדוקלא 141
חיים מלך הגבאי 143
חיים וולברומר הרב 3, 41, 61, 62, 137, 138
חיימוביץ דוד 405
חיימוביץ לוי 301, 400
חמלניצקי הצורר 16, 17, 23, 43, 44, 52
חמלניק 17, 53, 77
חנצ'ין 9, 10, 17, 42, 48, 53, 144, 145,
חנצ'ינר יוסל 150
חפשי נתן 204, 251, 252, 253, 295, 315, 320, 358, (409) 418, 428
חריף יהודה ליבר 57, 158, 321
חריף יוסף הלוי 57, 128
חריף (אוסטרי) יוסל 472
חרשניצה 381, 415

ט

טבנקין מא"י 487
טבריה 240

טברסקי אברהם, המגיד מטריסק 142
טברסקי מרדכי הרבי מטריסק 131, 142
טוורדוביץ טוביה אבוש 12, 40, 42, 140
טולסטוי לב 80, 221, 459, 507
טורובסקי ג. 261, 272
טורקוב זיגמונט 360, 372
טורקוב יונס 360, 372
טימובסקי ציר הסיים 15
טיסמיניצה 21
טישוויץ 42
טפר משה חיים 150
טרבלינקה 544
טרגוביסקו (שוק) 388
טרומפלדור יוסף 91
טריטש דוד 129
טרייסט 293
טריסק 131, 142
טרלו נפתלי 228, 231, 324, 342, 349, 356, 361, 383, 390, 444, 152, 540, 541
טרלו יחזקאל 68, 405
טרלו נתן 100
טרלו פישל 289, 386, 553
טרלו ד"ר 328, 360
טריזנשטאדט 257, 268
טשופר ראובן 29, 31
טשיבין 9, 13, 14, 48, 50, 51, 109
טשיטשחוביץ 133
טשילאדז 30, 142
טשאנוביץ 410, 533

יאגילו וולאדיסלב 56
יאן השלישי 22
יאן קזימירש 5, 16, 22
יארוסלב 20, 55
יהודה הלוי 47, 53, 108, 272
יהושע רבי 14
יודלוב 5, 18
יודקביץ 401
יוחנן הגברתן 89, 94
יוטקביץ ש. 461
יומלה מלמד 237
יונגרמן שייקה 413
יוניצ'מן שמשון ד"ר 328, 360
יוסל ברוך „דאטש" 125
יוסל חזן (דר געלער) 243, 430
יוסטמן הרבי מפילץ 410
יוסקוביץ מקיילץ 530
יזראעלוביץ בנימין 370, 445, 452, 456
יזראעלוביץ אחיות 408
יזראעלוביץ דוד 213, 214, 429, 430
יזראעלוביץ יוסף ברוך 216, 541
יזראעלוביץ יעקב 225
יזראעלוביץ משה 297
יזראעלוביץ משה קלמן 328, 427
יזרעאלי יעקב 430, 500
יחזקאל הנביא 264, 275
יחיאל הנפח (גרשונוביץ) 207, 222
יינדזיאוב 30, 36, 74, 76, 212, 218, 378
יל"ג (גורדון) 85
ים הבלטי 16, 41
ים המלח 202
ים סוף 143
ים השחור 91
ינובסקי אברהם משה 140
ינובסקי בירך 347, 386, 396, 378, 415, 434
יעקב בר' יחזקאל מזיטובה 16
יעקב יצחק מפשיסחה 139
יעקב יצחק החוזה מלובלין 541
יעקובוביץ הרשל 414, 570
יעקובוביץ לייב 342
יעקובוביץ ליפא 321, 381
יעקובוביץ עוזר 25, 64
יעקובזון פישל 97, 100, 344
יעקובזון ליטמן 570
יענקל האופה 137
יענקלה מסור 162, 172
יער השחור 75, 318
יער הלבן 318, 336

יפו 262, 273, 274, 293, 295
יפן 29, 32, 69
יצחק מאיר מגור 149
יק"א 399
ירבעם בן נבט 217
ירושלים 150, 240, 254, 266, 274, 312, 313, 325, 508, 551
ישעיה הנביא 230, 260, 272
ישעיה הרב מפשדבורש 130
ישכר בר מראדושיץ 154
ישעיה דוד כובען 396
ישעיה סופר סת"ם 250, 546
ישראל בעש"ט 233
ישראל המגיד מקוזיניץ 138, 144

כ

כאבה נחום (סופר וולברומאי) 404, 463
כהן פלטיאל 25, 64
כהן קופל 25, 64
כהן שושנה 360
כוזרים 6, 7
כ"ץ איטה 566, 567
כ"ץ בנימין ויהודית 534
כ"ץ הירש לייב הדיין 59, 109, 132, 165, 166, 176, 250, 534, 554 ועוד
כ"ץ יקותיאל האדמו"ר 541, 542

ל

לב אלעזר רבי 57, 129
לבוב 86, 92, 127, 128
לב אריה הרב 129
לב פנחס זליג 129
לבקו בן־ירדן 14, 17, 43
לגוטה וולברומסקה 1, 2, 5, 26, 65
לדרמן אלטר 228, 452
לובזוב 1, 2, 5, 26, 65, 79, 108, 161
לובלינג משפחת 49, 85
לובלינג אפרים 55, 72, 150, 386, 467
לובלינג חיים 228, 452, 466
לובלינג ב. 445
לובלינג (בן־פורת) חנה סימה 80, 228, 445, 569
לובלינג יהושע 354
לובלינג יצחק מנדל 258, 269
לובלינג מיכאל 25, 37, 57, 83, 64, 72, 140, 151, 250, 319, 429, 536, 542
לובלינג משה 391, 591, 445, 449, 368, 370, 373, 401, 405
לובלינג משה יהושע 373, 542, 572
לובלינג רבקה 373
לובלינג פינחס 544
לובלין 4, 11, 55, 148, 298
לובלסקי שמעון 85, 131, 218, 219, 441, 442, 550
לודז 203, 388, 404, 410, 414, 460, 458, 131
לוד 295
לויט משפחת 404, 231
לויט אלטר 268, 257, 397, 414, 429, 544, 545, 530
לויט יעקב 25, 64
לויט יצחק 140
לויט זיסמה 405, 407
לויט מרדכי 415
לויט טובה 466
לוונשטין יוסף הרב מסירוצק 128
לוזר השחור 304, 305
לוין חנוך־הניך מאלכסנדר 149, 151
לונדון 293
לוס־אנגילוס 380
לויטה בנימין 446
לוצאטו משה חיים 254, 266
לוקיטק וולדיסלב 37, 41
לזורגן בנימין 12, 49
לזורגן איציקל 468
לזנובסקי בריש 342, 434
לויט שפרינצה 404
ליוץ 27
ליבוי 43

ליברמן צבי 295
ליהמן מאיר ד"ר 121
ליהמן וילהלם הרמן 40
ליטה 2, 59, 21, 132, 165, 303, 530
לייב ממונדזיוב 113, 117
לייביש בן מאיר 133, 134
לייזר מפיליצה 21
ליכטיג אליהו 405
ליכטיג לייבוש 461
ליטמן בן אברהם 134
לייפניק 128
ליכטינגר יהודה 225
לילית 79
לילוב 6, 47, 107, 142
לייבלה שמש 558, 559
ליפסקי הבישוף מקילץ 15, 51
ליפמן 373
למפה מוריס 360
ליק 535
לנדוי אברהם הרב מציכנוב 153
לנדוי אברהם 415, 445
לנדוי אברהם וירמיהו 228, 231, 321, 381, 396, 545
לנדוי חנוך־הניך 216, 231, 280, 281, 328, 390, 394, 465, 491, 545, 419
לנדוי דוד 527
לנדוי אהרן 152
לנדוי בריש מביאלה 152
לנדוי יקותיאל 399, 11
לנדוי־מיטלמן מניה 327
לנדוי יצחק מנחם מסטריקוב 153
לנדהרד ראובן שמואל 12, 49
לנדרר שלום 12
לנצוט 38
לנצקורון 38
ליפא מחוקק מצבות 236
לרר פישל 73, 93
לשצינסקי סטניסלב 17

מ

מאה שערים 312
מאטשניק אייזיק 25, 65
מאיר ברוך 295
מאירל הצדיק מאפטא 57, 62, 137, 141, 319
מאיר רבי 203
מאיר שמש (קברן) 193, 195
מאיר השגי מאפטא 339
מאנה מרדכי צבי 256, 267
מאפו אברהם 85, 212, 256, 267
מאצוך הכומר 45
מגדיאל 218
מגדבורג 41, 86
מארינובסקה (אנגלשטין) 446
מהלר רפאל 23, 44
מהר"ע 366
מהרש"א 213, 366
מהרש"ל 366
מוגלניץ 148
מונוביץ משה 213, 219, 426, 565
מוהליבר שמואל הרב 428
מונדזיוב 113, 117
מונס הקברן (דר געלער) 45, 113, 117, 234, 278, 336
מוסנזון ב"צ ד"ר 264, 272
מוסקבה 29, 31, 32, 37, 68, 125, 132
מוקדן 150
מורובסקי אברהם 327
מורוזובסקי ד"ר 80, 505, 506
מורגנשטרן יצחק זליג מסוקולוב 131
מורסקו אברהם 373
מורמן מאיר 361, 373, 409, 460
מושניצה 26, 65
מזורק 179, 185
מידלארז ישראל 368, 404
מיחוביץ 37
מיחובקה 36
מדבר סיני 295
מונטשניק חיים 140
מידלובוזיצה 298
מיטלמן אדולף 396, 399
מיטלמן משפחת 343

מיטלמן אלטר 324, 342, 350, 383
מיטלמן ביביק 97, 100, 350, 343, 344, 489
מיטלמן אלטר ראובן 100
מיטלמן מנייק 399
מייזל יצחק מאיר 410
מייזל אליהו חיים הרב 131
מייטליס משפחת 44
מייטליס אבא משה 153, 194
מייזלס מוטל 573
מייטליס אברהם יצחק 153, 390
מייטליס אלטר 25, 65
מייטליס בריש 140, 347
מייטליס הרצקה טוביה 153, 250
מייטליס יצחק 25, 65
מייטליס חיים משה 140
מייטליס יעקל 140
מייטליס יוכבד 45
מייטליס הנדל 76
מייטליס י. י. 354
מייטליס אלעזר ובניו לייבל, ראובן איטשה ויעקל 415, 416
מייטליס מנדל 85
מייטליס מלכה 25, 65
מייטליס מרדכי 405
מייטליס שמואל זנבל 140
מייטליס שמחהלה 566
מייטלס מרדכי זשיסלס 309
מייטלס ראובן (גלר) 89, 546, 574
משה מייטליס 283, 349, 395
מייטליס שמואל בר"ז 140
מייטק חיים 386, 397, 398
מיירין נתן 140
מיינץ 41
מיכאלוביץ 36
מייטליס גרשון 403
מיכוב 2, 3, 30, 36, 39, 40, 46, 67, 73, 75, 79, 197, 217, 364, 408, 410, 411, 413, 427 ועוד
מינסק 303
מילייקובסקי נתן 219, 425, 429, 526
מיסלוביץ 42
מיראנוביץ גן 361, 371
מילשטיין 514, 515, 516
מילשטין המורה 163, 178
מיכלזון הרב 400
מינץ אברהם אבא 401
מלאבה 529
מלמד אברהם 455
מינקביץ סטודנט 514
מכסימיליאן הנסיך 38
מלשטין 38
מלינסקי 40
מנדזוריה 150
מנחם נחום בר' בנימין הרב 56, 57, 109, 128
מנטליק לוי 397
מנטליק מוטל 155, 205, 243, 386, 410, 533
מנטליק נחמיה 570
מנטליק שלמה 361, 408
מלצר הסטודנט 216
מנדל וולף המלמד 163, 235
מנדלי מוכר ספרים 85
מנדלי הצדיק מקוצק 148, 149
מצרים 294, 295
מקוב 26, 27, 36, 40, 65, 403
מרגליות מרדכי 11
מרדוק 278
מרדכי מפומורזה 34, 71
מרדכי וולף ר"מ 123, 126, 127, 173, 210, 238, 248, 450, 366, 214
מרדכי לייב בן אהרן 134
מרדכי הגדול הצדיק מסטאשוב 150
מרימונט יוסף 401, 403
מרימונט חיה שרה 124
מרק ניקל 17
מרקוס אהרן 45, 139
מרקס קרל 260, 271, 418, 422
מרמינסקי ישראל 426, 447
משה יוסף הבלן 121, 289, 351, 352
משה יוסף הנגר 207

משה אב"ד בגליל קראקא 11
משה מפיליצה 11
משה בן יצחק 137

נ

נבלוצקי שמואל 395, 413
נובהלונקה 1, 3, 5, 24, 64, 96, 98, 99, 200, 291
נאפולי 293, 295
נוביק פסח 406
נויורק 108, 144
נונברג אביגדור 463
נונברג אלטר 463
נונברג דוד 140
נונברג חיים 143, 415
נונברג יענקל 140, 347
נונברג מרדכי לייב 140, 354
נונברג מרדכי 373
ניבקה־סוסנוביץ 85, 550
נחום האלקושי 202
נייברג מרדכי 145
ניאולוב הגנרל 5, 108
נייטינץ יוסף הרב 43, 137
ניוזילנד 309
ניימן י. מ. 324, 360, 529
ניימן הסרג'נט 81
ניימן מרים 327
נייפלד משה 25, 65
נייפלד ראובן 404
נייר אלקנה 399, 576
נייר ראובן 576
נייר קלמן 324, 383, 400
ניישטאט מ. 447
נימציס 576
ניסנבוים יצחק הרב 428
ניקולייי הקדוש 2
ניקולייי הצאר 30, 31, 68, 74, 81, 249
ניקולייי ניקולייביץ 80
נפוליון בונפרטה 5, 18, 27, 29, 54, 67
נרציס משה 411, 415, 516, 517, 518, 573, 80, 161, 166, 170, 177, 250, 404, 140, 231
נרציס אבא 140
נרציס אליעזר 140, 347
נרציס מלכה 166, 177
נרקיס מרדכי 320, 356, 523, 525, 548, 549, 551

ס

סבינר ישראל 150
סגל טובה הלוי 129
סגל יעקב הלוי הרב 57, 109, 128, 129
סגלוביץ ז. 360
סגלוביץ קלרה 360
סג'רה 264, 275
סובה הפולני 340
סובקובסקי מבנדין 449
סולצה 463
סולשובה 45
סונטש הגריבוביח 9, 10, 18, 43, 49
סוסנוביץ 31, 35, 45, 50, 72, 73, 124, 157, 142, 144, 202, 212, 218, 219, 231, 366, 371, 385, 404 ועוד
סוסקין ז. 225, 497
סופר שמעון 45
סוקולוב 20, 131
סוקולוב נחום 175
„סוקולים" 88, 94
סטאל א. 349
סטאמירובסקי 280, 343
סטאנקוי 37
סטאנקין 37
סטאשוב 77, 530
סטוטשה 131, 154
סטולר משה יוסל 26, 40, 67
סטופניץ 60, 62, 135, 141, 530
סטיצקי מנדל 207, 403
סטאלינגראד 179, 185
סטרי 124
סטרזיבציץ האביר 37
סטריקוב 153

סטרקיביץ 343
סטשבסקי מנדל דוד 149, 209, 467, 539
סטשבסקי מרדכי יצחק 150
סטשבסקי משה יחיאל רב באולקוש 150
סושניצה 40
סטשימישין 90
סיביר 68, 251, 395, 556
סיגיזמונד הזקן 13
סירוצק 128, 142, 395
סטולטשין 24
סלבקוב 19, 30, 36, 37, 54
סלומניק 79, 474, 550
סלומניצקי ראובן 25, 65
סלופיה 135, 531
סמולנסקין פרץ 85, 256, 267, 535, 548
סנדומיר (צוזמיר) 42, 49, 8, 10, 11, 12, 13
סנדישוב 142
סנדלר מיכאל 12, 49, 76
סנדלר שייקה 395
ספיטקוב 38
ספיר אביגדור 12
ספיר ראובן דוד 35, 72, 140, 250, 267, 347, 351, 491
ספקטור יצחק אלחנן הרב 60, 135, 530, 531
ספלובאטש ברוך 110, 375, 376, 378, 380
ספלובאטש איידל 370, 380
ספלונסקי אלכסנדר 378
ספלונסקי יעקב שמואל 378
ספלונסקי ליפא 378
ספלונסקה הלה 378, 380
סצמסקי איטילה 29, 31
סצמסקי ברוך 31, 45, 68
סצמסקה זושקה 45
סצמסקה חנה 45
סצמסקה יהושע 45
סצמסקה־רוזנבאום טולה 45
סצמסקי משה לייב 45, 556
סקאלה 158, 321, 381, 36־39, 47, 413, 533, 548, 549, 550
סקוברון יעקב 463
סקלארז בנימין 488
סרברנר משפחת 442
סרברנר לייבוש 155, 337, 25, 65, 67, 347
סרנה אהרן 87
סרנה וולף איסר (שמואלי) 213, 290, 354
סרנה שמואל 354, 531
סרנה שרה 292
ספרד 7
סרבטניק 507, 521
סרפנד־לוד 497

ע

עמדן יעקב הרב 55
עמיאל רמ"א הרב 428, 530, 558
עקיבא קלמן 25, 65
עקרון 295

פ

פאלק פייטק 25, 65
„פאני מריה" 282, 364
פאראנץ' פיוטר 5
פביניץ 410
פוגוניה 45
פוגל מאיר 534
פודולסקי אייזיק 349, 547
פוזן 7, 17, 43, 87
פוטאש משפחה 44
פוטאש אלחנן 446
פוטאש יהודה 328, 429
פוטש יוסף־בר 140, 347, 386, 395, 500, 530, 547, 549
פוטש לייבל 32, 71, 97, 165, 169, 174, 216, 397, 547, 548, 549, 428, 524
פוטש מרדכי 441, 442
פוטש יקותיאל דוד 45, 354, 356, 381
פוטש פסיל 25, 65, 256, 320
פוטש ריקודה 361
פוטש פולק 406
פוקסהנדלר ברכה 45
פולטבה 73
פוטרמן ד"ר 505
פולטוראק משפחת 44, 387

פולטורק איטשה־מאיר 80, 568
פולטורק איסר 145, 569
פולטורק אסתרל 569
פולטורק האחים 414
פולטורק בר 140
פולטורק דוד 145, 569
פולטורק חיים שמחה 59, 80, 134
פולטורק יצחק מאיר 25, 65
פולטורק מרדכי יואב 140, 568
פולטורק עקיבא 404
פולטורק משה 568
פולטורק שמואל אליעזר 569
פונט יצחק 449
פוסלושני איצק 411
פולין הגדולה 3, 16
פולין הקונגרסאית 14, 29
פולין הרוסית 19, 73, 75
פומפיה 294
פוניה 74, 203
פוקשיבניצה 1, 46
פוקשיביאנקה 1
פורמבה 25, 26, 27, 36, 40, 65
פורמבקה 45
פטאשניק 218
פטר הגדול 43
פטרבורג 30, 43, 69, 117, 203, 291, 535
פיאסט 7
פיאסקובה־סקאלה 36, 37, 38
פיוטרקוב 42, 45, 129, 137, 139
פיומה 293
פייגלפריי חילה 12, 49
פייגנבלט דוד חיים 328, 465, 545
פייגנבוים דוב 428, 429
פייפר ד"ר 80
פייארברג מ"ז 85
פיליצה 2, 3, 6, 8, 9, 10, 13, 17, 20, 21, 24 25, 36, 39, 40, 42, 46, 48, 50, 53 ועוד
פיליצה אגם 24
פילסודסקי יוזף 86, 87, 347, 495
פילצקי משפחת 56
פינחס זליג הרב 344
פינטשוב 9, 10, 17, 42, 48, 53, 145, 157, 344
פיניונזק יאן 40
פינסק 92
פולסיה 303
פוקס עוזר 403
פינקלר חיים מאיר 157
פיש שלמה הפחח 205
פינקלר אליעזר 157
פינשטאט חיים 460
פינשטאט יחיאל 321, 381
פישל אפרים 20
פישל יחיאל 59, 133, 552
פישל יעקב 153, 225, 497
פישל משה 20
פישל יקותיאל 552, 414, 397 , 398
פישר פלטיאל 484
פישל מנחם ר"מ 552
פישל שרה 552
פלדברג א. 354
פלדברג מיכאל 60, 135
פלדמן אשר אלטר 434
פלדמן משפחת 295
פלדמן אלטר 124, 386, 400
פלדמן יוזף אלטר 205, 257, 268
פלטשר מאיר 25, 65
פלונסק 302
פצנוב 135
פצנובסקי אלימלך 76, 324, 342, 354, 356, 357, 383, 395, 554, 551, 552, 416, 466, 488, 534
פצנובסקי אלטר 354, 534
פליכאנוב 488, 422, 459
פסטרנק 514
פראג 129, 153
פראגר יעקב 153
פרוחובניק אברהם 7
פרוכטצווייג קופל 228, 324, 342, 383,

401، 452
פרנץ יוזף 474، 81
פרבשטין יהושע השיל 428
פרומר אריה צבי הרב מקוזיגלוב
פרומר דובריש 45
פרומר יידל 357، 368
פרומר ראובן 32، 35، 72، 110، 205، 347،
489، 506
פרונדניק 36، 37، 38
פרוסיה 5، 16، 18، 19، 29، 30
פרוסט אסתר 207
פרוסנו 1، 46
פרושוביץ 378
פרטיקובסקי 343
פרידברג א״ש 85، 256، 267
פרידברג ח״י 42، 128
פרידמן אלטר 234
פריזר גרשון 354
פרייברג א. 445
פרייברג חיה 452
פרייברג לייזר 12، 42، 49
פרייברגר יקותיאל 140
פריימן זוסמן 64
פרידריך אוגוסט מלך פולין 17
פרלגריכט יאכט 12، 49
פרלגריכט מרדכי 140
פרלגריכט שמואל לייב 140
פרלמוטר אברהם 100
פרלמוטר לייזרקה 154
פרלמוטר מיכאל 231، 390، 553، 489، 553
פרלמוטר הירש דוד 553
פרלמוטר יידל 553
פרלמוטר שמואל 553
פרנק יעקב 21
פרנק ע״נ 44
פרנקל יהודה 213، 214، 217، 219، 225، 254،
430، 497، 525
פרנקל יהושע מנדל 150، 212، 216، 251،
258، 360، 516، 109، 410، 428
פרנקל לייבל 328
פרנקל מרדכי הלל 251، 257، 268، 408،
409، 410، 411، 421، 428
פרנקל מנשה 40، 85، 145، 213، 214، 217،
219، 225، 553، 565، 554، 426، 430،
441، 442، 445، 446، 449
פרנקל עדינה 225، 251، 524
פרנקל גולדה 408
פרסול 399
פרנקפורט מיין 128
פרץ י״ל 121، 459
פרייס מנשה 572
פשיבורסקי 20، 55
פשיסחה 148، 149
פשדבורש 58، 109، 130
פשמישל 10، 12

צ

צאנין דבורה 209، 529
צאנין מ. 529
צדרמן (כפר) 45
צויבל זיסקינד 228، 445
צויגנבוים משפחת 132، 85
צויגנבוים אברהם 207
צויגנבוים בנימין 207
צויגנבוים גרשון 59، 132، 153، 314، 387، 554
צויגנבוים חיים יצחק 212، 314، 315، 357،
554، 429، 524
צויגנבוים יחיאל 350، 554
צויגנבוים מרים 225، 361
צויגנבוים ישראל 406، 407
צויגנבוים כוואלה 405
צונץ יחיאל מתתיהו 128
צוקרבקר יעקב 493
„צוקרניצה״ 319، 358
צוקרמן דבורה 373، 466، 562
צוקרמן ד. מ. 321
צוקרמן משה 297، 458، 468
צוקרמן יוסף 415
ציגלה ישראל 140
ציגלר א. 354، 342، 429، 523
ציגלר אברהם דוד 140، 209

ציגלר משה 404
ציגלר נ. 354
ציגלר שמואל 140
ציגלר לייזר 480, 554, 555
ציגלר לייביש 489
ציון 240, 260, 262, 359
ציזלינג 372
ציטה מלכת אוסטריה 77
צייטלין אהרן 328, 360
צייטלין הלל 219, 328, 360
צימבאליסטה שמעון 25, 65
צימרמן יעקב 140
צינסטכוב 79, 81, 82, 107, 202, 361, 3, 45, 76, 144, 457
צ'לינוב יחיאל 550
צמח שלמה 302
צנז 63, 130, 132, 142
צפת 240
צ'רנוביץ 301, 302
צ'רנובל 142
צ'רניצקי סטיפן הצורר 16, 17, 22, 43, 53
צ'פלסקי נטע 140
צרסקויה־סילו 32, 69
צרפת 29, 108

ק

קאוטסקי 459
קאכאן ראובן 484
קאליסטה הפולני 342
קארפרייך יודקה 2, 49
קהיר 295
קובלסקי יהודה ליב הרב 428
קובנה 60, 135, 570, 531
קוויצין ד"ר 507
קוזיגלוב 30
קוזלוב 321, 381
קוזניץ 148
קוזניצקי יצחק 12, 42, 49
קוזקים 4, 16
קוטלורז משה עגלון 467
קול מגדל 12, 40
קונסטנטינוב 20, 55
קונסטנצה 302
קופרברג י. 445
קוצק 48, 145, 152
קוקנשווייג 336
קורזקוב 36, 37
קורלנדר זינדל 408, 450, 466
קורנברויט חיים 42, 140
קורנברויט יצחק 367, 434
קורנברויט ישעיה 217, 213
קורנברויט רומקה לאה 12, 50
קורנגולד בנימין 57, 128,
קורנפלד משפחת 160, 166, 170
קורנפלד אברהם 386
קורנפלד גציל 350, 465, 518, 555
קורנפלד הרשל 73, 93, 396, 555
קורנפלד חיים 83, 347, 555
קורנפלד מנדל 415
קורנפלד יעקל 418
קורנפלד בריש 517, 518
קורנפלד ליפא 564
קורנפלד מדומברובה 453
קורסקי י. 397
קורצפלד אברהם 140
קושציושקו 24
קזימירש (עיר) 11, 42
קזימירש הגדול 13, 14, 36, 37, 38
קזימירש יאגילונטשיק 3, 47, 107
קזימירש יאן 83
קטוביץ 184, 192, 231, 255, 414, 428, 449, 565
קטרינה הקדושה 3, 4
קיבקוביץ אברהם 328, 342, 426, 446, 447, 449
קיבקוביץ ברוך 140
קיבקוביץ גציל 89, 94, 526
קיבקוביץ וולף 89, 94, 95, 446
קיבקוביץ חיים 521
קיבקוביץ יהודית 521
קיבקוביץ משה 414

קיבקוביץ מאיר 92, 213, 285, 359, 497
קיבקוביץ סלציה 426
קיבקוביץ שיימה 93, 95
קיבקוביץ שלמה 414
קיבקוביץ שמעון 146
קיבקוביץ שמואל 297, 370, 373
קיבקוביץ שמואל ישעיה 445, 466
קיוב 20, 70, 91
קייזר שלמה 293
קיילץ 18, 25, 30, 36, 38, 57, 67, 73, 74, 76, 82, 86, 108, 109 ועוד
קלאוזנר מרדכי 25, 65
קלביקר 237
קימלמן אהרן וולף 566
קינדלר תיאופיל 407
קלדזקה 179, 186
קלוגמן צבי 434
קלווריה 463
קכן שימלה 408
קליגלר 307
קליינברג יצחק 140
קליינר סוחר־ביצים 153
קליכשטיין 294
קליינשטיין ש. 293
קליפורניה 380
קליש 81, 403
קלמברט רשמן 50
קלן 41
קלסנר אבא 370, 445
קמינסק 129, 137, 138
קמינסקי זושא 386, 530
קמינסקי חיים הרב 57, 58, 107, 129, 336
קמינסקי הנוצרי 79, 80, 340
קמינסקי תיאטרון 373
קמינסקה אידה 360
קמינסקה מינדה 404
קנטוניסטים 29, 30, 31
קניגסהוטה 231, 461
קנטור־מירסקי 41
קפרי 494

קראים 27
קראצמארובסקי אברהם 500
קרונשטאט 43
קרופל יעקב 201
קרזיוואוסטי בולסלב 37
קרטוז־ברזה 406
קריטשר גריינס 25, 347
קרימולוב 145, 156
קריצר יוחים 25, 65
קרל הי"ב 17
קרל גוסטף העשירי 16, 52
קרפטים הרי 82
קרקוב 1־4, 6, 7, 36, 42, 50, 81, 108, 128, 280 ועוד
קרשניק 77, 78
קשאנוב 9, 10, 13, 24, 34, 48, 50, 70, 463
קשוינז 79

ר.

ראדושיץ 141, 144, 148, 157
ראובשטיין 38
ראוכר פנחס 25, 65
ראקוב 58, 130, 544, 551
רבינוביץ יעקב 162, 272
רבינוביץ משה דוד הכהן 156, 367
רבינוביץ נתן דוד משידלובצה 143
רבינוביץ נתן נחום מקרימולוב 156
רבינוביץ צבי מאיר 139
רבינוביץ שלמה חנוך מרדומסק 154, 155, 366, 367
רבקה מוולברום 14, 51
רבשטין 38, 39, 41, 45, 79, 93, 180, 187
רדגרבורג יוסף 25, 65
רדוואנוביץ 463
רדום 36, 38, 41, 43, 73, 77, 151
רדומסק 139, 145, 148, 154, 239, 347, 367, 560
רובין ישעיה מרופשיץ 130, 144
רובינסקי חיה 427
רובינסקי חנוך 467
רובינשטיין מניה 327

רודזין סטודנט 85
רודזין אנזל 461، 462
רוזמארין ליטמן 25، 66
רוזמארין מרדכי הירש 140
רוזמארין משה מאיר 140
רוזמארין נטע 140
רוזמארין עזריאל יוסף 140
רוזנבוים הנריק 97، 98، 100، 324، 328، 344، 556
רוזנבוים משה יוסף 418، 421، 535
רוזנבוים משה „ביק" 489
רוזנבלום אברהם יוסף 257، 268
רוזנבלאט יעקב אליהו 250
רוזנשטיין לייזר 25، 65
רוטנברג משפחה 141، 319
רוטנברג אלטר מאיר דוד 63، 109، 141، 142، 536، 519
רוטנברג גולדה אסתר 62، 63، 141
רוטנברג יוסף נתן הלוי 63، 109، 144، 336، 354
רוטנברג יעקב יצחק אלחנן 144
רוטנברג יצחק מנחם הלוי 62، 63، 109، 137، 141، 561
רוטנברג שלום 63، 144
רוטנברג פנחס מנחם הרב מפילץ 131، 249
רויטגוואנד ישעיה 140
רוטנר חיים לייב 140
רויטמנש משפחת 392
רויטמנש איציק 158
רויטמנש בריש 416
רויטמנש דוד 158
רויטמנש חיים 416، 469
רויטמנש משה 462
רויטמנש עוזר דוד 468
רויטמנש פייבל 158، 247
רויכר חיים 100، 155
רויכר יוסף 140
רויכר יעקל 467
רויכר מרדכי אבא 386
רומן רולנד 121
רוסיה 2، 5، 6، 14، 16 18، 24، 29، 30 ועוד
רוקח דבורה 144
רוקח יהושע הרבי מבלז 143
רוקח משה הרבי מקארוב 63، 143
רוקח משה מהרצליה 145، 210
רוקח שלום מבלז 63، 142
רוקח שלום האדמו"ר 63، 100، 144، 210، 560، 561
רחוב בית־הכנסת (שולגסיל) 111، 119، 121، 156
רחוב לגוטה 35، 72، 99، 134، 202، 237
רחוב מיכוב 202
רחוב פיליצה 75، 202
רחוב קראקוב 149، 159، 202
רחוב שווינסקה (שוודזקה) 135، 149
רחובות 264، 275، 276، 295
רטהויז 441
רטמן קלמברט 12
רטנר פנחס (פינצה פלוך) 574، 575
ריגה 43
ריטוב ישראל 426، 447
ריטשיבול 20، 55
רייזלס אברהם 11
ריינהולץ אברהם 367
ריינשטיין טוביה 469
ריינשטיין טוביה איסר 492
ריינשטיין יעקב מנדל (קאצאפ) 23، 125، 404
ריינשטיין מלכה רחל 469
רייס אנשל 447
ריכט זונדל 153، 387
ריכט יחיאל מרדכי 354
רינגלבלום עמנואל ד"ר 42־44
רינסקי משפחת 44
רינסקי חיים דוד 140
רינסקי מנדל 25، 65
רינסקי פישל 161
רינסקי דוב 398
ריקה מגיסטר מצינסטחוב 449
רופשיץ 144
רמבה אייזיק 328، 360

רמב"ם 125, 207
רמברנדט ון רין 309
רענגה 472
רפאל הכהן הגאון 128
רפפורט חיים הכהן הרב 21
רפפורט יחיאל י. הרב מאנדזיוב 428, 429
רש"י 213, 234, 235, 237

ש.

שאו ברנרד 459
שבדיה 12, 16, 17, 18, 43
שברבניקים (שודדים) 180, 187
שברשין 42
שבתי צבי 55
שדרות אלישע 197
שוויאטלי אליהו 139, 140
שווארצבוים לייבוש 213, 225
שוורצבוים מנדל 205, 257, 225
שוורצבוים שכנא 468
שוורצברג יהושע (בעל „חומת יהושע") 567
שולמן קלמן 254. 266
שוני (זכרון־יעקב) 497
שטוקהאמר הרב 155
שטורכן טמציה 404
שטורכן יצחק 463
שטורכן רייזל 461, 463
שטטין 43
שטנשטיין ד"ר 505
שטרייברג ישעיה 12, 50
שטרן דוד 427
שטרן משה יחיאל 140
שטרק אברהמצ'ה 85, 114, 126, 147, 332, 240, 405, 523, 524, 526
שטרק משפחת 291
שטרק אסתר 225, 237
שטרק אסתר לאה 240
שטרק דוד 140
שטרק חיימלה שוחט 200, 201
שטרק יחזקאל ולייבוש 240
שטרק יחיאל חיים המלמד 163, 237
שטרק יחיאל חיים 140, 556
שטרק יחיאל חיים החימאי 558
שטרק זושיה 406
שטרק יצחק מאיר 31, 556
שטרק ישראל 216, 225, 240, 523
שטרק לייבוש 240
שטרק סצמסקה הנה 556
שטרק־פרומר טוני (טובה) 558
שידלוב 9, 10, 17, 42, 48, 53
שידלובצה 132, 143
שיימה שוחט 237, 239
שילישוב 26, 40, 65
שינטאל מאכטשה 337
שינטאל שלמה 25, 65
שיניאווסקי מ. 400
שיפר יצחק ד"ר 23, 328, 360, 426, 447
של"ה 211, 336
שלום־עליכם 85, 121
שלזיה 54, 87, 390, 414
שלזיה העליונה 231, 447, 458, 463
שלזיה התחתית 2, 5, 6, 7, 16, 19, 46, 52, 179
שלזינגר 404
שלמה המלך 557
שלנסקי שמעון 408, 466
שמולביץ שמחה 25, 65
שמעון האופה 208
שמחה בונם רבי מפשיסחה 154
שניצר יצחק־איציק 141
שניצר ישראל 466
שניצר עוזר 408, 468, 564
שניצר פייבל 403, 465
שניצר צירל 446
שנירר שרה 430
שפיגל משה 400
שפיגלמן ראובן 378
שפיגלר מרדכי יואב 206
שפיזמן ל. 479
שפיזמן מוורשה 406
שפילמן י. 294
שפילמן מקיילץ 293

שפינוזה ברוך 405
שפירא חיים מאיר יחיאל ה„שרף" 157
שפירא מאיר הרב 356
שפס 151
שפרינגר יוסף 140, 553
שפרינגר יוכבד 533
שפרינגר יקותיאל 153, 390
שפראנץ׳ פרנץ 45
שציאלקי קרול 35, 72
שציקוצין 142
שצירנסקי יהודה ליב 429
שרה רחל 12, 50
שרודולה 565
שריברנה לייבוש 140
שקלארז אברהם יקותיאל 427
שריניאווה 36
שרפשטיין מפלונסק 225
שרר ישראל 12, 50

ת.

תאומים — פרנקל ברוך 128
תל־אביב 31, 295, 558
תלמוד יעקב 150

3. מדור השואה (עמודים א—רעו)

(חלק זה סודר בידי י. בן־פורת)

א.

אושעביץ כו, לב, נז
אדמו״ר אלתר ורב שלום נה, ס
אוליבה נה
אבראמאוויטץ קכג
אייבעשיץ עה, פג, פה
אימערגליק קעד
אלטער מט, נה, צז, רלו
אייזענשטאט נו
אליהו מרדכי עה
אלקוש כז, קמח
אלקסנדרוביץ סו
אסמענדא רל, רלב
אפעלבוים לה

ב.

בארנשטיין פב, קמב, קנג
בארמהארציק נה, קכג
באנד נז
בוימגארטן סט, רח, קכ, קמב, ריג
בידלובסקי נה, פז, פח, צא, צב, קמב, קמד, קמז
ביבער עז, צז, קכג, קעא, קעב, קלד
ביכבינדער קיח
בייערליין קמב, קמג
בן־פורת קפו
בעלזץ נז, קג, קכ
בערקאוויטש נז
ברוקנער נז
בערגער פ
ברודזינסקי קכט
בראס עט

ג.

גוטליב כד, לד, סא, פה, צז, קצב, קצג
גוטפעלד לא
גולדבערג מט, קפא
גולדפריינד עז, פג, פד, קעא
גיטלער קכג, קצה, כג
גלאזער עט, קט, קטו, קכט, קמז
געליבטער פה, קיח, קסו
גזעבין צז
גלעזער

ד.

דאנציגער נז, קלז, קמב
דאכאו סג
דודל מללוב נב, נג
דראך צז

ה.

האבערפעלד קסט
האראפעלד קסט
האכערמאן קלד, קלח, קמז, קנא, קנב, רלג

האכענדארף סו, קצט
הופשטעטער מה
הערשקאוויטש קל

ו.

וואנדערסמאן עט, פד, רט
וואלנערמאן כו
וואלהענדלער עב, עז, עה, קכג
וואטשיצקי רלב
וואהרשה לז
וויינגארטן לה, מט, פא, פב, צז, קכג, קסט
וולצינסקי נו, נז, סא, קמא, קמט, קצב, קצט
וויסוקה נט, סו
וויינבערג ס, קסא
וויקטאר אלטר סה
וויינסבראט עא, עז, פה, קמט, קצג
וויינדלינג עט, פ, קכד, קעד, רז
וויינשטין צז, קכז, קסט
וויינסבעקער קמד
וויינשטאק קסז
וויינצמאן קצא, קצב
וועלנער ו, סו, עב, עה, פ, קכג, קעא
וועלגרין לב, קלא, קצב

ז.

זאלצמאן נה, רל, רלו
זאקס קסא
קמט, קסט, רכט
זארנאוויעצקי עה
זארנאוויעצקי עו, קמט
זאוויערצה ט, לה, ס
זגאדזאי קצ
זילבערשטיין לה
זילבערבערג הרב ע. עב, פצ, צב, קמד,
זינדל פה
זילבערמינץ קיח, קעה
זינגער קעב
זיכער קצב
זיעלאנקה נג, עה, קלב, קעה

ח.

חלמנו נז

ט.

טארלא נה, סא
טארנובסקי נט
טרעבלינקה נז
טשארני קן

י.

יאנאבסקי ריג, ריד, רטו, רלג
יאפע קסט
יאקוב קיד
יזראעלעוויטש פה
יעזי פב, פג, פה
יעקל צוקערניק כב

כ.

כאבע נז, נט, קסא, קסט
כענצינסקי קעד
כץ כט, לט, צז, קלב, קסג, קפו

ל.

לאנאי לו, נה, פ, קכג, קעד
לאזנאבסקי עז, קלה
לאגניעבסקה קיח
לאנדער קסח
לובלינג נה, פא, קכג, קעד, קפו
לינדענבוים קלא
לעוויט מו, סא
לעזארגען נז
לעבקאוויטש סג, סה
לעמבערג סה
לעדערמאן עט, קעא

מ.

מאלטשאצקי קמח
מאגער קעא
מאצנער כג, נו, נז, סא, קעא
מארגאן סא

מאלקין נז
מאידאנעק נז
מארימונט סא, סג
מאשיצקי סז
מורמאן סו
מיטעלמאן עא, קמא
מייטלעס כח, לא, לו, מח, מט, נ, נב, קכט, קלב
מייטלעס סא, עב, עה, פא, פג, פה
מונטה סא, סו
מידלארז ס, עט, קכג, קעד
מענטליק לא, לד, ע, רלג
מיעכוב לב, קמט
מעלניק לה, מב
מעקלער לו
מעלאך נו, קמו, קפט
מענגעלע קצב
מערלין קו, קכג, קמז, קמח, קמט, קן, קצא
מרדכי וואלף נה

נ

נאפזיקשאנה קכז
נאוולאצקי סז
נארציז נה, קמו
נוסבוים קפה
נונבערג ל, סד, סה, סו, עא, עז, צז, קצט, ריז

ס

סוכער עב
סטאלאווא וואדא לו, קד
סטרי לו
סטיצקי נט
סטשעקאץ סו
סוביבור נז
סימענס נז
פלאטא עדעק מב, מה, מו, נב
סקאוואראן קפט
ספליוואטש נג, סב, עא

ע

ענגעלשטיין מח, נה
ענגלארד כו, עב, קמא
עסטרייכער פה, רלג

פ

פאדאלסקי קכג
פאליוואדע קכג
פאנין סו
פאלוך סז, קצה
פאציא נג
פאצאנאווסקי כד, לד, לו, מט, נג, ס, עא, עב, קמד
פאלטאראק נט, סו, עט, צז, קסא, קעב, ריא
פוטש נג, סא, פז, קצט
פונק סא
פוקס צז, קעה
פילץ לה, עו, קמט, רג
פינקעוויטש קיה, קמב, קסז, קסח
פייגענבלאט עו, עא, עב, קכט
פלאשוב נז
פעלדבערג ס, עז
פעלדבערג עב
פערלמוטער פה, קמט, לג, לח, צד
פערלגריכט נו
פרויקיטשמן ס
פרנקל כט, סז, קע
פראמער קעא
פעלדמאן קיג

צ

צוויבעל קכד
צוויגענבוים לא, עב, קכט, קנג
צימערמאן כ
ציגלער נה, סא, עח, פא, צד, קכג
צוקערמאן כד, סח, קכג, קכד, קמד, קעז
צענסטאכאווסקי לא, עב
צעשלער נט, סא
צעלעמענסקי סו

ק.

קאבאן קסא
קארנברויט פה
קארן פב
קאנער כג, לו, לז, לט, עב, פה, צז, קיצ, קפ
קופערבערג כט
קופמאן סה
קופערניק (מחנה) סג
קוזמיר ס, סא
קורנפעלד נז, ס, סא, עט, קז, קסז
קיווקאוויטש קמט, קעא, מב, צז, צח, קל
קנופ נז
קרוק סא
קרייזעלמאן פ
קראקע רז, לא, לו, קיח

ר.

ראזענצווייג נט, עה
ראזען קכ
ראטנער סט
ראזענבערג סז, עט, קסא
ראטמענש סו, צז, קכד, קסז, קעד, רכו
ראזוואדאוו לו, קכא
רויכער כד, קצב
רובינסקי כד
רויזנבוים ד״ר מב, נה, נו, קמו
רודזין סו, סז, קעד
רינסקי סח, קכט, ריב
ריינשטיין קלו
רעטמאן עב
רעכטמאן קמט

ש.

שווארצבערג לא
שולזינגער נז, פד
שווארצבוים עה, קנה
שווימער עז
שטין נט, רג
שטורכיין סא, פא
שטשעסנא סו
שטארק פה, קס
שינדלער צח
שיקמאן פה
שמואלעוויטש מט, נ, נא, נה, נט, ס, סו, צז, קיז
שערמאן עא
שלענסקי פה
שניצער קמט, קנא, קעד
שפעקטאר ח
שפיגלער קסה, קסט, קעד, קעה, קצח, רג, רט
שפיגעלמאן קצא
שפרינגער קעה, רכ
שקלאַרז נה, קכט, רג